Universiteit
Leiden
The Netherlands

Secretaris der natuur : de Franse conservatieve denker Louis de Bonald en zijn Theorie van de Macht

Audenaerde, R.F.C.

Citation
Audenaerde, R. F. C. (2009, November 18). *Secretaris der natuur : de Franse conservatieve denker Louis de Bonald en zijn Theorie van de Macht*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/14366

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/14366

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Secretaris der Natuur

De Franse conservatieve denker Louis de Bonald en zijn Theorie van de Macht

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 18 november 2009
klokke 15.00 uur

door

Rolandus Franciscus Cornelis Audenaerde

geboren te Valkenswaard

in 1971

Promotiecommissie:

Promotor:	prof.dr. A.A.M. Kinneging
Referent:	prof.dr. J.W. de Beus (Universiteit van Amsterdam)
Overige leden:	prof.dr. P.B. Cliteur
	prof.dr. J. De Maeyer (Katholieke Universiteit Leuven)

© Roeland Audenaerde, Voorburg
1e Druk oktober 2009

Titel: Secretaris der Natuur. De Franse conservatieve denker Louis de Bonald en zijn Theorie van de Macht.
Auteur: Roeland Audenaerde

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de auteur.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding		5
DEEL 1: MAIOR		15
I	Leven en werken van een landjonker	17
II	Een cartesiaans constitutionalist	30
III	De maatschappij	38
IV	De grondwetten	51
V	Monisme	61
VI	Pluralisme	68
VII	De regeringsvormen	82
VIII	De adel	101
DEEL 2: MINOR		117
IX	De Germaanse constitutie	119
X	Antieken en modernen	132
XI	Een representatief stelsel	148
XII	De rechtersstaat	164
XIII	Het nationaal karakter	175
XIV	Fronde en Revolutie	195
XV	Rechtstaat en conservatisme	206
XVI	Onderwijs voor een elite	225
XVII	Openbaar bestuur	235
XVIII	Religie	250
DEEL 3: CONCLUSIE		259
Conclusie		261
Nabeschouwing: de receptie van Bonald		273
Summary		301
Noten		304
Aanhangsel		449
Inhoudsopgave van het aanhangsel		482
Chronologisch overzicht		484
Bibliografie		485
Persoonsregister		499
Register van onderwerpen		536
Dankwoord		542
Curriculum vitae		543
Stellingen		544

Inleiding

In de huidige Westerse wereld worden democratie, vrijheid, gelijkheid en de rechten van de mens algemeen bewierookt. Toch kleven er aan deze dogma's problematische aspecten. Dat is althans de boodschap van het conservatisme, een politieke stroming die ontstond als reactie op de liberale en egalitaire denkbeelden van de Franse Revolutie.[1]

De aartsvader van het conservatisme is Louis de Bonald.[2] Deze Franse denker, die leefde van 1754 tot 1840, wordt thans vaak geassocieerd met extreemrechts en het fascisme. Hij en andere contrarevolutionairen c.q. aristocraten worden dan (door bijvoorbeeld Hannah Arendt, Michel Foucault, Isaiah Berlin en Ortega y Gasset) gereduceerd tot de moderne totalitarismen, waarvan hij een 'voorloper' heet te zijn.[3]

De exponenten van dit 'voorloperdenken', dat in feite een variatie vormt op de *Whig interpretation of history*, lezen Bonald door een moderne bril. Vaak lijven zij hem in bij de moderne Romantiek,[4] en soms trekken zij dan ook nog eens een rechte lijn van de Romantiek naar het fascisme. Tegen deze voorstelling van zaken kan worden aangevoerd dat de geschiedenis van ideeën zelden een rechtlijnig verloop heeft: zij voltrekt zich veeleer in hink-stap-sprongen.[5] Bovendien, zo zou ik willen betogen, was Bonald geen romanticus, maar ging hij uit van een premodern paradigma dat eeuwen ouder was en waartegen de Romantiek zich juist afzette: het classicisme.[6]

Wat dat classicisme precies inhoudt zal verderop worden uitgelegd. Vooralsnog kan worden volstaan met op te merken dat het classicisme een politiek debat was dat gevoerd werd ten tijde van het ancien régime (1500-1789). In dat debat stonden twee partijen tegenover elkaar: de partij van de adel en de partij van de kroon.

Bonald wordt algemeen tot de laatste partij gerekend: men schildert hem af als een fervent absolutist.[7] Wat ik in dit proefschrift wil aantonen, is dat deze visie niet klopt. Bonald, zo luidt mijn hypothese, was juist een exponent van de anti-absolutistische, aristocratische[8] partij. Verre van de macht te willen verabsoluteren wilde hij er juist grenzen aan stellen. Ten grondslag aan die keuze lag een conceptie van de rechtstaat die typerend kan worden genoemd voor zowel het aristocratisch gedachtengoed als het conservatisme.

Het verzet van de aristocratische partij tegen het absolutisme zwol in de laatste jaren van het ancien régime aan tot een heuse omwenteling: de Franse Revolutie. Dit hebben de zogenaamde 'revisionistische' historici de afgelopen decennia aangetoond.[9] Van die

omwenteling die de aristocraten in gang hadden gezet, werden zijzelf ironisch genoeg het eerste slachtoffer. De warme steun die de meesten onder hen aanvankelijk aan de Revolutie hadden verleend, sloeg dan ook spoedig om in een reactionaire contrarevolutie. Aldus kreeg de cesuur van 1789 het voorkomen van een radicale breuk met het verleden.

Die radicale breuk, zo wordt algemeen verondersteld, maakte definitief een einde aan de 'aristocratische borrelingen'. Daarmee, zo luidt een tweede veronderstelling, bracht zij ook de genadeslag toe aan het classicistisch discours, dat in zijn aristocratische variant retorisch uitdrukking gaf aan de adellijke onvrede over het koninklijk centralisme en zijn beide bondgenoten: de markt en de bureaucratie.

Middels een analyse van de *Theorie van de Macht*, Bonalds eerste en voornaamste werk, wil ik in dit proefschrift laten zien dat deze dubbele veronderstelling geen hout snijdt. Anders gezegd, het streven is om aan de hand van de casus Bonald de fundamentele onderliggende continuïteit te tonen die de beide weerszijden van de schijnbare revolutionaire breuk, namelijk het ancien régime en het tijdperk van de Restauratie (1814-1830), met elkaar verbindt: een continuïteit van adellijke heerschappij, een continuïteit van monarchale heerschappij, de continuïteit van het conflict tussen deze beide, en de permanentie van het classicisme, dat dit conflict ideologisch verwoordt.

1. Theoretisch kader: het classicisme

Het gebruik van de term 'classicisme' beperkte zich aanvankelijk tot de kunst, literatuur en wijsbegeerte uit de glorietijd van de absolute monarchie, die werden geïnspireerd door een zekere geïdealiseerde conceptie van de kunst, literatuur en wijsbegeerte van de klassieke oudheid.[10] Volgens die conceptie is de wereld een door de Natuur[11] geregeerde en door God geschapen, maar rationeel inzichtelijke en geometrische orde met een drietal kenmerken: stabiliteit, permanentie en hiërarchie.[12] Hoewel de rede het werktuig is waarmee wij de orde kunnen ontleden, hebben wij in die exercitie niettemin behoefte aan een onfeilbare autoriteit: die van de klassieken.[13] Hen moeten wij imiteren, maar dat betekent niet dat we ze slaafs dienen na te apen.[14] Wel moeten we ze hanteren als model, ons erdoor laten voeden[15] en inspireren. Zo mogelijk moeten we zelfs in waarheid en schoonheid met hen wedijveren door onze weergave van de Natuur net iets schoner te maken dan de hunne.[16] Wedijver of emulatie is dus de drijfveer achter onze artistieke productie.

Kinneging transponeerde deze denkbeelden van het artistieke en literaire domein naar dat van moraal en politiek.[17] Het 'politiek classicisme' dat hij beschrijft kenmerkt zich door de

bipolariteit van de rede, die het hogere element van het menszijn vertegenwoordigt, en de hartstochten, die het lagere, zinnelijke, dierlijke element vertegenwoordigen. Terwijl de rede deelheeft aan de echte, eeuwige en universele wereld waarin alle dingen hun eigen, onveranderlijke wezen hebben, worden onze hartstochten geprikkeld door onze bedrieglijke zintuigen, die ons een schijnwereld voorspiegelen van beweging en chaos.[18]

Beweging of verandering is in de ogen van classicisten zelden positief: ze kan namelijk slechts betekenen dat de dingen zich verwijderen van hun essenties, van het wezen dat hun is toegekend in de universele natuurlijke orde. Het is dus erg belangrijk dat de dingen hetzelfde en bij het oude blijven. Om dat zo te houden moeten we ten eerste de *natuur*, het wezen, de essenties van de dingen kennen. Ten tweede moeten we, wanneer ze onverhoopt toch veranderen, nagaan op welk punt het fout is gegaan, en vervolgens naar dat punt terugkeren. Kennis van het verleden en het vermogen om op de juiste wijze de geschiedenis te interpreteren zijn voor classicisten dus van het grootst mogelijke belang.[19]

De bipolariteit van de rede en de hartstochten heeft voor hen sterk morele connotaties: heerst de rede, dan doen we het goede en betrachten we de deugd. Overheersen daarentegen de hartstochten, dan doen we wat slecht is: we zijn dan in de greep van onze ondeugden. Ondeugd betekent dat de wereld op zijn kop gaat, dat het hogere heerst over het lagere, dat er niets meer op zijn plaats zit, dat er oorlog woedt en chaos.[20]

Uiteraard is het makkelijk om onze hartstochten de vrije loop te laten, daar hoeven we niets voor te doen. Veel moeilijker echter is het om ons te beheersen, om onze hartstochten onder de controle van de rede te stellen: daarvoor moeten we innerlijk strijd leveren. Voortdurend staan we voor de keuze tussen ratio en impuls, deugd en ondeugd, het goede en het slechte.[21] Alleen wanneer we voor het goede kiezen, meent de classicist, zijn we vrij. Want vrij is de man die zijn hartstochten meester is, en onvrij degene die de slaaf is van zijn passies.[22]

Dit alles is niet alleen van toepassing op individuen, maar ook op groepen en staten: de classicist denkt altijd in analogieën tussen de mens, het corps en de staat.[23] Onrust binnen de ziel van een enkeling verschilt in zijn optiek niet wezenlijk van onrust in de politiek.[24]

We hebben al gezien dat classicisten ook denken in termen van bipolariteit (tegenstellingen), orde en hiërarchie. Een laatste kenmerk van hun denken tenslotte is dat hun onderlinge debatten de structuur aannemen van een syllogisme: ze vangen aan met een maior, vervolgen met een minor, en besluiten met een conclusie.[25]

De maior in het syllogisme betreft de vraag naar de ideale regeringsvorm: is dat de monarchie, de aristocratie, de democratie? Of is het wellicht een gemengde vorm die

elementen van de drie eerste vormen, zoals het koningschap (monarchie), een volksvertegenwoordiging (democratie) en een senaat (aristocratie), combineert?[26] Om deze vragen te beantwoorden moest men volgens de classicisten te rade gaan bij de klassieken, die zij als de ultieme autoriteit beschouwden *in politicis*. Het was dus zaak om studie te maken van antieke denkers als Plato, Aristoteles en Cicero, of, als men tot die denkers niet direct toegang had, van grote Franse classicisten als Bodin en Montesquieu,[27] en om de ideeën van die denkers op de juiste wijze te interpreteren.

Net zoals Aristoteles en Polybius[28] gaven de meeste classicisten de voorkeur aan een gemengde regeringsvorm. Er waren er echter ook heel wat die pleitten voor een monarchie, ook al waren zij dan wel weer onderling verdeeld over de vraag wat het wezen van dat regime vormde: was het een administratieve machinerie die enkel uitvoering gaf aan de koninklijke wil, welke voor iedereen wet was? Of school de essentie van de monarchie in de rangen en standen en overige maatschappelijke lichamen die door hun inertie de machinerie verhinderden om op hol te slaan? Anders gezegd, ging het om een absolute monarchie of om een getemperde?

Waren deze vragen eenmaal beantwoord, dan kon men over naar de *minor* van het syllogisme. In de *minor* gold het de universele ideeën van de klassieken toe te passen op de instituties van het specifieke land waarin men leefde. Voor de Fransen ging het er dus om ze toe te passen op het Franse koningschap, de Franse adel, de Franse hooggerechtshoven en de Franse Staten-Generaal.

Zulk een toepassing is slechts mogelijk wanneer men het wezen van die instituties kent. En om dat wezen te achterhalen moet men hun geschiedenis bestuderen.[29] De classicisten wendden zich dan ook massaal tot antieke auteurs als Caesar[30] en Tacitus,[31] maar ook tot de oudste Franse historici als Gregorius van Tours, die als eersten de Franse instituties beschreven. Had men, bijvoorbeeld als gevolg van een gedwongen emigratie, geen toegang tot die bronnen, dan nam men zijn toevlucht tot moderner autoriteiten als Montesquieu[32] of *président* Hénault.

Over de juiste interpretatie van al deze historische bronnen werd heel wat afgesteggeld. Het ging immers om de aard van de Franse monarchie: als kon worden aangetoond dat bijvoorbeeld Caesar zei dat de Gallische groten in vergadering bijeenkwamen om hun koning te kiezen, dan was de Franse monarchie in wezen electief. En zei Tacitus dat de Germaanse voorvaderen[33] geen edelen in hun midden hadden, dan was ze een absolute monarchie.

In een universum zoals het classicistische, dat in het teken staat van permanentie, stabiliteit en continuïteit, en dat de positivistische scheiding van normen en feiten niet kent, hebben dergelijke 'empirische' of 'historische' claims directe normatieve implicaties voor de actuele politiek: als Frankrijk ooit een electieve monarchie was geweest, dan is het dat in wezen, aangezien het wezen der dingen onveranderlijk is, ook nu nog.[34] En ook al is het aanvankelijk electieve bestel dan wellicht aangetast en vervallen tot een absolute monarchie, de Natuur verlangt dat het in zijn oorspronkelijke puurheid wordt hersteld.

Het classicistische verlangen om naar de zuivere beginsituatie terug te keren heeft potentieel fundamentalistische, anti-historische implicaties. Een extreem voorbeeld hiervan zien we bij de Franse revolutionairen die in 1789, met voorbijgaan aan twaalf eeuwen geschiedenis, dromen van het herstel van de 'democratische', nog onbedorven monarchie uit de tijd van koning Clovis.[35]

De cultus van de oorsprong (*fons*, *origo, principium*) liet zich echter ook op een andere manier vieren. Een oorsprong is namelijk ook een begin, het begin van iets anders. Verandering is dus inherent aan de notie der oorsprong: de oorsprong is slechts het begin van een proces.

Volgens de platoons-aristotelische ontologie van de classicisten was elk proces een groeiproces: de oorsprong is als de kiem van een plant die eerst later tot wasdom zal komen. Deze kiem bevat de essentie van de plant. Zo bevat de eikel de idee van, om het in platoonse termen uit te drukken, 'eikheid'. Wanneer de eikel zich conform dit idee (conform zijn wezen) ontwikkelt, en dus niet degenereert tot iets wezenlijk anders, dan groeit hij uit tot hetgeen zijn eindbestemming is: een eik.

Het classicisme herbergt dus de essentialistische, teleologische notie van organische groei. Doordat de oorsprong, het sleutelbegrip van het classicistische paradigma, de dubbele betekenis draagt van aanvangstoestand en van te bereiken potentieel, kan het classicisme de onbeweeglijkheid en universaliteit van de essentie verenigen met de beweging van het opgroeien, en met de variëteit der aan de kiem ontsprongen loten.[36]

Eigen aan een groeiproces is dat het zich geleidelijk voltrekt: een beukenootje wordt niet van de ene dag op de andere een boom, maar heeft daar vele jaren voor nodig. De verandering gaat dus noodzakelijkerwijs in kleine stapjes. Zij is een zaak van evolutie, niet van revolutie. Revoluties, radicale breuken met het verleden, miskennen deze natuurwet en zijn dus tegennatuurlijk.

Men zal hebben gezien dat het classicistisch paradigma zowel voor contrarevolutionaire als voor revolutionaire doeleinden kon worden aangewend. Tussen de

beide extremen van organicisme en fundamentalisme bevond zich een uitgestrekt spanningsveld,[37] waarbinnen men uiteenlopende posities kon innemen, al naargelang zijn politieke voorkeuren en belangen, de imperatieven van de situatie en de aard van de kwestie.

De kwestie welke tijdens het ancien régime (1500-1789) centraal stond en die ook daarna de Franse elites zou blijven beroeren, was die van de verhouding tussen koning en adel: Frankrijk was weliswaar een absolute monarchie, maar veel edelen meenden dat het zwaartepunt van de macht niet bij de vorst doch bij de adel diende te liggen. Over de vraag hoe dat ideaal moest worden bereikt, waren zij echter onderling verdeeld. De meest radicalen onder hen betoogden dat de monarch, 'net zoals in de tijd van Clovis', door de adel moest worden verkozen.[38] Anderen, die in hun verzet tegen het koninklijk absolutisme minder ver gingen, bepleitten een gemengde regeringsvorm.[39] De minst radicale, meest gematigde variant van het adellijk anti-absolutisme tenslotte mondde uit in een pleidooi voor een getemperde, dat wil zeggen: door de traditionele gemeenschappen getemperde monarchie.[40]

Overigens verschilden de anti-absolutisten onderling vaak van mening over de vraag welke traditionele gemeenschap bij uitstek in staat moest worden geacht de monarch te kiezen, de macht met de monarch te delen, dan wel de koninklijke macht te temperen. Volgens sommigen was het de feodale adel. Tegenover deze pleitbezorgers van de *thèse feodale* stonden de kampioenen van de *thèse parlementaire*, die een hoofdrol opeisten voor de *parlements*, de twaalf soevereine hooggerechtshoven.[41]

De aanhangers van al deze verschillende varianten van adellijk antiabsolutisme zullen we in het hiernavolgende gemakshalve groepsgewijs aanduiden als de 'aristocraten'. Hun tegenspelers, degenen die pleitten voor versterking van de macht van de Kroon, voor centralisatie, noemen we dan 'absolutisten'.

Uit de confrontatie van *maior* en *minor* trokken de verschillende partijen die aan het classicistisch debat deelnamen, elk hun eigen conclusie. Die van de absolutisten luidde dat Frankrijk een absolute monarchie was. Die van de aristocraten, als ze heel radicaal waren, dat het een electieve monarchie was. Waren ze minder radicaal, dan ging hun voorkeur uit naar een gemengde regeringsvorm of naar een *de iure* absolute doch *de facto* getemperde monarchie.

De vraag die zich met betrekking tot Bonald opdringt is uiteraard hoe deze denker zich positioneerde ten opzichte van de andere deelnemers aan dit intern-adellijke debat tussen aristocraten en absolutisten. De hypothese die ik middels een analyse van Bonalds *Theorie van de Macht* beoog te toetsen, is zoals gezegd dat Bonald een classicist was die veeleer aristocratische dan absolutistische denkbeelden huldigde.

2. Methode

De methode die zal worden gehanteerd om deze hypothese te toetsen, is die van de Britse ideeënhistoricus Quentin Skinner.[42] Skinners methode koppelt een textualistische benadering aan een contextualistische, die enerzijds de politiek-historische context analyseert waarin auteurs opereren en anderzijds het ideologisch debat waaraan zij deelnemen. Dat debat ofwel 'discours' wordt door Skinner opgevat als een ensemble van strijdvragen en argumenten die gebaseerd zijn op een verzameling van 'gemeenplaatsen', van gedeelde onderliggende assumpties. Het laat zich reconstrueren door een soort overzichtsstudie te maken van de vele auteurs die deze gemeenplaatsen delen. Zulk een overzichtsstudie, is Skinners gedachtegang, stelt de historicus in staat om de *classics*, de vernieuwende, innoverende denkers, te onderscheiden van de *minor authors*: vernieuwend zijn zij die dingen zeggen welke van de gemeenplaatsen afwijken, zij die argumenten bedenken welke niet reeds in het discours aanwezig waren. Bij de *minor authors* daarentegen zien we slechts een herhaling van zetten.[43]

De reden waarom voor deze methode is gekozen, is dat zij beoogt en helpt om de valkuilen van het voorloperdenken, de *Whig interpretation* en het lineair denken te vermijden. Zij stelt ons bovendien in staat om tot een evenwichtige benadering van de geschiedenis te komen, die niet alleen recht doet aan het perspectief van de overwinnaars (*in casu* de Verlichters en democraten) maar ook aan dat van de verliezers. Dat evenwicht is noodzakelijk omdat het in de regel vooral de overwinnaars zijn die de geschiedenis schrijven. Daardoor zijn zij degenen die onze kijk bepalen op het verleden en, aangezien deze kijk in hoge mate ons zelfbeeld bepaalt, op onszelf. Aanschouwen we de geschiedenis alleen door de bril van de overwinnaars, dan boet onze visie in aan nuance. We gaan er dan niet op vooruit in zelfkennis. Verrijken we daarentegen onze historische kennis door de geschiedenis ook vanuit het gezichtspunt van de verliezers te beschouwen, dan vergroten we onze zelfkennis.

De methode van Skinner brengt met zich mee dat er in het hiernavolgende een groot aantal auteurs de revue zullen passeren. Door Bonald af te zetten tegen die vele auteurs zal duidelijk worden in hoeverre hij als een slaafs epigoon van illustere voorgangers dan wel als een *classic* kan worden aangemerkt.

3. Verantwoording van de literatuurkeuze

Dit proefschrift beperkt zich tot een analyse van Bonalds eerste werk, de *Theorie van de Macht*. Voor deze beperking zijn drie redenen aan te voeren. De eerste is dat de ideeën die Bonald in zijn vele latere werken ontvouwt, een herhaling zijn van zetten.[44] De tweede reden is dat Bonalds oeuvre simpelweg te omvangrijk is (het telt ettelijke duizenden pagina's) om in zijn totaliteit te kunnen worden geanalyseerd op het in dit proefschrift gehanteerde, fijnmazige analyseniveau. In theorie zou dat wel kunnen, maar dan zou dat het bereik van een proefschrift ver te buiten gaan. De derde reden tenslotte is dat de *Theorie van de Macht*, in vergelijking met veel van Bonalds andere publicaties (zoals zijn pamfletten, krantenartikelen en redevoeringen), minder het karakter van een gelegenheidsgeschrift draagt en sterker het karakter van een systematisch politiek-wijsgerig tractaat.

De *Theorie van de Macht* is geschreven in de Duitse stad Heidelberg, waar Bonald ten tijde van de Franse Revolutie in ballingschap vertoefde. Bonald ving met het manuscript aan in 1794 (misschien al in 1793), en voltooide het medio september 1795.[45] Aan het begin van de lente van 1796 werd het gepubliceerd te Konstanz, onder de titel *Théorie du pouvoir politique et religieux dans la société civile, démontrée par le raisonnement et par l'histoire*.[46]

Het werk valt uiteen in twee delen, namelijk een deel over politiek (de *Théorie du pouvoir politique*) en een deel over religie (de *Théorie du pouvoir religieux*). Als politiek wetenschapper beperk ik mij in dit proefschrift meer in het bijzonder tot de *Théorie du pouvoir politique*. Vanwege de nauwe samenhang tussen Bonalds politieke en religieuze denkbeelden zal ik niettemin een (beknopt) hoofdstuk wijden aan de religieuze doctrine die de denker ten toon spreidt in zijn *Théorie du pouvoir religieux*. In dat hoofdstuk zal het accent echter liggen op die aspecten van deze doctrine welke het meest relevant zijn voor een goed begrip van Bonalds politieke denkbeelden.

De circa vierhonderd pagina's van de *Théorie du pouvoir politique* zijn uitgesplitst over zeven boeken. De titels van de eerste vijf boeken geven duidelijk aan dat het werk handelt over samenlevingen: het eerste boek gaat over de grondwetten van samenlevingen, het tweede over de samenlevingen van de Oudheid, het derde over de moderne samenlevingen, het vierde over de 'geconstitueerde samenlevingen', het vijfde over de 'niet-geconstitueerde samenlevingen'. Het zesde boek heeft betrekking op wetgeving en de scheiding der machten. Het zevende boek tenslotte bespreekt de invloed van het klimaat en het nationaal karakter op de maatschappelijke instituties van een volk.

De *Theorie van de macht* heeft twee aanhangsels, die chronologisch een intermediaire positie innemen tussen de *Théorie du pouvoir politique* en de *Théorie du pouvoir religieux*. Het eerste aanhangsel, de *Théorie de l'éducation sociale*, handelt over opvoeding en onderwijs. Het tweede, de *Théorie de l'administration publique*, gaat over het openbaar bestuur.[47] Beide aanhangsels zijn sterk politiek geladen, temeer daar Bonald hierin uiteenzet hoe aan zijn politieke denkbeelden op concrete wijze vorm moet worden gegeven. In dit proefschrift wordt daarom aan elk van de beide aanhangsels een chapiter gewijd.

In sommige hoofdstukken zullen (met name in de eindnoten) een paar korte excursies worden gemaakt naar enkele latere geschriften van Bonald. Het motief achter die excursies is dat zij ons in staat stellen om bepaalde ideeën die Bonald in zijn *Theorie van de Macht* ontvouwt, beter te doorgronden.

3. Opzet van het proefschrift

De *Theorie van de Politieke Macht* mag dan een politiek-wijsgerig tractaat zijn, qua opbouw lijkt het op het eerste gezicht onlogisch en verward.[48] Bij nader inzien echter blijkt men in de *Theorie van de Politieke Macht* de syllogistische structuur van het classicisme te kunnen herkennen: het werk vangt aan met een wijsgerige maior (boek 1),[49] vervolgt met een historische minor (boeken 2 tot en met 7), en mondt uit in een praktisch-politieke conclusie met betrekking tot zowel het voor Frankrijk optimale regime als de strategie die men moet volgen ten opzichte van de Revolutie die het vernietigde.

Dit proefschrift volgt diezelfde classicistische structuur. Het bestaat dus uit drie delen: het eerste deel analyseert de maior van Bonalds boek, het tweede deel de minor, het derde de conclusie.

Het eerste deel begint met een introductie tot Bonalds leven, oeuvre en politieke carrière (hoofdstuk I). Daarna bespreekt het, zoals gezegd, de maior. Deze omvat Bonalds opvattingen over God en de mens (hoofdstuk II), de maatschappij (hoofdstuk III), de grondwetten die de maatschappij regeren (hoofdstuk IV), de staat (hoofdstukken V en VI), de regeringsvormen (hoofdstuk VII) en de adel (hoofdstuk VIII).[50]

Het tweede deel van het proefschrift is een analyse van de minor. Dat wil zeggen: het ontleedt Bonalds interpretatie van de Franse en Europese geschiedenis, en gaat in op de implicaties die hij daaraan verbond ten aanzien van een reeks strijdpunten die de classicisten onderling druk bediscussieerden, te weten de oorsprong van de constitutie (hoofdstuk IX), de verhouding tussen antieken en modernen (hoofdstuk X), de aard van het representatieve

stelsel (hoofdstuk XI), de plaats van de rechterlijke macht (hoofdstuk XII), het nationaal karakter (hoofdstuk XIII), de legitimiteit van rebellie (hoofdstuk XIV), de verschillende typen monarchie en hun verhouding tot het recht (hoofdstuk XV), de opvoeding van de elite (hoofdstuk XVI), de inrichting van het openbaar bestuur (hoofdstuk XVII) en de religie (hoofdstuk XVIII).[51]

Op de minor volgt logischerwijs de conclusie. De conclusie van dit proefschrift vangt aan met een korte beschouwing over de praktisch-politieke conclusie die Bonald zelf trekt, velt vervolgens een eindoordeel over de verhouding tussen absolutisme en aristocratisme, en sluit af met een taxatie van Bonalds antiliberale conservatisme. De conclusie wordt gecomplementeerd met een nabeschouwing, die laat zien hoe Bonald en diens denkbeelden in de loop der tijd zijn (of nog steeds worden) ontvangen en gebruikt.

De oplettende lezer zal inmiddels hebben opgemerkt dat bepaalde noten in dit proefschrift hem doorverwijzen naar een aanhangsel waarin een aantal belangrijke begrippen, debatten en stromingen worden toegelicht (zie p. 449). Dit aanhangsel omvat een zestigtal lemma's, zoals 'ideeëngeschiedenis' (p. 462) en 'revisionisme' (p. 473), die alfabetisch zijn gerangschikt (zie p. 482-483). De reden waarom er met een aanhangsel wordt gewerkt, is dat het de lopende hoofdtekst en de noten ontlast, en de leesbaarheid van de dissertatie vergroot zonder dat er informatie teloor gaat die relevant kan zijn voor de specialist.

Ter afsluiting van deze inleiding nog enkele opmerkingen over de weergave en vertaling van citaten. Citaten in de hoofdtekst die afkomstig zijn uit het Frans, zijn in de hoofdtekst naar het Nederlands vertaald. Om de controleerbaarheid van de vertaling te waarborgen is echter aan het eind van elk citaat een noot geplaatst die de oorspronkelijke Franse tekst weergeeft.

Latijnse citaten blijven in de hoofdtekst gewoon in het Latijn staan, maar in de noot bij het citaat vindt men de Nederlandse vertaling. Staat er een Latijns citaat in een noot, dan bevindt zich verderop in die noot de Nederlandse vertaling. Van citaten die in de noten staan en die in andere talen zijn gesteld dan het Nederlands en het Latijn, wordt enkel de oorspronkelijke, anderstalige versie weergegeven.

De hoofdtekst bevat uiteraard citaten van Bonald. In de Nederlandse vertaling van deze citaten zijn de door Bonald aangebrachte cursiveringen weggelaten, tenzij anders staat aangegeven; dit omdat Bonald zich zo veelvuldig van cursiveringen bedient dat (zeker voor moderne lezers) de leesbaarheid van zijn tekst in het geding komt.[52] In de oorspronkelijke Franse teksten in de noten zullen de door Bonald aangebrachte cursiveringen echter wel worden weergegeven.

Deel 1: MAIOR

I Leven en werken van een landjonker[1]

Louis Gabriel Ambroise *vicomte* de Bonald wordt geboren in 1754 te Millau, een stadje in de Rouergue, een woeste en onvruchtbare provincie in het zuiden van Frankrijk. Zijn familie behoort tot de rijkere adel van die provincie.[2] Traditioneel vervullen de Bonalds er functies in het openbaar bestuur en de Kerk, maar ook dienen zij in het leger en de rechterlijke macht.[3]

De jonge Louis gaat in 1769 naar het prestigieuze college van Juilly, waar ook Montesquieu zijn opvoeding heeft genoten.[4] Hij ontvangt er een humanistische[5] vorming van de Oratorianen.[6] Deze door het jansenisme[7] beïnvloede geestelijken onderwijzen hem in de logica van Leibniz en in de filosofie van Malebranche, de zeventiende-eeuwse wijsgeer die, net zoals de Oratorianen zelf, in de traditie staat van Plato, Augustinus en Descartes. Tenslotte kweekt de overste van het college, *père* Mandar, die een persoonlijke vriend was van Rousseau,[8] bij Bonald een levenslange fascinatie voor de auteur van het *Contrat social*.[9]

1. Van musketier tot burgemeester

Nadat de jongeman zijn schoolloopbaan op voorbeeldige wijze heeft afgerond,[10] wordt hij ingelijfd bij het elitecorps van de musketiers, dat is ingekwartierd bij het koninklijk hof in Versailles.[11] Wanneer onze Louis daar carrière maakt, zal zijn familie hebben gehoopt, krijgen ook wij toegang tot het hof, en dus invloed en lucratieve baantjes. Helaas voor de familie kan Louis in Versailles niet aarden. De steile jansenist vindt de wereldse hofhouding maar decadent, en het militaire bestaan is hem te ruw: liever zit hij met zijn neus in de boeken.[12]

Eind 1775 wordt het (verouderde) musketierscorps ontbonden. Met een mengsel van spijt en opluchting keert de ex-musketier dan terug naar Millau, waar hij in het huwelijk treedt met de dochter van een kapitein der cavalerie,[13] die hem zeven kinderen schenkt waarvan er vijf de volwassen leeftijd zullen bereiken.[14] Bonald start er een kalm leventje dat weinig verschilt van dat van zijn voorouders: de edelman wijdt zich aan het beheer van zijn landgoederen, frequenteert de aristocratische salons en profileert zich, eerst als gemeenteraadslid en vanaf 1785 als burgemeester, in de lokale politiek.[15] Bonalds stadsgenoten leren hem kennen als een innovatief bestuurder, die er bijvoorbeeld voor zorgt dat alle kinderen uit de stad lager onderwijs ontvangen,[16] maar ook als een verklaard

tegenstander van het theater, dat hij bestrijdt omdat het de draak steekt met de Kerk, de standsonderscheiden en de traditionele rolverdeling tussen de seksen.[17]

2. Een adellijk frondeur

Vooral echter is Bonald in Millau de lokale voorman van de aristocratische prerevolutie,[18] de revolte die de traditionele elites van het koninkrijk in 1787 ontketenen tegen het 'ministerieel despotisme', pejoratieve benaming voor de praktijk van het koninklijk absolutisme. De voornaamste drijfveer achter die revolte is het algemene verzet tegen fiscale hervormingen, die weliswaar nodig zijn om de staat te redden van een dreigend bankroet, maar die de privileges van veel Fransen aantasten.[19]

Vooral voor de trotse rechters van de *parlements*, de machtige soevereine hooggerechtshoven, vormen de hervormingen, die de regering op onhandige en autoritaire wijze probeert op te leggen, een bedreiging. Zij zijn dan ook degenen die als eersten roepen om een vergadering van de Staten-Generaal, de standenvertegenwoordiging,[20] waarvan zij verwachten dat die de hervormingen nooit zal goedkeuren. In 1788 wordt deze roep zo sterk dat de koning, die waarschijnlijk zal hebben gehoopt zijn macht te kunnen versterken door in de Staten-Generaal de derde stand uit te spelen tegen de eerste en de tweede, eraan toegeeft en verkiezingen uitschrijft.[21]

De Staten-Generaal zijn voor het laatst bijeen gekomen in 1614. Sindsdien is de maatschappij sterk veranderd, en dus ontspint zich een debat over de vraag of de Staten-Generaal moeten vergaderen volgens de oude vormen, die de adel en de geestelijkheid een vetorecht verschaffen, of in nieuwe, meer egalitaire vormen.[22]

Een vergelijkbaar debat voert men in de jaren 1787-1789 over de vormen van de Provinciale Staten, de standenvertegenwoordiging die de regionale pendant vormt van de landelijke Staten-Generaal. In de meeste Franse regio's is deze standenvertegenwoordiging geëlimineerd door de almachtige intendanten, de agenten van de Kroon. In de regio's van de periferie bestaan de Provinciale Staten echter nog, en in sommige provincies, zoals de Languedoc, hebben ze aanzienlijke bevoegdheden. Bovendien leeft in veel provincies waar de Provinciale Staten allang niet meer bestaan, de herinnering aan deze instelling voort in de geest van de adel, die haar, samen met de geestelijkheid, placht te domineren.

In de verzwakking van het koninklijk gezag gedurende de jaren 1787-1789 ziet de provincieadel een uitgelezen gelegenheid tot verwezenlijking van haar oude droom: zich het juk der gehate intendanten afwerpen en de Provinciale Staten herstellen. Dit nostalgisch

verlangen naar decentralisatie vormt de tweede drijfveer achter de aristocratische prerevolutie. Die tweede drijfveer hangt trouwens nauw samen met de eerste. Beide manifesteren namelijk de wens van de traditionele elites om, in ruil voor de financiële offers die men van ze vraagt, medezeggenschap te krijgen in het bestuur, of, anders geformuleerd, om de absolute monarchie te vervangen door een getemperde.

De provinciale edelman Bonald brengt deze wens tot uitdrukking in zijn 'Besluit van de gemeenteraad van Millau tot een verzoek om de Staten van de Rouergue te herstellen'.[23] Nadat hij dit verzoekschrift heeft opgesteld, laat hij het door de raadsleden ondertekenen en opsturen naar de ministers in Parijs. De teneur van het document is dat het herstel van de Staten, de provinciale standenvertegenwoordiging, prioriteit heeft boven dat van de Staten-Generaal, de landelijke standenvertegenwoordiging. Hoofdzaak, zo kan men hieruit afleiden, is voor Bonald niet de macht over te hevelen van de kroon naar de natie, maar van het centrum naar de periferie.[24]

Binnen de Provinciale Staten legt Bonald het zwaartepunt bij de adel: hij spreekt zich uit voor standsgewijze stemmingen. Wel doet hij bepaalde tactische concessies aan de derde stand. Zo bepleit hij de afvaardiging daarvan te verdubbelen en gaat hij akkoord met opheffing van de belastingvrijstellingen van adel en geestelijkheid.

De koning slaat Bonalds advies echter in de wind: hij roept de Staten-Generaal bijeen en beveelt de personen die de drie standen naar deze conventie hebben afgevaardigd, gezamenlijk te vergaderen en te stemmen.[25] Dit bevel wordt uitgelegd als een capitulatie van de vorst voor de linkse meerderheid van de Staten-Generaal, die zich inmiddels heeft omgevormd tot Nationale Vergadering en aandringt op verdergaande hervormingen dan de vorst lief is.

Toch geeft de koning zich niet gewonnen. Eind juni, begin juli 1789 vinden er althans rond Parijs troepenbewegingen plaats, die de hoofdstedelijke bevolking doen vrezen dat de koning de Nationale Vergadering *manu militari* zal uitschakelen. Wanneer de vorst dan ook nog, op 11 juli 1789, de hervormingsgezinde minister Necker ontslaat, breekt helemaal de pleuris uit: het gepeupel maakt zich meester van de stad en bestormt drie dagen later, op 14 juli, de Bastille, dat mythisch symbool van absolute, willekeurige koninklijke macht.

3. Van frondeur tot revolutionair

Ook de steden en dorpen in de provincie grijpen dan hun kans: ze verlossen zich van de koninklijke intendanten en vormen zelf hun eigen gemeentebesturen. Degenen die arm zijn of

die een rekening hebben te vereffenen, grijpen ook hun kans: niemand betaalt nog belasting, niemand houdt zich meer aan de wet, niemand erkent nog maar enig gezag. De maatschappij valt ten prooi aan anarchie.

Wanneer in augustus 1789 het nieuws van de val van de Bastille de Rouergue bereikt, brengt het daar paniek en een apocalyptische stemming teweeg. De boeren vrezen dat hun oogst, die spoedig moet worden binnengehaald, in handen zal vallen van rondtrekkende benden vagebonden die door de hongersnood de straat op worden gedreven. Hun vrees wordt versterkt door de vele geruchten dat deze benden zouden zijn ingehuurd door 'de aristocraten', die met de buitenlandse vijand zouden samenzweren tegen de Revolutie.[26]

In Millau weet Bonald door een doortastend optreden de angstpsychose te kanaliseren. Hij formeert een 'Nationale Garde': een militie van duizend vrijwilligers die hij bewapent met bijlen, pieken, zeisen en geweren. Weldra echter blijken de geruchten dat rovers de stad zouden aanvallen, op overdrijving en verzinsels te berusten. Niettemin ontvangt Bonald ter beloning van zijn energieke optreden een burgerkroon van zijn opgeluchte stadsgenoten.[27]

Om het gevaar van anarchie voorgoed te bezweren kuist de burgemeester de militie van haar volkse elementen, brengt hij haar onder de controle van een drietal edelen, en stelt hij de steden van de Rouergue voor om met Millau een 'confederatie van eer, deugd en eerbied voor de wetten' te sluiten. Behalve door de wens om de orde te handhaven wordt Bonalds klassiek republikeinse idee van een confederatie van steden ook ingegeven door zijn nostalgie naar de Provinciale Staten, want in zijn optiek vormt de confederatie het embryo van een provinciaal bewind.[28]

Aan de eensgezindheid van de steden geeft de burgemeester symbolisch gestalte door in zijn stad een *Fête de la Fédération* te organiseren: een feest van alle milities uit de provincie. Zijn initiatief vindt navolging in Parijs, waar de revolutionairen een groots gelijknamig feest, maar dan op nationale schaal, organiseren op het Maartveld.[29]

De federalistische gedachte werkt Bonald uit in zijn 'Plan voor een ereconfederatie'.[30] Dit plan, dat, hoewel het de oude standenonderscheiden handhaaft, de utopische geest ademt van Rousseau en van het revolutionair neoclassicisme,[31] krijgt een positieve reactie van de revolutionaire volksvertegenwoordiging in Parijs, die aanbiedt om het op staatskosten te laten drukken.[32]

Al gauw verandert die vertegenwoordiging echter van gedachten, want inmiddels heeft de anti-absolutistische revolte van de aristocraten zich verbreed tot een burgerlijke en volkse Revolutie, die aan hun controle ontsnapt en in één nacht – de beruchte nacht van 4 op 5 augustus 1789 - een einde maakt aan 'feodale' instituties als de heerlijke rechten en de

heerlijke rechtspraak, de herendiensten en de corvee, de kerkelijke tienden, de koopbare ambten (waaronder de ambten van de hoogrechters), de juridische belemmeringen die velen verhinderden om openbare ambten te bekleden, en alle privileges.[33]

Aangezien de corporaties (provincies, steden, plattelandsgemeenschappen, gilden, standen, kloosterorden, hospitalen, universiteiten, colleges), welke samen de maatschappij van het ancien régime vormen, aan privileges hun juridisch bestaan ontlenen, ontwricht de afschaffing van de privileges heel de oude maatschappij, die plaats maakt voor een nieuwe maatschappij van met gelijke rechten beklede individuen.[34] Formeel krijgt deze radicale overgang van standensamenleving naar individualisme zijn beslag in de Verklaring van de Rechten van de Mens, die de revolutionairen op 26 augustus 1789 aannemen als preambule op de nog te maken constitutie.[35]

Voor de edelman Bonald heeft de afschaffing van de heerlijke rechten tot gevolg dat hij zeventig procent van zijn inkomsten kwijtraakt.[36] Bovendien blijft hij gehecht aan het standsbeginsel en aan zijn traditionele adellijke identiteit. Toch is hij niet onwillig om te werken binnen het nieuwe bestuurlijke kader, dat de volksvertegenwoordiging creëert door de oude provincies te vervangen door departementen en het standsbeginsel door een egalitair algemeen kiesrecht. Voor een gerespecteerd lokaal notabele als Bonald schept dat nieuwe, gedecentraliseerde kader namelijk nieuwe kansen. Zo wint Bonald in februari 1790 de burgemeestersverkiezingen in Millau,[37] waardoor hij aan zijn oude burgemeestersambt een nieuwe legitimiteit verleent. Ook wordt hij in de zomer van 1790 verkozen als lid en vervolgens voorzitter van de raad van zijn departement, de Aveyron.[38]

4. Van revolutionair tot contrarevolutionair

Anders dan Bonald hebben de meeste Franse edelen de Revolutie dan reeds de rug toegekeerd.[39] Volgens hen is de constitutionele monarchie van de revolutionairen geen monarchie maar een gekroonde republiek, waarin de volksvertegenwoordiging met een absolute soevereiniteit is bekleed die despotische trekken aanneemt. De afschaffing van de ‘feodale’ instituties, die in hun ogen nu juist het wezen van de monarchie uitmaken, aangezien ze de (in theorie) onbegrensde macht van de soeverein in de praktijk temperen, levert volgens hen het bewijs voor dit despotische neoabsolutisme.[40] Uit afkeer van dat laatste worden van de adellijke prerevolutionairen, de revolutionairen van het eerste uur, velen contrarevolutionair.[41]

Wanneer na de feodaliteit ook de koning in de revolutionaire vuurlinie komt te liggen, klampen veel van deze nieuwbakken contrarevolutionairen zich paradoxalerwijs vast aan de

prerogatieven van de Kroon: ervan overtuigd dat het oude regime voor behoud of herstel van hun privileges altijd nog een betere garantie biedt dan het revolutionaire nieuwe regime, werpen de kampioenen van de aristocratische zaak zich op als kampioenen van de koninklijke. Bezoedeld door hun deelname aan de anti-absolutistische prerevolutie trachten zij zich een nieuwe maagdelijkheid te verwerven door om het hardst te schreeuwen dat zij trouw zijn aan de vorst, wiens zaak zij door naar het buitenland te vertrekken en daar tegen hem en de Revolutie te complotteren overigens eerder schaden dan dienen.

Bonald maakt een soortgelijke evolutie door, maar bij hem treedt die eerst later op. Met de Revolutie breekt hij namelijk pas wanneer deze zijn situatie in Millau onhoudbaar maakt. Daar brengt ze een sterke polarisatie teweeg in de verhoudingen tussen de confessies, die worden gedoubleerd door een scherpe sociale tegenstelling: een katholiek ruraal plebs staat er tegenover een protestantse stedelijke bourgeoisie. Het koninklijk edict van 1787 dat de burgerlijke staat toekent aan niet-katholieken, wekt bij de katholieke notabelen de vrees dat zij weldra hun bestuurlijk monopolie zullen verliezen. Die vrees zien zij bewaarheid door de Verklaring van de Rechten van de Mens (26 augustus 1789), die bepaalt dat alle ambten en verkozen functies toegankelijk zijn voor allen.

De nationalisatie van de kerkelijke bezittingen (2 november 1789) verstoort bovendien het economisch evenwicht in de regio. De genationaliseerde bezittingen worden namelijk doorverkocht aan de hoogstbiedende, en dat is meestal een protestantse bourgeois uit de stad. Wanneer in april 1790 de revolutionaire volksvertegenwoordiging ook nog eens weigert het katholicisme te erkennen als staatsgodsdienst, komen in Zuid-Frankrijk de herinneringen aan de Godsdienstoorlogen bovendrijven: de katholieken zien het schrikbeeld opdoemen van een ketters koninkrijk, terwijl de protestanten vrezen voor een nieuwe Bartholomeüsnacht. Net zoals in het huidige Noord-Ierland vormen beide groepen dus milities, die wederzijds bloedbaden aanrichten.

Vanaf mei 1790 gooien de revolutionairen ongewild olie op het vuur met hun *constitution civile du clergé*, een plan voor een radicale reorganisatie van de Franse katholieke kerk. Zij eisen van de priesters dat die een eed afleggen op het plan en op de revolutionaire constitutie waarvan het een annex is. De Paus en de meeste bisschoppen verwerpen echter het plan en de constitutie, en een meerderheid van de geestelijken weigert de eed.

Aangezien de burgerlijke gezagsdragers door het revolutionaire bewind worden verplicht om de eedweigeraars te vervolgen, raakt Bonald in een lastig parket: als chef van het departement, van het politiek gezag, is hij gehouden om de eedweigeraars te arresteren, maar als katholiek is hij gehoorzaamheid verschuldigd aan het religieus gezag, dat de eed afwijst.

Persoonlijk is Bonald over het reorganisatieplan zeer enthousiast. De regeling, verwacht hij, zal de natie een nieuwe eenheid verschaffen door een nationale godsdienst te vestigen die het oude katholicisme versmelt met de burgerreligie die zo dierbaar was aan de Antieken en aan Rousseau. De publieke opinie in de Rouergue is echter zeer vijandig gezind jegens de eed, die ze op het conto schrijft van de protestanten.

In november 1790 bestormt een menigte katholieke volksvrouwen het stadhuis van Millau met de leus 'Wij willen onze geestelijken!' Bonald moet al zijn overtuigingskracht aanwenden om te voorkomen dat de menigte de lokale protestanten lyncht.[42]

Op 25 januari 1791 dringt opnieuw een volksmassa het raadhuis binnen. Ditmaal wordt Bonald aan zijn haren voortgesleept, en roept de menigte om zijn ontslag als voorzitter van de departementsraad.[43]

Het incident noopt Bonald om te kiezen tussen burgerplicht en godsdienstplicht. Hij houdt de eer aan zichzelf door aan de departementale vergadering een geruchtmakende ontslagbrief te schrijven, waarin hij zich onderwerpt aan de kerkelijke autoriteiten en publiekelijk stelling neemt tegen de *constitution civile du clergé*.[44]

Vanaf dat moment staat onze revolutionair te boek als contrarevolutionair, en is het gedaan met zijn carrière in de lokale politiek, die overigens snel radicaliseert: in april/mei 1791 worden de eerste eedweigeraars gearresteerd en op 22 mei gaat het clubhuis van de lokale 'aristocraten' in vlammen op.[45]

5. Emigré

Bonald wordt de grond te heet onder de voeten. In oktober/november 1791, ruim een maand nadat de koning de revolutionaire constitutie heeft goedgekeurd, emigreert hij samen met zijn twee oudste zonen naar Koblenz.[46] In deze Duitse stad bevinden zich de beide broers van de koning. Een traditie schrijft voor dat de broers van de koning zo hun eigen politieke ambities koesteren. Daarom stellen zij zich elk aan het hoofd van een adellijke kongsi, die rivaliseert met de cliëntèle van de koning.[47] Eén van hen, de reactionaire graaf van Artesië,[48] voert zelfs openlijk een aristocratische koers. Hij is dan ook de grote kampioen van de contrarevolutionaire edelen in Koblenz,[49] die de koning ervan betichten de zaak van de monarchie te hebben verraden. De andere broer, de graaf van Provence,[50] verdenken zij daarentegen van revolutionaire sympathieën.[51]

Wanneer de beide broers, in strijd met het koninklijk bevel, de Franse adel oproepen om het revolutionair bewind met geweld omver te werpen, vormen de leden van de

verwekelijkte hofadel er een strijdmacht. Het operettelegertje houdt zich echter voornamelijk ledig met gekissebis over rang en stand. Bij Bonald komen daardoor slechte herinneringen bovendrijven aan Versailles.[52]

In september 1792 valt het contrarevolutionaire legioen samen met de Oostenrijkers vanuit het huidige België Frankrijk binnen. Na een voorspoedige start loopt de onderneming uit op een fiasco, wanneer de troepen van de coalitie eerst in Valmy en vervolgens in Jemappes vernietigend worden verslagen. Bonald weet echter te ontkomen en vestigt zich in december 1792 te Heidelberg, waar hij zijn zonen inschrijft in een college.[53]

Ondertussen wordt de Revolutie steeds radicaler en gewelddadiger. De Franse revolutionairen verklaren de oorlog aan heel Europa en overweldigen eerst de Nederlanden, dan het Rijnland en Noord-Italië. Ze executeren de koning, Lodewijk XVI (21 januari 1793), en ontketenen een massieve terreur, die culmineert in de dictatuur van Robespierre. In die periode zwerven Bonalds vrouw en zijn jongste kinderen, op de vlucht voor het anti-adellijk racisme, door de bergen van de Rouergue, waar ze zich schuilhouden in grotten en spelonken.

Gelukkig komt hieraan een einde wanneer in 1795 Robespierres handlangers zich van de ‘tiran’ ontdoen en het ‘gematigde’ bewind van Thermidor vestigen. Loopt daarmee ook de Revolutie ten einde? Nee, want de revolutionaire instellingen en beginselen blijven voortbestaan, tot op de dag van vandaag.

6. De Theorie van de Macht

Wanneer ze inzien dat hun pogingen om de Revolutie met het zwaard te bestrijden zijn mislukt, gaan de contra’s zich van een ander wapen bedienen: zij nemen de pen ter hand om de revolutionaire *ideeën* te attaqueren. Ook Bonald zet zich aan het schrijven. Zijn eerste product, de *Theorie van de Macht*, is medio september 1795 af. Dan vertrekt Bonald naar Konstanz, waar het in de lente van 1796 wordt uitgegeven door geëmigreerde geestelijken, op kosten van de (eveneens gevluchte) aartsbisschop van Parijs.

Van de ongeveer duizend gedrukte exemplaren zendt Bonald er ruim zevenhonderd naar de Franse hoofdstad. Daar worden ze in beslag genomen door de revolutionaire politie. Ze eindigen er, temidden van de pornografische lectuur, op de brandstapel. De overige stuks stuurt Bonald naar boekhandelaren en emigrantenkranten buiten Frankrijk.[54] Ook deze exemplaren worden echter niet gelezen, want de lengte van het boek, de vele herhalingen en de droge, abstracte stijl maken het slecht leesbaar. Daardoor lezen slechts enkele mensen het

werk. Zij zijn echter niet de minste: Necker,[55] Sieyès, Chateaubriand, Fontanes, La Harpe en generaal Napoleon Bonaparte.[56]

Voor het grote publiek echter blijft de *Theorie van de Macht*, ook nadat deze in 1843 wordt herdrukt in het kader van Bonalds *Oeuvres complètes*, een onbekende. Dat publiek zal Bonald en diens denkbeelden eerst leren kennen uit diens latere boeken, zijn vele krantenartikelen, zijn parlementaire redevoeringen en de geschriften van zijn ontelbare epigonen.

7. Onderduiker in Parijs

Onbekendheid biedt het voordeel van anonimiteit. Ze stelt Bonald dan ook in staat om in mei 1797 met zijn beide oudste zonen clandestien terug te keren naar Frankrijk, dat nog steeds is onderworpen aan het bewind van Thermidor, maar waar een royalistische kamermeerderheid nog slechts een kwestie lijkt van tijd.[57] Het bewind slaat echter de hoop van de royalisten de grond in door een staatsgreep te plegen, een nieuwe terreur te ontketenen, en de jacht te openen op teruggekeerde *émigrés*.[58] Bonald duikt dan onder in Parijs, waar hij een boek[59] schrijft tegen de *idéologues*, de geestelijke nazaten van de *philosophes*, die de wetenschappelijke instellingen van Thermidor bevolken.

Dat laatste bewind komt ten val door een staatsgreep van Napoleon Bonaparte, die een persoonlijke dictatuur vestigt, het zogenaamde Consulaat (1799-1804). In de talloze artikelen die hij schrijft voor de beide voornaamste kranten van die époque,[60] tracht Bonald het regime van Bonaparte in een monarchale en contrarevolutionaire richting te duwen.[61] Om bij de nieuwe machthebber in het gevlei te komen publiceert hij een lovend pamflet over diens buitenlandse politiek.[62] Napoleons Raad van State en de redactiecommissie van de *Code civil* tracht hij te beïnvloeden met een verhandeling tegen de echtscheiding.[63] En tenslotte bestrijdt hij de Revolutie, die behalve een politieke ook een linguïstische en literaire omwenteling was, door een omvangrijk boekwerk,[64] dat de denkbeelden van de *Theorie van de Macht* completeert met een taal- en literatuursociologie.[65]

8. De lokzang van Napoleon

In 1802 kroont Napoleon zichzelf tot keizer[66] en schrapt hij Bonald van de zwarte lijst van *émigrés*. Bonald verlaat dan Parijs en keert terug naar het voorouderlijk kasteel bij Millau, of althans wat daar, na de revolutionaire onteigeningen, plunderingen en verwaarlozing, van

over is. De wederopbouw van het geschonden domein en de productie van een nieuw boek[67] tegen de *idéologues* hebben voor Bonald een hogere prioriteit dan een carrière in het bestuurlijk apparaat van Napoleon.

De keizer doet Bonald verlokkelijke aanbiedingen om hem aan zich te binden. Zo biedt hij hem de lucratieve post aan van directeur van het *Journal de l'Empire*, de staatscourant van het keizerrijk. Ook stelt hij hem voor om de *Theorie van de Macht* op staatskosten te laten herdrukken, op voorwaarde evenwel dat Bonald er elke verwijzing naar Lodewijk XVIII, de troonpretendent van de royalisten, uit schrapt.[68] Wellicht geïmponeerd door Bonalds *Theorie van de maatschappelijke opvoeding*[69] verzoekt de keizer hem om de zoon van zijn broer Lodewijk Napoleon, die hij heeft aangesteld als koning van Holland, op te voeden.[70] En tenslotte vraagt hij hem om de opvoeding van zijn eigen zoontje, de piepjonge koning van Rome, op zich te nemen.[71] Bonald hapt echter nimmer toe: in zijn hart blijft hij trouw aan de Bourbons, de koninklijke dynastie van het ancien régime.[72]

9. Een nieuwe fronde, tegen een liberaal vorst

In 1814, na een reeks nederlagen en een invasie van vreemde mogendheden, wordt Napoleon afgezet en bestijgt een Bourbon, Lodewijk XVIII, de Franse troon. Ondanks deze Restauratie blijft veel bij het oude. Zo worden de revolutionaire en keizerlijke instituties gehandhaafd, en blijft het keizerlijk personeel op zijn oude posten.[73] Dat personeel loopt massaal over naar Napoleon wanneer die, in maart 1815, terugkeert naar Frankrijk en er opnieuw de macht grijpt.[74]

Amper honderd dagen later vindt Napoleon zijn Waterloo.[75] Lodewijk XVIII keert dan terug[76] en schrijft nieuwe verkiezingen uit,[77] in de hoop dat die een hem welgezinde, gematigde regering zullen opleveren.[78] Ze brengen echter een kamermeerderheid van provinciale edelen[79] die op wraak zinnen en die vinden dat de Restauratie lang niet ver genoeg is gegaan.[80] Immers, de macht van de Kerk en de adel zijn onvoldoende hersteld, de bezittingen die tijdens de Revolutie werden geconfisqueerd niet teruggegeven;[81] alle baantjes zijn bovendien bezet door voormalige revolutionairen,[82] en nieuwe zijn er niet te vergeven;[83] en tenslotte is het nieuwe bestel geen echte monarchie, aangezien de vorst er gebonden is aan een geschreven, modern liberale constitutie[84] die alle macht concentreert in het centrum, dat de lokale en provinciale vrijheden verstikt.[85] Kortom, de revolutionaire structuren zijn nog geheel intact, en de gematigde koning, die slechts 'in het bedje van Napoleon is gaan liggen',[86] doet niets om ze af te breken. Dat is overigens ook niet in zijn belang, want de

macht die hij als hoofd van een moderne, gerevolutioneerde staat geniet, is vele malen groter dan de door tradities en gewoonten ingeperkte macht van de koningen van het ancien régime.[87]

De provinciale edelen in het Lagerhuis, die zichzelf plegen aan te duiden als 'pure royalisten', worden door degenen die de revolutionaire verworvenheden willen bewaren, gestigmatiseerd als 'ultraroyalisten' of simpelweg "ultra's".[88] Deze ultra's vormen weldra een geduchte partij die heftig oppositie voert tegen de gematigde koning, de door hem benoemde regering, en de liberale minderheid in het parlement.

10. Orakel van de fronde

Van deze partij der ultra's is Bonald de grote ideoloog,[89] in het Lagerhuis en vanaf 1826 in het Hogerhuis. In het parlement pleit hij voor een corporatief kiesrecht dat het politiek overwicht van de landadel garandeert,[90] en voor maatregelen die haar economisch overwicht waarborgen, zoals fiscale bevoorrechting van het grootgrondbezit en herstel van het eerstgeborenenrecht. Ook dringt hij erop aan om de macht te decentraliseren naar de oude gemeenten, steden en gilden, bevordert hij de belangen van de Kerk, en werpt hij zich op als verdediger van het agrarische platteland tegen de stad, de handel en de bourgeoisie. Zo verzet hij zich tegen de privatisering van de gemene gronden, waarin hij een voorbode ziet van het agrarisch kapitalisme.

In het Lagerhuis is Bonald een groot pleitbezorger van de belangen van de Kerk. Mede dankzij hem verhuizen de registers der burgerlijke stand weer van het gemeentehuis naar de parochie,[91] en worden de wouden die tijdens het ancien régime kerkelijk bezit waren, gerestitueerd aan hun voormalige eigenaars.[92] Ook is het door zijn toedoen dat in 1821 het openbaar voortgezet onderwijs weer onder toezicht van de geestelijkheid wordt gesteld.[93] Verder verdedigt Bonald een wet die schennis van hostiekelken met levenslange dwangarbeid beboet en het schenden van de hostie zelf met de doodstraf.[94] In deze 'wet op de heiligschennis' ziet Bonald een eerste verwezenlijking van zijn profetie 'dat de Revolutie is begonnen met de verklaring van de rechten van de mens, maar zal eindigen met de verklaring van de rechten van God'.[95] Bonald verdedigt de wet in zeer krasse bewoordingen:

> Laten we hier harde waarheden durven uitspreken. Als de goeden hun leven, bij wijze van dienst, aan de maatschappij te danken hebben, dan zijn de slechten het haar verschuldigd als voorbeeld. Jawel, de religie draagt de mens op om te vergeven, maar tegelijkertijd gebiedt ze hem om te straffen. Door de schuldige met de dood te straffen

> doet de maatschappij in feite niets anders dan hem doorsturen naar zijn natuurlijke rechter, naar Hem die de harten en de nieren beproeft, en die de straf in overeenstemming brengt met het misdrijf.[96]

De antiliberaal Bonald dringt er tevens op aan om limieten te stellen aan de tolerantie (zij dient slechts voor het kaf te gelden, niet voor het koren),[97] aan de vrijheid van meningsuiting en aan de persvrijheid: de pers is weliswaar een klokkenluider, maar die moet worden bewaakt door een schildwacht, en daarom is er een preventieve censuur nodig.

In 1827 wordt die censuur daadwerkelijk ingesteld. Bonald, die door de koning tot censor is benoemd, verdedigt haar met het volgende argument: ‘De censuur is een sanitaire instelling die ten doel heeft de maatschappij te beschermen tegen besmetting met onjuiste doctrines. Ze is geheel en al te vergelijken met die sanitaire instelling waarmee we ons de pest van het lijf houden’.[98]

De kroon op Bonalds politieke actie is echter niet het censoraat maar het echtscheidingsverbod, dat in 1816 door beide kamers wordt aangenomen. Het zal in Frankrijk acht decennia lang van kracht blijven.

In 1824, na jaren van oppositie en onder leiding van Bonalds vriend Villèle, komen de ultra’s aan de macht.[99] Voor wie de macht krijgt in een sterk gecentraliseerd land, is, zelfs als hij een principieel voorstander is van decentralisatie, de verleiding groot de macht van het centrum te handhaven of zelfs te vergroten, teneinde die des te beter aan te kunnen wenden tegen zijn politieke tegenstanders. De meeste ultra’s, Bonald inbegrepen, kunnen die verleiding niet weerstaan, temeer daar de maatschappij zich ontwikkelt in een liberale en zelfs republikeinse richting. Zij raken echter slaags met minderheden onder de ultra’s die zich (blijven) verzetten tegen de centralisatie,[100] tegen de aantasting van de persvrijheid[101] en/of tegen de groeiende invloed van de Kerk.[102] Verzwakt door deze onderlinge verdeeldheid drijven de ultra’s af naar een autoritarisme dat ontaardt in een staatsgreep. Deze leidt tot een politieke impasse, die wordt doorbroken door de revolutie van juli 1830.

11. Fin de carrière

De julirevolutie brengt een puur liberaal regime aan de macht. Net zoals de meeste andere ‘legitimisten’, zoals de ultra’s zich voortaan noemen, boycot Bonald dit nieuwe regime. Gedesillusioneerd doet hij afstand van zijn functies en trekt hij zich terug uit de politiek. Weliswaar publiceert hij nog artikelen in enkele legitimistische kranten,[103] maar veel geschriften die hij in die periode schrijft blijven, bij gebrek aan geld, ongepubliceerd.[104] In één

van die geschriften[105] schrijft hij de Julirevolutie, en revoluties in het algemeen, toe aan een sociale klasse die de proletariërs uitbuit: de bourgeoisie. Achttien jaar later zal die gedachte, in even radicale bewoordingen, worden geherformuleerd door Karl Marx.

Bonald sterft in 1840, op zijn zesentachtigste, verbitterd over het hem door de Revolutie aangedane onrecht en over zijn onvermogen om de publieke opinie te overtuigen van de juistheid van zijn contrarevolutionaire denkbeelden.

II Een cartesiaans constitutionalist

1. Criticus van het maakbaarheidsdenken

In Bonalds levensbeschrijving hebben we kunnen lezen dat de landjonker eerst breekt met de Revolutie wanneer deze, tegen de wil van het kerkelijk gezag, probeert de gevestigde rooms-katholieke religie een nieuwe constitutie te geven, de *constitution civile du clergé*. Lang houdt deze constitutie niet stand, want amper een jaar later vallen de geestelijken van de constitutionele kerk, net zoals de eedweigeraars, ten prooi aan de ontkersteningscampagnes van de radicale Jacobijnen,[1] die de katholieke eredienst verruilen voor diverse 'erediensten van de Rede'. Afgeschrikt door het atheïstisch karakter van deze erediensten vervangt Robespierre, de Jacobijn die in 1793 een persoonlijke alleenheerschappij vestigt, ze door een deïstisch geïnspireerde cultus van het Opperwezen. Zijn opvolgers, de revolutionairen van Thermidor, trachten eveneens een deïstische godsdienst in te voeren, die zij de pompeuze naam geven van 'theophilanthropie'.[2]

De kil rationalistische erediensten van de revolutionairen slaan echter niet aan bij het volk.[3] Dat is de reden waarom de *thermidoriens* in 1795 de oude revolutionaire ambitie om het katholicisme te vervangen door een alternatieve, revolutionaire staatsgodsdienst, laten varen, het beginsel van de vrijheid van eredienst accepteren,[4] en aldus een begin maken met de scheiding van kerk en staat.

Niet alleen de religieuze constituties maar ook de politieke volgen elkaar in het revolutionaire tijdperk in rap tempo op. De eerste politieke constitutie, die een constitutionele monarchie instelt, wordt in 1793 vervangen door een tweede, de girondijnse constitutie van Condorcet, die echter geen kans krijgt door de staatsgreep van de Jacobijnen. Dezen proclameren een derde constitutie, die een republiek vestigt waarin alle macht bij het wetgevend lichaam berust. De Jacobijnse constitutie maakt in 1795 plaats voor een vierde constitutie, die van Thermidor, die de macht juist spreidt over verschillende organen, welke echter, dankzij het censuskiesrecht, alle worden bevolkt door bourgeois die door de Revolutie rijk en machtig zijn geworden. Binnen het luttele bestek van zes jaar zien de Fransen dus vier politieke constituties de revue passeren,[5] uiteraard elk met hun eigen Verklaring van de Rechten van de Mens.[6]

Al deze constituties vloeien volgens Bonald voort uit de wil van de revolutionaire mens om zelf, conform de aanwijzingen van zijn rede, een nieuwe politieke en religieuze samenleving te creëren. De mens, verklaart hij, is daartoe echter niet in staat:

> Ten allen tijde heeft de mens zich willen opwerpen als *wetgever* van de religieuze maatschappij en van de politieke maatschappij, en aan allebei een *constitutie* willen geven. Welnu, ik meen dat het mogelijk is aan te tonen dat de mens evenmin een constitutie kan geven aan de politieke of religieuze maatschappij als hij gewicht kan geven aan een lichaam of ruimtelijkheid aan materie; en dat de mens, in plaats van de maatschappij te kunnen *constitueren*,[7] door zijn interventies slechts kan verhinderen dat de maatschappij zich *constitueert* of, om mij exacter uit te drukken, slechts het welslagen kan vertragen van de inspanningen die de maatschappij verricht om haar natuurlijke *constitutie* te bereiken.[8]

Met deze woorden opent Bonald zijn *Theorie van de Macht*. Zij loochenen op klare wijze de stelling dat de contrarevolutionaire denker een ongelimiteerd geloof zou hebben in de maakbaarheid van de samenleving.[9] Het tegendeel is waar: Bonald ontzegt de mens elk vermogen om de maatschappij te maken. De maatschappij, betoogt hij, maakt zichzelf, zij ontwikkelt zich autonoom, in een proces van organische, natuurlijke groei. Al wetgevend probeert de revolutionaire mens dat proces te stuiten. Toch kan hij het hooguit vertragen, want de natuur is onoverwinnelijk.

De laatste gedachte stamt uit de klassieke oudheid: via Cicero,[10] Bonalds favoriete Romeinse auteur, gaat zij terug op de Stoa.[11] Bonald schept er echter genoegen in haar te presenteren als een uitvinding van de denker die hij als de grote aanstichter van de Revolutie beschouwt, Rousseau:

> *Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 11: Als de Wetgever door zich van doel te vergissen een ander beginsel aanneemt dan dat welk ontstaat uit de natuur der dingen, zal de staat constant in rep en roer zijn totdat dit beginsel wordt vernietigd of veranderd, en totdat de onoverwinnelijke *Natuur* haar gezag heeft hersteld.[12]

2. Rivaliserende concepties van de constitutie

Bonald, zo blijkt uit de beide voorgaande citaten, hanteert een naturalistische conceptie van de constitutie. Die heeft hij gemeen met veel andere contrarevolutionairen.[13] Allen sluiten zij aan bij een opvatting die gangbaar was voordat de Verlichting zijn zegetocht was begonnen: de opvatting dat de constitutie ‘de ordening, bestaanswijze of dispositie van een of andere

entiteit' is.[14] Zo sprak men indertijd van de constitutie van de wereld of de constitutie van het menselijk lichaam.

In het hedendaags spraakgebruik zijn nog sporen terug te vinden van deze naturalistische conceptie. Zo zegt men van een robuust, gezond persoon dat hij een sterke constitutie bezit. Uiteraard zou men de gezondheid van die persoon slechts verzwakken wanneer men zijn constitutie zou vernietigen. Dezelfde reden, betoogden de contrarevolutionairen, gebood om de constitutie van de oude Franse monarchie niet te vernietigen, maar om haar geleidelijk te amenderen.

Wat jullie de ongeschreven 'constitutie' van het koninkrijk noemen, kaatsten hun revolutionaire tegenstanders terug, is slechts een incoherent samenraapsel van historisch gegroeide tradities en gewoonten, dat elke rationele ordening en elke legitimiteit ontbeert.[15] Een constitutie is het niet,[16] want een constitutie is een document dat belangrijke wetten opsomt die uitdrukking geven aan de rede: de constitutie van de staat is niet, zoals de constitutie van de mens, een product van de natuur, maar een door menselijk vernuft gecreëerd raderwerk.[17] Bovendien moet de constitutie, net zoals de gewone wetten, uitdrukking geven aan de wil van het soevereine volk.[18] Verder moet een constitutie de mensenrechten garanderen, en moet ze waarborgen dat de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht van elkaar worden gescheiden.[19]

Ten grondslag aan het revolutionair constitutionalisme (en aan het hedendaags constitutionalisme, dat daar rechtstreeks op voortbouwt) liggen kortom voluntarisme en rationalisme, de doctrine van de volkssoevereiniteit, het concept van de mensenrechten en het beginsel van de scheiding der machten.[20] Voluntarisme en volkssoevereiniteit impliceren dat het volk, wanneer het dat wil, de constitutie af kan schaffen, kan vervangen of veranderen.[21] Het kan bijvoorbeeld in de constitutie opnemen dat de meerderheid van het volk de minderheid uitroeit. Ook kan het alle macht concentreren in één lichaam of in één persoon. Zulke maatregelen strijden weliswaar met de mensenrechten of met het beginsel van de machtenscheiding, maar als de soeverein ze goedkeurt heeft het revolutionair constitutionalisme geen middelen om die soeverein tegen te houden. Een constitutie, althans een constitutie in de moderne zin van het woord, biedt dus geen waterdichte garantie tegen machtsmisbruik.[22]

Dit is één van de bezwaren die Bonald inbrengt tegen het moderne constitutionalisme, dat hij verwijt de massakers van de Terreur niet te hebben kunnen voorkomen. Daarom geeft hij boven dit mechanisch constitutionalisme (de constitutie als raderwerk) de voorkeur aan een ouder, op de middeleeuwen en het classicisme teruggaand constitutionalisme.[23]

3. Rivaliserende concepties van de natuur

In dit oudere constitutionalisme speelt de natuur een belangrijke rol. Dat doet ze ook in het denken van de revolutionairen. Bonald geeft aan de natuur echter een heel andere inhoud dan de laatsten.

De revolutionairen hebben ongeveer dezelfde visie op de natuur als veel Verlichters: ze snijden de band tussen God en de natuur of de rede, die voor de denkers van de zeventiende eeuw[24] nog vrij belangrijk was, definitief door.[25] Niet God maar de natuur of de rede verzekeren volgens hen dat de mens het goede doet: mensen hebben een natuurlijke neiging tot altruïsme, en als zij egoïstisch denken toont de rede hen dat het in hun eigenbelang is om met anderen samen te werken en een gemene deler te vinden.[26]

Uiteraard zien de Verlichters in dat mensen soms ook slechte dingen doen. Dat komt volgens hen echter doordat die mensen zich laten bedriegen door priesters en tirannen, die samenzweren om ze in hun macht te houden.[27] Priesters bedwelmen de menselijke geest met vooroordelen, bijgeloof en fanatisme. Tirannen houden de mensen gekluisterd in traditionele hiërarchieën die hen onderdrukken: de hiërarchie van vorst en onderdaan, van leenheer en horige, van de standen, de gilden en de kloostertucht. Om de mensen te laten handelen in overeenstemming met hun goede en redelijke natuur, zo menen de Verlichters, moeten we deze corrumperende hiërarchische kaders vernietigen. Ook moeten we ze onderwijs verstrekken, want rationeel onderwijs elimineert de onwetendheid die voor vooroordelen, bijgeloof en fanatisme zo'n vruchtbare voedingsbodem vormt.[28]

Door onderwijs kunnen we een nieuwe mens creëren: het kritisch en autonoom individu. Onderwijs is het vehikel van de wetenschappelijke vooruitgang, en aangezien die geen limieten kent, zal dat individu zichzelf dankzij goed onderwijs eindeloos kunnen vervolmaken: aan de perfectibiliteit van de mens zijn geen grenzen.[29] Mensen hebben weliswaar verschillende capaciteiten, maar die verschillen zijn veelal kunstmatig gecreëerd door de machthebbers, die ze uit eigen belang in stand houden. Voor de natuur daarentegen, die alle mensen begiftigt met ratio, zijn de mensen in wezen gelijk.[30]

Het gelijkheidsbeginsel vloeit logisch voort uit het rationalistische mensbeeld van de Verlichters. Voor het vrijheidsbeginsel geldt hetzelfde: als de natuur de mens begiftigd heeft met ratio, is er geen reden om hem de vrijheid te ontzeggen waardoor hij zijn rationele capaciteiten ten volle kan benutten. En aangezien mensen van nature gelijk zijn, is die vrijheid voor iedereen gelijk.[31] Mensen hebben dus gelijke vrijheden, gelijke rechten, die we 'mensenrechten' noemen omdat je ze niet hebt uit hoofde van je lidmaatschap van een

specifieke gemeenschap (volk, stand, gilde, familie), maar uit hoofde van je menszijn, van je bestaan als rationeel individu.[32]

We zien dat de mensenrechten en de beginselen van vrijheid en gelijkheid in nauw verband staan met de opvatting dat het primaat in de maatschappij toekomt aan het individu. Deze opvatting, die we in navolging van Bonalds discipel Pierre Leroux aanduiden met de term 'individualisme', vormt een wezenskenmerk van de Franse Revolutie, althans in de liberale beginfase daarvan. Beïnvloed als ze zijn door contractdenkers als Locke[33] en Rousseau,[34] gaan de revolutionairen ervan uit dat de maatschappij berust op een overeenkomst die op basis van vrijwilligheid is gesloten door vrije en gelijke individuen. Het oogmerk van de overeenkomst is elkaars wederzijdse rechten beter te waarborgen dan in de 'natuurstaat', zoals zij de toestand noemen waarin de staat, die door het contract wordt ingesteld, nog niet bestond. Bescherming van de mensenrechten: dat, niets meer en niets minder, is het doel van de staat.[35]

Eigen aan een contract is dat het kan worden herzien of ontbonden. Voor het maatschappelijk contract geldt hetzelfde. Wordt dit contract ontbonden, dan keren de individuen weer terug tot de natuurstaat, tot de (arcadische of anarchische)[36] toestand der wilden.

De conclusie die we hier, als we abstraheren van andere overwegingen,[37] uit zouden moeten trekken is dat de staat of maatschappij voor contractdenkers uiteindelijk slechts een contingent wezen is. Het door de natuur geschapen en daardoor 'onverwoestbaar' individu gaat in het contractdenken logisch, temporeel en normatief vooraf aan de maatschappij, die een kunstmatig product is dat zijn vorm en zijn bestaan dankt aan een collectieve menselijke wilsact, en die dus net zo goed niet zou kunnen bestaan.

Terwijl de Verlichters en hun revolutionaire epigonen uitgaan van een universele natuur die in een buitengewoon harmonische verhouding staat tot de mens (het individu is van nature goed en het is de drager van rechten die het op grond van zijn goede en redelijke natuur toekomen), veronderstelt Bonald een natuur die zowel een particularistische als een universalistische dimensie bezit, en die een wezenlijk conflictueuze relatie onderhoudt met de mens. Als discipel van Leibniz en Descartes, zeventiende-eeuwse rationalisten die zich nog niet (geheel) hebben bevrijd van het essentialisme der middeleeuwse scholastiek, laat Bonald de particularistische dimensie corresponderen met de essenties van de (individuele en bovenindividuele, menselijke en goddelijke) wezens:

> De natuur ofwel de essentie van elk wezen is datgene wat het maakt dat het is, en zonder welk het niet dat wezen zou zijn.[38] Zo is het de natuur of het wezen van de mens om lichaam en geest te zijn, want zonder geest of zonder lichaam zou hij geen mens zijn. De natuur van lichamen is hun ruimtelijkheid, hun voorstelbaarheid, hun deelbaarheid, hun gewicht,[39] enzovoorts, want ruimteloze, ondeelbare en vormeloze lichamen zouden geen lichamen zijn. De natuur in het algemeen is het geheel van particuliere naturen of wezens van elk wezen.[40]

De natuur, zo kan men uit deze passage opmaken, is in Bonalds systeem gedifferentieerd naar het specifieke wezen in kwestie, zoals God, de mens, een dier, een plant, een levenloos object of een maatschappij. Elk van die wezens heeft in Bonalds optiek een *telos*: een wezen leeft pas conform zijn natuur wanneer het zijn einddoel heeft bereikt, zijn staat van wasdom en perfectie. Terwijl de natuur voor de Verlichters een begin is (zij vangt aan bij de geboorte, en ook vindt men haar in de voormaatschappelijke natuurstaat), is zij voor Bonald dus, net zoals voor Aristoteles en Leibniz, een *end state*.

Dit verschil tussen Bonald en de Verlichters laat zich illustreren aan de hand van het volgende voorbeeld: in de optiek van de laatsten is een kind, vanaf het moment dat de natuur het geboren laat worden, drager van natuurlijke rechten. In de optiek van Bonald is het dat niet: rechten krijgt het kind pas wanneer het een volwassen man is geworden en de bijbehorende plichten vervult die deze bestemd is te vervullen in zijn maatschappelijke functies van echtgenoot, huisvader, eigenaar, beroepsgenoot, onderdaan of minister.

De natuurstaat (de natuurlijke toestand van de mens) is voor Bonald bijgevolg niet de *état natif*,[41] de toestand van individuen die, net zoals wilden, buiten het georganiseerd verband van staat en maatschappij leven, maar integendeel identiek met de *société civile*, de beschaving, het gecultiveerd en gesocialiseerd menszijn dat de hoogste graad van perfectie vormt die mensen op grond van hun natuur kunnen bereiken.[42]

Behalve deze particularistische dimensie die specifiek eigen is aan de mens, heeft de natuur, zo stelden we, ook een universalistische dimensie. In haar universalistische dimensie is de natuur de transcendente kracht die tussen de verschillende wezens verbanden aanbrengt. Deze verbanden zijn volgens Bonald noodzakelijk, 'noodzakelijk in de metafysieke[43] zin dat ze niet anders zouden kunnen zijn dan ze zijn zonder in te druisen tegen de [particularistische] natuur van de wezens'.[44]

De 'noodzakelijke verbanden', die in Bonalds optiek samen de maatschappij vormen, noemt Bonald ook wel 'wetten'.[45] In zijn ogen is de natuur dus de universele wetgever,[46] de stuwende kracht achter het vormingsproces van de maatschappij.

Tegenover de wetgevende natuur plaatst Bonald de mens, de individuele mens wel te verstaan.[47] Deze is in zijn optiek een speelbal van de hartstochten, die hem bedriegen door hem intellectuele waandenkbeelden voor te houden: de utopische maar o zo gevaarlijke idealen van de Verlichting.[48]

Om de hartstochten te beheersen moet de mens zich volgens de classicisten onder controle stellen van de rede.[49] Voor Bonald is die rede niet de 'nietige' rede van het individu, maar de machtige collectieve rede van de maatschappij of de mensheid.[50] De rede ligt dus besloten in de *common sense* van religie en traditie.[51]

In de tegenstelling mens-natuur, die wellicht de belangrijkste tegenstelling vormt in Bonalds systeem, herkennen we dan ook de tegenstelling die centraal staat in het classicistisch paradigma: die tussen de hartstochten en de rede.[52]

4. Een cartesiaan

Anders dan de radicale rationalisten van de achttiende eeuw, maar net als Augustinus, Thomas van Aquino, Leibniz en Descartes, acht Bonald voor de rede een goddelijke garant nodig.[53] Daarom begint hij zijn systeem met God: heel dat systeem leidt hij, alsmaar doorredenerend langs strakke, geometrische lijnen, af uit de attributen van de Schepper.

Bonalds wereldbeschouwing is dus niet, zoals Klinck beweert, antropocentrisch,[54] doch theocentrisch: 'Renouer le pacte avec le ciel',[55] het door de revolutionairen verbroken verbond met de hemel herstellen, dat is Bonalds voornaamste preoccupatie.

Wie God in het middelpunt van zijn denken stelt, moet natuurlijk eerst aantonen dat God bestaat. Dat doet Bonald met een *maatschappelijk* godsbewijs: 'De mensheid, dat wil zeggen de maatschappijen uit alle tijden en op alle plaatsen, heeft altijd het *gevoel* gehad dat God bestaat. God bestaat dus, want het algemeen gevoelen van de mensheid is onfeilbaar'.[56]

Net zoals Burke plaatst Bonald de onfeilbare *common sense* van het volk tegenover de feilbare rede van de intellectueel. Tegen de scepsis van het individu gaat hij in beroep bij de mensheid, die algemeen gelooft in het bestaan van God, en die daarin toch moeilijk ongelijk kan hebben.

Nieuw is Bonalds argument niet. In zijn christelijke versie duikt het *quod semper, quod ubi, quod ab omnibus* voor het eerst op bij de vijfde-eeuwse theoloog Vincentius van Lérins.[57] Bonald herleidt het echter niet tot deze bron, maar – als typisch classicist - tot een klassieke, namelijk Cicero.[58]

Het maatschappelijk godsbewijs is volgens Bonald overtuigender dan morele, fysieke of metafysieke godsbewijzen, want de mens, stelt hij in navolging van Aristoteles,[59] is van nature een sociaal wezen. Deze stelling formuleert hij echter niet in aristoteliaanse of scholastieke termen, maar in termen van de reeds genoemde 'noodzakelijke verbanden': tot God en de andere wezens staat de mens in noodzakelijke maatschappelijke verbanden.[60]

De term 'noodzakelijke verbanden' kende Bonald uit het werk van Malebranche. Met diens gedachtengoed was hij in Juilly vertrouwd gemaakt door de Oratorianen, die sterk door deze discipel van Descartes waren beïnvloed. Montesquieu, die ook in Juilly had gestudeerd, kende Malebranche natuurlijk ook. Hetzelfde gold voor Rousseau, die zijn eerste filosofische kennis opdeed uit door Oratorianen geschreven handboeken.[61] Het zal dan ook niet verwonderen dat Montesquieu, net zoals Malebranche, de wetten definieert als de noodzakelijke verbanden tussen wezens;[62] dat Rousseau in het *Contrat Social* de definitie van Malebranche en Montesquieu overneemt; dat Bonald tenslotte, niet zonder ironie, verklaart zich qua definitie van de wet in het aangename gezelschap te bevinden van Montesquieu en Rousseau.[63]

Malebranche, Montesquieu, Rousseau en Bonald: verschillende loten van dezelfde cartesiaanse, anti-empiristische stam.[64]

Veel meer dan aan de beide Verlichters ontleent Bonald zijn deductieve methode aan de auteur van de *Recherche de la Vérité* en aan diens leermeester Descartes: vertrekkend vanuit een axioma dat al deze drie auteurs onbetwistbaar achten, het bestaan van God, weeft hij *more geometrico* een steeds fijnmaziger web van gevolgtrekkingen.[65]

De eerste etappe in dat weefproces is de constitutie. Bonald kan dan ook worden bestempeld als een cartesiaans constitutionalist.[66]

De constitutie, zo hebben we geconstateerd, is volgens de contrarevolutionaire denker de natuurlijke en op goddelijke fundamenten gegrondveste zijnsorde van de maatschappij. In het volgende hoofdstuk zal ons duidelijk worden uit welke elementen die orde is opgebouwd en hoe ze eruit ziet.

III De maatschappij

1. De onmogelijkheid van een seculiere samenleving

De maatschappij van het ancien régime is nauw verweven met religie. De godsdienst structureert er de tijd (door de kerkelijke kalender met zijn heiligendagen en zijn patroonsfeesten), voorziet de ondernemingen van de mens (de jaarlijkse oogst, de bouw van een huis, de tewaterlating van een schip) van de zo noodzakelijke goddelijke zegen, beschermt hem tegen onheil (hagel, oorlog, ziekte onder het vee), staat hem bij in nood (charitas, hospitalen), verstrekt hem opvoeding en onderricht (colleges en universiteiten zijn kerkelijke instituten), bepaalt wat hij leest (kerkelijke censuur), belast hem (de tienden) en begeleidt hem van de wieg (inschrijving in het door de pastoor beheerde register van de burgerlijke stand) tot aan de poort van het hiernamaals.[1]

Ook tussen religie en politiek bestaan er in het ancien régime nauwe banden: de wereldlijke overheid ontleent er haar macht aan God.[2] De Kerk prent er de gelovigen het woord van de apostel Paulus in: 'Ieder zij de overheidsmacht onderdanig, want alle macht komt van God. De bestaande machten zijn door God ingesteld. Dus wie zich tegen de macht verzet, verzet zich tegen Gods ordonnantiën. En wie zich tegen Hem verzet, roept verdoemenis over zich af'.[3]

In ruil voor deze religieuze legitimatie van hun politiek gezag verlenen de wereldlijke autoriteiten de kerk fiscale en bestuurlijke privileges en (behalve in Engeland en Nederland) een religieus monopolie. Daardoor is in een land als Frankrijk 'de religie' synoniem met het rooms-katholicisme, al vindt men er kleine minderheden van protestanten en joden.[4] Leden van die minderheden mogen geen openbare ambten bekleden. Ook veel beroepen die niet tot de publieke sfeer maar tot de sectoren van handel en nijverheid behoren, kunnen zij niet uitoefenen. Deze sectoren worden immers beheerst door de gilden, die enkel katholieken toelaten.

Dergelijke nauwe banden tussen godsdienst en maatschappij, tussen religie en politiek zijn de Verlichters en hun revolutionaire epigonen een doorn in het oog. Zij wensen een maatschappij waarin niet God centraal staat maar de mens, het seculiere individu, dat zichzelf de wet stelt in plaats van die zich te laten opdringen door God of door autoriteiten welke er aanspraak op maken dat zij hun macht aan God ontlenen. Daarom vervangen de

revolutionairen de kerkelijke kalender door een wereldlijke tijdrekening, ontnemen zij de Kerk haar controle over de registers van de burgerlijke stand, beroven zij de geestelijkheid van haar inkomsten, privileges en bezittingen, schaffen zij de censuur en de kloosterorden af, verjagen zij de paters en nonnen uit het onderwijs, vernielen zij heiligenbeelden en kerkgebouwen, en deporteren en doden zij tenslotte de geestelijken, bij duizenden tegelijk. Met grof geweld trachten zij aldus de maatschappij te ontkerstenen en de traditionele banden tussen God en de mens door te snijden.[5]

Dat laatste is echter onmogelijk, poneert Bonald, die het eerste hoofdstuk van zijn *Theorie van de Macht* aanvangt met de volgende woorden: 'Over de maatschappij kun je het niet hebben zonder te spreken over de mens, en over de mens kun je niet spreken zonder terug te gaan naar God.'[6]

2. Definities: God, mens, wetten en maatschappij

Wie terug wil naar God, zal moeten uitleggen hoe God eruit ziet. Anders gezegd, hij zal moeten aangeven wat Gods attributen zijn.

De drie attributen van God zijn wil, liefde en kracht. Tot deze cartesiaanse conclusie[7] komt Bonald via de volgende redenering, die een fraaie illustratie vormt van zijn deductieve methode:

> God ontsnapt aan al onze zintuigen, dus is hij verstand, oneindig verstand. Dus *kent* hij zichzelf met een oneindig verstand. Dus heeft hij zichzelf *lief* met een oneindige *liefde*. Dus *wil* hij zich behouden, ofwel gelukkig zijn met een oneindige *wil*. Dus *vermag* hij te behouden met een oneindige *kracht* ofwel met een oneindig *vermogen*. Dus is God oneindige *wil* en *liefde* en *kracht* of vermogen.[8]

Uit Gods eerste en derde attribuut, oneindige wil en oneindige kracht, concludeert Bonald tot de schepping. De schepping, redeneert hij, is namelijk oneindige actie, en wat is actie, in een vrij wezen, anders dan wil en kracht?

Behalve wil en kracht is God liefde. Uit liefde schept God de wezens. Eén van die wezens, de mens, schept Hij naar Zijn aangezicht.[9] De mens gelijkt dus op God. Net zoals God is de mens dus wil, liefde en kracht: '*Wil* en *liefde* en *kracht*. *Geest*, *hart* en *lichaam* ofwel uiterlijke *zintuigen*, kijk, dat is de mens'.[10]

Aangezien God en de mens een analoge structuur hebben, redeneert Bonald, staan zij in bepaalde zijnswijzen of verbanden tot elkaar. Die verbanden vloeien rechtstreeks voort uit de natuur van beide wezens. Ze zijn dus noodzakelijk.[11]

We hebben gezien dat in het denken van Malebranche 'noodzakelijke verbanden' synoniem zijn met wetten, en dat Bonald het denken van deze filosoof voortzet. In Bonalds optiek zijn de verbanden tussen God en de mens dus wetten.

Staan God en de mens in wetmatige verbanden tot elkaar, dan vormen deze beide wezens een *société*: een deelgenootschap of maatschappij. Een maatschappij definieert Bonald namelijk als een 'vereniging van op elkaar gelijkende wezens door wetten ofwel noodzakelijke verbanden'.[12]

3. De hoekstenen van de samenleving: godsdienst en gezin

De maatschappij van God en de mens duidt Bonald aan als de 'natuurlijke religieuze maatschappij' of ook wel als de 'natuurlijke religie'.[13]

De termen 'natuurlijke religieuze maatschappij' en 'natuurlijke religie' gebruikt Bonald als verzamelnaam voor de religie van de eerste mensen, het protestantisme, de islam, het veelgodendom en de religieuze doctrines van Verlichting en Revolutie.[14] Wat al die religies volgens hem met elkaar gemeen hebben, is dat ze worden beleden in de privésfeer, in de huiselijke sfeer van de familie (vandaar dat Bonald ze ook wel 'familiereligies' of 'huisreligies'[15] noemt), en/of dat ze de godsdienst verengen tot een innerlijke 'verering' (*adoration*), in plaats van haar te veruiterlijken[16] in een publieke 'eredienst' (*culte*) ofwel staatsgodsdienst (*religion publique*).[17]

Als Bonald ze 'natuurlijk' noemt, is dat niet omdat zij de staat van perfectie vormen die de religie dient te bereiken, maar omdat ze volgens hem de natuurlijke kiemen vormen van de perfecte religieuze maatschappijen, die eerst ontstaan wanneer de eredienst ophoudt een privézaak te zijn en een openbare aangelegenheid wordt.[18]

De 'natuurlijke religieuze maatschappij' is niet de enige natuurlijke maatschappij, want behalve een geestelijke heeft de mens ook een fysieke natuur. Er is dus ook een 'natuurlijke fysieke maatschappij'.[19] Dat is de maatschappij (*société*) van mens en mens, gebaseerd op de unie van man en vrouw. Die maatschappij noemen we ook wel het gezin.[20]

Er zijn kortom twee 'natuurlijke maatschappijen': de natuurlijke religie en het gezin. Beide dragen een familiaal karakter, ze bestaan uit soortgelijke wezens (namelijk een

vader/patriarch en de overige gezinsleden/gewone gelovigen) en ze hebben vergelijkbare structuren. Bonald zegt het zo: ze hebben dezelfde constitutie.

4. Primaat van de samenleving boven het individu

Uit Genesis 2, 18 ('Het is niet goed dat de mens alleen is') leidt Bonald af dat de maatschappij (want het gezin is een maatschappij) 'een noodzakelijk, uit de natuur van de mens voortvloeiend verband, een wet is. Bijgevolg', vervolgt hij, 'is de maatschappij een noodzakelijk wezen, ofschoon de mens zelf een contingent wezen is dat wel of niet zou kunnen bestaan'.[21]

We zien hier dat Bonald het revolutionair individualisme op zijn kop zet: niet de maatschappij doch het individu is een contingent wezen. Van nature is de mens geen eenling, maar een *zóon politikon*, dat in sociale relaties staat tot andere mensen (in het gezin) en tot God. Deze sociale mens en God constitueren de maatschappij: 'GOD en DE MENS, de geesten en de lichamen, zijn de maatschappelijke wezens, de elementen van elke maatschappij'.[22]

Als niet de maatschappij maar het individu een contingent wezen is, heeft de maatschappij temporeel, logisch en normatief het primaat boven het individu. Dit ziet Bonald bevestigd door het sociale feit van de socialisatie:

> Niet alleen is het niet aan de mens om de maatschappij te constitueren, maar ook is het aan de maatschappij om de mens te constitueren, ik bedoel om hem te vormen door een maatschappelijke opvoeding […].
> De mens bestaat slechts ten behoeve van de maatschappij, en de maatschappij vormt hem slechts ten behoeve van haarzelf. Dus moet hij ten dienste van de maatschappij alles aanwenden wat hij heeft ontvangen van de natuur en al wat hij heeft ontvangen van de maatschappij, al hetgeen hij is en al hetgeen hij heeft.[23]

Bonald, zo blijkt uit deze passage, is in ethisch opzicht een collectivist, zoals hij dat ook in ontologisch, epistemologisch en methodologisch opzicht is. Volgens sommigen, die lijken te veronderstellen dat het collectief of de maatschappij synoniem is met de staat, zou uit de passage tevens blijken dat Bonald een totalitarist is. Die laatste hypothese lijkt echter weinig plausibel.[24]

Overigens impliceert een collectivistisch maatschappijmodel zoals dat van Bonald niet noodzakelijkerwijs dat vrijheden en rechten er niet worden gewaarborgd. Bonald zelf acht zijn maatschappijmodel juist beter in staat om de vrijheden en rechten van individuen te

garanderen dan de individualistische samenleving van de uit de Verlichting en Revolutie voortgekomen moderniteit.

5. Finaliteit van de maatschappij

Een aspect van Bonalds maatschappijvisie dat we nog niet hebben besproken, is de (dubbele) finaliteit waarmee hij de samenleving bekleedt: het doel dat de elementen van de maatschappij met hun vereniging nastreven, is 'elkaar voort te brengen en te behouden'.[25]

'Behouden' heeft bij Bonald niet de betekenis van iemands fysiek voortbestaan waarborgen, maar die van garanderen dat hij bestaat in de toestand die in overeenstemming is met zijn natuur.[26] Welnu, de toestand die in overeenstemming is met de natuur van de fysieke mens is volgens Bonald de vrijheid; die welke in overeenstemming is met de natuur van de *homo intelligens* de kennis van Gods volmaaktheden.[27] Behoud (*conservation*) van de mens is dus behoud van diens vrijheid en van diens kennis van Gods perfectie.

Het gezin ofwel de natuurlijke fysieke maatschappij, aldus Bonald, is niet in staat om de vrijheid van de mens te behouden.[28] Dat ziet men aan de families van de klassieke oudheid: slavernij was daar doodgewoon.[29]

Het gezin kan de mens dus niet behouden. De natuurlijke religie kan dat al evenmin. Dit blijkt uit het voorbeeld van de aartsvaders: hun religie was nog niet geboren of de kennis van God werd reeds verminkt tot een veelgodendom.[30]

De natuurlijke maatschappijen kunnen de mens dus niet behouden, zij vermogen hem slechts voort te brengen. Dit komt doordat de liefde die aan deze maatschappijen ten grondslag ligt, *ontregeld* is: in plaats van zich te houden aan de regel of wet dat men God en zijn naaste lief moet hebben, geven mensen in natuurlijke maatschappijen zich over aan eigenliefde.[31] Deze particuliere liefde beschouwt Bonald - hij duidt haar ook wel aan als 'heerszucht'[32] - als de moeder aller hartstochten.

Het thomistisch begrip der *regula*[33] wendt Bonald dus aan als criterium om God, de universele rede, af te bakenen van de hartstochten. De rede tegenover de hartstochten: we zitten nog steeds in het classicistisch paradigma.[34]

Mensen die zich door hun hartstochten laten leiden willen allemaal hun eigen zin krijgen. De wil van de één botst dan met die van de ander, en er rijzen conflicten, die ieder in zijn voordeel zoekt te beslechten door zijn kracht te gebruiken. Krachten zijn echter van nature ongelijk, en dus vernietigen de sterken de zwakkeren. Zo belanden we in de staat der

wilden, in de staat der revolutionairen: staat van destructie en van oorlog tussen particuliere liefdes, particuliere willen en particuliere krachten.[35]

6. Holisme

'Waar alle particuliere willen', vervolgt Bonald, 'alle particuliere liefdes, alle particuliere krachten noodzakelijkerwijs willen overheersen, is het nodig dat een algemene wil, een algemene liefde, een algemene kracht overheersen. Dat wil zeggen: de maatschappij kan zich slechts vormen als de algemene liefde voor anderen het wint van de particuliere liefde voor jezelf'.[36]

We zien dat Bonald het algemene tegenover het particuliere plaatst. Deze tegenstelling speelt in het discours van de revolutionairen ook een belangrijke rol. In dat discours, dat voortborduurt op dat van Rousseau,[37] staat het algemene (het publieke, het openbare) voor legitiem, terwijl het particuliere wordt geacht illegitiem te zijn. Zo ondermijnen de revolutionairen de monarchie door de koning te verwijten het algemeen belang op te offeren aan zijn particulier belang,[38] noemen zij de uniforme overheidsdienst die zij in de plaats van de vijftigduizend koopbare ambten stellen, het openbaar bestuur (*administration publique*),[39] en legitimeren ze de afschaffing van de gilden en de overige *corps intermédiaires* met het argument dat deze lichamen niet het publieke doch slechts hun eigenbelang dienen.[40]

Bonald draait dat laatste argument om door het predikaat 'publiek' te assimileren met de term 'uiterlijk',[41] en vervolgens het uiterlijk te vereenzelvigen met het lichaam, met het corps.[42] Algemeen of publiek wordt daardoor synoniem met corporatief. Deze truc past Bonald onder meer toe op de religie: de religie, zo stelt hij, heeft een innerlijk, particulier aspect, de aanbidding (*adoration*), en een uiterlijk, publiek, lichamelijk aspect, de eredienst (*culte*).[43] Het lichaam waarnaar dat laatste aspect verwijst is uiteraard het corps der geestelijkheid, de eerste stand.[44] Bonalds manipulatie van de termen 'publiek' en 'particulier' strekt kortom tot legitimatie van de standenmaatschappij.

Op grond van zijn theorema dat alleen een algemene maatschappij de destructieve oorlog van allen tegen allen kan beëindigen, concludeert Bonald tot de noodzaak 'van uiterlijke of algemene behoudsmaatschappijen, een religieuze en een fysieke, genaamd publieke religie en politieke maatschappij'.[45]

Uiteraard stelt zich nu de vraag naar de verhouding tussen de particuliere of natuurlijke maatschappijen (natuurlijke religie en gezin) en de algemene maatschappijen

(publieke religie en politieke maatschappij). Ook al hebben deze twee typen maatschappijen niet dezelfde finaliteit, ze hebben volgens Bonald wel analoge constituties, want de één is in het klein wat de ander is in het groot:

> De politieke maatschappij of *behouds*maatschappij is net zo geconstitueerd als de *voortbrengings*maatschappij. Zoals ik in de ene maatschappij de *wil*, *liefde* en *kracht* zie om te *behouden*, zo zie ik in de andere de *wil*, *liefde* en *kracht* om *voort te brengen*. Maar omdat behoud van de wezens noodzakelijkerwijs veronderstelt dat ze zijn voortgebracht, zijn de maatschappijen die de wezens *voortbrengen*, de bouwstenen van de maatschappijen die de wezens *behouden*. Zo is de natuurlijke religie de bouwsteen van de publieke religie, en is het gezin de bouwsteen van de politieke maatschappij.[46] Dus is de publieke religie de natuurlijke religie die zich heeft verwezenlijkt en veralgemeend in de *christelijke religie*, en is de politieke maatschappij het gezin dat zich heeft veralgemeend in de *monarchie*. Want eigenlijk is wezens behouden slechts gecontinueerd, verwezenlijkt, veralgemeend voortbrengen.[47]

Bonald, zo komt uit dit citaat naar voren, heeft een holistische visie op zowel religie als politiek: de christelijke (lees: rooms-katholieke) religie is in het groot wat de natuurlijke religie is in het klein, ze is de vervolmaakte, volgroeide toestand van de religie. Evenzo is de monarchie het gezin in het groot, ze is het tot wasdom en perfectie gekomen gezin.

7. De trinitaire structuur van het universum

In bovenstaand citaat zagen we dat maatschappijen (de particuliere en de algemene) volgens Bonald georganiseerd zijn op basis van de trinitas van wil, liefde en kracht. We hadden reeds gezien dat Bonald deze structuur ook van toepassing acht op God en de mens. Wil, liefde en kracht vormen kortom de universele trinitas.

In een later werk, de *Oerwetgeving*,[48] vervangt Bonald de drie elementen wil, liefde en kracht door de elementen macht, minister en onderdaan,[49] maar handhaaft hij de trinitaire structuur, die men volgens hem, onder verschillende benamingen, terugvindt in elke sfeer van het zijnde.[50] De volgende schema's, die als het ware de fundamentele matrix tonen van Bonalds systeem, maar die we hier niet in detail zullen gaan uitleggen, aangezien ze er slechts toe strekken de lezer de hoofdlijnen van het systeem te tonen, maken dit duidelijk.

Schema 1: Theorie van de Macht			
sfeer	**eerste element**	**tweede element**	**derde element**
God, mens, maatschappij	wil	liefde	kracht (*force*)
mens	geest	hart	lichaam (*corps*), zinnen (*sens*)
gezin (natuurlijke fysieke maatschappij)	wil om zichzelf te reproduceren (= particuliere wil)	liefde (voor zichzelf, particuliere liefde)	lichaamskracht, zinnelijk genot
politieke maatschappij	algemene wil (de wil tot behoud)	monarch (vader c.q. macht der maatschappij)	*force publique* = *corps de la noblesse* (adel)
religieuze maatschappij	Gods wil (Gods streven om de mens te behouden)	God	*force publique* = *corps du clergé* (Kerk)

Schema 2 : Oerwetgeving			
sfeer	**eerste element (superieur)**	**tweede element (intermediair)**	**derde element (inferieur)**
elke maatschappij[51]	macht	minister	onderdaan
politieke maatschappij[52]	monarch	adel (2e stand)	volk (3e stand)
gezin[53]	vader	moeder	kinderen
huisreligies (deïsme, protestantisme, islam)	God	patriarch (vader=voorganger)	gelovigen = overige familieleden
religieuze maatschappij[54]	God	priesters (1e stand)	gelovigen
de mens[55]	intellect	organen	object
de orde in het algemeen[56]	oorzaak	middel	effect
fysieke wereld[57]	Eerste Beweger	beweging	lichamen
kerkelijke dogma's (H. Drievuldigheid, Vleeswording en Verlossing)[58]	Vader	Zoon	Heilige Geest
taal van de privésfeer (familiair taal-gebruik)[59]	ik	jij	hij
taal van de publieke sfeer (beleefd taalgebruik)[60]	wij (pluralis majestatis)	u (*vous*)	zij
syntaxis van analoge talen[61]	onderwerp (*régissant*)	werkwoord (*copule*)	attribuut (*régime*)
geometrie (cirkel)[62]	middelpunt	straal	omtrek
Openbaring (*fides ex auditu*)[63]	H. Geest	Woord, Schrift (taal en schrift)	zintuigen

De verschillende sferen in de meest linkse kolom van beide schema's verhouden zich volgens Bonald, en hieruit blijkt de zowel holistische als mathematische inslag van diens gedachtengoed, onderling als concentrische cirkels:

> Aldus laten de mens, de familie, de staat, de religie, het universum en God zelve, elk in de orde van zijn bestaan en in het systeem van zijn relaties, ons drie personen zien, drie operaties of verbanden, overal *drieheid in eenheid*,[64] overal gelijkenis, evenredigheid, harmonie. Aldus zit de mens in de familie, de familie in de staat, de staat in de religie, de religie in het universum, het universum en alwat het bevat in de onmetelijkheid van God, enig middelpunt waarmee alles verband houdt, oneindige omtrek die alles omvat, begin en einde, *alfa* en *omega* der wezens. Duizend *ingekaderde* cirkels, eender in aantal delen, ongelijk in grootte, *identiek* qua eigenschappen of verbanden der delen, hebben zo allemaal een gemeenschappelijk middelpunt, en liggen allemaal besloten in dezelfde omtrek.[65]

Drieheid in eenheid: de gedachte is uiteraard niet nieuw. Integendeel, Bonald borduurt voort op een lange traditie van christelijk denken, die aanvangt met Augustinus' *De Trinitate*, misschien ook op de deïstische driehoekssymboliek,[66] en verder op de Indo-Europese[67] c.q. middeleeuws feodale[68] opvatting van de maatschappij als een tripartite arbeidsdeling.[69]

7. De algemene wil

In Bonalds trinitas, althans in die van de Theorie van de Macht (zie schema 1), is de wil het belangrijkste element. Ze geeft namelijk richting aan de liefde of macht, die op haar beurt werkt door een kracht (*force*).

De wil is in de politieke maatschappij, die een algemene maatschappij is, algemeen. De idee van een algemene wil ontleent Bonald, net zoals Rousseau, aan Malebranche,[70] die haar weer ontleent aan Augustinus.[71] Bij Augustinus en Malebranche is de algemene wil identiek aan de wil van God en is de wet de uitdrukking van de goddelijke algemene wil.[72] Rousseau seculariseert de algemene wil door haar van God over te dragen op de maatschappij.[73] Dat wil overigens niet zeggen dat hij de algemene wil gelijkstelt aan de wil van allen (*volonté de tous*). De laatste is volgens Rousseau een optelsom van particuliere willen, terwijl de algemene wil, die hij concipieert naar analogie van de integraalrekening, waaraan hij net zoals Pascal en Leibniz een quasi-goddelijk karakter toekent,[74] deze optelsom overstijgt.[75] Rousseau seculariseert de algemene wil dus weliswaar, maar toch behoudt die bij hem een semitranscendent karakter.[76]

Bij de revolutionairen, die meestal maar vage noties hebben van Rousseaus denkbeelden,[77] gaat het subtiele onderscheid tussen 'algemene wil' en 'wil van allen' verloren: voor hen[78] is de algemene wil identiek aan de wil van het volk. Bovendien menen zij dat het soevereine volk - en ook die mening staat haaks op de leer van Rousseau[79] - wordt gerepresenteerd door de Nationale Vergadering.[80] Deze beide misinterpretaties verklaren waarom zij in de Verklaring van de Rechten van de Mens schrijven: 'De wet is de uitdrukking van de algemene wil. Alle burgers hebben het recht om persoonlijk of door hun vertegenwoordigers bij te dragen aan de totstandkoming ervan'.[81]

De revolutionaire doctrine mag dan afwijken van die van Rousseau, toch ziet Bonald in Rousseau de aanstichter van de Revolutie. Vreemd is dat niet, want de revolutionairen doen er alles aan om de prestigieuze denker voor zich op te eisen. Zij lezen de Revolutie door de republikeinse bril van diens *Contrat social*[82] en zetten in 1795, onder het liberale regime van Thermidor, de stoffelijke resten van de denker bij in het Pantheon, hun monumentale tempel voor de grote mannen van het vaderland.

Aangezien Bonald Rousseau als een aartsrevolutionair beschouwt, (mis)interpreteert hij hem op dezelfde wijze als de revolutionairen. Net zoals de laatsten neemt hij dus aan dat Rousseau de algemene wil gelijkstelt aan de wil van het volk, en dat voor deze denker de wet de uitdrukking is van de wil van het volk.[83]

Terwijl Rousseau de algemene wil seculariseert, beoogt Bonald haar juist te deseculariseren, haar het goddelijke karakter terug te geven dat zij ook droeg bij Malebranche.[84] Een retour dus naar Malebranche? Slechts ten dele, want Bonald verwijt de discipel van Descartes zich uitsluitend met de fysieke natuur en de religie bezig te houden, in plaats van met de maatschappij.[85]

Net zoals Rousseau draagt Bonald het begrip algemene wil over van het religieuze op het maatschappelijke domein. Zo bezien lijkt zijn benadering eerder op die van Rousseau dan op die van Malebranche. Waarin Rousseau en Bonald echter verschillen, is dat de eerste een menselijk voluntarisme aanhangt, terwijl de laatste een goddelijk voluntarisme bepleit: de één verdedigt de idee van een door mensen maakbare samenleving, de ander de gedachte dat de maatschappij slechts te maken is door God of de natuur. Indien men meent dat van voluntarisme slechts sprake kan zijn wanneer de wil in kwestie een *menselijke* wil is, kan men misschien beter zeggen dat Bonald de algemene wil 'ontwilt' of 'devoluntariseert'. Het achterliggende motief voor deze 'ontwilling' is uiteraard om de revolutionaire veranderingen, die door een collectieve menselijke wil waren bewerkstelligd, ongedaan te maken en om elke herhaling ervan voorgoed uit te sluiten.

De algemene wil, aldus Bonald, is de wil om de mens te behouden. De algemene wil convergeert dus met de wil van God, die immers ook streeft naar behoud van de mens. Ook convergeert zij met de wil van de natuur, want het ligt in de natuur der wezens om uit te groeien tot de toestand van perfectie die in de kiem van die wezens ligt besloten. Er bestaat dus een convergentie tussen de algemene wil, de wil Gods en de wil van de natuur:

> De algemene wil van de maatschappij, de natuur van de wezens in de maatschappij, de wil van God *willen* hetzelfde of zijn met elkaar in overeenstemming. Dus zijn zij slechts eenzelfde wil. Want willen, die geen ruimte innemen, kunnen zich verenigen in één en dezelfde wil.
> Bijgevolg zijn in dit werk de algemene wil van de maatschappij, de algemene wil van het maatschappelijk lichaam, de algemene wil van de maatschappelijke mens, de natuur van de maatschappelijke wezens, de natuur van de maatschappij, de maatschappelijke wil, en zelfs de wil van God, synonieme uitdrukkingen.[86]

Passages als de voorgaande zouden volgens Klinck bewijzen dat Bonald een pantheïst is,[87] dat wil zeggen dat hij God vereenzelvigt met de natuur. Uit de uitweiding die Bonald op de gewraakte woorden laat volgen, blijkt echter het tegendeel. Het is de moeite waard die uitweiding in haar totaliteit te lezen:

> De natuur is evenmin God als de vorm of de gedaante van vazen de pottenbakker is die ze heeft gemaakt. Het is waar dat de verbanden van vorm, grootte, inhoud en gewicht enz. die tussen vazen bestaan, niet meer van de pottenbakker afhangen wanneer die de vazen eenmaal heeft gemaakt; en evenzo zijn de natuur of de essentie van de wezens en de verbanden die daartussen bestaan, onafhankelijk van God wanneer die ze eenmaal heeft geschapen. En zo moet het ook zijn, aangezien God de wezens geschapen heeft met een zo volmaakt mogelijke natuur en ze in *noodzakelijke* verbanden heeft geplaatst, dat wil zeggen in de verbanden die hen het best in staat stellen om hun *doel* te bereiken. Zo kan God nieuwe wezens scheppen of die welke bestaan, ophouden te bewaren, maar hij kan niet een mens zonder ziel of zonder lichaam maken, aangezien een wezen zonder ziel of zonder lichaam geen mens zou zijn; God kan geen lichamen zonder ruimte scheppen, want lichamen zonder ruimte zouden geen lichamen zijn. Onafhankelijk van God is de natuur van het wezen dus enkel in die zin, dat God de natuur van het wezen niet kan veranderen zonder het wezen zelf te veranderen; want als God de natuur van het wezen kon veranderen zonder het wezen zelf te veranderen, zou hij ervoor kunnen zorgen dat een wezen zus en zo was en dat het tegelijkertijd niet zus en zo was; dan zou God dus het absurde kunnen. Maar ook al is de natuur van een wezen onafhankelijk van God, het wezen zelf hangt van God af. En door te stoppen het wezen te behouden vernietigt God de natuur van het wezen. In die zin is de natuur wat de ouden, zonder het te kennen, verstonden onder het noodlot of *fatum*, dat zij boven de goden stelden, en waarvan sommige modernen, zonder het te begrijpen, God hebben gemaakt. Want de *philosophie*,[88] die een constitutie voor de religieuze maatschappij heeft willen *maken*, werd gedwongen om een God te verzinnen. Evenzo werd zij, doordat zij een

> constitutie voor de politieke maatschappij wilde *maken*, gedwongen om zich een mens in te beelden. En in die eigenaardige schepsels werd God nog meer misvormd dan de mens.[89]

Vergeleken bij het atheïsme en het polytheïsme vindt Bonald het pantheïsme zo gek nog niet. Toch blijven de pantheïsten in zijn ogen dwazen:

> De minst dwaze godverzinners maken zich een God uit de natuur, dat wil zeggen uit het samenstel der algemene wetten of noodzakelijke verbanden die bestaan tussen de wezens; in de religieuze maatschappij stellen zij de wetten in de plaats van het Opperwezen, net zoals zij in de politieke maatschappij de wet in de plaats stellen van de monarch.[90]

De beide voorgaande passages, waarin Bonald het pantheïsme expliciet veroordeelt, wettigen mijns inziens de conclusie dat Bonald niet als een pantheïst kan worden bestempeld. Bovendien behoeft het feit dat Bonald de wil van God, de algemene wil en de wil van de natuur laat convergeren, niet te impliceren dat hij ook de mening is toegedaan dat de dragers van die drie willen dezelfde persoon vormen.[91] Wanneer dat wel zo was, zou individu A, wanneer die hetzelfde wilt als individu B, dezelfde persoon als individu B zijn.

8. Monarch en adel: de algemene liefde en de algemene kracht

Zoals Bonald de algemene wil laat samenvallen met de wil van God, zo bespeurt hij ook een analogie tussen de monarch en de algemene liefde. Dat verband zal moderne Nederlanders niet bevreemden, wanneer zij beseffen dat zelfs in hun hedendaagse republiek de monarch het object is van de algemene liefde harer onderdanen. In het ancien régime was dat volgens Bonald ook zo:

> Deze algemene liefde verbond de mensen met elkander, doordat ze ieder mens verenigde met alle mensen, die werden weergegeven in één mens, zoals het middelpunt dat alle punten van de omtrek met elkaar verenigde; en die liefde produceerde in de maatschappij, zoals Rousseau zegt, “dat algemeen belang dat de sociale band vormde; want als er niet “een of ander punt was waarop alle belangen overeenstemmen, dan zou geen enkele maatschappij kunnen bestaan”.[92]

De monarch is niet alleen het middelpunt van de liefde, maar ook van de macht. Hij is dus zowel algemene liefde als algemene macht. Dat liefde en macht in de monarch samenvallen, is uiteraard geen toeval, want is de liefde niet de macht die, wanneer hij wordt gecommandeerd door een aan de regel of wet gehoorzamende wil, de mens behoudt?

De algemene, door een rechte wil gereguleerde liefde, redeneert Bonald, is dus de algemene macht. Omgekeerd is een ontregelde liefde synoniem met particuliere macht of algemene onmacht, want wie zijn hartstochten niet weet te beheersen heeft geen macht over zichzelf, is zichzelf niet meester. Liefde, constateert Bonald op grond van deze typisch classicistische analogie, is dus macht.[93]

Macht kan echter slechts worden uitgeoefend wanneer zij over kracht beschikt. De algemene macht, redeneert Bonald, moet dus werken door een algemene kracht. Deze algemene of, wat in Bonalds terminologie op hetzelfde neerkomt, *publieke* kracht (*force publique*) is, zoals de oplettende lezer van het trinitaire schema zal zijn opgevallen, het ensemble van de adel en de geestelijkheid, van de eerste en de tweede stand. De derde stand, het volk, komt er in Bonalds systeem niet aan te pas: het speelt er niet eens de rol van figurant, laat staan die van acteur.[94]

De aanvankelijk vage contouren van Bonalds systeem beginnen zich nu scherper voor ons af te tekenen: God, drager van een algemene wil die zich uitdrukt in natuurnoodzakelijke wetten, is er de soeverein. De koning is er diens agent. De adel is de kracht waarvan deze agent zich bedient om het volk, dat geen actieve rol speelt, te besturen.

Dat is de natuurlijke situatie, de staat die in overeenstemming is met de natuur van de maatschappelijke wezens, de natuurstaat. Soms echter wordt die natuurlijke situatie verstoord door het redeloze volk, waarvan de hartstochten zo licht ontvlammen.[95] Het volk gaat dan op de plaats van de soeverein zitten (volkssoevereiniteit in plaats van Gods soevereiniteit) en keert de hiërarchie om: wat superieur was (de rede, de natuur, God en hun agenten: de koning en de adel) wordt vertrapt, en wat inferieur was (de hartstochten, de mens) krijgt het voor het zeggen.

Een revolutie is zulk een totale omwenteling van de verhoudingen.

IV De grondwetten

Een revolutie, zo lazen we aan het eind van het vorige hoofdstuk, is een opstand van de mens tegen de natuur. De natuur, zagen we in het hoofdstuk daarvoor, is het samenstel van de noodzakelijke verbanden tussen de wezens, en deze noodzakelijke verbanden zijn de wetten.

Wetten, volgt uit het laatste, zijn noodzakelijk. Volgens Bonald zijn ze dat echter niet in gelijke mate.[1] Sommige wetten, verklaart hij, vloeien namelijk direct voort uit de natuur, terwijl andere wetten slechts indirect uit de natuur zijn af te leiden.

1. Grondwetten en constitutie

De wetten die het meest direct uit de natuur voortvloeien, en die dus het noodzakelijkst en belangrijkst zijn, noemt Bonald de *lois fondamentales*.[2]

Nieuw of origineel is die laatste notie niet. Integendeel, de *lois fondamentales* vormen één van de centrale begrippen in het classicistisch discours.[3] De classicisten plegen met het begrip de vaste, onveranderlijke wetten aan te duiden welke de soeverein niet kan overtreden zonder het wezen aan te tasten van het regime waarbinnen hij opereert. Zo zijn de *lois fondamentales* van de monarchie de wetten die de monarch slechts kan negeren op straffe van ondermijning van de monarchie: als hij ze niet navolgt, ondergraaft hij zijn eigen legitimiteit en dus de fundamenten of grondslagen van de staat. Juist daarom duidt men die wetten aan als 'fundamentele wetten' of 'grondwetten'.[4]

Het begrip 'grondwetten' speelt een belangrijke rol bij Montesquieu,[5] de aristocratische denker waaraan Bonald het zou kunnen hebben ontleend. Men vindt het echter ook, soms onder de alternatieve benamingen van 'koninkrijkswetten' (*lois du royaume*)[6] of 'kroonwetten' (*lois de la couronne*), bij vele anderen, van zowel absolutistische als aristocratische huize.

De absolutisten onder hen betogen in de regel dat het Franse koninkrijk volgens de grondwetten een erfelijke en absolute monarchie is, waarin het koninklijk gezag enkel normatief wordt begrensd. Tot de normen waaraan de monarch zich dient te houden, rekenen zij meestal de goddelijke wet[7] en de natuurwet[8] (dat wil zeggen de plicht om het eigendom, de vrijheid en het leven van zijn onderdanen te respecteren), de door de vorst aangegane contractuele verplichtingen,[9] de religieuze verplichtingen, de bijzondere plichten van het

koninklijk métier,[10] de algemene plicht om de deugd te betrachten, de aristocratische plicht om zijn eer hoog te houden,[11] het beginsel om advies (*conseil*, *consilium*) in te winnen,[12] en de richtlijn om bestaande gewoontes niet onnodig of overhaast te veranderen.[13]

De aristocraten daarentegen beweren dat de grondwetten de vorst niet alleen aan normatieve maar ook aan institutionele controle onderwerpen. Over de vraag door wie die institutionele controle moet worden uitgeoefend, zijn zij overigens onderling verdeeld. Het antwoord dat een aristocraat op die vraag geeft, hangt veelal af van de adellijke categorie waartoe hij behoort: maakt hij bijvoorbeeld deel uit van de oude hofadel, dan zal hij geneigd zijn de controle te beperken tot een exclusief gezelschap van *ducs et pairs*. Behoort hij daarentegen tot de provincieadel, dan zal hij eerder pleiten voor een adellijk egalitarisme, waardoor ook de lagere edelen kunnen participeren in de nationale politiek. Is hij hoogrechter, dan zal hij er de voorkeur aan geven om de institutionele controle door de hooggerechtshoven te laten uitoefenen. En als hij er economisch baat bij heeft om zijn heerlijke rechten om te zetten in een kapitalistische afkoopsom, en het bovendien niet onvoordelig acht zijn adellijke identiteit te verruilen voor het voorzitterschap van een op basis van het algemeen kiesrecht verkozen politieke vertegenwoordiging, dan zal hij, net zoals aanvankelijk Bonald, de revolutionaire hervormingen van 1789 steunen. De door de grondwetten voorgeschreven institutionele controle kan kortom verschillende vormen aannemen.

De grondwetten zijn in het classicistisch paradigma synoniem met de constitutie.[14] Bij Bonald is dat ook zo: in zijn systeem zijn de termen ‘grondwetten’ en ‘constitutie’ onderling even uitwisselbaar als in de hedendaagse representatieve democratie de termen ‘constitutie’ en ‘grondwet’.

2. De mythe van de oude constitutie

Hun claim dat de grondwetten of constitutie de monarch aan institutionele controle onderwerpen, legitimeren de aristocraten met een historische mythe. In den beginne, zo gaat deze mythe, had Frankrijk een constitutie die voorschreef dat de koning door diens gelijken (*pairs* of, in het Engels: *peers*) werd gekozen en, als hij de wet overtrad, berecht. Deze gelijken waren de edelen, de groten die zich door hun edel karakter onderscheidden van het gewone volk. Dat laatste, het plebs, bestond uit de Galliërs en Romeinen die van oudsher het land bewoonden dat wij tegenwoordig Frankrijk noemen. De koning en de edelen daarentegen waren de Franken, zij waren leden van de Germaanse natie die dat land hadden veroverd en die het zijn huidige naam hadden gegeven.[15] Als veroveraars konden de Franken en hun

nakomelingen, de moderne edelen, een recht van verovering doen gelden op de door hen verworven bezittingen en horigen. De koning had dat recht, dat tot uitdrukking kwam in de historisch gegroeide gewoonten, in de tradities en in de 'vrijheden' of privileges, te respecteren, zoals hij ook de overige bepalingen moest eerbiedigen van de ongeschreven, gewoonterechtelijke Germaanse constitutie die de Frankische veroveraars uit hun Teutoonse wouden hadden meegenomen en in het door hen gestichte Frankrijk hadden ingevoerd.[16]

De 'vrijheden' stonden overigens in nauw verband met de vrijheid. 'Frank' betekende namelijk 'vrij'. Bovendien waren de Franken Germanen, en bij Tacitus kon men lezen dat de Germanen een zeer vrij en vrijheidslievend volk waren.[17] Vrijheid was dan ook het fundamentele kenmerk van de Germaanse constitutie, en tot op de dag van vandaag leefde de vrijheidszin der Germanen voort in de onafhankelijke geest van hun nakomelingen, de edelen.

Ook behield de vrije constitutie van de Germanen onverkort haar geldingskracht. Zij bevatte immers de oorspronkelijke wetgeving van de Franse monarchie, en in het classicistisch denken is de oorsprong (*principium*) van een entiteit identiek met de essentie of het wezen daarvan. In wezen, meenden de aristocraten, was de *ancienne constitution* dus eeuwig normerend voor de politieke verhoudingen.[18]

De mythe van de *ancienne constitution* bood een uitstekende legitimatie voor het aristocratisch verzet tegen de absolute monarchie, dat tijdens de aristocratische prerevolutie van de jaren 1787-1789 fel tot uitbarsting kwam. Ontevreden edelen als graaf d'Antraigues, wiens *Mémoire sur les États-Généraux* indertijd even populair was als Sieyès' *Qu'est-ce que le tiers état?*, stelden de gevestigde orde voor als een 'corruptie' van de ideale constitutie die eertijds het land had geregeerd, maar die helaas sinds lang werd miskend door de koningen. De 'usurpaties' van de op absolute macht beluste vorsten en ministers hadden het land tot 'verval' gebracht, en de enige manier om het te 'regenereren' was de oude constitutie in haar oorspronkelijke puurheid te herstellen.[19]

Volgens de meest radicale edelen, die de koning wilden afzetten, was deze constitutie de electieve monarchie zoals die bestaan had in de tijd van Clovis: het koningschap was niet erfelijk, nee, de koning moest worden gekozen door de groten, door de edelen. Die hadden dus ook het recht om de koning, als deze de wet overtrad, te straffen of af te zetten.[20]

Sommige denkers, zoals Mably, gaven aan de electieve monarchie van Clovis een democratische inhoud door het kiezerscorps te verbreden tot heel het volk. Deze democratische lezing van de Franse geschiedenis werd aan het begin van de Revolutie populair onder de linkse meerderheid van de revolutionaire volksvergadering.[21] De mythe van de oude constitutie kon dus zeer wel worden ingezet voor democratische doeleinden.

De meeste propagandisten van de oude constitutie echter gaven die een aristocratische inhoud. Dit gold met name voor de prerevolutionairen die later de stootgroep van de contrarevolutie zouden vormen: bij hen was de roep om terugkeer naar de oude constitutie van het koninkrijk een uiting van adellijk en particularistisch verzet tegen de absolutistische orde van de koningen en tegen het revolutionair neoabsolutisme dat daarvan het verlengstuk was.

De prerevolutionairen en de meeste contrarevolutionairen propageerden dus een aristocratisch geïnterpreteerde oude constitutie. Hoe die constitutie er precies uitzag, was echter niet zo duidelijk: de contouren ervan bleven vaak schimmig. Sterker nog, er bestonden verschillende interpretaties van die constitutie.

Zoals gezegd verdedigden de meest radicalen een electieve monarchie. Anderen dachten bij de oude constitutie aan de door standenvertegenwoordigingen getemperde monarchie uit de tijd van Hendrik IV.[22] Er waren er ook die terugverlangden naar de monarchie van de Zonnekoning, die weliswaar absoluut was, maar toch minder administratief dan die van zijn beide opvolgers. En de hoogrechters interpreteerden de oude constitutie natuurlijk als een monarchie die onder de curatele stond van de *parlements* of hooggerechtshoven, die volgens hen tot taak hadden de koninklijke besluiten te toetsen aan de Germaanse constitutie, en dus een constitutioneel vetorecht uitoefenden.[23]

De meeste aristocraten echter verafgoodden het Engelse systeem.[24] Zij beschouwden dat systeem als een gemengd regime, want het was een melange van monarchie (de koning), democratie (Lagerhuis) en aristocratie (het Hogerhuis met zijn hoogadellijke *peers*).[25] Geprezen werd het onder meer door Montesquieu, die in navolging van de antieke Griekse geschiedschrijver Polybius leerde dat in een gemengd regime het monarchale element, het democratische en het aristocratische elkaar in een stabiel evenwicht hielden, dat onontbeerlijk was voor vrijheid.[26] In Engeland werd dat evenwicht volgens Montesquieu nog eens versterkt doordat de macht er gespreid is over verschillende organen: terwijl de uitvoerende macht er exclusief bij de vorst ligt, is de wetgevende macht er gespreid over de vorst, het Lagerhuis en het Hogerhuis. De rechterlijke macht tenslotte is er onafhankelijk, want ze berust uitsluitend bij het Hogerhuis, dat onder andere de functie van tribunaal vervult.[27]

Deze denkbeelden van Montesquieu, die zelf een hoogrechter was, waren bijzonder interessant voor de Franse hooggerechtshoven, de *parlements*.[28] Die identificeerden zichzelf namelijk met het Engelse *parliament*,[29] niet alleen vanwege de overeenkomst in naamgeving, maar ook omdat ze, net zoals het Britse Hogerhuis, onafhankelijk waren van de Kroon. Onafhankelijk waren ze doordat hun ambten koopbaar waren.[30] Een ambt dat je gekocht hebt, is immers je bezit, en je bezittingen mag zelfs de koning je niet afnemen. De koning kon de

hoogrechters dus niet ontslaan, en dat bood een stevige garantie voor onafhankelijke rechtspraak.

Behalve voor de *parlementaires* was Montesquieus doctrine van het *regimen mixtum* ook aantrekkelijk voor andere aristocraten, aangezien de aristocratie in zulk een regime een intermediaire en dus essentiële positie inneemt: qua getal houden de *aristoi* van nature het midden tussen de eenling en de massa, tussen de monarch en het volk. Wordt de eenling (de monarch) te machtig, dan spant de aristocratie tegen hem samen met de massa (het volk). Daardoor herstelt ze de balans tussen de drie elementen. Krijgt daarentegen het 'irrationele' volk teveel macht, dan helpt de aristocratie de vorst om het volk weer in het gareel te krijgen. Ook dan helpt de aristocratie dus de maatschappij terug te keren in haar oorspronkelijke evenwichtspositie.[31]

Behalve dat de aristocratie inderdaad zulk een bufferfunctie vervulde, leerde het Engelse voorbeeld ook dat zowel het 'democratische' Lagerhuis als het 'aristocratische' Hogerhuis in feite werden bevolkt door sociale categorieën die vergelijkbaar waren met de Franse adel: het Lagerhuis door de *gentry* of landadel, het Hogerhuis door de hoogadellijke *peers*. Zowel de provinciale landadel als de hoge hofadel in Frankrijk konden dus menen te zullen winnen bij invoering van het Engelse model, dat dan natuurlijk wel moest worden aangepast aan de Franse situatie. Zo moest er volgens sommigen een plaats worden ingeruimd voor de Kerk, die in de Franse maatschappij een belangrijke positie innam en dus een aparte kamer moest krijgen. Volgens hen waren de oude Staten-Generaal, waarin de adel, de bourgeoisie en de Kerk elk één kamer vormden, het Franse equivalent van het Engelse *parliament*.[32]

Anderen gingen akkoord met de revolutionaire transformatie van de oude Staten-Generaal in een Nationale Vergadering. Wel maakten zij een voorbehoud: ook al erkenden zij dat de natie soeverein en één en ondeelbaar was, toch wensten zij naar Engels model de macht te spreiden over de koning, een eerste, aristocratische kamer (de senaat) en een tweede, democratische.[33] Tegen degenen die beweerden dat een tweekamerstelsel indruiste tegen de nationale traditie, zeiden zij dat de nationale traditie de Germaanse traditie was, en dat het Engelse regime de Germaanse traditie het best continueerde.[34] Met dit argument legitimeerden Montlosier en Chateaubriand de introductie van het tweekamerstelsel in Frankrijk[35] en verdedigde Van Hogendorp de invoering van het tweekamerstelsel in Nederland.[36]

Hieraan ziet men dat de mythe van de oude constitutie ook kon worden gebruikt ter legitimatie van een constitutionele monarchie in de moderne zin van het woord.[37] Dit heeft er wellicht toe bijgedragen dat een deel van de Franse adel zijn aristocratische prerevolutie

voortzette in de liberale Revolutie van 1789-1792,[38] en dat het zijn steun betuigde aan de constitutionele regimes van die periode, van de Restauratie (1814-1830) en van de Julimonarchie (1830-1848).

Deze vele voorbeelden maken duidelijk dat de mythe van de *ancienne constitution* voeding gaf aan een hele reeks denkbeelden, waarvan sommige democratisch waren getint, de meeste echter aristocratisch. Daar komt nog bij dat de *term* 'ancienne constitution' (doch niet de Germaanse mythe) ook door absolutisten werd gebruikt. Het Franse adjectief *ancien* heeft namelijk twee betekenissen: enerzijds die van 'oud, antiek', anderzijds die van 'vroeger, voormalig'.[39] Afhankelijk van de betekenis die men aan het adjectief gaf, kon de mythe van de *ancienne constitution* dus of worden gebruikt als 'reactionair' pleidooi voor herstel van een vroegere orde die bestaan had in enig tijdperk voorafgaand aan de absolute monarchie, of als 'conservatief' pleidooi voor behoud van de oude maar nog immer bestaande (c.q. slechts zeer recentelijk ten onder gegane) orde der absolute monarchie.[40]

Een 'reactionair' gebruik van de term vindt men bij de aristocraten:[41] de *status quo ante* waarnaar zij met de term verwijzen is altijd een preabsolutistische orde. Een 'conservatief' gebruik van de term vindt men bij de absolutisten: bij hen[42] refereert de term, tijdens het ancien régime, aan de *status quo* of aan de geïdealiseerde *status quo ante* van de zeventiende eeuw, gouden eeuw van het absolutisme. Gedurende het revolutionaire tijdperk verwijst hij dan naar de *status quo ante* van de absolutistische orde van voor 1789, uiteraard gezuiverd van aristocratische 'misbruiken'.

De *ancienne constitution* was kortom een vlag die vele ladingen dekte. Juist door deze ambiguïteit kon zij de interne verdeeldheid toedekken van de contrarevolutie, die ongemakkelijke *cohabitation* van aristocratische stromingen en absolutistische; kon zij fungeren als gemeenschappelijke *cri de ralliement* voor edelen die weliswaar heel de Revolutie, ook de liberale, afwezen,[43] maar die over de regeringsvorm die Frankrijk na de Revolutie had te adopteren, chronisch verdeeld waren. Dankzij haar waren de contra's het tenminste over één ding eens: de Franse monarchie had een oude, ongeschreven, gewoonterechtelijke constitutie, die wortelde in de natuur der dingen, daarom nog immer geldig was, en resulteerde uit een eeuwenlange geschiedenis.

3. Bonalds innovatie

Hoewel alle contrarevolutionairen het erover eens waren dat de oude constitutie in de natuur der dingen lag, was die constitutie voor hen in de eerste plaats een historisch begrip: de

constitutie was het product van dertien eeuwen geschiedenis, dertien eeuwen specifiek Franse geschiedenis. Legitiem was ze omdat ze zo oud was, maar ook doordat ze coëxistent was met het bijzondere karakter van de Fransen, dat zich in de loop van die dertien eeuwen had gevormd. De Fransen, zo betoogden de contrarevolutionairen, zijn van nature lichtzinnig: ze neigen ertoe om in alles te overdrijven. Het was dan ook zaak om ze niet onnodig te doen ontvlammen. De revolutionairen, beweerden de contra's, deden echter het tegenovergestelde: zij vervingen de oude vrijheid door een losbandigheid die vrij spel gaf aan de extremistische neigingen welke zo typerend zijn voor het Franse volk.[44]

Historisme en particularisme kenmerkten kortom het constitutiebegrip van de Franse contrarevolutionairen. Beide karakteristieken ontleenden zij aan de sterke Franse traditie van gewoonterecht,[45] maar ook aan de Ierse liberaal Edmund Burke,[46] die voortbouwde op de historische en particularistische traditie van de Britse *common law school*.[47]

Bijzonder pregnant kwam het gewoonterechtsdenken naar voren bij de Savooise contrarevolutionair Joseph de Maistre, die de Franse constitutie definieerde als 'wat je voelt wanneer je in Frankrijk bent'.[48] Het revolutionair universalisme onderwierp Maistre aan de volgende kritiek, die men als exemplarisch kan beschouwen voor het denken van de contrarevolutionaire *mainstream*:

> De constitutie van 1795 is, net zoals haar voorgangsters, gemaakt voor 'de mens'. Nou, er is geen 'mens' in de wereld. Ik heb in mijn leven Fransen gezien, Italianen, Russen enzovoorts. Zelfs weet ik, dankzij Montesquieu, 'dat je een Pers kunt zijn'.[49] Maar 'de mens', daar kom ik voor uit, ben ik nog nooit van mijn leven tegengekomen; als die bestaat, dan is het toch echt buiten mijn medeweten.[50]
> Een constitutie die gemaakt is voor alle naties, is voor geen enkele natie gemaakt: het is een pure abstractie, een scholastiek werk dat gemaakt is om je geest te oefenen op basis van een ideale hypothese, en het moet worden geadresseerd aan 'de mens', in de denkbeeldige ruimte waar die woont.
> Wat is een constitutie? Is dat niet de oplossing voor het volgende vraagstuk: gegeven 'de bevolking, de zeden, de religie, de geografische ligging, de politieke verhoudingen, de rijkdom, de goede en slechte eigenschappen van een bepaalde natie, de wetten vinden die bij die natie passen?'[51]

Terwijl Burke, Maistre en de overige contrarevolutionairen een particularistisch constitutiebegrip hanteren dat primair is gefundeerd op de geschiedenis, grondvest Bonald, net zoals de revolutionairen, zijn constitutiebegrip in de eerste plaats op de bovenhistorische en universele natuur van de mens.[52]

Die natuur, redeneert Bonald, is altijd en overal hetzelfde. De constitutie vloeit voort uit die natuur. Ook de constitutie is dus altijd en overal hetzelfde. Er is, met andere woorden,

maar één constitutie. Deze constitutie, die noch aan tijd noch aan plaats is gebonden, is *de* constitutie: 'Als de mens overal hetzelfde wordt geboren, moet alle maatschappijen dezelfde politieke en religieuze constitutie passen, alle mensen dezelfde opvoeding en alle staten hetzelfde bestuur'.[53]

Door dit op de natuur en op God gefundeerde constitutiebegrip vernieuwt Bonald het contrarevolutionaire discours.[54] Nieuwigheden hebben echter tijd nodig om zich te verbreiden. Eerst gedurende het Restauratietijdperk zou Bonalds constitutionele innovatie het oudere, puur historische constitutiebegrip gaan verdringen.[55]

4. De drie grondwetten van de geconstitueerde maatschappij

De constitutie die Bonald al redenerend afleidt uit de natuur, omvat een drietal grondwetten. De eerste grondwet is dat de maatschappij een openbare religie (*religion publique*) heeft. Dat wil zeggen dat ze de religie, die het geheel is van de natuurnoodwendige verstandelijke verbanden (*rapports intellectuels*) tussen God en de mens en tussen de mensen onderling, ofwel van de religieuze wetten en de morele wetten, combineert met een openbare eredienst (*culte public*), die het verstandelijk genootschap (*société intellectuelle*) tussen God en de mens veruiterlijkt en het aldus publiek en maatschappelijk maakt.[56]

De tweede grondwet schrijft de maatschappij eenheid van macht voor (*unité de pouvoir*). Waaruit leidt Bonald dit voorschrift af? We zagen reeds dat volgens hem de mens een speelbal is van de hartstochten, en dat alle hartstochten zijn te herleiden tot heerszucht. Heerszucht leidt ertoe dat mensen, wanneer althans de één over meer kracht beschikt dan de ander, elkaar kapot maken. Helaas zijn mensen van nature ongelijk in kracht, en dus maken ze elkaar automatisch kapot. Dat kan men slechts voorkomen door ze aan één gezag te onderwerpen, dat wil zeggen aan het gezag van een enkeling. Het Griekse woord voor het gezag of de macht van een enkeling is 'monarchie'. De eenheid van gezag of van macht is dus de monarchie.[57] De natuur wil de mens behouden. Daarom schrijft zij de mens de monarchie voor. Anders gezegd: de monarchie is het enige regime dat in overeenstemming is met de natuur.

De derde grondwet tenslotte is die van de maatschappelijke onderscheiden (*distinctions sociales*) ofwel standsonderscheiden. Deze zijn volgens Bonald noodzakelijk omdat de macht (*pouvoir*) noodzakelijkerwijs werkt door een kracht (*force*), een kracht slechts kan worden uitgeoefend door agenten, en agenten zich noodzakelijkerwijs *onderscheiden* van degenen tegen wie de kracht die zij uitoefenen, wordt aangewend.[58] De

agenten van de religieuze kracht zijn de geestelijken, die van de politieke kracht de edelen. Zowel het standsonderscheid tussen geestelijkheid en gewone gelovigen als dat tussen de adel en het gewone volk liggen dus in de natuur der dingen.

De drie grondwetten zijn kortom een openbare religie, eenheid van macht (monarchie) en maatschappelijke onderscheiden. Samen vormen deze drie principes de constitutie.[59]

De maatschappij die aan de drie principes beantwoordt en aan de wetten die daar logisch uit voortvloeien, noemt Bonald de 'geconstitueerde maatschappij' (*société constituée*). Omgekeerd kwalificeert hij de maatschappijen die de grondwetten niet respecteren, of die wetten hebben welke niet uit de grondwetten voortvloeien, als 'niet-geconstitueerde maatschappijen' (*sociétés non-constituées*).[60]

In hoeverre een bepaalde maatschappij geconstitueerd is of niet-geconstitueerd, is uiteraard een kwestie van meer of minder, en hangt af van een aantal factoren. Dit vraagstuk, zo zullen we later nog zien, maakt Bonald tot object van een vergelijkende sociologie, waarvoor hij een nieuwe term bedenkt, namelijk 'maatschappijwetenschap' (*science de la société*).[61]

Synoniem met de 'geconstitueerde maatschappij' is volgens Bonald de 'civiele maatschappij' (*société civile*).[62] De laatste term heeft in het discours van contractdenkers en revolutionairen de drieledige betekenis van 'beschaafd',[63] 'publiek'[64] en 'burgerlijk'.[65] 'Beschaafd' is de *société civile* in dat discours omdat wanneer het maatschappelijk contract wordt gesloten, de natuurstaat of staat der wilden wordt verruild voor een geciviliseerde samenleving waarin de zaken netjes zijn geregeld. 'Publiek' is de *société civile* in het revolutionaire discours doordat de particulieren die het contract sluiten, bij die gelegenheid als burgers een openbare zaak (*respublica*, staat) creëren.

'Burgerlijk' is de *société civile* om die reden, maar ook nog om een andere. In het revolutionaire discours is 'burgerlijk' namelijk de tegenhanger van 'kerkelijk'. Zo onderscheiden de revolutionairen het burgerlijk huwelijk van het kerkelijk huwelijk, en herdopen zij het geboorte- en overlijdensregister dat zij aan de controle van de Kerk hebben onttrokken, tot 'register der burgerlijke stand'. In de revolutionaire optiek is de *société civile* dus ook de seculiere samenleving, de maatschappij waarin politiek en religie zijn gescheiden.

Bonald definieert de *société civile* heel anders: ze is volgens hem de unie van de politieke maatschappij en de religieuze maatschappij.[66] Deze unie correspondeert met de unie van lichaam en ziel, die het wezen vormt van de mens. De religieuze maatschappij behoudt de ziel van de mens door zijn hartstochten, zijn ontaarde, ontregelde wil te onderdrukken. De

politieke maatschappij behoudt het lichaam van de mens door de uiterlijke handelingen van deze wil te onderdrukken.[67]

Om hun gemeenschappelijke doel, het behoud van de mens, te bereiken moeten de beide maatschappijen nauw met elkaar samenwerken:

> Innige, onverbrekelijke unie van de beide maatschappijen in het onderdrukken van de willen door de uiterlijke handelingen te onderdrukken, en in het onderdrukken van de uiterlijke handelingen door de willen te onderdrukken. Macht Gods, macht van de mens, onwankelbaar fundament van de tweemachtenleer.[68]

Kenmerkend voor de geconstitueerde of civiele maatschappij is dus dat Kerk en Staat met elkaar samenwerken en elkaar wederzijds versterken. Omgekeerd is een maatschappij waarin Kerk en Staat zijn gescheiden, een niet-geconstitueerde religieuze maatschappij. Evenzo is een maatschappij zonder monarch en zonder standsonderscheiden een niet-geconstitueerde politieke maatschappij.

Wat de beide niet-geconstitueerde maatschappijen volgens Bonald met elkaar gemeen hebben, is dat ze geen constitutie hebben doch slechts een ‘uiterlijke vorm’. Zo is de niet-geconstitueerde religieuze maatschappij slechts een ‘uiterlijke vorm van religie’, en is de niet-geconstitueerde politieke maatschappij slechts een ‘uiterlijke regeringsvorm’.[69]

Hier lijkt Bonald het adjectief ‘uiterlijk’ niet te gebruiken in de betekenis van ‘publiek’ of ‘lichamelijk’, maar in die van ‘schijnbaar’, ‘zonder inwendig levensbeginsel’. In elk geval is voor Bonald een niet-geconstitueerde maatschappij slechts in schijn een maatschappij: ‘Eigenlijk verdienen niet-geconstitueerde maatschappijen de naam van maatschappij niet meer dan een lichaam dat niet onderworpen zou zijn aan de zwaartekracht, de naam van lichaam zou verdienen’.[70]

Strikt gesproken is de geconstitueerde maatschappij dus de enige maatschappij, zij is de maatschappij *tout court*. Bijgevolg zijn degenen die de oude orde aanvechten, antisocialen.

V Monisme

In Bonalds maatschappij hebben religie en politiek een analoge structuur.[1] Zij hebben, om ons in Bonalds terminologie uit te drukken, dezelfde constitutie.[2] In die zin vormen religie en politiek een eenheid. Behalve in deze zin vormen zij dat ook in de zin dat ze, met behoud en erkenning van elkaars wederzijdse onafhankelijkheid, eendrachtig samenwerken om hun gemeenschappelijk doel te verwezenlijken.[3] Dat doel is het behoud van de maatschappelijke mens.[4] De gelijkheid van doel manifesteert zich volgens Bonald in een gelijkheid van effecten:

> Als de religie niet bij machte is om de willen of de morele mens te betomen, zal de regering niet in staat zijn om de uiterlijke handelingen of de fysieke mens tegen te houden. Naarmate de regering zwakker zal zijn, zal de religie minder beteugelen. Zonder dat de religie ondermijnd wordt zal de regering niet kunnen wankelen, en zonder dat de regering verzwakt zal de religie niet kunnen worden aangevallen. In zijn kortstondig bestaan zal de mens zich er niet altijd rekenschap van geven dat deze twee teugels, waaraan de menselijke hartstochten behoefte hebben, gelijktijdig verslappen. Maar de maatschappij, die niet sterft, zal de effecten ervan onvermijdelijk voelen, en zal de openbare eredienst en de regering, de religie en de constitutie, samen zwakker zien worden, zien bederven, vernield en vernietigd zien worden.[5]

Behalve analogie (van doel, structuur, effect) kan eenheid ook enkelvoudigheid betekenen: het ene is het enkele, het enkelvoudige.

Eenheid als enkelvoudigheid is het hoofdbeginsel van Bonalds systeem. In dat systeem, zo zagen we in het vorige hoofdstuk, is er slechts één constitutie en dus slechts één maatschappij. Deze ene maatschappij heeft slechts één wil (*volonté*), de algemene wil (*volonté générale*). Die ene wil geeft leiding aan één algemene liefde of macht (*pouvoir*). In de politieke sfeer is die macht de monarch, in de religieuze sfeer is ze de Kerk, reïncarnatie van de universele monarch Jezus Christus. Altijd en overal werkt de ene macht door één kracht (*force*). In de politieke sfeer is die kracht de adel, in de religieuze sfeer de geestelijkheid.

Het eenheidsbeginsel of monisme past Bonald niet alleen toe op de subsystemen van Kerk en politiek, maar ook op de andere bestanddelen van zijn alomvattende stelsel. Zo lieert hij aan de monarchie in de staat en aan Gods monocratie in de Kerk de monogamie in de

familie en het monotheïsme in de religie.[6] Heel Bonalds systeem is kortom doordrongen van een monistische geest.

Tegenover monisme staat pluralisme, tegenover het prefix 'mono' (één) het prefix 'poly' (veel): monarchie verhoudt zich op dezelfde wijze tot polyarchie[7] als monotheïsme (het geloof in één God) tot polytheïsme (veelgoderij), en monogamie (het huwelijk van één man met één vrouw) tot polygamie (veelwijverij).

Tussen monarchie, monotheïsme en monogamie bestaat volgens Bonald een onverbrekelijke causale samenhang: een monarchie versterkt het monotheïsme en de monogamie; monogamie leidt tot monarchie en monotheïsme; monotheïsme draagt bij tot de monarchie en tot monogamie.[8]

De tegendelen vertonen een analoge samenhang: polyarchie produceert veelwijverij en veelgoderij; veelgoderij is een bron van polyarchie en polygamie; polygamie of veelwijverij tenslotte resulteert in veelgoderij en in een veelheid van machten.

1. Platonisme

Wat mono, één of enkelvoudig is, geldt in Bonalds systeem als goed. Wat poly, veel of meervoudig is, geldt daarentegen als slecht. Monarchie, monogamie en monotheïsme zijn dus goed; polyarchie, polygamie en polytheïsme daarentegen slecht.

Aan het beginsel van de eenheid wijdt Bonald een heuse cultus: het Ene is het Goede, het Schone, het Goddelijke.[9] Het Vele daarentegen is synoniem met het Kwaad, want het Kwaad is synoniem met het oneindige getal onzer hartstochten. En aangezien men het Vele verkrijgt door het Ene te delen, is Deling immer een bron van kwaad.

De eerste filosoof die het Ene assimileerde met het Goede en het Goddelijke, was de Griekse wijsgeer Plato.[10] Door absolutistische denkers als Bodin werd Plato's assimilatie aangewend ter verdediging van een monocratie.[11] De hoogste en onafhankelijke macht in de staat, betoogde Bodin, was één en ondeelbaar.[12] Latere absolutisten pasten die gedachte niet alleen toe op het staatsgezag, maar ook op het territorium dat aan dit gezag onderworpen was: het grondgebied van het koninkrijk, betoogden zij, is één en ondeelbaar.

Toen het Franse koninkrijk in 1792 een republiek werd, namen de Franse republikeinen dit absolutistische dogma gewoon over, zoals zij ook het absolutistische motto van het openbaar welzijn (*salut public*) tot het hunne maakten. Het enige wat zij aan het dogma veranderden, was dat zij de term 'koninkrijk' vervingen door de term 'republiek'.[13]

Hun soevereiniteitsbegrip ontleenden de revolutionairen aan Rousseau, die in feite de soevereiniteitsleer van Bodin had geseculariseerd, zoals hij ook Malebranches algemene wil had geseculariseerd. Ook de 'modern republikeinse' opvatting dat het staatsgezag één en ondeelbaar is, en dus niet kan worden opgesplitst in verschillende kamers of gespreid of verdeeld over verschillende machten, is dus in feite een erfenis van het absolutisme, dat op zijn beurt aanknoopt bij de platoonse traditie van het Ene.

Bonald staat in diezelfde traditie, die tot hem is gekomen via de Oratorianen en hun leermeesters Augustinus en Malebranche, maar ook via het absolutisme van Bodin en het neoabsolutisme van Rousseau, dat enerzijds op Bodin, anderzijds op Malebranche voortborduurt. Net zoals Plato gaat hij ervan uit dat het Ene het beginsel is van de ontologische orde, dat die orde wordt gekenmerkt door permanentie, stabiliteit en hiërarchie, dat ze kan worden uitgedrukt in geometrische figuren of in mathematische termen, dat de menselijke psychologie wordt gekenmerkt door opposities (tussen ziel en lichaam, tussen rede en hartstochten), en dat er analogieën bestaan tussen de psychologie van de mens, de inrichting van de staat, de attributen van God en de structuur van het universum. Door deze opvattingen betoont Bonald zich een classicist van het platoonse soort.[14]

2. Criticus van het liberalisme

Bonald wendt het platoonse eenheidsdenken aan tegen zijn aartsvijanden: de *monarchiens*[15] en al die andere gematigden wier geestelijke nazaten men tegenwoordig pleegt aan te duiden als 'liberalen'. Zij staan net zoals Montesquieu een politiek bestel voor waarin verschillende organen de macht delen en elkander in evenwicht houden. De constitutionele monarchie uit de beginjaren van de Revolutie (1789-1792), de republiek van Thermidor (1794-1799) en de constitutionele monarchieën van het Restauratietijdperk (1814-1830) en de Julimonarchie (1830-1848) zijn pogingen om die voorstelling in de praktijk te brengen. Volgens Bonald is die voorstelling tegennatuurlijk:

> Als de natuur, door aan het denken het mysterie te onthullen van die onzichtbare en machtige knoop die in de politieke maatschappij van alle willen slechts één wil maakt, van alle machten slechts één macht, van alle krachten slechts één kracht, van alle mensen slechts één mens, aan het denken dat idee presenteert van de eenheid, dat zo groot is omdat het simpel is; als zij het in de morele mens eenheid van wil toont, in de fysieke mens eenheid van handelen, in het universum eenheid van opzet; als zij het laat zien dat in eenheid het beginsel van de orde schuilt, in eenheid het geheim van het schone, dan komt de eerzucht, teleurgesteld in zijn verwachtingen, in opstand tegen de barrière die de natuur tegen zijn plannen wil opwerpen, en verwerpt de mens,

> meegesleept door de eerzucht, de ingevingen van de natuur, en verliest hij zich, door zich te verwijderen van het simpele en ware idee van de eenheid en ondeelbaarheid van de macht, in de omslachtige machinaties van de deling en het evenwicht der machten.
> Op een blind noodlot dus, op een oneindige deling of een onzeker evenwicht van machten bouwt de mens, in weerwil van de natuur, met behulp van trots en eerzucht, het bouwwerk der maatschappij.[16]

Het evenwicht der machten is volgens Bonald 'onzeker', dat wil zeggen: niet stabiel, zoals Montesquieu en de gematigden menen, maar labiel. De intrinsieke labiliteit van het equilibrium leidt ertoe dat het mechanisme van de machtsdeling, wanneer dat eenmaal in gang is gezet, niet meer is te stoppen: de macht raakt verdeeld over meer en meer personen, totdat tenslotte iedereen (formeel) een deeltje van de macht bezit. Anders gezegd, zodra je het beginsel van de eenheid van de macht loslaat, kom je in een glijdende schaal terecht die je regelrecht naar een democratie (lees: anarchie) voert.

Dat proces, waarvoor hij de gematigden als hoofdverantwoordelijken aanwijst, voltrekt zich volgens Bonald in de revolutionaire periode van 1789 tot 1794: reeds in de zomer van 1789 delft het gematigde centrum, dat een gemengd regime voorstaat, het onderspit tegen de linkse rationalisten die de Verklaring van de Rechten van de Mens opstellen. Rationalisme combineren de linksen met bepaalde aspecten van het classicisme, die zij tot in het extreme doordrijven. Zo spiegelen zij zich, meer dan ooit tevoren, aan de fameuze republikeinse samenlevingen van het oude Griekenland en Rome, aan de helden van die samenlevingen en aan de burgerdeugd van de klassieke Oudheid. Na de Terreur van 1793-1794 maken hun overspannen idealen echter plaats voor een algemene scepsis, die zich uit in individualisme:

> Maar van het gebrek aan solide basis en van de waanzin van de arbeiders ondervindt het werk [het systeem van het evenwicht der machten] schadelijke gevolgen. Zelfs de architect kan zich in die wanorde niet herkennen. Meningen houdt hij voor beginselen, redeneringen voor consequenties. Na zich een maatschappij te hebben ingebeeld, beeldt hij zich nu de mens in, en herkent hij de mens evenmin als de maatschappij. Bijgevolg lijken buitengewone mannen hem deugdzame mannen, en lijken beroemde maatschappijen hem gelukkige maatschappijen. Dat bouwvallige werk bezwijkt echter te allen kant: de hartstochten hebben het opgetrokken, de hartstochten vernietigen het. En de mens, die zich vergeefs beijvert om het in stand te houden, 'vermenigvuldigt', om de val ervan te vertragen, 'de stutten, wier veelvoud aantoont dat ze nutteloos zijn' (*Contrat social*). Zijn vruchteloze inspanningen moe, zijn eigen dwalingen moe, twijfelt hij er dan aan, terwijl hij ziet dat in de natuur alles aan constante wetten gehoorzaamt, of er voor de maatschappij andere wetten zijn dan het toeval; zelfs gaat hij eraan twijfelen dat de maatschappij in de aard van de mens ligt.[17]

Wanneer de tendens van deling en verveelvoudiging, de trend van mono naar poly, maar lang genoeg doorzet, bereikt de macht een zodanige graad van versnippering dat hij gereduceerd wordt tot (vrijwel) niets. Aldus gaan we van *poly* ofwel veel naar *a(n)* ofwel niet(s): polyarchie (deling der machten, democratie) wordt *an*archie (gezagloosheid). Zo ook wordt polytheïsme (het revolutionaire veelgodendom) *a*theïsme (goddeloosheid). En polygamie (veelwijverij), zo zouden we eraan toe kunnen voegen - Bonald zegt het er zelf niet bij, maar zal het ongetwijfeld gedacht hebben - wordt *a*gamie, een maatschappij zonder huwelijk.

Via het meervoud gaan we dus van één naar niet:

> Aan de onbetwistbare feiten wier samenhang ik onder ogen van de onbevooroordeelde lezer ga brengen, zal hij merken dat in de maatschappij de eenheid van God en de eenheid van de algemene macht tezelfdertijd worden vernietigd; dat de vermenigvuldiging van goden de vermenigvuldiging van machten of de deling van de algemene macht op de voet volgt; dat religieuze verdrukking (*oppression*)[18] en politieke verdrukking de maatschappij gezamenlijk belasten; dat de macht wordt vernietigd, en dat weldra zelfs het gevoel dat het Opperwezen bestaat, uit de geest van de mens wordt uitgewist.[19]

De revolutionaire doctrine is kortom de cultus van het niets, ze is een nihilisme. Het beginsel van de monarchie is het tegenovergestelde daarvan:

> Het innerlijk beginsel van de monarchie is een beginsel van eenheid, van bestaan, van politieke en religieuze vervolmaking; en het beginsel van de niet-geconstitueerde maatschappijen is een beginsel van deling, van dood, van het politieke en religieuze niets.[20]

Latere generaties antidemocraten zouden het Bonald naroepen: de Revolutie, met haar holle idealen, die louter destructie hebben aangericht, is het Niets; democratie is de dood.

3. Simplicitas

De tegenstelling tussen monarchie en niet-geconstitueerde maatschappij is die tussen leven en dood, maar ook die tussen simpel en gecompliceerd. Het beginsel van de monarchie (‘één is er de baas’) is namelijk zo simpel dat we niet eens ons verstand hoeven te gebruiken om het te vatten: daarvoor volstaat de intuïtie van een kind. Het representatief stelsel, waarin eenieder ieders baas is en dat talloze *checks and balances* kent die elkaar op duizend en één manieren in evenwicht houden, is veel moeilijker uit te leggen: het is gecompliceerd.

De begrippen ‘simpel’ en ‘gecompliceerd’ spelen een belangrijke rol in de filosofie van Malebranche. Deze denker leert dat God altijd de simpelste weg bewandelt. Wil de mens de natuur, die door God is geschapen, begrijpen, dan moet hij dus net zoals God de simpelste weg (die in Malebranches visie identiek is aan de algemene wil) volgen.

Welnu, de simpelste weg tussen twee punten is een rechte lijn, want de rechte lijn is de kortste weg tussen die twee punten. Twee punten, leerde al de antieke Griekse wiskundige Euclides, kan men onderling verbinden door een oneindige veelheid van kromme lijnen.[21] Daarentegen is er tussen twee punten maar één rechte lijn.

Eenheid is voor Malebranche synoniem met *simplicité*, en veelheid synoniem met complexiteit. Bonald, die deze gelijkstelling transplanteert van de goddelijke en fysieke naar de morele en politieke natuur, zegt het hem na: de monarchie, het simpele systeem van de eenheid van de macht, is het systeem van God en de natuur, die altijd de simpelste weg bewandelt. Het gecompliceerde systeem van de representatieve democratie is daarentegen het systeem van de menselijke hartstochten of zinnen, met hun ontelbare complicaties:

> In Frankrijk wordt de politieke constitutie sedert een eeuw[22] bedorven door particuliere willen die al te vaak in de plaats van de algemene wil worden gesteld; sedert diezelfde tijd wordt de religie aangevallen door trots en ongeloof; de verzwakking van de regering gaat gelijk op met die van de religie: weldra voert de deling van de macht tot deling van de eredienst,[23] en de afschaffing van elke openbare eredienst volgt direct op de vernietiging van elke algemene macht. Vervolgens wordt er openlijk betwist dat God bestaat, en zien we dat uit de meest onbegrensde democratie het meest dwaze atheïsme ontstaat;[24] maar volkeren kunnen niet bestaan zonder God, en maatschappijen kunnen niet bestaan zonder macht: de zinnen scheppen zich goden,[25] de eerzucht sticht een macht.[26] Haar courtisanes zijn de godheden, beulen zijn de macht, en de meest onzuivere afgoderij verheft zich naast het meest woeste despotisme; maar de religie komt weer tevoorschijn, en zij reikt de hand aan de monarchie, die zich wederopricht.[27]
>
> Aldus is in de wereld de meest gecompliceerde eredienst, het veelgodendom, begonnen met de simpelste regeringsvorm, het despotisme;[28] en begint in onze tijd, in Europa, de afwezigheid van elke eredienst, het theïsme of atheïsme, met de gecompliceerdste regeringsvorm, de deling en het evenwicht van de machten, ofwel het representatief stelsel.[29]

In voorgaand citaat zagen we dat Bonald het despotisme de simpelste regeringsvorm noemt. Betekent dit dat hij de monarchie, die ook een simpele regeringsvorm is, identificeert met het despotisme? Nee, want de monarchie en het despotisme mogen dan allebei monocratieën (heerschappijen van een enkeling) zijn, er bestaat tussen deze beide regeringsvormen niettemin een essentieel verschil. Dat verschil, stellen de aristocraten en ook veel absolutisten, zit hem in de aanwezigheid van grondwetten: terwijl de monarchie het systeem is waarin een

enkeling regeert in overeenstemming met de grondwetten, is een despotisch regime een alleenheerschappij zonder grondwetten. Juist omdat het revolutionair regime geen grondwetten ofwel constitutie heeft, is het volgens Bonald despotisch.

4. Wijst monisme op absolutisme?

In dit chapiter hebben we gezien dat Bonald in ontologisch opzicht een platoons monisme aanhangt. Wanneer men weet dat dit monisme sinds mensenheugenis wordt gebruikt ter rechtvaardiging van monocratieën, zou dat kunnen doen vermoeden dat Bonald geen aristocraat is, maar een absolutist. Om te toetsen of dit vermoeden klopt, dienen we af te dalen van de steile hoogten der zijnsleer naar het institutionele niveau, dat wil zeggen: naar de grondwetten van Bonalds monarchie en naar de ‘politieke wetten’ die hij rechtstreeks uit deze grondwetten afleidt. De vraag die we ons daarbij moeten stellen, is: funderen die wetten een monarchie met een aristocratisch karakter of juist één met een absolutistisch karakter? Deze vraag beantwoorden we in het volgende hoofdstuk.

VI Pluralisme

1. De drie grondwetten: het Europa van vóór de Revolutie

In hoofdstuk vier hebben we gezien dat Bonalds geconstitueerde maatschappij drie grondwetten heeft. De eerste grondwet is een openbare religie (een 'staatsgodsdienst', zouden wij tegenwoordig zeggen). De tweede grondwet stipuleert eenheid van macht. De derde impliceert permanente maatschappelijke onderscheiden, dat wil zeggen: de standsonderscheiden.

Geen van die drie grondwetten was exclusief het kenmerk van de (absolute) monarchie. Niet alleen monarchieën als Frankrijk en Spanje, maar ook alle andere staten in Europa hadden, voordat de Franse revolutionairen of hun opvolger Napoleon die landen veroverden, een staatsgodsdienst. Behalve in de monarchieën, die (afgezien van enkele republiekjes)[1] heel Europa besloegen, vond men de monocratie ook in de 'despotische' regimes van Azië, zoals dat van de Turkse sultan. Standsonderscheiden tenslotte vond men overal, ook in de Nederlanden, waar het lokaal en landelijk bestuur het monopolie vormde van een ridderschap en patriciaat die zich in hun levensstijl spiegelden aan de Franse adel.

Zo bezien typeren Bonalds drie grondwetten niet alleen de absolute monarchie van Frankrijk, maar ook het ancien régime in de andere landen van Europa. In veel van die landen, en trouwens ook in Latijns-Amerika, zou het ancien régime eerst laat in de negentiende of vroeg in de twintigste eeuw ten einde lopen.[2] Dat het ancien régime er zo lang in stand bleef en dat de herinnering eraan er dus nog vers in het geheugen ligt, verklaart ten dele de populariteit die Bonalds denkbeelden in deze landen hebben genoten, en soms, onder bepaalde segmenten van de bevolking, nog steeds genieten.

2. De twaalf 'politieke wetten' van de monarchie

Wat nu onderscheidt Bonalds monarchie van dit algemeen Europese 'ancien régime'? Dat zijn de twaalf 'politieke wetten' die Bonald rechtstreeks deduceert uit de drie grondwetten, en die hij vanwege dit rechtstreekse verband óók voor grondwetten houdt. Het gaat om de volgende twaalf wetten:

1. De religie intervenieert in alle maatschappelijke handelingen.
2. *Éducation publique* ofwel religieuze en politieke vorming.
3. De religie en haar dienaren zijn onafhankelijk.
4. Erfopvolging van de monarch.
5. De persoon van de monarch is onafhankelijk.
6. Erfelijkheid van het militaire beroep.
7. De *force publique* is onafhankelijk.
8. De hooggerechtshoven hoeden over de wetten.
9. De rechterlijke macht is onafhankelijk.
10. Overheidsdienaren worden benoemd.
11. Overheidsdienaren zijn verantwoording schuldig aan de hooggerechtshoven.
12. Doordat hun beoefenaren onafzetbaar zijn, zijn alle maatschappelijke beroepen onafhankelijk.[3]

Verscheidene van deze twaalf bepalingen bevatten begrippen die nieuw zijn voor de lezer of waaraan hij licht andere betekenissen zou kunnen geven dan die welke Bonald eraan toekent. Men denke aan begrippen als 'erfelijkheid', *force publique*, 'onafhankelijkheid' en 'maatschappelijke beroepen'. De betekenis die Bonald aan dergelijke begrippen geeft, zal in het hiernavolgende worden verhelderd door de twaalf wetten puntsgewijs te bespreken. Daardoor krijgen we vanzelf een (eerste) notie van het antwoord dat Bonald geeft op de door absolutisten en aristocraten zo druk bediscussieerde vraag wat het karakter is van de monarchie.

2.1. De religie intervenieert in alle maatschappelijke handelingen

Deze grondwet beredeneert Bonald als volgt:

> De religieuze maatschappij voegt zich bij de politieke maatschappij om de ontaarde willen van de mens ofwel diens hartstochten te beteugelen. Maar de hartstochten komen samen met de mens tot leven en alleen samen met hem sterven ze. De religie moet de maatschappelijke mens dus vanaf diens geboorte in haar macht nemen en hem volgen tot aan het graf.
> Interventie van de religie in alle maatschappelijke handelingen van de mens: eerste religieuze wet, noodzakelijk gevolg van de grondwet der openbare religie, en zelf een grondwet.[4]

2.2. Education publique

De ontaarde wil van de mens, meent Bonald, laat zich het makkelijkst buigen in de kindertijd. In zijn kindertijd moeten we de mens dus een *éducation* (opvoeding) geven. Deze moet 'publiek' ofwel 'openbaar' zijn. Met 'openbaar' bedoelt Bonald in de eerste plaats dat de

opvoeding mensen niet moet vormen ten behoeve van zichzelf, maar ten behoeve van de maatschappij. In de tweede plaats heeft het woord ‘openbaar’ bij Bonald de dubbele betekenis van ‘religieus’ en ‘politiek’. Een openbare opvoeding houdt dus in dat de mens religieus en politiek gevormd wordt ten behoeve van de maatschappij.[5]

2.3. Onafhankelijkheid van de religie en haar dienaren

In de religieuze maatschappij is God de macht. Aangezien een macht zonder kracht machteloos is, is het noodzakelijk dat de goddelijke macht wordt uitgeoefend door een kracht. Deze kracht is de Kerk met haar dienaren, de geestelijken.[6]

Gods macht is onsterfelijk en permanent, dus moet ook de kracht (de Kerk, het geheel der kerkdienaren) permanent zijn. Permanent is de kracht der kerkdienaren doordat ze erfelijk is. Met andere woorden: kerkelijke ambten zijn erfelijk.

Voor moderne gelovigen is die laatste opvatting ongetwijfeld choquerend. Wordt dit misbruik, vragen zij zich af, niet sinds jaar en dag veroordeeld door de Kerk, die immers ‘simonie’ (handel in kerkelijke ambten) verbiedt? Jazeker, maar onder het ancien régime was dat ‘misbruik’, dat eerst door de revolutionaire *constitution civile du clergé* werd afgeschaft, algemeen gebruik. De ambten van bisschop en pastoor gingen er namelijk vaak over van oom op neef, en kerkelijke ambten werden min of meer als familiebezit beschouwd.[7]

De erfelijkheid van kerkelijke ambten is volgens Bonald noodzakelijk omdat erfelijkheid synoniem is met onafhankelijkheid: erfelijke overdracht van bezit is, net zoals de apostolische successie, die hiervan het spirituele equivalent vormt, een automatisme waaraan geen enkele wil wat kan veranderen. Erfelijkheid maakt de Kerk en haar dienaren dus onafhankelijk van alle particuliere willen.

Bij ‘particuliere willen’ zal Bonald ongetwijfeld hebben gedacht aan de grillen van de revolutionaire staat, waaraan de katholieke kerk overgeleverd was geraakt doordat die staat haar en haar dienaren hun economische onafhankelijkheid had ontnomen.

2.4. Erfopvolging van de monarch

Zoals de macht in de religieuze maatschappij onsterfelijk is, zo moet zij ook in de politieke maatschappij een onsterfelijk, permanent karakter dragen. Permanent betekent erfelijk. Bonalds monarchie is dus een erfelijke monarchie.[8]

Het logisch alternatief voor erfelijkheid is, in de ogen van Bonald en diens tijdgenoten, het beginsel van verkiezingen.[9] Tegenover de erfelijke monarchie staat dus, in hun ogen, de electieve monarchie.[10] Bonalds voorkeur voor de erfelijke monarchie impliceert dan ook dat hij de electieve monarchie verwerpt.

De tegenstelling tussen erfelijkheid en verkiezingen wordt tijdens de revolutionaire periode op de spits gedreven: overal, zelfs in de Kerk, vervangen de revolutionairen erfelijke ambtsdragers en degenen die hun benoeming aan erfelijke of niet-verkozen autoriteiten hebben te danken, door verkozen functionarissen. Weliswaar handhaven zij (voorlopig) de monarchie, maar die maken zij ondergeschikt aan een moderne constitutie. Als de vorst naar hun mening deze constitutie overtreedt, behouden zij zich het recht voor om hem af te zetten en om, eventueel uit een andere familie, een individu te kiezen dat zij al dan niet tot koning kronen. Welbeschouwd is de revolutionaire of moderne constitutionele monarchie dus niet puur erfelijk, maar een mengsel van erfelijkheid en verkiezingen, van (patrilineair, primogenituraal, en daardoor vrije individuele keuzes uitsluitend) familiedenken en individualisme.

In Bonalds monarchie daarentegen geldt het erfelijkheidsbeginsel in zijn pure vorm. Het revolutionaire project om, tegen de wil van de natuur in, aan dat beginsel te tornen, komt volgens hem neer op ‘maatschappelijke zelfmoord’.[11] Consequent brengt hij het beginsel in verband met dat van de familie:

> Merk opnieuw op dat die wet [de wet dat de macht erfelijk wordt overgedragen binnen een familie] strookt met het elementair beginsel van de politieke maatschappij. In een maatschappij die alleen naar families kijkt en nooit naar individuen, heeft de algemene wil de algemene macht moeten toevertrouwen aan een familie en niet aan een individu.[12]

2.5. De persoon van de monarch is onafhankelijk

De monarch heeft tot taak de uiterlijke handelingen van de ontaarde ‘wil van allen’, de collectieve hartstocht van de particulieren, te onderdrukken. Die taak kan hij slechts vervullen wanneer hij onafhankelijk is van particulieren.[13] Onafhankelijkheid heeft een economische dimensie: wiens brood men eet, diens woord men spreekt. De vorst moet dus economisch onafhankelijk zijn van de particulieren. Daartoe ontvangt hij een toelage in de vorm van grondbezit (*propriétés*).[14]

Wat Bonald met deze redenering zoekt te legitimeren, is de notie van het kroondomein.[15] Uit de opbrengsten van het kroondomein, zo leerde een oude middeleeuwse doctrine, moest de vorst zijn persoonlijke uitgaven maar ook alle staatsuitgaven bekostigen. Slechts in bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld in geval van oorlog, had hij het recht zijn onderdanen te vragen belasting te betalen.[16]

Deze doctrine, die overigens al sinds de opkomst van het absolutisme niet meer correspondeerde met de maatschappelijke realiteit,[17] wendt Bonald aan tegen de revolutionaire belastingen: in de oude monarchie, betoogt hij, lagen de staatsuitgaven vast, dankzij de bepaling dat ze moesten worden gefinancierd uit het kroondomein. Doordat ze de staatsuitgaven fixeerde voorkwam deze bepaling dat de belastingen te hoog werden, en door hoge belastingen te voorkomen voorkwam ze dat de macht van de monarch te groot werd:

> Aldus wordt openbare verdrukking verhinderd en wordt de man die met de staatsmacht is bekleed, niet door evenwichten of schokken beperkt, in zijn particuliere wil, maar op dezelfde manier als waarop de wil van God zelf wordt beperkt door wetten of noodzakelijke verbanden, die Hij niet kan vernietigen.[18]

De Revolutie confisqueerde het kroondomein. De gevolgen, redeneert Bonald, lieten zich raden: de staatsuitgaven rezen de pan uit, en hetzelfde gebeurde met de belastingen, die de maatschappelijke behoefte verre gingen overstijgen en aldus de eerlijke, hardwerkende mens tot een slaaf maakten van de staat. Het fiscale regime van de Revolutie, concludeert Bonald, is kortom een vorm van slavernij.[19]

2.6. Erfelijkheid van het militaire beroep

Belastingen, aldus Bonald, zijn een verplaatsing van bezit van de particulier naar de staat. Militaire dienst is ook een verplaatsing van de particulier naar de staat. In het geval van de militaire dienst worden er echter geen bezittingen verplaatst, maar mensen.[20]

Zoals de Revolutie een excessieve verplaatsing van bezittingen is, zo is zij volgens Bonald ook een excessieve verplaatsing van mensen. Met andere woorden, in revolutionair Frankrijk is niet alleen de belastingdruk maar ook het beslag dat het leger op mensen legt, veel te hoog.

De militaire dienstplicht die de revolutionairen invoeren om aan kanonnenvoer te komen voor hun veroveringsoorlogen, legt - in vergelijking met de bescheiden dienstplicht die tijdens het ancien régime bestond – inderdaad een zwaar beslag op de hoeveelheid

beschikbare arbeidskrachten.[21] Bij de boerenfamilies in het relatief onderontwikkelde zuiden en westen van Frankrijk, die geen hand kunnen missen, stuit de nieuwe, algemene dienstplicht op massief verzet.[22] Veel boerenjongens duiken er onder en voegen zich bij een guerilla die grote delen van het land onveilig maakt.[23] Slechts door genadeloze repressie en zelfs, in de Vendée, een 'genocide', slagen de revolutionairen erin het volksverzet tegen de dienstplicht de kop in te drukken.[24]

Handig verbindt Bonald de volkse onvrede over de dienstplicht met zijn elitaire verdediging van de adel, die hij, in overeenstemming met het beeld dat de provinciale adel van zichzelf heeft, kenschetst als een kaste van militairen:

> Overmatige verplaatsing van mensen door het militair beroep werd [onder het ancien régime] niet minder verhinderd dan overmatig gebruik van bezittingen door de belastingen, aangezien een wet dat beroep beperkte tot een bepaald aantal families, en doordat er militaire families waren net zoals er priesterlijke families en een koninklijke familie waren.[25]

De militaire en priesterlijke families zijn volgens Bonald nuttiger dan gewone families: de bakker, die alleen voor zichzelf werkt, is voor de maatschappij nu eenmaal minder nuttig dan een rechter of generaal, die een essentiële publieke functie vervult.

Het nutsbeginsel, dat Verlichters en revolutionairen inroepen om de standsonderscheiden af te schaffen, recupereert Bonald ten behoeve van zijn eigen contrarevolutionaire doelstellingen: door werk te doen dat maatschappelijk nuttiger is, redeneert hij, *onderscheidt* de generaal zich van de bakker.[26] De maatschappelijke onderscheiden vloeien dus voort uit het nutsbeginsel.

Die onderscheiden lopen parallel met onderscheiden tussen beroepen. Zo is de geestelijke stand het priesterlijk beroep, is de adellijke stand het militaire beroep, en omvat de derde stand de overige beroepsgroepen (gilden, orde van notarissen, boerengemeenschappen, enzovoort).

Beroepen zijn naar Bonalds mening, en die mening zou in sommige kringen nog lang gangbaar blijven, 'erfelijk': ze gaan over van vader op zoon, je oefent hetzelfde beroep uit als je ouders. Er bestaat dus een nauw verband tussen beroep en familie: 'De wet pinde alle families vast in een bepaald beroep, net zoals de natuur alle mensen vastpint in een bepaalde familie'.[27]

Net zoals de overige beroepen zijn ook het priesterlijk en het militair beroep volgens Bonald een *family business*, ze zijn erfelijk. Zijn die beroepen erfelijk, redeneert Bonald, dan

geldt dat ook voor de onderscheiden (*distinctions*) waardoor deze beroepen verschillen van de overige. De standsonderscheiden, concludeert onze contrarevolutionair, zijn dus erfelijk.[28]

Tegenover het erfelijkheidsbeginsel, zo zagen we, staat in de ogen van Bonald en zijn tijdgenoten het beginsel van verkiezingen ofwel het beginsel van vrije keuze, van keuzevrijheid. Tegenover de opvatting dat beroepen erfelijk zijn, staat dus het beginsel van de vrijheid van beroepskeuze, de opvatting dat het *individu* vrij is om zelf zijn beroep te kiezen, en dat het zich in die keuze niet hoeft te laten leiden door zijn familieachtergrond. Uit hoofde van deze vrijheid besluiten de revolutionairen tot opheffing van de gilden,[29] waarvan het lidmaatschap quasi-erfelijk was[30] en min of meer verplicht tot aan je dood.

Bonald attaqueert de vrijheid van beroepskeuze met het volgende argument: slechts zeer weinigen zijn van nature superieur, de meeste mensen zijn dat niet. De maatschappij heeft die middelmatigen echter wel nodig, want er zijn in de maatschappij tal van functies die nu eenmaal vervuld moeten worden. Daarom voorziet de maatschappij in de lacunes van de natuur door aan de weinig getalenteerde meerderheid een opvoeding te geven. Welnu, de effectiefste opvoeding is die welke reeds op zeer jonge leeftijd aanvangt, want leren doe je door te kijken naar het voorbeeld van anderen. Vanuit pedagogisch oogpunt is het dus het best dat ieder kind het beroep uitoefent van zijn vader.[31]

Bonalds ‘erfelijkheid’, zo blijkt uit deze redenering, is geen biologisch maar een educatief concept: aan de superioriteit van de adel liggen geen genetische factoren ten grondslag, maar maatschappelijk bepaalde verschillen in socialisatie.[32]

De gewoonte om de door moeizame socialisatie verkregen kwaliteiten van de edelman voor te stellen als ‘erfelijke’ eigenschappen, is overigens niet het exclusieve monopolie van het individu Bonald of van een zekere gemarginaliseerde Franse provincieadel uit de achttiende en negentiende eeuw. Integendeel, de adellijke en burgerlijke elites van Europa plegen ook nu nog de talenten van hun kinderen, die zich slechts hebben kunnen vormen door de socialiserende inspanningen welke hun ouders zich dag in dag uit getroosten, voor te stellen als kwaliteiten die deze ‘van nature begaafde’ kinderen simpelweg hebben ‘geërfd’ van hun ouders. Deze discursieve strategie legitimeert hun *pouvoir social*.[33]

2.7. Onafhankelijkheid van de force publique

Als het lidmaatschap van het beroep dat je uitoefent, erfelijk is, kun je niet uit dat beroep worden gezet, zelfs niet door de soeverein. Die onafzetbaarheid maakt je onafhankelijk: ‘Uit de wet dat de *force publique* [dat wil zeggen: de adel] eeuwig en vast is doordat haar

defensief-militaire beroep erfelijk is, volgde dat dit beroep onafhankelijk was van de particuliere wil van de monarch, en dat de persoon onafzetbaar was'.[34]

Deze uitspraak impliceert dat adeldom niet, zoals sommige absolutisten beweerden, slechts een door de monarch toegekend privilege is (met als bijkomstige consequentie dat de monarch, als hij het wil, dit privilege ook weer kan intrekken). De erfelijkheid van de adeldom impliceert volgens Bonald ook dat families wèl tot de adel kunnen toetreden doch individuen niet. Deze laatste implicatie betekent een breuk met de onder absolutistische en moderne vorsten aanwezige neiging om het adeldom wel aan individuen toe te kennen, doch niet aan hun nageslacht.

Door haar erfelijk karakter participeert de adel volgens Bonald in een natuurlijke orde waaraan de vorst niets kan veranderen, en geniet zij jegens de soeverein een onafhankelijkheid die alleen het volk, door deze orde omver te werpen, zou kunnen vernietigen.

2.8. De hooggerechtshoven hoeden over de wetten

Om de orde te bewaren moeten de wetten worden bewaard. Deze functie kan volgens Bonald niet worden toevertrouwd aan de koning of diens ministers. Ministers zijn namelijk gevoelig voor gunsten en pressies, en ook de koning is een individu dat zijn particuliere belang in de plaats zou kunnen stellen van het publieke.[35] Daarom moet de taak om de wetten te hoeden worden toevertrouwd aan een collectief, 'een lichaam (*corps*) dat te talrijk is om te kunnen worden verleid en machtig genoeg om niet te kunnen worden geïntimideerd, dat er geen enkel belang bij heeft om de in bewaring gegeven wetten aan te tasten'.[36]

Het 'lichaam' waarop Bonald doelt zijn de *parlements*. De voornaamste functie van deze soevereine hooggerechtshoven placht te worden aangeduid als 'bewaarder van de wetten'.[37]

Samen presenteerden de twaalf hoven zich als een homogeen ensemble.[38] Die homogeniteit was in veel opzichten een mythe, maar in één opzicht strookte zij met de werkelijkheid. Gezamenlijk vormden de *parlements* namelijk het speerpunt van de aristocratische oppositie tegen het koninklijk absolutisme. Om deze reden hadden absolutistische vorsten en ministers meerdere malen getracht de hooggerechtshoven uit te schakelen. Om dezelfde reden zouden de *parlements*, die tijdens de Revolutie waren afgeschaft, na de Restauratie van 1814 nimmer worden hersteld: de oproep hiertoe van de ultra Montigny werd door de koning genegeerd.[39]

Zo bezien kunnen we Bonalds pleidooi voor herstel van de soevereine hooggerechtshoven als een uiting van aristocratisch anti-absolutisme beschouwen.

2.9. De rechterlijke macht is onafhankelijk

Centraal in de gedachtengang van de hoogrechters stonden twee ideeën: ten eerste de idee dat zij een *onafhankelijke* rechterlijke macht vormden;[40] ten tweede de opvatting dat zij die onafhankelijkheid dankten aan het systeem der koopbare ambten, dat hen onafzetbaar maakte.[41]

Deze beide opvattingen neemt Bonald over van de hoogrechters. Hun opvatting dat de rechterlijke macht onafhankelijk behoort te zijn werd overigens ook door de revolutionairen overgenomen,[42] maar die gaven daar een nieuwe interpretatie aan: zij schaften de koopbare ambten af en beweerden dat rechters, om onafhankelijk te zijn, moesten worden gekozen door het volk.[43] In de optiek van Bonald schaften zij aldus de onafhankelijkheid van de rechters af en maakten zij de rechtspraak afhankelijk van de particuliere willen (dat wil zeggen: de grillen) van het volk.

2.10. Overheidsdienaren worden benoemd

De koning is in Bonalds optiek de algemene macht van de maatschappij, maar hij is ook een particulier, een privépersoon. Deze beide dimensies van het koningschap kunnen met elkaar conflicteren. De vorst kan immers zijn privébelang in de plaats willen stellen van het algemeen belang. Teneinde deze twee belangen van elkaar te scheiden voert de koning zijn bevelen niet zelf uit, maar laat hij de uitvoering over aan door hem benoemde dienaren (*ministres*). Zij certifiëren deze bevelen door ze te voorzien van hun zegel. Vervolgens brengen zij de bevelen over aan de onderdanen, zodat deze de status krijgen van wet.[44]

Aldus legitimeert Bonald drie praktijken van het Franse ancien régime die door koning Lodewijk Napoleon zijn geïmporteerd naar Nederland, waar zij nog immer gelden: de praktijken van het ministerieel bestuur, het ministerieel *contraseign* en de ministeriële publicatie van wetten in het staatsblad.

2.11. Overheidsdienaren zijn verantwoording schuldig aan de hooggerechtshoven

Een andere praktijk van de oude Franse monarchie die gedurende de 'Franse tijd'[45] in Nederland werd ingevoerd en die sindsdien het Nederlands staatsrecht is blijven markeren, is het beginsel dat de koning onschendbaar is en de minister verantwoordelijk.[46]

In Nederland heeft de ministeriële verantwoordelijkheid (en ging zij aanvankelijk niet verder dan) een strafrechtelijke component: als ministers hun functie niet naar behoren vervullen, kunnen zij worden gestraft door de gerechtshoven.

In de monarchie van Bonald is dat ook zo: een minister die andere bevelen uitvoert dan die van de algemene wil, wordt er berecht door tribunalen welke hoeden over de wet, die de uitdrukking is van de algemene wil.[47]

Deze tribunalen zijn uiteraard de soevereine hooggerechtshoven of *parlements*. Zij hadden, bij monde van het Parijse *parlement* in zijn verklaring van 3 mei 1788, aangedrongen op een regelmatige convocatie van de Staten-Generaal. Toen dat laatste orgaan in 1789 bijeenkwam, hamerde het op de ministeriële verantwoordelijkheid. Bonald is daarvan een groot voorstander:

> De verantwoordelijkheid van de ministers werd nadrukkelijk gevraagd door de drie standen van de staat tijdens hun laatste bijeenkomst. Die wet heeft geen enkel nadeel, aangezien een noodzakelijke wet geen nadeel kan hebben. En als ze de voortvarendheid van het bestuur hindert, bewijst dit dat er een andere wet is waarvan de uitvoering wordt verwaarloosd, of dat er een of andere wet is die niet noodzakelijk is.[48]

Bonald pleit hier in feite voor een dubbele parlementaire monarchie: een monarchie die gecontroleerd wordt door zowel de *parlements* als de Staten-Generaal.

2.12. Doordat hun leden onafzetbaar zijn, zijn alle maatschappelijke beroepen onafhankelijk

De 'maatschappelijke beroepen' zijn de beroepen die Bonald maatschappelijk nuttig acht: de beroepen van koning, priester, rechter en militair officier. Door het erfelijk karakter van deze beroepen zijn de beoefenaars ervan onafzetbaar en dus onafhankelijk.

3. Synthese van de twaalf grondwetten: pluralisme

De twaalf grondwetten van de monarchie hebben we nu één voor één geanalyseerd. Het beeld dat uit deze analyse naar voren komt, is dat van een bestel waarin vier verschillende instanties naast elkaar bestaan: het koningschap, de geestelijke stand, de rechterlijke stand en de militaire. (De beide laatste standen vormden samen, zowel in de reëel bestaande praktijk van het ancien régime als in Bonalds ideale monarchie, de adel). Naast deze vier categorieën is er nog een negatief te definiëren restcategorie, namelijk het volk. In politiek opzicht is die restcategorie echter irrelevant in Bonalds systeem. Daarom is zij er, behalve als storende factor, niet of nauwelijks aanwezig.

Elk van de vier categorieën heeft zijn eigen, zelfstandige bestaansreden. De ene categorie laat zich dus niet tot de andere reduceren. Bovendien is volgens Bonald elke categorie (de restcategorie uitgezonderd, want die heeft überhaupt geen politiek bestaan) 'onafhankelijk in haar politieke bestaan en in haar functies'.[49] Elke categorie is, om de beroemde formule van Abraham Kuyper te gebruiken, 'soeverein in eigen kring'.[50]

Bonalds monarchie wordt kortom gekenmerkt door een institutioneel pluralisme. Die conclusie staat in paradoxale verhouding tot de conclusie van het vorige hoofdstuk, die juist luidde dat Bonalds systeem een monistisch karakter droeg. Deze paradox,[51] die maar weer eens bewijst dat men vanuit een monistisch vertrekpunt zeer wel tot pluralistische conclusies kan geraken, valt te verklaren uit het trinitaire karakter van Bonalds systeem: behalve eenheid (monarchie) is de drieëenheid ook drieheid (de drie standen).[52]

In zoverre ('in zoverre', niet: 'als') eenheidsdenken rijmt met absolutisme, rijmt pluralisme met anti-absolutisme. Wat het absolutisme betreft, van de twaalf grondwetten die we zojuist hebben besproken, zou men er één, namelijk het erfelijk koningschap, als absolutistisch kunnen aanmerken, ware het niet dat een erfelijk koningschap niet-absolutistische en aristocratische staatsinrichtingen allerminst uitsluit. Hetzelfde geldt voor Bonalds streven om, door maatschappelijke interventie van de religie en door een religieus getinte *éducation publique*, de macht religieus te normeren: dit streven kenmerkte weliswaar de voorstanders van de absolute monarchie, maar ook die van de overige staatsvormen, de revolutionaire uitgezonderd. Twee andere grondwetten, namelijk de wet dat ministers door de koning worden benoemd en de wet die een kroondomein voorschrijft met het oog op de persoonlijke onafhankelijkheid van de monarch, zouden op een voorkeur voor absolutisme kunnen wijzen, ware het niet dat Bonald hierin nu juist waarborgen ziet tegen (revolutionair

én koninklijk) machtsmisbruik. Dit geldt overigens ook voor de religieuze normering van de macht.

De overige zeven grondwetten[53] beogen allemaal de onafhankelijkheid te garanderen van de maatschappelijke categorieën die buiten het bereik vallen van de Kroon. Eén daarvan, namelijk de verantwoordingsplicht van de ministers jegens de *parlements* en de Staten-Generaal, wijst zelfs in de richting van een institutioneel gecontroleerde monarchie. Op grond hiervan kunnen we stellen dat Bonalds grondwetten meer een aristocratische dan een absolutistische geest ademen.

4. Navolging en voorbijstreving van Montesquieu

Deze voorlopige conclusie lijkt te worden gewettigd door wat Bonald zegt over het karakter van de monarchie: 'Het specifieke karakter van de monarchie is dat alle beroepen er afhankelijk zijn van wetten en onafhankelijk van personen; dat wil zeggen: afhankelijk van de algemene wil en onafhankelijk van alle particuliere willen'.[54]

Bonalds onafhankelijke beroepen doen sterk denken aan de intermediaire machten van Montesquieu. Onder de 'intermediaire machten'[55] verstaat Montesquieu de standen (*ordres*)[56] en lichamen (*corps*),[57] die tussen de koning en de gewone particulier in staan. De belangrijkste daarvan zijn volgens hem de adel, de clerus en de *parlements*.[58] Montesquieus 'intermediaire machten' vallen in feite samen met de standenmaatschappij. Voor Bonalds beroepen geldt hetzelfde.

De intermediaire machten vormen volgens Montesquieu de aard (*nature*) van de monarchie.[59] Wanneer Bonald stelt dat de onafhankelijke beroepen de aard (*caractère*) van de monarchie vormen,[60] herhaalt hij in feite Montesquieu.

Waar Montesquieu voorzichtig rept van grondwetten, gaat Bonald echter veel verder. In de monarchie, stelt hij namelijk, is de koning *onderworpen* aan de grondwetten ('want zonder de grondwetten zou hij niet bestaan'),[61] aan de politieke wetten ('want die bepalen de wijze waarop hij politiek bestaat'),[62] aan de wetten van de religie ('want hij is een mens')[63] en aan het burgerlijk recht ('want hij is eigenaar').[64] En terwijl Montesquieu prudent spreekt van 'ondergeschikte en afhankelijke intermediaire machten', spreekt Bonald ronduit van de 'onafhankelijkheid' van de adel, de geestelijkheid en de *parlements*.

Wellicht kon Montesquieu, die te maken had met koninklijke censuur, zich niet in zulke radicale bewoordingen uitdrukken als Bonald, die in ballingschap leefde en daardoor van censuur geen last had. Bovendien had Bonald niet dezelfde vijanden als Montesquieu. De

laatste had slechts één politieke vijand: het koninklijk absolutisme. Bonald daarentegen had er twee: enerzijds de Revolutie, die in zijn ogen een arbitrair despotisme was; anderzijds het koninklijk absolutisme, dat door de Revolutie (tijdelijk, meende hij) op de achtergrond was geraakt.

Aangezien de revolutionaire propaganda juist de monarchie presenteerde als een arbitrair despotisme, spande Bonald zich in om aan te tonen dat dit regime niet arbitrair en despotisch was, doch een constitutionele rechtstaat. En aangezien de revolutionairen ook de adel en de geestelijkheid als willekeurige machten voorstelden, haastte hij zich te benadrukken dat de beide bevoorrechte standen, evengoed als de derde stand, onderworpen waren aan de grondwetten, de politieke en religieuze wetten, het burgerlijk en strafrecht, en dat de verschillende beroepen slechts van elkaar verschilden door de wetten die specifiek voortvloeiden uit hun beroep.[65]

In dit quasi-egalitaire discours gaat Bonald zelfs zover dat hij de revolutionaire idealen van vrijheid en gelijkheid recupereert:

> Gelijke onderwerping van allen aan de algemene wetten die voor allen gemeenschappelijk zijn, en aan bijzondere wetten die verband houden met de specifieke beroepen, is sociale gelijkheid.[66] En onafhankelijkheid van iedere persoonlijke wil is sociale vrijheid. Er is in de monarchie dus sociale vrijheid en gelijkheid.[67]

In de revolutionaire republiek, signaleert Bonald, bestaan er een andere vrijheid en een andere gelijkheid. Vrijheid is er gezag,[68] gelijkheid betekent er extreme gelijkheid:[69] het houdt in dat het volk alles zelf doet.[70] Het betekent ‘directe democratie’, zouden we tegenwoordig zeggen.

Maatschappelijke of sociale vrijheid en gelijkheid daarentegen zijn er niet in de republiek. Natuurlijke vrijheid en gelijkheid vindt men er evenmin, want mens en eigendom worden er niet beschermd tegen verdrukking. Je kunt er namelijk niet tegen het volk in beroep gaan bij een rechter, want alleen het volk is er rechter. En wil het volk een misdaad plegen, dan verandert het er gewoon de wet.[71]

Wie de ‘sociale gelijkheid en vrijheid’ in Bonalds monarchie beziet (of anders geformuleerd: wie beseft welk belang de contrarevolutionair hecht aan onafhankelijke intermediaire machten), zal geneigd zijn te veronderstellen dat deze monarchie veeleer een aristocratisch dan een absolutistisch karakter draagt. Om te toetsen of die veronderstelling juist is, moeten we kijken naar wat Bonald zegt over andere regeringsvormen dan de

monarchie. Zijn beschrijving van die andere regeringsvormen leert ons namelijk wat in zijn ogen de monarchie *niet* is.

Dit is des te meer het geval daar Bonald een classicist is. Immers, veel meer dan modernen denken classicisten in tegenstellingen, en de andere regeringsvormen zijn in Bonalds optiek *tegengesteld* aan de monarchie: zij vormen daarvan de negatieve tegenpolen. Door die negatieven te analyseren stellen we als het ware ons beeld scherper. In het volgende hoofdstuk analyseren we daarom Bonalds visie op de regeringsvormen.

VII De regeringsvormen

Er zijn in de wereld veel regeringsvormen, die onderling sterk verschillen. Net zoals wij wilden ook classicisten in deze pluraliteit en diversiteit orde aanbrengen. Daarom trachtten zij de regeringsvormen empirisch te classificeren op basis van een set ideaaltypen. Die ideaaltypen (hier wordt het ideaaltype ideaal) probeerden ze vervolgens normatief te rangschikken.

De verzameling ideaaltypen die de classicisten gebruikten is in feite een gesimplificeerde en gemodificeerde versie van de verzameling welke Aristoteles presenteerde in zijn *Politika*.[1] Absolutisten als Bodin en aristocraten als Montesquieu bouwden voort op de brede schouders van deze Griekse filosoof en op die van de antieke geschiedschrijver Polybius.[2] Met de ideeën van deze beide denkers gingen zij echter selectief om. Zij interpreteerden die op zodanige wijze dat ze naadloos aansloten bij het eigen politieke programma.[3] Aldus construeerden sommigen van hen een nieuwe classificatie van regeringsvormen. Montesquieu en Bonald behoorden tot deze innovatoren. Montesquieu, zo zullen we zien, kwam tot zijn innovaties door zich af te zetten tegen Aristoteles en Polybius, terwijl Bonald innoveerde door te reageren op Montesquieu. Maar hoe? En op welke Montesquieu? De laatste vraag is uiterst relevant, want de geschiedenis leert ons dat de leer van Montesquieu op heel verschillende wijzen kan worden geïnterpreteerd.

1. Rivaliserende interpretaties van Montesquieu

1.1. Montesquieus classificatie van regeringsvormen

Montesquieu is de bloemrijkste aristocratische vertolker van Polybius. Diens idee van een *regimen mixtum* met een aristocratie in het midden ziet de hoogrechter belichaamd in de constitutie van de oude Romeinse republiek, maar ook in die van Engeland, waar de vrijheidslievende geest van de Germanen volgens hem nagenoeg intact is gebleven.[4] Interpreteert Montesquieu aldus Polybius op een originele wijze, met Aristoteles veroorlooft hij zich een nog grotere mate van vrijheid. Zo definieert hij de regeringsvormen, anders dan Aristoteles, op basis van hun natuur,[5] en onderscheidt hij ze naar hun drijfveren.[6] Aan de

natuur verbindt hij het concept van grondwetten (*lois fondamentales*). Dit zijn de wetten die rechtstreeks voortvloeien uit de natuur van een regeringsvorm.[7]

Eén regeringsvorm is volgens Montesquieu dermate ontaard dat zij geen aard of natuur, en dus ook geen grondwetten, heeft. Deze regeringsvorm is het despotisme, dat hij assimileert met het absolutisme van Lodewijk XIV. De drie overige regeringsvormen (monarchie, aristocratie en democratie)[8] hebben wèl grondwetten. Aangezien grondwetten de macht matigen, duidt Montesquieu het ensemble van deze drie regeringsvormen aan als 'gematigd bestuur' (*gouvernement modéré*).[9] Het verschil tussen gematigd bestuur en despotisme is bij Montesquieu fundamenteel:[10] het is het verschil tussen constitutioneel bestuur en willekeur.

1.2. De strijd om Montesquieus nalatenschap

Het werk waarin Montesquieu dit essentiële verschil onder woorden brengt, de *Esprit des Lois*, geldt als het *magnum opus* van de achttiende-eeuwse politieke wetenschap. Voor vrijwel iedereen die gedurende die epoque over politiek schrijft, vormt het een *Fundgrube* van argumenten. Posthuum groeit de in 1755 overleden denker uit tot een schier onaantastbare autoriteit, die op hetzelfde hoge voetstuk staat als eens Aristoteles, welke hij daar zelf vanaf had geworpen. Legio zijn dan ook degenen die zich als zijn navolgers presenteren, in de hoop dat daardoor een deel van zijn immense gezag en prestige op henzelf afstraalt. Aangezien hun tegenstanders zich van precies dezelfde tactiek bedienen, ontspint er zich een debat over de vraag wie Montesquieus rechtmatige erfgenamen zijn: diens intellectuele nalatenschap wordt de inzet van strijd.

De revolutionairen van 1789 beweren de fidele discipelen te zijn van de grote denker. Zij adopteren diens centrale argument dat de absolute monarchie een despotisme is.[11] Op grond van dit argument schaffen zij de absolute monarchie af en transformeren zij haar in een moderne constitutionele monarchie.[12]

Behalve de absolute monarchie elimineren de revolutionairen ook de 'feodaliteit', het geheel van aristocratische en corporatieve structuren die in zulk een gespannen verhouding tot de absolute monarchie stonden.[13] Volgens Montesquieu vormden die structuren, die hij de intermediaire machten noemde, nu juist de essentie van de (ware) monarchie, van de gemengde regeringsvorm en van een door vrijheid gekenmerkte staat.

Hoewel zij zichzelf als volgelingen van Montesquieu opwerpen, zijn de revolutionairen dus in feite degenen die (de laatste resten van) het systeem dat Montesquieu

voorstond, opblazen. Omgekeerd kunnen contrarevolutionairen als Bonald, die een door intermediaire machten georganiseerde monarchie verdedigen, worden beschouwd als de ware volgelingen van Montesquieu.

Tussen de echte en de onechte volgelingen woedt in de beginjaren van de Revolutie een felle strijd over de vraag welke van beide partijen, de revolutionaire of de contrarevolutionaire, de legitieme erfgenaam van Montesquieu is. In hun toespraken en geschriften beroepen beide zijden zich op argumenten van de grote denker (en op die van die andere grote denker, Rousseau).[14]

In deze ongelijke strijd delft de contrarevolutie het onderspit.[15] Aangezien het altijd de winnaars zijn die de geschiedenis schrijven, heeft dit tot gevolg dat Montesquieu niet als een reactionair de geschiedenis ingaat, maar als grondlegger van het modern democratisch liberalisme.[16]

Als het de verliezers eenmaal duidelijk is geworden dat hun streven om zich de grote denker toe te eigenen, op een mislukking is uitgelopen, gaan zij bovendien het beeld dat de winnaars van die grote denker schetsen, overnemen.[17] Niet alleen voegen zij zich dan naar het nieuwe dominante beeld, ook gaan zij dan die denker, die zij kort tevoren nog als bondgenoot te hulp riepen, verketteren. De verkettering hoeft hen er overigens niet van te weerhouden om de argumenten die zij aan de denker ontlenen, te blijven gebruiken. Alleen gebeurt dat dan voortaan vaak zonder die denker expliciet te noemen.

Bij Bonald, die tot het kamp der verliezers behoort, lijkt zich een soortgelijk proces te hebben voorgedaan: de beide denkers Montesquieu en Rousseau, bij wie hij goeddeels zijn argumentatieve arsenaal betrekt, verkettert hij als democraten. Als hij hen aanvalt, is dat omdat hij ze uiteindelijk voor de personen is gaan houden waarin zijn revolutionaire tegenstanders ze hebben getransformeerd, namelijk de inspiratoren van de Revolutie. Zijn interpretatie van de beide denkers reflecteert de revolutionaire interpretaties, die hij op zijn beurt leest in het licht van de revolutionaire praktijken. Aldus draagt hij, samen met zijn revolutionaire tegenstanders, bij aan de verbreiding van de mythe dat Montesquieu en Rousseau de natuurlijke bondgenoten van de revolutionairen waren en de natuurlijke vijanden van de contrarevolutie, alsmede aan de populariteit van de gedachte dat de ideeën van deze beide denkers de Revolutie zouden hebben veroorzaakt.

Doordat Bonald Montesquieu enerzijds verkettert en zichzelf anderzijds voedt met diens argumenten, lijken er in zijn systeem eigenlijk twee Montesquieus naast elkaar te bestaan: een democratische Montesquieu en een aristocratische. De eerste is een karikatuur, de laatste daarentegen correspondeert vrij nauw met wat we als de ‘èchte’, ‘historische’

Montesquieu kunnen beschouwen. Bij deze echte, aristocratische Montesquieu betrekt Bonald een groot deel van de argumenten die hij aanvoert tegen de Revolutie.

Bonalds houding ten opzichte van Montesquieu is dan ook tweeslachtig.[18] Voor wat betreft de denkbeelden die hij met de echte, historische Montesquieu deelt, is de contrarevolutionaire auteur een wederopgestane Montesquieu die zich hult in de kleren van een anti-Montesquieu. Daarentegen zijn Bonalds revolutionaire tegenstanders, voorzover die hun denkbeelden nìet met de historische Montesquieu delen, in feite anti-Montesquieus die zich het edele en prestigieuze masker van Montesquieu hebben voorgebonden.

1.3. Revolutionaire interpretaties van Montesquieu

Het woord 'masker' zou men eigenlijk in het meervoud moeten zetten, aangezien verschillende revolutionaire facties er elk hun eigen interpretatie van Montesquieu op nahielden.[19] Deze facties maakten, ieder op haar eigen wijze, gebruik van ideeën die zij vonden, of althans meenden te kunnen vinden, in het gedachtengoed van de hoogrechter. Maar geen van allen bleven zij honderd procent trouw aan hun 'leermeester'.

Zo weken de gematigde revolutionairen (de anglomanen of *monarchiens*), die men nochtans als Montesquieus trouwe volgelingen beschouwt, op vier punten fundamenteel af van Montesquieus doctrine. Ten eerste vereenzelvigden zij het door Montesquieu voorgestane gemengde regime met het Engelse model, waarin de monarch en een democratisch Lagerhuis de macht deelden met de temperende aristocratie van het Hogerhuis. Montesquieu bewonderde dit model weliswaar,[20] maar hij bekritiseerde het ook.[21] Anders dan de *monarchiens* was hij er dus geen voorstander van om dit model naar Frankrijk te transplanteren.[22] Voor Frankrijk prefereerde hij een gemengd regime dat in naam een monarchie was en waarin de stedelijke bourgeoisie (het democratisch element) misschien wel een rolletje speelde, maar waarin het ondergeschikt was aan de aristocratische elementen van de adel en, vooral, de *parlements*.[23]

Een tweede punt waarop de gematigde revolutionairen afweken van de doctrine van Montesquieu was de wijze waarop zij invulling gaven aan het concept van de aristocratie: in hun ogen was de aristocratie niet de door afkomst en privileges gedefinieerde oude adel, maar betrof het een nieuwe elite van notabelen, waartoe men behalve door afkomst ook kon behoren door persoonlijke verdienste.[24] Aangezien de aristocratie van de *monarchiens*, anders dan die van Montesquieu, noch gebaseerd was op een duidelijk juridisch onderscheid (*in casu* de privileges) noch reële maatschappelijke krachten representeerde, kwam zij over als een

kunstmatig construct,[25] dat dan ook kwetsbaar bleek voor de dubbele kritiek van de rechterzijde en de linkerzijde, die het beiden verwierpen als een bron van illegitieme, want artificiële sociale ongelijkheid.[26]

Een derde punt waarop de gematigden afweken van Montesquieus doctrine, was dat zij de monarch meer macht toekenden dan Montesquieu.[27]

Het vierde en belangrijkste punt tenslotte waarop de gematigden met Montesquieu van mening verschilden, was hun visie op de constitutie en op de soevereiniteit van het volk. Volgens de gematigden had de oude monarchie geen constitutie[28] en berustte dus de soevereiniteit bij het volk.[29] Weliswaar meenden zij met Montesquieu dat er een evenwicht moest zijn tussen aristocratie, democratie en monarchie, maar het was volgens hen aan de natie om te bepalen door welke *checks and balances* dat evenwicht moest worden georganiseerd.[30] In Montesquieus systeem had de natie daar niets over te zeggen: zij had zich simpelweg te schikken naar het historisch gewoonterecht van de oude constitutie, dat haar een vast stelsel van gewichten en tegenwichten voorschreef.

Hoewel het artificiële stelsel van *checks and balances* dat de gematigde revolutionairen voor ogen hadden, de natie in principe de mogelijkheid bood om het te wijzigen, ging het de radicaler revolutionairen, die zichzelf de ‘patriotten’ noemden, niettemin te ver: het riekte hun naar een slinkse poging om de zojuist verkregen en duur bevochten volkssoevereiniteit in te perken. Daarom legden zij Montesquieus doctrine van de *division des pouvoirs* niet uit als een pleidooi om de wetgevende macht te verdelen, maar als een betoog om de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht[31] van elkaar te scheiden.[32] De invulling die de patriotten aan deze ‘scheiding der machten’ gaven, was dat de wetgevende macht geheel moest worden onttrokken aan de monarch.[33] De patriotten gingen er dus toe over om de organen functioneel te scheiden: elk orgaan vervult slechts één functie.

Bij Montesquieu zal men dit systeem van functionele scheiding tevergeefs zoeken. In plaats van een functionele scheiding bepleit Montesquieu namelijk om de uitoefening van de wetgevende functie te spreiden over verschillende organen, die, doordat zij elkaars besluiten over en weer kunnen veteren, als het ware gedwongen zijn om met elkaar samen te werken.[34] Toch meenden de patriotten dat Montesquieu een machtenscheiding wilde.[35] Sindsdien staat Montesquieu (ten onrechte)[36] bekend als de ‘geestesvader van de machtenscheiding’.[37]

Nauw verbonden met de doctrine van de machtenscheiding is de opvatting dat de rechterlijke macht onafhankelijk moet zijn van de wetgevende en uitvoerende macht. Deze opvatting vindt men wèl bij Montesquieu,[38] die hiermee beoogde de privileges van de *parlements* af te schermen tegen agressie van de koninklijke macht. Montesquieu grondvestte

de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht op het systeem van koopbare ambten, dat de revolutionairen juist afschaften. Daarmee, redeneerde Bonald (en als Montesquieu nog zou hebben geleefd, zou die waarschijnlijk hetzelfde hebben geredeneerd), maakten de revolutionairen een einde aan de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht.

De mogelijkheden voor een revolutionaire interpretatie van Montesquieu waren hiermee echter nog lang niet uitgeput. De republikeinen, die meenden uit de *Esprit des Lois* te kunnen opmaken dat de monarchie een despotisme is,[39] konden dit amalgaam bijvoorbeeld gebruiken ter rechtvaardiging van de afschaffing van de monarchie[40] en van de executie van de *ci-devant* monarch.[41] Ook de Terreur zou worden gelegitimeerd met een idee van Montesquieu, want aan deze denker, die had geschreven dat deugd de drijfveer is van de democratie,[42] ontleende de tiran Robespierre zijn definitie van de deugd,[43] die hij gebruikte om de wet buiten werking te stellen en aldus zijn schrikbewind te vestigen. En toen de Revolutie met het regime van Thermidor tenslotte weer in gematigder vaarwater belandde, verruilde dit regime de deugd voor een ander concept uit de *Esprit des Lois*, namelijk matiging (*modération*).[44]

Aan al deze verschillende voorbeelden kan men zien dat het conceptuele instrumentarium van Montesquieu op zeer uiteenlopende wijzen kon worden gebruikt. Daardoor ontstond er een hele reeks van revolutionaire Montesquieu-karikaturen: behalve de Montesquieu van de *monarchiens* waren er de republikeinse Montesquieu van Robespierre en de gematigde Montesquieu van Thermidor.

De democratische Montesquieu waar Bonald zijn pijlen op richt, is als het ware een fusie van deze drie revolutionaire Montesquieus. Die Montesquieu is een voorvechter van een gemengd regime waarin kunstmatig gecreëerde organen die zijn verstoken van enige binding met de traditie of met de gedifferentieerde sociale werkelijkheid, elkaar in evenwicht houden of functioneel van elkaar zijn gescheiden, en waarin de rechterlijke macht afhankelijk is gemaakt van de grillen van het gepeupel. Hij is een democraat die de *rule of law* vervangt door de absolute heerschappij van een tot terreur geperverteerde deugd, waarin de koning en alle anderen die werkelijk deugdzaam zijn, ten offer vallen aan een meedogenloze vernietigingsmachine.

Die gekarikaturiseerde Montesquieu, niet de echte (want de echte is feitelijk zijn beste bondgenoot), is de Montesquieu waarmee Bonald de strijd aanbindt.

2. Bonalds visie op de regeringsvormen

De grote vijand van de echte Montesquieu is het koninklijk absolutisme. Voor Bonald is de hoofdvijand het neoabsolutisme van de Revolutie. Aangezien Bonald en Montesquieu verschillende vijanden hebben, classificeert de eerste de regeringsvormen anders dan de tweede.

2.1. De regeringsvormen gehergroepeerd

We zagen dat Montesquieu de monarchie, aristocratie en democratie hergroepeert onder de noemer van 'gematigde regeringsvormen', en dat hij de groep van de gematigde regeringsvormen (en de ideale mix daarvan, het gemengde regime) tegenover het despotisme stelt. Bonald daarentegen plaatst de monarchie tegenover de groep der 'niet-geconstitueerde maatschappijen'. Deze groep omvat het despotisme, de aristocratie, de democratie en de republiek.[45] In de volgende vier paragrafen zullen we zien hoe Bonald deze 'niet-geconstitueerde maatschappijen' definieert.

2.2. De republiek

Net zoals Montesquieu gebruikt Bonald de term 'republiek' als verzamelnaam voor de aristocratie en de democratie: deze beide laatste regimes zijn als het ware de twee verschijningsvormen die een republiek kan aannemen. Anders echter dan Montesquieu, die te vroeg stierf om de Franse Revolutie te kunnen meemaken, denkt Bonald bij 'republiek' aan de regimes die werden gevestigd door de Franse revolutionairen, zoals de constitutionele monarchie van 1789, het terreurbewind van Robespierre en het liberale bewind van Thermidor. Waarschijnlijk zullen naar Bonalds oordeel ook alle daaropvolgende regimes, inclusief die van Napoleon en de Restauratie, een republikeinse geest hebben geademd.

Kenmerkend voor de republiek is volgens Bonald hetgeen we tegenwoordig aanduiden als rechtspositivisme: 'Omdat de wet de uitdrukking moest zijn van de algemene wil, sprak men af om een particuliere wil van de wetgever die overeenkomt met de particuliere willen van allen of van de numerieke meerderheid, "wet" te noemen'.[46]

Het republikanisme berust volgens Bonald op de fatale verwarring van de algemene wil met de wil van allen:

> Men veronderstelde dat de wil van allen de algemene wil was of vertegenwoordigde. En men zag niet in dat de wil van allen, zelfs als men ervan uitgaat dat zij unaniem is, slechts de som is van de particuliere willen van de natuurlijke mens, die wezenlijk verdorven zijn en destructief, terwijl daarentegen de algemene wil ofwel de wil van het maatschappelijk lichaam wezenlijk juist is, aangezien zij niets anders is dan de natuur ofwel de natuurlijke neiging van een wezen om zijn doel te vervullen.[47]

De algemene wil maakt van de verschillende elementen die samen de monarchie vormen, een algemeen, permanent, eeuwig lichaam. De particuliere willen, die in de republiek domineren, maken daarentegen alles vergankelijk en individueel. Individualisme, utilitarisme, hedonisme, materialisme en atheïsme kenmerken derhalve de republiek:

> Het maatschappelijk lichaam bevat mensen en bezittingen, alle mensen en alle bezittingen. In dezelfde algemene wil en met zijn eigen behoud als enig doel verenigt het alle generaties en alle leeftijden. De leden worden vervangen, maar het lichaam blijft hetzelfde. De eigenaars volgen elkaar op, maar de eigendom is onwankelbaar. De mens sterft, maar de macht ofwel monarch is onsterfelijk. In dat algemene lichaam wordt alles algemeen. Het lichaam leeft er een algemeen bestaan, dat het verleden, het heden en de toekomst omvat. Dit kenmerk van duurzaamheid en van onsterfelijkheid strekt zich uit over alles. Onherroepelijke straffen voor misdaden,[48] erfelijke onderscheiden voor de deugd,[49] kastijdingen en beloningen, de monarchie vereeuwigt evenals de religie alles.[50]
>
> In republieken is de maatschappij niet meer een algemeen lichaam, maar een verzameling individuen. Aangezien de algemene wil er alleen nog maar een som van particuliere willen is, is het algemeen behoud waarop zij zich richt, enkel nog het individueel geluk. In republieken meent men namelijk dat het fysieke welzijn van de mens soms opweegt tegen zijn morele verval en tegen de opoffering van zijn maatschappelijke vrijheid.[51] Alles individualiseert er zich, alles wordt er bekrompen en concentreert zich op het huidige leven. Voor republieken is het heden alles. Zij hebben geen toekomst. Alwat eeuwig is in de religie en duurzaam in de maatschappij wordt er tegelijk vernietigd of miskend. Men loochent de eeuwigheid van straffen en beloningen,[52] het leven in het hiernamaals en zelfs het bestaan van God. En tezelfdertijd wordt de doodstraf, die in de maatschappij het voornaamste middel tot behoud is, omgezet in een tijdelijke straf, worden de erfelijke onderscheiden omgezet in functies waaruit men kan worden ontzet, en wordt grondbezit omgezet in tijdelijke inkomsten. De mens wordt een plant of een dier, en God zelf is slechts het samenraapsel van die wezens.[53] Ik constateer dat deze treurige meningen de één na de ander oprukken. En wanneer ik niet jaren maar eeuwen met elkaar vergelijk, en niet één of twee maatschappijen maar alle maatschappijen, dan constateer ik met vreze een gezamenlijke opmars van het atheïsme, het materialisme en het republikanisme.[54]

2.3. Aristocratie

Bonald mag dan een edelman zijn, de term 'aristocratie' is voor hem, net zoals voor veel andere classicisten en voor veel revolutionairen, een scheldwoord: de term slaat bij hem op de onbeperkte heerschappij van een elite die er weliswaar aanspraak op maakt het beste (*aristo*) te zijn, maar die dat in werkelijkheid niet is, en wier heerschappij dus geüsurpeerd is, hetgeen wil zeggen: illegitiem.

Zulk een heerschappij, beweren de revolutionairen, bestond onder het ancien régime, want in dat regime heerste de adel soeverein.[55] Met deze bewering recyclen de revolutionairen als het ware de oude klacht van de absolutisten dat de adel teveel macht had, en voeren zij tegelijkertijd de aristocratische claim dat de monarchie een door de adel gedomineerde orde zou moeten zijn, aan als bewijs voor hun stelling dat de monarchie in werkelijkheid een alleenheerschappij van de adel is.

Zulk een heerschappij, stelt Bonald daartegenover, bestond in het ancien régime niet, want dit regime was een monarchie, en in een monarchie is de adel ondergeschikt aan de vorst.[56]

De opvatting dat de adel ondergeschikt is aan de vorst, is kenmerkend voor het absolutisme.[57] Teneinde de feitelijke heerschappij van de adel, of althans hetgeen daarvan onder de absolute monarchie nog resteerde, veilig te stellen, verschuilt Bonald zich als het ware achter die absolutistische doctrine.

Een aristocratie, redeneert Bonald, bestaat niet in Frankrijk maar wel in stadstaten als Venetië:[58] daar heeft de elite alles voor het zeggen. Ook het Duitse keizerrijk is volgens hem een aristocratie.[59] Een derde voorbeeld van een aristocratie is volgens Bonald de Franse revolutionaire republiek gedurende haar liberale perioden (de jaren 1789-1792 en de periode vanaf 1794). Daar garandeert het censuskiesrecht namelijk, samen met andere discriminerende bepalingen,[60] de onbegrensde heerschappij van een minderheid van rijken:[61]

> Men wilde het aantal willen en machten beperken. Middels een nieuwe fictie, want men zakte steeds verder weg in het grenzeloze land der illusies, veronderstelde men dat er een bepaald aantal burgers was dat het recht had om zijn wil te openbaren in vergaderingen, en dat er een nog kleiner aantal was dat het recht had om zijn macht uit te oefenen door middel van het bestuur. In die maatschappij was er toen niet eens meer de schijn van een algemene wil. "In een republiek kan de wil slechts algemeen zijn wanneer alle stemmen worden geteld. Elke formele uitsluiting verbreekt de algemeenheid" (*Contrat social*).[62]
> Als grondslag voor zulk een smadelijk onderscheid stelde men zich een of ander evenredig aandeel van het eigendom voor dat aan de eigenaar het recht gaf om in

> plaats van de wil van anderen zijn eigen wil kenbaar te maken, en een groter evenredig aandeel dat hem het recht gaf om zijn eigen macht uit te oefenen èn de macht van de anderen. Men vermengde hetgeen van nature gescheiden is, namelijk mensen en eigendommen, geest en materie. En door een fictie die nog vreemder was dan alle ficties waarover we hebben gesproken, gaf men niet meer aan de mens, maar aan zijn grond, aan zijn geld, aan zijn beesten en aan zijn oogst het recht om te willen en om te kunnen. En dat vermogen dat men ontzegde aan verstandelijke wezens, kende men toe aan wezens die zelfs niet het vermogen hebben om te kennen.[63]

De armen uitsluiten van de politiek, voegt Bonald eraan toe, is een 'politieke slavernij'.[64]

Niet alleen regimes met een censuskiesrecht maar ook die met algemeen kiesrecht zijn volgens Bonald in werkelijkheid aristocratieën. Ook daar geldt namelijk het representatief stelsel, waarin een minderheid van vertegenwoordigers soeverein heerst over de grote meerderheid der kiezers, die slechts onderdaan zijn. Met brood en spelen houdt de heersende minderheid er de ambteloze meerderheid in de waan dat er een democratie is:

> Volgens Rousseau zelve was er in aristocratieën nimmer een echte democratie,[65] of was een meer of minder talrijk deel van de burgers uitgesloten van politieke vergaderingen en openbare ambten. Men poogde hun aandacht af te leiden, en men poogde de natuurlijke mens de dwingelandij te doen vergeten die over de politieke mens werd uitgeoefend. Men vermenigvuldigde uitdelingen en schouwspelen, *panem et circenses*. Het volk waande zich rijk, omdat men het tarwe uitdeelde. Het waande zich gelukkig, omdat men het schouwspelen gaf. Het waande zich vrij, omdat het slaven had.[66]

2.4. Democratie

Behalve als een aristocratie beschrijft Bonald de revolutionaire orde ook als een democratie. In die orde is het volk namelijk soeverein, althans formeel.

Om de democratie te beschrijven gebruikt Bonald bepaalde elementen uit het democratiebegrip van Montesquieu. Volgens de laatste heeft de republiek een achttal grondwetten.[67] Daarvan pikt Bonald er vijf uit,[68] en van die vijf onderzoekt hij of het werkelijk grondwetten zijn, dat wil zeggen of ze logisch voortvloeien uit de natuur.[69] In dit onderzoek bedient hij zich van argumenten die de aristocraat Montesquieu tegen de democratie aanvoert. De echte Montesquieu gebruikt hij dus als het ware om de democratische Montesquieu aan te vallen op wat hij bestempelt als diens onvolkomenheden, zwakke punten, contradicties en inconsequenties.

Het voornaamste bezwaar dat Bonald en zijn aristocratische Montesquieu tegen de democratie inbrengen, berust op een paradox: enerzijds is de democratie, door haar zuiver procedurele karakter, kwetsbaar voor verlamming van de besluitvorming.[70] Anderzijds leidt

ze, als gevolg van haar voluntaristisch karakter, tot een overmaat aan overheidsbemoeienis. Anders gezegd: doordat het haar ontbreekt aan een principe dat haar van buitenaf reguleert, weet ze nimmer maat te houden.[71]

Ook is de democratie een bestel dat, op straffe van onwerkbaarheid, mensen uitsluit en discrimineert:

> Waarom zijn sommigen meer monarch dan anderen? Of liever gezegd, waarom oefenen sommigen de rechten van de soeverein uit, en genieten anderen zelfs geen burgerrechten? Wat moet een burger nog meer hebben om toestemming te krijgen om zijn rechten uit te oefenen, dan een vrij en goed gebruik van zijn verstandelijke vermogens? Als u me antwoordt dat uw regeringsvorm met zoveel soevereinen niet zou werken, dan concludeer ik daaruit dat uw regeringsvorm niet in de aard van de mens ligt.[72]

Het aantal bestuurders is in een democratie bovendien volstrekt willekeurig:

> Als om het aantal burgers vast te stellen dat de functies van de monarch dient uit te oefenen, het zo belangrijk is dat omissie of onvolmaaktheid van die wet één van de voornaamste oorzaken kan zijn van het verval van de volksstaat,[73] op welke basis moet deze zo wezenlijke vaststelling dan worden gefundeerd? In de natuur vind ik de rede, die in een monarchie de uitoefening van de macht toekent aan één familie, de oudste van het mannelijk geslacht benoemt, en vrouwen uitsluit van de erfopvolging. Maar tot welke natuurlijke of positieve wet zou ik mij moeten wenden om te kiezen tussen de helft, een derde of een kwart van de burgers? Als ik naar de geleerden luister, dan lever ik mij over aan de onzekerheid der systemen. Als ik naar de geschiedenis luister, dan stel ik mij bloot aan de tegenspraak der voorbeelden.[74]

Is eenmaal vastgesteld wie er tot de soeverein behoren, dan komt de vraag aan de orde hoe de willen van deze individuele participanten moeten worden samengevoegd tot de wil van de soeverein. Aangezien er altijd wel iemand niet met een besluit akkoord gaat, is besluitvorming op basis van unanimiteit onmogelijk. Het alternatief voor unanimiteit is om een zogenaamd algemene wil te vormen uit de particuliere willen. Maar doordat die van nature verschillen en onderling tegenstrijdig zijn, laten ze zich niet samenvoegen.[75]

Het antwoord op de voor een democratie essentiële vraag hoe de verschillende kiezers moeten worden gecategoriseerd,[76] en op de al even belangrijke vraag of stemmingen geheim moeten zijn of openbaar, is volstrekt willekeurig.[77] De wetten die deze vraagstukken regelen, kunnen dus geen grondwetten zijn, concludeert Bonald.[78]

Zijn laatste argument tegen de democratie, dat hij opnieuw ondersteunt met een Montesquieu-citaat, is dat democraten de besluitvorming nooit geheel aan het volk

toevertrouwen, maar haar altijd deels in handen geven van een aristocratisch lichaam: de senaat, die fungeert als *chambre de réconsidération*.[79] De democratie leeft haar eigen beginsel (het beginsel van de volkssoevereiniteit) dus niet rigoureus na. Zou ze dat wel doen, dan zou ze zich te gronde richten.[80]

De wetten die Montesquieu als 'grondwetten' van de democratie aanmerkt, luidt Bonalds onverbiddelijke conclusie, zijn alle willekeurig. Geen van die 'grondwetten' is dus een grondwet. De democratie heeft bijgevolg geen grondwetten, althans niet in positieve zin. Wel heeft ze negatieve grondwetten:

> De democratie is geen constitutie maar de ontkenning van de constitutie. Bij de modernen komt de democratie namelijk in wezen hierop neer: 1) geen openbare godsdienst; 2) geen eenheid van macht; 3) geen permanente maatschappelijke onderscheiden. Doordat de grondwetten van de republiek negatief zijn, zijn haar politieke wetten willekeurig; zo ook zijn in de monarchie de politieke wetten noodzakelijk omdat de grondwetten er positief zijn.[81]

Het feit dat de democratie geen maatschappelijke onderscheiden kent, maakt haar in de ogen van Bonald despotisch.[82] Daarom beschrijft hij het revolutionaire regime niet alleen als een aristocratie en democratie, maar ook vanuit het gezichtspunt van het despotisme.[83]

2.5. Despotisme

De gedachte dat despotisme wordt gekenmerkt door een afwezigheid van maatschappelijke onderscheiden, van rangen, standen en een adel, is een aristocratische gemeenplaats, die men onder meer aantreft bij Montesquieu.[84] Een tweede aristocratische gemeenplaats die men zowel bij Montesquieu als bij Bonald terugvindt, is dat de despotische maatschappij geen grondwetten kent.[85] Nog een andere classicistische topos die men bij beide auteurs aantreft, is de associatie tussen despotisme en veroveringen.[86] Kenmerkend voor het despotisme is een algehele militarisering van de maatschappij, stelt Bonald, die hierbij waarschijnlijk zal hebben gedacht aan de invoering van de dienstplicht:

> De maatschappij was een leger en heel de maatschappij zat in het kamp. […] De wetten waren bevelen van de militaire leider, aangezien in een leger, door de natuur der dingen, de wil van de leider de algemene wil moet zijn. Dat is het despotisme. En men ziet dat het despotisme heeft moeten volgen op de natuurlijke maatschappijen die in de staat van wildernis verkeerden, en dat het, om een analoge reden, die door de feiten wordt ondersteund, de natuurlijke en onmiddellijke erfgenaam is van alle regeringsvormen die niet geconstitueerd zijn, en dan met name van de volksstaat.[87]

De reden waarom de despotie militaristisch en verdrukkend is, is dat zij geen maatschappelijke onderscheiden en adel kent, die als buffer kunnen fungeren tegen fiscale en militaire overbelasting door de staat. Natuurlijk wordt ook in de despotie de staatsmacht wel ergens door beperkt, maar de perken aan de macht zijn er, anders dan in de monarchie, niet van institutionele aard:

> De macht van de despoot werd beperkt door actie en niet door weerstand, door een bewegende kracht en niet door een inerte kracht. Dat wil zeggen, die kracht ging uit van mensen, daar zij niet uitging van instituties, en daar zij zetelde in de revoltes van de soldateska of in volksopstanden. En aangezien die beperking zonder regel was, was zij altijd excessief, en wist zij de misbruiken van de macht slechts in bedwang te houden door de despoot af te zetten of hem te doden, dat wil zeggen door de macht zelve te vernietigen, hetgeen niets anders is dan het ontbinden van de maatschappij.[88]

3. De cyclus van regeringsvormen

Bonald beschrijft het revolutionaire regime achtereenvolgens als een aristocratie, een democratie en een despotisme. Voor wie bekend is met het classicisme lijkt deze volgorde niet willekeurig: hij roept reminiscenties op aan de cyclus van regeringsvormen van Polybius.[89] Deze cyclus gaat, net zoals de Franse Revolutie (of althans de Franse Revolutie zoals die volgens Bonald verliep), van monarchie naar aristocratie (censuskiesrecht), vervolgens van aristocratie naar democratie (algemeen kiesrecht), en uiteindelijk van democratie naar despotisme (de Terreur).[90] Waar Polybius en Montesquieu meenden dat alleen de gemengde regeringsvorm deze noodlottige cyclus kon stoppen,[91] meende Bonald echter dat alleen de (gelimiteerde) monarchie dat kon.[92]

3.1. Samenhang van de regeringsvormen met het classicistisch vrijheidsbegrip

Despotisme en democratie zijn twee extremen: het één is de heerschappij van de eenling, het ander de heerschappij van allen. Het midden tussen deze beide extremen correspondeert in het classicistisch paradigma met vrijheid. In dat paradigma is despotisme namelijk slavernij,[93] is democratie losbandigheid of anarchie,[94] en geldt vrijheid als het gulden midden tussen losbandigheid (c.q. anarchie) en slavernij.[95]

Dit classicistisch vrijheidsbegrip hangt op zijn beurt samen met de classicistische opvatting over de juiste verhouding tussen de rede en de hartstochten: de rede (bij Bonald is dat de collectieve ratio van de natuur) is superieur aan de passies, en daarom dient zij de

passies meester te zijn.[96] In dat laatste geval is er orde,[97] maar ook vrijheid, want vrijheid betekent dat men zichzelf meester is, dat men zijn impulsen onder controle heeft.[98] Vrijheid en orde zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden.

De orde raakt verstoord wanneer de hartstochten de ratio gaan overheersen. De overheersing van de ratio door de hartstochten kan twee vormen aannemen: ofwel men laat zich regeren door de hartstochten van een ander, of men wordt slaaf van de eigen hartstochten. De eerste toestand heet slavernij (*servitus*), de tweede losbandigheid (*licentia*) of anarchie. Slavernij is een totale afwezigheid van vrijheid, losbandigheid of anarchie daarentegen een overmaat aan vrijheid. Die excessieve vrijheid is niet de echte vrijheid,[99] want zoals gezegd komt zij erop neer dat men de slaaf van de eigen begeerten is. Zij is dus eigenlijk een tweede vorm van slavernij en bijgevolg een schijnvrijheid. Echte vrijheid (*vera libertas*) is niet excessief maar gematigd,[100] doordat zij wordt beteugeld door de rede.

Om vrij te zijn moet de mens dus de beide extremen van losbandigheid en tirannie vermijden: hij moet een middenkoers varen tussen de Scylla van slavernij en de Charybdis van anarchie.

Aangezien de staat de mens is in het groot, moet ook de staat zowel slavernij als anarchie vermijden. Slavernij heet in de staat tirannie of despotisme. Anarchie draagt in de staat de naam van democratie of ochlocratie (heerschappij van het gepeupel). Politieke vrijheid houdt dus het midden tussen de ‘anarchische’ democratie en het despotisme.

Volgens Bonald, zo hebben we reeds gezien, bestaat politieke of sociale vrijheid enkel in de monarchie. In Bonalds optiek houdt de monarchie dus het midden tussen democratie en despotisme.[101]

3.2. Bonalds classificatie van regeringsvormen: een cirkel

Despotisme en democratie vindt men zelden in hun pure staat. De heerschappij van werkelijk allen is namelijk al even moeilijk te handhaven als de heerschappij van een eenling zonder handlangers. Puur despotisme en pure democratie, redeneert Bonald, zijn dus eigenlijk onrealiseerbaar en tegennatuurlijk.[102]

Wanneer despotisme en democratie, de beide extremen, nochtans hun staat van puurheid bereiken, raken zij echter elkaar: *les extrèmes se touchent*. Net zoals de twee uiteinden van een cirkel vallen ze uiteindelijk samen.[103]

De middellijn van die cirkel is volgens degenen die de idee van het gemengd regime aanhangen, de gulden middenweg van het machtsevenwicht: wanneer men de hartstochten op

elkaar los laat, redeneren zij, neutraliseren die elkaar, en zodoende maken ze de heerschappij van de rede en dus vrijheid mogelijk.

Wanneer men de hartstochten op elkaar los laat, zou Bonald hebben gerepliceerd, zal er altijd één zijn die sterker is dan de andere, en die het dus van de overige wint. Die hartstocht kan de collectieve hartstocht zijn van het volk (democratie) of de individuele hartstocht van een enkeling (despotisme). Of ze nu collectief zijn of individueel, altijd zullen de hartstochten de mensen verscheuren, en altijd zullen ze hen ertoe aanzetten om elkaar te verscheuren. De enige manier waarop men allesvernietigende burgeroorlogen kan voorkomen, is dus de hartstochten te *onderdrukken*. Dat kan alleen de natuur, en die heerst enkel in de monarchie. De monarchie is dus de enige regeringsvorm die rede en vrijheid mogelijk maakt. Niet het gemengde regime maar het monarchale is bijgevolg de middellijn van de cirkel.

Wanneer men Bonalds cirkelmetafoor en zijn idee dat de monarchie de rechte lijn is, combineert met hetgeen in het voorgaande gezegd is over het classicistisch vrijheidsbegrip en het classicistisch denken over regeringsvormen, levert dat ongeveer de volgende figuur op.

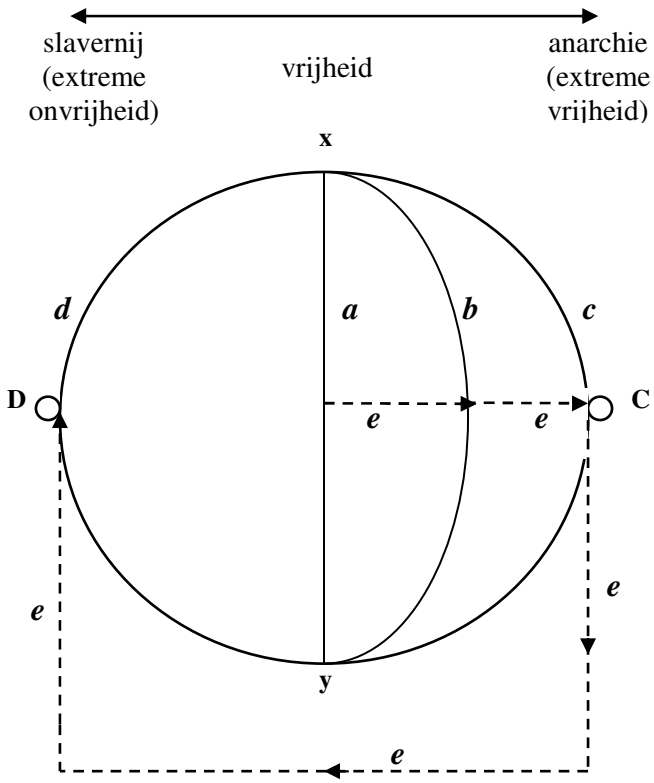

Bonalds cirkel van regeringsvormen

Legenda

a	monarchie: de rechte lijn (synoniem met vrijheid)
b	aristocratie
c	democratie (= anarchie)
d	despotisme (= slavernij)
C en **D**	de extremen democratie en despotisme, beide in hun pure staat
e	(de gestippelde pijlen): de glijdende schaal van het gemengde regime; ofwel Bonalds versie van de kringloop van Polybius.

Linksboven in de figuur ziet men het vrijheidscontinuüm, dat loopt van extreme onvrijheid via vrijheid naar extreme vrijheid. Vrijheid is op dat continuüm het gulden midden.

Onder het vrijheidscontinuüm ziet men een cirkel. Het gulden midden van het vrijheidscontinuüm ligt in het verlengde van de Y-as van de cirkel: het correspondeert met lijn *a*. Grafisch wordt aldus tot uitdrukking gebracht dat vrijheid in Bonalds optiek synoniem is met de monarchie.

Niet zonder reden is *a* een rechte lijn. Volgens Bonald is de monarchie namelijk de rechte lijn. Zelfs is het de enig rechte lijn, want in Bonalds euclidische logica is er maar één rechte lijn tussen twee willekeurige punten.[104] Alle andere lijnen tussen die twee punten zijn noodzakelijkerwijs krommen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de lijnen *b*, *c* en *d*.

In tegenstelling tot de rechte lijn (daar is er maar één van) is het aantal krommen (de variatie aan niet-rechte lijnen tussen x en y) oneindig.[105] Vertaald naar de politiek betekent dit wiskundig axioma het volgende: terwijl van de monarchie slechts één vorm mogelijk is, is het aantal varianten van de republiek oneindig.[106]

Het aantal krommen is oneindig, maar een oneindig aantal krommen kan onmogelijk worden weergegeven in de figuur. Daarom zijn er in de figuur slechts drie krommen getrokken: de krommen *b*, *c* en *d*. Deze drie krommen representeren de drie ideaaltypische niet-geconstitueerde maatschappijen: de aristocratie, de democratie en het despotisme. De democratie correspondeert met de rechterhelft van het vrijheidscontinuüm (dat wil zeggen: met anarchie), het despotisme met de linkerhelft, dat wil zeggen: met slavernij.

Niet alle krommen zijn even krom. Zo is *c* (de democratie) krommer dan *b* (de aristocratie). De democratie is krommer c.q. slechter dan de aristocratie omdat het proces van machtsdeling er verder is voortgeschreden, en er dus meer anarchie heerst.

De kromme *b* (de aristocratie) bevindt zich dichter bij de rechte lijn *a* (de monarchie). Weinig (de *aristoi* zijn een minderheid) staat namelijk dichter bij één (monarchie, ofwel de heerschappij van een enkeling) dan bij allen (democratie, ofwel de heerschappij van allen).

Kromme *c* representeert de democratie. Deze regeringsvorm is maximaal verwijderd van de monarchie (rechte lijn *a*). Hetzelfde geldt voor het despotisme (kromme *d*, aan de linkerkant van de cirkel).

Als men de pijlen volgt van de stippellijn *e*, dan ziet men welke noodlottige cyclus zich voltrekt wanneer men afwijkt van de rechte lijn der monarchie (lijn *a*) en zich op het pad van het republikanisme begeeft: men krijgt dan eerst een aristocratie (lijn *b*), die vervolgens degenereert tot een democratie (lijn *c*), totdat men de pure staat van democratie bereikt (punt C). Die pure staat is, net zoals de pure staat van despotisme (punt D), een extreem.

De beide extremen raken elkaar: wanneer men de cirkel verticaal dubbelvouwt, vloeien C (pure democratie) en D (puur despotisme) in elkaar over. Dit vloeipunt, aldus

Bonald, is het hoogtepunt van de Revolutie. De Revolutie is de omwenteling die de noodlottige kringloop der regeringsvormen in korte tijd voor iedereen empirisch aanschouwelijk heeft gemaakt.

Het basale causale mechanisme dat volgens Bonald deze kringloop in werking zet, is dat van de machtsdeling: zodra men de macht verdeelt, ook al is het nog onder zo weinigen, zal hij onherroepelijk steeds verder worden opgedeeld, totdat hij over zovelen is gespreid dat er een totale anarchie uitbreekt. Over de vraag of er aan de cyclus van regeringsvormen ook nog andere causale mechanismen ten grondslag liggen, laat Bonald zich niet expliciet uit. De reden hiervoor zou kunnen zijn dat hij kennis van deze andere mechanismen, die voor classicisten vanzelfsprekend is,[107] dermate evident acht dat ze naar zijn mening niet behoeven te worden opgesomd.

3.3. Een optimistische visie op de geschiedenis

De revolutionaire orde is volgens Bonald het werk van de mens en diens fluctuerende hartstochten. Derhalve heeft ze niet deel aan het zijnde, want volgens de classicistische ontologie is het zijnde het stabiele en permanente: wat niet duurzaam is, bestaat niet.

De revolutionaire cyclus van aristocratie, democratie en despotisme moet men dus niet al te serieus nemen: deze cyclus is niet echt maar schijn, hij is slechts de tijdelijke oprisping van de mens tegen het gezag van de eeuwige en onoverwinnelijke natuur.

Bonald leeft daarom in de geruststellende zekerheid dat de natuur de monarchie zal herstellen. De democratie van de Jacobijnen, heeft hij kunnen constateren, liep uit op de aristocratie van Thermidor. Die aristocratie, verwacht hij, zal uitmonden in een restauratie van de monarchie. Anders kan niet, zegt Bonald bij monde van (een door hem totaal verminkte) Rousseau: '"Regeringsvormen", zegt de inconsequente burger van Genève, "gaan van democratie naar aristocratie en van aristocratie naar monarchie. Dat is hun natuurlijke neiging, de omgekeerde beweging is onmogelijk"'.[108]

Bonald komt uit dit citaat naar voren als een onverwoestbaar optimist. Achteruitgang en dus ook de eeuwige cyclus van regeringsvormen, waarin achteruitgang en vooruitgang elkaar opvolgen, zijn in zijn visie onmogelijk. Lineaire vooruitgang, van kiem tot wasdom of perfectie, is in Bonalds visie op de geschiedenis de enige, want enig natuurlijke optie.[109]

4. Recapitulatie en vooruitblik

Om beter te kunnen doorzien wat Bonald over de monarchie dacht, hebben we in dit hoofdstuk bestudeerd wat hij zei over de regeringsvormen die hij voor de antipoden van de monarchie hield. Hetgeen hij over die regeringsvormen zei, bleek sterk af te wijken van wat Montesquieu daarover had te melden: loopt bij Montesquieu de fundamentele scheidslijn tussen despotisme en de 'gematigde regeringsvormen', Bonald legt die tussen de monarchie en de 'niet-geconstitueerde maatschappijen'. Tot deze antipoden van de monarchie rekent hij de republiek, de aristocratie, de democratie en het despotisme.

De Revolutie gaat van aristocratie naar democratie, en vervolgens van democratie naar despotisme. In dit patroon kan men de oude cyclus van Polybius herkennen. Slechts door de monarchie, de enig rechte lijn in de cirkel, kan men volgens Bonald aan die noodlottige cyclus ontkomen, de *ewige Wiederkehr* ombuigen naar lineaire vooruitgang, en echte vrijheid scheppen.

Op de antipoden van de monarchie levert Bonald kritiek, die hij deels ontleent aan de beide denkers Montesquieu en Rousseau, op wier intellectuele erfenis de revolutionairen zozeer aanspraak maken dat Bonald ze als personificaties van de Revolutie is gaan beschouwen. Zijn kritiek richt zich in de eerste plaats op de republiek, die volgens hem de belichaming is van individualisme, utilitarisme, hedonisme, materialisme en atheïsme. Ook geldt zijn kritiek de aristocratie, de regeringsvorm waarin een rijke elite het volk afleidt van de staatszaken door het brood en spelen te geven. Maar bovenal richt Bonald zijn pijlen op de democratie.

De democratie, aldus de contrarevolutionair, is synoniem met mateloosheid, aangezien zij voortdurend twee extremen afwisselt, namelijk overmatige overheidsinterventie en verlamming van de besluitvorming. Ook betekent democratie willekeur, want de bepaling van het aantal burgers dat in een democratie de soevereiniteit uitoefent, de categorisering van die burgers en de vaststelling van de stemprocedures zijn er niet gebonden aan een universeel en objectief criterium. Bovendien plaatst de democratie ons voor de onmogelijke keuze tussen politieke uitsluiting en onwerkbaarheid, tussen unanimiteit en burgeroorlog, tussen consequente naleving van haar principe en zelfdestructie. En tenslotte kent de democratie geen publieke macht, geen staatsgodsdienst en geen maatschappelijke onderscheiden. Bij ontstentenis van een publieke macht wordt de democratie een anarchie; bij gebrek aan een staatsgodsdienst glijdt ze af naar atheïsme; en doordat er geen maatschappelijke

onderscheiden zijn, geen adel en geen instituties, vervalt ze tot militarisme, despotisme en slavernij.

Van dit alles is volgens Bonald de monarchie het tegenovergestelde: zij is de eeuwige, onvergankelijke corporatieve orde waarin harmonie, maat en vrijheid heersen doordat sterke instituties, onder supervisie van een eenhoofdige macht, beschutting bieden tegen de Scylla van staatsalmacht en de Charybdis van anarchie.

De voornaamste van die instituties is volgens Bonald de adel. Zijn visie op de adel zal aan de orde komen in het volgende hoofdstuk. Met dat hoofdstuk zal het eerste deel van dit proefschrift, dat Bonalds maior behandelt, worden afgesloten. Daarna, vanaf hoofdstuk negen, komt Bonalds minor aan bod. Uit de confrontatie van maior en minor, die plaats vindt in de conclusie van dit proefschrift, zal men definitief kunnen opmaken of in Bonalds gedachtengoed absolutistisch danwel aristocratisch denken de boventoon voert.

VIII De adel

De constitutionele monarchie die de revolutionairen in 1789 installeerden, was een monarchie zonder adel. De contrarevolutionairen vonden dat ongehoord: voor hen was een monarchie zonder adel even ondenkbaar als een adel zonder monarchie.[1]

Over het feit dat er een adel moest zijn waren de contra's het onderling eens. Over de vraag hoe die adel eruit zag, en over de vraag welke rol hij in de monarchie moest spelen, waren zij het echter chronisch oneens. De interne dissensus van het contrarevolutionaire kamp ten aanzien van de definitie en rol van de adel weerspiegelde het empirische gegeven dat de grenzen van de adel nooit eenduidig waren afgebakend, en dat de adel, verre van een monolithisch blok te vormen, een samenraapsel was van diverse sociale segmenten, dat bovendien in een ernstige identiteitscrisis verkeerde.

1. Een stand in crisis

Tijdens het ancien régime werd het begrip 'adel' op verschillende wijzen geconceptualiseerd. In de eerste plaats verwees het naar het adjectief 'edel': de adel (*noblesse*) is het ensemble van de edele mensen ofwel edelen (*nobles*). Aangezien edele mensen deugdzaam zijn en eerzaam handelen, was het begrip bovendien nauw verbonden met de concepten van deugd[2] en eer,[3] die golden als de adellijke waarden bij uitstek.[4]

Een tweede begrip dat van oudsher met de adel in verband werd gebracht, was grondbezit (*terres, propriété*): de adel werd gezien als een wezenlijk rurale klasse.[5] Dit beeld correspondeerde echter al even weinig met de sociale werkelijkheid als de gedachte dat edelen altijd edel, deugdzaam en eerzaam waren. Een deel van de adel woonde namelijk niet op het platteland maar in de stad. Ook was er een segment dat zijn inkomsten niet aan grondbezit ontleende maar aan andere economische activiteiten, zoals handel.[6] De laatste activiteit was in veler ogen oneerbaar (want wie enkel aan zijn profijt denkt, kent geen eer), en dus ongepast voor een edelman.[7]

Erfelijkheid was een derde begrip dat men vaak aan de adel relateerde: de adel werd geacht een erfelijke elite te vormen, edelman werd men van vader op zoon.[8] Om twee redenen correspondeerde ook dit idee slechts ten dele met de werkelijkheid. Ten eerste waren

sommige adellijke titels, die door de vorst aan verdienstelijke personen waren toegekend, niet (of slechts onder bepaalde voorwaarden) erfelijk overdraagbaar.[9] Ten tweede hadden lang niet alle edelen een adellijk voorgeslacht. Integendeel, de grote meerderheid van de adel had voorouders van lagere komaf, en slechts een fractie kon aantonen dat ze al in het feodale tijdperk adellijke voorvaderen had.[10]

Een vierde begrip dat vaak met de adel werd verbonden, namelijk feodaliteit, was dus feitelijk al even dubieus. Dit temeer daar het bezit van een leen, dat andere kenmerk van de feodaliteit dat men eveneens voor een blijk van adeldom hield, niet voorbehouden was aan edelen: er waren ook bourgeois die leengoederen bezaten. Het klassieke voorbeeld van zo'n bourgeois was Voltaire, die op zijn landgoed graag de seigneur uithing.[11] Omgekeerd waren er edelen die juist geen leengoed hadden.

Ook de feodale opvatting van de edelman als krijgsman bleef gedurende het ancien régime weliswaar voortleven, maar correspondeerde niet meer met de werkelijkheid van de nieuwe tijd: de ongeregelde troepen vazallen van weleer waren allang vervangen door staande legers, waardoor de defensieve of militaire functie van de feodale adel was komen te vervallen. Als antwoord hierop werden edelen beroepsofficier in het staande leger, waardoor zij toch hun militaire identiteit behielden. Aan het eind van het ancien régime ging echter nog maar een fractie van de edelen in militaire dienst,[12] en werden bovendien veel officiersfuncties door bourgeois uitgeoefend.[13]

Met de opkomst van de absolute monarchie, die meer behoefte had aan competente ambtenaren dan aan ruwe vechtjassen, ontstond een vijfde conceptie van de edelman. Naast de oude adel van de degen (*épée*) ontstond er toen namelijk een ambtsadel van stadsbestuurders, hoge functionarissen en rechters, die men ging aanduiden als de toga (*robe*).[14] Onder invloed van die ontwikkeling ging de adel zich herdefiniëren als een klasse die de publieke zaak diende door openbare ambten uit te oefenen, en duidde Bonald de adel aan als de *force publique*.

Vanaf het begin van de persoonlijke heerschappij van Lodewijk XIV, toen de monarchie steeds meer om leningen verlegen raakte, voegde zich bij de oude militaire en de nieuwe ambtsadel de nog nieuwere adel van de *finance*.[15] Wat de *robe*, die Bonald tot de adel rekent, en de *finance*, die hij absoluut *niet* tot de adel rekent, met elkaar gemeen hebben, is dat het de vorst is die hen adelt.[16] Hierin onderscheiden zij zich van de oudere adel, die zijn titels niet aan de vorst maar aan geboorte of gewoonte dankt.[17] Door de verschuiving van geboorte of gewoonte naar geschreven juridische bewijzen wordt de adel – hier stuiten we op een zesde opvatting van adeldom - geleidelijk een *juridisch* gedefinieerde categorie.[18]

Het onderscheid tussen oude en nieuwe adel was belangrijk, want wie van oude adel was, placht de nieuwe edelen als ordinaire bourgeois te beschouwen. De oude adel mocht dan neerkijken op de *anoblis* (degenen die door de vorst, of door een ambt te kopen, tot de adelstand waren verheven), de praktijk van het *anoblissement* leidde er wel toe dat de adel veranderde van een gesloten erfelijke kaste in een relatief open klasse,[19] waartoe men behalve door erfelijkheid ook kon toetreden door verdienste[20] (wat in de praktijk vaak neerkwam op rijkdom). Maar of ze nu oud waren of nieuw, uiteindelijk hadden degenen die het voor het zeggen hadden, er belang bij om de rangen te sluiten voor buitenstaanders. Zo ontstond de tegenstelling tussen de hofadel, die in Versailles een luxueus leventje leidde, en de provincieadel, die niet tot deze gesloten kaste van plutocraten behoorde.[21]

Bij de zojuist genoemde onderscheiden tussen hofadel en provincieadel, oude en nieuwe adel, *robe* en *épée*, edelen die dienst namen en ambteloze levensgenieters, feodale houwdegens en gedisciplineerde officieren, leenmannen en leenloze *titrés*, erfadel en *anoblis*, grondadel en handelsadel, stads- en plattelandsbewoners, eerzamen en eerlozen, deugdzamen en ondeugdelijken, edele zielen en perverse sujetten, voegden zich de onderscheiden tussen hoge en lage adel (de hoge keek op de lage neer), rijke en arme adel[22] (de rijke denigreerde de arme), alsmede sociaal-culturele verschillen[23] en politieke tegenstellingen, zoals die tussen aristocraten en absolutisten, en later die tussen revolutionairen en contrarevolutionairen.

De adel was kortom een zeer heterogeen geheel,[24] en dat geheel verkeerde bovendien in crisis: veel edelen waren dermate verarmd dat zij hun stand niet meer op konden houden. Zij waren bijvoorbeeld niet meer in staat om de militaire uitrusting te bekostigen die vereist was om het edele officiersambt te vervullen; hadden niet genoeg geld om zich dat ambt, of een ander publiek ambt, te kopen;[25] konden zich de voor een ambt vereiste *conspicuous consumption* financieel niet meer veroorloven; of beschikten niet over de middelen om hun zonen naar een college te sturen, waar hun een goede aristocratische opvoeding kon worden bijgebracht.[26] Deze geproletariseerde edelen werden als het ware weggeconcurreerd door bourgeois die zich wèl zo'n uitrusting, ambt en opvoeding, of zelfs de aankoop van een kasteel en bijbehorend leen, konden veroorloven.

De politieke rol die de adel ambieerde, was bovendien verregaand uitgehold door het koninklijk absolutisme: de koningen hadden de hoge adel getemd door haar op te sluiten in de gouden kooi van Versailles, en de lagere adel door de oude standenvergaderingen op te heffen en door haar lokaal onder de curatele te stellen van de koninklijke hooggerechtshoven en administratie.[27]

Evenzo had het absolutisme de adel beroofd van haar feodale identiteit, die berustte op het principe dat de vazal zorgdroeg voor de verdediging van het land en de leenheer, die hem in ruil daarvoor een leen, grond of bepaalde privileges toekende. Deze ruilverhouding was tot het verleden gaan behoren, want de traditionele defensieve functie van de adel was grotendeels teloorgegaan. Weliswaar was het edelen nog geoorloofd om een degen te dragen, maar de pretentie dat zij daarmee het koninkrijk verdedigden was in veler ogen ongeloofwaardig geworden. Daardoor waren het leenstelsel, de voorrechten en ook de adel, de sociale categorie die van de voorrechten het meest profiteerde, in een legitimiteitscrisis beland: sinds de adel haar politieke en militaire functies niet meer uitoefende, was zij volgens velen verworden tot een overbodige of zelfs schadelijke klasse van nietsnutten, die parasiteerde op de natie.[28]

2. Het debat over de adel

Wie deze crisis en heterogeniteit van de adel beziet, zal het niet verwonderen dat zich een debat ontspon over wat nu eigenlijk de essentie van de adel was, en over de vraag of zij nog een rol had te spelen in de monarchie.

2.1. De verschillende posities in het debat

Heel wat edelen voelden er wel voor om hun oude adellijke status in te ruilen voor de nieuwe status van notabele, welke zij dan zouden gaan delen met bourgeois die, net zoals zijzelf, politiek-administratieve functies uitoefenden en tot de bezittende klasse behoorden.[29] Uitgaande van die optie zouden de resterende politieke privileges van de adel worden omgezet in een systeem dat de hogere adel (die zitting zou hebben in het Hogerhuis) en de lagere adel (die dankzij het censuskiesrecht het Lagerhuis zou domineren) meer politieke macht zou geven dan zij onder de absolute monarchie ooit had gekend. En de economische privileges die de oude adel genoot, zouden worden geconverteerd in kapitalistische eigendomsrechten, waarvan de tot notabelen getransformeerde oude edelen evenzeer zouden profiteren als de bourgeois.[30] De edelen die tot deze conclusies kwamen, steunden in het algemeen, zeker in het begin, de Revolutie.

Anderen hadden er erg moeite mee om hun oude adellijke identiteit los te laten, of hadden simpelweg niet de middelen om de stap van edelman naar notabele te kunnen zetten. Velen van hen waren afhankelijk van hun oude privileges, te afhankelijk om ze op te kunnen

geven. Zij klampten zich dan ook hardnekkig vast aan die privileges, die, hoezeer de absolute monarchie ze ook had beknot, bij nader inzien toch hechter verbonden bleken met de oude orde dan met de nieuwe revolutionaire. Ter verdediging van hun adellijke identiteit en hun privileges recupereerden zij de oude, door Montesquieu uitgedragen aristocratische gedachte dat deze instituties synoniem waren met de monarchie.[31] Zodra die instituties in gevaar kwamen door een revolutionaire volksmacht die ook de oude koninklijke macht bedreigde, wierpen velen van hen zich op als fervente pleitbezorgers van de kroon. Zich beroepend op Montesquieu stapten zij aldus, voor zolang zij althans meenden dat van de volksmacht een grotere bedreiging uitging voor hun aristocratische belangen dan van de vorst, over op het absolutisme.[32]

Bij andere contrarevolutionairen vloeide de verdediging van adel en privileges juist over in een even staatsvijandige houding als die welke de Poolse adel had aangenomen, of in een pleidooi voor het Duitse model, waarin de edelen volledig soeverein waren, het Zweedse, waarin adel en vorst samen de soevereiniteit deelden, het Indische, waarin een krijgerskaste soeverein heerste over de kaste der boeren,[33] of het door Montesquieu bewonderde Engelse systeem.

Aangezien het Engelse systeem ook werd verdedigd door de *monarchiens* en door edelen die de Revolutie steunden, sloten degenen onder de contrarevolutionairen die in politiek opzicht anglofiel waren, soms compromissen met de anglofiele revolutionairen.[34] Wat hen echter van de laatsten onderscheidde, was dat zij bleven pleiten voor behoud van de adellijke identiteit en privileges. Naarmate de Revolutie radicaliseerde werd dat pleidooi voor de revolutionairen onaanvaardbaarder, en verloor de optie van het compromis aan geloofwaardigheid.

2.2. Bonalds stellingname

Een derde optie om de adel te behouden was om haar te reorganiseren tot een kaste van militaire en administratieve overheidsdienaren die de Staat trouw dienden en verdedigden, maar die in ruil daarvoor hun bezittingen en privileges behielden, bijgevolg hun economische zelfstandigheid bewaarden en het lokaal bestuur domineerden, en die bovendien een volstrekt monopolie op officiers-, kerkelijke en staatsambten genoten.[35] Op het eerste gezicht lijkt deze optie misschien te wijzen op een knieval voor het absolutisme, maar men zou haar ook kunnen interpreteren als een fenomeen dat rechtstreeks in het verlengde ligt van de *réaction aristocratique*,[36] en dat zelfs de stoutste dromen daarvan te boven gaat. Immers, terwijl de

absolute monarchie zich de vrijheid voorbehield om niet-edelen tot hoge posten te verheffen,[37] zijn in dit derde model de hoge posten het exclusieve jachtterrein van de adel.

Dat model is een schijnbaar compromis tussen de absolute monarchie en de aristocratie, dat feitelijk in het voordeel van de laatste werkt: de adel accepteert er nominaal het absolute gezag van de monarch, doch slechts onder de voorwaarde dat zij het er, meer dan ooit tevoren, voor het zeggen krijgt. Zij komt er niet, zoals in het Engelse model, aan de macht door een 'open' combinatie van eigendom, erfelijkheid en verkiezingen, maar door een nagenoeg geheel op erfelijkheid gebaseerd sociaal exclusivisme.

Bonald kiest voor de laatste optie: hij definieert de adel als een dienstadel[38] met een defensieve functie.[39]

Van oudsher werd de defensieve functie die de adel vervulde, aangevoerd als argument om haar belastingvrijstellingen te verlenen: edelen waren officieren, en officieren hebben een verhoogde kans om te overlijden op het slagveld; ter compensatie van dit zware offer, de bloedbelasting (*impôt du sang*), achtte men het billijk dat zij bepaalde privileges genoten.[40]

2.3. Het revolutionaire tegenargument

De revolutionairen betoogden echter dat het oude beeld van de adellijke krijgsman niet meer strookte met de feiten. Bonald parafraseert hun discours aldus:

> Verondersteld dat de adel de professie der wapenen is, zal men mij zonder twijfel tegenwerpen dat de adel sinds lang niet meer kan voldoen aan het doel waarvoor ze is ingesteld; dat ze, bijzondere gevallen daargelaten, zich niet meer *en corps* van haar militaire dienst kwijt; dat het aantal edelen overal zo sterk achterblijft bij de behoeften van de staat, dat die verplicht is om vrijwel al zijn verdedigers te rekruteren in de overige klassen van de maatschappij; dat edelen, wanneer zij oorlog voeren, worden bezoldigd en dat daarom de adel, die lenen heeft zonder de lasten ervan af te lossen, net zoals de overige klassen van de maatschappij moet worden onderworpen aan de belastingen die ervoor bestemd zijn de soldij van de troepen te betalen.[41]

De revolutionaire kritiek komt er in feite op neer dat de adel de defensieve functie die zij in de middeleeuwen vervulde, in onze moderne tijd niet meer uitoefent.

3. De defensieve functie van de adel geherdefinieerd

Om de revolutionaire kritiek te pareren geeft Bonald de defensieve functie van de adel een andere inhoud. De adel, betoogt hij, verdedigt namelijk de maatschappij tegen zichzelf. Dat doet ze op twee manieren. Ten eerste is de adel in militair opzicht geen offensieve, maar een defensieve kracht: in tegenstelling tot het burgerleger met zijn fanatiek nationalistische vrijwilligers richt ze zich niet op verovering, doch op handhaving van de natuurlijke grenzen.[42] Ten tweede verdedigt de adel de maatschappelijke orde, doordat ze enerzijds de vorst verdedigt tegen de grillen van het volk, anderzijds het volk beschermt tegen willekeur van de monarch.[43] 'De adel', concludeert Bonald, 'is de *constitutionele*, dat wil zeggen defensieve en *maatschappelijke* force publique, aangezien zij behoud van het maatschappelijk lichaam en niet vergroting van het rijk als oogmerk heeft. De feodale dienst was puur defensief'.[44]

De defensieve functie van de adel heeft bij Bonald enerzijds een binnenlandse, anderzijds een buitenlandse dimensie. De binnenlandse dimensie houdt in dat de adel een maatschappelijke bufferfunctie vervult tussen vorst en volk. De idee van een bufferfunctie is niet nieuw: men vindt haar bij veel aristocraten,[45] waaronder Montesquieu,[46] en door haar creatief te interpreteren kan men haar zelfs herleiden tot Aristoteles.[47] Wèl nieuw is de wijze waarop Bonald de bufferfunctie en de buitenlands-defensieve functie van de adel rechtvaardigt: 'De adel behoedt de onderdanen voor verdrukking door haar bestaan, zij behoedt de macht voor opstanden door haar intermediaire positie, en zij behoedt de maatschappij voor verovering door haar handelen'.[48]

De adel verdedigt de monarchie doordat zij er simpelweg bestaat, want door te bestaan stelt zij een grens aan de macht. Dat die grens er is, is essentieel, want alleen een macht die begrensd is, redeneert Bonald, kan worden verdedigd. Bovendien komt begrenzing van de macht ook de gewone burger ten goede:

> Louter door haar bestaan behoedt de adel de onderdanen voor verdrukking. Een verdrukkende macht is een macht die alles kan vernietigen, alles omver kan werpen, alles kan veranderen. Een macht die alles omver kan werpen is een macht zonder grenzen. Welnu, de adel is een grens aan de macht. Want de monarch kan de adel niet vernietigen, die coëxistent is met hem, die net zoals hij de dochter is van de constitutie, die net zoals hij door onontbindbare knopen is verbonden met de maatschappij, en die net zoals hij is gestempeld met het onuitwisbaar brandmerk van een onderscheiden geboorte. 'Wie heeft u graaf gemaakt?', vroeg een Frans koning aan de soeverein van een kleine provincie. 'Zij die u koning hebben gemaakt', antwoordde gevat de trotse vazal. Als soeverein had de vazal ongelijk, maar als

> edelman had hij het gelijk aan zijn kant. En zodra de natuur van de geconstitueerde maatschappij edelen maakte, maakte zij koningen. Als despoten landen veroveren, is hun eerste zorg dan ook om daar de adel als onafhankelijke entiteit te vernietigen. En wat despotische staten kenmerkt, is dat er geen erfadel is. Dat een erfadel vanuit dit oogpunt noodzakelijk is, is onbetwist. En Rousseau zelf zegt, in zijn *Regering van Polen*, dat bij een erfelijke koning een erfelijke adel hoort.[49]

Alle opvattingen uit voorgaande passage ontleent Bonald aan de auteur van de *Esprit des Lois*.[50]

De gedachte dat de adel uit hoofde van haar intermediaire positie de monarch verdedigt, komt eveneens van Montesquieu.[51] Maar terwijl de laatste hierbij denkt aan fysiek of militair verdedigen,[52] geeft Bonald de verdediging een morele inhoud: de adel beschermt de vorst door de burgers het goede voorbeeld te geven, een voorbeeld van gehoorzaamheid.[53]

Door haar handelen voorkomt de adel volgens Bonald dat de maatschappij c.q. het land wordt veroverd. Dat 'handelen' is meer een morele dan een fysieke act. Het houdt namelijk in dat de adel in de strijdmacht de aristocratische *esprit d'honneur* verspreidt, die van soldaten helden maakt.[54] Dit fenomeen is uiteraard nauw gelieerd aan de voorbeeldfunctie van de adel: door de strijdmacht te doordrenken van hun aristocratische eerethiek geven de adellijke officieren hun manschappen het goede voorbeeld.

4. De aristocratische ethiek

De adellijke officieren hadden hun manschappen in 1789 het goede voorbeeld gegeven, beweerde Bonald. Toch had dat goede voorbeeld de monarchie niet vermogen te redden. Hoe nu kon dit falen worden verklaard? Bonald weet het aan de funeste invloed die de denkbeelden van Montesquieu op de adel hadden uitgeoefend. De verlichte hoogrechter, meende Bonald, had namelijk de deugd en de eer, die aristocratische waarden bij uitstek, gecorrumpeerd.

4.1. Montesquieus concepties van de eer en de deugd

Van de deugd onderscheidt Montesquieu drie verschillende opvattingen. Deze laat hij corresponderen met de drie opvoedingsmodellen die hij waarneemt in het Frankrijk van zijn tijd.

De eerste opvatting van de deugd is volgens de hoogrechter de christelijke. Volgens deze opvatting is de deugd het ensemble van de drie paulinische deugden hoop, geloof en

liefde, plus van een reeks secundaire deugden, zoals oprechtheid, nederigheid en ootmoed. Tijdens het ancien régime wordt deze opvatting de edelman reeds op zeer jonge leeftijd bijgebracht door de paters, die hem thuis en in de kerk onderrichten in de geloofswaarheden.

Na deze eerste opvoeding ontvangt de jonge edelman een tweede educatie, waarin een ander soort deugd centraal staat: de klassiek republikeinse. In deze opvatting staat niet de gelovige maar de burger centraal, de *civis* van de antieke *res publica*. De deugd is hier niet wat men aan God maar wat men aan zijn medeburgers is verschuldigd. Dat is, zo leert de jonge edelman op het college, een heilig respect voor de wet, vaderlandsliefde en zelfopoffering in het belang van de openbare zaak.[55]

Nadat hij het college heeft verlaten, doorloopt de nu bijna volwassen edelman een derde leerschool, namelijk die van *le monde* (de wereld van het hof en de adel). Wat hij in deze leerschool opdoet, is dat hij niet moet letten op wat hij zijn God of zijn medeburgers verschuldigd is, maar op wat hij, gezien zijn rang en stand, aan zichzelf verschuldigd is. Hij leert er bijvoorbeeld dat het belangrijk is om zich van anderen te onderscheiden, aangezien men in de wereld niet kijkt of mensen goed handelen, maar of hun handelingen nobel, mooi en bijzonder zijn. Daarom leert hij zich er smaakvol te kleden, hoffelijk te zijn, zich galant te gedragen tegenover vrouwen, de waarheidslievendheid van het gewone volk en ook de winzucht van handelaren te verachten en, wanneer het nodig is om grootse daden te kunnen verrichten, zich te bedienen van listen en intriges. En tenslotte leert hij dat wanneer een wet hem opdraagt iets te doen wat beneden zijn stand is, hij het aan zichzelf verplicht is om die wet te negeren.[56]

De drie zojuist besproken opvoedingsmodellen staan (in potentie althans) op gespannen voet met elkaar. De hoogrechter Montesquieu, die zowel het hof als de Kerk verafschuwt, wijst op deze spanning: de Kerk, het college en *le monde*, constateert hij, geven ons elk een andere opvoeding, en de drie opvoedingsmodellen spreken elkaar tegen.[57]

Tegenover de ambivalentie en inconsequentie van de opvoeding der modernen stelt Montesquieu de eenduidigheid van de opvoeding der antieken. De laatste acht hij superieur aan de eerste, aangezien zij geheel en al op één doel is gericht, namelijk op het cultiveren van burgerdeugd, de politieke deugd van de republiek.[58] Montesquieu lost het conflict tussen de drie soorten deugd (religieuze, politieke en adellijke) dus op door de deugd te versmallen tot haar politieke dimensie: de christelijke deugd, stelt hij, is de deugd niet,[59] en de adellijke deugden zijn het evenmin.[60]

Het door Montesquieu gesignaleerde conflict tussen politieke en religieuze deugd, tussen republikeinse burgerzin en christelijke moraal, kan ook op een andere manier worden

opgelost. Die andere oplossing is om de republikeinse burgerdeugd tot een religie te verheffen. Deze oplossing, de fusie van religie en politiek in een seculiere *religion civile*, heeft de voorkeur van Rousseau.[61]

Wat Montesquieu en Rousseau met elkaar delen, is een afkeer van het rooms-katholicisme en van het hof. Beiden associëren bovendien het hof met de monarchie: de monarchie, stelt de eerste,[62] en de tweede zegt het hem na,[63] is de corrupte heerschappij van het hof.[64] Welnu, hovelingen zijn niet deugdzaam maar juist verdorven. Om die reden stelt Montesquieu dat de deugd niet het beginsel van de monarchie is.[65]

Door de deugd te reduceren tot een politieke, aan republieken voorbehouden burgerzin brak Montesquieu in drie opzichten met de classicistische orthodoxie. Volgens die ciceroniaanse orthodoxie, die het denken van de adel beheerste,[66] vormde de Deugd een ensemble van afzonderlijke deugden, zoals de vier 'kardinale deugden' (wijsheid, gerechtigheid, kracht en matiging)[67] en secundaire deugden als *liberalitas*, *beneficentia*, *magnificentia* en *magnanimitas*.[68] Bovendien had de Deugd de connotaties van de Romeinse *virtus*, zoals mannelijkheid, moed en zelfbeheersing.[69] Verder legde men een nauw verband tussen deugd en eer (*honor*): eer gold als de kroon op de deugd (*honor praemium virtutis*).[70]

Het eerste opzicht waarin Montesquieu brak met deze orthodoxie, was dat hij de traditionele band tussen deugd en eer doorsneed. Wat hij 'eer' noemde, was namelijk hetgeen men tegenwoordig aanduidt als eerzucht of ambitie, en hetgeen filosofen in Montesquieus tijd 'valse eer' noemden. Eer, beweerde Montesquieu, was in feite eigenliefde,[71] en gehoorzaamde niet aan regels maar was gebaseerd op willekeur.[72] Verder kwalificeerde Montesquieu (en ook daarmee choqueerde hij zijn tijdgenoten), eer als een vooroordeel: eer is iemands vooroordeel of dat van zijn stand. Zo bestond de eer van de edelman in diens vooroordeel dat handel een smerige besogne was.

Wanneer men deugd omschrijft als zelfopoffering in het algemeen belang, en eer als het geheel van iemands vooroordelen, komen eer en deugd lijnrecht tegenover elkaar te staan: jezelf opofferen in het algemeen belang betekent immers dat je de vooroordelen die voortvloeien uit je specifieke maatschappelijke rang en positie, opzijzet.

Een tweede opzicht waarin Montesquieu brak met de orthodoxie, was zijn verwerping van de gedachte dat de Deugd een ensemble was van afzonderlijke of particuliere deugden.[73] De particuliere deugden herdefinieerde Montesquieu als de deugden die verbonden waren met een 'particuliere' (dat wil zeggen: specifieke) maatschappelijke positie. Zij waren volgens hem synoniem met de vooroordelen die hij aanduidde als eer. Zo was de particuliere deugd of de eer van een vrouw haar kuisheid, en was de particuliere deugd van een monnik, ofwel

datgene waarmee een monnik eer inlegt, zijn slaafse gehoorzaamheid aan de regel van zijn orde. De vrouwelijke kuisheid is uiteraard even ver van Cicero's mannelijke *virtus* verwijderd als de slaafse gehoorzaamheid van de monnik afstaat van de trotse onbuigzaamheid van de edelman.

Het derde punt waarop Montesquieu brak met de traditie, was zijn definitie van de adel. Door aan deugd en eer een nieuwe inhoud te geven herdefinieerde Montesquieu namelijk ook de traditionele notie van de edelman: de *honnête homme* is in zijn optiek niet de hoveling die van hoge komaf is en die zich daarop laat voorstaan (dit 'vooroordeel' noemt Montesquieu de 'eer' van de hoveling), maar iemand die het algemeen belang nastreeft.[74] Die iemand zal Montesquieu belichaamd hebben gezien door de onkreukbare hoogrechter, die misschien niet van hoge adel is maar wel van èchte adel (*vera nobilitas*).

Door de eer te ontdoen van zijn venerabele, nobele aspecten, ondermijnde Montesquieu indirect de monarchie, want van deze laatste regeringsvorm was volgens hem eer de drijfveer.[75] De democratie daarentegen legitimeerde hij, door te stellen dat zij gedreven werd door deugd,[76] dat wil zeggen door liefde voor gelijkheid, voor soberheid, de openbare zaak en het vaderland.[77] Aangezien men de democratie vrijwel uitsluitend bij de antieken vond stelde Montesquieu, overigens heel consequent, dat enkel de Ouden deugdzaam waren, en dat de modernen, die in monarchieën leven, dat niet zijn.

Montesquieus pessimisme met betrekking tot de modernen weerhield de revolutionairen er niet van om Montesquieus cultus van de antieke Deugd te omhelzen.[78] Die cultus doordrong niet alleen hun kunst,[79] onderwijs[80] en religie, maar ook en vooral hun politiek: net zoals de islamitische revolutionairen in Iran en net zoals de taliban[81] beriepen zij zich op de deugd om de constitutie buiten werking te stellen,[82] en om degenen die in hun ogen niet deugdzaam genoeg waren, te vervolgen. Aldus ontstond het regime van de Terreur. Begeesterd door hun ideologisch imperialisme radicaliseerden de revolutionairen bovendien Montesquieus antiek patriottisme tot een modern fenomeen waarvoor de contrarevolutionair Barruel een nieuwe term bedacht: nationalisme.[83]

4. 2. De eer en de deugd in hun oorspronkelijke betekenissen hersteld

De wijzen waarop Montesquieu en de revolutionairen de deugd manipuleren, wijst Bonald categorisch af:

> In die [Montesquieus] verdeling van 'deugd', 'eer' en 'vrees' over de verschillende regeringen valt aan de republiek het beste lot toe, en de 'deugd' is haar deel. Wel draagt de auteur, die een misverstand vreest, want hij anticipeert erop, er zorg voor om meermaals aan te geven dat hij slechts spreekt over politieke 'deugden' en niet over religieuze 'deugden'. Maar behalve dat alle deugden religieuze en politieke deugden tegelijk zijn en behoren te zijn, is het nodig om onderscheiden ten aanzien van het woord 'deugd' en ook ten aanzien van de deugd zelve te vermijden. Want degenen die deze auteur niet begrijpen en hem desondanks bewonderen[84] hebben zich aangewend om voor zoete koek aan te nemen dat deugd in het algemeen slechts kan bestaan in volksstaten. En degenen die hem maar al te zeer begrijpen,[85] hebben zichzelf en anderen in het hoofd gezet dat politieke deugden de enige deugden waren die men moest beoefenen, en dat een burger al zijn plichten had vervuld en alle billijkheid had betracht door een speculatieve of praktische liefde voor zijn vaderland, mits het althans democratisch werd geregeerd. Doordat deze funeste dwaling alle plichten en alle deugden die de mens gelukkig maken en de maatschappij verfraaien, tot een exclusieve liefde voor zijn vaderland reduceert, is zij maar al te vaak slechts een masker voor de eerzucht van leiders en een excuus voor de woestheid van volkeren.[86]

De revolutionaire cultus van de deugd ging samen met de afschuwelijkste misdaden, signaleert Bonald. Ook wijst hij op andere paradoxen van de Revolutie. Zo gaat het kosmopolitisme, dat tot uitdrukking komt in het revolutionaire streven om alle naties te bevrijden van het juk der despoten, gepaard met verheerlijking van de eigen natie, die geroepen wordt geacht om het bevrijdingswerk aan te vangen. En die coïncidentie is geen toeval, want kosmopolitisme en nationalisme hebben met elkaar gemeen dat ze de mens losweken van zijn particuliere deugden, dat wil zeggen van zijn natuurlijke loyaliteiten jegens lokale gemeenschappen als de familie, het dorp en het beroep. Het nationalisme kweekt op zijn beurt nieuwe nationalismen[87] onder de volkeren die, onder het mom van de bevrijdingsoorlog, door de Fransen worden aangevallen:

> Deze 'deugd', als zij al die naam verdient, inspireerde Cato tot deze gruwelijke conclusie: *Ergo delenda est Carthago*.[88] Deze 'deugd' heeft in onze tijd mannen die ook 'deugdzaam' waren, deze verschrikkelijke regels ingegeven: "De vernietiging van deze stad" (Lyon) "consolideert alle andere steden"; en terwijl zij de vreselijke wandaden vertelden die zij in die stad hadden gepleegd: "Wat is het voor de republikeinen een plezier om goed hun plicht te vervullen!" En het monster dat veertigduizend slachtoffers de Loire induwde,[89] en waarvan een verlate gerechtigheid[90] de mensheid heeft verlost, vroeg ook om hem te beoordelen op zijn intenties, en beweerde dat die intenties puur en deugdzaam waren! Deze 'deugd' dicteerde de vreselijke decreten tegen dappere vreemdelingen die gevangen werden genomen terwijl zij streden voor hun vaderland, en overal koopt zij agitatoren en moordenaars om. Het was die leugenachtige doctrine waardig die de mens losweek van alle affecties van natuur en maatschappij om hem, zei ze, burger van heel de wereld te maken, om hem in de haat die ze hem inboezemde jegens de overige volkeren, het afschuwelijk recht te doen vinden om die te verdrukken.[91]

Ten grondslag aan de revolutionaire deugdcultus ligt volgens Bonald Rousseaus opvatting dat de mens van nature goed is. Die opvatting is niet realistisch, is de repliek van Bonald, want mensen zijn geen engelen.[92] De democratie, concludeert hij, is dus gefundeerd op een onrealistisch mensbeeld. Deze conclusie laat hij bevestigen door zijn aristocratische bondgenoot Rousseau:

> Als de mensen begiftigd waren met die volmaaktheid van engelen die hen ertoe brengt om de meest heldhaftige deugden te betrachten, zouden er noch regeringen noch wetten nodig zijn. Regeringen en wetten zijn nodig, omdat de mens heeft te strijden tegen zijn eigen begeerten en omdat hij zich heeft te verdedigen tegen andermans begeerten. […] Een regering die aanneemt dat de mensen deugdzaam zijn en zonder begeerten, stelt geen wetten in om de effecten van die begeerten te voorkomen of te stoppen. Juist door die begeerten die zij niet heeft voorzien zal zij ten onder gaan. Die regering past dus niet bij een maatschappij van mensen, daar zij de mens niet neemt zoals hij is. Rousseau zegt dan ook dat zij alleen goden past,[93] hetgeen wil zeggen dat zij niemand past.[94]

Uit Montesquieu en Rousseau concluderen de revolutionairen dat er in de monarchie geen deugd is. Geheel voorspelbaar repliceert Bonald dat er alleen in de monarchie deugd is. Dat er alleen in de monarchie deugd is, legt hij uit, komt doordat alleen in dat regime de deugd voor de regering een puur instrumentele waarde heeft: in de overige regimes is de deugd geen middel om te regeren, maar het beginsel zelve dat aan het regime ten grondslag ligt.

Dat de deugd in de monarchie slechts een middel is, verklaart Bonald uit het feit dat de deugd er niet individueel maar maatschappelijk is. En dat de deugd er een maatschappelijk karakter draagt, komt weer doordat de mens er enkel vanuit maatschappelijk oogpunt wordt beschouwd: de mens staat er ten dienste van de maatschappij.

In de overige regeringsvormen daarentegen telt slechts het individu. Wat daar voor ‘deugd’ doorgaat, zijn dan ook de deugden die voor het individu belangrijk zijn. Aangezien de mens er niet de maatschappij maar alleen zichzelf dient, kunnen die deugden er geen middel zijn voor de maatschappij of de regering; maar wel zijn zij er het beginsel waarop de samenleving is gefundeerd.[95]

Wat Bonald onder ‘maatschappelijke deugd’ verstaat, wordt duidelijk wanneer we ons herinneren dat de maatschappij volgens Bonald een ensemble van beroepen is. Bonalds maatschappelijke deugd, volgt daaruit, is synoniem met de beroepsdeugd.

Door de deugd te vereenzelvigen met beroepsdeugd demarkeert Bonald zich ten opzichte van Montesquieu, want die zondert de beroepsdeugden, die hij de ‘particuliere deugden’ noemt, juist uit van de deugd.

Beroepsdeugd wordt door Bonald gelijkgesteld aan beroepseer. Deugd, concludeert onze contrarevolutionair dan ook, is ongeveer hetzelfde als eer:

> Wat is het speciale kenmerk dat de geconstitueerde maatschappij of monarchie onderscheidt? Beroepsonderscheid. Het middel of de drijfveer van de monarchie is dus het bijzondere middel of de bijzondere drijfveer van ieder afzonderlijk beroep, en het gemeenschappelijke en algemene middel of de gemeenschappelijke en algemene drijfveer van alle beroepen. Welnu, die drijfveer is de eer, en eer is de eigen deugd van ieder afzonderlijk beroep en de gemeenschappelijke deugd van alle beroepen. Zo is eer voor geestelijken welvoeglijkheid en ernst, voor krijgslieden moed, voor rechters integriteit, voor edelen trouw, voor letterkundigen waarheid, voor handelaars betrouwbaarheid, en voor kunstenaars is het juist dat ze van hun talent goed gebruik maken. De Franse eer is trouw aan je koning of, wat hetzelfde is, aan je vaderland;[96] voor een vrouw is eer onberispelijk gedrag. Eer is dus de deugd van ieder beroep en van alle beroepen, want allemaal zeggen ze: 'mijn eer'. Die eer is dan ook voor ieder beroep een andere eigenschap. Van deze waarheid ving Montesquieu een glimp op toen ook hij de monarchie eer als beginsel gaf. Maar verdwaasd door zijn filosofische vooroordelen 'schoot dat mooie genie in nauwkeurigheid tekort':[97] de 'eer' die hij tot de zijne maakte en waarvan hij de kenmerken beschreef, doet zijn hart even weinig eer aan als zijn geest; en alles wat hij erover zegt is onjuist en immoreel.[98]
> Montesquieu beweert dat eer listen toestaat wanneer zij samengaat met de idee van grootsheid van geest of van belangrijke aangelegenheden. Eer gaat goed samen met prudentie, maar de echte eer staat nimmer listen toe, en de valse eer zelve verbiedt het om ze te bekennen. Die losse moraal brengt ons de streek in herinnering die de schrijver van een beroemd werk uithaalde met kardinaal Fleury.[99] Het is waar dat het ging om een grote geest[100] en om 'een belangrijke aangelegenheid', namelijk om lid te worden van de *Académie Française*.[101]

Met deze woorden herstelt Bonald de aristocratische waarden van de deugd en de eer in de oorspronkelijke, traditionele betekenissen die zij droegen in de classicistische orthodoxie.[102]

5. Recapitulatie en vooruitblik

In het debat over de identiteit van de adel en over de functie van deze stand in de monarchie positioneert Bonald zich als voorvechter van een dienstadel, die, ondanks maar ook dankzij haar dienend karakter, in de monarchie een spilfunctie vervult. Louter doordat zij er bestaat stelt zij namelijk een grens aan de macht, en daardoor behoedt zij de gewone burger voor verdrukking. Dankzij haar intermediaire positie beschermt zij echter ook de monarch, aangezien die positie impliceert dat zij het volk het goede voorbeeld geeft, dat wil zeggen: de boodschap dat het de vorst heeft te gehoorzamen. Verder verdedigt de adel land en maatschappij tegen externe vijanden, doordat zij de officieren levert, die binnen het leger de aristocratische ethiek verbreiden.

Dat deze ethiek in het revolutionaire tijdperk teloorging schrijft Bonald toe aan Montesquieu, die aan de oude noties van adel, eer en deugd een radicaal nieuwe, on-classicistische en anti-aristocratische inhoud gaf. Bonald getroost zich dan ook de nodige moeite om deze noties in hun oorspronkelijke betekenissen te herstellen: tussen deugd en eer, zegt hij met Cicero, bestaat een nauw verband. Bonald koppelt deze beide noties aan specifieke maatschappelijke functies, zoals die van de rechter of van de vrouw. Tegelijkertijd waarschuwt hij ervoor dat men de verschillende aspecten van de Deugd, zoals de adellijke opvatting van deugd als moed, de christelijke deugd en de burgerdeugd, niet van elkaar moet scheiden. De revolutionairen deden dat nu juist wel: zij isoleerden de burgerdeugd of vaderlandsliefde, en verabsoluteerden die tot een enggeestig nationalisme.

Met deze constatering sluiten we onze analyse van Bonalds deductieve framework, de maior, af. We kunnen nu door naar het inductieve, empirische, historische gedeelte van zijn systeem: de minor.

Deel 2: MINOR

IX De Germaanse constitutie

In het syllogistisch redeneerschema van het classicisme betreft de maior de ideale regeringsvorm. In de vorige hoofdstukken hebben we gezien dat Montesquieu en de gematigden de gemengde regeringsvorm voor ideaal houden, en dat Bonald daarentegen de monarchie als de ideale regeringsvorm bestempelt.

In de minor gaat het erom aan te tonen dat de historische regeringsvorm van het land of continent waarin men leeft, correspondeert met de ideale regeringsvorm. Dat doet men door de historie te bestuderen, en de historie is voor classicisten identiek met de *Historiën* van Tacitus[1] en andere klassieken.

De denklijnen van het classicisme demarkeren het strijdperk waarbinnen twee partijen elkaar bekampen: de absolutistische en de aristocratische. Zoals elk van deze partijen zijn eigen conceptie van de ideale regeringsvorm heeft, zo hebben ze ook allebei hun eigen lezing van de Europese en Franse geschiedenis. Die respectieve lezingen en de wijze waarop Bonald zich ertoe verhoudt komen in dit chapiter en de zes daaropvolgende chapiters aan bod.

1. Het debat tussen germanisten en romanisten

Centraal in het historisch debat tussen absolutisten en aristocraten stond de vraag wie er de Europese staten, en meer in het bijzonder de Franse monarchie, hadden gesticht. Op die vraag waren twee antwoorden mogelijk. Het ene antwoord luidde dat de Europese staten, waaronder Frankrijk, de erfgenamen waren van het Romeinse Rijk. Het andere was dat zij een product waren van de Germaanse volksverhuizing. Degenen die de Romeinen als grondleggers aanwezen, noemen we romanisten; degenen die de Germanen tot stichters van de Europese staten en regimes bestempelden, duiden we aan als germanisten.

Het debat tussen germanisten en romanisten hield de Fransen in de achttiende eeuw behoorlijk bezig: tussen 1696 en 1800 verschijnen er zeker vijfenzeventig boeken over deze kwestie.[2] Waarom men aan deze kwestie zoveel belang hechtte, zal duidelijk worden gemaakt in de rest van deze paragraaf.

1.1. Germanisme

In hoofdstuk IV zagen we dat de aristocraten de oude Franse constitutie terugvoerden op de Franken.[3] De Franken waren Germanen,[4] en dus, redeneerden de aristocraten, was Frankrijk in wezen een Germaanse natie. De Germaanse veroveraars hadden namelijk de inheemse bewoners van het land, de Galliërs en de Romeinen, aan zich onderworpen, en ze hun vrije constitutie opgelegd, die tot uitdrukking kwam in de adellijke 'vrijheden' of privileges.[5]

In haar meest krasse vorm werd deze these in de eerste helft van de achttiende eeuw verdedigd door *abbé* Le Laboureur.[6] Volgens hem hadden de Germaanse veroveraars en hun afstammelingen zich nimmer vermengd met de autochtone bevolking.[7] De afstammelingen van de veroveraars waren de Franse edelen. Het gewone volk, de derde stand, bestond uit de nazaten van de onderworpen Galliërs en Romeinen. Tijdens de verovering waren die door de Germanen tot slaaf gemaakt en waren ze hun grondbezit kwijtgeraakt: het was geconfisqueerd door de Germanen, die er door het recht van verjaring de wettige eigenaren van waren geworden. De grond in Frankrijk behoorde dus toe aan hun nakomelingen, de edelen.

Toch was de Germaanse constitutie volgens Le Laboureur geen slavernij: de edelen, de vrijen, kwamen namelijk periodiek op het Maartveld bijeen om de koning te kiezen en de overige politieke besluiten te nemen.[8] Helaas echter hadden koninklijke usurpaties de adel in de loop der tijd van haar legitieme politieke rechten beroofd. Uiteraard gebood de oude constitutie, zo betoogde Le Laboureur, dat die rechten zouden worden hersteld.

De these van Le Laboureur vond weerklank bij edelen als hertog Saint-Simon, die haar net zoals Le Laboureur inzette ten faveure van de *ducs et pairs* (de oude, hoge adel), en graaf Boulainvilliers, die haar aanwendde ter verdediging van de belangen van de minder aanzienlijke provincieadel. Boulainvilliers zwakte de these af door te stellen dat niet heel de adel doch slechts de meerderheid daarvan van de Germanen afstamde. Binnen de Franse natie vormde de adel volgens hem een 'ras' (*race*)[9] van mensen die elkaars gelijken waren,[10] maar dat door zijn superieure mentaliteit en fysieke kenmerken verschilde van het gewone volk, dat uiteraard bestond uit de nakomelingen van Galliërs en Romeinen.

1.2. Romanisme

Tegenover de aristocratische these van Le Laboureur en Boulainvilliers stond de absolutistische these dat het Franse koninkrijk niet door de Franken was gesticht, maar de voortzetting was van het Romeinse Rijk, dat geregeerd werd door keizerlijke alleenheersers,

die het volk en de senaat volstrekt negeerden. Volgens die laatste these had de Franse monarchie dus geen Germaanse, maar een Romeinse of Latijnse oorsprong.[11]

Uiteraard konden de absolutisten niet ontkennen dat het land dat wij tegenwoordig Frankrijk noemen, tijdens de grote volksverhuizing was veroverd door de Germaanse Franken. Volgens hen was die verovering echter geen echte verovering, want de Franken, die zich reeds in de periode vóór Clovis in delen van het Romeinse rijk hadden gevestigd, waren dat rijk binnengekomen op verzoek van de Romeinen, die hun om hulp hadden gevraagd.[12] In laatste instantie viel de Franse monarchie dus terug te voeren op het Romeinse Rijk.[13] Ook hadden de Franken, aangezien zij geen echte veroveraars waren, de Galliërs en Romeinen niet tot slaaf gemaakt.[14] Integendeel, ze hadden zich vermengd met de oorspronkelijke bewoners.

Dat de adel van de Germanen afstamde en de derde stand van de Galliërs en Romeinen, was volgens de absolutisten dus een mythe. Het onderscheid tussen de beide standen, betoogden zij, was een uitvinding van de ‘feodaliteit’. Onder de ‘feodaliteit’ verstonden zij de “anarchie” die zich na Karel de Grote van Frankrijk meester had gemaakt doordat de ambten van graven en hertogen erfelijk werden, doordat deze bestuurders zich de rechten van de Kroon aanmatigden en doordat ze elkaar onderling waren gaan bestrijden met privélegers.[15] Het adeldom, zo volgde hieruit, was op zijn slechtst een usurpatie, en op zijn best een privilege dat de koning bij wijze van gunst had toegekend, en dat hij dus ook weer naar believen kon intrekken.

De aristocraten fundeerden hun heerlijke rechten en overige voorrechten op het argument dat deze rechten de bezittingen waren die hun voorouders tijdens de verovering hadden geconfisqueerd. Maar aangezien er nooit een verovering was geweest, redeneerden de absolutisten, ontbeerde ook dat argument elke legitimiteit. De adellijke voorrechten, concludeerden zij, konden dus gevoeglijk worden afgeschaft.

Dit was, kort samengevat, de ‘romanistische’ these van de absolutisten. De these, die in 1696 was uitgevonden door de Jezuïet Daniel,[16] werd in de achttiende eeuw uitgedragen door markies d’Argenson,[17] Gauthier de Sibert,[18] benedictijnen van de Congregatie van Saint-Maur, zoals Bouquet en Brial, Jean en Charles Audiquier, Hausseau, Précieux, Poirier, Clément,[19] en door de diplomaat pater Dubos.[20]

1.3. De stellingname van Montesquieu in het debat

In zijn *Esprit des Lois* maakt Montesquieu de romanist Dubos tot zijn *bête noire*.[21] De Fransen, oordeelt de hoogrechter, stammen af van de Germaanse volkeren die Frankrijk

binnenkwamen als veroveraars.[22] Met andere woorden, de Fransen zijn de Franken, en de Franken zijn Germanen.[23] Na de verovering genieten zij belastingvrijstelling en andere voorrechten, die de Romeinen niet hebben.[24] Clovis, hun koning, ontleent zijn legitimiteit niet aan de Romeinen.[25] En tenslotte kennen de Franken verschillende standen.[26]

Montesquieu is dus duidelijk een germanist, en om deze reden spreekt hij in de *Esprit des Lois* veel langer over de Germanen dan over de Romeinen,[27] en zegt hij over de Galliërs vrijwel niets.[28] Toch geeft Montesquieu ook Boulainvilliers ervan langs: de Franken, beweert hij, hadden de Romeinen nimmer tot *serf* (slaaf, horige) gemaakt.[29] Het lijkt wel of Montesquieu de these van Boulainvilliers eigenlijk te hard vindt. In elk geval 'verzacht' hij die these door te stellen dat de Germaanse verovering de onderworpen Romeinen weldaden bracht,[30] dat de Galliërs dermate onderdrukt werden door de Romeinse tollenaars dat ze eigenlijk geen andere keus hadden dan zich onder de hoede van de Germanen te stellen,[31] en dat de verovering voor de veroveraars een schuld creëert, die zij tegenover de mensheid verplicht zijn in te lossen, *noblesse germanique oblige*.[32]

Volgens Montesquieu hadden dus noch Boulainvilliers noch Dubos het geheel bij het rechte eind: 'Mijnheer de graaf Boulainvilliers en mijnheer pastoor Dubos hebben elk een systeem gemaakt. Het ene lijkt een samenzwering tegen de derde stand, en het andere een samenzwering tegen de adel'.[33]

Aldus kiest Montesquieu voorzichtig voor een gulden middenweg:

> Toen de Zon Phaëton[34] de leidsels van haar strijdkar gaf, zei ze tegen hem: "Als je te ver opstijgt, verbrand je het hemels verblijf. Als je te ver afdaalt, verander je de aarde in as. Ga niet te ver naar rechts, want anders kom je in de constellatie van de Slang terecht. Ga niet teveel naar links, want anders ga je de constellatie van het Altaar binnen. Houd tussen beide het midden".[35]

De keuze van de hoogrechter Montesquieu voor de gulden middenweg kan worden geïnterpreteerd als uiting van een gematigd temperament, maar ook als een weerspiegeling van de intermediaire positie van de hoogrechters, die behendig laveren tussen de Kroon, in wier naam zij recht spreken maar wier besluiten zij annuleren, en haar aartsvijand, de feodale, militaire adel, waarvan zij enerzijds uit naam van de Kroon de privileges beknotten maar die zij anderzijds te hulp roepen wanneer de Kroon het hen te lastig dreigt te maken.[36] Uit hoofde van hun positie tussen de Kroon en de feodalen spelen zij de arbiter tussen beide categorieën, waarvan de ene, het feodalisme, wordt belichaamd door Boulainvilliers en Le Laboureur, die een cru, extreem germanisme aanhangen, en waarvan de andere, het absolutisme, wordt

vertegenwoordigd door het romanisme van Dubos. Zij bewandelen dus óók een middenweg tussen Boulainvilliers en Dubos. Deze middenweg neemt de vorm aan van een gematigd germanisme.

Montesquieu vormt op deze regel geen uitzondering: net als zijn collega's positioneert hij zich als een gematigd germanist.

1.4. De voortzetting van het debat in de contrarevolutionaire emigratie

De aristocraten die in 1787 de prerevolutie ontketenen en daarna het initiatief nemen tot de grote Revolutie, laten in die periodes verscheidene werken van Boulainvilliers en andere, oudere germanistische auteurs herdrukken.[37] Ook verschijnen er dan talloze, vaak anonieme pamfletten die de argumenten van die auteurs, vaak overgoten met een modieus sausje van rousseauaanse en Verlichtingsdenkbeelden, in feite recyclen.

Wanneer de voormalige prerevolutionairen in de jaren 1790 uitwijken naar het buitenland, zetten zij daar de oude discussie met de absolutisten gewoon voort. Het debat over de vraag of Frankrijk een Germaanse natie is of een Romeinse, verscheurt de contrarevolutie: terwijl absolutisten als Duvoisin en Moreau de these van Dubos verdedigen, vindt men de ideeën van Boulainvilliers terug bij aristocraten als graaf d'Antraigues, graaf Montlosier, graaf Montyon, pater De Bonneval,[38] Pauline de Lézardière,[39] Nicolas Jannon,[40] Chateaubriand[41] en Joseph de Maistre.[42]

1.5. De stellingname van Bonald

Dat Bonald een germanist is (dat wil zeggen: het aristocratische geschiedbeeld onderschrijft), blijkt uit de volgende passage, waarin hij uitlegt dat het voor een goed begrip van de constitutie van de Europese monarchieën onontbeerlijk is om studie te maken van Tacitus' *De moribus germanorum*:

> In zijn uitmuntend werk over de Germanen geeft deze beroemde auteur, 'die alles verkortte, omdat hij alles zag',[43] ons de grondbeginselen van de staatkundige instellingen en zeden van de volkeren van het Noorden, die zodanig stroken met wat wij elders lezen en zelfs met wat wij zien, dat zij als inleiding moeten dienen tot de geschiedenis van de moderne volkeren en van de Europese regeringsvormen. Die scherpzinnige schrijver moet deze instellingen en zeden heel erg de aandacht waard hebben gevonden, want hij heeft er aan het nageslacht een opsomming van overgedragen in één van de meest volmaakte werken die de Oudheid ons heeft

> overgelaten. En het is uiterst opmerkelijk dat Tacitus ten tijde van de grootste macht van Rome met zoveel zorg de wetgeving, de gebruiken, de oorsprong en zelfs de omwentelingen heeft beschreven van arme en onbeduidende naties die eens het Romeinse Rijk omver zouden werpen.[44]

De aristocraten waren het er dan wel over eens dat de Franse monarchie gesticht was door de vrijheidslievende Germanen, maar over de vraag welke regeringsvorm dat nobele volk nu precies had, verschilden zij van mening. Degenen die, in navolging van Boulainvilliers, de adel opvatten als een kaste van krijgers die de moedigste aanvoerder uit hun midden tot koning verkozen, meenden in Tacitus te kunnen lezen dat de Germanen een electieve monarchie hadden gekend. De hoogrechters, volgens wie de adel behalve een krijgerskaste ook henzelf omvatte, en die over die krijgerskaste rechtspraken uit naam van de erfelijke kroon, betoogden daarentegen dat men uit Tacitus kon opmaken dat de Germaanse monarchie erfelijk was geweest.

In dit debat over de juiste interpretatie van Tacitus kiest Bonald dezelfde positie als de hoogrechters Montesquieu en Hénault:[45] in Tacitus' zinsnede *reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*[46] ziet hij een bewijs voor de stelling dat de monarchie erfelijk is in plaats van electief.[47]

2. Grenzen aan de macht

Wezenlijker voor de monarchie dan het feit dat zij erfelijk is, acht Bonald dat er in die regeringsvorm institutionele grenzen zijn aan de macht:

> De Germaanse volkeren hadden nog iets beters dan koningen. Zij bezaten namelijk het geheim van het koningschap: de macht van hun koningen is vast afgebakend en begrensd, *nec regibus infinita aut libera potestas*. In de stipte en nauwkeurige stijl van Tacitus betekent dit dat de macht van hun koningen vast stond ten opzichte van dingen,[48] en begrensd was ten opzichte van personen, *nec infinita*, *nec libera*.[49]

2.1. De geestelijke en rechterlijke stand

Het eerste 'ding' dat een vaste grens aan de macht stelt, is volgens Bonald de geestelijke stand. Bij de Germanen, maakt de contrarevolutionair op uit Tacitus, vervulde die stand de functie van rechter:

> Nadrukkelijk wijst Tacitus erop dat de dienaren van de religie de eerste begrenzing van de macht vormen. Bij de Germaanse volkeren hadden alleen de priesters jurisdictie over personen. "Slechts de priesters is het toegestaan om in het openbaar terecht te wijzen, te binden en zelfs om te beboeten. *Neque animadvertere, neque vincire, ne verberare quidem, nisi sacerdotibus permissum*".[50] En dit recht is niet verbonden aan hun persoon, maar aan hun functie. Zelfs oefenen zij dit recht onafhankelijk van hun leider uit, en als het ware onder bevel van de godheid zelve. *Non quasi in poenam, nec ducis iussu, sed velut deo imperante*.[51]

Bonalds assimilatie van de geestelijke macht met de rechterlijke vormt waarschijnlijk een reactie op Montesquieu, die de beide machten juist tegenover elkaar plaatst.[52] De tegenstelling die Montesquieu schetst typeert het denken van de hoogrechters, dat zich kenmerkt door een zeker antiklerikalisme.[53] Traditioneel werpen zij zich namelijk op als degenen die de rechten van de staat en de kroon (die samenvallen met hun eigen rechten, aangezien zij het zijn die uit naam van de kroon rechtspreken) verdedigen tegen de 'usurpaties' van de kerk en de paus. Die rechten noemen zij de 'gallicaanse vrijheden'.[54]

Aan dit gallicanisme van de *parlements* geeft Montesquieu een nieuwe draai, en wel op twee wijzen: enerzijds bestookt hij het katholicisme met nieuwe argumenten, die tot het domein van de Verlichting behoren;[55] anderzijds associeert hij de invloed van de Kerk, die door het *droit divin* te prediken de absolute monarchie legitimeert, met despotisme.[56] Weliswaar erkent hij dat de Kerk een tegenmacht vormt, maar die erkenning annuleert hij vervolgens door te stellen dat de religie juist in despotische of naar despotie neigende staten de rol van tegenmacht vervult.[57] De revolutionairen nemen dit argument uiteraard over.

Tijdens de Revolutie verandert de relatie tussen Kerk en *parlements* van aard: de twee instanties, die elkaar onder het ancien régime zo fel hadden bestreden, zijn niet langer elkaars vijanden, maar worden juist elkaars bondgenoten, want huns ondanks komen zij in hetzelfde schuitje terecht, dat van vervolging en emigratie. Daardoor ontstaat een gevoel van lotsverbondenheid, dat maakt dat de hoogrechters en edelen de oude rechten van de Kerk gaan verdedigen,[58] en dat omgekeerd geestelijken gaan pleiten voor herstel van de privileges van de adel en van de *parlements*.

Bonald lijkt een product van deze contrarevolutionaire osmose: hij wil Montesquieus argument dat despotisme en kerkelijke heerschappij twee handen op één buik vormen, weerleggen. Dit verklaart waarom hij de rechterlijke macht en de geestelijke met elkaar assimileert,[59] en waarom hij de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht herleidt tot die van de geestelijke, welke slechts gehoorzaamt aan God, bron van alle Gerechtigheid.

In het statische idioom van Bonald heet de rechterlijke c.q. geestelijke macht een ‘vaste grens aan de macht’. In het dynamische idioom van Montesquieu heten de rechterlijke en geestelijke machten ‘tegenmachten’. Dit verschil in terminologie vermag niet te verhullen dat het beide auteurs in wezen om hetzelfde te doen is, namelijk om beperking van de macht.

2.2. De adellijke stand

Is de eerste stand de eerste tegenmacht, dan is de tweede stand de tweede.[60] In de Germaanse volksvergadering voeren deze stand en de koning het woord, de rest luistert slechts toe:

> De Germaanse volkeren hadden groten, families wier verdiensten hen verhieven boven de andere families: “In de vergaderingen luistert men naar de koning of naar de groten, al naargelang hun leeftijd, hun adeldom en hun krijgsfaam”. *Rex vel princeps, prout ætas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum audiuntur*.[61]

De adel, maakt Bonald op uit Tacitus, is bij de Germanen de erfelijke categorie waarin de verschillende factoren samenvallen waardoor je je van anderen onderscheidt, namelijk je geboorte, je persoonlijke verdiensten en de verdiensten van je ouders:

> Die onderscheiden waren erfelijk. Tacitus spreekt van jongelieden van beider kunne die zich onderscheidden, *nobilium adolescentium, nobiles puellæ*.[62] Verderop bestempelt hij een aanzienlijke geboorte of de verdiensten van vaders die men opmerkte, als redenen voor verheffing van de kinderen: *insignis nobilitas, aut magna patrum merita, principis dignationem etiam adolescentulis adsignant*.[63]

Verder zou volgens Bonald uit Tacitus blijken dat de Germaanse adel een militaire klasse was van metgezellen van de vorst, voor wie de vorst te verdedigen de heiligste belofte is.[64]

Trouw aan de vorst is voor edelen heilig. Men dient echter wel te bedenken dat de pre- c.q. contrarevolutionaire edelen aan deze stelregel zo hun eigen interpretatie geven. Door hun revolutie en vervolgens door hun emigratie brengen zij namelijk eerst de macht en vervolgens ook het leven van hun vorst in gevaar, maar deze opstandige acties rechtvaardigen zij met het argument dat zij slechts gehoorzamen aan hun eed om de vorst, of liever gezegd: de monarchie, te verdedigen, en dat de monarchie is gebaseerd op een stilzwijgend contract tussen adel en vorst. Komt de vorst dat contract niet na, bijvoorbeeld doordat hij anticonstitutionele belastingen oplegt of doordat hij een anticonstitutionele revolutie steunt, dan gebieden de trouw die men aan de monarchie en het respect dat men aan het koningschap

verschuldigd is, om zich tegen hem te verzetten, of om hem althans slechts lijdelijk te gehoorzamen.[65]

Ten grondslag aan dit gedrag ligt de feodale dialectiek van trouw en rebellie, die bijzonder pregnant aan den dag treedt bij D'Antraigues, de meest radicale aristocraat van de prerevolutie. 'D'Antraigues', schrijft diens biografe Chaumié, 'is bijzonder representatief voor de adel met een feodale traditie, die aan haar koning, net zoals een vazal aan zijn leenhoogheer, loyaal is zolang die zijn voorrechten beschermt, en die niettemin klaar staat om tegen zijn gezag in opstand te komen wanneer hij meent dat het persoonlijk contract is verbroken'.[66]

In Bonalds *Theorie van de Macht* blijft deze gedachte vaak impliciet, zij wordt er niet hardop uitgesproken. Bij Von Haller, Bonalds Zwitserse epigoon tijdens het Restauratietijdperk, wordt het dat wel,[67] en in Bonalds tweede grote werk, de *Législation primitive*, ook.[68] Wat de *Theorie van de Macht* daarentegen zeer duidelijk verwoordt, is de aristocratische idee dat de instituties die de macht van de vorst begrenzen, coëxistent zijn met de monarchie: het koningschap kan simpelweg niet los worden gedacht van de adel, de geestelijkheid en de rechterlijke macht. Deze drie instituties, die Bonald 'grenzen aan de macht' noemt, zijn feitelijk identiek aan de 'ondergeschikte intermediaire machten' van Montesquieu.[69]

Bonald voert die instituties overigens niet alleen terug op de Germanen, maar ook op dat andere volk, dat al voor de komst van de Romeinen Frankrijk bewoonde: de Galliërs.[70] Daarom citeert hij behalve Tacitus ook Caesars *De bello gallico*. Tussen Galliërs en Germanen ziet Bonald enkel overeenkomsten:

> [In Gallië] hadden de priesterlijke en militaire professie zich ontwikkeld, en zij vormden er twee zeer uitgesproken *standen*. De eerste stand was die der priesters ofwel druïden. De tweede stand was die van de edelen ofwel ridders, *equites*. Hun functies waren nauwkeurig vastgesteld. De druïden hadden het ministerium van de goddelijke aangelegenheden, droegen zorg voor het onderricht en de openbare opvoeding: *illi rebus divinis intersunt, religiones interpretantur*; *ad hos magnus adolescentium numerus, disciplinæ causa concurrit.*[71]
> De professie van de edelen of ridders was die der wapenen. *Equites omnes in bello versantur.*[72] Hun aanzien en hun kracht bestond erin om veel vazallen of cliënten met zich mee ten strijde te voeren. *Plurimos circum se ambactos clientesque habent, hanc unam gratiam potentiamque noverunt.*[73] Ik laat het aan de lezer over om verbanden te leggen tussen deze instituties en die welke in Frankrijk bestonden, en ik keer terug naar de Germanen.[74]

3. Verdediging van de feodaliteit

Bonald maakt zijn belofte waar: hij keert inderdaad terug naar de Germanen. Van hun wetten, die een erfelijk koningschap en twee bevoorrechte standen voorschreven, schakelt hij nu over op hun zeden. Die zeden hield Tacitus voor volmaakt: volgens de antieke geschiedschrijver waren ze nog niet bedorven door de beschaving. De beschaving, die mensen week, verwijfd en gemakzuchtig maakt, had volgens hem het Romeinse Rijk dermate aangetast dat men er de zeden noodgedwongen had moeten vervangen door wetten. De wilde Germanen daarentegen, meende Tacitus, hadden hun deugdzaamheid behouden, en daarom werden zij niet geregeerd door wetten maar door zeden.

De mythe van de onbedorven en vrije Germaanse zeden wordt door de aristocraten van het ancien régime geïncorporeerd in hun politieke argumentatie tegen het absolutisme.[75] Bonald gebruikt die mythe ook, maar dan tegen het regime van de Revolutie, dat volgens hem net zoals het Romeinse Rijk een overmaat aan wetten produceert en zichzelf als het toppunt der beschaving profileert, doch in werkelijkheid een perverse, gedegenereerde maatschappij is. Tegenover die (neo-)Romeinse wetten en beschaving stelt Bonald de ongerepte zeden van het Germaanse c.q. Franse volk.[76]

Welke waren nu die zeden? De Germanen, concludeert Bonald uit Tacitus, respecteerden vrouwen, want ze kenden geen echtscheiding, prostitutie of polygamie.[77] Zij eerbiedigden ook de ouderen[78] en de kinderen: kinderen werden niet geaborteerd of te vondeling gelegd.[79] Ook vielen ze niet ten slachtoffer aan een om redenen van bevolkingspolitiek[80] door de overheid aangemoedigde homoseksualiteit.[81] De religie beschermde namelijk de kinderen tegen dergelijke eugenetische praktijken: ‘Wanneer het kind in de visie van de religie geen heilig wezen is, dan is het al gauw een laag en schadelijk wezen in de visie van de politiek’.[82]

Verder behandelden de Germanen hun slaven veel milder dan de hardvochtige Romeinen.[83] Met de sociaal zwakkeren (ouderen, kinderen, vrouwen en slaven) gingen de deugdzame Germanen, voorouders van de deugdzame Fransen, kortom zeer humaan om.

Het thema van de slavernij voert Bonald naar dat van de horigheid en de boeren, want in de visie van de revolutionairen waren horige boeren slaven. Om die visie te weerleggen bedient Bonald zich van Tacitus, wiens boek met name handelt over de zeden (*mores*) van de Germanen. Het Latijnse *mores* vertaalt Bonald als *moeurs*, *habitudes* en *coutumes*.[84] Door *mores* te vertalen als *coutumes* effectueert hij een semantische verschuiving. Onder het ancien régime sloeg de term *coutumes* namelijk niet alleen op gebruiken, maar ook op de vele

stelsels van gewoonterecht in het noorden van Frankrijk,[85] die de juristen van de Kroon sinds eeuwen probeerden te codificeren,[86] te harmoniseren, te vervangen door het uniforme Romeinse recht,[87] of in te ruilen voor nieuwe, eveneens uniforme, nationale wetgeving.[88] Veel van hun pogingen waren echter stuk geslagen op de krachtige particularismen van de Franse samenleving. Waar de *légistes* van het oude regime faalden, zouden de revolutionaire juristen echter slagen: met de *Code civil* bezorgde Napoleon heel de Franse natie (en een reeks andere naties, van de Nederlandse tot de Iraanse) hetzelfde wetboek. In dit juridisch opzicht voltooide de Revolutie dus het koninklijk absolutisme van het ancien régime.[89]

Door de term *mores* te vertalen als *coutumes* (gewoonten, gewoonterecht) slaat Bonald in feite twee vliegen in één klap: hij treft zowel het koninklijk absolutisme als het neoabsolutisme van de Revolutie.

Behalve met *coutumes* (gewoonten) assimileerde men in de achttiende eeuw het gewoonterecht ook met de feodaliteit.[90] Voor de adel van het ancien régime, die men als 'feodaal' placht aan te duiden, was het gewoonterecht namelijk essentieel, aangezien het de heerlijke rechten grondvestte die een groot deel van haar inkomsten genereerden. Tot wettiging van die rechten, die waren uitgehold door de koninklijke juristen en afgeschaft door de revolutionairen, die ze met onderdrukking en slavernij vereenzelvigden, volgt Bonald de Tacitus-interpretatie van Montesquieu:

> Die mensen [de horigen, R.A.], die de Romeinen 'slaven' (*servi*) noemden omdat ze voor dat soort verbintenis, dat ze niet kenden, geen uitdrukking hadden, waren, om precies te zijn, alleen maar deelpachters; en Tacitus zegt dat heel duidelijk.
> "De Germanen bedienden zich van hun slaven ten behoeve van de oorlog. In de meeste republieken", zegt Montesquieu, "heeft men er altijd naar gestreefd om de slaven de moed in de schoenen te doen zinken. Het Germaanse volk, dat zeker van zichzelf was, streefde ernaar de vermetelheid van zijn slaven te vergroten".
> In Europa zijn deze slaven, die het landgoed van hun meester voor zichzelf bebouwden, en die samen met hem ten strijde trokken om hun gemeenschappelijk grondbezit te verdedigen, de boeren geworden, toen de vereniging van de christelijke religie met de politieke maatschappij teneinde de burgerlijke maatschappij te vormen, deze ontwikkeling noodzakelijk heeft gemaakt.[91] Deze gronden, die de slaaf bewerkte tegen betaling van een bijdrage (*redevance*)[92] aan zijn meester, heeft de vazal bewerkt tegen betaling van een bijdrage aan zijn leenheer. Toen de Germanen Gallië binnenkwamen is het grondbezit dat de macht der maatschappij als leengoed of tijdelijk aan de particuliere aanvoerders gaf, het grondbezit dat door dezen onder dezelfde voorwaarden werd toegedeeld aan de soldaten die zij uit Germanië hadden meegenomen of aan de Galliërs die zich onder hun vaandels hadden geschaard om te ontsnappen aan de tirannie der Romeinen,[93] is dus dat grondbezit vast en erfelijk geworden uit hoofde van hun aanvoerderschap of soldatendom. Zowel de eersten als de laatsten werden als het ware vastgeklonken aan de grond,[94] dat wil zeggen bekleed met een vast, onaantastbaar eigendom, dat zij bezaten ten laste van een militaire dienst

> jegens de staat. Dat is de oorsprong van de feodaliteit. Onwetendheid over deze oorsprong of valse kennis ervan hebben de geschiedenis op wel honderd verschillende manieren geteisterd.[95]

De 'onwetendheid' en 'valse kennis' waarop Bonald in voorgaand citaat doelt zijn de argumenten die absolutisten en revolutionairen tegen de feodaliteit aanvoeren.

Samen hadden het koninklijk absolutisme en het revolutionair neoabsolutisme de weg geëffend voor het kapitalisme. Zij hadden namelijk de onverhandelbare lenen getransformeerd in verhandelbaar kapitaal. Dit had de economische machtspositie van de landadel ondermijnd.[96] Bonald, exponent van die landadel, scheert de beide absolutismen en het kapitalisme over één kam: 'De Verlichting is gekomen en heeft het werk van de natuur zelve vernietigd. Ze heeft, absurd en immoreel, het grondbezit van de edelman in kapitaal veranderd en de verdediger van de staat in een vulgaire[97] speculant'.[98]

4. Recapitulatie en vooruitblik

De Franse natie is volgens Bonald geen Latijnse natie maar een Germaanse. Bonald houdt er dus een aristocratische lezing van de vroege Franse geschiedenis op na. Meer specifiek volgt hij de interpretatie van Hénault en Montesquieu.[99] Volgens deze hoogrechters was de monarchie erfelijk, maar deed die erfelijkheid niet zo ter zake. De essentie van de monarchie was volgens hen dat er vaste, institutionele grenzen waren aan de macht.

Eén van die grenzen was volgens Montesquieu en Bonald de feodaliteit, die zij beiden herleidden tot de zeden der Germanen, en die zij beiden in bescherming namen tegen de geduchte combinatie van absolutisme en kapitalisme.[100] Een andere grens aan de macht was volgens hen beiden de geestelijkheid. Vaak viel Montesquieu die stand nochtans hevig aan; en valt Montesquieu haar aan, dan neemt Bonald – het is een voorspelbaar patroon – haar in bescherming.

Bonalds reactie op het *regimen mixtum* is al even voorspelbaar: hij wijst dit regime, dat de gematigde revolutionairen tot het hunne maakten, af, omdat het evenwicht van veranderlijke menselijke hartstochten waarop het berust, intrinsiek labiel is, terwijl in de monarchie de macht begrensd wordt door vaste limieten: de onwrikbare instituties van adel, kerk en gewoonterecht.

Bonald mag dan het gemengde regime afwijzen, voor het overige betoont hij zich in zijn interpretatie van de vroege geschiedenis van de Franse monarchie een trouw volgeling van Montesquieu.

Betekent dit dat Bonalds minor aristocratisch kan worden genoemd? Ja, ware het niet dat de contrarevolutionaire denker zijn minor niet laat ophouden bij de oude Germanen. Bonald is namelijk geen classicist van het fundamentalistische, doch van het organicistische[101] type: bij de vooruitgangsdenker is de Germaanse constitutie niet een beginpunt waarnaar men terug moet keren, maar de kiem van een bestel dat, gelijk een plant, eerst op latere leeftijd tot bloei en wasdom komt.

De contouren van dat bestel zullen aan scherpte winnen wanneer we de plant aanschouwen in zijn opeenvolgende levensfasen en in zijn educatieve, administratieve en religieuze vertakkingen. Dat laatste zullen we doen in de hoofdstukken elf tot en met achttien. Eerst echter zal, in het hiernavolgende tiende hoofdstuk, worden getracht te verklaren waarom onze contrarevolutionair eigenlijk voor een organicistische benadering kiest.

X Antieken en modernen

In het vorige hoofdstuk analyseerden we Bonalds visie op de Germanen. Wij één-en-twintigste-eeuwers rekenen de Germanen tot de Oudheid, tot het tijdperk van de antieken. De achttiende-eeuwse classicisten zagen dat anders: zij beschouwden de Germanen (en trouwens ook de Galliërs) als modernen.[1] Bij antieken dachten de classicisten bovendien niet, zoals wij, in de eerste plaats aan de oude Grieken, maar aan de Romeinen.[2] Bij de oude Grieken hadden zij niet, zoals wij, vooral het democratische Athene voor ogen, maar haar tegenstreefster Sparta.[3] En terwijl wij de moderniteit prefereren boven de oudheid, was voor de classicisten de oudheid de maat aller dingen.[4]

1. Superclassicisme

Wij laten de moderniteit veelal aanvangen bij denkers als Montesquieu, Rousseau en Mably, waarvan wij geloven dat ze met hun vernieuwende ideeën de grondslag legden voor onze liberale democratie. Wanneer men die denkers vanuit de invalshoek van het classicisme bekijkt, rijst van hen echter een heel ander beeld: zij komen ons dan niet meer zozeer voor als mensen die toekomstgericht zijn en uit op innovatie, maar verschijnen veeleer als personen die hun eigen tijd en de toekomst de rug toekeren, en die nostalgisch terugverlangen naar het oude. Dat oude is voor hen in de eerste plaats het antiek republikeinse Sparta en Rome. En voor Mably en Montesquieu is het, in de tweede plaats, het bestel van de (in hun ogen moderne, in onze ogen oude) Germanen. Deze denkers waren, met andere woorden, classicisten. Vergeleken met de classicist Bonald waren zij zelfs superclassicisten.[5]

Wat voor deze drie denkers geldt, is *a fortiori* van toepassing op de Franse revolutionairen: de paradox van de Franse Revolutie is dat veel deelnemers aan deze omwenteling,[6] waarmee in onze ogen nochtans de moderniteit aanving, of althans in een beslissende stroomversnelling geraakte, er, afgaande op hun discours en zelfrepresentatie, niet zozeer naar streefden om een nieuwe, moderne orde te creëren, alswel terug te keren naar de mythische heilstaat van het oude Rome, Sparta of Athene, of naar het door Tacitus zo lovend beschreven 'moderne' Germanië.[7] Ook die revolutionairen, die zichzelf herdoopten tot Cato[8] of Brutus,[9] zich lieten portretteren als de Horatii,[10] zich op het spreekgestoelte gedroegen als

Romeinse volkstribunen, waren, afgemeten tegen het bescheiden, op de grote zeventiende-eeuwse klassieken georiënteerde classicisme van Bonald, superclassicisten.[11]

2. Het classicisme geconfisqueerd door de revolutionairen

Door hun superclassicisme, hun vergoddelijking van het antiek republikeinse Griekenland en Rome, confisqueerden de revolutionairen de classicistische maior. Behalve de maior gijzelden zij ook de germanistische minor. Dat laatste deden zij op twee manieren, die elkaar overigens tegenspraken, maar om die contradictie leken zij zich weinig te bekommeren.

De eerste manier hebben we al gezien: betoogd werd dat de Fransen van de Germanen afstamden, dat de Germanen een democratie of een gemengd regime hadden gevestigd, en dat de Fransen daarom naar dat voorouderlijk regime moesten terugkeren. Dit was de argumentatie van democraten als Mably[12] en van anglomanen als Madame de Staël.[13] Eerder[14] kwalificeerden we zulk soort argumentaties als 'fundamentalisme', omdat ze ervan uitgaan dat er moet worden teruggekeerd naar een ideale, zuivere, onbedorven historische beginsituatie (een 'oorspronkelijke idealiteit'), die politiek normerend wordt geacht voor het heden. Die beginsituatie is in dit geval het bestel van de Germanen, maar het kan bijvoorbeeld ook gaan om het regime van het antieke Sparta of het oude Rome.

De tweede manier waarop de revolutionairen de germanistische minor recupereerden, was door die op zijn kop te zetten. De aristocratische these van Boulainvilliers dat de Franse adel van de Germanen afstamde, en het gewone volk van de door de Germanen onderworpen Galliërs en Romeinen, gebruikten zij namelijk als een boemerang tegen de contrarevolutionairen. De revolutionaire voorman Sieyès deed dat middels deze woorden:

> Als de aristocraten[15] het wagen om, nou net ten koste van die vrijheid waarvan zij laten zien dat zij die onwaardig zijn, het volk te blijven onderdrukken, dan zal de derde stand het wagen hen te vragen met welk recht zij dat doen. Als zij hem antwoorden: 'uit hoofde van ons recht van verovering', dan zouden we, dat moeten we erkennen, nogal ver terug moeten gaan in de tijd; maar de derde stand moet er niet voor vrezen terug te gaan in het verleden. Waarom zou hij al die families die vasthouden aan de waanzinnige pretentie dat ze van het ras der veroveraars afstammen, en dat zij van hen hun recht van verovering geërfd hebben, niet gewoon terugsturen naar de wouden van Germanië? Eenmaal gezuiverd zal de natie, denk ik, zich ermee vertroosten dat zij niet meer hoeft te geloven dat ze slechts uit de nazaten van de Galliërs en Romeinen bestaat, en zal zij zich ervan vergewissen dat zij minstens zoveel waard is als de natie welke afstamt van de Sicambriërs, de Welchen[16] en andere wilden die uit de bossen en moerassen van Germanië kwamen.[17]

Door te stellen dat de adel een vreemd ras vormt dat geen deel uitmaakt van de natie en dat dus uit de natie moet worden verwijderd, legt Sieyès de basis voor het 'anti-adellijk racisme' dat volgens Furet de voornaamste drijfveer van de Revolutie vormt.[18] Dit racisme zou uitmonden in de fysieke eliminatie van duizenden edelen,[19] en het zou niet ophouden met de Terreur. Integendeel, het bleef actief onder Thermidor,[20] en in de negentiende eeuw, tijdens het Restauratietijdperk, de Julimonarchie en het Second Empire, zou het zelfs een nieuwe renaissance beleven. Toen werd de these van Sieyès namelijk geadopteerd door de liberalen Guizot en Thierry en door de socialistische voorman Eugène Sue. Sinds dertien eeuwen, betoogden deze historici, woedt er een oorlog tussen het burgerlijke Gallo-Romeinse ras en het adellijke Germaanse ras. De revoluties van 1789 en 1830 schilderden zij af als de zege van het eerste over het laatste:

> De Revolutie is echt een oorlog geweest, zo'n oorlog als die de wereld kent tussen twee vreemde volkeren. Sinds dertien eeuwen omsloot Frankrijk er twee, een volk van overwinnaars en een volk van overwonnenen. […] In alle tijdperken is de strijd doorgegaan, in alle vormen, met alle wapenen. En toen in 1789 de afgevaardigden van heel Frankrijk in één vergadering bijeenkwamen, haastten de beide volkeren zich om hun oude twist weer op te pakken: de dag om die te beslechten was eindelijk gekomen.[21]

Door de tegenstelling tussen contrarevolutie en moderniteit te concipiëren als een 'etnische tegenstelling' tussen het 'rasfatalisme' van een 'gedegenereerde' adel en 'de burgerlijke roeping van Frankrijk',[22] mobiliseerden de revolutionairen en de negentiende-eeuwse liberalen en socialisten het burgerlijk en volks electoraat tegen de oude elite.

3. Bonalds reacties op de confisquatie van de maior

Op de confiscatie van het classicisme door de revolutionairen konden contrarevolutionairen verschillend reageren. De confiscatie van de maior konden zij bestrijden door de klassieken anders te interpreteren, door het belang van de klassieken te relativeren, of door tegenover de categorie klassieken waaraan de revolutionairen de voorkeur gaven, een alternatieve categorie van klassieken te stellen. In deze drie gevallen bleef het classicistisch paradigma overeind. Een andere optie was om alternatieven aan te dragen die buiten het oude paradigma lagen. In dat geval werd het classicisme verworpen en ging men over naar een ander paradigma, bijvoorbeeld naar dat van de Romantiek.

Hoe nu reageerde Bonald? Op vier verschillende wijzen.

3.1. Verwerping van het Griekendom

Hoe classicistisch hij ook was, als contrarevolutionair was Bonald welhaast gedwongen om zich af te zetten tegen de volkeren wier gedachtengoed aan het classicisme ten grondslag lag: de oude Grieken en Romeinen. Met de Grieken en Romeinen had zich namelijk hetzelfde voorgedaan als met Montesquieu en Rousseau: hun erfenis was zo prestigieus dat alle partijen haar voor zichzelf opeisten, en uiteindelijk was het de winnende partij die er met de erfenis vandoor was gegaan. Als gevolg van deze recuperatie waren de oude Grieken en Romeinen moderne democraten geworden, en hadden de revolutionaire Fransen zich getransformeerd in oude Grieken en Romeinen. Deze dubbele metamorfose was een voldongen feit, waarbij de contra's zich eenvoudigweg neer hadden te leggen. Hen restte vaak geen andere optie dan van de antieken, die als Jacobijnen waren wederopgestaan, een zo zwart mogelijk beeld te schetsen.[23]

Deze contrarevolutionaire reactie op het revolutionair superclassicisme zien we heel duidelijk bij Bonald, die bijvoorbeeld over de oude Grieken en hun deugd (dat wil zeggen: over het revolutionair, modern nationalisme) het volgende zegt:

> Ik zie in Griekenland weliswaar talenten, successen en zelfs deugden, maar talenten zijn geen wijsheid, successen geen geluk. En de deugd, als we daaronder hetzelfde moeten verstaan als de aanhangers van de republikeinse regeringsvorm, de politieke deugd, dat wil zeggen vaderlandsliefde, is alleen maar de waanzinnige drift om andere volkeren uit te roeien, teneinde het vaderland te bouwen op de overblijfselen daarvan. De morele deugden hadden in Griekenland, hoe zal ik het zeggen, iets theatraals en gekunstelds, dat tegengesteld is aan de idee van echte deugd. Wanneer die zich vertoonde, viel ze ten offer aan de meest laffe en onrechtvaardige vervolging. Misschien is het juist te zeggen dat deugdzame volkeren de volkeren zijn waar je alleen maar de ondeugden ziet, en dat slechte volkeren de volkeren zijn waar je alleen maar de deugden ziet. Dat lijkt me nou het verschil tussen de oude en de moderne volkeren.[24]

Behalve nationalisten waren de oude Grieken volgens Bonald ook militaristen en homoseksuelen. Hun voorliefde voor het militaire, hun cultus van de *virtus* (mannelijkheid, moed, viriele deugden), ging namelijk samen met die typisch Griekse liefde voor mannen die zo duidelijk tot uitdrukking komt in de schilderijen van revolutionaire schilders als David:

> Griekenland was krijgszuchtig, en zelfs veroverde het, voorzover de ligging van het land dat toestond. Begrensd door de zee en tegengehouden door hun wederzijdse afgunst konden die volkjes niet erg ver gaan, maar onderling voerden ze, met ongeveer

> gelijke krachten, afschuwelijke oorlogen. En het beschaafde, geleerde en geestige Griekenland werd overstroomd door het bloed van zijn inwoners.
> Sparta, waar zogenaamde vrienden van de mensheid[25] ons voortdurend naar terug willen voeren, Sparta, waarvan zelfs Plato dacht dat de regeringsvorm onmogelijk was te omschrijven, was slechts een leerschool voor woeste krijgers. En het effect van die bloeddorstige instellingen was zodanig dat volgens Plutarchus, die in de *Esprit des Lois* wordt geciteerd, in Thebe de wetten de jeugd *gruwelijk* moesten maken om haar minder woest te maken.[26]

Dat de Grieken een apart soort liefde bedrijven, is uiteraard niet het enige vooroordeel dat over hen in omloop is. Zo beweert men van hen ook dat ze frivool zijn. Ook uit dit vooroordeel slaat Bonald politiek munt: 'De Grieken kregen door hun bandeloze en theatrale religie en door hun stormachtige en turbulente regeringsvorm een frivool, lichtzinnig, inconsequent karakter. Of liever gezegd, de Grieken hadden geen karakter, doordat ze geen constitutie hadden'.[27]

Verder zijn de Grieken natuurlijk achterbaks: het zijn geboren vleiers die, wanneer ze eenmaal zijn onderworpen, de gedweeheid tonen van slaven. Het zijn veel- en mooipraters, geboren sofisten,[28] die met hun spitsvondige argumenten menig schisma uitlokken. Het Turkse juk en het Oosters schisma zijn volgens Bonald de welverdiende straffen voor hun laagheid.[29]

3.2. Relativering en herdefiniëring van Rome

Is Bonald over de Grieken erg negatief, de Romeinen komen er bij hem wat minder bekaaid van af. Hun geschiedenis is volgens onze classicist de ultieme leerschool. De noodlottige cyclus van regeringsvormen die deze geschiedenis heeft doorlopen, ziet hij weerspiegeld, maar dan in geconcentreerde vorm, in de loop van de Franse Revolutie.[30] Om de Franse Revolutie te begrijpen moet men volgens hem dan ook Tacitus' *Historiën* lezen:

> Over de geschiedenis van deze beroemde maatschappij [de Romeinse] heb ik langer uitgeweid, omdat zij van de verschillende staten de nuttigste lessen biedt voor hen die gedurende omwentelingen van rijken resultaten zoeken welke het geluk van de mensheid en de levensduur van samenlevingen tot nut zijn. Rome, dat een monarchie is onder de koningen, een aristocratie onder de senaat, een democratie onder de tribunen en een despotie onder de keizers, toont vanuit eenzelfde gezichtspunt en in één voorstelling de verschillende fasen van een maatschappij en de gebreken of voordelen van alle regeringsvormen.
> Ik ken slechts twee samenlevingen over wier omwentelingen een man die geroepen is om andere samenlevingen te besturen, diep dient na te denken: Rome en Frankrijk. En ik ken slechts een klein aantal boeken dat hij ernstig dient te bestuderen. Tacitus is er

> één van. Vooral op dit moment is het interessant om deze scherpe waarnemer van mensen en omwentelingen te raadplegen.[31]

Uit bovenstaande passages blijkt dat Bonald Tacitus leest door de bril van Montesquieu.[32] Uit Tacitus alias Montesquieu maakt Bonald ook op dat de Romeinen gematigder zijn dan de Grieken. Verder zijn zij minder wispelturig. Zelfs hebben zij een vast en uitgesproken karakter.[33] Dat danken zij volgens Bonald aan de monarchale instelling van de dictatuur en aan hun respect voor onderscheiden families en voor hun eredienst.

De eredienst van het heidense Rome lijkt enerzijds, door haar ernstig en plechtstatig karakter, op die van het katholieke Rome. Anderzijds lijkt ze, doordat ze van de burgers een eed vraagt, absolute trouw aan die eed eist, en de cultus van de goden versmelt met de cultus van het vaderland, op Rousseaus *religion civile*:

> De eerbied [van het Romeinse volk] voor een ernstige en plechtstatige eredienst en voor piëteit jegens de eed, 'die, net zoals een anker, het schip vasthield in de storm' (*Esprit des Lois*);[34] deze grote en verheven ideeën van beschermgoden van het Rijk, die borg staan voor de onsterfelijke bestaansduur ervan, die verzaakte eden wroken, die zoveel oproeren voorkwamen en zoveel opstanden stilden; 'dat Rome, dat', aldus Montesquieu in zijn *Considérations sur les Romains*, 'onder de beste voortekenen[35] werd gesticht; die Romulus, hun koning en hun god; dat Kapitool, dat eeuwig is gelijk de stad; en die stad, die net zoals de stichter ervan eeuwig is!'[36]

Religion civile en rooms-katholicisme versmelt Bonald nog verder door de heidense mythe van het eeuwige Rome te doen overvloeien in de christelijke opvatting dat Rome het centrum is van het eeuwig rijk Gods.[37] Tegelijk herdefinieert hij door deze fusie Rome. Eigenlijk is die fusie heel voorspelbaar, want ze gehoorzaamt aan een logica: plaatsen de revolutionairen katholicisme en patriottisme tegenover elkaar, dan gaan de contrarevolutionairen ze met elkaar vereenzelvigen. Aldus ontstaat een amalgaam dat men zou kunnen aanduiden als 'nationaal-katholicisme'.[38]

Is Bonalds houding ten opzichte van de Romeinse religie uitgesproken positief, zijn oordeel over de Romeinse politiek is dat zeker niet. Het grote probleem met de (door Montesquieu zo bewonderde) Romeinse staat is volgens hem namelijk dat de macht er slechts bij tussenpozen zowel enkelvoudig is als beperkt:[39]

> In Rome was er geen enkelvoudige macht zolang de koningen de macht deelden met de senaat, of zolang de senaat de macht deelde met het volk.
> De macht was er niet begrensd, want ook al begrensde de senaat de macht van de koningen en ook al begrensde het volk de macht van de senaat, niets begrensde de

> macht van het volk, en zelfs bestond de grens die het volk aan de macht van de senaat stelde, er niet meer in, zoals in de tijd dat het nog simpel was, om zich uit de stad terug te trekken en slechts weerstand te bieden door een kracht van inertie die de senaat overwon met een apologie, maar in een actie die meestal gewelddadig en buitensporig was en die de senaat soms met openlijk geweld neersloeg.
> Ook al was de macht onder de keizers, die de macht met niemand deelden, enkelvoudig, zij werd niet begrensd, of werd het slechts door het gewelddadig en buitensporig handelen van de soldaten, net zoals de macht van de senaat begrensd werd door het gewelddadig en buitensporig handelen van het volk. En daar de macht niet begrensd werd, was zij niet geconstitueerd, werd zij niet verdedigd. En de opvolging werd er onophoudelijk verstoord door opstanden van troepen en door de eerzucht van usurpatoren. Vespasianus, Nerva en Trajanus voelden de ontoereikendheid van hun macht en zelfs de handicap van hun positie zozeer, dat hun eerste zorg was om de senaat, zo goed als zij konden, in zijn oude luister te herstellen. Dat was niets anders dan grenzen stellen aan hun macht.[40]

Aangezien de macht in Rome niet tegelijkertijd enkelvoudig en begrensd was, had Rome geen constitutie. En bij ontstentenis van de constitutie viel het ten prooi aan de noodlottige cyclus van regeringsvormen. Die cyclus zette volgens Bonald reeds in op het moment dat Romulus, de stichter van Rome, de stad een gemengde regeringsvorm gaf: ‘Romulus wilde de senaat in bedwang houden door het volk en het volk door de senaat. Toen het volk kracht was geworden, werd het noodzakelijkerwijs macht. Want zodra het volk in de staatsinrichting iets is, is het er alles’.[41]

De macht was in Rome dus niet één, maar werd gedeeld. Door de noodlottige dynamiek die eigen is aan deling verviel de staat eerst tot een aristocratie (want zowel onder de koningen als in de republiek was de macht er in handen van de senaat, die zich niet tevreden stelde met zijn taak de macht te begrenzen), en vervolgens tot een democratie:

> Zodra de macht zich in Rome had verwijderd van zijn beginsel, zodra deze niet meer één was, was er geen reden meer waarom deze tweehonderd of driehonderd zou zijn in plaats van duizend, tweeduizend of allen. En daarom was de macht zeker niet méér de zaak van de patriciërs dan die van de plebejers. *Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 13: ‘Na de verdrijving van de koningen moest Rome wel een democratie worden. Want het zou niet redelijk zijn te beweren dat het volk de koningen had willen verjagen om de slaaf van enkele families te worden’. […] De macht moest dus wel ten deel vallen aan het grootste aantal, en geleidelijk verandert de aristocratie in een volksstaat.[42]

Bonalds ambivalentie ten opzichte van Rome (hij bewondert het als religieus model maar verwerpt het als politiek model) impliceert dat hij het belang van Rome relativeert. Door dat te relativeren neemt hij in zekere zin afstand van het classicisme.[43] Ondanks deze distantiëring blijft hij echter wezenlijk een classicist: hij dweept met Tacitus en interpreteert de Franse

Revolutie als een replay van diens *Geschiedenis van Rome*, die hij leest door de bril van Montesquieu, die op zijn beurt weer Tacitus leest door de bril van Polybius. De Geschiedenis is en blijft voor Bonald, zoals voor alle classicisten, in de eerste plaats de geschiedenis van Rome.

3.3. Een alternatief classicisme: het oude Egypte

Was de Geschiedenis voor classicisten in de eerste plaats de geschiedenis van Rome, dit primaat weerhield hen er niet van om, wanneer dat hen zo uitkwam, hun toevlucht te nemen tot andere historische mythen, die zij dan als substituut gebruikten voor de mythen van de roemruchte *Urbs*. Eén van die mythen was die van het antieke Egypte.

Bonald lijkt het oude Egypte te hebben ontdekt in één van de weinige boeken die hem in zijn Duitse emigratie vergezelden: Bossuets *Discours sur l'histoire universelle*. Het heeft bij hem de contouren van een geconstitueerde maatschappij: 'De eredienst consacreerde [er] alle handelingen van de maatschappelijke mens. Ze kuiste diens geneugten en heiligde diens werken. Zozeer maatschappelijk dat ze goddeloos of absurd werd waagde ze het om weldoeners, nuttige dieren, en zelfs heilzame planten te vergoddelijken'.[44] De religie oefende er over iedereen haar gezag uit, maar vooral over de monarch.[45] En doordat de opvoeding er religieus was, was 'de openbare of maatschappelijke opvoeding [er] de instelling die het meest werd geperfectioneerd, terwijl zij in de moderne regimes de instelling is die het meest wordt verwaarloosd'.[46] Verder waren in Egypte alle beroepen erfelijk:

> 'Het was niet toegestaan', vervolgt Bossuet, 'om nutteloos te zijn voor de staat. De wet kende aan ieder zijn werk toe, dat overging van vader op zoon. Priesters en soldaten hadden onder de Egyptenaren bijzondere eretekenen. Het krijgsberoep ging net zoals de andere beroepen over van vader op zoon. En na de priestergeslachten, die men het hoogst schatte, waren de geslachten die voor de wapenen waren bestemd, de aanzienlijkste families, net zoals bij ons'.[47]

Er was in Egypte dus een adel,[48] en zelfs waren er priesterlijke families.[49] De positie van de vrouw was er onaantastbaar, doordat zij er onder goddelijke bescherming stond.[50] Dreigde er een bevolkingsoverschot, dan werden de mensen er niet uitgemoord, maar naar koloniën gezonden of ingezet voor de openbare werken waarvan de overblijfselen, de piramiden, Egypte zouden vereeuwigen.[51] Tenslotte lagen de uitgaven van de staat er vast doordat de koning een kroondomein bezat, en lagen ook de belastingen er vast doordat die niet in de vorm van geld werden afgedragen maar in de vorm van een corvee.[52]

Vergelijken we Egypte met Griekenland en Rome, dan is de uitkomst duidelijk:

> Zou ik tot de verbeelding willen spreken,[53] dan zou ik Egypte vergelijken met een koningin die is beroofd van haar staten en die, onder het gewicht van haar leeftijd en tegenspoed, nog indruk maakt door de waardigheid van haar voorkomen; en de Romein […] met een oude krijger die door het lot der wapenen tot slavernij is gebracht, maar die in zijn kluisters zijn overwinnaars lijkt te beledigen; en de Griek met een toneelkoning die, wanneer het stuk is afgelopen, zijn scepter en zijn diadeem heeft afgelegd en die, nadat hij is teruggekeerd tot zijn oorspronkelijke stand, de gewoonten van een knecht vermengt met de hoogdravende taal van zijn rol.[54]

Bonalds idealisering van het oude Egypte lijkt een voorafschaduwing van het Egyptische virus dat de Fransen in zijn greep krijgt wanneer Napoleon terugkeert van zijn militaire expeditie naar het land van de Nijl.[55] Terug in Frankrijk zou hij de macht grijpen en de Egyptische stijl, opportuun alternatief voor de door de Revolutie in diskrediet geraakte Romeinse en Griekse stijlen, verheffen tot de officiële stijl van zijn keizerrijk.[56]

Ook bij Napoleon blijven we dus onder de antieken.[57] Dat geldt ook voor Bonald, ware het niet dat die de Egyptenaren voor de voorouders houdt van… de (volgens zijn historische periodisering *moderne*) Germanen.[58]

3.4. Alternatieven van buiten het classicisme

Evenmin als zij ervoor terugdeinsden om alternatieve classicistische mythen te creëren,[59] schrokken de contrarevolutionaire classicisten ervoor terug om leentjebuur te spelen bij andere paradigma's dan het classicisme. Eén van die andere paradigma's was het katholieke christendom, dat eigenlijk een objectieve bondgenoot van de contrarevolutie was geworden: na aanvankelijk door de revolutionairen tot staatsgodsdienst te zijn verheven, had het later concurrentie gekregen van revolutionaire *Ersatz*godsdiensten, zoals Rousseaus *religion civile*, de eredienst van de godin der Rede, de deïstische cultus van het Opperwezen, de cultus van de Deugd, de vergoddelijking van de Natie, en de theophilanthropie.

Als reactie op deze vaak sobere, abstracte, kil rationalistische revolutionaire cultussen en op de 'katholieke Verlichting', die de Bijbel allegorisch interpreteerde en de christelijke geloofswaarheden reduceerde tot een algemene, redelijke moraal, transformeerden de contra's het christendom tot een esthetische gevoelsreligie.[60] Meer nog echter verleenden zij het, aangezien het hun de beste waarborg leek voor herstel van het gezag dat in de revolutionaire anarchie teloor was gegaan, het karakter van een gezagsreligie.[61] In het isolement van hun

ballingschap werden sommige contra's mystici.[62] Sommigen ook konden de revolutionaire gruwelen slechts verwerken door zich vast te klampen aan de Voorzienigheid.[63] Anderen keerden, doordat ze in hun ballingschap in contact kwamen met de massaal gevluchte geestelijkheid, terug tot het geloof van hun voorvaderen. Tegelijkertijd herbezonnen veel edelen zich op de Verlichtingsdenkbeelden die zij, meer dan welke andere maatschappelijke categorie ook,[64] zo onbezorgd hadden lopen rondbazuinen tijdens het ancien régime.[65] Door dit alles werden zij ontvankelijk voor de boodschap van de katholieke anti-Verlichting,[66] die tijdens het ancien régime reeds een zekere onderstroom had gevormd, maar die in de contrarevolutionaire emigratie aanzwelt tot een machtige hoofdstroom, die christendom, contrarevolutie en anti-Verlichting in elkander laat overvloeien. Bonald is één van degenen die deze hoofdstroom, die in de negentiende eeuw vrijwel heel het katholicisme doordrenkt, op gang brengt.

Een tweede contrarevolutionaire reactie op de overdreven revolutionaire begeestering voor de Oudheid was een herwaardering van de middeleeuwen.[67] Ook die herwaardering was niet geheel nieuw, want reeds onder het ancien régime las men de ridderromans die bekend stonden als het *genre troubadour*.[68] Maar nieuw of niet, de middeleeuwen vormden voor contra's als Bonald een positief referentiepunt.[69] Waardering van de middeleeuwen als historisch lichtbaken voor een alternatieve moderniteit en herwaardering van het christendom als bron van een hernieuwde spiritualiteit gingen bij hen overigens gelijk op: ze vloeiden samen in de mythe dat het middeleeuwse Europa, in tegenstelling tot het verscheurde Europa van na de Renaissance, 'de wereld van zuiverheid, deugd en onschuld' belichaamde, 'de vereende, homogene, door goddelijke luister verlichte christelijke wereld die heel West-Europa afdekte met haar naadloze mantel'.[70]

Een derde alternatief voor het classicisme tenslotte ontstond als gevolg van de culturele uitwisselingen met het buitenland die op gang kwamen door de contrarevolutionaire emigratie.[71] Net zoals Madame de Staël[72] ontdekt Bonald tijdens zijn emigratie Duitsland, waar middeleeuwse instituties als de gilden nog een ongekende vitaliteit bezitten.[73] Andere contra's wijken uit naar Engeland, en ontdekken daar dat dit land hiërarchischer, aristocratischer en minder individualistisch is dan zij dachten.[74] Weer anderen, zoals Chateaubriand, belanden in exotische oorden waarover zij in een lyrische vervoering geraken.[75] Door dit soort ervaringen gaan de geëmigreerde contra's hun eigen land, epicentrum van het classicisme, relativeren. Ook komen deze Fransen, classicistisch als ze zijn, in aanraking met een diversiteit die zij nimmer voor mogelijk hadden gehouden,[76] en die hen tegelijkertijd herinnert aan de diversiteit van tradities en gewoonten van het ancien

régime, waarmee de Revolutie zo radicaal had gebroken, en waarnaar zij met nostalgie terug beginnen te verlangen. De emigratie draagt dus tevens bij aan een herwaardering van tradities en diversiteit.

3.5. Bonald romanticus?

Herwaardering van het christendom, van de middeleeuwen en van tradities en diversiteit vloeien samen in een beweging die zich afzet tegen zowel de Verlichting als het classicisme, en die wij retrospectief de 'Romantiek' plegen te noemen.[77] In zekere zin participeert Bonald in die beweging, maar erg ver erin mee gaat hij niet: het christendom mag voor hem dan belangrijk wezen, het is dat meer als gezagsreligie dan, zoals bij de romantici, als een religie van schoonheid, gevoel of mystiek.[78] De middeleeuwen mogen bij hem dan een positief referentiepunt vormen, hij kent er veel minder gewicht aan toe dan aan het oude Rome. Bovendien is een waardering voor de 'gothische' en 'feodale' relicten van de middeleeuwen, die de Verlichters voor belachelijk en verachtelijk hielden, niet exclusief romantisch: men vond haar ook reeds bij classicisten als Montesquieu.[79] En Bonald mag het feodale bestel, dat traditie en diversiteit impliceert, dan bewonderen, maar die bewondering wint het uiteindelijk niet van zijn classicistische voorliefde voor uniformiteit.

Behalve deze zijn er nog drie andere redenen waarom Bonald bezwaarlijk een romanticus kan worden genoemd. De eerste is dat hij in filosofisch opzicht altijd een classicist zou blijven,[80] ook al voerden zijn deducties hem soms wel héél ver van zijn cartesiaanse vertrekpunt. Een tweede aanwijzing is dat Bonald de romantische esthetiek, die bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in de grillige vormen van de Engelse tuinarchitectuur, en de romantische literatuur, die in Frankrijk overigens eerst gedurende het Restauratietijdperk de jonge generaties zou veroveren, verafschuwde.[81] Zijn literaire voorkeur zou altijd uit blijven gaan naar de grote classicisten van de zeventiende eeuw, zoals Boileau en Bossuet, en naar hun achttiende-eeuwse epigonen, zoals Delille. Een laatste argument tenslotte is dat Bonald nauwelijks teruggrijpt op de favoriete mythen van de Romantiek, zoals de mythe van de Edda en die van de Gallische druïden.[82]

4. Bonalds reacties op de confisquatie van de minor

De revolutionaire versie van de germanistische interpretatie van de classicistische minor heeft, zo zagen we, twee varianten: de ene is geperverteerd tot een anti-adellijk racisme,

terwijl in de andere het Germaanse bestel wordt uitgelegd als een gemengd of democratisch regime, dat normerend is voor het heden. Op de eerste variant, zo zullen we zien, reageerde Bonald anders dan op de andere.

4.1. Verwerping van het liberaal racisme

De eerste variant beleeft zijn hoogtijdagen gedurende het Restauratietijdperk. Bonald beantwoordt die dan niet, zoals later de legitimist Gobineau, met een verdediging van de 'superioriteit' van zijn eigen adellijk 'ras', maar, zoals andere ultraroyalisten in die tijd,[83] met het idyllische beeld van een gelukkige melange van Germanen, Galliërs en Romeinen:

> Aan de politieke maatschappij der Germanen ontbrak alleen maar een religie die het Opperwezen en de mens waardig was, die de maatschappij beschermde, en die gegrond was op kennis van de eenheid van God en van Zijn volmaaktheden. De Germanen zien de christelijke religie verbreid onder de Romeinen en door de Romeinen, in alle aan hun heerschappij onderworpen landen. Er komt tussen die volkeren dus een ruil op gang. Bij de Germaan vervangt de God van het hart en van het denken de spoken der verbeelding. Bij de Gallo-Romein vervangt de politieke constitutie van de natuur de politieke instellingen van de mens. Door de religieuze maatschappij van de Romeinen binnen te treden ziet de Germaan de woestheid van zijn passies zachter worden, en ziet hij in dat zijn goden hem absurd en wreed onderdrukken. Door de politieke maatschappij van de Germanen binnen te treden ziet de Romein de wanordelijkheden van zijn regime en de anarchische zwakte van zijn meesters ophouden. Voortaan zijn die twee volkeren, die beide maatschappijen, nog maar één volk, één maatschappij.[84]

In het verlengde van deze analyse kwalificeert Bonald de rassenleer van de liberaal Guizot als 'giftig'.[85] Guizots 'monsterlijke paradox'[86] is volgens hem bedoeld om twee volkeren die geheel in elkaar zijn opgegaan, tegenover elkaar te stellen en tegen elkaar op te zetten:

> Gelooft de auteur van dat mooie systeem nu echt dat er vandaag de dag in Frankrijk ook maar één familie is die, uit zichzelf of door haar huwelijksbanden, niet van beide volkeren wat heeft, en zou hij een familie die of van het ene of van het andere pure ras was, herkennen? Waren er bij de Galliërs geen groten die zelfs na de vermenging groot zijn gebleven, of bij de Franken geen eenvoudige soldaten die zelfs na de verovering een ondergeschikte rang hebben gehouden? Zijn alle grote mannen die onze monarchie eer aandeden, magistraten, prelaten, officieren, geleerden, letterkundige of artistieke genieën, Galliërs òf Franken geweest? Heeft er in Frankrijk iemand als Galliër rechten opgeëist, en hebben niet alle bewoners van ons schone vaderland de eer Fransman te zijn?[87]

Waar het Guizot om gaat, concludeert Bonald, is de idee te doen postvatten 'dat een langdurige onderdrukking het volk, dat zijn rechten herneemt, vrijspreekt van onrecht en misdaad'.[88] Ook is het Guizot erom te doen 'het afschuwelijk en weerzinwekkend karakter van de Revolutie te verhullen'.[89]

4.2. Het organicisme gemobiliseerd tegen het fundamentalisme

Het revolutionaire argument dat de Germanen een democratie c.q. gemengd regime vestigden, en dat Frankrijk, wil het aan zijn beginselen trouw blijven, dat regime dus moet adopteren, bestrijdt Bonald met twee typen kritiek.

Het eerste type kritiek bestaat erin te betogen dat de tegenstander de door hem gebruikte historische bronnen verkeerd interpreteert, of, met andere woorden, dat hij de nationale geschiedenis niet goed heeft begrepen. Het tweede type kritiek houdt in dat het überhaupt zinloos is om te debatteren over de instituties uit de beginperiode van de nationale geschiedenis of van het oude Griekenland of Rome, aangezien die oorspronkelijke instituties (of althans de lange bestaansduur en ouderdom ervan) niet normerend zijn voor het heden. Dat de kritiek van het tweede type die van het eerste eigenlijk overbodig maakt, weerhoudt Bonald er niet van om beide typen te combineren.[90] Dit ziet men bijvoorbeeld bij de kritiek die Bonald in 1818 heeft op Madame de Staël:

> Madame de Staël begint[91] met in de geschiedenis van de begintijd van onze monarchie op zoek te gaan naar lessen en exempla voor de laatste tijd. Voor systeemfabriceerders is de geschiedenis van de oorsprong van volkeren wat het palet is voor een schilder. De schilder schikt op het palet de kleuren voor zijn schilderij, de systeemfabriceerder arrangeert in de geschiedenis de feiten met het oog op zijn meningen, en vindt er alwat hij maar wil. Daar heeft Robertson[92] zijn *Inleiding* aan ontleend, en Madame de Staël de hare. De ene is niet juister dan de andere, en ik twijfel er niet aan dat men over enkele eeuwen in Bonapartes constituties naar believen het model van de absolute monarchie of van het constitutioneel regime herkent, ook al waren ze noch het een noch het ander. Madame de Staël, en meer in het algemeen alle auteurs van die school, die in elk tijdperk uitkijken naar actief verzet of oppositie tegen het gezag, en die deze oppositie bij de groten menen te vinden, slaan er geen acht op dat in die langvervlogen tijden de groten de heerschappij deelden door het grondgebied te delen, en dat zij niet de macht deelden; want de machtigsten, die soms machtiger waren dan de koningen zelf, erkenden, ook al beoorloogden zij hen, de suprematie of opperhoogheid van de kroon. Buitenlandse koningen, grote vazallen van de kroon, brachten hem leenhulde, en vaak waren ze sterk genoeg om met hem te wedijveren, maar toch waren ze er allemaal heel wat meer op uit om zich te onttrekken aan wat men sindsdien de uitvoerende macht is gaan noemen, dan om de wetgevende macht aan te vechten, die eigenlijk de macht is. De gehoorzaamheid van de groten of van de *corps* is in

> Frankrijk trouwens altijd zo nobel en zo verlicht geweest, dat zij soms op verzet lijkt. Voeg daarbij de moderne betekenis die, naar de strekking van de nieuwe meningen, wordt gegeven aan politieke uitdrukkingen die zijn ontleend aan een barbaars Latijn of aan een nog barbaarser Frans, dat bovendien dateert uit een tijd waarin de politieke taal zich nog niet eens gevormd had, dan ziet u de reden voor al die onderzoekingen naar de betrekkingen van onze oude koningen met hun volkeren, onderzoekingen die men voor geleerd houdt maar die inhoudsloze nietsdoenerij zijn. Echter het nieuwe is, wat men ook zegt, zozeer verdacht dat men er altijd een oude oorsprong voor wil zoeken. En in dat opzicht zijn de politieke nieuwlichters net als de ketters, die de vroegste tijden doorwroeten om voor hun doctrine één of andere voorvader te vinden. Het is toch echt vreemd dat men, in weerwil van het dogma van de 'vooruitgang van de menselijke geest' en van de 'oneindige vervolmaakbaarheid',[93] exacte definities gaat lopen zoeken van de oude Franse constitutie onder Dagobert of Karel de Kale, in plaats van Lodewijk XII, Hendrik IV of Lodewijk XIV. Het enige wat zeker is, is dat de koningen nooit wetten hebben gemaakt zonder te beraadslagen, en dat, afhankelijk van het tijdperk, van het karakter van de koningen of van het belang van de wetten, de beraadslaging vóór de wet of de doleanties of remonstranties na de wet min of meer plechtig zijn geweest. […] Op welke manier men onze geschiedenis ook uitkneedt, altijd zal men erop uit komen dat de koningen hebben bevolen en dat de volkeren hebben gehoorzaamd. En zou het anders zijn geweest, dan waren er in Frankrijk en in elke andere grote Europese staat noch koningen noch volkeren geweest. Een instelling is niet bepaald goed omdat ze oud is, maar ze is juist oud, of liever gezegd eeuwig (want wat noemen mensen, die maar een dag leven, oud?) wanneer ze goed is, of omdat ze goed is. En het onafhankelijk koningschap, dat Madame de Staël niet aarzelt 'de wanstaltigste aller regeringsvormen' te noemen, is even oud als de wereld, en zal net zolang als de wereld blijven voortbestaan.[94]

Men ziet dat de kritiek van de tweede soort bij Bonald uitmondt in een radicale verwerping van het classicistisch fundamentalisme, dat wil zeggen van de gedachte dat er een historische beginsituatie is die normerend dient te zijn voor de hedendaagse politiek omdat er geen eerdere, oudere situatie is dan die beginsituatie. Het alternatief dat Bonald voor de statische benadering van de fundamentalisten aanvoert, is de dynamische, evolutieve benadering van het organicisme: de samenleving is een zich geleidelijk ontwikkelend organisme. Zijn organicistische benadering illustreert Bonald met Montesquieus eikmetafoor,[95] waaraan hij overigens wel een heel andere inhoud geeft:

> Als de nauwelijks merkbare ontwikkeling van de monarchale instituties, zoals ik die heb getoond, niet overeenstemt met de systemen van enkele beroemde schrijvers[96] betreffende de vroegste tijden van onze geschiedenis en betreffende de oorsprong van onze politieke instellingen, dan komt dit doordat de scheppers daarvan een 'wetgever' hebben willen vinden waar zij slechts naar de natuur moesten zoeken, en doordat zij aan de wetgeving vaste tijdperken hebben willen toekennen, terwijl je slechts de opmars ervan hoefde te bestuderen en slechts hoefde gade te slaan hoe ze vooruitging. De kunst toont openlijk haar werkwijzen, maar de natuur onttrekt haar operaties aan onze blik en laat ons slechts resultaten zien. Als een schilder een boom wil weergeven,

> zie ik zijn penselen, het doek en kleuren. De stam zie ik zich aftekenen, ik zie de takken langer worden, het gebladerte ontstaan. Dat is het werk van de mens, een onvolmaakte en vergankelijke kopie van de voortbrengselen der natuur. De aarde ontvangt de vrucht die een eik moet voortbrengen. De vrucht sluit zij in haar boezem, en zij werkt in het geheim. De boom ontspruit uit zijn kiem, maar wie zal de wonderen van die voortplanting verhalen? De eik groeit en rijst de hoogte in, maar wie ziet hem groeien en hoger worden? Werd de eik door stormen geslagen, dan is hij er des te steviger op. Wordt hij met ijzer gesnoeid, dan wordt hij daardoor des te krachtiger: generaties en eeuwen zal hij voorbij zien gaan. En de grijsaard, die zich in zijn kindertijd boog om de stek weer rechtop te zetten, overpeinst hoe hoog die eik wel niet is, en gezeten in de schaduw ervan denkt hij met leedwezen aan de snelheid van de tijd. Ziedaar het werk van de natuur, ziedaar de maatschappij.
>
> We kennen de politieke wetgeving van Griekenland en Rome. We weten te onderscheiden wat van Romulus komt of van Solon, van Numa of van Lycurgus. De beweegredenen van de wetgever, het precieze tijdperk van zijn instellingen, het doel ervan, de bepalingen, de effecten, niets ontsnapt ons. En onze eigen instellingen, die instellingen die nog steeds bestaan en waaronder wij leven, die instellingen die, als we ze vergelijken met die van de Grieken en Romeinen, recent zijn, en waarvan wij overblijfselen hebben die even oud zijn als de monarchie sinds haar begintijd, die instellingen zijn voor ons slechts stof tot systemen en onderwerp van disputen. Wie regelde de orde van erfopvolging, wie vestigde de ondeelbaarheid van de kroon en de onvervreemdbaarheid van de kroondomeinen?[97] Waren er onder de eerste en tweede dynastie meerdere standen van burgers? Wat waren de functies van de algemene vergaderingen? Wat was de oorsprong van de *pairie*?[98] Wat is het onbetwistbare aanvangspunt van de erfelijkheid der lenen, van de invoering van de magistratuur, van de onafzetbaarheid van ambten, van de koopbaarheid van waardigheden? Dat weten we niet. Maar we zien een onveranderlijke orde van erfopvolging, een ondeelbare kroon, een erfelijke adel, een onafzetbare magistratuur. We zien Frankrijk, die oude eik, langzaam groeien en door een nauwelijks merkbare voortgang haar beschermende schaduw uitstrekken over heel Europa. En hoewel hij wordt gekromd door de winden, zien we dat die eik trots zijn hoofd wederopricht. Men spreke mij noch van mensen noch van hun motieven, want de natuur laat ze dienen tot haar bedoelingen. Men werpe mij niet tegengestelde feiten tegen, want de natuur herleidt ze tot haar plan. Men voere mij geen data aan, want in haar werk kent de natuur geen aanvangspunten; zij werkt immers zonder oponthoud.[99]

5. Conclusie en vooruitblik

Door te opteren voor de organicistische variant van het classicisme immuniseert Bonald zich als het ware tegen drie fundamentalistische varianten van het classicisme: ten eerste het superclassicisme, het gedweep van Montesquieu en veel revolutionairen met Griekenland en Rome; ten tweede het anti-adellijk racisme van revolutionairen als Sieyès en van negentiende-eeuwse liberalen als Guizot; ten derde het democratiserend of liberaal germanisme van Mably en Madame de Staël.

De gijzeling waarin revolutionairen en liberalen het classicisme houden, beantwoordt Bonald ook nog op andere wijzen. Zo verwerpt hij het *Griechen*- en in zekere zin ook het *Römertum*: de Romeinen, stelt hij, hadden geen constitutie. Toch waren zij volgens Bonald van belang, maar dan vanwege hun religie, die bij hem het midden lijkt te houden tussen de oude katholieke staatsgodsdienst en een rousseauaanse *religion civile*.

Als classicistisch substituut voor het antieke Griekenland en Rome gebruikt Bonald het oude Egypte. Een ander historisch referentiepunt is voor hem, net zoals voor Montesquieu, de middeleeuwse feodaliteit. Tijdens zijn ballingschap ontdekt hij dat middeleeuwse instituties, met de hun kenmerkende diversiteit, in Duitsland nog springlevend zijn. Anders dan een romantica als Madame de Staël[100] verheft Bonald de Duitse diversiteit echter niet tot model; daarvoor blijft hij tezeer een classicist.

Met zijn organicisme geeft deze classicist zijn systeem een evolutieve dimensie: in plaats van een onwrikbaar fundament dat overdekt is met lagen vuil die men ervan af moet schrapen teneinde het in zijn ideale oorspronkelijke staat te herstellen, is de maatschappij bij hem een levend wezen dat groeit en dus aan verandering onderhevig is:

> Net zoals de mens doorloopt de maatschappij verschillende fasen, zoals de kindertijd, de puberteit en de volwassenheid. Net zoals de mens en de maatschappij heeft ook de constitutie haar verschillende leeftijden. Zij draagt een kiem van nauwelijks merkbare vervolmaking in zich, die zich ontwikkelt naarmate de maatschappij groeit en zich vervolmaakt, en die, oorzaak en tegelijkertijd effect van de vooruitgang der maatschappij, deze onvermijdelijk tot het hoogste stadium van perfectie voert die een maatschappij kan bereiken. De veranderingen die men meent te bespeuren in de constitutie van een maatschappij zijn meestal slechts de natuurlijke en noodzakelijke groeiprocessen van de kiem. Deze constatering is in het bijzonder van toepassing op de Franse monarchie.[101]

Hoe de Franse monarchie zich vanuit haar kiem ontwikkelt tot een volgroeide boom, en hoe die volmaakte boom er dan uitziet, zullen we in de komende acht hoofdstukken uiteenzetten.

XI Een representatief stelsel

In het vorige hoofdstuk zagen we dat de maatschappij zich volgens Bonald ontwikkelt als een plant. In dit hoofdstuk bekijken we het eerste ontwikkelingsstadium van die plant: het stadium waarin zich een representatief stelsel vormt.

1. De kiem: gezond of rot?

Elke plant ontspringt uit een kiem. Of de plant zich daarna voorspoedig ontwikkelt, hangt grotendeels af van de kwaliteit van de kiem: is de kiem gezond, dan zal de plant groeien en bloeien; is de kiem rot, dan brengt hij geen goede loten voort.

Zo is het volgens Bonald ook met samenlevingen: de ene samenleving is gezond, omdat zij uit een gezonde kiem ontspringt; de andere samenleving is rot, aangezien er een rotte kiem aan ten grondslag ligt. Voorbeelden van rotte samenlevingskiemen zijn volgens Bonald het *Griechentum* en de Verlichting:

> De politieke instellingen van volkeren die, zoals de Grieken, buiten de natuur 'wijsheid zoeken',[1] dragen een beginsel van degeneratie in zich. De successieve en noodzakelijke ontwikkeling van dit beginsel brengt de maatschappij tot de hoogste graad van troebelen, wanorde en rampspoed.[2]

Een voorbeeld van een gezonde kiem is de Germaanse. Uit deze kiem zijn verschillende loten ontsproten: de verschillende Europese volkeren. De loot die zich het best en het verst heeft ontwikkeld, is volgens Bonald echter de Franse. Organicisme en germanisme combineert Bonald dus zo, dat zij uitmonden in een verheerlijking van de Franse monarchie:

> De nieuwe betrekkingen tussen de maatschappij en de macht, ofwel de nieuwe politieke wetten die de natuur achtereenvolgens heeft ontwikkeld in de door de Germaanse volkeren gestichte maatschappijen, zal ik onder eenzelfde gezichtspunt scharen. Ik zal Frankrijk als voorbeeld nemen, aangezien het van alle maatschappijen degene was waarin deze betrekkingen zich het meest hadden ontwikkeld, dat wil zeggen: die noodzakelijker politieke wetten had en waar deze groter waren in getal.[3]

2. De wetten rond de troonopvolging en het regentschap

Wat de stam van de Franse eik zo recht en robuust maakt, is volgens Bonald de gewoonte dat na de dood van de vorst het koningschap overgaat op diens oudste mannelijke erfgenaam in rechte lijn.[4] Deze zogenaamde Salische wet, die volgens absolutisten en ook volgens veel hoogrechters een *loi fondamentale* was,[5] maakte de opvolging van de vorst tot een automatisme, waarop de adel geen vat meer had: er viel voor haar niets meer te kiezen.

Radicale aristocraten die vonden dat de koning moest worden gekozen door de adel, vochten de legitimiteit van de Salische wet dan ook aan. Zij kregen bijval van gematigden die een moderne constitutionele monarchie voorstonden, of die (volgens het scenario dat zich tijdens de revolutie van juli 1830 zou verwezenlijken) een telg uit de jongere tak van de koninklijke familie, uit de tak der Orléans dus, op de troon wilden plaatsen. Deze radicale scenario's sluit Bonald, door de Salische wet te adopteren, uit.

Uit de Salische wet leidt Bonald overigens nog twee andere wetten af: ten eerste de wet dat huwelijken van leden van de koninklijke familie de goedkeuring behoeven van de maatschappij, die hij belichaamd ziet door de hoogrechters; ten tweede de wet dat er een regent moet worden aangesteld als de koning minderjarig is.[6]

Niet het hooggerechtshof maar de scheidende vorst moet de regent aanwijzen, preciseert Bonald, die hier bovendien aan toevoegt dat het regentschap niet bij een collectieve regentschapsraad dient te berusten, doch slechts bij één regent, namelijk degene die het nauwst verwant is aan de overleden vorst.[7]

Wat Bonald middels deze preciseringen beoogt uit te sluiten, is een herhaling van het aristocratische experiment dat plaatsvond na de dood van de Zonnekoning in 1715. Daags na diens overlijden annuleerde het Parijse hooggerechtshof diens testament, en benoemde het de liberale hertog van Orléans[8] als regent. De nieuwe regent creëerde een origineel regeringsstelsel waarin de macht verdeeld was over meerdere aristocratische raden, de zogenaamde *polysynodie*.[9] De hertog van Saint-Simon[10] participeerde in dit systeem, dat drie jaar stand zou houden en dat daarna een inspiratiebron zou blijven vormen voor Montesquieu, voor gematigde revolutionairen en voor negentiende-eeuwse liberalen.

De vraag hoe het regentschap moet worden geregeld, is tijdens de Revolutie actueel omdat in dat tijdperk de koning minderjarig is. Volgens de Salische wet is de koning namelijk het zoontje van de geëxecuteerde Lodewijk XVI, dat in de Parijse Tempeliersburcht door de revolutionairen gevangen wordt gehouden.[11] Het scenario van gematigde royalisten is om het kind te bevrijden, het tot constitutioneel monarch uit te roepen en zichzelf dan tot regenten te

benoemen. Dit scenario denken zij uiteraard te kunnen legitimeren met het historisch precedent van 1715. Graaf Montlosier, een andere gematigde, had, voordat Marie-Antoinette werd geëxecuteerd, nog een ander scenario: de koningin was nog in leven, en kon daarom (in theorie althans) met het regentschap worden bekleed.[12]

Elk van deze beide scenario's vormt voor de contra's een schrikbeeld, aangezien een verwezenlijking ervan hun de mogelijkheid zou ontnemen om zichzelf op te werpen als de hoeders der monarchie. Teneinde dit schrikbeeld af te wenden betoogt Bonald dat de macht per definitie mannelijk is, dat de regerend monarch vóór diens overlijden de regent dient aan te wijzen, en dat als dat niet mogelijk is, het regentschap toevalt aan de nauwste verwant van de minderjarige koning. Die nauwste verwant is uiteraard de graaf van Provence. Deze toekomstige Lodewijk XVIII en broer van de vorige, terechtgestelde koning, is de kandidaat van de contra's.[13]

3. Een nieuwe adel

Nadat hij heeft uitgelegd hoe het koningschap zich na de Germaanse tijd had ontwikkeld, komt Bonald te spreken over de evolutie van de maatschappelijke onderscheiden. Het eerste van die onderscheiden, zo zal men zich herinneren, was het priesterschap. Toen de Germanen de christelijke godsdienst overnamen, verloor volgens Bonald het priesterschap, dat bij christenen celibatair is, zijn erfelijk karakter. Het bleef echter wel permanent, want van erfelijk in fysieke zin werd het erfelijk in spirituele zin.[14]

Net zoals de geestelijke stand veranderde ook de adellijke stand van karakter als gevolg van de natuurlijke groei van de maatschappij. Naarmate de maatschappij groeide, kreeg ze namelijk behoefte aan mensen die 'nuttige kunsten' bedreven, en die mensen moesten natuurlijk worden beloond voor hun inspanningen. Om ze te belonen onderscheidde de maatschappij ze, en aangezien de maatschappij nooit naar het individu kijkt maar altijd naar de familie, onderscheidde ze hun families. Zo voegde zich bij de oorspronkelijke Germaanse adel een klasse van *anoblis* of geadelden. De nieuwe adel die uit deze fusie ontstond was een wezenlijk militaire klasse.[15]

Met deze redenering rechtvaardigt Bonald het statuut van de adellijke subcategorie waartoe hij zelf behoort. Hij stamt namelijk uit een geslacht dat zichzelf adelde door een adellijk leen te kopen en militaire functies te gaan vervullen. Wetten die dit onmogelijk maakten, zoals de beruchte ordonnantie van maarschalk Ségur uit 1781 die de *anoblis* uit het officierscorps weerde, bestempelt Bonald als 'anticonstitutioneel'.[16] Zoals menig ander

edelman snijdt ook Bonald zich als het ware een 'oude constitutie' op maat, die de belangen van zijn eigen adellijke subcategorie optimaal dient.[17]

4. De gilden

In Bonalds opvatting berusten zowel het koningschap als de adel op de vaste band tussen familie en beroep. Die band lag ook ten grondslag aan de gilden, die onder het ancien régime een groot aantal economische activiteiten monopoliseerden.[18] Sommige daarvan waren aantrekkelijk en lucratief, andere onaanzienlijk en smerig, maar toch hadden alle gilden en ook de *compagnonnages*[19] met elkaar gemeen dat zij zichzelf als een soort van adel opvatten, die, net zoals de echte adel, een beroepseer bezat.[20]

De gilden waren het product van een wildgroei die zijn oorsprong had in de middeleeuwen. Absolutistische ministers als Colbert hadden getracht ze te ordenen door hun gewoonterecht te codificeren, en door dat recht en de heerlijke, provinciale en stedelijke voorrechten waaraan zij hun juridisch bestaan ontleenden, te vervangen door koninklijke privileges.[21] Turgot, de minister van financiën van Lodewijk XVI, ging een stap verder door de gilden, waarvan hij meende dat ze de economische ontwikkeling in de weg stonden, af te schaffen.[22] Zijn poging faalde, maar die van de revolutionairen zeventien jaar later slaagde: zij schaften de gilden af[23] en voerden een associatieverbod in dat tot ver in de negentiende eeuw gehandhaafd zou blijven,[24] en dat de ondernemers alle gelegenheid bood om hun arbeiders uit te buiten.[25]

Bonald verdedigt de gilden. Hij lijkt dat niet zozeer te doen uit verontwaardiging over uitbuiting alswel omdat volgens hem een goede zelforganisatie van arbeiders (die arm en jong zijn, dus potentiële oproerkraaiers) bijdraagt aan handhaving van de openbare orde.

De opvatting dat gilden een nuttig middel waren tot *police*, was overigens gemeengoed onder de elites van het ancien régime, en leefde ook onder Napoleons ambtenaren, waarvan sommigen om die reden de oude gilden wilden herstellen.[26] De opvatting sloot bovendien goed aan bij het corporatieve discours van de arbeiders zelf, waarin de ordenende principes van adeldom en eer een belangrijke rol speelden.[27]

Al deze aspecten ziet men terugkomen in de benadering van Bonald, die de *esprit de corps* van de gilden in verband brengt met de corpsgeest van corporaties of beroepsorganisaties in het algemeen (zoals het officierscorps, de docentencorpsen van scholen en universiteiten, het studentencorps, kloosterorden, de orde van geneesheren en de orde van advocaten),[28] en met de corporatieve geest van heel de geordende maatschappij:

> [De wet van de gilden, die de ambachten erfelijk maakt] is geheel in overeenstemming met de constitutie, die de mens altijd slechts in zijn beroep ziet en het beroep slechts in de families. En aangezien die wet noodzakelijkerwijs voortvloeit uit de constitutie, brengt zij in het bestuur de meest gelukkige effecten teweeg: zij geeft de regering waardevolle en doeltreffende middelen om toezicht te houden op jongelieden van de arme klasse die rijk is in getal, en om die middels de krachtige drijfveer van het eigenbelang, en zelfs van de eer, in bedwang te houden door daartoe het gezag van hun meesters aan te wenden; zij versterkt de welwillendheids- en broederschapsbanden tussen families, die heel wat belangrijker zijn dan zogenaamde vooruitgang van de ambachten, welke vaak slechts een indicatie is voor hun verval. Zij verzekert de maatschappij ervan dat de laagste en gevaarlijkste beroepen, die niettemin het noodzakelijkst zijn, permanent worden uitgeoefend. En tenslotte voedt zij die corpsgeest, waarvan men moet aanvoelen dat die in een monarchie, na de wellicht al te geslaagde inspanningen die de Verlichting sinds lang deed om die te vernietigen, nodig is; die corpsgeest die alleen maar regeringen die verdrukken, afschrikt, en die alleen een zwakke en onhandige regering hindert; die corpsgeest waarvan een wijze en handige regering zich altijd met succes bedient wanneer ze die met mate aanwendt.[29]

Eén van de functies die de gilden tijdens het ancien régime vervulden, was een representatieve functie: in vertegenwoordigende organen als de gemeenteraad, Provinciale Staten en de Staten-Generaal representeerden zij de eigen achterban. Bonalds verdediging van de gilden vloeit dan ook naadloos over in een pleidooi voor een representatief stelsel.

5. Een representatief stelsel

Gilden, adel, geestelijkheid en ook het koningschap zijn in Bonalds maatschappij doorgaande erfelijke lijnen. Zulk een lijn loopt ten einde wanneer de dynastie (van bakkers, priesters, koningen, enzovoort) uitsterft. Sterft de koninklijke dynastie uit – dat risico is anno 1795 niet ondenkbeeldig[30] - dan moet er uiteraard een nieuwe dynastie komen. Die moet worden aangewezen door de maatschappij, stelt Bonald: ‘Is de algemene macht ofwel het koningschap de uitoefening ofwel de act van de algemene wil van het maatschappelijk lichaam, dan is het duidelijk dat alleen het maatschappelijk lichaam het recht heeft om die act van zijn algemene wil voort te brengen’.[31]

Deze rousseauaanse deductie ondersteunt Bonald empirisch met een citaat uit Tacitus’ werk over de Germanen: ‘Het was dus nodig dat het maatschappelijk lichaam zich vormde om die act [het koningschap] te produceren. Inderdaad hadden de Germanen voor belangrijke maatschappelijke aangelegenheden algemene vergaderingen: *de majoribus omnes consultant*, zegt Tacitus’.[32]

5.1. Reductie van de maatschappij tot de bezittende klasse

Bonald lijkt hier opmerkelijk dicht in de buurt te komen van Mably. Op de vraag 'Hoe het maatschappelijk lichaam te veruiterlijken?' geeft Bonald echter een ander antwoord dan de laatste. Mably en de democraten vatten de maatschappij namelijk op als een verzameling van mensen, terwijl de antidemocraat Bonald, exponent van de bezittende klasse, de maatschappij omschrijft als een 'verzameling van mensen *en bezittingen*'.[33]

Bonald veronderstelt een nauwe band tussen mens, bezit en maatschappij: mensen die niets bezitten, maken volgens hem geen deel uit van de maatschappij; zij zijn, in sociaal opzicht, *nobody's*.[34] In feite verwoordt Bonald hier slechts de klassiek republikeinse opvatting dat de openbare zaak een aangelegenheid is voor enkel degenen die bezit hebben. Deze opvatting, die tot 1780 algemeen verbreid was,[35] wordt tijdens de Revolutie niet alleen verkondigd door de contra's maar ook door veel revolutionairen.[36] Bonald is dus beslist geen uitzondering als hij betoogt dat 'de maatschappij slechts kon worden vertegenwoordigd door mensen die eigenaar waren'.[37]

5.2. Reductie van bezit tot grondbezit

Het woord 'eigenaar' is het Nederlandse equivalent van het Franse *propriétaire*. Deze vertaling is echter niet helemaal adequaat, want in de agrarische maatschappij van de achttiende en negentiende eeuw betekent *propriété* in de eerste plaats *grond*bezit. Onder een *propriétaire* verstaat men in die tijd dus iemand die leeft van de opbrengsten van zijn grondbezit.

5.3. Reductie van grondbezit tot feodaal grondbezit

Dat eigendom (vooral) grondbezit is, daarover zijn revolutionairen en contra's het eens. Waar zij het echter niet over eens zijn, en waar de discussie tussen beide partijen, net zoals die tussen de Amerikaanse revolutionairen in 1787,[38] vooral om draait, is de vraag om welk type eigendom het dient te gaan.

In het Frankrijk van de revolutionaire epoque gaat het meer specifiek om de volgende kwestie: moet aan het woord 'bezit' de modern kapitalistische betekenis worden gegeven van een absoluut eigendomsrecht? Of moet juist worden vastgehouden aan het oude feodale eigendomsrecht, dat relatief is aangezien het aan elke lap grond een dubbele eigenaar toekent,

namelijk de boer en de heer? De revolutionairen verdedigen de kapitalistische opvatting, de contrarevolutionaire edelman Bonald de feodale: 'Door de sublieme instelling [van de feodaliteit] ontdekte de natuur het geheim waardoor je zonder de grond te vermeerderen het grondbezit kunt verdubbelen, dat enige bezit dat de maatschappij dient te kennen'.[39]

5.4. Koppeling van feodaal grondbezit aan maatschappelijke functies

Het onderscheid tussen feodaal en kapitalistisch grondbezit fundeert Bonald op het onderscheid tussen enerzijds maatschappelijke functies en anderzijds functies waarmee het individu slechts zijn financieel eigenbelang dient:

> De natuur stemde het soort grondbezit af op ieders functie in de maatschappij. Aan de edelman, die zij opdroeg de maatschappij te verdedigen, en die daarvoor altijd klaar moest staan, gaf ze bezit zonder arbeid die hem daarvan af zou kunnen houden; het volk, waarvan de hartstochten moesten worden beteugeld, gaf ze bezit met arbeid die het bezig kon houden. De één gaf ze bepaalde honneurs die aan konden geven dat zijn functies in de maatschappelijke orde nuttig waren; het ander verplichtte ze tot bepaalde plichten die het eraan deden wennen degene waaraan het moest gehoorzamen, te eerbiedigen; en om slechts één voorbeeld te geven, het jachtrecht, dat nuttig is voor de edelman aangezien het hem bestand maakt tegen oorlog en ontberingen, maar dat funest is voor de boer omdat het hem afleidt, werd van rechtswege voorbehouden aan de één, en ontzegd aan de ander.[40]

5.5. Functionele representatie

Op grond van zijn functionalistische maatschappijvisie ontwikkelt Bonald een model van functionele representatie, waarin de maatschappij vertegenwoordigd wordt door de drie beroepen die maatschappelijke functies vervullen, die dus maatschappelijk zijn en die dus als enigen bezit hebben dat vanuit maatschappelijk oogpunt bezit kan worden genoemd. De maatschappij wordt kortom vertegenwoordigd door de adel, de geestelijkheid en de koning:

> De maatschappij kon slechts worden vertegenwoordigd door mensen die eigenaar waren. Maar de geconstitueerde maatschappij kent geen mensen, zij kent slechts beroepen. Zij kon dus slechts worden vertegenwoordigd door beroepen die eigenaren waren. Welnu, in de vroegste tijden van onze Europese monarchieën, en van de Franse monarchie in het bijzonder, waren er maar drie eigenaren. Dat waren de religie, de koning en de adel. […] Heel de rest van de natie had geen maatschappelijke bezittingen. […] Ziedaar het *gouvernement féodal*.[41]

Bonald mag zich hier dan in radicale bewoordingen uitdrukken, *de facto* wijken zijn opvattingen met betrekking tot representatie weinig af van die van Montesquieu. Beide denkers menen namelijk dat de macht in de monarchie niet rechtstreeks gecommuniceerd moet worden, doch via kanalen; dat voor die communicatie het *gouvernement féodal* (het systeem van functionele representatie) het ideale regime is; dat een monarchie daarom onderscheid moet maken tussen verschillende soorten bezit;[42] dat dit onderscheid samenhangt met onderscheid in rang;[43] en tenslotte dat deze onderscheiden zich moeten manifesteren in privileges.[44]

Bonalds model van het *gouvernement féodal* theoretiseert in feite een praktijk van het ancien régime[45] die terugging op de late middeleeuwen, door het koninklijk absolutisme deels in onbruik was geraakt, door de aristocraten in de tweede helft van de achttiende eeuw nieuw leven werd ingeblazen, en die in de negentiende en twintigste eeuw werd geïmiteerd door conservatieven die, deels geïnspireerd door Bonald,[46] vormen van functioneel kiesrecht of politiek corporatisme propageerden, en deze vormen ook daadwerkelijk zouden toepassen in de meeste Europese en Latijns-Amerikaanse landen, waar zij lange tijd gangbaar zouden blijven[47]: de praktijk namelijk om de maatschappij te laten vertegenwoordigen door afgevaardigden van corps (standen en/of beroepen) die geacht worden het algemeen maatschappelijk belang tot uitdrukking te brengen juist door het particulier belang van hun corps te verdedigen.[48]

In zo'n stelsel geldt het principe van het imperatief mandaat,[49] want aangezien de afgevaardigde in de eerste plaats zijn corps vertegenwoordigt, is hij gehouden om de wil van degenen die hem afvaardigen, te eerbiedigen. De verschillende categorieën (adellijke stand, boerenstand, middenstand, arbeidersstand, enzovoort) vergaderen er gescheiden,[50] aangezien het categoraal belang er vooraf gaat aan het algemeen belang. De verkiezingen zijn er niet direct maar getrapt,[51] want ook al nemen alle leden van het corps aan de verkiezingen deel, het corps moet worden gerepresenteerd door de besten. En aangezien de besten niet mogen worden overstemd door de massa, hebben stemmen er een verschillend gewicht.[52]

Zo heeft in de Staten-Generaal van 1614 de stem van de adel, die slechts een miniem deel van de bevolking uitmaakt, hetzelfde gewicht als de stem van het volk. Zo weegt in het Restauratietijdperk, dankzij de door Bonald verdedigde *loi du double vote*, de stem van een grootgrondbezitter tweemaal zo zwaar als die van een gewone censuskiezer. Zo ook heeft in het kiesstelsel dat Abraham Kuyper voorstaat, de stem van een vader van twintig kinderen hetzelfde gewicht als de stem van een vader met slechts één kind, terwijl vrouwen er (tenzij ze weduwe zijn en daardoor aan het hoofd van een familie staan) überhaupt geen stemrecht

hebben:[53] wat telt is het corps (*in casu* de familie), niet het individu. En niet het zwakste element (*in casu* de per definitie zwakke en wispelturige *vrouw*), maar het sterkste en beste (*in casu* de karaktervaste *man*) dient het corps te vertegenwoordigen.[54]

6. In debat met de revolutionaire bourgeoisie

Bonalds stelling dat adel, koning en geestelijkheid de enigen met bezit zijn, wordt door de revolutionaire burgerij beantwoord met het argument dat zij hun bezit op onrechtmatige wijze hebben verkregen. Op de vraag hoe koning en geestelijkheid aan hun bezit zijn gekomen, geeft Bonald een ander antwoord: de natuur, beweert hij, zette de Germanen ertoe aan om cadeaus te geven aan hun koningen en hun priesters, want de natuur wilde dat die economisch onafhankelijk werden. De cadeaus die de Germanen aldus, geheel uit vrije wil, aan hun vorst en aan de kerk schonken, vormen volgens Bonald de oorsprong van het onvervreemdbare kroondomein en van de eveneens onvervreemdbare kerkelijke bezittingen.[55] Om te laten zien dat die mening juist is, citeert Bonald, als ware hij een orthodox fundamentalist, eerst Tacitus,[56] en beroept hij zich vervolgens op Hénault: ‘Voorzitter Hénault toont aan dat men die wet sinds de begintijd van de monarchie kende’.[57]

6.1. De feodaliteit uitgehold door de bureaucratie

De term ‘feodaliteit’ wordt uitgevonden door Boulainvilliers.[58] Bij hem draagt die term de puur juridische betekenis van het stelsel van erfelijke lenen. Montesquieu neemt de term over en geeft hem, naast deze juridische betekenis, de politieke betekenis van het door de adel gedomineerde systeem van functionele representatie.[59] Bonald, zo hebben we gezien, hanteert de term in dezelfde dubbele betekenis.

De absolutisten schetsen van de feodaliteit een heel ander beeld: het schrikbeeld van de feodale anarchie der middeleeuwen, van machteloze koningen en elkaar beoorlogende baronnen. Met terugwerkende kracht passen zij de moderne staatsopvatting toe op de middeleeuwse samenleving door te stellen dat Karel de Grote een soeverein was in de moderne zin van het woord, en dat diens soevereine macht onder zijn opvolgers werd geüsurpeerd door hun leenmannen.[60]

De anachronistische voorstelling van de absolutisten wordt overgenomen door Mably[61] en Linguet en vervolgens door de revolutionairen, die haar uiteraard aanwenden ter ondermijning van de legitimiteit van de heerschappij van de adel. De revolutionairen geven

aan het begrip 'feodaliteit' echter een bredere invulling dan de absolutisten. Zij verstaan hieronder namelijk àlle kwalen van het ancien régime: niet alleen het leenstelsel, maar ook alle overige pre-kapitalistische instituties die het economisch overwicht van de adel waarborgen,[62] het gildensysteem, het stelsel van de koopbare ambten, de kerkelijke tienden en de bureaucratische structuren van de absolute monarchie.[63]

Bonald ontmaskert de dubbelzinnigheid van het revolutionaire feodaliteitsbegrip door de erfelijke lenen *tegenover* de bureaucratie te stellen, en neutraliseert zowel de absolutistische feodaliteitsopvatting als de revolutionaire door de verbrokkeling van het gezag aan die bureaucratie toe te rekenen. Niet de edelen met hun erfelijke lenen, redeneert hij, maar de door de koning gemachtigde ambtenaren of kommiezen waren degenen die het koninklijk gezag usurpeerden:

> De noodzaak der dingen maakte de lenen of staatslanderijen erfelijk, maar de zwakte van de regering maakte de machtigingen (*commissions*) erfelijk. Daar komen alle misbruiken en het verval van het feodaal bestuur vandaan. En omdat zij landgoederen of lenen niet wisten te onderscheiden van machtigingen of ambten (*emplois*),[64] weten oppervlakkige schrijvers aan de feodaliteit alle wanordelijkheden die zich slechts voordeden omdat de feodaliteit niet meer bestond.
> De bestuurders van provincies, steden en marken of grensgebieden, de agenten van de algemene macht wierpen zich dus op als soevereinen, maakten zich meester van de domeinen van de koning en van de leenroerigheden van de maatschappij, dat wil zeggen van het recht dat de maatschappij had om leendienst of militaire dienst te eisen. De particuliere leenmannen, die te zwak waren om zich te verzetten, dwongen zij om hen te erkennen. Zij lieten zich betalen wat men slechts aan de maatschappij verschuldigd is, en ze lieten hun usurpatie consacreren door hun inschikkelijkheid jegens de usurpatoren Eudes en Raoul.[65]

Uit Bonalds woorden spreekt het ressentiment van de provinciale edelman jegens de koninklijke intendanten en hun ambtenaren, lokale antennes van een centrale bureaucratie die diens feodale privileges beknot door zich de soevereine macht aan te matigen.

6.2. Feodaal grondbezit: *een vorm van vruchtgebruik*

Voor de burgerij is Bonalds boodschap dat zij niet tot de bezittende of politieke klasse behoort, een bittere pil. Om die te verzachten relativeert Bonald het feodaal eigendomsrecht van de vorst, adel en geestelijkheid: in werkelijkheid, stelt hij, is alleen de maatschappij eigenaar, en hebben de drie maatschappelijke beroepen hun eigendommen slechts in vruchtgebruik.[66] Deze relativering van het eigendomsbegrip sluit aan bij de feodale gedachte

dat grondbezit een duaal karakter draagt,[67] bij de 'théorie statutaire',[68] en bij de middeleeuwse gedachte dat de eigenaar zijn eigendom altijd dient aan te wenden *in bonum*.[69]

6.3. Toch een rol voor de bourgeoisie

De natuurlijke groei van de maatschappij leidde er volgens Bonald toe dat de vergaderingen van de Germanen, waaraan aanvankelijk heel het volk deelnam, geleidelijk plaatsmaakten voor een systeem van vertegenwoordigers. Centraal in dat systeem staan de lenen, die berusten op een geheel vrijwillig contract: het contract tussen de leenman, die militaire diensten levert, en de leenheer of maatschappij, die de leenman in ruil voor deze diensten een leen geeft. Doordat de maatschappij *permanent* behoefte heeft aan die diensten werden, aldus Bonald, de lenen erfelijk. En dat had weer tot gevolg dat slavernij werd omgezet in erfpacht: de slaven werden horigen, die eigendom mochten bezitten. Toen zij vrij werden, gingen zij zich toeleggen op ambachten en vestigden zij zich in plaatsen die gemeentelijke rechten verwierven. Aldus ontstonden de steden, en ontstond er ook een nieuw soort eigendom, bestaande uit huizen en uit handelsobjecten. Vanzelfsprekend gingen de nieuwe eigenaren participeren in de vertegenwoordiging van de maatschappij: de nieuwe, derde stand, die zich grifte op de feodale substructuur, ging eigen afvaardigden sturen naar de Staten-Generaal.[70]

7. De Staten-Generaal

7.1. Verandering versus ontwikkeling

Wanneer de Staten-Generaal zichzelf openstelt voor burgers, is er sprake van verandering. Dat is wat wij modernen althans zouden zeggen.

Bij classicisten heeft de term 'verandering' (*changement*) echter een negatieve connotatie: voor hen is die term, net zoals overigens termen als vernieuwing en innovatie, synoniem met afwijking van de 'oorspronkelijke idealiteit' c.q. met degeneratie of bederf van het organisme.[71] Bij Bonald heeft de term vooral die laatste connotatie: bij verandering denkt hij aan radicale en negatieve, want tegennatuurlijke, door de mens teweeggebrachte modificaties. Boven de term 'verandering' prefereert hij dan ook de evolutionaire term 'ontwikkelingen' (*développements*), die in zijn systeem verwijst naar door de natuur geïnduceerde en derhalve schier onmerkbare en positieve modificaties van het maatschappelijk organisme.

Kenmerkend voor ‘ontwikkeling’ is dat de modificaties voortvloeien uit het wezen van het organisme, en dat dus het oorspronkelijk beginsel dat aan het organisme ten grondslag ligt, intact wordt gelaten. Kenmerkend voor ‘verandering’ daarentegen is dat aan het wezen van het organisme afbreuk wordt gedaan: het principe wordt met voeten getreden. Een boom waarvan de takken regelmatig en voorzichtig worden gesnoeid, ontwikkelt zich. Een boom die men van zijn wortels ontdoet, verandert.

De geleidelijk gegroeide gewoonte, die eerst onder Filip de Schone merkbaar wordt, om de derde stand vertegenwoordigers te laten afvaardigen naar de Staten-Generaal is volgens Bonald een voorbeeld van een ontwikkeling. De beslissing van Lodewijk XVI om de vertegenwoordigers van de verschillende standen samen te voegen tot één nationale vergadering is daarentegen een verandering.

Het onderscheid tussen verandering en ontwikkeling gebruikt Bonald tegen Mably. Dat het Germaanse volk ophield om in vergadering bijeen te komen, stelt hij namelijk, betekent niet dat er een verandering optrad in de constitutie, maar kwam doordat de natuur een ontwikkeling in gang zette: voor een klein volkje is het natuurlijk om met zijn allen bijeen te komen, maar wanneer dat volkje in omvang toeneemt en bovendien over heel het grote Frankrijk verspreid raakt, is dat niet meer mogelijk.[72] Aldus rees volgens Bonald de noodzaak tot een landelijke vertegenwoordiging: de Staten-Generaal.

7.2. Functies van de Staten-Generaal

De Staten-Generaal vormden van oudsher een tegenwicht tegen de koninklijke macht. Daarom hadden de koningen het sinds 1614 niet meer bijeengeroepen.

We zagen reeds dat Bonald aan de Staten-Generaal de taak toekent om een nieuwe dynastie te kiezen wanneer de oude is uitgestorven. Behalve deze taak geeft hij de Staten-Generaal nog twee andere bevoegdheden: ten eerste hadden ze (zo bleek volgens hem uit de capitularia,[73] de vroegmiddeleeuwse documenten die vrijwel alle aristocraten gretig citeerden) de taak om namens de bevolking verzoekschriften (*remonstrances*) in te dienen, waarin de wensen van de bevolking werden overgebracht aan de koning. Deze taak, die juridische vakkennis en een permanente aanwezigheid vereist, had de natuur volgens Bonald echter overgedragen aan de hooggerechtshoven.[74]

De tweede functie van de Staten-Generaal is volgens Bonald de bevoegdheid om, wanneer de koning nieuwe belastingen voorstelt, die belastingen goed te keuren.[75] Deze functie geeft uitdrukking aan een collectieve wens van de aristocratische elites van het ancien

régime.[76] Diezelfde wens brachten overigens ook de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijders tot uitdrukking in hun van oorsprong 'feodale' formule "no taxation without representation".[77]

7.3. Kritiek op het liberale representatiemodel

Aangezien Bonalds representatiemodel gebaseerd is op het bij uitstek *sociale* criterium van maatschappelijke functies, acht hij dit model socialer dan het liberale model van Thermidor, dat de beide criteria van ons eigen politieke model (namelijk omvang van de populatie *individuen* en indeling van het grondgebied in kiesdistricten) combineert met het censuscriterium (belastingbijdrage):

> De [functionele vertegenwoordiging] was even exact en wat socialer dan die zogenaamde vertegenwoordiging die gefundeerd is op zulk een intellectueel gekunstelde en belachelijke combinatie van populatie, belastingbijdrage en grondgebied; een combinatie waardoor je als integrerend bestanddeel en *sine qua non* de snoodste misdadiger, de meest verdrukkende belasting en de schraalste rots de vertegenwoordiging van het maatschappelijk lichaam binnenlaat.[78]

Als we abstraheren van het censuskiesrecht, dat in feite een electoraal individualisme is maar dan gereserveerd voor de rijkste individuen, herkennen we in dit fragment een refrein dat door generaties conservatieven zal worden herhaald: het systeem van algemeen kiesrecht laat kwantiteit en willekeur (de macht van het getal en van het geld, de willekeur van arbitrair getrokken districtsgrenzen) prevaleren boven kwaliteit; het corporatief kiesrecht, dat kwaliteit boven kwantiteit stelt, is superieur aan het algemeen kiesrecht, en het functioneel kiesrecht aan het individualistische.

De gedachte dat het corporatief systeem van functionele representatie kwaliteit in plaats van kwantiteit biedt, baseert Bonald op het ultieme argument tegen democratie, namelijk het deskundigheidsargument:

> Het is evident dat ook al zal de koning, de algemene behoudende macht van de maatschappij, beter dan ieder ander de behoeften van de maatschappij kennen, de eigenaren als enigen hun vermogens kunnen kennen. En aangezien belastingen slechts dat deel van de eigendom zijn dat nodig is voor de behoeften van de maatschappij en dat de vermogens van de eigenaar toestaan, resulteert hieruit noodzakelijkerwijs dat in een geconstitueerde maatschappij de koning belastingen dient te vragen, en dat de eigenaren ze dienen goed te keuren.[79]

Bonalds deskundigheidsargument (‘de directe belanghebbenden c.q. bezitters c.q. beroepsbeoefenaren weten het best hoe het kan en tot hoever men kan gaan’) ligt ten grondslag aan vrijwel alle corporatistische schema’s, van de waterschappen en het landbouwschap tot de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad.

7.4. De Staten-Generaal, geen Nationale Vergadering

Om te voorkomen dat de Staten-Generaal zich, zoals in 1789, transformeren in een revolutionaire Nationale Vergadering, bouwt Bonald drie waarborgen in.

Ten eerste beperkt hij de wetgevende bevoegdheid van de Staten-Generaal tot het goedkeuren van belastingvoorstellen, het kiezen van een nieuwe dynastie en, voordat de hooggerechtshoven deze taak van de Staten-Generaal overnamen, toetsing van nieuwe wetten aan de constitutie. Ten aanzien van strijdpunten die buiten deze domeinen liggen, mogen de Staten-Generaal geen wetten maken. Wel mogen zij, namens de maatschappij, aan de vorst eisen overbrengen, die zij echter, aangezien men in een monarchie de fictie dat de vorst alles zelf beslist moet respecteren,[80] dienen te formuleren in de nederige vorm van adviezen of bezwaarschriften:

> Met betrekking tot al het overige hebben de Staten-Generaal geen wetgevende bevoegdheid, en kunnen zij die ook niet hebben, aangezien zij niet de algemene macht van de staat zijn, en aangezien zij niet het orgaan zijn van de algemene wil. En zij kunnen slechts werken met bezwaarschriften, eerbiedige klachten. Dat was in Frankrijk een gebruik waaraan nooit is getornd.[81]

Formeel reduceert Bonald de Staten-Generaal dus tot een consultatief orgaan. Sterker nog, hij geeft dit orgaan wel het recht om de door de koning voorgestelde belastingen goed te keuren, maar niet het recht om die te weigeren.[82] Het één lijkt tegenstrijdig met het ander, maar in Bonalds optiek is het dat niet. Bonalds monarchie is namelijk geen conflictmodel maar een harmonie- of overlegmodel:

> Het beginsel dat de natie belastingen niet mag weigeren is niet tegenstrijdig met wat ik in het voorgaande zei, dat alleen de natie-eigenaar kon beoordelen wat zij van haar eigendom kon geven. Want ook al ontneem ik haar het recht om te weigeren, schikkingen en onderhandelingen sluit ik niet uit. De beginselen zijn rigoureus, maar de uitvoering dient minder stijf te zijn.[83]

De gedachte dat de 'koninklijke monarchie' een harmoniemodel is, zou Bonald direct of indirect kunnen hebben ontleend aan Bodin, die in zijn *Six livres de la République* de monarchie normeert op basis van Plato's ideeën over de harmonie.[84]

De tweede voorzorg die Bonald neemt om te voorkomen dat de Staten-Generaal opnieuw een Nationale Vergadering worden, is de bepaling dat de afvaardigingen van de drie standen in de Staten-Generaal gescheiden moeten blijven:

> In die vergaderingen dienen de beroepen zich niet te vermengen. Want het ligt in de natuur dat beroepen die van elkaar zijn *onderscheiden*, gescheiden blijven, en dat eigenaren die hun eigendommen aan verschillende condities ontlenen, of waarvan de eigendommen niet van dezelfde aard zijn, een verschillend aandeel van hun eigendommen goedkeuren en op een verschillende wijze, en dat zij bijgevolg niet bijeen kunnen komen om te beraadslagen over vorm of inhoud.
> Een noodzakelijke politieke wet: onderscheid tussen de standen in de algemene vergaderingen van de natie.[85]

De derde garantie tenslotte is dat Bonald de drie standen, conform de in het ancien régime heersende conventie, onderling in een hiërarchische verhouding plaatst:[86] de eerste stand heeft voorrang op de tweede, de tweede voorrang op de derde.[87]

Conclusie

Bonalds organicisme resulteert in een 'koninklijke monarchie' die de vorm aanneemt van een representatief stelsel. Dat representatief stelsel is niet het moderne, maar het oude corporatieve, dat dateert van de getemperde monarchie die voorafging aan het ancien régime.[88] Door de aristocratische prerevolutie van 1787-1789 werd dit model tot een nieuw leven gewekt, dat echter maar zeer kort zou duren, aangezien de meerderheid van de Staten-Generaal zich in 1789, vrijwel direct nadat het orgaan bijeen was gekomen, transformeerde in een revolutionaire Nationale Vergadering.

Teneinde een herhaling van die transformatie uit te sluiten geeft Bonald de Staten-Generaal formeel slechts de consultatieve bevoegdheden die dit orgaan had in het harmoniemodel van de getemperde monarchie. En teneinde te verzekeren dat in de Staten-Generaal de adel en de geestelijkheid het overwicht behouden, definieert hij de maatschappij als het ensemble van mensen en bezittingen, verengt hij bezittingen tot grondbezit, reduceert hij grondbezit tot feodale rechten, koppelt hij die feodale rechten aan de maatschappelijke functies van de adel en geestelijkheid, getroost hij zich moeite om de claim te weerleggen dat

de feodaliteit op usurpatie berust, bewaakt hij de scheiding en onderlinge hiërarchie van de drie standen, en fundeert hij zijn systeem van functionele representatie op het argument dat reeds Plato tegen de democratie had aangevoerd: het deskundigheidsargument.

XII De rechtersstaat

De reden waarom Bonald de Staten-Generaal tot nieuw leven wil wekken, is dat hij in dit orgaan een waarborg ziet tegen fiscale exploitatie. Vreemd is die zienswijze niet, want de functie van de Staten-Generaal was van oudsher de burgers te beschermen tegen een overvragende overheid: de standenvergadering placht bijeen te komen wanneer er een noodtoestand heerste, bijvoorbeeld een oorlog of een staatsbankroet, waarvoor de inkomsten uit het kroondomein en de reeds bestaande belastingen geen uitkomst meer konden bieden. Bij wijze van uitzondering vroeg de koning dan om 'buitengewone' nieuwe belastingen, die een tijdelijk karakter droegen. Deze nieuwe belastingen konden pas worden geïnd wanneer de Staten-Generaal, of een andere 'representatieve' assemblee, zoals de Provinciale Staten of de *Assemblée des notables*, er haar goedkeuring aan had gegeven.[1]

Het staatsbankroet dat in 1788 dreigde, was zulk een buitengewone omstandigheid die het noodzakelijk maakte de Staten-Generaal bijeen te roepen. Maar wat volgens Bonald beter zou zijn geweest, was die omstandigheid te voorkomen. Zij, ja zelfs heel de Revolutie, had volgens hem voorkomen kunnen worden als de koningen tijdig een halt zouden hebben toegeroepen aan de vervreemding van hun domeinen,[2] en als een aantal instituties die eveneens van voor het absolutisme dateerden, en die door het absolutisme en het verlicht despotisme waren gedegradeerd of zelfs afgeschaft, gedurende het ancien régime beter zouden zijn gehandhaafd, of als men ze meer had toegestaan hun eigen, natuurlijke rol te spelen. In dit hoofdstuk zullen we zien aan welke structuren Bonald daarbij denkt.

1. Waarborgen tegen fiscale exploitatie

1.1. De Rekenkamers en Cours des aides

De eerste soort instituties die de maatschappij voor fiscale overbelasting behoeden, zijn volgens Bonald 'de rechtbanken die in Frankrijk bekend staan onder de naam van Rekenkamers en van *Cours des aides*, soevereine gerechtshoven die onafhankelijk zijn in hun functies en onafzetbaar in hun ambten'.[3] Deze rechtbanken, aldus Bonald, zijn noodzakelijk om te voorkomen dat de staat meer geld eist dan hij nodig heeft, meer belasting heft dan hem

door de vertegenwoordiging van de natie is toegestaan, en publieke fondsen aanwendt voor particuliere doeleinden.

Het instituut van de Rekenkamer is de moderne lezer bekend, aangezien het in menig land ook nu nog bestaat. Dat het daar nog steeds bestaat is niet te danken aan de Revolutie, want die schafte alle intermediaire machten, en dus ook de Rekenkamers, af, maar aan de monarch Napoleon, die na de Revolutie een aantal intermediaire machten herstelde.[4] De *Cours des aides* behoorden daar niet toe. Heden zijn ze dan ook in vergetelheid geraakt. Men kan ze wellicht nog het best omschrijven als rechtbanken die de burger beschermden tegen de fiscus.[5]

Met name aan de Rekenkamers (er waren er twaalf onder het ancien régime)[6] kent Bonald de functie toe van financiële waakhond.[7] 's Konings ministers vonden deze onafhankelijke instellingen maar lastig. De publieke opinie drong echter aan op openbaarmaking van de overheidsfinanciën, en daarom publiceerde minister Necker in 1781, buiten de Rekenkamers om, een financieel verslag (*compte rendu*). Met dat verslag verwierf Necker zich een grote populariteit, want de door hem gepresenteerde balans vertoonde een positief saldo van tien miljoen pond.[8] Toen later bleek dat er in werkelijkheid een *tekort* was van tachtig miljoen pond, werd Necker heel impopulair.[9]

Naar deze episode verwijst Bonald in de volgende passage:

> De Rekenkamers zijn van zeer hoge ouderdom. En zij zouden een zeer stevig bolwerk van de constitutie zijn geweest als de regering beter was voorgelicht omtrent haar echte belangen en als zij verslag zou hebben uitgebracht aan de Rekenkamers, in plaats van de gelegenheid te bieden tot *comptes rendus*.[10]

1.2. Belastingen in natura

De Staten-Generaal, de Rekenkamers en de belastingrechtbanken werden eerst noodzakelijk toen de overheid begon de traditionele belastingen in natura te vervangen door geldelijke belastingen.

Eén van de traditionele belastingen die als laatste werden opgeheven, was de koninklijke corvee: de verplichting voor boeren om zes tot dertig dagen per jaar persoonlijk mee te werken aan de bouw of het onderhoud van de hoofdwegen.[11]

In 1776 had Turgot het de boeren mogelijk gemaakt deze verplichting af te kopen met een geldelijke belasting.[12] Ten grondslag aan dit besluit lag de theorie van de geldomloop. Volgens deze theorie, die was uitgevonden door de fysiocraat Quesnay, is de economie gebaat

bij een snelle circulatie van geld.[13] Belemmeringen voor die circulatie, zo meenden de fysiocraten, die in dit opzicht de uitvinders waren van het economisch liberalisme,[14] moesten worden afgeschaft. En dus schafte de fysiocraat Turgot de gilden af,[15] liberaliseerde hij de graanhandel,[16] en maakte hij de corvee afkoopbaar.[17]

Dat deze conversie van de corvee economische en administratieve voordelen biedt, ziet Bonald wel in,[18] maar tegenover die voordelen staat volgens hem een groot nadeel: wanneer er niet meer in natura wordt betaald, en er dus (meer) geld in omloop komt, zal de overheid het niet nalaten daar profijt van te trekken door belastingen te gaan heffen die voorheen niet bestonden.[19] De monetarisering van de economie, lijkt Bonald te willen zeggen, dreigt te leiden tot fiscale slavernij:

> Het bovenmatig gemak waarmee men het teken van bezit kan verplaatsen heeft de verplaatsing van bezit zelf bovenmatig frequent gemaakt, en ontneemt het bezit de vastigheid die nodig is om verdrukking tegen te houden. In sommige staten waren de belastingen niet meer evenredig met de echte behoeften van de maatschappij en ook niet meer met de capaciteiten van de leden daarvan. Valse of overdreven systemen met betrekking tot een snelle omloop van geld hebben de simpele en klare ideeën van orde en zuinigheid overschaduwd, en de regeringen op een dwaalspoor gebracht.[20]

Leiden geldelijke belastingen tot slavernij, dan brengen belastingen in natura vrijheid: vrijheid van fiscale exploitatie door de overheid. Deze antikapitalistische argumentie ontleent de feodale edelman aan een ander archaïserend en antiliberaal denker, namelijk Rousseau, die in zijn *Contrat social* de volgende opmerking maakt: ‘Herendiensten vind ik minder strijden met de vrijheid dan belastingen. En ik zou willen dat men altijd de armen van mensen belastte en nimmer hun beurs’.[21]

1.3. De hooggerechtshoven

De derde en voornaamste waarborg tegen fiscale exploitatie en machtsmisbruik zijn volgens Bonald de hooggerechtshoven. Gedreven door hun absolutistische logica schaffen de revolutionairen ook deze af. De aristocratische contrarevolutionair Bonald wil ze daarentegen herstellen. De monarchie die hij voorstaat, zo zullen we zien, is in hoge mate een rechtersstaat.

2. Een rechtersstaat

2.1. Het syndroom van de rechtersstaat

Voor een rechtersstaat (*état de juges*) zijn de Fransen nog altijd zeer beducht.[22] Eén van de redenen voor deze beduchtheid zou kunnen zijn dat tijdens het ancien régime de hooggerechtshoven buitengewoon machtig waren. Deze hoven ontleenden hun macht aan het feit dat zij niet alleen als hof van beroep fungeerden, maar ook als spreekbuis voor 's konings onderdanen. Zij bezaten namelijk het *droit de remontrance*, ofwel het recht om remonstranties (klaagschriften) in te dienen waarin zij de eisen en bezwaren van de onderdanen overbrachten aan de koning.[23] Verder hadden zij op een aantal terreinen, zoals het onderwijs, de censuur en het toezicht op de lagere overheden, belangrijke bestuurlijke bevoegdheden. Tenslotte speelden zij een belangrijke rol in het wetgevingsproces door hun *droit d'enregistrement*. Dit recht hield in dat koninklijke decreten pas de status van wet kregen wanneer zij door het hooggerechtshof waren geregistreerd.[24] Zelf legden de hooggerechtshoven dit recht uit als de bevoegdheid om alle wetten en koninklijke besluiten te toetsen aan de oude constitutie, die zij interpreteerden op de wijze die het best hun eigen belangen diende.

Verlichters als Voltaire en fysiocraten als Turgot klaagden steen en been over de hoogrechters, wier heerschappij zij het liefst wilden verruilen voor een (door henzelf) verlicht despotisme.[25] Ook de absolutisten van de oude stempel[26] waren de *parlements* liever kwijt dan rijk. Dit streven van de absolutististen werd verwezenlijkt door de revolutionairen, die de hooggerechtshoven afschaften.[27] Daarna zouden deze instellingen niet meer tot nieuw leven worden gewekt, ook al werd daar tijdens het Restauratietijdperk wel voor gepleit.[28] In de tussentijd had Napoleon namelijk de beroepsrechtspraak, de jurisprudentie, de rechtenfaculteiten en zelfs de orde van advocaten hersteld. Dat betekende in zekere zin een terugkeer naar de monarchale traditie van de *parlements*, ook al stelde de keizer de rechterlijke macht onder een strikte controle. Ook had Napoleon honderd twintig hoogrechters die de guillotine hadden overleefd, opgenomen in zijn rechterlijke macht.[29] Bovendien vervulden voormalige *parlementaires* of nakomelingen daarvan in de postrevolutionaire regimes belangrijke functies.[30]

Mede daardoor bleef in Frankrijk de schrik voor een rechtersstaat bestaan. Die schrik is alleen maar groter geworden sinds de *Conseil constitutionnel* (het constitutioneel hooggerechtshof van de huidige Franse republiek) zich, net zoals de hooggerechtshoven van het ancien régime, boven de wetgeving plaatst: 'De wet', bepaalt de Raad in zijn arrest van 23

augustus 1985, 'geeft slechts uitdrukking aan de algemene wil voorzover hij de constitutie eerbiedigt'.[31] En dan zwijgen we nog maar over de bevoegdheden van het Europees Hof en van andere supranationale rechtsinstanties.

Wat al deze rechtsinstanties gemeen hebben, is dat zij formeel recht spreken uit naam van de soeverein, of het nu de vorst is of de vaderlandse c.q. Europese natie, maar zich in feite boven die soeverein plaatsen. Hun positie is daardoor ambivalent.

Deze ambivalentie kenmerkte ook de hooggerechtshoven van het ancien régime: zij spraken recht uit naam van de Kroon, maar wierpen zich tegelijkertijd op als verdedigers van de rechten van de natie, en stelden zichzelf daardoor in feite boven de Kroon, ook al hulden zij hun radicalisme in een traditioneel discours van trouw en gehoorzaamheid, dat de moderne lezer, die slechts op de uiterlijke vorm afgaat, gemakkelijk kan doen denken dat hij te maken heeft met absolutisten.

De strategie van liberalen als Benjamin Constant, die de term 'absolutisme' uitvond, was erop gericht deze misvatting te versterken: opzettelijk verwarden zij vorm en inhoud, teneinde een terugkeer naar de oude orde voorgoed onmogelijk te maken.[32]

2.2. De fundamenten van de rechtersstaat: rechtsongelijkheid en de Germaanse logica van de eer

Bonalds rechtersstaat is een hiërarchie van jurisdicties. De adellijke leenheren die in hun eigen domein rechtspreken, vormen daarvan de basis. De heerlijke rechtspraak vloeide volgens Bonald voort uit de horigheid. Bonald begint zijn bespreking van de juridische hiërarchie dan ook met een rechtvaardiging van de horigheid. Net zoals Montesquieu herleidt hij deze instelling, middels een Tacitus-citaat,[33] tot de Germanen.

Op de eerethiek van de Germanen fundeert hij niet alleen de horigheid en de heerlijke rechtspraak, maar ook het koninklijk recht van gratie.[34] Ook daarin volgt hij Montesquieu, die over gratie ofwel clementie het volgende zegt:

> In monarchieën, waar men wordt geregeerd door de eer, die vaak gebiedt wat de wet verbiedt, is clementie noodzakelijker. In ongenade vallen is er een equivalent van straf: juist de formaliteiten van de vonnissen zijn er straffen. Van alle kanten komt de schaamte er op je af, zij stelt er een speciaal soort straffen in.[35]

Met dit argument legitimeert Montesquieu de rechtsongelijkheid die volgens hem intrinsiek is aan de monarchie, waarin de edelman door de wet lichter wordt gestraft dan Jan-met-de-pet-

op, aangezien de edelman reeds zwaar wordt gestraft door het negatieve oordeel van *le monde*:

> De geest van de monarchie vindt men nog het best in de oude Franse wetten. In gevallen waarin het gaat om geldboetes worden niet-edelen minder zwaar gestraft dan edelen. Bij misdaden is het precies het tegenovergestelde: de edelman verliest zijn eer en het recht om zitting te nemen in een gerechtshof, terwijl de gewone man, die geen eer heeft, aan den lijve wordt gestraft.[36]

Aldus rechtvaardigt Montesquieu de praktijk dat aan niet-edelen lijfstraffen worden toegediend, maar aan edelen niet.

Bonald doet in feite hetzelfde: ook hij rechtvaardigt met de eerethiek de geldboetes die tijdens het ancien régime werden gegeven voor wonden, slagen, honende woorden en beledigingen. Maar de rauwe, onverbiddelijke logica van de eer, die bijvoorbeeld gebiedt om eerwraak te plegen, moet volgens hem kunnen worden verzacht door de mogelijkheid om een vergelijk te treffen. Het op het eerste gezicht genadeloze paradigma van de eer, zo kunnen wij hieruit concluderen, is bij Bonald in de praktijk een compromismodel. De mogelijkheid om tot een vergelijk of compromis te komen, beweert Bonald, had in de loop der tijden de meer geciviliseerde vorm aangenomen van het recht van gratie.[37]

2.3. Symbiose van Germaans en Romeins, feodaal en canoniek recht

Niet alleen de eer had volgens de aristocraten een Germaanse oorsprong, maar ook het gewoonterecht, dat onder het ancien régime de noordelijke helft van Frankrijk regeerde. Daarom was een aristocraat als Montesquieu een groot kenner van de wetten van Germaanse volkeren als de Salische en Ripuarische Franken, de Saksen, Friezen, Beieren, Thuringers, Gothen, Westgothen, Lombarden en Boergondiërs.[38]

Om het gewoonterecht, dat veel adellijke privileges fundeerde, uit te hollen, beriepen de absolutisten zich op het Romeins recht, dat (althans in de vorm waarin zij het kenden, de zesde-eeuwse codex van Justinianus) uit de Romeinse keizertijd dateerde, en dus aan de soeverein een vrijwel absoluut gezag toekende.[39] Het Romeins recht overheerste tijdens het ancien régime in het Latijnse zuiden van Frankrijk.

De juristen die onder Napoleons consulaat, dat een synthese tussen republiek en monarchie wil vormen, de *Code civil* redigeren, streven naar een compromis tussen het noordelijk gewoonterecht en het Romeins recht van het zuiden.[40] Bonald lijkt eerder uit te

gaan van een historische symbiose, die niet alleen de feodaalrechtelijke aanspraken van de adel legitimeert maar ook, anders dan bij de antiklerikaal Montesquieu, de canoniek- en dus Romeins-rechtelijke aanspraken van de geestelijkheid:[41]

> De volkeren voelden een behoefte aan geschreven wetten. Hun oude gewoonten tekenden zij op in geschreven wetten, of de natuur voerde nieuwe gewoonten in. Je zag de Saksische, Westgothische, Lombardische en Boergondische wetboeken ontstaan. Later[42] ontdekte men de bundel Romeinse wetten.[43] En de natuur zelf gaf de volkeren in om de interpretatie van de wetten toe te vertrouwen aan degenen die als enigen in staat waren om ze te begrijpen, en de zorg voor de toepassing van de wetten aan hen die als enigen de kracht hadden die noodzakelijk was om hun beslissingen te doen respecteren. Derhalve werden de rechterlijke akten toevertrouwd aan de klerken ofwel geestelijken, terwijl de rechtsbedeling werd toevertrouwd aan de heren of militaire chefs. En dat was geen usurpatie van hun kant, het was een noodzaak.[44]

Aldus verschaft Bonald een historische legitimatie aan de taakverdeling die ten grondslag ligt aan de praktijk van de heerlijke rechtspraak: de heer velt het vonnis, de pastoor tekent het op.

2.4. Beroepsrechtspraak

Waren aanvankelijk de geestelijken belast met de taak de wetten te hoeden, later werd het volgens Bonald noodzakelijk die taak toe te vertrouwen aan een afzonderlijk beroep. Als gevolg van het voortschrijdend civilisatieproces werden de wetten namelijk steeds talrijker en ingewikkelder, en dus werd het nodig dat sommigen zich gingen specialiseren in het recht.[45]

Bonalds opvatting dat het rechterschap een beroep is, werd door de revolutionairen niet gedeeld. Zich baserend op een onjuiste lezing van Montesquieu[46] vervingen zij de oude beroepsrechters door rechters die door het volk waren gekozen, en door jury's waarvan de leden door loting werden aangewezen. Voortaan kon dus iedereen rechter worden, of hij nu verstand van het recht had of niet. Een rechtenstudie was niet meer nodig. Het was trouwens überhaupt niet meer mogelijk om rechten te studeren, want de rechtenfaculteiten bestonden niet meer. Door de corps en de privileges op te heffen had de Revolutie namelijk ook een eind gemaakt aan de universiteiten.

2.5. Een rechterlijke adel

Voor Bonald echter is de rechtspraak een beroep. Dat beroep vindt hij bovendien verheven, aangezien het zich onderscheidt door zijn maatschappelijk nut. Met dit argument

rechtvaardigt Bonald de door sommige edelen[47] verworpen opvatting dat de hoogrechters een adel vormen:

> De noodzaak der dingen, de natuur der maatschappij vestigden op nauwelijks merkbare wijze een ander beroep, dat aardt naar zowel de ernst en toewijding van het priesterlijk beroep als de kracht van het militaire beroep; want de mens kan nieuwe samenstellingen maken, maar hij kan geen nieuwe elementen scheppen. Dat beroep werd 'magistratuur' genoemd. En er waren wetsridders, net zoals er wapen- en naamridders waren.[48]

De wetsridders mogen dan een subcategorie van de adel vormen, zij zitten er slechts op de tweede rang. Deze opvatting was onder het ancien régime vrij algemeen verbreid: de *épee* had voorrang op de *robe*. Die voorrang genoot zij omdat zij ouder was en omdat oorlog voeren nobeler werd geacht dan rechtspreken. Daar kwam nog bij dat men het type bezit dat zij had, namelijk feodaal grondbezit, voor prestigieuzer hield dan het soort bezit dat de identiteit van de *robe* bepaalde, namelijk het bezit van een koopbaar ambt. Vergeleken met het natuurlijke, eerlijke en eervolle grondbezit, meenden de krijgsedelen, was zulk een ambt toch eigenlijk maar een kunstmatig eigendom, dat vals was en vilein.

Bij deze drie argumenten voor de préséance van de krijgsadel voegt Bonald nog een vierde, *maatschappelijk* argument: magistraten, betoogt hij, zijn weliswaar noodzakelijk voor de maatschappij, maar zij zijn dat minder dan priesters en krijgsedelen, want in tegenstelling tot deze beide laatste categorieën, die zich geheel aan de maatschappij wijden, werken magistraten half voor de maatschappij en half ter beslechting van de geschillen van individuen.[49]

Een trede lager nog dan de magistraten (dat wil zeggen: de hoogrechters) plaatst Bonald de gewone rechters, die hij simpelweg als 'rechters' aanduidt. Wat de eersten onderscheidt van de laatsten, is volgens hem dat zij een minder individuele functie vervullen. Daarom ook is hun functie erfelijk, maar is een gewoon rechtersambt dat niet.[50]

Behalve op de vraag hoe de hoogrechterlijke adel zich verhoudt tot de gewone rechters en de krijgsadel, gaat Bonald ook nog in op de relatie tussen de hoogrechters en de Staten-Generaal. Ook over die relatie werd aan het eind van het ancien régime veel gediscussieerd, want hoewel de hoogrechters qua sociaal prestige onderdeden voor de krijgsadel, weerhield dit hen er niet van om voor zichzelf het politieke primaat op te eisen: zij claimden dat zij alle vijfentwintighonderd *ex officio* lid waren van de Staten-Generaal. Wanneer men weet dat dit orgaan, toen het in 1789 bijeenkwam, twaalfhonderd leden telde, beseft men dat deze claim,

wanneer die zou zijn ingewilligd, de hoogrechters een riante meerderheid in de Staten-Generaal zou hebben opgeleverd.

Om deze claim te neutraliseren en de hoogrechters uit te sluiten van de Staten-Generaal, combineerde de krijgsadel het argument dat de Staten-Generaal de vergadering van de bezittende klasse was, met het argument dat de *robe* geen echt bezit had. Bonald gebruikte precies deze combinatie:

> Aangezien geldelijke bezittingen slechts fictieve of op een conventie gebaseerde bezittingen zijn en geen natuurlijke bezittingen, werd de professie der magistratuur niet toegelaten tot de algemene vergaderingen van de eigenaren, ofwel de Staten-Generaal, en bleef zij in de publieke opinie enigszins ondergeschikt aan de beide eerste professies.[51]

3. Een gematigd exponent van de *thèse parlementaire*

De absolutisten zagen de hoogrechters als gevaarlijke rebellen: hadden de magistraten niet aan de wieg gestaan van alle adellijke opstanden, van de *Ligue* en de *Fronde*[52] tot de aristocratische prerevolutie? De hooggerechtshoven moesten dan ook de beide rechten worden ontnomen die hun het fronderen mogelijk maakten, namelijk het *droit d'enregistrement* en het *droit de remonstrance*. En als dat niet kon, dan moest het voor de koning toch tenminste mogelijk zijn om via de speciale, zware procedure van de *lit de justice* de besluiten van de hoogrechters ongedaan te maken.[53] Om de hooggerechtshoven buitenspel te zetten liet de kroon niet na om van die procedure gebruik te maken. Naar de zin van de hoogrechters, die klaagden over een inflatie van *lits de justice*, deed ze dat veel te vaak.

In dit debat tussen absolutisten en hoogrechters lijkt Bonald neutraal te willen blijven. Hij erkent namelijk de oppositionele rechten van de *parlements*, maar ook de legitimiteit van de *lit de justice*:

> Men ziet dat remonstranties nodig worden, en men ziet de limiet aan deze plicht in de noodzaak voor alle particuliere willen om te gehoorzamen aan de algemene wil wanneer die helder is geuit. En laat men het gevaar van die gehoorzaamheid niet overdrijven, want de constitutie heeft erin voorzien.[54]

Ofschoon Bonald een gulden middenweg tussen de beide partijen lijkt te willen bewandelen helt zijn sympathie feitelijk over naar de *parlements*. Impliciet rechtvaardigt hij namelijk de vertragingstactieken, het verzet en de frondes van de hooggerechtshoven door deze te presenteren als uitingen van ijver, en door te stellen dat ze niet tegen de monarchie gericht

waren doch slechts tegen de monarch als privépersoon. Ook rechtvaardigt hij het bestaan van de hooggerechtshoven als zodanig door te betogen dat hun werk de macht van de vorst ten goede was gekomen:

> Omdat de magistratuur maatschappelijk werd onderscheiden ofwel een onderscheiden beroep was geworden, moest zij de algemene macht tot verdediging en tot limiet dienen. En die delicate functie vervulde zij inderdaad met ijver en soms met vuur. En ofschoon de magistratuur de particuliere macht van de mens soms beperkte, heeft zij de groei van de algemene macht van de monarch zeer bevorderd.[55]

In feite betoogt Bonald hier hetzelfde als Montesquieu, die over de hooggerechtshoven zegt dat zij, door zich ferm op te stellen, vaak hadden voorkomen dat de monarchie ten val kwam, en dat zij de koning beter gehoorzaamden naarmate zij langer delibereerden over diens decreten.[56]

Zijn eigen visie op de rol van de hooggerechtshoven in de monarchie vat Bonald als volgt samen: 'Noodzakelijke politieke wetten: vestiging van tribunalen en soevereine hoven, onafzetbaarheid van functies, eeuwig voortbestaan van ambten, remonstrantierecht en registratierecht, de hoogste rechtsbedeling een attribuut van het koningschap'.[57]

De opvatting dat de hoogste rechtsbedeling een attribuut van het koningschap is, maakte deel uit van de officiële doctrine van de absolute monarchie,[58] maar men vindt haar ook bij hoogrechters.[59] Men vindt haar daarentegen nièt bij Montesquieu,[60] die in dit opzicht wat radicaler lijkt te zijn geweest dan sommige van zijn collega's.

Conclusie

Wanneer men het woord 'parlementair' opvat in de oorspronkelijke betekenis van behorend aan de *parlements* (de hooggerechtshoven), dan kan men Bonalds rechtersstaat als een *parlementaire* monarchie aanmerken.[61] Deze parlementaire monarchie is uiteraard een andere dan die welke wij thans kennen. Zo is de parlementaire monarchie van Bonald niet gegrondvest op het democratische beginsel van rechtsgelijkheid, doch op het aristocratische principe van ongelijkheid voor de wet: zij is, net zoals de parlementaire monarchie van Montesquieu, gefundeerd op de Germaanse logica van de eer. En het recht is er geen *statute law*, maar een *common law* van Germaanse oorsprong.

Formeel is in Bonalds parlementaire monarchie de macht van de vorst absoluut: officieel is de koning er een *roi justicier*; het is immers uit naam van de koning dat de

hooggerechtshoven recht spreken. In de praktijk echter wordt de koninklijke macht er gelimiteerd door de beide oppositionele rechten van de hooggerechtshoven, het registratierecht en het recht van remonstrantie. Indirect rechtvaardigt Bonald de vertragingstactieken, het verzet en de opstanden die uit het gebruik van deze oppositionele rechten voortvloeiden.

Het rechterschap is volgens Bonald een eerbaar beroep; zodanig eerbaar zelfs dat hij de hoogrechters als een adel beschouwt. Bonald geeft de hoogrechters dus veel krediet, maar dat krediet is niet onbeperkt. Als krijgsman wil hij bijvoorbeeld niet dat ze de Staten-Generaal domineren. Ook in symbolisch opzicht bewaakt Bonald het primaat van de krijgsadel: de hoogrechters komen bij hem op het tweede plan, de gewone rechters op het derde.

Andere intermediaire machten die in Bonalds monarchie garanties bieden tegen fiscale exploitatie en machtsmisbruik zijn de instituties van de heerlijke rechtspraak, de rekenkamers en de belastingrechtbanken. Bij de laatste twee lijkt Bonald niettemin zijn bedenkingen te hebben: beter nog zou het misschien zijn geweest als de geldelijke belastingen, wier gebruik zij op rechtmatigheid controleren, niet in de plaats zouden zijn gekomen van de oude belastingen in natura, zoals de corvee. Uit deze kanttekening spreekt zowel de antikapitalistische gezindheid van de feodale edelman als een rousseauaanse nostalgie naar de arcadische idylle van het premonetaire tijdperk.

XIII Het nationaal karakter

Naarmate het maatschappelijk organisme groeit, ontstaan er daarbinnen niet alleen organen die het voor overbelasting behoeden, maar krijgt het volgens Bonald ook een eigen karakter. Dat eigen, particuliere karakter van de maatschappij of natie is het nationaal karakter of de volksaard.[1]

Op basis van deze notie construeert Bonald een uitgebreide etnologische theorie. In dit hoofdstuk onderzoeken we hoe die in Bonalds systeem interacteert met de verhouding tussen adel en kroon.

1. Nationaal karakter en klimaat

De gedachte dat volkeren elk hun eigen karakter hebben, heeft een hele geschiedenis. Zij werd voor het eerst verwoord door oude Griekse auteurs als Aristoteles. Net zoals wij, die menen dat mensen uit warme landen een hitsig karakter hebben en mensen uit koele landen een koel, flegmatiek karakter, brengt Aristoteles deze gedachte in verband met verschillen in klimaat.[2] De Griekse wijsgeer geeft de idee van het nationaal karakter bovendien een chauvinistische connotatie (door hun karakter zijn de Grieken superieur aan de overige volkeren) en, doordat het klimaat aan geografische factoren is gebonden, een geografische: de graad van superioriteit varieert als het ware met de geografische breedtegraad.

Bij de classicisten, die de gedachte van het nationaal karakter overnemen van Aristoteles,[3] behoudt deze gedachte beide connotaties. Alleen verklaren zij de superioriteit die Aristoteles aan de Grieken toedichtte, van toepassing op het volk waartoe zij zelf behoren: ons volk, redeneren zij, is superieur aan de overige volkeren omdat het in een geografische zone woont die gezegend is met een ideaal, getemperd klimaat.[4]

De classicistische *philosophe* Montesquieu voorziet Aristoteles' klimatologische en geografische opvatting van het nationaal karakter van een natuurwetenschappelijke onderbouwing. Uit zijn analyse van een schapentong meent de hoogrechter namelijk te kunnen opmaken dat noorderlingen, die in een koud klimaat leven, een grotere veerkracht hebben.[5] Daarom zijn zij, de Germanen, volgens hem sterker en dus vrijer dan zuiderlingen.[6]

Na aldus Aristoteles' theorie empirisch te hebben geverifieerd werkt Montesquieu haar uit tot een veelomvattend systeem. Zo past hij haar toe op de regeringsvormen: 'Door het klimaateffect', stelt Rousseau, die wat dit betreft Montesquieu herhaalt,[7] 'past het despotisme bij warme landen, barbarij bij koude landen, en goed bestuur bij de streken die daartussenin liggen'.[8] Ook past Montesquieu zijn klimaattheorie toe op de religies en de wetten,[9] landbouw,[10] nijverheid,[11] alcoholgebruik,[12] ziekten,[13] maatregelen tegen zelfmoord,[14] bestraffing van overspel,[15] slavernij en horigheid,[16] de verhouding tussen mannen en vrouwen,[17] en de instellingen van de Franken,[18] zoals de Salische wet[19] en de Frankische volksvergaderingen.[20] Verder gebruikt hij haar om de universaliteit van het christendom in twijfel te trekken,[21] om christelijke instellingen als het kloosterwezen aan te vallen,[22] en om instellingen die de Kerk verwerpt, zoals slavernij, echtscheiding, polygamie en homoseksualiteit, te relativeren, excuseren of verdedigen.[23]

Montesquieu wordt dan ook hevig bekritiseerd door christenen,[24] die hem moreel relativisme verwijten en die, om dat verwijt aannemelijker te maken, zijn klimaattheorie tot een determinisme reduceren. In werkelijkheid is Montesquieus theorie echter niet deterministisch: wat de denker betoogt is dat wetgevers de ondeugden die uit een klimaat voortvloeien, niet behoren te versterken maar ze juist moeten bestrijden,[25] en dat ze het karakter van de natie alleen maar moeten volgen wanneer dat niet tegen de beginselen van het regime ingaat.[26]

Wat Montesquieu nu precies onder het 'karakter van een natie' verstaat, is niet altijd even duidelijk. Dat begrip wordt door hem namelijk niet gedefinieerd, althans niet helder en eenduidig. Wel echter is evident dat hij er de zeden, gewoonten, manieren, traditionele denkwijzen en algemene geestesgesteldheid van een volk toe rekent.[27]

Dit ensemble ofwel 'karakter' is (relatief) onveranderlijk: net zoals het karakter van een mens laat ook het karakter van een natie zich moeilijk veranderen. Het is dus zinloos om hem te behandelen op een wijze die tegen zijn karakter indruist. In plaats daarvan moet men hem juist regels en gewoonten geven die met zijn karakter stroken, of die althans de negatieve krachten die het karakter herbergt, kanaliseren.

Deze gedachte gebruikt Montesquieu tegen het christendom, maar ook tegen het absolutisme, dat met wet- en regelgeving de adellijke eerethiek probeert te verstikken. Als je alles wil regelen en corrigeren, waarschuwt Montesquieu, dreig je het karakter van de natie te veranderen: 'Je moet niet alles corrigeren. Laat ze ons alsjeblieft onszelf zijn. De natuur repareert alles'.[28] Geen wet- en regelgeving dus, maar de mensen de dingen zelf laten uitzoeken, eigenrichting, eer.

Inherent aan Montesquieus opvatting van het nationaal karakter is een prudent, aristocratisch conservatisme.[29] In dit conservatisme wordt Montesquieu nagevolgd door de meeste contrarevolutionairen, die het tegen de Revolutie gebruiken:[30] hun centrale argument, zo zagen we in hoofdstuk IV (p. 57), is dat de revolutionairen, door de Fransen een extreme vrijheid te geven, de slechte karaktertrekken van de Franse natie versterken.

Men kan aan het karakter- en klimaatargument echter ook een gematigd revolutionaire invulling geven, bijvoorbeeld door te stellen dat het gematigde, getemperde karakter van de Fransen en het gematigde, getemperde klimaat van Frankrijk, dat koude mengt met warmte, een gematigde, getemperde, *gemengde* regeringsvorm vergen.[31]

De radicale revolutionairen tenslotte konden aan de klimaattheorie een radicaal revolutionaire inhoud geven door met Rousseau te stellen dat het intermediaire klimaat van Frankrijk vraagt om 'goed bestuur', hetgeen volgens hen gelijk stond aan democratie.

In Bonalds ogen zal de klimaatdiscussie even heilloos zijn geweest als de fundamentalistische. Aan die discussie zal hij dan ook een eind hebben willen maken. Dat zou althans verklaren waarom hij in zijn Theorie van de Macht een heel boek[32] uittrekt om de klimaattheorie belachelijk te maken en te weerleggen. In dat boek ontvouwt hij bovendien, als reactie op de klimaatthese van Montesquieu, een alternatieve theorie van het nationaal karakter.

Een glimp van die alternatieve theorie vingen we reeds op toen we keken naar Bonalds schets van de Grieken en Romeinen: de Grieken, stelde hij daar, hebben geen karakter. Bij de Grieken, zo zien we, gebruikt Bonald het woord 'karakter' in de betekenis van 'ruggegraat'. Bij de Romeinen gebruikt hij het, behalve in deze betekenis, ook in die van 'aard' of 'natuur': de Romeinen, stelt hij, hadden wèl karakter, maar dat karakter was wreed en hardvochtig.

2. Kritiek op de klimaattheorie van Montesquieu

Zoals gezegd ontwikkelt Bonald zijn theorie van het nationaal karakter in reactie op de klimaatthese van Montesquieu. Om die these beter te kunnen afkraken vervormt Bonald haar tot een klimatologisch en biologisch determinisme:

> Het nationaal karakter van de verschillende volkeren kan ik niet behandelen zonder stil te staan bij het effect van het klimaat, waaraan Montesquieu, en anderen, die hem hierin navolgen, een zo markante invloed toekennen op het karakter en de zeden van de mensen. Door van de mens een plantachtig voortbrengsel te maken dat geheel afhankelijk is van de eigenschappen van de bodem en van de inwerking van de lucht,

> hebben zij zijn waardigheid verlaagd, zijn deugden uitgehold, zijn ondeugden gerechtvaardigd, en de regering ontslagen van haar plichten.[33]

Het karakter van de mens is de aard of natuur van de mens. Die natuur hangt volgens Montesquieu af van het klimaat. Daarom spreekt Montesquieu van 'la nature du climat', wat men zou kunnen vertalen als 'de klimatologische natuur'.

Montesquieu hanteert de term 'natuur' echter ook in een andere betekenis, namelijk die van de normatieve natuurwetten. Deze noemt hij ook wel de 'oerwetten' (*lois primitives*).

De dubbele betekenis van de term maakt het Montesquieu mogelijk om de natuur (de natuurlijke neigingen van de mens, zoals zijn geslachtsdrift, die in een heet klimaat al snel het kookpunt bereikt) uit te spelen tegen de natuur (de natuurlijke moraal, welke voorschrijft die neigingen aan banden te leggen): 'Wanneer de fysieke kracht van bepaalde klimaten de natuurlijke wet van de twee sexen en die van de verstandelijke wezens schendt, dan is het aan de wetgever om burgerlijke wetten te maken die de natuur van het klimaat forceren en de oerwetten herstellen'.[34]

Op grond van dit argument rechtvaardigt de hoogrechter de in hete, islamitische landen geldende, maar tegen de natuurlijke moraal indruisende gewoonte om vrouwen in huis op te sluiten, ze te laten bewaken door eunuchen, en ze een kuisheidsgordel te laten dragen; anderzijds beweert hij dat men in (het met een getemperd klimaat gezegende) Europa vrouwen juist vrij moet laten.[35]

Die laatste, emancipatoire redenering is uiteraard niet naar de zin van traditionalisten als Bonald. Volgens hen perverteert Montesquieu de natuur. Montesquieus redenering, stelt Bonald, is absurd: 'Het klimaat tegengesteld aan de natuurlijke wet! De natuur van het klimaat tegengesteld aan de natuur van de mens! Dat is absurd. Burgerlijke wetten die de natuur van het klimaat forceren! De mens verandert de natuur? Dat is onmogelijk'.[36]

Montesquieu spreekt zichzelf volgens Bonald tegen doordat hij inconsequent is. Zou men zijn redenering wél consequent doorvoeren, dan komt men volgens Bonald uit bij het materialisme van bepaalde radicale Verlichtingsdenkers:[37]

> Andere schrijvers waren scherper. Zij ontkenden het bestaan van elke wet, zelfs van een natuurlijke wet, en zagen in de mens slechts begeerten en behoeften.[38] Sommigen[39] maakten van de mens een plant, wier sappen de tuinman met zorg en kundigheid kon verbeteren. Anderen[40] maakten van de mens een dier, dat enkel door fysieke behoeften werd bepaald. Die meningen, die zo gerieflijk zijn voor de luiheid van hen die regeren, en zo fijn voor de begeerten van hen die worden geregeerd, hebben zich verbreid. En weldra verlaagde de mens, die als een laag beest werd beschouwd, zich tot een niveau dat lager is dan dat van de dieren zelf.[41]

Wat de mens onderscheidt van dieren, is volgens classicisten zijn ratio.[42] Dit classicistisch mensbeeld wendt Bonald aan tegen de klimaattheorie van Montesquieu. Daarbij gebruikt hij als bondgenoot Buffon, de meest gezaghebbende bioloog van zijn tijd:[43]

> De mens beschouw ik als een verstandelijk wezen. Als koning van het universum en van alles wat het bevat, kan hij in zijn morele vermogens noch iets ontlenen aan die aarde die hij met voeten treedt, noch aan die lucht die hij laat dienen voor zijn behoeften. Aangezien het superieur is aan alle zinnelijke objecten, kan het verstandelijk wezen slechts iets verschuldigd zijn aan wezens die net zoals hij verstandelijk zijn. Zelfs zijn fysiek hangt maar heel weinig af van die uiterlijke oorzaken. 'Bij de menselijke soort', zegt Buffon, 'is de invloed van klimaten slechts te merken door tamelijk geringe variëteiten. *De menselijke soort is één*. Aangezien deze soort gemaakt is om te heersen over de wereld, en aangezien heel de aardbol haar domein is, lijkt de natuur zich te hebben geleend tot alle situaties'.[44]
>
> Maar ook al moet men niet geloven in het effect van klimaten op de fysieke mens, en nog veel minder in hun effect op de morele mens, men kan zich er niet van weerhouden om veel invloed toe te kennen aan erfelijke overdracht, dat wil zeggen dat de politieke en religieuze instellingen vorm geven aan de zeden en het karakter van een volk.[45]

'Erfelijkheid', zo blijkt uit deze passage, betekent voor Bonald *culturele* transmissie van generatie op generatie, en dus *niet*: biologische transmissie van genetische eigenschappen.[46] Dit blijkt eens te meer uit de zin die hij op voorgaand citaat laat volgen: "De nationale instellingen", zegt Rousseau, "vormen het genie, het karakter, de voorkeuren en zeden van een volk".[47]

Bonald mag zich dan afzetten tegen Rousseau en Montesquieu, zijn institutionele benadering van het nationaal karakter zou best afkomstig kunnen zijn van uitgerekend de laatste. Montesquieu stelt namelijk dat het nationaal karakter niet alleen door het klimaat en natuurlijke factoren als bodemgesteldheid wordt gevormd, maar ook door de religie, wetten, beginselen van bestuur, historische precedenten, zeden en manieren. Deze institutionele factoren overheersen volgens hem in beschaafde maatschappijen, terwijl de natuur en het klimaat domineren bij de wilden.[48]

Bonald veronachtzaamt deze nuances, maakt van Montesquieu een klimatoloog, net zoals hij van hem ook een democraat maakt, en verzwijgt wat hij aan deze 'klimatoloog' c.q. 'democraat' verschuldigd is, namelijk de algemene notie van het nationaal karakter én de specifiek institutionele conceptie daarvan, waaraan hij zelf een 'erfelijke' draai geeft door de instituties te presenteren als een resultaat van intergenerationele transmissie.

Tegenover het klimatologisch biologisme dat volgens hem kenmerkend is voor de revolutionairen, stelt Bonald een heilig geloof in opvoeding. Paradoxalerwijs deelt hij dit

geloof met Verlichters als Rousseau,[49] Helvetius[50] en Condorcet.[51] Wat Bonald echter van deze Verlichters onderscheidt, is dat hij een inegalitair onderwijssysteem wil om het overwicht van de beide eerste standen te waarborgen, terwijl zij in het onderwijs juist een hefboom zien voor emancipatie. Condorcet, die zijn revolutionaire tijdgenoten ver vooruit is, gaat zelfs zover om ook onderwijs voor de volksmassa en voor vrouwen te bepleiten.[52]

In het *nature nurture debate* dat hij voert met de gematigde revolutionairen verdedigt de contrarevolutionair Bonald *nurture*:

> Wie betwijfelt dat een wilde die zich van zijn landgenoten onderscheidt doordat hij inventiever is aangelegd, en die is overgebracht naar ons klimaat en is onderwezen in onze expertise, een verstandig Europeaan zou worden? En dat een Europeaan aan wie de natuur talenten heeft geweigerd, en die wordt losgelaten te midden van de wilden, een simpele en bekrompen Indiaan zou worden?
> In de verschillende delen van Europa hebben volkeren die nagenoeg vergelijkbare instellingen hebben, en die ongeveer dezelfde opvoeding ontvangen, ongeveer hetzelfde aantal mensen voortgebracht dat zich in de diverse beroepen heeft onderscheiden. Die alledaagse meningen over dat gebrek aan intelligentie bij de bewoners van bepaalde contreien, zoals de Boeotiërs in Griekenland,[53] die slechts zijn gebaseerd op volkse zegswijzen of op rivaliteiten tussen buren, zijn totaal onjuist.[54]

Hoewel het onderwijssysteem van de gematigden primair bestemd is voor de hogere burgerklasse, staat het in principe open voor verdienstelijke individuen van lage komaf. Bonalds onderwijssysteem daarentegen is strikt gesloten, want exclusief voorbehouden voor een erfelijke (adellijke) elite. Wellicht daarom benadrukt Bonald dat de overdracht van eigenschappen een kwestie van *race*[55] is (dat wil zeggen: dat opvoeding een familieaangelegenheid is), en dat *éducation* (formeel onderwijs) de effecten van erfelijke overdracht wel kan corrigeren of ontwikkelen, maar niet teniet kan doen.[56]

3. Bonalds conceptie van het nationaal karakter

Hoe meer een volk gehecht is aan zijn instituties, des te meer heeft dat volk volgens Bonald karakter. Of liever gezegd, het heeft meer karakter naarmate het meer affectie heeft voor een aloude eredienst, naarmate het een grotere liefde koestert voor een van oudsher regerende familie, en naarmate het meer eerbied heeft voor de families welke de onderscheiden beroepen uitoefenen.[57] Het karakter van een volk is dus geprononceerder naarmate het de drie grondwetten van de geconstitueerde maatschappij (openbare eredienst, monarchie en adel) beter respecteert.[58]

Volkeren die een goed geconstitueerd systeem hebben, bezitten dus een sterk karakter. Volkeren met een aristocratisch regime hebben een zwakker karakter. In democratieën kan er überhaupt geen karakter zijn.[59]

Behalve de regeringsvorm noemt Bonald ook nog enkele andere factoren die bijdragen aan een geprononceerd nationaal karakter:

> Dat karakter is meer of minder uitgesproken naarmate een natie meer 'één' is, meer gescheiden van de andere naties door een bijzondere taal of zeden, naarmate zij sedert langere tijd verenigd is onder eenzelfde eredienst, eenzelfde regering, eenzelfde heersende dynastie, en binnen dezelfde grenzen. Dat karakter wordt meer of minder aangetast naarmate de oorspronkelijke instellingen er met meer of minder succes worden aangevallen.[60]

Aangezien de Fransen een heel bijzondere taal en sinds lang dezelfde grenzen en gewoonten hebben, en aangezien bovendien de Franse natie de grondwetten van de geconstitueerde maatschappij het best respecteert, heeft die natie van alle volkeren het beste en meest uitgesproken karakter.[61]

Dat die natie chauvinistisch is, zal dus niet bevreemden: 'Een volk met karakter moet van zichzelf en van alle dingen die aan dat volk eigen zijn, een hoge dunk hebben, en het moet noodzakelijkerwijs over de andere volkeren een minder gunstige mening hebben'.[62]

3.1. Spiegelbeeld van het revolutionaire natiebegrip

Bonalds natiebegrip heeft verschillende dimensies: een culturele (zeden), een linguïstische (taal), een historische ('sedert lange tijd'), een territoriale (grondgebied),[63] een administratieve (eenzelfde regering), een religieuze (katholicisme), een politieke (monarchie), en een sociale (respect voor de standsonderscheiden). Van die acht dimensies zijn de eerste vijf ook in het revolutionaire natiebegrip te vinden, de laatste drie echter niet; deze staan juist haaks op de revolutionaire conceptie van de natie: het katholicisme-als-staatsgodsdienst staat tegenover scheiding van kerk en staat; de monarchie tegenover de republiek; standsonderscheiden en elitisme tegenover gelijkheid en democratie.

Door het simpele feit dat hij de Franse natie als een *katholieke* natie definieert, sluit Bonald religieuze minderheden, zoals de Joden en protestanten, impliciet uit van die natie.[64] Evenzo sluit hij, door deze natie te kwalificeren als de gemeenschap van hen die de vorst trouw blijven,[65] de republikeinen uit. En tenslotte plaatst hij, door zijn natiebegrip te verknopen met respect voor de traditionele elites, ook het gewone volk buiten de natie.

Bonalds natiebegrip is daardoor als het ware het spiegelbeeld van het revolutionaire: sluiten de revolutionairen de adel, de geestelijkheid en de koninklijke familie uit van de Franse natie, en verengen zij de natie tot het volk,[66] dan sluit Bonald het gewone volk uit van de natie, en reduceert hij die tot de traditionele elites.[67] Nemen de revolutionairen Joden, protestanten en gekleurde mensen op in de natie, dan zondert Bonald ze ervan uit. Op deze (en andere) punten lijkt de verhouding tussen Revolutie en contrarevolutie te worden gekenmerkt door een spiegelbeeldig mimetisme.

3.2. Fundament voor het natiebegrip van rechts

Bonalds natiebegrip is het natiebegrip dat gedurende de negentiende eeuw dominant is in de rechterhelft van het Franse politieke spectrum.[68] De acht dimensies van Bonalds 'natiemix' vindt men althans bij alle drie de families van wat in die eeuw als rechts geldt of is gaan gelden: bij de legitimisten, bij de orleanisten en, zij het in wat mindere mate, bij de bonapartisten.[69] In een wat afgezwakte, gedemocratiseerde vorm vindt men die natiemix ook terug bij het hedendaagse rechts in Frankrijk.[70] Overigens lijkt Bonalds natiebegrip, in tegenstelling tot dat van modern extreemrechts,[71] niet primair een etnisch-biologische dimensie te hebben.[72] Wat iemand in Bonalds optiek tot een echte Fransman maakt, is in de eerste plaats dat hij een goed katholiek en royalist is, en dat hij de traditionele sociale onderscheiden respecteert. De determinanten van Bonalds natie zijn eerder van religieuze, politieke en sociale dan van etnisch-biologische aard.

3.3. Racisme en antijudaïsme

Dat de etnisch-biologische dimensie in Bonalds natiebegrip verre van dominant is, wil overigens niet zeggen dat Bonalds gedachtengoed vrij is van wat wij tegenwoordig aanduiden als racisme.[73] Gaat het bijvoorbeeld om de verhouding tussen blanken en niet-blanken, dan is Bonald uitgesproken racistisch:

> De Verlichting verhief zich tegen het vooroordeel dat de blanke scheidde van de kleurling. De natuur zelve had dat sentiment in het hart van de blanken geplaatst, ter voorkoming van de vermenging van rassen, die de begeerten maar al te zeer nader tot elkaar brachten. En het is niet overbodig op te merken dat de blanken, door te gronde te worden gericht door de kleurlingen (de ware aanstichters van de rampen der koloniën), ten onder gingen door hun kinderen. Laat de naties die koloniën hebben, dat ras der zwarten ver van Europa vandaan houden, die zwarten die, wat daar ook de

> oorzaak van moge zijn, lijken te zijn geboren om te gehoorzamen, die met de beschaafde mens enkel de begeerten gemeen hebben en met de wilde alleen kracht, en wier beste en bijkans enige morele eigenschap soms een trouw is welke zelfs meer nog verband lijkt te houden met het instinct van een huisdier dan met het gevoel van verstandelijke wezens.[74]

De 'rampen' waarnaar Bonald in deze passage verwijst, hadden in de jaren 1790-1792 plaatsgevonden in de Franse kolonie Saint-Domingue, het huidige Haïti. In 1790 hadden daar de mulatten, zich beroepend op de Verklaring van de Rechten van de Mens, geprobeerd het juk van de blanke planters af te schudden.[75] Daarbij waren veel blanken omgekomen. Het jaar daarna waren op hun beurt de zwarte slaven in opstand gekomen tegen de dubbele overheersing van de blanken en mulatten,[76] en ook toen hadden blanken het leven gelaten.

De revolutie in Haïti, analyseerde Bonald, was begonnen met een opstand van mulatten of kleurlingen, die het product waren van de raciale vermenging van blanken met zwarten. Die vermenging, concludeerde Bonald, vormde een voedingsbodem voor revoluties. De blanke planters, meende hij, hadden die revoluties aan zichzelf te wijten, doordat zij het principe van de rassenscheiding hadden verzaakt.

In weerwil van haar egalitaire idealen had de Franse revolutionaire regering in 1792 een expeditiecorps uitgezonden om de slavenrevolte te onderdrukken.[77] De radicaler regering die daarop gevolgd was, had de idealen wel serieus genomen: zij had in 1794 de slavernij afgeschaft.[78] Zes jaar later, in 1802, zond Bonaparte echter een tweede expeditiecorps teneinde de slavernij te herstellen.[79] Geen van beide expeditiecorpsen vermocht echter het tij te keren: in 1803 riepen de opstandelingen de republiek Haïti uit.[80]

Toen in 1825 de volksvertegenwoordiging de vraag aan de orde stelde of Frankrijk de onafhankelijkheid van Haïti zou moeten erkennen, beklaagde Bonald zich wederom over de rassenvermenging op het eiland, en sprak hij de vrees uit dat de wetten die het zwarten verboden om naar Frankrijk te komen, zouden worden opgeheven:

> Elke immigratie van vreemdelingen die door hun morele of fysieke gesteldheid de zeden van een natie kunnen verslechteren, of er ook maar het ras van kunnen aantasten, moet, al kan zij niet geheel worden tegengehouden, tot binnen nauwe grenzen worden teruggedrongen. Vandaar de belemmeringen die regeringen opwierpen tegen de toelating van rassen van een andere kleur dan de Europese, of van aan de christelijke religie vijandige religies.[81]

Uit het feit dat het werkwoord in de vorige zin ('opwierpen') in de verleden feit staat, kan men afleiden dat Bonalds racisme niet nieuw was, doch traditioneel. Inderdaad wortelde het

in een conceptie van Europa die toentertijd in heel Europa gangbaar was.[82] Het simpele feit dat er nog in Bonalds tijd wetten bestonden die het zwarten verboden om naar Frankrijk te komen, laat bovendien zien dat niet alleen Bonald, maar ook de meeste andere politici van zijn tijd aan een 'eugenetische' obsessie leden.

De uitspraken van Bonald dient men dan ook in de context te plaatsen van het toenmalige debat over de koloniën en van de gedachten die in dat tijdperk heersten over vreemdelingen, immigratie, rassen en rassenvermenging. Een zekere xenofobie met racistische ondertonen was ook menig revolutionair niet bepaald vreemd.[83] Het was bovendien een revolutionaire regering geweest die een expeditiecorps had uitgezonden om de slavenopstand in Haïti te onderdrukken. Deze revolutionaire regering stond sterk onder invloed van de koloniale lobby;[84] dit in tegenstelling tot de continentaal georiënteerde conservatief Bonald, die van koloniën absoluut niets wilde weten.[85] Bezwaren tegen rassenvermenging en kritiek op het kolonialisme gingen bij hem als het ware gelijk op. Als Bonald ten aanzien van Haïti een *koloniaal* racisme belijdt, doet hij dat zijns ondanks.

Behalve een tegen immigratie en rassenvermenging gericht racisme vindt men bij Bonald ook kritiek op de Joden. Deze kritiek is grotendeels een reactie op de Revolutie, die de Joden (in formeel juridisch opzicht althans) had geëmancipeerd tot volwaardige burgers.[86] Zij maakt bovendien deel uit van de door sommige contrarevolutionairen gehanteerde strategie om het in de Franse maatschappij alom aanwezige sociale antisemitisme, dat men overigens ook bij de Verlichters en in revolutionaire kring aantrof,[87] politiek te instrumentaliseren tegen de Revolutie.[88]

Het belang van Bonalds kritiek op het Jodendom moet overigens worden gerelativeerd. Ten eerste is het Jodendom bij Bonald slechts een mineur thema.[89] Ten tweede neemt het met name de traditionele gedaante aan van een theologisch antijudaïsme,[90] het antijudaïsme dat in de katholieke kerk courant zou blijven tot aan het Tweede Vaticaans Concilie,[91] en dat tegenwoordig gelukkig alleen nog wordt beleden door bepaalde traditionalistische bewegingen in de rechtermarge van de katholieke kerk.[92] Bij dit katholiek, theologisch gefundeerd antijudaïsme voegen zich in Bonalds oeuvre overigens wel sociale ressentimenten, zoals dat van de aristocraat jegens de woekerende 'joodse' kapitalistist. Ook vindt men bij Bonald de mythe van de dolende Jood en de mythe dat Joden zich extreem snel voortplanten.

Daarom kwalificeren sommigen Bonald als een voorloper van het moderne antisemitisme.[93] Dit ontstond echter pas in 1886, toen Edouard Drumont het katholiek

antijudaïsme versmolt met het antikapitalistisch geïnspireerd antisemitisme van de socialisten en met het natuurwetenschappelijk gelegitimeerd racisme van De Gobineau.[94]

3.4. Nationale trots en chauvinisme

Bonalds contrarevolutionaire natiebegrip mag dan het spiegelbeeld van het revolutionaire natiebegrip zijn, op één punt kunnen revolutionairen en contrarevolutionairen elkaar vinden: elk van beide partijen kittelt en instrumentaliseert, ten behoeve van zijn eigen partijpolitieke doeleinden, de nationale trots.[95] De revolutionairen instrumentaliseren haar onder meer met het oog op hun veroveringsoorlogen: het Franse geloof in de eigen superioriteit blazen zij op tot dermate hoge proporties dat de buitenlandse (Nederlandse, Belgische, Duitse) vijand ook in die mythe gaat geloven, en daardoor de strijd als het ware al bij voorbaat opgeeft. De contrarevolutionairen, die samen met de buitenlandse vijand een buitengewoon ongemakkelijke coalitie vormen,[96] zijn op de ongehoorde militaire overwinningen van het revolutionaire Frankrijk[97] soms toch heimelijk trots.[98] Dat is bij Bonald misschien ook wel het geval:

> Als zij goed wordt geleid, is die trots het beginsel van grootse dingen. Een volk dat zich boven de andere volkeren plaatst, wordt minder gemakkelijk door ze onderworpen. Voordat zij werden aangevallen door de Romeinen waren de volkeren half verslagen door de hoge dunk die zij van hen hadden, en wij hebben met onze eigen ogen iets soortgelijks gezien.[99]

De regering doet er volgens Bonald goed aan de nationale trots te kanaliseren, maar moet dan wel oppassen dat zij de chauvinistische gevoelens van het volk onder controle houdt. Die gevoelens, waarschuwt de contrarevolutionair, vormen namelijk een uiterst explosieve materie:

> Ik herhaal: regeringen maken de instellingen, instellingen maken de mensen, en mensen dragen de goede of slechte eigenschappen over die zij van hun instellingen hebben meegekregen. Vorsten die regeren over volkeren met een beweeglijker verbeeldingskracht [zoals het Franse, R.A.] moeten, zo men wil, meer voorzorgsmaatregelen nemen dan vorsten die volkeren te besturen hebben die [zoals het Engelse, R.A.] standvastiger zijn in hun voorkeuren en rustiger in hun manieren. Maar ook moeten zij een extra drijfveer aanwenden: een actieve drijfveer met een kracht die zo onweerstaanbaar en onberekenbaar is als buskruit, waarvan de ontploffing, teweeggebracht door een handig mineur of door een onwetende arbeider, in één oogopslag het formidabelste obstakel omver kan werpen, of het kostbaarste bouwwerk kan doen springen.[100]

> Bij naties is die precieuze gevoeligheid, net zoals bij het individu, oorzaak van de grootste ontsporingen maar ook een drijfveer voor de mooiste acties. Zij is een echte schat, die een wijze regering stug behoort te vergroten, waarmee zij handig en met respect dient om te gaan, en die zij met mate moet gebruiken. Zij is de motor van die reactiekracht die een natie kan redden uit de wanhopigste crises en die de kleinste monarchieën tegen de grootste kan handhaven, door de eerste aan veerkracht te geven wat de laatste aan machtsmiddelen hebben.[101]

3.5. Nationale verbondenheid: geen kwestie van verstand, maar van gevoel

Het revolutionaire natiebegrip is gefundeerd op een rationalistische premisse: de revolutionaire natie is een vennootschap van contractanten die vrij en elkaars gelijken zijn omdat ze allen rationele, redelijke wezens zijn.

Tegenover het rationalistisch mensbeeld dat aan de revolutionaire conceptie van de natie ten grondslag ligt, stelt Bonald de opvatting dat de mens een affectief wezen is: 'Ik ben wat ik voel, niet wat ik denk', verklaart hij.[102] De natie, een gemeenschap van mensen, is in Bonalds ogen dus een gevoelsgemeenschap, en nationale verbondenheid een kwestie van genegenheid en affectie: 'Het karakter van een natie bestaat uit haar genegenheden. Haar genegenheden bestaan uit haar gewoonten, zoals het karakter van een mens bestaat uit zijn neigingen'.[103]

De reden waarom Bonald veronderstelt dat genegenheden bestaan uit gewoonten, is dat mensen, net zoals kinderen, hun affecties richten op zintuiglijke objecten die voor hen op den duur gewoon worden. 'Een volk dat meer objecten heeft voor zijn affecties, en standvastiger, onveranderlijker, voelbaarder objecten', redeneert hij, 'heeft dus meer gewoonten, meer gehechtheid, meer karakter'.[104]

Bonalds obsessie met concrete objecten is een reactie op de abstract rationalistische symboliek van de revolutionairen. De concrete objecten waarop de natie volgens hem haar affectie richt, zijn de koning, visuele en voelbare personificatie van de natie; de eredienst van het barokke katholicisme, met zijn zichtbare en tastbare beelden en rituelen, die zo sterk op het gevoel inwerken; en tenslotte de adellijke families, met hun wapenschilden, windhanen, duivenhokken en al die andere eeuwenoude symbolen, die uitdrukking geven aan een voornaam en permanent onderscheid.

3.6. De elite, slaaf van de natie

De objecten waarop de natie haar affecties richt, zoals de koning, de openbare eredienst en de standsonderscheiden, noemt Bonald de 'nationale eigenschappen' (*propriétés nationales*). Het woord 'eigenschap' (*propriété*) kan men ook vertalen als 'eigendom'. Van deze dubbele betekenis maakt Bonald handig gebruik: de geestelijkheid, de koning en de adel, betoogt hij (en daarmee zet hij het revolutionaire argument dat deze autoriteiten de natie in eigendom hadden, op zijn kop) zijn eigendom van de natie. Zij zijn, verklaart Bonald (en daarmee zet hij het revolutionaire argument op zijn kop dat de koning, de edelen en de geestelijken onder het ancien régime de enigen waren die vrij waren) namelijk niet vrij, maar juist de *slaven* van de maatschappij.[105]

Terwijl de revolutionairen het *individu* vrij willen maken door het te verlossen uit zijn corporatieve kluisters, wil Bonald de *maatschappij* vrij maken door de corporaties, die samen de maatschappij of natie vormen,[106] te herstellen en te bevrijden van revolutionaire oppressie. Vrijheid voor de corporaties betekent slavernij voor het individu dat van die corporaties deel uit maakt.

We zien dat duidelijk aan de koning: die is niet vrij in zijn doen of laten, maar een publiek persoon; hij is als het ware eigendom van de maatschappij. We zien het ook aan de legerofficier: deze kent niet de vrijheid van het burgerbestaan, en zijn militaire dienst kenmerkt zich niet alleen door *grandeur*, maar ook door *servitude*.[107] En tenslotte zien we het aan de geestelijken: zij zijn permanent gebonden aan hun schapen en hun geloften; wellicht met gouden ketenen, maar die ketenen zijn zwaar genoeg om de meesten onder ons ervan te weerhouden een koninklijke, militaire of kerkelijke loopbaan te willen volgen: wij prefereren de vrijheid van de gewone burger en laten daarom de landsverdediging, de zielzorg en het waarnemen van de koninklijke honneurs over aan de beroeps, die als gevolg van hun professionele verplichtingen niet vrijelijk over zichzelf kunnen beschikken. Dankzij de slavernij van de professionals zijn wij, die niet van een professie of corps deel uit maken, vrij, en kunnen wij ons gerieflijk burgerleventje ongestoord voortzetten.

Dat is ongeveer de redenering die de opmaat vormt voor Bonalds conclusie:

> Ja, de lidmaten van de koninklijke, priesterlijke en edele professie zijn de enige slaven van de burgerlijke maatschappij. Ook al zijn hun ketens van goud, het zijn er niet minder ketens om. En van tijd tot tijd doet de onrechtvaardigheid van hun meester hen heel de zwaarte van die ketens gevoelen. Werpt uw blik op de koninklijke familie, op de adel en de geestelijkheid van een grote samenleving, gij die zo vaak hun

> voorrechten hebt benijd, hun fouten hebt overdreven en misschien hun deugden hebt belasterd. Zie hen noodzakelijkerwijs gehoorzamen aan de wet van hun beroep, die hen, door hen te wijden aan de verdediging van de maatschappij, dwingt om samen met haar ten onder te gaan.[108]

Inderdaad gaan tijdens de Revolutie de koning, de geestelijkheid en de adel gezamenlijk ten onder. Dat harde lot geeft ze echter wel een uitgesproken karakter:

> Dat is hun lot, en opdat zij zich hieraan niet kunnen onttrekken merken de godsdienst en de natuur hen met een bijzonder karakter, dat geen enkele kracht kan uitwissen. Want ook al kan geweld het de dienaren van de godsdienst of de dienaren van de maatschappelijke openbare kracht beletten om hun functies uit te oefenen, welke kracht zou aan priesters het karakter kunnen ontnemen dat zij ontlenen aan hun consecratie, of aan edelen het karakter dat zij ontlenen aan hun geboorte?[109]

In bovenstaande passage benut Bonald nog een andere connotatie van de term ‘karakter’: de oude Grieken verstonden onder ‘karakter’ een onuitwisbaar merkteken. De betekenis van ‘letterteken’, die we ook wel aan de term ‘karakter’ geven, is hiervan afgeleid.

Het nationaal karakter van de Fransen, zo zal men uit de zojuist geciteerde passage hebben begrepen, wordt volgens Bonald gepersonificeerd door de émigrés: zij die door het revolutionair bewind als landverraders worden aangemerkt belichamen volgens hem het zuiverst de Franse natie, net zoals volgens de hedendaagse Fransen de émigrés rond Charles de Gaulle in Londen, die door een democratisch gekozen en aanvankelijk massaal gesteunde Franse regering[110] als landverraders werden bestempeld, tijdens de Tweede Wereldoorlog de Franse natie belichamen en de eer van Frankrijk redden.

Op een crue manier doet Bonald aldus wat de overige aristocraten, zij het vaak in voorzichtiger bewoordingen, altijd al deden voordat zij emigreerden: zij beriepen zich op de natie, invoqueerden haar rechten en eisten dat ze werd vertegenwoordigd, maar gingen stilzwijgend uit van de assumptie dat *zij* de natuurlijke vertegenwoordigers ervan waren, en dat de rechten van de natie samenvielen met hun eigen, historische privileges. Eerst de crisis van 1789 zou hen uit de schone droom doen ontwaken, maar zelfs nadien zouden de meesten blijven vasthouden aan de idee van een door de aristocratie gedomineerde vertegenwoordiging.[111] Achteraf gezien was die idee overigens zo absurd nog niet, want gedurende heel de negentiende eeuw zou het Franse parlement, zij het wat minder dan in de rest van Europa, een bolwerk van aristocratische macht blijven.[112]

4. Nationaal karakter en conservatisme

Bonald en andere contrarevolutionairen zetten het nationaal karakter in tegen de democratie. Ze doen dit door de Fransman voor te stellen als een sentimenteel en dus wispelturig wezen, dat, wanneer je het plotseling aan allerlei veranderingen blootstelt en bovenmate vrij laat, in extremen vervalt: het slaat dan van het ene extreem door naar het andere. De Fransman heeft dus behoefte aan vastigheid, aan een stevig conservatisme dat de gulden middenweg bewandelt tussen extreme vrijheid en extreme afhankelijkheid. Niet de turbulentie van de democratie maar de stabiliteit van de monarchie is de toestand die hem past:

> De Fransman is één en al ziel, één en al gevoel, één en al actie. Hij voelt wanneer anderen denken en handelt wanneer anderen beraadslagen. Het handelen gaat bij hem vooraf aan het denken en het gevoel aan het handelen. De Fransman, die vreselijk is in zijn bokkensprongen en extreem in zijn deugden, heeft minder ondeugden als wel passies. De Fransman, die frivool is en in staat tot standvastigheid, trots en in staat tot volgzaamheid, onstuimig en in staat tot reflectie, zelfverzekerd op het arrogante af, actief tot wonderen toe, dapper en zelfs stoutmoedig, heeft zijn goede eigenschappen; en zijn gebreken zijn maar al te vaak te wijten aan degenen die hem regeren. Spreekt eerder tot zijn hart dan tot zijn rede, geeft hem gevoelens en geen meningen. U die hem regeert, hoedt u vooral voor elke verandering! Maakt de natuurlijke onbestendigheid van zijn smaken niet nog groter door de wispelturigheid van een weifelende administratie. Dat rondom hem niets verandere, als u niet wilt dat hijzelf verandert. Verplaatst niets, als u niet wilt dat hij alles omverwerpt. Uw administratie houde zich even ver van zwakte als van pedante gestrengheid. Maakt de dierbare en onuitputtelijke vrolijkheid van het Franse temperament niet verdrietig. En laat de teugels niet over aan het geweld van zijn primaire impulsen. De Fransman is 'noch gemaakt voor extreme vrijheid noch voor extreme afhankelijkheid'.[113] De Fransman zal zich laten onderdrukken om niet te dienen en zal ketens nemen uit vrees ze te krijgen. Gelooft niet dat het nieuwe regime waaraan men de Fransman heeft onderworpen hem kan passen. De turbulentie van de democratische instellingen zal zijn bandeloosheid vergroten, of de strengheid van de republikeinse vormen zal zijn vrije en uitgelaten humeur afschrikken. Verlaat u niet op zijn eden, want hij is een jongeman die vatbaar is voor excessen. Een voorbijgaande ontgoocheling werpt hem in het klooster, en de toegeeflijkheid van een teder hart voert hem terug aan de voeten van een bemind object. De Fransman heeft behoefte aan de pracht van de monarchie en aan de kracht van één macht. Maar uw fermheid zij niet zonder inschikkelijkheid noch uw wijsheid zonder genade. Ach, als de Fransman verloren is gegaan, dan is dat omdat zijn karakter, dat miskend werd door zijn meesters, maar al te goed werd doorgrond door zijn tirannen.[114]

Aan dit conservatieve natiebegrip verbindt Bonald zeven politieke implicaties. De eerste daarvan hebben we al gezien: men moet het nationaal karakter versterken door het volk zintuiglijk waarneembare objecten te geven waarop het zijn affecties kan richten.[115]

We hebben ook gezien dat Bonalds natiebegrip een 'fundamentalistisch' karakter draagt: de natie is een 'oorspronkelijke idealiteit', die men moet beschermen tegen veranderingen, welke immers de aanvankelijke puurheid slechts kunnen bederven. Deze conceptie zou Bonald zeer wel kunnen hebben ontleend aan Rousseau, die beweert dat elk volk een eigen nationaal karakter heeft dat men moet koesteren en beschermen, en die met het oog hierop voorstelt een burgereed in te voeren met de volgende tekst: 'Met mijn lichaam, mijn goederen, mijn wil en heel mijn vermogen bind ik mij aan de Natie, opdat ik daar geheel en al, ik en alles wat van mij afhangt, aan toebehoor. Ik zweer voor haar te zullen leven en sterven'.[116]

Zover als Rousseau en de revolutionairen gaat Bonald niet: zichzelf en alles en iedereen opofferen voor de Natie is hem een brug te ver. Wel echter meent hij (dat is de tweede implicatie van zijn natiebegrip), dat de bescherming van het nationaal karakter een absoluut en alomvattend conservatisme vereist:

> Aangezien het nationaal karakter zich vormt door de gewoonten en de religieuze en politieke affecties, kan elke verandering in de religieuze of politieke affecties die de gewoonten onderbreekt en die het object van de affecties verplaatst, kan elke burgerlijke of strafwet, elke wijze van straffen of zelfs belonen die aanstoot geeft aan de gevoelens en meningen van een geconstitueerde maatschappij, het nationaal karakter slechts aantasten.[117]

De derde implicatie van Bonalds natiebegrip is dat de opvoeding gericht moet zijn op het bijbrengen van *respect*, respect voor 'de grondwetten en de maatschappelijke eigendommen, voor de religie, affectie voor de persoon van de monarch en zijn familie, en achting voor de onderscheiden beroepen'.[118]

De vierde consequentie die Bonald aan zijn natiebegrip verbindt, is een linguïstisch en cultureel protectionisme. Waartegen moet dit protectionisme de Franse natie beschermen? Uiteraard tegen het angelsaksisch imperialisme.[119]

Ter bescherming van het nationaal karakter moeten ook internationale uitwisselingen, zoals handel en reizen, worden tegengegaan. Dat is de vijfde consequentie.[120]

De zesde eis is bestrijding van de Verlichting, die het kosmopolitisme propageert en daardoor de publieke deugden en de solidariteit ondermijnt. Ook knaagt de Verlichting aan de nationale eigendunk die nu eenmaal nodig is om de nationale onafhankelijkheid in stand te houden.[121]

De zevende implicatie tenslotte is dat moet worden voorkomen dat de religie, het landsbestuur en de sociale onderscheiden de burger koud laten, of dat hij ze uit egoïsme in de uitverkoop doet.[122] Die twee reacties werd Bonald gewaar bij de burgers van Nederland,

België en Duitsland, landen die door de Franse revolutionaire legers binnen de kortst mogelijke tijd onder de voet werden gelopen.[123]

5. 'Nationalisme'

Het strelen van de nationale trots, antisemitisme, racisme, de gedachte dat de natie een eigen karakter heeft, dat men dit karakter moet versterken en angstvallig moet beschermen door te appelleren aan gevoelens, door conservatisme, door een opvoeding die respect bijbrengt, door cultureel en linguïstisch protectionisme, anti-kosmopolitisme en anti-individualisme, het riekt één-en-twintigste eeuwers naar nationalisme.

Eigenlijk is het ironisch om Bonalds natietheorie als nationalistisch aan te merken, aangezien de term 'nationalisme' juist is uitgevonden door Bonalds contrarevolutionaire geestverwant Barruel, die hem gebruikte ter stigmatisering van de exclusieve, enggeestige vaderlandsliefde van revolutionair links, en aangezien uitgerekend Bonald, net zoals de andere émigrés, die bekrompen vaderlandsliefde categorisch veroordeelde.[124] Het nationalisme dat hij kende, het linkse nationalisme van zijn tijd, wees Bonald dus af. Het heeft er echter wel de schijn van dat hij, in reactie op dat revolutionair nationalisme, een eigen, contrarevolutionair 'nationalisme' ontwikkelde.[125]

De gedachte dat er tegelijk met het revolutionair nationalisme een contrarevolutionair 'nationalisme' ontstond, druist in tegen de gangbare opinie over de genealogie van het nationalisme. Die opinie is dat het nationalisme in de eerste helft van de negentiende eeuw louter door links werd uitgedragen, vanaf 1848 rechts-romantische varianten kreeg,[126] en aan het eind van de negentiende eeuw het motto werd van extreemrechts doordat er een nieuwe synthese ontstond van nationalisme en reactionair denken,[127] twee richtingen die tot dan toe nimmer waren samengegaan.[128] Als Bonalds natietheorie als 'nationalistisch' kan worden gekwalificeerd, dan zou dat impliceren dat deze synthese reeds in 1795 zou zijn ontstaan.[129]

Bonald als een 'nationalist' bestempelen is één, hem (zonder enige nadere precisering of voorbehoud) als een collectivist, totalitarist of proto-fascist afschilderen is een ander verhaal. Die laatste stap wordt gezet door Klinck, die rept van Bonalds 'autoritair collectivistische theorie van de natie'.[130] Autoritair is Bonalds theorie van de natie zeker, maar collectivistisch? De intermediaire machten, aan wier onafhankelijkheid Bonald zoveel belang hecht, verhinderen de 'volledige onderwerping van individuen en groepen aan de natiestaat', die volgens Klinck de kern van Bonalds natiebegrip zou vormen.[131] Wat Bonalds theorie wèl impliceert, is een volledige onderwerping van individuen[132] aan groepen, zoals de families en

beroepsgemeenschappen die samen de maatschappij vormen.[133] Vat men 'collectivisme' op als een onderwerping van individuen aan deze traditionele collectieven, dan kan Bonalds theorie inderdaad collectivistisch worden genoemd. Vat men het daarentegen op als een totalitarisme, als een totale onderwerping van individuen en groepen aan de staat, dan is het predikaat 'collectivistisch' echter niet op zijn plaats, want Bonalds monarchie is al evenmin een totalitaire staat als het ancien régime.[134] Als men de verdediging van (corporatieve) vrijheden 'liberaal' acht, zou men die monarchie zelfs liberaal kunnen noemen.[135]

In zoverre het 'autoritair nationalisme' van de twintigste eeuw totalitair is, kan Bonald dus niet als een voorloper hiervan worden aangemerkt. Ook in andere opzichten is het dat niet. Zo is de totalitaire natiestaat, in tegenstelling tot Bonalds maatschappij- en natiebegrip, niet religieus genormeerd, en heeft die staat in principe geen respect voor traditionele instituties als de adel, de geestelijkheid en de monarchie.[136] Dergelijke instituties schakelt hij gelijk, of instrumentaliseert hij ten behoeve van de almachtige één-partij-staat. In plaats van de religie stelt hij de seculiere cultus van een verabsoluteerde natie; in plaats van de aan het gewoonterecht gebonden monarch een almachtige en vergoddelijkte *Führer*; in plaats van de inertie der oude elites de actie van de volksmassa. In Bonalds natie daarentegen is het volk zo goed als non-existent: de rol van de massa beperkt zich er tot het gehoorzamen en respecteren van de elites.

Bonalds elitaire variant van het 'autoritair nationalisme' staat dan ook haaks op de volkse variant hiervan, die wordt gerepresenteerd door o.a. het bonapartisme,[137] de laat-negentiende-eeuwse *Ligues*, het fascisme en het nationaal-socialisme.[138] Dat Klinck, hoewel hij tussen deze beide varianten onderscheid maakt, Bonald nochtans met het fascisme assimileert,[139] valt dan ook moeilijk te begrijpen. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat hij, net zoals Sternhell en veel anderen, van het fascisme een buitengewoon brede definitie hanteert. Hoe breder de definitie, des te groter de kans dat men bijvoorbeeld de neo-royalistische *Action française* en neo-traditionalistische 'régimes d'exception' als die van Franco, Salazar en Vichy, tot fascismen verklaart.[140]

Hoewel de *Action française* en de 'régimes d'exception' bepaalde raakvlakken hebben met totalitaire ideologieën als het fascisme en het nazisme, onderscheiden zij zich daarvan doordat ze niet, net zoals de Franse revolutionairen, een 'nieuwe mens' en een nieuwe maatschappij verlangen te creëren, doch uit zijn op herstel van de oude orde: 'Hun streven is niet om een substituut-elite te vormen, een vernieuwde aristocratie die gefundeerd is op gerehabiliteerde krijgerswaarden, maar integendeel om de invloed van de grote behoudende

krachten te versterken, en om sommige daarvan, zoals het leger en de Kerk, een specifiek institutionele rol te laten spelen'.[141]

Wat in dit citaat gezegd werd over het leger, gaat overigens voor Bonald niet op, want de contrarevolutionair vereenzelvigt het militarisme met het despotisme, en is, uit hoofde van zijn conservatisme, een tegenstander van de dienstplicht.[142] Daarom is hij wel als een 'rechtse antimilitarist' aangemerkt.[143]

Conclusie

De monarchie dient volgens Bonald in overeenstemming te zijn met het karakter van de natie. Dat karakter koppelt hij los van de klimaatthese van Aristoteles en Montesquieu, en verbindt hij met een culturele benadering die hij waarschijnlijk, overigens zonder ervoor uit te komen, aan Montesquieu ontleent. Bonald geeft aan die benadering echter zijn eigen inhoud door haar te interpreteren als een 'erfelijke overdracht', dat wil zeggen: als een intergenerationele transmissie van kennis, neigingen en affecties. Deze transmissie is niet van biologische aard maar een kwestie van opvoeding, met name van opvoeding binnen de familie.

Wat Bonald gemeen heeft met de revolutionairen is dat zij de natie allebei opvatten als een groep mensen met een gemeenschappelijke taal, cultuur, geschiedenis, regering en grondgebied. In politiek opzicht echter is Bonalds natie het spiegelbeeld van de revolutionaire: terwijl voor de revolutionairen de natie een republiek is van vrije en gelijke burgers, die bovendien ruimte laat voor verschillende religies en levensbeschouwelijke opvattingen, identificeert Bonald de natie met de monarchie, waarin het katholicisme soeverein heerst en de traditionele ongelijkheden (de standsonderscheiden) alom worden gerespecteerd. En sluiten de revolutionairen de vorst en de elites uit van de natie, dan verengt Bonald, daarmee het volk buiten spel plaatsend, de natie tot die elites en de vorst.

Opgevat als collectieve actor, als collectief ik, bestaat de natie dus niet in Bonalds systeem. Daardoor wijkt het af van het romantische natiebegrip. Ook verschilt het, hoewel het racistische, antijudaïstische en xenofobe elementen bevat, aanzienlijk van de biologisch-etnische opvatting van de natie die gemeengoed is onder modern extreemrechts. Daarentegen valt het grotendeels samen met het natiebegrip dat in de negentiende eeuw gangbaar is onder het gewone, klassieke rechts. In de rechtse conceptie is de natie niet gefundeerd op de ratio doch op affecties. Daarom moet men haar niet op abstracte argumenten richten, maar op zintuiglijke objecten, die zijn verbonden aan een tastbare monarch, een indrukwekkende eredienst en duidelijk onderscheidbare elites.

Ook mag in de rechtse conceptie de nationale trots worden gestreeld. Die trots is echter geen doel op zich, maar een middel: hij mag niet ontaarden in de drang om andere volkeren te vernietigen, en mag ook niet leiden tot een militarisering van de maatschappij.

Een andere consequentie die Bonald aan zijn notie van het nationaal karakter verbindt, is dat de geprivilegieerden, welke volgens de revolutionairen de enigen waren die in het ancien régime (een perverse!) vrijheid genoten, in feite de slaven zijn van de maatschappij. Het is aan hun slavernij te danken, betoogt Bonald, dat de gewone man kan genieten van zijn burgerlijke vrijheden. De emigratie van de contrarevolutionaire edelen was een uitvloeisel van hun traditionele slavenstatus: deze edelen waren de échte Fransen, want zij waren degenen die ondanks alles trouw waren gebleven aan hun plicht, de wetten, de religie en hun vorst.

Het nationaal karakter, meent Bonald, die hierin overigens niet zover lijkt te gaan als Rousseau, heeft bescherming nodig. De contrarevolutionaire denker pleit dan ook voor een gesloten samenleving, die in het teken staat van een rigoureus conservatisme en een (cultureel, economisch, linguïstisch) protectionisme.[144] De opvoeding in die samenleving stelt zich ten doel om respect bij te brengen. Elke invloed van de Verlichting is er dus uitgebannen, en er wordt angstvallig voor gewaakt dat burgers, uit onverschilligheid of egoïsme, de nationale belangen in de uitverkoop doen.

Ondanks deze autoritaire trekken draagt Bonalds contrarevolutionair nationalisme echter geen collectivistisch, totalitaristisch of fascistisch karakter. De finaliteit ervan is namelijk niet de creatie van een nieuwe maatschappij of een nieuwe mens, maar integendeel het herstel van de door onafhankelijke intermediairen gedomineerde oude orde.[145]

XIV Fronde en Revolutie

Bonald wordt vaak geportretteerd als een absolutist. In dit hoofdstuk zullen we zien hoe dat portret zich verhoudt tot hetgeen Bonald in zijn *Theorie van de Macht* zegt over de adellijke revoltes van het ancien régime en over de oorzaken van de Revolutie.

1. De aristocratische fronde: een eeuwen omspannende continuïteit

Gedurende het ancien régime kwam de adel (of kwamen althans bepaalde fracties daarvan) meermaals in opstand tegen het koninklijk gezag. Voorbeelden van zulke adellijke revoltes waren de *guerre du bien public*,[1] de godsdienstoorlogen,[2] de *Ligue* en de *Fronde*. Tussen deze verschillende revoltes bestaat een historische continuïteit, zo constateert de hedendaagse Franse historicus Le Roy Ladurie: 'De liga van het *Bien public* is reeds een *Fronde* of gewoon een aristocratische of zelfs dynastieke opborreling, zoals er vaak zullen zijn tot aan de achttiende eeuw. De Franse Revolutie moet eraan te pas komen om er definitief een eind aan te maken'.[3]

Anders dan Le Roy Ladurie meent, maakt de Franse Revolutie geen einde aan de aristocratische frondes. Zij is er namelijk, in bepaalde opzichten, juist de voortzetting van. De Franse Revolutie ontstond immers doordat een aristocratische fronde tegen het koninklijk absolutisme zich verbreedde tot een massale volksbeweging. Een liberale minderheid van de adellijke frondeurs werd toen revolutionair. De afgevaardigden van deze minderheid, verenigd in de 'Bretonse club', de directe voorloper van het genootschap der Jacobijnen, namen, in de nacht van 4 augustus 1789, het initiatief tot de afschaffing van de feodale en corporatieve maatschappij.[4]

Aangezien deze adel de aanstichtster was van de Revolutie,[5] kunnen we de gedachte dat de omwenteling het werk van de bourgeoisie was, afdoen als een mythe.[6] Wel zou de bourgeoisie in de loop van de Revolutie het initiatief van de adel overnemen, en haar deels van haar macht en bezittingen beroven.[7] Die macht en bezittingen zou zij overigens na de Revolutie grotendeels heroveren,[8] zodat de negentiende eeuw niet alleen de eeuw van de bourgeoisie werd, maar ook (en wellicht meer nog) de eeuw van de aristocratie.[9] De Revolutie was dus in feite slechts een intermezzo.

Dit intermezzo kwam de adel nochtans duur te staan. Veel edelen, met name officieren, raakten als gevolg van de omwenteling hun baan kwijt,[10] emigreerden[11] (goedschiks of kwaadschiks), verloren eigendommen en familieleden, of lieten het leven in de revolutionaire hecatombe. In feite waren de edelen dus tovenaarsleerlingen geweest.[12]

De meeste edelen hadden de Revolutie echter niet lang gesteund. Reeds in 1789 weigerde de meerderheid van de adel[13] om het standsbeginsel, waaraan zij haar identiteit ontleende, en de privileges, waarop haar economische en politieke macht was gebaseerd, op te geven. Afgeschrikt door de steeds radicaler wordende revolutionaire hervormingen werd deze meerderheid in de periode 1788-1792 steeds conservatiever, en zo kwam zij in contrarevolutionair vaarwater terecht. De aristocratische prerevolutie was dus de gemeenschappelijke vader van zowel de Revolutie als de contrarevolutie.[14]

Ook na de Revolutie manifesteerde de opstandige geest van de adel zich in frondes. Men denke bijvoorbeeld aan de fronde van de *chambre introuvable* in 1815,[15] aan de fronde van die tweede *chambre introuvable* die Frankrijk regeert in de beginperiode van de Derde Republiek (1871-1876),[16] aan de tegen die republiek gerichte samenzwering van graaf de Lur-Saluces, of zelfs aan het frondeuze karakter van de *Action française*,[17] waarin deze opstandige graaf de rol speelt van *éminence grise*. Heden ten dage lijkt de geest van de fronde, samen met de oude aristocraten zelve, een nieuw tehuis te hebben gevonden in (de traditionalistisch katholieke stroming en de monarchistische stromingen binnen) het populistische *Front national*.[18]

Wat deze frondes met elkaar gemeen hebben, is dat zij nimmer blijvend politiek succes hebben geboekt. Een mogelijke verklaring voor dit relatieve onvermogen biedt de volgende paradox, die Le Roy Ladurie signaleert in zijn analyse van de *guerre du bien public*:

> De openlijke of verborgen doelstellingen van de liga van het *Bien public* zijn ultra-decentraliserend, aangezien ze in geval van een overwinning erop uit zouden draaien dat feitelijk autonomie zou worden gegeven aan een paar vorsten van het zwaarste kaliber; maar die ambities richten zich ook, op een paradoxaal 'centrale' manier, op de top van de staat, waarvan de groten, zoals zo vaak onder het ancien régime, de treden willen beklimmen en waarover zij de controle willen krijgen, op het gevaar af elkaar uit te moorden wanneer het doel eenmaal is bereikt. De samenzweerders willen allemaal samen, verondersteld dat dit mogelijk zou zijn, het centrum beheersen, en tegelijkertijd ieder voor zich de periferie domineren. Kwadratuur van de cirkel? Laten we hun actie evenwel niet, door ze als 'feodalen op hun retour' te bestempelen, geringschatten. Onder andere omstandigheden had de beslaglegging van de groten en vooral van de edelen op de staat het vertrekpunt kunnen vormen voor een ontwikkeling als die in Engeland; de aristocratie zou dan, in afwachting van andere maatschappelijke groeperingen, hebben getracht de regeringsmachinerie, de

> belastingen, enz. te beheersen. Dan zou het wel nodig zijn geweest dat de samenzweerders ertoe overgingen de Staten-Generaal bijeen te roepen, waartoe hun manifesten inderdaad opriepen. Verondersteld dat die nationale vergadering operationeel zou zijn, hetgeen onder het ancien régime nauwelijks het geval was, dan had zij de kern gevormd van een representatief stelsel.[19]

De queeste naar een representatief (dat wil zeggen: door een aristocratie gedomineerd) stelsel zou de Franse conservatieven en liberalen tot ver in de negentiende eeuw bezig houden. Geen van de opeenvolgende frondes, noch de *guerre du bien public*, noch de *Ligue*, noch de *Fronde*, noch de prerevolutie, noch de contrarevolutie, noch de *chambre introuvable* van 1815, noch die van 1871, zou er echter in slagen de kwadratuur van de cirkel te vinden.

Eén van de redenen hiervoor is het antagonisme tussen degenen die Le Roy Ladurie de 'edelen' noemt (en waarmee hij de lagere, provinciale edelen bedoelt, de edelen die de diverse *chambres introuvables* domineerden welke Frankrijk heeft gekend) en de 'groten', dat wil zeggen: de hoge adel. De eersten, die vooral decentralisatie wilden, wantrouwden (of bestreden zelfs openlijk) de laatsten, die niet onwelwillend stonden tegenover een gecentraliseerde liberale staat, mits zijzelf de voor die staat essentiële functie van senaat of Hogerhuis vervulden.

Deze tegenstelling blijkt heel duidelijk uit de woorden welke burggraaf Noailles, die tot de liberale hofadel behoorde, en die tijdens de nacht van 4 augustus 1789 voorop had gelopen in het offensief tegen de privileges, sprak tot de provinciale edelman Jaucourt:

> Jullie anderen [de reactionaire edelen uit de provincie], jullie gaan ons jullie titels en jullie wapens geven! Want jullie zijn niet op de hoogte: in de nacht van 4 augustus hadden wij een bijbedoeling, die jullie moeten gaan verwezenlijken, want wij hadden daar de tijd niet voor. Wij wilden twee kamers, want er zijn een heleboel edelen tegenwoordig, je ziet al lang door de bomen het bos niet meer. Wij [de groten] zouden in het Hogerhuis gaan zitten, de kleine adel zou het Lagerhuis bezetten, zij zou het benedenkoor hebben gevormd.[20]

Het wantrouwen dat de lage provinciale adel jegens dit hoogadellijke project koestert, wordt het duidelijkst onder woorden gebracht door Bonalds vriend d'Antraigues. Deze feodale extremist wijt de Revolutie aan de politiek van Loménie de Brienne. Teneinde de aristocratische oppositie te fnuiken, aldus d'Antraigues, trachtte Loménie de adellijke eenheid te breken. In het kader van die politiek zette hij de hofadel op tegen de provincieadel. De hofadel hield hij voor, dat zij dankzij zijn hervormingsplannen zitting zou kunnen nemen in een Hogerhuis (*Cour plénière*). Loménie en zijn opvolger, de 'democraat' Necker, hadden bovendien de koning zodanig tegen de eerste en de tweede stand opgezet dat die de Staten-

Generaal bijeenriep en de standen beval zich te vermengen. Dit laatste had noodlottige gevolgen gehad: 'Door een vermenging van standen geraakt men in een monarchie onvermijdelijk tot anarchie of despotisme'.[21]

Om in het Hogerhuis te kunnen komen, aldus d'Antraigues, had de hofadel zich voorgedaan als republikeins, en gemene zaak gemaakt met de *monarchiens*: 'De instelling van een Hogerhuis diende de volgende twee doelen: de erfelijke *pairs* vormden in hun eentje de echte, constitutionele adel, en reduceerden de adellijke stand als geheel tot niets'.[22]

De *parlements*, die volgens hem de voorloper van het Hogerhuis waren, kwalificeert d'Antraigues als een 'tirannennest'.[23] Het onderscheid tussen hofadel en provinciale adel, dat volgens hem in het leven is geroepen door Richelieu, is een splijtzwam.[24] Het moet, concludeert d'Antraigues, worden afgeschaft,[25] want in het wetgevend lichaam zijn alle edelen gelijk.[26]

Bij d'Antraigues, zo zien we, resulteert het ressentiment van de provincieadel jegens de hoge adel in een adellijk egalitarisme, dat bij hem overigens een wel zeer radicale vorm aanneemt. Zo betoogt hij dat een edelman, om de adel te kunnen vertegenwoordigen in de Staten-Generaal, niet eens bezit of een leen hoeft te hebben.[27]

Ook zien we dat de sociale breuklijn tussen beide adellijke categorieën zich vertaalde in een politieke breuklijn. Die politieke breuklijn zou gedurende heel de negentiende eeuw het Franse politieke landschap blijven structureren: de provincieadel zou de falange van een ultraroyalisme *à la* Bonald en vervolgens van het legitimisme vormen, terwijl de liberale hoge adel eerst een pool zou vormen rond het liberaal legitimisme van Chateaubriand, om vervolgens de elite te worden van het orleanisme. Dit dubbele (sociale en tegelijk politieke) antagonisme tussen een liberale hoge adel en de jonkers uit de provincie verklaart ten dele waarom het tussen het legitimisme en het orleanisme nimmer tot een politieke fusie of zelfs maar tot een vergelijk zou komen,[28] en waarom de in 1871 ondernomen poging tot restauratie van de monarchie faalde.[29]

2. Bonalds rechtvaardiging van de fronde

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat het argument van het nationaal karakter ('de Fransman is frivool en moet dus niet te vrij worden gelaten') gebruikt kan worden tegen de democratie. De absolutisten gebruiken dit laatste argument niet alleen tegen de democratie, maar ook tegen de aristocraten, wier libertaire neigingen volgens hen een eeuwige bron van opstanden, burgeroorlog en revolutie vormen.[30] Ter ondersteuning van die visie wijzen zij op

het verband tussen de prerevolutie en de Revolutie,[31] maar ook op oudere aristocratische revoltes als de *guerre du bien public* en de *Fronde*.

De aristocraten trachten die opstanden te bagatelliseren. Het argument dat er tussen prerevolutie en Revolutie een verband bestaat, pogen zij te ontkrachten door de afstand tussen de traditie van aristocratische oppositie enerzijds en de Revolutie anderzijds zoveel mogelijk uit te vergroten: het ene is slechts een wissewasje, het tweede daarentegen een radicale breuk.

Bonald betoont zich een aristocraat. Hij gebruikt namelijk, net zoals Montesquieu en d'Antraigues,[32] het nationaal karakter als wapen tegen het absolutisme en het verlicht despotisme:

> Meer dan eens heeft dat nationaal karakter zich uitgesproken tegen de administratie zelf, in tijden waaraan men de herinnering niet heeft verloren, toen het de aanslagen die op de grondwetten werden gepleegd, afweerde door rake en spottende opmerkingen of door de stilte der afkeuring.[33]

Ook redeneert Bonald als volgt: hoe karaktervol een volk is, hangt af van zijn gehechtheid aan zijn constitutie; nergens is die gehechtheid zo sterk als in Frankrijk; dit blijkt uit het feit dat troebelen als de *guerre du bien public* en de *Fronde* eigenlijk niets om het lijf hadden:

> Onder een kindkoning[34] en onder het ministerie van een gehate en benijde vreemdeling[35] kunnen de opstand van de hoofdstad en van verscheidene provincies, de dwaling van het voornaamste lichaam der magistratuur en zelfs Condés genie[36] niets anders maken van de *Fronde* dan een hofintrige of een stadse chicane, want er wordt geen enkele grondwet aangevallen. Evenzo loopt onder Lodewijk XI de onvrede van bijna alle prinsen van den bloede, van een groot aantal seigneurs, van de grootste veldheren die worden geholpen door de machtigste vazallen[37] en door buitenlandse vorsten,[38] uit op een onbeslissende veldslag[39] en eindigt zij met een vredesverdrag zonder betekenis. Men ziet dat ik doel op de *guerre du bien public*, die losbarstte aan het begin van de regeerperiode van Lodewijk XI. Hénault: "De slag van Montlhéry werd geleverd zonder dat de koning en de graaf van Charolais lust hadden om te strijden. Voor beide kanten was het verlies gelijk. Deze oorlog werd beëindigd door het verdrag van Conflans en van Saint-Maur, waarin de koning op alle punten toegaf, zeker in de hoop dat hij alles zou krijgen door zijn intriges".[40]

Elders bagatelliseert Bonald de *Fronde* tot een soort tragikomedie die men zeker niet te serieus moet nemen.[41] De hooggerechtshoven, die in vrijwel alle adellijke opstanden een belangrijke rol hadden gespeeld, leveren volgens hem geen enkel gevaar op voor de staat, want doordat zij geen eenheid vormen zijn zij altijd verdeeld.[42] Ook staan zij lager in rang dan de krijgsadel, en bovendien zijn zij juist door hun excessen een matigende factor.[43] Dankzij de hooggerechtshoven, beweert Bonald, is de Franse constitutie superieur aan alle overige

constituties.[44] En degenen die klagen dat de hooggerechtshoven teveel macht hebben, suggereert hij, zijn er eigenlijk op uit om de monarch ten val te brengen:

> Wanneer men onder een zwak bewind hoort klagen over excessief gezag van de hooggerechtshoven, dan mag men aannemen dat er achter het doek een of ander eerzuchtig man staat die zijn particuliere macht wil vestigen. En de staat lijkt dan veel op een huis waarin knechten die misbruik willen maken van de zwakte van mijnheer, zich overal lopen te beklagen over het despotisme van mevrouw.[45]

Eén van de voornaamste oorzaken van de adellijke opstanden, en trouwens ook van de volksoproeren in de steden en de boerenrellen op het platteland, was altijd geweest dat de koningen de belastingen verhoogden omdat zij geld nodig hadden voor de kostbare oorlogen die zij voerden. De edelen, die als gevolg van hun fiscale privileges de rijkste inwoners en dus de voornaamste belastingbetalers waren, weigerden vaak die oorlogen te financieren. Bonald maakt zich tot een spreekbuis van het adellijk antifiscalisme en antimilitarisme door zich op te werpen als criticus van de veroveringsoorlogen van Lodewijk XIV:

> Tot aan Lodewijk XIV had Frankrijk slechts gestreden om vreemdelingen terug te dringen, opstandige vazallen te temmen of rebellerende onderdanen te onderwerpen. Stromen goud en bloed, die men deed vloeien ter ondersteuning van wettige rechten, konden haar in Italië niet de minste verovering verzekeren.[46] Onder Lodewijk XIV ontplooit Frankrijk plotseling een ongekende kracht. Frankrijk was krijgshaftig, maar werd veroveringslustig. Maar haar constitutie was dan ook verzwakt en, zonder te spreken van verscheidene minder merkbare oorzaken van verslechtering, de voortschrijdende vervreemding van een groot deel van het koninklijk domein, die het noodzakelijk maakte om veel geldelijke toelagen in te stellen, en het schisma in de staatsgodsdienst,[47] die gedurende verscheidene regeerperioden aan alle burgers wapenen ter hand hadden gesteld,[48] hadden personen en eigendommen die *vastigheid* ontnomen die een ware grens aan de macht is en een noodzakelijk effect van de constitutie.[49]

Natuurlijk is Bonalds argument ook gericht tegen de revolutionaire propaganda, die de monarchie afschildert als een regime dat krachtens zijn natuur altijd uit is op veroveringen. Inderdaad had een monarch als de Zonnekoning veroveringsoorlogen gevoerd, geeft Bonald toe, maar daarmee waren slechts grenscorrecties beoogd. Bovendien voerden de revolutionairen zelf veroveringsoorlogen, en die waren veel ambitieuzer, massaler en vernietigender dan die van de Zonnekoning:

> Onwetende of perfide hekelaars van het koningschap, vergelijkt Frankrijk met Frankrijk, de monarch die zijn machtsmiddelen het meest heeft geforceerd met de

> vergadering die de hare het meest heeft misbruikt, de vorderingen van mensen en geld van Lodewijk XIV met de ongehoorde rekwisities van het *comité du salut public*. En weest onpartijdig![50]

3. Analyse van de oorzaken van de Revolutie

Behalve in zijn rechtvaardiging van de fronde en in zijn kritiek op de Zonnekoning manifesteert Bonalds *esprit frondeur* zich ook in zijn analyse van de oorzaken van de Revolutie.

3.1. De rol van het koninklijk absolutisme

We zagen reeds dat Bonald de omwenteling toeschrijft aan de koning: op 27 juni 1789 had die immers de drie standen opgedragen om te fuseren. Maar eigenlijk, meende Bonald, was de koning de Revolutie al veel eerder begonnen, want reeds in november 1788 hadden eerste minister Necker en de koninklijke entourage, die de geprivilegieerden wilden straffen voor hun revolte tegen de regering, de koning ervan overtuigd dat het nodig was de afvaardiging van de derde stand in de Staten-Generaal te verdubbelen. Door die verdubbeling had de derde stand evenveel afgevaardigden gekregen als de eerste en tweede stand samen. En doordat een derde van de adellijke afgevaardigden en de meeste afgevaardigden van de geestelijkheid zich vervolgens bij de revolutionaire meerderheid van de derde stand hadden gevoegd, had die derde stand een overwicht gekregen in de Staten-Generaal, en had dat orgaan zich kunnen omvormen tot een Nationale Vergadering.[51]

Toen hij het aantal afgevaardigden van de derde stand verdubbelde, had de vorst volgens Bonald zijn particuliere wil (de absolutistische logica) laten prevaleren boven de algemene wil (de constitutie). De hooggerechtshoven, de constitutionele waakhonden, hadden zich aanvankelijk tegen deze willekeur verzet, maar hadden uiteindelijk, weinig vermogend tegen de revolutionaire orkaan, hun verzet laten varen.[52]

Vanaf dat moment bestond er geen algemene macht meer, redeneert Bonald. En wanneer er geen algemene macht meer is, willen alle particuliere machten overheersen. De getalsmatige meerderheid van die particuliere machten vestigde een tirannie: de derde stand wierp zich op als soeverein.

Toen de derde stand een bedreiging voor de koninklijke macht begon te vormen, riep de vorst de hulp in van het leger. Het leger, analyseert Bonald, gehoorzaamde echter niet aan de koning, maar aan de Nationale Vergadering.[53]

Wat Bonald hier in feite mee bedoelt te zeggen, is dat de koning zichzelf en de maatschappij had kunnen redden als hij zich maar had (willen) laten verdedigen door de adel. Bonald plaatst de adel, die hij de 'gewone' en 'defensieve' macht van de maatschappij noemt, namelijk *tegenover* het leger, dat hij aanduidt als de '*buiten*gewone' of 'offensieve' macht van de maatschappij.[54] Gevangen in zijn eigen absolutistische logica had de koning het de adel helaas niet toegestaan om gehoor te geven aan haar natuurlijke neiging, de neiging om de troon te verdedigen.

Deze klacht was oud: men vindt hem onder andere bij Montesquieu.[55] De klacht geeft uiting aan de frustraties van een adel die zich door de uitholling van haar privileges en door de militaire revolutie,[56] die haar oorspronkelijke defensieve functie overbodig maakt, beroofd ziet van haar voorheen vanzelfsprekende toegang tot de macht.

Het argument dat de adel er van nature toe neigt de Kroon te *verdedigen*, moet dus niet worden opgevat als expressie van een absolutistische gezindheid, maar juist als uiting van het verlangen van de adel om haar oude machtsposities te heroveren.

Wanneer men dit voor ogen houdt, wordt ook duidelijk dat er in Bonalds optiek geenszins een tegenstelling bestaat tussen de beide missies die hij aan de adel toekent, namelijk de taak om de macht te beperken en die om de macht te verdedigen: juist door de macht te verdedigen beperkt de adel de macht. Door de adel, zijn natuurlijke bondgenoot, het recht te ontzeggen hem te verdedigen, was de macht grenzeloos en dus onverdedigbaar geworden.

In Bonalds klacht dat de vorst de adel niet toestond om hem te verdedigen, zit overigens een kern van waarheid, want net zoals hun voorgangers bleven Lodewijk XVI en Marie-Antoinette jaloers waken over hun koninklijke prerogatieven, en koesterden zij een diep wantrouwen jegens de adel. Zouden zij de edelen hebben opgeroepen om hen te verdedigen, dan zouden zij zich met huid en haar hebben overgeleverd aan de reactionaire, aanmatigende, rebelse aristocraten. De revolutionaire bourgeoisie en zelfs de Jacobijnen leken hun dan ook natuurlijker bondgenoten dan de émigrés.[57] En de geschiedenis van de Restauratie en van het negentiende-eeuwse legitimisme zou in zekere zin bewijzen dat zij gelijk hadden: de prijs die hun opvolgers voor hun onconfortabel bondgenootschap met de adel moesten betalen, was een verregaande aristocratisering van de monarchie.[58]

3.2. Een contrarevolutie, maar hoe?

Behalve over de rol van de vorst spreekt Bonald ook over de contrarevolutionaire émigrés. Zoals we in zijn levensbeschrijving hebben kunnen lezen behoort hij zelf tot deze categorie, die tijdens de Revolutie uitwijkt naar het buitenland. Een ander, groter deel van de adel blijft dan echter achter in Frankrijk, waar het zich op verschillende wijzen verzet tegen de Revolutie.[59] Eigenlijk al vanaf het moment dat de Revolutie uitbreekt, ontspint zich onder de contra's een debat over de vraag wat de beste manier is om de Revolutie te bestrijden: emigreren of thuisblijven?

Velen kiezen voor emigratie.[60] Anderen houden dit voor een strategische fout, [61] ook al worden zij, o ironie, later vaak door de omstandigheden gedwongen om ook uit te wijken naar het buitenland.

Degenen die emigreren zijn onderling verdeeld over de te voeren strategie. De beide broers van de koning en de hofadel mikken namelijk op een invasie van buitenlandse mogendheden, die, naar zij hopen, met de revolutionairen korte metten zal maken. De provinciale adel daarentegen wenst of Frankrijk van binnenuit te bevrijden door een coalitie te sluiten met de geestelijkheid en het volk,[62] of een eigen leger te formeren dat vanuit het buitenland zelfstandig de revolutionaire troepen bestookt.[63] Zij wantrouwt namelijk (en dat wantrouwen is niet onterecht) de intenties van de buitenlandse mogendheden.[64] Maar omdat zij zonder buitenlandse hulp weinig uit kan richten, werkt zij met die mogendheden, ondanks vele fricties,[65] toch min of meer samen.

Wie in een oorlogssituatie samenwerkt met de buitenlandse vijand, stelt zich bloot aan het risico dat het in zijn herkomstland heersende regime hem beticht van verraad aan het vaderland. Als reactie op dit argument herdefiniëren de émigrés het vaderland als de (traditionele) monarchie:[66] wij hebben, redeneren zij, ons vaderland (de geboortegrond) verlaten uit liefde voor ons vaderland (de monarchie).

Maar behalve van landverraad beschuldigen de revolutionairen de émigrés ook van verraad aan de monarchie. De émigrés, stellen zij namelijk, verwerpen de door de koning goedgekeurde constitutie, en aan het koninklijk bevel om naar Frankrijk terug te keren geven ze geen gehoor. Bovendien, redeneren de voorstanders van een constitutionele monarchie, brengen zij door hun onverantwoordelijk extremisme de koning in gevaar.

Dit argument beantwoorden de contra's gewoonlijk met het tegenargument dat de koning graag de adel zou willen oproepen om hem te verdedigen, maar dat hij dat niet kan, doordat hij de gevangene is van de Revolutie.[67] 's Konings echte wil, betogen de émigrés,

wordt tot uitdrukking gebracht door zijn beide broers, die zijn geëmigreerd. De koninklijke legitimiteit, de monarchie, zetelt dus niet in Parijs maar in de emigratie.

Als émigré brengt Bonald uiteraard dit laatste argument naar voren. Ook verdedigt hij de emigratie met het argument dat de edelen door te emigreren slechts hun plicht als edelman vervullen, de glorieuze plicht om de monarchie en dus het vaderland te verdedigen. De landjonker uit de Rouergue, die, zoals de meeste provinciale edelen, pas geëmigreerd is na twee revolutiejaren, gedurende welke hij gewoon thuis is gebleven, prijst echter ook de edelen die thuisblijven:

> In de omstandigheden waarin Frankrijk zich bevindt, heeft de adel gehoorzaamd aan de gebiedende wet waarvoor zij werd ingesteld. […] En of zij nu in het koninkrijk bleef en er, door haar voorbeeld en zelfs door het medelijden dat haar tegenspoed opwekte, het heilig vuur bewaarde van de trouw aan de religie en aan de macht van de staat, of dat zij zich buiten het koninkrijk verenigde met haar moedige en ongelukkige leiders[68] toen de monarch, zuchtend in gevangenschap,[69] haar niet kon oproepen om hem te verdedigen, zij vervulde, *zowel in binnen- als buitenland*, haar plicht en haar doelstelling: de maatschappij behouden.
> Zij heeft zich slechts haar plicht en haar glorie hoeven voor te houden.
>
> > *Infelix utcumque ferent ea facta, minores*
> > *Vincet amor Patriæ, laudumque immensa cupido*.[70]
> > (Vergilius, *Æneis*, VI, vers 822)
>
> Cicero gaf Aulus Torquatus rekenschap van de drijfveren die hem ertoe hadden gebracht Italië te verlaten om zich bij de grote Pompeius met de Romeinse adel te verenigen. ‘Niet met de bedoeling om profijt te trekken van de overwinning’, zegt die deugdzame Romein, ‘heb ik mijn vaderland, mijn kinderen en mijn bezittingen verlaten, maar in de overtuiging dat ik een rechtmatige, heilige en onontbeerlijke plicht jegens de staat vervulde die het eerbare beroep dat ik uitoefende, mij oplegde’.[71]

3.3. Vrijpleiting van de adel

Door te betogen dat de adel altijd gehoorzaam was geweest en altijd slechts haar plicht had gedaan, neemt Bonald indirect stelling in het contrarevolutionaire debat over de oorzaken van de Revolutie. In dat debat roept de ene partij, de absolutistische, dat de adel de Revolutie is begonnen. De andere, de aristocratische, stelt daarentegen dat het de koning (en/of diens ministers) was die door zijn ‘despotische’ hervormingspolitiek de Revolutie had uitgelokt.[72]

Wat deze beide partijen gemeen hebben, is dat zij de koning allebei een ondeugd verwijten die hij waarschijnlijk ook echt bezat, namelijk karakterzwakte. Zij doen dat echter om tegengestelde redenen.

De eerste partij bekritiseert de vorst namelijk omdat hij niet ferm genoeg had opgetreden tegen de opstandige adel en hooggerechtshoven, die hardnekkig vasthielden aan hun privileges, en omdat hij de fout had begaan de Staten-Generaal, dat bolwerk van aristocratische macht, bijeen te roepen.[73]

De tweede, aristocratische partij verwijt de vorst juist dat hij bij gebrek aan contrarevolutionaire ruggegraat de adel, de voornaamste steunbeer van de staat, had laten vallen door te tornen aan haar privileges en door de standen op te dragen om te fuseren tot een nationale vergadering waarin de bourgeoisie een numeriek overwicht had.[74] Aldus, redeneren de aristocraten, had de koning over zichzelf en over de staat het onheil van de Revolutie afgeroepen.

Aangezien in een monarchie de koning onschendbaar is - en die koning wordt dat nog meer wanneer hij zich door zijn executie postuum de sacrale status van martelaar verwerft - presenteren beide partijen 's konings ondeugd ('karakterzwakte') als een koninklijke deugd: als goedhartigheid.[75] Dat compliment is in feite een kritiek, want de vorst vervult een bij uitstek politieke functie, en in de politiek is goedhartigheid zelden opportuun.

Teneinde de fictie van de goede koning in stand te houden, gebruiken beide partijen ook nog dat andere argument dat men altijd benut om het gezicht van de vorst en het aanzien van de monarchie te redden: de koning werd misleid door slechte raadgevers of ministers.

Bonald gebruikt beide argumenten. In het contrarevolutionaire debat over de oorzaken van de Revolutie kiest hij duidelijk de zijde van de aristocraten. De vorst, betoogt hij namelijk, veroorzaakte de Revolutie,[76] en dat deed hij niet doordat hij de Staten-Generaal bijeenriep, maar door de standen op te dragen om met elkaar te fuseren:

> De revolutie in Frankrijk heeft een oorzaak die nooit ook maar in enige maatschappij heeft bestaan, en die oorzaak alleen verklaart de snelheid en het geweld ervan: zij kwam van de 'behoudende macht' zelf, die, door verraderlijke suggesties misleid en door de goedheid van zijn hart in verzoeking gebracht, heeft gemeend dat er veranderingen nodig waren. Maar veranderingen die in een geconstitueerde maatschappij door mensen worden doorgevoerd zonder dat de natuur heeft aangegeven dat die nodig zijn, zijn *revoluties*. Zodra, door een verandering waar de natuur niet om had gevraagd, de drie standen waren verenigd tot één vergadering, had de revolutie zich voltrokken.[77]

Haar patriottische voorbeeldfunctie had de adel volgens Bonald vervuld door binnenslands én buitenslands te strijden tegen de Revolutie, die niet de schuld was van de adel maar van de koning. In zijn analyse van de Revolutie en de daaraan voorafgaande adellijke revoltes betoont Bonald zich kortom een rasecht aristocraat.

XV Rechtstaat en conservatisme

In het vorige hoofdstuk zagen we dat Bonald zich een aristocraat betoont in zijn analyse van de adellijke frondes en de Revolutie. Een *radicaal* aristocraat is Bonald echter niet, want, zo zullen we in dit hoofdstuk zien, de Europese regimes waaruit de meest radicale aristocraten hun inspiratie putten, wijst hij af. Zelfs neigt hij, onder invloed van de revolutionaire gebeurtenissen, tot een herwaardering van de absolute monarchieën in Europa. Die interpreteert hij dan echter wel op zo'n manier dat de macht van de vorst er *de facto* wordt beperkt tot het minimum. De feitelijke beperkingen die Bonald aan de macht stelt, convergeren, zo zal worden geïllustreerd, in wat men de conservatieve conceptie van de rechtstaat zou kunnen noemen.

1. Radicaal aristocratische regimes

De regimes waarnaar de voorkeur van de meest radicale aristocraten uitgaat, zijn de monarchieën van Polen, Zweden en Engeland. Wat deze drie monarchieën met elkaar gemeen hebben, is dat de adel er de hoofdrol speelt in de politiek, en de monarch slechts een bijrol. Het feit dat de monarch er slechts een bijrol speelt maakt deze regimes trouwens ook aantrekkelijk voor veel Verlichters en liberalen. Bonalds kritiek op het Poolse, Zweedse en Engelse model is dus zowel tegen de moderne revolutionairen gericht als tegen zijn radicale gesprekspartners binnen de premoderne, contrarevolutionaire geëmigreerde adel.

1.1. Het Poolse model

De electieve monarchie van de Germanen, veronderstellen de radicalen, is het best bewaard gebleven in Polen, waar de koning wordt gekozen door de Landdag.[1] De Landdag is het vertegenwoordigend orgaan van de adel, waartoe zo'n acht procent van de Polen behoort. Zij deelt de macht met de Senaat, een orgaan bevolkt door hoogadellijke magnaten, en met de vorst. De laatste heeft echter slechts een symbolische functie, aangezien hij, net zoals de Duitse keizer, wordt verkozen door de edelen. De laatsten staan uiterst vijandig ten opzichte van de centrale staat. Die vijandigheid komt tot uitdrukking in het *liberum veto*, het recht van

elke individuele edelman om in de Landdag zijn veto uit te spreken over zaken die hem niet zinnen. Wanneer de edelen niet tot de vereiste unanimiteit geraken, wat vaak het geval is, blijft het land bijvoorbeeld zonder koning. Voor de rijke magnaten of voor buitenlandse mogendheden maakt dit systeem het natuurlijk makkelijk om de besluitvorming te verlammen: om onwelgevallige besluiten te verhinderen, of om de centrale macht zelfs geheel uit te schakelen, hoeft men slechts een handvol edelen om te kopen.[2]

Volgens de absolutisten is dit systeem synoniem met chronische verdeeldheid, besluiteloosheid en anarchie. Hun analyse leeft tot op heden voort in onze uitdrukking 'een Poolse landdag'.[3] Bewonderd wordt het systeem daarentegen door Verlichters als Mably[4] en Rousseau[5] alsook door de revolutionairen, die er een zo democratisch mogelijke inhoud aan trachten te geven. Maar aangezien in dat 'democratische' bestel alleen de edelen stemrecht hebben, en het dus feitelijk sterk aristocratische trekken bezit, wordt het ook bewierookt door émigrés als d'Antraigues, die afkomstig zijn uit een lagere, provinciale adel welke zich afzet tegen de hofadel, en die daarom aan de notie van de adel een egalitaire invulling geven.[6] Geïnspireerd door het voorbeeld van de Poolse adel definiëren zij de Franse adel als een klasse van heersers die superieur zijn aan het gewone volk, maar onderling elkaars gelijken.

De Poolse monarchie van Bonald is echter niet zulk een egalitaire adelsheerschappij. Zij is veeleer verwant aan de democratie van Mably en Rousseau, want de jacobijnse constitutie van 1793 is volgens Bonald geënt op de Poolse.[7] Daarom wijst Bonald het Poolse model af, en wel op empirische gronden: de zogenaamde 'Poolse delingen' maken in 1795 een einde aan de eens machtige en uitgestrekte, maar dan chronisch zwakke (en daardoor sterk ingekrompen) Poolse monarchie. Het land wordt in dat jaar opgedeeld door zijn drie grote buren, die het voor de komende 121 jaar van zijn onafhankelijkheid beroven. Uit deze geschiedenis trekt Bonald de volgende les:

> Het lag in de natuur der dingen dat 'de onvermijdelijke en op handen zijnde conversie'[8] van het Poolse regime de vorm zou aannemen van een conversie tot een geconstitueerde monarchie, of dat die ongelukkige maatschappij zichzelf volledig zou ontbinden. Want een maatschappij die krachtig genoeg is om in zichzelf het beginsel van haar behoud te dragen maar die niet 'haar doel kan vervullen en niet de wezens kan behouden waaruit ze is samengesteld',[9] druist in tegen de plannen van de natuur, en ze kan noch mag blijven bestaan.[10]

In de *Theorie van de Macht* speelt het Poolse model een relatief marginale rol, maar in een later werk, de *Oerwetgeving*, wijdt Bonald er maar liefst 27 pagina's aan.[11] De Poolse monarchie, stelt hij daar in navolging van de absolutisten, is een anarchie.[12] Die anarchie

ontstond, aldus Bonald, doordat de Polen hun aanvankelijk erfelijke koningschap verruilden voor een electief en machteloos koningschap, doordat sekten als de Hussieten, Uniaten, Lutheranen, Wederdopers, Socinianen en Joden er tegelijkertijd hun doctrines van gezagloosheid verbreidden,[13] en doordat de 'ridderschap'[14] er een almachtige wetgevende macht vormde. 'Die qua macht grenzeloze en qua duur onbeperkte wetgevende macht', aldus Bonald, 'hebben we in Frankrijk gezien, in 1789'.[15]

1.2. Het Zweedse model

Voor radicale aristocraten en voor democraten was het Zweedse model minstens zo aantrekkelijk als het Poolse.[16] In Zweden had de Rijksdag in 1719 de absolute monarchie vervangen door een *de facto* republikeinse constitutie. De Rijksdag, die om de drie jaar bijeenkwam, oefende er de wetgevende macht uit. Elke belasting moest eerst worden goedgekeurd door dit equivalent van de oude Franse Staten-Generaal, dat als enige het recht had om de oorlog te verklaren. Was de Rijksdag niet in vergadering bijeen, dan werd de uitvoerende macht uitgeoefend door een geheim comité dat uit vijftig edelen, vijfentwintig geestelijken en vijfentwintig bourgeois bestond, en dat aan de Rijksdag verantwoording schuldig was. De staatsgreep van Gustaaf III, die in 1772 de absolute monarchie herstelde, had weliswaar een einde gemaakt aan dit aristocratische systeem, maar toch bleef het voor radicale aristocraten en democraten een voorname inspiratiebron.

Bonald verwerpt dit Zweedse model, dat hij observeert door de bril van de historicus *abbé* de Vertot.[17] De Zweedse monarchie, aldus Bonald, is een quasi-monarchie, want de erfopvolging verloopt er chaotisch.[18] De Zweedse staatsgodsdienst, het lutheranisme, is bovendien een quasi-religie. Onder invloed van die quasi-religie 'begon Zweden aanzienlijk naar een aristocratie te neigen, naar die politieke toestand die zich altijd op een van de beide extremen van slavernij of bandeloosheid bevindt, en werd de Zweedse adel, die zich, wat haar betrekkingen tot haar koningen betreft, had verwijderd van die juiste maat die zo weinig volkeren in Europa hebben weten te handhaven, ertoe veroordeeld om van sterke koningen alles te dulden, en tegen zwakke koningen alles te wagen'.[19] De Zweedse monarchie zwalkt kortom voortdurend heen en weer tussen revolutionaire anarchie en een tiranniek despotisme, dat zich uit in kadaverdiscipline, agressieve veroveringsoorlogen en een nationalistische haat jegens andere volkeren.[20]

1.3. Het Engelse model

De aristocraten beschouwen het Engelse model als een gemengd regime. Dat is het inderdaad, stelt Bonald, maar aan het begrip 'gemengd regime' geeft Bonald wel een heel andere inhoud dan de aristocraten. Wellicht geïnspireerd door Burke, die in zijn *Reflections on the revolution in France* een tegenstelling schetst tussen *landed interest* en *monied interest*,[21] tussen *Tories* en *Whigs*, stelt hij namelijk dat de Engelse maatschappij schizofreen is. Zij is immers enerzijds een geconstitueerde maatschappij, aangezien zij een monarch heeft en een adel en een staatskerk; anderzijds echter is zij een niet-geconstitueerde maatschappij, want zij is een *handels*maatschappij: 'In Engeland is de staat handelaar'.[22] En de handel, die voor de *thermidoriens* synoniem is met vrede, rust en maatschappelijke stabiliteit,[23] is voor de feodaal Bonald synoniem met veroveringsoorlogen, kolonialisme en imperialisme:

> 'Mohammed', zegt Montesquieu, 'vond in de Arabieren krijgers. Hij gaf hen geestdrift, en kijk, ze werden veroveraars'.[24] Deze turbulente onrust is een kenmerk dat de volksstaten onderscheidt en het is een onmiskenbaar teken van een innerlijke onvolkomenheid van de constitutie, net zoals in de mens haatdragende begeerten een symptoom zijn van een onvolkomenheid van de temperamenten. Aangezien die onrust zich gewapenderhand niet kan verbreiden, is zij een richting ingeslagen die niet minder funest is dan de oorlog tegen de mensheid.
> Dorst naar goud is in de plaats getreden van veroveringswoede, en de brandende koorts die deze dorst doet ontsteken, is het beginsel geworden van het bestaan der republieken en van het nationaal karakter van hun burgers. Aangezien zij niet in staat zijn om hun grondgebied uit te breiden, deden zij, trotseerden zij, en duldden zij alles om hun handel uit te breiden. We zijn niet onbekend met de vernederingen waaraan de handelsnaties zich in China en Japan laten onderwerpen teneinde toestemming te krijgen om er handel te drijven. Handel is de enige *business* geworden van hun regeringen, de enige religie van hun volkeren, het enige onderwerp van hun twisten. Meegesleept door deze algemene waanzin hielden zelfs de meest wijze regeringen handel voor de enige kracht, geld voor de enige rijkdom, luxe voor de enige welvaart. En gelijk een alles verterende plaag tastten egoïsme, kunstmatige behoeften zonder maat, en een extreme ongelijkheid in fortuin de beginselen aan die de maatschappij behouden. De huidige oorlog heeft Europa de omvang en de ernst getoond van dit kwaad: *aperiet et recludet contecta et tumescentia vulnera bellum ipsum*.[25] Belang scheen de god van de mens, en deze god eiste alle deugden op als offer. De wereld moge zijn tempel zijn, zijn heiligdom bevindt zich in de republieken. Vreemde lotsbestemming voor die regeringen, die slechts lijken te bestaan om de menselijke soort te vernietigen of om haar te bederven![26]

Dit discours lijkt een combinatie van Marx, Lenin en Marcuse: het kapitalisme creëert sociale ongelijkheid, kunstmatige behoeften en oorlog; oorlog niet alleen buitenslands maar ook binnenlands, voegt Bonald eraan toe, want ook tussen de beide maatschappijen in Engeland

zelf, de geconstitueerde en de handelsmaatschappij, de koning en het parlement, woedt een permanente machtsstrijd.

Tussen het economisch en het politiek liberalisme bestaat dus een intrinsiek verband:

> Het is een belangrijke en wellicht doorslaggevende constatering: pas sinds de handel in Europa een grote populariteit heeft verkregen, en sinds men hiervan, vaak tegen de natuur in, het doel en middel van alle regeringen heeft willen maken, hebben moderne politici aangedrongen op de noodzaak van wat zij de deling der machten noemen en de schepping van een aparte wetgevende macht. Dit is een duidelijk bewijs dat Engeland aan de vereniging van een handelsmaatschappij met een politieke maatschappij die bijzondere wetgeving dankt die de politieke maatschappij 'deconstitueert' om de handelsmaatschappij te constitueren, die de monarch de macht ontneemt om te doen en hem slechts de macht laat om te verhinderen, die hem de leiding geeft over de *force publique* en hem de middelen kan weigeren om deze in beweging te zetten, en die het de algemene wil, doordat zij daaraan derhalve slechts een negatieve macht laat, onmogelijk maakt om volledig het doel van elke maatschappij te vervullen. De menigte bewondert die constitutie, omdat de administratie er wijs en handig is. Zij meent dat er in die maatschappij veel 'leven' is, omdat zij er veel 'beweging' ziet, en zij vindt er veel geluk, omdat zij er een grote rijkdom ziet.[27]

Als gevolg van het gemengde regime is in Engeland alles gemengd: de kunsten, de zeden, de volksaard, de poëzie, de religie, de jurisprudentie, de taal, alles is er een bizar mengsel van mooi en lelijk, goed en slecht.[28] Dit geldt ook voor de Engelse adel en geestelijkheid:

> De onderscheiden beroepen, het priesterlijke en militaire beroep, hebben er deel aan de wetgevende macht, aangezien hun leden, net zoals de overige leden van de maatschappij, aandeelhouders zijn in de staatshandel. Derhalve is het individu in de handelsmaatschappij 'macht' en is het in de politieke of religieuze maatschappij een 'onderdaan' die bekleed is met een maatschappelijke of onderscheiden functie; en om die reden kan hij handelaar zijn maar onderscheiden blijven.[29]

Terwijl Burke betreurt dat in Frankrijk grondbezit en geldbezit gescheiden blijven,[30] maakt Bonald van die scheiding nu juist een principe. De tegenstelling tussen Burke en Bonald loopt overigens parallel met twee tegenstellingen tussen nationale tradities: terwijl de Franse adel handel beschouwt als een vorm van *dérogeance*, is handel voor de Engelse *gentry* (net zoals voor de anglicaanse geestelijkheid) een oirbare bezigheid; en terwijl in Engeland de adel en clerus hun oude beroepsidentiteit, met de bijbehorende belastingvrijstellingen en privileges, hebben ingeruild voor participatie in de wetgevende macht, hebben zij in Frankrijk hun privileges en belastingvrijstellingen behouden, maar afgezien van de politieke macht, die er het prerogatief was geworden van de kroon.

De scheiding van machten die het Engelse model kenmerkt, en die de revolutionairen in Frankrijk invoerden, is volgens Bonald slechts schijn. In werkelijkheid is het parlement er namelijk oppermachtig:

> In een republiek, waar de macht berust bij de senaat of bij het volk, benoemt de 'soeverein' de 'regering' ofwel hetgeen men de uitvoerende macht noemt. Niet alleen benoemt hij de leden hiervan, maar ook stelt hij wetten in die de functies van de regering bepalen, die haar werkwijze uitstippelen en die haar handelen regelen. Welnu, een macht die wetten geeft aan een andere macht, die al haar functies bepaalt, haar handelen regelt, haar werkwijze uitstippelt, de leden benoemt welke die macht uitoefenen, en ze afzet als ze afwijken van de regels die zij voor hen heeft uitgestippeld, valt met die andere macht samen, en hun scheiding of onderscheid is puur denkbeeldig. Een vorst die zijn minister alle besluiten zou dicteren die hij moest nemen, alle stappen die hij moest zetten, zou geheid met hem samenvallen.[31]

In plaats van verschillende *machten* te (onder)scheiden zou men, aldus Bonald, onderscheid moeten maken tussen de verschillende *functies* van de macht. De macht is noodzakelijkerwijs één. In zijn persoon verenigt de vorst dus de drie verschillende functies.[32] De eerste van die drie functies, de wetgevende, zal verderop in dit hoofdstuk worden besproken. De tweede en de derde, namelijk de uitvoerende en de rechterlijke functie, reserveert Bonald formeel voor de koning, hoewel die functies in zijn systeem in de praktijk worden uitgeoefend door de ministers en de hooggerechtshoven. Het liberale argument dat de beide functies moeten worden gescheiden omdat anders het risico van ongerechtigheden rijst, pareert hij met twee tegenargumenten. Ten eerste, voert hij aan, is er in de monarchie de procedurele waarborg dat koninklijke decreten dienen te worden ondertekend door een minister. Ten tweede schendt de monarch, wanneer hij ongerechtigheden begaat, de moraal en de politieke wetten, terwijl in een republiek de soeverein nimmer de politieke wetten schendt wanneer hij misdaden pleegt. Daar zijn de politieke wetten immers synoniem met de wil van de soeverein, die er elke wet kan veranderen.[33]

Behalve op de vorst past Bonald zijn principe van de scheiding van functies ook toe op de maatschappij: elke maatschappelijke stand, redeneert hij, oefent een onderscheiden functie uit. Zo vervullen de eerste en de tweede stand openbare functies, want zij dienen de maatschappij: de clerus onderdrukt de verdorven willen, de adel onderdrukt de verdorven handelingen die hiervan de uiterlijke manifestatie vormen. De koning vervult de drie functies van de macht. De gewone burgers tenslotte vervullen louter particuliere functies, zij jagen enkel hun privébelangen na.

In de geordende, geconstitueerde maatschappij vervult ieder aldus zijn eigen, helder afgebakende functie: er bestaat een Duidelijke Taakverdeling, de schoenmaker blijft bij zijn leest. Chaos en revolutie dreigen wanneer mensen zich gaan gedragen op een manier die niet bij hun functie past, wanneer de koning een goedhartig privépersoon wordt, de bisschop een politicus, de pastoor een lichtmis, de edelman een speculant, de burger een pretentieuze snob, en wanneer de vrouw de broek aan heeft en het kind de baas speelt over zijn ouders.[34]

2. Herwaardering van de absolute monarchie

De scheiding van functies vormt Bonalds alternatief voor de scheiding van machten, die typerend is voor het Engelse model. Bonald verwerpt dat model en, zoals we hebben gezien, ook het Poolse.

Deze beide modellen worden ook door de beide troonpretendenten expliciet afgewezen. In de brief die zij in juli 1792, aan de vooravond van het gezamenlijk offensief van de émigrés, de Oostenrijkers en de Pruisen, doen uitgaan aan de uitgeweken contrarevolutionaire adel, schrijven zij namelijk het volgende:

> Prent u, hoewel de verscheurde monarchie een beroep doet op uw inspanningen, goed in dat u in de eerste plaats de monarch te hulp snelt. Bedenk, Franse adel, dat gij noch soeverein zijt zoals in Duitsland, noch feodaal zoals in Polen, noch wetgevend zoals in Engeland, noch een heilige kaste zoals in India, maar dat gij, aan de eer ontsproten, dient te leven en sterven op de treden van de troon.
> Streeft er niet naar om, onder het voorwendsel dat gunsten erfelijk waren, ook onverbiddelijkheid erfelijk te maken. Moge aan vergiffenis strenger de hand worden gehouden dan aan gerechtigheid, en moge het kind, dat altijd wordt geëerd om zijn vaders deugden, zijn vaders misdaden altijd worden vergeven.
> Laat uw door tegenspoed geschapen eenheid niet verbroken worden door uw welslagen, want anders valt te vrezen dat men zal zeggen dat uw tegenspoed u niet heeft kunnen doen rijpen, en valt te vrezen dat de staat van een volkse anarchie vervalt in aristocratisch geharrewar.[35]

De motivatie achter deze oproep van de troonpretendenten is duidelijk: zij vrezen dat, wanneer de invasie van de adellijke émigrés slaagt, er heibel uit zal breken tussen deze op wraak beluste edelen en de gewone burgers, en tussen de rebelse aristocraten onderling. Bovenal echter zijn zij ervoor beducht dat de adel haar overwinning zal benutten om, ten koste van henzelf, een aandeel op te eisen in de uitoefening van de politieke soevereiniteit.

In zijn *Theorie van de Macht* conformeert Bonald zich aan de koninklijke richtlijn: herhaaldelijk stelt hij dat de adel formeel niet de macht, doch een de macht *dienende* klasse

is.[36] Door de macht te dienen verdedigt en begrenst de adel de macht. We hebben gezien[37] dat er in Bonalds optiek geen tegenspraak bestaat tussen de vorstelijke macht verdedigen en die macht begrenzen: juist door de vorst te verdedigen, redeneert hij, begrenst de adel diens macht. Ook hebben we gezien[38] dat Bonalds en Montesquieus pleidooi om de adel een defensieve functie te laten vervullen, veeleer een uiting van aristocratisch anti-absolutisme is dan van een absolutistische gezindheid. Verder hebben we kunnen constateren[39] dat Bonald aan die defensieve functie een drieledige inhoud geeft, waaronder die van een maatschappelijke voorbeeldfunctie. Daardoor is in zijn monarchie de adel de instantie die in de praktijk de eerste viool speelt.

De adel, waarschuwt Bonald, moet echter niet op de troon gaan zitten,[40] want dan verandert zij van een 'adel' (*noblesse*) in een 'patriciaat'[41] of 'aristocratie'.[42] Met deze beide laatste termen doelt Bonald in dit verband op de sociale klasse die de soeverein is in een land dat de aristocratie (dat wil zeggen: de aristocratische variant van de republiek) als regeringsvorm heeft. In Engeland, Zweden en Polen, aldus Bonald, is er geen adel maar een aristocratie.

Die opvatting is uiteraard gericht tegen de hofadel, die Bonald eveneens als een 'aristocratie' afschildert. De hofadel had altijd de tendens gehad om zichzelf van de overige adel af te zonderen, en daardoor ondermijnde zij volgens Bonald de adellijke eenheid. Revoluties, concludeerde de provinciale edelman, gaan altijd uit van de verwende hofadel.[43]

Bonalds onderscheid tussen 'adel' en 'aristocratie' was gemeengoed onder de provinciale adel, die zich door de hofadel gediscrimineerd voelde.[44] De 'uitvinder' van dat onderscheid, om het zo eens te zeggen, was Boulainvilliers, maar men treft het ook bij Rousseau[45] en bij (de zowel door Boulainvilliers als Rousseau beïnvloede) d'Antraigues.[46]

Zoals we hebben gezien stond Bonalds idee dat de adel een eenheid vormde, op gespannen voet met de realiteit, aangezien de adel in werkelijkheid intern in velerlei opzicht extreem verdeeld was. Uit de brief van de troonpretendenten blijkt dat zij die verdeeldheid maar al te goed onderkenden. Ook blijkt daaruit dat zij beseften dat slechts de gedeelde tegenspoed van de Revolutie de verschillende subcategorieën waaruit de adel bestond, samenbond. Eerst de ondergang van de adel had onder de zo verdeelde edelen een gevoel van onderlinge lotsverbondenheid gekweekt, en zo bij hen een minimum aan politieke eenheid teweeggebracht.[47]

Met zijn oproep tot adellijke eenheid ondergroef Bonald die eenheid paradoxalerwijs, want als provinciaal edelman gaf hij aan deze oproep de volgende, egalitaire inhoud, die de hofadel niet kon bekoren: aangezien alle edelen gelijk waren, moesten de 'kunstmatige' en

'anticonstitutionele' onderscheiden waaraan de hofadel haar préséance ontleende, zoals de onderscheiden op grond van afkomst, titel en oudheid van geslacht, ongedaan worden gemaakt.[48]

Voor Bonald was het gebrek aan adellijke 'eenheid' een ware obsessie.[49] Daarom moest hij zich door de koninklijke oproep wel aangesproken voelen. Het ressentiment van de provinciaal jegens de liberale hofadel zal ongetwijfeld een krachtige tweede reden zijn geweest waarom hij op de koninklijke lijn is gaan zitten. Net zoals d'Antraigues wantrouwde Bonald de liberale *grands* zo sterk dat hij nog liever zijn toevlucht nam tot het oude absolutisme dan dat hij het Engels model met zijn (door de *grands* bevolkt) Hogerhuis omhelsde.[50] Dat model was als het ware gekaapt door de liberale hofadel en de revolutionairen, en dus achtte de provincieadel, die in het contrarevolutionaire kamp de hoofdstroom vormde, het gediskrediteerd. Haar logische reactie was om de oude absolute monarchie te gaan herwaarderen,[51] en om tegelijkertijd het absoluut karakter of de despotische trekjes ervan te relativeren of zoveel mogelijk uit te wissen, waardoor de aristocratische aspecten van het oude bestel vanzelf weer op de voorgrond zouden treden. Voor die hoofdstroom is Bonald tamelijk representatief.

Bonald prijst bijvoorbeeld de Spaanse monarchie, die in de ogen van Montesquieu en de Verlichters een toonbeeld is van achterlijkheid en despotisme.[52] De Franse geestelijken en edelen denken er eigenlijk net zo over als de *philosophes*, totdat de Revolutie uitbreekt en zij dus moeten uitwijken naar Spanje. Daar ontdekken zij, tot hun opluchting en tot hun verwondering, dat dit land een haven van stabiliteit is, die nagenoeg volledig immuun is gebleven voor de schadelijke revolutionaire ideeën.[53] Zij gaan het land dan prijzen om zijn conservatisme.[54] Bij Bonald zien we dezelfde tendens: hij prijst Spanje om zijn geprononceerd nationaal karakter, de onveranderlijkheid van zijn grondwetten, en het feit dat de macht van de vorst er begrensd wordt door de privileges van de adel en de geestelijkheid.[55]

Behalve Spanje was, in de ogen van de radicale aristocraten en revolutionairen, ook Denemarken een despotie. In 1660 was daar namelijk een absolute monarchie ingevoerd. Voordien had de macht er bij een adellijke senaat gelegen, die, net zoals de Nationale Vergadering van de Franse revolutionairen, het recht had de koning af te zetten. Bonald wijst dit model, waarin hij een modern-constitutionele monarchie *avant la lettre* zal hebben gezien, radicaal af:

> Christierna, de Nero van het noorden, was een tiran, die slechts zijn particuliere macht uitoefende. De senaat die hem afzette was een usurpator, die eveneens zijn particuliere

> macht uitoefende; want men dient in aanmerking te nemen dat het koninklijk gezag in Denemarken dermate was vernietigd dat, door een artikel uit de voorwaarden die de senaat liet tekenen door de vorst waaraan hij eerbiedig de holle titel van 'koning' gaf, en die bij elke koningswisseling steeds harder werden, de mogelijkheid werd voorzien hem af te zetten, en aan die voorwaarde werd de monarch uitdrukkelijk onderworpen.[56]

3. Bonalds visie op de absolute monarchie

De absolute monarchie die op deze 'modern-constitutionele monarchie' volgde, was volgens Bonald echter, anders dan Voltaire en Condorcet beweerden,[57] geen despotisme. De macht van de vorst, aldus de landjonker, werd ook hier immers 'beperkt door de rechten van de adel en de geestelijkheid'.[58] Bovendien riep de vorst er, wanneer de toestand van de staatsfinanciën het vereiste, de Staten-Generaal bijeen. En tenslotte waren er grondwetten, die de koning niet kon veranderen. De in theorie absolute macht van de Deense monarch was dus in feite beperkt:

> In Denemarken bestaat het politiek despotisme dus evenmin als in de meeste andere monarchale samenlevingen van Europa. 'De claim van de koning van Denemarken op de soevereiniteit welke men "absoluut" noemt', gaat Mallet[59] voort, 'is dezelfde koninklijke wet die deze soevereiniteit op verscheidene wezenlijke punten beperkt, en zelfs kan de koning die wet niet overtreden zonder de grondslagen van zijn macht te vernietigen. De wet moge, om te kennen te geven dat het gezag van de koning aan het gezag van niemand anders meer is onderworpen, dan enkele termen gebruiken, daarom is het niet minder waar dat de Deense monarch *niet eens op de gedachte kan komen* om de orde der erfopvolging, de staatsgodsdienst of het tijdstip waarop koningen meerderjarig worden, te veranderen. Deze begrenzingen vormen een echte monarchie en doen haar wezenlijk verschillen van despotische staten'.[60]
> Ik ga nog verder, ik houd vol dat, al mag de Deense natie in de acte waarin zij haar algemene macht vormt, zich van bepaalde uitdrukkingen hebben bediend om uiting te geven aan de volledige, totale en absolute onafhankelijkheid die deze macht heeft ten opzichte van elke particuliere macht, en al droegen die uitdrukkingen een vernederend en knechtend karakter, de Deense natie, zolang zij de erfopvolging en de maatschappelijke professies heeft bewaard, geen despotie heeft kunnen scheppen, zelfs al had zij het gewild.[61]

Eigenlijk heeft Bonald het hier niet over Denemarken maar over Frankrijk, waar de koning zijn pretentie dat hij van niemand afhankelijk was, tot uitdrukking bracht in de fameuze formule *car tel est notre plaisir*,[62] waarmee hij zijn ordonnanties en decreten placht af te sluiten. Deze pretentie, willen Mallet en Bonald zeggen, kan de vorst slechts doen gelden bij gratie van de constitutie, welke zijn macht feitelijk sterk beperkt.

Net als de koningen, de troonpretendenten in hun Verklaring van Verona,[63] en de hoogrechters[64] definieert Bonald de macht van de vorst zelfs als een absolute onmacht: 'De constitutie geeft hem gelukkig niet het vermogen om haar te veranderen'.[65]

De hoogrechters gebruiken deze voorstelling van zaken ten behoeve van hun eigen, anti-absolutistische strategie.[66] Dat is ook de strategie van Bonald: de Deense monarchie, stelt hij, is 'niet perfect geconstitueerd', aangezien er geen hooggerechtshoven zijn die als hoeder van de wetten (*dépôt des lois*) fungeren.[67] De 'perfect geconstitueerde' monarchie is voor Bonald kortom een monarchie die onder de curatele staat van de hooggerechtshoven.

3.1. Eigendom

In deze monarchie zijn de hooggerechtshoven, de grondwetten en de Staten-Generaal lang niet de enige limieten aan de macht van de monarch. Een andere limiet is het eigendomsrecht, waaraan Bonald een veel bredere betekenis geeft dan tegenwoordig. Dankzij de onaantastbaarheid van het eigendomsrecht, aldus Bonald, is in de monarchie ieder soeverein in zijn eigen kring:

> Meer dan enig andere maatschappij had Frankrijk een constitutie, daar de algemene macht er meer was geconstitueerd, dat wil zeggen beter werd verdedigd en meer werd beperkt dan in elke andere monarchale staat. De openbare religie, het erfelijk koningschap, de erfelijke en permanente onderscheiden, niet alleen bij personen maar ook bij dingen, de vrijdommen van de clerus, de voorrechten van de adel, de privileges van de provincies, van de steden en van de corporaties, de hoge ambten van de kroon, het primaat van de *pairie*, de bevoegdheden van de soevereine gerechtshoven, de onafzetbaarheid van de ambten der magistratuur, alles was, wat zijn politiek bestaan betreft, onafhankelijk van de monarch. De *zeden* hadden deze onafzetbaarheid der ambten uitgebreid tot bijna alle burgerlijke en militaire functies. De ambachten (*professions mécaniques*) werden gefixeerd door de instelling van de gilden. Tot aan de laagste functies van het huispersoneel bestond alles, geschaard rondom de soeverein, uit zichzelf. *Ex officio*[68] was alles bezit, alles was eigendom. De eigendom, die als een ondoordringbaar hek door de natuur zelf tussen zwakte en kracht in was geplaatst, vormde rond de monarch een omheining die hij niet te buiten kon gaan. En de monarch zelf, arm temidden van eigenaren en afhankelijk temidden van vrije mensen, behoorde dermate tot de natie dat hij zelfs niet de middelen van de geringste burger had, en geen privé-eigendom kon bezitten dat niet na tien jaren van bezit door de wetten werd verenigd met het openbaar domein. Hénault: "Het kroondomein is als de bruidsschat van het koninkrijk, die de koning gegeven werd wegens het koningschap en die dientengevolge onvervreemdbaar is, net zoals de bruidsschat die de vrouw aan haar echtgenoot heeft geschonken". Op een even roerende als exacte wijze fundeert deze sublieme vergelijking de ware betrekkingen tussen de koning en zijn staat.[69]

De metafoor van de bruidsschat is veelbetekenend, aangezien hij verwijst naar die van het huwelijk, naar de middeleeuwse notie van het mystiek huwelijk tussen de vorst en de maatschappij. Behalve een quasi-mystieke band is het huwelijk echter ook een contract. Komt de echtgenoot de bepalingen van dat contract niet na, bijvoorbeeld doordat hij zijn vrouw slecht behandelt, dan kan de vrouw haar bruidsschat opeisen. Dat is precies wat die vrouw (de aristocratie als vertegenwoordiger van de maatschappij) in de jaren 1465, 1648, 1788, 1814 en 1871 deed.

3.2. Conseil

Eveneens inherent aan Bonalds opvatting van de monarchie is de notie van *conseil*. Deze notie verwijst naar de consultatieve dimensie van het ancien régime: heerst in theorie de *autorité*, in de praktijk is het gezag er ingebed in een traditie van collectieve beraadslaging en overleg.[70] Op het hoogste, nationale niveau komt deze traditie onder meer tot uitdrukking in de gewoonte van de vorst om de ministerraad (*conseil des ministres*) en de Raad van State (*conseil d'état*) te raadplegen;[71] op het laagste niveau, dat van de dorpsgemeenschap, in de dorpsraad, die vergadert over de verdeling van de belastingafdrachten.

De traditie van de *conseil* is dermate krachtig dat niet alleen alle aristocraten maar ook heel wat absolutisten[72] haar integreren in hun doctrines: zij benadrukken dat de vorst, alvorens zelf te beslissen, eerst dient te overleggen met zijn raadgevers en onderdanen, al is het maar omdat hij anders zijn eigen legitimiteit ondermijnt.

Bonalds systeem van openbaar bestuur is gebaseerd op diezelfde tweeslag van gezag en overleg:

> Gezag en beraadslaging vindt men in elke maatschappij die is samengesteld uit mensen en eigendommen. Zo is in de natuurlijke maatschappij ofwel het gezin de man het gezag (*autorité*), doordat hij wordt gehoorzaamd door alle leden van het gezin. Het gezin is het overlegorgaan (*conseil*) voor het beheer van het gemeenschappelijk eigendom. Zo behoort in de politieke maatschappij de koning macht of gezag te zijn, doordat hij de maatschappelijke mens laat gehoorzamen door gebruik van de kracht (*force*). En er zal een adviesraad zijn om het beheer van de openbare eigendommen te leiden. In een geconstitueerde maatschappij is het algemeen bestuur dus de koning in zijn raad (*le roi dans son conseil*).[73]

Aan het dictum 'le roi dans son conseil' geeft Bonald overigens een anti-activistische draai door te pleiten voor een terughoudende overheid:

> Het struikelblok voor degenen die regeren is dat zij *altijd* willen regeren, *alles* willen regelen, en ostentatief willen regeren. De administratie behoort te handelen als de natuur, door continue maar onopgemerkte actie. Veeleer dan haar *actie* waar te nemen behoort men haar *invloed* te voelen.[74]

Het onderscheid tussen de 'absolute' monarchie en de democratie is volgens Bonald dat men in de eerste de traditie van *conseil* heeft die de macht tempert, terwijl er in de tweede geen limieten zijn aan de macht:

> U zit voortdurend op mij te vitten vanwege de absolute macht. Dat woord 'absoluut', dat niet synoniem is met willekeurig, misleidt velen. Als men het goed verstond zou het genade kunnen vinden, want absoluut betekent slechts 'definitief', en welke politieke of zelfs huiselijke macht is nou niet definitief? U ziet die macht, waarom weet ik niet, omringd door schavotten. De macht van het volk is heel wat absoluter en vooral heel wat wreder. Daar hebben we mooie bewijzen van gezien. Het enig verschil is dat de absolute koninklijke macht wordt getemperd door een raad (*conseil*), en dat de macht van de kamers, die al even absoluut is, nergens door wordt getemperd.[75]

Een categorie raadgevers die Bonald zeker tot de *conseil* zal hebben gerekend, waren de circa honderddertig adviseurs die onder het ancien régime de Raad van State en de vier overige secties van de *conseil du Roi* bemanden. Zij waren belangrijk, want de vorst voegde zich bijna altijd naar de wil van de meerderheid van zijn adviseurs.[76] Bij ernstige fiscale aangelegenheden had de vorst bovendien een *assemblée des notables*, de Staten-Generaal of de Provinciale Staten bijeen te roepen, in geval van kerkelijke aangelegenheden een nationaal of regionaal concilie.[77] De bisschoppen kwamen elke vijf jaar bijeen in de *assemblée du clergé*.[78] Verder was er natuurlijk de ministerraad, en tenslotte moest de vorst elk wetsvoorstel voorleggen aan de hooggerechtshoven. Hoewel veel van deze overlegorganen, net zoals onze Raad van State en onze Sociaal-Economische Raad, formeel slechts consultatieve bevoegdheden hadden, boden zij feitelijk een tegenwicht aan de theoretisch almachtige soeverein. In het revolutionaire regime, dat die organen had opgeheven, was zulk een tegenwicht er niet. Dat ongeveer moet de gedachtengang zijn geweest van Bonald.

Dat er in het revolutionaire regime geen tegenwichten meer waren, was volgens Bonald geen toeval. Wat het despotisme en de democratie met elkaar gemeen hebben, zo luidde namelijk zijn pre-tocquevilliaanse analyse, is een mateloos streven naar sociale nivellering:

> De democratie is de regeringsvorm welke zoveel imbecielen en schurken vurig verlangen en met kracht bespoedigen, die in hun dwaze declamaties elke enige macht

> als een despotie kwalificeren, en die niet in de gaten hebben dat despotie en democratie in wezen dezelfde regeringsvorm zijn. Niet alleen omdat in beide de macht geen vastgestelde limieten heeft of slechts wordt begrensd door militair geweld en volksopstanden, en niet alleen omdat er vastigheid is van dingen noch personen maakt de despoot van zijn tuinman een Minister van Staat, gelijk een soeverein volk van een dansmeester een wetgever maakt,[79] en plundert de één een huis uit hoofde van dezelfde wetten waardoor de ander zich een erfenis toeëigent. Het meest uitgesproken kenmerk van hun volkomen gelijkheid is, juist omdat dat de *natuur* is van allebei de regeringsvormen, de verbetenheid waarmee het volk in zijn revoluties en de despoot in zijn veroveringen pogen de erfelijke onderscheiden te vernietigen door degenen die hiermee zijn bekleed te doden of te verbannen. Die aanzienlijke slachtoffers worden niet, zoals men gewoonlijk meent, opgeofferd aan de lichtgeraakte jaloezie van de despoot of aan de wraak van het volk, maar aan de despotie en aan de democratie zelve, dat wil zeggen: aan de beginselen van die regeringsvormen, die zich beijveren om de *nivellering* die voor hen kenmerkend is, in de plaats te stellen van de onderscheiden die eigen zijn aan de monarchie, net zoals de nieuwe eigenaar van een herenhuis de inscripties en de wapenschilden laat weghalen om er zijn naam en zijn uithangbord voor in de plaats te stellen. En doordat [de democratie en het despotisme] elkaar steeds dichter naderen, vermengen zij zich tenslotte, en mondt de despotie van allen uit in de despotie van een enkeling.[80]

Met deze diagnose, die sterk leunt op die van Montesquieu,[81] welke Bonald dan ook met instemming citeert,[82] heft onze contrarevolutionair een refrein aan dat door de tenoren van conservatief (en spoedig ook liberaal) rechts nog vaak zou worden herhaald.

4. Een conservatieve conceptie van de rechtstaat

Bonald aristocratiseert de absolute monarchie niet alleen door de macht institutioneel te begrenzen, maar ook - belangrijker nog – door zijn concepties van de wetgeving en van het recht. De wetgevende functie, stelt hij namelijk, wordt in de monarchie niet door de vorst uitgeoefend maar door de natuur:

> De natuur behoort de enige wetgevende macht van de maatschappijen te zijn. En de natuur is daadwerkelijk de enige wetgever der geconstitueerde maatschappijen, waarvan de algemene macht niets anders heeft te doen dan de gewoonten die de algemene wil van de maatschappij ofwel de natuur heeft gevestigd, op te tekenen in geschreven wetten, of de veranderingen aan te brengen waarvan de natuur aangeeft dat ze nodig zijn. Door deze functie te vervullen openbaart de algemene macht of monarch dus de algemene wil waarvan hij de uitoefening en het orgaan is, daar een gewoonte in een geconstitueerde maatschappij slechts kracht van wet heeft gekregen omdat de maatschappij de algemene wil heeft gehad haar te volgen. De monarch is dus, bij wijze van spreken, slechts de secretaris van de natuur, en hij behoort slechts op te schrijven wat de natuur dicteert. Clovis, Karel de Grote en Lodewijk de Heilige hebben alleen maar oude gewoonten laten optekenen, of noodzakelijke uitbreidingen laten geven aan

> reeds bestaande wetten. Zij waren geen wetgevers, want wetgevers hebben altijd alleen maar bestaan in maatschappijen die niet de natuur als wetgeefster hebben willen hebben.[83]

Schrijft de vorst in plaats van het dictaat van de natuur zijn eigen tekst op, dan wordt hij gecorrigeerd door de hooggerechtshoven, doordat die de wet weigeren te registreren.[84]

De reden waarom Bonald niet aan de vorst maar aan de natuur de wetgevende functie toebedeelt, is dat hij het recht, dat wil zeggen: de constitutie, het staatsrecht, het volkerenrecht en het burgerlijk recht,[85] assimileert met de gewoonten, die op nauwelijks merkbare wijze gevormd worden door de natuur: 'Al die wetten zijn noodzakelijke verbanden, die voortvloeien uit de natuur der dingen. Dus vestigt enkel de natuur die verbanden; dus maakt alleen de natuur wetten; dus heeft alleen de natuur de wetgevende macht'.[86]

Behalve door gewoonten te vormen geeft de natuur ook nog langs een andere, maar eveneens *historische* weg te kennen welke wetten zij noodzakelijk acht en welke niet:

> Door de aard van de troebelen waardoor de maatschappij wordt beroerd wijst de natuur haar op het gebrek van een wet die tekortschiet of onvolledig is, net zoals zij in het menselijk lichaam door het soort remedie aangeeft welke soort ziekte het heeft. Zo kunnen we zien dat de oorzaak van de troebelen die Polen beroeren, schuilt in de gebrekkigheid van de politieke wet die in dat land de troonopvolging regelt; kunnen de veelvuldige omwentelingen in Zweden worden herleid tot de gebrekkigheid van de politieke wet die daar van elke stand een macht maakt; en laat de oorlog die in Spanje om de kroonopvolging ontstond,[87] zich terugvoeren op de onvolmaaktheid van de politieke wet die vrouwen er opvolgingsbevoegd maakt.[88]

Zijn historische conceptie van het recht lijkt Bonald overigens niet aan de Engelsman Burke te ontlenen, maar aan de Franse hoogrechters Hénault en Montesquieu.[89]

Doordat het Franse gewoonterecht sterk particularistisch is, resulteert Bonalds opvatting van het recht in een pleidooi voor rechtspluralisme. Dit rechtspluralisme fundeert Bonald, net zoals Montesquieu en Hénault, op natuurlijke verschillen in regionale levenswijze, soort eigendom en beroep. Het neemt bij hem, net zoals bij Montesquieu, de vorm aan van een verdediging van de adellijke privileges en van een kritiek op de impulsen tot juridische uniformering die uitgingen van het koninklijk absolutisme. Het enig nieuwe ten opzichte van Montesquieu is dat Bonald die kritiek ook tegen de revolutionairen aanwendt.

Behalve door dit rechtspluralisme staat Bonald ook door zijn opvatting dat het recht gewoonterecht is, door zijn gedachte dat de vorst geen wetgever is, en door zijn idee dat de vorst, wanneer die toch probeert zijn eigen wil door te drukken, tot de orde moet worden geroepen door de hooggerechtshoven, feitelijk mijlenver af van het koninklijk absolutisme,

dat aan de vorst juist een wetgevingsmonopolie toekent, juridische uniformering en een positivistische opvatting van wetgeving propageert, en de rol van de hooggerechtshoven minimaliseert of zelfs geheel uitwist.[90]

Kenmerkend voor een rechtstaat is dat de staatsmacht er onderworpen is aan wetten, en dat die wetten willekeur uitbannen. Uitgaande van die definitie is Bonalds monarchie een rechtstaat: 'De absolute macht is een macht die onafhankelijk is van de mensen waarover hij wordt uitgeoefend; de willekeurige macht is een macht die onafhankelijk is van de wetten uit hoofde waarvan hij wordt uitgeoefend'.[91]

De monarchie, concludeert Bonald hieruit, is een absolute, de democratie een willekeurige macht:

> Ik herhaal: de absolute macht is een macht die onafhankelijk is van de onderdanen, de willekeurige macht een macht die onafhankelijk is van de wetten. En wanneer je van het volk de macht maakt, geef je het geen absolute macht, aangezien het afhankelijk is van alle eerzuchtigen, en het speeltje is van alle intriganten; je geeft het dan noodzakelijkerwijs een willekeurige macht, dat wil zeggen een macht die onafhankelijk is van alle wetten, zelfs van de wetten die het zichzelf geeft. Want als we Rousseau moeten geloven 'heeft het volk altijd het recht zijn wetten te veranderen, zelfs de beste; want als het zichzelf pijn wil doen, wie heeft dan het recht om het hem te verhinderen?'[92]

Als een regering binnen het kader van een gewoonterechtelijke constitutie opereert, redeneert Bonald, heeft ze genoeg aan een bescheiden of zelfs zwakke bureaucratie. Treedt de regering dat kader echter te buiten, dan kan ze niet zonder een zwaar, gecentraliseerd bestuursapparaat:

> En merk op dat er in een staat altijd iets absoluuts nodig is, want anders kan men niet regeren. Wanneer het absolute in de constitutie zit, kan de administratie zonder bezwaar worden gematigd of kan ze zelfs zwak zijn. Maar als de constitutie zwak is, moet de administratie heel sterk zijn. Zelfs zal die administratie dan willekeur beogen, en bij de agenten van de macht kunnen de meest liberale ideeën dat gevolg, dat onvermijdelijk is, niet verhinderen.[93]

Bonalds opvatting van de monarchie als rechtstaat, waarin de staatsmacht vast is begrensd door een onwrikbaar gewoonterecht en intermediaire machten, en waarin dus kan worden volstaan met een bureaucratisch apparaat van geringe omvang, zou men kunnen aanduiden als de conservatieve conceptie van de rechtstaat.[94]

Conclusie

In 1789, zo zagen we in het vorige hoofdstuk, zet een zekere hoge adel de stap van een traditionele fronde naar een modern liberalisme: ze omhelst de constitutionele monarchie, waarin zijzelf, doordat zij er het Hogerhuis bevolkt, de politieke hoofdrol speelt.

De provinciaal edelman Bonald heeft geen trek in zulk een nepmonarchie, waarin de provinciale adel, vermengd met de bourgeoisie in het minder belangrijke en minder prestigieuze Lagerhuis, slechts een bijrolletje speelt. Dan ziet hij nog liever een monarchie waarin de provinciale adel formeel weliswaar geen deel heeft aan de uitoefening van de soevereiniteit, maar waarin ze daarentegen wel een constitutioneel afgebakende *functie* vervult en derhalve een duidelijke, van de overige standen onderscheiden identiteit bezit.

Ter legitimatie van deze keuze, die representatief is voor de conservatieve meerderheid onder de contrarevolutionaire aristocraten,[95] beroept Bonald zich op de Franse geschiedenis: hij grijpt enerzijds terug op de getemperde monarchie van een Lodewijk XII of een Hendrik IV, anderzijds op de monarchie van de Zonnekoning,[96] die weliswaar absoluut was, maar niettemin getemperd in vergelijking met de administratieve monarchie van zijn opvolgers, en die precies daarom ook de voorkeur heeft van Montesquieu.[97]

Bonald mag dan een frondeur zijn, de Revolutie, die van de aristocratische denkbeelden de meest radicale had gerecupereerd, had zijn aanvankelijke enthousiasme voor aristocratische experimenten danig doen bekoelen. Dit blijkt wel uit het feit dat hij de aristocratische modellen van Polen, Zweden en Engeland afwijst. De scheiding van machten die het Engelse model kenmerkt, reduceert hij tot een onderscheid tussen drie dimensies van één en dezelfde koninklijke macht. En als alternatief voor die scheiding propageert hij een scheiding van functies, dat wil zeggen: de oude standsonderscheiden.

Bonalds verwerping van het Engelse, Zweedse en Poolse model maakt hem echter niet tot een absolutist. De contrarevolutionaire denker neemt namelijk de wetgevende functie, die volgens de absolutisten het prerogatief van de vorst is, de vorst uit handen, en kent haar toe aan de Natuur. Alle recht, laat zich hieruit afleiden, is in Bonalds monarchie gewoonterecht. In een systeem waarin alle recht gewoonterecht is, heeft de monarch uiteraard maar weinig in de melk te brokkelen. Bonalds gewoonterechtelijke en pluralistische conceptie van de wet is kortom een reactie op het rechtspositivisme dat de koninklijke absolutisten gemeen hebben met hun revolutionaire opvolgers.

In Bonalds gewoonterechtelijke orde is de adel geen macht maar dienaar. Grijpt zij zelf de macht, dan wordt zij volgens hem een ‘aristocratie’, en gaat dus de monarchie teloor.

Deze visie is niet zozeer, wat men wellicht zou denken, absolutistisch, alswel representatief voor de feodale denkbeelden van een provincieadel die zich gediscrimineerd voelt door de liberale *grands* en de 'aristocratie' van het hof. De eerste definiëert de adel als een dienende klasse met een zeer specifieke functie (landsverdediging en/of rechtspraak), terwijl de laatste de adel (of liever gezegd: de eigen adellijke subcategorie) de algemene roeping toedicht van een met de Engelse *lords* vergelijkbare sociale en politieke elite.[98] Ook concipieert de eerste, uit ressentiment jegens de laatste, de adel als een klasse van gelijken, terwijl de laatste, om haar aanspraken op de leidende positie kracht bij te zetten, juist de onderlinge verschillen benadrukt.[99] Roept de eerste om adellijke eenheid, de laatste accentueert de intranobiliaire verscheidenheid.

Parallel aan zijn kritiek op monarchieën waarin de hoge adel de dienst uitmaakt, looft Bonald de Spaanse en Deense monarchieën, waarin de adel specifiek de functie van strijder (maar helaas, constateert hij, niet van hoogrechter) vervult. Ook relativeert hij het absoluut karakter van die monarchieën, welke aan de adel, juist doordat zij die laten dienen, het monopolie op militaire, rechterlijke, bestuurlijke en kerkelijke ambten verschaffen dat een grens stelt aan de macht van de vorst.

In de Franse monarchie is het wetgevend vermogen van de vorst volgens Bonald zelfs dermate begrensd (door de hooggerechtshoven) en getemperd (door de eigendommen en overlegorganen), dat de 'absolute macht' van de vorst er in feite neerkomt op *on*macht. Het vurig pleidooi van Bonald en andere provinciale edelen voor herstel van het ancien régime lijkt meer te worden geïnspireerd door nostalgie naar deze relatieve *on*macht van de administratieve staat dan door een streven naar versterking van de koninklijke prerogatief *per se*. Het ancien régime waarnaar zij terugwillen, heeft weliswaar, om in Bonalds termen te spreken, 'iets absoluuts' nodig (want aan dat absolute danken zij hun militaire en rechterlijke posities), maar dat absolute zit hem wat hen betreft niet in de administratie doch in de constitutie, die de koninklijke macht insnoert binnen een strak corset van gewoonterechtelijke bepalingen. Daarom construeert Bonald, reagerend op de revolutionaire mythe dat de oude monarchie despotisch was, de tegenovergestelde mythe dat zij niets minder was dan een ideale *rule of law*. Despotisch, concludeert hij, is niet de monarchie met haar aristocratisch ensemble van rangen en standen, maar juist het immer *nivellerende* principe van de democratie.

De *rule of law* die Bonald voor ogen heeft is een *rule of common law*, die haaks staat op de 'willekeur' van *statute law* en democratie. Zij mag exemplarisch worden geacht voor de

conservatieve conceptie van de rechtstaat, die Bonald, als één van de eersten, op krachtige wijze formuleert.

XVI Onderwijs voor een elite

De *Theorie van de Macht*, die wij in de voorgaande hoofdstukken hebben geanalyseerd, is een ideale orde. In de socialisatietheorie en de theorie van het openbaar bestuur die hierop een complement vormen, confronteert Bonald die ideale orde met de sociale werkelijkheid: hij geeft er aan hoe de ideeën die hij in de *Theorie van de Macht* heeft uiteengezet, concreet moeten worden verwezenlijkt.

Sommige passages uit de beide toegepaste theorieën hebben op het eerste gezicht een centraliserende strekking. Daarom kwalificeren bepaalde auteurs Bonald als een voorstander van centralisatie.[1] Zou hun analyse juist zijn, dan zou dit erop kunnen wijzen dat Bonald, wanneer het op de concrete vormgeving van zijn systeem aankomt, een voorkeur heeft voor het absolutisme, dan wel als het tegendeel van een conservatief zou kunnen worden aangemerkt.

In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre die hypothese opgaat voor Bonalds theorie omtrent socialisatie, onderwijs en opvoeding. In het volgende hoofdstuk onderzoeken we dan of zij van toepassing is op zijn theorie van het openbaar bestuur.

1. *Education publique* versus *éducation particulière*

Centraal in Bonalds socialisatietheorie staat het begrip *éducation publique*. Dit begrip bestaat uit twee termen: het substantief *éducation* en het adjectief *publique*. Aan zowel het substantief als het adjectief geeft Bonald een bijzondere inhoud.

Eerst dan de *éducation*. In het Frans heeft deze term de dubbele betekenis van ‘onderwijs’ en ‘opvoeding’. Bonald hanteert de term in die dubbele betekenis: hij verengt hem niet tot overdracht van kennis (*instruction*), maar verstaat er ook en vooral de maatschappelijke, morele, politieke en religieuze opvoeding onder die in gewone mensentaal ‘normen en waarden bijbrengen’ heet. In navolging van Durkheim noemen hedendaagse sociologen die opvoeding ‘socialisatie’.[2] Bonald was één van de eersten die het werkwoord gebruikten waarvan Durkheim later het zelfstandig naamwoord ‘socialisatie’ heeft afgeleid: *socialiser*.[3] Lang vóór Durkheim ontwikkelde Bonald al een socialisatietheorie, want dat is wat zijn *Théorie de l’éducation sociale* in feite is.

Maar nu terug naar hetgeen in die theorie centraal staat, het begrip *éducation publique*. De tweede component van dat begrip, het adjectief *publique*, associëren wij modernen, in navolging van de Franse revolutionairen, met de staat ofwel de overheid. Het publiek of openbaar onderwijs is voor ons modernen dan ook het onderwijs dat verzorgd wordt door de overheid en dat een publiekrechtelijke status heeft.

Bij Bonald heeft *publique* echter een andere, oudere betekenis. Een publieke school is voor hem namelijk wat de Engelsen tegenwoordig nog steeds een *public school* noemen: een elite-instituut als Eton, dat een private instelling is met een 'publieke functie'. Met 'publieke functie' wordt dan bedoeld dat het instituut zijn pupillen klaarstoomt voor een (hoge) publieke loopbaan, zoals die van minister, magistraat, bisschop of generaal.

In het Frankrijk van het ancien régime waren colleges als dat van Juilly, waar Bonald zijn opleiding had genoten, de evenknie van de *public schools* in Engeland. Zij vervulden dezelfde functie als in Nederland de zelfstandige gymnasia voorafgaand aan de introductie van de Mammoetwet: het waren instituten die een elite van notabelen produceerden, of liever gezegd reproduceerden.

In Nederland noemde men die instituten ook wel Latijnse scholen, omdat zij in hun curriculum de nadruk legden op de studie van het Latijn, dat er bovendien, net zoals aan de universiteiten, tot 1876 de voertaal was. De reden voor de nadruk die men er op het Latijn legde, was dat kennis van deze taal de sleutel was voor kennis van de antieken, en dat men meende de antieken grondig te moeten leren kennen om in de toekomst leidinggevende functies te kunnen vervullen. Alleen de antieken immers verschaften de wijze en deugdzame exempla die de ontluikende karakters van de leerlingen konden vormen tot verantwoordelijke leden van de elite. Dit klassieke model, dat van de Franse colleges uit de tijd van het ancien régime, is wat Bonald voor ogen stond bij een *éducation publique*.

In de colleges van het oude Frankrijk zaten zeker wel bourgeois, maar deze elitaire onderwijsinstellingen waren toch primair voor edelen bestemd. Daarom werden ze, samen met de universiteiten, door de revolutionairen afgeschaft.[4]

Gelukkig waren de colleges niet de enige optie voor edelen die hun kroost een kwalitatief hoogstaande opvoeding wilden geven. Zij konden, mits zij daarvoor bemiddeld genoeg waren, hun kinderen ook laten onderwijzen door huisonderwijzers. Huisonderwijs (*éducation domestique*) ofwel particulier onderwijs (*éducation particulière*) was zelfs de koninklijke optie. De kroonprinsen zelve werden namelijk door huisonderwijzers onderricht.

Met name onder de rijke hofadel kreeg het koninklijk voorbeeld navolging: in plaats van hun kinderen naar een college te sturen waar ze tussen telgen van de 'vulgaire'

provincieadel zouden belanden, zonderden de aristocraten hen af in een educatieve cocon.[5] Degenen onder deze aristocraten die open stonden voor de Verlichting, sloegen bovendien aan het experimenteren. Velen van hen volgden naar de letter de opvoedkundige adviezen van Rousseau,[6] die zich, ondanks het feit dat hij al zijn vijf kinderen te vondeling had laten leggen, als huisonderwijzer opwierp van zijn denkbeeldige leerling Emile.[7]

2. Criticus van onderwijsvernieuwingen

Bonalds onderwijstheorie is de zoveelste in een lange reeks van kritieken op Rousseaus *Emile*.[8] Ook is zij ten dele een kritiek op de opvoedingstheorie van John Locke,[9] waardoor Rousseau zich mede had laten inspireren. Rousseau en Locke staan samen aan de wieg van de moderne pedagogiek. In educatief opzicht is Bonald dus een traditionalist: alle onderwijsvernieuwingen die hij schadelijk acht voor de socialisatie van een toekomstig notabele wijst hij resoluut af.

Het is hier niet de plaats om in detail Bonalds argumenten tegen die vernieuwingen weer te geven, maar wel kunnen we een opsomming geven van de noviteiten die Bonald zoal bekritiseert. Behalve het geëxperimenteer met huisonderwijs zijn dat: het verschijnsel van beroepsopleidingen, dat in die tijd in zwang begint te raken als alternatief voor de combinatie van een klassieke *general education* met daarna een *training on the job*;[10] onderwijs voor de massa;[11] onderwijs voor vrouwen;[12] openstelling van de colleges voor de middenklasse,[13] voor de lagere klasse[14] en zelfs voor *getalenteerden* uit de lagere klassen; een algemene studiekostenvergoeding;[15] kinderen van mensen die gespeend zijn van eer en van deugd, zoals beulen en Joden, tot het onderwijssysteem toelaten;[16] onderricht in de natuurwetenschappen (in plaats van in de humaniora);[17] in het onderwijs niet meer het universele en dus nuttige Latijn[18] maar de nationale taal als voertaal gebruiken; onderricht in de moderne vreemde talen (dit is nutteloos aangezien die talen niet universeel zijn);[19] het instellen van niet-klassikale onderwijsvormen;[20] het trekken van scherpe leeftijdsgrenzen; het ontmoedigen van competitie, rivaliteit en strijd;[21] de wens om van leerlingen eerder geleerden dan goede mensen te maken;[22] voorrang geven aan intellectuele boven religieuze, morele en karaktervorming;[23] instelling van vergelijkende competitieve examens;[24] de werving en selectie van overheidspersoneel enkel op examencijfers baseren; een opvoeding voor meisjes die hen op andere dingen voorbereidt dan het huishouden;[25] de opvoeding van meisjes aan hun ouders overlaten (deze zijn veel te liberaal), in plaats van die opvoeding aan de nonnen toe te vertrouwen;[26] competitie onder meisjes aanmoedigen (want bij hen versterkt competitie

slechts de typisch vrouwelijke eigenschap van verwaandheid);[27] en tenslotte aan vrouwen hetzelfde willen leren als aan mannen. Dat laatste is tegennatuurlijk, want, betoogt Bonald, 'de natuur geeft aan het ene geslacht, vanaf de prilste leeftijd, een voorliefde voor paarden, wapens en misbenodigdheden, en aan het andere een voorliefde voor huiselijke werkzaamheden, voor het huishouden en voor poppen'.[28]

Kortom, wie op zoek is naar argumenten tegen onderwijskundige vernieuwingen, voor handhaving van het standenonderwijs en het zelfstandig gymnasium, voor versterking van de positie van de humaniora, voor een terugkeer naar het systeem van voor de Mammoetwet, of voor een terugkeer naar aspecten van het negentiende of achttiende-eeuwse onderwijsbestel, heeft er belang bij om Bonalds *Théorie de l'éducation sociale* te lezen.

Een aantal van de hierboven genoemde nieuwigheden introduceren de revolutionairen in de lycea die zij in 1795, na een onderwijsloos tijdperk van zes jaar,[29] stichten als alternatief voor de oude colleges. Hun middelbaar onderwijs is, net zoals het oude, bestemd voor een maatschappelijke toplaag,[30] die zijn kinderen, wanneer die tussen de zes en twaalf jaar oud zijn, zelf de beginselen van het lezen, schrijven en rekenen bijbrengt, of in elk geval de eindverantwoordelijkheid daarvoor op zich neemt.

De eerste opvoeding die kinderen moeten ontvangen is dus een huisopvoeding, en die opvoeding is de verantwoordelijkheid van de ouders. Daarover zijn Bonald en de (gematigde) revolutionairen het eens. Ook zijn zij het erover eens dat de lagere school er slechts is voor het volk. Notabelen sturen hun kinderen namelijk niet naar de lagere school. Die praktijk zal in Frankrijk tot in de twintigste eeuw blijven voortbestaan.[31]

Aangezien het lager onderwijs niet bestemd is voor de bourgeoisie, beschouwen de revolutionairen, die overwegend tot deze klasse behoren, het niet als een voorwerp van overheidszorg.[32] Overigens bestaat er in die tijd ook nauwelijks lager onderwijs: het beperkt zich hoofdzakelijk tot het onderricht van de Broeders der Christelijke Scholen.[33] Tijdens de Revolutie wordt het lager onderwijs dat deze en andere congregaties aanbieden, zwaar ontwricht door de vervolgingen van de geestelijkheid.

Bonald looft het onderricht van de congregaties,[34] maar zegt er wel bij dat het moet worden beperkt tot de betere elementen uit de volksklasse.[35] Voor de massa daarentegen is het volgens hem niet nodig dat ze leert lezen en schrijven.[36]

Over de overige aspecten van het lager onderwijs laat Bonald zich niet uit, en over het hoger onderwijs evenmin. Dat hij over het hoger onderwijs niets zegt, komt waarschijnlijk doordat hij zal hebben gemeend dat niet academici maar edelen in de maatschappij de dienst

uit moeten maken, en doordat hij vond dat men van edelen zeker geen geleerden moet willen maken.

Men ziet dat het onderwijs voor Bonald uitsluitend een middel is tot (re)productie van een elite. Die visie deelt hij overigens met de meeste revolutionairen.[37] Waar Bonald en de revolutionairen het echter niet over eens zijn, is het antwoord op de vraag *welke* elite het onderwijs dient te (re)produceren: de oude adellijke of een nieuwe revolutionaire?

De revolutionairen streven ernaar om een nieuwe elite te produceren. Met dat oogmerk stichten zij hun lycea. Bonald daarentegen wil dat het onderwijs de oude elite reproduceert. Daarom reserveert hij de colleges exclusief voor telgen van de adellijke stand.

3. Een uniform docentencorps

Het door Bonald ontworpen onderwijsbestel draagt een sterk uniform karakter. Het begint al met de catechismus die Bonald natiewijd wil invoeren: 'Ik kan mij er niet van weerhouden de wens uit te spreken dat men er een aanneemt, en een enkele voor heel het koninkrijk. Eenheid, eenheid, eenheid'.[38]

Behalve voor een nationale catechismus pleit Bonald ook voor een nationaal *corps* van onderwijzers:

> Alle maatschappelijke mensen opvoeden, of alle mensen opvoeden die de maatschappij behoren te vormen, dat is de maatschappij zelf opvoeden. Welnu, de maatschappij is een eeuwig wezen. Dus is er een *eeuwige* onderwijzer nodig.
> De maatschappij kan noch op dezelfde plaats noch in een enkele persoon worden opgevoed. Er is dus een *universele* onderwijzer nodig, die verschillende personen kan opvoeden, en dat op verschillende plaatsen.
> Maar de maatschappij is *één*, en ondanks de opeenvolging van tijden, de verscheidenheid van plaats en de menigvuldigheid van personen, behoort zij een uniforme opvoeding te ontvangen. Er is dus een *uniforme* onderwijzer nodig, die in alle tijden, op alle plaatsen en aan alle personen dezelfde opvoeding kan geven. Er is dus *één* corps nodig, want een corps dat belast is met de openbare opvoeding is een *eeuwige*, *universele* en *uniforme* onderwijzer met betrekking tot tijd, plaats en persoon.[39]

Bonalds pleidooi voor een nationaal onderwijscorps is een voorafschaduwing van Napoleons *Université*, die zelf weer een voorloper is van de huidige Franse *Education nationale*, en trouwens ook van het Nederlandse Ministerie van Onderwijs.[40] Het educatieve bestel van Bonald en het onderwijssysteem dat de keizer in 1806 instelt zijn namelijk allebei uniforme corporaties die zelf hun eigen budget beheren en een hoge mate van bestuurlijke autonomie

genieten. Zij hebben een onderwijsmonopolie en organiseren daarbinnen, teneinde er een *esprit de corps* te kweken, een hiërarchie van graden en posten. In het curriculum overheerst de studie van de klassieken, want de vorming beoogt er universeel en 'tijdloos' te zijn, en ze staat niet in het teken van onderricht maar van morele en politieke opvoeding, van socialisatie. De leraren tenslotte dragen allen hetzelfde uniform. En zelfs de tijdsindeling van het onderwijs is tot op het kwartier geregeld in een nationaal reglement, zodat om kwart over twaalf de leerlingen in Marseille precies dezelfde tekst lezen als de leerlingen in Duinkerken.[41]

Aan dit alles is sinds Napoleon weinig veranderd in Frankrijk. De Restauratie laat de corporatieve structuren van de *Université* namelijk nagenoeg intact. Guizot, de sterke man van de Julimonarchie, wenst het onderwijs niet aan het particulier initiatief over te laten, dat wordt gedomineerd door veel linkser liberalen dan hij en door de katholieke kerk, en neemt daarom Napoleons educatief corporatisme over.[42] De republikeinen tenslotte knopen in de late negentiende en in de twintigste eeuw aan bij deze corporatieve traditie door een aantal hogescholen in te stellen die kweekvijvers moeten gaan vormen voor een nieuwe generatie van (ditmaal republikeins gezinde) elitecorpsen.[43]

Het enige punt waarop Bonalds systeem wezenlijk afwijkt van het napoleontische, is dat het de zorg voor het onderwijs aan een corps van geestelijken toevertrouwt.[44] Bij zulk een corps van geestelijken denkt Bonald overigens niet zozeer aan de Oratorianen, door wie hij zelf is geschoold en wier kerkpolitieke inzichten hij onderschrijft, alswel aan hun grote rivaal, de orde der Jezuïeten.[45] De Jezuïetencolleges waren in 1762 door de hooggerechtshoven afgeschaft. Achteraf werd dit betreurd door contrarevolutionairen die onder invloed van de revolutionaire gebeurtenissen de *Societas Jesu* waren gaan herwaarderen als steunbeer van moraal en orde.[46] Om diezelfde reden had ook Napoleon het voorbeeld van de hiërarchische, strak geleide en volstrekt uniforme Jezuïetenorde voor ogen toen hij zijn *Université* instelde.[47]

Bonald, die als directeur van de *Université* Napoleon diende, zou de keizer het idee wel eens kunnen hebben ingefluisterd.[48] Het idee om de Jezuïetenorde te herstellen, en al helemaal om die dan ook nog eens een educatief monopolie te geven, lag politiek echter dermate gevoelig dat Napoleon er uiteindelijk van af zag. Zoals hij wel vaker deed koos hij voor een middenweg tussen Revolutie en contrarevolutie: hij installeerde een seculier docentencorps,[49] maar gaf dat de vorm van een kerkelijke congregatie en liet het bovendien een aantal kloostertradities overnemen.[50] In het hedendaagse onderwijs zijn die corporatieve, klerikale en monastieke karakteristieken nog goed herkenbaar.

3.1. Centralisatie uit conservatisme

Net zoals het keizerlijk onderwijsbestel is ook dat van Bonald sterk gecentraliseerd. De ratio achter die centralisatie is bij Bonald conservatisme:

> Er is een corps nodig, aangezien in het openbaar onderwijs eeuwigheid, universaliteit en uniformiteit nodig zijn, dezelfde kleding, hetzelfde voedsel, hetzelfde onderricht, hetzelfde rooster van werk- en pauze-uren, dezelfde meesters, dezelfde boeken, dezelfde oefeningen, gelijkvormigheid in alles en voor alles, op elk moment, op elke plaats, van Brest tot Straatsburg en van Duinkerken tot Perpignan. De minister van openbaar onderwijs zal geen verordeningen hoeven te maken, zijn functies zullen zich ertoe beperken te verhinderen dat anderen verordeningen maken, en alle vernieuwingen, zelfs de ogenschijnlijk onverschilligste, te voorkomen die zouden kunnen binnensluipen in instellingen die talrijk zijn en ver van elkaar afliggen.[51]

Het argument dat zulk een gecentraliseerd stelsel onhaalbaar is, bestrijdt Bonald met het tegenargument 'Waar een wil is, is een weg': 'Men moet... *willen*. Dat is wat bij alles het moeilijkst is, want net zoals de mens houdt de regering vaak zijn *begeerten* voor *willen*'.[52]

Van de overheid vergt Bonalds educatief corporatisme zowel actie (in de vorm van protectie en supervisie) als non-interventie:

> 'Corporaties ontaarden', zal men zeggen. 'Kijk maar naar de corporaties in Frankrijk op het moment van de Revolutie!' Corporaties ontaarden wanneer ze niet druk bezig zijn, en ik wil ze bezig houden. Corporaties ontaarden wanneer de regering ophoudt om ze te beschermen en om toezicht op ze te houden, en ik wil dat de regering toezicht op ze houdt en ze beschermt. Corporaties ontaarden wanneer de regering daarbinnen chaos creëert door zich te mengen in hun interne administratie; wanneer zij commissies instelt om hun regels te veranderen, in plaats van de oude tucht te handhaven, en ik wil dat de regering alles handhaaft en niets verandert.[53]

Hoewel Bonald zijn educatieve corporatie voorstelt als iets wat logisch voortvloeit uit het wezen der monarchie, is die *gecentraliseerde* corporatie in feite een bijna utopische innovatie. Om het oude te kunnen behouden wordt de conservatief (zijns ondanks?) een vernieuwer.

3.2. Eenmaking van de adel, ten gunste van de provincieadel

Wie zich afvraagt waarom Bonald zijn onderwijssysteem in zulke sterke mate centraliseert, dient te bedenken dat hij dit systeem uitsluitend voor de adel bestemt, en dat hij geobsedeerd is door het gebrek aan eenheid onder de adel. Welnu, wat de eenheid van de adellijke stand

het meest bedreigt, is de culturele diversiteit binnen die stand.[54] Verschillen in opvoeding en scholing versterken deze diversiteit. Om de adel één te maken, zo zal Bonald dan ook hebben gedacht, moet eerst de opvoeding van de adel worden geünificeerd. En unificeren betekent uniformeren en centraliseren.

Dat Bonald zich met zijn onderwijsutopie primair de eenmaking van de adel ten doel stelt, kan men uit een aantal zaken afleiden. In de eerste plaats omschrijft hij het college als 'een kleine republiek',[55] waarin hoge en lage edelen op voet van gelijkheid met elkaar omgaan. Dat het college en de klassiek republikeinse lectuur die daar bestudeerd wordt, de toekomstige edelen in een republikeinse sfeer opvoeden is volgens hem niet erg: het hoort nu eenmaal bij hun leeftijd, bij de puberteit met haar competitiedrang, die zij, wanneer zij ouder worden, vanzelf zullen overstijgen.[56]

In de tweede plaats stelt Bonald voor om de overheid te laten bijdragen in de studiekosten van armlastige edelen.[57] Dit voorstel, dat onder het ancien régime reeds bij sommige scholen in de praktijk was gebracht,[58] is eveneens ingegeven door een adellijk egalitarisme. Gedurende het ancien régime had namelijk slechts een klein deel van de adel toegang tot de colleges. De meeste edelen waren immers simpelweg niet rijk genoeg om de hoge uitgaven die eraan waren verbonden, te kunnen bekostigen.[59] Bij gebrek aan een goede opleiding liepen hun zonen de publieke carrières mis die zij nochtans van oudsher als hun *pré carré* beschouwden. Met zijn voorstel beoogt Bonald deze gemarginaliseerde provincie-edelen soelaas te bieden.

In de derde plaats verbiedt Bonald leerlingen om zich in een ander college in te schrijven dan dat van hun eigen stad of provincie. Dit provincialisme verdedigt hij met het argument dat het de interne cohesie van de provincieadel versterkt.[60]

In de vierde plaats bepleit Bonald de telgen van de hoge adel uit Versailles en Parijs te spreiden over de colleges in de periferie.[61] Dit spreidingsbeleid is erop gericht de oude tegenstelling tussen de hofadel en de provincieadel op te heffen.

Deze tegenstelling loopt parallel met een culturele scheidslijn binnen de adel, maar heeft ook een linguïstische dimensie. De hofadel spreekt namelijk uitsluitend de taal van het centrum, een onberispelijk Frans. De edelen uit de provincie daarentegen spreken het Frans met een accentje,[62] want zij communiceren met hun streekgenoten in de taal van hun regio.[63] De provincieadel ontleent haar machtspositie deels aan haar tweetaligheid, want de meeste Fransen spreken of verstaan het Frans niet.[64] Dat laatste zal zo blijven tot onder de Derde Republiek (1870-1940),[65] die met de machtsmiddelen van de moderne staat de ambitie van de revolutionairen verwezenlijkt, welke, bij gebrek aan deze middelen, hun taalpolitiek niet

hadden kunnen uitvoeren: zij pleegt systematisch 'talenmoord' door het Frans dwingend op te leggen aan heel de bevolking, en het gebruik van andere talen en van dialecten te verbieden.

De contrarevolutionairen daarentegen koketteren met de dialecten. Zij zien hierin effectieve barrières tegen het revolutionair ideologisch imperialisme dat onafscheidelijk verbonden is met het Franse taalimperialisme. Het provençalisme van Mistral en de Vlaamsminnendheid van reactionaire geestelijken als De Feller[66] en Guido Gezelle zijn specifieke uitlopers van deze algemene contrarevolutionaire beweging ten faveure van niet-Franse talen en dialecten.[67]

Ook Bonald looft de dialecten.[68] Het bezwaar dat de edelen door zijn spreidingsbeleid geen accentloos Frans leren spreken, beantwoordt hij met het tegenargument dat edelen door dialect te spreken het goede volk beschermen tegen de nefaste invloed van de verdorven liberale elite.[69]

Bonalds idee dat de hofadel de taal van de provincie moet leren spreken, vormt een vijfde indicatie voor de juistheid van de stelling dat de landjonker met zijn onderwijsutopie primair een eenmaking van de adel nastreeft.

Een zesde indicatie tenslotte is de volgende overweging. Het belangrijkste onderscheid tussen de hofadel en de provincieadel is dat de eerste toegang heeft tot de koning, en de tweede niet. Teneinde ook de provincieadel in contact te brengen met de koning, bepleit Bonald om ook de kroonprins in te schrijven in een college, waar hij samen met de tweehonderd beste leerlingen van het land dezelfde egalitair republikeinse opvoeding ontvangt als alle andere Franse edelen.[70] Met dit voorstel, dat in strijd is met de heersende traditie,[71] reduceert Bonald de vorst, op symbolische wijze, tot wat hij volgens de aristocraten is: slechts de eerste onder zijn adellijke gelijken.

Uiteraard versterkt de door Bonald nagestreefde provincialisering van de adel de greep van de provincieadel op het provinciaal en lokaal bestuur. Waarschijnlijk is dat precies waar het Bonald om te doen is: als hij het onderwijs centraliseert, dan is het om de macht te decentraliseren van het hof naar de adel in de provincie.

Conclusie

Bonalds onderwijs- en socialisatietheorie heeft een uitermate conservatieve strekking. 'Ik zou', zo vat de contrarevolutionaire auteur haar zelf samen, 'alle nieuwigheden verbieden'.[72] Innovaties, zoals onderwijs voor het gewone volk, onderwijs voor vrouwen,

beroepsonderwijs, huisonderwijs en het onderricht in de moderne vreemde talen, wijst hij radicaal af.

De finaliteit van Bonalds *éducation publique* is de reproductie van de adellijke elite. Om het deze doelstelling optimaal te laten realiseren heeft Bonald zijn educatieve bestel corporatief, uniform en centraal georganiseerd. Wat dat betreft is er geen verschil tussen het onderwijsstelsel van Bonald en het systeem dat Napoleon, wellicht geïnspireerd door Bonalds *Theorie*, enkele jaren later zou vestigen.

Bonalds educatieve centralisatie heeft echter een achterliggend motief, namelijk het streven om de adel, die verdeeld is in een provincieadel en een hofadel, tot een eenheid te maken. Dit unificatieproces gaat bij Bonald ten koste van de hofadel: de bedoeling is dat deze oplost in de provincieadel, en ophoudt te bestaan als zelfstandige culturele entiteit. De eenmaking gaat overigens ook ten koste van de kroon, want zij reduceert de kroonprins tot niet meer dan een edelman onder de edelen. De provincieadel daarentegen heeft slechts baat bij de unificatie: deze geeft haar toegang tot de vorst en tot de publieke functies waarvan zij door de ‘aristocratie’ was uitgesloten.

Langs de weg van het onderwijs beslecht onze contrarevolutionair aldus, ten faveure van de adellijke fractie waartoe hijzelf behoort, een intern adellijk conflict.

XVII Openbaar bestuur

In het vorige hoofdstuk zagen we dat Bonalds onderwijsstelsel een unitair, uniform en (op het eerste gezicht) centralistisch karakter draagt. In de hoofdstukken daarvoor, waarin we Bonalds politieke denkbeelden bespraken, zagen we dat die politieke denkbeelden, ondanks het absolutistische principe van de 'eenheid van macht', uitmonden in een pluraal, pluriform en decentraal systeem. In zijn *Théorie de l'administration publique* vertaalt Bonald deze politieke denkbeelden naar de praktijk van het openbaar bestuur.[1] In dit hoofdstuk bespreken we die vertaling, en beantwoorden we de vraag in hoeverre zij tendeert naar een centralisatie *à la fasciste* dan wel naar de decentralisatie die typerend is voor het conservatisme.[2]

1. Een brede conceptie van het openbaar bestuur

De opvattingen die Bonald over het openbaar bestuur koesterde sloten nauw aan bij de ideeën die hierover gangbaar waren onder het ancien régime. Die ideeën wijken op vier punten fundamenteel af van de denkbeelden die wij modernen hebben over het openbaar bestuur.

Ten eerste reserveren wij, in navolging van de Franse revolutionairen, de term 'openbaar bestuur' voor het bestuursapparaat van de *seculiere* overheid. Onder het ancien régime daarentegen rekende men niet alleen de seculiere maar ook de kerkelijke overheid tot het openbaar bestuur. Deze opvatting hing samen met het gallicanisme.[3]

Bonald is voorstander van een relatief onafhankelijke kerk. Daarom verwerpt hij het extreem doorgedreven gallicanisme van de revolutionairen van 1789-1791, die de kerk economisch afhankelijk maken van de staat door haar te ontdoen van haar bezittingen, en die haar van haar confessionele of zelfs religieuze karakter beroven door de bisschoppen te laten verkiezen door alle burgers, of die nu katholiek zijn, joods, protestant of atheïst. Boven dit radicale gallicanisme prefereert Bonald het gematigder gallicanisme van de koningen. Eén van de redenen voor deze preferentie zal zijn geweest dat algemene verkiezingen waarschijnlijk het einde zouden hebben betekend van het adellijk monopolie op bisschopsambten. Teneinde dat monopolie veilig te stellen beveelt Bonald de koning namelijk aan om alleen edelen als bisschop te benoemen.[4]

Kenmerkend voor het gallicanisme is de opvatting dat het hoogste gezag in de kerk niet bij de paus ligt maar bij het concilie. Voor de Franse koningen was dat concilie een *nationaal* concilie: het was de *assemblée du clergé*, de vijfjaarlijkse vergadering van de Franse bisschoppen. Bonald daarentegen pleit voor provinciale concilies.[5] De reden hiervoor zal zijn geweest dat die beter dan een nationaal concilie ten goede komen aan de belangen van de provincieadel.

Tenslotte verwerpt Bonald, net zoals Joseph de Maistre,[6] het radicale gallicanisme van de hooggerechtshoven. Door hun militant antiklerikale houding hebben zij volgens hem bijgedragen aan de Revolutie. Tegelijkertijd bekritiseert Bonald de ultramontanen: ook het belang van de *pontifex maximus* heeft volgens hem te wijken voor de 'algemene wil', mits die althans de voorgeschreven vormen in acht neemt.[7] Wat de kerk betreft kiest Bonald kortom in alle opzichten voor een gulden middenweg.

Rekende men indertijd, anders dan vandaag, de kerk tot het openbaar bestuur, een tweede verschil tussen de hedendaagse conceptie van openbaar bestuur en de toenmalige was dat er in de laatste geen scherpe scheidslijn werd getrokken tussen de civiele administratie en het leger: in de provincies van het ancien régime bestond de 'bestuurlijke driehoek' dan ook uit de intendant (de agent van de Kroon), de gouverneur (de militaire commandant) en de bisschop.[8] Alle drie werden door de koning benoemd, en samen, ook al was de intendant binnen zijn provincie in theorie oppermachtig, deelden zij in de praktijk de macht met de lokale elites: het lokale hooggerechtshof, de provinciale adel en, in eenderde van Frankrijk, de Provinciale Staten.[9]

Bonalds conceptie van het 'openbaar bestuur' weerspiegelt de bestuurlijke driehoek van het ancien régime. In zijn conceptie is dus het civiele evenzeer verweven met het militaire als het wereldlijke met het religieuze. En aangezien het militaire domein de *chasse gardée* vormt van de adellijke stand, betrekt Bonald in zijn theorie van het openbaar bestuur ook de adel.

Een derde verschil tussen de moderne en de oude opvatting van openbaar bestuur is dat in de laatste ook de rechterlijke macht tot het openbaar bestuur wordt gerekend. Vreemd is dat niet, want onder het ancien regime hadden de rechtbanken ook administratieve taken, zoals het uitoefenen van censuur of toezicht houden op het onderwijs.

In zijn verhandeling over het openbaar bestuur bespreekt Bonald dus ook de rechterlijke macht. Onder het ancien régime was die weinig overzichtelijk georganiseerd. Zo hadden rechtbanken per regio verschillende benamingen. Ook verschilden zij onderling sterk in de grootte van hun rechtsgebied.[10] Wat Bonald deelt met de revolutionairen, is dat hij in

deze verwarrende chaos orde wil scheppen: per provincie één *parlement*, en eenheid van terminologie, 'eenheid en altijd eenheid!'[11]

Zoals Bonald door uniformering het voortbestaan van de aristocratische hooggerechtshoven wil verzekeren, zo zoekt hij door ruilverkaveling de continuïteit van de heerlijke rechtbanken, die het laagste echelon van de traditionele rechterlijke hiërarchie vormen, veilig te stellen.[12]

Met de ruilverkaveling beoogt onze contrarevolutionair tevens het aantal advocaten terug te dringen: 'Het is in het belang van de maatschappij dat er geen pleiters zijn'.[13] Deze uitspraak zal niet verwonderen als men weet dat Bonald de advocaten tot de voornaamste aanstichters van de Revolutie rekent.[14] Ongelijk heeft hij daarin overigens niet, want meer dan de helft van de afgevaardigden van de revolutionaire Conventie bestaat uit juristen.[15]

Bonalds reorganisatie van de rechterlijke macht blijkt hetzelfde doel te dienen als zijn reorganisaties van het kerkelijk bestuur en het onderwijs: wordt er geüniformeerd of gecentraliseerd, dan is dat ter bevordering van de belangen van de provinciale adel. Zo impliceert de regel 'één hooggerechtshof per provincie' dat het Parijse hooggerechtshof een groot deel van zijn jurisdictie zal moeten afstaan aan nieuwe hooggerechtshoven in de provincie. Feitelijk heeft deze uniformering een decentraliserend effect.

Het vierde verschil tenslotte tussen de moderne en de premoderne opvatting van openbaar bestuur heeft betrekking op de notie van *police*: hieronder verstond men ten tijde van het ancien régime niet alleen wat wij tegenwoordig aanduiden als de 'politie', maar ook al datgene wat verder nog meer nodig werd geacht om een ordelijke gang van zaken te bevorderen in het dagelijks maatschappelijk verkeer. Men rekende tot de *police*, en daarmee tot het openbaar bestuur, dus bijvoorbeeld ook het toezicht op de zeden (in de breedste zin van het woord), het beperken van de schadelijke neveneffecten van armoede, en de regulering van handel en bedrijvigheid. Al deze drie aspecten komen in Bonalds theorie van het openbaar bestuur aan bod. Bonalds conceptie van het openbaar bestuur is kortom aanzienlijk breder dan de onze.

2. Gemeenten en provincies

De gemeenten van het ancien régime stonden onder de dubbele supervisie van de hooggerechtshoven en de koninklijk intendant. Hoeveel zij zelf in de melk te brokkelen hadden, hing sterk af van de regio. Zo was het gemeentelijk bestuur in het noorden van Frankrijk zwak ontwikkeld, en in de omgeving van Parijs bestond het zelfs nauwelijks: daar

werden de zaken geregeld door de adellijke seigneur of door de rechter die deze had benoemd. Ook in de Rouergue, waar Bonald vandaan kwam, werd de burgemeester (*consul* of *syndic*) benoemd door de leenheer. Bonald, die zelf een leenheer was, pleitte ervoor om deze situatie te handhaven in de regio's waarin zij van oudsher bestond.[16]

Voor de andere regio's echter stond hij een model voor dat geïnspireerd lijkt zowel door het Engelse model van *self-government*, dat zo in de mode was bij de aristocraten van zijn tijd, als door de eigen traditie van stedelijk en gemeentelijk zelfbestuur die in het zuiden van Frankrijk een opmerkelijke vitaliteit aan de dag legde. Daar waren veel gemeenten autonoom, oefenden ze belangrijke taken uit, en kenden ze een geleed bestuur dat tenminste drie instituties omvatte: een algemene vergadering bestaande uit alle grondbezitters (*propriétaires*), een raad van notabelen die door de standen en corporaties werd gekozen, en een permanent college van schout en schepenen.[17]

De gemeente, aldus Bonald, is een kleine republiek.[18] Deze republiek draagt echter geen democratisch karakter. Bonald garandeert namelijk het overwicht van de elite door de bevolking in verschillende klassen in te delen, en door vervolgens de hogere klassen een groter gewicht in de besluitvorming te geven dan de lagere. Geen individueel maar een corporatief kiesrecht dus, dat hij als volgt rechtvaardigt: 'Zonder deze bepaling, die elk individu op zijn plaats houdt door aan elk beroep zijn rang toe te kennen, is de maatschappij alleen nog maar een plek vol verwarring, en worden de steden het toneel van tweedracht'.[19]

We zien hier dat Bonald geen tegenstander is van verkiezingen *an sich*, maar wel van verkiezingen die de maatschappelijke harmonie bedreigen door electorale veldslagen te ontketenen en door individuen die niet tot de elite behoren, de kans te geven om posities te bereiken waar zij, gegeven hun rang en stand, niet thuis horen.

De institutie die in Bonalds ogen model staat voor de gemeentelijke harmonie, is het gezin: 'Een gemeente is een groot gezin'.[20] Uiteraard is Bonalds familiale opvatting van de gemeente alleen van toepassing op een dorpssamenleving. In de grote stad, waar individualisme en anonimiteit heersen, valt zij niet te handhaven. Daarom moeten volgens Bonald de grote steden, die brandhaarden van revolutie, niet republikeins maar autoritair worden bestuurd, rechtstreeks door de kroon.[21] Deze laatste opvatting is overigens nog lange tijd gemeengoed gebleven in Frankrijk, waar een grote stad als Parijs pas sinds kort autonome gemeentelijke instituties kent.

Aangezien het ook in een dorp nog wel eens mis kan gaan met burgemeestersverkiezingen, stelt Bonald dat die moeten worden geconfirmeerd door zowel de raad als de agent van de kroon.[22] De lering die hij uit zijn ervaringen als burgemeester in het

revolutionaire Millau lijkt te hebben getrokken, is dat het lokaal bestuur toch een zekere vorm van *tutelle* behoeft. Ook die behoefte is nog steeds typisch Frans, maar dankzij Napoleon heeft zij ook (en misschien nog wel meer) in Nederland ingang kunnen vinden.[23]

Eén van de redenen waarom de Fransen er nooit in lijken te zijn geslaagd om macht over te hevelen van het centrum naar de gemeenten, is dat zij onderling verdeeld waren over het oogmerk van die operatie. Legitimistisch rechts had namelijk heel andere motieven om te decentraliseren dan liberaal en republikeins links: voor links was decentralisatie een hefboom voor democratisering en emancipatie, terwijl rechts de decentralisatie slechts ten goede wilde laten komen aan de familienetwerken en cliëntèles van de traditionele elites. Bonalds benadering van gemeentelijk bestuur, die feodalisme combineert met een op aristocratische leest geschoeid republikeins harmoniemodel, typeert als het ware de decentralisatieconceptie van rechts.[24]

Betoont Bonald zich waar het de gemeenten aangaat een gematigd (corporatief en aristocratisch) republikein, ten aanzien van de provincies zegt hij het republikeins model definitief vaarwel. Dat model had hij nochtans vurig verdedigd gedurende de aristocratische prerevolutie. Het feit dat de Revolutie, achteraf bezien, bleek te zijn aangevangen in de Provinciale Staten van de Dauphiné en van Bretagne,[25] had hem echter afkerig gemaakt van elk collectief bestuur op provinciaal niveau:

> Men heeft onvoldoende oog gehad voor de loop der meningen in Frankrijk. Sommigen wilden het regime van de provincies assimileren met het regime van de gemeenten, en vestigden in de provincies collectieve besturen. Anderen hebben het regime van de staat willen assimileren met het regime van de provincies, en hebben in de staat de republikeinse regeringsvorm gevestigd.[26]

Zoals Maistre zijn opvatting dat het individu geen autonome entiteit vormt, terugvoert op de opvatting dat '*de* mens' niet bestaat,[27] zo fundeert Bonald zijn visie dat de provincie geen autonome entiteit vormt, op het argument dat 'de provinciemens' niet bestaat:

> Een provincie is geen maatschappij, want zij heeft noch mensen noch specifieke eigendommen. Zij heeft slechts de mensen en de eigendommen van het gezin, de gemeente, het ressort, het koninkrijk. Noch de mensen noch de eigendommen bekijkt zij vanuit een modaliteit die haar eigen is. Ik zie de gezins- of natuurlijke mens, de gemeentemens of burger, de ressortsmens of justitiabele, de koninkrijksmens of onderdaan, maar de provinciemens zie ik nergens. Van de eigendommen kan ik hetzelfde zeggen. De provincie is dus geen afzonderlijke maatschappij, en wanneer een provincie een maatschappij wil zijn is de staat in revolutie. De eisen van enkele

> provincies in Frankrijk om een afzonderlijke maatschappij te vormen gaven huns ondanks het signaal tot de Revolutie.[28]

Dat het provincies waren geweest die het startschot voor de Revolutie hadden gegeven weerhield de revolutionairen er niet van om de provincies te vervangen door kleinere bestuurlijke entiteiten: de departementen. Over de departementen laat Bonald zich niet expliciet uit. Het ligt echter voor de hand dat hij ze zal hebben afgewezen, aangezien ze in zijn ogen slechts een democratische variant kunnen zijn geweest van de gedachte dat provinciale organen collectief moeten worden bestuurd. Deze afwijzing impliceert een herstel van de oude provincies, maar dan wel ontdaan van hun standenvergaderingen. Daarmee lijkt Bonald in feite vrij spel te geven aan de intendant, de agent van de Kroon in de provincie.

Voor de provincies die voorafgaand aan de Revolutie een standenvergadering kenden betekent dat, afgezet tegen hun toestand onder het ancien régime, een centralisatie. Voor de provincies die geen standenvergadering kenden, betekent het dat er niets verandert (noch centralisatie noch decentralisatie). Neemt men echter in plaats van de situatie onder het ancien régime de revolutionaire situatie als ijkpunt, dan krijgt Bonalds plan juist het aanschijn van een decentralisatie.[29]

In dat plan keert de oude intendant weliswaar terug, maar aan diens rol geeft Bonald een bescheiden invulling. Zo behoort de intendant volgens hem niet een almachtig despoot te zijn,[30] maar simpelweg een intermediair tussen het centrum en de periferie: ‘Hij zal noch het middelpunt zijn noch de omtrek, doch de straal die het middelpunt met de omtrek verbindt’.[31]

Bonalds visie op de intendant strookt perfect met de resultaten van recent historisch onderzoek. Deze wijzen uit dat de macht van de intendant, die volgens de absolutistische staatstheorie absoluut was, in de praktijk veel geringer was dan door Tocqueville en, in diens kielzog, veel moderne historici is aangenomen.[32] De personeelsomvang van het bureau van de intendant was namelijk beperkt (gemiddeld twintig man), en bovendien bestond dat personeel grotendeels uit telgen van aanzienlijke lokale geslachten, die hun functie omwille van de eer uitoefenden: ze waren rijk en ontvingen geen of weinig salaris, dat men, omdat het een ereambt (*honor*) betrof, ‘honorarium’ noemde. In tegenstelling tot moderne ambtenaren waren de medewerkers van de intendant dus niet voor hun broodwinning afhankelijk van de overheid. Mede daardoor had de intendant niet zozeer macht als wel invloed, en fungeerde hij toch vooral als een soort bemiddelaar tussen de lokale elites (adel, hooggerechtshof, bisschop, militair gouverneur) en het centrum.

Bonald maakt de macht van de intendant nog bescheidener door aan te dringen op afschaffing van het roulatiesysteem dat gedurende het ancien régime gold voor intendanten.[33] Dit systeem was ingesteld om te verhinderen dat intendanten vergroeid zouden raken met de lokale elites en belangen: als men een ambtenaar voortdurend overplaatst, blijft hij overal een vreemde, en blijft hij dus volstrekt loyaal aan de centrale macht.

Bonald wil precies het tegenovergestelde: hij wenst een intendant die eeuwig op dezelfde plaats blijft, en daardoor gevoelig wordt voor de eisen van zijn lokale omgeving, de provincieadel.

Eén van de taken die Bonald aan de intendant toekent, is toezicht te houden op plattelandsgemeenten die dermate klein zijn dat er onvoldoende gekwalificeerd personeel beschikbaar is. Men zou dit probleem ook kunnen verhelpen door de schaal van deze gemeenten te vergroten, maar die oplossing wijst de conservatief af.[34]

Betekent dit nu dat de plattelandsgemeenten direct blootstaan aan de werking van de intendant? Nee, want de intendant opereert er via zijn lokale *correspondants*, die Bonald laat voordragen uit en goedkeuren door de gezeten lokale oligarchie:

> Zij zullen worden voorgedragen door de inwoners van het arrondissement, gekozen door de intendant, en goedgekeurd door de raad (*conseil*). Dat wil zeggen dat in elke gemeente van de subdelegatie de tien, vijftien of twintig grootste eigenaren aan de intendant drie personen zullen voordragen van de vereiste leeftijd, stand en fortuin.[35]

Men ziet dat Bonald ook voor de plattelandsgemeenten een harmoniemodel ontwerpt dat de belangen dient van de adellijke subcategorie waartoe hij behoort. In dat model is de macht op regionaal niveau formeel gecentraliseerd in de *intendance*, maar berust hij in feite bij de provinciale edelen, die als burgemeester, raadslid, *correspondant* of honorair ambtenaar van de *intendance* heer en meester blijven in hun eigen gemeente en provincie.

3. Toezicht op de zeden

Toezicht houden op de zeden is volgens Bonald een belangrijke taak van het openbaar bestuur. Wat dat toezicht betreft maakt hij onderscheid tussen ‘publieke’ en ‘private’ zeden (*moeurs publiques* en *moeurs privées*).[36] Net zoals zijn liberale tegenstanders maakt Bonald dus onderscheid tussen een publieke en een private sfeer. De grens die hij tussen deze beide sferen trekt heeft echter andere coördinaten dan bij de exponenten van het liberalisme. Bij Bonald loopt die grens namelijk tussen de particuliere en de publieke beroepen.

De zeden van individuen in de particuliere beroepen, zoals boeren, bakkers en handelaren, zijn in Bonalds optiek privaat. Daarom zijn zij geen direct object van overheidsinterventie: ze zijn de verantwoordelijkheid van de ouders en de gilden.

De zeden van hen die publieke beroepen en dus een publieke voorbeeldfunctie uitoefenen, zijn daarentegen publiek: een burgemeester die naar de hoeren gaat, bederft met zijn privézeden de openbare zeden, want hij geeft de mensen het slechte voorbeeld. Wat de burgemeester in zijn 'privéleven' doet, is dus terecht voorwerp van publieke discussie en van overheidsbeleid. Anders gezegd: ambteloze burgers hebben recht op privacy, maar publieke persoonlijkheden niet.[37]

Veel zaken die volgens de liberalen onder het recht op privacy vallen, rekent Bonald overigens tot de publieke sfeer. Zo vindt hij dat de overheid ontaarding of verzwakking van de religie niet mag toelaten, dat ze moet toezien op handhaving van de zondagsrust, dat ze respect voor ouderen moet afdwingen, echtscheiding niet moet toestaan, en instellingen die de zeden van de jeugd dreigen te bederven, nauwgezet moet surveilleren.[38]

Dat laatste geldt met name voor het theater, de kunst, de literatuur en de pers. In navolging van de zeventiende-eeuwse classicisten kent Bonald aan deze instellingen een stichtende en dus publieke functie toe.[39] De *société* der letterkundigen perverteerde in zijn optiek die instellingen en gebruikte ze als oorlogsmachine tegen de gevestigde orde.[40] Als de overheid dan de moraal verdedigde, riepen de letterkundigen volgens Bonald dat zij inbreuk maakte op de 'onbeperkte' vrijheid van de pers en de 'ongelimiteerde' tolerantie van meningen.[41]

Bonalds argumentatiestrategie op dit gebied is typisch voor de moderne conservatief: hij spreekt zich niet uit tegen persvrijheid en tolerantie *an sich*, maar stelt dat deze fenomenen 'te ver zijn doorgeschoten', en dat er dus grenzen aan moeten worden gesteld. De vermeende 'excessen' van pers en opinie geven hem een vrijbrief om de vrijheden in te perken. Bonald is overigens consequent genoeg om de daad bij het woord te voegen: als koninklijk censor kwijt hij zich gedurende het Restauratietijdperk nauwgezet van zijn taak.

Bonalds pleidooi voor een scherp toezicht op de zeden ligt in het verlengde van hetgeen onder het ancien régime gebruikelijk was. Beroepsorganisaties en (lokale, provinciale en nationale) overheden schroomden er niet om bepaalde aspecten van het maatschappelijk leven strikt te reguleren. Dat gold bijvoorbeeld voor kleding, maar ook voor de literatuur, die niet alleen door een koninklijk censor werd gecensureerd, maar ook nog eens door rechterlijke en kerkelijke censoren, zoals de *parlements*, de Sorbonne en het episcopaat.

Sommige moderne historici hebben geen oog voor deze tradities van toezicht op de moraal. Daardoor redeneren zij onbewust vanuit hun eigen moderne, liberale referentiekader, en begaan zij een perspectieffout: Bonald, oordelen zij bijvoorbeeld, 'bepleitte een enorme uitbreiding van de overheidsregulering'.[42]

4. Conservatieve kritiek op een ontluikende verzorgingsstaat

Zijn conservatieven, waar het om de bescherming van moraal, religie en cultuur gaat, voorstanders van een niet-neutrale en tamelijk activistische overheid, in economisch opzicht zijn ze over het algemeen juist afkerig van overheidsinterventie. Bonald is dat ook, zoals blijkt uit zijn kritiek op de *ateliers de charité*. Tegen deze door de staat gesubsidieerde sociale werkplaatsen, die aan het eind van het ancien régime en tijdens de Revolutie waren ingesteld ter bestrijding van werkloosheid en van de daaruit voortvloeiende armoede, voert hij precies de argumenten aan die de politici van hedendaags rechts inbrengen tegen de moderne verzorgingsstaat. Zo vinden we bij hem niet alleen het argument dat armoede primair te wijten is aan de luiheid en ondeugden van de armen,[43] en dat die dus terecht buiten de maatschappij staan.[44] Ook propageert hij varianten van alle drie de thesen die volgens Hirschman[45] karakteristiek zijn voor het discours van reactionairen: de *futility thesis* ('Openbare bijstand creëert een armoedeval'), de *jeopardy thesis* ('Bijstand verslapt de arbeidsmoraal, is economisch inefficiënt, leidt tot cliëntelisme, komt terecht bij hen waarvoor ze niet is bedoeld, maakt de rijken arm zonder de armen rijker te maken') en de *perversity thesis* ('Overheidsbeleid ter bestrijding van de armoede verergert juist de armoede').[46]

Van deze utilitaire argumenten lijkt Bonald er een aantal te hebben ontleend aan de fysiocraten, wier economisch liberalisme veel grootgrondbezitters had beïnvloed.[47] Behalve op utilitaire gronden stoelt Bonald zijn afwijzing van overheidsinterventie echter ook op een theologisch argument: 'Gij zult altijd armen onder u hebben' (Johannes 12:8).[48] De verdienste van de hospitia, de door religieuzen beheerde en door de revolutionairen afgeschafte zieken- en armenhuizen, is volgens Bonald nu juist dat zij de armen deze universele, onveranderlijke waarheid stevig inprenten.[49]

Eveneens typisch conservatief aan Bonalds benadering van het armoedevraagstuk is dat hij het voornamelijk definieert als een aangelegenheid van charitas.[50] De schaamte welke de charitas bij de armen teweegbrengt juicht hij toe, want terecht ervaren zij die als een straf voor hun armoede.[51] Een tweede voordeel van de liefdadigheid, die tijdens het ancien régime veelal werd gepatroneerd door notabelen, is volgens Bonald dat zij de hiërarchische

maatschappelijke verhoudingen symbolisch bevestigt: het is voor de armen een leerschool van erkentelijkheid en respect.[52]

Zijn conservatieve benadering van het armoedevraagstuk completeert Bonald met de opmerking dat vrouwen geen mannenwerk moeten doen,[53] en dat niet het individu maar het gezin het uitgangspunt dient te zijn voor het belastingstelsel.

5. Een utopisch plan tot unificatie van de adel

Zijn afkeer van staatsinterventie maakt de conservatief geenszins tot een economisch liberaal. Immers, wanneer van de markt een bedreiging uitgaat voor door hem gekoesterde tradities, aarzelt hij niet om aan de vrije werking van de marktkrachten, of aan overheidsbeleid dat deze krachten wil bevorderen, beperkingen op te leggen. Eén van de tradities waaraan de conservatief Bonald bijzonder hecht, is het onder provinciale edelen gangbare morele beginsel van de *dérogeance*, dat wil zeggen de opvatting dat een edelman die zich met de vulgaire wereld van het geld (handel, ambachten enzovoort) inlaat, zijn gezicht en zijn adeldom verliest. De maatregelen die de Franse koningen, ter bevordering van de economische bedrijvigheid, hadden genomen om edelen ertoe aan te zetten handel te gaan drijven, dreigden volgens Bonald de adel te reduceren tot een veil *métier*.[54] Het woord *métier* gebruikte men in het ancien régime vooral voor de handelsberoepen en ambachten. Voor edelen had het dus, in tegenstelling tot het verheven klinkende *profession*, een pejoratieve connotatie.

Behalve de *noblesse commerçante*, de handeldrijvende adel, is er volgens Bonald nog een andere categorie edelen die de traditionele functie van de adel (strijden en rechtspreken) verzaakt. Deze tweede categorie, die de hoge adel en de hofadel omvat, koestert volgens hem heimelijk de ambitie om de macht te worden, dat wil zeggen om de koning van de troon te stoten en daar zelf op plaats te nemen. Waar zij zich graag op laat voorstaan is dat zij als enige het voorrecht geniet om te worden gepresenteerd aan de vorst in Versailles. Het privilege van de *présentation* acht Bonald een bron van adellijke verdeeldheid:

> Ik weet niet of het gebruik van de presentaties aan het hof wel in overeenstemming is met de constitutie, met het belang van de adel en met dat van de maatschappij: er vormt zich zo een stand binnen de stand. De hofadel onderscheidt zich van de provinciale adel; wanneer het nodig is om *en masse* en met gesloten rangen te strijden, raakt zij verdeeld.[55]

De hoge en hofadel laten zich voorstaan op twee zaken, namelijk hun anciënniteit en hun titels. Bonald verwerpt beide criteria: bij de oude Germanen, beweert de classicist, bestond er slechts één titel, namelijk die van vrijman, *Freiherr*, baron.[56] En 'in de ogen van de constitutie is de adel *één*. In de Staten-Generaal zetelde de meest recente edelman naast leiders van onze oudste huizen'.[57]

Behalve aan de verdeeldheid die voortvloeit uit verschillen in titel en anciënniteit ergert Bonald zich ook aan de traditionele tweedracht tussen *robe* (ambtsadel) en *épee* (zwaardadel). Aan die tweedracht, constateert hij, heeft de Revolutie gelukkig een einde gemaakt: 'De hoeder der wetten en de verdediger van de troon vallen gelijkelijk onder het ijzer van de misdadigers. Wanneer zij ten onder dient te gaan is de adel *één*'.[58]

Hoe groter de verdeeldheid, des te sterker wordt de roep om eenheid. Zo bezien is unitarisme altijd een graadmeter voor de mate van verdeeldheid binnen een groep.

Geobsedeerd door de interne verdeeldheid van zijn stand pleit Bonald hartstochtelijk voor adellijke eenheid: 'Eenheid in alles, eenheid. Eenheid is ondeelbaar, deling begint bij twee'.[59]

Eenheid betekent in Bonalds optiek in de eerste plaats dat de 'verdubbeling' (inflatie) van rangen ongedaan moet worden gemaakt.[60] Oude militaire elitekorpsen en de militaire moraal en discipline moeten daarentegen worden hersteld,[61] ook al dient dit niet te ontaarden in een Pruisische kadaverdiscipline: Bonald verzet zich tegen onterende maatregelen die indruisen tegen het aristocratisch ethos, zoals degradatie en lijfstraffen.[62] Het militaire ethos gaat volgens hem overigens uitstekend samen met de christelijke moraal: beide hebben namelijk gehoorzaamheid, strijd en ontberingen hoog in het vaandel staan.[63]

Bonalds streven om de oude onderscheiden die de adel verdeelden uit te wissen en om van de adel een nationale eenheid te maken heeft nog een tweede consequentie. De contrarevolutionair ontwerpt namelijk een heel systeem van symbolen, sancties, leeftijdsgrenzen en honoraria,[64] dat weliswaar in de verte lijkt op het systeem van het ancien régime, maar dat anderzijds door zijn strak gestroomlijnde en streng egalitaire karakter bijna even utopisch aandoet als het revolutionaire.

Het voornaamste symbool in het door Bonald ontworpen systeem is een ring. Ringen, aldus Bonald, spreken tot de zinnen, want zij zijn een mooi en zeer zichtbaar symbool.[65] Voor Bonald zullen ringen ook een intellectuele aantrekkingskracht hebben gehad, aangezien zij de vorm hebben van een cirkel, en Bonald de cirkel associeert met de monarchie: in zijn geometrische wereldbeschouwing is de monarch het middelpunt van het koninkrijk, het volk de omtrek, en de adel de straal die het middelpunt en de omtrek met elkaar verbindt.

Belangrijker nog dan de zinnelijke en intellectuele betekenis van de ring acht Bonald echter het beroep dat de ring doet op het hart: de ring is het symbool van de liefde, die de levensbron is van zowel het huwelijk als de monarchie.[66]

Het onderscheid tussen *robe* en *épée* heft Bonald symbolisch op door aan de rechters en de militaire officieren dezelfde gouden ring mee te geven : 'Dat algemene onderscheidende teken behoort voor alle functies gelijk te zijn, aangezien alle functies dezelfde plicht tot bevelen voorschrijven, en dezelfde plicht tot gehoorzaamheid veronderstellen'.[67]

Krijgen de rechters en officieren een gouden ring, de (niet-adellijke) onderofficieren hebben recht op een zilveren ring. Gewone mensen dragen uiteraard helemaal geen ring. De koning tenslotte draagt een dubbele gouden ring, aangezien hij het dubbelambt vervult van hoogste officier (*chef de guerre*) en hoogste rechter (*roi-justicier*).

6. 'Rode' en 'groene' kritiek op het kapitalisme

Bonald besluit zijn *Theorie van het openbaar bestuur* met een vertoog over de handel, want ook die rekent hij, net zoals de kunst, het theater, de pers en de literatuur, tot de objecten van het openbaar bestuur. In tegenstelling tot de liberalen, die de commercie verheerlijken om zijn beschavende effecten, wijst Bonald, net zoals hedendaagse linkse cultuurcritici, op de keerzijden van het kapitalisme: handel is een bron van inflatie en daarmee van revolutie,[68] stimuleert hebzucht en egoïsme,[69] genereert dus criminaliteit en corruptie. In een vercommercialiseerde maatschappij is alles te koop: mannen bieden er hun kracht aan, vrouwen hun lichaam.[70]

Bonalds kritiek op het kapitalisme lijkt bij tijd en wijle een voorafschaduwing van het discours van de *Frankfurter Schule*: de commercie creëert kunstmatige behoeften; wanneer zij in die overbodige behoeften kan voorzien, waant de mens zich rijk en gelukkig.[71] Heeft de mens zich eenmaal aangewend te denken dat zijn artificiële behoeften zijn echte behoeften zijn, dan ontstaat er een vicieuze cirkel van economische en bevolkingsgroei. Onder die omstandigheden zet een natuurlijke calamiteit al snel een noodlottige causale keten in werking: zij veroorzaakt een economische crisis, die leidt tot massawerkloosheid, welke een revolutie uitlokt, die slechts uit kan monden in oorlog.[72]

Op zijn eigen wijze onderkent Bonald aldus de *Dialektik der Aufklärung*,[73] die sedert de jaren zestig aan de kaak wordt gesteld door de derdewereld- en milieubeweging. Zo bekritiseert Bonald het kolonialisme: koloniën, die worden gesticht om te voorzien in de vraag naar overbodige of schadelijke luxeproducten als suiker, koffie en thee en tabak, zijn

volgens hem slechts een bron van oorlogen.[74] Bovendien stimuleert het kolonialisme de groei van een geheel kunstmatige bedrijvigheid, welke niet meer afhankelijk is van de productie van de lokale natuur, of tegen de natuur ingaat: de industrie.[75] Tegelijkertijd omheint en privatiseert men in het moederland, teneinde de handel te stimuleren, de gemene en onbebouwde gronden. Landerosie en uitputting van de bodem zijn hiervan het gevolg, en dat leidt er weer toe dat hele bevolkingsgroepen op drift raken.[76]

Behalve voor de ecologische grenzen aan het kapitalistische productiesysteem heeft Bonald ook oog voor de sociale gevolgen die het teweeg brengt: de nieuwe industriële bedrijvigheid leidt tot nodeloze verplaatsing van activiteiten, tot een teveel aan dynamiek en mobiliteit.[77] Ook creëert zij een nieuwe, immorele sociale klasse, die van de arbeiders. De minste verstoring van het marktevenwicht transformeert deze klasse in een *instrument de révolution*.[78]

Marx en Lenin zouden het Bonald nazeggen, kapitalistische competitie staat gelijk aan oorlog:

> Wat is het kenmerk van de staat der wilden? Dat is de mensen ten opzichte van elkaar in een staat van oorlog plaatsen, in de toestand waarin ze elkaars bezit binnendringen. Welnu, de handel, zoals die bijna overal in Europa wordt bedreven, is echt andermans bezit binnendringen. En wanneer men ziet dat de koopman voor zijn koopwaren géén geregelde prijs heeft, wanneer men de zakenman schaamteloos ziet speculeren in papier dat gestempeld is met het schandelijk zegel der kwalijkste onteigening, wanneer men de groothandelaar, soms de best aangeschrevene, vanuit het naburig kantoor van zweet en vermoeidheid hijgende koeriers met de postkoets uit ziet zenden om een politiek nieuwtje te verbreiden dat de prijzen van de effecten die hij wil verkopen kan doen stijgen, of de prijzen van de effecten die hij wil kopen kan doen dalen, dan krijgt men echt en waarachtig het afschuwelijk schouwspel voor ogen van een bende wilden die het donker insluipen om de jachtbuit van hun vijand te gaan roven, of om diens woning in brand te gaan steken.[79]

In enkele geschriften die Bonald schrijft in de laatste tien jaar van zijn leven,[80] gedurende de liberale Julimonarchie, brengt hij zijn kritiek op het kapitalisme nog feller en uitgebreider onder woorden: hij laakt er onder meer de sociale en regionale ongelijkheden die de industrialisering teweegbrengt, de fatale gevolgen van mechanisering, en de samenzwering van kapitaal en politiek.

In de door het kapitalisme veroorzaakte problemen ziet Bonald een bewijs voor het moreel failliet van de moderne liberale orde. Met de uitgebuite arbeiders weet onze kasteelheer, die zich net zoals hen slachtoffer voelt van de revolutionaire bourgeoisie, zich van nature verbonden. Gedreven door dit sentiment van gedeeld slachtofferschap werpen in

de negentiende eeuw heel wat edelen, waaronder Bonalds zoon Maurice, de 'rode' kardinaal van Lyon, zich op als verdedigers van het industrieel proletariaat.[81] En van de katholieke vakbonden die in de negentiende en twintigste eeuw in Europa ontstaan, worden er heel wat gesticht door conservatieve edelen.[82]

Bonald staat hiermee aan het begin van een traditie van rechtse, conservatieve kapitalismekritiek. Van de linkse traditie van kapitalismekritiek onderscheidt deze zich niet door haar argumenten maar wel door haar finaliteit: waar links de argumenten gebruikt tot exaltatie van een toekomstige egalitaire maatschappij, waarvan de komst volgens haar noodzakelijkerwijs wordt ingeluid door een kapitalistisch tussenstadium, dienen ze aan de rechterzijde ter idealisering van een feodaal en corporatief verleden. Niet ten onrechte duidden Marx en Engels de sociale doctrine van denkers als Bonald dan ook aan als een 'reactionair' en 'feodaal' socialisme.[83]

Met adjectieven als 'reactionair', 'feodaal' en 'utopisch' beoogden de beide grondleggers van het marxisme de varianten van het socialisme te diskwalificeren die concurreerden met hun eigen variant. Tevens verhulden zij ermee hoezeer hun 'wetenschappelijk' socialisme schatplichtig was aan deze socialismen van eerdere datum. Wanneer men dit beseft, en tevens inziet hoezeer de socialisten die door Marx en Engels als 'reactionair', 'feodaal', 'klerikaal', 'bourgeois', 'kleinburgerlijk', 'conservatief' of 'utopisch' werden bestempeld,[84] schatplichtig waren aan Bonald en andere conservatieven,[85] begint men de lijnen te ontwaren die het huidige links verbinden met de rechtse contrarevolutie.

Conclusie

In zijn verhandeling over het openbaar bestuur geeft Bonald aan hoe de denkbeelden uit zijn *Theorie van de Macht* moeten worden toegepast in de bestuurlijke praktijk. Die praktijk is minder absolutistisch dan de theorie: aan het gezagsprincipe paart zij namelijk het beginsel van overleg. Dit beginsel komt onder meer tot uitdrukking in de gemeenten, die de republikeinse hoekstenen vormen van Bonalds monarchie.

Voorop in Bonalds benadering van zowel het gemeentelijk bestuur als het provinciaal bestuur, de rechterlijke macht en het episcopaat staat het belang van de provinciale adel. Redenerend vanuit dit belang pleit de landjonker voor behoud van het feodaal benoemingsrecht, voor een corporatieve invulling van het lokaal kiesrecht, tegen gemeentelijke schaalvergroting, voor toezicht van de intendant op de grote stad, kleine plattelandsgemeenten en de provincie, en voor een vergroeiing van die intendant met de

lokale machtsstructuren, zodat hij geen despoot wordt doch slechts een intermediair is tussen het centrum en de periferie. Ten opzichte van de situatie onder het ancien régime kan men zulk een bestel bezwaarlijk 'centralistisch' noemen.[86] Houdt men het tegen het licht van de revolutionaire hervormingen,[87] dan moet het zelfs als uitermate decentraal worden gekwalificeerd. Aldus beschouwd is Bonald, voor zover decentralisatie een kenmerk van conservatisme mag worden geacht, in bestuurlijk opzicht een conservatief.

Ook andere aspecten van Bonalds theorie van het openbaar bestuur lijken deze conclusie te wettigen: het pleidooi voor overheidstoezicht op de kunsten, de literatuur en de zeden, inclusief het 'privéleven' van publieke personen; de afwijzing van de embryonale verzorgingsstaat der *ateliers*; en tenslotte de fundamentele kritiek op het kapitalisme, die op moderne lezers overkomt als merkwaardig groen en links.

De paradox van Bonalds bestuurlijk conservatisme is dat het uitmondt in een utopisch plan voor reorganisatie van de Franse adel. Met dit plan beoogt de contrarevolutionair de vele elkaar bestrijdende fracties waarin die adel uiteen is gevallen, symbolisch aaneen te smeden tot een hechte, maar door de provinciale adel gedomineerde eenheid.

XVIII Religie

Bonalds Theorie van de Macht vormt een tweeluik: in het eerste luik, de Theorie van de Politieke Macht, staat de politiek centraal; in het tweede, de Theorie van de Religieuze Macht, de godsdienst. Strikt genomen is alleen het eerste luik onderwerp van dit proefschrift, maar volgens Bonald is dat luik onlosmakelijk verbonden met het tweede.[1] In deze studie kunnen de religieuze denkbeelden uit de Theorie van de Macht dan ook niet geheel onbesproken blijven. Derhalve wijden we een kort chapiter aan die religieuze denkbeelden, voorzover deze niet reeds in het voorgaande zijn besproken. In dit chapiter zal het accent worden gelegd op de aspecten die het meest relevant zijn vanuit politiek oogpunt, namelijk Bonalds benadering van religie in het algemeen, zijn houding ten opzichte van godsdienstvrijheid en andere religies dan de katholieke, zijn opvatting over de verhouding tussen geloof en rede, en die over de relatie tussen kerk en staat.[2]

1. Een maatschappelijke benadering van religie

Religie is in Bonalds ogen geen zaak van het individu, maar een bij uitstek maatschappelijk fenomeen: de godsdienst kan slechts bestaan in een sociale context, namelijk die van de triade der 'algemene wil' (de wil Gods), 'algemene macht' (God) en 'algemene kracht' (de kerk of geestelijkheid). Zij steunt dus niet op de rede maar op gezag,[3] het kerkelijk gezag dat de door God geopenbaarde geloofswaarheden overdraagt van de ene op de andere generatie. Behalve van gezag is de religie echter ook een kwestie van gevoel, want zoals we hebben gezien leidt Bonald het bestaan van God af uit de observatie dat alle mensen altijd en overal Zijn bestaan *voelen*. Religie, stelt hij, is niet een door de rede van het individu bedachte mening (*opinion*),[4] maar het algemeen gevoelen (*sentiment*, *sens commun*) van de maatschappij.[5]

Vooroordelen en bijgeloof beschouwt hij, in navolging van Burke,[6] als de voorposten van de religie.[7] Als zodanig zijn ze maatschappelijk nuttig, vooral voor categorieën die geen toegang tot de rede hebben, zoals vrouwen, kinderen en het volk.[8] Ook dogma's zijn maatschappelijk nuttig. Dus zijn ze waar, want wanneer iets maatschappelijk nuttig is, is het waar.[9]

Uitgaande van deze algemene noties ontwikkelt Bonald een historische en comparatieve godsdienstsociologie. Centraal daarin staat, net zoals bij Maistre[10] en René Girard,[11] de fundamentele sociale handeling van het *sacrifice* (offer, opoffering).[12] Op basis van dit criterium onderscheidt Bonald twee soorten religies. De ene soort, de monotheïstische, is gebaseerd op liefde, en offert dus slechts de morele mens. De andere, polytheïstische religie is gefundeerd op haat. Daarom offert ze de fysieke mens.[13] Een empirisch bewijs voor de juistheid van deze stelling is volgens Bonald het feit dat er aan revolutionaire idolen veel mensenlevens worden geofferd.

Het monotheïsme is, net zoals de maatschappij, een organisme dat verschillende levensfasen doorloopt. Deze fasen laat Bonald corresponderen met de verschillende vormen die de openbaring en het offer in de verschillende monotheïstische godsdiensten aannemen: de eerste fase, het kinderstadium, is die van de Oeropenbaring, van Abraham die de mens (zijn zoon Isaäc) offert. In de tweede fase openbaart God zich door de oudtestamentische profeten. Dit is de intermediaire fase van het jodendom, dat kinderen offert en het bloed van dieren. In de derde fase tenslotte openbaart God zich door de Verlosser. Dat is de fase der volmaaktheid, het is het christendom, dat heel de mens offert, doch op symbolische wijze.[14]

De drie fasen van het monotheïsme lopen perfect synchroon met de drie fasen van de maatschappij: de huis- of natuurlijke religie correspondeert met de familie, het jodendom met de gemeente, het christendom met de monarchie.[15]

2. Kritiek op jodendom, protestantisme en islam

Met deze fasentheorie verschaft Bonald een nieuwe, ‘sociaalwetenschappelijke’ legitimatie aan het oude katholieke antijudaïsme:

> De Hebreeuw, verdorven door een lang verblijf temidden van het meest afgodische volk, verbitterd door een harde slavernij, gewend in Egypte om slechts in zinnelijke genietingen verzachting te vinden voor zijn lasten, had die hang naar een geheel uiterlijke religie opgedaan, die gehechtheid aan de goederen der wereld en aan de genoegens der zinnen, die de observator nog steeds ontwaart in het eigenaardig karakter van dat bijgelovige, wulpse volk, dat slechts uit is op zijn eigenbelang.[16]

De moord op Christus en de schandelijke hardnekkigheid waarmee de Joden weigeren om hun imperfecte religie te verruilen voor het perfecte christendom en om Christus te erkennen als hun Bevrijder en Messias, wettigen volgens Bonald de diaspora en de overige collectieve straffen die de Joden, van generatie op generatie, ten deel vallen.[17]

Veel meer nog dan de Joden maakt Bonald de protestanten tot mikpunt van zijn kritiek. Het protestantisme is volgens hem synoniem met individualisme,[18] rationalisme[19] en republikanisme.[20] Wat deze samenhang in zijn ogen illustreert, is dat er een perfecte analogie is tussen de regeringsvorm die een land heeft en de vorm van religie die het belijdt: de katholieke landen zijn monarchieën, en monarchieën zijn katholiek; republieken protestants, en protestantse landen republikeins. Ook ging tijdens de Franse Revolutie de democratisering van de monarchie gepaard met een presbytanisering van het katholicisme; werd de religie, toen de regering puur democratisch werd, calvinistisch; en degenereerde ze, zodra de regering tot anarchie verviel, tot een 'publiek of maatschappelijk atheïsme'.[21]

De zojuist geschetste verbanden tussen religie en politiek zijn volgens Bonald onontkoombaar: een katholieke republiek, bezweert hij, is even onmogelijk als een protestantse monarchie. Men kan zo'n innerlijk tegenstrijdige combinatie weliswaar proberen, maar zij leidt nimmer tot een duurzaam evenwicht. Omdat zij dat onmogelijke evenwicht toch willen bereiken hebben de moderne wetgevers volgens Bonald een remedie bedacht: de vrijheid van eredienst.[22] Die remedie, meent Bonald, verergert juist de kwaal, want zij leidt noodzakelijkerwijs tot religieuze onverschilligheid, en die loopt onvermijdelijk uit op atheïsme. Bovendien is de vrijheid van eredienst helemaal geen vrijheid, want vrijheid is niet de autonomie van het individu, integendeel:

> Wilden en dieren leven in de fysieke natuurlijke of *voortbrengings*maatschappij: zij brengen voort en *behouden* niet. Zij genieten *onafhankelijkheid* maar geen *vrijheid*, aangezien de vrijheid om zichzelf te vernietigen geen vrijheid is. En men kan van hen zeggen: ze zijn onafhankelijk, dus zijn ze niet vrij.[23]

De vrijheid om zichzelf te vernietigen bestaat slechts in protestantse landen: daar plegen de mensen, constateert Bonald ruim een eeuw vóór Durkheim,[24] en op grond van analoge argumenten, vaker zelfmoord dan in katholieke landen.[25]

Het protestantisme stelt Bonald, die in zijn strijd tegen de religieuze manifestaties van de moderniteit niet terugdeinst voor amalgamen, op één lijn met Erasmus, de Revolutie en de islam:

> De mohammedaanse religie, een meningsreligie, had zich verbreid door eigenbelang, wellust en terreur. De leer van de nieuwe apostel [Luther] propageert zich eveneens door eigenbelang, wellust en terreur. De groten begunstigen de vooruitgang van de Hervorming om zich de bezittingen van de geestelijkheid toe te eigenen. Het volk begunstigt haar om in losbandigheid te leven en om gebruik te maken van de echtscheiding, die het door zijn nieuwe doctoren wordt toegestaan. Uitgerekend

> Erasmus, die de Hervorming tot het getal harer geheime partijgangers rekent, zei dikwijls dat, hoeveel lieden hij ook de nieuwe Hervorming binnen zag gaan, er geen één bij was die zij niet slechter had gemaakt, en dat er al helemaal geen bij was die zij beter had gemaakt.[26]

Dat Bonald de islam met de Verlichting associeerde, was eigenlijk logisch, want uit afkeer van het katholicisme stonden heel wat Verlichters sympathiek tegenover de islam. Zo schilderde Bayle de profeet Mohammed af als een voorvechter van gewetensvrijheid en tolerantie,[27] en hield Boulainvilliers hem voor een vrijdenker die een heel redelijke religie had gesticht.[28] Latere *philosophes*, zoals Montesquieu,[29] Voltaire[30] en Condorcet[31] hadden hen dat nagezegd. De anti-Verlichter *abbé* Bergier zag zich dan ook genoodzaakt om in zijn *Encyclopédie méthodique* een kritisch artikel over de islam op te nemen.[32] Ook verscheen er tijdens de Revolutie een contrarevolutionaire spotprent waarin de revolutionaire voormannen werden afgeschilderd als 'de nieuwe Mohammeds'.[33]

Wat betreft de associatie tussen protestantisme en islam, ook die was niet nieuw, want theologen als Maracci en oriëntalisten als Guer en Herbelot hadden de islam reeds geportretteerd als een protestantisme *avant la lettre*.[34]

3. Tussen obscurantisme en rationalisme

Bonald mocht het katholicisme dan fervent verdedigen, de wijze waarop hij dat deed was niet naar de zin van sommige katholieken. Dat is althans wat Klinck beweert in de studie waarin hij Bonald afschildert als een voorloper van het fascisme.[35] Volgens Klinck kreeg de contrarevolutionaire denker het aan de stok met geestelijken die zijn sterk maatschappelijke benadering van de religie als onorthodox bestempelden.[36] Een aanwijzing hiervoor meent Klinck te kunnen vinden in de volgende passage, die afkomstig is uit de inleiding van de Theorie van de religieuze macht: 'In de hiernavolgende bespreking waag ik het om zowel de meer deugdzame dan verlichte man het hoofd te bieden die bevreesd is dat zijn religie wordt onderworpen aan het onderzoek van de rede, als de trotse neerbuigendheden van de moderne wijsgeer die er prat op gaat dat de fakkel van de rede de invloeden van de religie heeft verjaagd'.[37]

Wat Bonald in deze passage onder woorden brengt, is het streven een gulden middenweg te bewandelen tussen enerzijds obscurantisme en anderzijds het overdreven rationalisme van de Verlichters. Klinck neemt Bonalds woorden echter niet serieus: 'Bonald claimed to occupy the middle ground, as someone who believed that he could reconcile the

truth of Christian faith with truth as demonstrated by reason. […] But it was really the potential opposition of Christian readers that concerned him'.[38]

De 'Christian readers' die volgens Klinck Bonald als onorthodox bestempeld zouden hebben, worden door Klinck niet met name genoemd. Dit maakt Klincks lezing moeilijk te verifiëren. Dat die lezing juist is lijkt echter minder waarschijnlijk, wanneer we althans in ogenschouw nemen dat tijdens de Franse Revolutie veel vervolgde en uitgeweken geestelijken zich afkeerden van de Rede en hun toevlucht zochten in een (vaak mystiek georiënteerd) obscurantisme.[39] In Konstanz, de stad waar hij zijn Theorie van de Macht schreef en waar veel van de geëmigreerde religieuzen zich verzamelden, zal Bonald ook met dergelijke obscurantistische geestelijken te maken hebben gehad. Overigens zouden de geestelijken die Bonalds theorie als onorthodox zouden hebben bestempeld, ook romantici kunnen zijn geweest die zijn wetenschappelijke apologie van de religie bekritiseerden omdat het katholicisme zich volgens hen slechts met esthetische argumenten liet verdedigen.[40] Tegenover de kritiek van geestelijken die Bonalds theorie te rationalistisch vonden, heeft trouwens altijd de kritiek van andere geestelijken gestaan die hem juist obscurantisme aanwreven.[41]

Hoe het ook zij, voor de eveneens naar Zwitserland uitgeweken aartsbisschop van Parijs was Bonalds boek orthodox genoeg om de druk ervan te bekostigen. Dat is op zichzelf al een reden om Bonalds eigen woorden serieus te nemen.

De vraag of Bonalds religieuze denkbeelden orthodox waren, laat zich overigens het best beantwoorden door deze denkbeelden te vergelijken met hetgeen in die tijd voor orthodox doorging. Wat in die tijd als orthodox werd beschouwd, laat zich aflezen aan de filosofie welke toen werd onderwezen aan de priesteropleidingen. Die filosofie was een gekerstend cartesianisme,[42] onderstreepte het maatschappelijk nut van religie, en droeg historische bewijzen aan om dat nut aan te tonen.[43] Dat zijn nu net *de* drie kenmerken van Bonalds Theorie van de religieuze macht. Van de toen heersende orthodoxie lijkt die theorie dus niet zo gek veel te hebben afgeweken.

4. De kerk onafhankelijk van de staat

Eén van de grote twistpunten tussen de revolutionairen en de contrarevolutionairen was de verhouding tussen kerk en staat, ofwel, om het in theologische termen te formuleren, tussen de 'geestelijke macht' (*potestas in spiritualibus*) en de 'tijdelijke' (*potestas in temporalibus*). Volgens Klinck is die verhouding bij Bonald duidelijk: de contrarevolutionaire denker

verwierp volgens hem het traditionele onderscheid tussen beide sferen,[44] wilde een 'kerk die onderworpen was aan het wereldlijk gezag',[45] en maakte 'van de katholieke religie een schepsel en instrument van de [wereldlijke] macht'.[46]

Deze interpretatie van Klinck is opmerkelijk, daar veel anderen die over Bonald hebben geschreven, de tegenovergestelde mening zijn toegedaan: zij bestempelen Bonald als een theocraat, dat wil zeggen als iemand die de staat en de politiek ondergeschikt maakt aan de kerk en de religie.[47]

Zowel de opvatting van Klinck als de opvatting dat Bonald een theocraat was, zijn karikaturaal. Bonald maakt namelijk duidelijk onderscheid tussen het kerkelijk domein en dat van de staat, en verwerpt op grond van dit onderscheid de theocratie:

> Het politiek ministerium moet los staan van het religieus ministerium, aangezien in de mens het handelen los staat van de wil. Ook is het tegen de natuur en tegen de maatschappij dat de bisschop, zoals in Duitsland, een politiek leider is, en dat de politiek leider, zoals in Engeland, met de hoogste religieuze macht wordt bekleed.[48]

In dit citaat bekritiseert Bonald het anglicanisme, dat de koning aan het hoofd van een staatskerk stelt, en het Duitse systeem van de prinsbisdommen.[49] Door dat systeem, stelt hij, is in Duitsland de clerus de politieke macht. En 'waar de clerus de macht van de politieke maatschappij is, kan hij niet de *force publique* zijn die de religieuze maatschappij behoudt'.[50] Door aan de clerus de politieke macht te geven richt men de religie te gronde,[51] net zoals men door aan de adel de politieke macht te geven, de staat te gronde richt. Het behoud van de religie vergt dus een bepaalde scheiding van kerk en staat.

Om deze reden verwerpt Bonald alle regimes en religies die geen scheiding van kerk en staat kennen, zoals de islam,[52] het heidendom,[53] het lutheranisme,[54] het calvinisme,[55] de pretentie van de middeleeuwse pausen dat zij een oppergezag over de wereldlijke vorsten hadden,[56] het cesaropapisme van het oosters-orthodox christendom,[57] de instrumentalisering van de Kerk door Bonaparte,[58] de gewoonte om prelaten tot lid van het Hogerhuis te benoemen,[59] het misbruik dat de negentiende-eeuwse liberalen maken van het gallicanisme,[60] en de heerschappij van de rabbijnen over het Joodse volk.[61]

Om dezelfde reden verdedigt Bonald het katholicisme. In zijn ogen is namelijk alleen die religie onafhankelijk van de staat: 'De katholieke religie is de trouwste en machtigste bondgenoot van de regeringen, zelfs van die welke haar afwijzen. Maar omdat ze een onafhankelijke macht is, wil en kan ze slechts dienen onder haar eigen leiders, en slechts strijden onder haar eigen vlaggen'.[62]

De scheiding van kerk en staat die Bonald verdedigt, is uiteraard niet de moderne scheiding van kerk en staat die de hedendaagse liberalen propageren.[63] Bonald pleit niet voor een neutrale overheid, maar, conform de in die tijd dominante kerkpolitieke doctrine van het gallicanisme, voor een staat en een kerk die elkaar wederzijds ondersteunen, echter met behoud van elks eigen verantwoordelijkheid.[64] Dat betekent enerzijds dat de priester niet op de stoel van de politicus moet gaan zitten. (Bonald is dus niet, zoals zo vaak beweerd wordt, pleitbezorger van een 'priesterheerschappij'). Anderzijds betekent het dat de staat aan de kerk haar eigen bezittingen moet laten, die haar de economische en institutionele autonomie garanderen waardoor zij haar morele magistratuur op onafhankelijke, soevereine wijze kan uitoefenen.[65]

Door zijn gallicanisme onderscheidt Bonald zich tevens van ultramontanen als Maistre en Lamennais.[66] De door hen uitgedragen gedachte dat de pausen een oppermacht dienen uit te oefenen over de koningen, was volgens Bonald 'een dwaalleer, die gevolgd was op het monsterlijk beginsel van de volkssoevereiniteit'.[67]

De vraag of Bonald gedurende heel zijn leven aan dit gallicanisme is blijven vasthouden, of dat hij gedurende het Restauratietijdperk geleidelijk een ultramontaan werd, is onderwerp van debat.[68] Zou Bonald toen inderdaad een ultramontaan zijn geworden, dan zou die evolutie zeer wel kunnen worden verklaard uit zijn streven tot behoud van de onafhankelijkheid van de kerk ten opzichte van de staat.[69]

5. Een nationaal katholicisme

Het gallicanisme is de religieuze vertolking van een zeker Frans nationalisme *avant la lettre*. Dezelfde mix van katholicisme en nationalisme die ten grondslag ligt aan het gallicanisme, ziet men terug in het voorstel dat Bonald aan het eind van zijn religieuze verhandeling lanceert: hij roept de lezers op om een monument te bouwen dat vergelijkbaar is met de Egyptische pyramiden, de tempel van Sion en het Romeinse Kapitool. 'Ik zou het wijden', preciseert hij, 'aan de God van het universum, aan de God van Frankrijk, aan de Voorzienigheid'.[70] Behalve als religieus heiligdom laat Bonald het monument ook als vergadercentrum voor de Staten-Generaal dienen, en als begraafplaats voor de koningen en voor de helden der natie. Bovendien herbergt het de school waarin de kroonprins wordt opgevoed. En treedt er een nieuwe vorst aan, dan legt hij in de tempel de eed af en wordt hij er gezalfd.

Het monument, zo blijkt uit deze veelheid van functies, draagt een ambigu karakter: het verenigt als het ware de christelijke basiliek van Saint-Denis met het heidense Pantheon, de gewijde kathedraal van Reims met het wereldse paleis van Versailles, het joods-christelijke Sion met de maçonnieke cultus van de pyramiden, de *religion civile* van het antieke Rome met het katholicisme van het moderne Rome. Het beantwoordt aan een universele roeping maar draagt ook een nationaal en dus particularistisch karakter. Het is enerzijds religieus, anderzijds politiek; enerzijds bestemd voor de christenheid, anderzijds voor heel de mensheid, atheïsten en afgodenvereerders incluis.[71] Als architectonische uitdrukkingsvorm van het gallicaans verbond tussen troon en altaar is het echter vooral, net zoals het Parijse Pantheon ten tijde van het *Second Empire*, een monument voor een nationaal katholicisme.

Conclusie

Op basis van de opvatting dat religie primair een kwestie is van gezag en gevoel ontwikkelt Bonald een religieuze theorie die het midden houdt tussen enerzijds het obscurantisme van de romantici en mystiek georiënteerde contrarevolutionaire geestelijken, en anderzijds het hyperrationalisme van de Verlichters. Deze theorie wijkt niet fundamenteel af van de in die tijd gangbare orthodoxie.

In zijn (op de notie van het offer gefundeerde) godsdienstsociologie tracht Bonald langs empirische weg de superioriteit van de katholieke religie aan te tonen. Ook wijst hij er op de noodlottige oorzakelijke verbanden tussen haar diverse rivalen, zoals het polytheïsme, het jodendom, het protestantisme, de Verlichting, de islam, het atheïsme en de Revolutie. Anders dan het katholicisme van Maistre en Lamennais is dat van Bonald eerder gallicaans en nationaal dan rooms. Bonalds gematigd gallicanisme, dat weliswaar een samenwerking tussen kerk en staat postuleert maar ook het behoud van hun wederzijdse onafhankelijkheid, behoedt hem voor het euvel van de theocratie, en tegelijkertijd voor het risico dat de kerk wordt geïnstrumentaliseerd door de staat.

Met deze presentatie van Bonalds denkbeelden over religie is onze analyse van Bonalds minor afgerond. We zijn dus toe aan de praktisch politieke conclusie die Bonald trekt uit zijn confrontatie van de maior met de minor. Deze conclusie zullen we presenteren in het volgende, laatste hoofdstuk, dat zal worden gecompleteerd met een nabeschouwing over de receptie van Bonald. Samen met de Engelstalige samenvatting, het aanhangsel, de bibliografie en de beide registers vormen het concluderend hoofdstuk en de nabeschouwing het derde en laatste deel van dit proefschrift.

Deel 3: CONCLUSIE

Conclusie

In dit afsluitend hoofdstuk zal worden ingegaan op vijf onderwerpen, die elk in een afzonderlijke paragraaf aan bod zullen komen: ten eerste de praktische politieke conclusie van Bonalds *Theorie van de Macht*; ten tweede de verhouding tussen de absolutistische en de aristocratische dimensie van dit werk; ten derde de verhouding tussen die beide dimensies bij Bonalds meest directe politieke geestverwanten, de ultra's; ten vierde de interne consistentie en houdbaarheid van Bonalds conservatisme; ten vijfde de relatie tussen Bonald en het conservatisme in het algemeen.

1. Bonalds praktische conclusie: herstel van aristocratisch gezag

In zijn *Theorie van de Macht* volgt Bonald het klassieke redeneerschema van het classicisme: hij start met een deductieve maior, vervolgt met een inductieve (historische) minor en eindigt met een praktische politieke conclusie.

Zijn maior vangt Bonald aan met een beschrijving van de constitutie, dat wil zeggen: van de natuurlijke, op goddelijke fundamenten gegrondveste zijnsorde van de maatschappij. De maatschappij heeft een trinitaire structuur, waaruit een drietal 'grondwetten' volgen, namelijk de noodzaak van een staatsgodsdienst, standsonderscheiden en de monarchie. In de monarchie gaat een ontologisch monisme samen met een institutioneel pluralisme, dat van de onafhankelijke intermediaire machten. De monarchie is de enig stabiele regeringsvorm en bovendien de ideale regeringsvorm. Haar geheim is dat zij een adel heeft die fungeert als bemiddelende, temperende en exemplificerende kracht.

In zijn minor herleidt Bonald de Franse constitutie tot de vrijheidslievende Germanen. Door een natuurlijk groeiproces ontwikkelden zich vanuit de Germaanse wortels een representatief stelsel, een rechtersstaat, een stevig nationaal karakter, een patroon van louterende aristocratische revoltes, de heerschappij van het gewoonterecht, een door de provincieadel gedomineerd onderwijs- en bestuursstelsel, en een typisch Frans, nationaal katholicisme.

Bonalds politieke conclusie luidt dat de historisch gegroeide constitutie van Frankrijk perfect voldoet aan de kenmerken van de ideale regeringsvorm. Frankrijk is dus in wezen een

monarchie, en zelfs had het de meest volmaakte monarchie die ooit heeft bestaan. De Revolutie echter miskent dit wezen. Zij breekt radicaal met het proces van historische groei, en vestigt zowaar de slechtste aller regeringsvormen: de democratie. Het revolutionaire regime, concludeert Bonald, moet worden opgeheven, en de monarchie gerestaureerd.

Impliceert die restauratie van de monarchie nu, zoals velen beweren, een retour naar het absolutisme van het ancien régime? In sommige opzichten wel. Zo kan maatschappelijke eenheid volgens Bonald slechts worden gerealiseerd door een *pouvoir unique*, een eenhoofdige staatkundige macht. In de meeste opzichten echter betekent Bonalds restauratie een terugkeer naar een regime dat *ouder* is dan het ancien régime: een terugkeer namelijk naar de getemperde monarchie van de late middeleeuwen, waarin de feodale instituties en de Staten-Generaal nog volop bloeiden. En in weer andere opzichten (men denke aan Bonalds pleidooi voor een rechtersstaat, aan zijn centralisatie van het onderwijsbestel en aan zijn reorganisatie van de adel) is er überhaupt geen terugkeer naar een verleden, maar is er sprake van (soms utopische) innovatie.

Aan zijn geïdealiseerde 'ancien régime' geeft Bonald een sterk aristocratische invulling, want meer dan met de monarch is hij begaan met de adel, en dan vooral met de provincieadel. Zijn contrarevolutionaire stellingname wordt in de eerste plaats gemotiveerd door een streven naar herstel van aristocratisch gezag, en de vorst waardeert hij vooral als garant van dat gezag. Het absolutisme dat volgens velen de kern van Bonalds politieke theorie zou vormen, is dus zeer relatief.

In zijn aristocratische voorkeuren gaat Bonald weliswaar niet zo ver als de meest radicale aristocraten, maar toch is hij aristocraat genoeg om bijvoorbeeld de vorst te onderwerpen aan de institutionele controle van intermediaire machten en aan de absolute heerschappij der gewoonte. Eigenlijk is Bonald, op zijn geheel eigen manier, een man van de gulden middenweg. Men kan althans zijn *Theorie van de Macht* opvatten als een originele synthese van de voornaamste stromingen binnen de contrarevolutie: zij paart de erfenis van Bossuet aan die van Montesquieu, en tempert het absolutisme van de kroon met het constitutionalisme van de hoogrechters en de periodieke fronde van de feodalen.

2. Een frondeur vermomd als absolutist

Uit het voorgaande moge zijn gebleken dat de contrarevolutie twee partijen 'verenigde' die elkander fel bestreden: de aristocratische en de absolutistische. Behalve deze strijd was er nog een tweede bron van verdeeldheid onder de contra's. Degenen onder hen die als eersten waren

geëmigreerd, gingen er namelijk van uit dat zij die pas later arriveerden, met de Revolutie hadden geheuld, of althans een minder 'puur' royalisme aanhingen dan zijzelf. Als gevolg van dit mechanisme vormde zich onder de émigrés een interne hiërarchie die gebaseerd was op het tijdstip van emigratie: hoe eerder je was uitgeweken (of, zoals een tijdgenoot het formuleerde, 'hoe eerder je de koning in de steek had gelaten'),[1] des te puurder was je royalisme, en des te hoger was je plaats in deze nieuwe adellijke hiërarchie.[2]

Als nieuwkomer kon men in die hiërarchie slechts worden geaccepteerd wanneer men zijn oorspronkelijke aristocratische opvattingen, die de *monarchiens* en andere gematigden immers ten behoeve van revolutionaire doeleinden hadden aangewend, verzaakte, en wanneer men om het hardst schreeuwde dat men altijd voor een 'pure monarchie' (en dus niet voor bijvoorbeeld een gemengd regime met een tweekamerstelsel) was geweest.[3] Men moest zich *plus royaliste que le roi* betonen door het absolutistisch discours over te nemen, dat bij de nieuwkomers, die in meerderheid aristocraten waren,[4] maar zeer ten dele hun werkelijke opvattingen weerspiegelde.

Bonald emigreerde pas in oktober 1791, lang nadat veel van zijn collega-edelen, ook veel van de provinciale, reeds waren uitgeweken. Anders gezegd, hij emigreerde ongeveer in dezelfde periode als de gematigden.[5]

Het laat zich denken dat aan de nieuwkomer Bonald een enigszins revolutionair aura zal hebben gekleefd. Hij zal zich dus, zoals de Fransen zeggen, 'een nieuwe maagdelijkheid hebben moeten verwerven' (*se refaire une virginité*). Dat kon hij slechts door te laten zien dat hij de Revolutie, inclusief de gematigden en Montesquieu, *en bloc* afwees, en door de gematigden die in hun dwalingen bleven volharden, te verketteren.[6]

De beste manier om dat te doen was uiteraard het absolutistisch discours te adopteren. Deze tactiek had als bijkomend voordeel dat het absolutistisch discours ook kon worden aangewend tegen die hervormingen van de gematigden welke de positie *van de adel* ondermijnden.

Feit is in elk geval dat Bonald in de revolutiejaren een zeker absolutistisch discours adopteert. Dat blijkt als we het pleidooi dat hij in 1788 had gehouden voor het herstel van de Provinciale Staten, vergelijken met de *Theorie van de Macht*, die hij medio september 1795 voltooit. In de *Theorie van de Macht* pleit Bonald niet meer voor een herstel van de Provinciale Staten, dat, zoals men zich zal herinneren, één van de voornaamste eisen van de prerevolutionairen was geweest.

Bonalds verschuiving in de richting van het absolutisme zal deels zijn ingegeven door een retrospectieve reflectie op de Revolutie.[7] Deels echter ook zal Bonald zich hebben moeten

rechtvaardigen ten opzichte van de absolutisten, die aristocraten als hem ervan zullen hebben beschuldigd de Revolutie te zijn begonnen. Om deze beschuldiging te ontkrachten zal Bonald hebben moeten aantonen dat de aristocraten de koning altijd trouw waren gebleven, en dat zij slechts hadden gehoorzaamd aan hun adellijke plicht,[8] namelijk de plicht om de monarchie te redden.

Bonalds adoptie van een zeker absolutistisch discours zou kortom kunnen worden verklaard door een dubbele noodzaak tot zelfrechtvaardiging: enerzijds diende hij zich als frondeur te verweren tegen het absolutistische verwijt dat hij en zijn consorten schuld droegen aan de Revolutie; anderzijds had hij als laatkomer zichzelf schoon te wassen van de door eerder geëmigreerde edelen geuite beschuldiging dat hij de Revolutie, door zijn actieve participatie in de revolutionaire instituties en door zijn laakbaar thuisblijven tot eind 1791, had gesteund of althans niet openlijk had bekritiseerd. In beide opzichten kon zijn reputatie slechts worden gezuiverd door zich, op zijn minst in schijn, te conformeren aan de absolutistische orthodoxie.

3. Het absolutisme van de ultra's: een mythe

Volgens Beik zou Bonalds omhelzing van het absolutisme kenmerkend zijn voor een algemene tendens: als we hem moeten geloven gaan de aristocraten gedurende de Revolutie elementen overnemen van het discours dat traditioneel voorbehouden was aan de absolutisten, zoals het *droit divin*, de algemene wil en het beginsel dat de koning enkel aan de religieuze en natuurlijke wetten is gebonden.[9]

Beiks constatering klopt, maar ze moet wel sterk worden gerelativeerd; dit om maar liefst acht redenen:

1. Beiks constatering gaat slechts op voor de conservatieven onder de aristocraten, dat wil zeggen voor hen die blijven vasthouden aan het standenbeginsel en aan de privileges.[10] Zij gaat niet op voor de liberalen onder hen, die na de prerevolutie, op hun eigen wijze de anti-absolutistische logica volgend, de stap zetten naar de moderne constitutionele monarchie of zelfs de republiek.[11]

2. De tendens naar het absolutisme zet, zoals Beik zelf signaleert, pas relatief laat in: het jaar 1792, waarin de constitutionele monarchie plaatsmaakt voor een republiek, vormt volgens hem het keerpunt.[12]

3. Wat betreft Beiks veronderstelling dat de algemene wil een typisch absolutistisch begrip is, kan het volgende worden opgemerkt: een aristocraat als d'Antraigues geeft aan de

algemene wil een aristocratische invulling,[13] en Bonald doet op zijn eigen manier hetzelfde door de koning ondergeschikt te maken aan de algemene wil, waarvan de hooggerechtshoven volgens hem de gezaghebbende interpreet vormen. 'Thus did Bonald revive', schrijft Beik zelf, 'the absolutism of the magistrature's most pleasant fancies!'[14] Beik lijkt te veronderstellen dat er in Bonalds *Theorie van de Macht* dus eigenlijk twee 'absolutismen' aan het werk zijn: dat van de koning en dat van de hooggerechtshoven. Men zou hier nog een derde 'absolutisme' aan toe kunnen voegen, namelijk dat van de adel. Het probleem hiermee is alleen dat deze drie 'absolutismen' tegengesteld zijn aan elkaar, en dat zij elkaar, als gevolg van die onderlinge tegengesteldheid, temperen. Met andere woorden: hetgeen Beik aanduidt als Bonalds 'absolutisme', is in werkelijkheid een pleidooi voor een getemperde monarchie.

4. Wat betreft Beiks assimilatie van de leer van het *droit divin* met het absolutisme: aan deze leer kan, zoals gezegd, om het even welke inhoud worden gegeven. Dat zagen we reeds aan het voorbeeld van de Republiek der Verenigde Nederlanden, en we zien het ook aan dat van keizer Bonaparte, die de leer aanwendt ter rechtvaardiging van zijn verlicht despotisme. In deze beide gevallen, en ook in bijna alle andere gevallen, waaronder dat van de absolute monarchie van het Franse ancien régime, wordt de leer gebruikt door de zittende machthebber.

Wordt het zittende regime echter weggevaagd door een nieuw regime dat zich tegen de godsdienst en dus tegen de leer van het goddelijk recht keert, dan kan die leer worden gebruikt door de opposanten van het nieuwe regime, ongeacht de vraag of die opposanten nu voorstanders van het oude regime zijn of van een ander regime dan het oude en het nieuwe. Toegepast op het geval van de Revolutie betekent dit, dat aristocraten (de tegenstanders van het oude absolute regime) de doctrine van het *droit divin* kunnen aanwenden tegen de Revolutie, maar ook tegen de doctrine die volgens hen door middel van anti-aristocratische hervormingen de Revolutie had voorbereid: het verlicht despotisme.[15]

Feit is dat sommige edelen zich, juist uit afkeer van het in hun ogen 'hypocriete' absolutisme van de vorsten, wenden tot de religie.[16] Bij Bonald is dit wellicht ook zo. In elk geval snoert hij het absolutisme van de vorst, meer dan ooit het geval was geweest, in binnen een strak theocentrisme: de soevereiniteit Gods verdedigt hij niet alleen als alternatief voor de soevereiniteit van het volk, maar ook ter normering en beperking van het gezag van de vorst.

5. Wat betreft Beiks vereenzelviging van het absolutisme met de opvatting dat de vorst slechts aan de natuurlijke en religieuze wetten dient te gehoorzamen, men kan de natuurlijke en religieuze wetten zodanig definiëren dat zij de koninklijke macht veel stringenter

begrenzen dan welke absolutist ook (om over de voorstanders van een verlicht despotisme nog maar te zwijgen) ooit zou hebben toegelaten. Dit is precies wat Bonald doet.

6. Het nieuwe absolutisme van de aristocraten wijkt, mede om de ad 3, 4 en 5 genoemde redenen, aanzienlijk af van het oude absolutisme van vóór de Revolutie. Dat nieuwe 'absolutisme' is namelijk een *gearistocratiseerd* absolutisme. Het is, zoals Beik zelf opmerkt, 'dedicated to the defense of the old regime socially as well as politically. Representative government had been abandoned, but the crown was to defend old society'.[17] En voldeed de kroon niet aan deze plicht, dan behield men zich het recht voor om, zoals de *chambre introuvable* van 1815, in opstand te komen tegen de vorst.

7. Beiks conclusie dat Bonald *cum suis* het representatief stelsel hadden opgegeven, klopt slechts ten dele: Bonald mag dat stelsel op provinciaal niveau dan niet meer willen, op gemeentelijk en nationaal niveau behoudt hij het. Zijn streven naar herstel van de gemeentelijke autonomie en van een nationale, maar door de adel gedomineerde vertegenwoordiging is overigens representatief voor de ambities van de ultra's: zodra deze de macht lijken te krijgen, in 1815 met de *chambre introuvable*, dringen zij, bij monde van hun leider Vitrolles, aan op herstel van de oude Staten-Generaal.

Met zijn zwijgen over de Provinciale Staten is Bonald overigens noch representatief voor de ultra's noch voor de contrarevolutie. In de contrarevolutie is de roep om herstel van de Provinciale Staten namelijk een historische constante. Zelfs bij Charles de Gaulle en bij Le Pens *Front National*, die beiden de contrarevolutionaire traditie in bepaalde opzichten voortzetten, is het nog steeds een programmapunt.

8. Zelfs al zou het zo zijn dat Bonald het representatief stelsel zou willen opgeven, de *oudere* aristocratische limieten aan de macht van de kroon geeft hij niet prijs: 'If they [Bonald en Maistre] had retreated, they had retreated no further than Montesquieu, and intended the spirit of the laws to be aristocratic. The practice of government suggested in their theories was one in which the king was to be bound hand and foot to the aristocracy. In return, he was granted an immense theoretical dignity, with every possible scientific and religious sanction'.[18]

Anders geformuleerd: we dienen de theorie (het absolutistisch discours) niet te verwarren met de (aristocratische) praktijk. Nog anders geformuleerd: men kan Bonald slechts een absolutist noemen wanneer men Montesquieu, die aan het koninklijk absolutisme eveneens de nodige lippendienst verleende, ook een absolutist noemt.[19]

Zoals Beik zegt verbinden de aristocraten aan hun 'absolutisme' de voorwaarde dat de koning zich met handen en voeten aan de aristocratie bindt. Dat 'absolutisme' is dus slechts

conditioneel. Het is, met andere woorden, gebaseerd op de feodale gedachte van een stilzwijgend contract.

De contrarevolutie in bepaalde, de prerevolutie en de fronde van de *chambre introuvable* in alle opzichten zijn allemaal uitingen van dit aristocratisch 'absolutisme', waarvoor Victor Hugo de term 'ultraroyalisme' uitvond. 'Ultra', schreef de beroemde romanticus (die in zijn jeugd zelf een ultraroyalist was geweest, maar die, toen hij deze woorden schreef, inmiddels een vurig republikein was geworden), 'betekent: aan gene zijde van, voorbij'. Hugo formuleerde het ook nog op een andere wijze: 'Ultra zijn betekent dat je zo erg voor bent dat je tegen bent'.[20] 'Bonald', voegt zijn biograaf Toda eraan toe, 'was zo erg vóór de monarchie dat hij in het diepst van zijn hart tegen de koning was, tegen zijn regering, tegen zijn beleid'.[21]

Het royalisme van de ultra's, van Willem van Oranje en de monarcomachen tot de *chambre introuvable*, schiet inderdaad het royalisme voorbij. Juist uit hoofde van hun aristocratische logica betonen de aristocratische 'absolutisten' zich *plus royalistes que le roi*. Overigens zou men in plaats van 'plus royalistes que le roi' misschien eigenlijk moeten zeggen: 'plus réactionnaires que royalistes'.[22]

Vandaar het devies van de ultra's: 'Ondanks alles, leve de koning!'[23] Vandaar ook dat de contra's, tenminste tot 1792, eigenlijk geen legitimisten maar juist anti-legitimisten zijn.[24] En vandaar tenslotte dat zij de monarchie, die zij vereenzelvigen met de adel, scheiden van de monarch.[25]

4. De zes paradoxen (ofwel de tragiek) van het conservatisme

Aangenomen dat Beik gelijk heeft met zijn stelling dat de conservatieve aristocraten een ruk naar absolutistisch rechts maken, hoe zou dan die ruk zijn te verklaren? Op tenminste zes verschillende manieren. Deze zes mogelijke verklaringen zijn even zovele paradoxen die inherent lijken te zijn aan het conservatisme:

1. In tijden van crisis (oorlog, burgeroorlog, anarchie) vertonen conservatieven de instinctieve, algemeen menselijke neiging om aan te dringen op versterking van de centrale macht, die hun in zulke tijden de ultieme garant toeschijnt van de maatschappelijke orde. Deze neiging wordt ingegeven door het verlangen om die orde, die hun zo dierbaar is, te *conserveren* ofwel behouden. Anders gezegd: wanneer de traditionele vrijheden,[26] die hun net zo dierbaar zijn, aangezien die volgens hen deze orde constitueren, door een revolutionaire verandering (dreigen te) worden weggevaagd, komen zij plotseling tot het besef dat de

traditionele centrale macht, waartegen zij zich altijd hadden verzet omdat die de vrijheden altijd had ondermijnd, niettemin een (laatste) waarborg is voor de vrijheden, doordat zij, als ultieme garant van de maatschappelijke orde, er niettemin coëxistent mee is. De conservatieve reflex is dan *to rally around the throne*.

2. Als gevolg van de centralisatie van de macht, die eerst een sluipend proces is maar zich vervolgens door een revolutionaire verandering radicaal manifesteert, worden de conservatieven voor het handhaven van de hun resterende privileges paradoxalerwijs afhankelijk van die macht.[27] Zo transformeert de conservatieve landadel zich geleidelijk van een feodale adel in een dienstadel. Zij verstatelijkt als het ware.[28]

3. Wanneer door een revolutionaire verandering de oude, historisch gegroeide orde wordt *vernietigd*, raken conservatieven voor het herstel van die orde aangewezen op de staat: de decentralisatie waarnaar zij hunkeren, kan dan nog slechts worden gerealiseerd door een dictatuur. Hierdoor wordt de conservatief, die van nature een anti-etatist is (en dus in zekere zin een liberaal), zijns ondanks een etatist, een centralisator.[29]

4. De corporaties of intermediaire machten, die volgens de conservatieve logica slechts de resultante van spontane historische groei kunnen zijn, kunnen, nadat zij zijn vernietigd, of wanneer de maatschappij spontaan een richting in groeit die niet in overeenstemming is met wat volgens de conservatieven de 'natuurlijke ontwikkeling' van de maatschappij zou moeten zijn, in de praktijk slechts worden hersteld met behulp van (of op initiatief van) de centrale staat. De contrarevolutie, die volgens de conservatieve logica het tegenovergestelde van een revolutie zou moeten zijn,[30] wordt aldus in feite een revolutie in de omgekeerde richting, die door de staat van bovenaf wordt opgelegd. Die corporatieve of conservatieve revolutie is officieel spontaan, maar wordt in feite planmatig door de centrale overheid georganiseerd.[31]

Deze paradox zien we ook in Bonalds benadering van het nationaal karakter. Heeft dat karakter zich eenmaal ontwikkeld, dan blijft het volgens Bonald vanzelf in stand, mits evenwel de overheid er streng op toeziet dat het zijn oorspronkelijke puurheid behoudt.[32] Dit 'mits' maakt in feite de overheid tot garant van het nationaal karakter. Dat verklaart waarom Bonalds theorie van het nationaal karakter een autoritairder strekking heeft dan die van Montesquieu: 'Regeringen', aldus Bonald, 'maken de instituties, instituties maken de mensen, en de mensen dragen de goede of slechte eigenschappen over die zij van hun instituties hebben meegekregen'.[33]

Wat spontaan heet te zijn gegroeid (het geheel aan instellingen die het product zijn van de natuur), moet in feite worden afgedwongen. En wat spontaan de verkeerde kant opgroeit (dat wil zeggen: opgroeit tot een vorm die niet strookt met de natuur van het organisme), moet

door de overheid worden weggesnoeid. Mede daarom pleiten conservatieven, in tegenstelling tot liberalen, voor een actieve, niet-neutrale overheid, die als snoeier optreedt.

5. Wanneer de oude orde door een revolutionaire verandering geheel wordt weggevaagd, blijven er voor de conservatief nog maar twee opties over. De eerste optie is om van een conservatief een reactionair[34] te worden, dat wil zeggen: om niet langer het bestaande te willen *conserveren*, doch voortaan te willen terugkeren (deze wens om terug te keren vormt het wezen van de *reactie*) naar een orde die aan de bestaande orde voorafging; kiest hij voor deze optie, dan kan hij ofwel, echter op het gevaar af een politiek fossiel te worden, politiek actief blijven, ofwel vluchten uit de politiek en zijn heil zoeken in een literair estheticisme, een religieus mysticisme of een aan de geschiedenis wanhopend providentialisme.[35]

De tweede optie is ook een vlucht, maar dan naar voren. Om het oude te kunnen bewaren omhelst de conservatief dan paradoxalerwijs het nieuwe, het revolutionaire, het utopische. In de hiernavolgende Nabeschouwing, die ingaat op de receptie van Bonald, zullen we zien dat deze ontwikkeling van reactionair naar revolutionair zich heeft voorgedaan bij een aantal van Bonalds volgelingen. Echter ook bij Bonald zelf, die altijd een verstokt contrarevolutionair zou blijven, treft men een vleugje utopie, want de oude orde waarnaar de reactionair wil terugkeren, wordt door hem altijd geïdealiseerd: zij is een orde die nimmer reëel heeft bestaan, en waarvan men zich zelfs kan afvragen of zij überhaupt praktisch realiseerbaar is. Vandaar dat sommigen de politieke theologieën van Maistre en Bonald aanduiden als reactionaire utopieën.[36]

De tragiek van de conservatief is dus dat hij, wanneer zich een totale omwenteling van de maatschappelijke verhoudingen voordoet, noodgedwongen iets anders wordt dan een conservatief:[37] hij wordt dan, tenzij hij door met zijn tijd mee te gaan zijn (oorspronkelijk) conservatisme opgeeft en een liberaal reformist wordt, ofwel een reactionair ofwel een revolutionair.

Men kan natuurlijk ook voor reactie en revolutie tegelijk kiezen, en die twee als het ware versmelten. De vlucht van veel conservatieven in de revolutionaire opties van het fascisme, het nazisme en de overige extreem-nationalistische ideologieën van de eerste helft van de twintigste eeuw, laat zien dat ook dit een vaak gekozen optie is.

6. Anderzijds moet worden opgemerkt dat als de crisis eenmaal voorbij is en het meest acute revolutiegevaar is geluwd, de natuurlijke neiging van de conservatief tot decentralisatie weer de kop opsteekt. Opnieuw keert hij zich dan tegen de centrale macht, die dan in zijn ogen de garant is geworden van de nieuwe orde, niet van de oude.

Deze reactie zien we in 1815, nadat de 'witte terreur' het gevaar van een nieuwe bonapartistische opstand heeft bezworen, wanneer de *chambre introuvable* wordt verkozen: een kamer bestaande uit teruggekeerde émigrés en provinciale, militant contrarevolutionaire edelen. Hun reactie laat zich verklaren door de paradox van Le Roy Ladurie:[38] uit teleurstelling over het feit dat de koning hen niet genoeg laat delen in de voordelen (ambten, jaargelden, enz.) van de gecentraliseerde staat, komen zij in opstand tegen die staat en tegen de koning, die in hun ogen die nieuwe staat symboliseert, en gaan zij aandringen op decentralisatie, teneinde op zijn minst de machtsposities die zij op lokaal niveau bezitten, te behouden en versterken.

Dezelfde reactie tegen de (voortaan ontkroonde) centrale staat zien we na de revolutie van 1848, waaruit de legitimisten versterkt tevoorschijn komen, en na de episode van 1870-1871 (Frans-Duitse oorlog, arbeidersrevolutie van de Commune): de verkiezingen van 1871 leveren een nieuwe *chambre introuvable* op, die, totdat zij in 1877 definitief het veld ruimt voor de radicalen van de Derde Republiek, vergeefs zal trachten het staatsbestuur te decentraliseren.[39]

Eén van de redenen waarom deze en alle andere decentralisatiepogingen mislukten,[40] is dat de Franse edelman of notabele twee verschillende zielen in zijn borst draagt: enerzijds is hij militair officier,[41] diplomaat, lid van de Raad van State,[42] directeur van een (staats)bedrijf,[43] kortom iemand die uit de staatsruif eet; anderzijds is hij kasteelheer, weldoener van 'zijn' armen,[44] burgemeester van 'zijn' dorp,[45] en voorspraak van de lokale belangen in het centrum.[46] In zijn eerste hoedanigheid heeft hij belang bij centralisatie, in zijn tweede is hij echter pleitbezorger van decentralisatie.[47] Aristocraten als Bonald belichamen deze paradox, die ook kenmerkend is voor de aristocraat Charles de Gaulle,[48] voor het historisch gaullisme[49] en zelfs, tot op zekere hoogte, voor het huidige gaullisme[50] en voor de door De Gaulle gestichte Vijfde Republiek,[51] het in Frankrijk tot op heden geldende regime.

De *pointe* van dit historisch relaas is dat, zo zich bij Bonald en zijn collega-aristocraten al een tendens naar een werkelijk absolutisme voordoet, die tendens kan worden verklaard als een instinctieve reactie op het revolutionaire incident, maar ook als symptoom van structurele maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de onontkoombare verstatelijking van de adellijke elite. Deze ontwikkelingen illustreren een reeks dynamieken die inherent lijken te zijn aan het conservatisme *façon* Bonald en wellicht ook aan het conservatisme in het algemeen, zoals de heen-en-weer-beweging tussen decentralisatie en centralisatie, tussen verwatering en fossilisering, en de drieledige vlucht naar boven (mystiek), naar achteren (reactie) of juist naar voren (utopie en revolutie). Die dynamieken verlenen het conservatisme, of althans de

wezenlijk antiliberale variant daarvan waarvoor Bonald exemplarisch mag worden geacht, een paradoxaal en potentieel tragisch (want instabiel en zelfvernietigend) karakter.

5. Aartsvader van het conservatisme

Bonald is in menig opzicht een premodern, classicistisch denker: zijn gedachtengoed is schatplichtig aan het politieke, filosofische en religieuze denken van het ancien régime, dat de politieke macht strak inkadert binnen een ensemble van ontologische, constitutionele, religieuze en institutionele limieten die haar beperken en normeren. Zo bezien is het vreemd dat velen de contrarevolutionaire politicus en filosoof reduceren tot een voorloper van modern extreemrechts. Deze reductie is op zijn minst eenzijdig, want, zo zal blijken uit de hiernavolgende Nabeschouwing over de receptie van Bonald, talloze andere bewegingen, instituties en individuen (van de sociologie en het socialisme tot het Vaticaan en Groen van Prinsterer) hebben elementen uit zijn gedachtengoed overgenomen en getransformeerd.

Een epitheton als ‘aartsvader van het conservatisme’ doet eigenlijk evenmin recht aan de veelzijdigheid van dat gedachtengoed, dat cartesiaanse en Verlichtingsdenkbeelden combineert met platoonse en aristotelische postulaten. Toch is het, van alle mogelijke kwalificaties, degene die het meest op Bonald van toepassing lijkt. Ter onderbouwing van deze stelling zijn verschillende argumenten aan te dragen. Ten eerste is Bonald zelf een doctrinair conservatief, die het liberalisme in al zijn facetten (politiek, economisch, cultureel en religieus) hartstochtelijk bestrijdt, en voortdurend op de bres staat voor traditionele gemeenschappen als het gezin, de kerk, de beroepsgemeenschap en de gemeente. Ten tweede hebben zijn ideeën sterk ingewerkt op het continentaal-Europese en Latijns-Amerikaanse conservatisme, sterker nog dan die van Burke, wier retorische hoogstandjes het qua soliditeit moeten afleggen tegen de systematische deducties van de landjonker uit de Aveyron. En ten derde formuleert Bonald, eerder dan Maistre en de Duitse romantici, de conceptie van de rechtstaat die typerend mag heten voor het conservatisme.

In deze conceptie is nagenoeg alle recht gewoonterecht, en is van wetgeving hoegenaamd geen sprake: de enige rol die de ‘wetgever’ in een conservatief bestel heeft, is om aantekening te maken van de geleidelijke evolutie der sociale verhoudingen. Zijn speelruimte wordt er bovendien beperkt door de (eveneens gewoonterechtelijke) constitutie, die het onaantastbaar juridisch kader vormt waaraan een van hem onafhankelijk hooggerechtshof al zijn besluiten toetst. De actieradius van de soeverein wordt verder ingeperkt door de traditionele gemeenschappen, die in hun eigen kring even soeverein en

onafhankelijk zijn als hij in de zijne, en die hij gehouden is te consulteren bij aangelegenheden waar zij belang bij hebben. En tenslotte is de soeverein, net zoals iedere andere maatschappelijke actor, onderworpen aan de voorschriften van de religie.

Het belang van deze vaste, onveranderlijke grenzen aan de macht is volgens de conservatief dat zij willekeur uitsluiten: zij verhinderen dat de soeverein besluiten neemt die contrair zijn aan het recht. Zij voorkomen bijvoorbeeld dat een meerderheid die toevallig aan de macht is, de minderheid uitmoordt. De moderne democratie, zo redeneert de conservatief, kan zoiets niet tegenhouden. In een democratie is immers de wil van de soeverein wet. Is er een regel die hem niet bevalt, dan kan hij die naar believen opheffen of veranderen. Zo kan hij een wet die minderheden beschermt, eenvoudigweg buiten werking stellen. En aangezien het recht er niets anders is dan de wil van de soeverein, kan rechtens niemand hem ervan weerhouden om vervolgens onschuldige burgers om te brengen of hun bezittingen te confisqueren. Democratie is kortom synoniem met willekeur.

Dit was de les die Bonald trok uit de Franse Revolutie, die alle traditionele instellingen vernietigde en ze verving door een regime dat veel machtiger was dan dat van de oude ‘absolute’ vorsten, aangezien het niet langer gehinderd werd door enige institutionele barrière. Deze revolutie, waarvan hij en de zijnen het slachtoffer werden, vormt het voornaamste doelwit van Bonalds *Theorie van de Macht*.

Anders dan vaak gedacht wordt, richt dit geschrift zich echter niet alleen tegen de Revolutie. Het kan althans ook worden gelezen als een kritiek op het koninklijk absolutisme en zijn drie bondgenoten (centralisatie, bureaucratie en kapitalisme), wier uniformerende en sloopwerkzaamheden de weg hadden geplaveid voor de grote omwenteling van 1789. Uitgaande van deze interpretatie is de *Theorie van de Macht* vooreerst een aristocratisch geschrift, dat in de traditie staat van Montesquieu en Tocqueville: de vorst c.q. overheid is er niet de maker van de samenleving, maar de secretaris van de natuur, die acte neemt van de spontane groei van het maatschappelijk lichaam. Als zodanig behoudt Bonalds *magnum opus* ook voor hedendaagse conservatieven zijn actualiteitswaarde.

Nabeschouwing: de receptie van Bonald

In de loop van de tijd zijn Bonald en zijn ideeën op verschillende manieren 'ontvangen'. Het relaas van de receptie van die ideeën is, zoals elke receptiegeschiedenis, een geschiedenis van ideologische transformaties, instrumentalisaties en manipulaties.[1] Bij een denker van het formaat van Bonald is het onmogelijk om alle transformaties, instrumentalisaties en manipulaties op te sommen die de door hem uitgedragen ideeën in de loop van de negentiende en twintigste eeuw hebben ondergaan. Uit de veelheid daarvan moet dan ook een selectie worden gemaakt. Onderhavige nabeschouwing biedt derhalve niet de pretentie volledig te wezen. Wel streeft zij ernaar om het ideaal van volledigheid zo dicht mogelijk te benaderen. Dit streven reduceert namelijk het risico dat er van Bonald een eenzijdig beeld blijft hangen.

Na een beknopte bespreking van de verschillende uitgaven van Bonalds werken (paragraaf 1) behandelen we in deze receptiegeschiedenis de receptie van Bonalds ideeën bij achtereenvolgens conservatieven (par. 2), sociologen (par. 3), socialisten (par. 4), moderne rechts-extremisten (par. 5) en letterkundigen (par. 6). De slotparagraaf (par. 7) laat zien dat sommige van Bonalds ideeën indirect (via intermediairen) doorwerken in de milieus van het esoterisch traditionalisme en het islamisme.

1. Uitgaven van werken van Bonald

Elke auteur leeft uiteraard voort in zijn werken en in de (her)uitgaven die daarvan verschijnen. In het geval van Bonald moeten we hierbij in de eerste plaats denken aan zijn verzamelde werken. Hiervan verschenen in de negentiende eeuw vier edities, waarvan drie in Frankrijk[2] en één in België.[3] Daarbij voegden zich in de twintigste eeuw een moderne herdruk[4] en recentelijk een internet-editie.[5]

Van de *Théorie du pouvoir*, het werk dat in dit proefschrift centraal staat, verscheen de eerste editie in 1796 te Konstanz. Na te zijn opgenomen in de zojuist genoemde verzamelde werken werd het pas in 1965 heruitgegeven, zij het in een verkorte editie,[6] die nu ook, net als de onverkorte originele versie, is te downloaden van het internet,[7] en waarvan tevens een Spaanse vertaling bestaat.[8]

Van Bonalds tweede belangrijke werk, de *Législation primitive*, verscheen de eerste editie in 1802.[9] Later in de negentiende eeuw werd het in Frankrijk nog tweemaal heruitgegeven,[10] en verscheen er ook een Belgische editie.[11] In diezelfde eeuw verscheen dit werk in twee Italiaanse vertalingen[12] en in twee Duitse.[13]

In de negentiende eeuw verschenen er ook vertalingen van enkele minder belangrijke werken van Bonald, onder meer in Duitsland,[14] Engeland,[15] Italië,[16] Spanje,[17] Brazilië[18] en Nederland.[19] Ook in het buitenland werden waarschijnlijk echter vooral de Franse uitgaven van deze werken[20] gelezen, en niet te vergeten de vele artikelen en parlementaire redevoeringen van Bonald die men aantrof in de Franse pers.[21]

Na aan het eind van de negentiende eeuw in een relatieve vergetelheid te zijn geraakt kwam Bonald aan het begin van de twintigste eeuw weer in de mode. De nationalistische beweging *Action française* ging hem toen tot haar 'denkmeesters' rekenen, selecteerde uit zijn werk fragmenten, en liet die vervolgens, na ze te hebben gebundeld en ze van eigen commentaar te hebben voorzien, uitgeven.[22]

Afgaande op het feit dat enkele van zijn werken recentelijk met een propagandistisch oogmerk zijn heruitgegeven, lijkt Bonald zich thans in een nieuwe populariteit te mogen verheugen. Zo publiceerde een Frans royalist in 1997 een geannoteerde editie van Bonalds schotschrift tegen Madame de Staël,[23] en verscheen hiervan tevens een Italiaanse vertaling.[24] Dezelfde royalist heeft bovendien nieuwe uitgaven verzorgd van de *Pensées*,[25] van de geschriften over Bossuet, Voltaire en Condorcet,[26] van de brieven aan Joseph de Maistre,[27] en van Maistres geschriften over de buitenlandse politiek.[28] Ook verschenen er in de afgelopen jaren een Duitse en een Engelse vertaling van de *Pensées*.[29] Van *Du divorce*, Bonalds pamflet tegen de echtscheiding, zagen, door toedoen van Amerikaanse conservatieven, twee Engelse vertalingen het daglicht.[30] Hierbij komen nog enkele bloemlezingen waarin delen van Bonalds werk zijn opgenomen.[31]

Mede onder invloed van nieuwe bewegingen als het communitarisme en diverse religieuze fundamentalismen, maar ook door de renaissance van oude ideologieën als het conservatisme, het legitimisme en het nationalisme, lijkt trouwens ook in academische kring de belangstelling voor Bonald momenteel weer op te leven.[32]

2. Receptie bij conservatieven

Wie over Bonalds *Nachleben* iets zinvols wil zeggen, kan beter kijken naar de verspreiding van zijn gedachtengoed dan naar de verspreiding van zijn werken. De verspreiding van dat

gedachtengoed werd sterk gestimuleerd door Bonalds conservatieve geestverwanten. Daarvan zijn er vele geweest, in alle soorten en maten, en onder uiteenlopende benamingen. In deze paragraaf bespreken we achtereenvolgens (1) de Franse royalisten, (2) andere Europese conservatieve bewegingen, zoals de Duitse Romantiek, het panslavisme en het carlisme, (3) Latijns-Amerikaanse conservatieven, (4) de Nederlandse conservatief Groen van Prinsterer, (5) conservatieven in de V.S., (6) conservatieve Franse liberalen, (7) de Rooms-Katholieke Kerk, (8) corporatisten en (9) de christen-democratie.

2.1. Franse contrarevolutionairen, ultraroyalisten en legitimisten

De Franse contrarevolutionairen verruilden vanaf de jaren 1812-1814 hun oude fundamentalistisch-classicistische discours voor het meer theocentrische discours van Bonald en Maistre.[33] In het decennium na 1814-1815 verwierf dit discours zich bij de Franse rechterzijde de ideologische hegemonie.[34]

De fronde van de *Chambre introuvable* (1815-1816) tegen een 'liberale' koning transformeerde de leden van de rechterzijde tot 'ultraroyalisten'.[35] Na de revolutie van juli 1830, die de in hun ogen legitieme vorst Karel X verruilde voor de liberale burgerkoning Louis-Philippe, gingen deze ultraroyalisten zichzelf 'legitimisten' noemen. Van de ultraroyalisten en legitimisten was Bonald het ideologisch orakel.[36] Bij hen en bij veel katholieken van die tijd verwierf hij zich dezelfde status als Aristoteles in de middeleeuwen: wie de discussie in zijn voordeel wilde beslechten, hoefde slechts te zeggen 'Bonald heeft het gezegd'.[37]

Het legitimisme bleef gedurende ruim een halve eeuw (tot 1883) een belangrijke factor in de Franse politiek.[38] Het bestaat thans nog steeds[39] maar lijkt, indien men het smal definieert, dat wil zeggen: als trouw aan een koninklijke dynastie, te zijn verdrongen naar de marge van de politieke marge. Definieert men het legitimisme daarentegen breder, als een politieke ideologie, die zeer wel kan zijn blijven voortbestaan nadat de dynastieke trouw is verdwenen, dan moet men constateren dat het in Frankrijk tegenwoordig nog in vrij brede kring wordt beleden. Het leeft er bijvoorbeeld voort in het discours van de souverainist Philippe de Villiers,[40] de burggraaf uit de Vendée, wiens kieslijst in Frankrijk tijdens de Europese verkiezingen van 1994 meer dan twaalf procent van de stemmen heeft weten te trekken.[41] Ook leeft het voort in het denken van conservatieve christen-democraten als Charles Millon[42] en Christine Boutin.

2.2. Romantiek, panslavisme en carlisme

In het negentiende-eeuwse Europa was het Franse legitimisme geen geïsoleerd fenomeen. Het maakte deel uit van een brede conservatieve en royalistische beweging, die in heel de christelijke wereld haar vertakkingen had, zoals de Duitse politieke Romantiek, het Russisch panslavisme en het Spaanse carlisme.[43]

Deze drie bewegingen zijn alle, direct of indirect, door Bonald beïnvloed. Duitse romantici als Friedrich von Gentz, Adam Müller, Karl-Ludwig von Haller,[44] Franz Xaver von Baader,[45] Joseph Görres en de redacteuren van het conservatieve *Berliner politisches Wochenblatt* (1831-1839), die zich aanvankelijk door Burke hadden laten inspireren, gingen zich later vooral van Bonalds argumenten bedienen, die zij gebruikten tegen het politiek en economisch liberalisme en tegen het verlicht absolutisme.[46]

De panslavist Chaadev nam behalve van Bonald ook veel ideeën over van diens collega-traditionalisten Ballanche, Lamennais en Maistre.[47] (De laatste, die vijftien jaar in Rusland vertoefde en er gedurende enkele jaren adviseur was van tsaar Alexander,[48] had op het panslavisme overigens een grotere invloed dan Bonald).[49]

Het Spaanse carlisme tenslotte importeerde Bonalds denkbeelden via twee van zijn discipelen, de beide grote Spaanse conservatieve denkers Balmès[50] en Donoso Cortés,[51] en via mindere goden als pater Felix Sardá i Salvany[52] en de royalistische fractieleider Aparisi y Guijarro.

2.3. Latijns-Amerikaanse conservatieven

Via Spanje en Portugal, maar ook direct vanuit Parijs, drongen Bonalds denkbeelden door in Latijns-Amerika. Daar bestonden krachtige monarchistische bewegingen, die vaak werden geleid door conservatieve grootgrondbezitters welke heimelijk terugverlangden naar het voormalige koloniale bewind. Zo was de oprichter van de Mexicaanse Conservatieve Partij een bonaldiaan. Aangezien hij geen geloofwaardig monarch kon vinden maakte hij zichzelf maar dictator.[53]

Een andere bonaldiaan, García Moreno, deed in een andere regio van Latijns-Amerika ongeveer hetzelfde: bij gebrek aan een monarch stichtte hij er een eigen republiek, die hij Ecuador doopte, aan het Heilig Hart wijdde, en met ijzeren hand bestierde.[54]

In weer een andere Latijns-Amerikaanse republiek, Colombia, sloeg de monarchist Ignacio Morales met lede ogen gade hoe het liberalisme aan terrein won. Om deze

ontwikkeling te keren richtte hij, met steun van de pauselijke pronuntius, in 1838 de *Sociedad Católica* op. Dit genootschap, dat bestond uit priesters en professoren die net zoals Morales de denkbeelden van Bonald, Maistre en Lamennais waren toegedaan, stelde zich ten doel te voorkomen dat het volk voor goddeloze kandidaten zou gaan stemmen. Het electoraal succes van de *Sociedad Católica*, die ook twee katholieke kranten uitgaf,[55] droeg mede bij aan de twee burgeroorlogen die in 1839 uitbraken in Colombia: de *Guerra de los Conventos* en de *Guerra de los Supremos*.[56]

Ook in Brazilië maakte het bonaldiaans traditionalisme in de negentiende eeuw sterk school.[57] Het kwam er overwaaien vanuit Portugal,[58] maar sloeg er, in vergelijking met dat land, een gematigde toon aan.[59] Bisschoppen vulgariseerden er het gedachtengoed van Bonald in door hen geschreven seminariehandboeken en antiliberale geschriften.[60] Aan de universiteit van São Paulo wordt het thans nog steeds onderwezen.[61] Bovendien leeft het ook nog organisatorisch voort, in de vijf miljoen leden tellende *Vereniging ter verdediging van Traditie, Familie en Eigendom* van grootgrondbezitter en politicus Correa de Oliveira.[62] Deze vereniging, die in 23 landen vestigingen heeft[63] en die in een aantal van deze landen militaire dictaturen steunde, wordt door het Vaticaan hogelijk gewaardeerd om haar bijdrage aan de strijd tegen de bevrijdingstheologie en andere progressieve krachten.

In Argentinië tenslotte wijdde de beroepsvereniging van katholieke advocaten (Corporacíon de Abogados Católicos) in november 2008 een viertal lezingen aan Bonalds gedachtengoed.[64]

2.4. Groen van Prinsterer

Behalve deze conservatieve bewegingen zijn ook individuele conservatieven door Bonald beïnvloed. Een voorbeeld hiervan in ons eigen land is Groen van Prinsterer.[65] Deze inspirator van de 'antirevolutionaire' en 'christelijk-historische' beweging schreef in 1832: 'Wij gelooven dat in de antirevolutionaire school van la Mennais, Haller, Fr. Schlegel, de Bonald en anderen, zeer veel, ook voor den Protestant in deze tijden, hoogst nuttig, kan worden geleerd'.[66]

Wat de calvinistische leidsman leerde van de katholieke tenor Bonald en diens discipelen,[67] waren in de eerste plaats hun politieke denkbeelden.[68] 'Hun redenering is aan de onze nagenoeg gelijk', schreef Groen over Bonald en Maistre in zijn *Ongeloof en Revolutie*.[69] Aan Bonald ontleende hij ook zijn literatuurtheorie en zijn opvatting van de secularisatie.[70] Verder nam Groen Bonalds benadering van de geschiedenis over: net zoals Bonald was hij

een classicist[71] die de fundamentalistische variant van het classicisme omarmde,[72] om die variant vervolgens, wanneer zijn liberale tegenstanders uit hun historische onderzoekingen politieke conclusies trokken die hem niet zinden, te verwerpen.[73] Ook adopteerde Groen Bonalds kritiek op het revolutionair superclassicisme[74] en op de door de revolutionairen tot nieuw leven gewekte, antiek paganistische verafgoding van de staat.[75]

2.5. Conservatieven in de V.S.

Anders dan in het Nederland van Groen van Prinsterer kregen Bonalds denkbeelden in de Verenigde Staten, waar het conservatisme van oudsher vooral empiristisch is en overwegend liberaal georiënteerd, eigenlijk nooit echt voet aan de grond. Een belangrijke uitzondering op deze regel is de socioloog Robert Nisbet (1913-1996), die men wel 'de man achter Ronald Reagan' heeft genoemd.[76]

2.6. Franse liberalen

Vanwege de grote invloed die Bonald, al dan niet via de zojuist besproken intermediairen, op het gedachtengoed van de 'rechterzijde' heeft uitgeoefend, wordt hij door velen tot de aartsvaders van rechts gerekend.[77] Bonalds reputatie van rechts en conservatief denker is tot in zoverre terecht, dat hij in het politieke spectrum van zijn tijd een rechtse (en dus geen *extreem*-rechtse) positie innam.[78] Dit belette zijn liberale tegenstanders, die een gemengd, bicameraal regime bepleitten,[79] echter niet om ideeën of argumenten van hem over te nemen.

Er deden zich bijvoorbeeld interferenties voor tussen Bonald en de centrumlinkse liberalen Rémusat[80] en Guizot,[81] alsook tussen Bonald en Odilon Barrot,[82] de politicus die tijdens de liberale Julimonarchie de linkse oppositie tegen Guizot aanvoerde. De huisfilosofie van de Julimonarchie, de spiritualistische school van Cousin, koketteerde bovendien met Bonalds traditionalisme.[83] En de argumenten die Guizot aanvoerde voor het inperken van de volkssoevereiniteit ten gunste van een aristocratische 'souveraineté de la raison', ontleende deze liberale premier grotendeels aan Bonalds kritiek op Rousseau. Die kritiek gebruikte hij overigens, o ironie, tegen het monarchale systeem van Bonald.[84]

De afstand tussen Bonald en de liberalen was overigens niet zo groot als men wellicht zou denken.[85] Sommigen achten die afstand zelfs zo klein dat zij er niet voor terugdeinzen om de liberaal Benjamin Constant samen met Bonald *cum suis* als 'traditionalisten' aan te duiden.[86] Liberalisme en traditionalisme gingen bovendien een fusie aan in het liberaal-

katholicisme van Montalembert en geestverwanten.[87] Wellicht daarom is Bonald wel eens 'de initiator van het christelijk liberalisme' genoemd.[88]

Rond 1824/1830 kreeg het liberalisme in Frankrijk versterking van de Romantiek. Voordat zij liberaal werden waren de Franse romantici echter ultraroyalisten.[89] Vaak waren zij toen bewonderaars van Bonald. Sommigen onder hen zouden, ondanks de ideologische metamorfose, hun leven lang tot Bonalds bewonderaars blijven behoren.[90] Anderen daarentegen, zoals de dichter Lamartine, die zich later zou ontpoppen als de onbetwiste leider van republikeins links, werden er liever niet aan herinnerd dat zij, nog maar zo kort geleden, het contrarevolutionaire orakel hadden aanbeden en verafgood.[91]

Van een heel andere aard dan het romantisch liberalisme was het koele liberalisme van Alexis de Tocqueville. Vermoedelijk is deze liberale legitimist[92] door Bonalds 'rechts-christelijke conceptie van het absolutisme' op het idee gekomen dat het ancien régime en de moderne regimes onderling waren verbonden door een historische continuïteit van voortschrijdende nivellering en administratieve centralisatie.[93] In elk geval is die continuïteit, welke hij overigens zwaarder aanzet dan Bonald, die de Revolutie toch vooral als een breuk beschouwde, de rode lijn in zijn *L'ancien régime et la révolution* (1856). Eén van de centrale thema's in Tocquevilles hoofdwerk *De la démocratie en Amérique*, namelijk de idee dat de democratie tot despotisme neigt (en daarom behoefte heeft aan intermediaire machten), lijkt bovendien een getemperde versie te zijn van Bonalds democratiekritiek. Tot de vele andere ideeën die Tocqueville zeer wel aan Bonald zou kunnen hebben ontleend, behoren de these dat de Revolutie ontstond als gevolg van *rising expectations*,[94] het idee dat zij het werk was van jonge, ontevreden letterkundigen,[95] en de gedachte dat zij een schepping was van de bourgeoisie.[96]

Tocqueville was overigens, net zoals Hayek en Bolkestein, het soort liberaal dat de revolutionaire, rationalistische, individualistische en seculiere assumpties waarop zijn eigen gedachtengoed stoelt, loochent.[97] Interpreteert men Bonalds conservatisme als een anti-etatisme of anti-totalitarisme, dan zal men tussen dat conservatisme en dat van de zojuist genoemde liberalen heel wat analogieën bespeuren.[98]

Dat men de denkbeelden van Bonald en Tocqueville kan samensmeden tot een modern anti-totalitarisme, bewijst Bertrand de Jouvenel, een onafhankelijke Franse intellectueel die, na in de jaren dertig royalistische en nationalistische milieus te hebben gefrequenteerd, samen met Hayek de liberale denktank *Mount-Pelerin Society* oprichtte. Uit zijn analyse van het Duitse nationaal-socialisme concludeerde De Jouvenel dat de continue groei van de

staatsmacht slechts kan worden gestopt door (hetgeen men tegenwoordig pleegt aan te duiden als) een sterke *civil society*.[99]

2.7. De Rooms-Katholieke Kerk

Jouvenel en Tocqueville waren liberalen die bepaalde ideeën van Bonald overnamen. De meeste liberalen echter waren vooral bezig Bonald te bestrijden.[100] Dat had alles te maken met de oorlog die in de negentiende eeuw in de Latijnse landen van Europa en Amerika woedde tussen het liberalisme en de Rooms-Katholieke Kerk. Dat laatste instituut was in die tijd het belangrijkste kanaal voor de diffusie van Bonalds denkbeelden. De religieuze opvattingen van Bonald, zoals zijn doctrine van het *sens commun* en zijn maatschappelijke apologie van de religie, werden tijdens de Restauratie en de Julimonarchie namelijk gemeengoed in de katholieke apologetiek, en werden bovendien geïntegreerd in de seminariehandboeken.[101]

Veel Franse geestelijken kenden Bonalds denkbeelden niet alleen van het seminarie, maar ook uit de door *abbé* Migné gepubliceerde, massaal onder dorpspastoors verspreide folio-editie van Bonalds oeuvre. Ook de op katholieke propaganda gerichte *Sociétés des bons livres* verzorgden (in Parijs, Lyon en Brussel) uitgaven van het verzameld werk van Bonald. En doordat de Franse geestelijkheid in meerderheid legitimistisch was *angehaucht*, lazen de zieleherders en hun gelovigen de kranten waarin Bonald en diens epigonen, zoals *père* Alzon[102] en de ultramontaanse journalist Veuillot,[103] dagelijks hun reactionaire denkbeelden uitventten.

De meeste katholieken echter waren zeker bekend met Bonalds denkbeelden, maar wisten niet van wie die precies afkomstig waren. Zij kenden ze namelijk van de preek die zij dagelijks in de kerk aanhoorden, van de volksmissies[104] en, als zij tenminste konden lezen, van school[105] of van de werkjes die Bonalds epigonen hadden geschreven voor specifieke doelgroepen, zoals het lagere volk, kinderen, jongeren en vrouwen.[106] Aldus aangepast en gefilterd bereikten Bonalds denkbeelden het grote publiek.[107] In de negentiende-eeuwse geestelijkheid kreeg Bonald bovendien talloze imitatoren, niet alleen in Frankrijk[108] en België[109] maar ook in katholieke Zuid-Europese landen als Spanje,[110] en in Latijns-Amerikaanse landen als Mexico[111] en Peru.[112]

Eén van Bonalds Nederlandse imitatoren was de Haagse advocaat Leesberg, die in Katwijk een seminarie stichtte om Bonalds denkbeelden te verbreiden,[113] nadat hij aan de Leidse rechtenfaculteit was gepromoveerd op een proefschrift dat een synthese vormde van Bonalds denkbeelden.[114] Leesberg was een discipel van Cornelis van Bommel, een hoogleraar

aan het grootseminarie van Warmond die daar de ideeën van Bonald uitdroeg, en die later bisschop van Luik zou worden.[115]

Een derde Nederlands epigoon van Bonald was Pierre Marres, die als student in Rolduc op 28 augustus 1849 de jaarprijs van dat seminarie won met een redevoering waarvan wij u dit fragment niet willen onthouden:

> Eene Natie groot onder alle anderen [Frankrijk] had het voor eene eeuw beproefd, om zich te verderven. Van God en zijne dienst afkeerig, had zij Hem beschimpt door de mond harer Geleerden, harer Wijsgeren, harer Dichters. In hare pogingen voortvarende, had de goddeloosheid alle standen der maatschappij aangetast, en met kwistige hand had zij den naburige volken het doodelijk gif van het Atheïsme meegedeeld. Fier op hun werk, hieven de Ongeloovigen hun triumfzang aan, en uit de diepte hunner trots slingerden zij tegen God beschimping en gruwzamen smaad. Maar in die oogenblikken was ook het uur der wrake geslagen; vreeselijke wraak, die tot les moest dienen van alle toekomsige geslachten! De geest Gods onttrok zich aan de Fransche Maatschappij. Als eene zee die buiten haar oevers treedt, verhief zich het woedende volk en slaakte al de overleveringen van het verledene. De buitensporigste regeringloosheid en de vreesselijke dwingelandij betwisten elkander den schepter in Frankrijk, de geest des kwaads waarde rond boven deze gevloekte Maatschappij. Roof, moord, slagting en alle gruwelijkheden die de wereld kent, volgden elkander in schrikwekkende snelheid; men zou gezegd hebben, dat de hel haar eeuwige poorten hadde verbroken, en satan zijn rijk van wanorde was komen stichten. Frankrijk overdekt met puinen, bood het schouwspel van een wijd uitgestrekt kerkhof, en van het ene einde tot het andere rookende van het bloed, was het tot een voorwerp van afkeer geworden in de oogen der beschaafde volken.[116]

Dankzij de auteur van dit citaat en dankzij monseigneur Broere, een andere Nederlandse bonaldiaan die eveneens pauselijk kamerheer werd,[117] en via talloze andere geestelijken drongen Bonalds contrarevolutionaire denkbeelden ook door in het Vaticaan. Zij liggen mede ten grondslag aan de versterking van het autoritaire karakter van de katholieke kerk in de negentiende eeuw, en aan de herhaaldelijke pauselijke veroordelingen van de democratie, de mensenrechten en het politiek, religieus en economisch liberalisme.[118] Aldus gesanctioneerd door het hoogste kerkelijk gezag ging Bonalds boodschap dat de moderniteit principieel diende te worden afgewezen, heel de katholieke wereld door.

Hoewel Bonald zich hiermee in politiek opzicht een posthume suprematie binnen de katholieke kerk verwierf, werd zijn traditionalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw in toenemende mate onderwerp van theologische discussie. Onder ‘traditionalisme’ verstaan we (in de specifieke context van deze en de volgende alinea) de theologische opvatting dat de kennis die de mens van God heeft, vooral tot hem komt door de Openbaring, en dat hij die kennis vooral behoudt door de traditie. Deze opvatting, waarvan Bonald de

geestelijke vader is,[119] en die in de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw de seminaries van Frankrijk, België en Nederland domineerde,[120] werd door sommige van zijn volgelingen geradicaliseerd tot een fideïsme. Het fideïsme, de doctrine dat de mens God nimmer door de rede kan kennen doch altijd alleen maar door *fides* (door het geloof in de Openbaring), gold als een geloofsdwaling.[121] Enkele discipelen van Bonald die deze doctrine aanhingen, zoals Lamennais, Bautain, Bonnety, de Nederlander Ubaghs en de dichtende Vlaamse priester Guido Gezelle kregen dan ook problemen met de kerkelijke hiërarchie.[122] Bonald zelf, zijn Italiaanse discipel Ventura di Raulica[123] en zijn Franse discipel Gratry,[124] die een gematigder traditionalisme aanhingen, zijn daarentegen nimmer door het Vaticaan veroordeeld. Wel kwam Bonalds traditionalisme onder vuur te liggen van bijvoorbeeld de Jezuïeten Chastel[125] en Kleutgen,[126] de pastoors Maret[127] en Sertillanges,[128] de liberaal Rémusat[129] en de Belgische kardinaal Mercier.[130] Deze critici assimileerden Bonalds traditionalisme met het fideïsme,[131] en propageerden het thomisme, als rationalistisch alternatief voor zowel de theologie van Bonald als de heersende positivistische tijdgeest.[132]

Uiteindelijk won het thomisme het pleit: in 1879 is het door Leo XIII tot officiële ideologie van de rooms-katholieke kerk verheven.[133] De tegenstelling tussen thomisme en traditionalisme is echter grotendeels een schijntegenstelling, want intellectueel voegde het thomisme zich naar de autoritaire vormen van het traditionalisme van Bonald en Maistre.[134]

Geabsorbeerd door het thomisme leeft Bonalds traditionalisme thans voort in Franse thomistische groeperingen als *Dieu seul suffit*, *Totus tuus*, *Pro Ecclesia, Cité catholique*,[135] *Fédération nationale catholique*,[136] *Tradition catholique*, *L'oeuvre française*,[137] de *Ligue nationaliste, patriote, française, régionaliste et catholique* en de krant *L'homme nouveau*.[138]

Behalve in deze thomistische groeperingen werkt(e) Bonalds traditionalisme ook nog door bij andere exponenten van het katholicisme, zoals de mysticus Blanc de Saint-Bonnet,[139] markante negentiende-eeuwse kerkvorsten als kardinaal Pié[140] en monseigneur Delassus,[141] de theologen behorend tot de nevel van de *Action Française* (zoals de benedictijn Besse,[142] Henri Massis,[143] Jacques Maritain[144] en Jean Madiran),[145] het solidaristische netwerk *Chrétienté-Solidarité*,[146] en het in 24 landen actieve *Instituto del Verbo Encarnado*.[147] Verder leeft het uiteraard voort in bewegingen die zich verzetten tegen de hervormingen die de katholieke kerk heeft doorgevoerd sedert het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), zoals de door monseigneur Lefebvre gestichte, integristische Priesterbroederschap Sint-Pius X,[148] de *Contre-réforme catholique*[149] en het sedevacantisme.[150]

Tenslotte kunnen tot de huidige werkingssfeer van een bonaldiaans katholicisme nog een aantal instituties gerekend worden die geen specifiek katholiek karakter dragen, maar die

feitelijk wel voornamelijk de rechtermarge van de katholieke geloofsgemeenschap bedienen, zoals de radiozenders *Radio Courtoisie*, *Radio Silence* en *Radio Tocqueville*, de kranten *Présent*,[151] *Rivarol*, *Minute*, *Le libre journal de la France courtoise*, *Lecture et tradition*, Pierre Debrays *L'insurgé*, de vele organen die tot de nevel van de *Action française* behoren,[152] Franse en Spaanse websites met namen als *Reconquête*, *Reconquista y Defensa, Arbil*,[153] *Razon espagnola*, *La garde franque,* traditionalistische uitgeverijen als Chiré, Clovis en Téqui, of corporatistische groeperingen als de *Alliance sociale*.[154] In dergelijke groeperingen lijkt de belangstelling voor Bonald thans te herleven.[155]

2.8. Corporatisme

Behalve de religieuze en politieke denkbeelden van Bonald deden ook diens economische denkbeelden zich in conservatieve kring gevoelen. Veel Franse legitimisten deelden bijvoorbeeld Bonalds bezorgdheid over de maatschappelijke gevolgen van de industrialisering, die men in de negentiende eeuw placht samen te vatten onder de noemer van de 'sociale kwestie'. Net zoals hij pleitten zij ervoor om de economie niet vanuit een individualistisch liberaal, maar een sociaal perspectief te benaderen.[156] In dat opzicht raakte hun gedachtengang die van de socialisten. Anders dan die laatsten beschouwden zij de sociale kwestie echter niet vanuit een emancipatorische doch vanuit een paternalistische optiek.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw, toen de steun voor het politiek legitimisme steeds verder afkalfde,[157] vloeide het 'sociaal-legitimisme'[158] van deze met de arbeidersklasse geëngageerde royalisten over in het sociaal-katholicisme.[159] De encycliek *Rerum novarum* (1891) verhief het sociaal-katholicisme tot de officiële maatschappijleer van de Rooms-Katholieke Kerk, en sindsdien is het dat gebleven.[160]

Centraal in het sociaal-katholieke harmoniemodel stond een economisch corporatisme, dat wil zeggen: een streven om het gildensysteem van het ancien régime weer in ere te herstellen, danwel een nieuwe economische orde te vestigen die nochtans de corporatieve geest van dit systeem ademde. Ten dele correspondeerde dat streven met een nog steeds bestaande maatschappelijke realiteit, want ook al waren zij tijdens de Franse Revolutie officiëel afgeschaft, heel wat gilden en ook de *compagnonnages* waren tot lang in de negentiende eeuw semi-clandestien blijven voortbestaan,[161] al dan niet gepatroneerd door legitimistische notabelen die tegenover de arbeiders een welwillende doch paternalistische houding aannamen.[162] Deels ook was het een reactie op een heel andere, nieuwe maatschappelijke realiteit: die van een wild kapitalisme, een liberale jungle. Voor een

conservatieve bourgeoisie die niet ongevoelig was voor de 'sociale quaestie' maar die het centraliserend socialisme wilde vermijden, was het corporatisme de ideale oplossing, aangezien het aan het kapitalisme een sociaal en menselijk gezicht gaf, het ordende zonder het te smoren, en daardoor een gulden middenweg, een derde weg, leek te bieden tussen de twee extremen van staatsverafgoding en liberale anarchie.

Dit verklaart de enorme populariteit waarin het corporatisme zich mocht verheugen in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw.[163] Op zoek naar eerbiedwaardige voorvaderen voor hun plannen voor een op gilde-achtige organisaties gebaseerde herordening van de economie kwamen sociaal-katholieke corporatisten vrijwel automatisch uit bij Bonald, de katholieke *maître-penseur* die zich immers als verdediger van de oude gilden had opgeworpen.[164] Zij gingen dan echter voorbij aan het feit dat Bonald aan die gilden niet meer dan enkele passages had gewijd.[165] Bovendien verdedigde Bonald, anders dan de corporatisten, de gilden niet als instrument voor herordening van de economie, doch als middel tot *police*.

Een *economisch* corporatist was Bonald dus niet of nauwelijks. Wel was hij een exponent van de combinatie van antikapitalisme, antiliberalisme en anti-etatisme die de ideologische voedingsbodem vormde waarin het economisch corporatisme dat in de laatste decennia van de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam, uitstekend zou gedijen.

Geeft men het corporatisme de meer algemene betekenis van het streven naar een maatschappij die sociaal en politiek gestructureerd wordt door (beroeps)gemeenschappen, dan moet men de sociaal-katholieke corporatisten (en andere auteurs)[166] echter toegeven dat zij Bonald terecht als een corporatist kwalificeerden. De standenmaatschappij die Bonald voorstond, droeg immers ontegenzeglijk een corporatief karakter.

A fortiori gold dit voor Bonalds representatief stelsel, dat enerzijds een doorgaande historische continuïteit representeerde (want gedurende de negentiende eeuw bleef corporatieve representatie in de meeste Europese landen de dominante vorm van politieke representatie), maar dat anderzijds modern was, in zoverre negentiende en twintigste-eeuwse denkers die na hem zouden komen, er de nieuwe gedaante aan zouden geven van een politiek corporatisme.[167] Wanneer men het zo beziet, zou men kunnen stellen dat Bonalds 'corporatisme' tot op de dag van vandaag voortleeft, zij het in de afgezwakte, wat liberaler vorm die men in Nederland gewoonlijk aanduidt als het poldermodel. Dit model komt niet uit de polder, maar is gebaseerd op ideeën van contrarevolutionaire oorsprong die aan het eind van de negentiende eeuw door Schaepman en andere katholieke politici geïmporteerd werden vanuit Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk.[168]

2.9. Christen-democratie

Tot op zekere hoogte leven Bonalds conservatisme en corporatisme ook voort in nog een andere conservatieve stroming: de christen-democratie. In Nederland ontstond de christen-democratie officieel in 1980, toen twee partijen die in de traditie van Groen van Prinsterer stonden, samengingen met een (eveneens conservatieve) katholieke partij, die corporatistische denkbeelden verkondigde en die nauwe relaties onderhield met de sociaal-katholieke beweging. In het voorgaande hebben we gezien dat er lijnen lopen van Bonald naar Groen van Prinsterer, het katholicisme en het corporatisme. We zullen nog zien dat er ook een lijn loopt van Bonald naar Durkheim, die de inspirator is van CDA-partij-ideoloog Zijderveld.[169]

Betekent dit nu dat we Bonald kunnen bestempelen als een 'voorloper' van de christen-democratie?[170] Het antwoord op die vraag hangt af van wat men onder een 'voorloper' verstaat. Als men, zoals Woldring, Jezus-Christus tot de voorlopers van de christen-democratie rekent, zal men ook Bonald als een voorloper van de christen-democratie moeten kwalificeren. Dat doet Woldring dan ook heel consequent.[171]

Andere auteurs hebben een minder wijdse tijdshorizon: zij laten de geschiedenis van de christen-democratie ergens in de negentiende eeuw beginnen,[172] of bij de Franse Revolutie en haar contrarevolutionaire pendant.[173] Uitgaande van die periodisering zou Bonald tot de voorlopers van de christen-democratie kunnen worden gerekend.

Zinniger echter lijkt het om, daar waar het althans Nederland betreft, de geschiedenis van de christen-democratie te laten aanvangen met Schaepman en Kuyper, de politici die de partijen hebben gesticht welke in 1980 fuseerden tot het CDA.[174] Schaepman, die Bonald veelvuldig citeerde,[175] en Kuyper, die Bonald en Maistre nota bene verweet dat zij 'te sterk naar vrijheid waren geneigd',[176] combineerden ideeën van de contrarevolutionaire denker, zoals het leerstuk van de antithese,[177] de doctrine van de intermediaire machten,[178] en de idee dat het gezin de hoeksteen van de samenleving is, en dat de samenleving als een groot gezin is waarbinnen geen conflictueuze maar harmonieuze verhoudingen dienen te heersen, met iets wat voor de contrarevolutionair volstrekt onacceptabel zou zijn geweest, namelijk een (zij het aanvankelijk schroomvallige) aanvaarding van de parlementaire democratie, de markt en een reeks liberale vrijheden, zoals de persvrijheid en de vrijheid van vereniging. Zo bezien zou de christen-democratie kunnen worden gedefineerd als een beweging voortvloeiend uit het streven van laat-negentiende-eeuwse confessionele politici om de denkbeelden van Bonald en zijn contrarevolutionaire geestverwanten verenigbaar te maken met bepaalde aspecten van de moderniteit.

3. Receptie bij sociologen

Het katholicisme kreeg in de negentiende eeuw concurrentie van een ander, rivaliserend geloof: het geloof in de onbegrensde mogelijkheden van de wetenschap. Dat alternatieve geloof werd pregnant geformuleerd door de denker Saint-Simon (1760-1825)[179] en diens discipel Auguste Comte (1798-1857).

Wat deze beide denkers aan Bonald ontlenen, is de notie van een 'sociale wetenschap'. Mede daarom beschouwen velen Bonald als grondlegger van de sociale wetenschap ofwel de sociologie.[180] En degenen die aan het eind van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw meenden dat er een katholiek antwoord moest komen op de republikeins georiënteerde sociologie van Durkheim, bestempelden hem als grondlegger van de *katholieke* sociologie.[181]

Het predikaat 'socioloog' is in zoverre op Bonald van toepassing dat hij de maatschappij gestructureerd acht door sociale verbanden die evolueren volgens noodzakelijke bewegingswetten welke door een combinatie van inductie en deductie kunnen worden opgespoord. Echter, terwijl Bonald zijn wetenschappelijke benadering van de sociale werkelijkheid fundeert op een metafysische en religieuze onderbouw,[182] zagen Saint-Simon en Comte deze onderbouw los van de bovenbouw en werpen zij haar overboord: anders dan Bonalds monarchie zijn de regimes die zij voor ogen hebben, niet ontologisch en normatief gefundeerd op een goddelijke zijnsorde, doch slechts op wetenschappelijk geobserveerde maatschappelijke wetten.[183]

De reden waarom Saint-Simon en Comte zo de nadruk op de (sociale) wetenschap leggen, is dat zij menen dat alleen de wetenschap de normatieve leegte kan vullen die zij als kenmerkend beschouwen voor de samenleving van hun tijd. Die samenleving, constateren zij, heeft een gebrek aan sociale cohesie, doordat enerzijds het geloof in de dogma's van het 'theologische' tijdperk (christendom en ancien régime) is vervlogen, en doordat anderzijds het 'metafysische' tijdperk dat daarop volgde (het tijdperk van de Verlichting en de Revolutie) alleen maar dingen heeft afgebroken, vernietigd, en kapot gemaakt.

Deze fasering van de geschiedenis en diagnose van de samenleving, het eraan ten grondslag liggende idee dat de maatschappij een sterke sociale cohesie nodig heeft, en de eruit volgende kritiek op het liberaal individualisme ontlenen Saint-Simon en Comte aan Bonald.[184] De oplossing die zij voor de crisis aandragen, is echter een andere dan die welke Bonald voorstond. Terugkeren naar het 'theologische' tijdperk is in hun ogen evenmin een optie als terugvallen op de destructieve kritiek van de revolutionaire 'metafysici'.[185] Daarom ontwerpen

zij een *nieuwe* maatschappij, die nochtans over evenveel sociale cohesie beschikt als de oude, en creëren zij bovendien elk een nieuwe religie,[186] welke de maatschappij dient te behoeden voor atomisering en intellectuele anarchie.[187]

Bij Saint-Simon neemt de nieuwe maatschappij de gedaante aan van een technocratie. Voor politiek is in die technocratie geen plaats: er wordt niet over mensen geregeerd, maar over zaken, dingen (*choses*).[188] Het idee van een *administration des choses* ontleent Saint-Simon aan Bonald, ook al interpreteert hij het op een wijze die volstrekt ingaat tegen wat volgens Bonald de bedoeling was.[189]

Comte verknoopt het hiërarchisch orde-denken van Bonald met de vooruitgangsidee van Bonalds revolutionaire tegenstander Condorcet.[190] Comtes motto 'Orde en Vooruitgang' geeft uitdrukking aan zijn streven naar een synthese van revolutie en contrarevolutie.[191] De contrarevolutionaire elementen van deze synthese, zoals de kritiek op het parlementarisme en de uitgesproken conservatieve denkbeelden over familie, eigendom en maatschappij, ontleent Comte rechtstreeks aan Bonald.[192]

Comte was afkomstig uit de school van Saint-Simon. Die school heeft ook nog andere sociologen voortgebracht, zoals de ingenieur Frédéric Le Play (1806-1882). Le Play, die door sommigen als de grondlegger van de moderne sociologie wordt beschouwd,[193] heeft qua denkbeelden zoveel verwantschap met Bonald dat de literair criticus Sainte-Beuve hem 'een verjongde Bonald' noemt.[194] Na door Sainte-Beuve te zijn geattendeerd op de contrarevolutionaire denker gaat de ingenieur diens werk lezen.[195]

Onder invloed van deze lectuur krijgen de boeken die Le Play daarna schrijft, een sterk contrarevolutionaire inslag.[196] In zijn *La réforme sociale* bijvoorbeeld recycleert hij Bonalds gedachte dat het moderne 'pauperisme' te wijten is aan 'de drie valse dogma's van 1789': het dogma van de systematische vrijheid, dat van de providentiële gelijkheid en dat van het recht op opstand. Sinds de Revolutie, beweert Le Play, zijn alle maatschappelijke instituties aangetast door deze dogma's, die alle drie zijn te herleiden tot Rousseaus 'gronddwaling' dat de mens van nature goed is.

De panacee voor de sociale kwestie is volgens Le Play 'de wezenlijke constitutie', die gebaseerd is op twee fundamenten, namelijk het religieuze fundament van de Tien Geboden en het familiale fundament van het vaderlijk gezag, en die bijeen wordt gehouden door twee soorten 'sociaal cement': de religie en de soevereiniteit. De bouwstenen van het constitutionele bouwwerk tenslotte zijn de gemeenschap, de eigendom en de patronage.

Al deze elementen vindt men ook in het systeem van Bonald,[197] maar daar zijn zij anders geordend. Dat laatste komt doordat Bonald zijn systeem ontwierp voor een agrarische

samenleving, en niet, zoals Le Play, voor een industriële.[198] Toch ademen beide systemen dezelfde geest: zij stellen zich allebei ten doel de oude hiërarchische verhoudingen te herstellen en aldus een harmonische maatschappij te vestigen die niet gebaseerd is op conflict (klassenstrijd en verkiezingsstrijd), doch op samenwerking en overleg tussen sociale klassen en standen.[199]

Een vierde socioloog die door Bonald (en trouwens ook door Comte) werd beïnvloed, was Émile Durkheim (1858-1917). Waarschijnlijk aan Bonald, die hij las toen hij student was,[200] ontleende deze socioloog de gedachte dat de moderne samenleving gekenmerkt werd door wanorde, conflict, de wet van de sterkste, een oorlogstoestand en anarchie.[201] Dit oude, bonaldiaanse concept van een toestand van sociale, morele en juridische normeloosheid beschreef Durkheim met een nieuwe term: 'anomie'.[202]

Anomie, het gebrek aan sociale cohesie dat eigen is aan onze individualistische samenleving, leidt er volgens Durkheim toe dat mensen zelfmoord plegen.[203] In katholieke landen, waar de cohesie sterker is, plegen mensen minder vaak zelfmoord dan in protestantse landen, waar juist het individualisme overheerst. Zoals gezegd was Durkheim niet de eerste die dit verband legde: hij heeft het kunnen vinden bij Bonald.[204] Om de sociale cohesie te versterken moest het individu volgens Durkheim hecht worden geïntegreerd in de maatschappij: het moest worden 'gesocialiseerd'. Ook deze gedachte zou Durkheim zeer wel hebben kunnen ontleend aan Bonald.[205]

Net zoals Bonald meende Durkheim dat de socialisatie niet zozeer moest worden bewerkstelligd door staatsregulering als wel door intermediaire lichamen.[206] De notie van intermediaire lichamen kan hij aan Bonald hebben ontleend, maar ook aan Montesquieu. Over de laatste denker had hij namelijk zijn proefschrift geschreven.[207] In dat proefschrift lijkt hij Montesquieu echter te interpreteren aan de hand van het functiebegrip van Bonald: Montesquieu was volgens hem een 'functionalist', dat wil zeggen een denker die de maatschappij opvatte als een systeem van arbeidsdeling waarin ieder een afzonderlijke functie vervulde.[208]

In het voorwoord van het beroemde boek dat hij daarna schrijft over de arbeidsdeling propageert Durkheim een typisch legitimistische gedachte:

> Een natie kan zich slechts handhaven wanneer zich tussen de staat en de particulieren een hele serie secundaire groepen plaatst die dicht genoeg bij de individuen staan om ze sterk hun werkingssfeer binnen te trekken en om ze aldus mee te slepen in de algemene stroom van het maatschappelijk leven.[209]

Bij intermediaire machten denkt Durkheim aan ongeveer hetzelfde als Bonald: het zijn corporaties,[210] beroepsgemeenschappen. Hij verdedigt ze met hetzelfde argument als Bonald, namelijk het deskundigheidsargument:

> Om een einde te maken aan de anomie moet er dus een groep bestaan, of moet zich een groep vormen, waar het systeem van regels kan ontstaan dat momenteel ontbreekt. Uiteraard kunnen noch heel de politieke maatschappij noch de staat deze functie op zich nemen: aangezien het economisch leven zeer gespecialiseerd is en zich steeds meer specialiseert, ontsnapt het aan hun competentie en aan hun handelen. De activiteit van een beroep kan alleen maar effectief worden gereglementeerd door een groep die dicht genoeg bij dat beroep staat om het functioneren ervan te kennen, de behoeften ervan op te merken en alle veranderingen ervan te volgen. De enige groep die aan die voorwaarden beantwoordt is die welke zou worden gevormd door alle actoren van eenzelfde bedrijfstak, verenigd en georganiseerd in eenzelfde lichaam. Dat is wat we de corporatie of beroepsgroep noemen.[211]

Het wat abstracte ideaal van functionele representatie dat Durkheim hier verwoordt, kreeg een concrete uitwerking in een beweging die gesticht werd door zijn discipel Léon Bourgeois. Net zoals Bonald stelde Bourgeois dat mensen geboren worden met een schuld jegens de maatschappij, en dat zij die schuld dienen in te lossen door zich voor elkander op te offeren, door solidariteit dus. Vandaar de naam van de door Bourgeois gestichte beweging: 'solidarisme'.[212] Dat zij intellectueel schatplichtig zijn aan Bonald, lijken de hedendaagse solidaristen niet te zijn vergeten.[213]

Deze paragraaf over de receptie van Bonald bij sociologen zou overigens niet compleet zijn zonder erop te wijzen dat Bonalds opvatting van het 'génie nationale' lijkt te zijn overgenomen door de nauw aan de sociologie verwante wetenschap der antropologie, tenminste tot aan het structuralisme van Lévi-Strauss.[214]

4. Receptie bij socialisten

Maken de sociologen van Bonald een positivistisch wetenschapper, anderen geven aan zijn gedachtengoed juist een bijzonder romantische draai. Degene die dat laatste toch wel het meest doet, is Félicité de Lamennais. Deze jonge, onstuimige priester is aan het begin van het Restauratietijdperk Bonalds bekendste, maar ook meest omstreden volgeling binnen de katholieke kerk. Zijn omstredenheid dankt Lamennais aan het feit dat hij het Franse episcopaat verwijt een slaafse houding aan te nemen jegens de seculiere overheid, die in zijn ogen veel te liberaal is. Aangezien het liberalisme volgens Lamennais slechts uit de

gallicaanse kerk kan worden verbannen wanneer de pauselijke heerschappij in die kerk wordt hersteld, vestigt hij zijn hoop op Rome: hij is een vurig ultramontaan.[215]

Het ultramontanisme van Lamennais valt in goede aarde bij veel jonge geestelijken, die in de paus een bondgenoot zien tegen de willekeur van de staat en de bisschoppen. Wanneer Lamennais slaags raakt met het gallicaanse episcopaat richt hij zich, over de hoofden van de liberale koning en de gallicaanse bisschoppen heen, rechtstreeks tot het Vaticaan. Daarmee veroorzaakt hij een schandaal, dat hem veel publiciteit oplevert.[216] Lamennais maakt dan ook school, niet alleen in Frankrijk[217] maar ook in Nederland.[218]

In zijn eerste geschriften betoont Lamennais zich een typisch bonaldiaanse contrarevolutionair.[219] In het eerste deel van zijn *Essay over de onverschilligheid inzake religie* bijvoorbeeld beklaagt hij zich, in de vurige taal van de Romantiek, over alle moderne ideologische en theologische stromingen, van de Renaissance tot de *idéologues*, die aan de individuele ratio het primaat toekennen boven de traditie.

In het tweede deel echter modificeert Lamennais Bonalds doctrine van het *sens commun*: de goddelijke Openbaring, stelt hij, kennen wij door het gezag, het gezag van de maatschappij. Het gezag is dus het criterium op grond waarvan men de juistheid van een religie kan beoordelen. De religie met de hoogste graad van gezag, de meest autoritaire religie, is de ware. Het katholicisme is de gezagsreligie bij uitstek, en dus is het katholicisme de ware religie.

Door deze redenering verabsoluteert Lamennais het gezag. Aangezien hij de kerk aanwijst als *enige* hoedster van de door de maatschappij overgeleverde waarheden, vernauwt hij bovendien de doctrine van Bonald, die het magisterium toekent aan de maatschappelijke autoriteiten (vader, koning, kerk), tot de opvatting dat het gezag in laatste instantie enkel bij de kerk berust. Tenslotte verengt Lamennais het kerkelijk gezag tot het gezag van de paus, dat hij boven het gezag van de wereldlijke overheden stelt. De paus, stelt Lamennais in navolging van Maistre, heeft een *potestas indirecta in temporalibus*. Volgens Lamennais moet kortom de internationale orde worden geregeerd door de paus, en de maatschappelijke orde door de kerk.[220]

Hoewel Lamennais' doctrine door haar ultramontaans, fideïstisch en theocratisch[221] karakter afwijkt van die van Bonald, blijven de twee aanvankelijk goede vrienden. Dat verandert in de jaren 1827-1828, wanneer Lamennais, die eerst net zo'n overtuigd ultraroyalist was als Bonald, gedesillusioneerd raakt over de monarchie: de koning, stelt hij dan, maakt gemene zaak met de gallicaanse bisschoppen, handhaaft slechts de bestaande (liberale, ongelovige) orde, en doet niets om een waarachtig christelijke maatschappij te

vesgigen. Lamennais begint dan dus, vanuit theocratische overwegingen, een offensief tegen de monarchie, die hij voor de kerstening van de moderne maatschappij eerder een hinderpaal acht dan een hulp.[222]

In zijn offensief tegen de monarchie vindt Lamennais een nieuwe bondgenoot: het liberalisme. Het nieuwe idee dat bij hem postvat is namelijk om de maatschappij te kerstenen door de organisatorische mogelijkheden te gebruiken die het liberalisme de kerk biedt, zoals de vrijheid van eredienst, onderwijs, pers, meningsuiting, vereniging en vergadering.[223] Voorwaarde is dan wel dat de scheiding van kerk en staat, die veel liberalen in die tijd slechts met de lippen belijden,[224] rigoureus en consequent zal worden doorgevoerd.[225]

Uit theocratische overtuiging wordt Lamennais dus liberaal. Samen met o.a. Montalembert en Lacordaire richt hij in 1830 het tijdschrift *L'Avenir* op om zijn *liberaal-katholieke* programma te verdedigen. Een alliantie van het katholicisme met het liberalisme is echter niet naar de zin van Bonald, die dan ook breekt met zijn discipel.[226] Ook is zij niet naar de zin van de paus, die niet minder reactionair is dan Bonald. De paus doet het liberaal-katholicisme daarom in de ban.[227] Hij slaagt er echter niet in om de kracht van de beweging te breken: geleid door karaktervolle figuren als Montalembert en kardinaal Dupanloup[228] blijft het liberaal-katholicisme in Frankrijk, maar ook in Italië,[229] Zwitserland,[230] België[231] en Nederland,[232] tot aan het eind van de negentiende eeuw voortbestaan als een herkenbare religieuze en politieke stroming.[233]

Terwijl de liberaal-katholieke beweging volhardt in haar verzet tegen Rome, onderwerpt Lamennais zelf zich in 1833 weer aan het pauselijk gezag.[234] Een jaar later wordt zijn teleurstelling over de kerk echter zo groot dat hij zich van de kerk afkeert,[235] zoals hij ook uit teleurstelling de monarchie de rug had toegekeerd. De paus en het kerkelijk establishment, verkondigt hij dan in zijn *Paroles d'un croyant* (1834), hebben hun goddelijke missie verzaakt. Het geloof heeft de kerk verlaten, maar het zit nog wel in het volk, het goede, gelovige volk.[236] In plaats van de kerk gaat Lamennais dus voortaan het volk als de drager van het geloof en van de religieuze traditie beschouwen. Daarmee trekt hij uit Bonalds traditionalisme, waaraan hij vier jaar eerder liberale conclusies had verbonden, democratische consequenties.[237]

Uiteraard beantwoordt de paus de kritiek die Lamennais op hem uitoefent, met een nieuwe veroordeling.[238] Dan breekt Lamennais definitief met Rome. Wel blijft hij zijn christelijke en theocratische religieuze overtuiging trouw. In politiek opzicht geeft hij aan die overtuiging echter (weer) een nieuwe inhoud, namelijk door zich in revolutionair

socialistische richting te ontwikkelen: de door het volk te vestigen christelijke heilsorde is een samenleving waarin de eigendom rechtvaardig is verdeeld.

Lamennais ontpopt zich tenslotte als één van de grote leiders van de socialistische revolutie van 1848. Wat zijn exempel laat zien, is dat Bonalds doctrine van het *sens commun* niet alleen conservatieve, liberale en democratische, maar ook revolutionair socialistische potenties herbergt.[239]

In de revolutie van 1848 manifesteren die socialistische potenties zich maximaal.[240] Deze revolutie is namelijk grotendeels het werk van activisten die, net zoals Lamennais, een katholiek messianisme, historicisme en de cultus van de Franse Revolutie combineren met fundamentele kritiek op het liberalisme, kapitalisme en individualisme.[241] Velen van hen lezen Bonald en Maistre,[242] en/of hebben de leerschool van Saint-Simon doorlopen. Van hun argumenten zijn er dan ook een aantal, direct of indirect, afkomstig van Bonald.[243]

Terwijl de kritiek op het liberalisme en het kapitalisme bij Bonald zelf uitmondt in een pleidooi voor herstel van een (geïdealiseerde) oude orde, vormt die kritiek bij de socialisten van 1848 echter de opmaat voor de vestiging van een wezenlijk nieuwe orde. Behalve (ontrouwe) geesteskinderen van de contrarevolutie zijn zij namelijk ook erfgenamen van de Revolutie, wier egalitaire beloften (gelijkheid en democratie) volgens hen door de liberalen nimmer zijn ingelost, en die zij nu alsnog willen verwezenlijken middels een tweede, ditmaal *sociale* revolutie.[244]

De term ‘socialisme’, waarmee de nieuwlichters zichzelf aanduiden, wordt in 1833 bedacht door Pierre Leroux (1779-1871),[245] die aldus de door Bonald geformuleerde tegenstelling tussen individu en maatschappij (*société*) van een nieuwe, revolutionaire lading voorziet.[246] Net zoals Bonald huldigt Leroux een holistische maatschappijopvatting: de mens is gemaakt voor de maatschappij, die een Geheel vormt, waarin hij slechts kan participeren door intermediairen. Deze intermediairen zijn de eigendom, het vaderland en de familie. Door eigendom participeert de mens in de natuur, want eigendom is een product van arbeid. Door het vaderland participeert de mens in de mensheid, want dankzij het vaderland staat de mens in een historische traditie, die op haar beurt deel uitmaakt van de bredere geschiedenis der mensheid. Door de familie tenslotte heeft de mens een naam, een karakter en een persoonlijkheid.

Evenals Bonald heeft Leroux ‘een driehoek in zijn kop’:[247] hij organiseert alles in triaden. Het stelsel van politieke vertegenwoordiging dat Leroux voorstaat, is dan ook een driekamerstelsel, dat overigens, net zoals het representatief stelsel van Bonald, gebaseerd is op het corporatieve beginsel van beroepen.[248]

Eén van de vele andere socialisten die zich door Bonalds traditionalisme[249] hebben laten inspireren, is Philippe Buchez (1796-1866). Zijn filosofie is 'een tamelijk bizar mengsel van saint-simonisme en van het traditionalisme van Bonald en Lamennais'.[250] Buchez verbindt, net zoals Saint-Simon en Comte, het traditionalisme van Bonald met de Vooruitgangsidee.[251] De Vooruitgang wordt in zijn ogen belichaamd door het katholicisme (niet door het protestantisme, dat veel te individualistisch is), door de Franse Revolutie, die een uitvloeisel is van het Evangelie, en door de op toewijding, charitas en broederschap gebaseerde productiecoöperaties, die de arbeiders in staat moeten stellen om hun eigen werkgevers te worden.[252] Tijdens de revolutie van 1848 wordt Buchez voorzitter van de Franse volksvertegenwoordiging. Van zijn vele volgelingen keren er een aantal terug naar de katholieke orthodoxie,[253] terwijl anderen zich juist van de kerk afscheuren en zich nog verder in revolutionaire richting ontwikkelen.[254]

Andere socialisten die Bonalds traditionalisme op revolutionaire wijze interpreteren, zijn Roux-Lavergne,[255] Bordas-Demoulin[256] en François Huet.[257] Bepaalde aspecten van Bonalds gedachtengoed keren bovendien terug bij de utopisch socialist Fourier[258] en diens volgelingen Eugène Sue[259] en Alphonse Toussenel,[260] bij de anarchist Proudhon,[261] bij de 'wetenschappelijk socialist' Karl Marx,[262] en bij de *Frankfurter Schule*,[263] wier maatschappijkritiek de aanzet gaf tot de studentenrevolte van de jaren zestig. In Frankrijk lezen hedendaagse nazaten van die school, die Marx inmiddels opzij hebben geschoven, tegenwoordig Bonald en Maistre.[264] Aldus keert het moderne socialisme terug naar zijn contrarevolutionaire wortels.[265]

5. Receptie bij rechts-extremisten

Toen de christen-democratie ontstond, gingen lang niet alle katholieken opeens volledig akoord met de democratie: velen bleven heimelijk hopen op een monarchie[266] of vestigden hun hoop op een autoritair politiek bestel. De intellectuelen onder hen vonden in de eerste decennia van de twintigste eeuw politiek onderdak in de *Action française*. Het icoon van deze neoroyalistische, antidemocratische, antiliberale en virulent antisemitische beweging was Charles Maurras (1868-1952). De literair criticus Maurras werd, hoewel hij was geboren in een katholiek traditionalistisch milieu, al op jeugdige leeftijd een overtuigd agnost. Dat agnosticisme werd nog versterkt door de ontmoeting met het positivisme van Comte, de historicus Taine[267] en de filosoof Renan,[268] dat bepalend werd voor zijn intellectuele denkkader. De beide laatsten verkondigden dat Frankrijk in verval was geraakt, en Maurras

zag dat verval belichaamd in de affaire-Dreyfus (1896-1899), die hem tot een fel nationalist maakte. Een reeks interviews die hij in het jaar 1900 hield,[269] bracht Maurras tot het inzicht dat alleen een herstel van de erfelijke monarchie de Franse natie voor verder verval kon behoeden. Uit nationalisme en rationalisme ('La monarchie, c'est la raison qui le veut') werd Maurras dus een monarchist, en ging hij, hoewel hijzelf tot op hoge leeftijd ongelovig zou blijven, ook de katholieke kerk steunen, die andere stut van orde, gezag en hiërarchie.

De conceptie van de monarchie die hij vervolgens ontwikkelde, en ook zijn corporatistische denkbeelden over de economie, ontleende Maurras grotendeels aan La Tour du Pin,[270] een legitimist wiens gedachtengoed voortbouwde op dat van Bonald.[271] Met Bonald kwam Maurras ook direct in aanraking, zij het pas laat, in 1887, toen hij Bonalds *Pensées* las. Daarnaast liet hij zich ook inspireren door Joseph de Maistre, die hij echter minder hoogachtte dan Bonald, omdat Maistre in zijn ogen minder een logicus was.[272]

Hoewel Maurras ernaar streefde om de publieke opinie een contrarevolutionaire richting op te duwen, was de contrarevolutie die hij voorstond een andere dan die van deze beide historische contrarevolutionairen.[273] Want terwijl zij de politiek fundeerden op een godsdienstige onderbouw, was de leuze van Maurras *Politique d'abord* ('Voorrang aan de politiek'). Bij de agnost bereikte de met Saint-Simon ingezette tendens om Bonald en Maistre te ontdoen van hun metafysische en religieuze grondslagen, zijn absolute hoogtepunt.[274]

Omdat zij de religie ondergeschikt maakte aan de politiek, kwam Maurras' doctrine onder vuur te liggen van katholieke critici, waarvan sommigen Bonald uitspeelden tegen de *Action française*.[275] Om diezelfde reden (al was het vast niet de enige)[276] werd de beweging in 1926 in de ban gedaan door het Vaticaan.[277] Van degenen die toen partij kozen voor de Kerk, trokken velen zich terug op Bonald.[278]

In zijn omgang met Bonald en Maistre veroorloofde Maurras zich een grote vrijheid: uit hun gedachtengoed nam hij alleen de elementen over die hem te pas kwamen, en de rest gooide hij weg.[279] De elementen die hij wél overnam, vermengde hij bovendien met allerlei andere denkbeelden, zoals het 'empirisme organisateur' van Sainte-Beuve,[280] de geschiedfilosofie van Fustel de Coulanges,[281] het federalisme van Proudhon,[282] het pre-marxistisch socialisme, het revolutionair-syndicalisme van Sorel,[283] en bovenal het positivisme van de reeds genoemde drieëenheid Comte,[284] Renan en Taine. In feite effectueerden Maurras en de zijnen een totale herinterpretatie van Bonald en Maistre door er het raster van deze drieëenheid overheen te leggen.[285]

De 'invloed' van Bonald op Maurras moet dan ook niet worden overschat.[286] Ook kan men Bonald niet zonder meer omschrijven als de 'stamvader' van de *Action française*, zoals

sommigen menen te kunnen doen,[287] want al liet de beweging sommige van Bonalds teksten heruitgeven,[288] eigenlijk waren Montesquiou,[289] Dimier[290] en Bourget[291] er de enige ideologen van betekenis die echt veel ophadden met Bonald.[292] Montesquiou las Bonald echter door de bril van Comte, Taine en Maurras,[293] terwijl Bourget de contrarevolutionaire denker bekeek door de bril van Comte en Darwin.[294]

Maurras en Bonald waren allebei monarchist. De eerste onderscheidde zich echter van de laatste doordat hij zijn streven naar herstel van de monarchie volstrekt ondergeschikt maakte aan zijn doctrine van het 'integraal nationalisme'.[295] In dit opzicht was hij een navolger van de antisemiet Drumont,[296] die als eerste het reactionair katholicisme en royalisme van Bonald en Maistre had verweven met virulent nationalistische en antisemitische denkbeelden. Het nationalisme van Drumont en Maurras was veel extremer, xenofober en antisemitischer dan het natiebegrip van Bonald. Het droeg bovendien een gewelddadig karakter.[297]

Het motto van Maurras luidde: 'Frankrijk, alleen maar Frankrijk' (*La France, la France seule*). Het land werd volgens hem van binnenuit bedreigd door vijf onderling verbonden 'staten in de staat' (*les cinq Etats confédérés*). Deze 'staten' ofwel *Anti-France* waren de Jood, de protestant, de vrijmetselaar, de *métèque*[298] en de socialist.[299]

Het vermogen tot uitsluiting van minderheden dat latent besloten lag in Bonalds rechtse begrip van de natie, werd aldus door Maurras ten volle geëxploiteerd. Meer nog echter dan in Bonalds natiebegrip lag dit vermogen besloten in het radicale, volkse nationalisme van Maurice Barrès en de *Ligues*, dat ten tijde van de affaire-Dreyfus ontstond als extreemrechtse deviatie van het republikeins patriottisme.[300] Dit nieuwe ultra-nationalisme lijkt aan het hyperbolisch nationalisme van Maurras en de zijnen een heel wat grotere bijdrage te hebben geleverd dan Bonalds denkbeelden over de natie.[301]

Net zoals Bonald was Maurras een criticus van de Romantiek: samen met de Reformatie was de Romantiek volgens hem de bron van de Revolutie.[302] Het antigermaanse 'classicisme' van Maurras is echter anders geaard dan het klassieke en germanistische classicisme van Bonald.[303]

Dankzij zijn dagblad *Action française* en de gelijknamige beweging, die een aantal tijdschriften, een universiteit en een groot aantal afdelingen omvatte,[304] bereikte Maurras een omvangrijk publiek, dat voornamelijk bestond uit jonge intellectuelen, seminaristen en scholieren die afkomstig waren uit de katholieke bourgeoisie.[305] Daardoor oefende zijn beweging over de rechtse intelligentsia van de jaren twintig en dertig bijna net zo'n hegemonie uit als de communistische partij over de linkse intelligentsia van de jaren vijftig.[306]

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen er dan ook heel wat politici aan de macht die hun carrière waren begonnen als *maurrassien*.[307]

Buiten Frankrijk heeft de *Action française* model gestaan voor talloze autoritair nationalistische bewegingen die tijdens het Interbellum ontstonden, zoals het Nederlands-Vlaamse *Verdinaso*,[308] het Belgische *Rex*,[309] het Portugese en Braziliaanse integralisme,[310] de beweging van de *hispanidad* in Spanje[311] en Latijns-Amerika, en nationalismen in onder meer Bretagne,[312] Catalonië,[313] Wallonië,[314] Québec[315] en Roemenië.

In Frankrijk stapten bepaalde dissidenten van de *Action française*, hoewel die beweging zelf bezwaarlijk fascistisch genoemd kan worden,[316] in de jaren twintig en dertig over op het fascisme, of collaboreerden zij tijdens de oorlogsjaren met de nazi's.[317] Ook leverde de beweging een deel van de ideologie en het personeel van het regime van Vichy.[318] Daar stonden wel andere leden en sympathisanten tegenover die juist in het verzet gingen,[319] maar na de Tweede Wereldoorlog bleef aan de *Action française* echter toch vooral het imago van een fascistoïde beweging kleven.

Via de *Action française* zijn overal ter wereld extreemrechtse nationalisten met Bonald in aanraking gekomen. Een voorbeeld van zo'n extreemrechtse nationalist die Bonald inlijft zonder hem te (willen) begrijpen, is Carl Schmitt.[320] Deze rechtsfilosoof was een exponent van het katholieke traditionalisme in het Duitse Rijnland, dat van oudsher onder invloed stond van Franse denkers als Bonald en Maistre.[321] Behalve voor die beide laatsten koesterde Schmitt ook een grote bewondering voor Maurras en Donoso Cortés. In politiek opzicht bepleitte hij aanvankelijk een alliantie tussen het *Zentrum* (een klassiek conservatieve partij van Duitse katholieken) en Pruisisch nationaal rechts. Vanaf 1930 ging Schmitt het *Zentrum* echter assimileren met de wanorde van Weimar, en die wanorde vereenzelvigde hij bovendien met de chaos van de Franse Revolutie. Daardoor verloor hij geleidelijk zijn geloof in het katholicisme[322] en de monarchie. Onder invloed hiervan ging Schmitt het religieus, ethisch en ontologisch ingebedde traditionalisme van Bonald, Maistre en Donoso Cortes herinterpreteren als een variant van zijn eigen 'decisionisme',[323] dat hij fundeerde op een uit de context gerukt citaat van Maistre.[324] Parallel hieraan maakte Schmitts oude voorkeur voor traditionele instituties als kerk en koningschap plaats voor een groeiende hang naar een moderne totalitaire dictatuur.[325] Schmitt bewonderde dan ook het fascisme, en verwelkomde vervolgens het nazi-regime. Zijn carrière zou hij eindigen als *Kronjurist* van dit bewind.

Schmitts *Werdegang* illustreert de tragiek van het conservatisme, die optreedt wanneer het wordt geconfronteerd met maatschappelijke ontwikkelingen die het niet meer naar zijn

hand kan zetten. Wat dit betreft voelde Schmitt het onvermogen van het conservatisme feilloos aan, en dat was precies de reden waarom hij het totalitarisme omarmde.[326]

Doordat de denkbeelden van Schmitt en Maurras zich breed verspreidden binnen het moderne extreemrechts, en deze denkers zich allebei op Bonald beriepen, zijn veel extreemrechtse militanten hetzelfde gaan doen. Dit geldt bijvoorbeeld voor Schmitts Nederlandse discipel Henk van der Heyden,[327] voor de activisten van de *Action Française*[328] en haar talrijke afsplitsingen,[329] voor Argentijnse peronisten,[330] Vichy-nostalgici,[331] de 'nieuw-rechtse' 'communitarist' en 'ecologist' Alain de Benoist,[332] de gestaalde kaders van Le Pens *Front National*,[333] Vlaams Blokkers,[334] Italiaanse neofascisten,[335] Poolse nationaal-katholieken,[336] en Russische nationaal-bolsjewieken.[337] Allen lezen zij Bonald, soms zonder het te beseffen, door de ultra-nationalistische bril van Maurras en/of de decisionistische bril van Schmitt.

Veel van hun ideologische tegenstanders namen deze visie op Bonald van hen over: zij maakten van Bonald een fascist of een totalitarist. Zoals ik in de inleiding van dit proefschrift heb aangegeven, werkt die visie ook door in menige academische studie over Bonalds gedachtengoed.

6. Letterkundigen

De diffusie van Bonalds denkbeelden beperkt zich niet tot de sferen van het conservatisme, de sociologie, het socialisme en extreemrechts. Zij strekt zich bijvoorbeeld ook uit over de letterkunde. In Frankrijk hebben namelijk tal van schrijvers zich door Bonald laten inspireren. Te denken valt aan Balzac,[338] Ballanche,[339] Barbey d'Aurevilly,[340] Baudelaire,[341] Sainte-Beuve,[342] Villiers de l'Isle-Adam,[343] Léon Bloy,[344] Paul Bourget en de overige mystiek katholieke schrijvers van de jaren 1890,[345] Ferdinand Brunetière,[346] Ernest Seillière,[347] de nonconformisten van de jaren dertig,[348] Albert Garreau,[349] Gustave Thibon, Paul Morand en de schrijvers van de naoorlogse *droite buissonnière* of *droite hussarde*,[350] Maurice Druon,[351] Tzvetan Todorov[352] en François Huguenin.[353] Buiten Frankrijk inspireerde Bonald de Belgische dichter Arsène de Soleil,[354] de Luikse filosoof Marcel de Corte,[355] de Engelse journalist Gilbert Chesterton,[356] de Deense literator Georg Brandes,[357] de Hongaren Hamvas Béla, Thomas Molnar[358] en Belà Menczer,[359] Spanjaarden als Palacios[360] en Mugica,[361] en de Colombiaan Gómez Dàvila.[362]

7. Esoterische traditionalisten en islamisten

Veel van de zojuist geciteerde auteurs waren of zijn katholiek, of zij bekeerden zich, juist omdat het katholiek traditionalisme van Bonald, Maistre en Lamennais hen aantrok, tot het katholicisme.[363] In de twintigste eeuw werd de katholieke kerk moderner en minder traditioneel. Daardoor keerden anderen zich juist af van het katholicisme en bekeerden zij zich tot een religie die volgens hen nog wél de Traditie belichaamde: de islam.

De trendsetter in dit opzicht was René Guénon. Deze Franse denker, die net zoals Joseph de Maistre een traditionalistisch katholicisme koppelde aan een gnostische vrijmetselarij, verkeerde aanvankelijk in de kringen van de *Action française*[364] en het neo-thomisme.[365] Teleurgesteld in de *Action française*, die hij hetzelfde verweet als Maritain (namelijk het politieke vóór het spirituele te stellen), en in de katholieke kerk, die volgens hem besmet was geraakt met de nihilistische geest van de Franse Revolutie, bekeerde Guénon zich in 1912 tot het soefisme. In 1930 nam hij de naam aan van Abdel Wahed Yania ('dienaar van de Ene') en emigreerde hij naar Egypte, waar hij een kluizenaarsbestaan leidde en in 1951 overleed.[366] Tegenwoordig is Guénon nog altijd een belangrijke inspiratiebron voor soefi's, Joodse en hindoetraditionalisten,[367] de Italiaanse baron Julius Evola,[368] en het Franse *Front national*.[369]

Na Guénon bekeerden ook andere Europese traditionalisten zich tot de islam, zoals Charles le Gai Eaton,[370] León Champenaud alias Abd al-Haq, en de Zwitsers Titus Burckhardt en Frithjof Schuon alias Isa Nur al-Din. In tijdschriften als het Franse *Études traditionnelles* en het Britse *Tomorrow* zetten zij de traditie van Guénon voort.[371]

Andere traditionele geesten werden geen islamiet maar islamoloog. Dit was het geval met Louis Massignon, de grondlegger van de Franse islamologie. Een aantal van de in de vorige paragraaf genoemde auteurs, zoals Maritain, Bloy, Huysmans en Claudel, behoorden tot Massignons vriendenkring. Tot die kring behoorde ook de Iraanse socioloog Ali Shariati, wiens gedachtengoed de ideologische matrix zou gaan vormen van de islamitische revolutie in Iran.[372]

Evenals Sayyid Qotb, de stichter van de fundamentalistische Moslimbroederschap, en Maulana Madudi, de oprichter van de Pakistaanse Jamaat-i-Islaami, was Shariati een groot bewonderaar van 'het orakel van Vichy': de dubbele Nobelprijswinnaar Alexis Carrel.[373] Via deze fervente katholiek en via andere Europese reactionairen drongen Bonalds organische conceptie van cultuur en recht, zijn misogynie, zijn opvatting dat de moderne wereld ten prooi was gevallen aan decadentie, en dat politiek daarom in wezen een kwestie van restauratie is,

door in de islam, waar zij de gedaante aan zouden nemen van een nieuw, reactionair-revolutionair fundamentalisme. Osama Ben Laden en de Iraanse ayatollahs zijn de contemporaine vertolkers van de door Bonald geproclameerde doctrine van de antithese.[374] Hun 'anti-westers' fundamentalisme, dat wij, in navolging van de aanhangers ervan, 'islamitisch' plegen te noemen, is (deels) in wezen een westers exportproduct.[375]

Conclusie

Het gezelschap van Bonalds ideologische 'erfgenamen', zo zal zijn gebleken, laat zich niet reduceren tot louter de categorieën van het 'modern autoritair nationalisme' en het 'fascisme'. Het is integendeel uiterst divers: het omvat reactionairen en revolutionairen, romantici en rationalisten, gelovigen en ongelovigen, aanhangers van oude sacrale cultussen en hogepriesters van nieuwe profane religies, conservatieven en anarchisten, poëten en wijsgeren, antropologen en sociologen, soefi's en socialisten, godgeleerden en rechtsgeleerden, theocraten en democraten, katholieken en protestanten, moslimfundamentalisten en liberalen.

In dit bontgekleurde gezelschap bevinden zich extremisten, die, ofschoon hun doctrine bar weinig met die van Bonald gemeen heeft, zich maar al te graag op de contrarevolutionaire theoreticus beroepen. Door hun ideeën in de 'traditie' van Bonald te plaatsen verkrijgen die namelijk een eerbiedwaardige ouderdom, intellectuele standing en politieke respectabiliteit: koketteren met Bonald maakt hun doctrine (volgens hen althans) *salonfähig*. Dat is ongetwijfeld één van de redenen waarom bijvoorbeeld het nationaal-populistische *Front National* Bonald tot zijn *maîtres* rekent.

De socialisten, die in 1848 nog revolutionaire consequenties uit Bonalds traditionalisme trokken, zijn daarna opgehouden zich op de contrarevolutionaire denker te beroepen. Ook de positivisten verwijderden zich van hun bonaldiaanse antecedenten en maakten een hinkstapsprong: zij omhelsden, onder invloed van Comtes leerling Littré, de democratie.[376] Het legitimisme tenslotte verdampte aan het eind van de negentiende eeuw tot een christen-democratie, of verhardde juist, na een fusie te zijn aangegaan met de republikeinse cultus van het vaderland, tot het ultra-nationalisme van Maurras. Dat ultra-nationalisme is nog steeds het gezichtspunt vanwaaruit velen Bonalds traditionalisme bezien.

Samenvattend kan worden gesteld dat Bonalds 'invloed' zijn hoogtepunt bereikte in de de negentiende eeuw, en dat zij in de twintigste eeuw lineair is afgenomen. Deze afname hangt samen met de verminderde plausibiliteit en populariteit van het 'theocratisch' denken,

dat in Latijnse landen thans alleen nog aanhang heeft in behoudende, relatief gemarginaliseerde katholieke groeperingen. Daar herleeft momenteel, gestimuleerd door de nieuwe mode van radicaal conservatief, antiliberaal rechts, de belangstelling voor de denker die, meer nog dan liberalen als Burke en Chateaubriand, als de geestesvader van het continentaal (Europees en Latijns-Amerikaans) conservatisme kan worden beschouwd.

Summary

Nowadays the French counterrevolutionary thinker Louis de Bonald (1754-1840) tends to be assimilated with fascism and the extreme-right. For two reasons this is a reductionist view. First it neglects the fundamental differences of historical context between his epoch and ours. Second it denies the extent to which his thought was indebted to the political, philosophical and theological creeds of the ancien régime (1500 to 1789 A.D.).

Paramount among these was the political paradigm of classicism, which was based on a particular interpretation of the great classical authors of Antiquity, such as Aristotle and Cicero. According to the paradigm these authors held an absolute authority in the sphere of politics: their views with regard to the forms of government, and on which of those was the ideal one, were considered to be universal, and therefore to be prescriptive for contemporaneous politics. Together they constituted the *maior* of the paradigm's sylllogistic structure, which further consisted of a historical *minor* and a conclusion.

The *minor* was about the right interpretation of national history: it turned about the question which was the nature of the form of government that had characterized the nation since its historical beginnings. This question, classicists believed, could only be answered by closely reading the oldest sources, i.e. Roman historians like Tacit and Caesar. By way of conclusion, they then confronted the *maior* with the *minor* by proving that, according to Tacit or Caesar, their nation historically possessed the form of government they happened to prefer themselves, and that not accidentally the great authorities of political science, like Aristotle, had said to be the ideal form of government.

Although arguing in this way may seem odd in modern eyes, politically speaking the paradigm of classicism was by no means futile, since it was closely related to the issue that most divided ancien régime society. This was the issue of the right balance between the king, the nation's sovereign, and the nobility, the nation's elite. It was central to nearly all European societies of the early modern era, including the French, of course, but also the Dutch, where a kinglike stadholder sought to limit the power of the aristocratic regents.

Whereas the tenets of the royal cause promoted absolutism, which held that the sovereign had a divine right to autocracy, their noble adversaries professed aristocratic doctrines, according to which power should be limited by corporative bodies or should be

evenly spread between the king, a highly aristocratic Senate, and a somewhat less aristocratic second chamber or Lower House. Such were the doctrines advocated by for example Montesquieu in his *Esprit des Lois*.

As much as a critique of the French Revolution and of the Enlightenment Bonald's *Theory of Power* is a contribution to this debate between aristocrats and absolutists about the nature of the French monarchy. At first sight Bonald appears to adopt an absolutist stance: his many allusions to the 'unity of power' make him look like a second Bossuet. On further consideration however, this standard view turns out to be rather superficial. For as he conveys the king with a vast theoretical dignity, *de facto* the daily exercice of power in his system is devoluted to what Montesquieu had been calling the 'intermediary powers', such as the supreme courts, the clergy and, first of all, the nobility. As they all own their own property these corporate bodies, which Bonald refers to as 'limits to power', are all sovereign in their own sphere. Their autonomy also stems from the fact that it is enshrined by the holy law of custom, for by definition in Bonalds monarchy all law is customary law: it is the result of the gradual, hardly noticeable evolution of social relationships. Thus, there is no room for a 'legislator' properly speaking: the 'legislative' task of the sovereign solely consists of acting as the 'secretary of nature'.

As to his administrative action, the sovereign is supervised by bodies functionally representing society, like the States-General, confined within the insurmountable boundaries of a customary constitution called the 'fundamental laws' (*lois fondamentales*), checked by independent supreme courts that have the right and even the duty to examine his decrees for compatibility with this constitution, and bound to the normative prescriptions of religion, honour and *conseil*, which is the royal duty to first consult stakeholders before making any decision.

This set of institutional limits to power does not only make Bonald a typically aristocratic thinker, but also a conservative. He may even be said to be one of the first to have defined what may be called the 'conservative conception of the rule of law'. According to this conception, the rule of law is the rule of common law, not statute law, as only compelling and divinely sanctioned custom can prevent the polity from ceding to the caprice and arbitrariness potentially residing in the sovereign's will.

Bonald saw caprice and arbitrariness embodied in the French Revolution, which, in France and in numerous other countries (including the Netherlands), eliminated many of the customary institutions that had existed for centuries. Breaking the old institutional barriers that had always checked the authority of the sovereign it had installed a new, democratic

power several times more absolute than that of the monarchs, which had been absolute only in a theoretical sense. Degenerating from democracy into tyranny the Revolution showed, according to Bonald, that modern liberalism was incapable of preventing democracy from turning into despotism. In fact democracy and despotism were essentially the same, for they were both tantamount to the levelling of social ranks and distinctions.

This analysis, and the related concept of a government merely acting as the 'secretary of nature', would later be adopted by countless conservatives and conservative liberals, including, to a certain extent, Tocqueville. But whereas Tocqueville and the liberals believed that democratization could be canalized by distributing state power amongst several institutions that balanced each other, Bonald concluded that all democratization should be barred, and that only a return to monarchy (by which he meant a utopian reconstruction of the limited monarchy of Henri IV rather than the absolutist monarchy of Louis XIV) and a vigorous restoration of aristocratic and religious authority could prevent any further demolition of traditional social structures.

This makes Bonald one of the patriarchs of the antiliberal strand of conservatism that has long been dominant on the European and the Latin-American continents. Historically, his influence on continental (as against anglosaxon) conservatism seems to have surpassed that of Edmund Burke, whose doctrine was in several respects far more liberal in outlook, but with whom he shared the démarche of renovating classicism by giving it an organicist turn, thus enabling it to survive the revolutionary rupture. Although organicism bestows conservatism generally with a certain capacity to adapt to societal change, the bonaldian type of conservatism appears rather static and reactionary. This, I have argued, confers it (and, to a lesser extent, conservatism generally) a tragical character.

The fact that Bonald was a patriarch of conservatism does not imply however that it was only conservatives who adopted his views. On the contrary, the extensive analysis of Bonald's reception which can be found at the end of this thesis shows that a large array of political, religious and intellectual currents, ranging from socialism to sociology and from Christian Democracy to esoterical and islamist thought, have actively made use of ideas originally professed by the French reactionary philosopher, many of which thus live on, albeit sometimes radically transformed, up to this very day. There are also signs that the current resurrection of conservatism, the radical right, religious fundamentalism and theocratic thinking arouses a new interest in his antiliberal thought. Through this Bonald, who died some seventeen decades ago, will certainly live on in the years to come.

NOTEN

Inleiding

[1] Voor een nadere bespreking van het conservatisme, zie het lemma 'Conservatisme' in het aanhangsel, p. 453.
[2] Niet van het angelsaksische maar wel van het continentale conservatisme.
[3] Voor een bespreking van het fascisme en een opsomming van degenen die Bonald hiermee in verband brengen, zie het lemma 'Fascisme' in het aanhangsel, p. 456. Men treft daar ook een overzicht van degenen die de aristocratische en/of contrarevolutionaire denkers Boulainvilliers en Joseph de Maistre als totalitair kwalificeren. In het *Personenregister* vindt men beknopte biografische informatie over de beide laatstgenoemde (en andere) denkers.
[4] Voor een toelichting op het begrip Romantiek, en voor een overzicht van historici die Bonald als een romanticus aanmerken, zie het lemma 'Romantiek' in het aanhangsel, p. 476.
[5] De gedachte dat de ideeëngeschiedenis zich in hink-stap-sprongen voltrekt, licht ik toe onder het lemma 'Ideeëngeschiedenis' in het aanhangsel, p. 462. Ik ga daar tevens in op de implicaties die deze gedachte heeft voor onderhavige studie van Bonalds gedachtengoed, op de specifieke betekenis die ik geef aan het begrip 'voorloperdenken', op de inhoud en reikwijdte van het begrip *Whig interpretation of history*, en op de relatie tussen die beide laatste begrippen.
6 Zelfs zou ik de stelling durven verdedigen dat grote delen van Bonalds werk niet kunnen worden begrepen wanneer men ze door een moderne bril leest, doch slechts wanneer men ze tegen de achtergrond plaatst van dit oude, premoderne paradigma.
[7] Het predikaat 'absolutist' verwijst naar de begrippen 'absolutisme' en 'absolute monarchie'. Die beide begrippen zijn problematisch en onderwerp van een historiografisch debat. Een weergave van dat debat, en van mijn eigen stellingname daarin, vindt men onder het lemma 'Absolutisme' in het aanhangsel, p. 449. Men vindt daar tevens een overzicht van degenen die Bonald als een absolutist aanmerken.
De absolute monarchie opgevat als historisch tijdperk breekt in Frankrijk aan na de Godsdienstoorlogen (1559-1610) en bereikt haar hoogtepunt onder de alleenheerschappij van de 'Zonnekoning' Lodewijk XIV (1661-1715).
[8] De term 'aristocratisch' gebruik ik in dit proefschrift, tenzij uit de context anders blijkt, in een specifieke betekenis. Voor een toelichting zie het lemma 'Aristocratie' in het aanhangsel, p. 451.
[9] Een overzicht van de nieuwe inzichten die zijn opgedaan door de 'revisionistische' historici, vindt men onder het lemma 'Revisionisme' in het aanhangsel, p. 473.
[10] Voor een overzicht van deze conceptie van de klassieken en van het classicisme, zie Roger Zuber en Micheline Cuénin, *Le classicisme*. GF Flammarion, Parijs, 1998.
[11] Dat wil zeggen: de Natuur volgens de opvatting van Aristoteles: 'La nature, ensemble des choses créées, pérennité des objets dans leur être, est conçue comme la concevait Aristote'. *Op. cit*., p. 97. 'L'idée de la Nature, rappelons-nous son sens aristotélicien: un principe de permanence, une garantie de stabilité. […] Une nature humaine, éternelle et immuable, sur laquelle [est] fondée la psychologie rudimentaire qu'ils [prêtent] au public de tous les temps'. *Op. cit*., p. 106.
[12] 'En descendant, comme les classiques aimaient le faire, du ciel sur la terre'. *Op. cit*., p. 137. Bij velen nam de hiërarchie de platoonse vorm aan van de grote keten van het zijnde. De verschillende varianten hiervan worden beschreven door Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, Cambridge, 1961.
[13] 'Les Anciens, dans ce système, sont une autorité, et la pensée classique repose ici sur le principe d'autorité'. Zuber en Cuénin, *op. cit*., p. 97.
[14] 'Cette imitation n'est pas un esclavage' zei Boileau in zijn beroemde toespraak voor de Académie française over de *querelle des anciens et des modernes*. Geciteerd in *op. cit*., p. 219.
[15] 'Mais c'est une autorité de nourriture plutôt qu'une autorité de juridiction: anciens et raison sont des termes synonymes'. *Op. cit.*, p. 97.
[16] [Les classicistes] 'font de l'imitation une sorte d'émulation'. *Op. cit*., p. 111.
[17] Kinneging, Andreas, *Aristocracy, Antiquity, and History. Classicism in Political Thought*. Transaction Publishers, New Brunswick/Londen, 1996, p. 25.
[18] *Op. cit*., p. 26-27.
[19] *Op. cit*., p. 27.
[20] *Ibidem*.
[21] *Ibidem*.

[22] '*Disciplina* sets man free, *licentia* enslaves him'. *Op. cit*., p. 163.
[23] *Op. cit*., p. 28. Deze denkwijze gaat terug op boek 5 van Plato's *Staat*. Montesquieu brengt hem onder woorden in zijn *Esprit des Lois*, boek 10, begin van hoofdstuk 2: 'La vie des États est comme celle des hommes'.
[24] 'Les ressorts du pouvoir et les ressorts des passions sont mis dans un rapport d'analogie. Il devient possible d'égaliser dans le récit les vicissitudes de l'âme et les tempêtes de l'Etat'. Zuber/Cuénin, *Le classicisme*, p. 157.
[25] Kinneging, *op. cit*., p. 28.
[26] *Op. cit*., p. 28-29. Zie ook Michel Antoine, 'La monarchie absolue', in: Keith Michael Baker (red.), *The French Revolution and the creation of modern political culture*. Pergamon Press, Oxford, 1987, deel 1, p. 3.
[27] De auteur van de *Esprit des Lois* was in sommige opzichten, zoals zijn antiklerikalisme en zijn pleidooi voor tolerantie en voor vrijheid van meningsuiting, een Verlichtingsdenker. In andere opzichten, zoals in zijn opvattingen over de regeringsvormen en over de Franse geschiedenis, was hij echter een classicist.
[28] Van zijn *Historieën* wordt in dit proefschrift de Grieks-Engelse Loeb-editie geciteerd (Cambridge University Press, 1922-1927, vertaling W.R. Paton).
[29] 'Les siècles découvraient auquel de ces régimes [monarchie, aristocratie, democratie, gemengd regime] un peuple était informé et alors les structures politiques dont il était doté paraissaient découler naturellement de son identité'. Antoine, *op. cit*., p. 3.
[30] Het werk *De Bello gallico*, waarin de Romeinse veldheer verslag doet van zijn verovering van Gallië in de jaren 58-52 voor Christus, gold als een gezaghebbende bron voor de bestudering van de geschiedenis van degenen die veel Fransen als hun voorvaders beschouwden: de Galliërs.
[31] Van deze Romeinse geschiedschrijver las men voor de Romeinse geschiedenis de *Annalen* en *Historieën*, voor de Germaanse (Bataafse, Duitse, Franse) het werk *De germanibus*.
[32] Een groot deel van de *Esprit des Lois* handelt over de Germaanse volkeren.
[33] Volgens sommige classicististen stamden de Fransen van de Galliërs af, volgens anderen van de Germanen. Volgens weer anderen was het Franse volk ontstaan uit een vermenging van Galliërs, Germanen en/of Romeinen. Het debat dat de classicisten over dit vraagstuk voerden was, zoals hoofdstuk 9 duidelijk zal maken, sterk politiek geladen.
[34] 'La constitution monarchique de France était […] de nature ontologique avant que d'être de nature politique'. Antoine, *op. cit*., p. 5.
[35] 'La Constitution, par conséquence, doit se définir par le biais d'un modèle idéal, presque hypothétique, que l'on retrouve dans le temps initial de la monarchie'. Cosandey / Descimon, *L'absolutisme en France*, p. 71.
[36] Het principe van *varietas* speelde een voorname rol in het artistiek classicisme (Zuber, *Le classicisme*, p. 107; Peter Burke, *La Renaissance européenne*. Seuil, Parijs, 2000, p. 127-130), maar ook in het politiek classicisme.
[37] Onder 'fundamentalisme' versta ik in deze context het streven om terug te keren naar een als zuiver en onbedorven beschouwd absoluut nulpunt. Men zou het 'platoons' kunnen noemen, aangezien het uitgaat van een eeuwige, onveranderlijke Waarheid. Het organicisme daarentegen is, zoals gezegd, van aristotelische oorsprong. De spanning tussen fundamentalisme en organicisme kan dus ook worden geduid als een tegenstelling tussen 'platonisme' en 'aristotelicisme'. Zij is inherent aan het classicistisch paradigma, dat in ontologisch opzicht enerzijds van platoonse assumpties uitgaat, anderzijds van aristotelische.
[38] Voorbeelden van deze radicale opvatting vinden we bij protestantse monarcomachen als Theodorus Beza (*Droit des magistrats sur les sujets* (1574). Droz, Genève, 1970) en François Hotman (*Francogallia*. J. Stoer, Genève, 1573), bij verschillende deelnemers aan de ultra-katholieke *Ligue*, en bij bepaalde deelnemers aan de Staten-Generaal van 1594. Zie Le Roy Ladurie, *L'Ancien Régime*, I, p. 37.
[39] Zulk een minder radicale opvatting verdedigt Bernard la Roche Flavin in zijn *Treze livres des parlemens de France. Esquels est amplement traicté de leur origine et institution; et des presidens, conseilliers, gens du roy, greffiers, secretaires, huissiers et autres officiers; & de leur charge, deuoir, & iuridiction: ensemble de leurs rangs, séances, gages, privilèges, réglements, & mercurialles*. Bordeaux, 1617.
[40] De hier geschetste driedeling is overdreven abstract en schematisch. In de praktijk kwam het voor dat één en dezelfde auteur in één en hetzelfde boek alle drie de varianten verdedigde. De conceptuele onderscheiden waren in die tijd nog niet zo scherp en consequent als tegenwoordig.
[41] Kinneging, *op. cit*., pp. 238-239. Voor een toelichting op de *thèse parlementaire*, zie het gelijknamige lemma in het aanhangsel, p. 480.
[42] Skinner is vooral bekend om zijn *Foundations of Modern Political Thought*, waarin hij schetst hoe de moderne notie van de 'staat' tot stand is gekomen. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.
[43] Mijn interpretatie van Skinners methode borduurt voort op de systematische uiteenzetting hiervan door James Tully in de bundel *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1989.
[44] Een (belangrijke) uitzondering op deze regel is de taaltheorie die Bonald anno 1802 uiteenzet in zijn *Législation primitive*.

[45] David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 51.
[46] In de negentiende eeuw werd het werk opgenomen in een aantal uitgaven van Bonalds *Oeuvres*: de beide edities van Adriaen Le Clère (de eerste editie, die van 1817-1843, is te downloaden van de website http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=NUMM-41845&I=4&M=notice; tweede editie 1847-1853); de Brusselse *Société nationale pour la propagation des bons livres* (1845); de editie van abbé Migné (1859-1864); de herdruk van de editie Le Clère door Slatkine reprints, Parijs/Genève, 1982. In 1965 verscheen een verkorte versie onder redactie van Colette Capitan, Union générale d'éditions, Parijs. Men kan die verkorte versie, inclusief Bonalds verhandeling over het onderwijs, downloaden van de volgende website: http://www.uqac.uquebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/classiques/de_bonald_louis/theorie_pouvoir_pol/theorie_pouvoir.html. De in dit proefschrift geciteerde versie is de Brusselse, die in feite een herdruk is van de eerste editie Le Clère.
[47] Bonald wilde aanvankelijk alleen een theorie van de *politieke* macht schrijven. Na die te hebben voltooid kwam hij echter tot het inzicht dat hij daarin zoveel over religie had gezegd dat hij eigenlijk ook een 'theorie van de religieuze macht' had geschreven. Bonald hergroepeerde toen de religieuze elementen uit zijn politieke theorie tot een afzonderlijke *Theorie van de Religieuze Macht*. Eigenlijk is die religieuze verhandeling slechts een toevallig bijproduct van de *Theorie van de Politieke Macht* en haar beide aanhangsels. Omdat in het ancien régime de religie prioriteit had boven de opvoeding en het openbaar bestuur, plaatste Bonald de *Theorie van de Religieuze Macht* en de beide aanhangsels 'in hun natuurlijke volgorde'; dat wil zeggen: hij plaatste de *Theorie van de Religieuze Macht* uiteindelijk vóór de aanhangsels. In de definitieve versie van het werk staan deze daardoor aan het eind. Klinck geeft overigens een andere verklaring voor die verplaatsing: volgens hem is zij het gevolg van druk die geestelijken zouden hebben uitgeoefend op Bonald. Klinck, *op. cit*., p. 245, noot 67.
[48] 'There were problems with its composition', aldus Klinck, *op. cit*., p. 52. Klinck citeert in dit verband onder meer Jacques Necker, die over het boek schreef dat 'It is in the making of the book that there is something more to be desired'. *Ibidem*.
[49] Tot de maior reken ik behalve boek 1 ook nog een achttal pagina's die handelen over de adel en het adellijke principe van de eer. Het betreft twee pagina's uit boek 3 (p. 187-188) en zes pagina's uit boek 6 (p. 305-310).
[50] De hoofdstukken II tot en met VII zijn een analyse van boek 1 van de *Theorie van de Politieke Macht*. Hoofdstuk VIII is een analyse van het achttal niet tot boek 1 behorende pagina's waarvan sprake was in de vorige voetnoot.
[51] Net zoals deel 1 van het proefschrift volgt ook deel 2 de lijn van de *Theorie van de Politieke Macht*. Zo correspondeert hoofdstuk X grotendeels met boek 2 van de *Theorie*, en corresponderen de hoofdstukken XI en XII grotendeels respectievelijk geheel met boek 3. In hoofdstuk XIII wordt echter een sprong gemaakt; hier wordt namelijk boek 7 van de *Theorie* belicht. Deze sprong is noodzakelijk om voldoende thematische eenheid en continuïteit te kunnen aanbrengen in de analyse. Hoofdstuk XIV pakt echter de draad weer op bij boek 3 en 4. Hoofdstuk XV vervolgt met een analyse van passages uit de boeken 4, 5 en 6.
[52] Cursiveringen hadden in Bonalds tijd meer functies dan nu. Zo gebruikte men ze niet alleen om iets te benadrukken of om een exotisch woord weer te geven, maar ook als equivalent van onze hedendaagse (enkele en dubbele) aanhalingstekens. Men bediende zich er dus ook van om iemand te citeren of om ironie uit te drukken. Deze multifunctionaliteit vergroot de kans dat men cursiveringen anders interpreteert of vertaalt dan de auteur bedoeld had.

I Leven en werken van een landjonker

[1] De biografische informatie in dit hoofdstuk is, tenzij anders vermeld, afkomstig uit de volgende drie bronnen: de 'Notice' van *abbé* Jacques-Paul Migné in diens *Œuvres complètes de Bonald*. Montrouge, Parijs, 1859-1864, deel 1; Henri Moulinié, *De Bonald. La vie, la carrière politique, la doctrine*. Félix Alcan, Parijs, 1916; David Klinck, *The French Counterrevolutionary Theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996.
[2] Jean Bastier, 'La fortune d'un émigré, Louis de Bonald', in: *Annales historiques de la révolution française*, nr. 47, juli-september 1975, p. 431-445.
[3] Moulinié, *op. cit.*, p. 1; Klinck, *op. cit.*, p. 13.
[4] Moulinié, *op. cit*., p. 3. Montesquieu verbleef er van 1700 tot 1705 (*De l'Esprit des Lois*, GF Flammarion, Parijs, 1979, chronologie, p. 7). Juilly ligt dertig kilometer ten oosten van Parijs. In die laatste stad verbleef Bonald van 1765 tot 1769 in een internaat, dat hem klaarstoomde voor het college.
[5] Voor een nadere toelichting van hetgeen hier onder 'humanistisch' wordt verstaan zie het lemma 'Humanisme' in het aanhangsel, p. 462.
[6] Zie het lemma 'Oratorianen' in het aanhangsel, p. 468.
[7] Zie het lemma 'Jansenisme' in het aanhangsel, p. 464.

[8] In zijn *Confessions* (boek 2, hoofdstuk 11) vertelt Rousseau hoe hij met Mandar door het woud van Montmorency wandelde.
[9] Mandar heeft op Bonald een sterke invloed uitgeoefend, die dankzij hun correspondentie nog decennia lang zou aanhouden. Klinck (*op. cit*., p. 15-16) voert het moralisme van de jonge Bonald dan ook terug op Mandar en, via deze, op Rousseau. Het thema van de relatie tussen Rousseau en Bonald heeft hij verder uitgewerkt in de paper *The Strange Relationship of Rousseau to the French Counter-Revolution as seen in the early Works of Louis de Bonald* (Canadian Society for Cultural and Intellectual History, Montreal, 1980). Zie ook Ernest Seillière, 'Bonald et Rousseau', in: *Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques*, nr. 195, jaargang 91, jan.-febr. 1921, p. 61-103.
[10] Klinck, *op. cit*., p. 16. Bonald verlaat Juilly in 1769. Zie Jean Bastiers voorwoord bij zijn uitgave van Bonalds *Réflexions sur la Révolution de juillet 1830*, p. 10.
[11] Alleen de koning mocht het corps der musketiers aanvoeren. Bonald ontving dus zijn bevelen van de oude koning Lodewijk XV, vanaf diens sterfbed, en daarna van de nieuwe koning Lodewijk XVI. Diens vrouw, koningin Marie-Antoinette, richtte toen enige vleiende woorden en een minzame blik tot de jonge musketier, die deze woorden en blik nooit zou vergeten. Henri de Bonald, *Notice sur le Vicomte de Bonald*. Parijs, 1841.
[12] Klinck, *op. cit*., p. 16-17.
[13] Elisabeth de Guibal de Combescure, een nazate van de heldfhaftige ridder d'Assas. Michel Toda, *Bonald, théoricien de la contre-révolution*. Clovis, Étampes, 1997, p. 14.
[14] Eén dochter en vier zonen. De oudste zoon, Henri, schrijft als journalist in legitimistische kranten. De tweede zoon, Victor (1780-1871), is gedurende het Restauratietijdperk rector van de universiteit van Montpellier en schrijft daarna een viertal apologetische geschriften (*Des vrais principes opposés aux erreurs du XIXe siècle ou Notices positives sur les points fondamentaux de la philosophie, de la politique et de la religion* (Avignon en Montpellier, 1833); *Moïse et les géologues modernes ou récit de la Genèse comparé aux théories nouvelles des savants sur l'origine de l'univers, la formation de la terre, etc.* (Avignon, 1835); *De la vie et des écrits de M. le vicomte de Bonald. Défense de ses principes philosophiques,* etc. (Avignon, 1841); *Encore un mot sur Pascal, les Jésuites et l'enseignement* (Avignon, 1845). Biografische informatie over hem vindt men in een artikel gepubliceerd in 1871 door de legitimist Lucien Alazard in de *Revue religieuse de Rodez et de Mende*, dat hetzelfde jaar nog werd heruitgegeven als een afzonderlijk werkje: *Biographie de M. le vicomte de Bonald*. Veuve E. Carrère, Rodez, 1871. De derde zoon, René, is in 1817 prefect ad interim van het departement Aveyron. De vierde zoon tenslotte, Louis-Jacques-Maurice (1787-1870), besteedt als kardinaal van Lyon en primaat van de Franse kerk (1839-1870) veel aandacht aan de sociale kwestie en legt zich, als ultramontaan, toe op de uitroeiïng van de laatste resten van het jansenisme en gallicanisme. Bovenal echter is hij een fervent verdediger van de belangen van de Kerk, zoals de vrijheid van onderwijs. Daarom steunt hij, ondanks zijn legitimistische gezindheid, de revolutie van 1848 en vervolgens het keizerlijk regime van Napoleon III, dat hij echter de rug toekeert wanneer de keizer in conflict geraakt met Rome.
[15] *Réflexions*, p. 10; Klinck, *op. cit*., p. 18; Toda, *op. cit*., p. 14.
[16] Klinck, *op. cit*., p. 20.
[17] Klinck, *op. cit*., p. 18-19. Terwijl de Jezuïeten in hun scholen het toneelspelen aanmoedigden, beschouwden de jansenisten het als een bron van verderf.
[18] Moulinié, *op. cit*., p. 10; Klinck, *op. cit*., p. 20.
[19] François Furet en Denis Richet, *La Révolution française*. Hachette, Parijs, 1999, p. 49-50.
[20] Vanaf juli 1787. 'Ainsi, les Etats-Généraux naissent du grand projet nobiliaire de ressaisir le contrôle de l'Etat'. Furet, *La Révolution*, deel 1, p. 83.
[21] *Op. cit*., p. 98.
[22] Zie het lemma 'Staten-Generaal' in het aanhangsel.
[23] *Délibération du conseil municipal de Millau demandant le rétablissement des Etats de Rouergue* (23 november 1788).
[24] Dezelfde prioriteit vindt men in die periode bij een ander, anoniem pamflet, getiteld *Annonce très intéressante pour les François, les États-Généraux ont été terminé même avant leur ouverture, avec un assez grand succès, on doit être assez content de leurs opérations*. Bailly, Desenne, Debray, Parijs, 1789. Zoals blijkt uit de titel, vond de auteur van dit pamflet dat de Staten-Generaal eigenlijk niet eens meer bijeen hoefden te komen. De reden hiervoor was dat hij de wet opvatte als een besluit dat was genomen door de meerderheid der *provincies* en dat door de koning was goedgekeurd: 'Ce qui serait arrêté à la majorité des provinces, & sanctionné par le Roi, ferait loi' (p. 16).
[25] Op 27 juni 1789, vier dagen nadat hij de standen had opgedragen om gescheiden te vergaderen.
[26] *Réflexions sur la Révolution de Juillet*, p. 10.
[27] *Op. cit*., p. 11.
[28] Klinck, *op. cit*., p. 33.
[29] Moulinié, *op. cit*., p. 17.

[30] *Projet de confédération d'honneur* (8 augustus 1789).
[31] Er bestond van het classicisme een 'plebejische' variant, die wordt geëxemplificeerd door filosofen als Rousseau, Mably en Bernardin de Saint-Pierre. In deze variant werd aan de klassiek-republikeinse cultus van het antieke Sparta en van het republikeinse Rome een democratische draai gegeven. Veel revolutionairen dreven deze tendens tot in het extreme door. Vandaar dat ik hun 'neoclassicisme' in het vervolg zal aanduiden als 'superclassicisme'.
[32] Klinck, *op. cit*., p. 34.
[33] Het waren overigens hervormingsgezinde *adellijke* afgevaardigden die tot deze hervormingen het startsein gaven. Furet, *La Révolution*, deel 1, p. 125.
[34] *Op. cit*., p. 127.
[35] *Op. cit*., p. 128-129.
[36] Bastier, *op. cit*., p. 431 e.v.
[37] Klinck, *op. cit*., p. 37.
[38] Klinck, *op. cit*., p. 39.
[39] William Doyle, *The Oxford History of the French Revolution*. Clarendon Press, Oxford, 1989, p. 129.
[40] Voor de betekenis waarin ik in dit proefschrift de term 'neoabsolutisme' gebruik, zie het lemma 'Neoabsolutisme'in het aanhangsel, p. 466.
'Toute monarchie où il n'y a pas de noblesse, est une pure Tyrannie. […] La Noblesse tempère la Souveraineté: abolissez les privilèges, vous aurez bientôt un état populaire, ou despotique'. Een provinciaal edelman, geciteerd door Coudart, *La Gazette de Paris*. L'Harmattan, Parijs, 1995, p. 210.
[41] Een provinciaal edelman die aan de prerevolutie had deelgenomen, zei daarover achteraf, toen deze prerevolutie was uitgemond in de volkse Revolutie, het volgende: 'J'y voyais la véritable noblesse reprendre ses droits. […] Mais une tyrannie affreuse s'est établie sur les décombres d'abus d'un bon gouvernement'. Geciteerd in Coudart, *op. cit.*, p. 211-212.
[42] Bonald, *Réflexions sur la Révolution de Juillet*. Voorwoord van Jean Bastier, p. 11.
[43] *Idem*. De revolutionaire federaties (waarvan Bonald, zoals we zagen, de geestelijke vader was) worden in de Rouergue geïnterpreteerd als een samenzwering van de protestanten om 'federatieve republieken' te stichten en om zich de macht in de provincie toe te eigenen met de zegening van de Nationale Vergadering, die in de greep is van calvinistische ideeën. Vandaar de volkswoede tegen Bonald. Jean-Marie Mayeur, *Histoire du christianisme*. Deel 10, 'Les défis de la modernité (1750-1840)'. Desclée, Parijs, 1997, p. 397-398.
[44] Klinck, *op. cit*., p. 43.
[45] Bonald, *Réflexions sur la Révolution de Juillet*. Voorwoord van Jean Bastier, p. 11.
[46] Klinck, *op. cit*., p. 45-46.
[47] Tulard, *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité*. Perrin, Parijs, p. 481.
[48] Van 's konings beide broers is hij de jongste. In 1825 wordt hij koning Karel X.
[49] Tulard, *op. cit*., p. 481.
[50] Als oudste broer van de geguillotineerde koning Lodewijk XVI neemt hij, na het overlijden van de jonge Lodewijk XVII in juni 1795 in de Parijse *Temple*, de titel aan van koning Lodewijk XVIII. In die hoedanigheid bestijgt hij in 1814 de troon. Na zijn dood in 1825 wordt hij dan opgevolgd door zijn jongere broer Karel X.
[51] Tulard, *op. cit*., p. 481-482.
[52] Klinck, *op. cit*., p. 48.
[53] Klinck, *op. cit*., p. 49-50.
[54] Klinck, *op. cit*., p. 51.
[55] Klinck, *op. cit*., p. 52.
[56] Bonald, *Réflexions sur la Révolution de Juillet*. Voorwoord van Jean Bastier, p. 11, noot 9. De toekomstige keizer las de *Théorie du pouvoir* tijdens zijn militaire campagne in Italië. Charles-Augustin Sainte-Beuve, 'M. de Bonald', in: Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*. Vierde editie, Parijs, s.d., deel 4, p. 430.
[57] Furet, *La Révolution*, deel 1, p. 317.
[58] Furet, *op. cit*., p. 321-322.
[59] *Essai analytique sur les lois naturelles de l'ordre social*, 1799.
[60] De *Mercure de France* en de *Journal des Débats*.
[61] André Cabanis, 'Le courant néo-monarchiste sous le Consulat', in: Tulard, *op. cit.*, p. 314-318.
[62] *Du traité de Westphalie et de celui de Campoformio*, 1801.
[63] *Du divorce*, 1801.
[64] *La législation primitive*, 1802.
[65] Voor Bonalds taal- en literatuurtheorie zie het lemma 'Taaltheorie' in het aanhangsel, p. 479.
[66] Volgens sommigen zou het Bonald zijn geweest die hem het idee van de kroning had ingegeven. Tulard verwerpt echter die gedachte: volgens hem was het afkomstig van de neo-monarchisten in Napoleons entourage.

Wat Tulard er niet bij zegt, is dat Bonald een prominent neo-monarchist was die tot die entourage behoorde. Jean Tulard, 'Le sacre a été une cérémonie inutile', in: *Le Figaro*, 2 december 2004.
[67] *Recherches philosophiques*, 1813.
[68] Toda, *Bonald*, p. 33-34.
[69] De *Theorie van de Maatschappelijke Opvoeding* vormt een complement bij de *Theorie van de Macht*. In dit proefschrift zal zij worden besproken in hoofdstuk XVI.
[70] Eenmaal volwassen werd het zoontje in 1848 president en in 1851 keizer van Frankrijk. Frédéric Masson, 'Napoléon, le roi Louis et M. de Bonald', in: *Petites histoires*. Librairie Paul Ollendorff, Parijs, 1910-1912.
[71] Frédéric Masson, 'Bonald et l'empereur', in: *Petites histoires*. Librairie Paul Ollendorff, Parijs, 1909.
[72] Volgens Klinck maakt die voorstelling van zaken deel uit van de 'contrarevolutionaire mythologie' (*op. cit*., p. 88). Klinck verzuimt echter te vermelden dat Bonald de meeste gunsten van Napoleon verwierp. Ook negeert hij het feit dat Bonald Ferdinand de Bertier de Sauvigny, stichter van het geheime royalistische genootschap der *Chevaliers de la Foi* dat de royalistische machtsovername van 1814 voorbereidde, afraadde om Napoleon te ontmoeten. Klincks weergave van Bonald als een aanhanger van de centralist Napoleon vormt overigens de opmaat tot een paragraaf waarin hij de contrarevolutionaire denker ten tonele voert als een 'staatscorporatist' (p. 89), als een 'voorloper van Vichy' (p. 90) en van het 'totalitair fascisme' (p. 91). Aldus stelt hij Bonald in feite op één lijn met de revolutionair Saint-Just, Napoleon, maarschalk Pétain en Mussolini.
[73] De prefecten uit de keizertijd blijven aan. Emmanuel de Waresquiel en Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830. Naissance de la France moderne*. Perrin, Parijs, 1996, p. 155. Het Hogerhuis bestaat grotendeels uit voormalig revolutionair en keizerlijk personeel. *Op. cit*., p. 169. In het leger blijft tweederde van de officiersposten bezet door revolutionair en keizerlijk personeel. Guillaume de Bertier Sauvigny, *La Restauration*. Flammarion, Parijs, 1990, p. 148.
[74] Waresquiel/Yvert, *op. cit.*, p. 105-111.
[75] Op 18 juni 1815. *Op. cit*., p. 130.
[76] Tijdens de Honderd Dagen is hij uitgeweken naar Gent. Dankzij de intriges van Fouché, de voormalige Oratoriaan die als revolutionaire *représentant en mission* hele wijken van de stad Lyon met de grond gelijk heeft laten maken, kan hij begin juli 1815 als koning terugkeren naar Parijs. Hij benoemt dan een liberale regering die wordt gedomineerd door Fouché en een ander voormalig revolutionair, de diplomaat Talleyrand. De ultraroyalist Chateaubriand vereeuwigt de benoemingsplechtigheid in de volgende woorden: 'Tout à coup une porte s'ouvre: entre silencieusement le vice appuyé sur le bras du crime, M. de Talleyrand marchant soutenu par M. Fouché; la vision infernale passe lentement devant moi, pénètre dans le cabinet du roi et disparaît. Fouché venait jurer foi et hommage à son seigneur; le féal régicide, à genoux, mit les mains qui firent tomber la tête de Louis XVI entre les mains du frère martyr; l'évêque apostat fut caution du serment'. *Mémoires d'outre-tombe*, geciteerd in *op. cit.*, p. 142.
[77] Op 13 juli 1815. *Op. cit*., p. 154.
[78] *Ibidem*.
[79] Dat is althans het cliché. In werkelijkheid behoort slechts 35% van de afgevaardigden in het Lagerhuis tot de oude adel; 45% behoort tot de bourgeoisie, de rest tot een meer recente of twijfelachtige adel. Van de 381 afgevaardigden zijn er slechts 90 *émigré* geweest, en van die 90 hebben er 30 Napoleon gediend. Veel afgevaardigden zijn te jong om het ancien régime en zijn privileges te hebben gekend. Bertier de Sauvigny, *La Restauration*, p. 131-132.
[80] *Op. cit*., p. 155-156, p. 168-169.
[81] *Op. cit*., p. 90.
[82] *Op. cit*., p. 68-70
[83] *Op. cit*., p. 72-73, p. 88.
[84] De nieuwe regering, gemengd systeem bestaande uit de koning, een 'democratisch' Lagerhuis en een 'aristocratisch' Hogerhuis, is volgens de ultraroyalist Villèle een 'ministère anglo-révolutionnaire'. *Op. cit*. 156.
[85] *Op. cit*., p. 70-71, p. 198-201.
[86] De formulering is afkomstig van Fouché.
[87] 'Rien n'était changé à la rigoureuse centralisation établie par le Consulat, et Louis XVIII jouissait en fait d'un pouvoir administratif plus absolu et plus efficace que Louis XIV même'. Bertier de Savigny, *La Restauration*, p. 278. De centralisatie werd onder Lodewijk XVIII aangemoedigd door diens eerste ministers, Richelieu (een nazaat van de kardinaal) en Decazes.
[88] Bertier de Sauvigny, *La Restauration*, p. 142.
[89] 'Le parti tenait pour son véritable oracle le vicomte de Bonald'. *Op. cit*., p. 143. 'Bonald, le grand théoricien, quoique peu lu et encore moins compris, du parti'. Waresquiel/Yvert, *op. cit*., p. 181.
[90] Toda, *Bonald*, p. 48-49; Waresquiel/Yvert, *op. cit.*, p. 211-213; Moulinié, *De Bonald*, p. 97-106.
[91] Moulinié, *op. cit.*, p. 82.
[92] Moulinié, *op. cit.*, p. 87.

[93] Waresquiel/Yvert, *op. cit.*, p. 319.
[94] De regering had zelfs voorgesteld om hen die hosties schonden op dezelfde manier te straffen als vadermoordenaars: door hun handen te verminken. Dat voorstel werd echter, nadat Bonald daarop aan had gedrongen, ingetrokken (Waresquiel/Yvert, *op. cit*., p. 378). Bonald was dus zeker niet de radicaalste onder de ultra's.
[95] 'La Révolution qui a commencé par la déclaration des droits de l'homme, finira par la déclaration des droits de Dieu'. *Législation primitive*, p. 250. Geciteerd door Waresquiel/Yvert, *op. cit*., p. 378 en door Bertier de Sauvigny, *op. cit.*, p. 378-379.
[96] 'Osons proclamer ici des vérités fortes. Si les bons doivent leur vie à la société comme service, les méchants la lui doivent comme exemple… La société en punissant de mort le coupable, ne fait au fond que le renvoyer devant son juge naturel, devant celui qui sonde les cœurs et les reins et proportionne la peine au forfait'. Waresquiel/Yvert, *op. cit.*, p. 378.
[97] Moulinié, *op. cit.*, p. 107-109.
[98] 'La censure est un établissement sanitaire fait pour préserver la société de la contagion des fausses doctrines, tout semblable à celui qui éloigne la peste'. Geciteerd door Bertier de Sauvigny, *op. cit.*, p. 392.
[99] Waresquiel/Yvert, *op. cit.*, p. 331.
[100] De ultra's die ook na 1824 consequent voor decentralisatie bleven ijveren en die daarom in de oppositie gingen tegen de ultra-regering van Villèle, noemde men de 'pointus' of ook wel de 'contra-oppositie'. Deze werd geleid door het heethoofd La Bourdonnaye.
[101] Chateaubriand, de overige romantici onder de ultra's (onder meer Victor Hugo) en ook veel liberale aristocraten in het Hogerhuis waren principieel voorstander van persvrijheid. Aan het eind van de Restauratieperiode gingen zij een verbond aan met de 'contra-oppositie' en met de liberalen. Deze coalitie bracht in 1830 de monarchie ten val.
[102] Het gallicaanse streven om de Kerk onder toezicht van de seculiere Staat te stellen, had ook onder de ultra's aanhangers.
[103] Met name de *Rénovateur*.
[104] In 1988 zijn ze echter uitgegeven door Jean Bastier onder de titel *Réflexions sur la révolution de juillet 1830 et autres inédits*. DUC Albatros, Parijs.
[105] *Réflexions sur la révolution de juillet 1830*.

II Een cartesiaans constitutionalist

[1] Zie het lemma 'Jacobijnen' in het aanhangsel, p. 464. Voor de ontkersteningscampagnes zie Mona Ozouf, 'Déchristianisation', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Institutions et créations', p. 79-99.
[2] Voor een bespreking van de revolutionaire religies, zie Mona Ozouf, 'Religion révolutionnaire', in: Furet/Ozouf, *op. cit.*, p. 312-328. Voor het deïsme, zie het lemma 'Deïsme' in het aanhangsel, p. 455.
[3] Ozouf, *op. cit*., p. 324.
[4] Decreet van 21 februari 1795. François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, deel 1, p. 260.
[5] Voor een overzicht van de opeenvolgende constituties, met uitzondering van de girondijnse, zie Jacques Godechot, *Les constitutions de la France depuis 1789*. Flammarion, Parijs, 1995 (1979).
[6] De eerste dateert van 26 augustus 1789, de tweede van 24 juni 1793, de derde van 22 augustus 1795. De constitutie van 25 december 1799 bevat geen aparte Verklaring van de Rechten van de Mens, maar waarborgt wel een aantal burgerrechten. Voor een overzicht van de opeenvolgende verklaringen, zie Godechot, *op. cit*.
[7] Zie het lemma 'Constitueren' in het aanhangsel, p. 453.
[8] 'Dans tous les temps, l'homme a voulu s'ériger en *législateur* de la société religieuse et politique, et donner une *constitution* à l'une et à l'autre: or, je crois possible de démontrer que l'homme ne peut pas plus donner une constitution à la société religieuse ou politique, qu'il ne peut donner la pesanteur aux corps, ou l'étendue à la matière, et que, bien loin de pouvoir *constituer* la société, l'homme, par son intervention, ne peut qu'empêcher que la société ne se *constitue*, ou, pour parler plus exactement, ne peut que retarder le succès des efforts qu'elle fait pour parvenir à sa *constitution* naturelle'. *Théorie du pouvoir*, p. 9.
[9] Deze stelling wordt onder meer verdedigd door David Klinck, *The Counterrevolutionary Theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 7-8.
[10] Cicero, *De legibus*, boek 1, 18: 'Lex est ratio summa, insita in natura, quae iubet ea quae facienda sunt, prohibetque contraria'.
[11] Leo Strauss, Joseph Cropsey, *Histoire de la philosophie politique*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1994, p. 185.
[12] Deze passage vormt het motto van Bonalds *Théorie du pouvoir*. Bovendien citeert hij de passage (of delen ervan) ook nog op andere plaatsen in dat werk (bijvoorbeeld p. 53, p. 55) en in andere werken (bijvoorbeeld de

Législation primitive). Overigens amputeert hij het citaat, rukt hij het uit zijn context, en geeft hij, zoals we zullen zien, aan de begrippen 'natuur' en 'wetgever' een heel andere inhoud dan Rousseau.
'« Si le législateur se trompant dans son objet, prend un principe différent de celui qui naît de la nature des choses, l'état ne cessera d'être agité jusqu'à ce que ce principe soit *détruit* ou *changé, et que l'invincible nature ait repris son empire* »'. *Théorie du pouvoir*, p. 53.

[13] Bijvoorbeeld Rivarol, die in zijn *Théorie du corps politique* het politiek lichaam met een boom vergelijkt. Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française (1789-1815).* Plon, Parijs, 1924, deel 2, p. 134 en p. 136. Dezelfde vergelijking zien we bij Joseph de Maistre, *De Satanische Revolutie*. Aspekt, Soesterberg, 2003 (1796), p. 99. De lichaamsmetafoor vinden we ook terug bij Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*. Penguin, Londen, 1986 (1790), p. 120. De eerste die deze metafoor gebruikte was Aristoteles, *Politica*, Bekker editie 1253a18. Zij is alomtegenwoordig in het politieke denken van de middeleeuwen (bijvoorbeeld de *Summa Theologiae* van Thomas van Aquino, zie Strauss/Cropsey, *op. cit.*, p. 276), in dat van de renaissance en de barok (Ernst H. Kossmann, 'Du conservatisme. Une histoire intellectuelle', in: Kossmann, *Théorie, politique et histoire*. Vivarium, Napels, 2003, p. 175), in dat van classicisten als Bodin en Montesquieu, en in dat van de Duitse romantici.

[14] Keith Michael Baker, 'Constitution', in: Furet/Ozouf, *op. cit*., deel 'Idées', p. 182-183.

[15] Nog in 1814 verdedigt de liberaal Lanjuinais dezelfde visie. Stéphane Rials, 'Essai sur le concept de monarchie limitée. Autour de la Charte de 1814', in: Stéphane Rials, *Révolution et contre-révolution au XIXe siècle*. Albatros, Parijs, 1987, p. 105.

[16] De Verlichters hadden toen het geloof dat er in Frankrijk een constitutie bestond, reeds aanzienlijk ondermijnd. In een mémoire dat hij schreef voor koning Lodewijk XVI stelde Turgot, diens rationalistische minister, onomwonden: 'La cause du mal, Sire, vient de ce que votre Nation n'a pas de constitution'. Geciteerd door Aimé Bonnefin, *La monarchie française (987-1789). Constitution et lois fondamentales*. Editions France-Empire, Parijs, 1987, p. 17. Voltaire deed tijdens de révolution-Maupeou de uitspraak: 'Iedereen praat wel over de constitutie van het koninkrijk, maar heeft het koninkrijk er wel één?' En Mably schreef gedurende diezelfde episode, in het tweede deel van zijn *Observations sur l'histoire de France*, dat de Fransen geen constitutie hadden, omdat ze hun politieke wil nog niet duidelijk hadden kunnen openbaren. Baker, *op. cit*., p. 181-182. De echo van deze theoretici vond men bij de revolutionair Rabaut de Saint-Étienne: 'Mais songez que vous n'avez jamais eu de Constitution, et qu'il vous faut en établir une'. Geciteerd in het anonieme pamflet *Annonce très intéressante pour les François, les États-Généraux ont été terminé même avant leur ouverture, avec un assez grand succès, on doit être assez content de leurs opérations*. Bailly, Desenne, Debray, Parijs, 1789, p. 20.

[17] Cf. Rousseau, *Contrat social*, boek 3, hoofdstuk 11: 'La constitution de l'homme est l'ouvrage de la nature; celle de l'Etat est l'ouvrage de l'art'. Hoewel hij meestal een organische conceptie van de constitutie huldigt, vergelijkt Montesquieu op drie plaatsen de constitutie met een raderwerk, namelijk in *Esprit des Lois*, boek 3, hoofdstuk 5; boek 5, hoofdstuk 14; boek 17, hoofdstuk 8.

[18] Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger van 1789, artikel 6: 'De wet is de uitdrukking van de algemene wil'. Deze visie, die in aanzet reeds aanwezig is bij Rousseau, wordt tijdens de Revolutie geëxpliciteerd door Sieyès.
Rousseau, *Contrat social*, boek 1, hoofdstuk 7: 'Il est contre la nature du corps politique que le souverain s'impose une loi qu'il ne puisse enfreindre. Ne pouvant se considérer que sous un seul et même rapport, il est alors dans le cas d'un particulier contractant avec soi-même; par où l'on voit qu'il n'y a ni peut y avoir nulle espèce de loi fondamentale obligatoire pour le corps du peuple, pas même le contrat social'.
Sieyès, *Qu'est-ce que le tiers état?*: 'La nation existe avant tout, elle est à l'origine de tout. Sa volonté est toujours légale, elle est la loi elle-même. […] Une nation est indépendante de toute forme; et de quelque manière qu'elle veuille, il suffit que sa volonté paraisse, pour que tout droit positif cesse devant elle comme devant la source et le maître suprême de tout droit positif'. Derde editie van 1789, z.p., z.n., p. 5.

[19] Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger van 1789, artikel 16: 'Elke maatschappij waarin de waarborging van de rechten niet verzekerd is, en de scheiding der machten niet vastgesteld, heeft geen constitutie'.

[20] Uitgaande van Rousseaus assumptie dat de mens van nature redelijk en goed is, zijn voluntarisme en rationalisme synoniemen. De leer van de volkssoevereiniteit is een politiek voluntarisme, de rechten van de mens vooronderstellen dat de mens een redelijk wezen is. De scheiding der machten (onafhankelijkheid van de rechterlijke macht) garandeert dat de rechters rationeel oordelen. Zo bezien vormen de hier opgesomde leerstukken een coherent systeem. Bij nader inzien blijkt dat systeem echter de nodige interne breuklijnen te vertonen, zoals het verloop van de Franse Revolutie zal illustreren.

[21] Rousseau, *Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 12: 'En tout état de cause, un peuple est toujours le maître de changer ses lois, même les meilleures: car s'il lui plaît de se faire mal à lui-même, qui est-ce qui a droit de l'en empêcher?' Cf. de Jacobijn Isnard: 'Le peuple français aura toujours le droit incontestable de changer sa Constitution, quand il le jugera à propos'. Geciteerd in Baker, *op. cit*., p. 203.

[22] Uiteraard is dit een simplistische voorstelling van zaken. Zij strekt er slechts toe de zienswijze van de contrarevolutionairen invoelbaar te maken.
[23] De klassieke beschrijving van het middeleeuws constitutionalisme vinden we bij William Farr Church, *Constitutional thought in sixteenth century France*. *A study in the evolution of ideas*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1941. Zie ook Anthony Black, 'L'individu et la société', in: J.H. Burns, *Histoire de la pensée politique médiévale*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1993, p. 553 e.v.
[24] Descartes, Malebranche, Leibniz….
[25] Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*. Reeks 'Quadrige', Presses universitaires françaises, Parijs, 2004, deel 2, 'XVIIe-XVIIIe siècles', p. 284.
[26] De altruïstische variant vindt men bij Diderot in zijn *Supplément au voyage de Bougainville* (1772) bij d'Holbach in zijn *Système de la nature* (1770) en in zijn *La morale universelle ou les devoirs de l'homme fondés sur sa nature*, bij Helvetius in zijn *De l'esprit* (1758) en *De l'homme* (1772), bij Rousseau in zijn *Emile* (1762); die van het verlicht eigenbelang bij Locke, Hume, Mandeville, Adam Smith en diens revolutionaire volgeling Sieyès.
[27] Deze gedachte wordt vooral verdedigd door Helvetius en d'Holbach, maar men vindt haar ook, in een minder extreme vorm, bij Voltaire, die meent dat de menselijke hartstochten pas slecht worden door vooroordelen en onwetendheid, en bij Rousseau (*Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 3: 'Jamais on ne corrompt le peuple, mais souvent on le *trompe*, et c'est alors seulement qu'il paraît vouloir ce qui est mal').
[28] Helvetius geeft in zijn *De l'homme* blijk van een onbegrensd vertrouwen in het vermogen van het onderwijs de mens te 'maken'. Hoewel dat boek deels geschreven is tegen de *Emile* van Rousseau, heeft de laatste geen minder groot vertrouwen in de educatieve maakbaarheid van de mens.
[29] Zijn meest geprononceerde vorm bereikt het vooruitgangsdenken bij Condorcet in diens *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1795).
[30] Rousseau, *Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 4: 'L'égalité de droit dérive de la nature de l'homme'.
[31] *Op. cit*., boek 2, hoofdstuk 11: 'L'égalité, parce que la liberté ne peut subsister sans elle'.
[32] Rousseau, *Contrat social*, boek 1, hoofdstuk 2: 'Tous, étant nés égaux et libres, n'aliènent leur liberté que pour leur utilité'. Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger van 26 augustus 1789, art. 1: 'Mensen worden vrij en gelijk in rechten geboren, en dat blijven ze. Maatschappelijke onderscheiden kunnen slechts worden gefundeerd op het gemeenschappelijk nut'.
[33] John Locke, *Second treatise on government* (1690).
[34] Het probleem waarvoor het 'sociaal contract' de oplossing moet bieden, formuleert Rousseau als volgt: 'Trouver une forme d'association qui défende et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle s'unissant à tous n'obéisse pourtant qu'à lui-même et reste aussi libre qu'auparavant'. *Contrat social*, boek 1, hoofdstuk 6.
[35] Verklaring van 1789, art. 2: 'Het doel van elke politieke vereniging is het behoud van de natuurlijke en onaantastbare rechten van de mens. Deze rechten zijn: vrijheid, eigendom, veiligheid en verzet tegen verdrukking'.
Verklaring van 1793, art. 1: 'De regering is ingesteld om de mens het genot van zijn natuurlijke en onaantastbare rechten te verzekeren'. Art. 2: 'Deze rechten zijn gelijkheid, vrijheid, veiligheid, eigendom'. Art. 3: 'Alle mensen zijn van nature en voor de wet gelijk'. Art. 6: 'De natuur is het beginsel van de vrijheid'.
[36] Bij Rousseau en Locke is de natuurstaat vreedzaam, terwijl hij in Hobbes' *Leviathan* de gedaante aanneemt van een oorlog van allen tegen allen.
[37] Een voorbeeld van die 'andere overwegingen' is de overweging dat de natuurstaat voor Locke en Rousseau geen historische realiteit vormt doch slechts een denkbeeldige hypothese die hen helpt hun politieke denkbeelden te organiseren.
[38] Deze definitie van de 'natuur' ofwel 'essentie' lijkt Bonald, waarschijnlijk via Leibniz of via de Oratorianen, te hebben ontleend aan Aristoteles. Diens definitie van de essentie wordt door Bertrand Russell als volgt geparafraseerd: 'Mijn "essentie" is datgene wat ik door mijn eigen natuur ben. Zij omvat de eigenschappen die ik niet zou kunnen verliezen zonder op te houden mijzelf te zijn'. Bertrand Russell, *Geschiedenis der westerse filosofie*. Servire, Den Haag, 1948, p. 164.
[39] Men lette op het mathematisch karakter van de door Bonald gebruikte metaforen: de cartesiaanse geometrie (*corps*, *étendue, figurabilité, divisibilité*) en de Newtoniaanse natuurkunde (*pesanteur*) dienen hem tot paradigmatisch model.
[40] 'La nature ou l'essence de chaque être est ce qui le constitue tel qu'il est, et sans quoi il ne serait pas cet être. Ainsi la nature ou l'essence de l'homme est d'être *esprit* et *corps*, parce que sans *esprit* ou sans *corps*, il ne serait pas homme. La nature des corps est l'étendue, la figurabilité, la divisibilité, la pesanteur, etc., car des corps inétendus, indivisibles, sans figure, ne seraient pas des *corps*. La nature en général est l'ensemble des natures ou essences particulières de chaque être'. *Op. cit.,* p. 39. We zullen zien dat Bonald aan maatschappelijke lichamen dezelfde attributen toekent als aan fysieke lichamen.

[41] 'Le gland, l'enfant, voilà l'état natif; le chêne parvenu à sa maturité, l'homme fait, voilà l'état naturel: et comme tout être tend également à se placer dans son état naturel, et ne peut subsister, s'il n'y parvient, le gland périt, s'il ne devient chêne, et l'enfant, s'il ne devient homme. État natif, état naturel, distinction essentielle, fondamentale, que Hobbes, que J.-J. Rousseau, que tant d'autres ont méconnue: de là leurs méprises et nos malheurs'. *Législation primitive*, p. 85-86, eerder verschenen in de *Mercure de France*, jaar 8, nr. 4. Zie ook *Législation primitive*, p. 243 en p. 291.

[42] Moulinié, *De Bonald*, p. 147. Net zoals bij Leibniz (geciteerd in de *Législation primitive*, p. 86) en Burke zijn bij Bonald 'art' en 'nature' elkaars synoniemen. Bij deze drie theoretici moeten we dus niet, zoals bij Rousseau, *terug* naar de natuur, doch *vooruit* naar de natuur. *Op. cit*., p. 148. Zo beschouwd is Rousseau een doemdenker en zijn Burke en Bonald vooruitgangsdenkers. Voor wat betreft Bonald blijkt dit duidelijk uit de titel van hoofdstuk 8 in het eerste boek van zijn *Législation primitive*: 'De la société et de ses progrès' (*op. cit*., p. 329).

[43] Alleen al het feit dat Bonald de noodzakelijkheid 'metafysiek' noemt en definieert, duidt erop dat zijn systeem een metafysieke dimensie bezit. Volgens Klinck bezit het dat niet, en hij getroost zich veel moeite om dit aan te tonen (Klinck, *op. cit*., p. 9-10). De reden hiervoor is dat hij, om aannemelijk te maken dat Bonald een protofascist was en om te kunnen verklaren waarom de negentiende-eeuwse positivisten Bonalds denken zo aantrekkelijk vonden, meent te moeten demonstreren dat Bonald een 'modern' en geen 'premodern' denker was. Klinck lijkt ervan uit te gaan dat 'modern' en 'premodern' denken elkaar uitsluiten, dat metafysica 'premodern' is en het fascisme 'modern'. Steunend op die assumpties negeert hij, teneinde aan te kunnen tonen dat Bonald een protofascist was, de metafysieke aspecten van Bonalds gedachtengoed. Een pagina verder in zijn boek spreekt hij zichzelf overigens tegen door te zeggen dat 'there is something metaphysical and teleological about this' (p. 11). In de conclusie van het boek doet hij hetzelfde, tot driemaal toe: Eerst constateert hij dat '[Bonald's] thinking retained a certain metaphysical or a priori character' (p. 228), vervolgens spreekt hij van 'Bonaldian metaphysics' (*idem*) en tenslotte van 'Bonald's sociological metaphysics' (*idem*). Hij maakt de verwarring er alleen maar groter op door te stellen dat het denken van de negentiende-eeuwse positivisten en zelfs dat van Durkheim 'retained a metaphysical quality' (*idem*).

[44] '*[N]écessaires* dans l'acception métaphysique de cette expression, c'est-à-dire, qu'elles *ne pourraient être autres qu'elles ne sont, sans choquer la nature des êtres qui composent chaque société*'. *Théorie*, p. 9.

[45] *Théorie*, p. 27.

[46] Dezelfde gedachte ligt ten grondslag aan Cicero's *De Legibus*.

[47] 'La législation de la nature tend à détruire celle de l'homme, et à substituer ses lois ou rapports nécessaires à des rapports qui ne le sont pas'. *Théorie*, p. 53.

[48] *Théorie*, p. 12-14. De Verlichters die Bonald in de *Theorie van de Macht* met name tot zijn doelwit maakt, zijn Montesquieu en Rousseau.

[49] Andreas Kinneging, *Aristocracy, Antiquity & History*. Transaction, New Brunswick en Londen, 1996, p. 27.

[50] Dit is het voornaamste punt van geschil tussen de rationalist Bonald en de rationalistische Verlichters (de rationalistische, want sommige Verlichters, zoals Hume en Helvetius, waren geen rationalisten: zij maakten integendeel de rede afhankelijk van de passies).

[51] Dezelfde idee ligt besloten in Maistres begrip *raison générale* of *raison universelle*, en in Burkes *principle of inheritance* (*Reflections on the Revolution in France*. Penguin, Londen, 1986, p. 118-121). Niettemin zijn er verschillen tussen de drie denkers: terwijl de traditie bij Burke primair de resultante is van een proces van empirische selectie, is zij bij Maistre en Bonald synoniem met de goddelijke, platoonse Waarheid. En terwijl die Waarheid bij Maistre aan ons zicht wordt onttrokken door een *deus absconditus*, is zij bij Bonald perfect inzichtelijk, aangezien zij gehoorzaamt aan mathematisch gemodelleerde natuurwetten.

[52] Voor het belang van de tegenstelling rede / passies in het classicisme, zie Kinneging, *op. cit.*, p. 27. Dat Bonald wat dit betreft een classicist is, moge tevens blijken uit de volgende passage: 'L'homme considéré en lui-même et dans sa constitution naturelle est donc une vraie monarchie, comme la société; une monarchie qui a aussi son pouvoir, ses ministres, ses sujets, et dans laquelle, comme dans toute autre, la partie qui doit obéir, la partie sujette est animale, fait un continuel effort pour usurper le pouvoir sur la raison, égarer les sens pour qu'ils la trompent, et établir dans l'homme la domination exclusive des besoins physiques et la souveraineté des passions'. *Recherches philosophiques*, geciteerd door Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*, p. 166, noot 6.

[53] Cf. Descartes: 'La certitude même des démonstrations géométriques dépend de la connaissance d'un Dieu'. 'Abrégé' van de tweetalige editie van de *Méditations métaphysiques*, Flammarion, Parijs, 1992, p. 52.

[54] Klinck, *op. cit*., p. 11.

[55] Chiappe gebruikt de formule in: 'Nos ancêtres', *Action française 2000*, speciaal nummer lente 1998.

[56] 'Le genre humain, c'est-à-dire les sociétés de tous les temps et de tous les lieux, a eu le *sentiment* de l'existence de la divinité: donc la divinité existe; car le *sentiment* général du genre humain est infaillible'. *Théorie*, p. 24.

[57] In het jaar 434 schrijft deze de apologie *Commonitorium pro catholicae Ecclesiae antiquitate et universalitate adversus profanas omnium haereticorum novitates*, waarin hij de katholiciteit als volgt definieert: 'Magnopere curandum est ut id teneamus quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est: Hoc est etenim vere proprieque catholicum. Hoc ita demum fit si sequamur universalitatem, antiquitatem, consensionem'. *Grande Encyclopédie Larousse du XIXe siècle*, lemma 'Vincent'.
[58] 'Le consentement, ou *sentiment commun* du genre humain me paraît la plus forte preuve de l'existence de Dieu qu'on puisse offrir à l'homme en société; car il ne faut jamais considérer l'homme hors de la société, puisqu'il est impossible qu'il existe un homme hors de toute société ou naturelle, ou politique. Cette preuve de l'existence de Dieu est d'une évidence sociale; car il y a une évidence sociale, comme il y a une évidence morale, physique et métaphysique, suivant la nature des rapports sur lesquels elle est fondée. C'est cette preuve sur laquelle Cicéron insista le plus. *Quoniam in re omni consensio firma gentium omnium est vox naturae et argumentum veritatis*'. *Théorie*, p. 24. (Bonald citeert hier vrijelijk de volgende passage uit *Tusculanae Disputationes* I 35: 'Quodsi omnium consensus naturae vox est').
[59] *Nicomacheïsche Ethiek*, I vii; *Politica*, Bekker editie 1253aI.
[60] 'Il existe donc des lois entre Dieu et l'homme, des *lois* ou des *rapports nécessaires* dérivés de leur nature'. *Théorie*, p. 27. 'Il existe donc entre l'homme et l'homme des *lois* ou des *rapports nécessaires* dérivés de leur nature physique ou morale'. *Théorie*, p. 29.
[61] Bréhier, *op. cit.*, p. 198.
[62] 'Les lois, dans la signification la plus étendue, sont les rapports nécessaires qui dérivent de la nature des choses'. *Esprit des Lois*, eerste zin van boek 1.
[63] *Théorie*, p. 27.
[64] Bréhier, *op. cit*., p. 198. Men kan aan dit rijtje zelfs Voltaire toevoegen, die enige tijd erg gecharmeerd was van de filosofie van Malebranche, ook al gaf hij daaraan een spinozistische uitleg. Didier Masseau, *Les ennemis des philosophes. L'antiphilosophie au temps des Lumières*. Albin Michel, Parijs, 2000, p. 231, noot 3. Gezien het feit dat Montesquieu, Rousseau en Bonald een malebranchiaans substraat gemeenschappelijk hebben, zal het de lezer niet verwonderen dat de discussie tussen deze drie auteurs zich deels toespitst op de vraag wat de juiste interpretatie is van het augustijns-malebranchiaanse begrip 'volonté générale'.
[65] Descartes omschrijft zijn methode als volgt: 'suivre un ordre semblable à celui dont se servent les géomètres, savoir est, d'avancer toutes les choses dont dépend la proposition que l'on cherche, avant que d'en rien conclure'. Geciteerd door Bréhier, *op. cit*., p. 50.
[66] Dat ik Bonald een cartesiaan noem, zal sommigen bevreemden. Hen verwijs ik door naar het lemma 'Cartesianisme' in het aanhangsel.

III De maatschappij

[1] Hubert Méthivier, *L'ancien régime*. Presses universitaires françaises, Parijs, 2001 (1961), p. 5.
[2] Dat is, totdat de Franse Revolutie en Napoleon heel Europa veroveren, niet alleen in Frankrijk zo, maar ook in de rest van Europa, inclusief de Republiek der Verenigde Nederlanden: ook daar is de macht een *droit divin*. De formule 'God zij met ons', die gekerfd stond op de rand van de Nederlandse gulden, herinnert aan de nauwe band die eertijds, ook in ons land, bestond tussen de wereldlijke en de goddelijke soeverein. Dat de doctrine van het *droit divin* tegenwoordig niet meer met republieken maar alleen nog maar met de absolute monarchie wordt geassocieerd, komt doordat Bossuet en andere voorstanders van de absolute monarchie, zoals de protestant Bayle en de jansenist Quesnel, beide noties met elkaar vereenzelvigden (Bluche, *L'ancien régime*. *Institutions et société*. Editions de Fallois, Parijs, 1993, p. 17-18), en doordat de Franse revolutionairen dit amalgaam overnamen en het vervolgens overdroegen aan het nageslacht.
[3] Romeinen 13:1-2: 'Omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit. Non est enim potestas nisi a Deo; quae autem sunt, a Deo ordinatae sunt. Itaque, qui resistit potestati, Dei ordinationi resistit; qui autem resistunt ipsi, sibi damnationem acquirent'. Niet alleen de katholieke kerk maar ook Luther en Calvijn verdedigen de paulinische doctrine. Ondanks de interkerkelijke consensus hierover leren sommige calvinisten en katholieken, zoals Bossuets calvinistische tegenstander Jurieu en katholieke tegenstander Fénelon, dat men het recht of zelfs de plicht heeft zich te verzetten tegen tirannie. Deze alternatieve interpretatie steunt op Romeinen 13:4: 'Dei minister est in bonum', waaraan men immers de implicatie kan verbinden dat als de overheid haar macht niet ten goede aanwendt, zij tiranniek wordt en dus niet hoeft of zelfs mag worden gehoorzaamd.
[4] Officieel waren er sinds de kruistochten geen Joden meer in Frankrijk. Teneinde de fictie dat er geen joden waren, te handhaven, noemde men de in het land aanwezige sefardische Joden 'Portugees-katholieken'. Verder bestonden er in de Elzas gemeenschappen van asjkenazische Joden. Aangezien de Elzas nog maar recent was veroverd, genoten deze gemeenschappen officiële erkenning: zij hadden er, net zoals in de Republiek der Verenigde Nederlanden, een speciaal statuut en eigen rechtbanken.

[5] In deze paragraaf werd generaliserend van *de* revolutionairen gesproken. Daardoor zou de indruk kunnen ontstaan dat alle revolutionairen radicale en gewelddadige ontkersteners waren, of dat althans in wezen waren. Ook zou er voeding door kunnen zijn gegeven aan de teleologische visie dat de Revolutie onvermijdelijk op ontkerstening en terreur moest uitlopen. Met andere woorden, de lezer riskeert erdoor in de valkuilen te geraken van generalisatie, amalgamisering, essentialisme en teleologisme. Er zij echter op gewezen dat het revolutionair personeel geen eenheid vormde: in elke afzonderlijke fase van de Revolutie bestonden er verschillende stromingen, die verschillende houdingen aannamen ten opzichte van verschillende dimensies van het verschijnsel religie. Zo streed een 'revolutionair' katholicisme (dat van de constitutionele geestelijkheid) tegen een 'contrarevolutionair' katholicisme (dat van de eedweigeraars). Zo ook kon een revolutionair negatief staan ten opzichte van religie in het algemeen, maar kon hij ook, zoals Robespierre, ervan overtuigd zijn dat religie een politieke en maatschappelijke noodzaak was; kon hij antiklerikaal zijn (d.w.z. aandringen op verkleining van de macht van de Kerk) zonder evenwel het christendom te verlaten; kon hij het geloof in de Openbaring verwerpen maar de Bijbel blijven koesteren als (allegorisch te interpreteren) bron van moreel gezag; kon hij de geopenbaarde godsdiensten (jodendom en christendom) verwerpen maar de revolutionaire (deïsme, etc.) juist omhelzen; en kon hij de maatschappij willen ontkerstenen zonder evenwel geweld tegen geestelijken goed te keuren. Kortom, lang niet elke revolutionair was een papenjager, en in plaats van uit te monden in ontkersteningscampagnes en terreur had de Revolutie evengoed op kunnen houden bij de stichting van een nationale, zij het nominaal nog steeds van Rome afhankelijke, katholieke staatskerk.

[6] 'On ne peut traiter de la société sans parler de l'homme, ni parler de l'homme sans remonter à Dieu'. *Théorie*, p. 23.

[7] Stanislas Szymecki, *Révélation et tradition chez De Bonald*. Theologisch proefschrift Institut Catholique, Parijs, 1961, p. 81.

[8] 'Dieu échappe à tous nos sens; donc il est intelligence, et intelligence infinie; donc il se *connaît* lui-même d'une connaissance infinie; donc il s'*aime* lui-même d'un *amour* infini; donc il *veut* se conserver, ou être heureux, d'une *volonté* infinie; donc il *peut* se conserver d'une *force* ou d'une *puissance* infinie. Donc Dieu est *volonté*, *amour*, *force* ou puissance infinies'. *Théorie*, p. 24. Volgens Klinck zou Bonald de drie attributen die hij aan God toekent, hebben gevonden bij biologen die het vitalisme aanhingen, dat wil zeggen de opvatting dat alles wordt gedreven door een universele levenskracht. Klinck noemt de Zwitserse naturalist Albrecht von Haller, de Franse bioloog Charles Bonnet en de Duitse fysioloog Georg Stahl (1660-1734). (David Klinck, *The French Counterrevolutionary Theorist Louis de Bonald*. Peter Lang, New York, 1996, p. 60). Met name de laatste en de *idéologue* Xavier Bichat zouden volgens hem Bonald hebben beïnvloed (Klinck, *op. cit*., p. 94-95). Waarschijnlijker echter is dat Bonald de drie attributen aan de christelijke traditie ontleent, met name aan Malebranche. De kern van diens occasionalisme is immers dat enkel de *wil* van Hem die *liefde* is, de *kracht* is die de lichamen voortbeweegt. Malebranche bouwt overigens voort op de schouders van Augustinus, die de liefde definieert als 'de wil in al haar kracht'. Deze definitie houdt verband met de leer van de Heilige Drieëenheid, die Augustinus uiteenzet in boek 7 en 8 van *De Trinitate*: God is Vader (liefde), Zoon (kracht) en Heilige Geest (wil). Net zoals Augustinus in *De Trinitate* boek 10 legt Bonald analogieën tussen de drieëenheid Gods en de trinitaire structuur van de menselijke psyche.

[9] Cf. Genesis 1, 26: 'Faciamus hominem ad imaginem et similutidinem nostram'.

[10] De zintuigen zijn 'uiterlijk' omdat ze ons signalen uit de buitenwereld overbrengen. In het classicistisch paradigma is het zintuiglijke verwant aan het zinnelijke (het Franse woord 'sens' heeft de dubbele betekenis van 'zinnen' en 'zintuigen') en zetelen de zinnen in het lichaam, dat ook de zetel is van de kracht. Volgens het paradigma dient de geest c.q. de wil leiding te geven aan het lichaam c.q. kracht. In de optiek van Augustinus, Descartes en Malebranche fungeert het hart, zetel van de liefde, als trait d'union tussen het lichaam en de geest.
'Volonté, amour, force; esprit, cœur et corps ou sens extérieurs, voilà l'homme'. *Théorie*, p. 26.

[11] *Théorie*, p. 27.

[12] '[L]a réunion des êtres semblables par des lois ou rapports nécessaires'. *Théorie*, p. 28.

[13] 'Sociétés naturelles religieuses' (*Théorie*, p. 30); 'religion naturelle' (*op. cit*., p. 31).

[14] In heel zijn *Théorie du pouvoir religieux*.

[15] 'Religion de la famille' (*Théorie*, p. 437); 'religion domestique' (*Théorie*, p. 503).

[16] Het woord 'veruiterlijken' (*rendre extérieur*) is in Bonalds terminologie synoniem met 'openbaren' (*manifester, révéler*) en met 'openbaar maken' of 'publiek maken' (*rendre public*). De veruiterlijkte godsdienst is dus de geopenbaarde godsdienst en tegelijkertijd de 'publieke' of staatsgodsdienst. Wat betreft de term 'staatsgodsdienst', deze is ambigu, aangezien hij de suggestie zou kunnen wekken dat Bonald geen onderscheid zou maken tussen godsdienst en staat, of dat hij de staat tot voorwerp van een cultus zou maken. Noch het een noch het ander is het geval. Met de term wordt hier slechts beoogd te zeggen dat de staat een bepaalde godsdienst officieel erkent en haar, in ruil voor haar rechtvaardiging van de bestaande orde, doch met erkenning van haar zelfstandigheid, voordelen verschaft die hij andere godsdiensten ontzegt.

[17] *Théorie*, p. 528-530.

[18] 'La religion naturelle est le germe de la religion Judaïque; et la religion chrétienne ou révélée est le développement, le perfectionnement, l'accomplissement de la religion Judaïque: *Je ne suis pas venu*, dit son divin fondateur, *pour détruire la loi, mais pour l'accomplir*'. *Théorie*, p. 437. Cf. *Législation primitive*, p. 62: 'Toutes les deux religions, ou plutôt ces deux états de religion, sont naturels, l'un à l'état de famille isolée, l'autre à l'état public ou politique'. *Législation primitive*, p. 63: 'L'un est l'état natif, originel; l'autre, l'état accompli, naturel; car la force, la bonté, la perfection sont la vraie nature de l'être perfectible'.

[19] Ook hier heeft het adjectief 'natuurlijk' niet betrekking op de staat van perfectie, doch op een kiem. Voor deze parallel, zie *Théorie*, p. 437. Voor de term 'fysieke natuurlijke maatschappij' ('société naturelle physique'), zie *op. cit*., p. 29.

[20] *Théorie*, p. 29.

[21] '[L]a société est un *rapport nécessaire* dérivé de la nature de l'homme, une *loi*; en sorte que la société est un être *nécessaire*, quoique l'homme lui-même soit un être *contingent* qui pouvait exister ou ne pas exister'. *Théorie*, p. 28.

[22] 'DIEU et L'HOMME, les esprits et les corps, sont donc les êtres sociaux, éléments de toute société'. *Théorie*, p. 30.

[23] 'Non-seulement ce n'est pas à l'homme de constituer la société, mais c'est à la société de constituer l'homme, je veux dire à le former par l'éducation sociale. […] L'homme n'existe que pour la société, et la société ne la forme que pour elle: il doit donc employer au service de la société tout ce qu'il a reçu de la nature et tout ce qu'il a reçu de la société, tout ce qu'il est et tout ce qu'il a'. *Théorie*, p. 10-11.

[24] Voor de argumenten zie het lemma 'Totalitarisme' in het aanhangsel, p. 480.

[25] 'Réunion dont la fin est leur production et leur conservation mutuelles'. *Théorie*, p. 28. In de dubbele finaliteit die Bonald aan de maatschappij toekent herkent men de aristoteliaanse *autarkeia* (Aristoteles, *Politics*, boek 1, hoofdstuk 2. Vertaling Sinclair, Penguin-editie 1981, p. 59). Bonald echter zal de termen 'production' en 'conservation' hebben ontleend aan het cartesianisme. Szymecki, *op. cit*., p. 81.

[26] 'Qu'est-ce que la conservation d'un être? C'est son existence dans un état conforme à sa nature'. *Théorie*, p. 31.

[27] *Idem*.

[28] Onderling bevinden de families zich in een staat van oorlog. Zij vernietigen elkaar, tenzij een bovengeschikte macht ze intoomt. *Législation primitive*, band 2, p. 5.

[29] *Théorie*, p. 31.

[30] *Idem*.

[31] *Op. cit.*, p. 32. De tegenstelling tussen naastenliefde en eigenliefde kan Bonald bij Augustinus hebben gevonden, maar ook bij tal van andere christelijke auteurs.

[32] *Op. cit.*, p. 33.

[33] Zie het lemma 'Regula' in het aanhangsel, p. 473.

[34] Wat Thomas van Aquino deelt met de zeventiende- en achttiende-eeuwse classicisten (waaronder Bonald) is een aristoteliaanse ontologie.

[35] *Théorie*, p. 33.

[36] 'Là où toutes les volontés particulières, tous les amours particuliers, toutes les forces particulières, veulent nécessairement dominer, il est nécessaire qu'une volonté générale, un amour général, une force générale dominent; c'est-à-dire que, pour que la société puisse se former, il faut que l'amour général des autres l'emporte sur l'amour particulier de soi'. *Théorie*, p. 34.

[37] Men denke aan de tegenstelling die Rousseau schetst tussen 'volonté générale' en 'volonté particulière' (*Contrat social*, boek 1 hoofdstuk 7 en boek 2 hoofdstuk 3) en aan zijn veroordeling van 'associations partielles' (boek 2 hoofdstuk 3), 'dépendances particulières' (boek 2 hoofdstuk 11), 'partijen' en 'sekten' (zoals het rooms-katholicisme).

[38] Zij recupereren het argument dat de aristocraten sinds jaar en dag aanvoerden tegen de absolute monarchie. Deze was volgens de laatsten een 'tirannie' doordat de koning er het algemeen belang vermengde met zijn privébelang.

[39] Gilles Guglielmi, *La notion d'administration publique dans la théorie juridique française. De la Révolution à l'arret-Cadot (1789-1889)*. Librairie générale de jurisprudence, Parijs, 1991.

[40] Door de opvatting van Rousseau te recycleren maakte de revolutionaire voorman Sieyès de geesten rijp voor de afschaffing van de privileges, de standen en de gilden. Furet, *La Révolution*, deel 1, p. 127-128. De fysiocraat en revolutionair Le Mercier de la Rivière zei over deze lichamen het volgende: 'Toutes Corporations qui ne sont pas nécessaires à l'État, lui sont nécessairement nuisibles. […] Ces Aggrégations sont autant d'Aposthumes qui défigurent, épuisent, dessèchent peu-à-peu le Corps social. On pourrait encore les comparer aux branches gourmandes, ou aux plantes parasites qui ne s'accroissent, & ne s'étendent qu'en donnant la mort à l'arbre dont elles ont reçu la vie'. Pierre-Paul Le Mercier de la Rivière, *Palladium de la constitution politique, ou*

Régénération morale de la France: question importante proposée à l'examen des départemens, des districts etc. & amp. à la décision de l'Assemblée nationale. Eigen beheer, Parijs, 1790.
[41] Men herinnere zich de tekst van noot 16. O.a. *Législation primitive*, p. 62.
[42] Een corps is immers een collectief lichaam. Het volgende citaat illustreert hoe Bonald subtiel overschakelt van het fysiek lichaam van een individu op (de kracht van) een collectief lichaam: 'La force extérieure de l'homme est dans son corps; la force extérieure de la société fut donc dans les corps ou dans les hommes physiques; et il n'y avait que la force de tous qui pût réprimer efficacement la force de chacun'. *Théorie*, p. 41.
[43] *Théorie*, p. 466-467.
[44] '[Les] ministres du culte public ou les prêtres sont la force générale ou sociale de la société religieuse extérieure ou du culte public'. *Théorie*, p. 73.
[45] 'Nécessité des sociétés extérieures ou générales de conservation, religieuses et physiques, appelées religion publique et société politique'. *Théorie*, p. 34.
[46] Cf. Aristoteles' *Politica*, Bekker editie 1252a24-1252b27.
[47] 'La société politique ou la société de *conservation* sera donc constituée comme la société de *production*. Je vois dans l'une *volonté*, *amour* et *force* de *conserver*; comme dans l'autre, *volonté*, *amour* et *force* de *produire*. Mais, parce que la conservation des êtres suppose *nécessairement* leur production, les sociétés qui *produisent* les êtres seront les éléments de celles qui les *conservent*: ainsi la religion naturelle sera l'élément de la religion publique, et la famille sera l'élément de la société politique: donc la religion publique sera la religion naturelle accomplie, généralisée dans la *religion chrétienne*, et la société politique sera la famille généralisée dans la *monarchie*: car la conservation des êtres n'est au fond que la production continuée, accomplie, généralisée'. *Théorie*, p. 34.
[48] Dat lijkt me de beste vertaling voor de Franse titel *Législation primitive*.
[49] Deze drie elementen noemt hij daar de 'personnes sociales'. *Législation primitive*, p. 61.
[50] *Op. cit*., p. 5.
[51] *Op. cit*., p. 5.
[52] *Op. cit.*, p. 5.
[53] *Op. cit.*, p. 5.
[54] *Op. cit.*, p. 5.
[55] *Op. cit*., p. 164, p. 189.
[56] *Op. cit.*, p. 38-39, p. 161, p. 192, p. 313.
[57] *Op. cit*., p. 317.
[58] *Op. cit*., p. 46, p. 311, p. 385-386.
[59] *Op. cit*., p. 344.
[60] *Idem*.
[61] *Op. cit*., p. 350.
[62] *Op. cit*., p. 387.
[63] *Op. cit*., p. 388-389.
[64] Te dezer plaatse last Bonald de volgende voetnoot in: 'On voit la raison de l'importance que tous les peuples ont attachée au nombre *trois*, et dont on trouve la preuve dans les philosophes de l'antiquité comme dans ses poëtes. *Trois* est le nombre *nécessaire* de toute proportion entre les êtres, la société n'est qu'un ensemble de proportions et de rapports'.
[65] 'Ainsi l'homme, la famille, l'Etat, la religion, l'univers, Dieu même, nous présentent, chacun dans l'ordre de son être et le système de ses relations, trois personnes, trois opérations ou trois rapports, partout *la trinité dans l'unité*, partout similitude, proportion, harmonie. Ainsi l'homme est contenu dans la famille, la famille dans l'État, l'État dans la religion, la religion dans l'univers, l'univers et tout ce qu'il renferme dans l'immensité de Dieu, centre unique auquel tout se rapporte, circonférence infinie qui embrasse tout, principe et fin, *alpha* et *omega* des êtres. Ainsi mille cercles *inscrits*, semblables en nombre de parties, inégaux en grandeur, *identiques* en propriétés ou rapports de parties, ont tous un centre commun, et sont tous compris dans une même circonférence'. *Législation primitive*, p. 387.
[66] In elk geval hadden de vrijmetselaren en de revolutionairen, net zoals Bonald, een voorliefde voor triangulaire structuren. Klinck, *op. cit*., p. 73, p. 76. Het is echter de vraag of men daaruit, zoals Klinck doet (*op. cit*., p. 76), de conclusie mag trekken dat Bonald eerder door het deïsme dan door het katholicisme werd geïnspireerd.
[67] Louis Dumont, *Homo hierarchicus. Le système des castes et ses implications*. Gallimard, Parijs, 1966.
[68] George Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*. Gallimard, Parijs, 1978.
[69] Bonalds voorliefde voor drieëenheden brengt Élie Halévi ertoe op te merken dat de contrarevolutionaire denker 'een driehoek in zijn kop heeft'. *Politiques et moralistes*, p. 76.
[70] C. Carcopino, *Les doctrines sociales de Lamennais*. Presses universitaires de France, Parijs, 1942, p. 13.

[71] De genealogie Augustinus – Malebranche – Rousseau is blootgelegd door Patrick Riley, *The general will before Rousseau: the transformation of the divine into the civic*. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1986.

[72] Bij Augustinus is de algemene wil het soort wil waardoor God kon beslissen wie voldoende genade ontving om te worden gered en wie naar de hel ging. De particuliere wil daarentegen is de verdorven wil van de mens na de zondeval. Malebranche gebruikt, in *Eclaircissement XV* van zijn *Recherche de la Vérité*, de notie van de algemene wil ter verdediging van zijn occasionalisme, dat volgens de scholastici wetenschappelijke verklaringen onmogelijk maakt. Malebranche wijst erop dat God niet willekeurig handelt doch in overeenstemming met Zijn wijsheid. Die wijsheid verlangt dat Hij bijna altijd handelt door een eenvoudige, constante en uniforme 'algemene wil', die op geheel wetmatige wijze effecten voortbrengt. Zo handelt God conform een algemene wil wanneer hij bijvoorbeeld lichamen verandert door de bewegingswetten. Weliswaar kan God ook wonderen voortbrengen, die niet in overeenstemming zijn met de bewegingswetten, maar zulke uitingen van een particuliere wil zijn bij God zeer zeldzaam. Malebranche werkt de idee van de 'algemene wil' verder uit in zijn *Traité de la nature et de la grâce* (1680). Daar wendt hij haar vooral aan tegen de predestinatiedoctrines van de calvinisten en jansenisten.

[73] In boek 1, hoofdstuk 7 van het *Contrat social* beschrijft Rousseau de algemene wil als de wil die men heeft in zijn hoedanigheid van burger en als de wil om het algemeen staatsbelang na te streven: 'En effet chaque individu peut comme homme avoir une volonté particulière contraire ou dissemblable à la volonté générale qu'il a comme citoyen. Son intérêt particulier peut lui parler tout autrement que l'intérêt commun'. Zie ook boek 2, begin van hoofdstuk 1: '(…) La volonté générale peut seule diriger les forces de l'Etat selon la fin de son institution, qui est le bien commun'. Aan de algemene wil geeft Rousseau bovendien een egalitaire inhoud: '(…) La volonté particulière tend par sa nature aux préférences, la volonté générale à l'égalité'. Boek 2, hoofdstuk 1, tweede alinea.

[74] Dat is althans de these van Alexis Philonenko, *Rousseau et la pensée du malheur*. Vrin, Parijs, 1984.

[75] *Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 3, eerste en tweede alinea. Zie ook Rousseaus kritiek op de Atheense democratie in boek 2, hoofdstuk 4 en zijn kritiek op 'de blinde menigte' in hoofdstuk 6 van hetzelfde boek.

[76] Net zoals de wil van God is de algemene wil bij Rousseau altijd recht en onfeilbaar (*Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 3 en hoofdstuk 6) en onverwoestbaar (boek 4, hoofdstuk 1), en leidt zij de macht van de soeverein, die absoluut, heilig en onschendbaar is (boek 2, hoofdstuk 4). In zijn *Gouvernement de Pologne* schrijft Rousseau over het wetgevend lichaam, wiens stem uitdrukking geeft aan de algemene wil: 'Sa voix est la voix de Dieu par terre' (Pléiade-editie, p. 428).

[77] Bernard Manin, 'Rousseau', in: Furet/Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, 'Idées', p. 478-479.

[78] Althans voor sommige radicalen, die een vorm van directe democratie bepleiten. Andere radicalen maken wél onderscheid tussen de algemene wil en de wil van de meerderheid. Zij gebruiken dit onderscheid om de meerderheid van de volksvertegenwoordiging uit te schakelen: die meerderheid, betogen zij, geeft niet uitdrukking aan de algemene wil doch slechts aan haar particuliere wil. Gematigde revolutionairen tenslotte maken eveneens het onderscheid, maar dan ter eliminatie van de radicalen: de volksvertegenwoordiging, redeneren zij, heeft niet te luisteren naar de straat, want anders dan de straat geeft zij niet uitdrukking aan een particuliere wil doch aan de algemene wil.

[79] De gedachte dat een vergadering van vertegenwoordigers de soeverein presenteert, staat diametraal tegenover de visie van Rousseau, die juist meent dat de soeverein niet kan worden gerepresenteerd. *Contrat social*, boek 3, hoofdstuk 15: 'A l'instant qu'un peuple se donne des représentants, il n'est plus libre; il n'est plus'. In zijn *Gouvernement de Pologne* aanvaardt Rousseau weliswaar de idee van vertegenwoordiging, maar dan op voorwaarde dat de vertegenwoordigers gebonden zijn aan een imperatief mandaat: voordat het volk zijn vertegenwoordigers kiest, geeft het die een mandaat mee waarin de wil van het volk gedetailleerd wordt geformuleerd. Het 'imperatief mandaat' noemde men in Nederland het beginsel van 'last en ruggespraak'. Dat beginsel gold zowel in de Staten-Generaal van het Franse koninkrijk (tot 1614) als in die van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

[80] Voor de volledigheid dienen we hieraan toe te voegen dat bepaalde revolutionaire facties in de jaren 1792-1794 vormen van directe democratie trachtten in te voeren. Dit gold vooral voor de girondijnen: hun constitutie van 1793, die overigens (als gevolg van de jacobijnse staatsgreep) nimmer in de praktijk zou worden gebracht, bood het volk de gelegenheid om zelf de wetten te ratificeren die het waren voorgesteld door de wetgever.
Behalve de girondijnen waren ook de *sans-culottes* voorstander van directe democratie. Daarom beriepen ook zij zich op Rousseau, hoewel ook zij diens pleidooi voor een imperatief mandaat afwezen. In plaats daarvan verdedigden zij een open, ongespecificeerd *recall*-recht: voordat de vergadering van vertegenwoordigers bijeenkomt, bestaat de wil van het volk volgens hen niet, maar wanneer achteraf, na de vergadering, blijkt dat de vertegenwoordiger van de volkswil af is geweken, mag hij terug worden geroepen door het volk, dat in de optiek

van de *sans-culottes* wordt belichaamd door het genootschap van revolutionaire activisten (*société populaire*) dat hem heeft afgevaardigd. Manin, *op. cit.*, p. 466-467.

[81] 'La loi est l'expression de la volonté générale. Tous les citoyens ont droit de concourir personnellement, ou par leurs représentants, à sa formation'. Verklaring van 1791, art. 6.

[82] Vóór 1789 was dit werk, dat wij modernen als Rousseaus meesterwerk beschouwen, veel minder bekend dan Rousseaus werken *Emile of de opvoeding* en *Julie of de nieuwe Héloïse*. Manin, *op. cit*., p. 460.

[83] Of liever gezegd, hij maakt onderscheid tussen een 'dwaze' Rousseau, die de beide willen aan elkaar gelijkstelt, en een (bij vlagen) 'lucide' Rousseau, die daarentegen de ene wil onderscheidt van de andere. De tweede Rousseau speelt hij uit tegen de eerste, bijvoorbeeld in *Théorie* p. 36.

[84] 'Malebranche considère surtout dans ses ouvrages la volonté générale de l'auteur de la nature, les lois immuables de l'ordre, la raison essentielle qui éclaire les hommes, et il va jusqu'à dire: "La volonté qui fait l'ordre de la grâce est ajoutée à la volonté qui fait l'ordre de la nature: Il n'y a qu'en Dieu que ces deux volontés générales, et tout ce qu'il y a sur la terre de réglé dépend de l'une ou de l'autre de ces volontés".' *Législation primitive*, p. 81.

[85] *Législation primitive*, p. 81-82.

[86] 'Si les rapports entre les êtres sociaux sont *nécessaires, ou tels qu'ils ne puissent être autres qu'ils ne sont sans choquer la nature des êtres:* la nature des êtres veut donc produire les rapports *nécessaires;* car tout être veut invinciblement se placer dans l'état le plus conforme à sa nature: donc la nature des êtres sociaux *veut* ce que *veut* la volonté générale de la société. Mais Dieu aime les êtres qu'il a créés, puisqu'ils sont bons, c'est-à-dire *faits à son image:* il veut donc aussi leur conservation; il veut donc les *lois* ou rapports *nécessaires*, qui assurent leur conservation, ou *leur existence dans l'état le plus conforme à leur nature*. Donc la volonté générale de la société, la nature des êtres en société, la volonté de Dieu, *veulent* la même chose ou sont conformes; donc elles ne sont qu'une même volonté, parce que des volontés qui n'occupent point d'espace peuvent se réunir en une seule et même volonté. Ainsi, volonté générale de la société, du corps social, de l'homme social, nature des êtres sociaux ou de la société, volonté sociale, volonté de Dieu même, sont des expressions synonymes dans cet ouvrage'. *Théorie du pouvoir*, p. 38.

[87] Voor Klincks bewering en een bespreking hiervan, zie het lemma 'Pantheïsme' in het aanhangsel, p. 468.

[88] Bonald gebruikt het woord 'filosofie' hier (en ook vaak elders) niet in de neutrale betekenis van wijsbegeerte, maar als stigmatiserend etiket voor de filosofie der Verlichting. Teneinde elk misverstand te vermijden zal het woord, daar waar Bonald het duidelijk in die tweede, pejoratieve en naar de context van het achttiende-eeuwse Frankrijk verwijzende betekenis gebruikt, als *philosophie* worden gespeld en worden gecursiveerd. Daar waar het gaat om de wijsbegeerte in het algemeen, of waar het niet duidelijk is in welke van beide betekenissen Bonald het hanteert, zal het daarentegen worden gespeld als 'filosofie'.

[89] '[L]a nature n'est pas *Dieu*, pas plus que la forme ou la figure des vases n'est le potier qui les a faits. Il est vrai que les rapports de figure, de grandeur, de capacité, de poids, etc., qui existent entre les vases, ne dépendent plus du potier une fois qu'il a fait les vases; et de même, la nature ou l'essence des êtres et les rapports qui existent entre eux, sont indépendants de Dieu, une fois qu'il a créé les êtres: et cela doit être ainsi, puisque Dieu a créé ces êtres avec la nature la plus parfaite, et les a placés dans des rapports *nécessaires*, c'est-à-dire les plus propres à parvenir à leur *fin*. Ainsi Dieu peut créer de nouveaux êtres, ou cesser de conserver ceux qui existent, mais il ne peut faire un homme sans âme ou sans corps, parce qu'un être sans âme ou sans corps ne serait pas un homme: Dieu ne peut faire des corps sans étendue, car des corps sans étendue ne seraient pas des corps. Ainsi, la nature de l'être est indépendante de Dieu, dans ce sens seulement que Dieu ne peut changer la nature de l'être sans changer l'être lui-même; car si Dieu pouvait changer la nature de l'être sans changer l'être lui-même, il pourrait faire qu'un être fût tel et qu'il ne fût pas tel en même temps; il pourrait donc l'absurde. Mais, si la nature de l'être est indépendante de Dieu, l'être lui-même en dépend, et en cessant de conserver l'être, Dieu détruit la nature de l'être. La nature dans ce sens est ce que les anciens entendaient, sans le connaître, par le destin, *fatum*, qu'ils mettaient au-dessus des dieux, et dont quelques modernes ont fait, sans le comprendre, Dieu même; car la philosophie, en voulant *faire* une constitution de société religieuse, a été forcée d'imaginer un Dieu; comme en voulant *faire* une constitution de société politique, elle a été forcée d'imaginer un homme: et dans ces créations bizarres, Dieu a été encore plus défiguré que l'homme'. *Théorie*, p. 39-40.

[90] 'Les fabricateurs les moins insensés de la divinité font leur Dieu de la *nature*; c'est-à-dire de l'assemblage des lois générales ou rapports *nécessaires* qui existent entre les êtres; ils mettent dans la société religieuse, les lois à la place de l'Être Suprême, comme ils mettent dans la société politique, la *loi* à la place du monarque'. *Théorie*, p. 23, noot 1.

[91] Volgens Klinck is Bonald nu juist net die mening toegedaan: 'nature – by which [Bonald] meant power, or God, or society'. Klinck, *op. cit*., p. 66.

[92] 'Cet amour général lia les hommes entre eux, en unissant chaque homme à tous les hommes représentés dans un seul, comme le centre qui unit entre eux tous les points de la circonférence, et il produisit dans la société,

comme dit Rousseau, "*cet intérêt commun qui forma le lien social*; car, s'il n'y avait pas *quelque point dans lequel tous les intérêts s'accordent*, nulle société ne pourrait subsister ". *Théorie*, p. 40.
Uiteraard rukt Bonald het Rousseau-citaat uit zijn context. Die context is de volgende: 'La première et la plus importante conséquence des principes ci-devant établis est que la volonté générale peut seule diriger les forces de l'État selon la fin de son institution, qui est le bien commun: car si l'opposition des intérêts particuliers a rendu nécessaire l'établissement des sociétés, c'est l'accord de ces mêmes intérêts qui l'a rendu possible. C'est ce qu'il y a de commun dans ces différents intérêts qui forme le lien social, et s'il n'y avait pas quelque point dans lequel tous les intérêts s'accordent, nulle société ne saurait exister. Or c'est uniquement sur cet intérêt commun que la société doit être gouvernée. Je dis donc que la souveraineté n'étant que l'exercice de la volonté générale ne peut jamais s'aliéner, et que le souverain, qui n'est qu'un être collectif, ne peut être représenté que par lui-même; le pouvoir peut bien se transmettre, mais non pas la volonté'. *Contrat social*, boek 2, begin van hoofdstuk 1.
[93] 'Aussi remarquez que les Latins, pour exprimer l'état d'un homme dont les actions ne sont pas dirigées par des affections légitimes, ou un amour réglé, l'appellent *sui impotentia*, sans *pouvoir* sur soi-même, dans le même sens que nous disons d'un homme emporté par ses passions, qui ne sont qu'un *amour* désordonné de soi-même, qu'il n'est pas *maître* de lui'. *Théorie*, p. 42.
[94] De moderne conceptie van het volk als collectieve politieke actor, die liberalen en democraten gemeen hebben met communisten, fascisten en nationaal-socialisten, wijst Bonald radicaal af. Volgens hem gaan de revolutionairen er ten onrechte vanuit dat het volk zelfstandig kan bestaan: 'Ils veulent que le pouvoir ait reçu la loi du peuple, et il n'existe pas même de peuple avant un pouvoir' (*Législation primitive*, p. 7). Met andere woorden, het bestaan van een volk vooronderstelt dat er een God en een monarch zijn, die het religieus en statelijk kader belichamen waarbinnen de maatschappij en dus het volk kunnen bestaan: zonder God en monarch geen volk. Daarnaast geeft Bonald aan het volk ook nog een territoriale betekenis: '[L]es familles ainsi réunies en un corps forment un *peuple* sous le rapport de la communauté de territoire'. (*Législation primitive*, p. 6).
[95] In het classicistisch paradigma zetelen de hartstochten, die het lagere, inferieure deel van de mens vormen, in het lagere volk. Het hogere element, de rede, bevindt zich daarentegen in het superieure deel, de *sanior pars*. Zodra de rede haar heerschappij over de volkse hartstochten verslapt, laaien die op.
Bonald maakt het verband tussen de hartstochten en het volk wel heel erg duidelijk: '*Peuple* a sa racine dans le mot *populare*, ravager, dévaster; de là vient que dans le grec, *multitude* est synonyme de *mauvais*, de *méchant*'. *Législation primitive*, discours préliminaire, p. 8.

IV De grondwetten

[1] *Théorie*, p. 46.
[2] *Théorie*, p. 47, p. 51.
[3] Voor een overzicht van auteurs die de term 'Lois fondamentales' gebruiken of het begrip dat ermee wordt aangeduid, zie het gelijknamige lemma in het aanhangsel, p. 465.
[4] Wij zullen ze in het vervolg met die laatste meervoudsbenaming aanduiden, ook al hadden we natuurlijk ook, zoals Gijsbrecht Karel van Hogerdorp in 1812 deed in zijn *Schets van een grondwet voor het Koninkrijk Holland*, de pluralis kunnen verengen tot het enkelvoudige 'grondwet'.
[5] Montesquieu definieert de 'lois fondamentales' in cartesiaanse zin als 'les lois qui suivent directement de [la] nature'. Met 'la nature' bedoelt Montesquieu hier 'la nature de chaque gouvernement' (*Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 1, laatste zin).
[6] Méthivier, *L'ancien régime*, p. 38. Zie ook de woorden die Achilles de Harlay in 1586 richtte tot koning Hendrik III: 'Nous avons, Sire, deux sortes de lois, les unes sont les rois et ordonnances des rois, les autres sont les ordonnances du royaume qui sont immuables et inviolables, par lesquelles vous êtes monté au trône royal. Si devez-vous observer les lois de l'État du royaume qui ne peuvent être violées sans révoquer en doute votre propre puissance'. Geciteerd door Cosandey en Descimon, *L'absolutisme en France*, p. 56, die eraan toevoegen: 'La transgression des lois fondatrices aboutirait à la négation de la monarchie'.
[7] Aangezien de vorst door God is aangesteld als Zijn stadhouder, dient hij, veel meer nog dan de onderdanen, te gehoorzamen aan Gods ordonnantiën. Cf. Bodin: 'C'est la loi de Dieu, et de nature, à laquelle il est plus étroitement lié que pas un de ses sujets'. En: '[S]i la justice est la fin de la loi, la loi oeuvre du Prince, le Prince est l'image de Dieu, il faut par même suite de raison que la loi du Prince soit faite au modèle de la loi de Dieu'. *Six livres sur la république*, boek 1, laatste zin van het achtste hoofdstuk.
[8] Bodin, *op. cit*., boek 1, hoofdstuk 8: 'Les lois des Princes souverains ne peuvent altérer ni changer les lois de Dieu et de nature'. *Op. cit*., boek 2, eerste zin van hoofdstuk 3: 'Le Monarque Royal est celui, qui se rend aussi obéissant aux lois de la nature, comme il désire les sujets être envers lui, laissant la liberté naturelle, et la propriété des biens à chacun'.
[9] Bodin, *idem*: 'Le Prince est tenu à ses conventions'.

[10] Bodin, *op. cit*., boek 3, hoofdstuk 4: 'Car [celui-là] perd le titre et l'honneur de Prince, qui fait contre le devoir de Prince'.
[11] Bodin, *op. cit*., boek 1, hoofdstuk 8: 'Tous les princes sont sujets [à l'honneur], attendu que telles lois sont naturelles'.
[12] Bodin, *op. cit*., boek 3, hoofdstuk 1.
[13] Dit vormt bij Bodin het thema van boek 4, hoofdstuk 3, getiteld: 'Que les changements des Républiques et des lois ne se doivent faire tout à coup'.
[14] '[Les lois fondamentales] forment les normes supérieures et inviolables de la monarchie dont elles sont la constitution coutumière dans laquelle le Roi légitime évolue'. J. Barbey, geciteerd door Bluche, *L'ancien régime*, p. 28.
[15] 'Frankrijk' betekent letterlijk 'het rijk der Franken'.
[16] In haar zuiverste en meest integrale vorm wordt deze mythe verwoord door Boulainvilliers (*Histoire de l'ancien gouvernement de France*, 1727) en *abbé* Jean Le Laboureur (*Histoire de la Pairie de France et du Parlement de Paris, où l'on traite aussi des Électeurs de l'Empire et du Cardinalat. On y a joint des traités touchant les Pairies d'Angleterre, mâles & femelles et l'origine des Grands d'Espagne*, *par M. de G****. Londen, 1740, 1745, 1753). Zoals op de volgende bladzijden duidelijk zal worden, vindt men de mythe, of althans elementen ervan, terug bij talloze andere aristocraten (en trouwens ook bij democraten en liberalen, die haar, zo zullen we zien, op hun geheel eigen wijze aanwenden).
[17] *De Germanibus*, hoofdstuk 8.
[18] '[L]a constitution françoise n'a nullement changé; la nation assemblée, soit en Etats-généraux, soit en champs de Mars, a toujours la même autorité que sous Pharamond, Childéric, Clovis, Pépin, Hugues Capet, &c., & les rois sont toujours les chefs de cette nation généreuse, qu'elle a chargée de la puissance exécutrice, en se réservant la puissance souveraine'. Jean-Claude de la Métherie, *De la convocation des Etats généraux*, z.p., s.d. (1790?), p. 10.
[19] Emmanuel Louis Henri Alexandre de Launai comte d'Antraigues, *Mémoire sur les États-Généraux, leurs droits, et la manière de les convoquer*. Z.p., 1788, p. 7-8: 'Nos malheurs toujours renaissants, des fautes sans cesse renouvelées de la part des ministres, nous conduisant enfin au dernier période de la calamité publique, ont fixé notre attention sur la nécessité absolue d'un autre ordre des choses. Tous les regards alors se sont tournés vers les jours heureux de notre première existence. Tombés dans l'avilissement le plus profond […], il nous a fallu rétrogader pour chercher dans le tombeau de nos pères l'espoir d'une résurrection nationale. Nous avons trouvé dans les fastes de leur siècle, ce ressort si puissant qui les avoit si puissamment unis à la chose publique, ce ressort inactif depuis deux siècles, mais toujours subsistant, qui de tous les Français peut encore composer un corps collectif, imprimer à la France le titre honorable de patrie'.
[20] D'Antraigues, sprekend over de Germanen, die volgens hem de voorouders zijn van de Franse edelen: 'Soumis à la guerre au chef qu'ils avoient élu, mais se plaçant à ses côtés pour exercer avec lui toutes les fonctions législatives, souvent arbitres de la paix ou de la guerre, leur ame libre & fière, leur inspira malgré leur ignorance, les notions précieuses qui dans ce siècle de lumière forment encore la base de la liberté publique'. *Op. cit*., p. 9-10. 'Réunis dans les champs de Mars autour d'un roi qu'ils avaient élu, le vœu général dicta la loi, l'autorité législative résidoit tout entière dans ces augustes assemblées, et leurs suffrages seuls formoient les loix devant lesquelles doivent se courber leurs têtes invincibles. Les rois soumis aux loix nationales, furent punis pour les avoir enfreintes, quand l'époque fixée pour le retour de ces assemblées, présentoit à la nation le suprême législateur, & au roi son souverain juge'. *Op. cit*., p. 10-11.
Extremer dan d'Antraigues is De la Métherie, die zeer orthodox de lijn van Boulainvilliers volgt: 'Lors que les Francs & les divers autres peuples qui leur étoient associés s'établirent en Thuringe, de-là à Tournai & dans les environs, il paroit que, suivant l'usage des Germains des autres peuples qui venoient du nord, toute la nation n'étoit qu'une grande famille. Elle étoit presque continuellement assemblée, & c'étoit dans ces assemblées qu'on décidoit tout ce qui intéressoit la chose publique. On élisoit un chef de guerre […] on le portait sur un bouclier autour du camp. Ce chef assistoit à l'assemblée, & exécutait ce qu'on y avait résolu quant à la partie militaire. Mais son autorité fut très-bornée pour les autres objets qui étoient toujours décidées par l'assemblée. Les Francs s'avancèrent ensuite dans le nord de la France […]. Tous les vaincus furent à peu près réduits en servage, c'est-à-dire que les vainqueurs s'approprièrent la plus grande partie du sol, qu'ils firent travailler par les anciens cultivateurs. Ceux-ci étoient les serfs du Franc, qu'on distingua par le titre de noble. […] Les assemblées générales eurent toujours lieu au printemps. Mais les serfs ou vaincus n'avoient nullement droit d'y assister. Elles n'étoient composées des Francs ou des nobles'. *De la convocation des Etats généraux*, z.p., s.d. (1790?), p. 2-3. *Idem*, p. 14: '[La nation] doit prendre les moyens que ces assemblées aient lieu régulièrement dans certains temps réglés, comme dans les premiers temps que la nation s'établit dans les Gaules'.
[21] Ter illustratie van de door Mably geïnspireerde retoriek citeer ik het motto van een anoniem revolutionair pamflet: 'Les États-Généraux ne sont pas de notre constitution primitive'. Op pagina 5 wordt dit motto toegelicht: 'Le Roi n'est pas le Souverain, mais le Chef de la Nation, premièrement & librement élu par elle. Il

n'en fut jamais le Maître, et ne saurait jamais l'être. La Nation est libre: elle seule est souveraine. Un maître suppose des esclaves: le Roi n'a que la puissance exécutrice. […] Les Assemblées générales de la Nation sont le siège de la Puissance souveraine, législative. Pour que les États-Généraux leur eussent été substitués, il faudroit représenter un Capitulaire qui les eût institués. Où est il? Depuis 921, qui est l'époque du dernier Capitulaire, il ne s'est rien fait de constitutionnel dans la Monarchie'. *De la différence qu'il y a entre les États-Généraux et les Assemblées nationales ou Principes radicaux de la Constitution*. Anoniem, z. p., 1789. Zie ook: *Antidote contre la doctrine empoisonnée de quelques membres du Parlement, sur les États-Généraux*. Anoniem, z .p., s.d., p. 7; *De la formation des Etats généraux*, anoniem, z.p., s.d., p. 4; Rabaut Saint-Étienne, *A la nation française, sur les vices de son gouvernement, sur la nécessité d'établir une Constitution, et sur la composition des états généraux.* (Uitgever onbekend, z.p., 1788, p. 20 e.v. De latere Girondijn verdedigt in dit pamflet een systeem waarin de legislatieve macht is gespreid over de vorst, een democratische kamer en een uit afgevaardigden van de adel en clerus bestaande aristocratische kamer). Cf. Pierre-Louis Lacretelle, *De la convocation de la prochaine tenue des Etats généraux en France*, z.p., 1788, p. 1: 'Les faits anciens sont une autorité fortement réclamée. [L]es faits anciens de notre constitution seront appréciées en eux-mêmes & dans leur convenance avec la Révolution & l'organisation actuelle du Royaume'. Men kon uiteraard ook teruggrijpen op andere historische precedenten, zoals de Staten-Generaal van 1355 (*Aux États-généraux, sur les réformes à faire*, anoniem pamflet, z.p., 1789, p. 5) of die van 1483 (*Aux citoyens assemblés pour députer aux Etats généraux,* anoniem pamflet, z.p., 1789, p. 10).

[22] Deze opinie werd in 1789 onderschreven door 81% van de adellijke *cahiers de doléances* (G. Chaussinand-Nogaret, *La noblesse au XVIIIème siècle. De la féodalité aux lumières*. Editions Complexe, Brussel, 1984, p. 231). Representatief voor de opinie zijn d'Antraigues (*Adresse à l'ordre de la noblesse*, p. 54-55) en tal van anonieme pamfletten, zoals de *Annonce très intéressante pour les François, les États généraux ont été terminé même avant leur ouverture, avec un assez grand succès, on doit être assez content de leurs opérations*, uitgegeven door Bailly, Desenne en Debray te Parijs in 1789, p. 16: 'Ce qui serait arrêté par les Provinces, & sanctionné par le Roi, seroit loi. Les Provinces auroient le droit de faire exécuter ces nouvelles Loix, & les Tribunaux seroient obligés de s'y conformer […]. Il seroit donc possible de changer les États généraux en États provinciaux'. Aan de Provinciale Staten gaven veel edelen geen democratische, maar een zeer aristocratische invulling. Zo stelt d'Antraigues in zijn *Mémoires sur la constitution des Etats de Languedoc* dat er in de Staten van die provincie 23 edelen en 23 bisschoppen zitten, terwijl de derde stand er slechts door een paar burgemeesters wordt vertegenwoordigd. Deze exclusivistische visie werd overigens aangevochten door sommige liberale edelen, zoals de auteur van het *Avis au comte d'Antraigues, député aux Etats généraux pour la noblesse dans la sénéchaussée de Villeneuve-de-Bergen Vivarais*. Z.p., z.d.

[23] De bekendste vertegenwoordiger van deze these tijdens de aristocratische prerevolutie is Jean Jacques Duval d'Espremesnil, voorzitter van het Parijse hooggerechtshof en co-auteur van de 'Verklaring van de grondwetten van het koninkrijk' van mei 1787. Zie ook de vele anonieme pamfletten, zoals bijvoorbeeld *Au Roi, sur les avantages que Sa majesté doit se promettre des Etats généraux et que nous pouvons attendre d'une constitution sage et éclairée*. Z.p., 1789. Tijdens de Revolutie is de belangrijkste exponent *président* Nicolas Jannon, *Développement des principes fondamentaux de la monarchie française*. Z.p., 1795. Dat de eeuwenoude twist tussen de hooggerechtshoven en de koning tijdens de Revolutie gewoon door blijft woeden, wordt gedemonstreerd door Jean-Luc Poisot, 'Aspects juridiques et constitutionnels de la contre-révolution: la poursuite en émigration de la querelle opposant les parlements à la royauté française', in: *Mémoires de la société pour l'histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands*, 1980, nr. 37, p. 265 e.v.

[24] Boulainvilliers refereert aan het Engelse model in zijn *Troisième* en *Quatorzième lettre aux Parlements*. Volgens d'Antraigues geeft dat model het recht om in opstand te komen, zelfs tegen het parlement, wanneer de *ancienne constitution* dreigt te worden aangetast: 'En Angleterre, l'insurrection est permise; elle seroit sans doute légitime, si le Parlement détruisoit lui-même une constitution que les loix doivent conserver'. *Mémoire sur les États-Généraux*. Avignon, 1789, p. 19.

[25] De opvatting dat de Engelse constitutie een (ideaal) gemengd regime was, werd met verve verdedigd door de Geneefse advocaat Jean-Louis Delolme in diens *Constitution de l'Angleterre ou Etat du gouvernement anglais comparé avec la forme républicaine et avec les autres monarchies de l'Europe*. Van Harrevelt, Amsterdam, 1771.

[26] Voor de doctrine van Polybius, zie G. Aalders, *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum*. Hakkert, Amsterdam, 1968, p. 85-106. Voor de relatie tussen Polybius en Montesquieu, zie Kinneging, die hierover opmerkt: 'Although Montesquieu avoids the use of the term [mixed government, *régime mixte*], it is clear he believes his fatherland to have a mixed government as well, different in detail but not in principle from the English constitution. As a matter of fact, the distinction between monarchy and a mixed government is blurred by Montesquieu. But as we have seen, that was customary in the aristocratic political thought of the ancient regime'. Andreas Kinneging, *Aristocracy, antiquity and history*. Transaction, New Brunswick, N.J., 1996 p. 282-

283. Zijn opvatting dat Montesquieu in wezen een gemengd regime voorstond, stoelt Kinneging op brief nr. 81 van de *Lettres persanes* en op boek 11, hoofdstuk 8 van de *Esprit des Lois*. Kinneging, *op. cit*., p. 297, noot 38.

[27] *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 6.

[28] Een voorbeeld van een hoogrechter die een door de hooggerechtshoven gedomineerde monarchie identificeert met het gemengd regime, is *président* de Lavie. Volgens hem zijn de provinciale hooggerechtshoven zowel een aristocratie als een democratie. Een democratie zijn ze omdat ze gespreid zijn over de verschillende provincies, en omdat men zich altijd tot de rang van hoogrechter kan opwerken door een rechtersambt te kopen. Koning, hooggerechtshoven en provinciale staten houden elkaar in Lavies systeem perfect in evenwicht. Jean-Charles de Lavie, *Des corps politiques et de leurs gouvernements*. P. Duplain l'aîné, Lyon, 1766.

[29] Bluche, *op. cit.*, p. 41.

[30] *Idem*.

[31] D'Antraigues portretteert de adel als 'ordre intermédiaire entre le peuple et le Trône, défenseur né de l'un et de l'autre, et qui éloigne de l'un les fureurs de la licence, et de l'autre les attentats de la tyrannie'. *Adresse à l'ordre de la noblesse de France*. Senneville, Parijs, 1792, p. 54. Dezelfde visie vindt men bij de anonieme auteur van de *Considérations historiques et politiques sur la noblesse et le clergé français, qui prouvent que l'Assemblée n'avait pas le droit de détruire leurs titres & leurs propriétés*, z.p., 1790, p. 35: 'Ce corps intermédiaire est la plus forte barrière au despotisme, parce qu'il est autant de son intérêt de soutenir la dignité du trône que d'empêcher que le monarque devienne despote'. Zie ook Montesquieu: 'Comme les démocraties se perdent, lorsque le peuple dépouille le sénat, les magistrats et les juges de leurs fonctions; les monarchies se corrompent, lorsqu'on ôte peu à peu les prérogatives des corps ou les privilèges des villes. Dans le premier cas, on va au despotisme de tous; dans l'autre, au despotisme d'un seul'. *Esprit des Lois*, boek 8, hoofdstuk 6, eerste zin. 'Et comme [les trois puissances] ont besoin d'une puissance réglante pour les tempérer, la partie du corps législatif qui est composé de nobles, est très propre à produire cet effet'. *Op. cit.*, boek 11, hoofdstuk 6.

[32] Dit idee wordt o.a. verdedigd in een anno 1789 verschenen anoniem pamflet, getiteld *Projet de mandat général adressé aux trois ordres du Royaume pour fixer une constitution*. Het pamflet pleit voor het Engels systeem, maar voegt eraan toe dat tussen de koning en de natie *corps intermédiaires* nodig zijn: de adel en de geestelijkheid. De hoogrechter Ferrand, die in 1814 één van de auteurs is van de *Charte*, verdedigt in 1797 een soortgelijk systeem, waarin de koning heel de uitvoerende macht bezit, de Staten-Generaal samen met de koning de wetgevende macht vormt, en de besluiten van die macht worden geratificeerd door de hooggerechtshoven, die met de koning de rechterlijke macht delen. (Antoine comte de Ferrand, *L'esprit de l'histoire ou Lettres politiques et morales d'un père à son fils, sur la manière d'étudier l'histoire en général, en particulier l'histoire de France*. Déterville, 1797). De anonieme *Considérations historiques et politiques sur la noblesse et le clergé* (z.p., 1790) bepleiten een tweekamerstelstel waarin de ene kamer gereserveerd is voor de afgevaardigden van de bourgeoisie en de andere voor die van adel en geestelijkheid.

[33] Wat deze *monarchiens* wellicht het meest onderscheidde van de contrarevolutionairen, was hun definitie van de aristocratie: zij assimileerden de aristocratie niet met de tweede stand, maar concipieerden haar als een relatief open klasse die behalve voormalige edelen ook voormalige bourgeois kon omvatten. Zij wensten, met andere woorden, een nieuwe aristocratie te vormen bestaande uit *propriétaires* en notabelen.

[34] De gedachte dat er een nauw verband bestond tussen de wetten van Engeland en het 'Gothische' (Germaanse, representatieve) systeem, gaat terug op Montesquieu: 'Sur ce que M. Yorke me dit qu'un étranger ne pouvait entendre un seul mot dans milord Cook et dans Littleton, je lui dis que j'avais observé que, par rapport aux lois féodales et anciennes lois d'Angleterre, il ne me serait pas très difficile de les entendre, non plus que celles de toutes les autres nations, parce que toutes les lois de l'Europe étant gothiques, elles avaient toutes la même origine et étaient de même nature'. Pénsée 1645, in: Montesquieu, *Œuvres complètes*. Nagel, Parijs, 1950, deel 2, p. 481.

[35] 'La constitution d'Angleterre et une partie de ses usages et de ses loix ne sont autre chose que la constitution même et les usages de la France'. François-Dominique-Reynaud comte de Montlosier, *Moyens d'opérer la contre-révolution, par M. Montlosier, député de la noblesse d'Auvergne, aux Etats-Généraux de 1789, pour servir de suite à son ouvrage intitulé De la nécessité d'une contre-révolution*. Z.p., december 1791, p. 38. Toen de *Charte* van 1814 het tweekamerstelsel opnieuw introduceerde, verdedigde Montlosier het met ditzelfde argument: 'Un roi, un Sénat, une Chambre des représentants, c'est ainsi que la monarchie française a existé sous Philippe Auguste et sous Charlemagne; c'est ainsi qu'elle a existé dans les forêts même de la Germanie. Il faut laisser dire ceux qui ne voient dans cet ordre de choses que l'imitation d'une nation voisine. Diverses causes ont pu modifier soit en France, soit en Angleterre, l'ancien mode d'un Sénat et d'une Chambre des représentants, en ancrer dans les deux pays la forme des États généraux. Ces causes ayant disparu, l'Angleterre d'abord et ensuite la France ont dû revenir par la seule pente des choses à leur constitution politique ordinaire'. Geciteerd door Toda, *Bonald, théoricien de la contre*-révolution. Clovis, Etampes, 1997, p. 177-178. In zijn rede van 17 mei 1820 nam de liberale voorman Royer-Collard Montlosiers argument over. Voor Chateaubriand, zie diens *Réflexions politiques*, in: *Œuvres complètes*, editie Ladvocat, hoofdstuk 16.

[36] E.H. Kossmann, *De Lage Landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Elsevier, Amsterdam en Brussel, 1984. Deel 1, 1780-1914, p. 97.

[37] Veel pamflettisten gebruiken in 1814 het argument van de 'oude constitutie' om een constitutionele monarchie te propageren waarin de macht van de koning wordt getemperd door twee kamers. Men denke aan de pamfletten van baron Eugène de Vitrolles en aan C.P. Ducancel, *La constitution non écrite du royaume de France et les épreuves qu'elle n'a jamais cessé, un seul instant, d'être en vigueur depuis Clovis jusqu'à ce jour, suivi d'un projet de Charte*. Hacquart & De Bray, Parijs, 1814. Royer-Collard, de voormalige *monarchien* en toekomstige *doctrinaire*, betoogt dat de *Charte* in feite reeds bestond in de tijd van Lodewijk de Dikke; koning Lodewijk XVIII dat de *Charte* 'de keten des tijds weer oppakt'; de auteurs van de *Charte* tenslotte (voormalige *constituants* als graaf Beugnot en graaf Ferrand) presenteren de nieuwe constitutie als een 'acte additionnel aux lois fondamentales de l'ancienne France'. Geciteerd door Stéphane Rials, 'Essai sur le concept de monarchie limitée', in: Rials, *Révolution et contre-révolution au XIXe siècle*. Albatros, Parijs, 1987, p. 99.

[38] Van de adellijke afgevaardigden in de Staten-Generaal van 1789 stemt eenderde voor transformatie van de standenvertegenwoordiging in een Nationale Vergadering.

[39] *Le nouveau petit Robert*, editie 1993, p. 80, geeft voor het woord 'ancien' de volgende drie hoofdbetekenissen: '1) qui existe depuis longtemps; 2) qui est caractéristique du passé et n'existe plus; 3) qui a existé il y a longtemps'. In het moderne Frans heeft het adjectief 'ancien' betekenis 1 wanneer het volgt op het substantief (cf. 'une voiture ancienne'), en betekenis 2 wanneer het aan het substantief voorafgaat (cf. 'l'ancien régime' = het vorige regime). In ouder Frans gold deze regel niet, of althans minder strikt. Zo was voor hen die zich op de 'ancienne constitution' beriepen, deze constitutie niet de vorige constitutie maar de aloude, en daarom thans geldende constitutie.

[40] Ik gebruik hier en in de volgende alinea de termen 'reactionair' en 'conservatief' niet in de partijpolitieke zin van 'contrarevolutionair'. Integendeel, de revolutionaire volgelingen van Mably huldigden een 'reactionair' discours. Hetzelfde gold voor de afgevaardigden van de Dauphiné, die in 1788 te Romans de eerste revolutionaire (d.w.z. standenloze) vergadering hielden: zij beriepen zich op de *capitulations* van *dauphin* Humbert II, die de vorst voorschreef de gewoonten, vrijheden en rechten van de provincie te eerbiedigen, en die hun het recht gaf om hem, wanneer hij ze niet eerbiedigde, hun gehoorzaamheid te weigeren. Jean-Jacques Lenoir Laroche, *Observations sur les principes de la constitution des États de la Dauphiné, contenant leur examen et leur développement*. Z.p., p. 8-9.
Terloops zij opgemerkt dat een 'reactionaire' interpretatie van de *ancienne constitution* noodzakelijkerwijs correspondeert met een 'fundamentalistische' conceptie van het *principium*. Een 'conservatieve' interpretatie van de *ancienne constitution* gaat logischerwijs samen met een 'organicistische' conceptie van het *principium*. Hoewel de fundamentalistische conceptie en de organicistische elkaar logisch gezien uitsluiten, gaan zij bij veel auteurs van het classicistisch discours, dat een aristotelisch organicisme combineert met een platoons fundamentalisme, schijnbaar probleemloos samen; dit zowel in de politieke theorie als in de politieke praktijk. Politiek is immers maar zeer ten dele een logische exercitie.

[41] Bijvoorbeeld bij Montlosier: 'Ce n'est donc pas, comme on dit, l'ancien régime avec ses abus, que les émigrans françois veulent ramener; mais c'est la constitution françoise qu'ils veulent rétablir; c'est cette constitution ancienne qu'ils veulent rétablir sur des bases invariables, pour qu'elle ne soit plus, comme autrefois, à la discrétion des hommes puissans qui pouvoient, au gré de leur caprice ou de leur intérêt, la changer, la modifier, ou l'anéantir'. François-Dominique-Reynaud comte de Montlosier, *Moyens d'opérer la contre-révolution, par M. Montlosier, député de la noblesse d'Auvergne, aux Etats-Généraux de 1789, pour servir de suite à son ouvrage intitulé De la nécessité d'une contre-révolution*. Z.p., december 1791, p. 33.

[42] O.a. Jacob-Nicolas Moreau, *Maximes fondamentales du gouvernement françois, ou Profession de foi nationale, renfermant tous les Dogmes essentiels de notre Symbolique politique*. Moutard, Parijs, en Blaizot, Versailles, 1789, art. 22: 'Notre constitution Monarchique françoise suppose essentiellement: Un Roi, qui SEUL, par son pouvoir législatif, garantit à tous ses sujets leur vie, leur état, leur liberté, leurs propriétés; Qui SEUL, par son pouvoir judiciaire […, etc., etc.]'.

[43] De liberale revolutionair Salaville ontmaskert het contrarevolutionaire constitutiebegrip: 'On ne cesse de nous parler de constitution: C'est le mot de ralliement de tous les ordres privilégiés, c'est avec ce mot qu'ils prétendent nous fermer la bouche. Menacer leurs privilèges, c'est renverser la constitution; comme s'il était de l'essence de la Constitution Monarchique, qu'il y eût des Ordres privilégiés; mais qu'ils tâchent du moins, d'accorder toutes ces distinctions antisociales avec l'idée que nous devons nous former de la Monarchie; qu'ils nous fassent voir qu'elles en sont des parties tellement intégrantes qu'il est impossible à la Monarchie d'exister sans elles; c'est, je crois, ce qu'ils n'ont pas encore fait, & ce qu'il leur serait peut-être difficile d'établir'. Jean-Baptiste Salaville, *De l'organisation d'un État monarchique, ou considérations sur les vices de la monarchie françoise, & sur la nécessité de lui donner une constitution*. Z.p., 1789.

[44] 'Les malheurs que la Nation a éprouvés à diverses époques, tiennent à la légèreté de son caractère' (*Principes et réflexions sur la constitution française*. Anoniem pamflet, z.p., dateert waarschijnlijk van 1791). Cf. Charles

de Villers, *De la liberté* (1791): '[La démocratie] ne conviendra jamais aux Français, non pas à cause d'un territoire de 60.000 lieues carrées, qu'à cause qu'ils sont Français'. Geciteerd door Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, deel 2, p. 117. Cf. het anonieme pamflet *De l'esprit d'agitation des républiques comparé à la tranquillité monarchique* (Londen, 1799).

[45] Noord-Frankrijk kende onder het ancien régime ongeveer driehonderd (streekgebonden) stelsels van gewoonterecht. In Zuid-Frankrijk daarentegen gold het Romeins recht.

[46] Burke richt de volgende woorden tot zijn Franse lezers: 'You might, if you pleased, have profited of our example, and have given to your recovered freedom a correspondent dignity. Your privileges, though discontinued, were not lost to memory. […] Your constitution was suspended before it was perfected; but you had the elements of a constitution very nearly as good as could be wished'. *Reflections on the Revolution in France*, Penguin editie 1986, p. 121-122. Cf. p. 122: 'your old and our present constitution'; en p. 142: 'antient constitution'.

[47] Behalve in de traditie van de *common law* stond Burke ook in die van de *natural law*. Net zoals Bonald legde Burke een nauw verband tussen beide: 'For Burke, the natural law was the ultimate standard by which human law was to be measured, and he emphatically rejected the positivism of Hobbes and indeed any conception of law as the product of human will: "All human laws are, properly speaking, only declaratory; they have no power over the substance of original justice..." Nevertheless, the law he advocated on a practical basis was the law embodied in the British constitution and common law, which, as we have said, he interpreted as a mundane manifestation of the transcendent natural law. The law Burke revered was, to his mind, at once God-given and historically evolved. Burke, in short, like his Whig forebears, believed in the existence of a higher moral law to which all valid positive law must conform, a universal law which manifests itself in diverse concrete forms, in the great variety of legal codes and customs that constitute particular cultural traditions'. Linda C. Raeder, 'The Liberalism/Conservatism of Burke and Hayek: A Critical Comparison', in: *Humanitas*, jaargang 10, 1977, nr. 1. Voor een beschrijving van de *common law school* zie J.G.A. Pocock, *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

[48] 'C'est ce que vous sentiez, lorsque vous étiez en France'. Joseph de Maistre, *Considérations sur la France*. Kritische editie Jean-Louis Darcel. Slatkine, Genève, 1980, p. 136.

[49] Maistre maakt hier een knipoog naar Montesquieus *Lettres persanes*, een verzameling brieven geschreven door denkbeeldige Perzen die op ironische wijze de absolutistische en klerikalistische aspecten van het ancien régime aan de kaak stellen.

[50] De opmerking van prinses Maxima dat *de* Nederlander niet bestaat, is een variant van Maistres stelling dat *de* mens niet bestaat.

[51] 'La Constitution de 1795, tout comme ses aînées, est faite pour l'*homme*. Or, il n'y a point d'*homme* dans le monde. J'ai vu, dans ma vie, des François, des Italiens, des Russes, etc.; je sais même, grâce à Montesquieu, *qu'on peut être Persan*: mais quant à l'*homme*, je déclare ne l'avoir rencontré de ma vie; s'il existe, c'est bien à mon insu […]. [U]ne constitution qui est faite pour toutes les nations n'est faite pour aucune: c'est une pure abstraction, une œuvre scolastique faite pour exercer l'esprit d'après une hypothèse idéale, et qu'il faut adresser à l'*homme*, dans les espaces imaginaires où il habite. Qu'est-ce qu'une constitution? N'est-ce pas la solution du problème suivant? Etant données *la population, les mœurs, la religion, la situation géographique, les relations politiques, les richesses, les bonnes et les mauvaises qualités d'une certaine nation, trouver les lois qui lui conviennent*'. Maistre, *op. cit*., p. 122-123. Het citaat in de laatste zin is een knipoog naar Rousseau en Sieyès.

[52] Toda, *op. cit.*, p. 143.

[53] '[S]i l'homme naît partout le même, la même constitution politique et religieuse doit convenir à toutes les sociétés, la même éducation à tous les hommes, la même administration à tous les États'. *Théorie*, p. 17.

[54] Baldensperger, *op. cit.*, deel 2, p. 149.

[55] De kanteling vindt volgens Fiette pas plaats in of na de jaren 1812-1814. Suzanne Fiette, *La noblesse française, des Lumières à la Belle Epoque*. Perrin, Parijs, 1997, p. 119.

[56] *Théorie*, p. 17-18.

[57] *Théorie*, p. 59-60.

[58] *Théorie*, p. 60.

[59] *Théorie*, p. 61.

[60] *Théorie*, boek 1, hoofdstuk 3.

[61] *Théorie*, p. 11: 'Que sont en effet toutes les sciences auprès de la science de la société? et qu'est l'univers lui-même, si on le compare à l'homme?' Ongeveer tegelijkertijd met Bonald, namelijk in 1793-1794, bedenkt diens tegenvoeter Condorcet de term 'sociale wetenschap' (*science sociale*). Zie het *Fragment de la Xème époque* in Condorcets *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (Parijs, 1795).

[62] *Théorie*, p. 60.

[63] Het Latijnse adjectief *civilis*, waarvan via het Frans de Nederlandse woorden 'geciviliseerd' en 'civilisatie' zijn afgeleid, draagt de betekenis van 'beschaafd'.
[64] Zie bijv. John Locke: 'Where-ever therefore any number of Men are so united into one Society, as to quit every one his Executive Power of the Law of Nature, and to resign it to the publick, there and there only is a Political, or Civil Society'. *Second treatise on government*, § 89.
[65] Ervan uitgaand dat burgers van nature vrij en gelijk zijn, stelt Locke de 'civil society' *tegenover* de absolute monarchie: '[I]t is evident, that Absolute Monarchy, which by some Men is counted the only Government in the World, is indeed inconsistent with Civil Society, and so can be no Form of Civil Government at all'. *Second treatise on government*, § 90.
[66] 'Union de la société religieuse et de la société politique, pour former la société civile'. *Théorie*, p. 60.
[67] *Idem*.
[68] '[U]nion intime, indissoluble des deux sociétés dans la répression des volontés par la répression des actes extérieurs, et dans la répression des actes extérieures par la répression des volontés; *pouvoir* de l'homme, *pouvoir* de Dieu, fondement inébranlable de la doctrine des deux puissances'. *Théorie*, p. 60-61.
[69] *Théorie*, p. 10.
[70] '[E]t, à proprement parler, des sociétés non constituées ne méritent pas plus le nom de *société*, qu'un corps qui ne serait pas pesant ne mériterait pas le nom de corps'. *Théorie*, p. 10.

V Monisme

[1] *Théorie*, p. 11 en p. 30.
[2] 'Donc la société religieuse et la société physique ont la même *constitution*, puisque la *constitution* d'une société est l'ensemble des lois ou rapports *nécessaires* qui existent entre les êtres dont elle est composée'. *Théorie*, p. 30.
[3] *Théorie*, p. 62.
[4] '[L]a conservation de l'homme social'. *Théorie*, p. 62. Bonald plaatst de maatschappelijke mens (*l'homme social*) tegenover de individuele mens, het individu.
[5] 'Si la religion est impuissante à réprimer les volontés ou l'homme moral, le gouvernement sera hors d'état d'empêcher les actes extérieures ou l'homme physique; à mesure que le gouvernement sera plus faible, la religion deviendra moins réprimante; le gouvernement ne pourra chanceler sans que la religion ne soit ébranlée, ni la religion attaquée, sans que le gouvernement ne s'affaiblisse. L'homme, dans son existence fugitive, n'apercevra pas toujours l'altération simultanée de ces deux freins nécessaires des passions humaines; mais la société, qui ne meurt pas, en ressentira infailliblement les effets, et verra s'affaiblir, s'altérer, se détruire, s'anéantir ensemble le culte public et le gouvernement, la religion et la constitution.' *Théorie*, p. 62.
[6] Deze verbanden legt Bonald vooral in de *Théorie du pouvoir religieux* en in *Du divorce.*
[7] De term 'polyarchie', die een veelvoud van machten aanduidt, gebruikt Bonald zelf niet. Bij mijn weten wordt hij voor het eerst gebruikt door de Amerikaanse politicoloog Robert Dahl, *Polyarchy* (Yale University Press, New Haven, 1971), maar dan in een andere betekenis als hier, namelijk als alternatieve benaming voor specifiek de democratie.
[8] Deze verbanden legt Bonald vooral in de *Théorie du pouvoir religieux*, *Du divorce* en de *Législation primitive.*
[9] *Théorie*, p. 13-14.
[10] In zijn parabels van de zon, de lijn en de grot stelt Plato het Goede, dat hij goddelijke kwaliteiten toedicht en dat hij assimileert met de zon (daar is er maar één van), tegenover de veelheid van de schaduwen, die symbool staan voor de illusies van de massa. Plato*, Republic*, VII, 502-521.
[11] P. Mesnard, 'Le platonisme de Jean Bodin', in: *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*. Actes du Congrès de Tours et de Poitiers de l953. Les Belles Lettres, Parijs, 1954, p. 352-361.
[12] Jean Bodin, *Les six livres de la République*. Editie Le livre de poche, 1993, boek 1, p. 155.
[13] Het adagium dat de republiek ondeelbaar is, maakt nog steeds deel uit van de Franse grondwet (art. 2: 'La France est une république indivisible').
[14] Een weerlegging van Klincks argument dat Bonald géén platonist is, vindt men in het aanhangsel onder het lemma 'Platonisme', p. 469.
[15] Zie het lemma 'Monarchiens' in het aanhangsel, p. 466.
[16] 'Si, révélant à la pensée le mystère de ce nœud invisible et puissant, qui, dans la société politique, de toutes les *volontés* ne fait qu'une *volonté*, de tous les *pouvoirs* ne fait qu'un *pouvoir*, de toutes les *forces* ne fait qu'une *force*, de tous les *hommes* ne fait qu'un *homme*, la nature lui présente cette idée de l'unité, si grande parce qu'elle est si simple; si elle lui montre dans l'homme moral *unité* de volonté, dans l'homme physique *unité* d'action, dans l'univers *unité* de plan; si elle lui fait voir dans l'unité le principe de l'ordre, dans l'unité le secret du *beau*: l'ambition déçue de ses espérances s'indigne contre la barrière que la nature veut opposer à ses desseins, et l'homme, entraîné par l'ambition, rejette les inspirations de la nature; et, s'éloignant de l'idée simple et vraie de l'*unité* et de l'*indivisibilité* du *pouvoir*, se perd dans les combinaisons laborieuses de la division et de l'équilibre

des *pouvoirs*. C'est donc sur une fatalité aveugle, sur une division sans terme ou un équilibre incertain de *pouvoirs*, que l'homme élève, malgré la nature, à l'aide de l'orgueil et de l'ambition, l'édifice de la société'. *Théorie*, p. 13-14.

[17] 'Mais l'ouvrage se ressent du peu de solidité des bases et de la folie des ouvriers. L'architecte lui-même ne peut se reconnaître dans ce désordre; il prend des opinions pour des principes, et des raisonnements pour des conséquences; il a *imaginé* une société, il *imagine* l'homme, et ne reconnaît plus ni l'homme, ni la société. Aussi des hommes extraordinaires lui paraissent des hommes vertueux, et des sociétés célèbres lui semblent des sociétés heureuses. Cependant cet ouvrage ruineux croule de toutes parts; les passions l'ont élevé, les passions le détruisent; et l'homme, qui s'obstine en vain à le soutenir, *multiplie*, pour en retarder la chute, *des étais dont la multitude démontre l'inutilité*. (*Contrat social*.) Alors, fatigué de ses efforts impuissants, fatigué de ses propres erreurs, lorsqu'il voit tout dans la nature obéir à des lois constantes, il doute s'il y a, pour les sociétés, d'autres lois que le hasard; il en vient jusqu'à douter que la société soit dans la nature de l'homme'. *Théorie*, p. 14.

[18] Verdrukking (*oppression*) dient men te onderscheiden van onderdrukking (*répression*). In Bonalds terminologie is onderdrukking het beteugelen van de hartstochten. Onderdrukking is volgens Bonald in overeenstemming met de natuur. Verdrukking daarentegen betekent volgens hem dat je de wetten van de natuur overtreedt door toe te geven aan je heerszucht, je fundamentele hartstocht.

[19] '[L'homme sans préjugés] remarquera, dans les faits incontestables dont je vais mettre sous ses yeux le rapprochement, l'unité de Dieu et l'unité de *pouvoir* général se détruire à la fois dans la société; la multiplication des dieux suivre de près la multiplication des pouvoirs ou la division du *pouvoir* général; l'oppression religieuse et l'oppression politique peser ensemble sur la société; le pouvoir s'anéantir, et bientôt le sentiment même de l'existence de l'Être suprême s'effacer de l'esprit de l'homme'. *Théorie*, p. 63.

[20] '[L]e principe intérieur de la monarchie est un principe d'unité, d'existence, de perfectionnement politique et religieux; et le principe des sociétés non constituées est un principe de division, de mort, de néant politique et religieux'. *Théorie*, p. 70.

[21] Euclides, *Elementen*, boek 1.

[22] Bonald doelt op de achttiende eeuw, de eeuw der Verlichting (*siècle des Lumières*).

[23] Deling van de eredienst: de deling van de Franse katholieke kerk in een pro-revolutionaire 'constitutionele kerk' en de contrarevolutionaire kerk van de eedweigeraars.

[24] Het atheïsme van Hébert en de ontkerstenaars, die een beeldenstorm ontketenen.

[25] Robespierre installeert de eredienst van het Opperwezen.

[26] De despotische macht van Robespierre.

[27] Paradoxalerwijs vergroot de Terreur de populariteit van het door haar vervolgde katholicisme, en drijft ze gematigde republikeinen in de armen van de monarchie. Doordat de Revolutie zowel de royalisten treft als de katholieken, ontstaat er tussen die beide categorieën een amalgaam. Dit komt de zaak van de (oude) monarchie, die tot dan toe slechts de zaak van een kleine adellijke elite was geweest, zeer ten goede.

[28] De eerste despoot was volgens de bijbelse overlevering Nemrod. Onder diens bewind ontwikkelde zich een veelgodendom.

[29] '[L]a constitution politique est altérée en France, depuis un siècle, par des volontés particulières mises trop souvent à la place de la volonté générale: la religion est attaquée, depuis le même temps, par l'orgueil et l'impiété: le gouvernement et la religion vont s'affaiblissant de concert; bientôt la division du *pouvoir* entraîne la division du culte, et l'abolition de tout culte public suit de près l'anéantissement de tout *pouvoir* général. Alors l'existence même de Dieu est hautement attaquée, et l'on voit l'athéisme le plus effronté naître de la démocratie la plus illimitée: mais les peuples ne peuvent exister sans divinité, ni les sociétés sans *pouvoir*: les sens se créent des dieux, l'ambition érige un *pouvoir*. Ses courtisanes sont les divinités, des bourreaux sont le *pouvoir*, et l'idolâtrie la plus impure s'élève à côté du despotisme le plus féroce; mais la religion reparaît, et elle tend la main à la monarchie qui se relève. Ainsi le culte le plus compliqué, le polythéisme, a commencé dans l'univers avec le gouvernement le plus simple, le despotisme; et, de nos jours, l'absence de tout culte, le théisme ou l'athéisme, commence en Europe, avec le gouvernement le plus compliqué, la division et l'équilibre des pouvoirs, ou le gouvernement *représentatif*'. *Théorie*, p. 69-70.

VI Pluralisme

[1] De voornaamste hiervan waren Venetië, Genua, de Duitse rijkssteden, de Zwitserse kantons en de zeven Nederlandse gewesten die samen de statenbond vormden die men gewoonlijk de Republiek der Verenigde Nederlanden noemt.

[2] Zie het lemma 'Ancien régime' in het aanhangsel, p. 450.

[3] '1. Intervention de la religion dans toutes les actions sociales. 2. Éducation religieuse et politique, ou éducation publique. 3. Indépendance de la religion et de ses ministres de toutes volontés particulières. 4. Succession héréditaire de l'exercice du *pouvoir*. 5. Indépendance personnelle du monarque. 6. Perpétuité de la profession

militaire ou de la force publique assurée par l'hérédité. 7. Indépendance de la force publique de toutes volontés particulières. 8. Établissement des tribunaux dépositaires des lois. 9. Indépendance des tribunaux de toutes volontés particulières. 10. Nomination des agents du *pouvoir* ou ministres. 11. Responsabilité des ministres aux tribunaux dépositaires des lois. 12. Indépendance de toutes les professions sociales, assurée par l'inamovibilité de leurs membres'. *Théorie*, p. 91.

[4] 'La société religieuse se joint à la société politique pour réprimer les volontés dépravées de l'homme ou ses passions. Mais les passions naissent avec l'homme et ne meurent qu'avec lui; la religion doit donc s'emparer de l'homme social à sa naissance et le suivre jusqu'au tombeau.
Intervention de la religion dans toutes les actions sociales de l'homme: première loi religieuse, conséquence *nécessaire* de la loi fondamentale de la religion publique, et fondamentale elle-même'. *Théorie*, p. 72.

[5] Aangezien de hartstochten van de vorst voor de maatschappij gevaarlijker zijn dan die van een gewoon individu, is het volgens Bonald vooral voor de vorst belangrijk om onder invloed te staan van de religie. Daarom wordt de vorst als kind onderwezen (en als volwassene geadviseerd) door bisschoppen, die hem verdedigen en respecteren maar die ook, zodra hij gestorven is, over hem oordelen. Verder komt de invloed van de religie volgens Bonald tot uiting in de wijdingsplechtigheid en in de koninklijke eed om de religie te eerbiedigen. *Théorie*, p. 73.

[6] *Théorie*, p. 73-74.

[7] 'A la conservation et à la transmission héréditaire du patrimoine familial se joignaient étroitement la conservation et la transmission du métier paternel, depuis le métier de roi (c'est l'expression de Louis XIV) dans la famille régnante, jusqu'à celui de laboureur dans la famille du plus modeste tasin. (…) Pareil coup d'œil sur les carrières d'Eglise. Il était de tradition que la famille de Clermont-Tonnerre eût toujours dans le même temps trois pairs ecclésiastiques. L'archevêché de Lyon appartenait héréditairement – ce qui ne veut pas dire de père en fils – à la famille de Villeroy. Les Rohan se succédèrent sur le siège épiscopal de Strasbourg et les Gondi sur celui de Paris. Le futur cardinal de Retz s'était distingué pendant sa jeunesse par ses duels et ses galanteries. En lui frémissait l'âme la moins ecclésiastique du monde; mais en sa qualité de cadet, il ne pouvait être destiné par son père qu'à l'évêché de Paris. La cléricature était, comme on sait, la carrière des plus jeunes dans les familles titrées. Dès l'enfance, dès l'âge de quatre ou cinq ans, le cadet y était familièrement nommé « Monsieur l'abbé ». De ses deux plus jeunes fils, la marquise de Mailly fait « à coups de bâton » un prêtre et un religieux'. Frantz Funck-Brentano, *L'Ancien Régime*. Fayard, Parijs, 1926, p. 99 e.v.

[8] *Théorie*, p. 76.

[9] Men zag aanvankelijk nog een derde alternatief, namelijk loting. Maar omdat loting geassocieerd werd met democratie, en democratie met anarchie, vonden de meesten loting geen reële optie. Twee uitzonderingen op deze regel vormden de revolutionaire jury's, waarvan de leden door loting werden aangewezen, en de vertegenwoordigende lichamen van het regime van Thermidor, wier leden werden aangewezen door een combinatie van loten en verkiezen. Bernard Manin, *Principes du gouvernement représentatif*. Flammarion, Parijs, 1996, p. 110.

[10] Voorbeelden van electieve monarchieën in het tijdperk van Bonald zijn het Duitse Rijk en Polen, waar de keizer respectievelijk de koning worden gekozen. Volgens sommige van Bonalds tijdgenoten zou Frankrijk ten tijde van Clovis ook een electieve monarchie zijn geweest (en dat dus ook nu nog moeten zijn). Deze visie wordt onder meer uitgedragen in het anonieme pamflet *Annonce très intéressante pour les François, les États-Généraux ont été terminé même avant leur ouverture, avec un assez grand succès, on doit être assez content de leurs opérations*. Bailly, Desenne, Debray, Parijs, 1789.

[11] *Théorie*, p. 78.

[12] 'Remarquez encore la concordance de cette loi avec le principe élémentaire de la société politique. Dans une société qui ne considère que les familles et jamais les individus, la volonté générale a dû confier le pouvoir général à une famille et non à un individu'. *Théorie*, p. 76.

[13] *Théorie*, p. 79.

[14] *Théorie*, p. 83.

[15] Sinds de ordonnantie van Moulins uit 1566 het kroondomein onvervreemdbaar en onverjaarbaar had verklaard, gold de notie als een 'loi fondamentale' van de Franse monarchie. François Bluche, *L'Ancien régime. Institutions et société*. Editions de Fallois, Parijs, 1993, p. 186.

[16] James Henderson Burns, *Histoire de la pensée politique médiévale*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1993, p. 471-472.

[17] Al onder Lodewijk XI bedroegen de inkomsten uit het kroondomein slechts 2% van de staatsuitgaven. Emmanuel Le Roy Ladurie, *L'État royal*. Hachette, Parijs, 1987, p. 100. De opkomst van het absolutisme ging gepaard met de introductie van staande legers en van reguliere, periodieke belastingen om deze legers in stand te houden. Van toen af aan werden de staatsuitgaven niet meer gefinancierd met inkomsten uit het kroondomein, maar uit de opbrengsten van de reguliere belastingen. Elias noemt deze ontwikkeling de 'vorming van het

monopoliemechanisme'. Norbert Elias, *Het civilisatieproces*, deel 2. Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1982, p. 113-119.

[18] 'Ainsi l'oppression publique sera empêchée, et l'homme dépositaire du *pouvoir* de l'État sera limité, dans sa volonté particulière, non par des équilibres ou des chocs, mais de la même manière que la volonté de Dieu même est limitée par des lois ou rapports *nécessaires*, et qu'elle ne peut détruire'. *Théorie*, p. 82.
Hoe wetten Gods wil beperken, legt Bonald uit in de bijbehorende voetnoot, die duidelijk blijkt geeft van een mathematisch, door Leibniz en Descartes geïnspireerd wereldbeeld: 'Dieu ne peut changer les essences des choses; ôter la rondeur au cercle, l'égalité des angles à un triangle équilatéral, l'étendue à la matière, la figure au corps, etc.'

[19] *Théorie*, p. 81-83.

[20] *Théorie*, p. 82.

[21] Het leger van het ancien régime bestaat uit vrijwilligers en huurlingen, sinds 1689 aangevuld door een 'milice' waarvan de leden worden aangewezen door loting. Bluche, *op. cit*. 62. Alleen al in 1793 roept het revolutionaire regime 300.000 man onder de wapenen. Jean-Clément Martin, *Contre-révolution, Révolution et Nation en France*, 1789-1799. Seuil, Parijs, 1998, p. 170.

[22] De invoering van de dienstplicht vormt de aanleiding voor de revolte van de boeren in de Vendée tegen het revolutionaire regime. François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, deel 1, p. 212.

[23] Jean-Clément Martin, *op. cit*., p. 160.

[24] Jean-Clément Martin, *op. cit*., p. 219-222.

[25] 'Le déplacement excessif des hommes, par la profession militaire, n'était pas moins prévenu que l'emploi excessif des propriétés par l'impôt, puisqu'une loi bornait cette profession à un certain nombre de familles, et qu'il y avait des familles militaires comme il y avait des familles sacerdotales et une famille royale'. *Théorie*, p. 83.

[26] *Théorie*, p. 84: 'Il était dans la nature des choses, que les professions fussent *distinguées* entre elles par le degré d'utilité dont elles étaient pour remplir la fin de la société'.

[27] 'Ainsi la loi fixa toutes les familles dans une certaine profession, comme la nature fixait tous les hommes dans une certaine famille'. *Théorie*, p. 85.

[28] *Théorie*, p. 84.

[29] Dit geschiedt in 1791 middels de loi-d'Allarde, artikel 1: 'Tous privilèges de professions sont supprimés. A compter du 1er avril prochain, il sera libre à tout citoyen d'exercer telle profession ou métier qu'il trouvera bon après s'être pourvu d'une patente et en avoir acquitté le prix'. Geciteerd door Émile Coornaert, *Les corporations en France avant 1789*. Gallimard, Parijs, 1941, p. 181.

[30] Coornaert, *op. cit*., p. 197-198.

[31] *Théorie*, p. 85.

[32] Bij Bonald zijn we dus mijlenver verwijderd van het 'racisme' dat Hannah Arendt in het gedachtengoed van een Boulainvilliers meende te kunnen aantreffen, en dat volgens haar de voorafschaduwing vormde van de door Hitler gerecyclede rassenleer uit Arthur de Gobineaus *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853).

[33] Voor het geval van de hedendaagse Franse elites zie de *case study* van de socioloog Eric Mension-Rigaud, *Aristocrates et grands bourgeois*, Hachette, Parijs, 1997. Het concept 'pouvoir social' is ontleend aan Pierre Bourdieu, *La distinction.* Editions Minuit, Parijs, 1979.

[34] 'Fixité et perpétuité de la force publique par l'hérédité de la profession militaire-*défensive*. De cette loi suivait l'indépendance de la profession de la volonté particulière du monarque, et l'inamovabilité de la personne'. *Théorie*, p. 86.

[35] *Théorie*, p. 89.

[36] '[…] un corps, trop nombreux pour être séduit, assez puissant pour ne pas être intimidé, qui n'ait aucun intérêt à altérer le dépôt'. *Ibidem*.

[37] 'Dépôt des lois', ook wel 'souverain consistoire des lois'. François Bluche, *op. cit*., p. 207. Zie ook Montesquieu, *Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 4.

[38] Deze theorie staat bekend als de 'théorie des classes'. François Bluche, *op. cit*., p. 207.

[39] Emmanuel de Waresquiel en Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration*. Perrin, Parijs, 1996, p. 62.

[40] De hoogrechter Joseph de Maistre verdedigt dit idee door instemmend de volgende passage te citeren: 'Een deel van de plicht [van de hoogrechters] is om de wil van de soeverein, wanneer die op een dwaalspoor is geraakt, te weerstaan. Op grond van dat beginsel zei de befaamde kanselier l'Hôpital tegen het hooggerechtshof van Parijs, toen hij daar in 1561 het woord toe richtte: "Magistraten moeten zich niet laten intimideren door de toorn van hun vorsten, die voorbijgaat, maar moeten zich steeds houden aan hun eed te gehoorzamen aan de wetten, want dat zijn de echte geboden van de koningen". Joseph de Maistre, *De Satanische Revolutie*. Aspekt, Soesterberg, 2003, p. 124. Het werk waaruit Maistre hier citeert is Nicolas Jannons *Développement des principes fondamentaux de la monarchie française*. Z.p., 1795.

[41] Het tweede idee bleef vaak impliciet, waarschijnlijk omdat het simpelweg bekend en vanzelfsprekend werd geacht. Het stoelde op de volgende gedachte: 'Een ambt dat je koopt, wordt je eigendom. Een eigendom kan je, in een rechtsstaat, niet worden afgenomen. Daarom is iemand die zijn ambt koopt, onafzetbaar'. Dat ook Montesquieu uitging van deze impliciete veronderstelling (koopbaarheid = eigendom = erfelijkheid = onafzetbaarheid / permanentie / aristocratie), kan men afleiden uit het voornaamste argument dat hij aanvoerde voor de koopbaarheid van ambten: 'Het maakt de standen van de Staat permanenter. Suidas zegt heel terecht dat Anastasius, door alle magistraturen te verkopen, het rijk had veranderd in een soort aristocratie' (*Esprit des Lois*, boek 5, hoofdstuk 19).
De gedachte dat een ambt een 'eigendom' was, sloot aan bij de eigendomsopvatting van het ancien régime, welke veel breder was dan die van nu. Zo had eigendom niet alleen betrekking op materiële bezittingen, maar kon het ook immateriële zaken omvatten, zoals een ambt, een voorrecht of de persoonlijke vrijheid.
[42] Constitutie van 1791, chapiter 5, art. 1: 'Le Pouvoir judiciaire ne peut, en aucun cas, être exercé par le Corps législatif ni par le roi'. Art. 2: '[Les juges] ne pourront être, ni destitués pour forfaiture dûment jugée, ni suspendus que pour une accusation admise'.
[43] Die opvatting zouden zij zeer wel kunnen hebben ontleend aan Montesquieu, die in zijn *Esprit des Lois*, in het hoofdstuk over de Engelse constitutie (boek 11 hoofdstuk 6), het volgende opmerkt: 'La puissance de juger ne doit pas être donnée à un sénat permanent, mais exercée par des personnes tirées du corps du peuple (comme à Athènes), dans certains temps de l'année, de la manière préscrite par la loi, pour former un tribunal qui ne dure qu'autant que la nécessité le requiert'. De revolutionairen reduceerden Montesquieu tot een anglomaan, maar Montesquieu zelf relativeerde zijn anglomanie (o.a. in boek 11 hoofdstuk 7). Behalve het Engelse model bewonderde hij ook het antiek republikeinse Rome, de wetten van de oude Germanen en de Franse getemperde monarchie van vóór de Zonnekoning. Het systeem van de koopbare ambten was een karakteristiek van dat laatste model. Montesquieu verdedigde dan ook de koopbaarheid van ambten (in *Esprit des Lois*, boek 5, hoofdstuk 19). Men ziet dat men bij de hoogrechter Montesquieu zowel een idee kan vinden dat men vóór de koopbaarheid van ambten kan laten pleiten, als argumenten die men tegen de koopbaarheid van ambten kan aanvoeren. Het idee contra ligt ten grondslag aan de revolutionaire constitutie van 1791, chapiter 5, art. 2: 'La justice sera rendue gratuitement par les juges élus à temps par le peuple, et institués par des lettres-patentes du roi qui ne pourra les refuser. – L'Accusateur public sera nommé par le Peuple'.
[44] *Théorie*, p. 88.
[45] In de Nederlandse geschiedenis omvat de 'Franse tijd' de episoden van de Bataafse Republiek (1795-1806), het Koninkrijk Holland (1806-1810) en de periode dat Nederland bij het Franse keizerrijk was ingelijfd (1810-1813).
[46] Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden, art. 42, tweede lid. Uit de genoemde voorbeelden blijkt dat de Revolutie in staatsrechtelijk opzicht, zowel in Nederland als in Frankrijk, op sommige punten louter als doorgeefluik heeft gefungeerd tussen de oude monarchie naar Frans model en de moderne liberale democratie.
[47] *Théorie*, p. 89.
[48] 'Aussi la responsabilité des ministres était-elle formellement demandée par les trois ordres de l'État à leur dernière convocation. Cette loi n'a aucun inconvénient, parce qu'une loi *nécessaire* ne peut avoir d'inconvénient, et si elle entrave la marche de l'administration, c'est une preuve qu'il y a quelque autre loi dont l'exécution est négligée, ou quelque loi non *nécessaire*'. *Théorie*, p. 90.
[49] 'indépendants, dans leur existence politique et leurs fonctions'. *Théorie*, p. 93.
[50] De 'soevereiniteit in eigen kring' houdt volgens Kuyper in dat 'het huisgezin, het bedrijf, de wetenschap, de kunst en zo veel meer, maatschappelijke kringen vormen, die niet aan de staat hun aanzijn danken, noch aan de hoogheid van de staat hun levenswet ontlenen, maar gehoorzamen aan een hoog gezag in eigen boezem, dat evenals de staatssoevereiniteit heerst bij de gratie Gods'. Abraham Kuyper, *Het calvinisme: Zes Stone-lezingen*. H.J. Kok, Kampen, 1959, p. 72.
[51] De paradox wordt ook gesignaleerd door Bartillat, die over Bonalds monarchie het volgende opmerkt: 'Die monarchie die van boven komt, is niet alleen "één" in de persoon van de erfelijke koning, maar ook pluralistisch in de familiale en maatschappelijke manifestaties van al die intermediaire lichamen waar zoveel denkers om roepen teneinde het despotisme van de staat te beperken. Het eerste van die lichamen is volgens Bonald de familiekern, 'oermaatschappij, model voor alle andere maatschappijen, waarin de vader macht is, de moeder dienares en de kinderen onderdanen'. De andere maatschappijen, de beroepen en corporaties, de provincies en vooral de gemeente zijn slechts grote families. Ook daar zien we veel van die decentralisatiethema's die naar het merendeel van de rechtse of linkse politieke stromingen voeren'. Christian de Bartillat, *Histoire de la noblesse française. De 1789 à nos jours*. Albin Michel, Parijs, 1991, deel 1 'Les aristocrates, de la Révolution au Second Empire', p. 243-244.
[52] Zoals wordt opgemerkt door Maier, die evenwel de drieëenheid interpreteert volgens het schema van de *Législation primitive* (*pouvoir – ministre – sujet*): 'Für das politische Denken de Bonalds bedeutet die Anlehnung an das trinitarische Schema zweierlei: einmal rückt – da die Trinität ihrem Wesen nach eine Einheit

ist – der Gedanke der *unité du pouvoir* in den Mittelpunkt seiner Gesellschaftslehre, was zur folge hat, dass die Gewaltenteilung im Politischen ebenso abgelehnt wird wie im Religiösen die Vielfalt und Variabilität der ausserkatholischen Konfessionen. Zum andern aber verhindert gerade die trinitarische Auffassung der Gesellschaft, dass die zum Bestand des Staates notwendige politische Einheit in blinden Despotismus umschlägt, denn bei aller Gewaltenkonzentration bleiben doch die « sozialen Personen », *pouvoir*, *ministre* und *sujet*, in de Bonalds Lehre getrennt. Zwischen « Homogenität » und « Distinktion » der sozialen Glieder hält die *Théorie du pouvoir* eine sorgfältig abgewogene Mitte: sie gründet gerade auf das Spannungsverhältnis, das zwischen ihnen herrscht, die innere Ordnung der politischen Macht. So wird die Demokratie, aber auch die *despotische* Monarchie verworfen, weil in ihr eine *confusion des personnes* herrscht; nur die *königliche* Monarchie ist eine legitime Staatsform, denn sie allein bürgt sowohl für die Homogenität des *pouvoir* (durch die Erbfolge) wie auch für die gegenseitige Unabhangigkeit von Regierung und Volk'. Hans Maier, *Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der christlichen Demokratie*. Kösel Verlag, München, 1973, p. 161.
Aansluitend bij de analyse van Maier zou men Bonalds systeem als bipolair kunnen omschrijven: een platoons monisme dat resulteert in een absolutistische nadruk op een eenhoofdige macht, coëxisteert er met een aristoteliaans geïnspireerd pluralisme dat uitmondt in de aristocratische gedachte dat de maatschappij sterke onafhankelijke instituties nodig heeft ter beperking van de staatsmacht.
Gengembre duidt die paradox aldus: 'L'intégration sociale [in Bonalds monarchie] passe par les groupes, lieux relationnels par excellence. Démultiplication de l'autorité, le pluralisme en est aussi la répétition. Pouvoir sans cesse décomposé et réaffirmé, comme si le groupe réflétait dans ses fonctionnements et structure le pouvoir général. Emboîtement saisissant, qui soude, dans leur spécificité même, toutes les instances sociales à leur profonde unité. Système de renvois et d'échos, étagement d'une structure identique dans ses diversités: le Même et l'Autre organisent au profit du Même la société contre-révolutionnaire, proposant un modèle au sens mathématique du terme. Les constitutions particulières réfractent la constitution générale. Hors l'unité du pouvoir, nul monisme politique donc dans la Contre-Révolution'. Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989, p. 177.

[53] Het betreft de volgende grondwetten:
- De religie en haar dienaren zijn onafhankelijk van alle particuliere willen.
- Het militaire beroep is erfelijk.
- De *force publique* is onafhankelijk
- Er zijn hooggerechtshoven, die hoeden over de wetten.
- De hooggerechtshoven zijn onafhankelijk.
- Ministers zijn aan de hooggerechtshoven verantwoording verschuldigd.
- Alle maatschappelijke beroepen zijn onafhankelijk, doordat de leden ervan onafzetbaar zijn.

[54] 'Ainsi le caractère particulier de la monarchie est, que toutes les professions y sont dépendantes des lois et indépendantes des personnes, c'est-à-dire, dépendantes de la volonté générale, indépendantes de toutes volontés particulières'. *Théorie*, p. 91.

[55] In de *Esprit des Lois* duidt Montesquieu deze machten aan als respectievelijk de 'pouvoirs intermédiaires subordonnées et dépendants' (boek 2, hoofdstuk 4, eerste alinea), 'puissances intermédiaires' (boek 2, hoofdstuk 4, achtste alinea), 'rangs intermédiaires' (*idem*, alinea's 9 en 10), 'corps politiques' (*idem*, alinea 9), 'puissances intermédiaires dépendantes' (boek 5, hoofdstuk 11, derde alinea), en 'pouvoirs intermédiaires dépendants' (boek 6, hoofdstuk 5, vijfde alinea).

[56] *Esprit des Lois*, boek 5, hoofdstuk 11, derde alinea.

[57] *Op. cit.*, boek 5, hoofdstuk 10, derde alinea.

[58] *Op. cit.*, boek 2, hoofdstuk 4.

[59] *Op. cit.,* boek 2, hoofdstuk 4, eerste alinea.

[60] *Théorie*, p. 91.

[61] *Ibidem.*

[62] *Théorie*, p. 91-92.

[63] *Théorie*, p. 92.

[64] *Ibidem.*

[65] *Théorie*, p. 93.

[66] Bonald is wellicht de eerste in de geschiedenis die het begrip 'sociale gelijkheid' gebruikt. In elk geval lijkt hij de eerste te zijn geweest die het begrip in tegenstelling plaatste tot de 'politieke gelijkheid' van de liberalen. Deze politieke gelijkheid was in zijn ogen een holle, schijnbare gelijkheid, die feitelijk slechts kon uitmonden in een schrijnende tegenstelling tussen machthebbers en machtelozen. De vroege socialisten, waarvan velen Bonalds werk geestdriftig lazen, zouden het begrip 'sociale gelijkheid' en de gedachten die het vehiculeert, zeer wel kunnen hebben overgenomen van Bonald. Zij hebben er vervolgens wel andere accenten aan gegeven dan de contrarevolutionaire denker.

[67] 'Or, la soumission égale de la part de tous, à des lois générales et communes à tous, et à des lois particulières, relatives aux professions particulières, constitue l'égalité sociale, et l'indépendance de toute volonté personnelle constitue la liberté sociale. Il y a donc liberté et égalité sociales dans la monarchie'. *Ibidem.*
[68] *Théorie*, p. 293 en ook p. 294. Wat Bonald hier zegt, zal zijn liberale rivaal Benjamin Constant hem een kwart eeuw later nazeggen: 'La liberté des anciens […] se composait de la participation active et constante au pouvoir collectif'. Benjamin Constant, 'De la liberté des anciens comparée à celle des modernes' (redevoering gehouden in 1819 in het Parijse Athénée royal), in: Benjamin Constant, *Ecrits politiques*. Gallimard, Parijs, 1997, p. 593.
[69] De notie van 'extreme gelijkheid' zal Bonald hebben ontleend aan Montesquieu, *Esprit des Lois*, boek 8, hoofdstukken 2 en 3.
[70] *Théorie*, p. 294.
[71] *Théorie*, p. 295.

VII De regeringsvormen

[1] Voor de aristoteliaanse classificatie van regeringsvormen zie het lemma 'Regeringsvormen (Aristoteles)' in het aanhangsel, p. 471.
[2] De denkbeelden die Polybius over de regeringsvormen huldigde, worden kort uiteengezet onder het lemma 'Regeringsvormen (Polybius)' in het aanhangsel, p. 471.
[3] Zo vereenzelvigen aristocratische opposanten van het absolutisme, op grond van hun kwaliteiten als edele (edel = de beste), zichzelf met de *aristoi* van Aristoteles. Ook assimileren zij hun eigen stand, de adel, met de Romeinse senaat, met de aristocratie van Polybius. Dankzij deze beide assimilaties krijgt het begrip 'aristocratie' de nieuwe connotatie van (heerschappij van) de adellijke stand.
De aristocraten hebben een voorkeur voor een gemengd regime *à la* Polybius. Daaruit blijkt reeds dat hun streven niet is om de adel een machts*monopolie* toe te kennen. Een aristocratie, opgevat als de regeringsvorm waarin de elite in haar eentje alles voor het zeggen heeft, wijzen zij af, en zelfs is die term, wanneer men die althans in de betekenis van zulk een regeringsvorm gebruikt, voor hen een scheldwoord. (Montesquieu bijvoorbeeld schildert de aristocratische regimes van Genua en Venetië zwart af: deze regimes, waar adellijke kiescolleges het bestuur domineren, zijn volgens hem verrot).
De aristocratische interpretatoren van Polybius wensen integendeel de macht te delen met de monarch en eventueel met het volk, en blijven dus (althans nominaal) binnen een monarchaal kader. De monarchie waarnaar hun voorkeur uitgaat, en die in feite een gemengd regime is, draagt echter een sterk aristocratisch karakter, al is het maar doordat de klasse der *aristoi* in een polybiaans bestel een intermediaire positie inneemt: midden op de wip gezeten is zij degene die het noodzakelijk evenwicht bewaart tussen de beide extremen van volk en vorst.
[4] De Engelse constitutie is volgens Montesquieu afkomstig uit de Teutoonse wouden: 'Si l'on veut lire l'admirable ouvrage de Tacite sur les moeurs des Germains, on verra que c'est d'eux que les Anglais ont tiré l'idée de leur gouvernement politique. Ce beau système a été trouvé dans les bois'. *Esprit des Lois*, boek 11, ch. 7.
[5] De natuur van de democratie is volgens Montesquieu dat heel het volk regeert, die van de aristocratie dat de macht bij een deel van het volk berust. De natuur van de monarchie is dat één iemand regeert door vaste wetten. De natuur van het despotisme tenslotte is dat er ook één iemand regeert, maar dan zonder wetten en zonder regels, en dat alles en iedereen er worden gedicteerd door de grillen van de alleenheerser. *Op. cit.*, boek 2, hoofdstuk 1.
[6] De drijfveer (*ressort*) duidt hij ook wel aan als het beginsel (*principe*) van de regeringsvorm (*op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 1). De drijfveer of het beginsel van de democratie is volgens Montesquieu de deugd (*op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 3), die van de aristocratie matiging (*modération*; *op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 4), die van de monarchie eer (*op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 7) en die van het despotisme vrees (*op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 9).
[7] *Op. cit.*, boek 2, hoofdstuk 1.
[8] Aan de term 'monarchie' geeft Montesquieu een andere inhoud dan Aristoteles, en aan het begrip 'democratie' kent hij, net zoals de classicisten en trouwens ook veel revolutionairen, een heel andere betekenis toe dan wij modernen. Van de aristocratie onderscheidt hij twee subtypen. Zie het lemma 'Regeringsvormen (Montesquieu)' in het aanhangsel, p. 472.
[9] Aan die term geeft Montesquieu ook nog andere inhouden. Zie het lemma 'Gematigde regeringsvorm' in het aanhangsel, p. 461.
[10] Montesquieu brengt de tegenstelling tussen despotisme en *gouvernement modéré* krachtig tot uitdrukking aan het eind van boek 5, hoofdstuk 14 van de *Esprit des Lois*.
[11] 'Quasiment tous les ordres (…) réclament la fin du « despotisme » et une monarchie contrôlée.' François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, deel I, p. 107.
Ook dezer dagen wordt het amalgaam nog vaak gemaakt. Zo geeft de *Petit Robert* (de Franse *Van Dale*) voor 'absolutisme' de volgende synoniemen: 'autocratie', 'despotisme', 'dictatuur' en 'tirannie'.

[12] Furet, *op. cit.*, I, p. 107: '[Les États-généraux] sont investis de la mission de "régénérer" le royaume par une Constitution décentralisatrice et libérale'.
[13] Decreet van 11 augustus 1789: 'L'Assemblée nationale détruit entièrement le régime féodal'. Uit de tekst van het decreet blijkt dat de Assemblée de feodaliteit bijzonder breed definieert. Zij omvat niet alleen de resten van de *mainmorte* (het recht van de leenheer om te beschikken over de goederen van zijn vazal na diens overlijden) en de horigheid, maar ook de heerlijke rechtspraak, de feodale rechten, de tienden, de koopbare ambten en alle privileges. De privileges legden de juridische grondslag voor de standen, corporaties en gemeenschappen die het sociale weefsel van de oude maatschappij vormden.
[14] 'À toutes les étapes de la Révolution, on se réclame de lui et les adversaires de tout bord, monarchistes et révolutionnaires, puis Girondins et Montagnards, se disputent sa mémoire'. Didier Masseau, *Les ennemis des philosophes. L'antiphilosophie au temps des Lumières*. Albin Michel, Parijs, 2000, p. 404. Voor de alomtegenwoordigheid van Montesquieu in het contrarevolutionaire denken, zie ook Toda's inleiding op Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 13. Een contrarevolutionair die Rousseau als een monarchist afschildert, is de absolutistische journalist Royou. Zie Jean-Paul Bertaud, *Les Amis du Roi, journaux et journalistes royalistes de 1789 à 1792*. Perrin, Parijs, 1984, p. 111-115. Voor de manier waarop contrarevolutionairen gebruik maakten van Rousseau, zie ook: Roger Barny, 'Les aristocrates et Rousseau dans la Révolution', in: *Annales historiques de la Révolution française*, oktober 1978, p. 534-568.
[15] De festiviteiten en ceremonieën die de revolutionairen aan Rousseau wijdden, zullen hier zeker aan hebben bijgedragen. 'Sous la Révolution, Jean-Jacques est le héros de fêtes révolutionnaires. Le 14 juillet, on promène son buste devant les ruines de la Bastille. Le 12 février 1792, la Société fraternelle des patriotes des deux sexes présente le Contrat social comme le texte inspirateur des Droits de l'homme. […] La Convention thermidorienne accueille ses cendres au Panthéon en octobre 1794'. Masseau, *op. cit*., p. 404.
[16] In overzichtsstudies van de geschiedenis van het liberalisme is vrijwel altijd een ereplaats ingeruimd voor Montesquieu. Zie o.a. Harold Laski, *The rise of European liberalism*. Londen, 1971; D.J. Manning, *Liberalism*, Londen, 1976; G. de Ruggiero, *The history of European liberalism*. Gloucester, Mass., 1981; Pierre Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*. Hachette, Parijs, 1987, hoofdstuk 5. Ook veel Montesquieu-specialisten kwalificeren de denker als een grondlegger van het liberalisme; bijvoorbeeld Thomas L. Pangle, *Montesquieu's philosophy of liberalism*: *a commentary on The Spirit of the Laws*. University of Chicago Press, Chicago, 1989.
[17] Het omslagpunt ligt ongeveer in 1792, maar de geschetste ontwikkeling zal na dat omslagpunt relatief blijven: ook na 1792 zijn er contra's die zich op Montesquieu en/of Rousseau beroepen. Polignac, de ultraroyalistische minister die in 1829 een staatsgreep pleegt, zegt bijvoorbeeld: 'Si l'on pénétrait dans mon cabinet, on me trouverait entouré des oeuvres de Montesquieu et des publicistes anglais'. Bonald, *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997, p. 34. Evenzo zijn er revolutionairen die zich juist tegen Montesquieu en/of Rousseau afzetten. Zie Jean-Jacques Tatin-Gourier, *Le Contrat social en question*. Presses universitaires de Lille, Lille, 1989, p. 130.
[18] Een soortgelijke tweeslachtigheid doet zich voor bij Bonalds houding ten opzichte van Rousseau. Ook die maakt hij, vermoedelijk omdat de revolutionairen erin zijn geslaagd om hem definitief in hun pantheon in te lijven, tot zijn zwarte schaap, ofschoon hij zich bij hem van ideologische ammunitie voorziet en ronduit erkent dat hij hem daarvoor schatplichtig is. Bonald was overigens niet de enige contrarevolutionair die zulk een tweeslachtigheid jegens Montesquieu en Rousseau aan de dag legde. Ook bij andere contra's bestonden er naast de democratische Montesquieu en Rousseau een aristocratische Montesquieu en Rousseau, die zij als bondgenoot lieten fungeren in de kamp met hun revolutionaire tegenstanders.
[19] Het feit dat Montesquieus gedachtengoed zo poly-interpretabel is, zal zeker aan deze diversiteit hebben bijgedragen. De poly-interpretabiliteit van Montesquieu maakte dat sommige revolutionairen, zoals Mirabeau, Mounier en Daunou, de denker aanvielen als iemand die zowat alles had gerechtvaardigd. Bernard Manin, 'Montesquieu', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Idées', p. 316.
[20] *Op. cit.*, boek 11, hoofdstuk 6.
[21] Volgens Montesquieu tendeert het Engelse systeem naar (en zal het waarschijnlijk ten onder gaan aan) democratie, volkssoevereiniteit, extreme gelijkheid en extreme politieke vrijheid. *Op. cit.*, boek 11, laatste vier alinea's van hoofdstuk 6. Voor Montesquieus kritiek op de volkssoevereiniteit, zie *op. cit*., boek 11 hoofdstukken 2 en 3; op extreme gelijkheid, zie *op. cit*., boek 8, hoofdstuk 3.
Montesquieu maakt de Engelsen ook nog een ander verwijt: 'Il y avait des gens qui avaient imaginé, dans quelques États en Europe, d'abolir toutes les justices des seigneurs. Ils ne voyaient pas qu'ils voulaient faire ce que le parlement d'Angleterre a fait. Abolissez, dans une monarchie, les prérogatives des seigneurs, du clergé, de la noblesse et des villes; vous aurez bientôt un état populaire, ou bien un État despotique'. *Op. cit.*, boek 2, hoofdstuk 4. Vergelijk, in hetzelfde hoofdstuk: 'Les Anglais, pour favoriser leur liberté, ont ôté toutes les puissances intermédiaires qui formaient leur monarchie. Ils ont bien raison de conserver cette liberté; s'ils venaient à la perdre, ils seraient un des peuples les plus esclaves de la terre'.

[22] *Op. cit.*, boek 11, hoofdstuk 7, eerste alinea.
[23] *Op. cit.*, boek 2, hoofdstuk 4, voorlaatste alinea; wat uit die alinea naar voren komt, is dat Montesquieu de adel weliswaar een noodzakelijke voorwaarde acht voor een monarchie, doch geen voldoende voorwaarde: de voldoende voorwaarde zijn de *parlements*. De clerus tenslotte acht hij slechts noodzakelijk voor monarchieën die zijn afgegleden naar despotisme: de geestelijkheid is een 'barrière toujours bonne, lorsqu'il n'y en a point d'autre'.
[24] De vraag hoe die nieuwe aristocratie eruit moest zien, was bij de *monarchiens* en hun navolgers, de negentiende-eeuwse liberalen, onderwerp van een verwoed debat. Zie het lemma 'Nieuwe aristocratie' in het aanhangsel, p. 467.
[25] De politieke verhoudingen in Montesquieus systeem corresponderen met de sociale verhoudingen tussen reëel bestaande en met een lange traditie van gewoonten en privileges verbonden maatschappelijke krachten, zoals de adel, de hooggerechtshoven, de geestelijkheid, enz. Het systeem van de anglomanen, dat los staat van deze sociale werkelijkheid en traditie, is gefundeerd op een artificiële specialisatie van staatsorganen.
'[…] Montesquieu considère comme absolument nécessaire que les deux Chambres représentent des forces sociales différentes. La liberté politique et l'arrêt du pouvoir par le pouvoir ne résultent pas, chez Montesquieu, de la spécialisation des organes étatiques mais de ce double dispositif de division du pouvoir législatif et de représentation, en son sein, de forces sociales différentes'. Manin, *op. cit.*, p. 322.
Cf. p. 332: 'A défaut d'être garantie par un 'gardien de la constitution' supérieur aux organes étatiques, la balance des forces doit être étayée par les rapports de force et les clivages que la société offre spontanément en deça des institutions politiques. Montesquieu estime nécessaire que les deux Chambres représentent des forces sociales et des intérêts différents'.
[26] Het plan van de gematigden om een nieuwe erfelijke aristocratie in te stellen deed de linksen denken aan de erfelijke heerschappij van de oude adel, die zij zojuist hadden afgeschaft. Daarom verwierpen zij de idee van een Hogerhuis, en dus ook van een tweekamerstelsel. Manin, *op. cit.*, p. 332-333. Furet, *La Révolution*, deel 1 *(1770-1814)*, p. 132-133.
Een tweede reden waarom het plan voor een tweekamerstelsel sneuvelde, is dat de meeste revolutionairen de neoabsolutistische opvatting aanhingen dat er in de staat geen ruimte is voor particuliere belangen en sociale verschillen. Neoabsolutistisch is de opvatting van Rousseau, *Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 3: '[…] L'accord de tous les intérêts se forme par opposition à celui de chacun. […] Il importe donc pour avoir bien l'énonce de la volonté générale qu'il n'y ait pas de société partielle dans l'Etat'. Cf. Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger van 1789, art. 3: 'Le principe de toute souveraineté réside essentiellement dans la Nation. Nul corps, nul individu ne peut exercer d'autorité qui n'en émane expressément'. Als we Manin moeten geloven, speelde de overweging dat de soevereiniteit van nature ondeelbaar is, en dus niet kan worden verdeeld over twee kamers, echter geen enkele rol in het debat over het tweekamerstelsel. *Op. cit.*, p. 332. In de nacht van 4 augustus 1789 sprak de revolutionair Rabaut Saint-Etienne echter wel de volgende woorden uit: 'Le souverain est une chose une et simple, puisque c'est la collection de tous sans en excepter un seul: donc le pouvoir législatif est un et simple: et si le souverain ne peut pas être divisé, le pouvoir législatif ne peut pas être divisé.'
[27] 'La prépondérance de l'autorité royale rassemble tous les vœux [des anglomanes]: dès l'origine les monarchiens ne se départirent jamais de ce principal axiome de leur pensée'. De *monarchiens* bepleiten dat de koning de ministers benoemt, en verwerpen de gedachte dat de ministers verantwoording schuldig zijn aan de volksvertegenwoordiging. Pascal Simonetti, 'Les monarchiens: la Révolution à contretemps', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité*. Perrin, Parijs, 1990, p. 70-71.
Zelfs bekleden de gematigden de koning met meer macht dan deze in het Engelse systeem werkelijk bezit. In hun lezing van de Engelse constitutie volgen zij namelijk niet Montesquieu, maar de Geneefse advocaat Jean-Louis Delolme, die in zijn *De la constitution d'Angleterre* (Van Harrevelt, Amsterdam, 1771) de macht van de koning overschat. Robert Griffiths, *Le centre perdu. Malouet et les 'monarchiens' dans la Révolution française*. Presse universitaire de Grenoble, Grenoble, 1988, p. 15, p. 235. Zie ook Jean-Christian Petitfils, 'Les origines de la pensée contre-révolutionnaire', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité*. Perrin, Parijs, 1990, p. 27. Voor het gedachtengoed van Delolme, zie Jean-Pierre Machelon, *Les idées politiques de J.-L. de Lolme (1741-1806).* Presses universitaires françaises, Parijs, 1969. Bonald steekt met Delolme de draak.
Hoe meer de Revolutie zich in republikeinse richting ontwikkelt, des te harder roepen de *monarchiens* om versterking van de koninklijke macht: alleen een sterke Kroon kan volgens hen de staat behoeden voor het despotisme van het volk. Men ziet deze tendens duidelijk in Mouniers *Considérations sur les gouvernements, et principalement sur celui qui convient à la France*. Pierres, Versailles, augustus 1789.
Aan het feit dat de gematigden de monarch met zoveel macht willen bekleden, danken zij hun spotnaam: *monarchiens*. Zelf noemen de *monarchiens* zich de 'Club van de vrienden van de monarchale constitutie' en, later, de 'Club der onpartijdigen' (*impartiaux*). Pascal Simonetti, 'Les monarchiens: la Révolution à

contretemps', in: Tulard, *op. cit*., p. 67-68. Mallet du Pan adopteert het predikaat *monarchien* als geuzennaam. Griffiths, *op. cit*., p. 100-101.

[28] Sommigen maken van Montesquieu een positivist door diens mechanische conceptie van de constitutie te benadrukken. Deze mechanische conceptie coëxisteert bij Montesquieu echter met een naturalistische conceptie, en deze laatste conceptie heeft duidelijk de overhand op de mechanische.

Mounier (*op. cit*.) beweert dat 'de grondwetten van het koninkrijk niet het karakter van een constitutie hebben'. *Nouvelles observations sur les Etats-généraux de France*. Zonder plaats, 1789. Voor een uitgebreidere demonstratie dat de *monarchiens* revolutionairen zijn, zie Simonetti, *op. cit*., p. 73-74, en Petitfils, *op. cit*., p. 27. Haaks op deze revolutionaire interpretatie van de *monarchiens* staat Furets omschrijving van de *monarchiens* als 'les hommes de la continuité des temps'. François Furet, *La Révolution, de Turgot à Jules Ferry, 1770-1880*. Parijs, 1988, p. 89. Furets continuïteitsthese wordt verdedigd door Ran Halévi, 'Monarchiens', in: Furet en Ozouf (red.), *op. cit*., p. 389-390.

Men dient de *monarchiens*, die gematigde revolutionairen zijn, te onderscheiden van de gematigde contrarevolutionairen. De laatsten groeperen zich in de *Assemblée nationale* rond de persoon van Jacques de Cazalès. Volgens Petitfils laat deze hoogrechter zich inspireren door de monarchomachen, Boulainvilliers, Fénelon, Saint-Simon en (vooral) Montesquieu. Niet de *monarchiens* maar de edelen rond Cazalès zijn degenen die Montesquieus doctrine het dichtst benaderen.

Cazalès deelt het leiderschap van de 'parti aristocrate' in de *Assemblée*, die behalve 205 geestelijken en 178 edelen ook 85 bourgeois omvat, met zijn rivaal *abbé* Maury, die in de traditie staat van het verlicht despotisme. Terwijl Cazalès bereid is tot hervormingen en tot compromissen met de *monarchiens*, voert Maury een *politique du pire*: teneinde de *monarchiens* uit te schakelen maakt hij gemene zaak met Robespierre. Doordat Cazalès in 1791 emigreert, wint Maury de strijd om het leiderschap. Petitfils, *op. cit.,* p. 39-41, p. 46-48.

In de (enige) opmerking die Bonald maakt over de 'parti aristocrate' in de *Assemblée*, laat hij zich lovend uit over zowel Cazalès als Maury.

[29] Anders dan de radicalen definiëren de gematigden de natie niet als de derde stand, maar als het ensemble van adel, geestelijkheid en bourgeoisie. Zij dringen erop aan dat de drie standen zich met elkaar verenigen tot een Nationale Vergadering, dat zij gezamenlijk vergaderen en dat de afgevaardigden hoofdelijk stemmen. Deze hervormingen moeten volgens hen niet worden doorgevoerd door ze aan de 'geprivilegieerden' op te dringen, maar op basis van consensus. De polarisatie tussen links en rechts maakt hun consensusmodel echter onmogelijk. Wanneer rechts radicaliseert, zetten de *monarchiens* zich af tegen de 'aristocraten' en dringen zij aan op een alliantie van volk en vorst (zie o.a. Nicolas Bergasse, *Lettre sur les Etats-généraux*, 1789). Wanneer links radicaliseert, zetten zij zich af tegen de 'democraten'. Deze tendens zien we in Pierre Victor Malouets *Défense de Louis XVI* (z.p., 1792) en ook bij Bergasse, die overgaat tot verwerping van de volkssoevereiniteit en tot omhelzing van het *droit divin*.

[30] Halévi is een andere mening toegedaan. Volgens hem 'vergaten' de *monarchiens* (bewust) de kwestie van de soevereiniteit. Halévi, *op. cit*., p. 394.

[31] Montesquieu introduceert deze drie machten aan het begin van *Esprit des Lois* boek 11 hoofdstuk 6. De drie machten plegen te worden aangeduid als de *trias politica*, en deze *trias* zou het belangrijkste element vormen uit Montesquieus gedachtengoed. Die laatste opvatting is onjuist. Veel wezenlijker immers voor Montesquieus systeem is de *trias* van monarchie, aristocratie en democratie.

[32] Het Franse woord *division* laat zich vertalen als 'verdeling', maar ook als 'scheiding'. In dat laatste geval wordt het synoniem met *séparation*. Montesquieu zelf spreekt op slechts één plaats van 'séparation', namelijk daar waar hij het heeft over de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht: 'Il n'y a point encore de liberté, si la puissance de juger n'est pas séparée de la puissance législative et de l'exécutrice'. *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 6.

In art. 16 van de Verklaring van de Rechten van de Mens wordt de 'séparation des pouvoirs' niet alleen constitutioneel verankerd maar ook nog eens verheven tot een voorwaarde waaraan moet zijn voldaan om überhaupt van een constitutie te kunnen spreken: 'Toute société dans laquelle la garantie des droits n'est pas assurée, ni la séparation des pouvoirs déterminée, n'a pas de constitution'.

[33] "Séparation" signifie soustraction définitive de la puissance législative au monarque'. Marcel Gauchet, 'Démocratie', in: Furet en Ozouf, *op. cit.*, deel 'Idées', p. 136-137.

[34] 'Voici donc la constitution fondamentale du gouvernement dont nous parlons. Le corps législatif y étant composé de deux parties, l'une enchaînera l'autre par sa faculté mutuelle d'empêcher. Toutes les deux seront liées par la puissance exécutrice, qui le sera elle-même par la législative. Ces trois puissances devraient former un repos ou une inaction. Mais comme, par le mouvement nécessaire des choses, elles sont contraintes d'aller, elles seront forcées d'aller de concert.' *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 6.

[35] Hun misvatting zou kunnen zijn ontstaan door een abusieve lezing van alinea 4 van het hoofdstuk over de Engelse constitutie. De tekst van deze alinea luidt: 'Lorsque, dans la même personne ou dans le même corps de magistrature, la puissance législative est réunie à la puissance exécutrice, il n'y a point de liberté; parce qu'on

peut craindre que le même monarque ou le même sénat ne fasse des lois tyranniques, pour les exécuter tyranniquement'.

[36] Behalve waar het de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht betreft, zoals we hebben gezien in noot 32.

[37] 'La théorie de la séparation des pouvoirs ne se trouve pas chez Montesquieu. Car si l'on entend, comme on l'a fait le plus souvent la doctrine juridique [dankzij rechtspositivisten als Duguit en Carré de Malberg, R.A.], par séparation des pouvoirs la spécialisation des organes de l'Etat dans l'exercice des trois fonctions dégagées par Montesquieu (fonction législative, exécutive et judiciaire), on peut montrer, à la suite de C. Eisenmann, que l'analyse du régime anglais donnée par Montesquieu ne se conforme pas au principe de la séparation des pouvoirs. […] Montesquieu n'a […] pas formulé une théorie de la spécialisation fonctionnelle des organes étatiques, mais, ce qui est tout différent, une théorie de la division de la fonction législative entre trois organes, le roi (grâce à son droit de véto), la Chambre des Lords et des Communes (chaque Chambre ayant un droit de véto sur les résolutions votées par l'autre)'. Bernard Manin, 'Montesquieu', in: Furet en Ozouf, *op. cit.*, deel 'Idées', p. 321-322.

Manin fundeert zijn conclusie louter op Montesquieus analyse van het Engelse systeem, maar er zijn regimes die Montesquieu nog meer bewondert dan het Engelse: de oude Germaanse constitutie van het Franse koninkrijk, de Romeinse republiek en het antieke Sparta. In al deze regimes werd volgens Montesquieu de wetgevende macht gedeeld door drie machten: een monarchale, een democratische en een aristocratische.

[38] *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 6, alinea 5 tot en met 8.

[39] Eén van de thema's van de *Esprit des Lois* is dat monarchieën naar despotisme neigen: 'Les fleuves vont se mêler dans la mer; les monarchies vont se perdre dans le despotisme' (geciteerd door Fanny Cosandey en Robert Descimon, *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*. Seuil, Parijs, 2002, p. 249). Wie eraan voorbijgaat dat Montesquieu deze neiging niet noodlottig acht zolang de intermediaire machten sterk en intact blijven, en dat hij in de onderhavige context bij 'monarchie' slechts aan de *absolute* monarchie denkt, zal licht hieruit afleiden dat monarchieën volgens Montesquieu synoniem zijn met despotisme.

'Si [les trois pouvoirs] n'approchaient pas [de la liberté politique], la monarchie dégénérerait en despotisme'. *Esprit des Lois*, boek 11, hoofstuk 7, laatste zin.

[40] 21 september 1792.

[41] 21 januari 1793.

[42] *Op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 3.

[43] Manin, *op. cit*., p. 319.

[44] Conform dit laatste principe spreidden zij de wetgevende macht over twee kamers en de uitvoerende over vijf directeuren. De kamers representeerden echter geen verschillende sociale krachten, want beide werden gekozen door hetzelfde kiezerscorps (Manin, *op. cit*., p. 334). Bovendien bestond er tussen de beide kamers geen machtsdeling maar een arbeidsdeling: elk van beide organen specialiseerde zich in een aparte functie (Manin, *op. cit*., p. 336). De rechters in het regime van Thermidor bleven gekozen door het volk (art. 216 van de constitutie van 1795).

[45] 'Sociétés non-constituées' is de titel van boek 5 van de *Théorie du pouvoir*. Dit boek behandelt achtereenvolgens de despotische regeringen, de aristocratieën, de democratieën en de republieken.

[46] 'Et comme la loi doit être *l'expression de la volonté générale*, on convint d'appeler *loi* une volonté particulière du législateur conforme à toutes ces volontés particulières ou au plus grand nombre'. *Théorie*, p. 99.

[47] 'On supposait que la volonté de tous était ou représentait la volonté générale, et l'on ne voyait pas que la volonté de tous, même en le supposant unanime, n'était que la somme des volontés particulières de l'homme naturel, volontés essentiellement dépravées et destructives, au lieu que la volonté générale ou la volonté du corps social est essentiellement droite, puisqu'elle n'est autre chose que la nature ou la tendance naturelle de chaque être à remplir sa fin'. *Théorie*, p. 99.

[48] Denkend aan de spirituele sfeer doelt Bonald hierbij waarschijnlijk op de verdrijving uit het Paradijs en op de hel, waarmee God zondaars beboet na hun dood. Denkend aan de temporele sfeer zal hij hebben gedoeld op de doodstraf, die door zijn onherroepelijk karakter het wereldlijk equivalent is van de hel in het *Jenseits*.

[49] In de adel, zo wil een aristocratische traditie, is de deugd oververtegenwoordigd. Als een familie in de adelsstand wordt verheven, dan is dat namelijk ter beloning van de (superieure) deugd van die familie.

[50] 'Le corps social comprend les hommes et les sociétés, tous les hommes et toutes les propriétés; il réunit dans une même volonté générale, et dans l'objet unique de sa conservation, toutes les générations et tous les âges: les membres se renouvellent; mais le corps reste le même; les propriétaires se succèdent, mais la propriété est immuable; l'homme meurt, mais le pouvoir ou le monarque est immortel. Tout se généralise dans ce corps général: il vit d'une existence générale, qui embrasse le passé, le présent, l'avenir; ce caractère de durée et d'immortalité s'étend à tout: peine irrévocable pour le crime, distinctions héréditaires pour la vertu; châtiments et récompenses, la monarchie éternise tout comme la religion'. *Théorie*, p. 100.

[51] Vermoedelijk reageert Bonald hier op de stelling 'Een republiek is beter dan een monarchie omdat het materiële levenspeil er hoger ligt'. Op zijn geheel eigen wijze herformuleert Tocqueville 43 jaar later, in zijn *De la démocratie en Amérique* (1839), een deel van de kritiek die Bonald hier heeft op de moderne maatschappij.
[52] Met 'de eeuwigheid van beloningen' doelt Bonald wellicht op de hemel, die God in het vooruitzicht stelt aan hen die hier op aarde een deugdzaam leven hebben geleid.
[53] Verwijzing naar het pantheïsme van Spinoza, die de *maître à penser* was van veel *philosophes*.
[54] 'Dans la république, la société n'est plus un corps général, mais une réunion d'individus: comme la volonté générale n'est plus qu'une somme de volontés particulières, la conservation générale, qui est son objet, n'est plus que le bonheur individuel; et l'on voit en effet le bien-être physique compenser quelquefois dans les républiques sa dégradation morale, et le sacrifice de sa liberté sociale: tout s'y *individualise*, tout s'y rétrécit et s'y concentre dans la vie présente; le présent est tout pour elles; elles n'ont pas d'avenir. Tout ce qui est éternel dans la religion, tout ce qui est permanent dans la société y est à la fois détruit ou méconnu: on nie l'éternité des peines et des récompenses, la vie future, l'existence même de Dieu; et dans le même temps la peine de mort, ce premier moyen de conservation dans la société, se change en une peine temporaire, les distinctions héréditaires en fonctions amovibles, la propriété foncière en revenus viagers; l'homme devient une plante ou un animal, et Dieu même n'est que l'assemblage des êtres. J'observe les progrès successifs de ces opinions *désolantes*; et en rapprochant non pas les années, mais les siècles, non pas une ou deux sociétés, mais toutes les sociétés, je remarque avec effroi la marche combinée de l'athéisme, du matérialisme et du républicanisme'. *Théorie*, p. 100-101.
[55] Het amalgaam 'aristocratie = heerschappij van de adel = usurpatie' wordt krachtig verwoord door Sieyès in zijn *Essai sur les privilèges* en zijn pamflet *Qu'est-ce que le Tiers État?* In onze monarchie, stelt Sieyès in dat laatste pamflet, usurpeert de adellijke 'kaste' alle lucratieve baantjes. Niet de koning regeert er, maar de parasieten van het hof.
[56] 'Si la noblesse doit être fonction, elle ne doit pas être pouvoir'. *Théorie de l'administration militaire*, p. 343.
[57] Zij vloeit rechtstreeks voort uit de absolutistische soevereiniteitsleer en de notie van de *plenitudo potestatis*.
[58] *Théorie*, p. 271.
[59] 'Le corps Germanique, l'aristocratie la plus puissante de l'univers'. *Théorie*, p. 281. De graven en hertogen in het Heilige Roomse Rijk zijn soeverein. De zeven keurvorsten kiezen er de keizer, die er, net zoals een modern constitutioneel monarch, slechts een symbolische functie vervult.
[60] Behalve armen hebben ook vrouwen, bedienden, daklozen en mannen jonger dan dertig of veertig jaar geen kiesrecht in de revolutionaire regimes. Hetzelfde geldt vanaf 1794 voor degenen die niet kunnen lezen en schrijven. Manin, *Principes du gouvernement représentatif*, p. 131-132. De invoering van het algemeen kiesrecht in 1792 leidt daardoor *niet* tot een grote uitbreiding van het electoraat. Naar moderne maatstaven zijn de revolutionaire verkiezingen dus niet bepaald democratisch. Een tweede reden waarom zij naar moderne maatstaven niet democratisch kunnen worden genoemd, is dat zij twee trappen kennen; een derde reden, dat zij vaak plaats hebben in een klimaat van terreur: zo gaat in 1793 slechts de radicaalste tien procent van het electoraat stemmen (de rest blijft, geïntimideerd, thuis); een vierde reden, dat het zittende regime, wanneer het zich in het nauw voelt gedreven, zijn toevlucht neemt tot uitzonderingsmaatregelen als het tweederdebesluit, dat tweederde van de nieuwe zetels reserveert voor de oude parlementsleden.
[61] Bonalds opvatting is niet onjuist: mede dankzij de census heeft in de periode 1789-1792 slechts 16% van de bevolking kiesrecht. *Ibidem*. Aan het begin van het Restauratietijdperk daalt het aantal mensen met actief kiesrecht tot vijftigduizend (0,03 procent van de totale bevolking) en het aantal mensen met passief kiesrecht tot zestienduizend (0,01 procent). Emmanuel de Waresquiel en Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830. Naissance de la France moderne*. Perrin, Parijs, 1996, p. 58. Onder de Julimonarchie bestaat het electoraat uit tweehonderdduizend mannen. Furet, *La Révolution*, deel 2, p. 132.
[62] Bonald gebruikt hier Rousseau tegen de Revolutie.
[63] '[O]n voulut limiter le nombre de ces *volontés* et de ces *pouvoirs*. Par une nouvelle fiction, car on s'enfonçait toujours plus avant dans le pays sans bornes des illusions, on supposa qu'il n'y avait qu'un certain nombre de citoyens qui eussent le droit de manifester leur volonté dans les assemblées, et un nombre encore plus petit qui eût le droit d'exercer son *pouvoir* par l'administration. Le gouvernement devint aristocratique: il n'y eut plus alors, dans cette société, même l'apparence d'une volonté générale. « Pour qu'une volonté soit générale dans une république, il est nécessaire que toutes les voix soient comptées: toute exclusion formelle rompt la généralité. » (*Contrat social*.)
Pour base à une distinction aussi injurieuse, on imagina je ne sais quelle quotité de propriété, qui donnait au propriétaire le droit de manifester sa volonté à la place de celle des autres, et une quotité plus forte qui lui donnait le droit d'exercer son *pouvoir* et celui des autres: on confondait ce qui est distinct de sa nature, l'homme et la propriété, l'esprit et la matière; et par une fiction plus étrange que toutes celles dont nous avons parlé, ce n'était plus à l'homme, mais à sa terre, à son argent, à ses bestiaux, à ses moissons, qu'on donnait le droit de

vouloir, de *pouvoir;* et cette faculté qu'on refusait à l'être intelligent, on la plaçait dans des êtres qui n'avaient pas même la faculté de connaître.' *Théorie*, p. 103-104.
[64] *Théorie*, p. 104, voetnoot 1.
[65] De conclusie van Rousseau waarop Bonald doelt staat in *Contrat social*, boek 3, hoofdstuk 4: 'A prendre le terme dans la rigueur de l'acception, il n'a jamais existé de véritable démocratie, et il n'en existera jamais'. Volgens Rousseau is een echte democratie onmogelijk, aangezien zij slechts kan bestaan onder de volgende (irrealistische) assumpties: 1° Het volk is altijd in vergadering bijeen.
2° De staat is klein, het volk kan gemakkelijk bijeenkomen, alle mensen kennen elkaar.
3° Simpele zeden.
4° Gelijkheid van rang en fortuin.
5° Er is geen luxe.
[66] 'Dans les aristocraties, (et selon Rousseau lui-même) il n'y eut jamais de véritable démocratie, ou une partie plus ou moins nombreuse de citoyens était exclue des assemblées politiques, et des emplois publics. On chercha à distraire leur attention, et à faire oublier à l'homme naturel l'oppression exercée sur l'homme politique; on multiplia les distributions et les spectacles, *panem et Circenses*. Le peuple se crut riche, parce qu'on lui distribua du blé; heureux, parce qu'on lui donna des spectacles; libre, parce qu'il eut des esclaves'. *Théorie*, p. 107.
[67] Grondwet nr 1: De soevereiniteit wordt uitgeoefend door middel van stemmingen. Grondwet nr 2 bepaalt welk aantal burgers zitting heeft in de vergaderingen. Grondwet nr 3: Ministers worden door het volk benoemd. Grondwet nr 4: Het volk wordt verlicht door een senaat. Grondwet nr 5 bepaalt de verdeling van de kiezers over verschillende categorieën; elk van deze categorieën heeft een verschillend gewicht in de besluitvorming. Grondwet nr 6 geeft aan hoe de besluitvorming plaats vindt: door te loten of door te stemmen. Grondwet nr 7 bepaalt of stemmingen geheim zijn dan wel openbaar. Grondwet nr 8 stipuleert dat alle wetten worden gemaakt door het volk. *Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 2.
[68] Grondwet nr 1, 2, 5, 6 en 8. *Théorie*, p. 109-113.
[69] Men zal zich herinneren dat Bonald een grondwet definieert als een wet of relatie die rechtstreeks uit de natuur voortvloeit.
[70] "Ses suffrages sont ses volontés". Avant de s'assembler, il ne connaît pas quel sera le résultat de ses suffrages, il ne connaît donc pas ses volontés; ce souverain ne sait donc pas ce qu'il veut; et, si les suffrages sont exactement balancés, ou s'il en manque un seul, il n'y aura point de volonté, et par conséquent point de souverain'. *Théorie*, p. 109.
[71] "Le peuple n'est monarque que par ses volontés"; il doit donc toujours avoir des volontés, parce qu'il est dans sa nature qu'il veuille toujours être monarque; de là son intervention continuelle dans le gouvernement, et la ruine de toute démocratie. Ce monarque, continue l'auteur [Montesquieu, R.A.], a toujours trop de ou trop peu d'action: quelquefois avec cent mille bras il renverse tout; quelquefois avec cent mille pieds il ne va que comme un insecte". Voilà donc ce monarque qui ne peut pas plus régler son action, qu'il ne peut connaître ses volontés; il ne sait ni ce qu'il veut, ni ce qu'il fait; c'est-à-dire qu'il est sans *volonté* et sans *pouvoir*, ou sans force dirigée.' De opmerking van Montesquieu die Bonald in voorgaande passage citeert, stamt uit *Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 2.
[72] '[P]ourquoi les uns sont-ils plus monarques que les autres? Ou pour mieux dire, pourquoi les uns exercent-ils les droits de souverain, et les autres ne jouissent-ils même pas des droits de citoyens? Que faut-il de plus à un citoyen pour être admis à exercer tous les droits, que le libre et bon usage de ses facultés intellectuelles? Si vous me répondez que votre gouvernement ne pourrait aller avec tant de souverains, j'en conclurai que votre gouvernement n'est pas dans la nature de l'homme'. *Théorie*, p. 110.
[73] Het begrip 'volksstaat' (*état populaire*) is een oude aanduiding voor de democratie.
[74] 'Si cette fixation du nombre de citoyens qui doivent exercer les fonctions de monarque, est si importante, que l'omission ou l'imperfection de cette loi puisse être une des principales causes de la ruine d'un état populaire, sur quelle base asseoir cette fixation si essentielle? Je trouve dans la nature la raison qui, dans une monarchie, place dans une seule famille l'exercice du pouvoir, appelle l'aîné des mâles, et exclut les femmes de la succession; mais à quelle loi naturelle ou positive, aurai-je recours pour me décider entre la moitié, le tiers ou le quart des citoyens? Si j'écoute les savants, je me livre à l'incertitude des systèmes; si je consulte l'histoire, je m'expose à la contradiction des exemples'. *Théorie*, p. 110.
[75] *Théorie*, p. 110-111.
[76] In plaats van het principe *one man one vote* te hanteren kan men de burgers in een democratie ook indelen in verschillende klassen, en dan aan elke klasse een bepaald soortelijk gewicht toekennen in de besluitvorming. Dit was vaak het geval in de gemeenteraden van de Republiek der Verenigde Nederlanden, en gedurende de negentiende eeuw ook in de representatieve stelsels van veel landen.
[77] *Théorie*, p. 111.
[78] *Théorie*, p. 112.

[79] In Nederland heeft de Eerste Kamer, die een 'aristocratisch' karakter draagt doordat haar leden indirect worden verkozen, dezelfde functie.
[80] *Théorie*, p. 112-113.
[81] '[Peut-être pourrait-on dire que la démocratie a réellement des lois fondamentales, mais négatives,] parce qu'elle n'est pas une constitution, mais la *négation* de la constitution; en effet, ce qui constitue essentiellement la démocratie chez les modernes, est: 1. Nulle religion publique; 2. nul pouvoir unique; 3. nulles distinctions sociales permanentes. C'est parce que les lois fondamentales sont négatives, que ses lois politiques sont arbitraires; comme dans la monarchie, les lois politiques sont *nécessaires*, parce que les lois fondamentales sont positives'. *Théorie*, p. 113.
[82] Zie o.a. *Théorie*, p. 278.
[83] Officieel beschrijft hij in boek I van de *Théorie du pouvoir* niet het revolutionaire regime van modern Frankrijk, maar de democratische, aristocratische, republikeinse en despotische regimes van de antieke Oudheid. De laatste zijn in feite echter slechts *exempla* van wat er in het moderne Frankrijk voorviel. Door de regimes van de antieke Oudheid te beschrijven, schetst Bonald dus indirect het revolutionaire regime van modern Frankrijk.
[84] Maatschappelijke onderscheiden hangen volgens Montesquieu nauw samen met eer (*Esprit des Lois*, boek 3, hoofdstuk 7: 'La nature de l'honneur est de demander des préférences et des distinctions'). Eer bestaat volgens Montesquieu niet in een despotisch regime: 'J'oubliais de dire que ce que nous appelons l'honneur, étant à peine connu dans ces États [despotische regimes, R.A.], toutes les affaires qui regardent cet honneur, qui est un si grand chapitre parmi nous, n'y ont point de lieu. Le despotisme se suffit à lui-même; tout est vide autour de lui.' *Op. cit.*, boek 6, hoofdstuk 7.
[85] *Op. cit.*, boek 2, hoofdstuk 4: 'Dans les États despotiques, où il n'y a point de lois fondamentales […]'. Cf. boek 6, hoofdstuk 3: 'Dans les États despotiques, il n'y a point de lois'.
Bonald modificeert de gemeenplaats enigszins: de despotie, stelt hij, heeft niet *alle* grondwetten. *Théorie*, p. 94: 'Le despotisme n'est pas une constitution puisqu'il n'a pas toutes les lois fondamentales; ce n'est donc qu'une forme de gouvernement'.
[86] Wat betreft Montesquieu, zie *Esprit des Lois*, boek 10, hoofdstuk 16: 'Lorsque la conquête est immense, elle suppose le despotisme'.
[87] '[L]a société fut une armée et fut toute dans le camp. […] Les commandements du chef militaire furent les lois, parce que dans une armée la volonté du chef doit être, par la nature des choses, la volonté générale. C'est le despotisme; et l'on voit qu'il a dû succéder aux sociétés naturelles dans l'état sauvage, et que, par une raison d'analogie, appuyée sur les faits, il est l'héritier naturel et immédiat de tous les gouvernements qui ne sont pas constitués, et nommément l'état populaire'. *Théorie*, p. 94.
[88] '« Mais le *pouvoir* le plus absolu est toujours limité par quelque coin, » dit Montesquieu. Le *pouvoir* du despote est donc limité; mais la limite était *action* et non résistance, force de mouvement et non force d'inertie: c'est-à-dire qu'elle était dans les hommes, parce qu'elle n'était pas dans les institutions, et qu'elle se trouvait dans les révoltes de la soldatesque ou dans l'insurrection populaire; et comme cette limite était désordonnée, elle était toujours excessive, et ne savait contenir les abus du *pouvoir* que par sa déposition ou la mort du despote, c'est-à-dire par la destruction du *pouvoir* lui-même, ce qui n'est autre chose que la dissolution de la société'. *Théorie*, p. 94-95.
[89] Voor een beschrijving van deze cyclus zie het lemma 'Regeringsvormen (Polybius)' in het aanhangsel.
[90] Ook andere aristocraten beschreven revoluties als cycli van regeringsvormen, of als overgangen van de ene etappe in een cyclus naar een andere etappe. Dit is zelfs het centrale thema in Chateaubriands *Essai historique, politique et moral sur les révolutions anciennes et modernes* (1797). Dat men revoluties, en dus ook de Franse Revolutie, cyclisch interpreteerde was niet verwonderlijk, want in de achttiende eeuw droeg het woord 'revolutie' in de eerste plaats de astronomische betekenis van 'omwenteling': onder een revolutie verstond men 'le retour de formes déjà apparues' c.q. 'le mouvement qui ramène les choses a leur point de départ' (Mona Ozouf, 'Révolution', in: Furet/Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, 'Idées', p. 416).
[91] Dat Montesquieu regimewisselingen analyseert volgens het raster van de polybiaanse cyclus, kan men opmaken uit zijn beschrijving van de opkomst en neergang van het oude Rome in zijn *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734) en in boek 11 hoofdstukken 12 tot en met 19 van de *Esprit des Lois*.
[92] '[P]lus qu'une société a de constitution, c'est-à-dire plus son *pouvoir* y est *un*, limité et défendu, plus elle tend à rester dans le même état, ou à y revenir'. *Théorie*, p. 119.
[93] Het verband tussen despotisme en slavernij (van onderdanen en vrouwen) is een voornaam thema in de *Esprit des Lois* (zie o.a. boek 4 hoofdstuk 3) en staat centraal in hoofdstuk 5 van Bodins eerste *Livre sur la République*.
[94] Wat dat betreft deelde Bodin de mening van Plato: 'L'état populaire est débordé en toute licence' (*Sixième livre sur la République*, hoofdstuk 4).
[95] 'A comparison of [Montesquieu's] use of the concept [of *libertas*] makes clear that, like [the Romans], he places it in opposition to *servitus* on the one hand, and *licentia* on the other'. Andreas Kinneging, *Aristocracy,*

antiquity, and history. Transaction, New Brunswick/Londen, 1996, p. 292. Dat Kinnegings uitleg van Montesquieus vrijheidsopvatting klopt, lijkt te worden bevestigd door het volgende citaat uit de *Esprit des Lois* (boek 8, laatste zin van hoofdstuk 3): 'La place naturelle de la vertu est auprès de la liberté mais elle n'est pas plus auprès de la liberté extrême, qu'auprès de la servitude'.

[96] Kinneging, *op. cit*., p. 27.

[97] *Ibidem*.

[98] *Op. cit*., p. 28.

[99] *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 3: '[L]a liberté politique ne consiste point à faire ce que l'on veut. […] La liberté ne peut consister qu'à pouvoir faire ce que l'on doit vouloir, et à ne pas être contraint de faire ce que l'on ne doit pas vouloir'.

[100] *Op. cit.*, boek 11, hoofdstuk 4: 'La liberté politique ne se trouve que dans les gouvernements modérés'.

[101] '[…] La démocratie pure est précisément l'état sauvage, où toutes les volontés, tous les *pouvoirs*, toutes les forces se heurtent et se combattent; et le despotisme pur est l'état de conquête, où un chef absolu chasse devant lui un troupeau d'esclaves, toujours prêts à se révolter. La société politique, *milieu entre ces deux états* [cursivering R.A.], est une armée disciplinée dont tous les soldats sont réunis, par un intérêt commun, sous les ordres d'un général; cette armée est toujours en ordre de bataille, parce que l'ennemi est toujours en présence: la moindre négligence dans le chef est punie par un échec. La société politique n'est réellement que la guerre des bons contre les méchants, et toute la vie des premiers n'est qu'une longue et périlleuse campagne. Cette idée est aussi juste en politique qu'en morale, et le gouvernement monarchique n'en est que l'application'. *Théorie*, p. 49.

[102] 'Les deux formes extrêmes de gouvernement, le despotisme pur et la démocratie pure, ont un rapport commun, celui d'être impraticables'. *Théorie*, p. 50.

[103] 'Ces deux gouvernements se rapprochent par conséquent, et comme les deux extrémités d'un cercle, ils finissent par se confondre. En effet, si la démocratie pure est impossible, parce que les volontés de tous, les *pouvoirs* de tous ne peuvent s'exercer ensemble, le despotisme pur ne l'est pas moins, parce que la force de tous, dirigée par le *pouvoir* particulier d'un seul, doit nécessairement finir par renverser ce *pouvoir*, et qu'il est contre la nature que la force de tous soit guidée par le *pouvoir* d'un seul; tandis qu'il est dans la nature que le pouvoir général dirige, sans danger, la force générale. Ce qu'il y a d'abstrait dans ces raisonnements, s'expliquera par les faits'. *Ibidem*.

[104] In de figuur zijn dit de (verder betekenisloze) punten x en y.
Van de rechte lijn gaf Euclides de volgende definitie, die Bonald aanhaalt: 'De rechte lijn is de kortste lijn tussen twee gegeven punten'.

[105] '[A]u lieu qu'il peut y avoir entre deux points une *infinité* de lignes courbes qui toutes s'écarteront davantage de la ligne droite, comme il peut y avoir une *infinité* de combinaisons différentes de gouvernement républicain, qui toutes s'écarteront davantage de la société constituée'. *Théorie*, p. 53.

[106] De republiek komt in het schema niet voor, aangezien zij bij Bonald, zoals gezegd, slechts de verzameling is van de aristocratie en de democratie.

[107] Voor classicisten is het evident dat de overgang van een regeringsvorm naar een andere vaak te wijten is aan de corrumperende werking van luxe (verwekelijking, *panem et circenses*). Dit is bij Bonald ook wel een thema. De verklaring die classicisten meestal aanvoeren voor de overgang van democratie naar despotisme, is dat de anarchie waarmee een democratie gepaard gaat, automatisch leidt tot een roep om een sterke man.

[108] ' « Le gouvernement, dit l'inconséquent Genevois, passe de la démocratie à l'aristocratie, de l'aristocratie à la royauté; c'est là son inclination naturelle, le progrès inverse est impossible'. *Théorie*, p. 53.

[109] De visie dat Bonald een optimist is, staat haaks op die van Gengembre, welke zijn studie over Bonald en andere contrarevolutionaire denkers een suggestieve ondertitel meegeeft: *L'histoire désespérante* (Gérard Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989). De visie sluit daarentegen aan bij die van Toda, die erop wijst dat Bonald, net zoals diens verlichte tegenstrever Condorcet en zijn Duitse tijdgenoot Ancillon, gelooft in de oneindige vervolmaakbaarheid van de mensheid. Toda, *Bonald*, p. 193. Anders dan Condorcet definieert Bonald de vooruitgang echter als een aristoteliaanse entelechie. Zie Toda's noot 12 in Bonald, *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*, p. 181-183. Curieus genoeg bevestigt ook Gengembre Toda's gedachte dat Bonald c.s. een alternatief soort vooruitgangsdenkers zijn: 'Affrontant une actualisation de la perfectibilité, [la Contre-Révolution] entend lui opposer sa propre définition, car les doctrinaires [Bonald c.s.] pensent le progrès'. Gengembre, *op. cit*., p. 13. Gengembres kwalificatie van het Verlichtingsideaal als een 'actualisation de la perfectibilité' is zeer accuraat. Dit ideaal is namelijk de vernieuwde, geseculariseerde variant van een ouder perfectibiliteitsdenken, dat vrij algemeen verbreid is in het christendom. Bonald knoopt aan bij dat oudere denken maar geeft er een eigen draai aan.

VIII De adel

[1] Daarin volgden zij Montesquieu: '[La noblesse] entre, en quelque façon, dans l'essence de la monarchie, dont la maxime fondamentale est, point de monarque, point de noblesse; point de noblesse, point de monarque'. *Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 4.
[2] Suzanne Fiette, *La noblesse française. Des Lumières à la Belle Époque*. Perrin, Parijs, 1997, p. 42; Luc Boisnard, *La noblesse dans la tourmente, 1774-1802*. Tallandier, Parijs, 1992, p. 43. Het gaat hier om deugd in de aristocratische betekenis van het woord, zoals beschreven door Andreas Kinneging in *Aristocracy, antiquity, and history*. Transaction, New Brunswick/Londen, 1996, p. 141-142.
[3] '[T]he classicist French aristocracy […] believed that honor […] was closely linked to virtue'. Kinneging, *op. cit.*, p. 149. Voor de verschillende connotaties die eer had bij de edelen van het ancien régime, zie G. Chaussinand-Nogaret, *La noblesse au XVIIIème siècle. De la féodalité aux lumières*. Editions Complexe, Brussel, 1984, p. 53, en Fiette, *op. cit.*, p. 40.
[4] 'To the gentilhomme of the ancien régime […] nothing mattered more than honor'. Kinneging, *op. cit*., p. 150.
[5] Volgens Boisnard had de adel een 'vocation campagnarde' (*op. cit.*, p. 76) en was zij 'un groupe essentiellement rural et militaire' (*idem*, p. 55). 'Land was considered to be the best property' (Kinneging, *op. cit*., p. 81). Dat deze voorkeur voor grondbezit en een ruraal leven teruggrijpt op een Romeins model, blijkt uit Kinneging, *op. cit*., p. 170-172.
[6] Dit segment duidde men wel aan als de *noblesse commerçante*. Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 128-161.
[7] *Chevalier* d'Arc verdedigde deze orthodoxie tegenover *abbé* Coyer, die het opnam voor de *noblesse commerçante*. Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 15 en p. 125-126. Bij 'handel' moet men overigens enkel denken aan handelsactiviteiten die niet direct gebonden zijn aan het voorvaderlijk domein. Commerciële activiteiten die daar wel verband mee hielden, zoals mijnbouw of industrie, werden niet als handel beschouwd, en golden dus wel als eerzaam. Er bestonden dan ook een mijnadel en een industriële adel.
[8] Boisnard, *op. cit*., p. 33. De idee van erfelijkheid is verbonden met die van eer. Zie Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 53.
[9] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 41-42.
[10] Deze laatsten noemde men wel de *noblesse féodale*. '[A]noblis, tous les nobles l'étaient peu ou prou'. Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., 228. 'La noblesse féodale n'est plus qu'un souvenir'. *Op. cit*., p. 49.
[11] Boisnard, *op. cit*., p. 87.
[12] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 72.
[13] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 68.
[14] Chaussinand-Nogaret rekent tot deze klasse de leden van de hooggerechtshoven, de *cours des aides* en de rekenkamers, alsmede de secretarissen van de koninklijke kanselarijen en een aantal stadsbestuurders. Hij komt op een totaal van 6500 *anoblissements* in één eeuw. *Op. cit*., p. 42-48.
[15] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 158. De term *finance* had vooral betrekking op de belastingpachters (*traitants*, *fermiers*), die keer op keer de Staat van een bankroet redden door hem leningen te verstrekken.
[16] Hetzij doordat hij hun een ambt verkoopt, hetzij doordat hij ze een adelsbrief (*lettre d'anoblissement*) verstrekt. Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 53.
[17] Alleen in het geval van een adelsbrief had de vorst vat op wie er tot de adelstand ging behoren, want de koopbare ambten, die hij formeel verkocht, kon men in de praktijk kopen op de vrije markt.
[18] Het juridische criterium staat voorop in de definities van Chaussinand-Nogaret (*op. cit*., p. 66) en Boisnard (*op. cit*., hoofdstuk 1).
[19] 'La noblesse, à la fin de l'ancien régime, est un groupe social jeune et en pleine ascension. Elle est constituée majoritairement par les élites sécretées par le tiers état au cours des XVIIe et XVIIIe siècles'. Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 49-50.
[20] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 40.
[21] Volgens de provincieadel bestond de hofadel uit parasieten. Deze metafoor werd overgenomen door revolutionairen als Sieyès, die hem op héél de adel van toepassing verklaarden.
[22] Chaussinand-Nogaret verdeelt de adel in vijf groepen op basis van hun rijkdom. De eerste groep is de hofadel, die zeer klein is (tussen de 160 en 200 families) maar zeer rijk. De tweede groep omvat 3.500 families, zij vormen de rijkere provincieadel en de hoogrechters. De vijfde groep, van 5.000 families, is… behoeftig. *Op. cit*., p. 77-78. Voor de arme en behoeftige adel, zie ook Boisnard, *op. cit*., p. 47-54.
[23] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 93-117.
[24] 'L'unité est donc purement théorique'. Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 69.
[25] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 68.
[26] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 99.
[27] François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, deel I, p. 20-21.

[28] De metafoor van de parasiet of bloedzuiger was een favoriet thema in de grote stroom van anti-aristocratische schotschriften en spotprenten die op gang kwam aan de vooravond van de Revolutie.
[29] Fiette, *op. cit*., p. 72-77.
[30] Dit lijkt de berekening te zijn geweest van de liberale edelen die in de nacht van 4 augustus 1789 een einde maakten aan 'le régime féodal'. Furet, *op. cit*., p. 125.
[31] Zie noot 1.
[32] Net zoals Montesquieu vatten zij de aristocratie op als de buffer of intermediaire macht die het evenwicht moest bewaren tussen democratie en monarchie. Helde de weegschaal te ver door naar democratie, dan was de aristocratie, om het evenwicht te herstellen, verplicht de vorst te steunen. Het aristocratisch evenwichtsdenken maakte dan een absolutistische stellingname (tijdelijk) opportuun.
[33] Het Indische model hadden de Franse contra's leren kennen uit William Robertsons *The knowledge which the Ancients had of India* (1791), waarvan in 1792 een Franse vertaling verscheen (*Recherches historiques sur l'Inde*). Voor moderne elitaire denkers als Guénon en baron Evola is het Indische model overigens een nog belangrijker inspiratiebron. Zij stellen de geestelijkheid van het middeleeuwse Europa gelijk aan de brahmanen, de adel aan de kshatriya's, de derde stand aan de vaishya's en de horigen aan de çudra's. René Guénon, *La crise du monde moderne*. Gallimard, Parijs, 1927; Julius Evola, *Rivolta contro il mondo moderno* (1934), Engelse vertaling *Revolt against the modern world*. Inner Traditions International, Rochester (Vermont), 1995.
[34] Jacques de Saint-Victor, 'L'action parlementaire et les clubs contre-révolutionnaires', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité*. Perrin, Parijs, p. 46-47.
[35] Furet noemt deze optie het Pruisische model. Furet, *op. cit.*, I, p. 28.
[36] De term *réaction aristocratique* gebruik ik hier niet in de marxistische zin des woords. Wel doel ik ermee op bijvoorbeeld het streven van de oudere adel, aan het eind van het ancien régime, om nieuwere edelen te weren uit officiersfuncties. Dit streven werd in 1781 gehonoreerd door de ordonnantie van maarschalk Ségur, die in bepaalde militaire corpsen de toegang tot de officiersrangen afsloot voor hen die niet minstens vier generaties aantoonbaar adellijke voorouders hadden. Furet, *op. cit.*, I, p. 29.
[37] Door veelvuldig van die vrijheid gebruik te maken beknotte zij de adellijke macht.
[38] In 1819 definieerde Bonald de adel aldus: '[…] La noblesse, en France, était un corps de familles dévouées héréditairement au service de l'État, dans les deux seules professions qui soient publiques ou politiques, la justice et la force'. Bonald, *La vraie révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 109.
Bonalds definitie van de adel als dienstadel prefigureert in bepaalde opzichten de keizerlijke adel van Napoleon. Voor een beschrijving van deze laatste, zie David Higgs, *Nobles, titrés, aristocrates en France après la Révolution, 1800-1870*. Liana Lévi, Parijs, 1990, p. 33-34.
[39] *Théorie*, p. 187.
[40] André Devyver, *Le sang épuré. Les préjugés de race chez les gentilshommes français de l'ancien régime (1560-1720)*. Université Libre de Bruxelles, Brussel, 1973.
[41] 'On m'objectera sans doute que la noblesse, en la supposant la profession des armes, ne peut plus suffire depuis longtemps à l'objet de son institution; que, hors quelques cas extraordinaires, elle ne s'acquitte plus en corps du service militaire; que son nombre est partout si fort au-dessous des besoins de l'État, qu'il est obligé de prendre dans les autres classes de la société la presque totalité de ses défenseurs; que les nobles sont soldés lorsqu'ils font la guerre, et qu'ainsi, tenant les fiefs sans en acquitter les charges, la noblesse a dû être soumise, comme les autres classes de la société, à l'impôt destiné à payer la solde des troupes'. *Théorie*, p. 187.
[42] Dit argument bouwt indirect voort op een argument van Montesquieu. Volgens de laatste is een (door adellijke officieren geleid) beroepsleger kenmerkend voor de monarchie, en een burgerleger voor de democratie (zie *Esprit des Lois*, boek 5, hoofdstuk 19). De monarchie, aldus Montesquieu, heeft natuurlijke grenzen, waarbinnen zij moet blijven wil zij niet tot een despotisme vervallen (*op. cit.*, boek 10, hoofdstuk 9). Het despotisme ziet Bonald belichaamd in de veroveringslustige Franse revolutionaire republiek.
[43] 'Le corps social peut périr par l'oppression que le *pouvoir* exerce sur les sujets, ou par la révolte des sujets contre le *pouvoir*, ou par la guerre de la part d'une société voisine. Le service de la noblesse est relatif à ces trois circonstances, et il est continuel comme le danger'. *Théorie*, p. 187.
[44] 'La noblesse est la force publique *constitutionnelle*, c'est-à-dire, défensive et *sociale*, parce qu'elle a pour objet la conservation du corps social, et non l'agrandissement de l'empire; le service féodal était purement défensif'. *Théorie*, p. 187.
[45] Maar niet bij een absolutist als de Bodin van de *Six livres sur la République*.
[46] De aristocratie of adel is het centrale element in de door Montesquieu voorgestane gemengde regeringsvorm. De adel, sociale categorie waartoe men ook de rechterlijke adel van de *parlements* en het adellijk episcopaat zou kunnen rekenen, is de belangrijkste van Montesquieus intermediaire machten.
[47] Mits men de adel assimileert met de aristocratie uit Aristoteles' gemengde regime, en met de middenklasse waar de Stagiriet de loftrompet over afsteekt in zijn *Politica*, 1259b28-34. De liberalen daarentegen

vereenzelvigen de aristoteliaanse 'middenklasse' met de klasse die zij voor een 'nieuwe aristocratie' houden: de bourgeoisie.

[48] 'La noblesse préserve les sujets de l'oppression par son existence; le *pouvoir*, de la révolte par son interposition; la société, de la conquête par son action'. *Théorie*, p. 187.

[49] 'Elle préserve les sujets de l'oppression par sa seule existence. Un *pouvoir* oppresseur est un *pouvoir* qui peut tout détruire, tout renverser, tout changer; un *pouvoir* qui peut tout renverser est un *pouvoir* sans limites: or la noblesse est une limite au *pouvoir*; car le monarque ne peut anéantir la noblesse, qui est coëxistante à lui, fille comme lui de la constitution, engagée comme lui à la société par des nœuds indissolubles, et marquée comme lui, du caractère indélébile d'une naissance distinguée. *Qui vous a fait comte?* demandait un roi de France au souverain d'une petite province, *ceux qui vous ont fait roi*, repartit le fier vassal. Il avait tort comme souverain, mais il avait raison comme noble, et la nature de la société constituée a fait les nobles aussitôt qu'elle a fait les rois. Aussi le premier soin des despotes est de détruire dans les pays qu'ils conquièrent, la noblesse comme une existence indépendante, et ce qui caractérise les États despotiques, est qu'il n'y a point de noblesse héréditaire. Sa nécessité sous ce rapport n'est pas contesté; et Rousseau lui-même, dans son Gouvernement de Pologne, dit qu'avec un roi héréditaire il faut une noblesse héréditaire'. *Théorie*, p. 187-188.

[50] Direct of, via Rousseau, indirect. Bonalds zinsnede "Als soeverein had de vazal ongelijk, maar als edelman had hij gelijk" kan worden opgevat als kritiek op (bepaalde radicale aristocratische interpretaties van) Montesquieu. De opvatting dat de adel coëxistent is met de monarch, vindt men in *Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 4; dat de monarch de adel niet kan vernietigen, in *op. cit.*, boek 6, hoofdstuk 5.

[51] *Op. cit.*, boek 5, hoofdstuk 11: 'Les puissances intermédiaires dépendantes ne veulent pas que le peuple prenne trop le dessus. Il est rare que les ordres de l'Etat soient entièrement corrompus. Le prince tient à ces ordres'.

[52] *Op. cit.*, boek 8, hoofdstuk 9, getiteld 'Combien la noblesse est portée à défendre le trône', eerste alinea: 'La noblesse anglaise s'ensevelit, avec Charles Ier, sous les débris du trône. […] La couronne fut toujours soutenue par cette noblesse qui tient à honneur d'obéir à un roi, mais qui regarde comme la souveraine infamie de partager la puissance avec le peuple'.

[53] *Théorie*, p. 188.

[54] *Théorie*, p. 189-190.

[55] Kinneging, *op. cit*., p. 81. Zie ook Montesquieu, *Esprit des Lois*, boek 4, hoofdstuk 5.

[56] *Op. cit.*, boek 4, hoofdstuk 2.

[57] *Op. cit.*, boek 4, hoofdstuk 4.

[58] 'Leur éducation [de opvoeding bij de Ouden] avait un autre avantage sur la nôtre: elle n'était jamais démentie. Epaminondas, la dernière année de sa vie, disait, écoutait, voyait, faisait les mêmes choses que dans l'âge où il avait commencé d'être instruit. Aujourd'hui, nous recevons trois éducations différentes ou contraires: celle de nos pères, celle de nos maîtres, celle du monde. Ce qu'on nous dit dans la dernière renverse toutes les idées des premières. Cela vient, en quelque partie, du contraste qu'il y a parmi nous entre les engagements de la religion et ceux du monde; chose que les anciens ne connaissaient pas'. *Op. cit.*, boek 4, hoofdstuk 4.

[59] *Op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 5, noot a; boek 5, hoofdstuk 2.

[60] *Op. cit.*, boek 4, hoofdstuk 2.

[61] De rooms-katholieken, redeneert Rousseau aan het eind van zijn *Contrat social*, zijn niet loyaal aan de staat maar aan een buitenlandse macht, namelijk de Paus. Aangezien die dubbele loyaliteit het staatsbelang schaadt, moet het katholicisme worden vervangen door een burgerreligie (*religion civile*), zoals die van de antieken. Het individu dat niet in de dogma's van die religie gelooft, mag als 'eenzelvige' (*insociable*) uit de staat worden verbannen. Wie zich gedraagt alsof hij er niet in gelooft, krijgt de doodstraf.

[62] *Esprit des Lois*, boek 3, hoofdstuk 6, de drie laatste alinea's. Met de term 'monarchie' doelt Montesquieu in deze context op *de naar despotisme neigende*, want door hovelingen bestierde monarchie, en dus niet op de gematigde regeringsvorm.

[63] *Contrat social*, boek 3, hoofdstuk 6, alinea 8.

[64] Het hof en de Kerk, moet Montesquieu tot zijn leedwezen constateren, krijgen het in het koninkrijk steeds meer voor het zeggen, en de adel en de hooggerechtshoven steeds minder. De monarchie, meent hij, is dan ook hard aan het afglijden naar een despotie. En dit proces is in zijn ogen reeds zover gevorderd, dat hij soms simpelweg van 'de monarchie' spreekt waar hij eigenlijk de naar despotisme neigende monarchie bedoelt.

[65] *Esprit des Lois*, boek 3, hoofdstuk 5, getiteld 'Que la vertu n'est point le principe du gouvernement monarchique': 'Dans les monarchies, la politique fait faire les grandes choses avec le moins de vertu qu'elle peut; comme dans les plus belles machines, l'art emploie aussi peu de mouvement, de forces et de roues qu'il est possible. L'Etat subsiste, indépendamment de l'amour pour la patrie, du désir de la vraie gloire, du renoncement à soi-même, du sacrifice de ses plus chers intérêts, et de toutes ces vertus héroïques que nous trouvons dans les anciens, et dont nous avons seulement entendu parler. Les lois y tiennent la place de toutes ces vertus, dont on n'a aucun besoin; l'Etat vous en dispense: une action qui se fait sans bruit y est en quelque façon sans conséquence'.

[66] De adel, althans het rijkere deel daarvan, ontving zijn opvoeding in de colleges. In het curriculum van de colleges nam het gedachtengoed van Cicero een belangrijke plaats in: 'Latin grammar and Roman literature and history were the core of the curriculum. Cicero was the main thing'. Kinneging, *op. cit*., p. 80.
[67] De doctrine van de kardinale deugden was in aanzet reeds aanwezig bij Plato (*Politeia*, begin van boek 5) en Aristoteles (zie de *Nicomacheïsche ethiek*, boek 3, hoofdstuk 6 voor kracht; boek 3, hoofdstuk 10 voor matiging; boek 5, hoofdstuk 1 voor gerechtigheid; boek 6, hoofdstuk 7 voor wijsheid). Haar definitieve en meest systematische vorm ontving ze echter van Cicero. In zijn *De Officiis* onderscheidt Cicero *prudentia* (I.18), *iustitia* (I.23-28), *fortitudo* (I.69, I.80), en *decorum* (I.128).
[68] Cicero, *De Officiis*, boek 3.
[69] Kinneging, *op. cit*., p. 147.
[70] Cicero, *Brutus*. Editie H.M. Hubbell, Cambridge (Mass.) en Londen, 1988, p. 281.
[71] 'L'amour de soi est la base des vertus en usage dans une monarchie. Les vertus ne sont, dans une monarchie, que ce que l'honneur veut qu'elles soient'. Index van de *Esprit des Lois*, lemma 'vertu'.
[72] 'Cet honneur bizarre fait que les vertus ne sont que ce qu'il veut, et comme il les veut: il met, de son chef, des règles à tout ce que qui nous est préscrit: il étend ou il borne nos devoirs à sa fantaisie, soit qu'ils aient leur source dans la religion, dans la politique ou dans la morale'. *Op. cit.*, boek 4, hoofdstuk 2.
[73] *Op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 5, noot a.
[74] *Op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 5, laatste alinea, inclusief de beide voetnoten.
[75] *Op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 6.
[76] *Op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 3.
[77] *Op. cit.*, boek 5, hoofdstuk 2: 'In de republiek is deugd iets heel eenvoudigs: liefde voor de publieke zaak (*république*). Het is een gevoel [van verbondenheid met de publieke zaak], niet een gevolg van kennis [kennis van de wet]. […] In een democratie is de liefde voor de publieke zaak liefde voor de democratie; liefde voor de democratie is liefde voor gelijkheid. Liefde voor de democratie is ook liefde voor soberheid'.
[78] De deugd van de Franse revolutionairen is ook die van Rousseau, maar wat Rousseau over de deugd zegt vormt grotendeels een herhaling van Montesquieu. Preciezer gezegd is de revolutionaire Deugd een gevulgariseerde en uiterst moralistische versie van het deugdbegrip van Montesquieu en diens 'epigoon' Rousseau.
[79] Behalve in de schilder- en beeldhouwkunst kwam de deugdcultus ook tot uitdrukking in de revolutionaire architectuur en ceremonieën, die werden gekenmerkt door de sobere strengheid welke men toedichtte aan de republikeinse Romeinen en Spartanen, wier heidense, nationale, patriottische 'burgerreligie' men trachtte te doen herleven.
[80] Opvoeding en onderwijs poogde men dezelfde Spartaanse geest te geven: de kinderen moesten niet worden grootgebracht in hun familie, die men een bolwerk van conservatisme vond, maar in volstrekt uniforme staatsinternaten ofwel 'gelijkheidshuizen', die een 'nieuwe mens' (dat wil zeggen: een kloon van de oude Spartaanse mens) moesten creëren. De revolutionaire Conventie ging zelfs nog een stap verder door de scholen te vervangen door een systeem van verplichte deelname aan de vergaderingen van de revolutionaire genootschappen. Bronislaw Backzko, 'Instruction publique', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Institutions et créations', p. 289-290.
[81] In het Afghanistan van de taliban bestond geen *rule of law*, maar wel een machtig Ministerie ter Bevordering van de Deugd en ter Bestrijding van de Ondeugd. Verwonderlijk is dat niet, want in een staat waarin de mensen deugdzaam zijn, zijn wetten overbodig. Dit blijkt wel uit het voorbeeld van de deugdzame Germanen: zij leefden volgens Tacitus zonder wetten.
[82] Op 10 oktober 1793 proclameerde de Conventie dat er tot aan de vrede een 'revolutionair bestuur' gold, gedurende welk de werking van de constitutie was opgeschort.
[83] 'Le nationalisme prit la place de l'amour général […]. Alors il fut permis de mépriser les étrangers, de les tromper, de les offenser. Cette vertu fut appelé patriotisme. Et dès lors, pourquoi ne pas donner encore à cette vertu des limites plus étroites. Ainsi du patriotisme vit-on naître le localisme, l'esprit de famille et l'égoïsme'. Barruel, *Mémoires pour servir à l'histoire du jacobinisme*. Pierre Fauche, Hamburg, 1798-1799. Geciteerd in Raoul Girardet, *Nationalismes et nation*. Editions Complexe, Brussel, 1996, p. 11.
Voor de verschuiving van patriottisme naar nationalisme zie het lemma 'Patriottisme' in het aanhangsel, p. 468.
[84] Bonald doelt hier op de gematigde revolutionairen, de *monarchiens*.
[85] Bonald doet hier op de radicale revolutionairen.
[86] 'Dans ce partage de *vertu*, d'*honneur* et de *crainte*, fait entre les divers gouvernements, le meilleur lot est échu à la république, et son partage a été la *vertu*. A la vérité, l'auteur, qui craint la méprise, parce qu'il la prévoit, a soin d'annoncer, et plus d'une fois, qu'il ne parle que des *vertus* politiques, et non des *vertus* religieuses; mais outre que toutes les vertus sont et doivent êtres à la fois religieuses et politiques, il faut éviter les distinctions sur le mot de *vertu*, comme sur la *vertu* même; parce que ceux qui n'entendent pas l'auteur, et qui cependant

l'admirent, se sont accoutumés à croire sur parole, qu'il ne pouvait exister de *vertu* en général que dans les États populaires; et ceux qui ne l'entendent que trop, se sont persuadés et ont persuadés à d'autres qu'il n'y avait de *vertus* nécessaires à pratiquer que les vertus politiques, et qu'un citoyen avait rempli tous ses devoirs et accompli toute justice, par un amour spéculatif ou pratique de sa patrie, pourvu toutefois qu'elle fût gouvernée démocratiquement: erreur funeste, qui, réduisant tous les devoirs, toutes les vertus qui font le bonheur de l'homme et l'ornement de la société, à l'amour exclusif de sa patrie, n'est trop souvent que le masque de l'ambition des chefs et l'excuse de la férocité des peuples'. *Théorie*, p. 305-306.

[87] Romantische nationalismen, zoals dat van Fichte in zijn *Der geschlossene Handelsstaat* (Berlijn, 1800) en zijn *Rede an die deutsche Nation* (Berlijn, 1807-1808).

[88] 'Carthago moet verwoest worden' was het devies waarmee Cato zijn redevoeringen placht af te sluiten.

[89] Het 'monster' is de Jacobijn Carrier, die in Nantes duizenden mannen en vrouwen op de rug bond en ze vervolgens liet verdrinken in de rivier de Loire. Dit procédé noemde hij het 'republikeins huwelijk'.

[90] De justitie van Thermidor.

[91] '*[V]ertu*, si elle mérite ce nom, qui inspirait à Caton cette conclusion atroce: *Ergo delenda est Carthago*; qui a inspiré de nos jours à des hommes *vertueux* aussi, ces lignes abominables: *la destruction de cette ville* (Lyon) *consolide toutes les autres*; et en racontant leurs affreux exploits dans la même ville: *Qu'il y a de plaisir pour les républicains de bien remplir leur devoir!* Et le monstre qui a entassé quarante mille victimes dans les flots de la Loire, et dont une justice tardive a délivrés l'humanité, demandait aussi qu'on le jugeât sur son intention, et soutenait qu'elle avait été pure et *vertueuse*! C'est cette *vertu* qui a dicté ces horribles décrets contre de braves étrangers pris en combattant pour leur patrie, et qui va soudoyant partout des agitateurs et des assassins. Il était digne de cette doctrine mensongère qui isolait l'homme de toutes les affections de la nature et de la société, pour le rendre, disait-elle, citoyen de l'univers entier, pour lui faire trouver dans la haine qu'elle lui inspire contre les autres peuples, le droit affreux de les opprimer'. *Théorie*, p. 306.

[92] Het 'realisme' dat Bonald hier formuleert, vormt (nog steeds) het basisargument van rechts. Men denke aan de hedendaagse discussies over de verzorgingsstaat, het onderwijs, tolerantie en de multiculturele samenleving.

[93] Rousseau zegt dat inderdaad, in *Contrat social*, boek 3, hoofdstuk 4: 'S'il y avait un peuple de dieux, il se gouvernerait démocratiquement. Un gouvernement si parfait ne convient pas à des hommes'.

[94] 'Si les hommes étaient doués de ces perfections angéliques qui les disposent à la pratique des plus héroïques vertus, il ne faudrait ni gouvernements ni lois. C'est parce que l'homme doit combattre ses propres passions, et se défendre de celles des autres, qu'il a fallu des gouvernements et des lois. « C'est l'opposition des intérêts particuliers qui a rendu nécessaire l'établissement des sociétés. » [Bonald citeert hier boek 2, hoofdstuk 2 van het *Contrat social*]. Le gouvernement qui suppose les hommes vertueux et sans passions, n'établit aucunes lois pour en prévenir ou en arrêter l'effet; il doit donc périr par ces mêmes passions qu'il n'a pas prévues. « L'abus du pouvoir, dit l'*Esprit des Lois*, est plus grand dans une république, parce que les lois qui ne l'ont point prévu n'ont rien fait pour l'arrêter. » Ce gouvernement ne convient donc pas à la société humaine, puisqu'il ne suppose pas l'homme tel qu'il est. Aussi Rousseau dit-il qu'il ne convient qu'à des dieux: ce qui est dire qu'il ne convient à personne'. *Théorie*, p. 307.

[95] 'Le même principe, la vertu, doit avoir lieu dans tout État bien constitué; il doit donc avoir lieu dans la monarchie, et il ne doit dans mon système avoir lieu que dans la monarchie, puisque je ne reconnais de constitution que dans la société monarchique. Effectivement la vertu n'est moyen (et non pas principe) du gouvernement que dans la monarchie: elle y est sociale, parce que l'homme y est social; et dans les autres gouvernements, elle n'est qu'individuelle, parce qu'il n'y a que des individus'. *Théorie*, p. 309.

[96] De revolutionairen nationaliseerden als het ware de eer. Ook instrumentaliseerden en democratiseerden zij haar, door de nationale Franse eer aan te wenden tegen de (geëmigreerde, contrarevolutionaire, met de buitenlandse vijand heulende en in hun ogen dus 'eerloze') adel. Het is tegen deze recuperatie dat Bonald hier ageert door de Franse eer te definiëren als trouw aan de vorst.

Uit het feit dat Bonald trouw aan het vaderland vereenzelvigt met trouw aan de vorst, kan men afleiden dat zijn conceptie van vaderlandsliefde, in tegenstelling tot die van het revolutionair nationalisme, feodaal en premodern is. De vereenzelviging van trouw aan het vaderland met trouw aan de vorst was onder de contrarevolutionaire émigrés gemeengoed. Hun parool was: 'Où sont les fleurs de lys, là est la patrie' (Het vaderland is daar waar de lelies zijn). Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, deel 1, p. 305. De drie gouden lelies stonden symbool voor de Franse koninklijke dynastie, de Franse monarchie, Frankrijk in het algemeen, en de mystieke eenheid van het Franse koningschap met de Franse natie.

Cf. Joseph de Maistre in 1807: 'Dans une monarchie, on ne sert point le prince en servant la patrie; mais au contraire, on sert la patrie en servant le prince'. Geciteerd door Baldensperger, *op. cit*., deel 1, p. 295.

[97] Bonald citeert hier het oordeel dat Rousseau in zijn *Contrat social* uitspreekt over Montesquieu. Rousseau waardeerde Montesquieu als politiek denker, maar vond dat hij op een aantal punten de vooroordelen van zijn stand liet prevaleren boven zijn verlichte denkbeelden. Dat deze mening door andere Verlichters werd gedeeld, moge blijken uit het 'Avertissement' van de door het gedachtengoed van de fysiocratie geïnspireerde

Dictionnaire de l'économie politique et diplomatique. Panckoucke, Parijs, 1788, band 1, p. VI: 'M. de Montesquieu, en traitant ces sortes de questions [o.a. de vraag of de adel handel mag drijven, R.A.], a presque toujours mêlé des erreurs à de grandes vérités [...]. On voit que ce génie admirable avoit encore des préjugés, et qu'il écrivit dans un temps où l'on ne connoissoit pas bien les vrais principes de l'économie politique'. Deze analyse werd (om heel andere redenen) overgenomen door de notoire anti-Verlichter Bergier: 'M. de Montesquieu […] a presque toujours mêlé des erreurs à de grandes vérités […]. On voit que ce génie admirable avait encore des préjugés'. *Abbé* Bergier, *Encyclopédie méthodique par ordre de matières, par une société de gens de lettres, de savans et d'artistes*. Plomteux, Luik, 1782. Bonald neemt Bergiers analyse over: niet door zijn standsdenken had Montesquieu het bij het verkeerde eind, maar door zijn Verlichtingsdenken. Dat Verlichtingsdenken duidt Bonald aan als 'filosofische vooroordelen'. Met deze beide laatste termen maakt hij een dubbele knipoog. 'Filosofisch' (*philosophiques*) is namelijk het adjectief waarmee de *philosophes* of Verlichters zichzelf plachten aan te duiden. Door Montesquieus verlichte denkbeelden als 'vooroordelen' te bestempelen, zetten Bergier en Bonald het discours van de Verlichters op zijn kop. De Verlichters plachten de door hen bekritiseerde tradities, zoals de feodaliteit, het rooms-katholicisme en de absolute monarchie, namelijk te stigmatiseren als 'vooroordelen'.

[98] 'Quel est le caractère distinctif et spécial de la société constituée, ou de la monarchie? La distinction des professions. Le moyen ou le ressort de la monarchie sera donc le moyen ou le ressort particulier de chaque profession, et le moyen ou le ressort commun et général de toutes les professions. Or ce ressort est l'honneur, et l'honneur est la *vertu* propre de chaque profession et la *vertu* commune de toutes les professions. Ainsi l'*honneur* dans l'homme d'église est la décence et la gravité, dans l'homme d'épée la bravoure, dans le magistrat l'intégrité, dans le gentilhomme la loyauté, dans l'homme de lettres la vérité, dans le commerçant la bonne foi, dans l'artiste même le bon usage de son talent. L'*honneur* Français est la fidélité à son roi, ou, ce qui est la même chose, à sa patrie: l'*honneur* d'une femme est une conduite irréprochable. L'*honneur* est donc la vertu de la profession, et de toutes les professions; car toutes disent: mon *honneur*, quoique chacune le fasse consister dans une qualité différente. Montesquieu a entrevu cette vérité, lorsqu'il a donné aussi l'*honneur* pour principe à la monarchie. Mais ce beau génie, égaré par ses préjugés philosophiques, a manqué de justesse: l'honneur qu'il a adopté, et dont il a tracé les caractères, fait aussi peu d'honneur à son cœur qu'à son esprit; et tout ce qu'il en dit est faux et immoral'. *Théorie*, p. 309-310.

[99] In een voetnoot legt Bonalds uitgever uit dat Bonald hier een toespeling maakt op een anekdote uit Voltaires geschiedwerk *Le siècle de Louis XIV*. Voltaire verhaalt dat Fleury, die Montesquieus *Lettres Persanes* goddeloos vond, aan de koning schreef dat hij Montesquieu het lidmaatschap van de *Académie Française* moest weigeren. Montesquieu bediende zich toen van een list om toch tot de *Académie* te worden toegelaten.

[100] 'Un grand esprit': heeft de drieledige betekenis van 'een groot intellectueel', 'iemand met veel humor' en 'een groot *philosophe*, Verlichter'.

[101] 'Montesquieu prétend que l'honneur prétend la ruse, lorsqu'elle est jointe à l'idée de la grandeur de l'esprit, ou à la grandeur des affaires. L'honneur s'accorde avec la prudence, mais le véritable honneur ne permet jamais la ruse, et le faux honneur lui-même défend de l'avouer. Cette morale facile rappelle le trait de l'auteur d'un ouvrage célèbre, à l'égard du cardinal de Fleury: il est vrai qu'il s'agissait d'un grand esprit *et d'une grande affaire*; d'être de l'Académie française'. *Théorie*, p. 310, voetnoot 1.

[102] Bij deze analyse zou de kanttekening kunnen worden geplaatst, dat de 'eer' van de vrouw, de geestelijke, de letterkundige, de handelaar en de kunstenaar niets van doen hebben met de ciceroniaanse *virtus*. Zij lijken echter wel te kunnen worden gerelateerd aan het ciceroniaanse *decorum*. Bovendien zet Bonald het woord 'eer' in de zojuist geciteerde passages vaak tussen aanhalingstekens, hetgeen erop wijst dat hij met de 'eer' van de vrouw, de geestelijke, enzovoort, niet op de echte eer ('le véritable honneur') doelt. Dat hij de echte eer assimileert met de ciceroniaanse *virtus*, kan men afleiden uit de laatste alinea van het citaat, en ook uit de volgende passage: 'Et Montesquieu, liv. III, ch. 4: « Les Germains, dans le choix de leur roi, se déterminaient par la noblesse, et dans le choix de leur chef par sa vertu. » Il aurait dû, je crois, dire le courage, *virtus*'. *Théorie*, p. 143, voetnoot.

IX De Germaanse constitutie

[1] In het aanhangsel vindt men onder het lemma 'Tacitus' (p. 479) een kort historisch overzicht van de wijzen waarop classicisten dit geschiedwerk gebruiken.

[2] Alfred Lombard, *L'abbé du Bos, un initiateur de la pensée moderne (1670-1742).* Hachette, Parijs, 1913, bibliografie, p. 580-588.

[3] Sommige aristocraten herleidden die constitutie niet (alleen) tot Germanen, maar (ook) tot de Galliërs, die zich volgens hen net zoals de Germanen altijd hadden verzet tegen het Romeins despotisme. De bron waaruit zij voor hun beschrijving van de Galliërs putten, was Caesars *De bello gallico*, met name boek 6. Voorbeelden van deze benadering vindt men bij de hoogrechter Étienne Pasquier, *Les recherches de la France* (1560), François

Hotman, *Antitribonian ou discours d'un grand et renommé iurisconsulte de nostre temps* (1567) en bij Philippe du Plessis Mornay alias Etienne Junius Brutus in zijn *Vindiciae contra Tyrannos* (Edinburgh, 1579).

[4] De eerste die op de gedachte komt dat de Franken Germanen waren, is de Zwitserse auteur Beatus Rhenanus (*Libri tres rerum germanicarum*, Bazel, 1551). In de zestiende en zeventiende eeuw wordt de gedachte overgenomen door humanisten als Cluwer, Pontanus en H. de Valois. Volgens de Duitsers onder deze humanisten zijn de Duitsers de nazaten van de Franken, terwijl de Fransen beweren dat de Fransen de nazaten van de Franken zijn. Bodin geeft aan deze laatste these zijn eigen draai door de Germanen te laten afstammen van de Galliërs (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, 2e editie, Parijs, 1572, p. 402-403, p. 457).

[5] De these van de verovering vinden we o.a. bij Charles Loyseau (*Traité des ordres et des simples dignités*, 1610), Etienne Pasquier, Guy Coquille (*Institution au droict des Français*, 1607), Bernard de Girard du Haillan (*Histoire générale des rois de France*, 1615), Choppin en François Harlay de Champvallon.

[6] Diens *Histoire de la Pairie* werd pas in 1740 gepubliceerd, maar toen circuleerde het reeds decennia in handgeschreven versies. De volledige titel van het werk luidt: *Histoire de la Pairie de France et du Parlement de Paris, où l'on traite aussi des Électeurs de l'Empire et du Cardinalat. On y a joint des traités touchant les Pairies d'Angleterre, mâles & femelles et l'origine des Grands d'Espagne*, *par M. de G**** .

[7] De monarcomach Hotman geeft in zijn *Francogallia* een andere versie: voordat de Galliërs door de Romeinen waren onderworpen, hadden ze dezelfde vrije staatsvorm als de Germanen. De Franken waren volgens Hotman de Germanen die niet alleen hun vaderland van het despotische Romeinse juk hadden bevrijd, maar ook het door hen veroverde Gallië. Daar vermengden zij zich met de Galliërs tot een nieuw volk, het Frankogallische of Franse. Hotman versmelt kortom de Germaanse mythe met de Gallische. François Hotman, *Francogallia*, 1575, p. 209-219.

[8] We vinden de mythe van het Maartveld of *Champs de Mars* het eerst bij de anonieme *Véritables maximes du gouvernement de France* (1625). De mythe leeft voort in de naam van het park bij de Eiffeltoren.

[9] Boulainvilliers gebruikte deze term in een andere betekenis dan thans gangbaar is. Zie het lemma 'Ras' in het aanhangsel, p. 471.

[10] In de contrarevolutie kon het adellijk egalitarisme van Boulainvilliers aanleiding geven tot democratische tendensen. Ghislain de Diesbach, *Histoire de l'émigration*. Perrin, Parijs, 1998, p. 210-211 en p. 298.

[11] Volgens Bossuet werd Karel de Grote, die hij als de stichter van de Franse monarchie beschouwde, door de Romeinen tot keizer gekozen. *Discours sur l'histoire universelle*, Engelse editie van Ranum, p. 25, p. 109 en p. 370.

[12] Dit was de these die werd verdedigd door *abbé* Jean-Baptiste Dubos, *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules.* Osmont, Parijs, 1734, deel 2, p. 361 en p. 494.

[13] Dubos, *op. cit*., deel 4, p. 42-45.

[14] Claude Nicolet, *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*. Perrin, Parijs, 2003, p. 94.

[15] Dit is de visie van Dubos. Zie François Furet, 'Féodalité', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Idées', p. 184-185. De visie van Dubos wordt overgenomen door de fysiocraat Le Trosne (*Dissertation sur la féodalité*, 1779) en door de Verlichter Linguet. *Op. cit*., p. 186.

[16] *Père* Gabriel Daniel, *Histoire de France*, *depuis l'établissement de la monarchie françoise dans les Gaules*. Van de eerste, driedelige uitgave die in 1713 wordt gepubliceerd, verschijnt in 1724 een *Abrégé*. Tweede uitgave bij Aux dépens de la Compagnie, Amsterdam, 1720-1725. Derde uitgave in 17 delen in 1755-1757.

[17] René Louis de Voyer de Paulmy marquis d'Argenson, *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France*. Rey, Amsterdam, 1765.

[18] Pierre Edmé Gauthier de Sibert, *Variations de la monarchie françoise, dans son gouvernement politique, civile et militaire, avec l'examen des causes qui les ont produites, ou Histoire du gouvernement de France, depuis Clovis, jusqu'à la mort de Louis XIV; divisée en neuf époques*. Saillant, Parijs, 1765. Dit dikke, vierdelige boekwerk wordt in 1789 herdrukt: de revolutionaire patriotten recyclen de anti-aristocratische propaganda van de absolutist.

[19] *Recueils des historiens des Gaules et de la France, contenant tout ce qui a été fait par les Gaulois, & qui s'est passé avant l'arrivée des François: & plusieurs autres choses qui regardent les François depuis leur origine jusqu'à Clovis*. Libraires associés, Parijs, 1738-1786.

[20] Dubos' interpretatie van de these is ongeveer de volgende: 1. Het Romeinse keizerrijk was een 'patrimoniale' monarchie (Dubos, *op. cit.*, editie van 1742, deel 1, p. 55; boek 6, hoofdstuk 2). 2. De Franken waren de bondgenoten van de Romeinen (*op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 11, deel 2, p. 361). 3. Nadat de Franken zich in Frankrijk hadden geïnstalleerd, golden er geen standsverschillen tussen hen en de oorspronkelijke bewoners. 4. Bij de Franken was het koningschap erfelijk en absoluut (*op. cit.*, deel 4, p. 154; p. 391-404). 5. De Franse monarchie is de enige legitieme en directe erfgename van Rome (*op. cit.*, deel 4, p. 42-45).

[21] Met name in boek 28, hoofdstuk 3 en in boek 30, hoofdstukken 10, 12, 14, 23, 24 en 25.

[22] Zie boek 30, hoofdstukken 2, 5 en 6. De index van de *Esprit des Lois* omschrijft de these die in deze hoofdstukken centraal staat, als volgt: 'Les Gaules ont été conquises par des peuples de la Germanie, desquels les Français tirent leur origine'.
[23] Dat de Franken Germanen waren, zegt Montesquieu in *op. cit.*, boek 6, hoofdstuk 18: 'C'est d'eux [de Germanen] que les Francs tirent leur origine'.
[24] Wat betreft de belastingvrijstelling zie *op. cit.*, boek 30, hoofdstukken 12-15; boek 28, hoofdstuk 3. Andere privileges van de vrije mannen ofwel Franken zijn volgens Montesquieu het zwaardmonopolie, de heerlijke rechten en de heerlijke rechtspraak. Deze rechten bespreekt hij in boek 30, hoofdstukken 16-22. Ook rekent Montesquieu hiertoe het recht op adellijke eigenrichting (rechtspraak door gelijken, *peer review*, jury's, praktijk van het duel). Dit laatste recht verdedigt hij in boek 28 en in boek 11, hoofdstuk 6.
[25] In *op. cit.*, boek 30 hoofdstuk 24 weerlegt Montesquieu het argument van Dubos dat de Franken te hulp werden geroepen door de Romeinen.
[26] *Op. cit.*, boek 30, hoofdstuk 25.
[27] Afgaande op de index van de *Esprit des Lois* wijdt Montesquieu meer dan eenvijfde van zijn *magnum opus* (127 van de 620 hoofdstukken) aan de Germanen en aan oude Germaanse volkeren als de Franken, Longobarden en Goten. Van de betreffende hoofdstukken bevinden de meeste zich aan het eind van het werk. Die hoofdstukken, waarin Montesquieu zijn politiek programma het meest gedetailleerd uiteenzet, leest bijna niemand, want de meesten lezen van de *Esprit des Lois* alleen de eerste drie boeken plus het hoofdstuk over de Engelse constitutie (boek 11 hoofdstuk 6). Deze selectieve lezing is een van de redenen waarom moderne lezers Montesquieu exclusief voor een modern, verlicht auteur houden. Montesquieu is er zelf nochtans duidelijk over: 'Il est impossible d'entrer un peu avant dans notre droit politique, si l'on ne connaît les lois et les mœurs des Germains' (*op. cit.*, boek 30, hoofdstuk 19).
[28] In de index van de *Esprit des Lois* verwijzen de lemma's 'Gaules' en 'Gaulois' naar slechts zes hoofdstukken (minder dan 1 procent van het totaal). Van die zes gaan er vier in feite over de Germanen.
[29] *Op. cit.*, boek 30, hoofdstuk 10, alinea 5. Elders, in boek 10, hoofdstuk 3, geeft Montesquieu een andere versie: de Germanen hadden de Romeinen weliswaar tot slaaf gemaakt, maar het was tegen de natuur om die slavernij eeuwig te laten voortduren. Daarom werden de slaven geleidelijk onderdanen en medeburgers.
[30] Ten eerste, betoogt Montesquieu, zijn staten op het moment dat ze veroverd worden reeds in verval. Ten tweede verlosten de Germaanse veroveraars de Romeinen van het juk der belastingpachters. Ten derde rekende de verovering af met schadelijke vooroordelen. *Op. cit.*, boek 10, hoofdstuk 4.
[31] Montesquieu, *Grandeur et décadence des Romains* (1734), eind van hoofdstuk 18.
[32] *Esprit des Lois*, boek 10, hoofdstuk 4.
[33] 'M. le comte de Boulainvilliers et M. l'abbé Dubos ont fait chacun un système, dont l'un semble être une conjuration contre le tiers état, et l'autre une conjuration contre la noblesse'. *Op. cit.*, boek 30, hoofdstuk 10, alinea 7.
[34] De Romeinse dichter Ovidius verhaalt in zijn *Metamorfosen* dat de Griekse zonnegod Helios zijn zoon Phaëton de zonnewagen liet besturen op de weg van dageraad naar avondstond. Doordat de overmoedige en onervaren Phaëton de paarden niet onder controle had, naderden zij nu eens te dicht de aarde, en schoten zij dan weer te ver door in de hemel. De rit eindigde ermee dat Phaëton verbrandde. Montesquieu rukt het Ovidius-citaat uit de context van dit verhaal: bij hem staat Phaëton niet voor de door *hubris* bevangen mens, maar voor de hoogrechter die met beleid de staatskar bestuurt. De Zon, die Phaëton de leidselen in handen geeft, symboliseert de Franse koningen, die een heuse zonnecultus voerden. Voor deze cultus zie Le Roy Ladurie, *L'ancien régime*. Hachette, Parijs, 1991, I, p. 352.
[35] 'Lorsque le Soleil donna à Phaéton son char à conduire, il lui dit: « Si vous montez trop haut, vous brûlerez la demeure céleste: si vous descendez trop bas, vous réduirez en cendres la terre. N'allez point trop à droite, vous tomberiez dans la constellation du Serpent; n'allez point trop à gauche, vous iriez dans celle de l'Autel: tenez vous entre les deux »'. *Esprit des Lois*, boek 30, hoofdstuk 10, laatste alinea.
[36] Zie de geschiedenis van de *Fronde*, waarin de *parlements* een *via media* bewandelden tussen de absolutistische kroon en een radicale krijgsadel enerzijds, en tussen de *grands* en het volk anderzijds. Le Roy Ladurie, *op. cit.*, I, p. 169, p. 172, p. 180, p. 196, p. 198.
[37] Zo worden de eerste twaalf van Boulainvilliers *XIV Lettres aux parlements* in de jaren 1788-1789 door Ch. J. Mayer in Den Haag en Parijs herdrukt onder de titel *Des Etats généraux et autres assemblées nationales*.
[38] *La véritable constitution française déduites des principes fondamentaux qui ont gouverné la France*. Wenen, 1789.
[39] Over haar omvangrijke *Théorie des lois politiques de la monarchie française* (1792) schrijft Jacouty het volgende: 'Né des Lumières, cet ouvrage témoigne de la réaction aristocratique, et parlementaire, qui conteste, depuis le début du siècle, le modèle louis-quatorzien de monarchie absolue. À la thèse 'romaniste' de ses partisans elle oppose la thèse 'germaniste'. Pour que l'ancienne noblesse retrouve toute son influence sociale, il faut revenir au modèle franc fondé sur un accord entre une Royauté forte et le Peuple; entourant le roi dans ses

Conseils et par le Parlement, guidant le Peuple dans ses Assemblées, l'Aristocratie redeviendra un pouvoir 'intermédiaire', garant d'ordre et de progrès'. Jean-François Jacouty, 'Une contribution à la pensée aristocratique des Lumières: la Théorie des lois politiques de la monarchie française de Pauline de Lézardière', in: *Revue française d'histoire des idées politiques*. Picard, Parijs, 2003, nr. 17, p. 3-47.
Eén van de weinige exemplaren van het werk die de revolutionaire plunderingen overleefden, kwam in handen van de Pruisische rechtsgeleerde Von Savigny, die het zeer bewonderde.

[40] Nicolas Jannon, *Développement des principes fondamentaux de la monarchie française*. Z.p., 1795.

[41] François-René vicomte de Chateaubriand, *Essai historique, politique et moral sur les révolutions anciennes et modernes*. Londen, 1797. Opgenomen in Chateaubriands *Œuvres complètes*. Firmin Didot frères, Parijs, 1843.

[42] Maistre citeert Jannon veelvuldig in hoofdstuk 8 van zijn *Considérations sur la France* (Bazel, 1796).
De scheidslijn tussen 'germanisme' en 'romanisme' doorsnijdt overigens ook het revolutionaire kamp. Veel *monarchiens* volgen Dubos (Jean-Christian Petitfils, 'Les origines de la pensée contre-révolutionnaire', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité.* Perrin, Parijs, 1990, p. 32). De gematigde revolutionairen van de *Assemblée constituante* adopteren het germanisme van Mably, die, zoals we reeds zagen, de derde stand integreerde in de Germaanse natie (*Observations sur l'histoire de France*, 1772-1788). En Thouret publiceert uittreksels van zowel Dubos als Mably. Hoewel de lezingen die deze beide auteurs van de Franse geschiedenis geven, elkaar tegenspreken, legt hij ze gewoon naast elkaar. Jacques-Guillaume Thouret, *Abrégé des révolutions de l'ancien gouvernement français…, extrait de l'abbé Dubos et de l'abbé Mably, par Thouret, membre de l'Assemblée constituante, pour l'instruction de son fils*. Uitgegeven door Didot, Parijs in 1800, maar geschreven in 1794; heruitgegeven in 1800 en 1821.

[43] Bonald citeert uit de *Esprit des Lois*. Tacitus staat bekend om zijn korte, bondige stijl, waarmee hij een ingewikkelde materie op een eenvoudige manier samenvat.

[44] 'Cet auteur célèbre, « qui abrégeait tout (*Esprit des lois*), parce qu'il voyait tout, » dans son excellent ouvrage sur les mœurs des Germains, nous donne sur les institutions politiques et les mœurs des peuples du Nord, des notions si exactes, si conformes à ce que nous lisons ailleurs, et même à ce que nous voyons, qu'elles doivent servir d'introduction à l'histoire des peuples modernes et des gouvernements de l'Europe. Il fallait que ce judicieux écrivain trouvât ces institutions et ces mœurs dignes de la plus sérieuse considération, puisqu'il en a transmis le détail à la postérité dans un des ouvrages les plus parfaits que l'antiquité nous ait laissés: et il est extrêmement remarquable qu'au temps de la plus grande puissance de Rome, Tacite ait décrit avec tant de soin la législation, les usages, l'origine, les révolutions même des nations pauvres et obscures qui devaient un jour renverser l'empire romain'. *Théorie*, p. 142-143.

[45] Bonald citeert Hénault in *Théorie*, p. 143, noot 1. In zijn lezing van de Franse geschiedenis volgt Bonald grotendeels Hénaults *Abrégé chronologique de l'histoire de France*. Het beeld van de Franse monarchie dat uit het *Abrégé* naar voren komt, is dat van een erfelijke monarchie, maar dan wel één waarin de hooggerechtshoven de hoofdrol spelen.

[46] Men kan deze zinsnede op verschillende manieren vertalen, maar de manier waarop Bonald hem zal hebben gelezen is: de koningen zijn er afkomstig uit de adel, dat wil zeggen: erfelijk, terwijl de militaire aanvoerders er worden gekozen, op basis van hun *virtus*.

[47] 'Ces peuples, dit-il [Tacitus, R.A.],* ont des rois pris parmi la noblesse, *reges ex nobilitate*; et de peur qu'on les confonde avec des chefs militaires, il ajoute que ceux-ci sont choisis parmi les plus vertueux; *duces ex virtute sumunt*: ce qui présente, suivant Montesquieu et la raison, l'idée de l'hérédité pour les rois et de l'élection pour les chefs'. *Théorie*, p. 143.
* Op deze plek plaatst Bonald de volgende voetnoot: 'Les Francs, dit le président Hénault, avaient de véritables rois; et Montesquieu, liv. III, ch. 4: « «Les Germains, dans le choix de leur roi, se déterminaient par la noblesse, et dans le choix de leur chef par sa vertu. » Il aurait dû, je crois, dire le courage, *virtus*'.
Een 'véritable roi' (een echte koning) is volgens Bonald een erfelijke koning. De constitutionele monarch van 1789, die in principe afgezet kan worden en die dus in principe is gekozen, is in zijn ogen geen echte koning.
Het citaat dat Bonald in voorgaande voetnoot aanhaalt, bevindt zich niet op de plek in de *Esprit des Lois* waarnaar hijzelf verwijst, doch in boek 31, hoofdstuk 4. De originele passage is als volgt: '(Les Francs) étaient descendus des Germains, dont Tacite dit que dans le choix de leur roi, il se déterminaient par sa noblesse; et, dans le choix de leur chef, par sa vertu'. In een voetnoot bij deze passage citeert Montesquieu zijn bron: '*Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*. De morib. Germanorum.'

[48] Bij 'dingen' zal Bonald hebben gedacht aan de corporatieve structuren van het ancien régime, aan de intermediaire machten en de privileges. Men kan aan het woord echter ook de betekenis geven van materiële objecten of machines. Dat is de betekenis die eraan wordt gegeven door de utopisch socialist Saint-Simon (1760-1825), die een nazaat is van de eerder in dit hoofdstuk genoemde hertog. Hij zou Bonalds idee dat de orde een hiërarchie van dingen is en geen heerschappij van individuen, omsmeden tot de technocratische idee van een door ingenieurscorpsen en machines gedomineerde industriële samenleving. In het negentiende-eeuwse positivisme zou die nieuwe, maar nog steeds hiërarchische en anti-individualistische gedachte een belangrijke rol

gaan spelen. Ze kleurt ook nu nog het denken van de grote Franse *corps*, zoals dat van de *polytechniciens*, die in de negentiende eeuw sterk door het saint-simonisme werden beïnvloed, en dat van de *énarques*.

[49] 'Ils avaient mieux que des rois, ils possédaient le secret de la royauté; la puissance des rois est déterminée et limitée; *nec regibus infinita, aut libera potestas*: ce qui signifie, dans le style exact et précis de cet auteur, que le pouvoir des rois était déterminée quant aux choses, et limité quant aux personnes, *nec infinita, nec libera*'. *Théorie*, p. 143.

[50] 'Slechts aan de priesters is het toegestaan om te straffen, te verplichten en zelfs om te geselen'.

[51] Vertaling van het tweede Latijnse citaat: 'Niet alsof tot straf, en ook niet door het bevel van de leider, maar alsof God het beval'.

'La première limite à ce pouvoir, que l'auteur a soin de remarquer, est dans les ministres de la religion: les prêtres y avaient seuls la jurisdiction sur les personnes: « il n'est permis qu'aux prêtres de reprendre en public, de lier, même de frapper; » *neque animadvertere, neque vincire, ne verberare quidem, nisi sacerdotibus permissum*. Et ce n'est pas à leurs personnes, mais à leurs fonctions que ce droit est attaché; ils l'exercent même indépendamment du chef, et comme par les ordres de la divinité même; *non quasi in poenam, nec ducis jussu, sed velut deo imperante*'. *Théorie*, p. 143-144.

[52] 'Dans les États despotiques, où il n'y a point de lois fondamentales, il n'y a pas non plus de dépôt de lois. De là vient que, dans ces pays, la religion a ordinairement tant de force'. *Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 4.

[53] Le Roy Ladurie, *op. cit*., II, p. 105-106.

[54] Zie het lemma 'Gallicanisme' in het aanhangsel, p. 460. Om de kerk te kunnen knechten werpen de *parlements* zich op als de bewaker van de gallicaanse vrijheden. Het gallicanisme van de *parlements* dient men dan ook te onderscheiden van het gallicanisme van de Franse kerk zelf. Le Roy Ladurie, *op. cit*., I, p. 410-417.

[55] Zie vooral de *Lettres persanes* en boek 24-26 van de *Esprit des Lois*.

[56] 'Dans ces Etats [despotische staten], la religion a plus d'influence que dans aucun autre; elle est une crainte ajoutée à la crainte. Dans les empires mahométans, c'est de la religion que les peuples tirent, en partie, le respect étonnant qu'ils ont pour leur prince'. *Esprit des Lois*, boek 5, hoofdstuk 14, alinea 15.

[57] *Op. cit.*, boek 2, hoofdstuk 4, alinea's 6, 7 en 11; boek 5, hoofdstuk 14, alinea 16.

[58] Ghislain de Diesbach, *Histoire de l'Émigration*, p. 599; Fernand Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, II, p. 221-222.

[59] Deze assimilatie heeft tot in zoverre een historische grond, dat de macht van de klerken uiteindelijk terug valt te voeren op die van de clerus, die in de middeleeuwen als enige de magische kunst van het lezen en schrijven beheerste. De adel, indertijd een klasse van onbeschaafde vechtjassen, beheerste die kunst niet.

[60] 'Le pouvoir était limité; le ministre de la religion et les armes y étaient deux professions distinguées, ou, pour mieux dire, les deux seules professions'. *Théorie*, p. 144.

[61] Vertaling van het Latijnse citaat: 'Men luistert naar de koning of de voornaamste al naargelang ieders leeftijd, adel, of oorlogsroem'.

'Ils avaient des grands, des familles que leurs services élevaient au-dessus des autres: « dans les assemblées, le roi ou les grands sont écoutés selon leur âge, leur noblesse, leur réputation à la guerre: » *Rex vel princeps, prout ætas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, … audiuntur'*. *Theorie*, p. 144.

[62] Vertaling: 'van edele jongemannen, edele meisjes'.

[63] Vertaling van het tweede Latijnse citaat: 'Een in het oog vallende adel of de grote verdiensten van voorvaderen dragen de waardigheid van voornaamste ook over op jongelieden'.

'Ces distinctions étaient héréditaires; l'auteur parle de jeunes gens distingués dans les deux sexes, *nobilium adolescentium, nobiles puellæ*. Plus loin, il distingue une naissance illustre, ou les services signalés des pères, comme des motifs d'élévation pour les enfants: *insignis nobilitas, aut magna patrum merita, principis dignationem etiam adolescentulis adsignant*'. *Théorie*, p. 144.

[64] 'Ailleurs [Tacitus] parle des compagnons du prince: « son ornement dans la paix, son rempart à la guerre », *in pace decus, in bello præsidium*. C'est une infamie éternelle de lui avoir survécu; l'engagement le plus sacré est de le défendre!' *Théorie*, p. 144.

Uit deze uitspraken van Tacitus meent Montesquieu op te kunnen maken dat de feodale trouw en het vazalschap een Germaanse oorsprong hadden. *Esprit des Lois*, boek 30, hoofdstuk 3.

[65] Dit is de logica beschreven door Arlette Jouanna, *Le devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l'état moderne, 1559-1661*. Fayard, Parijs, 1989, p. 212-244.

Met een soortgelijke redenering rechtvaardigt de edelman Willem van Oranje ('Den koninck van Hispanje heb ick altijd geëerd') de opstand van de Nederlandse edelen en steden tegen de koning van Spanje. De Voogd merkt hierover op: 'Habileté de propagande sans doute, mais aussi loyauté nobiliaire. […] Le prince d'Orange était devenu révolutionnaire par conservatisme' (Christophe de Voogd, *Histoire des Pays-Bas*. Fayard, Parijs, 2003, p. 71).

[66] 'D'Antraigues est particulièrement représentatif de la noblesse de tradition féodale, loyal à son roi comme un vassal à son suzerain tant qu'il est protecteur de ses privilèges, et cependant prêt à s'insurger contre son autorité

quand il juge le contrat personnel rompu'. Jacqueline Chaumié, *Le réseau d'Antraigues et la contre-révolution, 1791-1793*. Plon, Parijs, 1965, p. 34.

[67] In zijn *Restauration der Staatswissenschaft* fundeert Von Haller de monarchie en de feodaliteit op een privaatrechtelijke grondslag, op een 'maatschappelijk contract', dat evenwel niets heeft uit te staan met dat van Rousseau. Carl Ludwig von Haller, *Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt.* Scientia, Aalen, 1964 (1816-1834), zes delen.

[68] *Traité du ministère public*, p. 150-151.

[69] Zie boek 2, hoofdstuk 4 van de *Esprit des Lois*.

[70] Dat Bonald Frankrijk ook tot de oude Galliërs herleidt, zal wie zojuist heeft gelezen dat Gallië volgens Bonald door de Germanen was veroverd, wellicht bevreemden. Deze paradox zal minder de verwondering wekken wanneer men beseft dat men combinaties van germanisme en gallicisme bij verschillende tenoren van de aristocratische partij aantreft, die dan bijvoorbeeld verkondigen dat de Germanen de Galliërs waren komen bevrijden van het despotisch juk der Romeinen. Voorbeelden hiervan zijn Étienne Pasquier (*Les recherches de la France*, 1560), Philippe du Plessis Mornay (*Vindiciae contra Tyrannos*, 1579) en François Hotman (*Antitribonian*, 1567). Veel auteurs ook meenden dat de Galliërs en de Kelten Germanen waren. Over de vraag waar precies de scheidslijnen tussen de verschillende volkeren liepen, bestond indertijd nog niet de (relatieve) consensus die men aantreft bij hedendaagse etnologen en linguïsten. Dit blijkt wel uit het feit dat Bonald Polen aanmerkt als een Germaanse natie, en dat hij het vermoeden uitspreekt dat de Germanen afstammen van de oude Egyptenaren (zie o.a. *Théorie*, p. 144).
Het belang van Bonalds gallicisme moeten we overigens sterk relativeren. Net zoals Montesquieu is Bonald namelijk veel meer een germanist dan een gallicist. (Voor wat betreft Montesquieu zij in dit verband terugverwezen naar noot 27 en noot 28. Wat betreft Bonald, deze wijdt aan de Galliërs twee pagina's, aan de Germanen daarentegen vijfentwintig). Wat Bonald ook met Montesquieu gemeen heeft, is dat hij van de Germanen een positiever beeld geeft dan van de Galliërs. Zo beweert hij dat bij de Galliërs de monarchie was gedegenereerd tot een aristocratie, terwijl de Germanen de monarchie hadden behouden (*Théorie*, p. 145).

[71] Citaat uit *De bello gallico*, boek 6: 'Zij leggen zich toe op de goddelijke aangelegenheden en geven opheldering over de godsdienstige gebruiken. Rondom hen verenigt zich een groot aantal jongeren omwille van hun onderwijs'.

[72] Vertaling: 'De ridders zijn allen bedreven in de oorlogsvoering'.

[73] Vertaling: 'Rondom zich heen hebben zij verscheidene horigen en cliënten. Deze enige gunst en macht hernieuwden zij'.

[74] 'Si l'institution royale avait péri dans les Gaules, les professions sacerdotale et militaire s'y étaient développées, et elles y formaient deux *ordres* très-marqués: le premier était celui des prêtres ou Druides; le second celui des nobles ou chevaliers, *equites*. Leurs fonctions étaient exactement déterminées; les Druides avaient le ministère des choses divines, le soin de l'instruction et de l'éducation publique: *illi rebus divinis intersunt, religiones interpretantur; ad hos magnus adolescentium numerus, disciplinæ causâ concurrit*. En général, ces Druides avaient sur plus d'un objet des ressemblances frappantes avec les prêtres Égyptiens. La profession des nobles ou chevaliers était les armes; *equites omnes in bello versantur*; leur considération, comme leur force, consistait à mener avec eux à la guerre beaucoup de vassaux ou de clients: *Plurimos circum se ambactos clientesque habent, hanc unam gratiam potentiamque noverunt*. Je laisse au lecteur à faire des rapprochements entre ces institutions et celles qui existaient en France, et je reviens aux Germains'. *Théorie*, p. 146.

[75] Bijvoorbeeld Montesquieu, *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 8, en alle overige hoofdstukken in dat werk die handelen over de Germanen.

[76] *Théorie*, p. 147-164.

[77] *Théorie*, p. 155. Echtscheiding, prostitutie en polygamie komen volgens Bonald op hetzelfde neer. Door van een vrouw te scheiden en vervolgens met een andere vrouw te trouwen, redeneert hij namelijk, kan men met meerdere vrouwen een huwelijk sluiten, en dat is nu net polygamie. Dat Bonald echtscheiding als een vorm van prostitutie beschouwt, is misschien te verklaren doordat gedurende de Revolutie soldaten de avond voordat ze met een prostituee naar bed gingen, met haar trouwden, om zich de volgende ochtend weer van haar te laten scheiden.

[78] *Théorie*, p. 150.

[79] *Théorie*, p. 150-154.

[80] Baboeuf en andere radicale revolutionairen huldigen de opvatting dat Frankrijk overbevolkt is, vooral met contrarevolutionairen. Bonald lijkt de revolutionaire massamoorden mede aan deze opvatting te wijten.

[81] Bonald contrasteert de Germanen niet alleen met de Romeinen, maar ook met de Grieken. De Grieken en ook Montesquieu en de Franse revolutionairen zijn volgens hem geobsedeerd door het streven de bevolkingsomvang te verkleinen. Daarom laten zij volgens Bonald niets na om de vermenigvuldiging van kinderen te voorkomen:

kinderen te vondeling leggen, abortus en homoseksualiteit. *Théorie*, p. 152. Montesquieu vermeldt de beide laatste praktijken in boek 23, hoofdstuk 17 van de *Esprit des Lois*. Naar de homoseksualiteit verwijst Montesquieu wanneer hij rept van 'het schandelijk middel' van de Kretenzers, dat Aristoteles vermeldt in de *Politica*, Bekker editie 1272a12.

[82] 'Quand l'enfant n'est pas un être sacré aux yeux de la religion, il est bientôt un être vil et nuisible aux yeux de la politique'. *Théorie*, p. 153.

Tijdens een in 2002 aan Bonald gewijd *dîner-débat* van de *Cercle Renaissance* haalde Michel Fromentoux, redacteur van de krant *Action Française 2000*, dit citaat aan om te laten zien dat het gedachtengoed van Bonald nog steeds actueel was. Bij het publiek, dat bestond uit de vrouw van Jean-Marie Le Pen, FN-parlementariër Michel de Rostolan en ruim tweehonderd andere conservatieve katholieke notabelen, oogstte hij hiervoor luid applaus.

[83] *Théorie*, p. 156-158.

[84] *Théorie*, p. 147.

[85] In het zuiden van Frankrijk heerste het Romeins recht.

[86] De codificatie van het gewoonterecht begon al in de dertiende eeuw en kreeg een forse impuls onder Hendrik II. Emmanuel Le Roy Ladurie, *L'État royal*. Hachette, Parijs, 1987, p. 238.

[87] '[The party who defended strong kingship] tried to annex Roman law to the nature of the French government. Those who defended the aristocratic cause did exactly the opposite'. Andreas Kinneging, *Aristocracy, antiquity, and history. Classicism in political thought*. Transaction Publishers, New Brunswick en Londen, 1996, p. 110.

[88] François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, I, p. 21-22.

[89] Furet, *op. cit*., p. 403-404.

[90] Het achttiende-eeuwse begrip van de feodaliteit omvatte veel meer dan het feodaal recht *stricto sensu*, dat de relaties tussen leenheer en vazal regelde. Het omvatte tevens de nog overgebleven restanten van de horigheid, het complex van de heerlijke rechten, en de op deze rechten gebaseerde economische verhoudingen. Zie Furet, 'Féodalité', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, 'Idées', p. 187.

[91] Bonald zou Bonald niet zijn als hij de *revolutionaire* Montesquieu niet zou aanvallen op diens antiklerikalisme. Terwijl Montesquieu geen gelegenheid onbenut laat om de Kerk onderuit te halen, laat Bonald geen kans voorbijgaan om te herinneren aan de positieve bijdragen die de Kerk heeft geleverd aan de Franse geschiedenis. Eén van die bijdragen zou volgens Bonald zijn geweest, dat de kerstening van Rome, waarop hij doelt met 'vereniging van de politieke maatschappij' (het Romeinse Rijk) 'met de christelijke religie', de Romeinse slaven had vrijgemaakt en ze aldus had getransformeerd in horigen, die een veel humaner statuut genoten.

[92] De *redevances féodales* zijn de feodale belastingen ofwel heerlijke rechten.

[93] In reactie op het revolutionaire argument dat de adel een apart ras is dat geen deel uitmaakt van de Franse natie en daarom weer terug moet naar de Teutoonse wouden, verdedigt Bonald hier, net zoals de ultraroyalisten van de Restauratie, het idyllische beeld van een harmonische verhouding tussen Galliërs en Germanen. Dat beeld fundeert hij, net zoals de aristocraten Pasquier en Du Plessis Mornay, op de gedachte dat de vrijheidslievende Germanen en de door de Romeinen onderdrukte Galliërs samen een bevrijdingsoorlog voerden tegen het despotische Rome.

[94] 'Attachés à la glèbe', in het Franse origineel. Het woord 'glèbe' heeft de algemene betekenis van 'grond', maar ook de specifieke feodale betekenis van 'een stuk grond waaraan horigen waren verbonden, die het moesten bewerken' (*Le Petit Robert*, lemma 'glèbe'). Bonald maakt handig gebruik van deze ambiguïteit: zijn uitspraak dat zowel de soldaten als hun aanvoerders 'attachés à la glèbe' waren, kan verwijzen naar een algemene gebondenheid aan hun grond, maar kan ook worden geduid als een subtiele verdediging van de horigheid en de heerlijke rechten.

[95] 'Ces hommes, que les Romains appelaient esclaves, *servi*, parce qu'ils n'avaient aucune expression pour désigner cette espèce d'engagement qu'ils ne connaissaient pas, n'étaient précisément que des colons partiaires; et Tacite le dit expressément.

Les Germains se servaient de leurs esclaves pour la guerre. « Dans la plupart des républiques, dit Montesquieu, on a toujours cherché à abattre le courage des esclaves; le peuple Germain, sûr de lui-même, cherchait à augmenter l'audace des siens. »

Ces esclaves, qui cultivaient pour eux-mêmes la propriété de leur maître, et qui combattaient avec lui pour défendre leur propriété commune, sont devenus en Europe les paysans, lorsque la réunion de la religion chrétienne à la société politique pour former la société civile, a rendu ce développement *nécessaire*. Ces terres, que l'esclave travaillait en payant une redevance à son maître, le vassal les a travaillées en payant une redevance à son seigneur. Lors de l'introduction des Germains dans les Gaules, la propriété donnée par le *pouvoir* de la société, à titre de bénéfice ou viagèrement, aux chefs particuliers; distribuée par ceux-ci, sous les mêmes conditions, aux soldats qu'ils avaient amenés de Germanie, ou aux Gaulois qui s'étaient rangés sous leurs

drapeaux pour échapper à la tyrannie des Romains; cette propriété, dis-je, est devenue fixe et héréditaire sur la tête des chefs et sur celle des soldats. Les uns comme les autres ont été comme attachés à la glèbe, c'est-à-dire investis d'une propriété déterminée, inamovible, qu'ils possédaient, à la charge d'un service militaire envers l'État. Telle est l'origine de la féodalité, dont l'ignorance ou le faux savoir ont tourmenté l'histoire de cent manières différentes'. *Théorie*, p. 158-159.

[96] Verlichting en fysiocratie vormden als het ware de *trait d'union* tussen het koninklijk absolutisme en het revolutionair neoabsolutisme. Zie Furet, 'Féodalité', in: Furet en Ozouf, *op. cit.*, 'Idées', p. 190-191.

[97] Vulgaire: 'vil', in het Franse origineel. Het Franse 'vil' heeft dezelfde dubbele betekenis als het Nederlandse woord 'gemeen': ten eerste die van 'gewoon, ordinair, vulgair' (zoals in de uitdrukking 'het gemene volk'), ten tweede die van 'laag, verachtelijk'. Beide betekenissen vloeien samen in het Nederlandse substantief 'het gemeen'. Van het Franse adjectief 'vil' is het Nederlandse 'veil' afgeleid, dat 'omkoopbaar' betekent en verwijst naar oneerbaarheid. Het woord 'vil' heeft al deze connotaties.

[98] 'La philosophie est venue, et elle a détruit l'ouvrage même; absurde et immorale, elle a changé la propriété foncière du noble en capitaux, et le défenseur de l'État en un vil agioteur'. *Théorie*, p. 159-160.

[99] Indirect (namelijk via Montesquieu) en gedeeltelijk continueert Bonald dus Boulainvilliers. De suggestie dat Bonald Boulainvilliers continueert, wordt verontwaardigd van de hand gewezen door Toda, die Boulainvilliers karikaturiseert door hem te reduceren tot de astrologische dimensie van zijn oeuvre (Bonald, *La vraie révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 65-66).

[100] Montesquieu verdedigt de ondererfstelling, dat wil zeggen het gewoonterecht dat bourgeois verbiedt om adellijke lenen te kopen of te confisqueren. *Esprit des Lois*, boek 5, hoofdstuk 9. In het debat over de *noblesse commerçante* dat in de achttiende eeuw de Franse adel bezighoudt, neemt Montesquieu bovendien dezelfde positie in als *chevalier* d'Arcy: de adel mag volgens hem geen handel drijven, op straffe van ondermijning van de monarchie. *Op. cit.*, boek 20, hoofdstuk 21.

[101] Voor een uitleg van de specifieke betekenissen die ik in deze context geef aan de begrippen 'fundamentalisme' en 'organicisme' verwijs ik de lezer terug naar pagina 305 noot 37.

X Antieken en modernen

[1] De Germanen waren immers de directe voorvaderen van de huidige Fransen, Nederlanders enzovoorts, aan wie zij hun regeringsvorm hadden meegegeven. Een voorbeeld van deze cesuur vindt men bij Montesquieu, *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 8.

Dat ook Rousseau de Germanen tot de modernen rekende, blijkt uit diens *Contrat social*, boek 3, hoofdstuk 15: 'L'idée des représentants est moderne: elle nous vient du gouvernement féodal. […] Dans les anciennes républiques […], jamais le peuple n'eut des représentants'.

Bonald adopteert de cesuur van Montesquieu en Rousseau: in zijn *Théorie du pouvoir* beschrijft hij de Egyptenaren, Grieken en Romeinen in boek 2, getiteld 'Sociétés anciennes', terwijl hij de Germanen en de Galliërs bespreekt in boek 3, getiteld 'Sociétés modernes'.

[2] Andreas Kinneging, *Aristocracy, antiquity, and history*. Transaction, New Brunswick en Londen, 1996, hoofdstuk 4; Claude Nicolet, *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*. Perrin, Parijs, 2003, p. 316.

[3] Kinneging, *op. cit.*, p. 104. Athene komt pas echt in de mode onder Napoleons Keizerrijk, wanneer de *idéologue* Levesque de mythe creëert van het handeldrijvende Athene, die liberalen als Benjamin Constant gedurende het Restauratietijdperk aanwenden tegen de deugdcultus van de republikeinen. Pierre-Charles Levesque, *Etudes de l'histoire ancienne et de celle de la Grèce, de la constitution de la république d'Athènes et celle de Lacedémone*. Fournier frères, Parijs, 1811. Zie ook Nicole Loraux en Pierre Vidal-Naquet, 'La formation de l'Athènes bourgeoise', in: Robert Bolgar (red.), *Classical influences on European culture A.D. 1650-1870*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979, p. 169-222.

[4] 'The ancients, particularly the Romans, furnished the models'. Kinneging, *op. cit.*, p. 25.

[5] Zie het lemma 'Superclassicisme' in het aanhangsel, p. 477.

[6] Veel deelnemers, niet alle. Er waren namelijk revolutionairen die het classicisme afwezen, bijvoorbeeld Condorcet: 'La philosophie a dû proscrire sans doute cette superstition, qui croyait presque ne pouvoir trouver des règles de conduite que dans l'histoire des siècles passées, et des vérités que dans l'étude des opinions anciennes'. Jean Marie Antoine Nicolas Caritat marquis de Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1795). Flammarion, Parijs, 1988, p. 88. De interne tegenstrijdigheid van de Revolutie, die een superclassicisme paarde aan een modern liberalisme, bood Bonald de mogelijkheid om beide elementen tegen elkaar uit te spelen: 'On nous parle de la liberté des Grecs et des Romains, et ils n'avaient ni jugements par jurés, ni liberté de la presse'. Bonald, *La vraie révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 150.

[7] 'Dans les années 1760-1789, le débat politique passe par l'histoire, et les documents du passé: nos codes seront donc notre histoire. […] Retour en force apparent de l'Antiquité gréco-romaine avec la Révolution'. Nicolet, *op. cit.*, p. 353. Nicolet voert niettemin drie argumenten aan om het belang van het revolutionair classicisme te relativeren: 1) Het historisme dat aan dit classicisme ten grondslag lag, werd beconcurreerd door het rationalisme. 2) 'Les véritables références […] étaient principalement modernes […] et très sécondairement antiques'; 3) 'Cette fièvre antique n'a […] eu qu'un temps, très bref: en gros, de 1793 à 1795' (Nicolet, *op. cit.*, p. 102). Het derde argument van Nicolet is in tegenspraak met de (diepgravender) analyses van Harold Parker (*The cult of Antiquity and the French revolutionaries. A study in the revolutionary spirit*. Chicago University Press, Chicago, 1937) en Jacques Bouineau (*Les toges du pouvoir 1789-1799, ou la Révolution du droit antique.* Association des publications de l'Université Toulouse-Le-Mirail, Toulouse, 1986).

[8] De revolutionair Couthon bijvoorbeeld, die in de stad Lyon hele wijken met de grond gelijk liet maken om de rijke bewoners daarvan te straffen voor hun naar zijn mening contrarevolutionaire gezindheid, ging als Cato door het leven.

[9] Niet alleen in de naamgeving van personen, maar ook in die van hun instituties laten de revolutionairen zich inspireren door de Oudheid. Zo heeft het 'liberale' regime van Thermidor net zoals het oude Sparta een 'Raad van Ouden', een volksvergadering en een uitvoerende macht bestaande uit vijf 'ephoren' (directeuren), en noemt men het autoritaire bewind dat de zwakke bourgeois orde van Thermidor opvolgt, naar Romeins model het 'Consulaat'.

[10] Beroemd is Jacques-Louis Davids schilderij *De eed van de Horatii*, dat men kan zien in het Louvre. De Horatii waren een drieling die de oorlog met de met Rome rivaliserende stad Alba Longa beslechtten door een duel met de drieling van de Curatii. Zij golden als toonbeelden van oud-vaderlandse moed en deugd.

[11] 'La France nouvelle […] avait trop aimé Montesquieu et Rousseau pour bannir le souvenir ou la nostalgie de la grandeur et de la décadence de Rome' (Nicolet, *op. cit*., p. 106). Dat de radicale revolutionairen een terugkeer naar de antieke republieken wilden (en de ultra's van de Restauratie een terugkeer naar het in zijn ogen antieke Gallië), is de voornaamste boodschap van Benjamin Constants redevoering 'De la liberté des anciens comparée à celle des modernes', gehouden in 1819 in het Parijse Athénée royal, opgenomen in Constants *Écrits et discours politiques*. Editie O. Pozzo bi Borgo. Jean-Jacques Pauvert, Parijs, 1964.

[12] *Observations sur l'histoire de France*. Compagnie des libraires, Genève, 1765. Eén van Mably's revolutionaire navolgers is Ch. Lambert, *Abolition de la noblesse héréditaire en France, proposée à l'assemblée nationale*. Z.p., 1790. De auteur gebruikt de romanistische these van Dubos tegen de contrarevolutionair d'Antraigues en diens voorlopers Boulainvilliers en Montesquieu, en citeert dan ook Caesar en Tacitus. Terwijl hij de absolutist d'Argenson inzet tegen de erfadel, laat hij de aristocraten Saint-Simon en Fénelon ageren tegen de absolute monarchie.

[13] *Considérations sur la Révolution française*, in 1818 te Parijs posthuum gepubliceerd door duc de Broglie en baron de Staël.

[14] In noot 37 van de Inleiding.

[15] Met 'aristocraten' bedoelt Sieyès de contrarevolutionaire edelen.

[16] Sicambiërs, Welchen: Frankische, d.w.z. Germaanse stammen.

[17] 'Si les aristocrates entreprennent, au prix même de cette liberté dont ils se montrent indignes, de retenir le peuple dans l'oppression, le tiers osera demander à quel titre; si on lui répond "a titre de conquête", il faut en convenir, ce sera remonter un peu haut; mais le tiers état ne doit pas craindre de remonter dans les temps passés. Pourquoi ne renverrait-il pas dans les forêts de Germanie toutes ces familles qui conservent la folle prétention d'être issues de la race des conquérants, et d'avoir succédé à leur droit de conquête? La nation épurée se consolera, je pense, d'être réduite à ne plus se croire composée que des descendants des Gaulois et des Romains, et se persuadera qu'elle vaut au moins autant que celle qui viendrait des Sicambres, des Welches et autres sauvages sortis des bois et des marais de Germanie'. Emmanuel Joseph Sieyès, *Qu'est-ce que le tiers état?* Editions du Boucher, Parijs, 2002 (1789), p. 12.

[18] François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, I, p. 96.

[19] De relatie tussen revolutionair racisme en de executie van de edelen blijkt uit de woorden die Anacharsis Cloots in 1793 uitsprak: 'Les Français [de Franken, R.A.] sont émigrés et guillotinés. Les Gaulois sont devenus des hommes en écrasant leurs conquérants sous les ruines de la Bastille' (geciteerd door Nicolet, *op. cit.*, p. 108).

[20] Zie bijvoorbeeld Antoine Boulay de la Meurthe, lid van de thermidoriaanse Raad van Vijfhonderd: 'La Révolution est une révolte « gauloise » contre les restes de la suprématie « franque ». Le monde émigré, les nobles et prêtres, avec leurs partisans roturiers, représentaient les vestiges d'une conquête dont la nation s'était graduellement libérée'. Fernand Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, deel 2, p. VI.

[21] 'La Révolution a été une vraie guerre, telle que le monde la connaît entre peuples étrangers. Depuis plus de treize siècles, la France en contenait deux, un peuple vainqueur et un peuple vaincu. Depuis plus de treize siècles, le peuple vaincu luttait pour secouer le joug du peuple vainqueur. […] La lutte a continué dans tous les

âges, sous toutes les formes, avec toutes les armes. Et lorsqu'en 1789, les députés de la France entière ont été réunis dans une seule assemblée, les deux peuples se sont hâtés de reprendre leur vieille querelle: le jour de la vider était enfin venu'. François Guizot, *Du gouvernement actuel de la France depuis la Restauration et du ministère actuel* (1820), geciteerd door Michel Toda, *Bonald, théoricien de la contre-révolution*. Clovis, Etampes, 1997, p. 165-166; zie ook Guizots *Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire jusqu'à la révolution française* (*Cours d'histoire moderne*, 1828, editie Rosanvallon, p. 95-96); Augustin Thierry, 'Sur l'antipathie de race qui divise la nation française', in: *Le censeur européen*, 2 april 1820; Thierry, 'Lettres sur l'histoire de France', gepubliceerd in *Le Courrier français* van juli-oktober 1820; Thierry, *Récit des temps mérovingiens. Essai sur l'histoire du tiers état.* Just Tessier, Parijs, editie van 1853, voorwoord, p. 4-5; Eugène Sue, *Les mystères du peuple ou L'histoire d'une famille de prolétaires à travers les âges* (1849-1857). Sue ziet de Gallische derde stand, het echte Frankrijk, belichaamd in de keltische Bretonnen, die heldhaftig stand hielden tegen de Frankische veroveraars. Hij draagt aldus bij aan de verbreiding van de Keltische mythe.

[22] De tussen aanhalingstekens geplaatste zinsneden zijn van Guizot, *Des moyens de gouvernement et du ministère actuel*, oktober 1820.

[23] Voorbeelden van de contrarevolutionaire verwerping van de antieken ziet men bij Mallet du Pan in diens krant *Mercure de France* in de periode 1789-1792. De verwerping van de antieken deed zich niet enkel bij de contra's voor, maar ook, vanaf de dooi van Thermidor, bij gematigde revolutionairen, zoals de *idéologues* en Benjamin Constant. Eerst ten tijde van Thermidor nam de Revolutie afscheid van de antieken en trad zij resoluut de moderniteit binnen, totdat, enkele jaren later, Napoleon Bonaparte haar weer liet terugkeren naar de Oudheid, zij het een andere, namelijk die van het *keizerlijke* Rome. Zie voor de *idéologues* Volneys *Leçons d'histoire prononcées à l'École normale, en l'an III de la République française* (Parijs, 1795) en Levesques *Histoire critique de la République romaine*. Dentu, Parijs, 1807; voor Constant, 'De la liberté des anciens comparée à celle des modernes', in: Benjamin Constant, *Ecrits politiques*. Gallimard, Parijs, 1997, p. 593 e.v.

[24] 'Je vois, il est vrai, dans la Grèce, des talents, des succès, et même des vertus: mais les talents ne sont pas la sagesse, les succès ne sont pas le bonheur; et la vertu, s'il faut entendre avec les partisans du gouvernement républicain, la vertu politique, c'est-à-dire l'amour de la patrie, n'est que la passion forcenée d'exterminer tous les autres peuples, pour élever la patrie sur leurs débris. Les vertus morales eurent en Grèce je ne sais quoi de théâtral et d'appreté, contraire à l'idée de la véritable vertu; et celle-ci, lorsqu'elle y parut, y devint l'objet de la plus injuste, comme de la plus lâche persécution. Peut-être est-il vrai de dire que les peuples vertueux sont ceux où l'on ne remarque que les vices, comme les peuples vicieux sont ceux où l'on ne remarque que les vertus; il me semble que c'est là la différence des peuples anciens aux peuples modernes'. *Théorie*, p. 124.

[25] *Amis de l'humanité*: toespeling op de revolutionaire demagoog Mirabeau, die de bijnaam droeg van 'Mensenvrind' (*Ami des hommes*).

[26] Toespeling op de Thebaan Epaminondas en zijn homofiele vriend, en op de Thebaanse gewoonte dat krijgsbroeders het bed met elkaar deelden.

'Aussi la Grèce fut-elle guerrière, et même conquérante, autant que sa position le lui permit. Ces petits peuples, bornés par la mer, contenus dans leur jalousie mutuelle, ne pouvaient s'étendre bien loin; mais ils se firent entre eux, et avec des forces à peu près égales, des guerres atroces; et la Grèce polie, savante et spirituelle, fut inondée du sang de ses habitants. […] Sparte, à laquelle de prétendus amis de l'humanité veulent sans cesse nous ramener; Sparte, dont il paraissait à Platon lui-même, impossible de définir le gouvernement, n'était qu'une école de guerriers farouches: et tel était l'effet de ses institutions sanguinaires, qu'à Thèbes, selon Plutarque, cité dans l'*Esprit des Lois*, il fallut que les lois rendissent la jeunesse *abominable* pour la rendre moins féroce'. *Théorie*, p. 123-124.

[27] '[L]es Grecs prirent de leur religion dissolue et théâtrale, de leur gouvernement orageux et turbulent, un caractère de frivolité, de légèreté, d'inconséquence; ou, pour mieux dire, les Grecs n'eurent pas de caractère, parce qu'ils n'eurent pas de constitution'. *Théorie*, p. 123.

[28] *Théorie*, p. 123, noot 1.

[29] *Théorie*, p. 126.

[30] Ook andere contrarevolutionaire classicisten legden parallellen tussen de Romeinse revoluties en de Franse Revolutie. Het verst hierin ging wel Chateaubriand in zijn *Essai historique, politique et moral sur les révolutions anciennes et modernes* (Londen, 1797).

[31] 'Je me suis étendu plus longtemps sur l'histoire de cette société célèbre, parce qu'elle offre dans les différents États les leçons les plus utiles à ceux qui, dans les révolutions des empires, cherchent des résultats utiles au bonheur de l'espèce humaine et à la durée des sociétés. Rome, monarchique sous ses rois, aristocratique sous son sénat, démocratique sous ses tribuns, despotique sous ses empereurs, présente sous un même point de vue, et dans un seul tableau, les diverses phases d'une société, et les vices ou les avantages de toutes les formes de gouvernement'. Tekst voetnoot 2: 'Je ne connais que deux sociétés, dont un homme, appelé à gouverner les autres, doive *méditer* les révolutions: Rome et la France; et qu'un petit nombre de livres dont il doive faire une

étude sérieuse, et Tacite en est un. C'est surtout dans ce moment qu'il est intéressant à consulter cet observateur profond des hommes et des révolutions'. *Théorie*, p. 134.

[32] Het is geen toeval dat Bonald, in het hoofdstuk waarvan de zojuist weergegeven passage deel uitmaakt, zeven maal Montesquieus *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* citeert. In hoofdstuk 6 van dat werk constateert Montesquieu dat het Romeinse rijk eerst een monarchie was, vervolgens een aristocratie werd, en tenslotte een democratie. Hoofdzakelijk als gevolg van teveel veroveringen werd die democratie uiteindelijk een despotisch keizerrijk, waarvan Montesquieu in hoofdstuk 13 e.v. een gitzwart beeld schetst: 'Auguste établit l'ordre, c'est-à-dire une servitude durable. […] Auguste rusé tyran les conduit doucement à la servitude'. In Montesquieus beschrijving van het despotisme van het Romeinse keizerrijk herkent men de trekken van het *soft despotism* dat Tocqueville belichaamd zal zien in het keizerrijk van Napoleon I en Napoleon III.

[33] *Théorie*, p. 128, p. 138-139.

[34] Het citaat komt niet, zoals Bonald meent, uit de *Esprit des Lois*, maar uit hoofdstuk 10 van de *Considérations sur les Romains*.

[35] 'Voortekenen' (*auspices*): verwijst naar de Romeinse vogelschouw, het raadplegen van de wil der goden door aanschouwing van hun vlucht.

[36] '[L]a vénération affectueuse du peuple pour un culte grave et cérémonieux, et pour la religion du serment, *qui, comme une ancre, retenait ce vaisseau dans la tempête (Esprit des Lois)*; ces idées vastes et sublimes de dieux protecteurs de l'Empire, garants de son immortelle durée, vengeurs des serments méprisés, qui prévinrent tant de séditions et apaisèrent tant de révoltes; *cette Rome, fondée sous les meilleurs auspices, ce Romulus, leur roi et leur dieu, ce Capitole éternel comme la ville, et la ville éternelle comme son fondateur (Grandeur des Romains)*'. *Théorie*, p. 138-139.

[37] 'Et Rome elle-même, destinée à l'éternité de l'empire, devient le centre d'un empire dans l'éternité'. *Théorie*, p. 139.

[38] De term 'nationaal-katholiek' gebruik ik in een specifieke betekenis. Zie het lemma 'Nationaal-katholicisme' in het aanhangsel, p. 466.

[39] *Théorie*, p. 137.

[40] 'A Rome, il n'y eut pas de *pouvoir* unique, tant que les rois le partageaient avec le sénat, ou le sénat avec le peuple. Le *pouvoir* n'y fut pas limité; car, si le sénat limitait le *pouvoir* des rois, si le peuple limitait le *pouvoir* du sénat, rien ne limitait celui du peuple, et même la limite que le peuple opposait au pouvoir du sénat ne consistait plus, comme aux jours de la simplicité, à se retirer de la ville et à ne résister que par une force d'inertie que le sénat surmontait avec un apologue, mais dans une action le plus souvent violente et excessive que le sénat repoussa quelquefois à force ouverte. Sous les empereurs qui ne partageaient le *pouvoir* avec personne, si le *pouvoir* était unique, il n'était pas limité, ou il ne l'était que par l'action violente et désordonnée des soldats, comme celui du sénat l'avait été par l'action violente et désordonnée du peuple; et parce que ce *pouvoir* n'était pas limité, il n'était pas constitué, il n'était pas défendu, et la succession y fut sans cesse troublée par la révolte des troupes et l'ambition des usurpateurs. Vespasien, Nerva, Trajan, sentaient si bien le défaut de leur pouvoir, et même le désavantage de leur position, que leur premier soin fut de rétablir le sénat, autant qu'ils le pouvaient, dans son antique considération: ce qui n'était autre chose que poser des limites à leur *pouvoir*'. *Théorie*, p. 137.

[41] '« Romulus eut envie de contenir le sénat par le peuple, et le peuple par le sénat. » Le peuple devenu force devenait nécessairement pouvoir; car dès que le peuple est quelque chose dans la constitution, il y est tout'. *Théorie*, p. 128.

[42] 'Dès qu'à Rome le *pouvoir* se fut écarté de son principe, dès qu'il ne fut plus *un*, il n'y avait pas de raison pour qu'il fût *deux cent, trois cent*, plutôt que *mille*, que *deux mille*, que *tous*; et certainement il n'appartenait pas plus alors aux patriciens qu'aux plébéiens. « Rome, après l'expulsion de ses rois, devait être une démocratie: car, prétendre que le peuple eût voulu chasser les rois pour tomber dans l'esclavage de quelques familles, cela n'était pas raisonnable. » (*Esprit des Lois*, l. II, ch. 13.) « *Comme l'autorité royale avait passé tout entière entre les mains des consuls, le peuple sentit que cette liberté dont on voulut lui donner tant d'amour, il ne l'avait pas. (Grandeur des Romains).* Il chercha donc à abaisser le consulat, à avoir des magistrats plébéiens: les patriciens furent forcés de lui accorder tout ce qu'il demanda..... La puissance devait donc revenir au plus grand nombre, et l'aristocratie se change peu à peu en état populaire »'. *Op. cit.*, p. 130-131.

[43] Door het Griekendom af te wijzen plaatst Bonald zich niet echt buiten de grenzen van het classicistisch paradigma: voor de classicisten zijn de antieken niet in de eerste plaats de oude Grieken, maar de oude Romeinen.

[44] 'Le culte en Égypte consacra donc toutes les actions de l'homme social; il épura ses plaisirs, il sanctifia ses travaux: impie ou absurde à force d'être social, il osa déifier les hommes bienfaisants, les animaux utiles, et jusqu'aux plantes salutaires'. *Théorie*, p. 72.

[45] *Théorie*, p. 73.

[46] 'L'éducation publique ou sociale était chez les Égyptiens, l'institution la plus perfectionnée, comme elle est dans les gouvernements modernes l'institution la plus négligée'. *Théorie*, p. 72.
[47] Bonald citeert op selectieve wijze uit Bossuets *Discours sur l'histoire universelle*, deel 3, hoofdstuk 3.
'Il n'était pas permis, continue Bossuet, d'être inutile à l'Etat: la loi assignait à chacun son emploi, qui se perpétuait de père en fils. Les prêtres et les soldats avaient des marques d'honneur particulières; la profession de la guerre passait de père en fils, comme les autres; et après les familles sacerdotales qu'on estimait le plus, les plus illustres étaient, comme chez nous, les familles destinées aux armes'. *Théorie*, p. 84.
[48] *Théorie*, p. 83.
[49] *Théorie*, p. 74.
[50] *Théorie*, p. 154.
[51] *Théorie*, p. 150-151.
[52] *Théorie*, p. 83.
[53] 'Zou ik tot de verbeelding willen spreken': Bonald lijkt bewust afstand te willen nemen van de hyperbolische stijl van de revolutionairen.
[54] 'Si je voulais parler à l'imagination, je comparerais l'Égypte à une reine dépouillée de ses États, qui, sous le poids de l'âge et du malheur, en impose encore par la dignité de son maintien; le Romain, dont je vais parler, à un vieux guerrier, qui, réduit à l'esclavage par le sort des armes, semble, dans les fers, insulter à ses vainqueurs; et le Grec, à un roi de théâtre, qui, la pièce finie, a déposé le sceptre et le diadème, et qui, revenu à son premier état, mêle à des habitudes de valet, le langage emphatique de son rôle'. *Théorie,* p. 126-127.
[55] Zoals gezegd zou Napoleon zich tijdens die reis hoofdstukken hebben laten voorlezen uit Bonalds *Theorie van de Macht*. Daaruit zou hij een aantal passages woord voor woord hebben laten kopiëren, en ook zou hij hebben aangeboden het werk op zijn eigen kosten te laten drukken. Baldensperger, *op. cit*., II, p. 145; Frédéric Masson, 'Bonald et l'empereur', in: *Petites histoires*. Librairie Paul Ollendorff, Parijs, 1909.
[56] De stijl van het *Empire* komt onder meer tot uitdrukking in een voorliefde voor Egyptische vormelementen als pyramides, obelisken en sfynxen. De honingbij, die de Egyptenaren voor goddelijk hielden, wordt samen met de Romeinse arend het officiële embleem van Napoleons monarchie.
[57] Zie Nicolet, *op. cit*., hoofdstuk 6.
[58] Zo zegt hij over de Germaanse instituties: 'Dit zijn beslist de Egyptische instituties, aangepast aan de eenvoudige en krijgshaftige zeden van een beginnende maatschappij'. (*Théorie*, p. 144) Ook meent hij uit Tacitus te kunnen opmaken dat de Germanen en de Egyptenaren dezelfde zeden hebben (*Théorie*, p. 147).
[59] '[C]ertains humanistes non italiens finirent par voir dans le Moyen Âge tant méprisé l'équivalent régional, chez eux, du passé romain'. Peter Burke, *La Renaissance européenne*. Seuil, Parijs, 2000, p. 119.
[60] Chateaubriand, één van de edelen die het christendom herontdekt, verdedigt in zijn bestseller *Le génie du christianisme* het katholicisme vooral op esthetische en sentimentele gronden. (Cf. zijn beroemde uitspraak "J'ai pleuré et j'ai cru" (Ik huilde en toen geloofde ik), en de ondertitel van zijn Génie: *Beautés poétiques et morales de la religion chrétienne*).
[61] Men ziet deze tendens bij zulke uiteenlopende personen als Burke, Lally-Tollendal, Calonne, Du Voisin, Goyon d'Arzac en Rivarol.
[62] Baldensperger, *op. cit*., deel 2, p. 197. Een auteur bij wie de Revolutie de hang naar mystiek versterkt, is Joseph de Maistre (*Les Soirées de Saint-Pétersbourg ou Entretiens sur le gouvernement temporel de la Providence*, posthuum gepubliceerd door de Librairie grecque, latine et française, Parijs, 1821).
[63] Het bekendste exempel van de beide laatste tendensen is natuurlijk Joseph de Maistre, maar er zijn ook andere voorbeelden, zoals De la Fare en de anonieme auteur van het pamflet *La véritable politique à l'usage des émigrés français, ou lettres du marquis de *** au chevalier de **** (Dulonchamp, Londen, 1794).
[64] 'Les Lumières ne sont pas le produit d'une culture typiquement bourgeoise: la part de la noblesse y est plus qu'avantageuse'. G. Chaussinand-Nogaret, *La noblesse au XVIIIème siècle. De la féodalité aux lumières*. Editions Complexe, Brussel, 1984, p. 103. Cf. François Furet over de wereld van de Verlichting: 'La noblesse anoblie, robe et surtout finance, y joue un rôle essentiel' (Furet, *op. cit*., I, p. 32).
[65] Baldensperger, *op. cit*., deel 2, hoofdstuk 2. Veel edelen blijven echter kinderen van de Verlichting (*op. cit*., p. 181-185). Ook zijn er tijdens de Revolutie émigrés die de these dat de Revolutie het gevolg van de Verlichting is, trachten te ontkrachten.
[66] Zie het lemma 'Anti-Verlichting' in het aanhangsel, p. 450.
[67] 'Le Moyen Age se déploie comme épanouissement de la chrétienté, ce qui dévalue d'autant le mythe antiquisant, renvoyé au ténèbres du paganisme. […] Si l'Antiquité représente pour les révolutionnaires la jeunesse du monde, et se donne comme lieu symbolique de la radicale nouveauté, l'ère féodale et chevaleresque offre à la Contre-Révolution sa référence et sa différence'. Gérard Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989, p. 237. Zie ook Baldensperger, *op. cit*., deel 2, hoofdstuk 2. De herwaardering van de christelijke middeleeuwen ging bij Portalis en Villers gepaard met kritiek op de door de heidense Grieken en Romeinen geïnspireerde Renaissance.

[68] Er bestond van het *genre troubadour* een meer serieuze, geleerde variant, die werd belichaamd door o.a. Jean-Baptiste chevalier de la Curne de Saint-Palaye, auteur van de *Mémoires sur l'ancienne chevalerie* (1759-1781). Voor het *genre troubadour* en het gebruik ervan door de contrarevolutionairen, zie Gengembre, *op. cit*., p. 233-238.

[69] Bonald bijvoorbeeld beveelt zijn lezers aan om de *Mémoires sur l'ancienne chevalerie* te lezen, die hij verscheidene malen citeert in de *Législation primitive* (deel 2, p. 107, p. 129 en p. 141). Ook looft Bonald de feodale instituties. Sommige contrarevolutionairen schreven ridderromans en ridderballades. Het bekendste voorbeeld hiervan is wel Madame de Genlis, *Les chevaliers du cygne ou la cour de Charlemagne, conte historique et moral* (1795).

[70] '[…] un monde de pureté, de vertu et d'innocence, monde uni, homogène, éclairé par la lumière divine, monde chrétien étendant sur toute l'Europe occidentale sa robe sans couture'. Jean-Christian Petitfils, 'Les origines de la pensée contre-révolutionnaire', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution.* Perrin, Parijs, 1990, p. 22.

[71] Baldensperger, *op. cit.*, deel 1, hoofdstuk 2.

[72] Madame de Staël, *Observations sur l'Allemagne et la littérature du nord*, boek 2, hoofdstuk 11 e.a. Het eerste deel verschijnt in 1810 te Parijs, het volledige werk in 1813 te Londen.

[73] Over de Duitse gilden laat Bonald zich uit in *Théorie*, p. 173, voetnoot. De feodale instituties van Duitsland zijn ook een thema bij contrarevolutionairen als De Bonneval (*La véritable constitution française*, Wenen, 1789), De Bray (*Mémoires*, Plon, Parijs, 1911), en Bonnaire de Pronville (*Le pouvoir législatif sous Charlemagne*. Fauche, Brunswijk, 1800). Sommige émigrés komen aan de overzijde van de Rijn in contact met het piëtisme en de Duitse metafysica, en gaan die als bondgenoten gebruiken tegen het rationalisme van de Verlichting. Baldensperger, *op. cit*., deel 2, p. 105-107.

[74] Baldensperger, *op. cit*., deel 1, p. 47.

[75] Deze vervoering verwoordt Chateaubriand in zijn beide romans *René* en *Atala* (1801).

[76] Baldensperger, *op. cit*., deel 2, p. 303.

[77] Voor de bijdrage van de contrarevolutionaire emigratie c.q. contrarevolutie aan de totstandkoming c.q. verbreiding van de Romantiek, zie Baldensperger, *op. cit*., deel 2, p. 172-181 en p. 300-309; Suzanne Fiette, *La noblesse française. Des Lumières à la Belle Époque*. Perrin, Parijs, 1997, p. 117; Gengembre, *op. cit.*, p. 13, p. 91-92, p. 98-101, p. 237.

[78] Bonald bekritiseert Chateaubriand en andere romantische contrarevolutionairen: zij zijn volgens hem te weinig rationalistisch en wetenschappelijk. Toda, *op. cit.*, p. 133-135; David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 100-102.

[79] *Considérations sur les Romains*, eind van hoofdstuk 6; *Esprit des Lois*, eind van boek 11 hoofdstuk 8; zie ook het eind van boek 17 hoofdstuk 5.

[80] Classicist enerzijds in de betekenis die aan deze term gegeven is op p. 6-10 van dit proefschrift; anderzijds in de betekenis van een denker die in de traditie staat van Descartes, Leibniz en Malebranche. Zie ook Gengembre (*op. cit*., p. 161-162), die zijn analyse van Bonalds verhouding tot classicisme en Romantiek besluit met de volgende conclusie: 'Rien ne pouvait plus éloigner [Bonald] du romantisme naissant'.

[81] In zijn literatuurtheorie, die, net zoals die van Madame de Staël, gefundeerd is op de notie dat de literatuur de uitdrukking is van de maatschappij (dat wil zeggen van de politiek), verdedigt Bonald het literair classicisme en, parallel daaraan, het politiek classicisme. Gepaard aan die dubbele verdediging gaat een dubbele verwerping van de literaire en politieke Romantiek: 'Quoique [Madame de Staëls boek *Considérations sur la Révolution française*] traite de la politique et de la révolution, il n'a pas un autre caractère que ses aînés. C'est encore un roman sur la politique et la société, écrit sous l'*influence* [knipoog naar Madame de Staëls *Traité sur l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations*, 1796] des affections domestiques et des passions politiques qui ont occupé ou agité l'auteur; c'est encore Delphine ou Corinne [de hoofdpersonen in de twee gelijknamige romans van Madame de Staël], qui font de la politique comme elles faisaient de l'amour ou s'exaltaient sur les chefs-d'œuvre des arts, avec leur imagination et surtout avec leurs émotions, peut-être aussi avec des inspirations; car les femmes, circonscrites par la nature dans le cercle étroit des soins domestiques, ou, la plupart, quand elles en sortent, livrées à la dissipation, ne parlent guère de politique que par ouï-dire'. Bonald, *La vraie révolution*, p. 83-84.

[82] Naar de mythe van de Edda bijvoorbeeld verwijst hij slechts één maal, en over de Gallische druïden heeft hij niets anders te melden dan dat deze in de Gallische samenleving gerespecteerd, en rechter en priester tegelijk waren. Romantici als Chateaubriand en Klopstock daarentegen wijden aan de Gallische druïden een hele cultus. Chateaubriand, *Les martyrs* (1809); Klopstock, *Hermannschlacht* (1769). De Edda zal Bonald hebben leren kennen via Paul-Henri Mallet, auteur van een door hem geciteerde *Introduction à l'histoire du Danemark* (1755) en van de *Monuments de la mythologie et de la poésie des Celtes, et particulièrement des anciens Scandinaves* (1756).

[83] O.a. Coussergues, d'Herbouville en Saint-Gervais. Stanley Mellon, *The political uses of history. A study of the historians in the French Restoration*. Stanford, University Press, Stanford (Cal.), 1958, p. 63. Ook valt te

noemen Montlosier, die in zijn *De la monarchie française* een continuïteit schetst tussen Galliërs, Romeinen en Germanen; bijvoorbeeld op p. 15: 'Les Francs conservèrent en s'établissant tout l'ancien régime des Gaules', d.w.z. zij handhaafden de feodaliteit, die volgens Montlosier een Gallische oorsprong heeft, maar importeerden in Gallië hun eigen politieke regime. In de 'deuxième âge' van de monarchie vermengden de Germanen zich volgens Montlosier met de Gallo-Romeinen, maar behielden zij wel hun afkeer van de 'service domestique' en hun voorkeur voor het platteland.

[84] 'Il ne manquait à la société politique des Germains qu'une religion digne de l'Être suprême, digne de l'homme, protectrice de la société, fondée sur la connaissance de l'unité de Dieu et de ses perfections. Les Germains trouvent la religion chrétienne répandue avec les Romains et par les Romains, dans tous les pays soumis à leur empire; il se fait un échange entre ces peuples. Le Dieu du cœur et de la pensée remplace chez le Germain les fantômes de l'imagination; la constitution politique de la nature remplace chez le Gaulois-Romain les institutions politiques de l'homme. Le Germain, en entrant dans la société religieuse du Romain, voit s'adoucir la férocité de ses passions, et l'oppression absurde ou cruelle de ses dieux. Le Romain, en entrant dans la société politique du Germain, voit cesser les désordres de son gouvernement et la faiblesse anarchique de ses maîtres; désormais ces deux peuples, ces deux sociétés, ne feront plus qu'un peuple, qu'une société'. *Théorie*, p. 165-166. Cf. *Législation divine*, p. 106: 'Les Francs se fixèrent au milieu des Gaulois et des Romains. La religion, *qui fait habiter ensemble les lions et les agneaux*, de trois peuples ne forma qu'une société'.

[85] 'Venimeux'. Artikel in *Le Défenseur*, 25 november 1820.

[86] 'Monstrueux paradoxe'. *Ibidem*.

[87] 'Croit-il sérieusement, l'auteur de ce beau système, qu'il y ait aujourd'hui en France une seule famille qui, par elle-même ou par ses alliances, ne tienne aux deux peuples, et y distinguerait-il une famille de race pure de l'un ou de l'autre côté? N'y avait-il pas des grands chez les Gaulois qui sont restés grands même après le mélange, ou de simples soldats chez les Francs qui sont restés dans un rang inférieur, même après la conquête? Tous les grands hommes qui ont illustré notre monarchie, magistrats, prélats, capitaines, savants, hommes de génie dans les lettres ou les arts, ont-ils été Gaulois ou Francs? Quelqu'un en France a-t-il réclamé des droits comme Gaulois, et tous les habitants de notre belle patrie ne se sont-ils pas honorés d'être français?' *Ibidem*.

[88] 'qu'une longe oppression absout d'injustice et de crime le peuple qui ressaisit ses droits'. *Ibidem*.

[89] 'déguiser ainsi le caractère odieux et atroce de la Révolution'. *Ibidem*.

Bonald herhaalde zijn kritiek op Guizot nog eens in de *Journal des Débats* van 28 oktober 1821.

[90] Overigens is het, wanneer Bonald een revolutionair germanist bekritiseert, niet altijd duidelijk of zijn kritiek van het eerste type is of van het tweede. Dit lijkt het geval te zijn in de volgende passage: 'Wanneer men alles leest wat eerwaarde Mably in zijn *Observations sur l'histoire de France* zegt over de gebreken van alle standen van de staat, is het wonderbaarlijk dat de Fransen niet erger zijn geworden dan de Hottentotten. Als men voor altijd onkundig wil blijven van onze geschiedenis en van onze constitutie, moet men die auteur lezen, die de politiek op dezelfde manier behandelde als zijn broer Condillac de metafysica'.

'À lire tout ce que dit l'abbé de Mably, dans ses *Observations sur l'histoire de France*, des vices de tous les ordres de l'État, il est miraculeux que les Français ne fussent pas devenus pires que les Hottentots. Si l'on veut ignorer à jamais notre histoire et notre constitution, il faut lire cet auteur, qui a traité de la politique comme son frère Condillac de la métaphysique'. Bonald, *La vraie révolution*, p. 176-177.

[91] Haar posthuum verschenen *Considérations sur la Révolution française*. Bonald voorzag dit werk van een repliek, waaruit de hier geciteerde passage afkomstig is.

[92] De inleiding van Robertsons in 1769 verschenen *History of Charles V*, waarvan twee jaar later een Franse vertaling verscheen, heeft een bijlage waarin de auteur de ontwikkeling van Europa schetst vanaf de Romeinse tijd tot aan de zestiende eeuw. In die bijlage gaat hij in op de kwestie hoe in het tijdperk van de Franken het leenstelsel ontstond. In navolging van Voltaire beschouwt Robertson de middeleeuwen als een tijdperk van duisternis en vooroordelen.

[93] Verwijzing naar de *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* van Condorcet, die daar beweert: 'La perfectibilité de l'homme est réellement indéfinie'. Flammarion, Parijs, 1988 (1795), p. 81.

[94] 'Madame de Staël commence par chercher, dans l'histoire des premiers temps de notre monarchie, des leçons et des exemples pour les derniers. L'histoire des origines des peuples est, pour les faiseurs de systèmes, ce qu'est la palette pour un peintre. Celui-ci dispose sur sa palette les couleurs pour son tableau; celui-là arrange dans l'histoire les faits pour ses opinions, et il y trouve tout ce qu'il veut. Robertson en a tiré son *Introduction*, et Madame de Staël la sienne. Elles ne sont pas plus exactes l'une que l'autre; et je ne doute pas que, dans quelques siècles, on ne retrouve à volonté, dans les constitutions de Bonaparte, le type du gouvernement absolu ou constitutionnel, quoiqu'il ne fût ni l'un ni l'autre. Madame de Staël, et en général tous les écrivains de la même école, qui vont cherchant dans tous les siècles des oppositions ou des résistances *actives* à l'autorité, et qui croient la trouver dans les grands, ne font pas attention que, dans ces temps reculés, les grands partageaient la domination en partageant le territoire, et ne partageaient pas le pouvoir; puisque les plus puissants, et qui l'étaient quelquefois plus que les rois eux-mêmes, reconnaissaient, tout en leur faisant la guerre, la suprématie ou

la suzeraineté de la couronne. Des rois étrangers, grands vassaux de la couronne, lui faisaient hommage, et souvent assez forts pour le disputer; et tous cherchaient bien plus à se soustraire à ce qu'on a appelé depuis le pouvoir exécutif, qu'à contester le pouvoir législatif, qui est proprement le pouvoir. D'ailleurs, l'obéissance, en France, a toujours été si noble et si éclairée, de la part des grands ou des corps, qu'elle ressemble quelquefois à de la résistance. Joignez à cela l'acception moderne donnée, dans le sens des opinions nouvelles, à des expressions politiques empruntées d'un latin barbare ou d'un français plus barbare encore, et lorsque la langue politique n'était pas même formée; et vous aurez la raison de toutes ces recherches que l'on croit savantes, et qui ne sont qu'oiseuses et vides, sur les rapports de nos anciens rois avec leurs peuples. Mais le nouveau, quoiqu'on dise, est tellement suspect, qu'on veut toujours lui chercher une origine ancienne; et les politiques novateurs sont à cet égard comme les hérésiarques, qui vont fouillant dans les siècles les plus reculés pour trouver quelque ancêtre à leur doctrine. Il est certainement étrange, qu'au mépris du dogme du progrès de l'esprit humain et de la perfection indéfinie, on aille chercher les définitions exactes de l'ancienne constitution française, sous Dagobert ou Charles-le-Chauve, plutôt que sous Louis XII, Henri IV ou Louis XIV. Tout ce qu'il y a de certain, c'est que les rois n'ont jamais fait de lois sans conseil; que, suivant le temps, le caractère des rois ou l'importance des lois, le conseil avant la loi, ou les *doléances* ou remontrances après la loi, ont été plus ou moins solennels. […] Dans quelque sens que l'on tourmente notre histoire, on trouvera toujours que les rois ont commandé, et que les peuples ont obéi; et s'il en eût été autrement, il y a longtemps qu'il n'y aurait plus en France, ni dans aucun autre grand État d'Europe, ni rois ni peuples. Une institution n'est pas bonne précisément parce qu'elle est ancienne, ou plutôt elle est perpétuelle (car qu'est-ce que les hommes qui vivent un jour appellent ancien?) lorsqu'elle est bonne, ou parce qu'elle est bonne; et la royauté indépendante, que Madame de Staël ne craint pas d'appeler la plus informe des combinaisons politiques, est aussi ancienne que le monde et durera autant que lui'. Bonald, *La vraie révolution*, p. 90-92.

[95] 'Niets is zo merkwaardig en zo instructief als de ontwikkeling van het feodaal bestuur, die echte constitutie van een onafhankelijke maatschappij. "De feodale wetten", zegt Montesquieu, "vormen een schoon schouwspel. Een oude eik groeit, van verre ziet onze blik het gebladerte ervan; hij komt dichterbij, hij ziet de twijgen ervan; maar de wortels ervan ziet hij niet; om die te vinden moet je graven, de grond in". In plaats van in de grond te gaan graven om de wortels te zoeken gaat Montesquieu niet verder dan het uiteinde van de takken te bekijken, en gebruikt hij de helft van zijn boek over de *Geest der wetten* om uit te weiden over de burgerlijke wetten van de Franken, met evenveel eruditie en vermoeienis voor hemzelf als nuttelоosheid en verveling voor de lezer".'

'Rien de plus curieux et de plus instructif que le développement du gouvernement féodal, véritable constitution d'une société indépendante. « C'est un beau spectacle, dit Montesquieu, que celui des lois féodales. Un chêne antique s'élève, l'œil en voit de loin les feuillages; il approche, il en voit la tige; mais il n'en aperçoit pas les racines, il faut percer la terre pour les trouver ». Montesquieu, loin de percer la terre pour chercher les racines, s'arrête à considérer l'extrêmité des branches, et emploie la moitié de son ouvrage sur l'*Esprit des lois* à disserter sur les lois civiles des Francs avec autant d'érudition et de fatigue pour lui-même, que d'inutilité et d'ennui pour son lecteur'. *Théorie*, p. 176.

[96] Waarschijnlijk Montesquieu, Mably, Bernardin de Saint-Pierre, etc.

[97] Onder de *légistes* van het ancien régime bestaat er een consensus over dat deze drie wetten deel uit maken van de gewoonterechtelijke constitutie van het koninkrijk.

[98] Voor de betekenissen van deze term zie het lemma 'Pairie' in het aanhangsel, p. 468.

[99] 'Si le développement insensible des institutions monarchiques, tel que je l'ai présenté, ne s'accorde pas avec les systèmes de quelques écrivains célèbres sur les premiers temps de notre histoire et l'origine de nos établissements politiques, c'est que leurs auteurs ont voulu trouver un législateur là où ils ne devaient chercher que la nature, et assigner des époques fixes à la législation, lorsqu'il ne fallait qu'en étudier la marche et en observer les progrès. L'art met a découvert ses procédés; la nature dérobe ses opérations à nos regards, et ne nous laisse voir que des résultats. Si un peintre veut représenter un arbre, je vois les pinceaux, la toile et les couleurs: je vois le tronc se dessiner, les branches s'étendre, le feuillage naître; c'est l'ouvrage de l'homme, copie imparfaite et périssable des productions de la nature. La terre reçoit le fruit qui doit produire le chêne; elle referme son sein et travaille en secret. L'arbre se développe de son germe; mais qui racontera les merveilles de cette génération? Il croît, il s'élève; mais qui le voit s'élever et croître? Battu par les orages, il n'en est que plus robuste; retranché par le fer, il en devient plus vigoureux: il verra passer les générations et les siècles; et le vieillard qui dans son enfance se courbait pour redresser sa tige, en contemple la hauteur, et assis à son ombre, réfléchit avec douleur à la rapidité du temps. Voilà l'ouvrage de la nature, voilà la société.

Nous connaissons la législation politique de la Grèce et de Rome; nous distinguons ce qui est de Romulus ou de Solon, de Numa ou de Lycurgue; les motifs du législateur, l'époque précise de ses institutions, leur objet, leurs dispositions, leurs effets, rien ne nous échappe; et nos propres institutions, ces institutions qui existent encore, et sous lesquelles nous vivons, ces institutions récentes, si nous les comparons à celles des Grecs et des Romains, et sur lesquelles nous avons des monuments contemporains de tous les âges de la monarchie, elles ne sont pour nous qu'une matière à systèmes et un sujet de disputes. Qui est-ce qui a réglé l'ordre de la succession, établi

l'indivisibilité de la couronne, l'inaliénabilité des domaines? Quelles étaient les fonctions des assemblées générales, ou l'origine de la pairie? Quelle est l'époque certaine de l'hérédité des fiefs, de l'introduction de la magistrature, de l'inamovabilité des offices, de la vénalité des charges? Nous l'ignorons; mais nous voyons un ordre de succession invariable, une couronne indivisible, une noblesse héréditaire, une magistrature inamovible; nous voyons la France, ce chêne antique, croître peu à peu, et par des progrès insensibles, étendre sur toute l'Europe son ombre protectrice, et courbé par les vents, redresser sa tête altière. Qu'on ne me parle pas des hommes ni de leurs motifs, la nature les fait servir à ses desseins; qu'on ne m'oppose pas des faits contraires, la nature les ramène à son plan; qu'on ne m'allègue pas des dates, la nature ne connaît pas d'époques dans ses opérations, parce qu'elle opère sans cesse'. *Théorie*, p. 201-203.

[100] Madame de Staël, *Observations sur l'Allemagne*.

[101] 'Mais la société, ainsi que l'homme, passe par différents états d'enfance, de jeunesse, de virilité; la constitution aura, comme l'homme et la société, différents âges. Elle aura en elle-même un germe de perfection insensible, qui se développera à mesure que la société s'étendra et se perfectionnera, et qui, effet et cause à la fois de ses progrès, la conduira infailliblement au plus haut période de perfection auquel une société puisse parvenir; les changements que l'on croira remarquer dans la constitution d'une société n'en seront le plus souvent que les développements naturels et nécessaires. Cette observation est particulièrement applicable à la monarchie française'. *Théorie*, p. 167.

XI Een representatief stelsel

[1] 'Wijsheid zoeken' = 'wijsbegeerte' = *philosophie* = Verlichting. De wijsbegeerte was een Griekse uitvinding.

[2] Uiteraard plaatst Bonald deze analyse in het kader van de ciceroniaanse dialectiek van de rede en de hartstochten: 'Zo ook, om de parallel tot het eind toe te volgen, vervolmaakt de morele of verstandelijke mens zich door de religieuze en morele wetten te praktiseren, en verwerft hij zich over zijn neigingen een heerschappij die hem kracht en geluk geeft. Maar als hij die wetten miskent, dan valt hij ten slaaf aan zijn zinnen, en vindt hij er slechts wanorde, troebelen en verwarring'.

'Les institutions politiques des peuples qui, comme les Grecs, cherchent la sagesse hors de la nature, ont en elles-mêmes un principe de dégénération dont le développement successif et nécessaire entraînera la société au dernier degré de trouble, de désordre et de malheur. […] Ainsi, pour suivre le parallèle jusqu'au bout, l'homme moral, ou intelligent, se perfectionne par la pratique des lois religieuses et morales, et acquiert sur ses penchants un empire qui fait sa force et son bonheur. Mais, s'il méconnaît ces lois, il tombe dans l'esclavage de ses sens, et n'y trouve que désordre, trouble et confusion'. *Théorie*, p. 167.

[3] 'Je vais suivre sous un même point de vue les nouveaux rapports entre la société et son *pouvoir*, ou les nouvelles lois politiques que la nature a successivement développées dans les sociétés fondées par les peuples Germains. Je prendrai la France pour exemple, parce qu'elle était, de toutes les sociétés, celle dans laquelle il s'était développé le plus de ces rapports, c'est-à-dire qui avait des lois politiques plus *nécessaires* et en plus grand nombre'. *Théorie*, p. 167.

[4] *Théorie*, p. 168.

[5] Zo zegt Jean de Terre Vermeille in zijn uit 1418 daterende *Tractatus de iure legitimi successoris in hereditate regni Galliae* (Lyon, 1526): 'La succession à la couronne de France n'est ni héréditaire, ni élective, puisque personne n'élit, elle est d'une autre espèce, constituée par le Droit, c'est-à-dire par la coutume du pays'. Cf. Jean Bodin, *Les six livres de la République* (Lyon, 1593): 'Le royaume de France n'est dévolu ni par Droit successif qu'on dit *ab intestat*, ni par testament, ni par Droit, mais en vertu de la loi, à laquelle les rois ne peuvent déroger'. *Ibidem*, 'Le royaume n'est point déféré par succession paternelle, mais bien en vertu de la loi du royaume'. Kanselier De l'Hospital: 'Le roi ne tient pas la couronne de nous, mais de Dieu et de la loi ancienne du royaume'. *Traité de la réformation de la justice*, in: Michel de l'Hospital, *Œuvres inédites*, editie Dufey van 1825. Pierre de l'Hommeau in *Maximes générales du droit français* (1612): 'Les rois de France ne sont pas héritiers de la couronne et la succession du royaume de France n'est pas héréditaire, ni paternelle, mais légale et statutaire, de sorte que les rois de France sont simplement successeurs à la couronne en vertu de la loi et coutume générale de la France'.

[6] *Théorie*, p. 169.

[7] *Théorie*, p. 169-170.

[8] Hij was een voorvader van de revolutionaire *Philippe Égalité* en van Louis-Philippe, die in 1830 koning zou worden.

[9] Emmanuel Le Roy Ladurie, *L'ancien régime*. Hachette, Parijs, 1991, II, p. 15.

[10] Bedoeld wordt de aristocratische hertog uit het begin van de achttiende eeuw, niet de utopisch socialist uit de negentiende.

[11] De royalisten noemen dit zoontje Lodewijk XVII, maar in de volksmond heet het *l'enfant du Temple* (het kind in de Tempeliersburcht). Volgens sommigen zou het niet op 8 juni 1795 zijn overleden, maar zou het uit de

burcht zijn ontsnapt en zou het zich ergens verborgen houden. Van deze mythe van de *roi caché* (de verborgen koning) bestaan tenminste twee varianten. Volgens de mystieke variant zal de verborgen koning, die sommigen assimileren met de bijbelse koning David, naar Frankrijk terugkeren om er een hemels rijk te stichten, en is Frankrijk dus het nieuwe Israël. Deze variant werd o.a. verdedigd door markies De la Franquerie in zijn *La mission divine de la France*. Editions Saint-Michel, Parijs, 1955; heruitgegeven door Editions Saint-Rémi, Cadillac, 2000.
Volgens de andere variant, die overigens ook mystiek is getint, heeft de verborgen koning nakomelingen voortgebracht en behoort het koningschap aan die nakomelingen. In de loop van de geschiedenis hebben verschillende personen zich opgeworpen als de verborgen koning of als diens rechtmatige erfgenaam. Bekend is vooral de claim van de zogenaamde graaf Naundorf. Vergelijking van het DNA van diens nakomelingen met dat van huidige Bourbons heeft uitgewezen dat diens claim onterecht is (zie Philippe Delorme, *Louis XVII, la vérité. Sa mort au Temple confirmée par la science*. Pygmalion, Paris 2000), maar dit weerhoudt de naundorfisten, verenigd in *Le lys blanc* en het *Institut Louis XVII*, er niet van om hun strijd voor erkenning van hun kandidaat voort te zetten, getuige bijvoorbeeld Philippe Boiry, *Louis XVII avait-il deux coeurs?* Editions de Paris, Parijs, 2004.
Bonald maakt een toespeling op het volksgeloof in de verborgen koning, dat hij, hoewel hij het niet zal hebben gedeeld, tracht aan te wenden voor zijn contrarevolutionaire doeleinden.

[12] Montlosier, *Souvenirs d'un émigré (1791-1798).* Hachette, Parijs, 1951, p. 146-152

[13] Ten tijde van de Revolutie was Lodewijk XVIII nog niet zo liberaal als hij later zou worden.

[14] *Theorie*, p. 170.

[15] *Théorie*, p. 172.

[16] *Théorie*, p. 172-173.

[17] We zagen reeds dat Le Laboureur en Saint-Simon de constitutie zodanig interpreteerden dat zij de oude, hoge hofadel van de *ducs et pairs* met een politiek monopolie bekleedde; dat Boulainvilliers dit monopolie toekende aan de lagere, provinciale adel, etc.

[18] Een overzicht van de functies die de gilden tijdens het ancien régime uitoefenden en van de sectoren die zij monopoliseerden, vindt men onder het lemma 'Gilden' in het aanhangsel, p. 462.

[19] De drie *compagnonnages* waren de semi-legale, landelijke syndicaten van de rondreizende *compagnons* ofwel gezellen.

[20] De gilden zagen zichzelf als een (arbeiders)adel, die zich eer verwierf door haar ambacht (*art*), dat een combinatie was van handarbeid en *nobele* geestesarbeid.
Volgens het corporatief discours van de gilden en *compagnonnages* oefende de (katholieke) ambachtsman een 'eerzaam' beroep uit, in tegenstelling tot de 'eerloze' kapitalist ofwel Jood, die niet tot de beroepsgemeenschap mocht toetreden. Dit discours werd door het regime van Vichy gerecycleerd. Door de corporaties te herstellen, betoogde maarschalk Pétain, zou de beroepseer worden hersteld, en dus de eer van Frankrijk.

[21] E. Martin Saint-Léon, *Histoire des corporations de métiers*. Presses universitaires de France, Parijs, 1941, p. 275, p. 358-361. Volgens Coornaert waren de koningen zich reeds in de veertiende eeuw met de gilden gaan bemoeien. Emile Coornaert, *Les corporations en France avant 1789*. Gallimard, Parijs, 1941, p. 86-108; voor Colbert, zie *ibidem*, p. 142-149. Op grond van zijn *case study* van de gilden in de stad Bordeaux komt Gallinato tot de conclusie dat de meeste gilden door koninklijke wetgeving werden bekrachtigd. Bernard Gallinato, *Les corporations à Bordeaux à la fin de l'ancien régime. Vie et mort d'une organisation du travail*. Presses universitaires de Bordeaux, Bordeaux, 1992, p. 15 e.v.

[22] Steven Kaplan, *La fin des corporations de métiers*. Fayard, Parijs, 2001.

[23] Door middel van een wet die werd voorgesteld door baron d'Allarde, een discipel van Turgot. De considerans van de wet d'Allarde (21 maart 1791) luidt: 'La faculté de travailler est un des premiers droits de l'homme et les jurandes lèsent ce droit. Elles sont, en outre, une source d'abus en raison de la longueur de l'apprentissage, de la servitude du compagnonnage, des frais de réception. Elles nuisent au public en restreignant le commerce'. De tekst van de wet luidt als volgt: 'A compter du 1er avril prochain, il sera libre à tout citoyen d'exercer telle profession ou métier qu'il trouvera bon après s'être pourvu d'une patente et d'en avoir acquitté le prix'.

[24] Eerst de wet Waldeck-Rousseau van 1884 maakt federaties mogelijk.

[25] De wet die aan het associatieverbod ten grondslag lag, de wet van Le Chapelier (14 juni 1791), en het decreet van 18 augustus 1792 dat broederschappen verbood, kwam de belangen van de negentiende-eeuwse werkgevers ten goede. Volgens Sewell was zij echter niet primair tegen de economische belangen van de arbeiders gericht, maar tegen intimidatie door radicale arbeidersgroeperingen, die gewapenderhand hun petities op kwamen dringen aan de gematigde volksvertegenwoordiging. William Sewell, *Gens de métier et révolutions. Le langage du travail de l'Ancien Régime à 1848*. Aubier Montaigne, Parijs, 1983, p. 183.
Sewells analyse wordt weersproken door de meeste andere auteurs, waaronder André Gueslin, *L'invention de l'économie sociale*. Economica, Parijs, 1998, p. 21; Jean-Noël Chopart, *Le fil rouge du corporatisme. Solidarité et corporations ouvrières au XIXe siècle*. Mutualité française, Parijs, 1991, p. 31-33.

[26] M. Sibalis, 'Corporatism after the corporations: the debate on restoring the guilds under Napoleon I and the Restoration', in: *French Historical Studies*, herfst 1988, p. 713-730.
[27] Het corporatieve discours van de *compagnonnages*, archaïsch en vroeg-negentiende-eeuws equivalent van onze moderne arbeidersbeweging, wordt treffend beschreven door Sewell, *op. cit*. Voor de rol van adeldom en eer in dit discours zie *op. cit*., p. 45. Dat corporatief en eerdenken ook in de huidige Franse arbeidsverhoudingen een belangrijke rol spelen, moge blijken uit Philippe d'Iribarne, *La logique de l'honneur. Gestion des entreprises et traditions nationales.* Editions du Seuil, Parijs, 1989, p. 56-127.
[28] Voor de verschillende connotaties van de term 'corporatie', en een toelichting van de wijze waarop Bonald die term gebruikt, zie het lemma 'Corporatie' in het aanhangsel, p. 454.
[29] In feite herhaalt Bonald hier Montesquieu, die er eveneens op wijst dat het voor een regering mogelijk is om corporatieve eer als sturingsmiddel te gebruiken: '[L'honneur] peut y inspirer les plus belles actions; il peut, joint à la force des lois, conduire au but du gouvernement, comme la vertu même'. *Esprit des Lois*, boek 3, hoofdstuk 6. Volgens d'Iribarne is dit idee van Montesquieu en Bonald zeer toepasselijk op het management van hedendaagse Franse bedrijven. D'Iribarne, *op. cit*., p. 126-127.
'Cette loi est très analogue à la constitution, qui ne considère jamais l'homme que dans sa profession, et la profession que dans les familles; et parce qu'elle dérive *nécessairement* de la constitution, elle produit en administration les plus heureux effets: elle donne au gouvernement des moyens précieux et efficaces de surveiller, de contenir, par le motif puissant de l'intérêt personnel, et même de l'*honneur*, les jeunes gens de la classe pauvre et nombreuse, en y employant l'autorité des maîtres: elle fortifie entre les familles les liens de la bienveillance et de la fraternité, qui sont d'une autre importance que de prétendus progrès dans les arts, qui souvent n'en annoncent que la décadence: elle assure à la société la perpétuité des métiers les plus vils ou les plus périlleux, et cependant les plus nécessaires: elle nourrit enfin cet esprit de corps, dont on doit sentir la *nécessité* dans une monarchie, après les efforts, peut-être trop heureux, que la philosophie faisait depuis longtemps pour le détruire; cet esprit de corps qui n'effraie que les gouvernements oppresseurs, qui n'embarrasse qu'une administration faible ou maladroite; cet esprit de corps dont un gouvernement sage et habile se sert toujours avec succès, quand il l'emploie avec mesure'. *Théorie*, p. 173-174.
[30] Lodewijk XVI en Marie-Antoinette zijn dan reeds geguillotineerd. Hun zoontje, Lodewijk XVII, zit gevangen in de Tempeliersburcht, waar het spoedig zal overlijden. De beide broers van Lodewijk XVI zouden kinderloos sterven.
[31] 'Dès que le pouvoir général, ou la royauté, est l'exercice ou l'acte de la volonté générale du corps social, il est évident que le corps social a seul le droit de produire cet acte de sa volonté générale'. *Théorie*, p. 174.
[32] Vertaling van het Latijnse citaat: 'Over belangrijke zaken overleggen ze allemaal samen'.
'Il fallait donc que le corps social se formât pour produire cet acte. Effectivement, les Germains avaient des assemblées pour les grandes affaires de la société: *de majoribus omnes consultant*, dit Tacite'. *Ibidem*.
[33] 'La société est la réunion des hommes et des propriétés'. *Ibidem*. Cursivering R.A.
[34] Die attitude lijkt ons cru, maar zij wordt misschien begrijpelijker wanneer we denken aan de verkiezingen voor onze eigen waterschappen, waaraan tot voor kort alleen grondbezitters deel mochten nemen, of wanneer we haar confronteren met de houding die onze eigen maatschappij aanneemt ten opzichte van die bezitloze categorie die wij aanduiden als 'daklozen': deze categorie staat buiten de maatschappij en heeft *de facto* noch burgerschap noch stemrecht. En als wij bang zijn voor illegalen en voor massale immigratie van armoedzaaiers uit de derde wereld, is dat omdat ook wij de maatschappij als een verzameling van mensen *en bezittingen* definiëren, *onze* bezittingen wel te verstaan. Omdat wij die bezittingen niet willen verliezen, stellen we, ook al druist dat regelrecht in tegen de door ons beleden gedachte dat alle mensen gelijke rechten hebben, grenzen (steeds stringenter grenzen) aan zowel ons nationaal c.q. Europees territorium als ons burgerschap. Door die grenzen verhinderen we dat arme vreemdelingen zich inlaten met de publieke zaak (*res publica*), die beslist iets voor ons, de rijken, moet blijven. Deze gedachte, die weinigen hardop durven uitspreken, ligt feitelijk, alle retoriek ten spijt, ten grondslag aan de politiek van zowel links als rechts.
[35] Zij werd verdedigd door o.a. Adam Smith, Condorcet en Turgot.
[36] Inclusief de *sans-culottes* en de 'communist' Baboeuf. De eersten dromen van een republiek van kleine ambachtelijke patroons, de tweede van een *lex agraria* die, naar het antieke voorbeeld van de Gracchen, de grond verdeelt over kleine boertjes. Bij de republikeinen van de negentiende eeuw blijft de opvatting dat alleen bezitters aan de politiek deel mogen nemen, nog lange tijd heersen. De republikeinen ontzeggen namelijk landlopers en daklozen het stemrecht. Bij de liberalen, die dan de 'rechtse' tegenstanders van de republikeinen zijn en die de ideologische nazaten zijn van de gematigden onder de revolutionairen, neemt de politieke uitsluiting van armen een veel radicaler vorm aan door het censuskiesrecht.
[37] 'Elle ne pouvait être représentée que par des hommes qui fussent propriétaires'. *Théorie*, p. 174.
[38] Bernard Manin, *Principes du gouvernment représentatif*. Flammarion, Parijs, 1996, p. 138 e.v.
[39] 'La nature, par cette institution sublime, trouva le secret de doubler, sans étendre le sol, la propriété foncière, la seule que la société doive connaître'. *Théorie*, p. 159.

[40] 'Au noble, qu'elle appelait à défendre la société, et qui devait être toujours prêt à remplir cette destination, elle donna une propriété sans travail qui pût le retenir: au peuple, dont il fallait contenir les passions, elle donna une propriété avec travail qui pût l'occuper. À l'un, elle attribua certains honneurs qui pussent marquer l'utilité de ses fonctions dans l'ordre social; elle obligea l'autre à certains devoirs qui l'accoutumassent à respecter celui auquel il devait obéir; et, pour en donner un seul exemple, le droit de chasse, utile au noble qu'elle aguerrit, funeste au paysan qu'elle distrait, fut, par la loi, réservé à l'un, et ôté à l'autre'. *Théorie*, p. 159.

[41] 'Elle ne pouvait être représentée que par des hommes qui fussent propriétaires. Mais la société constituée ne connaît pas les hommes, elle ne connaît que les professions; elle ne pouvait donc être représentée que par des professions qui fussent propriétaires. Or, dans les premières âges de nos monarchies d'Europe, et particulièrement de la monarchie française, il n'y avait que trois propriétaires, c'étaient la religion, le roi et la noblesse […]. Tout le reste de la nation était sans propriétés sociales […]. Voilà le gouvernement féodal'. *Théorie*, p. 174-175.

[42] *Esprit des Lois*, boek 6, hoofdstuk 1, vierde alinea

[43] *Idem*.

[44] *Op. cit.*, boek 6, hoofdstuk 1, achtste alinea.

[45] Het begrip 'ancien régime' dient men hier op te vatten in de breedste zin van het woord: het omvatte bijvoorbeeld ook het kiesstelsel van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

[46] De Franse legitimisten gingen weliswaar vanaf de Julirevolutie pleiten voor het algemeen kiesrecht, maar dan wel één met twee of drie trappen, waardoor het overwicht van de landadel gewaarborgd bleef. Hun schijnbare omhelzing van de democratie verhulde hun feitelijke trouw aan de aristocratische geest van hun inspirator Bonald. Voor de houding van de legitimisten ten opzichte van het algemeen kiesrecht, zie Stéphane Rials, 'Les royalistes français et le suffrage universel au XIXe siècle', in: Stéphane Rials, *Révolution et contre-révolution au XIXe siècle*. DUC/Albatros, Parijs, 1987. Behalve bij de legitimist F. Béchard (*De l'administration de la France ou Essai sur les abus de la centralisation*. Perrodil et Cie, Parijs, 1845; *De l'Etat du paupérisme en France et des moyens d'y rémédier*. Charles Douniol, Parijs, 1852), zien we het quasi-democratische en feitelijk aristocratische model van een getrapt algemeen kiesrecht na de arbeidersrevolutie van 1848 ook opduiken bij liberalen, zoals Tocqueville, die zich om het te propageren bedient van zijn legitimistische vrienden, en Albert de Broglie (*Vues sur le gouvernement de France*, 1861/1870). Een herhaling van deze liberaal-legitimistische coalitie zien we onder de Derde Republiek, wanneer de *Commune*, de arbeidersrevolutie van 1870, een conservatieve reactie teweegbrengt die resulteert in een monarchistische kamermeerderheid, welke het plan van de legitimist Raudot tracht door te voeren (Claude-Marie Raudot, 'Proposition de loi sur la décentralisation'. *Impressions de l'Assemblée nationale*, deel 2, nr. 183, bijlage bij de zitting van 29 april 1871). Een soortgelijk plan treft men vijftien jaar later bij de legitimist Charles de Lacombe ('Le suffrage universel et la représentation des intérêts', in: *Le Correspondant*, 25 november 1886, p. 593-650). Zie ook Pierre Rosanvallon, *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*. Gallimard, Parijs, 1992.

[47] Tot aan de Eerste Wereldoorlog is er in Europa, behalve in Frankrijk, geen enkele senaat die op basis van algemeen kiesrecht wordt gekozen. In de meeste landen is in die periode het lidmaatschap van de senaat, die er machtiger is dan heden, voor velen erfelijk. Ook worden veel leden gekozen of voorgedragen door corporaties als de kerk, de adel, de steden en de universiteiten. Voor de verkiezingen van de tweede kamer geldt bovendien in veel landen niet het egalitaire beginsel *one man one vote* maar, als er althans geen censuskiesrecht geldt, een standensysteem dat de hogere standen sterk bevoordeelt ten opzichte van de lagere. Arno Mayer, *La persistance de l'ancien régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*. Champs Flammarion, Parijs, 1983, p. 154-173.

[48] '[Les] adversaires de la Révolution réclament une reconnaissance des différences réelles qui distinguent les hommes entre eux. Ils ne nient pas l'idée que la nation doive être représentée, mais cette représentation ne peut être autre chose que la somme des intérêts corporatifs de la nation, expression directe de sa constitution sociale qui est aussi sa constitution naturelle'. Massimo Boffa, 'Contre-révolution', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Idées', p. 95. Voor dit idee kunnen de contrarevolutionairen steun vinden bij Montesquieu, die stelt dat het imperatief mandaat, zoals dat in Holland gold, de stem der natie eigenlijk beter tot uitdrukking brengt dan het Engelse systeem. Dat hij het imperatief mandaat nochtans afwijst, is enkel om redenen van politieke doelmatigheid. *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 6.

[49] In de Republiek der Verenigde Nederlanden sprak men van 'last en ruggespraak'. Ruggespraak houden met je achterban is één van de hoofdbeginselen van onze corporatistische overlegeconomie. De term 'achterban' is overigens van feodale oorsprong.

[50] Over de vereniging van de drie standen der Staten-Generaal in één Nationale Vergadering zegt Bonald het volgende: 'In onze tijd ging alles te gronde toen de mens een verandering wilde doorvoeren waarvan de natuur niet aangaf dat die nodig was, en wilde verenigen wat de natuur wilde scheiden'.
'Mais de nos jours tout a été perdu, lorsque l'homme a voulu y faire un changement dont la nature n'indiquait pas la nécessité, et réunir ce qu'elle avait séparé'. *Théorie*, p. 176.

[51] Zoals, in de meeste Europese landen, de verkiezingen voor de senaat, die in de hedendaagse representatieve democratieën de aristocratische functie vervult van *chambre de réconsidération*. De ratio achter deze functie is stabiliteit. Omdat het platteland en de provincie worden geacht een betere garantie voor stabiliteit te zijn dan de stad en het centrum, zijn de provincie en het platteland in de senaatsverkiezingen van oudsher oververtegenwoordigd. In die verkiezingen geldt niet het democratische beginsel *one man one vote*, maar het aristocratische beginsel dat de besten (*in casu* de meest stabielen: de plattelanders en provincialen) een aandeel in de besluitvorming moeten hebben dat (veel) groter is dan het percentage kiezers dat zij vertegenwoordigen.
[52] 'Le qualitatif doit primer sur le quantitatif'. Lucien Jaume, *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*. Fayard, Parijs, 1997, p. 350.
[53] Kuyper noemde dit systeem, dat ook door Franse conservatieven als Albert de Broglie en Pradié werd verdedigd, het huismankiesrecht. Behalve in brede zin was Kuyper ook in enge zin een corporatist. Zijn economisch corporatisme kreeg gestalte in het pleidooi voor publieksrechtelijke bedrijfsorganisaties, die in de jaren 1950 tot stand zouden komen op initiatief van de KVP. Zijn politiek corporatisme kwam tot uitdrukking in zijn plan om de senaat of Eerste Kamer te vervangen door een Kamer van Belangen. Datzelfde plan vond men bij veel Franse conservatieven, onder meer bij de in noot 46 genoemde politici, maar eerst maarschalk Pétain zou het verwezenlijken, onder het regime van Vichy. Drie decennia later, in 1969, trad Charles de Gaulle af omdat de Fransen zijn plan voor een door provincies en beroepsgroepen gekozen Eerste Kamer bij referendum verwierpen.
[54] De functionele representatietheorie van het ancien régime wordt subliem verwoord door Furet, zoals men kan lezen onder het lemma 'Representatie' in het aanhangsel, p. 473.
[55] *Théorie*, p. 177.
[56] 'Quod per honore acceptum etiam necessitatibus subvenit'. *Idem*. Citaat afkomstig uit boek 1 van de *Germania*; vertaling: 'Wat omwille van de eer aanvaard werd diende ook de zaken die noodzakelijk waren'.
[57] 'Le président Hénault prouve que cette loi était connue dès les premiers âges de la monarchie'. *Théorie*, p. 177.
[58] François Furet, 'Féodalité', in: Furet en Ozouf (red.), *op. cit.,* deel 'Idées', p. 182.
[59] Montesquieu noemt het *gouvernement féodal* ook wel *gouvernement gothique*. Het *gouvernement féodal* als politiek systeem (dat hij, anders dan Bonald, concipieert als een gemengd regime) verdedigt hij in de *Esprit des Lois*, boek 11 hoofdstukken 6 en 8; de juridische aspecten van het *gouvernement féodal* met name in de boeken 18, 30 en 31.
[60] We zien deze redenering onder meer bij Jean-Baptiste *abbé* Dubos, *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules*. Osmont, Parijs, 1734.
[61] Gabriel Bonnot *abbé* de Mably, *Observations sur l'histoire de France*. Genève, 1765.
[62] Het economische argument gaat terug op het verlicht despotisme van de fysiocraten: in het jaar waarin Turgot de hooggerechtshoven en de gilden afschaft en de graanhandel tracht te liberaliseren, bekritiseert de fysiocraat Boncerf de feodale rechten als belemmeringen voor economische *efficiency*. Pierre François Boncerf, *Les inconvénients des droits féodaux*. Londen, 1776; heruitgegeven door Edhis, Parijs, 1976.
[63] Het woord 'bureaucratie' is een revolutionair neologisme.
[64] Een machtiging (*commission*) of *emploi* (ambt) is een ambt in de moderne zin van het woord: de moderne ambtenaar is een *bezoldigde* kommies of employé. Onder het ancien régime waren de meeste ambten echter onbezoldigd: men vervulde ze omwille van de eer en/of men kocht ze op de markt. (Le Roy Ladurie schat het aantal *officiers*, ofwel bezitters van koopbare ambten, op ongeveer 50.000 onder Lodewijk XVI, en het aantal kommiezen of bezoldigde ambtenaren op 32.000. Daarbij dienen we nog de 29.000 beambten te rekenen van de *fermes*, de semi-private belastingdiensten. Emmanuel Le Roy Ladurie, *L'ancien régime*. Hachette, Parijs, 1991, deel 2 (1715-1770), p. 128, 130).
[65] 'La nécessité des choses avait rendu héréditaires les fiefs ou terres de l'État; mais la faiblesse du gouvernement rendait héréditaires les commissions. De là vinrent tous les abus et la ruine du gouvernement féodal; et c'est pour n'avoir pas su distinguer les terres ou fiefs, des commissions ou emplois, que les écrivains superficiels ont mis sur le compte de la féodalité tous les désordres qui n'étaient arrivés que parce que la féodalité n'existait plus. Les gouverneurs des provinces, ceux des villes et des *marches* ou frontières, les agents du pouvoir général s'érigèrent donc en souverains, s'emparèrent des domaines du roi et des *mouvances* de la société, c'est-à-dire, du droit qu'avait la société de demander la prestation du fief ou le service militaire; ils forcèrent à les reconnaître les féudataires particuliers, trop faibles pour leur résister; ils se firent payer ce qui n'était dû qu'à la société, et enfin firent consacrer leur usurpation par leur complaisance pour les usurpateurs Eudes et Raoul'. *Théorie*, p. 180.
[66] *Théorie*, p. 175.
[67] Dit duale karakter impliceert onder meer dat de kasteelheer 'zijn' boeren bijstand geeft. Heerst er bijvoorbeeld een hongersnood, dan kunnen deze lokale armen rekenen op de liefdadigheid van hun heer. Dit mechanisme van paternalistische bevoogding van de lagere stand door de hogere heeft ertoe geleid dat de sociale zekerheid zich in Nederland later en langzamer ontwikkelde dan in andere Europese landen. Zie Marcel Hoogenboom,

Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland (1880-1940). Boom, Meppel, 2003.

[68] *Théorie statutaire*: de opvatting dat de koning het koninkrijk niet in eigendom maar slechts in vruchtgebruik heeft. Deze opvatting hangt samen met het onderscheid tussen het kroondomein of publiek domein en het privé-domein van de vorst. De opvatting, die onder meer wordt verdedigd door Bodin in zijn zesde boek over de republiek, hoofdstuk 2, ontstond in de late middeleeuwen als reactie op de oudere, feodaalrechtelijke visie dat het koninkrijk het privé-eigendom is van de vorst. Dat Bonald de 'théorie statutaire' tot de feodaliteit rekent is dan ook paradoxaal.

[69] Die laatste gedachte is een raakpunt tussen Bonalds traditionalisme en het (neo)thomisme.

[70] *Théorie*, p. 178-179,

[71] Zie de titel van *Esprit des Lois*, boek 8, hoofdstuk 14: 'Comment le plus petit changement dans la constitution entraîne la ruine des principes'. Zie ook de connotaties die Bodin aan het begrip *changement* geeft in zijn vierde boek over de republiek, hoofdstukken 1 tot en met 3.

[72] *Théorie*, p. 176. Het argument dat een volk, wanneer het in omvang toeneemt, gedwongen is om vertegenwoordigers te kiezen, zal Bonald hebben gevonden bij Montesquieu, *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 6 en/of hoofdstuk 8.

[73] *Théorie*, p. 183.

[74] *Idem*.

[75] *Théorie*, p. 182-183.

[76] 'Les Etats Généraux naissent du grand projet nobiliaire de ressaisir le contrôle de l'Etat'. François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, deel 1, p. 83.

[77] De Amerikaanse opstandelingen verdedigden hun revolte tegen Engeland niet alleen met de moderne argumenten van vrijheid en gelijkheid, maar ook met het argument dat er moest worden teruggekeerd naar de oude Engelse constitutie. Deze perceptie overheerste ook bij veel Europese auteurs, of zij de oude Britse constitutie nu imperfect vonden (Mably, Raynal, Linguet, Filangieri, Turgot) of haar juist ophemelden (Burke). Franco Venturi, *The end of the old regime in Europe*. Princeton University Press, Princeton, 1991, deel 1 'The great states of the west', hoofdstuk 1.

[78] '[E]t cette représentation était aussi exacte et un peu plus sociale que cette prétendue représentation fondée sur une combinaison si savante et si ridicule de population, de contribution et de territoire; combinaison par laquelle on fait entrer dans la représentation du corps social, comme partie intégrante et sine qua non, et le scélérat le plus vil, et l'impôt le plus oppressif, et le rocher le plus aride'. *Théorie*, p. 175.

[79] 'Or, il est évident que si le roi, pouvoir général conservateur de la société, doit mieux que tout autre en connaître les besoins, les propriétaires seuls peuvent connaître leurs facultés; et l'impôt n'étant que la partie de la propriété que demandent les besoins de la société, et que permettent les facultés du propriétaire, il en résulte nécessairement que, dans une société constituée, le roi doit demander l'impôt, et les propriétaires le consentir'. *Théorie*, p. 182.

[80] Net zoals in een overlegeconomie de adviesraden en sociale partners die de overheidsbeslissingen voorkoken, de fictie moeten respecteren dat de overheid de soeverein is die alles zelf beslist.

[81] 'Sur tous les autres objets, les États généraux n'ont ni ne peuvent avoir de faculté législative, parce qu'ils ne sont pas le pouvoir général de l'État, qu'ils ne sont pas l'organe de la volonté générale; et ils ne peuvent procéder que par doléances, plaintes respectueuses. C'était en France l'usage le plus constant'. *Théorie*, p. 183.

[82] Bonald geeft hiervoor twee argumenten: '1° De natie heeft er geen belang bij te weigeren, aangezien de rekeningen aan haar *officiers* worden gegeven, en aangezien zij de uitgaven altijd door hen kan laten natrekken. [De *officiers* waar Bonald op doelt, zijn de leden van de Rekenkamers]. 2° Ze heeft er het recht niet toe, want aangezien ze niet, zoals de algemene macht die de maatschappij behoudt, kan weten wat er allemaal nodig is om haar te behouden, zou zij door te weigeren het behoud van de maatschappij in de waagschaal dreigen te stellen'.
'1° La nation n'a point d'intérêt à refuser, puisque les comptes sont rendus à ses officiers, et qu'elle peut toujours par eux vérifier les dépenses. 2° Elle n'en a pas le droit; car ne pouvant connaître, comme le *pouvoir* général et conservateur de la société, tout ce qui est nécessaire à sa conservation, elle risquerait de la compromettre par son refus'. *Théorie*, p. 348.

[83] 'Le principe que la nation ne peut refuser l'impôt n'est pas contradictoire avec ce que j'ai dit plus haut, que la nation propriétaire pouvait seule juger ce qu'elle pouvait donner de sa propriété. Car, en lui ôtant le droit de refuser, je n'exclus pas les arrangements, les négociations. Les principes sont rigoureux, l'exécution doit être moins roide'. *Théorie*, p. 349.

[84] *Six livres de la République*, boek 6, hoofdstuk 6: 'L'état Royal est Harmonique et […] il se doit gouverner Harmoniquement; […] et les trois états disposés comme il le sont, et quasi toujours ont été, en tous Royaumes et Républiques bien ordonnées; […] et que chacun de ces trois états ait part aux offices, bénéfices, judicatures et charges honorables […]; il se formera une plaisante harmonie de tous les sujets entre eux, et de tous ensemble avec le Prince souverain'.

[85] 'Dans ces assemblées, les professions ne doivent pas se confondre; car il est dans la nature, que des professions *distinguées* les unes des autres restent séparées, et que des propriétaires qui tiennent leurs propriétés à des conditions différentes, ou dont les propriétés ne sont pas de la même nature, accordent sur leurs propriétés une portion différente et dans un mode différent, et par conséquent ne puissent se réunir pour délibérer sur le fond ou sur la forme. Loi politique nécessaire: distinction des ordres dans les assemblées générales de la nation'. *Théorie*, p. 183.
[86] Naarmate de maatschappij meer democratisch en egalitair wordt, gaan corporatisten de standen in een meer egalitaire verhouding plaatsen: zo is in de Rooms-Katholieke Staatspartij (voorloper van de KVP, die weer een voorloper is van het CDA) de arbeidersstand formeel de gelijke van de middenstand, en de middenstand de gelijke van de burgerlijke stand. Net zoals Bonalds 'sociale gelijkheid' maskeert ook deze 'gelijkheid der standen' een streven naar continuering van de traditionele maatschappelijke hiërarchie. Standsdenken is namelijk per definitie hiërarchisch: de 'pariteit' van werkgevers en werknemers in de Sociaal-Economische Raad, waarvan de katholieke politici een Eerste Kamer wilden maken, gaat voorbij aan het feit dat het aantal werkgevers oneindig veel kleiner is dan het aantal werknemers.
[87] *Théorie*, p. 183-184.
[88] De bloeitijd van het door Bonald beschreven stelsel van functionele representatie is de periode van 1400 tot 1600.

XII De rechtersstaat

[1] Georges Duby, *Le moyen âge, 987-1460*. Hachette, Parijs, 1987, p. 415, p. 419-420.
Aan deze gewoonte refereert Bonald wanneer hij schrijft: 'Dans les vrais principes, [le roi] est tenu de demander à la nation l'impôt *nécessité* par les besoins accidentels'. *Théorie*, p. 348. Naar de Provinciale Staten verwijst Bonald impliciet op p. 349, waar hij de belastingen van de *pays d'état* aanmerkt als een *don gratuit*.
[2] *Théorie*, p. 349.
[3] 'On voit la *nécessité* des tribunaux connus en France sous le nom de *Chambres des comptes*, et de *Cours des aides*; cours souveraines, indépendantes dans leurs fonctions, inamovibles dans leurs offices'. *Théorie*, p. 185.
[4] Men denke behalve aan de Raad van State (*Conseil d'Etat*) ook aan de senaat, de beroepsrechtspraak, de orde van advocaten, het corps van de prefecten (opvolgers van de koninklijke intendanten, en voorlopers van onze commissarissen der koningin), de grote ingenieurs- en ambtenarencorpsen, de keizerlijke adel, de kerken (concordaat met Rome, groot-sanhedrin, consistories van de lutheraanse en gereformeerde kerken) en de universiteiten. Jacques-Olivier Boudon, *Histoire du Consulat et de l'Empire, 1799-1815*. Perrin, Parijs, 2000. In tegenstelling tot de intermediaire machten van het ancien régime waren deze 'intermediaire machten' niet autonoom, maar maakten zij integraal deel uit van de staat, en stonden zij onder strenge controle van de keizer.
[5] Aan het eind van het ancien régime bestonden er nog vier. De overige waren toen inmiddels gefuseerd met hooggerechtshoven of rekenkamers. François Bluche, *L'ancien régime. Institutions et société*. Editions de Fallois, Parijs, 1993, 'Petite lexique historique', lemma 'Cours des aides'.
[6] Bluche, *op. cit.*, 'Petite lexique historique', lemma 'Chambre des comptes'.
[7] *Théorie*, p. 185-186.
[8] François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, I, p. 67-68.
[9] Toch bleven zoveel mensen in Neckers financiële *fata morgana* geloven dat de koning hem in 1789 opnieuw tot minister benoemde.
[10] Bonald was lang niet de enige contrarevolutionair die Necker de schuld gaf voor de Revolutie. Fernand Baldensperger, Fernand, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, deel 2, p. 14.
'Les Chambres des comptes sont de la plus haute antiquité, et elles eussent été le plus ferme rempart de la constitution, si, plus éclairé sur ses vrais intérêts, le gouvernement lui eût rendu ses comptes, au lieu de permettre des *comptes rendus*'. *Théorie*, p. 186.
[11] Daarnaast was er de heerlijke corvee: de verplichting voor degenen die heerlijke rechten afdroegen, om gratis bepaalde hand- en spandiensten voor de leenheer te verrichten, zoals het uitbaggeren van de slotgracht.
[12] Furet, *op. cit.*, I, p. 49.
[13] De auteur van het *Tableau économique* (1758) was de lijfarts van de Franse koning. Zijn theorie van de geldomloop, die later verder zou worden uitgewerkt door Keynes, ontleende hij aan de medische notie van de bloedomloop.
[14] Zie het lemma 'Fysiocraten' in het aanhangsel, p. 460.
[15] Furet, *op. cit.*, p. 49.
[16] *Op. cit.*, p. 46-47.
[17] *Op. cit.*, p. 49-50.
[18] *Théorie*, p. 200.

[19] Als de geldhoeveelheid sneller groeit dan de fysieke productie, signaleert Bonald elders in zijn *Théorie du pouvoir* (p. 396), ontstaat er inflatie, die nog eens wordt versterkt door de introductie van papieren geld. Daardoor wordt alles te koop, en behoudt niets zijn waarde. Aldus treedt er een revolutie op in de eigendomsverhoudingen, die vooral ten koste gaat van de grondbezitters.

[20] 'L'extrême facilité de déplacer le signe de la propriété, a rendu excessivement fréquent le déplacement de la propriété même, et lui ôte cette fixité nécessaire pour empêcher l'oppression. Les impôts dans quelques États n'ont plus été proportionnés ni aux vrais besoins de la société, ni aux facultés de ses membres; des systèmes faux ou exagérés sur les effets de la circulation rapide d'espèces ont obscurci les idées simples et distinctes de l'ordre et de l'économie, et égaré les gouvernements'. *Théorie*, p. 201.

[21] 'Je crois les corvées moins contraires à la liberté que les taxes, et je voudrais qu'on imposât toujours les bras des hommes et jamais leur bourse'. *Ibidem*. Bonald herhaalt dit citaat uit het *Contrat social* in *Théorie*, p. 184-185, voetnoot 1.

Hoezeer Bonalds antikapitalistisch discours op dat van Rousseau lijkt, wordt duidelijk wanneer men deze tekst vergelijkt met de passage van het *Contrat Social* waaruit het betreffende Rousseau-citaat afkomstig is: 'C'est le tracas du commerce et des arts, c'est l'avide intérêt du gain, c'est la mollesse et l'amour des commodités, qui changent les services personnels en argent. On cède une partie de son profit pour l'augmenter à son aise. Donnez de l'argent, et bientôt vous aurez des fers. Ce mot de *finance* est un mot d'esclave; il est inconnu dans la cité. Dans un Etat vraiment libre les citoyens font tout avec leurs bras et rien avec de l'argent. Loin de payer pour s'exempter de leurs devoirs, ils payeront pour les remplir eux-mêmes. Je suis bien loin des idées communes; je crois les corvées moins contraires à la liberté que les taxes'. *Contrat social*, boek 3, hoofdstuk 15. Rousseau verdedigt de corvee ook in zijn *Projet pour la Corse*. (Rousseau, 'Projet pour la Corse', in: *Œuvres complètes.* Editie Bernard Gagnebin and Marcel Raymond. Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Parijs, 1961, p. 412 en 415). Aan dit laatste werk van Rousseau kan Bonald ook de idee hebben ontleend dat geld slechts een 'teken' is (*op. cit*., p. 403).

[22] Een illustratie van deze beduchtheid: toen minister Laurent Fabius voor de rechter gedaagd werd omdat honderden Fransen transfusies hadden ontvangen van met door *aids* besmet bloed, zeiden zijn socialistische partijgenoten dat de minister niet moest worden berecht, omdat 'we anders in een rechtersstaat terecht komen'. En toen rechters onderzochten of president Chirac, premier Juppé en de Parijse burgemeester Tibéri zich aan corruptie hadden bezondigd, riepen hun gaullistische partijgenoten dat Frankrijk een 'état de juges' was geworden.

[23] Dit gaf hun de mogelijkheid om te participeren in de wetgevende macht. Bluche, *op. cit.*, 'Petite lexique historique', lemma 'Remontrance'.

[24] Bluche, *op. cit.*, 'Petite lexique historique', lemma 'Enregistrement'.

[25] 'Le temps de Voltaire est un temps proche: *Le Siècle de Louis XIV*, dont il a proposé l'exemple aux despotes éclairés, est pour lui, et pour toute l'Europe des Lumières, le point de départ du nouvel âge'. Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe des Lumières*. Flammarion, Parijs, 1982, p. 223. *Idem*, p. 151: 'Les philosophes d'expression française sont au service idéologique sans réserve du despotisme éclairé […]. L'alliance de la philosophie des Lumières et du despotisme eclairé n'a rien qui puisse choquer: elle est dans la nature profonde des choses'.

[26] Zoals kanselier Maupeou, Loménie de Brienne, Lamoignon.

[27] De eliminatie van de *parlements* voltrok zich in vier etappes: 1) Op 3 november 1789 besloot de Nationale Vergadering de benoeming van nieuwe hoogrechters voor onbepaalde tijd op te schorten. 2) Op 24 maart 1790 werden alle hooggerechtshoven afgeschaft. 3) Op 16 augustus 1790 nam de Vergadering een nieuwe wet op de rechterlijke organisatie aan, waarin de oude hooggerechtshoven niet werden genoemd. 4) In de herfst van 1790 verdween ook de Chambre des Vacations, de laatst overgebleven kamer van het Parijse *parlement*. Aimé Bonnefin, *La monarchie française (987-1789). Constitution & lois fondamentales*. Editions France-Empire, Parijs, 1987, p. 331-332.

[28] In 1814 door Montigny, voormalig deken van de orde der advocaten. Emmanuel de Waresquiel en Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830. Naissance de la France moderne*. Perrin, Parijs, 1996, p. 62. In 1823 werd bovendien in Rennes het werk heruitgegeven dat Jannon, voorzitter van het Bourgondische *parlement*, in 1795 te Neuchâtel had doen verschijnen. In dit werk (*Développement des principes fondamentaux de la monarchie française*), dat de beide troonpretendenten in 1795 hadden geweigerd te publiceren, verdedigde Jannon niet alleen het herstel van de *parlements*, maar ook de claim dat die een constitutioneel toetsingsrecht en wetgevende bevoegdheden hadden. Daniel Ligou, 'Le président Jannon', in: François Lebrun en Roger Dupuy (red.), *Les résistances à la Révolution*. Imago, Parijs, 1987.

[29] Suzanne Fiette, *La noblesse française. Des Lumières à la Belle Époque*. Perrin, Parijs, 1997, p. 261. Op voorwaarde uiteraard dat zij zich door zijn regime volledig lieten instrumentaliseren, want Napoleon bleef huiverig voor een wederopleving van de oude, machtige en opstandige *parlements*. Om dezelfde reden bleef hij lang afkerig van het idee om de orde van advocaten te herstellen.

Dankzij Napoleons initiatief om een deel van de hoogrechterlijke adel op te nemen in het moderne rechterlijke apparaat zijn er in een stad als Aix-en-Provence tegenwoordig nog steeds dynastieën van hoogrechterlijke adel waarin het beroep van rechter quasi-erfelijk is.

[30] Onder andere die van minister: Pasquier (nakomeling van de gelijknamige aristocratische denker uit de zestiende eeuw) is in 1815 en 1817-1818 minister van Justitie en van Binnenlandse Zaken, in de jaren 1819-1821 minister van Buitenlandse Zaken; zijn zoon, hertog Audiffret-Pasquier, leider van monarchistisch rechts in de periode 1870-1876; De Serre, aangetrouwd familielid van Bonald, minister van Justitie in 1818-1819 en 1820-1821; Laîné, minister in 1819-1820; Molé, minister in 1817-1818, minister van Buitenlandse Zaken en eerste minister onder de Julimonarchie, vervolgens minister onder het *Second Empire*.

[31] Geciteerd door Vincent Wright, *The government and politics of France*. Unwin Hyman, Londen, 1989, derde editie, p. 350.

[32] In zijn pamflet *De la force du gouvernement actuel et de la nécessité de s'y rallier* (1796) assimileert Benjamin Constant de *thèse parlementaire*, die *président* Jannon verdedigde in zijn *Développement des principes fondamentaux de la monarchie française* (1795), met een verdediging van 'le pouvoir absolu'.

[33] 'Eliguntur in iisdem conciliis et principes, qui jura per pagos vicosque reddunt: centeni singulis ex plebe comites, consilium simul et auctoritas, adsunt'. *Théorie*, p. 193. Vertaling: 'In dezelfde vergaderingen worden ook leiders gekozen, die overal in gouwen en dorpen recht spreken. Begeleiders die telkens één op honderd afkomstig zijn uit het volk staan hen terzijde met raad en tegelijk met hun gezag'.

[34] *Théorie*, p. 195.

[35] 'Dans les monarchies, où l'on est gouverné par l'honneur, qui souvent exige ce que la loi défend, [la clémence] est plus nécessaire. La disgrâce y est un équivalent à la peine: les formalités même des jugements y sont des punitions. C'est là que la honte vient de tous côtés, pour former des genres particuliers de peines'. *Esprit des Lois*, boek 6, hoofdstuk 21.

[36] 'C'est bien dans les anciennes lois françaises que l'on trouve l'esprit de la monarchie. Dans les cas où il s'agit de peines pécuniaires, les non-nobles sont moins punis que les nobles. C'est tout le contraire dans les crimes: le noble perd l'honneur et réponse en cour; pendant que le vilain, qui n'a point d'honneur, est puni en son corps'. *Op. cit.*, boek 6, hoofdstuk 10.

Montesquieu parafraseert hier de volgende passage van de vermaarde gewoonterechtsgeleerde Loysel: 'Mais en crimes, les vilains sont plus grièvement punis en leurs corps que les nobles. Et où le vilain perdroit la vie, ou un membre de son corps, le noble perdra l'honneur, et réponse en cour'. Antoine Loysel, *Institutes coutumières. Manuel de plusieurs et diverses reigles, sentences, & proverbes du droit coutumier & plus ordinaire de la France* (1607). Parijse editie van 1846, p. 84, art. 851-852.

[37] *Théorie*, p. 195.

[38] De boeken 26 tot en met 31 van de *Esprit des Lois* handelen uitsluitend over de wetten der Germanen.

[39] Andreas Kinneging, *Aristocracy, Antiquity, and History. Classicism in Political Thought*. Transaction, New Brunswick en Londen, 1996, p. 244-245.

[40] Bonalds vriend Portalis, die één van de auteurs is van de *Code civil*, schrijft in het *Discours préliminaire* van het burgerlijk wetboek: 'Nous avons fait, s'il est permis de s'exprimer ainsi, une transaction entre le droit écrit et les coutumes'.

[41] Vanzelfsprekend is Bonalds benadering niet, want in de praktijk van het ancien régime botsten de aanspraken van de adellijke heer vaak met die van de Kerk. Er bestond dan ook een traditie van adellijk antiklerikalisme, die overigens niet noodzakelijkerwijs de kaders van het katholicisme te buiten trad. Tijdens het Restauratietijdperk manifesteerde de traditie van adellijk antiklerikalisme zich op explosieve wijze in het *Mémoire à consulter* van de ultra Montlosier.

[42] In de elfde eeuw.

[43] De codex van Justinianus.

[44] 'Les peuples sentirent le besoin des lois écrites; ils rédigèrent leurs anciennes coutumes en lois écrites, ou bien la nature en introduisit de nouvelles. On vit naître les codes Saxons, Wisigoths, Lombards, Bourguignons; plus tard on découvrit le recueil des lois Romaines, et la nature elle-même inspira aux peuples d'en confier l'interprétation à ceux seuls qui pouvaient les entendre, et le soin d'en faire l'application à ceux qui seuls avaient la force nécessaire pour faire respecter leurs décisions. Ainsi les actes juridiques furent confiés aux clercs ou ecclésiastiques, comme l'administration de la justice avait été confiée aux seigneurs ou chefs militaires; et ce ne fut pas usurpation de la part de ceux-ci, ce fut *nécessité*'. *Théorie*, p. 196.

[45] *Théorie*, p. 196-197.

[46] Zij meenden dat Montesquieu een democraat was, en in een democratie (dat wil zeggen: in de antieke democratie, niet in de monarchie die wij modernen 'democratie' noemen) worden rechters ofwel aangewezen door loting, ofwel door het volk gekozen. Ook meenden zij dat Montesquieu een kritiekloze bewondering koesterde voor het Engelse systeem. In dat systeem, schrijft Montesquieu, 'wordt de bevoegdheid om te richteren niet aan een permanente senaat gegeven, maar uitgeoefend door mensen die, net zoals in Athene, op

bepaalde tijden van het jaar en op de door de wet voorgeschreven wijze worden geloot uit het volkslichaam, teneinde een tribunaal te vormen dat slechts blijft bestaan zolang het nodig is'.
'La puissance de juger ne doit pas être donnée à un sénat permanent, mais exercée par des personnes tirées du corps du peuple (voetnoot b: comme à Athènes), dans certains temps de l'année, de la manière préscrite par la loi, pour former un tribunal qui ne dure qu'autant que la nécessité le requiert'. *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 6.

[47] Boulainvilliers, Saint-Simon, d'Antraigues en andere exponenten van de *thèse féodale*.

[48] 'Alors la *nécessité* des choses, la nature de la société établirent insensiblement une autre profession, qui tenait à la fois de la gravité, de l'application de la profession sacerdotale, et de la force de la profession militaire; car l'homme peut faire de nouvelles combinaisons, mais il ne peut créer de nouveaux éléments: cette profession fut nommée *magistrature*, et il y eut des chevaliers *ès-lois*, comme des chevaliers de nom et *armes*'. *Théorie*, p. 196-197.

[49] *Théorie*, p. 197.

[50] *Théorie*, p. 197, voetnoot.

[51] 'Mais parce que des propriétés en argent ne sont que des propriétés fictives ou de convention, et non des propriétés naturelles, la profession de la magistrature ne fut pas admise dans les assemblées générales des propriétaires, ou États généraux, et elle resta, dans l'opinion, un peu au-dessous des deux premières'. *Théorie*, p. 198.

[52] *Ligue* en *Fronde*: zie de gelijknamige lemma's in het aanhangsel, p. 465 respectievelijk p. 459.

[53] Bluche, *op. cit.*, 'Petite lexique historique', lemma 'Lit de justice'.

[54] 'On voit naître la nécessité des *remontrances*, et l'on aperçoit le terme de ce devoir, dans la *nécessité* à toutes volontés particulières d'obéir à la volonté générale, clairement manifestée; et qu'on ne s'exagère pas le danger de cette obéissance, la constitution y a pourvu'. *Théorie*, p. 199.

[55] 'Mais puisque la magistrature était devenue distinction sociale, ou profession distinguée, elle devait servir au pouvoir général de limite et de défense: et en effet elle remplit avec zèle et quelquefois avec chaleur cette fonction délicate; et si elle a quelquefois borné le pouvoir particulier de l'homme, elle a beaucoup favorisé le développement du pouvoir général du monarque'. *Théorie*, p. 199-200.

[56] *Esprit des Lois*, boek 5, hoofdstuk 10.

[57] 'Lois politiques nécessaires: établissement des tribunaux et des cours souveraines, inamovibilité des fonctions, perpétuité des offices, droit de remontrances et d'enregistrements, administration suprême de la justice attribut de la royauté'. *Théorie*, p. 200.

[58] Bodin bijvoorbeeld kwalificeert 'le dernier ressort' (de bevoegdheid om recht te spreken in hoogste instantie) als het vierde kenmerk van de soevereiniteit. Eerste boek over de republiek, hoofdstuk 10.

[59] Men vindt haar bijvoorbeeld in de verhandeling die in de zomer van 1791 en 1792 werd samengesteld door magistraten van verschillende Franse *parlements*, die daartoe in Duitsland en Luxemburg bijeenkwamen. Enkele jaren later werd deze verhandeling anoniem uitgegeven door *président* Jannon onder de titel *Exposition des principes fondateurs de la monarchie française* (Neuchâtel, 1795). P. 28: 'La constitution attribue au Roi la puissance législatrice; de lui émane toute juridiction. Il a le droit de rendre justice et de la faire rendre par ses officiers'. Joseph de Maistre neemt deze passage over in zijn *Considérations sur la France* (Bazel, 1796). Kritische editie Jean-Louis Darcel, Editions Slatkine, Genève, 1980, p. 138.

[60] Althans niet in de *Esprit des Lois*.

[61] Deze conclusie staat haaks op die van Gengembre, welke als volgt luidt: '[L]a Contre-Révolution doctrinale [hij bedoelt: die van Bonald] ne réclame pas particulièrement la renaissance des Parlements ancestraux' (Gérard Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989, p. 203, noot 27). Gengembre geraakt tot deze conclusie doordat hij twee tendensen tegenover elkaar stelt: enerzijds het 'historisch conservatisme' van de aristocratisch liberalen (d.w.z. hetgeen ik aanduidt als 'fundamentalisme'), anderzijds Bonalds 'examen historique de l'évolution des Parlements' (d.w.z. hetgeen ik aanduidt als 'organicisme'). Naar aanleiding hiervan zou ik vier opmerkingen willen maken, namelijk: 1) De tegenstelling tussen fundamentalisme en organicisme heeft niet betrekking op enkel de hooggerechtshoven, maar op *alle* instituties van de monarchie. 2) De tegenstelling tussen aristocratisme en organicisme is een schijntegenstelling, aangezien men langs organicistische weg zeer wel tot aristocratische conclusies kan geraken. 3) De tegenstelling tussen aristocratisme en organicisme is ook nog om een andere reden een schijntegenstelling, want, zoals Gengembre zelf zegt, 'en fait [les] deux tendances se rejoignent'. 4) Uit Gengembres suggestie dat 'on pourrait consacrer un ouvrage à la question des Parlements dans la doctrine contre-révolutionnaire', kan men afleiden dat hij de kwestie niet al te diepgaand heeft bestudeerd.

XIII Het nationaal karakter

[1] Het particularisme dat inherent is aan een nationaal karakter lijkt op gespannen voet te staan met het universalisme van Bonalds natuurlijke constitutie, die altijd en overal ter wereld geldig en hetzelfde is. Toch is dit in zoverre niet het geval, dat geen enkele universalist ontkomt aan de noodzaak om zijn benadering concreet toe te passen op (en dus aan te passen aan) de *bijzondere* omstandigheden van een bepaald land: zelfs als we vinden dat alle landen democratieën moeten worden, kunnen we er niet omheen dat in een land als Irak de democratie er, gezien de verschillende karakters van het Irakese volk en het Amerikaanse, waarschijnlijk anders uit zal zien dan in de Verenigde Staten. Omgekeerd draagt de claim van de particularist dat men *altijd en overal* de particuliere omstandigheden als uitgangspunt moet nemen, een universalistisch karakter. Deze overweging ontleen ik overigens aan (een mondelinge opmerking van) Paul Cliteur.

[2] 'De volkeren van koude streken, dat wil zeggen: van Europa, zijn moedig, maar het ontbreekt hun enigszins aan handigheid en verstand. Daarom leven zij nogal vrij, organiseren zij zich niet in staten, en zijn ze niet bij machte om leiding te geven aan hun buren. De Aziatische volkeren daarentegen hebben in hun ziel zowel handigheid als verstand, maar zij hebben geen moed. Daarom leven zij in onderworpenheid, dat wil zeggen: in slavernij. Het Helleense ras deelt, doordat het een tussenliggende regio bewoont, bepaalde karaktertrekken met de beide voorgaande groepen. Het is namelijk zowel moedig als intelligent. Daarom leidt het een vrij leven onder de beste constituties, is het in staat om aan andere volkeren leiding te geven en, mits het één constitutie heeft, om alle andere volkeren te leiden'. *Politica* 1327b18.

[3] Zie bijvoorbeeld Bodins *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (Parijs, 1566). In plaats van 'karakter' gebruiken classicisten soms andere termen. Zo spreekt Bodin van 'le naturel des sujets' (vijfde boek over de Republiek, hoofdstuk 1). "Esprit général d'une nation" is de term die Montesquieu gebruikt in boek 19, hoofdstuk 5 van de *Esprit des Lois*. In hoofdstuk 6 van datzelfde boek assimileert hij de *esprit général* met 'de natuur'. In boek 14, hoofdstuk 3 rept Montesquieu van 'de karakters van bepaalde zuidelijke volkeren', en in boek 19, hoofdstuk 10 spreekt hij over 'de verschillende karakters van de naties'. In hoofdstuk 27 behandelt hij het karakter van de Engelse natie.

[4] Voor een uitgebreider behandeling van het klassieke en classicistische begrip van het nationaal karakter, zie Jacques Bos, *Reading the soul. The transformation of the classical discourse on character, 1550-1750*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 2003, hoofdstuk 5.

[5] In *Esprit des Lois*, boek 14, hoofdstuk 2 doet Montesquieu in de volgende bewoordingen verslag van zijn experiment: 'Ik heb het buitenweefsel van een schapentong geobserveerd, op de plek waar het, wanneer men het met het blote oog beschouwt, bedekt lijkt met knobbeltjes. Door de microscoop heb ik op die knobbeltjes haartjes gezien of een soort van dons. Tussen de knobbeltjes zaten piramiden waarvan de randen een soort van penseeltjes vormden. Het heeft er alle schijn van dat die piramiden het voornaamste smaakorgaan zijn. De helft van die tong heb ik ingevroren. En met het blote oog ontdekte ik dat de knobbeltjes aanzienlijk waren ingekrompen. Zelfs waren enkele rijen knobbeltjes diep weggedoken in hun omhulsel. Toen ik het weefsel ervan met de microscoop onderzocht, zag ik geen piramiden meer. Naarmate de tong ontdooide leken de knobbeltjes, als je op het blote oog afgaat, omhoog te komen. En onder de microscoop begonnen de kwastjes weer op te duiken. Die waarneming bevestigt wat ik zei, namelijk dat in koude landen de eindboompjes van de zenuwen minder wijd uitlopen. Ze duiken diep weg in hun omhulsels, waar ze beschermd zijn tegen de inwerking van externe objecten. De gewaarwordingen zijn dus minder levendig. In koude landen is men dus weinig gevoelig voor geneugten. In getemperde landen is men hiervoor gevoeliger, in warme landen extreem gevoelig. Net zoals men klimaten onderscheidt naar breedtegraad, zou men ze, om het zo te zeggen, kunnen onderscheiden naar graden van gevoeligheid. Ik heb de opera's van Engeland gezien en die van Italië. Het zijn dezelfde stukken en dezelfde acteurs. Maar dezelfde muziek heeft op die twee naties zulke verschillende effecten, de ene is zo kalm en de andere zo in vervoering, dat men het zich niet kan voorstellen'.

Oorspronkelijke Franse tekst: 'J'ai observé le tissu extérieur d'une langue de mouton, dans l'endroit où elle paraît, à la simple vue, couverte de mammelons. J'ai vu avec un microscope, sur ces mammelons, de petits poils ou une espèce de duvet; entre les mammelons, étaient des pyramides, qui formaient, par bout, comme de petits pinceaux. Il y a grande apparence que ces pyramides sont le principal organe du goût. J'ai fait géler la moitié de cette langue; et j'ai trouvé, à la simple vue, les mammelons considérablement diminués; quelques rangs même de mammelons s'étaient enfoncés dans leur gaine: j'en ai examiné le tissu avec le microscope, je n'ai plus vu de pyramides. A mesure que la langue s'est dégelée, les mammelons, à la simple vue, ont paru se relever; et au microscope, les petites houpes ont commencé à reparaître. Cette confirmation confirme ce que j'ai dit, que, dans les pays froids, les houpes nerveuses sont moins épanouies: elles s'enfoncent dans leurs gaines, où elles sont à couvert de l'action des objets extérieurs. Les sensations sont donc moins vives. Dans les pays froids, on aura peu de sensibilité pour les plaisirs; elle sera plus grande dans les pays tempérés; dans les pays chauds, elle sera extrême. Comme on distingue les climats par les degrés de latitude, on pourrait les distinguer, pour ainsi dire, par les degrés de sensibilité. J'ai vu les opéras d'Angleterre et d'Italie; ce sont les mêmes pièces et les mêmes

acteurs: mais la même musique produit des effets si différents sur les deux nations, l'une est si calme, et l'autre si transportée, que cela paraît inconcevable'.

[6] 'On a donc plus de vigueur dans les climats froids. […] Les peuples des pays chauds sont timides, comme les vieillards le sont; ceux des pays froids sont courageux, comme le sont les jeunes gens'. *Esprit des Lois*, boek 14, hoofdstuk 2.

'Je ne sais si le fameux Rudbeck, qui, dans son Atlantique, a tant loué la Scandinavie, a parlé de cette grande prérogative qui doit mettre les nations qui l'habitent au-dessus de tous les peuples du monde; c'est qu'elles ont été la source de la liberté de l'Europe, c'est-à-dire, de presque toute celle qui est aujourd'hui parmi les hommes. Le Goth Jornandez a appelé le nord de l'Europe la fabrique du genre humain. Je l'appellerai plutôt la fabrique des instruments qui brisent les fers forgés au midi. C'est là que se forment ces nations vaillantes, qui sortent de leur pays pour détruire les tyrans et les esclaves, et apprendre aux hommes que, la nature les ayant faits égaux, la raison n'a pu les rendre dépendants que pour leur bonheur'. *Esprit des Lois*, boek 17, eind van hoofdstuk 5.

[7] 'Aangezien de vrijheid niet de vrucht van alle klimaten is, ligt zij niet binnen het bereik van alle volkeren. Hoe meer men over dit door Montesquieu geformuleerde beginsel nadenkt, des te meer voel je aan dat het waar is'. *Contrat social*, boek 3, eerste zin van hoofdstuk 8. Rousseau gebruikt de klimaattheorie ter verklaring van de verschillen in belastingdruk tussen de diverse regeringsvormen, van de verschillen in bevolkingsomvang, eetlust ('Aan het avondmaal van een Duitser heeft een Spanjaard voor acht dagen genoeg'), kleding, woningbouw en de smaak van voedingsproducten. Ook herhaalt hij de classicistische gemeenplaats dat het despotisme kenmerkend is voor uitgestrekte staten, die, zo veronderstelt hij, minder dicht zijn bevolkt: 'De minst bevolkte landen zijn ook het meest geschikt voor tirannie: wilde beesten heersen slechts in woestenijen'.

Oorspronkelijke Franse teksten: 'La liberté n'étant pas un fruit de tous les climats n'est pas à la portée de tous les peuples. Plus on médite ce principe établi par Montesquieu, plus on en sent la vérité'. / 'Un Espagnol vivra huit jours du dîner d'un Allemand'. / 'Les pays les moins peuplés sont ainsi les plus propres à la tyrannie: les bêtes féroces ne règnent que dans les déserts'.

[8] 'Par l'effet du climat le despotisme convient aux pays chauds, la barbarie aux pays froids, et la bonne politie aux régions intermédiaires'. *Op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 8.

[9] *Esprit des Lois*, boek 14, hoofdstukken 4, 15.

[10] *Op. cit.*, boek 14, hoofdstuk 6.

[11] *Op. cit.*, boek 14, hoofdstuk 9.

[12] *Op. cit.*, boek 14, hoofdstuk 10.

[13] *Op. cit.*, boek 14, hoofdstuk 11.

[14] *Op. cit.*, boek 14, hoofdstuk 12.

[15] *Op. cit.*, boek 14, hoofdstuk 14.

[16] *Op. cit.*, boek 15.

[17] *Op. cit.*, boek 16.

[18] *Op. cit.*, boek 18, hoofdstukken 22 tot en met 30.

[19] *Op. cit.*, boek 18 hoofdstuk 22.

[20] *Op. cit.*, boek 18, hoofdstuk 30.

[21] *Op. cit.*, boek 19, hoofdstuk 18.

[22] *Op. cit.*,, boek 14, hoofdstuk 7.

[23] In *op. cit*., boek 15, hoofdstuk 7 zegt Montesquieu dat in sommige landen de slavernij gegrond is op een natuurlijke reden. Over polygamie: 'La pluralité des femmes, ou même la pluralité des hommes, s'éloigne moins de la nature dans certains pays que dans d'autres' (*op. cit*., boek 16, hoofdstuk 4). Over homoseksualiteit: 'La pluralité des femmes, qui le dirait! mène à cet amour que la nature désavoue' (*op. cit.*, hoofdstuk 6). Over de echtscheiding, een instelling die Montesquieu kenmerkend acht voor de polygame maatschappij van islamitische landen: 'Le divorce a ordinairement une grande utilité politique' (*op. cit.*, hoofdstuk 15).

[24] O.a. de jansenisten van de *Nouvelles ecclésiastiques ou mémoires pour servir à l'histoire de la constitution Unigenitus.* Op hun kritiek gaf Montesquieu weerwoord in de *Défense de l'Esprit des Lois*, dat hij als complement toevoegde aan zijn *magnum opus*. Zie het tweede deel van de *Défense*, paragrafen 'De la polygamie' en 'Climat'.

[25] *Esprit des Lois*, boek 14, hoofdstuk 5.

[26] 'C'est au législateur à suivre l'esprit de la nation, lorsqu'il n'est pas contraire aux principes du gouvernement […]'. *Op. cit.*, boek 19, hoofdstuk 5.

[27] Dit kan men o.a. afleiden uit de titel van *op. cit*., boek 14, hoofdstuk 4 ('Cause de l'immutabilité de la religion, des moeurs, des manières, des lois, dans les pays d'orient').

[28] Zie *Chapitre V: Combien il faut être attentif à ne point changer l'esprit général d'une nation*, gevolgd door: '*Chapitre VI: Qu'il ne faut pas tout corriger*. Qu'on nous laisse comme nous sommes, disait un gentilhomme d'une nation [de Franse, R.A.] qui ressemble beaucoup à celle dont nous venons de donner une idée [de Germaanse, R.A.]. La nature répare tout. Elle nous a donné une vivacité capable d'offenser, et propre à nous

faire manquer à tous les égards; cette même vivacité est corrigée par la politesse qu'elle nous procure, en nous inspirant du goût pour le monde, et surtout pour le commerce des femmes. Qu'on nous laisse comme nous sommes. Nos qualités indiscrètes, jointes à notre peu de malice, font que les lois qui gêneraient l'humeur sociable parmi nous ne seraient point convenables'. *Op. cit.*, boek 19, hoofdstuk 6.

[29] Zulk een prudent (maar niet aristocratisch) conservatisme zien we ook bij Bodin: 'Pour former un état, il se faut accommoder au naturel des sujets. Auquel naturel il est bien besoin de prendre garde, si on veut changer l'état'. Vijfde boek over de Republiek, hoofdstuk 1.

[30] D'Antraigues bijvoorbeeld stelt dat de Fransen de Engelse politieke constitutie niet over moeten nemen, aangezien zij een andere fysieke constitutie, een andere geografische gesteldheid en een ander klimaat hebben dan de Engelsen (*Adresse à l'ordre de la noblesse*, 1792). 'La Constitution', aldus d'Antraigues, 'a ses bases dans le Caractère national' (p. 83). Het nationaal karakter, voegt de provinciale edelman eraan toe, was echter in vergetelheid geraakt als gevolg van de intriges van de vileine hovelingen.

Montlosier, die de Engelse constitutie juist ophemelt, reageert op d'Antraigues' *Adresse* met twee pamfletten (*Moyens d'opérer la contre-révolution, par M. Montlosier, député de la noblesse d'Auvergne, aux Etats-Généraux de 1789, pour servir de suite à son ouvrage intitulé De la nécessité d'une contre-révolution*. Z.p., december 1791; *Observations sur l'adresse à l'ordre de la noblesse française, de M. le comte d'Entraigues*. Z.p., 1792). Het laatste pamflet beantwoordt d'Antraigues met zijn *Exposé de notre antique et seule légale constitution française d'après nos loix fondamentales* (Senneville, Parijs, 1792). Daarin vergelijkt hij de natie met een individu: beiden hebben een karakter. De beste constitutie voor een volk, leidt d'Antraigues hieruit af, is die van zijn voorvaderen. Tornen aan het nationaal karakter c.q. aan de constitutie der voorvaderen (dat wil zeggen: niet vasthouden aan de vormen van 1614) is een 'crime national'.

Ferrand, die evenals Montesquieu meent dat Frankrijk dient terug te keren naar de antieke constitutie van voor het absolutisme, stelt dat die constitutie weliswaar lijkt op de huidige Britse constitutie (want beide constituties zijn loten van dezelfde Germaanse stam), maar dat er toch verschillen zijn doordat Frankrijk een ander karakter en een ander klimaat heeft. Het belangrijkste verschil zit hem volgens Ferrand in de *parlements*, die hij met een toetsende functie bekleedt. Ferrand, *Considérations sur la Révolution sociale*. Londen, 1793.

Een absolutistische variant van de klimaattheorie zien we bij Molleville, die haar aanwendt tegen de *monarchiens*: 'De klimaten van Engeland en Frankrijk, de zeden en het karakter van deze twee naties zijn absoluut tegengesteld, en het gezond verstand geeft aan dat de wetten, om goed te zijn, zich moeten voegen naar die nuances'. *Mémoires secrets*, Londen, 1797. Geciteerd door Fernand Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française (1789-1815)*. Plon, Parijs, 1925, deel 2, p. 125.

[31] Madame de Staël, de vrouwelijke coryfee van de gematigden, past de klimaattheorie toe op de literatuur, in haar beide werken *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (1800, de titel reflecteert de maatschappelijke, institutionele literatuurtheorie van Bonald) en *De l'Allemagne et des moeurs des allemands* (1813).

[32] Boek 7 van de *Théorie*, plus hoofdstuk 8 van boek 3.

[33] 'Je ne puis traiter du caractère national des divers peuples sans m'arrêter sur l'effet du climat, auquel Montesquieu, et d'autres, à son exemple, attribuent une influence si marquée sur le caractère et les mœurs des hommes. En faisant de l'homme une production végétale soumise aux propriétés du terroir et à l'action de l'air, ils ont avili sa dignité, dégradé ses vertus, justifié ses vices, et délié le gouvernement de ses devoirs'. *Théorie*, p. 360.

[34] 'Quand donc la puissance physique de certains climats viole la loi naturelle des deux sexes et celle des êtres intelligents, c'est au législateur à faire des lois civiles qui forcent la nature du climat et rétablissent les lois primitives'. *Esprit des Lois*, boek 16, hoofdstuk 12.

[35] 'C'est le climat qui doit décider de ces choses'. *Op. cit.*, boek 16, hoofdstukken 10, 11 en 14.

[36] '*Le climat opposé à la loi naturelle!* la nature du climat opposée à la nature de l'homme! c'est absurde: *les lois civiles qui forcent la nature du climat!* l'homme qui change la nature: c'est impossible'. *Théorie*, p. 360.

[37] Tot de materialistische school behoorden onder meer La Mettrie (*L'Homme-machine*, Leiden, 1748), Helvetius (*De l'esprit*, Parijs, 1758), d'Holbach (*Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral*, 1770), Maupertuis (*Dissertatio inauguralis metaphysica de universali naturae systemate*, Erlangen, 1756), en de Diderot van de *Pensées sur l'interpétation de la nature, aux jeunes gens qui se disposent à l'étude de la philosophie naturelle* (1753).

[38] Dat de mens alleen maar begeerten en behoeften heeft, en daar vooral ook de vrije loop aan moet laten, betoogde Lamettrie in zijn *Anti-Sénèque* (1748), *L'art de jouir* (1751) en *Vénus métaphysique ou essai sur l'âme humaine* (1751); en Helvetius in zijn *De l'esprit*.

[39] Bonald zal vooral hebben gedoeld op Lamettries *L'homme-plante* (1748), maar wellicht ook op Helvetius, die in zijn *De l'homme, de ses facultés intellectuelles & de son éducation* (1772) betoogt dat de menselijke begeerten geheel maakbaar zijn door opvoeding, dat wil zeggen door sancties toe te passen.

[40] La Mettrie schreef in zijn *L'homme-machine*: 'Qu'était l'homme, avant l'invention des mots et la connaissance des langues? Un animal de son espèce, qui avait beaucoup moins d'instinct naturel que les autres, dont alors il ne se croyait pas roi, n'était distingué du singe et des autres animaux que comme le singe l'est lui-même, je veux dire par une physionomie qui annonçait plus de discernement'. Geciteerd door Toda in zijn inleiding bij Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 42. La Mettrie vergeleek de mens ook met een kikker, en meende dat er geen wezenlijk verschil was tussen het menselijk en het dierlijk organisme: 'Qu'on accorde seulement que la matière organisée est douée d'un principe moteur qui, seul, la différencie de celle qui ne l'est pas et que tout dépend dans les animaux de la diversité des organisations, c'en est assez pour deviner l'énergie des substances et celle de l'homme'. Geciteerd door Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*. Reeks 'Quadrige', Presses universitaires françaises, Parijs, 2004, deel 2, p. 390. Hetzelfde idee droeg Lamettrie uit in de werkjes *Les animaux plus que machines* (Berlijn, 1750) en *Réflexion philosophique sur l'origine des animaux* (1749). Vgl. Helvetius in zijn *De l'Esprit* (1758): 'Si la nature, au lieu de mains et de doigts flexibles, eût terminé nos poignets par un pied de cheval, qui doute que les hommes sans arts, sans habitations, sans défense contre les animaux, tout occupés du soin de pourvoir à leur nourriture et d'éviter les bêtes féroces, ne fussent encore errants dans les forêts comme des troupeaux fugitifs?' Geciteerd door Toda in zijn uitgave van Bonalds *Trois études*, p. 42. Volgens Toda werden door de materialist Saint-Lambert en zelfs door de gematigder Buffon soortgelijke argumenten uitgedragen. Bonald maakte later Saint-Lambert en diens geestverwant Cabanis tot doelwit in zijn *Recherches philosophiques*.

[41] 'D'autres écrivains ont été plus tranchants; ils ont nié l'existence de toute loi, même naturelle, et n'ont vu dans l'homme que des appétits et des besoins. Les uns avaient fait de l'homme une plante dont les arts et les soins du jardinier pouvaient améliorer les sucs; ceux-ci ont fait de l'homme un animal uniquement déterminé par les besoins physiques. Ces opinions, si commodes pour la paresse de ceux qui gouvernent, si favorables aux passions de ceux qui sont gouvernés, se sont répandues; et l'homme, regardé comme un vil animal, bientôt est descendu au-dessous des animaux mêmes'. *Théorie*, p. 361.

[42] Zij ontlenen deze opvatting aan klassieke auteurs als Plato, Aristoteles, Cicero en Seneca.

[43] Buffon dankte zijn reputatie aan zijn encyclopedische, 36-delige *Histoire Naturelle* (1749-1788). Dit werk werd bejubeld door de *philosophes*, welke hem als een bondgenoot beschouwden. Door katholieke apologeten als *abbé* Lignac, *abbé* Royou, *abbé* Viet en *abbé* Barruel werd Buffon dan ook bekritiseerd om zijn 'materialisme' en 'fatalisme'. Maar anderen, zoals de Jezuïet De Feller, trachtten zijn platoons geïnspireerde denkbeelden te recupereren ten behoeve van hun strijd tegen *philosophes* als Montesquieu. Bonald bedient zich van dezelfde tactiek.
Abbé de Lignac, *Lettres à un Amériquain sur l'histoire naturelle, générale et particulière de monsieur de Buffon*. Hamburg (in werkelijkheid Parijs), 1751; *abbé* Royou, *Le monde de verre réduit en poudre, ou analyse et réfutation des Epoques de la Nature de M. le comte de Buffon*. Mérigot le jeune, Parijs, 1780; *abbé* Viet, *Réflexions sur les Epoques de la Nature*. Couturier fils, Parijs, 1780; *abbé* Augustin Barruel, *Les helviennes, ou Lettres provinciales philosophiques*. Laporte, Amsterdam en Parijs, 1781; François-Xavier de Feller, *Examen impartial des époques de la nature de Mr. le Comte de Buffon.* Héritiers Chevalier, Luxemburg, 1780.

[44] Bonald parafraseert een passage uit Buffon's *Histoire de l'homme*, uit het hoofdstuk *Insulaires de la mer du sud* dat volgt op het *Traité des variétés de l'espèce humaine*. Zie de 127-delige *Oeuvres complètes* van Buffon, editie Sonnini, Parijs, 1798-1807, deel 21, pagina 30.

[45] 'Je considère l'homme comme un être intelligent; roi de l'univers et de tout ce qu'il renferme, il ne peut, dans ses facultés morales, rien tenir de cette terre qu'il fout aux pieds, ni de cet air qu'il fait servir à ses besoins: supérieur à tous les objets sensibles, l'être intelligent ne peut rien devoir qu'à des êtres intelligents comme lui; son physique même ne dépend que très-peu de ces causes extérieures. « Dans l'espèce humaine, dit Buffon, l'influence des climats ne se marque que par des variétés assez légères; *l'espèce humaine est une*: comme il est fait pour régner sur la terre, que le globe entier est son domaine, il semble que la nature se soit prêtée à toutes les situations ». Mais si l'on ne doit pas croire à l'effet des climats sur l'homme physique, et bien moins encore sur l'homme moral, on ne peut s'empêcher d'attribuer beaucoup d'influence à la transmission héréditaire, c'est-à-dire que les mœurs et le caractère d'un peuple se forment par les institutions religieuses et politiques'. *Théorie*, p. 361.

[46] De indruk dat Bonald met erfelijkheid de overdracht van genetisch materiaal bedoelt, kan bij de oppervlakkige lezer postvatten wanneer hij de voetnoot leest die Bonald te dezer plaatse invoegt, en waarin de auteur zich afzet tegen Montesquieus theorie dat ziekten een kwestie van klimaat zijn: 'Grote artsen kennen zeer weinig besmettelijke ziekten en veel erfelijke ziekten. Jicht kan bij een mens ontstaan door een gebrekkig regime. In dezelfde contreien kan dezelfde oorzaak dezelfde ziekte vermenigvuldigen. Degenen die erdoor worden overvallen geven de ziekte door aan hun nageslacht. En wanneer de ziekte aldus over een heel kanton is verspreid, maakt een onwetend dokter hieruit op dat zij een gevolg is van het klimaat en dat zij wordt voortgebracht door de lucht of door het water'.

'Les grands médecins connaissent très-peu de maladies contagieuses, et beaucoup de maladies héréditaires. La goutte peut se former dans un homme par un vice de régime. La même cause peut, dans la même contrée, multiplier la même maladie; ceux qui en seront attaqués la transmettront à leur postérité: et lorsqu'elle sera ainsi répandue dans un canton, un médecin ignorant en concluera qu'elle y est un effet du climat et que l'air ou les eaux la produisent'. *Théorie*, p. 361, noot 1.

[47] Bonald citeert uit de *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée* (1770-1771). Terwijl Rousseau in het *Contrat social* uitgaat van een abstract natiebegrip, beschrijft hij in zijn geschriften over Polen en Corsica, waarin hij dat natiebegrip toepast op de concrete werkelijkheid, de natie op klassiek-Romeinse wijze als een constellatie van gewoonten en tradities (*mos maiorum*) die, koste wat kost, moet worden gehandhaafd. Zie bijvoorbeeld *Gouvernement de Pologne*, hoofdstuk 7.

'« Ce sont, dit Rousseau, les institutions nationales qui forment le génie, le caractère, les goûts et les mœurs d'un peuple »'. *Théorie*, p. 361.

[48] *Esprit des Lois*, boek 19, hoofdstuk 4.

[49] *Emile ou l'éducation* (Parijs, 1762).

[50] *De l'homme*.

[51] Condorcet, *Cinq mémoires sur l'instruction publique* (1790); *Projet d'instruction publique* (1792); *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (geschreven in 1793, gepubliceerd in 1795 en op staatskosten verspreid onder de lyceïsten).

[52] *Esquisse d'un tableau historique*. Flammarion, Parijs, 1988, p. 275, p. 279.

[53] In het hedendaagse Frans is het woord 'Boeotiër' (*béotien*) nog steeds een gangbare aanduiding voor iemand die traag is van begrip.

[54] 'Qui doute que le sauvage qui se serait distingué entre ses compatriotes par un génie plus inventif, transporté enfant dans nos climats, instruit dans nos arts, ne devînt un Européen spirituel; et qu'un Européen, à qui la nature aurait refusé des talents, transporté jeune au milieu des sauvages, ne fît un Indien simple et borné? Dans les diverses parties de l'Europe, les peuples qui ont des institutions presque semblables, et reçoivent à peu près la même éducation, ont produit à peu près le même nombre d'hommes distingués dans les diverses professions. Ces opinions vulgaires sur le peu d'intelligence des habitants de certaines contrées, comme des Béotiens dans la Grèce, fondées uniquement sur des *dictons* populaires ou des rivalités entre voisins, sont entièrement fausses'. *Théorie*, p. 362-363.

[55] Zie het lemma 'Ras' in het aanhangsel, p. 471.

[56] 'L'éducation corrige ou développe, mais ne peut détruire les effets de la transmission héréditaire'. *Théorie*, p. 362.

[57] *Théorie*, p. 381.

[58] *Théorie*, p. 204.

[59] *Théorie*, p. 382-383.

[60] 'Ce caractère sera plus ou moins fortement prononcé, selon qu'une nation sera plus *une*, plus séparée des autres par une langue ou des mœurs particulières, qu'elle sera plus réunie depuis plus de temps sous un même culte, un même gouvernement, une même maison régnante, dans les mêmes limites; ce caractère sera plus ou moins altéré, selon que les institutions primitives y auront été attaquées avec plus ou moins de succès'. *Théorie*, p. 382.

[61] De gedachte dat de Fransen het volk zijn met het beste en meest uitgesproken karakter, is in het achttiende-eeuwse Europa wijd verbreid, niet alleen onder Fransen. Zo vindt men haar ook bij Joseph de Maistre, die onderdaan is van de koning van Sardinië.

[62] 'Il faut qu'un peuple qui a du caractère, ait de lui-même et de tout ce qui est à lui, une haute opinion, et nécessairement une opinion moins avantageuse des autres'. *Théorie*, p. 389.

[63] De *émigré* Bonald gomt de territoriale dimensie overigens uit ten gunste van een conceptie waarin de natie het ensemble is van de traditionele wetten, politieke structuren, gewoonten en religie. Nog tijdens de Restauratie brengt hij deze conceptie aldus onder woorden: 'Le sol n'est pas la patrie de l'homme civilisé; il n'est pas même celle du sauvage, qui se croit toujours dans sa patrie lorsqu'il emporte avec lui les ossements de ses pères. Le sol n'est la patrie que de l'animal… pour l'homme en société publique, le sol qu'il cultive n'est pas plus la patrie que pour l'homme domestique la maison qu'il habite n'est la famille. L'homme civilisé ne voit la patrie que dans les lois qui régissent la société, dans l'ordre qui y règne, dans les pouvoirs qui y gouvernent, dans la religion qu'on y professe, et pour lui son pays peut n'être pas toujours sa patrie'. Bonald, 'De l'émigration', in: *Mélanges littéraires, politiques et philosophiques*, deel 2, p. 370 van zijn *Œuvres*, tweede editie Le Clère, Parijs, 1852.

Dezelfde benadering van het vaderland zien we bij de contrarevolutionair d'Antraigues in 1796: 'La patrie est un mot vide de sens quand ce mot n'offre pas la réunion des lois sous lesquelles on a vécu; voilà ce que forme la patrie. La patrie bornée aux territoires ne dit rien au cœurs des hommes; aimer la patrie quand elle perd ses lois, ses usages, ses habitudes, c'est une idolâtrie absurde, c'est celle des Egyptiens qui adoraient des brutes. La

France sans roi n'est pour moi qu'un cadavre et on n'aime des morts que leur souvenir'. Geciteerd door Léonce Pingaud, *Un agent secret sous la Révolution et l'Empire, le comte d'Antraigues*. Plon, Parijs, 1893, p. 94.
We zijn hier mijlenver verwijderd van Maurice Barrès' thematiek van 'la terre et les morts', en van het Duitse *Blut und Boden*-denken, zoals Gilbert Comte opmerkt: 'Ces [Bonalds] discours à la Chambre des Pairs sont très intéressants: tout le contraire du barréso-maurrassisme. Au sujet des émigrés pendant la Révolution, Bonald s'insurge contre les gens qui ne pensent qu'au sol, aux racines, ceux-là vivant comme des bêtes dans leur grotte. Non, pour lui, l'homme existe bien plus par la civilisation que par la terre où il voit le jour'. Tony Kunter, 'Entretiens avec Gilbert Comte', in: *Les épées*. Revue trimestrielle royaliste, nr. 24, 24 november 2007, p. 12.
Volgens Klinck zou het *Blut und Boden*-denken nochtans de kern vormen van Bonalds 'opvatting van de natie als een territoriale gemeenschap'. David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 104). Klinck baseert zijn argument op een abusieve lezing van Bonalds *Du traité de Westphalie et de celui de Campio-Formio* (1801) en van enkele artikelen van Bonald in de *Mercure de France* (oktober 1801 tot en met februari 1802). Wat Bonald daar verdedigt, is niet een *Blut und Boden*-denken, maar de doctrine dat Frankrijk natuurlijke grenzen had, namelijk de Rijn, de Alpen en de Pyreneeën. Deze doctrine was, zoals Klinck zelf zegt, zeer gangbaar in die tijd ('Like Frenchmen generally at the time, Bonald considered it proper that France should have acquired Belgium and the west bank of the Rhine'. Klinck, *op. cit*., p. 103). De doctrine was echter, en dat zegt Klinck er niet bij, vooral gangbaar onder revolutionairen. Zie Denis Richet, 'Frontières naturelles', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Idées', p. 217-231. Dat Bonald de revolutionaire doctrine van de 'frontières naturelles' verdedigde, maakte hem gedurende de Restauratieperiode (zij het slechts voor korte tijd) tot de held van de republikeinen.
[64] De door o.a. Groen van Prinsterer, Janmaat, Bolkestein, neoconservatieven, Wilders en Ella Vogelaar uitgedragen opvatting dat Nederland een 'calvinistische', 'christelijke', 'christelijk-humanistische', 'joods-christelijk-humanistische' dan wel 'joods-christelijk-islamitische' natie is heeft een vergelijkbare implicatie: zij plaatst niet-calvinisten respectievelijk niet-christenen respectievelijk degenen die niet in de joodse, christelijke, islamitische en/of humanistische traditie geacht worden te staan, buiten de Nederlandse natie.
[65] Bonalds patriottisme is nog verbonden met de feodale notie van trouw aan de vorst. Ook huidige legitimisten, zoals Adeline, funderen hun patriottisme op trouw aan de vorst, en verwerpen daarom het nationalisme: 'Certains souverainistes, les plus droitiers en tout cas, perdent leur temps à vouloir imposer l'idée d'une nation française, d'un nationalisme français. Au sens germanique du terme, il n'y a pas de nation française, notre pays est au croisement des routes européennes, il ne s'est jamais construit sur cette idée restrictive'. (Yves-Marie Adeline, *La droite où l'on n'arrive jamais. Entretiens avec Hugues de Soyecourt*. Sicre, Parijs, 2000, p. 314; zie ook p. 252-253). Deze legitimisten voeren dan ook stevige discussies met de militanten van de *Action française*, die eerst nationalist zijn en dan pas royalist, en met kaderleden van het *Front National*, de partij waarin zij niettemin soms, op individuele basis, participeren (*op. cit.*, p. 179-180).
[66] Sieyès, *Qu'est-ce que le tiers état*: 'Si l'on ôtait l'ordre privilégié, la nation ne serait pas quelque chose de moins, mais quelque chose de plus. […] Le Tiers État constitue une nation complète'. Geciteerd door Nora, die hierover opmerkt: 'L'idée allait connaître un succès foudroyant, mais inclure au principe même de la Nation un germe d'exclusion, légitimer par avance la guerre civile et, en créant la Nation, créer la pathologie de la Nation'. Pierre Nora, 'Nation', in: Furet en Ozouf, *op. cit.*, 'Idées', p. 342-343.
[67] Bij Maistre zien we dezelfde reactie: volgens Bondy definieert Maistre de natie als de som van de vorst en de aristocratie. Maistre volgt daarin Montesquieu, aldus Bondy, maar anders dan Montesquieu laat hij geen ruimte voor individuele vrijheid en zelfbeschikking. Béatrice Bondy, *Die reaktionäre Utopie. Das politische Denken von Joseph de Maistre*. Proefschrift, Keulen, 1982, p. 139. Bondy's analyse lijkt ook van toepassing op Bonald. Waarin Bonald echter van Maistre verschilt, is dat hij de natie niet 'vergoddelijkt' door te stellen dat elke natie een goddelijke schepping is. Ook beschrijft hij de natie niet, zoals Maistre en de Duitse romantici, als een collectief 'wezen' met een morele 'ziel'. Wel valt uit het gebruik van termen als 'karakter' en 'degeneratie' af te leiden dat Bonald, net zoals Maistre en de Duitse romantici, van een organisch natiebegrip uitgaat.
[68] 'En fait de nation, la France a connu deux versions successives, dont chacune pouvait prétendre à une originalité absolue parmi les autres: la nation monarchique [et] la nation de type révolutionnaire. La négation impossible de la première nation par la seconde a, du même coup, installé la réalité nationale, historique et politique françaises dans un espace conflictuel irréductible. Conflit fondamental de l'ancienne France avec la nouvelle, de la France religieuse avec la France laïque, *de la France de gauche avec la France de droite* [cursivering R.A.], qui ont représenté beaucoup plus que des options ou des catégories politiques: des formes de l'identité nationale, des réemplois imaginaires de matériaux anciens. Non des formes rivales à l'intérieur d'un consentement mutuel, mais des figures exclusives et antagonistes de la Nation elle-même'. Nora, *op. cit*., p. 352-353. 'Le blocage de la nation sur la Révolution a fixé […] tout l'imaginaire politique français du XIXe siècle'. *Op. cit*., p. 355.

[69] Dit is de klassieke driedeling van René Rémond, *La droite en France de 1815 à nos jours. Continuité et diversité d'une tradition politique*. Aubier, Parijs, 1954. Doordat zij vaak voorstander zijn van plebiscieten en van het algemeen kiesrecht, ruimen de bonapartisten een zekere plaats in voor het gewone volk. De orleanisten sluiten het volk uit door het censuskiesrecht of capaciteitskiesrecht. De legitimisten tenslotte pleiten voor een stelsel van functionele representatie, dat vooral ten goede komt aan de traditionele elites. Alle drie de stromingen beschouwen het katholicisme als een component van de nationale identiteit. Ook zijn zij alle drie voor een monarchie, ook al is die monarchie voor de orleanisten een constitutionele monarchie, voor de legitimisten een traditionele monarchie getemperd door standen, en voor de bonapartisten een autoritair keizerlijk regime.

[70] Volgens Rémond zijn de drie rechtse politieke families die hij onderscheidt, namelijk nog steeds herkenbaar in de Franse politiek: centrum-rechts (thans belichaamd door de beweging *Modem* van François Bayrou) is volgens hem de voortzetting van het orleanisme, het *Front National* die van het legitimisme, en het gaullisme die van het bonapartisme. Mijns inziens kan men het gaullisme beter karakteriseren als een poging tot synthese van de drie tradities, aangezien het bonapartistische elementen (een sterke centrale staat, plebiscieten en een sterke, presidentiële monarch) combineert met de legitimistische idee van (functionele en territoriale) decentralisatie en met de orleanistische gedachte van een tweekamerstelsel. Ook de ideologie van het *Front National* is veeleer een mengsel dan een voortzetting van enkel het legitimisme. Men herkent in deze ideologie namelijk een sterke bonapartistische traditie (een autoritaire republiek, een sterk presidentieel stelsel) en een zeker legitimisme (decentralisatie, vervanging van de departementen door de oude provincies). De beweging van Philippe de Villiers, die zich ophoudt in de schemerzone tussen klassiek rechts en extreemrechts, lijkt een veel 'puurder' nazaat te zijn van het negentiende-eeuwse legitimisme dan het *Front National*.

'In een wat afgezwakte, gedemocratiseerde vorm' (zie hoofdtekst): klassiek rechts, het legitimisme uitgezonderd, heeft zich in de decennia vanaf 1876 verzoend met de republiek, en de monarchie overboord gezet. Sindsdien is extreemrechts, de *Action Française* uitgezonderd, formeel voorstander van een republiek. Van een scheiding van kerk en staat was liberaal rechts altijd al voorstander, en na Vichy en Vaticanum II heeft ook het grootste deel van klassiek niet-liberaal rechts zich bij dit principe neergelegd. De gedachte dat het katholicisme (mede) bepalend is voor de Franse nationale identiteit, is bij grote delen van rechts echter nog springlevend. Dit geldt ook voor de gedachte dat politiek in de eerste plaats een zaak van de traditionele elites behoort te zijn.

[71] Met het predikaat 'het moderne extreemrechts' doel ik hier specifiek op het nazisme en op de biologistische thesen van de Franse *nouvelle droite* (Alain de Benoist, Bruno Mégret e.d.).

[72] Dat wil ook weer niet zeggen dat die dimensie geheel ontbreekt. Bovendien mag niet worden uitgesloten dat er in Bonalds denken over de natie een zekere evolutie is opgetreden. Zo schrijft Bonald, zeven jaar na de publicatie van zijn *Théorie*, in de *Législation primitive* (p. 31): 'Tel est le voeu de la nature, que l'homme reste auprès des parents qui lui ont donné le jour, et sur le sol qui l'a vu naître, que la qualité d'étranger est regardée chez tous les peuples ou comme une présomption de fuite qui autorise un gouvernement à demander à l'étranger des preuves légales de bonne conduite, ou comme un malheur qui mérite de sa part une protection particulière'. Deze opvatting laat Bonald staven door Cicero: 'Chez les anciens, étranger était synonyme d'ennemi. *Hostis apud majores nostros is dicebatur quem nunc peregrinum dicimus*, dit Cicéron'. *Op. cit*., p. 33. (Het citaat is afkomstig uit *De Officiis*, I, 12, 37). Een pagina eerder formuleert Bonald een etnische conceptie van burgerschap, die resulteert in een economisch protectionisme: 'Les facultés de citoyen appartiennent aux familles indigènes, et particulièrement la faculté de posséder exclusivement, et comme leur patrimoine, le sol natal qu'elles ont fécondé par leurs sueurs dans la vie domestique, et défendu par leurs soins, et souvent de leur sang, dans la vie publique'. *Législation primitive*, p. 32. Niet-burgers krijgen van Bonald niet dezelfde rechten als burgers, maar kunnen er wel op rekenen dat de staat hen gastvrij onthaalt en beschermt. (Bonald volgt hierin wederom Cicero). Administratieve formaliteiten die het vreemdelingen moeilijk maken om te worden toegelaten, wijt Bonald aan het revolutionair kosmopolitisme, dat de volkeren van elkaar isoleert. Verder kunnen vreemdelingen die zich verdienstelijk maken, wat hem betreft worden genaturaliseerd. *Op. cit*., p. 32-33.

[73] Denkbeelden over de verhouding tussen rassen, zoals racisme, staan in principe los van denkbeelden over de natie, zoals nationalisme: men kan racist zijn zonder nationalist te zijn, en nationalist zonder racist te zijn. Maar omdat velen beide categorieën nochtans aan elkaar plegen te koppelen, is ervoor gekozen om Bonalds denkbeelden over de verhouding tussen blanken en niet-blanken te bespreken in dit hoofdstuk over Bonalds opvattingen aangaande het nationaal karakter.

[74] 'La philosophie s'élevait contre le préjugé qui séparait le blanc de l'homme de couleur. C'était un sentiment que la nature même avait placé dans le cœur des blancs pour empêcher le mélange des races, que les passions ne rapprochaient que trop: et il n'est pas inutile de remarquer, qu'en périssant par les hommes de couleur (vrais auteurs des désastres des colonies) les blancs ont péri par leurs enfants. Que les nations à colonies écartent bien loin de l'Europe cette race de noirs, qui, quelle qu'en soit la cause, semblent nés pour obéir, qui n'ont de l'homme policé que les passions, et de l'homme sauvage que la force, et dont la meilleure et presque la seule qualité morale est quelquefois une fidélité, qui semble même tenir plus de l'instinct de l'animal domestique que du sentiment de l'être intelligent'. *Théorie du pouvoir religieux*, boek 6, hoofdstuk 6, p. 99, voetnoot 1.

[75] Massimiliano Santoro, 'Révolution à Saint-Domingue', in: Furet en Ozouf, *op. cit.*, 'Événements', p. 264.
[76] *Op. cit*., p. 265-267.
[77] *Op. cit*., p. 267. Het ging om de regering van de Feuillants.
[78] *Op. cit*., p. 268.
[79] *Op. cit*., p. 270.
[80] *Idem*.
[81] 'Tout introduction d'étrangers qui, par leur constitution morale ou physique, peuvent détériorer les moeurs d'une nation, ou même en altérer la race, doit être resserrée dans d'étroites limites, si elle ne peut être entièrement empêchée. De là venaient les difficultés que les gouvernements apportaient à l'admission des races d'une couleur différente de la couleur européenne, ou de religions ennemies de la religion chrétienne'. *Législation primitive*, p. 32.
[82] De door Bonald bepleite 'apartheidswetten' bestonden onder het ancien régime niet alleen in monarchieën als Spanje. Ook in bijvoorbeeld de Republiek der Verenigde Nederlanden was het voor christenen bij wet verboden om te huwen met aanhangers van de Joodse religie c.q. exponenten van het Joodse ras.
[83] Bepaalde passages uit de *Marseillaise* zouden in het hedendaagse Duitsland als onvervalst racisme worden aangemerkt. Bijvoorbeeld: 'Qu'un sang impur abreuve nos sillons' (vierde regel van het refrein); 'quoi, ces cohortes étrangères, feraient la loi dans nos foyers?' (derde couplet, eerste en tweede regel). De gedachte dat de revolutionairen een 'open' natiebegrip huldigden, is slechts een halve waarheid: onder het Jacobijnse schrikbewind maakte het aanvankelijke kosmopolitisme plaats voor het etnisch exclusivisme waarvan buitenlandse revolutionairen als Anacharsis Cloots het slachtoffer werden. De revolutionaire xenofobie kon worden gerechtvaardigd met Rousseau, die in zijn *Projet pour la Corse* het volgende schreef: 'Tout ce qui est étranger à la constitution doit être soigneusement banni du corps politique'. Jean-Jacques Rousseau, *Œuvres complètes.* Pléiade-editie verzorgd door Bernard Gagnebin en Marcel Raymond, Gallimard, Parijs, 1961, deel 2, p. 390.
[84] François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, I, p. 161-162.
[85] Zie o.a. *Théorie*, p. 404; zie ook Bonalds *Observations sur un ouvrage posthume de Condorcet intitulé: Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, supplement bij de *Théorie du pouvoir*, opgenomen in: *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*, p. 160. De afwijzing van het kolonialisme vindt men terug bij de negentiende-eeuwse legitimisten: de enige vorm van kolonialisering die volgens hen viel te billijken, was die welke zich richtte op kerstening van de heidenen. Stéphane Rials, *Le légitimisme*. Presses universitaires de France, Parijs, 1983, p. 64.
[86] Vóór de Revolutie erkende de Franse overheid überhaupt niet dat er een Joodse minderheid bestond. Sinds de veertiende eeuw was de Joden immers de toegang tot de Franse monarchie verboden. Niettemin bestonden er tijdens het ancien régime sefardische gemeenschappen in Baskenland, Bordeaux en Parijs (waar zij officieel als 'Portugese katholieken' te boek stonden), en in twee steden die pas tijdens de Revolutie bij Frankrijk zouden worden ingelijfd, namelijk de pauselijke enclave Avignon en de tot het koninkrijk Sardinië behorende stad Nice. Verder waren er in Elzas-Lotharingen, dat pas laat en dan nog slechts gedeeltelijk tot het Franse koninkrijk was gaan behoren, een aantal (zeer traditioneel ingestelde) asjkenazische gemeenschappen. Georges Weill, 'Enquête sur les nations juives', in: *Les collections de l'histoire*, 2001, nr. 10, themanummer 'Juifs de France', p. 30-33. Door het revolutionaire decreet van 27 september 1791 werden de leden van deze gemeenschappen Fransen.
[87] 'Les hommes des Lumières qui préparèrent la Révolution française', schrijft Hannah Arendt, 'méprisaient tout naturellement les Juifs: ils voyaient en eux les survivants de l'obscurantisme médiéval, les odieux agents financiers de l'aristocratie. Leurs seuls défenseurs déclarés en France furent les écrivains conservateurs qui dénoncèrent l'hostilité envers les Juifs comme « l'une des thèses favorites du XVIIIe siècle » (J. de Maistre)'. Hannah Arendt, *Les origines du totalitarisme*. Seuil, Parijs, 2005, deel 1 'Sur l'antisémitisme', p. 83.
Abbé Grégoire, de revolutionair die ervoor zorgde dat het decreet van 27 september 1791 werd aangenomen, was op zijn manier een antisemiet. In zijn *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs* (1788) schilderde hij de Joden namelijk af als xenofobe woekeraars met een gedegenereerde fysieke constitutie en met bedorven bloed, en als verspreiders van ziekten. De antisemitische tendensen van de Revolutie kwamen al aan het begin van de omwenteling tot uitbarsting in de Elzas en in Lotharingen, waar de boeren in augustus 1789 niet alleen de kasteelheren maar ook de Joodse gemeenschappen aanvielen. Michel Winock, '1791, la bataille de l'émancipation', in: *Les collections de l'histoire*, 2001, nr. 10, p. 37-38. Jean-François Reubell, de afgevaardigde uit de Elzas die in 1795 voorzitter van de club der Jacobijnen was, en die onder Thermidor zitting kreeg in het *Directoire*, verzette zich hevig tegen de emancipatie van de Joden; deze zou, zo meende hij, de sociale onrust in de Elzas aanwakkeren, en dat zou de contrarevolutie in de kaart spelen, die uiteraard berustte op een Joods complot. Er waren ook revolutionaire kranten die de contrarevolutie als een Joods complot aanmerkten. Het antisemitisme werd dus ook door revolutionairen politiek geïnstrumentaliseerd, overigens tot diep in de negentiende eeuw.

[88] In de Constituante werd de these dat de Revolutie op een Joods complot berustte, uitgedragen door *abbé* Jean-Siffrein Maury, de tenor van de rechterzijde. Men vindt de these sporadisch bij Joseph de Maistre (*Considérations sur la France*, 1796). Daarentegen staat zij centraal in Barruels *Mémoires pour servir à l'histoire du jacobinisme* (Fauche, Hamburg, 1798-1799, vijf delen). Van dit 1100 pagina's tellende werk en de *Abrégé* verschenen verschillende vertalingen, tenminste dertien Franse edities en een aantal weerleggingen. Het contrarevolutionaire dagblad *Le patriote français* schreef op 8 november 1790 dat de regering de verkoop van de kerkelijke bezittingen verordonneerde om de schuld te kunnen afbetalen die zij had uitstaan bij de Joden en de handelaren. Deze voorbeelden logenstraffen Petitfils' bewering dat 'het antisemitisme niet voorkwam in de doctrine van de ultra's'. Jean-Christian Petitfils, 'La contre-révolution après la Révolution', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité.* Perrin, Parijs, 1990, p. 394. Een contrarevolutionair antisemitisme is, zij het niet zonder verscheidene metamorfosen te hebben ondergaan, tot op de dag van vandaag blijven bestaan. Een hedendaagse exponent is het tijdschrift *Lectures françaises* van Henri Coston, auteur van boeken met een sterk antisemitische inslag, zoals *Les juifs de France aujourd'hui* (La Librairie française, Parijs, 1965) en *La fortune anonyme et vagabonde* (La Librairie française, Parijs, 1984).

[89] Bonalds *Mélanges* bevatten een artikel van veertien pagina's over de Joden ('Sur les juifs'), dat reeds was gepubliceerd in *Le Mercure* van februari 1806. In dit artikel associeert Bonald de Joden, 'een volk dat in oorlog is met de religie en zeden van alle volkeren', met de Verlichting, het kapitalisme (*The wealth of nations* van Adam Smith), woeker, zucht naar zelfverrijking en corruptie. De Joden, die de christenen minachten en haten, zijn erop uit om hen tot slaaf te maken. Slechts door hen te heropvoeden tot christenen kunnen zij worden gered. In zijn *Méditations politiques tirées de l'Évangile* wijdt Bonald ook nog twee pagina's aan het Jodendom. In zijn beide hoofdwerken echter, de *Théorie du pouvoir* en de *Législation primitive*, maakt hij over de Joden slechts enkele opmerkingen. Alles bij elkaar gaat het misschien om een twintigtal pagina's, op een totaal van duizenden.

[90] Het Joodse 'ras', aldus Bonald, is gedoemd eeuwig rond te dolen en alom te worden veracht. Dat is Gods straf voor haar weigering om Jezus Christus te erkennen als de Messias. Aan deze theologische these geeft Bonald een nieuwe, sociologische onderbouwing door het Jodendom te kwalificeren als een 'imperfecte' religie: in het evolutionaire traject dat de religie noodzakelijkerwijs doorloopt, is zij een tussenfase tussen de natuurlijke religie van de oertijd en de perfecte religie van het christendom. Ook in zijn hoedanigheid van politiek systeem is het Jodendom volgens Bonald imperfect, aangezien het een 'theocratie' is, dat wil zeggen een systeem waarin God direct, zonder tussenkomst van een monarch, heerst over de onderdanen c.q. gelovigen. *Théorie du pouvoir religieux*, boek 6, p. 437. Evenals Augustinus acht Bonald het voortbestaan van het Joodse volk noodzakelijk omdat het bewijst dat het christendom waar is. Gérard Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989, p. 205, noot 47.

[91] Eerst de pauselijke verklaring *Nostra Aetate* (1965) zou voorgoed afrekenen met de eeuwenoude katholieke traditie van antijudaïsme.

[92] In Frankrijk onder meer de vanuit Lyon opererende *Société Barruel*, die wordt geleid door de integrist en providentialistische royalist Jean Vaquié (zie de website www.barruel.com); traditionalistische kranten als *Minute*, *Présent*, *Lecture et tradition* en *Sous la bannière*; de traditionalistische uitgeverij Chiré, die Barruels *Mémoires* in 2005 heeft heruitgegeven, en die ook andere antisemitische werken in haar assortiment heeft.

[93] O.a. Paul Airiau, *L'antisémitisme catholique aux 19e et 20e siècles* (Berg, Parijs, 2004), dat een rechte lijn trekt van Bonald naar Xavier Vallat, eerste commissaris van het Commissariaat voor Joodse vraagstukken van het regime van Vichy; Julie Kalman, 'The unyielding wall: Jews and Catholics in Restoration and July Monarchy France', in: *French historical studies*, vol. 26, nr. 4, lente 2003, p. 661-686; Arnold Ages, 'Bonald and the Jews', in: *Revue de l'Université d'Ottawa*, jaargang 44, nr. 1, 1974, p. 32-43; J. Hours, 'Un précurseur oublié de l'antisémitisme français, le vicomte de Bonald', in: *Cahiers sioniens*, 1950, nr. 4, p. 165-170.

[94] Arthur de Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Firmin-Didot, Parijs, 1853.

Voorbeelden van Franse socialisten die de Joden als zondebok gebruiken voor de euvelen van het kapitalisme, zijn Charles Fourier (*Le Nouveau Monde industriel et sociétaire*. Librairie Sociétaire, Parijs, 1848); Pierre Proudhon (*Carnets*); Eugène Sue (*Le juif errant*. Paulin, Parijs, 1844-1845); Alphonse de Toussenel (*Les juifs rois de l'époque ou la féodalité financière*. Librairie de l'Ecole sociétaire, Parijs, 1844, en vele artikelen in de krant *La démocratie pacifique*); Raymond Capefigue (*Histoire des grandes opérations financières*. Parijs, 1855); voorbeelden van Duitse socialisten die de Joden als parasieten afschilderen zijn Karl Marx en Lassalle.

Vóór Drumont wordt het katholiek antijudaïsme, vermengd met een forse dosis antivrijmetselarij, in de negentiende eeuw uitgedragen door auteurs als *chevalier* de Malet, *Recherches historiques et politiques qui prouvent l'existence d'une secte révolutionnaire, son antique origine, son organisation, ses moyens ainsi que son but; et dévoilent entièrement l'unique cause de la Révolution française*. Gide fils, Parijs, 1817; baron Eduard Emil Eckert, *La Franc-Maçonnerie dans sa véritable signification ou son organisation, son but et son histoire. Traduit de l'allemand, disposé dans un nouvel ordre et considérablement augmenté de documents authentiques sur la franc-maçonnerie belge et française*. Franse vertaling Jean-Guillaume Gyr, Les Loges, Luik, 1854, en *La Franc-Maçonnerie en elle-même*. Luik, 1859; Louis Rupert, *L'Eglise et la Synagogue*. Casterman, Doornik en

Parijs, 1859; Jacques Crétineau-Joly, *L'Eglise romaine en face de la Révolution*. Plon, Parijs, 1859 (nieuwe edities 1860, 1863, recentelijk een heruitgave door de Cercle de la Renaissance française); Henri Gouguenot de Mousseaux, *Le juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens*. Plon, Parijs, 1869; H. Pouget de Saint-André, *Francs-maçons et Juifs*. Parijs, 1880; *dom* Deschamps, *Sociétés secrètes et la Société avec une introduction, des notes et des documents par Claudio Jannet*. Parijs, 1883; *abbé* Chabauty, *Les Juifs nos maîtres*. Parijs, 1883.
Van het meer dan twaalfhonderd pagina's tellende pamflet *La France juive*, dat Drumont geschreven had op instigatie van de Jezuïet Du Lac, verschenen meer dan tweehonderd edities. Voor de rol van Drumont tijdens 'le moment antisémite' zie Raoul Girardet, *Le nationalisme français*. Seuil, Parijs, 1983, p. 141-142; Michel Winock, *Edouard Drumont et Cie. Antisémitisme et fascisme en France*. Seuil, Parijs, 1982; en de analyses van andere antisemitismespecialisten, zoals Pierre-André Taguieff, Pierre Birnbaum en Serge Bernstein.

[95] '[L]a Révolution a tendu à monopoliser l'idée nationale et à centrer sur l'épisode révolutionnaire la plupart des références. […] L'identification révolutionnaire de la nation est même allée beaucoup plus loin: elle a touché les biens et la distribution des richesses par la nationalisation de celles du clergé et d'une partie de celle des émigrés'. Nora, *op. cit*., p. 353.

[96] Ghislain de Diesbach, *Histoire de l'émigration*. Perrin, Parijs, 1995, p. 171, 193, 195, 216-217, 222, 240.

[97] Moeiteloos overmeesterden de legers van de revolutionaire Conventie het huidige België, Nederland en een deel van Duitsland.

[98] Voorbeelden van deze dubbelslachtige attitude vindt men bij d'Antraigues, en bij Joseph de Maistre, die in zijn *Considérations* beschrijft hoe een geëmigreerde Engelse koning die, na te zijn afgezet, de zijde van de Fransen had gekozen, er trots op was dat de Franse vloot door de Engelse werd verslagen.

[99] 'Il faut qu'un peuple qui a du caractère, ait de lui-même et de tout ce qui est à lui, une haute opinion, et nécessairement une opinion moins avantageuse des autres; cet orgueil bien dirigé est le principe de grandes choses. Un peuple qui se place bien au-dessus des autres, en est asservi moins aisément: avant d'être attaqués par les Romains, les peuples étaient à demi vaincus par la haute opinion qu'ils en avaient, et nous avons eu sous les yeux quelque chose de semblable'. *Théorie*, p. 389.

[100] 'Je le répète: les gouvernements font les institutions, les institutions font les hommes, et les hommes se transmettent les qualités bonnes ou mauvaises qu'ils tiennent de leurs institutions. Les souverains qui règnent sur des peuples d'une imagination plus mobile, ont, si l'on veut, plus de précautions à prendre que ceux qui ont des peuples plus constants dans leurs goûts, plus tranquilles dans leurs manières; mais ils ont aussi un ressort de plus à employer; ressort actif, d'une force irrésistible, incalculable, tel que la poudre, dont l'explosion, dirigée par un mineur habile ou par un ouvrier ignorant, peut renverser, en un clin d'œil, l'obstacle le plus formidable, ou faire sauter l'édifice le plus précieux'. *Théorie*, p. 380.

[101] 'Cette sensibilité précieuse est, dans les nations comme dans l'individu, la cause des plus grands écarts, comme la mobile des plus belles actions: véritable trésor, qu'un gouvernement sage doit accroître avec persévérance, ménager avec habileté, employer avec mesure; principe de cette force de réaction qui peut rétablir une nation des crises les plus désespérées, et maintenir les plus petites monarchies contre les plus grandes, en donnant aux unes en force ce qu'ont les autres en moyen de puissance'. *Théorie*, p. 381-382.

[102] De hier geciteerde uitspraak ontleent Bonald aan Bernardin de Saint-Pierre.
'Je suis, dit avec beaucoup de raison l'auteur des *Etudes de la Nature*, parce que je *sens*, en non parce que je *pense*'. *Théorie*, p. 392, voetnoot.

[103] 'Le caractère d'une nation se compose de ses affections, ses affections de ses habitudes, comme le caractère d'un homme se compose de ses penchants'. *Théorie*, p. 204.

[104] '[U]n peuple qui aura plus d'objets à ses affections, et des objets plus constants, plus invariables, plus sensibles, aura donc plus d'habitudes, plus d'attachement, plus de caractère'. *Théorie*, p. 381.

[105] *Théorie*, p. 205-206.

[106] '[La nation] était constituée', schrijft Bonald in 1818 over de Franse natie ten tijde van het ancien régime, 'en trois ordres, formant chacune une *personne* indépendante, quel que fût le nombre de ses membres, et représentant tout ce qu'il y a à représenter dans une nation, et ce qui seul forme une nation, la religion, l'État et la famille'. Bonald, *La vraie révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 105.

[107] *Servitude et grandeur militaires* is de titel van de dichtbundel die de romantische poëet en legerofficier Alfred de Vigny, die de militaire dienst als een *religion d'honneur* opvatte, in 1835 publiceerde.

[108] 'Oui, les seuls esclaves de la société civile sont les membres de la profession royale, sacerdotale et noble: que leurs chaînes soient dorées, elles n'en sont pas moins des chaînes; et de temps en temps, l'injustice de leur maître leur en fait sentir toute la pesanteur. Jetez les yeux sur la famille royale, sur le clergé et la noblesse d'une grande société, vous qui avez si souvent envié leurs prérogatives, exagéré leurs fautes, et peut-être calomniés leurs vertus; voyez-les obéir *nécessairement* à la loi de leur profession, qui les dévouant à la défense de la société, les soumet à périr avec elle'. *Théorie*, p. 206.

[109] '[T]el est leur sort, et pour qu'ils ne puissent s'y soustraire, la religion et la nature les marquent d'un caractère particulier qu'aucune force peut effacer. Car si la violence peut interdire aux ministres de la religion, ou à ceux de la force publique sociale, l'exercice de leurs fonctions, quelle force pourrait ôter à des prêtres le caractère qu'ils tiennent de leur consécration, ou à des nobles le caractère qu'ils tiennent de leur naissance?' *Théorie*, p. 206-207.

[110] Het regime van Vichy.

[111] En dan hebben we het nog niet eens over de liberalen, die heel de negentiende eeuw geobsedeerd blijven door de queeste naar een 'nieuwe aristocratie'. Zie het lemma 'Nieuwe aristocratie' in het aanhangsel, p. 467.

[112] In tegenstelling tot wat Mayer beweert ('A la suite de la Révolution française la noblesse titrée a cessé d'exister sur le plan politique'), bleef het percentage edelen in het Franse parlement gedurende de negentiende eeuw hoog. Arno Mayer, *La persistance de l'ancien régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*. Champs Flammarion, Parijs, 1983, p. 104. Als men ook de keizerlijke adel tot de adel rekent, kan men stellen dat tijdens het Restauratietijdperk een groot deel van het Lagerhuis (de helft van de *chambre introuvable*) en uiteraard het gehele Hogerhuis van adel is. In 1830 verlaten de legitimistische edelen weliswaar het Lagerhuis, maar later stijgt het aandeel van de edelen in dit orgaan weer tot 35%. David Higgs, *Nobles, titrés et aristocrates en France après la Révolution, 1800-1870*. Liana Levi, Parijs, 1990, p. 225. In 1848 wordt het Hogerhuis weliswaar afgeschaft, maar in 1852 herrijst dat in de vorm van een senaat, waarvan 58% tot de adel behoort. Higgs, *op. cit*., p. 223. Behalve op nationaal niveau behoudt de adel ook op departementaal en lokaal niveau grotendeels haar machtspositie: zo is in het departement Sarthe gedurende de Restauratie en onder het *Second Empire* meer dan de helft van de burgemeesters uit de adel afkomstig, en geldt gedurende de Restauratie hetzelfde voor de gemeenteraad van een grote stad als Toulouse. Higgs, *op. cit*., p. 238. Andere bolwerken van aristocratische macht zijn het prefectencorps, de Raad van State, de ministeries, het episcopaat, het officierscorps en het *corps diplomatique*. Zo is van het *Empire* tot en met de Julimonarchie vijftig procent van de Franse ambassadeurs edelman. Higgs, *op. cit*., p. 226.

[113] Waarschijnlijk parafraseert Bonald hier de classicistische gemeenplaats die d'Alembert aldus formuleert in zijn *Analyse de l'Esprit des Lois*: '[La liberté politique] n'est point la licence absurde de faire tout ce qu'on veut, mais le pouvoir de faire tout ce que les lois permettent. […] La liberté extrême a ses inconvénients, comme l'extrême servitude; et […] en général la nature s'accommode mieux d'un état moyen'. *Esprit des Lois*. Garnier-Flammarion, Parijs, 1979, p. 98.

[114] 'Il est tout âme, tout sentiment, tout action: il sent quand tous les autres pensent, il agit quand tous les autres délibèrent; chez lui l'action devance la pensée, et le sentiment dévance l'action; terrible dans ses écarts, extrême dans ses vertus, il a moins de vices que de passions; frivole et capable de constance, fier et capable de docilité, impétueux et capable de réflexion, confiant jusqu'à l'insolence, actif jusqu'au prodige, brave jusqu'à la témérité, ses bonnes qualités sont à lui, et trop souvent ses défauts à ceux qui le gouvernent. Parlez à son coeur plutôt qu'à sa raison; donnez-lui des sentiments, et non des opinions; surtout défendez-vous de tout changement, vous qui le gouvernez! N'ajoutez pas à la mobilité naturelle de ses goûts, par les variations d'une administration irrésolue; que rien ne change autour de lui, si vous ne voulez pas qu'il change lui-même; ne déplacez rien, si vous ne voulez pas qu'il renverse tout. Que votre administration soit également éloignée de la faiblesse et d'une pédantesque sévérité; n'attristez pas la précieuse, l'inépuisable gaieté de son humeur, et ne lâchez pas la bride à la violence de ses premiers mouvements; le français n'est *fait ni pour une extrême liberté, ni pour une extrême dépendance*: il se laissera opprimer pour ne pas servir, il prendra des chaînes de peur d'en recevoir. Ne croyez pas que le nouveau régime auquel on l'a soumis puisse lui convenir: la turbulence des institutions démocratiques accroîtra sa licence, ou l'austérité des formes républicaines effarouchera son humeur libre et folâtre. N'en croyez pas ses serments: c'est un jeune homme sensible à l'excès, qu'un dépit passager jette dans le cloître, et que la facilité d'un cœur tendre ramène aux pieds d'un objet chéri. Il faut aux Français l'éclat de la monarchie et la vigueur du *pouvoir* unique: mais que votre fermeté ne soit pas sans indulgence, ni votre sagesse sans grâces; hélas! s'il est perdu, c'est que son caractère méconnu de ses maîtres a été trop bien saisi par ses tyrans'. *Théorie*, p. 214.

[115] *Théorie*, p. 390.

[116] 'Je m'unis de corps, de biens, de volonté, et de toute ma puissance à la Nation corse, pour lui appartenir en toute propriété, moi et tout ce qui dépend de moi. Je jure de vivre et de mourir pour elle'. *Projet de constitution pour la Corse*, geciteerd door Nora, *op. cit*., p. 341.

[117] '2e Que le caractère national se formant par les habitudes et les affections religieuses et politiques, tout changement dans les unes ou dans les autres qui interrompt les habitudes, et déplace l'objet des affections, toute loi civile ou criminelle, tout mode de châtiment ou même de récompense qui choque les sentiments et les opinions d'une société constituée, ne peut qu'altérer le caractère national'. *Théorie*, p. 390.

[118] '[…] le respect pour les lois fondamentales et les propriétés sociales, le respect pour la religion, l'affection pour la personne du monarque et pour sa famille, la considération pour les professions distinguées'. *Idem*.

[119] *Théorie*, p. 390-391. Bonald bevindt zich, wat dit betreft, in het gezelschap van de negentiende-eeuwse legitimisten. Voorzover dezen van nationalisme blijk gaven, was dit namelijk gericht tegen Engeland: 'Ce nationalisme était nettement anglophobe et le régime de Juillet était inlassablement dénoncé pour son inféodation à la cupide Albion'. Rials, *op. cit.*, p. 63. Afkeer van het 'angelsaksisch cultuurimperialisme' (met een bijbehorend pleidooi voor een cultureel en linguïstisch protectionisme) is ook thans nog gemeengoed onder Frans rechts (een kleine liberale stroming uitgezonderd) en trouwens ook onder Frans links. Het is één van de zaken die Franse communisten, socialisten, altermondialisten, gaullisten en nationalisten met elkaar verbindt, en die als zodanig vorm geeft aan de Franse nationale identiteit.
[120] *Théorie*, p. 391.
[121] *Idem*.
[122] *Idem*.
[123] *Théorie*, p. 391-392.
[124] Bonald verwierp immers de revolutionaire cultus van de deugd en de daarmee gepaard gaande verabsolutering van de natie en van de vaderlandsliefde. Over de andere émigrés zegt Oechslin dat hun houding ten opzichte van hun vaderland paste in de pre-nationalistische, feodale traditie van voor de Revolutie. De cultus van de Natie bleef volgens hem vreemd aan de émigrés, wier patriottisme niet zozeer een nationaal als een infranationaal karakter had: het richtte zich vooral op de eigen provincie of het eigen geboortedorp. Oechslin, *Le mouvement ultra-royaliste sous la Restauration. Son action et son idéologie politique (1814-1830)*. R. Pichon, R. Durand-Auzias, Parijs, 1960, p. 15. Als Oechslin gelijk heeft, dient Bonalds patriottisme a-typisch te worden genoemd, aangezien het niet infranationaal doch nationaal was georiënteerd. Wel behield het bepaalde onmiskenbaar feodale, pre-nationalistische trekken, zoals zal zijn gebleken uit de noten 63 en 65. Volgens Gengembre verwierpen de contrarevolutionairen aanvankelijk de natie, maar zagen zij zich later, doordat het nationalisme in de handen van de revolutionairen zo'n krachtig wapen bleek, gedwongen om een eigen conceptie van de natie te construeren. Gengembre, *op. cit*., p. 58.
[125] Het idee om de term tussen aanhalingstekens te plaatsen ontleen ik aan Braud en Burdeau. Zij karakteriseren Bonalds denkbeelden over de natie als 'un "nationalisme" à tonalité contre-révolutionnaire'. Philippe Braud en François Burdeau, *Histoire des idées politiques depuis la Révolution*. Montchrestien, Parijs, 1992, 2e editie, p. 240. Bij Klinck daarentegen vinden we géén aanhalingstekens: 'In contrast to the liberal type of nationalism […] authoritarian nationalism grew as a reaction to modern subjectivism and individualism. Bonald, like the German political romantics, directed it specifically against the Enlightenment and the French Revolution. Ironically, the French Revolution which was dedicated to fostering patriotism as well as individual liberty also helped give birth to authoritarian nationalism'. Klinck, *op. cit*., p. 229-230.
[126] 'Le combat pour la nation a été, jusqu'en 1848, essentiellement affaire de libéraux se dressant contre l'absolutisme. [… En 1848,] la ligne de front change: désormais, le combat se joue moins pour ou contre la nation qu'il se porte sur sa définition. Des conceptions concurrentes et conflictuelles se mettent en place: conservateurs, libéraux modérés ou avancés, démocrates ou même ultérieurement socialistes vont s'affronter sur la détermination de la nation et sa traduction en termes de droits et devoirs'. Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*. Seuil, Parijs, 2001, p. 111.
[127] 'L'évolution de l'extrême-droite au tournant du [dix-neuvième au vingtième] siècle est également marquée par le passage à droite du nationalisme, mutation qui conduit à un renouvellement de sa doctrine et de ses méthodes'. Ariane Chebel d'Appollonia, *L'extrême-droite en France, de Maurras à Le Pen*. Editions Complexe, Parijs/Brussel, 1996, p. 129-130.
'Cessant de se confondre avec la tradition révolutionnaire et jacobine, le nationalisme glisse à droite. Tel est le fait majeur. Avec Taine et Renan, il abandonne sa connotation humanitaire et individualiste. Franchissant un pas de plus avec Maurras et l'Action française, il va s'amalgamer à la pensée réactionnaire'. Petitfils, *op. cit*., p. 393.
'La Contre-Révolution n'est qu'un assemblage idéologique de traditions […]. Il lui reste à inventer une mobilisation, un slogan: ce sera le nationalisme, étant bien entendu que le nationalisme est un transfert de gauche à droite, qu'il n'est pas tout entier contre-révolutionnaire, et qu'il ne devient tel que dans le maurrassisme'. Gengembre, *op. cit*., p. 319.
[128] 'Cette combinaison du nationalisme et du traditionnalisme contre-révolutionnaire, deux traditions qui jusque-là ne s'accordèrent guère, est une des grandes originalités de l'Action française' (Chebel d'Appollonia, *op. cit*., p. 148), '[…] ce néo-royalisme, synthèse de courants de pensée jusque-là opposés' (Petitfils, *op. cit*., p. 393).
[129] Parallel hieraan ontstond er een soortgelijke synthese in de Duitse politieke Romantiek. Bonald is door deze Romantiek niet beïnvloed. (Eerst gedurende het Restauratietijdperk verbreidden de denkbeelden van de Duitse politieke Romantiek zich in Frankrijk, mede door toedoen van baron Von Eckstein, een Jood uit Sleeswijk-Holstein die zich tot het katholicisme had bekeerd en in Parijs was gaan wonen). In omgekeerde richting echter waren er wél invloeden, zoals zal blijken in de Nabeschouwing over de receptie van Bonald.
[130] Klinck, *op. cit.*, p. 8.
[131] *Ibidem*.

[132] In Bonalds optiek niet àlle individuen, want zoals we hebben gezien zijn volgens hem de meeste individuen, dankzij de slavernij van een elite, vrij. De corporatieve dwang waaraan een minderheid van individuen onderworpen is, maakt in zijn ogen de vrijheid van de grote meerderheid der individuen mogelijk.

[133] Bonalds definitie van de natie als een conglomeraat van corporaties wordt onderschreven door de ultra-royalistische journalist Fiévée: 'Il faut constituer une famille, la commune, la province afin de constituer l'État […]. La Révolution a dispersé les corps de l'État, les corporations. […]. Il n'y a plus de Nation […]. Il n'est resté en France que des individus isolés'. Joseph Fiévée, *Correspondance politique et administrative*. Le Normant, Parijs, 1815, geciteerd door Oechslin, *op. cit*., p. 101.

[134] Zie het lemma 'Totalitarisme' in het aanhangsel, p. 480.

[135] Daarom kwalificeert Petitfils de negentiende-eeuwse legitimisten, die in ideologisch opzicht Bonalds nazaten waren, als 'libéraux d'ancien régime' (Petitfils, *op. cit*., p. 388). 'Libéralisme d'ancien régime' is in feite een alternatieve aanduiding voor het begrip 'aristocratisch liberalisme'. Zie het lemma 'Aristocratisch liberalisme' in het aanhangsel, p. 451.

Ook Jaume bespeurt bij de legitimisten 'revendications libérales' (Lucien Jaume, *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*. Fayard, Parijs, 1997, p. 20).

In Bonalds systeem beschermt de vrijheid van de corporatie (ofwel de slavernij van degenen die van de corporatie deel uitmaken) het individu tegen de almacht van een potentieel despotische staat, en vrijwaart zij het aldus van slavernij: 'C'est parce qu'il n'y a point de liberté sociale dans les républiques, que les personnes et les propriétés y sont moins défendues contre l'oppression, ou les entreprises de la licence'. *Théorie*, p. 295. Volgens deze redenering is de bescherming van de privésfeer van de burger gebaat bij een zekere inperking van die privésfeer door de corporaties van het maatschappelijk middenveld.

Tegenover de portrettering van Bonald als een (aristocratisch) liberaal stelt Klinck 'the idea that Bonald's authoritarianism was associated with a liking for the exercise of power by the modern centralised, bureaucratic state' (Klinck, *op. cit*., p. 6).

[136] Daarmee zij niet gezegd dat bepaalde instituties van de totalitaire natiestaat niet, in de praktijk, kunnen coëxisteren met traditioneler instituties. Die laatste worden dan echter wel geïnstrumentaliseerd door de totalitaire staat. Dat was wat Mussolini deed met de kerk en de monarchie in Italië.

[137] Bedoeld wordt het 'extreemrechtse' bonapartisme dat in de jaren 1887-1889 generaal Boulanger steunde bij zijn poging om een staatsgreep te plegen, en dat tot in de jaren 1930 werd uitgedragen door leiders als Taittinger en Paul de Castagnac. 'Ils incarnaient un national-populisme qui s'accordait parfaitement avec une République autoritaire'. Sirinelli, *Les droites françaises*, p. 318.

[138] 'La droite réactionnaire, la droite restauratrice proprement dite, reprochait au fascisme de prolonger, quoiqu'il en eût, le sillon détesté de 1789. La mobilisation des masses et les élites plébéiennes au lieu de la hiérarchie des autorités naturelles; la pratique plébiscitaire au lieu du principe monarchique; la prétention de former un "homme nouveau" au lieu de la reconnaissance de l'homme s'enracinant dans la continuité nationale et se conformant à l'ordre éternel qui seul légitime la société; le culte civique au lieu de la religion: par tout cela le fascisme paraissait, aux maurrassiens par exemple, constituer l'ultime incarnation du principe démocratique, même s'ils reconnaissaient qu'il en contredisait les valeurs essentielles'. Philippe Burrin, 'Le fascisme: la révolution sans révolutionnaires', in: *Le Débat*, nr. 38, januari-maart 1986, p. 165-166.

[139] '[…] Bonald continued to link the French nation with the monarchy, the nobility, and the clergy rather than the people. Not until the 1870s and 1880s, when the popular poet and ex-soldier, Paul Déroulède, converted from Jacobinism to authoritarian nationalism, did the counterrevolutionary tradition in France begin to acquire popular roots and to distance itself from its identification with reactionary elitism. Only then did the strains of the radical authoritarianism found in Bonald's thought begin to assume significance within the French right, reaching their peak in fascism under the Vichy regime'. Klinck, *op. cit*., p. 230-231.

[140] Voor een kritische bespreking van dergelijke brede definities, zie het lemma 'Fascisme' in het aanhangsel. Op het fascisme in enge zin, dat wil zeggen: op de bewegingen van Mussolini en diens Franse kloon Georges Valois, heeft Bonald geen invloed uitgeoefend. De meest gezaghebbende definitie van het fascisme, die van Robert Paxton, bevat een aantal elementen die men in Bonalds systeem *niet* aan zal kunnen treffen, zoals 'an obsessive preoccupation with humiliation or victim-hood', 'compensatory cults of energy', 'a mass-based party of committed nationalist militants', 'redemptive violence', 'pursuing without ethical or legal restraints goals of internal cleansing and external expansion'.

[141] 'Ils ne cherchent pas à faire émerger une élite de remplacement, une aristocratie renouvelée et fondée sur des valeurs guerrières réhabilitées, mais au contraire à renforcer l'influence des grandes forces conservatrices et à faire jouer à certains d'entre elles (l'armée, l'Église, etc.) un rôle proprement institutionnel'. Pierre Milza, 'Le fascisme italien', in: Pascal Ory (red.), *Nouvelle histoire des idées politiques*. Hachette, Parijs, 1987, p. 535-536.

[142] 'Opposée au service obligatoire, [la Contre-Révolution bonaldienne] préfère l'armée défensive sur le modèle de l'Ancien Régime. L'État idéal n'a pas besoin de l'armée pour garantir sa stabilité'. Gengembre, *op. cit.*, p. 205, noot 45.

[143] Jean Bastier, 'Les conceptions militaires de Louis de Bonald. Un anti-militarisme de droite?', in: *Mélanges offerts à Pierre Montane de la Roque*. Presses de l'Université des sciences sociales de Toulouse, Toulouse, 1986.
[144] Hoewel hij vertrekt vanuit tegenovergestelde (want classicistische) premissen, komt Bonald in de praktijk dus tot dezelfde conclusies als Johann Gottlieb Fichte in diens *Der geschlossene Handelsstaat. Ein philosophischer Entwurf als Anhang zur Rechtslehre, und Probe einer künftig zu liefernden Politik.* Berlijn, 1800.
[145] Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat het Bonald niet gaat om de oude orde zoals die in werkelijkheid bestaan had, maar om een *geïdealiseerde* oude orde: het is de oude orde minus haar misbruiken, en vermeerderd met aspecten die Bonald in haar waardeert en daarom uitvergroot.

XIV Fronde en Revolutie

[1] De *Ligue du bien public* ('Liga voor het algemeen belang') was een coalitie van de grote feodale geslachten, die van maart tot oktober 1465 oorlog voerde tegen koning Lodewijk XI. Emmanuel Le Roy Ladurie, *L'État royal, de Louis XI à Henri IV (1460-1610)*. Hachette, Parijs, 1987, p. 103-106.
[2] In de jaren 1560 was van de Franse adel vijftig procent tot het protestantisme bekeerd. Onder de rest van de bevolking was het percentage protestanten slechts vijf procent. Dit contrast gaf de godsdiensttwisten die het land verscheurden, een sterk aristocratische lading: 'Protestantism added religious zeal to aristocratic malcontent about the 'despotic' behavior of French monarchs'. Andreas Kinneging, *Aristocracy, antiquity and history. Classicism in political thought*. Transaction Publishers, New Brunswick en Londen, 1996, p. 252. François Hotman en Philippe du Plessis Mornay, de voornaamste aristocratische denkers van die jaren, waren hugenoten.
[3] '[…] La ligue du Bien public est déjà une Fronde ou simplement un bouillonnement aristocratique, voire dynastique, comme il s'en produira souvent, jusqu'au XVIIIe siècle. Il faudra la Révolution française pour y mettre fin définitivement'. Le Roy Ladurie, *op. cit*., p. 106.
[4] François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, deel 1, p. 125.
[5] 'Tout part de la noblesse'. Furet, *op. cit.*, deel 1, p. 81.
'Le premier acte de la Révolution s'achève: la haute aristocratie par ses idées et ses complots en a été l'artisan essentiel. En refusant les réformes les notables ont provoqué les états généraux où les nobles libéraux se sont installés au pointe du combat'. Christian de Bartillat, *Histoire de la noblesse française. De 1789 à nos jours*. Albin Michel, Parijs, 1991, deel 1, p. 64-65.
'Une minorité' [van de adellijke afgevaardigden in de Staten-Generaal] 'est responsable de la Révolution' (Bartillat, *op. cit.*, p. 81-82).
'Par son prestige et sa place dans les instances de la consultation et du pouvoir, la minorité noble patriote joue un rôle de leader, peu accessible encore à la bourgeoisie. La révolte des privilégiés contre la révolution royale s'accompagne déjà d'une vraie révolution nobiliaire, dont l'intransigeance et le désintéressement relèvent d'une ardente idéologie novatrice'. Suzanne Fiette, *La noblesse française. Des Lumières à la Belle Epoque*. Perrin, Parijs, 1997, p. 95.
[6] 'Le rôle déterminant, initiateur, même directeur de toute une noblesse dans la Révolution « bourgeoise », est un lieu commun'. Fiette, *op. cit.*, p. 82.
De mythe van de bourgeois revolutie is een uitvinding van Bonald én van zijn tegenstanders, de liberalen van het Restauratietijdperk. Tocqueville en Marx, die er zoveel aan gedaan hebben om deze mythe te verbreiden, ontlenen haar aan de liberaal Guizot, maar waarschijnlijk ook aan Bonald. (In zijn verzameld werk citeert Marx Bonald vijf maal.) Wat Tocqueville betreft, die was (een liberaal) legitimist, en zal Bonalds gedachtengoed dus uitstekend hebben gekend.
De these van de *révolution bourgeoise* verdedigt Bonald het duidelijkst in zijn *Réflexions sur la Révolution de juillet*, maar in zijn eerdere werken is die these reeds impliciet aanwezig.
De twintigste-eeuwse royalist Emmanuel Beau de Loménie verdedigt eveneens de these, in zijn monumentale, vijfdelige geschiedwerk *La responsabilité des dynasties bourgeoises*. Denoël, Parijs, 1943-1973.
[7] In de *Convention* (1792-1794) is de republikein Condorcet de enige (voormalige) edelman. Tijdens de Revolutie wisselt, als gevolg van de nationalisaties en vorderingen, een derde van het Franse grondbezit van eigenaar. We hebben het dan niet eens over de afschaffing van de feodale rechten, waarvoor de edelen, in strijd met eerder gedane beloften, niet schadeloos werden gesteld.
[8] De idee dat de Revolutie aan de economische macht van de adel een onherstelbare slag toebracht, is een mythe, die misschien nog wel het meest door de edelen zelf werd gevoed, al was het maar omdat zij hun een gemeenschappelijke identiteit gaf.
[9] Tot onder het *Second Empire* zijn de rijkste Fransen aristocraten, die bovendien hun rijkdom ontlenen aan grondbezit. Dat de adel rijk bleef, kwam doordat tot aan het *Second Empire* het rendement van agrarische investeringen dat van industriële en commerciële investeringen overtrof. Een tweede reden was dat de edelen hun tijdens de Revolutie geconfisceerde bezittingen nadien grotendeels terug wisten te winnen; een derde, dat een deel van de getroffen edelen (maar niet Bonald, die tot zijn spijt moest constateren dat de adel uit het

Noorden onevenredig werd bevoordeeld) in 1825 voor zijn verliezen schadeloos werd gesteld; een vierde, dat veel edelen genationaliseerde kerkelijke bezittingen hadden gekocht, en er door de Revolutie dus juist beter op waren geworden. Verder zouden de adellijke machtsposities in de politiek, het lokaal bestuur, de hoge ambtenarij, het officierscorps, de diplomatie, de Kerk en andere instituties in de negentiende eeuw eerst geleidelijk afkalven. Het jaar 1878 (verkiezingsoverwinning van de republikein Gambetta) vormt wat dat betreft een keerpunt. Zie Fiette, *op. cit*., en David Higgs, *Nobles, titrés, aristocrates en France après la Révolution, 1800-1870*. Liana Lévi, Parijs, 1990.

[10] Drieduizend adellijke officieren emigreerden, en van de rest vielen velen ten offer aan zuiveringen en aan de Terreur.

[11] Naar schatting gaat het om zeventien procent van het totale aantal edelen.

[12] Bartillat, *op. cit*., deel 1, p. 57.

[13] Althans van haar afgevaardigden in de Staten-Generaal.

[14] 'La prérévolution aristocratique porte en elle non seulement la résistance du passé, mais directement la Révolution'. Fiette, *op. cit*., p. 81.
Doordat het ene kind constant op het andere reageerde en andersom, nam de revolutionaire dynamiek voortdurend toe in snelheid en intensiteit: de beide nakomelingen stuwden elkaar op in een spiraal van repressie en terreur. Dit proces wordt treffend beschreven door Jean-Clément Martin, *Contre-révolution, Révolution et nation en France, 1789-1799*. Seuil, Parijs, 1998.

[15] 'L'ultracisme procède du libéralisme aristocratique', aldus Oechslin, die er ten eerste op wijst dat het in de traditie staat van de Ligue, de Fronde, Saint-Simon, Fénelons *Télémaque*, Montesquieu en de Revolutie, en ten tweede dat de ultra's zich zowel tegen het koninklijk als het democratisch absolutisme keren. Jean-Jacques Oechslin, *Le mouvement ultra-royaliste sous la Restauration. Son action et son idéologie politique (1814-1830)*. R. Pichon, R. Durand-Auzias, Parijs, 1960, p. 201-202.

[16] Van deze als reactie op de Commune verkozen monarchistische kamermeerderheid in de Derde Republiek geeft Halévi de volgende beschrijving: 'Elus dans le désastre du Second Empire autoritaire, ils suivaient un rêve libéral dont la tradition remontait aux agitations aristocratiques de la très ancienne France. A cette tradition des libéraux français, la Fronde et ses mémorialistes avaient composé une vive légende; Fénelon et ses amis, les Saint-Simon, les Chevreuse, les Boulainvilliers, gentilshommes froissés par la bureaucratie royale, lui avaient donné sa première forme, et Montesquieu, enfin, son mémorable achèvement. A travers le XVIIIe siècle, le rêve avait persisté, grandi; la société noble s'était passionnée pour la politique des « corps intermédiaires »: Parlements, Etats Provinciaux, Chambres d'Agriculture, Assemblées de Notables. De ces rêveurs, Louis XVI avait été le prince malheureux: il avait tout essayé, les Parlements, les notables, les Etats Généraux, et la Révolution avait d'abord été prise pour une manifestation du libéralisme noble. Et c'est ce libéralisme noble qui avait inspiré les constitutions royales du XIXe siècle. Contre l'Empire bonapartiste, cette tradition s'était ranimée; un beau livre, *La France nouvelle* de Prévost-Paradol [orleanist], que tous les membres de l'Assemblée nationale avaient lu, venait d'en répéter, d'en renouveler l'esprit. Or, les membres de l'Assemblée nationale ressemblaient beaucoup à leurs grands-pères, les constituants de 1789. Un Broglie [hertog, nazaat van Mme de Staël, eerste minister], un Meaux, un Gontaut, continuaient très fidèlement les La Rochefoucauld-Liancourt [liberaal edelman in 1789], les Lally-Tollendal [de *monarchien*], les Cazalès [leider van centrumrechts in 1789], les Mounier [de *monarchien*], et quand Chambord [koning Hendrik V voor de legitimisten] écrivait: « Nous reprendrons ensemble le grand mouvement de la fin du siècle dernier… », il continuait d'exprimer les pensées dont Fénelon, deux siècles auparavant, nourrissait le duc de Bourgogne son aïeul. Là-dessus, les légitimistes, un Veuillot [hoofdredacteur van het ultramontaanse en legitimistisch *angehauchte* dagblad *L'Univers*] même, étaient quelquefois d'accord avec les orléanistes: « Il faut répandre la vie sociale partout », écrivait Veuillot dans *l'Univers*. « L'unique moyen d'obtenir ce résultat est de ressusciter la plus grande liberté possible des provinces ». Non pas la liberté, mais des libertés éparses et définies, et qui (on l'espérait bien) subiraient l'ascendant des forces locales et traditionnelles, telle était l'idée politique des conservateurs libéraux de l'Assemblée'. Daniel Halévy, *La fin des notables*. Hachette, Parijs, 1995, p. 38-40.

[17] De actieve rol van edelen in deze neo-royalistische beweging blijkt uit Bartillat, *op. cit*., deel 2, p. 213-214 en p. 427-428.

[18] Men vindt de aristocraten, waaronder de nazaten van Condé en Bonald, vooral in de *Cercle Renaissance*. Dit sociabiliteitsnetwerk vormt een liaison tussen klassiek rechts en het *Front National* (FN). De *Cercle*, die wordt geleid door de FN-parlementariër graaf Michel de Rostolan en waarvan ook prominente industriëlen deel uitmaken, fungeert tevens als *thinktank* en als *fundraising machine* voor het FN.

[19] 'Les objectifs explicites ou inavoués du Bien public sont ultra-décentralisateurs, puisqu'ils aboutiraient en cas de victoire à donner *de facto* une autonomie à quelques princes du plus gros calibre; mais ses ambitions s'adressent aussi, de façon paradoxalement « centrale », aux sommets de l'État, dont les grands comme si souvent sous l'Ancien Régime veulent escalader les gradins et obtenir le contrôle, quitte à s'entre-égorger une fois le but atteint. […] Les comploteurs veulent à la fois tenir le centre, tous ensemble, à supposer que cela soit

possible; et contrôler la périphérie chacun pour soi. Quadrature du cercle? Ne nous bornons pas néanmoins à déprécier leur action, en les qualifiant de « féodaux sur le retour ». Dans des conditions différentes, la mainmise des grands et surtout des nobles sur l'État aurait pu constituer le point de départ d'une évolution à l'anglaise; l'aristocratie, en attendant les autres groupes sociaux, aurait tenté de contrôler la machine gouvernementale, les impôts, etc. Encore eût-il fallu que les conjurés en passent par la convocation des États Généraux qu'effectivement leurs manifestes revendiquaient. A supposer que cette assemblée nationale fût opérationnelle, ce qui ne sera guère le cas sous l'Ancien Régime, elle eût formé le noyau d'un système représentatif'. Le Roy Ladurie, *op. cit.,* p. 107-108.

[20] 'Vous allez nous rendre vos titres, vos armes, vous autres! Car vous n'êtes pas au fait; la nuit du 4 août, nous avions une arrière-pensée, c'est à vous de l'achever, nous n'en avons pas eu le temps. Nous voulions avoir deux chambres, il y a un tas de nobles aujourd'hui, on ne s'y reconnaît plus depuis longtemps. Nous nous serions mis dans la chambre haute; la petite noblesse aurait occupé la chambre basse, elle aurait formé le bas coeur'. C.-A. *comte* de Moré de Pontgibaud, *Mémoires du comte de M…* Victor Thiercelin*,* Parijs, 1828, geciteerd door Luc Boisnard, *La noblesse dans la tourmente, 1774-1802*. Tallandier, Parijs, 1992, p. 200.

Fiette geeft van hetzelfde fenomeen een ander voorbeeld: Ferrières, provinciaal edelman en adellijk afgevaardigde in de Staten-Generaal van 1789, verwerpt het Hogerhuis uit jaloezie jegens de hoge adel, en hult zijn jaloezie in een vurig revolutionair patriottisme (dat uiteraard binnen de kortste tijd zal omslaan in een verstokt reactionaire houding): 'Ce qui ne doit pas "passer" pour ce provincial type, c'est "le Sénat de Mounier et de Nos Seigneurs […] ce fruit de leurs cabales, ce motif secret de la réunion des ordres": le bicamérisme, complot de la haute noblesse, le monopole de la Chambre haute, explication de son patriotisme!'

Met hun stem tegen het tweekamerstelsel en het koninklijk veto hebben provinciale aristocraten als Ferrières dus een bijbedoeling: zij willen de hoge adel beletten de macht te grijpen. De absolutisten hebben dezelfde bijbedoeling, maar in tegenstelling tot de provinciale aristocraten voeren zij bewust een *politique du pire*, in de hoop dat verergering van de situatie een autoritaire oplossing zal uitlokken. 'Les arrière-pensées de la droite [de provinciale adel, de hoge adel en de absolutisten] ont soutenu l'hostilité rousseauiste de la gauche pour le système anglais [dat werd verdedigd door de liberale hoge adel en de *monarchiens*], de l'extrême gauche pour le pouvoir royal, et écrasé l'idéal monarchien d'une Révolution parlementaire, équilibrant les forces sociales'. Fiette, *op. cit*., p. 99.

[21] 'La confusion des états, dans une monarchie, jette nécessairement dans l'anarchie ou le despotisme'. D'Antraigues, *Considérations historiques et politiques sur la noblesse et le clergé*. Z.p., 1790, p. 36.

[22] 'La création d'une Chambre des Pairs remplissait ces deux objets: Des Pairs héréditaires formoient, à eux seuls, la vraie Noblesse constitutionnelle, et replongeoient l'Ordre entier de la Noblesse dans le Néant'. D'Antraigues, *Adresse à l'ordre de la noblesse*. Senneville, Parijs, 1792, p. 32.

[23] D'Antraigues, *Exposé de notre antique et seule légale constitution française, d'après nos loix fondamentales*. Senneville, Parijs, 1792, p. 23.

[24] D'Antraigues, *Adresse à l'ordre de la noblesse*, p. 58.

[25] *Op. cit*., p. 77.

[26] *Op. cit*., p. 11.

[27] D'Antraigues, *Exposé de notre antique et seule légale constitution française*, p. 41.

[28] Tijdens de Tweede Republiek (1848-1851) werd een eerste fusiepoging ondernomen. Tocqueville speelde hierbij een zekere rol. Onder het Second Empire, in de jaren 1852-1857, volgde een tweede poging. Stéphane Rials, *Le légitimisme*. Presses universitaires de France, Parijs, 1983, p. 65-75.

[29] In 1871, aan het begin van de Derde Republiek, wordt een uit orleanisten en legitimisten bestaande kamermeerderheid gekozen, die de monarchie wenst te herstellen. Daartoe openen de Orléans onderhandelingen met de graaf van Chambord (Hendrik V, volgens de legitimisten). Formeel lopen die onderhandelingen stuk op de principiële weigering van de graaf (op 5 juli 1871) om de vlag van de Bourbons, de witte vlag met lelies, te vervangen door de revolutionaire *tricolore*. Rials, *op. cit*., p. 87. Ook deze derde fusiepoging mislukt dus. Voordat de graaf van Chambord in 1883 sterft, draagt hij de legitimisten weliswaar op om te fuseren met de orleanisten, maar aan deze opdracht geven de meeste legitimisten slechts tegen wil en dank gehoor. De legitimisten die tot de sociaal-katholieke beweging behoren, zoals Lorin, Harmel en *abbé* Lemire, worden dan (christen)democraat. Sommige legitimisten vluchten in de mystieke excessen van het Naundorffisme. Een zeer kleine, uiterst conservatieve minderheid verwerpt de aanspraken van de Orléans, en gaat de aanspraken van de Spaanse Bourbons steunen (uit deze minderheid is het *hedendaags* 'legitimisme' voortgekomen). Weer andere legitimisten, zoals Bonalds kleinzoon Victor, transformeren zich in conservatieve republikeinen. Thiers en de meeste andere orleanisten tenslotte worden liberale republikeinen. Van het monarchisme, dat in 1871 nog een zeer brede politieke beweging was, blijft hierdoor vrijwel niets over. Eerst in de twintigste eeuw zal het, in de fel nationalistische, agnostische en positivistische gedaante van de *Action française*, tot nieuw leven komen.

[30] Bertrand de Molleville gebruikt het argument tegen de gemengde regeringsvorm: 'Les climats d'Angleterre et de France, les moeurs et les caractères sont absolument opposés, et le bon sens indique que les lois doivent, pour

être bonnes, s'adapter à ces nuances'. Antoine François Bertrand de Molleville, *Mémoires secrets pour servir a l'histoire de la dernière année du règne de Louis XVI* (oorspronkelijke uitgave Londen, 1793), geciteerd door Fernand Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, deel 2, p. 125.
Lodewijk XVIII gebruikt het argument in zijn geschrift tegen de provinciale edelman De la Coudraye, die de macht bij de (oude) Staten-Generaal legt: 'Il existe, on ne peut le nier, des caractères de nations comme des caractères d'invididus, et l'expérience de quinze siècles a démontré que, de tous les peuples, le Français est le moins propre aux assemblées politiques. J'en appelle aux produits de tous les Etats-Généraux; la raison en est triste à dire, mais elle n'en est pas moins réelle, c'est que le Français est naturellement féroce, toutes les émeutes populaires en font foi. Ce vice est tempéré en lui par sa légèreté naturelle… Vouloir des assemblées périodiques, c'est donc vouloir des troubles qui le soient aussi'. Lodewijk XVIII, *Réflexions critiques écrites en 1799 par le roi Louis XVIII à l'occasion des idées de la noblesse du Poitou en 1789*, geciteerd in het 'Examen de la vie politique de Louis XVIII' van Félix Martin Doisy, *Manuscrit inédit de Louis XVIII, précédé d'un examen de sa vie politique jusqu'à la Charte de 1814, avec pièces justificatives et correspondance de Louis XVIII*. L.-G. Michaud, Parijs, 1839.
Omgekeerd verdedigen aristocraten de these dat het gematigde Franse klimaat en het getemperde karakter van de Fransen niet noodzaken tot een absoluut doch tot een getemperd regime. De aristocratisch gezinde contrarevolutionair Montlosier bijvoorbeeld verdedigt de door hem geprefereerde gemengde regeringsvorm aldus: 'Ni la république ni le despotisme ne sont faits pour la France, son génie est éloigné de ces deux extrêmes'. Geciteerd door Fernand Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, deel 2, p. 124.

[31] De voormalige intendant Malouet bijvoorbeeld verwijt d'Épremesnil, voorzitter van het Parijse *parlement* en voorman van de prerevolutie, dat de hooggerechtshoven met hun remonstranties en door een beroep te doen op het volk, de koning in het verderf hebben gestort. François-Dominique-Reynaud *comte* de Montlosier, *Souvenirs d'un émigré (1791-1798).* Hachette, Parijs, 1951, p. 70.

[32] D'Antraigues, *Exposé de notre antique et seule légale constitution française d'après nos loix fondamentales*. Senneville, Parijs, 1792.

[33] 'Ce caractère national s'est plus d'une fois prononcé contre l'administration elle-même, à des époques dont on n'a pas perdu le souvenir, lorsqu'il repoussait par les traits du ridicule, ou le silence de l'approbation, les atteintes portées aux lois fondamentales'. *Théorie*, p. 217.

[34] De kindkoning is Lodewijk XIV, die gedurende de Fronde nog minderjarig is. In de periode waarin Bonald zijn *Theorie van de Macht* schrijft, heeft Frankrijk ook een kindkoning: *l'enfant du Temple*.

[35] Mazarin.

[36] Condé gold als de geniaalste Franse veldheer van de zeventiende eeuw en was een leider van de Fronde van 1648-1653. Zijn gelijknamige achttiende-eeuwse nakomeling gold eveneens als de geniaalste Franse veldheer van zijn tijd, en was een leider van de prerevolutionaire en vervolgens contrarevolutionaire fronde van 1786-1801. In een andere passage assimileert Bonald duidelijk de zeventiende-eeuwse Condé met de achttiende-eeuwse. Waarschijnlijk beoogt hij dat hier ook te doen.

[37] Onder meer de Boergondische hertog Karel de Stoute.

[38] Zoals de Engelse koning Eduard IV.

[39] De slag van Montlhéry in 1465.

[40] Bij de woorden 'de koning die op alle punten toegaf in de hoop alles te krijgen door zijn intriges' zal Bonald ongetwijfeld hebben gedacht aan Lodewijk XVI, die hij, net zoals veel andere contra's, een al te grote toegeeflijkheid jegens de revolutionairen verweet, en ervan verdacht die toegeeflijkheid als dekmantel te willen gebruiken voor een absolutistisch machtsspel.
'La révolte de la capitale et de plusieurs provinces, l'erreur du premier corps de magistrature, le génie même du grand Condé ne peuvent sous un roi enfant et le ministère d'un étranger haï et envié, faire de la Fronde autre chose qu'une intrigue de cour ou une tracasserie de ville, parce qu'aucune loi fondamentale est attaquée: comme, sous Louis XI, le mécontentement de presque tous les princes du sang, d'un grand nombre de seigneurs, des plus grands capitaines aidés par les plus puissants vassaux et par des princes étrangers, aboutit à une bataille indécise, et se termine par un traité de paix insignifiant'.
Tekst voetnoot: 'On voit que je veux parler de la guerre du bien public, qui éclata au commencement du règne de Louis XI. « La bataille de Monthléri fut donnée sans que le roi ni le comte de Charollois eussent envie de combattre; la perte fut égale des deux côtés. Cette guerre fut terminée par le traité de Conflans et de Saint-Maur, où le roi avait tout accordé; espérant bien tout avoir par ses intrigues. » (*Hénault.*)' *Théorie*, p. 211, inclusief voetnoot 1.

[41] *Théorie*, p. 336.

[42] In de praktijk trokken de twaalf hooggerechtshoven lang niet altijd in gezamenlijke slagorde op, maar met de mond beleden zij wel de *théorie des classes* (zie hoofdstuk 6 noot 38). Op grond van die doctrine spiegelden zij zich aan het Engelse *parliament*, dat een wetgevend orgaan is, en eisten zij een aandeel in de wetgevende macht.

Bonald breekt hier met de mythe van de corporatieve eenheid. Enerzijds ontkracht hij aldus het absolutistisch argument dat de rechters een staat in de staat vormen. Anderzijds veegt hij zo de vloer aan met de door radicale hoogrechters verdedigde pretentie dat de hooggerechtshoven de wetgevende macht zijn, en dat zij de natie vertegenwoordigen. Bonalds argumentatie houdt dus het midden tussen een gematigd absolutisme en de radicale variant van de *thèse parlementaire*.

[43] Dit laatste argument ontleent Bonald aan Montesquieu, *Esprit des Lois*, boek 5, hoofdstuk 11. *Théorie*, p. 335.

[44] *Théorie*, p. 337.

[45] De woorden 'mijnheer' (*Monsieur*) en 'mevrouw' (*Madame*), die, net zoals andere beleefdheidstermen, symbolisch uitdrukking geven aan standsonderscheiden, worden tijdens de Revolutie (en opnieuw in mei 1968) vervangen door de meer egalitaire termen 'burger' (*citoyen*) en 'burgeres'. Behalve aan een standsonderscheid geven de woorden 'mijnheer' en 'mevrouw' ook uitdrukking aan het onderscheid tussen de geslachten. Dat laatste onderscheid vervaagt in het revolutionaire tijdperk doordat man en vrouw dan, in bepaalde juridische opzichten althans, elkaars gelijken worden.

'[L]orsque, sous un règne faible, on entend des plaintes contre l'excessive autorité des Parlements, on peut croire qu'il y a derrière la toile *quelque ambitieux* qui voudrait établir son *pouvoir* particulier; et l'État alors ne ressemble pas mal à une maison où les valets qui voudraient abuser de la faiblesse de *Monsieur*, vont partout se plaignant du despotisme de *Madame*'. *Théorie*, p. 337.

[46] De Italiaanse oorlogen (1494-1525), gevoerd door drie opeenvolgende Franse koningen welke trachtten het hertogdom Milaan en het koninkrijk Napels te veroveren, werden niet bekroond met een blijvend succes.

[47] De opkomst van het calvinisme leidde in Bonalds optiek tot de godsdienstoorlogen. Feit was dat de calvinisten zichzelf bewapenden, en daar (door het edict van Nantes) ook het recht toe kregen.

[48] Feitelijk constateert Bonald hier hetzelfde als Norbert Elias, namelijk dat de opkomst van de fiscale staat en het afnemend belang van de inkomsten van het kroondomein hand in hand gingen met de opkomst van staande en (dus) burgerlegers. Wapens, waarop de adel tot dan toe het alleenrecht had gehad, kwamen daardoor in handen van burgers, zo lijkt Bonald te redeneren. Norbert Elias, *Het civilisatieproces*. Spectrum, Utrecht en Antwerpen, 1982, deel 2.

[49] 'Jusqu'à Louis XIV, la France n'avait combattu que pour repousser à l'étranger, dompter des vassaux révoltés, ou soumettre des sujets rebelles: des fleuves d'or et de sang, versés pour soutenir des droits légitimes, n'avaient pu lui assurer la moindre conquête en Italie. Sous Louis XIV, elle déploie tout à coup une force inconnue; elle était guerrière, elle devient conquérante: mais aussi sa constitution s'était affaiblie, et sans parler de plusieurs causes moins sensibles d'altération, l'aliénation progressive d'une grande partie du domaine royal, qui avait rendu nécessaire l'établissement de nombreux subsides, le schisme dans la religion de l'État, qui, durant plusieurs règnes, avaient mis les armes à la main de tous les citoyens, avaient fait perdre aux personnes et aux propriétés cette *fixité* qui est la vraie limite du *pouvoir* et l'effet *nécessaire* de la constitution'. *Théorie*, p. 218.

[50] 'Détracteurs ignorants ou perfides de la royauté, comparez la France à la France, le monarque qui a le plus forcé ses moyens de puissance à l'assemblée qui a le plus abusé des siens, les levées d'hommes et d'argent de Louis XIV avec les *réquisitions* inouïes du Comité de salut public; et soyez justes!'. *Théorie*, p. 220.

[51] *Théorie*, p. 221.

[52] *Théorie*, p. 221.

[53] *Théorie*, p. 223.

[54] Zie onder meer *Théorie*, p. 179: 'Et observez que le service féodal était défensif, et non offensif. […] Alors [gedurende de middeleeuwen] la nation française ne se levait pas *en masse* pour attaquer, mais pour se défendre'.

[55] *Esprit des Lois*, boek 8, hoofdstuk 9, getiteld 'Hoezeer de adel geneigd is om de troon te verdedigen'.

[56] Met 'militaire revolutie' bedoel ik niet de militaire dimensie van de Franse Revolutie, maar de militaire transformatie die, mede onder invloed van de opkomst van het absolutisme, plaatsvond in het laat-zestiende eeuwse en vroeg-zeventiende-eeuwse Europa. Technologische en organisatorische ontwikkelingen als de uitvinding van het buskruit, de invoering van reguliere belastingen en dus van staande legers, de teloorgang van de defensieve functie van kastelen, het toenemend belang van scholing, discipline en expertise maakten toen de feodale vechtjassen van de middeleeuwen overbodig. Zie Michael Roberts, 'The military revolution, 1560-1660', in: Clifford Rogers (red.), *The military revolution debate. Readings on the military transformation of early modern Europe*. Westview Press, Boulder (Col.), 1995.

[57] 'Pour Louis XVI, et aussi pour la reine, les émigrés sont plus dangereux que les Jacobins'. Ghislain de Diesbach, *Histoire de l'émigration*. Perrin, Parijs, 1998, p. 128.

'Retour quand-même', schrijft Fiette, 'contre la fronde nobiliaire, à l'antique alliance du roi et du peuple. « Je suis la reine du Tiers, moi », dit la reine'. Fiette, *op. cit*., p. 87.

[58] De aristocratiseringstendens culmineert in de monarchieconceptie van de *comte* de Chambord: een pure doch zeer getemperde monarchie, verwerping van het absolutisme *à la* Louis XIV en van zijn kerkpolitieke equivalent, het gallicanisme. Rials, *op. cit*., p. 54.

[59] Er bestaat in Frankrijk een contrarevolutionaire, royalistische pers, die in de periode 1792-1794 ondergronds gaat, weer opduikt onder Thermidor, en na de coup van Fructidor in 1797 opnieuw de clandestiniteit induikt. Royalisten zetten er complotten en spionagenetwerken op touw, stellen zich aan het hoofd van opstanden (de Vendée, Lyon, de *chouannerie*, het zuidwesten van Frankrijk in 1799) en organiseren in het zuidoosten van het land antiprotestantse milities. Onder Thermidor nemen zij bovendien deel aan de verkiezingen, die zij keer op keer winnen, totdat de coup van Fructidor ze dit onmogelijk maakt.

[60] De leiders van de aristocratische prerevolutie kiezen voor deze optie: D'Epremesnil en Cazalès emigreren reeds op 15 juli 1789, een dag na de bestorming van de Bastille (Diesbach, *op. cit.*, p. 61). 'Men dient', roept Cazalès uit, 'aan de monarchie de voorkeur te geven boven de monarch' (geciteerd in Diesbach, *op. cit*., p. 52). Zowel d'Epremesnil als Cazalès keren overigens na korte tijd terug naar Frankrijk. De eerste wordt deze terugkeer noodlottig: hij wordt in 1794 geguillotineerd. De tweede weet dit lot te ontlopen door in 1791 uit te wijken naar Engeland.

De volgenden die emigreren zijn de graaf van Artesië met een deel van de hofadel, en de prins van Condé. De eerste (hij is de jongste broer van de koning) stelt zich, conform de 'familietraditie', die wil dat één van 's konings broers de oppositie aanvoert, aan het hoofd van de aristocratische oppositie tegen de revolutionaire hervormingen. De tweede, een neef van de koning, had in de Assemblée des Notables van 1787 leiding gegeven aan het aristocratisch verzet tegen de hervormingen van minister Calonne. Zowel Condé als de graaf van Artesië zijn, naar het schijnt, beïnvloed door de ideeën van Boulainvilliers. Benoît Yvert, 'Petit dictionnaire des contre-révolutionnaires', lemma 'Boulainvilliers', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité.* Perrin, Parijs, 1990, p. 443. In elk geval geeft Pierre Laureau, de historiograaf van de graaf van Artesië, een even aristocratische lezing van de Franse geschiedenis als Boulainvilliers: in zijn *Histoire de France avant Clovis* (Lamy, Parijs, 1786) stelt Laureau dat de Galliërs, waarvan volgens hem de Fransen afstammen, een aristocratische regeringsvorm hadden, waarin de edelen en de druïden de honneurs deelden, en gehoorzaamden aan een chef die zij hadden gekozen uit de adel (p. 40). Dat wil zeggen, krachtens haar oude constitutie is de Franse monarchie electief, en ligt de macht er bij de Staten-Generaal: '[Le pouvoir général] résidait dans des assemblées qui se tenaient tous les ans au champs de Mars' (p. 42).

De graaf van Artesië vestigt zich met de hofadel in Koblenz, terwijl de prins van Condé zich in Worms installeert, waar hij een legioen van provinciale, anti-absolutistische edelen formeert. De emigratie van die laatste groep komt pas goed op gang wanneer Condé haar in 1791 in een manifest oproept om te emigreren. Ook de provinciale edelman Bonald emigreert eerst in dat jaar.

[61] Tot deze laatste categorie behoort Joseph de Maistre: 'L'émigration fut un erreur'. *Considérations sur la France*. Kritische editie Jean-Louis Darcel. Slatkine, Genève, 1980, p. 180. De contrarevolutie, voorspelt Maistre, zal zich niet door de wapenen van de emigrés doch vreedzaam voltrekken: zij zal het omgekeerde zijn van de Revolutie ('le contraire d'une révolution'). Tot degenen die de emigratie veroordelen behoren ook de meeste *monarchiens* (P. Simonetti, 'Les monarchiens, la Révolution à contretemps', in: Tulard, *op. cit*., p. 77) en contrarevolutionairen die niet afkerig zijn van hervormingen, zoals Chateaubriand, Montlosier en Mallet du Pan.

[62] Diesbach, *op. cit.*, p. 97-98.

[63] Men denke aan het 'zwarte legioen' van Mirabeau 'Tonneau', aan de gedisciplineerde strijdmacht van Condé en aan het met name uit hofadel bestaande operettelegertje van de prinsen in Koblenz.

[64] Oostenrijk en Pruisen vissen in troebel water: zij zijn uit op gebiedswinst, niet op een spoedige restauratie van de Bourbons. Integendeel, aanvankelijk denken zij er belang bij te hebben de Revolutie te versterken: de omwenteling, redeneren zij, verzwakt Frankrijk, en hoe zwakker Frankrijk, des te beter dat is voor ons.

[65] De buitenlandse mogendheden staan de contrarevolutionaire emigranten slechts zelden toe om in de strijd een actieve rol te spelen. Dat leidt bij de emigranten tot veel frustratie.

[66] Burggraaf Walsh, die zelf naar België en Engeland moet uitwijken, schrijft bijvoorbeeld: 'Le sol de la patrie n'est pas tout, quoi qu'on dise. Il y a une patrie morale, une patrie qui n'est faite ni avec des champs, ni avec des hameaux, ni avec des villes, mais avec des opinions, des coutumes, des sentiments et des principes communs, et dans cette grande harmonie sociale, politique et religieuse on peut vivre sans trop de désespoir'. Joseph-Alexis *vicomte* Walsh, *Souvenirs de cinquante ans*. Imprimerie de Proux, Parijs, 1845, deel 1.

[67] De episode van de vlucht naar Varennes bewijst volgens de émigrés hun gelijk. Net zoals de republikeinen zijn zij er dan ook erg mee ingenomen. De gematigde royalisten daarentegen zitten met de vlucht in hun maag, want hij maakt hun positie onhoudbaar.

In de omstandigheden van 1789-1792 kan de validiteit van het contrarevolutionaire tegenargument niet worden getest. Feit is wel dat de koning en de koningin een dubbelpolitiek voeren: zij proberen zowel de revolutionairen als de émigrés te vriend te houden.

[68] Bonald doelt waarschijnlijk op de graaf van Artesië en de prins van Condé.

[69] Lodewijk XVI wordt op 13 augustus 1792 door het Girondijnse bewind gevangengezet. Volgens de émigrés was hij echter reeds sinds 6 oktober 1789, toen hij door het Parijse volk vanuit Versailles naar de Tuilerieën was gehaald, een gevangene in zijn eigen paleis. In episoden als de vlucht naar Varennes (20-21 juni 1791) en de

beide bestormingen van de Tuilerieën (20 juni respectievelijk 10 augustus 1792) zagen de émigrés hiervoor het bewijs.

[70] Vert.: 'Hoe ongelukkig zij die voorvallen ook dragen, de liefde voor het vaderland en een onmetelijke begeerte naar loffelijke daden zullen ze de nakomelingen doen vergeten'.

[71] 'Dans les circonstances où se trouve la France, la noblesse a donc obéi à la loi impérieuse de son institution; et si elle devait à la société les charges de ses fiefs, qu'on me permette l'expression, elle en a bien acquitté les arrérages; et soit que, restée dans le royaume, elle y ait conservé le feu sacré de la fidélité à la religion et au *pouvoir* de l'État par son exemple et par la compassion même qu'ont inspirée ses malheurs; soit qu'elle se soit réunie, hors du royaume, à ses braves et malheureux chefs, lorsque le monarque, dans les fers, n'a pu l'appeler à sa défense; elle a, *au-dedans comme au dehors*, rempli son devoir et sa fin, la conservation de la société. Si la pureté de ses motifs a été calomniée par la fureur de parti, et ses efforts traversés par de misérables intrigues; si des indiscrétions de conduite, que l'âge et le malheur rendent excusables, ont été exagérées par la haine, et les vertus héroïques du plus grand nombre méconnues par la jalousie, qu'elle s'en console; elle n'a dû se proposer que son devoir et sa gloire.

Infelix utcumque ferent ea facta, minores
Vincet amor Patriæ, laudumque immensa cupido.
(Virg., *Énéid*, VI.822.)

Cicéron rendait compte à Aulus Torquatus des motifs qui l'avaient engagé à quitter l'Italie, pour aller se réunir à la noblesse Romaine auprès du grand Pompée. « Ce n'est pas, dit ce vertueux Romain, dans le dessein de mettre à profit la victoire, que j'ai abandonné ma patrie, mes enfants et mes biens; mais dans la persuasion que je remplissais un devoir juste, sacré, indispensable, que la profession honorable que j'exerçais m'imposait envers l'État ». *Théorie*, p. 190-191. Bonald citeert Cicero's zesde brief aan Torquatus.

[72] Men ziet dat er tussen de discussie over de emigratie en het debat over de oorzaken van de Revolutie een nauwe samenhang bestaat: de *monarchiens* en de hervormingsgezinde, liberale contrarevolutionairen spreken zich zowel uit tegen emigratie als tegen de conservatieve aristocraten (d.w.z. de émigrés) die volgens hen, door elke hervorming te blokkeren, de Revolutie uitlokken. Omgekeerd rechtvaardigen de émigrés hun emigratie met het argument dat het de koning is die, door toe te staan dat de oude vormen en privileges werden afgeschaft, de Revolutie heeft veroorzaakt.

[73] De gedachte dat de koning harder tegen de conservatieve aristocratie had moeten optreden wordt behalve door de absolutisten ook verdedigd door de *monarchiens* en door hervormingsgezinde, liberale contrarevolutionairen als Chateaubriand, Mallet du Pan en Sénac de Meilhan. Ter illustratie van de benadering van de *monarchiens* dit citaat van één hunner, namelijk Malouet: 'La démocratie et toutes ses fureurs sont nées des prétentions irritantes de l'aristocratie' (geciteerd door François Bluche, *L'ancien régime. Institutions et société*. Editions de Fallois, serie 'Livre de Poche', Parijs, 1993, p. 123). De benadering van de hervormingsgezinden kan worden geïllustreerd aan de hand van het voorbeeld van Sénac de Meilhan, die eveneens intendant was geweest: 'Beaucoup de ceux qui ont été appelés aristocrates furent dans cette période [gedurende de aristocratische prerevolutie] des démocrates. Les grands, la haute noblesse, le clergé, les dames, les nobles de robe demandaient alors un changement dans le gouvernement. Ils voulaient obtenir, en usant de leur influence sur la nation, plus de considération des ministres. Ils voulaient être honorés dans leur province […]. Ces aristocrates sont les vrais auteurs de la Révolution'. Geciteerd in Petitfils, 'Les origines de la pensée contre-révolutionnaire', in: Tulard, *op. cit.*, p. 29-30. De absolutistische benadering vindt men ook in de latere werken van Joseph de Maistre, bij negentiende-eeuwse historici als Taine en bij hedendaagse historici die de school van de *Action française* hebben doorlopen, zoals Bonnefin, Gaxotte en Tulard. Zo ook Bluche, *op. cit*., p. 135: 'Moins de privilèges, plus d'égalité, la terre aux paysans. Avec ce triple programme, l'ancien régime eût peut-être reconduit son bail pour trois cent ans'.

[74] 'Zwakheid, zwakheid, zwakheid', verzucht de Bretonse edelman La Tocnaye in een werk van zijn hand dat een veelzeggende titel draagt: *Causes de la Révolution en France et les efforts de la noblesse pour en arrêter les progrès*. De hedendaagse historicus Diesbach verdedigt in zijn *Histoire de l'Emigration* ongeveer dezelfde these: de koning was een zwakkeling, want hij voerde een weifelende politiek, een gevaarlijk dubbelspel. Enerzijds probeerde hij de revolutionairen te vriend te houden, anderzijds heulde hij met de buitenlandse mogendheden en moedigde hij ondershands de emigratie aan. Door deze 'zwakke' politiek, die uiteindelijk niemand bevredigde, radicaliseerde hij de Revolutie, die aanvankelijk gemakkelijk had kunnen worden voorkomen door een krachtig repressief optreden van de adel en van het leger.

[75] De klacht dat de koning (al te) goedhartig was, vinden we o.a. bij Sénac de Meilhan. Baldensperger, *op. cit*., p. 61.

[76] Behalve de koning heeft de Revolutie volgens Bonald ook nog een andere, anonieme aanstichter: 'Revoluties zijn de ziekten van het politiek lichaam. En in het politiek lichaam, net zoals in het menselijk lichaam, ontdoet de natuur, wanneer ze het moe is te praten tegen wie niet wil horen, zich door hevige crises van de gebrekkige

wetten die de ontwikkeling van de constitutie verstoren of van de slechte temperamenten die in het menselijk lichaam het evenwicht verstoren dat nodig is om zijn gezondheid te verbeteren'.
We herkennen in deze passage de holistische benadering van het classicisme: de maatschappij is de mens in het groot, en dus zijn beider constituties analoog. De temperamentenleer van Galenus is daarom ook op de maatschappij van toepassing.
'Les révolutions sont les maladies du corps politique; et dans le corps politique comme dans le corps humain, la nature lasse de parler à qui ne veut entendre, se débarasse, par des crises violentes, des lois défectueuses qui s'opposent au développement de la constitution, ou des mauvaises humeurs qui, dans le corps humain, dérangent l'équilibre nécessaire à la perfection de la santé'. *Théorie*, p. 191-192.
[77] 'La révolution de France a une cause *qui n'a jamais existé* dans aucune société, et qui seule en explique la promptitude et la violence; elle est venue du *pouvoir conservateur* lui-même, qui, égaré par des suggestions perfides, et séduit par la bonté de son cœur, a cru des changements nécessaires; or des changements faits par les hommes dans une société constituée, sans que la nature en ait indiqué la nécessité, sont des révolutions. Dès que, par un changement que la nature n'avait pas demandé, les trois ordres de l'État ont été réunis dans une seule assemblée, la révolution a été consommée'. *Théorie*, p. 192.

XV Rechtstaat en conservatisme

[1] 'En Pologne, quand elle étoit libre, les diétines limitoient le pouvoir des nonces à ce dont ils étoient spécialement chargés; & les diètes de relation, convoquées après le diète suprême, examinoient si en effet les nonces n'avoient pas outre-passé leurs pouvoirs'. Emmanuel Louis Henri Alexandre de Launai *comte* D'Antraigues, *Exposé de notre antique et seule légale constitution française d'après nos loix fondamentales*. Senneville, Parijs, 1792, p. 19. Boulainvilliers refereert aan het Poolse model in zijn *Troisième lettre aux Parlements*. De mythe van de Poolse vrijheid kreeg een flinke impuls door de *Histoire des Révolutions de Pologne jusqu'à la mort d'Auguste II* (François L'Honoré, Amsterdam, 1735). Dit werk is waarschijnlijk geschreven door twee exponenten van de *thèse parlementaire*, namelijk Georgeon en Poullin, maar werd uitgegeven door *abbé* Desfontaines. Van de tweedelige *Histoire des révolutions de Pologne* verscheen in 1736 een Engelse vertaling (T. Woordward en C. Davis, Londen) en in 1750 te Amsterdam een tweede Franse uitgave. In 1775 schreef *abbé* Joubert bovendien een tweedelig vervolg op het werk: de *Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III jusqu'à l'année 1775*. Van dit vervolg, dat zogenaamd in Warschau werd uitgegeven maar in werkelijkheid in Parijs, verschenen verschillende edities (1775, 1776, 1778).

[2] Marc Belissa, 'La République et le républicanisme polonais, modèles ou contre-modèles des Lumières ?', op: *Révolution Française.net*, *Etudes*, 15 maart 2007.

[3] De absolutistische visie op het Poolse systeem wordt uiteengezet door Claude Carloman de Rulhière in een werk waarvan de titel meer zegt dan de vier boekdelen: *Histoire de l'anarchie de Pologne* (postuum gepubliceerd door Desenne, Parijs, 1807; tweede editie in 1808, derde in 1819). Antoine François Claude *comte* de Ferrand schreef tijdens de Restauratie een vervolg op het werk van Rulhière: de *Histoire des trois démembremens de Pologne*. Deterville, Parijs, 1820.
[4] Gabriel Bonnot *abbé* de Mably, *Du gouvernement et des lois de Pologne*. Van dit tweedelige werk, dat in 1770 was geschreven, verschijnen tenminste twee edities voor de Revolutie (o.a. 1780, 1781) en ook tenminste twee tijdens de Revolutie (1790; in 1794 opgenomen in Mably's *Œuvres complètes*).
[5] Jean-Jacques Rousseau, *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée*. Dit geschrift, dat Rousseau begon in 1770 en voltooide in april 1771, werd voor het eerst gepubliceerd in Rousseaus *Oeuvres complètes*, editie Du Peyrou, Genève, 1782.
[6] Dit adellijk egalitarisme wordt o.a. gesignaleerd door Suzanne Fiette, *La noblesse française. Des Lumières à la Belle Époque*. Perrin, Parijs, 1997, p. 67 en p. 116, en door Ghislain de Diesbach, *Histoire de l'émigration*. Perrin, Parijs, 1998, p. 110.
[7] *Législation primitive*, p. 358.
[8] Bonald refereert hier aan de volgende passage uit Rousseaus *Gouvernement de Pologne*: 'Il est étonnant que la vaste étendue de la Pologne n'ait pas cent fois opéré la conversion du gouvernement au despotisme'.
[9] Bonald citeert hier wederom Rousseau.
[10] 'Il était donc dans la nature des choses, que *la conversion infaillible et prochaîne* du gouvernement de la Pologne se fît en une monarchie constituée, ou que cette malheureuse société achevât de se dissoudre; car une société assez puissante, pour avoir en elle-même le principe de sa conservation, qui ne peut pas remplir sa *fin et conserver les êtres qui la composent*, est contre les vues de la nature, et elle ne peut ni ne doit subsister'. *Théorie*, p. 235.
[11] *Législation primitive* (1802), p. 335 tot en met 362.
[12] *Op. cit*., p. 337.

[13] 'L'anarchie religieuse précéda à la fois et suivit l'anarchie politique'. *Op. cit*., p. 341.
[14] 'Ridderschap' (*ordre équestre*, de Romeinse klasse der *equites*) betekent bij Bonald iets anders dan 'adel' (*noblesse*). De eerste onderscheidt zich volgens hem van de laatste doordat zij geen duidelijk gedefinieerde (of de verkeerde) plaats heeft in de constitutie.
[15] 'Nous avons vu en France, en 1789, cette puissance législative, infinie dans sa puissance, et illimitée dans sa durée'. *Op. cit*., p. 346. Voor een verdere bespreking van Bonalds visie op het Poolse model, zie Jacques Marx, 'Bonald contre Rousseau, sur la constitution polonaise', in: *Cahiers de Varsovie*, jaargang 10, 1982, p. 101-115 en 119-120.
[16] Boulainvilliers refereert aan het Zweedse model in zijn *Troisième lettre aux Parlements*. Mably looft het Zweedse model in zijn *Des droits et des devoirs des citoyens* (Kell, Parijs, 1789).
[17] Vertot schreef een *Histoire des révolutions de Suède, où l'on voit les changemens qui sont arrivez dans ce royaume au sujet de la religion et du gouvernement*, die voor het eerst verscheen in 1696, en daarna vele herdrukken beleefde (de laatste in 1844). Vertot schreef ook een (al even populaire) *Histoire des révolutions du Portugal* en twee geschriften over de vroege Franse geschiedenis, de *Dissertation dans laquelle on examine si le Royaume de France, depuis l'établissement de la Monarchie, a été un Etat héréditaire ou un Etat électif* en de *Dissertation au sujet de nos derniers Rois de la première race, auxquels un grand nombre d'Historiens ont donné injustement le titre odieux de fainéants & d'insensés*. Daarin bestreed hij fel degenen die de Franse monarchie als een electief koningschap interpreteerden.
[18] *Législation primitive*, p. 321.
[19] 'Telle est l'influence irrésistible que la religion exerce sur l'État, que la Suède, depuis la réforme, commença à incliner sensiblement à l'aristocratie, cet état de gouvernement toujours dans les extrêmes de la servitude ou de la licence, et la noblesse suédoise, écartée, dans ses rapports avec ses rois, de cette juste mesure que si peu de nations en Europe ont su garder, fut condamnée à tout endurer des rois forts, et à tout oser contre les rois faibles'. *Op. cit*., p. 324.
[20] *Op. cit*., p. 320-333.
Bonald was niet de enige aristocratische criticus van Mably en het Zweedse model. Een andere was abbé De Gourcy, auteur van het pamflet *Des droits et des devoirs du citoyen dans les circonstances présentes, avec le jugement impartial sur l'ouvrage de M. l'Abbé de Mably par un citoyen ami des trois ordres, auteur de l'Etat des personnes en France sous les deux premières races de nos rois &c.* (z.p., 1789). Net zoals Bonald beroept de Gourcy zich op de oude constitutie om de standsonderscheiden te handhaven en de rol van de Staten-Generaal te beperken tot het goedkeuren van belastingen. Gourcy's *L'Etat des personnes en France sous les deux premières races de nos rois* (Desaint, Parijs, 1769; tweede editie Nyon, Parijs, 1789) heeft dezelfde insteek. Ter weerlegging van dit werk schrijft de Mably-aanhanger Perreciot zijn *Observations sur la dissertation de l'abbé de Gourcy sur cette question "Quelle fut l'état des personnes en France sous la première et la seconde race de nos rois"*. Besançon, 1786. Zich beroepend op Boulainvilliers, Dubos, Montesquieu, Mably etc. doet Perreciot het nog eens dunnetjes over in zijn *De l'état civil des personnes et et de la condition des terres dans les Gaules dès le temps celtique jusqu'à la rédaction des coutumes*. En Suisse au dépens de la Société (Besançon), 1786.
[21] Edmund Burke, *Reflections on the revolution in France* (1790). Penguin editie, Londen, 1986, p. 209-211.
[22] 'L'État est commerçant en Angleterre, et n'est proprement commerçant qu'en Angleterre'. *Théorie*, p. 351.
[23] De beschavende en pacificerende werking die uitgaat van 'le doux commerce' vormt een constante in het liberale discours, van Montesquieu via Benjamin Constant en Tocqueville tot Hayek.
[24] Bonald citeert hier de *Esprit des Lois*, boek 21, hoofdstuk 16. Dat hoofdstuk gaat over de handel van de Romeinen met de Arabieren. Aan de door Bonald geciteerde zin gaat de volgende zin vooraf: 'Elius Gallus avait trouvé [les Arabes] commerçants'. Wat Bonald dus zal hebben willen zeggen, is dat de combinatie van handel en geestdrift mensen oorlogszuchtig maakt. Geestdrift was een sleutelwoord bij de romantica Madame de Staël, de huisfilosofe van het regime van Thermidor.
[25] 'Zelf zal de oorlog de verborgen en opgezwollen wonden openbaren en blootleggen'. Tacitus, *Historiën*, boek 2, 77. *Théorie*, p. 283, voetnoot 2.
[26] '« Mahomet, dit Montesquieu, trouva les Arabes guerriers; il leur donna de l'enthousiasme, et les voilà conquérants. » Cette turbulente inquiétude, caractère distinctif des états populaires, signe certain d'un vice intérieur de constitution, comme les passions haineuses sont dans l'homme le symptôme d'un vice de tempérament, ne pouvant s'étendre par les armes, a pris une direction non moins funeste que la guerre à l'humanité. Le soif de l'or a remplacé la fureur des conquêtes, et la fièvre dévorante qu'il allume est devenue le principe de l'existence des républiques et du caractère national de leurs citoyens. Hors d'état d'étendre leur territoire, elles ont tout fait, tout bravé, tout souffert, pour étendre leur commerce. (Voetnoot 1: On n'ignore pas les avanies que les nations commerçantes endurent à la Chine et au Japon, pour obtenir la permission d'y commercer). Le commerce est devenue la seule affaire de leurs gouvernements, la seule religion de leurs peuples, le seul sujet de leurs querelles. Entraînées par ce délire universel, les administrations les plus sages n'ont vu de puissance que le commerce, de richesses que l'argent, de prospérité que le luxe: et l'égoïsme, les

besoins factices et immodérés, l'extrême inégalité des fortunes, comme un chancre dévorant, ont attaqués les principes conservateurs des sociétés. *La guerre présente a révélé à l'Europe l'étendue et la gravité du mal.* (Voetnoot 2: *Aperiet et recludet contecta et tumescentia vulnera bellum ipsum*. Tacit. *Hist*. II, 77). L'intérêt a paru le dieu de l'homme, et ce dieu a exigé en sacrifice toutes les vertus. Si l'univers est son temple, son sanctuaire est dans les républiques: étrange destinée de ces gouvernements, qui semblent n'exister que pour détruire l'espèce humaine, ou pour la corrompre!' *Théorie*, p. 282-283.

[27] 'Une observation importante et peut-être décisive, est que ce n'est que depuis que le commerce a pris en Europe une grande faveur, et qu'on a voulu en faire, souvent malgré la nature, la fin et le moyen de tous les gouvernements, que les politiques modernes ont insisté sur la nécessité de ce qu'ils appellent la division des pouvoirs et la création d'un pouvoir législatif séparé: preuve évidente que c'est à la réunion d'une société commerçante à la société politique, que l'Angleterre doit cette législation particulière qui *déconstitue* la société politique pour constituer la société mercantile, qui ôte au monarque le *pouvoir* de faire, et ne lui laisse que le *pouvoir* d'empêcher, qui lui donne la direction de la force publique, et peut lui refuser les moyens de la mettre en mouvement, et qui ne laissant ainsi à la volonté générale qu'un *pouvoir* négatif, la met hors d'état de remplir parfaitement la fin de toute société; constitution que la foule admire, parce que l'administration y est sage et habile; société où elle croit beaucoup de *vie*, parce qu'elle y voit beaucoup de *mouvement*, et où elle trouve beaucoup de bonheur, parce qu'elle y voit de grandes richesses'. *Théorie*, p. 354-355.

[28] *Théorie*, p. 353.

[29] 'Les professions distinguées, sacerdotales et militaires, auront part au pouvoir législatif, parce que leurs membres seront *actionnaires*, dans le commerce de l'État, comme les autres membres de la société. Ainsi l'individu sera *pouvoir* dans la société commerçante, et *sujet* revêtu d'une fonction sociale ou distinguée dans la société politique ou religieuse; et pour cette raison, il pourra être commerçant, sans cesser d'être distingué'. *Théorie*, p. 353.

[30] Op het moment dat hij de *Reflections* schrijft, is Burke een vriend van de *monarchiens*, die de Franse adel op willen laten gaan in een brede klasse van notabelen. In latere jaren schuift hij echter op naar rechts, en wordt hij in Engeland de voornaamste steunbeer van de contrarevolutionaire émigrés.

[31] 'Dans une république, où le pouvoir réside dans le sénat, ou dans le peuple, le *souverain* nomme le *gouvernement*, ou ce qu'on appelle le *pouvoir* exécutif. Non-seulement il en nomme les membres, mais il établit des lois qui déterminent ses fonctions, tracent sa marche, règlent son action: or un pouvoir qui donne des lois à un autre pouvoir, qui détermine ses fonctions, règle son action, trace sa marche, nomme les membres qui l'exercent, et les destitue s'ils s'écartent des règles qu'il leur a tracées, se confond avec lui, et leur séparation ou distinction est purement idéale. Un prince qui dicterait à son ministre toutes les décisions qu'il devrait rendre, toutes les démarches qu'il devrait faire, assurément se confondrait avec lui'. *Théorie*, p. 329.

[32] *Théorie*, p. 315.

[33] *Théorie*, p. 334.

[34] *Théorie*, p. 311.

[35] Brief van de pretendenten, geciteerd door Diesbach, *op. cit.*, p. 218. Volgens Diesbach werd de brief geschreven door Calonne, wellicht in samenwerking met Rivarol.

'Quoique la monarchie déchirée réclame vos efforts, dites-vous bien que c'est plutôt au secours du monarque que vous courez; souvenez-vous, noblesse française, que vous n'êtes ni souveraine comme en Allemagne, ni féodale comme en Pologne, ni législative comme en Angleterre, ni caste sacrée comme dans l'Inde; mais que, née de l'honneur, vous devez vivre et mourir sur les marches du trône. Ne cherchez pas à rendre les rigueurs héréditaires, sous le prétexte que les faveurs l'étaient aussi; que la grâce soit plus exacte que la justice et que l'enfant, toujours honoré des vertus de son père, soit toujours absous de ses crimes. Unis par le malheur, n'allez pas vous laisser désunir par le succès, de peur qu'on ne dise que l'adversité n'a pu vous mûrir et de peur que l'État ne tombe de l'anarchie populaire dans les dissensions aristocratiques'.

[36] En in de *Législation primitive* duidt Bonald de adel aan als 'ministre', hetgeen oorspronkelijk 'dienaar' betekende, respectievelijk als 'le ministère public', wat men zou kunnen vertalen als 'de klasse die de publieke zaak dient'.

[37] Op pagina 107.

[38] Op pagina 202.

[39] Op pagina 107-108.

[40] 'Si la noblesse doit être fonction, elle ne doit pas être pouvoir'. *Théorie*, deel 2, p. 343.

[41] 'Ils [de Poolse edelen, die de monarchie electief maakten] cessèrent d'être nobles, *ministres*, c'est-à-dire *serviteurs*, et devinrent patriciens, ou pouvoir eux-mêmes, puisqu'ils en disposèrent par l'élection'. *Traité du ministère public*, p. 340.

[42] *Théorie*, p. 338.

[43] 'La noblesse, qui conserve l'État, se changeait peu à peu en une aristocratie qui le détruit, et l'ordre s'éclipsait de plus en plus, à mesure que quelques-uns de ses membres attiraient sur eux seuls tous les regards et toute la considération'. *Traité du ministère public*, p. 144.
'[D]ans toute société constituée, menacée de révolution, la défection commencera par la partie de ses ministres à qui des institutions étrangères à leurs fonctions sociales ont donné une existence placée en quelque sorte hors de la constitution. Ainsi dans la maison, le bruit et le désordre viennent communément des enfants gâtés'. *Op. cit*., p. 146.
[44] De discriminatie van de provincieadel door de hofadel was één van de hoofdthema's van de *Gazette de Paris*, een royalistische krant die zich op de provincie-adel richtte. Laurence Coudart, *La Gazette de Paris. Un journal royaliste pendant la Révolution française (1789-1792)*. L'Harmattan, Parijs, 1995, p. 208.
[45] *Projet pour la Corse*, in: Rousseau, *Œuvres complètes*. Editie Bernard Gagnebin and Marcel Raymond. Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Parijs, 1961. Deel 'Ecrits politiques', p. 390. Het Rousseau-citaat in *Théorie* p. 272 zou erop kunnen duiden dat Bonald zijn conceptie van de 'aristocratie' ontleent aan Rousseau.
[46] *Exposé de notre antique et seule légale constitution française d'après nos loix fondamentales*. Senneville, Parijs, 1792, p. 23 e.v.
[47] Cf. Bonald: 'La noblesse est *une* quand il faut périr'. *Théorie*, p. 351.
[48] Dit is het centrale thema van hoofdstuk 7 van Bonalds *Traité du ministère public*.
[49] 'Unité, unité, unité'. *Théorie*, II, p. 195.
[50] Gedurende het Restauratietijdperk wordt Bonald zelf door de koning in het Hogerhuis benoemd. Deze eer kan hij onmogelijk weigeren. Toch blijft hij ten opzichte van het Hogerhuis altijd bijzonder kritisch. Michel Toda, *Bonald. Théoricien de la contre-révolution*. Clovis, Etampes, 1997, p. 104-105 en p. 183-184 noot 68. Dat Bonalds kritiek op het Hogerhuis representatief is voor de houding van de ultra's en de (provinciale) adel, blijkt uit David Higgs, *Nobles, titrés, aristocrates en France après la Révolution, 1800-1870*. Liana Lévi, Parijs, 1990, p. 220.
[51] Montlosier, een contrarevolutionair die als één van de weinigen altijd het bicamerale model zou blijven verdedigen, geeft in zijn *Souvenirs* een opsomminkje van contrarevolutionaire pamflettisten die aanvankelijk zwoeren bij het Engelse systeem, maar dit in 1793 tot mikpunt van hun hetze maakten: *chevalier* de Guer, *abbé* Talbert, Ferrand, Courvoisier en d'Antraigues.
[52] Montesquieu weidt in zijn *Esprit des Lois* uit over de wreedheden die de Spanjaarden, uit naam van het christendom, begingen in hun Latijns-Amerikaanse koloniën. En Voltaire drijft in zijn *Candide* de spot met de Spaanse inquisitie, die Maistre juist verdedigt. Joseph de Maistre, *Lettres à un gentilhomme russe sur l'inquisition espagnole* (1815).
[53] Wanneer het napoleontisch leger in 1805-1807 Spanje binnendringt, stuit het er op hardnekkig verzet van de conservatieve Spanjaarden, die dan een nieuwe militaire tactiek ontwikkelen: de guerilla.
[54] Fernand Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, deel 1, p. 81-82. Hun lof voor het Spaanse conservatisme hoeft overigens niet per se een steunbetuiging voor het Spaans absolutisme te betekenen. Veelbetekenend is in dit verband, dat de Franse legitimisten in de negentiende eeuw niet het Spaans royalisme steunen maar het Spaans ultraroyalisme dat bekend staat als het carlisme, en dat in sterke mate wordt gedreven door een streven naar herstel van de traditionele corporatieve vrijheden, de *fueros*.
[55] '[L]e pouvoir du prince était limité par les droits de la noblesse et du clergé'. *Théorie*, p. 232.
[56] 'Christierne, le Néron du Nord, fut un tyran qui n'exerça que son pouvoir particulier; le sénat qui le déposa fut un usurpateur, qui exerça aussi son pouvoir particulier; car il faut observer que l'autorité royale était à tel point anéantie en Danemark, que, par un article des conditions que le sénat faisait signer au prince auquel il déférait le vain titre de roi, conditions toujours plus dures à chaque changement de règne, le cas de la déposition était prévu, et le monarque y était expressément soumis'. *Théorie*, p. 261-262.
[57] Voltaire: '[Le Danemark] fut longtemps gouverné à peu près comme la Pologne. Ce fut une aristocratie à laquelle présidait un roi électif. C'est l'ancien gouvernement de presque toute l'Europe. Mais, dans l'année 1660, les états assemblés défèrent au roi Frédéric III le droit héréditaire et la souveraineté absolue. Le Danemark devient le seul royaume de la terre où les peuples aient établi le pouvoir arbitraire par un acte solennel'. Voltaire contrasteert het Deense despotisme met de Zweedse vrijheid: 'Cette Suède, despotiquement gouvernée, est devenue de nos jours le gouvernement de la terre le plus libre, et celui où les rois sont le plus dépendants. Le Danemark, au contraire, où le roi n'était qu'un doge, où la noblesse était souveraine, et le peuple esclave, devint, dès l'an 1661, un gouvernement entièrement monarchique'. Voltaire, *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne à Louis XIII*, hoofdstuk 188.
Condorcet kwalificeert de Deense monarchie als een 'despotisme populaire': 'C'est la populace qui a privé la Hollande de liberté, en rétablissant le stadhouderat en 1777. C'est elle qui, au lieu de corriger l'aristocratie tyrannique du Danemark, y a introduit le despotisme du prince, c'est-à-dire, le despotisme de la cour, des prêtres, des gens de loi'. Condorcet, *Idées sur le despotisme, à l'usage de ceux qui prononcent ce mot sans l'entendre*, hoofdstuk 15.

[58] 'Le pouvoir du prince était limité par les droits de la noblesse et du clergé'. *Théorie*, p. 261.
[59] Bonald citeert uit de *Histoire du Danemarck* van Mallet, een familielid van de gematigde contrarevolutionair Mallet du Pan. Het werk wordt uitgegeven te Kopenhagen in 1768 en vervolgens te Genève in 1788, gedurende de aristocratische prerevolutie.
[60] Deze analyse van Mallet komt overeen met die van La Beaumelle, die volgens Voltaire in zijn vijfde brief over de *Esprit des lois* aan had getoond 'que la définition de l'État despotique ne convenait point au Danemark, pays, dit-il, où un seul gouverne, mais par des lois fixes et établies'. CD-rom *Oeuvres complètes de Voltaire*, noot 9 van diens commentaar op de *Esprit de Lois*, boek 17, hoofdstuk 3, laatste zin.
[61] De passage 'zelfs al had zij het gewild' verwijst naar de door Voltaire en Condorcet gesignaleerde paradox dat de absolute monarchie in Denemarken het product was van de wil van het volk.
'Le despotisme politique n'existe donc pas plus en Danemarck, que dans la plupart des sociétés monarchiques d'Europe. « Le titre du roi de Danemarck à cette souveraineté qu'on appelle *absolue*, continue Mallet, est cette même loi royale qui la limite dans plusieurs points essentiels, et il ne peut l'enfreindre sans détruire les fondements mêmes de son pouvoir. Ainsi, de quelques termes que cette loi fasse usage pour exprimer que son autorité n'est plus assujétie à celle de personne, il n'en est pas moins vrai qu'un monarque Danois ne *peut seulement avoir la pensée* de changer l'ordre de la succession, la religion de l'État, ni l'époque de la majorité des rois; limitations qui constituent la vraie monarchie, et la distinguent essentiellement des États despotiques. »
Je vais plus loin, et je soutiens que, de quelques expressions dont la nation Danoise se soit servie dans l'acte par lequel son *pouvoir* général, pour exprimer sa pleine, entière et absolue indépendance de tout *pouvoir* particulier, ces expressions eussent-elles un caractère d'abjection et de servitude, tant qu'elle a conservé la succession héréditaire et les professions sociales, eût-elle voulu créer le despotisme, elle ne l'a pas pu'. *Théorie*, p. 265-266.
[62] Deze formule, die zoveel betekende als 'Aldus besloten' (vergelijk het Latijnse *mihi placet*), werd door de revolutionairen vertaald als 'Want zo behaagt het ons'. Zij legden haar dus uit als een symptoom van koninklijke willekeur, van despotisme. In het hedendaags Frans heeft de formule slechts die laatste betekenis behouden, en wordt zij hetzij gebruikt door historici die de mechanismen van de absolute monarchie niet vermogen te doorgronden, hetzij door werknemers die zich beklagen over de willekeur van hun baas.
[63] In de Verklaring van Verona (24 juni 1795) eist de graaf van Provence, de oudste van de beide troonpretendenten in ballingschap, de titel op van Lodewijk XVIII.
[64] 'Pour nos anciens jurisconsultes, il y avait en France un certain nombre de lois fondamentales que nos rois se déclaraient eux-mêmes dans l'heureuse impuissance de changer. Telle était la loi salique: qui excluait les femmes de la couronne. Telle était la division des ordres, telle était encore la maxime que l'impôt doit être voté par les États généraux. A la fin du dernier siècle on a publié sous le titre de *Maximes du Droit public François,* deux volumes in-4° afin de prouver que ces lois fondamentales garantissaient les droits les plus précieux d'un peuple libre'. CD-rom *Oeuvres complètes de Voltaire*, noot 43 bij de *Esprit des Lois*, boek 2.
[65] Bonald, *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997, p. 161-162.
[66] 'Par malheur ces lois, ou plutôt ces coutumes fondamentales, étaient un beau prétexte à remontrances, quand le parlement était en veine d'opposition; mais si l'on cherche quel moyen le sujet opprimé, rançonné, emprisonné sans jugement, dépouillé sans indemnité, avait de se faire rendre justice; on s'aperçoit bientôt que faute d'une constitution politique ces lois fondamentales n'étaient qu'un vain mot. Elles servaient au clergé, à la noblesse et au parlement pour défendre leurs privilèges; mais prétendre qu'il y avait des libertés en France et des garanties contre l'arbitraire, avant 1789, c'est un peu abuser du droit qu'on a de se moquer des gens'. CD-rom *Oeuvres complètes de Voltaire*, noot 43 bij de *Esprit des Lois*, boek 2.
[67] *Théorie*, p. 266.
[68] 'Ex officio': Nederlandse vertaling van de door Bonald gebruikte Franse formule 'à titre d'office'. De term 'office' verwijst naar het ciceroniaanse *officium*, dat de drieledige betekenis heeft van ambt, erewaardigheid en plicht.
[69] 'La France avait plus de constitution qu'aucune autre société, puisque le pouvoir général y était plus constitué, c'est-à-dire mieux défendu et plus limité que tout autre État monarchique. – Religion publique, monarchie héréditaire, distinctions héréditaires et permanentes, non-seulement dans les personnes, mais dans les choses, immunités du clergé, prérogatives de la noblesse, privilèges des provinces, des villes, des corps, grands offices de la couronne, prééminences de la pairie, attributions des cours souveraines, inamovibilité des charges de magistrature, tout était, quant à son existence politique, indépendant du monarque. Cette inamovibilité des charges, les *mœurs* l'avaient étendue a presque tous les emplois civils et militaires; les professions mécaniques étaient fixées par l'établissement des maîtrises; jusqu'aux dernières fonctions de la domesticité, tout existait par soi-même autour du souverain, tout était possédé *en titre d'office*, tout était propriété. La propriété, comme une barrière impénétrable, placée par la nature elle-même entre la faiblesse et la force, formait autour du monarque une enceinte qu'il ne pouvait franchir; et lui-même, pauvre au milieu de propriétaires, dépendant au milieu d'hommes libres, appartenait à tel point à la nation, qu'il n'avait pas même les facultés du dernier citoyen, et ne pouvait posséder de propriété particulière qui ne fût, par les lois, réunie au domaine public au bout de dix ans de

possession. « Le domaine de la couronne est comme la dot du royaume, donné au roi à cause de la royauté, et par conséquent inaliénable, de même que la dot qu'une femme a apportée à son mari. » (*Hénault*.) Comparaison sublime, et qui établit d'une manière aussi touchante qu'elle est exacte, les vrais rapports du roi avec son État'. *Théorie*, p. 212-213.

[70] In zijn gezaghebbende zeventiende-eeuwse woordenboek definieert Furetière een 'conseil' als een 'assemblée de notables personnes ou officiers pour délibérer sur les affaires publiques ou pour juger sur les différends des particuliers'. Antoine Furetière, *Dictionnaire universel*, uitgave SNL-Le Robert, Parijs, 1978.

[71] De Raad van State wordt, zoals bijna alle andere corporaties, door de revolutionairen afgeschaft. Na de Revolutie zal de monarch Napoleon Bonaparte hem echter weer in ere herstellen.

[72] Zie bijv. Bodin, *Troisième livre de la république*, hoofdstuk 1; Bossuet, *Politique de l'écriture sainte*, boek 10, art. 2; Hobbes, *Leviathan*, deel 2, hoofdstuk 25.

[73] '*Autorité* et *conseil* se trouvent dans toute société composée d'hommes et de propriétés. Ainsi, dans la société naturelle ou la famille, l'homme est *autorité*, pour être obéi de tous les membres de la famille; la famille est *conseil*, pour l'exploitation de la propriété commune. Ainsi, dans la société politique, le roi doit être *pouvoir* ou *autorité*, pour faire obéir l'homme social par l'emploi de la *force*; et il y aura un *conseil*, pour diriger l'administration des propriétés publiques. Dans une société constituée, l'administration générale est donc *le roi en son conseil*'. *Théorie*, II, p. 244.

[74] 'L'écueil de ceux qui gouvernent est de vouloir *toujours* gouverner, de vouloir *tout* gouverner, de vouloir gouverner avec ostentation. L'administration doit agir comme la nature, par une action continuelle, mais inaperçue; on doit sentir son *influence*, bien plus qu'on ne doit apercevoir son *action*'. *Théorie*, II, p. 244.

[75] De kamers in de laatste zin van het citaat zijn de beide kamers van het Engelse parlement: het Lagerhuis en het Hogerhuis.
'Vous me faites la guerre sur le pouvoir absolu […]. Ce mot absolu, qui n'est pas synonyme d'arbitraire, trompe beaucoup d'esprits. Si on l'entendait bien, il pourrait trouver grâce; car absolu ne veut dire que définitif, et quel est le pouvoir politique et même domestique qui ne soit pas définitif… Vous le voyez, je ne sais pas pourquoi, entouré d'échafauds; le pouvoir populaire est bien plus absolu et surtout bien plus cruel. Nous en avons vu de belles preuves. Toute la différence est que le pouvoir royal absolu est tempéré par un conseil, et que le pouvoir des Chambres, tout aussi absolu, n'est tempéré par rien'. Brief d.d. 14 januari 1828 van Bonald aan Madame de Sèze, geciteerd door Michel Toda, *Bonald, théoricien de la contre-révolution*. Clovis, Étampes, 1997, p. 175-176, noot 63.

[76] François Bluche, *L'ancien régime. Institutions et société*. Editions de Fallois, Parijs, 1993, p. 44.

[77] Bluche, *op. cit*., p. 182.

[78] Bluche, *op. cit*., p. 175.

[79] Toespeling op de revolutionaire volkstribuun Danton, die onder het ancien régime dansmeester was geweest.

[80] 'C'est cependant celui qu'appellent par leurs vœux, que hâtent par leurs efforts, tant d'imbéciles ou de fripons, qui, dans leurs déclamations insensées, qualifient de despotisme tout *pouvoir* unique, et ne se doutent pas que le despotisme et la démocratie sont, au fond, le même gouvernement. Ce n'est pas seulement parce que le *pouvoir* dans tous les deux est sans limites déterminées, ou limité seulement par la force militaire et par l'insurrection populaire; ce n'est pas uniquement parce qu'il n'y a rien de fixe dans les choses, ni dans les personnes, que le despote fait un ministre d'État d'un jardinier, comme le peuple souverain fait un législateur d'un maître à danser, que l'un pille une maison en vertu des mêmes lois par lesquelles l'autre s'approprie une succession: le trait le plus marqué de leur identité, parce qu'il est dans la *nature* même de l'un et de l'autre, est l'acharnement avec lequel le peuple dans ses révolutions, et le despote dans ses conquêtes, cherchent à anénantir les distinctions héréditaires, par la mort ou l'exil de ceux qui en sont revêtus. Ce n'est pas, comme on le croit communément, à la jalousie ombrageuse du despote, ou aux vengeances populaires que ces illustres victimes sont immolées, mais au despotisme et à la démocratie mêmes; c'est-à-dire, aux principes de ces gouvernements, qui s'empressent de substituer leur nivellement caractéristique aux distinctions propres à la monarchie, comme le nouveau propriétaire d'un hôtel en fait enlever l'inscription et les armoiries pour y substituer son nom et son écusson. […] Et toujours plus rapprochés, ils finissent par se confondre, et le despotisme de tous aboutit au despotisme d'un seul'. *Théorie*, p. 283-284.

[81] Zijn bezwaren tegen sociale nivellering verwoordt Montesquieu met name in zijn kritiek op de Engelse samenleving (*Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 4, 8 en 9) en in boek 8, hoofdstuk 6: 'Comme les démocraties se perdent, lorsque le peuple dépouille le sénat, les magistrats et les juges de leurs fonctions, les monarchies se corrompent, lorsqu'on ôte peu à peu les prérogatives des corps, ou les privilèges des villes. Dans le premier cas, on va au despotisme de tous; dans l'autre, au despotisme d'un seul'.

[82] *Théorie*, p. 284-285.

[83] 'Ainsi la nature doit être le seul *pouvoir* législatif des sociétés; et elle est effectivement l'unique législateur des sociétés constituées, dont le pouvoir n'a d'autre chose à faire qu'à rédiger, en loi écrite, les coutumes qu'a établies la volonté générale de la société ou la nature, ou à faire les changements dont elle indique le besoin. Le

pouvoir général ou le monarque, en remplissant cette fonction, manifeste donc la volonté générale dont il est l'exercice et l'organe, puisqu'une coutume n'a acquis force de loi dans une société constituée, que parce que la société a eu la volonté générale de la suivre. Le monarque n'est donc, pour ainsi dire, que le secrétaire de la nature, et il ne doit écrire que sous sa dictée. Clovis, Charlemagne, saint Louis, n'ont fait que rédiger d'anciennes coutumes, ou donner des développements *nécessaires* à des lois déjà existantes; ils n'ont pas été des *législateurs*, parce qu'il n'a jamais existé des *législateurs* que dans les sociétés qui n'ont pas voulu de la nature pour *législatrice*'. *Théorie*, p. 328-329.

[84] *Théorie*, p. 331.

[85] *Théorie*, p. 315-316.

[86] 'Toutes ces lois sont donc des rapports nécessaires, qui dérivent de la nature des choses; donc la nature seule établit ces rapports, donc la nature seule doit faire les lois, donc la nature seule a le pouvoir législatif'. *Théorie*, p. 317.

[87] Het kinderloos overlijden van de Spaanse koning Karel II in november 1700 stelt Europa voor de vraag wie de overleden vorst moet opvolgen. De keizer, Engeland, Holland en de vorsten van protestants Duitsland geven de voorkeur aan een Habsburger. Lodewijk XIV en de Spanjaarden daarentegen wensen Lodewijks kleinzoon op de Spaanse troon te zien. Aldus verdeeld storten de Europese mogendheden zich in de Spaanse Successieoorlog, die door tijdgenoten wordt aangeduid als de « tweede Honderdjarige Oorlog ». (Vandaar het verband dat Bonald, enkele passages verderop in de tekst van de *Théorie du pouvoir*, legt tussen de beide oorlogen). De Spaanse Successieoorlog zal eerst eindigen met het verdrag van Utrecht (1713), dat de Spaanse kroon toewijst aan de Bourbons en een nieuw, duurzaam evenwicht vestigt in Europa.

[88] 'Elle indique à la société le vice d'une loi défectueuse ou incomplète, par le caractère des troubles dont elle est agitée; comme dans le corps humain, elle indique l'espèce de remède par le genre de la maladie. Ainsi l'on peut apercevoir la cause des troubles qui agitent la Pologne dans le vice de sa loi politique sur la succession au trône; la cause des révolutions fréquentes de la Suède, dans le vice de sa constitution politique qui fait un *pouvoir* de chaque ordre dans l'État; et l'origine de la guerre qui s'éleva en Espagne pour la succession à la couronne, dans l'imperfection de la loi politique qui rend les femmes habiles à succéder'. *Théorie*, p. 327.

[89] Dat kan men opmaken uit het feit dat dit, en niet Burke, de auteurs zijn die Bonald in boek 6, hoofdstuk 3 citeert. Naar Burke verwijst hij in heel zijn werk überhaupt maar één maal.

[90] De voorstelling die ik hier geef van het koninklijk absolutisme is enigszins gechargeerd. Zo stellen zowel Bodin als Bossuet dat de vorst slechts bij wijze van uitzondering dient te tornen aan bestaande gewoonten, altijd dient na te gaan of de bestaande wetten geen soelaas bieden, en veranderingen slechts voorzichtig dient door te voeren. Bodin kent bovendien een zekere rol toe aan de hooggerechtshoven, en volgens bepaalde interpretaties kadert hij zijn 'rechtspositivisme', als men daar bij hem überhaupt al van kan spreken, in binnen een vrij dwingend kader van normatieve en institutionele begrenzingen. Daarom gebruiken sommige feodale aristocraten, zoals d'Antraigues, Bodin *tegen* het absolutisme. Zo ook laat Bonald Bodin spreken tegen de hofadel (*Théorie*, p. 247-248).

[91] 'Le pouvoir absolu est un pouvoir indépendant des hommes sur lesquels il s'exerce; le pouvoir arbitraire est un pouvoir indépendant des lois en vertu desquelles il s'exerce'. Bonald, *La vraie Révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 125.

[92] De tekst van Rousseau die Bonald hier vrijelijk citeert, is afkomstig uit de volgende passage uit het *Contrat social*, waarin Rousseau het gewoonterechtelijke concept van de 'lois fondamentales' verwerpt: 'Les lois qui règlent [le rapport du souverain à l'Etat] portent le nom de lois politiques, et s'appellent aussi lois fondamentales, non sans quelque raison si ces lois sont sages. Car s'il n'y a dans chaque Etat qu'une bonne manière de l'ordonner, le peuple qui l'a trouvée doit s'y tenir: mais si l'ordre établi est mauvais, pourquoi prendrait-on pour fondamentales des lois qui l'empêchent d'être bon? D'ailleurs, en tout état de cause, un peuple est toujours le maître de changer ses lois, même les meilleures; car s'il lui plaît de se faire mal à lui-même, qui est-ce qui a droit de l'en empêcher?' *Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 12, tweede alinea.

Het Rousseau-citaat wordt herhaald in het *Discours préliminaire* van Bonalds *Législation primitive*, dat teruggrijpt op Cicero: 'Il y a […] une loi primitive, fondamentale, souveraine, une loi-principe, *lex-princeps*, comme l'appelle Cicéron, une loi que l'homme n'a pas faite, et qu'il ne peut abroger'. *Législation primitive*, p. 181.

'Je le répète, le pouvoir absolu est un pouvoir indépendant des sujets; le pouvoir arbitraire, un pouvoir indépendant des lois: et lorsque vous érigez le peuple en pouvoir, vous ne lui donnez pas un pouvoir absolu, puisqu'il est dépendant de tous les ambitieux, et le jouet de tous les intrigants; vous lui conférez nécessairement un pouvoir arbitraire, c'est-à-dire un pouvoir indépendant des lois, mêmes de celles qu'il se donne lui-même. Car un peuple, s'il en faut croire J.-J. Rousseau, « a toujours le droit de changer ses lois, même les meilleures; car s'il veut se faire mal à lui-même, qui est-ce qui a le droit de l'en empêcher? »'. *Théorie du pouvoir,* p. 128.

[93] 'Et remarquez qu'il faut toujours quelque chose d'absolu dans un État, sous peine de ne pouvoir gouverner. Quand l'absolu est dans la constitution, l'administration peut être sans danger modérée et même faible: mais

quand la constitution est faible, il faut que l'administration soit très forte; elle visera même à l'arbitraire, et les idées les plus libérales dans les agents du pouvoir n'empêcheront pas cet effet inévitable'. *Idem.*

[94] Men zou hiertegen kunnen aanvoeren dat conservatisme en monarchisme elkaar tegenwoordig niet meer één op één dekken, maar wanneer men zich in herinnering roept wat Bonald 'het geheim van de monarchie' noemt, blijft de stelling overeind.

[95] Met 'conservatief' doel ik, in deze specifieke passage, op het afwijzen van de revolutionaire hervormingen; met 'aristocraten' op de aanhangers van het aristocratisch, anti-absolutistisch gedachtengoed. Dat Bonalds keuze representatief is voor de conservatieve aristocraten, moge blijken uit Montlosiers *Observations sur l'adresse de l'ordre de la noblesse française, de M. le comte d'Entraigues*. Z.p., 1792, p. 8-9.

[96] 'Il est certainement étrange que […] on aille chercher des définitions exactes de l'ancienne constitution française, sous Dagobert ou Charles-le-Chauve, plutôt que sous Louis XII, Henri IV ou Louis XIV'. Bonald, *La vraie Révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 91.

[97] Dat Montesquieu streeft naar herstel van de monarchie van Lodewijk XIV omdat die getemperd is in vergelijking met de monarchie van Lodewijk XV, is althans de opvatting van Beik, die zich, wat dit betreft, in de traditie plaatst van Carcassonne en Mathiez. Paul-Henri Beik, 'The French Revolution seen from the right. Social theories in motion, 1789-1799', in: *Transactions of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1956, vol. 46, deel 1, p. 7; Elie Carcassonne, *Montesquieu et le problème de la constitution française au XVIIIe siècle*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1927; Albert Mathiez, 'La place de Montesquieu dans l'histoire des doctrines politiques du XVIIIe siècle', in: *Annales historiques de la Révolution française*, jaargang 7, 1930, p. 97-112.

[98] 'La grande noblesse ne veut pas se laisser enfermer dans la définition d'une noblesse fonctionnelle, ayant dans la Nation une mission précise mais limitée – ce qui est l'idéal de l'autre noblesse. Elle se perçoit comme une élite à vocation généralisée'. Guy Chaussinand-Nogaret, *La noblesse au XVIIIème siècle. De la féodalité aux lumières*. Editions Complexe, Brussel, 1984, p. 126.

[99] Elitisme contra egalitarisme, maar beide ten koste van het volk.

XVI Onderwijs voor een elite

[1] O.a. David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 7; Charlotte Muret, *French royalist doctrines since the Revolution*. Columbia University Press, New York, 1933, p. 16; Henri Moulinié, *De Bonald. La vie, la carrière, la doctrine*. Alcan, Parijs, 1916, p. 440-441.

[2] 'L'éducation est l'action exercée par les générations adultes sur celles qui ne sont pas encore mûres pour la vie sociale. Elle a pour objet de susciter et de développer chez l'enfant un certain nombre d'états physiques, intellectuels et moraux que réclament de lui et la société politique dans son ensemble et le milieu spécial auquel il est particulièrement destiné. Il résulte de la définition qui précède que l'éducation consiste en une socialisation méthodique de la jeune génération'. Emile Durkheim, *Éducation et sociologie*. Presses universitaires françaises, Parijs, 2000 (1922), p. 51.

[3] *Théorie*, deel II, p. 193: 'Dans la société, il faut, s'il est possible, tout *socialiser* ou *généraliser*'.

[4] Een andere reden was uiteraard dat hun juridisch bestaan op privileges berustte. De afschaffing van de privileges betekende automatisch afschaffing van het onderwijs.

[5] Guy Chaussinand-Nogaret, *La noblesse au XVIIIème siècle. De la féodalité aux lumières*. Editions Complexe, Brussel, 1984, p. 96-97.

[6] Een voorbeeld van zulk een verlicht aristocraat was de keurvorst van Würtemberg. Zie Dominique Marie, 'Le rêve aristocratique: L.-E. de Wurtemberg, correspondant de Rousseau', in: *Les études Jean-Jacqes Rousseau*, speciaal nummer 'Rêver Rousseau', nr. 8, 1996.

[7] Jean-Jacques Rousseau, *Emile ou l'éducation* (1762).

[8] Andere anti-Emiles zijn: *Dom* Jean-Pierre Déforis, *Préservatif pour les fidèles contre les sophistes et les impiétés des incrédules... suivi d'une Réponse à la lettre de J.-J. Rousseau à M. de Beaumont* (1764); *abbé* Yvon (de christelijke medewerker van de *Encyclopédie*), *Lettre à Monsieur Rousseau pour servir de réponse à sa lettre contre le mandement de M. l'archevêque de Paris*. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1763; Jacob Vernes (de Geneefse predikant), *Lettre sur le christianisme de Jean-Jacques Rousseau* (1764); *abbé* Bergier (de rationalistische apologeet), *Le Déisme réfuté par lui-même ou Examen en forme de lettres des principes d'incrédulité répandus dans les divers écrits de M. Rousseau* (1765); Voltaire (die zijn jaloezie jegens Rousseau nauwelijks kan verbergen) in het anonieme pamflet *Le sentiment des citoyens* (1764); kardinaal Gerdil (een Italiaanse malebranchiaan), *Réflexions sur la théorie et la pratique de l'éducation contre les principes de M. Rousseau*. Neaulme, Den Haag, 1764 (vele herdrukken, tot in 1826); Jean-Henri-Samuel Formey (een Pruisische protestant), *Anti-Emile, ou Emile chrétien consacré à l'utilité publique*. J. Pauli, Berlijn, 1762; abbé C***, *Anti-*

Emile ou précis simple d'une éducation solide. Lyon, 1762; *père* André (de cartesiaan en Jezuiët), *Anti-Emile ou Réfutation du nouvel ouvrage de J.-J. Rousseau intitulé « Emile ou l'Education »* (1762).

[9] John Locke, *Some thoughts concerning education*. A. and J. Churchill, Londen, 1693. Dit boek gold een eeuw lang als het standaardwerk op het gebied van opvoeding, en tevens als het belangrijkste werk van Locke. Alleen al in de achttiende eeuw verscheen het in 53 edities, waaronder zestien Franse en twee Nederlandse.

[10] *Théorie*, II, p. 199-200. De beroepsopleidingen waartegen Bonald ageert zijn de militaire hogescholen, waarvan de eerste werden opgericht aan het eind van het ancien régime. Emmanuel Le Roy Ladurie, *L'Ancien Régime*. Hachette, Parijs, 1991, II, p. 210. Tijdens de Revolutie zouden er nog andere instellingen van (hoger) beroepsonderwijs ontstaan, zoals de voor onderwijzers bestemde normaalschool (*Ecole Normale*) en de ingenieursopleiding van de *Ecole Polytechnique*.

[11] *Théorie*, II, p. 195.

[12] *Theorie*, II, p. 238 e.v.

[13] Bonald duidt die middenklasse aan als de 'gemengde beroepen'. Zij bestaat namelijk uit advocaten, handelaren en artiesten die een 'gemengde', want half-publieke, half-private functie vervullen. *Théorie*, II, p. 208.

[14] De lagere klassen noemt Bonald de 'natuurlijke beroepen' (*professions naturelles*). Zij omvatten enerzijds de boerenstand, anderzijds de ambachten. *Théorie*, II, p. 208.

[15] Op dit punt maakt Bonald een uitzondering voor de leerlingen die zonen van armlastige *edelen* zijn.

[16] *Théorie*, II, p. 214.

[17] *Théorie*, II, p. 228.

[18] Het Latijn is de universele taal bij uitstek, omdat het (gedurende het ancien régime en in de negentiende eeuw) de taal is van de elites in alle Europese landen en in alle (door de elite uitgeoefende) beroepen. Bovendien is het voor iemand die goed Latijn kent, niet meer nodig om moderne talen als het Spaans, Italiaans, Frans of zelfs Engels te leren. Een goede kennis van het Latijn maakt kennis van deze nationale talen overbodig.

[19] *Théorie*, II, p. 223.

[20] *Théorie*, II, p. 228

[21] *Théorie*, II, p. 231.

[22] *Théorie*, II, p. 228.

[23] *Théorie*, II, p. 228-229.

[24] *Théorie*, II, p. 230. Bedoeld worden de *concours*, de vergelijkende competitieve examens die door de Franse revolutionairen werden ingesteld om het voor getalenteerden die niet tot de traditionele elite behoorden, mogelijk te maken op te klimmen in publieke loopbanen. Het systeem van de *concours* geldt nog altijd in Frankrijk en in veel landen en instituties die het hebben overgenomen, zoals de Europese Commissie, België en de voormalige Franse koloniën.

[25] *Théorie*, II, p. 240.

[26] *Théorie*, II, p. 238.

[27] *Théorie*, II, p. 240.

[28] 'Elle donne à l'un, dès l'âge le plus tendre, le goût des chevaux, des armes, des *chapelles*; elle donne à l'autre le goût des travaux domestiques, du ménage, des poupées'. *Théorie*, II, p. 240.

[29] Nadat zij de colleges en universiteiten hadden afgeschaft, hadden de revolutionairen weliswaar diverse plannen voor een nieuw onderwijsbestel ontwikkeld, maar die plannen hadden ze niet tot uitvoering gebracht. Tot deze plannen kan men rekenen: het liberale onderwijsproject van Condorcet, het quasi-communistische onderwijsproject van de jacobijn Le Peletier, en de wet van de jacobijn Bouquier, die het formeel onderwijs verving door de politieke leerschool van de revolutionaire vergaderingen. Bronislaw Baczko, 'Instuction publique', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Institutions et créations', p. 282-292; Claude Lelièvre, *Histoire des institutions scolaires depuis 1789*. Nathan, Parijs, 1990, p. 11-26.

[30] Baczko, *op. cit*., p. 295.

[31] Het standsonderscheid tussen lager en middelbaar onderwijs vervaagt in Frankrijk pas na de Eerste Wereldoorlog, en wordt eerst definitief opgeheven door de structuurhervormingen aan het begin van de Vijfde Republiek. Lelièvre, *op. cit*., hoofdstukken 5 en 7.

[32] Dit zal zo blijven tot Guizots onderwijswet van 1833.

[33] Lelièvre, *op. cit*., p. 58.

[34] *Théorie*, II, p. 205.

[35] *Théorie*, II, p. 194-195. Joseph de Maistre verdedigt dezelfde visie in zijn 'Cinq lettres sur l'instruction publique en Russie, à M. le comte Rasoumowski, ministre de l'instruction publique', opgenomen in: *Lettres et opuscules inédits de Joseph de Maistre*. Goemaere, Brussel, 1851, deel 2.

[36] *Théorie*, II, p. 195.

[37] Lelièvre, *op. cit*., p. 27; Baczko, *op. cit*., p. 295.

[38] Bonalds plan voor een contrarevolutionair georiënteerde nationale catechismus is een reactie op enerzijds de circa tweehonderd revolutionaire catechismi, die allemaal een nationale strekking hadden, anderzijds de veelheid aan kerkelijke catechismi die bestaan had in het ancien régime, waarin als het ware elk van de tweehonderd bisdommen zijn eigen catechismus had. De idee van een nationale catechismus met een conservatieve strekking zou worden verwezenlijkt door Napoleon, die een katholieke catechismus invoerde welke voor heel het keizerrijk gold. Jacques-Olivier Boudon, *Histoire du Consulat et de l'Empire, 1799-1815*. Perrin, Parijs, 2000, p. 196.
'[E]t à propos de Catéchisme, je ne puis m'empêcher d'exprimer le vœu qu'on en adopte un, et un seul pour tout le royaume. Unité, unité, unité'. *Théorie*, deel 2, p. 195. Vgl. *De l'éducation dans la société*, p. 226, noot 1: 'Il serait plus important qu'on ne pense d'avoir un seul catéchisme pour toute la France. Unité, uniformité, union. Unité dans la constitution, uniformité dans l'administration, union entre les hommes'.
[39] 'Elever tous les hommes sociaux, ou tous les hommes qui doivent former la société, c'est élever la société même. Or la société est un être perpétuel: donc il faut un instituteur *perpétuel*. La société ne peut être élevée ni dans un même lieu, ni dans une seule personne: il faut donc un instituteur *universel*, qui puisse élever à la fois des personnes différentes, et en divers lieux. Mais la société est *une*, et elle doit avoir une éducation uniforme, malgré la succession des temps, la diversité des lieux et la multiplicité des personnes. Il faut donc un instituteur *uniforme*, qui puisse donner la même éducation dans tous les temps, dans tous les lieux et à toutes les personnes. Donc il faut *un* corps; car un corps chargé de l'éducation publique est un instituteur *perpétuel*, *universel*, *uniforme*, quant au temps, aux lieux et aux personnes'. *Théorie*, II, p. 202.
[40] Onder het bewind van Napoleon wordt het hoger onderwijs in Nederland, dat tot dan toe een aangelegenheid van gemeentelijk en gewestelijk bestuur was geweest, geheel georganiseerd naar Frans, centralistisch model (keizerlijk decreet d.d. 22 oktober 1811). De oude, puur op het standsbeginsel gebaseerde tweedeling tussen lager en hoger onderwijs wordt bovendien vervangen door een (meer van het individu uitgaande) driedeling in lager, middelbaar en hoger onderwijs. Ook het lager en het middelbaar onderwijs worden voorwerp van nationaal overheidstoezicht. Het bestuursapparaatje dat daartoe wordt ingesteld vormt het embryo van wat veel later, in 1912, ons Ministerie van Onderwijs zal worden.
[41] Lelièvre, *op. cit*., p. 39-46.
[42] Lucien Jaume, *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*. Fayard, Parijs, 1997, p. 244-246.
[43] Lelièvre, *op. cit*., p. 113. Men denke met name aan de *Ecoles Normales Supérieures* te Saint-Cloud en te Fontenay, de normaalscholen en de Ecoles Primaires Supérieures. Men kan echter ook denken aan Sciences-Po en de ENA.
[44] *Théorie*, II, p. 202-203, p. 206.
[45] *Théorie*, II, p. 203-204, p. 206.
[46] Ook Bonald pleitte voor herstel van de Jezuïetenorde. Hij kreeg op dit punt veel kritiek van liberalen, zoals de *doctrinaire* J.-B. Salgues, *L'antidote de Mont-Rouge, ou Six questions adressées à Monseigneur l'évêque d'Hermopolis sur le projet de rétablir ou de tolérer les Jésuites et suivies de l'examen de leurs modernes apologistes, MM. Tharin, De Bonald, etc*. P. Moutardier, Parijs, 1827.
[47] Lelièvre, *op. cit*., p. 40.
[48] Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor het idee dat Napoleon de monarchie moest herstellen, en dat hij een voorbeeld moest nemen aan Karel de Grote: 'Durante el Consulado, es de notar la influencia de autores, no muy frecuentemente citados, sobre Napoléon, como el Vizconde de Bonald por ejemplo, cuyos escritos van dando forma a las ideas del Primer Cónsul de restauración de la monarquía, y dibujando ya con más claridad en su imaginación la idea grandiosa de revivir al gran imperio de Carlomagno, figura colosal que hechizará al Emperador durante su vida. En lo que se refiere específicamente a su obra, Napoleón irá durante este periodo mucho más allá de los simples diarios y periódicos, y escribe artículos anónimos en el *Moniteur*, (Monitor), el diario oficial de la nación, en los cuales muestra grandes dotes de polemista y hace gala de un virtuosismo propagandístico a toda prueba'. Eduardo Garzón-Sobrado, 'Obra literaria y escrita del emperador Napoleón I', http://inmf.org/eobraliteraria.htm.
[49] Lelièvre, *op. cit*., p. 36.
[50] Lelièvre, *op. cit*., p. 45.
[51] 'Il faut un corps, parce qu'il faut dans l'éducation publique perpétuité, universalité, uniformité, même vêtement, même nourriture, même instruction, même distribution dans les heures du travail et du repos, mêmes maîtres, mêmes livres, mêmes exercices, uniformité en tout et pour tout, dans tous les temps, et dans tous les lieux, depuis Brest jusqu'à Strasbourg, et depuis Dunkerque jusqu'à Perpignan; le ministre de l'éducation publique n'aura pas d'ordonnance à faire, ses fonctions se borneront à empêcher que d'autres n'en fassent, et à prévenir toutes les innovations, même les plus indifférentes en apparence, qui pourraient se glisser dans des établissements nombreux et éloignés les uns des autres'. *Théorie*, II, p. 204-205.
[52] We blijven in het classicistisch paradigma, want de wil is het werktuig van de rede, die de tegenvoeter is van de begeerten.

'Il faut… *vouloir*. C'est, en tout, ce qu'il y a de plus difficile; car le gouvernement, ainsi que l'homme, prend souvent ses *désirs* pour des *volontés*'. *Théorie*, II, p. 204. Cf. p. 206.
[53] 'Les corps dégénèrent, dira-t-on; voyez les corps en France au moment de la révolution! Les corps dégénèrent, quand ils ne sont pas occupés; et je veux les occuper. Les corps dégénèrent, quand le gouvernement cesse de les protéger ou de les surveiller; et je veux que le gouvernement les surveille et les protège. Les corps dégénèrent, quand le gouvernement met le désordre dans leur sein, en s'immiscant dans leur administration intérieure; quand il établit des commissions pour changer leurs règles, au lieu de maintenir l'ancienne discipline; et je veux que le gouvernement maintienne tout, et ne change rien'. *Théorie*, II, p. 205-206.
[54] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 96: 'La culture en effet sépare encore plus que la naissance, et elle dépend largement de la richesse. […] La ségrégation par l'éducation isole une élite de l'ensemble du second ordre, et hiérarchise les conditions des laissés pour compte'.
[55] *Théorie*, II, p. 225.
[56] *Théorie*, II, p. 225.
[57] *Théorie*, II, p. 209.
[58] Men denke bijvoorbeeld aan de prestigieuze officiersopleiding van Saint-Cyr, die werd opgericht om de zonen van armlastige edelen in staat te stellen officiersfuncties te vervullen.
[59] Chaussinand-Nogaret, *op. cit*., p. 99.
[60] *Théorie*, II, p. 216.
[61] *Théorie*, II, p. 218.
[62] Toen de Corsicaanse edelman Napoleone Buonaparte aankwam op de militaire academie, kon hij nog geen Frans. Henriette Walter, *Le français dans tous les sens*. Robert Laffont, Parijs, 1988, p. 154.
[63] Bijvoorbeeld een Nederlands dialect (in de Westhoek), een Duits (in Elzas-Lotharingen), een Italiaans (in de omgeving van Nice), een Occitaans (in Zuid-Frankrijk), een Bretons, Baskisch, Catalaans of Corsicaans dialect, of één van de vele *patois* (Franse dialecten), zoals het Waals of het Picardisch.
[64] De revolutionair *abbé* Grégoire hield in 1790-1791 een nationale enquête, waaruit naar voren kwam dat van de 25 miljoen inwoners van het koninkrijk slechts twaalf procent fatsoenlijk Frans sprak, en dat minder dan een kwart van hen die taal begreep. Walter, *op. cit.*, p. 115.
[65] *Op. cit*., p. 125.
[66] Hoewel De Feller zelf Franstalig was, stelde hij het op prijs dat de Vlaamse boeren het Frans niet machtig waren, aangezien zij hierdoor niet met liberale ideeën in aanraking zouden komen. (De Feller, *Itinéraire ou voyage de M. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*. Luik, 1823).
[67] Ook het verzet van de Duitse romantici tegen het Frans politiek, linguïstisch en cultureel (classicistisch) imperialisme kan als een uitloper van deze beweging worden beschouwd.
[68] Gedurende zijn verblijf in Duitsland ontmoette Bonald dienstplichtigen uit de Rouergue die door de Oostenrijkers krijgsgevangene waren gemaakt. Hij praatte dan met ze in hun gemeenschappelijk dialect. De Oostenrijkers dachten daarom dat hij een ontsnapt krijgsgevangene was, en sloegen hem in de boeien. Uiteindelijk wist Bonald hen duidelijk te maken dat er een misverstand in het spel was.
Behalve de dialecten verdedigde Bonald ook het Hongaars (de taal van de opstandige Hongaarse adel) tegenover het Duits, dat de taal was van de Oostenrijkse keizer Jozef II en diens liberale hervormingsplannen. *Théorie*, II, p. 219.
[69] *Théorie*, II, p. 219-220.
[70] *Théorie*, II, p. 235.
[71] Zelf echter presenteert Bonald zijn voorstel als een *terugkeer* naar de traditie: 'Ik laat enkel de oorspronkelijke staat der dingen terugkeren'. […] 'Onze koningen werden er zelf opgevoed; en onder meer Lodewijk de Dikke werd opgevoed in het klooster van Saint-Denis met de jongelieden van de maatschappelijke families, dat wil zeggen met de jonge adel van het koninkrijk'.
'Nos rois eux-mêmes y étaient élevés; et Louis-le-Gros, entre autres, fut élevé au monastère de Saint-Denis avec les jeunes gens des familles sociales, c'est-à-dire avec la jeune noblesse du royaume'. *Théorie*, II, p. 209.
[72] '[…] Je proscrirais toutes les nouveautés Anglaises, Américaines, philosophiques, philantropiques, toutes les nouveautés qui n'auraient que le mérite de la nouveauté'. *Théorie*, II, p. 193.

XVII Openbaar bestuur

[1] De *Théorie de l'administration publique* vormt, evenals de *Théorie de l'éducation sociale*, een supplement bij de *Théorie du pouvoir politique.*
[2] Klinck schildert Bonald af als voorstander van een centralisatie *à la fasciste*. David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996. Om te kunnen onderzoeken of het door Klinck geschetste beeld klopt, moet het concept 'centralisatie' eerst worden gedefinieerd en geoperationaliseerd. Zie hiervoor het lemma 'Centralisatie' in het aanhangsel, p. 453.

[3] Voor een toelichting op het gallicanisme en op de verschillende varianten hiervan, zie het lemma 'Gallicanisme' in het aanhangsel, p. 460.
[4] 'Bij gelijke geschiktheid', preciseert hij weliswaar. *Théorie*, II, p. 257. Bonalds aanbeveling reflecteert de benoemingspraktijk gedurende het ancien régime (Hubert Méthivier, *L'ancien régime*. Presses universitaires françaises, Parijs, 2001, p. 103) en wordt ook door Napoleon en de beide koningen van het Restauratietijdperk ter harte genomen. (Vanaf het concordaat van 1801 'la moitié des nouveaux évêques étaient d'origine noble'. David Higgs, *Nobles, titrés, aristocrates en France après la Révolution, 1800-1870*. Liana Lévi, Parijs, 1990, p. 258. Na de Restauratie van 1814, 'sur 96 nouveaux évêques, on compte […] 20 "roturiers". Guillaume Berthier de Sauvigny, *La Restauration*. Flammarion, Parijs, 1955, p. 306).
[5] *Théorie*, II, p. 267.
[6] In onder meer *De l'Eglise gallicane dans son rapport avec le Souverain Pontife*. Pélagaud fils et Roblot, Parijs, 1872 (1821).
[7] *Théorie*, II, p. 255.
[8] 'Le gouverneur est le Roi présent en sa province, l'évêque est le Roi présent en son diocèse, l'intendant est le Roi présent en sa généralité'. François Bluche, *L'ancien régime. Institutions et société*. Editions de Fallois, Parijs, 1993, p. 66.
[9] Dat de provinciale standenvergaderingen tot aan het eind toe vitaal bleven, wordt aangetoond door Marie-Laure Legay, *Les Etats provinciaux dans la construction de l'Etat moderne aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Droz, Genève, 2001.
[10] Het rechtsgebied van het *parlement* van Parijs omvatte ruim eenderde van het Franse territoir, terwijl dat van Dowaai zich slechts tot een klein district beperkte. Behalve de twaalf hooggerechtshoven die men als *parlements* aanduidde waren er ook nog andere hooggerechtshoven, die men *cours souverains* of *conseils souverains* noemde. Ook voor de lagere gerechtshoven bestonden er per regio verschillende benamingen. Zo noemde men de beroepshoven in Noord-Frankrijk *bailliages* (baljuwschappen) en in Zuid-Frankrijk *sénéchales*. Hubert Méthivier, *L'ancien régime*. Presses universitaires de France, Parijs, 2001, p. 52.
[11] 'Unité, et toujours unité!'. *Théorie*, II, p. 269.
[12] *Théorie*, II, p. 270.
[13] '[L]intérêt de la société est qu'il n'y ait point de plaideurs'. *Théorie*, II, p. 269.
[14] *Théorie*, II, p. 270.
[15] Patrick Guennifey, *Le nombre et la raison. La Révolution française et les élections*. Editions de l'EHESS, Parijs, 1993, p. 441.
[16] *Théorie*, II, p. 284.
[17] Maurice Bordes, *L'Administration provinciale et municipale en France au XVIIIe siècle*. Société d'Edition d'Enseignement Supérieur, Parijs, 1972.
[18] *Théorie*, II, p. 280.
[19] 'Enfin, sans cette disposition qui fixe à chaque individu sa place, en assignant à chaque profession son rang, la société n'est plus qu'un lieu de confusion, et les villes un théâtre de discorde'. *Théorie*, II, p. 280.
[20] 'Une commune est une grande famille'. *Théorie*, II, p. 277.
[21] *Théorie*, II, p. 284.
[22] *Théorie*, II, p. 280.
[23] Dankzij Napoleon houdt in Nederland de provincie, met aan het hoofd een door de kroon benoemde commissaris, toezicht op de gemeenten. Burgemeesters werden er tot voor kort voornamelijk gezien als agenten van de kroon, en dus allemaal door de kroon benoemd. In Frankrijk daarentegen worden burgemeesters sinds de Derde Republiek bij algemeen kiesrecht gekozen. Gemeenten hebben er echter weinig bevoegdheden en staan onder toezicht van een door de president benoemde prefect.
[24] Toen de liberale elites aan het eind van de negentiende eeuw bedreigd werden door nieuwe republikeinse elites, gingen de liberale orleanisten de legitimistische opvatting van gemeentelijk bestuur overnemen. Anders gezegd: het nieuwe 'rechts', dat feitelijk de voortzetting was van wat vroeger 'links' heette, nam de opvatting van oud rechts over. Cf. Rudolf von Thadden, *La centralisation contestée. L'administration napoléonienne, enjeu politique de la Restauration, 1814-1830.* Actes Sud, Arles, 1989.
[25] De eerste revolutionaire vergadering vond plaats toen in Vizille de Provinciale Staten van de Dauphiné bijeenkwamen. Een groep adellijke afgevaardigden uit het vanouds opstandige Bretagne vormden in Parijs de 'Bretonse club', waaruit later het genootschap der Jacobijnen zou voortkomen.
[26] 'On n'a pas assez observé la marche des opinions en France. Les uns voulaient assimiler le régime des provinces au régime des communes, et établissaient dans les provinces des administrations collectives; les autres ont voulu assimiler le régime de l'Etat au régime des provinces, et ont établi dans l'Etat le gouvernement républicain'. *Théorie*, II, p. 285.
[27] Joseph de Maistre, *Considérations sur la France*. Slatkine, Parijs, 1980, p. 123-124.

[28] 'Une province n'est pas une société, car elle n'a ni hommes, ni propriétés particulières. Elle n'a que les hommes et les propriétés de la famille, de la commune, du ressort, du royaume. Elle ne considère pas les hommes ni les propriétés sous une modification qui lui soit propre; je vois l'homme de la famille ou l'homme naturel, l'homme de la commune ou le citoyen, l'homme du ressort ou le justiciable, l'homme du royaume ou le sujet: je ne vois nulle part l'homme de la province. […] La province n'est donc pas une société particulière, et lorsqu'une province veut être une société, l'Etat est en révolution. Les prétentions de quelques provinces de France de former une société particulière ont été, malgré elles-mêmes, le signal de la révolution'. *Théorie*, II, p. 286.

[29] De invoering van de departementen tijdens de eerste fase van de Revolutie heeft een uitgesproken centraliserende strekking: 'On sait que Sieyès et plusieurs ténors voulaient une France *distribuée* en 80 départements carrés, chacun de 72 km2, ce qui montre assez que le département n'est pas considéré comme un territoire propre, avec sa population, ses élus, sa personnalité. Il ne s'agit que d'une circonscription de l'exercice de l'autorité de l'Etat'. In de tweede fase van de Revolutie (de fase van de Terreur) zendt het revolutionaire centrum zijn agenten (de *réprésentants en mission*) naar de periferie om toezicht te houden op de lokale overheden. Dit toezicht gaat veel verder dan onder de monarchie, want de agenten *vervangen* er de lokale overheden. Tegelijkertijd explodeert de centrale bureaucratie in Parijs: tussen 1788 en 1794 vertienvoudigt het aantal medewerkers in de ministeries. S. Soleil, 'Centralisation & décentralisation à la française. Histoire, modèles et théorie'. Conférence anniversaire 5 ans Ressources Consultants Finances, 29 juni 2006.

[30] 'Il ne faut pas que l'intendant soit un « potentat », qui ne puisse se mouvoir sans qu'on sonne toutes les cloches, et que toute la jeunesse d'un pays prenne les armes'. *Théorie*, II, p. 297.

[31] 'Il ne sera ni le centre ni la circonférence, mais le rayon qui unit le centre à la circonférence'. *Théorie*, II, p. 290.

[32] Tocqueville ziet in de intendanten de voorlopers van de napoleontische prefecten. Alexis de Tocqueville, *De l'Ancien Régime et de la Révolution*. Gallimard, Parijs, 1967, p. 128-129 e.v. Dat Tocquevilles visie bijstelling behoeft, wordt aangetoond door o.a.: F.X. Emmanuelli, *Un mythe de l'absolutisme bourbonien: l'intendance, du milieu du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe siècle*. Presses universitaires d'Aix-en-Provence / Honoré Champion, Parijs, 1981; S. Mannoni, *Une et indivisible. Storia dell'accentramento amministrativo in Francia,* deel 1: 'La formazione del sistema (1661-1815)'. Giufrè, Rome, 1994; S. Soleil, 'L'Ancien Régime centralisateur ou respectueux des libertés?', in: C. Boutin en F. Rouvillois (red.), *Décentraliser en France. Idéologies, histoire et prospectives*. Colloques du Centre de recherche sur l'anthropologie de l'Etat de Caen, december 2002. Editions F.-X. de Guibert, 2003, p. 13 e.v.; L. Jaume en S. Soleil, 'Centralisation/décentralisation. Retour sur quelques certitudes historiques', in: *Actualité juridique droit administratif*, 2005, p. 760 e.v. De tocquevilliaanse visie blijft niettemin zijn adepten houden, zoals M. Biard, *Les Lilliputiens de la centralisation: des intendants aux préfets. Les hésitations d'un « modèle français »*. Editions Champs Vallon, Seyssel, 2007.

[33] *Théorie*, II, p. 294.

[34] *Théorie*, II, p. 296.

[35] Dit model doet in de verte denken aan dat van de *listes des notables*, die keizer Napoleon laat opstellen, en waaruit hij de leden van de gemeente- en departementsraden laat kiezen.
'Ainsi ils seront présentés par les habitants de l'arrondissement, choisis par l'intendant, et approuvés par le conseil; c'est-à-dire, que, dans chaque commune de la subdélégation, les dix, quinze ou vingt plus forts propriétaires présenteront à l'intendant trois sujets de l'âge, état et fortune requis'. *Théorie*, II, p. 296.

[36] *Théorie*, II, p. 300.

[37] *Théorie*, II, p. 300-302.

[38] *Théorie*, II, p. 303.

[39] *Théorie*, II, p. 306-317. Volgens de klassieke conceptie van het schrijverschap, die gangbaar was in de Grand Siècle, hadden auteurs een semi-publiek statuut, dat tot uitdrukking kwam in het lidmaatschap van de Académie Française, en waren zij het aan de maatschappij en hun publiek verplicht om de universele waarheden uit te dragen, conform de visie van de politieke en religieuze autoriteiten. Deze conceptie werd in de achttiende eeuw verdedigd door anti-*philosophes* als de jansenist Abraham Chaumeix in diens *Les Préjugés légitimes et Réfutation de l'Encyclopédie avec un examen critique du livre de L'Esprit*. Hérissant, Parijs, 1758.

[40] *Théorie*, II, p. 311.

[41] *Théorie*, II, p. 312.

[42] 'Bonald advocated a vast extension of state regulation'. Michael Burleigh, *Earthly powers. Religion and politics in Europe from the Enlightenment to the Great War*. Harper Perennial, Londen, 2006, p. 130.

[43] '[…] la pauvreté, qui, dans le pauvre valide, n'est jamais que le résultat de la paresse et de la vice'. *Théorie*, II, p. 319.

[44] 'On peut dire de tout homme qui travaille, qu'il est homme social, et de celui qui ne travaille pas, qu'il est hors de la société'. *Théorie*, II, p. 320. Een moderne versie van Bonalds opvatting vindt men bij Theodore Dalrymple, *Life at the bottom. The worldview that makes the underclass*. Ivan Dee, Londen, 2001.

[45] Albert Hirschman, *The rhetoric of reaction. Perversity, futility, and jeopardy*. Harvard University Press, Harvard (Mass.), 1991.
[46] *Théorie*, II, p. 318-320.
[47] Op de invloed die de fysiocraten mogelijkerwijs op Bonald hebben uitgeoefend, wees reeds Jean Bastier in zijn voorwoord bij zijn uitgave van Bonalds *Réflections sur la révolution de juillet 1830*. DUC-Albatros, Parijs, 1988, p. 30.
Wat Bonald vooral van de fysiocraten lijkt te hebben opgestoken, zijn de volgende gedachten: landbouw vormt de enige bron van economische groei; handel en industrie moeten daarom worden tegengegaan, landbouw en agrarische innovatie echter juist aangemoedigd; alleen grootgrondbezitters kunnen die innovatie bekostigen; daarom moet het grootgrondbezit worden bevorderd; de groei van de agrarische productie is gebaat bij verlaging van de belastingdruk, vereenvoudiging van het belastingstelsel en handhaving van een begrotingsoverschot. Zie *Théorie*, II, p. 232 e.v.
[48] *Théorie*, II, p. 324.
[49] *Théorie*, II, p. 321: 'Ces établissements […] apprennent au peuple que le malheur est de tous les temps et la religion de tous les siècles'.
[50] *Théorie*, II, p. 320-322.
[51] *Théorie*, II, p. 319: 'la honte, juste châtiment de la pauvreté' .
[52] *Théorie*, II, p. 321.
[53] 'La nature et la bienséance ne permettent pas aux femmes de se livrer aux travaux qui sont réservés aux hommes'. *Théorie*, II, p. 324.
[54] *Théorie*, II, p. 343.
[55] 'Je ne sais si l'usage des *présentations* à la cour est bien conforme à la constitution, à l'intérêt de la noblesse, à celui de la société: il se forme ainsi un ordre dans un ordre. La noblesse de cour se distingue de la noblesse de province; elle se divise, lorsqu'il faut combattre en masse et à rangs serrés'. *Théorie*, II, p. 342.
[56] *Théorie*, II, p. 340.
[57] 'La noblesse est une aux yeux de la constitution; dans les Etats généraux, le noble le plus récent a siégé à côté de chefs de nos plus anciennes maisons'. *Théorie*, II, p. 343.
[58] '[L]e dépositaire des lois, le défenseur du trône, tombent également sous le fer des scélérats. La noblesse est *une* quand il faut périr'. *Théorie*, II, p. 350-351.
[59] 'Unité en tout, unité. L'unité est indivisible, la division commence à 2'. *Théorie*, II, p. 354.
[60] *Ibidem*.
[61] *Théorie*, II, p. 353-357.
[62] *Théorie*, II, p. 357, p. 370, p. 379, p. 384.
[63] Vanzelfsprekend is Bonalds positie niet, want gedurende het ancien régime was de verhouding tussen aristocratische en christelijke moraal voortdurend voorwerp van debat. Laat in de negentiende eeuw zou de spanning tussen beide verder worden geproblematiseerd door Thorstein Veblen (*Theory of the leisure class. An economic study of institutions*. Macmillan, New York, 1899). In diezelfde periode kreeg de onderlinge verbondenheid van militaire moraal en religie niettemin nog een prominente plaats in een populair geschrift van maarschalk Hubert Lyautey, *Le rôle social de l'officier dans le service universel*, oorspronkelijk verschenen als artikel in de *Revue des Deux Mondes* van 15 maart 1891, en daarna herhaaldelijk heruitgegeven, recentelijk nog in 2003 bij Bartillat, Parijs.
'Après tout, la religion s'accorde mieux, dans son principe, avec la profession militaire qu'avec tout autre; puisque la religion, comme la profession des armes, n'est qu'obéissance, combat et privations'. *Théorie*, II, p. 356.
[64] *Théorie*, II, p. 367-391.
[65] *Théorie*, II, p. 369.
[66] *Théorie*, II, p. 370.
[67] 'Cette marque distinctive générale doit être égale pour toutes les fonctions, puisque toutes les fonctions imposent le même devoir de commander, et supposent le même devoir d'obéir'. *Théorie*, II, p. 369.
[68] *Théorie*, II, p. 397.
[69] *Théorie*, II, p. 399.
[70] *Théorie*, II, p. 400.
[71] *Ibidem*. Het is één van de voornaamste thema's in *Der ein-dimensionale Mensch* (1964) van Herbert Marcuse.
[72] *Théorie*, II, p. 401.
[73] Max Horkheimer en Theodor Adorno, *Dialektik der Aufklärung*. Querido, Amsterdam, 1944.
[74] *Théorie*, II, p. 404.
[75] '[…] des manufactures que l'homme établit malgré la nature ou sans la nature'. *Théorie*, II, p. 406-407.
[76] *Théorie*, II, p. 409-410.
[77] *Ibidem*.

[78] *Théorie*, II, p. 405.
[79] 'Quel est le caractère de l'état sauvage? C'est de placer les hommes, les uns à l'égard des autres, dans un état de guerre ou d'envahissement de la propriété: or le commerce, tel qu'il se pratique presque partout en Europe, est un envahissement réel de la propriété d'autrui; et lorsqu'on voit le marchand n'avoir aucun prix réglé pour ses marchandises, le commerçant spéculer sans pudeur sur le papier empreint du sceau funeste de l'expropriation la plus odieuse, le négociant, quelquefois le plus accrédité, faire arriver en poste de la maison voisine des courriers haletants de sueur et de fatigue, pour répandre une nouvelle politique qui puisse hausser le prix des effets qu'il veut vendre, ou faire baisser le prix de ceux qu'il veut acheter, on a sous les yeux, réellement et sans métaphore, le spectacle hideux d'une bande de sauvages qui se glissent dans l'obscurité, pour aller enlever la chasse de leur ennemi, ou incendier son habitation'. *Théorie du pouvoir religieux*, p. 137.
[80] Gedoeld wordt op de chapiters 'Du commerce et de l'industrie' et 'Des impôts' in de *Réflexions sur la révolution de juillet 1830*. Zie Bastier, *op. cit*., p. 83-93.
[81] Maurice de Bonald geldt als één van de Franse pioniers van het sociaal-katholicisme. Over hem verschenen twee biografieën: Beaumont, *Vie du cardinal de Bonald*. Parijs, 1870; J. Blanchon, *Le cardinal de Bonald, archevêque de Lyon. Sa vie et ses œuvres*. Bauchu, Parijs, 1870; zie ook Paul Droulers, 'Le cardinal de Bonald et la question ouvrière à Lyon avant 1848', in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, oktober-december 1957, p. 296-298.
[82] Zo stichten de legitimistische edelen René de la Tour du Pin, Albert de Mun en Felix de Roquefeuil in 1871de *Mouvement des cercles ouvriers*, en wordt één van de twee voornaamste Franse boerenbonden opgericht door de conservatieve aristocraat De Vogüé. Tot de wording van de Belgische katholieke arbeidersbeweging geven de traditionalistische (neo)aristocraten Arthur Verhaegen en Joris Helleputte de impuls. De laatste sticht tevens de Belgische Boerenbond.
[83] Karl Marx en Friedrich Engels, *Manifest van de communistische partij*, 1848, hoofdstuk 3, eerste paragraaf. In het *Manifest* noemen zij Bonald niet met name, maar in hun *Gesammte Werke* citeren of vermelden zij hem elf keer.
[84] *Op. cit*., hoofdstuk 3.
[85] In de Nabeschouwing zal verder worden ingegaan op de receptie van Bonald door 'grondleggers van het socialisme' als Saint-Simon, Fourier en Proudhon. Zij behoorden, samen met het Duitse idealisme (Hegel, Feuerbach), en de politieke economie van de Schotse school (Adam Smith *et alii*), tot de voornaamste inspiratiebronnen van Karl Marx. Zie o.a. Alice MacIver, 'Saint-Simon and his influence on Karl Marx', in: *Economica*, oktober 1922, p. 238-245, en Pamela Pilbeam, *French socialists before Marx*. Acumen, Londen, 2000. Voor de invloed van Bonalds Duitse conservatieve geestverwanten op Marx zie Michael Levin, 'Marxism and romanticism. Marx's debt to German conservatism', in: *Political Studies*, vol. 2, nr. 4, december 1974, p. 400-413.
[86] Tenzij men, voor wat betreft de provincies, die provincies als uitgangspunt neemt waar nog de oude, van de late middeleeuwen daterende Provinciale Staten voortbestonden, of waar minister Necker in de laatste jaren van het ancien régime nieuwe provinciale vergaderingen lanceerde.
[87] Uitgezonderd de 'spontane' hervormingen die aan het eind van de aristocratische prerevolutie tot stand kwamen, zoals de actie van de vergadering der Dauphiné te Vizille in 1788.

XVIII Religie

[1] *Théorie*, p. 403.
[2] Voor een behandeling van de puur theologische aspecten verwijs ik naar de proefschriften van Gritti en Szymecki. Jules Gritti, *De Bonald apologiste. L'apologétique en France, de la réaction thermidorienne à la chute de la Restauration*. Proefschrift van de theologiefaculteit van de Université catholique de Paris, 1954; Stanislas Szymecki, *Révélation et tradition chez de Bonald*. Theologisch proefschrift. Institut Catholique, Parijs, 1961.
[3] Bonald zou dit axioma later als volgt formuleren: 'La raison ne peut céder qu'à l'autorité de l'évidence ou à l'évidence de l'autorité' (geciteerd door Gritti, *op. cit*., p. 45). '« La religion romaine, dit Terrasson, est une religion d'autorité »'. *Législation primitive*, p. 395. Boffa schrijft over Maistre en Bonald: 'Le souci commun aux deux auteurs est de restaurer une religion intrinsèquement dogmatique, portant en soi le principe, religieux et politique à la fois, de l'autorité'. Massimo Boffa, 'Contre-révolution', in: François Furet en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Idées', p. 99.
[4] *Opinion* heeft bij Bonald dezelfde pejoratieve lading als *doxa* bij Plato.
[5] '*La religion est donc sentiment, et non opinion; principe de la plus haute importance, clef de toutes les vérités religieuses*, et même de toutes les vérites politiques'. *Théorie*, p. 415.
[6] Edmund Burke, *Reflections of the Revolution in France*. Penguin, Londen, 1986 (1790), p. 183.
[7] *Théorie du pouvoir religieux*, p. 426.

[8] *Op. cit.*, p. 424.
[9] *Op. cit.*, p. 431.
[10] *Eclaircissement sur les sacrifices*, appendix van de *Soirées de Saint-Pétersbourg*. Vitte et Perrusel, Lyon, 1884 (1821).
[11] *La violence et le sacré* (Grasset, Parijs, 1972); *Le sacrifice* (Bibliothèque nationale de France, Parijs, 2003).
[12] *Théorie du pouvoir religieux*, p. 450: 'Avec l'homme commence la religion; avec la religion commence le sacrifice'; cf. p. 452: 'Je reconnais, dans le sacrifice religieux, la loi fondamentale de la religion publique'.
[13] *Op. cit.*, p. 412-415.
[14] *Op. cit.*, p. 412.
[15] *Op. cit.*, p. 436-437.
[16] 'L'Hébreu, corrompu par un long séjour au milieu du peuple le plus idolâtre, ulcéré par un dur esclavage, accoutumé en Egypte à ne trouver d'adoucissement à ses peines que dans les jouissances des sens, avait contracté ce penchant à une religion tout extérieure, cet attachement pour les biens de la terre et pour les plaisirs des sens, que l'observateur démêle encore dans le caractère original de ce peuple superstitieux, lascif et intéressé'. *Op. cit.*, p. 472.
[17] *Op. cit.*, p. 465.
[18] 'Dans la religion calviniste, tout est individuel ou intérieur, Dieu et l'homme: il n'y a de Dieu que pour l'homme intérieur; l'homme intérieur est l'interprète de la loi et le ministre de la religion: au lieu que dans la religion catholique tout est général ou social, Dieu et l'homme. […] C'est un nouveau trait de conformité qu'a le calvinisme avec la démocratie, où tout est individuel ou particulier'. *Op. cit.*, boek 6, p. 110.
[19] Er zit in protestantse kerken namelijk 'een kracht die de geesten geruisloos naar het socinianisme stuwt', zo citeert Bonald uit *abbé* Pluquets in 1762 verschenen en daarna vele malen herdrukte *Dictionnaire des hérésies, des erreurs et des schismes, ou mémoires pour servir à l'histoire des égarements de l'esprit humain par rapport à la religion chrétienne, précédé d'un discours dans lequel on recherche quelle a été la religion primitive des hommes, les changements qu'elle a soufferts jusqu'à la naissance du christianisme, les causes générales, les filiations et les effets des hérésies qui ont divisé les chrétiens*.
[20] *Théorie du pouvoir religieux*, boek 5, p. 51 e.v.
[21] *Op. cit.*, boek 5, p. 55.
[22] *Op. cit.*, boek 5, p. 69.
[23] 'Les sauvages et les animaux vivent en société naturelle physique ou de *production*: ils produisent et ne *conservent* pas; ils jouissent de *l'indépendance*, mais non pas de la *liberté*, parce que la liberté de se détruire n'est pas une liberté; et l'on peut dire d'eux: Ils sont indépendants, donc ils ne sont pas libres'. *Op. cit.*, boek 6, p. 96.
[24] Emile Durkheim, *Le suicide. Etude sociologique*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1897.
[25] *Théorie du pouvoir religieux*, boek 6, p. 108.
[26] 'La religion Mahométane, religion d'opinion, s'était répandu par l'intérêt, la volupté et la terreur; la doctrine du nouvel apôtre se propage aussi par l'intérêt, par la volupté et par la terreur. Les grands favorisent les progrès de la Réforme pour s'approprier les biens du clergé; le peuple, pour vivre dans la licence, et user du divorce autorisé par ses nouveaux docteurs. Erasme lui-même, que la Réforme compte au nombre de ses partisans secrets, disait souvent que, tant de gens qu'il voyait entrer dans la nouvelle Réforme, il n'en avait aucun qu'elle n'eût rendu plus mauvais, loin de le rendre meilleur'. *Op. cit.*, boek 5, p. 41.
[27] '[…] Mahomet, aïant résolu de fonder un grand Empire, et une nouvelle Religion en même temps, affecta mille aparences de douceur pour les Chretiens; et fit publier dans tous les lieux où il étoit le plus fort, qu'il vouloit tolérer toutes sortes de Religions, et particulierement la Chretienne'. Pierre Bayle, 'Pensées diverses sur la comète', in: *De la tolérance. Commentaire philosophique sur ces paroles de Jésus-Christ* '*Contrains-les d'entrer*'. Editie J.M. Gros, Agora, Parijs, 1992, par. 244, p. 147. Cf.: 'Ce qu'il y a de bien sûr est que dans le tems où l'on suppose que Mahomet fit ces conventions avec les Chrétiens, il étoit de la bonne Politique de ne pas les irriter. Il y a un Passage dans l'Alcoran qui promet aux Infidèles la liberté de conscience'.
[28] Boulainvilliers schreef een *Histoire des Arabes et de Mahomet* (P. Humbert, Amsterdam, 1731), waarin hij denkbeelden van Spinoza combineerde met die van Locke, Pufendorf, Bayle, Fontenelle, Leibniz en Newton. De Feller schrijft hierover het volgende: 'L'auteur essaie en vain de faire passer Mahomet pour un grand homme, suscité par la Providence pour punir les chrétiens, et changer la face du monde. Un critique plus zélé que poli lui a donné les titres de Mahométan français, et de déserteur du christianisme. M. Bergier s'étonne que par zèle pour le déisme, il n'est pas allé se faire circonscrire, et prendre le turban'. François-Xavier de Feller, *Biographie universelle*, lemma 'Boulainvilliers'. De 'critique plus zélé que poli' waaraan De Feller in dit citaat refereert, is de anonieme auteur van de *Critique de l'Histoire universelle de M. de Voltaire, au sujet de Mahomet et du mahométisme,* p. 38-39. Voltaire, die vond dat de betreffende auteur Boulainvilliers onheus bejegende, nam het in 1760 voor hem op in zijn *Lettre civile et honnête à l'auteur malhonnête de la critique de l'histoire universelle de M. de Voltaire qui n'a jamais fait d'histoire universelle, le tout au sujet de Mahomet*.

[29] Hoewel Montesquieu de islam in verband brengt met het despotisme, destigmatiseert hij tegelijkertijd deze godsdienst door haar te presenteren als een afgeleide van het klimaat. Zo citeert hij in hoofdstuk 25 van de *Lettres persanes* Boulainvilliers en Sanctorius, die uitleggen dat het verbod op varkensvlees samenhangt met het feit dat in men droge klimaatgebieden huidziekten krijgt wanneer men er varkensvlees eet.

[30] Voltaire looft de tolerantie van de Turken en beschrijft de islam als een 'puur theïsme' (*Histoire de Charles XII*, editie 1748, deel 16, p. 262). Ook in zijn *Traité sur la tolérance* (1763) en zijn *Examen important de milord Bolingbroke, ou le tombeau du fanatisme* (1736) laat hij zich bijzonder positief uit over de islam.

[31] Jean Marie Antoine Nicolas de Caritat *marquis* de Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain.* Flammarion, Parijs, 1988 (1795), hoofdstuk over de *sixième époque*. Condorcets argument dat de islam superieur is aan het christendom, werd gerecycleerd in een artikel in de liberale krant *Le constitutionnel* van 3 juli 1824. Op dit artikel reageerde Bonald met een eigen stuk, getiteld *De la chrétienté et du christianisme* (1824), opgenomen in Bonald, *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997, p. 179-199. In dat stuk amplificeert Bonald de zojuist geciteerde passage: dat de Turken stupide zijn, komt doordat ze Mohammed volgen; er zijn raakpunten tussen de islam en het protestantisme (beide zijn fatalistisch en staan polygamie c.q. echtscheiding toe), alsmede tussen de islam en de Verlichting (beide zijn deïsmen, zijn een 'force d'agression', en stimuleren wellust).

[32] Over het verband tussen islam en Verlichting schreef Bergier het volgende: 'Quoique la connoissance des fausses religions fasse partie de l'histoire plutôt que de la théologie, on a droit d'exiger de nous une notion du Mahométisme. Les incrédules de notre siècle, pour déprimer la vraie religion, se sont attachés à justifier les fausses: plusieurs ont tenté de faire l'apologie de Mahomet et de ses rêveries'. Citaat uit het artikel 'Mahométisme' van de *Encyclopédie méthodique. Théologie*, deel 2, Parijs, 1789, p. 525. Bergier besluit dit artikel aldus: 'La corruption des deux sexes, l'avilissement et la captivité des femmes, la nécessité de les enfermer et de les faire garder par des Eunuques, la multiplication de l'esclavage, une ignorance universelle et incurable, le despotisme des Souverains, l'asservissement des peuples, la dépopulation des plus belles contrées de l'univers, la haine mutuelle et l'antipathie des nations, voilà ce que le Mahométisme a produit constamment et continue de produire par-tout où il est dominant. Cette religion seule a fait périr plus d'hommes que toutes les autres ensemble'.

[33] Claude Langlois, *La caricature contre-révolutionnaire*. Presses du CNRS, Parijs, 1988.

[34] In zijn *Prodromus ad refutationem Alcorani* (4 delen, Padua, 1698) brengt Maracci de islam in verband met Luther. Een echo van dit geluid vinden we bij Guer: 'Les panégyristes et les admirateurs de Mahomet et de l'Alcoran furent des gens ordinairement protestans, ou pis peut-être que protestants […]. Il est naturel de penser qu'il [Mahomet] n'a pour apologistes que des déistes'. (Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique, avec un abrégé de l'histoire ottomane*. Coustelier, Parijs, 1746-1747).
Mohammed was een diabolische bedrieger, oordeelde Herbelot in zijn monumentale *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel, contenant généralement tout ce qui regarde la connoissance des peuples de l'Orient. Leurs histoires et traditions véritables ou fabuleuses; leurs religions, sectes et politique, leurs gouvernement, loix, coutumes, mœurs, guerres, et les révolutions de leurs empires; leurs sciences et leurs arts, leurs théologie, mythologie, magie, physique, morale, médecine, mathématiques, histoire naturelle, chronologie, géographie, observations astronomiques, grammaire et réthorique; les vies et actions remarquables de tous leurs saints, docteurs, philosophes, historiens, poëtes, capitaines, et de tous ceux qui se sont rendus illustres parmi eux, par leur vertu, ou par leur savoir; des jugements critiques, et des extraits de tous leurs ouvrages. De leurs traités, traductions, commentaires, abrégés, recueils de fables, de sentences, de maximes, de proverbes, de contes, de bons mots, et de tous leurs livres écrits en arabe, en persan, ou en turc, sur toutes sortes de sciences, d'art, et de professions Avec le supplément: Visdelou (C.), Galand (A.). Bibliothèque orientale ou dictionnaire universel..., par C. Visdelou et A. Galand. Pour servir de supplément à celle de d'Herbelot.* Jean Edmé Dufour en Philippe Roux, Maastricht, 1776.

[35] David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang Publishing, New York, 1996.

[36] Klinck, *op. cit*., p. 77.

[37] 'Dans la discussion à laquelle je vais me livrer, j'ose braver à la fois et la timidité de l'homme plus vertueux qu'éclairé, qui craint de voir sa religion soumise à l'examen de la raison; et les superbes dédains du philosophe moderne, qui se vante que le flambeau de la raison a dissipé les prestiges de la religion'. *Théorie du pouvoir religieux*, boek 1, 'Introduction', p. 404.

[38] Klinck, *op. cit*., p. 78-79.

[39] Dit obscurantisme, dat met het voortschrijden der Revolutie sterker werd, had Mallet du Pan op het oog toen hij schreef : 'Il s'est formé en Europe une ligue de sots et de fanatiques qui, s'ils le pouvaient, interdiraient à l'homme la faculté de voir et de penser'. Jacques Mallet du Pan, *Correspondance politique pour servir à l'histoire du républicanisme français*. Fauche, Hamburg, 1796, voorwoord. Een voorbeeld van de door Mallet du Pan bedoelde 'dwazen en fanatici' was *abbé* Antoine Sabatier de Castres, die de volgende woorden schreef: 'En

morale, comme en politique, presque tout est erreur ou préjugé. L'homme aime mieux agir, que penser; il aime mieux croire, qu'examiner. Le doute est un tourment pour lui; son esprit ne peut se tenir en suspens. Il n'estime la vérité que par raison, et il suit l'erreur par instinct. L'erreur entre dans son cerveau par tous les sens, par tous les pores, et la vérité n'y pénètre que par force et par violence. Toute idée admise sans examen, sans la ratification du jugement est un préjugé: or nous n'apprenons, dans notre enfance, que les idées d'autrui. Notre raison est corrompue, avant qu'elle soit formée'. *Pensées et observations morales et politiques pour servir à la connaissance des vrais principes du gouvernement*. Degen/Alberti, Wenen, 1794, boek 1, hoofdstuk 1, p. 11.

[40] Op deze romantische literaten doelt Bonald waarschijnlijk in de volgende passage: 'Ik zal [in de theorie van de religieuze macht] de didactische en rigoureuze methode volgen die ik heb geadopteerd [in de theorie van de politieke macht]. Waarheden die van zulk een groot belang zijn als die welke ik ga ontvouwen, kunnen het stellen zonder die versierselen die de kunst maar al te vaak opspelt aan de leugen. Ik wil niets weten van die steriele bewondering die aan de talenten van de auteur toekent wat zij de degelijkheid van het werk weigert. Ik zie ervan af om degene te verbluffen die ik niet zou kunnen overtuigen; en als ik nuttig kan zijn, dan zal ik mij welsprekend genoeg vinden. Ik ga mijn lezer weer terugvoeren naar de verlaten paden van de metafysiek'.
'Je prie le lecteur de relire avec attention les premiers chapitres de la première partie de cet ouvrage sur les principes des sociétés en général: je suivrai dans leur application à la société religieuse la méthode didactique et rigoureuse que j'ai adoptée. Des vérités d'un aussi grand intérêt que celles que je vais développer, peuvent se passer de ces ornements que l'art trop souvent prodigue au mensonge. Je ne veux pas de cette admiration stérile qui accorde aux talents de l'auteur ce qu'elle refuse à la solidité de l'ouvrage; je renonce à éblouir celui que je ne pourrais pas convaincre, et si je puis être utile, je me croirai assez éloquent. Je vais encore ramener mon lecteur dans les sentiers déserts de la métaphysique'. *Théorie*, p. 406-407. Voor Bonalds debat met de romantici, zie Klinck, *op. cit*., p. 131-134.

[41] Eén van Bonalds liberale critici in de geestelijkheid was *abbé* Naudet. Zie Bonald, *La vraie révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 67, noot 29. Voor een bespreking van de kritiek van thomistische en personalistische zijde, zie de Nabeschouwing (p. 232) en p. 425 noot 125 tot en met 134.

[42] Tot 1840 was het filosofisch onderricht aan de seminaries gebaseerd op drie boeken, namelijk: de *Institutiones philosophicae auctoritate D.D. Archiepiscopi Lugdunensis* (Lyon, 1788) van de Oratoriaan Joseph Valla, die een gekerstend cartesianisme predikte; de *Pensées de Descartes sur la religion et la morale* (Leclère, Parijs, 1811) van Jaqcues-André Emery; en de *Leçons élémentaires de philosophie* (Brunot-Labbé, Parijs, 1812) van *abbé* J.-S. Flottes, die zich liet inspireren door de verlichters Locke, Condillac en Rousseau. Gritti, *op. cit*., p. 91.

[43] Dit vermindert de geloofwaardigheid van Klincks argument dat Bonalds kerkelijke lezers gechoqueerd werden door diens streven om de religie historisch te bewijzen, en door diens redenering dat het katholicisme nuttig was voor het welzijn van volkeren. Zie Klinck, *op. cit*., p. 80-81.

[44] Klinck, *op. cit*., p. 78.

[45] Klinck, *op. cit.*, p. 70.

[46] Klinck, *op. cit*., p. 80.

[47] O.a. François Furet, *La révolution*. Hachette, Parijs, 1988, I, p. 315; Gérard Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989, p. 121; Emmanuel de Waresquiel en Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830. Naissance de la France moderne*. Perrin, Parijs, 1996, p. 168; Harold Laski, *Authority in the modern state*. Yale University Press, New Haven, 1917; Ariane Chebel d'Appollonia, *L'extrême-droite en France. De Maurras à Le Pen*. Editions Complexe, Brussel en Parijs, 1996, p. 14 en p. 28; Dominique Bagge, *Les idées politiques sous la Restauration*. Presses universitaires de France, Parijs, 1952, p. 185-190; Philippe Braud en François Burdeau, *Histoire des idées politiques depuis la Révolution*. Montchrestien, Parijs, 1992, 2e editie, p. 98; Ch. Dezobry en Th. Bachelet, *Dictionnaire général de biographie et d'histoire*, Delagrave, 1895, lemma 'Bonald'; Ernest Lavisse, *Histoire de la France contemporaine*, deel IV 'La Restauration'. Hachette, Parijs, z.d., p. 81; E.G. Sledziewski, 'Bonald', in: Albert Soboul, *Dictionnaire historique de la Révolution française*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1989, p. 288; Talmon tenslotte omschrijft Bonalds doctrine als een 'theocratisch absolutisme'. Jacob L. Talmon, *Origins of Totalitarian Democracy*. Seeker & Warburg, Londen, 1952.

[48] 'Le ministère politique doit être distinct du ministère religieux, comme dans l'homme l'action est distinguée de la volonté. Il est également contre la nature et la société que l'évêque soit chef politique, comme en Allemagne, ou que le chef politique soit revêtu de la suprématie religieuse, comme en Angleterre'. Geciteerd door Michel Toda, *Bonald, théoricien de la contre-révolution*. Clovis, Étampes, 1997, p. 168.

[49] De voornaamste prinsbisschoppen waren de drie 'geestelijke keurvorsten' die, samen met de vier wereldlijke keurvorsten, de Duitse keizer kozen: de aartsbisschoppen van Mainz, Trier en Keulen. Er waren ook prinsbisschoppen in Luik, Münster, Osnabrück, Werden, Paderborn, Maagdenburg, Worms, Spiers, Salzburg, enz. De napoleontische veroveringen maakten een einde aan het Heilige Roomse Rijk, en daarmee aan de prinsbisdommen, wier territoria toen werden opgedeeld tussen de grote wereldlijke vorsten.

[50] '[L]à où le clergé est pouvoir de la société politique, il ne peut être force publique conservatrice de la société religieuse'. Geciteerd door Toda, *op. cit*., p. 189.
[51] Dit is precies het argument dat islamitische reformisten in Iran aanvoeren tegen de theocratie van de mollahs. Farhad Khosrokhavar en Olivier Roy, *Iran, comment sortir d'une révolution religieuse*. Seuil, Parijs, 1999, p. 80-81.
[52] In de islam stond de kalief c.q. de Turkse sultan aan het hoofd van de gelovigen.
[53] Het antieke heidendom, het contemporaine heidendom van de niet-christelijke volkeren, en het neo-antieke heidendom van de superclassicistische revolutionairen, die seculiere staatsgodsdiensten vestigen en de natie vergoddelijken. Over deze laatsten zegt Bonald: 'Les législateurs de collège qui nous ont régentés ont voulu en vain nous ramener aux dieux, aux jeux, aux fêtes du paganisme. Nous apprécierons dans ces sociétés trop vantées [de Griekse en Romeinse samenlevingen, R.A.], un amour pour la patrie qui n'était que la haine des autres peuples'. *Législation primitive*, p. 273.
Voor Bonalds kwalificatie van het heidendom, de islam, het protestantisme (anglicanisme) en het calvinisme als religies die gedomineerd worden door de wereldlijke staat, zie Toda, *op. cit.*, p. 186-187. Wat betreft Bonalds visie op de Duitse prinsbisdommen, zie Toda, *op. cit.*, p. 188-189.
[54] In het Duitse lutheranisme zijn de bisschoppen afhankelijk van de vorst, die hen benoemt. Ook hebben zij geen eigen bezittingen, en dus geen economische onafhankelijkheid, wat hen nog afhankelijker maakt van de staat.
[55] Calvijn, de stichter van het calvinisme, vestigde in Genève een theocratie. Onder de Nederlandse calvinisten stonden de contraremonstranten aanvankelijk eveneens een theocratie voor.
[56] De middeleeuwse pausen maakten aanspraak op een suzereiniteit over de Duitse keizer en de koningen. Joseph de Maistre verdedigt die aanspraak in zijn *Du Pape* (1819).
[57] In de oosters-orthodoxe kerken wordt de patriarch benoemd door de wereldlijke vorst, zoals de Russische tsaar, de Byzantijnse keizer en (in Constantinopel vanaf 1453) de Turkse sultan.
[58] Bonald, *Lettres à Joseph de Maistre*, p. 55. Zie ook Patrick Charlot, 'Maistre, Bonald et Napoléon, ou l'embarras théocratique', in: *Ordre et désordre du système napoléonien. La Mémoire du Droit*, 2003.
[59] Toda, *op. cit.*, p. 194-195.
[60] Zij wenden het gallicanisme aan ten behoeve van hun antiklerikale doeleinden. Bonald, *La vraie révolution*, p. 145; Henri de Moulinié, *De Bonald. La vie, la carrière politique, la doctrine*. Alcan, Parijs, 1916, p. 324; Gritti, *op. cit*., p. 69.
[61] In het tijdperk van de profeten werden de Joden geleid door deze gezanten van God; in het tijdperk daarna door de levitische priesters of rabbijnen. 'Non-seulement les Juifs virent en Dieu le souverain de leur société, mais il virent en lui leur chef immédiat; et en même temps qu l'État fut constitué par ses lois, la nation se crut gouverné par ses ordres'. *Législation primitive*, p. 194. Zie ook *Théorie*, p. 268: '[L]a société Musulmane est, comme celle des Juifs, une société religieuse plutôt qu'une société politique'.
[62] 'La religion catholique est l'allié le plus fidèle et le plus puissant des gouvernements, même de ceux qui la rebutent; mais, puissance indépendante, elle ne veut, elle ne peut servir que sous ses chefs, ou ne combattre que sous ses drapeaux'. Artikel van Bonald in *Le Rénovateur* van 14 maart 1833, geciteerd door Toda, *op. cit.*, p. 186, noot 73.
[63] De liberalen gaan deze scheiding (de neutrale staat) eerst verdedigen vanaf circa 1850. In de periode daarvoor willen ze juist, net zoals de revolutionairen van 1789-1791, de kerk ondergeschikt maken aan de staat. (Zie Toda's inleiding op Bonalds *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997, p. 68, noot 29). Als reactie op het liberale streven naar knechting van de kerk verwerft het ultramontanisme zich onder de lagere geestelijkheid, die zich betutteld voelt door het met de staat vergroeide episcopaat, een grote populariteit.
[64] 'Bonald […] ne se voulait ni se disait théocrate'. Toda, *op. cit.*, p. 74-75. 'Par les théories gallicanes, Bonald évite la tentation de Théocratie. Union, Alliance, mais dans l'indépendance réciproque'. Gritti, *op. cit.*, p. VI.
[65] 'There is almost nothing in Bonald – the same is true of Maistre and Chateaubriand – about catholic faith or dogma; but a great deal about the right of the Catholic Church to all due autonomy in the realm. The great, indeed sufficing aim of Bonald in his Theory of Power, was that of restoring the Catholic Church to some of the autonomy and internal authority it had had prior to the Revolution'. Robert Nisbet, *Conservatism: dream and reality*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1986, p. 71.
[66] Toda, *op. cit.*, p. 78-79.
[67] De theorie van de volkssoevereiniteit was uitgevonden door de Jezuïet Suarez, en de Jezuïeten stonden bekend als verdedigers van de door Bonald gehekelde 'dwaalleer'.
'[E]t le principe monstrueux de la souveraineté du peuple a succédé à la doctrine erronée de l'autorité des papes sur le temporel des rois'. *Théorie du pouvoir religieux*, boek 5, p. 35.
[68] Volgens Toda en Gengembre zou Bonald gedurende het Restauratietijdperk zijn oorspronkelijke gallicanisme hebben verruild voor het ultramontanisme. Volgens Moulinié en Gritti daarentegen zou Bonald altijd een gallicaan zijn gebleven. Zie Toda, *op. cit.*, p. 168 noot 56, en Toda's inleiding op Bonalds *Lettres à Joseph de*

Maistre. Clovis, Etampes, 1997, p. 24-33; Gengembre, *op. cit.*, p. 145 noot 49, en hoofdstuk 7, noot 15; Moulinié, *op. cit.*, p. 313 e.v.; Gritti, *op. cit.*, p. VI en p. 67-69.

[69] Gedurende het Restauratietijdperk krijgt Bonald de reputatie van kampioen van de 'priesterpartij' (*parti prêtre*). Deze reputatie dankt hij aan zijn liberale tegenstanders: dezen creëren een amalgaam tussen zijn pleidooi voor vergroting van de maatschappelijke invloed van de Kerk en het theocratisch ultramontanisme van Joseph de Maistre en Lamennais.

[70] Behalve in het christendom speelt de Voorzienigheid ook een rol in het (door veel Verlichters en vrijmetselaars beleden) deïsme.

'Je le consacrerais au Dieu de l'univers, au Dieu de la France…, A LA PROVIDENCE'. *Théorie*, p. 433.

[71] De seculier-politieke dimensie van Bonalds religieuze monument 'must have made theocrats uneasy', aldus Burleigh, die met de term 'theocrats' waarschijnlijk doelt op de 'Christian readers' die volgens Klinck Bonald als onorthodox bestempeld zouden hebben. (Burleigh lijkt Bonald namelijk volledig te lezen door de bril van Klinck, hij citeert in elk geval geen primaire bronnen). Michael Burleigh, *Earthly powers. Religion and politics in Europe from the Enlightenment to the Great War*. Harper Perennial, Londen, 2006, p. 131.

Conclusie

[1] 'Les meilleurs royalistes sont ceux qui ont abandonné le roi les premiers'. Ghislain de Diesbach, *Histoire de l'émigration*. Perrin, Parijs, 1998, p. 17.

[2] Eenzelfde hiërarchie op basis van het moment van emigratie ziet men bij de ballingen die uitweken na de Russische Revolutie, na de Cubaanse revolutie van Fidel Castro en na de islamitische revolutie in Iran in 1979.

'L'entourage [van de beide broers van de koning in Koblenz] est […] critique, établissant de nouvelles distinctions sociales en fonction de la date d'émigration. Celle-ci se substitue, sans l'effacer complètement, au préjugé de la naissance: les émigrés de 1789 s'estiment meilleurs royalistes que ceux de 1790 qui regardent de leur haut ceux de 1791, mais tous s'accordent pour écarter les émigrés de 1792 [de Feuillants], surtout ceux arrivés après le 10 août [bestorming van de Tuilerieën, afzetting van Lodewijk XVI] et indignes d'être admis dans l'armée des princes'. Ghislain de Diesbach, 'L'émigration', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité.* Perrin, Parijs, 1990, p. 131-132; cf. Diesbach, *Histoire de l'émigration*, p. 17.

[3] In zijn *Souvenirs d'un émigré* vertelt graaf Montlosier, die net zoals de *monarchiens* in 1791 emigreert en net zoals hen koppig aan het tweekamerstelsel blijft vasthouden, hoezeer hij door de grote meerderheid der émigrés wordt verketterd. François-Dominique-Reynaud *comte* de Montlosier, *Souvenirs d'un émigré*. Hachette, Parijs, 1951, p. 219-230. Voor het 'ostracisme' van de émigrés ten opzichte van de gematigde nieuwkomers, zie ook P. Simonetti, 'Les monarchiens, la Révolution à contretemps', in: Tulard, *op. cit.*, p. 78; en Diesbach, *op. cit.*, p. 98.

[4] Jean-Christian Petitfils, 'Les origines de la pensée contre-révolutionnaire', in: Tulard, *op. cit*., p. 22-26.

[5] Met 'gematigden' wordt hier gedoeld op de *monarchiens*, die in de *Assemblée nationale* van 1789 de middenpartij vormden, op Cazalès, die de centrumrechtse factie leidde, en op liberale edelen als Montlosier en Chateaubriand, die niet afkerig waren van bepaalde hervormingen.

[6] 'Ceux qui, à l'instar de d'Antraigues, se sont ralliés après avoir jadis milité dans l'opposition, se montrent maintenant les plus zélés et, pour mieux faire oublier leur attitude passée, dénoncent à grands cris les proscrits qui persévèrent dans l'erreur [de *monarchiens*, Montlosier, Cazalès]. Avec le temps, ces dissensions, loin de s'apaiser, vont en s'aggravant: une partie de l'Emigration reste toujours suspecte à l'autre'. Diesbach, *op. cit.*, p. 291.

[7] De Revolutie was eigenlijk al in 1788 begonnen met de vergaderingen van de Provinciale Staten in Bretagne en in de Dauphiné. Furet zou dit Bonald nazeggen. François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, deel 1, p. 85.

[8] 'Les véritables royalistes peuvent dire que l'émigration est devenue pour eux le plus sacré des devoirs'. Diesbach, *op. cit*., p. 14.

[9] Paul-Henri Beik, 'The French Revolution seen from the right. Social theories in motion, 1789-1799', in: *Transactions of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1956, vol. 46, deel 1, p. 105.

[10] In zijn weerwoord op d'Antraigues geeft Montlosier een opsomming van de verschillende categorieën conservatieven: degenen die de soevereiniteit willen decentraliseren naar de Provinciale Staten (p. 34); degenen die terug willen naar de 'oude constitutie' van Clovis, of die van de latere Merovingers, of die van Karel de Grote, of die van de latere Karolingers, of die van de vroege Capetingers (p. 6); degenen die de *parlements* en de clerus terug willen hebben als intermediaire machten (p. 7); degenen die de wetgevende macht willen spreiden over koning, adel en grondbezitters (p. 8); degenen die de Staten-Generaal in zijn oude vorm willen herstellen (p. 27); degenen die denken dat de adel, omdat die in de dertiende en veertiende eeuw politieke rechten had, deze rechten nu nog steeds kan uitoefenen (p. 30). François-Dominique-Reynaud *comte* de Montlosier, *Observations sur l'adresse à l'ordre de la noblesse française, de M. le comte d'Entraigues*. Z.p., 1792.

[11] Representatief voor deze liberalen is Montlosier. Hij noemt als zijn medestanders de beide *monarchiens* Lally-Tollendal en Malouet, en liberale contra's als Mallet du Pan, Talleyrand, Puisaye, Claude-Ignace de Barante, Clermont-Tonnerre (één van de initiatiefnemers tijdens de nacht van 4 augustus), Montalembert (vader van de liberaal-katholieke voorman), Lameth (de *Feuillant*), Bertrand de Molleville, *prince* de Poix, de Curt, Monciel, *comte* de Croix, Chauvelin, Talon, Louis Blacon en Lusignan. Montlosier, *Souvenirs d'un émigré*, p. 221, 296-297. Aan het door Montlosier opgestelde rijtje kunnen we nog tal van andere namen toevoegen, zoals Lafayette, Mirabeau, Philippe-Égalité, etc.

[12] Beik, *op. cit.*, p. 105.

[13] Emmanuel Louis Henri Alexandre de Launai *comte* d'Antraigues, *Mémoire sur les États-Généraux, leurs droits, et la manière de les convoquer*. Avignon, 1788.

[14] Beik, *op. cit.,* p. 107. Hetzelfde kan gezegd worden van Joseph de Maistre, zoals blijkt uit hoofdstuk 8 van diens *Considérations sur la France* (Bazel, 1796).

[15] Tot de voorstanders van het verlicht despotisme rekent Beik o.a. Breteuil en Calonne. Beiden dringen aan op radicale hervormingen en weigeren de hooggerechtshoven te herstellen. Calonne haalt zich in 1790 de woede van veel émigrés op de hals door te betogen dat Frankrijk geen historische constitutie heeft. Charles-Alexandre de Calonne, *De l'Etat présent de la France présent et à venir*. Londen, 1790. Calonne herhaalt in dit geschrift wat hij reeds in februari 1789 heeft geschreven in een brief aan de koning. Eén van de weinige contrarevolutionairen die het met Calonne eens zijn, is Rivarol. Prosper Duvergier de Hauranne, *Histoire du gouvernement parlementaire en France, 1814-1848*. Michel Lévy frères, Parijs, 1857, p. 12.

[16] Fiette noemt de voorbeelden van Chateaubriand en Louise de Condé. Suzanne Fiette, *La noblesse française. Des Lumières à la Belle Époque*. Perrin, Parijs, 1997, p. 117.

[17] Beik, *op. cit*., p. 111.

[18] *Ibidem*.

[19] Dat ook Maistres conceptie van de monarchie sterk verwant is aan die van Montesquieu, meen ik reeds te hebben aangetoond in mijn afstudeerscriptie: *Joseph de Maistre, démasqué van een extremist. Een essay over de politieke theorie van een moderaat monster*. Afstudeerscriptie vakgroep Politieke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Leiden, 1995.

[20] 'Être ultra, c'est être si fort pour, qu'on est contre'. Geciteerd in Toda's inleiding op Bonald, *La vraie Révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 27.

[21] 'Bonald était si fort pour la monarchie, qu'il était au fond de lui contre le roi, contre son gouvernement, contre sa politique'. *Ibidem*.

[22] Fiette, *op. cit*., p. 115. Ook de neoroyalisten van de *Action française* zijn 'royalistischer', dat wil zeggen: reactionairder en aristocratischer, dan de troonpretendent die zij de koning noemen (en komen dan ook regelmatig met de troonpretendent in aanvaring). Aristocratisch zijn zij, aangezien zij er (net zoals, ironisch genoeg, de negentiende-eeuwse liberalen, waarvan zij zo'n afkeer hebben), behagen in scheppen zichzelf als een soort nieuwe aristocratie te zien. Zie het boek van de neoroyalist Vladimir Volkoff, *L'aristocratie*. L'Age de l'Homme, Parijs, 2004.

[23] 'Vive le roi quand-même'. Dit devies van de ultra's en het citaat van Hugo prijken aan het begin van Jean-Jacques Oechslin, *Le mouvement ultra-royaliste sous la Restauration. Son action et son idéologie politique (1814-1830)*. R. Pichon, R. Durand-Auzias, Parijs, 1960.

[24] 'Avant août 1792, les émigrés, et à premier chef les princes et leurs courtisans, sont des rebelles à la légitimité'. Fiette, *op. cit*., p. 115.

[25] Fiette, *ibidem*.

[26] 'Vrijheden' in de pluralis, want vrijheid (de singularis) is voor hen slechts het ensemble van deze corporatieve vrijheden.

[27] In Frankrijk voltrok zich ten dele reeds eerder het proces dat zich volgens Mayer in de rest van Europa in de tweede helft van de negentiende eeuw voltrok: 'Dans la seconde moitié du XIXe siècle, les rois sont devenus les alliés indispensables plutôt que les dangereux rivaux de la noblesse. Ils se sont faits par nécessité les champions de la modernisation économique, militaire et bureaucratique qui hâtait l'érosion des privilèges aristocratiques. Mais la couronne est aussi devenue un point de ralliement essentiel pour l'élément féodal du pouvoir, qui refusait de voir les noblesses terriennes sacrifiées aux intérêts bureaucratiques ou capitalistes, ou à une combinaison des deux. L'Etat constituait désormais le rempart privilégié de l'aristocratie: non seulement il protégeait la propriété de la noblesse titrée et non-titrée, mais encore il assurait des places honorables dans la fonction publique à leurs fils et à leurs éléments les plus incapables. Même en France l'Etat sans roi continuait de remplir ce rôle'. Arno Mayer, *La persistance de l'ancien régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*. Champs Flammarion, Parijs, 1983, p. 148-149.

[28] Deze constatering gaat ook op voor de Franse geestelijkheid, die door het gallicanisme, dat de Revolutie met haar *constitution civile du clergé* en Napoleon met zijn Concordaat tot in zijn logische consequentie doorvoeren, volledig geïntegreerd wordt in het staatsapparaat.

[29] Men denke aan Thatchers 'conservatieve revolutie', die, hoewel zij zich ten doel stelde om decentralisatie te brengen, in veel opzichten juist centraliserend was. Men denke ook aan de corporatieve revoluties van Vichy, Salazar, Franco, etc., die de beoogde decentralisatie niet naderbij brachten, omdat het noodzakelijkerwijs de centrale staat was die de corporaties instelde.

[30] 'Le rétablissement de la monarchie, qu'on appelle contre-révolution, ne sera point une révolution contraire, mais le contraire d'une révolution'. Joseph de Maistre, *Considérations sur la France*. Kritische editie Jean-Louis Darcel. Slatkine, Genève, 1980 (1796), p. 184.

[31] Ik verwijs naar de titel van Paillards hagiografie over de Nationale Revolutie van Vichy: Jean Paillard, *1940-1944. La Révolution corporative spontanée*. Editions du Vivarais, Annonay, 1979.

[32] 'Zijn het karakter en de zeden eenmaal gevormd door de instellingen, dan handhaven zich, indien een regering *die regeert* ervoor zorgt om de instellingen in hun pure staat te behouden, de gewoonten van de natie, worden de eigenschappen door opvolging overgedragen, ontwikkelen zij zich door nabootsing, vormen zij zich door opvoeding, en blijft het nationaal karakter behouden'.
'Et une fois le caractère et les moeurs formés par les institutions, si un gouvernement *qui gouverne* a soin de conserver les institutions dans toute leur pureté, les habitudes de la nation se maintiennent, les qualités se transmettent par la succession, se développent par l'imitation, se forment par l'éducation, et le caractère national se conserve'. *Théorie*, p. 361-362.

[33] 'Je le répète: les gouvernements font les institutions, les institutions font les hommes, et les hommes se transmettent les qualités bonnes ou mauvaises qu'ils tiennent de leurs institutions'. *Théorie*, p. 380.

[34] Van de auteurs die over Bonald schrijven, bestempelen velen hem, vaak samen met Joseph de Maistre, als een 'reactionair'. Omodeo bijvoorbeeld beschrijft Maistre en Bonald als 'i teorici per eccellenza della reazione politica'. Adolfo Omodeo, *Un reazionairo. Il conte De Maistre*. Laterza, Bari, 1939.

[35] Dit laatste is de optie die Bonald kiest aan het eind van zijn leven. Volgens Gérard Gengembre kenmerkt de keuze voor die optie echter ook de volwassen Bonald en bovendien alle overige grote contrarevolutionaire denkers, zoals blijkt uit de titel van zijn werk (*La contre-revolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989). Gengembres opvatting dat Bonald een 'wanhopige' was, borduurt voort op de Bonald-interpretaties van Barbey d'Aurevilly, Koyré en Petyx. Jules-Amédée Barbey d'Aurevilly, *Les prophètes du passé. J. de Maistre – de Bonald – Chateaubriand – Lamennais*. L. Hervé, Parijs, 1851; Alexandre Koyré, 'Louis de Bonald', in: *Journal of the History of Ideas*, vol. 7, nr. 1, januari 1946, p. 56-73; Vincenza Petyx, *I selvaggi in Europa. La Francia rivoluzionairia di Maistre e Bonald*. Bibliopolis, Napels, 1987, p. 15.

[36] Béatrice Bondy, *Die reaktionäre Utopie. Das politische Denken von Joseph de Maistre*. Proefschrift, Universität Köln, Keulen, 1982; Teresa Serra, *L'utopia controrivoluzionaria. Aspetti del cattoliccesimo 'antirivoluzionario' in Francia (1796-1830).* Guida, Napels, 1977.

[37] Wanneer men het woord 'conservatief' althans opvat in zijn oorspronkelijke betekenis van 'gericht op *behoud*'.

[38] Bedoeld wordt de op p. 196-197 besproken paradox van de 'kwadratuur van de cirkel'.

[39] De gemeentewet van 1871 geeft de gemeenten niettemin een groot deel van hun vrijheid terug, die onder het *Second Empire* was beknot door de prefecten. De burgemeesters, die voorheen door Parijs of door de prefect werden benoemd, worden sindsdien gekozen. Ook de bevoegdheden van de *Conseils généraux* (Frans equivalent van de Provinciale Staten in het huidige Nederland) worden aanzienlijk uitgebreid, wederom ten koste van de prefecten. Door de obstructie van republikeins links en van eerste minister Thiers, die een sterke president wil, lopen deze hervormingen echter deels stuk. Parallel aan de decentralisatieplannen verschijnen er in die periode veel boeken, niet alleen van monarchisten maar ook van rechtse republikeinen als Taine en Renan, waarin wordt bepleit het beginsel *one man one vote* te vervangen door een getrapt kiesrecht, capaciteitskiesrecht, huismankiesrecht, of een kiesstelsel waarin alleenstaanden en mensen zonder vast werk of zonder vaste verblijfplaats het kiesrecht wordt ontzegd.

[40] In 1982 schonk de voormalige *maurrassien* Mitterrand aanzienlijke bevoegdheden aan de regio's. (Een 'regio' (*région*) is in Frankrijk een administratieve entiteit die verschillende departementen omvat, en die dus vaak groter is dan Nederland). Deze overdracht van bevoegdheden was een vorm van decentralisatie, maar die decentralisatie impliceerde geen herstel van de historische provincies van het ancien régime, want aan de departementen waren in 1789 juist grenzen gegeven die de grenzen van de oude provincies doorsneden. Oud rechts (waartoe ik in deze context het legitimisme, de *Action Française*, het regime van Vichy, Charles de Gaulle en het *Front National* reken) wil daarentegen de departementen afschaffen en pleit voor herstel van de oude provincies en 'pays'. (De 'pays' zijn de circa driehonderd subprovinciale maar bovengemeentelijke entiteiten van het ancien régime, waarvan vele hun eigen stelsel van gewoonterecht hadden). Bij 'decentralisatie' denkt dit rechts aan herstel en versterking van de traditionele familienetwerken en lokale cliëntèles waarop het bestuur van de oude provincies en 'pays' berustte. De regionalisering van 1982 creëerde volgens dit rechts slechts bureaucratische wangedrochten. In haar ogen was de regionalisering geen 'echte' decentralisatie, doch eerder het tegendeel daarvan, aangezien het de bureaucratisering slechts versterkte. Hetzelfde geldt volgens dit rechts

overigens voor de decentralisatie die de regering-Raffarin heeft doorgevoerd, die in feite (zoals zo vaak het geval is met 'decentralisaties') een verkapte bezuinigingsoperatie was. Sinds enige tijd lijkt er in Frankrijk, parallel aan de tendens tot versterking van de subnationale identiteiten, sprake te zijn van een renaissance van de historische 'pays'. *Deze* decentralisatie lijkt wél de goedkeuring van oud rechts te kunnen wegdragen.

[41] Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog is in het Franse leger nog één op de vijf generaals edelman. Thans behoort tien procent van het officierscorps van de Franse marine en twee procent van de Franse legerofficieren tot de adel. En 17 procent van de huidige edelen behoort tot een familie van officieren. Christian de Bartillat, *Histoire de la noblesse française. De 1789 à nos jours*. Albin Michel, Parijs, 1991, deel 2, p. 526-527.

[42] Jean de Bonald, één van Bonalds huidige nazaten, treedt onder De Gaulle toe tot de Conseil d'Etat.

[43] Het bedrijfsleven is in Frankrijk nog steeds dermate vergroeid met de staat, dat het volgens mij gerechtvaardigd is het voorvoegsel 'staats-' tussen haakjes te zetten. Doordat de openbare dienst in aanzien daalt (en vooral ook in financiële profijtelijkheid), prefereren sinds het *Second Empire* meer en meer edelen een carrière in het bedrijfsleven, waar zij vaak hoge functies vervullen. Zo is *baron* de Seillère, wiens grootvader een studie over Bonald schreef, voorzitter van de Médef, de Franse werkgeversvereniging.

[44] De feodaal charitatieve functie van de kasteelheer, waaraan het sociaal-katholicisme met zijn paternalistische opvattingen over sociaal werkgeverschap en over patronage van boerenbonden en arbeidersbewegingen een nieuwe inhoud gaf, wordt beschreven door David Higgs, *Nobles, titrés, aristocrates en France après la Révolution, 1800-1870*. Liana Lévi, Parijs, 1990, p. 247-249. Voor de parallel met het sociaal-katholicisme van o.a. Albert de Mun, La Tour du Pin, Harmel en Périn, zie onder meer: Charles Molette, *Albert de Mun, 1872-1890: exigence doctrinale et préoccupations sociales chez un laïc catholique d'après des documents inédits*. Beauchesne, Parijs, 1970; Philippe Levillain, *Albert de Mun. Catholicisme français et catholicisme romain du Syllabus au Ralliement*. Ecole française de Rome, 1983; Bartillat, *op. cit*., deel 2, p. 189-193, 250-260, 543-544; Stéphane Rials, *Le légitimisme.* Presses universitaires de France, Parijs, 1983, p. 53-62.

[45] Bartillat geeft het voorbeeld van een adellijke familie in de Lozère die van 1785 tot heden continu het burgemeesterschap heeft uitgeoefend. Er zijn nog veel van dergelijke politieke dynastieën: op het Bretonse platteland zijn veel burgemeesters edelen, en de Tocquevilles zijn nog steeds burgemeester van Tocqueville. Ook zijn er adellijke families waarin het lidmaatschap van het parlement quasi-erfelijk lijkt. Men denke aan de families Broglie en Poniatowski, aan de Rohans in Bretagne, de Coursons in Champagne, enz.

[46] Dat centrum kan een departementaal, provinciaal, regionaal of nationaal centrum zijn. Het nationaal centrum is tot 1789 Versailles, na 1789 Parijs. De intermediaire rol van de edelman of notabele wordt versterkt door de Franse traditie om politieke functies te cumuleren (*cumul des mandats*) en om publieke functies af te wisselen met functies in het zakenleven (*pantouflage*).

[47] Bij edelen of notabelen die het merendeel van hun macht, prestige en inkomsten aan hun participatie in het apparaat van de centrale staat ontlenen, wordt het decentralisatiediscours vaak een *symbolisch* discours, dat voornamelijk de functie heeft de eigen (adellijke) groepsidentiteit in stand te houden door zich sociaal te demarkeren ten opzichte van nieuwkomers (bourgeois, parvenu's, *nouveaux riches*). Volgens Higgs vervulde het legitimistisch discours dat de adel in de negentiende eeuw bezigde deze symbolische functie, maar verhinderde dat discours geenszins dat veel edelen in de praktijk de heersende regimes dienden, zoals het *Empire*, de Julimonarchie, de Tweede Republiek, het *Second Empire* en de Derde Republiek. Higgs, *op. cit*., p. 245-246. Ook thans bezigen veel Franse edelen nog een legitimistisch discours, ook al hebben de meeste de band met het koningschap doorgesneden en zich bekeerd tot de republiek. Dat het legitimistisch discours in adellijke kring nog steeds springlevend is, blijkt onder meer uit het nawoord van Bartillat, *op. cit*., deel 2, en uit de sociologische studie van Eric Mension-Rigaud, *Aristocrates et grands bourgeois*, Hachette, Parijs, 1997.

[48] 'De Gaulle, de petite noblesse par le sang et aristocrate par l'esprit'. Bartillat, *op. cit*., deel 2, p. 72, voetnoot. Behalve vanuit zijn familietraditie kende De Gaulle het legitimisme ook van de *Action française*, die in bepaalde opzichten het negentiende-eeuws legitimisme continueert.

[49] Onder het 'historisch gaullisme' verstaan we niet het gaullisme van de Vijfde Republiek, maar de personen die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog in Londen rond De Gaulle groepeerden. Over dit historisch gaullisme schrijft Bartillat: 'Cette vision aristocratique et quasi monarchique du pays [de visie van Charles de Gaulle], opposée à la conception autoritaire et quasi petite-bourgeoise de Pétain, attire beaucoup de nobles dans les premières cohortes qui rallient de Gaulle au lendemain d'un armistice qu'ils jugent déshonorant'. *Op. cit*., deel 2, p. 462. *Dit* historisch gaullisme is volgens Bartillat een voortzetting van het legitimisme. *Op. cit.*, p. 543.

[50] Met het gaullisme (en überhaupt met elke rechtse verkiezingszege) treedt de adel weer de centrale staat binnen: 'Dans le sillage de De Gaulle, la Ve République se caractérise par une rentrée en force de la noblesse au gouvernement, dans les cabinets ministériels, sans parler de la diplomatie, de la Cour des comptes et du Conseil d'Etat. Il s'agit autant de cette noblesse que nous verrons mêlée au monde des affaires que de celle-ci qui, traditionnellement, a fourni les grands commis; les deux catégories sont souvent représentées au sein des mêmes familles'. Gérard de Sède, geciteerd door Bartillat, *op. cit.*, deel 2, p. 537.

[51] In De Gaulles Vijfde Republiek herkent men volgens Bartillat de grondtrekken van de corporatieve en aristocratische monarchie van Maurras: 'Qui pourrait nier aujourd'hui la profonde influence des idées de l'*Enquête* [het boek van Maurras, de *Enquête sur la monarchie*] dans la Ve République gaullienne, qui entendait corriger les éléments des deux précédentes: un régime quasi monarchique; une cooptation où les grands corps de l'Etat, les membres de l'entourage présidentiel, sans compter les dynasties financières fondent de nouvelles aristocraties nationales; les efforts permanents dans le domaine de la décentralisation progressive, dont les éléments devaient être réunis dans une nouvelle Chambre haute; le référendum qui le refusa, fit tomber de Gaulle, monarque légitimé par la résistance'. *Op. cit*., p. 213-214.

Nabeschouwing: De receptie van Bonald

[1] Of dient dat althans te zijn, want vaak is het dat niet: dikwijls wordt er (impliciet) van uit gegaan dat ideeën een eeuwige, onveranderlijke essentie bezitten en dat zij een zelfstandig bestaan leiden, onafhankelijk van hun gebruikers en van de contexten waarin deze hen gebruiken. Dat is het soort 'ideeëngeschiedenis' dat we moeten vermijden.
[2] Van Bonalds *Oeuvres* zagen twee edities het daglicht bij Adriaen Le Clère te Parijs: de eerste van 1817 tot 1843, de tweede van 1847 tot 1853. De derde, weliswaar volledige maar thematisch geherschikte editie van *abbé* Jacques-Paul Migné (*Œuvres complètes de Bonald*) verscheen in Montrouge, Parijs, 1859-1864.
[3] Het betreft een herdruk van de editie Le Clère verzorgd door de *Société nationale pour la propagation des bons livres* in Brussel, 1845.
[4] Herdruk van de editie Le Clère door Slatkine reprints, Parijs en Genève, 1982.
[5] Nog niet complete kopie van de editie Migné uit 1859, op de website van de Bibliothèque Nationale Française (http://gallica.bnf.fr).
[6] Onder redactie van de sociologe, historica en Maurras-specialiste Colette Capitan, Union générale d'éditions, Parijs, 1965.
[7] Adres van de website:
http://classiques.uqac.ca/classiques/de_bonald_louis/theorie_pouvoir_pol/theorie_pouvoir_pol.pdf
Bonalds *Théorie de l'éducation sociale* is te downloaden van:
http://classiques.uqac.ca/classiques/de_bonald_louis/theorie_education_soc/theorie_education_soc.html
De *on*verkorte versie van de 'Theorie van de Macht' (eerste editie Le Clère) is thans te downloaden van:
http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=NUMM-41845&I=4&M=notice.
[8] *Teoría del poder político y religioso*. Tecnos, Madrid, 1988. Vertaling door Julián Morales Navarro, professor sociologie aan de Universidad Nacional de Educación a Distancia te Madrid.
[9] Le Clère, Parijs.
[10] In 1821 en 1829, nog afgezien van de uitgave in de eerste editie Leclère van Bonalds *Oeuvres* (1847).
[11] *Législation primitive, suivie de divers traités et discours politiques*. Goemaere, Brussel, 1857.
[12] *La legislazione primitiva considerata in questi ultimi tempi coi soli lumi della ragione*. G. Vincenzi e. Comp., Modena, 1818. Ventura di Raulica verzorgde in 1823 in Napels een tweede Italiaanse editie van de *Legislazione primitiva*.
[13] H. v. Bonald, *Die Urgesetzgebung, aus dem Französischen.* Müller, Mainz, 1825 (van deze vertaling verschenen twee edities); *Die Urgesetzgebung, aus dem Französischen des Herrn H. v. Bonald*. Hölscher, Koblenz, 1827.
[14] Duitse vertaling van de *Pensées*, 1838.
[15] Engelse vertaling van de *Réflexions*, toegevoegd aan de brief van Ludwig von Haller aan de *conseil souverain* van Bern. Londen, 1822.
[16] Het *Essai analytique* en de *Dissertation sur la pensée de l'homme* verschenen in Italiaanse vertaling bij G. Vincenzi e. Comp., Modena, 1818. In Italië verscheen tevens een vertaling van de *Pensées*, in opdracht van aartshertog Maximiliaan van Modena. Zie Bonald, *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, p. 102.
[17] *Investigaciones filosóficas acerca de los primeros objetos de los conocimientos morales*. Twee delen, Madrid, 1824; *Observaciones religiosas, morales y literarias. Estudios*. Barcelona, 1842.
[18] In Brazilië verscheen een Portugese vertaling van Bonalds pamflet *De l'opposition et de la liberté de la presse*. Rio de Janeiro, 1829.
[19] In Nederland schreef de seminariedocent Cornelis van Bommel, die later bisschop van Luik zou worden, een samenvatting van Bonalds *Essai analytique*. Gerard Brom, *Politiek en Romantiek in Nederland*, deel 2, 'Wetenschap en Staatkunde'. Wolters, Groningen en Den Haag, 1928, p. 315. Eén van Van Bommels leerlingen, de advocaat J.F.A. Leesberg, vertaalde een werk van Bonald in het Nederlands. Toen hij die vertaling aan Bonald aanbood, ontving hij van de grote meester een opgetogen brief. Dit concludeert Brom uit een brief die Leesberg op 8 augustus 1837 schreef aan Cornelis Broere.

[20] Buiten de in de verzamelde werken opgenomen uitgaven verschenen er in Frankrijk edities van het *Essai analytique* (1800, 1817), *Du divorce* (1801, 1818, 1837), *Traité de Westphalie* (1801), *Réflexions sur l'intérêt général de l'Europe* (1815, twee edities in 1821), *Pensées* (1817), *Discours politiques* (1815-1816), *Recherches philosophiques* (1818, 1826, 1877), *Considérations sur la Révolution française* (1818), *Mélanges* (1819), *Discours politiques et opinions* (1817-1827, vier uitgaven), *Diverses opuscules* (1826-1829), *Démonstration philosophique* (1830, 1840, 1843), *Discours sur la vie de Jésus-Christ* (1843). Ook in België gaf men werken van Bonald uit, zoals de *Réflexions sur le mémoire à consulter de M. le comte de Montlosier*. Imprimerie de Beyaert-Feys, Kortrijk, 1826.

[21] Een overzicht hiervan vindt men in de bibliografie van Henri Moulinié, *De Bonald. La vie, la carrière politique, la doctrine*. Alcan, Parijs, 1916, p. 398-410.

[22] Montesquiou-Fézensac, één van de ideologen van de beweging, liet Bonalds pamflet tegen Madame de Staël heruitgeven, tesamen met een aantal andere teksten van Bonald (*Considérations sur la Révolution française. L'émigration. L'aristocratie et la noblesse. Le gouvernement représentatif. Le traité de Westphalie. L'équilibre européen. La fin de la Pologne. Notice sur Louis XVI. La question du divorce. La société et ses développements. Pensées*. Nouvelle Librairie Nationale, Parijs, 1907). Ook nam Montesquiou een aantal citaten van Bonald op in zijn bundel *Pensées choisies de nos maîtres* (Nouvelle Librairie Nationale, Parijs, 1912).

[23] *La vraie Révolution. Réponse à Madame de Staël*. Van een inleiding en noten voorzien door Michel Toda. Clovis, Etampes, 1997.

[24] *La costituzione come esistenza. Osservazioni sull'opera di Mme de Staël*. Settimo Sigillo, Rome, 1985.

[25] Verkorte versie. Perrin et Perrin, s.d., Parijs.

[26] *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998.

[27] *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997.

[28] *Ecrits sur l'Europe*. L'Âge d'Homme, Parijs en Editions de Paris, Versailles, 2006.

[29] *Essais und Einfälle*, selectie uit Bonalds geschriften uit de periode 1817-1830, met biografische schets door Jean de Bonald en bibliografie. Reeks 'Bibliothek der Reaktion'. Vertaling Peter Weiss, verzorgd door J.-J. Langendorf, uitgevers Karolinger Verlag en L'Âge d'homme, Wenen, 2007; Bonald, 'Thoughts on various subjects', in: Christopher Olaf Blum (red.), *Critics of Enlightenment: readings in the French counter-revolutionary tradition*. ISI Books, Washington, 2004. Blum is docent filosofie aan het Christendom College en de Ave Maria University.

[30] *On Divorce*. Transaction Publishers, serie 'Library of Conservative Thought', New Brunswick, 1993. Vertaling door Nicholas Davidson, met inleiding door Robert Nisbet.

Louis de Bonald, *The true and only wealth of nations. Essays on family, economy and community*. Verzorgd door Christopher Olaf Blum. Sapientia Press, Naples, Florida, 2006.

[31] Jerry Muller, *Conservatism. An anthology of social and political thought from David Hume to the present*. Uitgave door J. Muller, 1997; 'La Contre-Encyclopédie', nr. 185-186 van het tijdschrift *Lecture et Tradition*, over Bonald, Maistre en Sainte-Hildegarde, juli-augustus 1992; Carlo Galli (red.), *I controrivoluzionari: antologia di scritti politici. Testi di J. de Maistre, L.G.A. de Bonald, F.R. de Lamennais*. Il Mulino, Bologna, 1981; Riccardo Pedrizzi, *Protagonisti della controrivoluzione*. Parsifal, Pescara, 1989; Louis le Guillou, 'La contrarrevolucíon filosófica en Francia: Louis de Bonald (1754-1840), Joseph de Maistre (1753-1821) y François-René de Chateaubriand (1768-1848)', in: Emerich Coreth, Walter Neidl en Georg Pfliegersdorffer (red.), *Filosofía cristiana en el pensamiento católico de los siglos XIX y XX*. Ediciones Encuentro, Madrid, 1993, deel 1, p. 431-443; Ludwig Elm, *Konservatives Denken 1789 - 1848/49*. Akademie-Verlag, Berlijn, 1989. Een oudere bloemlezing is: Domenico Giulotti, *Antologia di cattolici francesi del secolo XIX. De Maistre, Bonald, Lamennais, Balzac, d'Aurevilly, Hello, Veuillot, Bloy*. R. Carabba, Lanciano, 1918.

[32] Getuige de verschijning van o.a. David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996; Gabriele Lorenz, *De Bonald als Repräsentant der gegenrevolutionären Theoriebildung. Eine Untersuchung zur Systematik und Wirkungsgeschichte*. Peter Lang, Frankfort, 1997. Collectie 'Europäische Hochschulschriften: Reihe 13, Französische Sprache und Literatur', nr. 216; Flavien Bertrand de Balanda, *Louis de Bonald et le Conservateur (1818-1820). La Contre-Révolution de la théorie à l'engagement*. Doctoraalscriptie, Centre de recherches en histoire du XIXe siècle, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2003; Flavien Bertrand de Balanda, *Louis de Bonald journaliste*. Masterscriptie (mémoire DEA), Centre de recherches en histoire du XIXe siècle, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2004; Carlo Galli (docent politieke wetenschappen aan de universiteit van Bologna) en Leonardo Allodi (socioloog aan diezelfde universiteit), Italiaanse vertaling van Spaemanns studie over Bonald (*L'origine della sociologia dallo spirito della Restaurazione: studi su L.G.A. de Bonald*. Laterza, Rome, 2005); Teresa Serra, *La critica alla democrazia in Joseph de Maistre e Louis de Bonald*. Aracne, Rome, 2005; Giorgio Barberis, *Louis de Bonald. Potere e ordine tra sovversione e Provvidenza*. Morcelliana, Brescia, 2007; Stéphane Robilliard, docent aan het Institut Catholique de Toulouse, hield aan deze universitaire instelling op 7 juni 2008 een (deels op de inzichten van Spaemann gebaseerde) lezing onder de titel 'Pouvoir et société: Louis de Bonald'.

[33] Suzanne Fiette, *La noblesse française. Des Lumières à la Belle Époque*. Perrin, Parijs, 1997, p. 117. Tegenwoordig is Maistre bekender dan Bonald, maar gedurende het Restauratietijdperk was het precies andersom: Maistre, die tot 1821 in het verre Rusland zat, werd weinig gelezen, maar Bonald, die actief participeerde in het Franse politieke en intellectuele leven, genoot een grote bekendheid; niet zozeer door de *Theorie van de Macht* als wel door de nimmer aflatende stroom van artikelen, toespraken, pamfletten en boeken die Bonald tot 1830 publiceerde, waarin hij de in zijn eerste werk vervatte denkbeelden populariseerde.
'Die "Theorie der Macht" von 1796 wurde für die konterrevolutionäre Publizistik nicht weniger einflussreich als Maistres Werk über Frankreich'. Klaus von Beyme, *Politische Theorien im Zeitalter der Ideologien*. Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 2002, p. 350.
'Louis Vicomte de Bonald war zu seinen Lebzeiten das intellektuelle Haupt der Gegenaufklärung und Restauration in Frankreich. Joseph de Maistre bekannte seinen beherrschenden Einfluß auf das eigene Schaffen, Chateaubriand verdankt Bonald seine "gesunden Lehren". Sein Einfluß auf Donoso Cortes und Franz von Baader ist so deutlich wie auf C. Maurras, T. S. Eliot'. Flaptekst van Bonald, *Essais und Einfälle*. Karolinger Verlag, Wenen, 2006.
[34] Gérard Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989, p. 92 en p. 101-102.
[35] Benoît Yvert en Emmanuel de Waresquiel, *Histoire de la Restauration, 1814-1830.* Perrin, Parijs, 1996, p. 168; Guillaume Bertier de Sauvigny, *La Restauration*. Flammarion, Parijs, 1955, p. 300.
[36] Daarmee zij niet gezegd dat zij allemaal het volledig oeuvre van Bonald lazen, maar wel dat Bonald hen, door hen op filosofisch en wetenschappelijk gezaghebbende wijze te bevestigen in hun vooroordelen, definitief overtuigde van hun eigen gelijk, en zo een krachtige katalysator en versterker vormde van hun politieke actie.
De eerste die Bonald als 'orakel' aanduidde, was waarschijnlijk Maine de Biran in diens *Examen critique des opinions de Monsieur de Bonald* (1818-1819), geciteerd door Michel Toda, *Bonald, théoricien de la contre-révolution*. Clovis, Étampes, 1997, p. 129. Later paste Sainte-Beuve het idee dat Bonald een orakel was, toe op de ultra's: 'Oracle du parti, tout ce qu'il proférait était chose sacro-sainte, et quiconque l'avait contredit était rejeté à l'instant, répudié à jamais par les purs'. Geciteerd door Toda in zijn inleiding op Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 21. In de twintigste eeuw werd de orakelmetafoor overgenomen door de historici Bertier de Sauvigny (*op. cit*., p. 143, p. 346), en Yvert en Waresquiel (*op. cit*., p. 181). 'C'était', schreeft de *doctrinaire* Barante over Bonald, 'la gloire du parti royaliste. On l'honorait, on l'adorait, mais plutôt comme un idole que comme un chef'. Geciteerd door Michel Toda in Bonald, *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997, p. 67, noot 28.
'Le courant royaliste fidèle à la branche aînée (légitimisme), sera largement (mais non exclusivement) marqué par leurs thèses [die van Maistre en Bonald]'. Stéphane Rials, 'La Contre-Révolution', in: Pascal Ory (red.), *Nouvelle histoire des idées politiques*. Hachette, Parijs, 1987, p. 174.
[37] Chateaubriand schreef in 1805 aan Bonald: 'Vous jouissez d'une grande renommée, vos paroles sont comme des oracles. Vous formez école, vous avez des disciples. On dit de vous *Le maître l'a dit*. Votre réputation croît chaque jour et croîtra encore'. Geciteerd door Michel Toda in Bonald, *La vraie révolution. Réponse à Madame de Staël*. Clovis, Etampes, 1997, p. 38.
Cf. 'Bonald a dit'. Jean-Paul Clément, 'Joseph de Maistre et Bonald à propos de la Contre-Révolution', in: Philippe Barthelet (red.), *Joseph de Maistre*. Reeks 'Les dossiers H', L'Âge d'Homme, Parijs, 2005, p. 340.
[38] Zie het lemma 'Legitimisme' in het aanhangsel, p. 465.
[39] Dat ook de huidige legitimisten Bonald in ere houden, blijkt niet alleen uit de naamgeving van sommige van hun *cercles*, zoals de *cercle d'études Chateaubriand-Bonald* en de *cercle Louis de Bonald*, maar ook uit het feit dat een aantal van hen, zoals Jean-Pierre Brancourt en Jean Bastier, publiceren over Bonald.
[40] Chebel d'Appollonia kwalificeert de ideologie van Villiers als een 'sorte de surgeon du traditionnalisme légitimiste au goût du jour'. Ariane Chebel d'Apollonia, *L'extrême-droite en France. De Maurras à Le Pen*. Editions Complexe, Brussel/Parijs, 1996, p. 401. Villiers verdedigt zijn neo-legitimistische ideeën in een serie boeken, waaronder het tegen het Verdrag van Amsterdam gerichte *La machination d'Amsterdam*. Albin Michel, Parijs, 1998.
[41] Chebel d'Appollonia, *op. cit*., p. 489, noot 153.
[42] Millon is getrouwd met de filosofe Chantal Delsol, die zijn politieke geschriften schrijft. Centraal in haar proefschrift staat het 'subsidiariteitsdenken' van Althusius, Bonald en La Tour du Pin. Chantal Delsol, *L'État subsidiaire. Ingérence et non-ingérence de l'État, le principe de subsidiarité aux fondements de l'histoire européenne*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1992.
[43] Zie het lemma 'Carlisme' in het aanhangsel, p. 452.
[44] Von Haller correspondeerde met Bonald en las diens *Législation primitive*. Nadat hij zich in 1821 tot het katholicisme had bekeerd, liet Bonald de brief waarin hij het protestantisme afzwoer, heruitgeven (*Lettre de M. Charles-Louis de Haller, membre du Conseil souverain de Berne, à sa famille, pour lui déclarer son retour à l'Eglise catholique, apostolique et romaine*. Parijs en Lyon, 1821). Van deze brief, die veel opschudding veroorzaakte, verschenen minstens twintig Franse uitgaven, minstens tweeëntwintig Duitse, minstens vijftien

Italiaanse, minstens acht Engelse, drie Catalaanse, twee Spaanse, één Poolse, één Vlaamse en één Hollandse. Bonald hielp Haller ook met de publicatie in Parijs van de Franse vertaling die Haller zelf had gemaakt van zijn *Über die Constitution der Spanischen Cortes*. (In 1820 verschenen van dit werk twee Duitse uitgaven en twee Franse, onder de titel *De la constitution des Cortès d'Espagne*; in de jaren 1821-1823 een aantal Italiaanse uitgaven, twee Spaanse en één Catalaanse). Nadat Haller zijn hoofdwerk, de *Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands* (Winterthur, 1816) in het Frans had vertaald, en hij zich in Parijs had gevestigd, werd hij door Bonald de redactie van de ultraroyalistische *Journal des débats* binnengeloodst. Zie Toda's voetnoot nr. 45 in Bonald, *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997, p. 163-164.

[45] Von Baader richtte net zoals Bonald zijn pijlen op Rousseau. Behalve uit Bonald putte Von Baader ook inspiratie uit de mystiek van Böhme en Saint-Martin.

[46] '[The] liberal conception of absolutism was especially opposed in Germany by rightist political thinkers of the Restoration. German discourse in this matter was mainly influenced by J.H. de Maistre, L.G. de Bonald, A. Müller and K.L. von Haller. Its anti-liberal tenets were especially publicized in Germany in the *Berliner politisches Wochenblat*'. James Chastain, 'Essai on absolutism', gepubliceerd op de website http://cscwww.cats.ohiou.edu/~Chastain/ac/absoluti.htm.

'Die Schriften von Bonald sind in Deutschland sehr wenig bekannt, aber sie sind von den deutschen Vertretern derselben Richtung [Haller, Görres, Adam Müller] wohl beachtet und gerne benutzt worden'. J.H. Bluntschli, *Geschichte der Wissenschaften. Neuere Zeit. Erster Band: Geschichte der neueren Staatswissenschaft, allgemeines Staatsrecht und Politik*. R. Oldenbourg, München en Leipzig, 1881, derde editie, p. 540.

Voor een overzicht van de invloed van Bonald, Maistre en Lamennais op de redacteuren van het *Berliner politisches Wochenblatt*, zie: Edgar Fleig, 'Zur Geschichte des Einströmens französischen Restaurationsdenkens nach Deutschland', in: *Historisches Jahrbuch*, band 55, 1935, p. 500-520.

Ook Von Gerlach ontleende zijn ideeën aan Bonald, Maistre en Donoso Cortes. Helmut Diwald (red.), *Von der Revolution zum norddeutschen Bund. Politik und Ideengut der preußischen Hochkonservativen 1848-1866. Aus dem Nachlaß von Ernst Ludwig Gerlach*. Göttingen, 1970.

[47] Nicholas Riasanovsky, 'On Lamennais, Chaadaev, and the Romantic Revolt in France and Russia', in: *American Historical Review*, vol. 82, nr. 5, december 1977, p. 1165-1186; Véra Miltchina, 'Joseph de Maistre en Russie. Aperçu de la réception de son oeuvre', in: Barthelet, *op. cit*., p. 165.

[48] Voor Maistres Russische periode, zie Bastien Miquel, *Joseph de Maistre. Un philosophe à la cour du tsar*. Albin Michel, Parijs, 2000.

[49] Voor de invloed van Maistre op de slavofiele beweging (Petr Chaadev, prins V. Odoevsky, Aleksei Khomyakov, Berdjajew) en op schrijvers als Tolstoj, Dostojevski, Poesjkin en Toergenjev zie Vera Miltchyna, 'Joseph de Maistre's works in Russia: A look at their reception', in: Richard Lebrun (red.), *Joseph de Maistre's life, thougth, and influence. Selected studies.* McGill-Queens University Press, Kingston en Montreal, 2001, p. 241-243.

[50] Balmès bespreekt Bonald in zijn *Filosofia antigua*; zie ook voetnoot 39 bij Toda's inleiding op Bonalds *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997, p. 78.

[51] Voor Bonalds invloed op Donoso Cortés, zie het voorwoord van Edmund Schramm op Donoso's *Ensayo*. Arno Press, New York, 1979, p. 109 e.v. Tot de vele Spaanse epigonen van Cortès behoren José María Cuadrado y Nieto, *Ensayo religiosos póliticos y literarios* (1893); Gabino Tejado, *Algunos ideas sobre la civilización moderna en relación con la religión* (1881); en Francisco Javier Caminero y Muñoz, *La fe y la ciencia*, 1872; *La filosofía disidente*, 1880. Balmès en Donoso Cortés zijn, samen met Burke en Russell Kirk, de inspiratiebronnen van de Spaanse *Fundación Burke*, die behalve een *summer university* ook een leerstoel heeft aan de Universidad San Pablo te Madrid.

[52] De titel van één van diens werken spreekt boekdelen: *El liberalismo es peccado* ('Het liberalisme is een zonde'). Serie 'Cuestiones candentes', Libreiría y tipografía católica, Barcelona, 1887.

[53] Don Lucas Alaman bewonderde de monarchie van Bonald, ontleende veel van de ideeën in zijn *Historia de México* aan Joseph de Maistre (providentialisme, de historische missie van naties), en werd ook beïnvloed door Donoso Cortés en Balmès. Alfonso Noriega, *El pensamiento conservador y el conservadurismo mexicano*. Universidad nacional autónoma de México, México Ciudad, Mexico, 1993, deel 1, p. 71.

[54] Jean-Marie Mayeur (red.), *Histoire du christianisme*, deel 11, p. 959; Migdalia Lezama, 'El pensamiento político de Gabriel García Moreno. En busca del orden', in: *Anales de la universidad metropolitana*, deel 1, nr. 2, 2001, p. 261-277, met name p. 271; Ana Buriano Castro, 'El constitucionalismo conservador equadoriano, un instrumento en la construcción de la hegemonía', in: *Signos Históricos*, nr. 11, januari-maart 2004, p. 67-68. Voor degenen die dromen van een 'katholieke staat', zoals de Amerikaanse monarchist Charles Coulombe (zie www.cheetah.net/~ccoulomb/questforthecatholicstate.html) is het Ecuador van Moreno nog steeds het ideale bestel.

[55] *El observador católico* in Bogota en *El investigador católica* in Popayán.

[56] Carlos Sixirei, *Matar en nombre de Dios. Iglesia y violencia politica en Colombia en el tránsito de los siglos XIX al XX*, p. 4, gepubliceerd op http://www.reseau-amerique-latine.fr/ceisal-bruxelles/HIST-RI/HIST-RI-4-SIXIREI.pdf.

[57] In de tweede helft van de negentiende eeuw beriepen de antiliberale reactionairen in São Paulo zich voortdurend op Maistre en Bonald. Emília Viotti da Costa, 'Alguns aspectos da influência francesa em São Paulo na segunda metade do século XIX', in: *Revista de história*, nr. 142-143, 1e en 2e semester 2000, p. 304. Zie ook Ricardo Vélez Rodríguez, *Panorama da Filosofia Brasileira*. Essays verschenen in 1985 en 1993, gepubliceerd op www.ensayistas.org/critica/brasil/velez2.htm.

[58] António Paim, 'O processo de formaçao do tradicionalismo politico no Brasil', in: *Ciéncias humanas*, Rio de Janeiro, IV (18-19), juli-december 1981, p. 15-20.

[59] Ubiratan Macedo, 'Diferenças notáveis entre o tradicionalismo português e o brasileiro', in: *Ciéncias humanas*, Rio de Janeiro, V (16), januari-maart 1981.

[60] José Affonso de Morais Tores, bisschop van Pará, was de auteur van een tegen de Franse liberale filosoof Cousin gerichte *Compêndio de filosofia racional*. Een eveneens tegen Cousin gericht seminariehandboek was de *Compêndio da filosofia elementar* van Frei A. Itaparica. Frei Mariano de Santa Rosa de Lima vertaalde Franse geschriften die het ook weer op Cousin hadden gemunt. Dr. Antônio Joaquim de Mello, de bisschop van São Paulo, vertaalde in het Portugees de *Compêndio de filosofia* van Frei Firmino de Centelhos. Deze capucijn was een volgeling van Bonald, Maistre, Ventura en Balmès, had als carlistisch soldaat gevochten in Spanje, en was daarna geëmigreerd naar Brazilië, waar hij vice-rector van het seminarie van São Paulo was geworden. Braz Florentino Henriques de Souza combineerde in zijn *Do poder moderador* Thomas van Aquino met Bonald, Maistre en Donoso Cortés. De belangrijkste bonaldianen in negentiende-eeuws Brazilië waren echter José Soriano de Souza (1833-1895) en Romualdo de Seixhas (1787-1860), aartsbisschop van Bahia en primaat van Brazilië. Zie diens *Obras completas*, 1860, en Ana Maria Moog Rodriguez, 'A pesquisa do tradicionalismo', in: *Ciéncias humanas*, Rio de Janeiro, IV (13), januari-maart 1980.

[61] Alexandre Correia bijvoorbeeld was een thomist, maar bovenal een traditionalist in de lijn van Bonald, Maistre en Lamennais. Zijn *Ensaios políticos e filosóficos* verschenen in 1984 bij Editora Convívio, Editora da Universidade de São Paulo, São Paulo.

[62] In zijn in meerdere talen verschenen *Revolution and counter-revolution* (1959, deel 1, hoofdstuk 8, p. 107) beveelt Correa de Oliveira zijn lezers aan om Bonald, Maistre en Donoso Cortès te bestuderen.

[63] Waaronder Spanje, Portugal, Italië, Frankrijk, Polen, de V.S., Chili, Argentinië en Peru. In Frankrijk is de vereniging door een parlementaire onderzoekscommissie als een 'secte' bestempeld.

[64] Gehouden door de Ciclo Cultural van de beroepsvereniging te Buenos Aires op 26 november 2008. De overige lezingen in 2008 stonden in het teken van Burke, Maistre en de Franse contrarevolutionair Rivarol. Bron: www.aica.org (website van de Agencia Informativa Católica Argentina).

[65] Uiteraard ook Groens vriend Isaäc da Costa (*Bezwaren tegen den geest der eeuw*, 1823).

[66] Geciteerd door Brom, *op. cit*., p. 311.

[67] In zijn *Ongeloof en Revolutie* verwijst Groen vijfmaal naar Bonald. Voortdurend citeert hij daar Bonalds discipelen Lamennais en Haller, soms met hele pagina's tegelijk. Ook citeert hij Bautain, een andere volgeling van Bonald, en put hij uit de *Historisch-Politische Blätter.* Voor een bespreking van deze laatste vier invloeden op Groen, zie Brom, *op. cit*., p. 310-321. Groen verwijst in zijn *Ongeloof en Revolutie* tevens naar een aantal geestverwanten van Bonald, zoals de contra's Maistre ('de grote Maître'), Fiévée, Chateaubriand en Mallet du Pan, de legitimisten Lacretelle en Rougemont, de absolutist Bossuet en de aristocraat Fénelon.

Behalve deze traditionalistische en aristocratische denkers citeert Groen in zijn *Ongeloof en Revolutie* ook liberalen als Guizot, Thiers, Benjamin Constant, Madame de Staël, Albert de Broglie, Tocqueville, Necker, Mignet en Barante. Dat Groen deze liberalen citeert wil echter niet zeggen dat hij hun denkbeelden overneemt, want wat hij uit hun werken haalt zijn voornamelijk historische passages die empirisch moeten aantonen dat zijn eigen, contrarevolutionaire stellingname de juiste is. Net zoals bij Bonald zijn ook bij Groen de citaten van liberalen dienstig aan het contrarevolutionaire doel.

Fruin had dan ook zeker gelijk toen hij Groen van Prinsterer als een 'legitimist' bestempelde. Men zou deze legitimist, naar analogie van de term 'liberaal-katholiek', ook wel als 'liberaal-protestant' kunnen aanmerken. Net zoals de liberaal-katholieken gebruikt Groen van Prinsterer namelijk de vrijheden van de liberale staat, zoals de vrijheid van meningsuiting, de persvrijheid, de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van onderwijs, ten behoeve van conservatieve doeleinden en ter verdediging van de belangen van de kerk. Omdat hij liberale middelen gebruikt wordt hij door velen voor een 'reformist' aangezien.

[68] Groen, die behalve de achtdelige editie van Maistres *Oeuvres* uit 1838 ook vrijwel alle werken van Bonald bezat (de *Législation primitive* editie Le Clère 1802, de *Théorie du pouvoir* editie Le Clère 1852, en de *Oeuvres complètes* in de editie Migné uit 1864), lijkt Bonald goed te hebben gelezen: in zijn schriftelijke nalatenschap citeert hij Bonald elf maal. Aan Bonald ontleent Groen zijn hoofdthese: er is een 'natuurlijk en noodwendig verband tussen ongeloof [d.w.z. de Verlichting] en revolutie' (Guillaume Groen van Prinsterer, *Ongeloof en*

Revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen. H.A. van Bottenburg, Amsterdam, 1940, vierde editie, p. VII). Ook andere thema's ontleent Groen aan Bonald: de tegenstelling tussen de soevereiniteit van de mens en de soevereiniteit Gods (*op. cit*., p. 5, 140); de tegenstelling tussen de trotse, hartstochtelijke mens en de onoverwinnelijke natuur (p. 173); de idee van soevereiniteit in eigen kring (p. 33, 36, 42, 43); het *droit divin* (p. 37-43); corporatisme (p. 36, 63-65, 198, 226, 248-249); de idee van een natuurlijke, historische, gewoonterechtelijke constitutie (p. 34); de idee dat de macht in de monarchie beperkt is (p. 28-30, 33, 53-56, 63-65, 74-75), maar dat zij absoluut en despotisch is in de liberale staat (p. IX-X, 28-30, 159, 189-202); de idee dat er in de staat een aristocratie van intermediaire machten nodig is (p. 85); de equatie rationalisme = materialisme = atheïsme = Revolutie (p. 145-152); de equatie individualisme = atomisering van de maatschappij (p. 154-155); de idee dat de liberale scheiding van Kerk en Staat in feite een onderschikking is van de Kerk aan de seculiere Staat (p. 9, 46); de idee van de Oeropenbaring (p. 18); de idee dat de Revolutie een monolithisch blok vormt (p. 209-211, 247); de ultraroyalistische opvatting dat de Restauratie de voortzetting was van de Revolutie (p. 309-314), en dat ook het liberalisme van Guizot c.s. de Revolutie continueert (p. 345); kritiek op het utilitarisme (p. 73), op de leer van de volkssoevereiniteit (p. 73), op het koninklijk absolutisme (p. 73), op het verlicht despotisme (p. 216-222), op het gelijkheidsbeginsel (p. 77), op sociaal contracttheorieën (p. 96-104, 157-166), op het gemengd regime (p. 84-85), op het rationalisme (p. 145), op het voluntarisme (p. 153-157), op democratie (p. 161), op het nationalisme (p. 334 voetnoot). Er zijn slechts twee punten waarop Groens doctrine wezenlijk afwijkt van die van Bonald. Het eerste punt is de houding ten opzichte van het protestantisme, dat Bonald en zijn katholieke geestverwanten aanwijzen als de voorloper van de Revolutie. Over hen zegt Groen: 'Mannen die, helaas! de christelijke kerk met de ketterij van Rome verward hebben' (p. 25; zie verder heel hoofdstuk 7). Het tweede punt houdt verband met het feit dat Nederland, anders dan Frankrijk, niet echt een feodaal-aristocratische traditie kende. Bij gebrek aan zulk een traditie legt Groen het zwaartepunt op de christelijk-calvinistische beginselen.

Voor andere voorbeelden van protestantse apologeten die argumenten overnamen van de katholiek Bonald, zie Jules Gritti, *De Bonald apologiste. L'apologétique en France, de la réaction thermidorienne à la chute de la Restauration*. Proefschrift van de theologiefaculteit van de Université catholique de Paris, 1954, p. 98. Voor de invloed van Lamennais op Groen van Prinsterer, zie J.C. Versluys, 'Lamennais et Groen van Prinsterer', in: *Neophilologus*, vol. 17, nr. 1, december 1932.

Aan de *Faculté Libre de Théologie Réformée* in Aix-en-Provence is thans een beweging van calvinistische royalisten actief (de *Association des réformés royalistes*), die zich beroept op de doctrine van Burke, op Groens *Ongeloof en Revolutie*, en op Maurras. Deze beweging (zie de website *Site réformé confessant*) is als het ware het Franse equivalent van de Nederlandse SGP.

[69] *Op. cit*., p. 114.

[70] E.J. Fokkema, *De godsdienstig-wijsgeerige beginselen van Groen van Prinsterer. Eene beschrijving en beoordeling*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Grijpskerk, Riemersma, Groningen, 1907, p. 112-113.

[71] 'Ik beroep mij op de schriften der Ouden. De grieksche en latijnsche Oudheid is op onze hand. De meesterstukken der Oudheid zijn niet slechts blijvende modellen van smaak en stijl, maar ook onwaardeerbare bijdragen voor de wetenschap'. *Ongeloof en Revolutie*, p. 18.

[72] De 'onwaardeerbare klassieke autoriteiten' zijn voor Groen, net zoals voor Bonald, Cicero en Tacitus. Daarnaast roept Groen ook de autoriteit van Plato (*op. cit*., p. 18) en Aristoteles in. Wat deze autoriteiten volgens hem zeggen, is dat niet de gemengde regeringsvorm maar de monarchie het ideale regime is (p. 67). Ook was de monarchie het regime van Rome, Carthago en Sparta (p. 54). De monarchie, luidt dus Groens maior, is de ideale regeringsvorm.

Behalve de maior vinden we bij Groen ook de minor van het classicisme: 'De geschiedenis alleen is leermeesteres. Bij haar ter schole te gaan is altijd en voor allen goed'. De geschiedenis is voor Groen, net zoals voor Montesquieu en Bonald, met name de geschiedenis der Germanen. De Germaanse minor past hij eerst toe op Frankrijk, daarna op Nederland.

Wat Frankrijk betreft verwerpt Groen de liberale geschiedinterpretaties van Mably, Montesquieu, Madame de Staël, Chateaubriand, Thiers, Mignet, en ook die van de legitimistische *Gazette de France*, die de monarchie fundeert op de volkssoevereiniteit. Daarentegen prijst hij de interpretaties van de absolutistische contrarevolutionair Moreau, diens Nederlandse bewonderaar Kluit en de conservatieve liberaal Guizot. De Kroon, beweert Groen, was erfelijk, niet electief; de Franken kenden geen nationale vergaderingen; bij hen werd de macht niet gedeeld tussen koning en vorst. *Ongeloof en Revolutie*, p. 56-61. Wat Nederland betreft, kraakt de Oranjeklant Groen de staatse geschiedschrijving van Wagenaar en van Hugo de Groots *De Antiquitate reipublicae batavae* (*Ongeloof en Revolutie*, p. 60 en p. 98). In zowel Nederland als Frankrijk, luidt de conclusie die Groen trekt uit de confrontatie van zijn maior met de minor, is de oude constitutie een door standen getemperde monarchie: 'De staat in Europa was eene getemperde monarchie. – Monarchie, dus hadden wij op den Vorst, getemperd, dus hadden wij op de Stenden te letten. – Ik wijs u vooral op Frankrijk, vermits in het

frankische Rijk de wortel ligt, welks vertakkingen zich over den européschen bodem hebben verspreid' (*op. cit*., p. 61).

[73] Wanneer staatse geschiedschrijvers als Wagenaar zich op de oude (republikeinse!) constitutie van de Nederlanden beroepen, brengt Groen daartegen in dat de geschiedenis niet normerend is voor het heden. En over de zestiende en zeventiende-eeuwse revoluties (waartoe we ironisch genoeg ook de Nederlandse opstand tegen Spanje zouden moeten rekenen, die de Republiek der Verenigde Nederlanden voortbracht, welke volgens Groen in feite een getemperde monarchie was, aangezien zij werd geregeerd door de stadhouder en getemperd door de standen of Staten), zegt hij het volgende: 'De gansche historie werd naar verkeerde opvattingen verwrongen; het ware doel dezer kunstbewerking was niet binnen historisch onderzoek beperkt. De zienswijs met betrekking tot het verledene gaf verkeerde richting aan de handelwijze voor het vervolg. In fantasmagorisch zwerven waande men nog trouw te zijn gebleven aan de historische lijn. Men waande ter handhaving van historische rechten zich in de weer te stellen, terwijl men op de jacht naar droombeelden geraakt was' (*op. cit*., p. 104).

[74] 'Rousseau was zeer ingenomen met de instellingen der Ouden. Ook St.Just [Saint-Just, Frans revolutionair, handlanger van Robespierre, R.A.]. "Ils voulaient changer les moeurs, l'esprit et les habitudes de la France. Ils voulaient en faire une république à la manière des anciens" [Groen citeert hier uit Benjamin Constants *Cours de politique constitutionnelle*]. Zij zouden spartaansche onthouding, stoicijnsche zelfgenoegzaamheid hebben verlangd' (*Ongeloof en Revolutie*, p. 285). Vergelijk *op. cit*., p. 17, over de Franse Revolutie: 'Men bragt eigen voorstellingen over in volken en tijden, daaraan ten enenmale vreemd. De Historie werd een museum, vol revolutionaire specimina, een arsenaal vol revolutionair wapentuig, ter vermoording van de waarheid'. En p. 91: 'Haar opkomst [die van de Revolutie] in het nieuwer Europa is herleving, voortzetting van het leven der Oudheid. Germaansche ruwheid week voor romeinsche beschaving. […] Niet slechts werden romeinsche instellingen en zeden, als gewigtig bestanddeel, met de europésche ontwikkeling vermengd; de geest der oudheid werd bijkans uitsluitend heerschend op het terrein der bespiegelende kennis. En wat was het natuurlijke gevolg? Dat het tegenwoordige, met het verledene vergeleken, voorwerp van minachting werd. De geleerden leefden in de oudheid; werden met haar denkbeelden en voorstellingen doorvoed; met de historie, met de taal, met het regt, met de politiek der oudheid. De oudheid wees, als hadden er nooit monarchieën bestaan, telkens op de republiek'.

[75] Het antieke staatsbegrip van de revolutionairen leidde volgens Groen tot een '*idolâtrie de l'état*, bij Grieken en Romeinen verklaarbaar en gewettigd door het exclusief-nationale der heidensche godsdiensten, ten gevolge waarvan er niet vereniging slechts, maar ineensmelting van kerk en staat was' (*op. cit*., p. 107).

[76] Nisbet schreef in 1939 een proefschrift over de vier grote denkers van de Franse contrarevolutie: Bonald, Maistre, Lamennais en Chateaubriand (*The Reactionary Enlightenment*. University of California-Berkeley, 1939). Van deze vier is Bonald degene door wie Nisbet het meest is beïnvloed. Nadat Nisbet twee academische artikelen over Bonald had gepubliceerd ('De Bonald and the Concept of the Social Order', in: *Journal of the History of Ideas*, nr. 5, 1944, p. 315-331; 'Conservatism and Sociology', in: *American Journal of Sociology*, nr. 58, september 1952), schreef hij een politiek werk waarin hij Bonalds maatschappijvisie omtaalde tot een frontale aanval op de moderne bureaucratische staat: *The Quest for Community. A Study in the Ethics of Order and Freedom*. Oxford University Press, New York, 1953. In het artikel 'The French Revolution and the rise of sociology in France' (*American Journal of Sociology*, jaargang 49, september 1943, p. 156-164) en in het boek *The Sociological Tradition* (1966) volgde Nisbet het spoor dat van Bonald naar de negentiende-eeuwse sociologen leidde. Het voerde hem in 1974 naar Durkheim (*The Sociology of Emile Durkheim*) en in 1980 naar de positivisten en hun vooruitgangsgedachte (*History of the Idea of Progress*). Uit al deze werken komt Nisbet naar voren als een denker die weliswaar bewondering koestert voor liberalen als Burke en Tocqueville, maar die toch vooral het bonaldiaanse idee uitdraagt dat kleine gemeenschappen, zoals families, kerken, dorpen en beroepsgemeenschappen, waardevol zijn omdat ze onmisbare *functies* vervullen. Ook wijst Nisbet, net zoals Bonald, op de samenzwering tussen de moderne bureaucratische staat en het kapitalisme, op de verbanden tussen handel, centralisatie en militarisme, en op het feit dat concepten als democratie en gelijkheid de traditionele solidariteit, het eergevoel, het gemeenschapsgevoel, de hiërarchie en het gezag uithollen en ondermijnen. Nisbets discipel Tiryakian bestempelt Bonald als voorloper van de moderne systeembenadering. Edward A. Tiryakian, 'Emile Durkheim', in: Tom Bottomore en R. Nisbet (red.), *A History of Sociological Analysis*. Basic Books, New York, 1978, p. 231, noot 62.

[77] O.a. door Jean-François Sirinelli, *Histoire des droites en France*. Gallimard, Parijs, 1995; Alain de Benoist, *Bibliographie générale des droites françaises*. Dualpha, Coulommiers, 2004-2005, deel 3; René Rémond, *La Droite en France de 1815 à nos jours. Continuité et diversité d'une tradition politique*. Aubier-Montaigne, Parijs, 1954; Alain-Gérard Slama, 'Les théoriciens de la Droite, de Bonald à Maurras', in: Michel Winock (red.), *La droite depuis 1789. Les hommes, les idées, les réseaux*. Seuil, Parijs, 1995, p. 68-73; Alain-Gérard Slama, 'De Bonald à Tocqueville, les maîtres à penser', in: *L'histoire*. Société d'éditions scientifiques, Parijs, januari 2002, nr. 14, p. 38-43; Alain-Gérard Slama, 'Bonald, Tocqueville, Maurras et les autres', in: *L'histoire de la droite, 1789-1993*, nr. 162.

[78] Gedurende het Restauratietijdperk zag het (legale) politieke spectrum er als volgt uit: in het centrum bevonden zich de zogenaamde *constitutionnels*, zoals Richelieu, Pasquieur en Laîné, die voorstander waren van een constitutionele monarchie. Iets links van het centrum zat het kleine maar invloedrijke groepje van de *doctrinaires* (Guizot, Royer-Collard, Barante, Rémusat). Nog meer naar links zaten de liberalen, waarvan Benjamin Constant de voorman was, en uiterst links de republikein Lafayette. Het rechtse kamp werd bevolkt door de ultra's. Binnen dat kamp was Bonald een man van het midden: weliswaar omarmde hij niet, zoals Chateaubriand en de hofadel in het Hogerhuis, het liberalisme, maar de extreem aristocratische *contre-opposition* van La Bourdonnaye en de absolutistische dictatuur van Polignac konden evenmin op zijn enthousiasme rekenen (zie Yvert en Waresquiel, *op. cit*., p. 169; Toda, *op. cit*., p. 88, 92). Daarentegen steunde hij door dik en dun de regering van Villèle (Yvert en Waresquiel, *op. cit*., p. 394; Toda, *op. cit*., p. 88), die van alle ultra's de meest gematigde was (Yvert en Waresquiel, *op. cit*., p. 331).

[79] Veel van de in deze subparagraaf te bespreken negentiende-eeuwse liberalen worden tegenwoordig wel als conservatieven aangemerkt. Dat is de reden waarom ik de subparagraaf over hen heb opgenomen in de paragraaf over Bonalds receptie bij conservatieven. Historisch gezien kunnen de betreffende liberalen echter niet als conservatieven worden bestempeld. De fundamentele politieke tegenstelling in de negentiende eeuw is namelijk die tussen liberalen en conservatieven. Slechts wanneer men de negentiende-eeuwse liberalen met twintigste-eeuwse ogen bekijkt, kan men er conservatieven in zien. De categorisering van Guizot, Tocqueville en Benjamin Constant als conservatieven is kortom te wijten aan een perspectieffout.

[80] Lucien Jaume, *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*. Fayard, Parijs, 1997, p. 139.

[81] *Op. cit*., p. 129-130, p. 321.

[82] *Op. cit*., p. 267.

[83] *Op. cit*., p. 461. 'Nos nouveaux psychologues', schrijft de socialist Leroux over de mensdefinitie van de eclectici, 'ont pris pour point de départ celle de M. de Bonald'. Pierre Leroux, *Réfutation de l'éclectisme où se trouve exposée la vraie définition de la philosophie, et où l'on explique le sens, la suite, et l'enchaînement des divers philosophes depuis Descartes*. Charles Gosselin, Parijs, 1839, appendix, p. 288, noot 1.

[84] Toda, *op. cit.*, p. 176-177.

[85] Het traditionalisme, aldus Oechslin, die aan de term 'traditionalisme' de betekenis geeft van de school van Bonald, Maistre en Lamennais, had van meet af aan zowel een autoritair als een liberaal (d.w.z. anti-etatistisch of 'anti-totalitair') aspect. Jean-Jacques Oechslin, *Le mouvement ultra-royaliste sous la Restauration. Son action et son idéologie politique (1814-1830)*. R. Pichon, R. Durand-Auzias, Parijs, 1960, p. 41.

[86] Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*. Reeks 'Quadrige', Presses universitaires françaises, Parijs, 2004, deel 3, p. 522; Paul Cliteur, *Conservatisme en cultuurrecht*. Amsterdam, eigen beheer, 1989, p. 186.

[87] Jaume rekent het liberaal-katholicisme dan ook tot het liberalisme. Jaume, *op. cit*., p. 20.

[88] Door Christian Maréchal, geciteerd door Toda in diens inleiding op Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 50.

[89] Yvert en Waresquiel, *op. cit*., p. 368; Oechslin, *op. cit.*, p. 23; Gengembre, *op. cit*., p. 98.

[90] Bijvoorbeeld Charles Nodier, die in 1820 samen met Bonald, Lamennais en Lamartine de krant *Le Défenseur* had opgericht. Zie Toda's inleiding op Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 25-26.

[91] Lamartine schreef in 1820 een *Ode au Génie*. Het genie dat hij in deze ode de hemel in prijst, is Bonald. (Het gedicht, dat aanvankelijk werd gepubliceerd in *Le Défenseur* op 1 april 1820, is als hoofdstuk 22 opgenomen in Lamartines in datzelfde jaar uitgegeven bundel *Méditations poétiques*). Als reactie op Lamartines ode aan Bonald schreef een andere romantische ultraroyalist, Victor Hugo, die toen al, eerder nog dan Lamartine, de overstap naar het liberalisme had gemaakt, het gedicht *Le Génie* (gepubliceerd in de *Conservateur littéraire*). In Hugo's *Génie* herkent men de trekken van de liberale ultraroyalist Chateaubriand, die op dat moment Bonalds grote tegenstander was in het debat over de persvrijheid. Om zichzelf teweer te stellen tegen Hugo's kritiek voegde Lamartine aan zijn *Ode au Génie* de volgende, laffe tekst toe: 'Je ne connaissais M. de Bonald que de nom: je n'avais rien lu de lui. On en parlait à Chambéry, où j'étais alors connu d'un sage proscrit de sa patrie par la Révolution, et conduisant ses petits-enfants par la main sur les grandes routes de l'Allemagne. Cette image d'un Solon moderne m'avait frappé; de plus, j'avais un culte idéal et passionné pour une jeune femme dont j'ai parlé dans Raphaël, et qui était amie de M. de Bonald. En sortant de chez elle un soir d'été, je gravis, au clair de lune, les pentes boisées des montagnes qui s'élèvent derrière la jolie petite ville d'Aix en Savoie, et j'écrivis au crayon les strophes qu'on vient de lire. Peu m'importait que M. de Bonald connût ou non ces vers: ma récompense était dans le sourire que j'obtiendrais, le lendemain de mon idole. Mon inspiration n'était pas la politique, mais l'amour. Je lus, en effet, cette ode le lendemain à l'amie de ce grand écrivain. Elle ne me soupçonnait pas capable d'un tel coup d'aile: elle vit bien que j'avais été soutenu par un autre enthousiasme que par l'enthousiasme d'une métaphysique inconnue. Elle m'en sut gré, elle fut fière de moi; elle envoya ces vers à M. de Bonald, qui fut bon, indulgent, comme il l'était toujours, et qui m'adressa l'édition complète de ses oeuvres. Je les lus avec cet élan de la poésie vers le passé, et avec cette piété du coeur pour les ruines, qui se

change si facilement en dogme et en système dans l'imagination des enfants. Je m'efforçai de croire pendant quelques mois aux gouvernements révélés, sur la foi de M. de Chateaubriand et de M. de Bonald. Puis le courant du temps et de la raison humaine m'arracha, comme tout le monde, à ces douces illusions; et je compris que Dieu ne révélait à l'homme que ses instincts sociaux, et que les natures diverses des gouvernements étaient la révélation de l'âge, des situations, du siècle, des vices ou des vertus de l'espèce humaine'.
Voor de evolutie van de (werkelijke) verhouding tussen Lamartine en Bonald, zie Lorenz, *op. cit*., p. 205-218.

[92] Aldus wordt hij gekarakteriseerd door Stéphane Rials.
'Tocqueville', schrijft Tocquevilles biograaf Benoît, 'appartient à une famille de légitimistes, contre-révolutionnaires, lecteurs de Bonald et de Joseph de Maistre'. Jean-Louis Benoît, *Tocqueville, un destin paradoxal*. Bayard, Parijs, 2005, p. 16. Op school wordt Tocqueville in de contrarevolutie geïndoctrineerd door zijn leermeester *abbé* Lesueur. Verder frequenteert Tocqueville, net zoals Bonald, de salon van de Russische, door Maistre tot het katholicisme bekeerde gravin Swetchine, met wie hij intensief correspondeert. Niettemin raakt Tocqueville reeds in 1825 overtuigd van de onvermijdelijkheid van de democratie. Voor de invloed van andere Franse legitimisten (Fiévée, Béchard, Raudot) op Tocquevilles historische analyse van de centralisatie, zie Annelien de Dijn, 'The intellectual origins of Tocqueville's L'Ancien Régime et la Révolution', in: *Modern Intellectual History*, 5, 1, 2008, p. 1-25.

[93] '[Selon Bonald], l'hypertrophie de l'État signale et aggrave la décadence. C'est peut-être le grand défaut de l'Ancien Régime que d'avoir laissé se développer l'État (la Contre-Révolution [bonaldienne] précède donc le constat de Tocqueville, et préfigure négativement ses analyses)'. Gengembre, *op. cit*., p. 181. 'La corruption de la noblesse, résultat de l'action monarchique: voilà, avec la transformation de l'économie, la décadence en marche. On voit donc que la Contre-Révolution bonaldienne n'est que l'analyse prétocquevillienne de l'évolution de l'Ancien Régime'. *Op. cit*., p. 263.

[94] Bonald, *La vraie révolution*, p. 165.

[95] *Op. cit*., p. 161; Gengembre, *op. cit*., p. 257.

[96] Gengembre, *op. cit*., p. 273-274. Tocqueville ontleende de gedachte ook aan Guizot, die hem weer heel wel zou kunnen hebben ontleend aan Bonald. Karl Marx nam de gedachte over van Tocqueville. Enkele andere overeenkomsten (en verschillen) tussen Bonald en Tocqueville worden behandeld door: Antoine Lecca, *Lecture critique d'Alexis de Tocqueville*. Presses universitaires d'Aix-Marseille, 1987, p. 132-133; zie ook het hoofdstuk over Tocqueville in Tzvetan Todorovs *Le jardin imparfait* (Grasset, Parijs, 1998) en Colette Capitans voorwoord bij haar uitgave van de *Théorie du pouvoir* (Union générale d'éditions, Parijs, 1965), p. 12.

[97] Wanneer men het liberalisme daarentegen reduceert tot het conservatief liberalisme van Burke en de Schotse school (Adam Fergusson, Adam Smith, David Hume, etc.), kan men echter *niet* zeggen dat Hayek en Bolkestein de beginselen van het liberalisme loochenen.

[98] Voor parallellen tussen Bonald en Hayek, zie Stéphane Rials, *Révolution et contre-révolution au XIXe siècle*. DUC/Albatros, Parijs, 1987; Gengembre, *op. cit*., p. 180-181; Cliteur, *op. cit.*, p. 186 e.v. Voor de verschillen tussen Bonald en Hayek, zie Alain de Benoist, *Hayek: Une critique*. Een auteur die in zijn eigen filosofie Hayek en Bonald lijkt trachten te verenigen is Philippe Nemo. Deze denker, die in 1987 als eerste het gedachtengoed van Hayek in Frankrijk vulgariseerde, en die meent dat het liberalisme voortvloeit uit het christendom, wijdt een hoofdstuk aan Bonald in zijn *Histoire des idées politiques depuis l'Antiquité*. Presses Universitaires Françaises, Parijs, 1998, deel 4, hoofdstuk 8. Hayek zelf wijst de suggestie dat hij een conservatief zou zijn, van de hand, en zet zich daarom af tegen 'reactionairen' als Bonald. Zie het complement 'Why I am not a conservative' bij Hayeks *The Constitution of Liberty*. University of Chicago Press, Chicago, 1960.

[99] In *Du pouvoir. Histoire naturelle de sa croissance*. Constant Bourquin, Genève, 1945. Het werk wordt nog veel gelezen aan *Sciences-Po*, en is daarom in 1998 heruitgegeven (door Hachette, Parijs).

[100] Benjamin Constant, Guizot en Royer-Collard behoorden tot Bonalds felste tegenstanders. Maine de Biran bekritiseerde uitgebreid Bonalds taalfilosofie ('Examen critique des opinions de Monsieur de Bonald', in: Biran, *Oeuvres*, deel 10, band 1 'Dernière philosophie: morale et religion'. Vrin, Parijs, 1987, p. 14 e.v.). Rémusat nam Bonalds theologisch traditionalisme onder vuur (Charles de Rémusat, 'M. de Bonald et ses nouveaux adversaires dans le clergé', in: *Revue des deux mondes*, 1857, deel 9, jaargang 27). Jules Simon en Émile Faguet gaven allebei een kritisch literair portret van Bonald. Jules Simon, 'Bonald', in: *Revue des deux mondes*, deel 27, 1841, serie 'Philosophes et publicistes contemporains'; Émile Faguet, 'Bonald', in: *Politiques et moralistes du XIXe siècle*. Oudin, Parijs, 1891, deel 1; eerder verschenen in: *Revue des deux mondes*, 15 april 1889. Voor Faguets portret van Bonald zie ook Lorenz, *op. cit*., p. 249 e.v.

[101] Gritti, *op. cit*., p. 174. 'Les Pères de l'Eglise s'appellent alors Joseph de Maistre, Louis de Bonald'. Bertier de Sauvigny, *op. cit.*, p. 310.

[102] Zie de hagiografie van Siméon Vaihé, *Vie du père Emmanuel d'Alzon*. Maison de la bonne presse, 2 delen, 1927.

[103] Voor Bonalds invloed op Veuillot, zie Lorenz, *op. cit*., p. 105 e.v.

[104] Orden als de Lazaristen, de Jezuïeten, de Montfortanen en nieuwe congregaties als de Priesters der Heilige Harten en de Oblaten van Maria Onbevlekte Ontvangenis maken van de volksmissies hun specialiteit. Met hun missies – dit zijn massale en spectaculaire ceremonieën ter boetedoening voor de revolutionaire misdaden - appelleren zij aan de verbeelding en beroeren zij de harten. Steden, dorpen en provincies worden tijdens de missies aan de Heilige Maagd Maria gewijd, en plechtig imiteert men er de doop van Clovis. Ook in hun liederen vermengen de missies religie en politiek: *Vive la France, vive le Roi! Toujours en France, les Bourbons et la Foi!* Geciteerd door Bertier de Sauvigny, *op. cit.*, p. 322.

[105] Giuseppe Beraldi, de contrarevolutionaire bisschop van Modena, publiceerde teksten van Bonald in zijn tijdschrift *Le Memorie di religioso, di morale e letture*, dat in Italië op brede schaal gelezen werd in de onderwijsorden.

[106] Gritti, *op. cit.*, p. 181. Een voorbeeld is de in Mechelen verschenen *Méthode courte et facile pour discerner la véritable religion chrétienne d'avec les fausses, qui prennent ce nom aujourd'hui. Nouvelle édition très correcte où l'on a ajouté les Réflexions profondes et neuves de M. Bonald sur la Tolérance*. Hanicq, Mechelen, 1817. Verder valt te denken aan uitgaven van de diverse 'Sociétés des Bons Livres' in Frankrijk en België.

[107] Er verschenen over Bonald diverse hagiografische geschriften, zoals: Cathérine Thérèse Woillez, *Le génie de Maistre, de Bonald et Chateaubriand, ou Dictionnaire morale résumant les pensées, maximes et réflexions de cet illustre triumvirat littéraire*. Librairie classique de Périsse frères, Parijs, 1861; Victoriano Pérez y Garcie, *Pensamientos y maximas filosofico-catolicos de los immortales genios y profundos pensadores D.J. Balmes, P. Raulica, P. Felix, Marqués de Valdegames, Visconde de Bonald, Conde de Maistre, etc*. Madrid, 1863, twee delen; *abbé* Pinard, *Le génie du catholicisme ou l'influence de la religion catholique sur les productions de l'intelligence*. Alfred Marne et Fils Editeurs, Tours, 1867; Dr. Emile-Henri Beaumont, *Esprit de M. de Bonald, ou recueil méthodique de ses principales pensées*. Wattelier, Parijs, 1870, drie edities; *abbé* Saillard, 'De Bonald (1754-1840)', in: *Les hommes célèbres du XIXe siècle. Croyants et convertis*. Cartier, Tours, 1883, p. 73-80; *De l'éducation sociale*. Nouvelle Librairie populaire, Gautier, Parijs, 1893; een zeer bonaldiaanse geest ademt ook Paul Guérin, *Catéchisme politique*. Perrin, Parijs, 1889, twee delen. Enige achtergrondinformatie over deze auteurs: Guérin was de kamenier van paus Leo XIII. *Abbé* Saillard, apostolisch vicaris in Grenoble, leidde daar de 'Semaine religieuse'. Cathérine Thérèse Woillez was een bekend auteur van kinderboeken. *Abbé* Clovis Pinard schreef voor zowel de jeugd (*Evangiles de la jeunesse*) als volwassenen, en verdedigde, net zoals Bonald, het katholicisme op grond van de weldaden die het de maatschappij bracht (*Les bienfaits du catholicisme pour la société*).

[108] Gritti noemt o.a. Bonessies, *abbé* Cottret, Pasero da Corneliano, Bengy Puyvallée, *chevalier* de K, Jean Henry, Billecocq, Jasseanne Dubourg, Clausel de Montels, *abbé* Flottes, *abbé* Guillon en Mérault. Gritti, *op. cit*., p. 180-181. Aan dit lijstje kunnen we nog toevoegen: A.F.M. Cassin, *Essai sur l'origine de la société civile, et sur la souveraineté*. Le Clère, Parijs, 1824 (de uitgever noemt Cassin 'le disciple du grave et profond auteur de la 'Législation primitive' qui, seul, a répondu dans ses ouvrages plus de haute philosophie qu'il n'y en a dans tous les écrits des philosophes du 18e siècle'); Pierre Bourgin (vicaris-generaal te Metz), *Le politique chrétien, ou la religion chrétienne, vengée des outrages de l'incrédulité, sous le seul rapport de la politique, suivi du Portrait de la France, gouvernée par l'incrédulité, ou l'Incrédulité convaincue par l'expérience, de la fausseté de sa doctrine en matière politique*. Le Clère, Parijs, 1815; anonymus, *Les erreurs du XIXe siècle ou le rationalisme moderne réfuté par le sens commun, l'histoire, la science, les grands hommes, les vrais philosophes, les incrédules et la morale*. Le Clère, Parijs, 1865; Nicolas Beauzée, *Preuves historiques de la religion chrétienne*. Société catholique des bons livres, Parijs, 1825.

[109] Tot Bonalds vroeg-negentiende-eeuwse epigonen behoort in België M. Laurentie, *Introduction à la philosophie, ou traité de l'origine et de la certitude des connaissances humaines*. Reeks 'Bibliothèque catholique de la Belgique', Vanlinthout & Vandenzande, Leuven, 1826. Tot Bonalds Belgische epigonen aan het eind van de negentiende eeuw behoren de Leuvense hoogleraar sociale economie Charles Périn (zie Jan de Maeyer, 'De ultramontanen en de gildenbeweging 1875-1896: het aandeel van de Confrérie de Saint-Michel', in: Emiel Lamberts (red.), *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de negentiende eeuw*. Universitaire Pers Leuven / KADOC, Leuven, 1983, p. 228), en Joseph de Hemptinne, inspirator van het genootschap van de *Croisés de Saint-Pierre* (Kruisvaarders van Sint-Petrus), dat in de jaren 1873-1878 de krant *La Croix* uitgeeft, waarin een aantal 'inédits' van Bonald worden gepubliceerd. Zie Emiel Lamberts, 'Joseph de Hemptinne, een kruisvaarder in redingote', in: Lamberts, *op. cit*., p. 90 e.v.

Van Périn verschenen o.a. *Les économistes, les socialistes et le christianisme* (1849); *De la richesse dans les sociétés chrétiennes* (1861); *Les libertés populaires* (1871); *Les lois de la société chrétienne* (1875); *Les doctrines économiques depuis un siècle* (1881); *Mélanges de politique et d'économie* (1883); *Le patron, sa fonction, ses devoirs, ses responsabilités* (1886).

In de Belgische intelligentsia bleven Bonalds ideeën doorwerken tot aan het begin van de twintigste eeuw: 'De opvattingen van bekende traditionalistische katholieke denkers uit het begin van de negentiende eeuw zoals Joseph de Maistre en Louis de Bonald zinderen nog na bij een niet verwaarloosbaar deel van de katholieke

intelligentsia'. Bram Delbecke, *Naar een nieuwe tijd. Het afscheid van de traditionele Weltanschauung bij katholieke intellectuelen en kunstenaars (1891-1909)*.
Een deel van de Belgische geestelijkheid blijft ook gedurende het Interbellum nog Bonalds gedachtengoed onderschrijven: 'Tout un courant du catholicisme belge, hostile aux changement de la vie politique d'après-guerre et rébuté par la démocratisation de la vie politique et la montée du socialisme, avait recherché dans la pensée traditionnaliste du XIXe siècle, Maistre, Bonald, les fondements doctrinaux susceptibles d'opposer à la construction d'une societe de masse l'architecture solide d'une chrétienté restaurée, d'un ordre catholique charpenté'. Jacques Prevotat, *Les catholiques et l'Action française. Histoire d'une condamnation, 1899-1939*. Fayard, Parijs, 2001, p. 238.

[110] Een vroege Spaanse volgeling van Bonald was pater Rafael de Vélez, die met zijn *Preservation contra la irreligión* (1812) en zijn *Apología del Altar y el Trono* (1818) een theoretische legitimatie verschafte aan de guerilla tegen het leger van Bonaparte. Vergelijkbare Spaanse conservatieve denkers in het tijdperk van de Spaanse onafhankelijkheidsoorlog waren Fernando de Zeballos, Antonio Javier Pérez, Lorenzo de Hervás y Panduro, Diego de Cadíz en Francisco Alvarado.

[111] De Mexicaanse bisschoppen lazen de Franse reactionairen. Clemente de Jesús Munguía, bisschop van Michoacán, die het Mexicaanse episcopaat domineerde, citeerde regelmatig Bonald, Maistre en Chateaubriand. David H. Brading en Eduardo Cavieres, 'Las corrientes profundas de la Historia. México y América Latina en la larga transición', in: Eduardo Cavieres (red.), *Los proyectos y las realidades. América Latina en el siglo XX*. Ediciones universitarias, Pontifica universidad católica de Valparaíso, Valparaíso, 2004, p. 26.

[112] De meest antiliberale denker in het negentiende-eeuwse Peru is Bartolomé Herrera, bisschop van Arequipa. Victor Samuel Rivera, 'Quanta cura. El pensamiento reaccionario en Bartolomé Herrera', in het periodiek *Hechos de la justicia*. Lima, Peru, s.d., p. 2-3.

[113] Dit kleinseminarie, het Leesbergseminarie, werd naar hem vernoemd.

[114] Behalve een werk van Bonald vertaalde Leesberg ook andere werken in het Nederlands. Zie het door de Haarlemse bisschop A.M.C. van Cooth geschreven artikel 'In memoriam Mr. J.F.A. Leesberg' in *De Katholiek*, jaargang 1889. Leesbergs proefschrift *Dissertatio philosophico-juridica inauguralis de legum principio ac fonte* werd in 1830 uitgegeven door J.W. van Leeuwen te Leiden.

[115] Van Bommel schreef een samenvatting van Bonalds *Essai analytique* en vertaalde het *Essai sur l'indifférence* van Bonalds vriend en discipel Lamennais. Deze beide vertalingen gebruikte hij aan de seminaries als handboeken wijsbegeerte. Brom, *op. cit*., p. 315.

[116] Deze tekst is afkomstig uit de Nederlandse vertaling van de redevoering (de oorspronkelijke versie was uiteraard geschreven in het Latijn). De Nederlandse vertaling werd, onder de titel 'Het gewicht der godsdienst met betrekking tot de Maatschappij', als artikel gepubliceerd in *Catholijcke Nederlandsche Stemmen*, een krant van Le Sage ten Broek. Ook verscheen er in de Limburgse katholieke krant *Le Journal du Limbourg* een Franse vertaling, onder de titel 'Importance de la religion par rapport à la Société'.

[117] Cornelis Broere was een discipel van Cornelis van Bommel. 'Nog meer dan Lamennais werd Bonald de leider [van het kleinseminarie Hageveld], toen Broere op zijn beurt [dat wil zeggen na Van Bommel] de filosofische cursus had te geven'. Gerard Brom, *Herleving van de wetenschap in katholiek Nederland. Een gedenkboek*. Ten Hagen, Den Haag, 1930, p. 39. Broere werd later docent op het grootseminarie van Warmond. Aan Bonald ontleende hij onder meer de gedachte dat de Hervorming en de Revolutie allebei uitingen waren van een meeromvattend pantheïsme (Brom, *op. cit*., p. 39). Evenals Bonald gebruikte hij in zijn werken om de haverklap het woord 'maatschappelijk' (Brom, *op. cit*., p. 38). Broere droeg vanaf 1842 zijn denkbeelden uit in de krant *De katholiek*, oefende een grote invloed uit op een deel van de clerus in het bisdom Haarlem, en gaf een stevige impuls aan de emancipatie van de katholieken in Nederland. Zie Gerard Brom, *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie*. Spectrum, Utrecht, 1955; P. Heskes, 'De philosophie van Cornelis Broere in verband met de wijsgerige stelsels van zijn tijd', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 1955, deel 63, p. 5-273; P. Heskes, *Broere 1803-1860: christen, wijsgeer, emancipator*. Paul Brand, Bussum, 1953.
Behalve bij Broere, Van Bommel en Leesberg vonden de denkbeelden van Bonald in Nederland ook weerklank bij aartspriester Cramer.
Bonalds politieke en sociale denkbeelden werkten, via Lamennais, door bij Le Sage ten Broek. Waarschijnlijk zal men ze ook terug kunnen vinden bij Judocus Smits, M.A. Thompson en, via dergelijke intermediairen, bij de bourgeoisie, geestelijkheid en 'illustre ancienne noblesse catholique' van Noord-Brabant en Limburg.

[118] O.a. de encyclieken *Mirari Vos* (1832), *Quanta Cura* (1864) met de bijbehorende *Syllabus Errorum*, propositie 24, *Rerum novarum* (1891), *Graves de Communi* (1901), *Quadragesimo Anno* (1931). 'Dans l'ordre religieux, l'influence des deux continentaux [Maistre en Bonald] sera considérable […]. Relayée par bien des plumes de clercs et de laïcs (parmi ces derniers, l'étincelant pamphlétaire Louis Veuillot), elle culminera sous Pie IX avec le *Syllabus* dénonçant les « principales erreurs de notre temps » (1864) et avec le concile de Vatican I […].' Rials, 'La Contre-révolution', in: Ory, *op. cit*., p. 174.

[119] Bonald verwoordt zijn traditionalisme met name in de *Recherches philosophiques* (1817) en de *Démonstration philosophique du principe constitutif de la société* (1830).
[120] 'In de twintiger en een deel van de dertiger jaren van de 19de eeuw is geheel het wijsgerig onderwijs in de Nederlandse seminaries, zo goed trouwens als in die van België en Frankrijk, gebaseerd geweest op de theorie van de *raison commune* en op het traditionalisme'. Ferdinand Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw*. Dekker, Nijmegen, 1934, p. 305.
[121] Althans vanaf april 1870, toen het werd veroordeeld door het Eerste Vaticaans Concilie.
[122] Félicité de Lamennais, de *terrible simplificateur* van Bonalds denkbeelden, wordt samen met zijn volgelingen Gerbet en Rohrbacher het doelwit van de encyclieken *Mirari Vos* (1832) en *Singulari Nos* (1834).
Van Bautain verschijnen o.a. een *Philosophie du christianisme* (Straatsburg, 1835) en *La morale de l'Évangile comparée á la morale des philosophes* (Straatsburg, 1827).
Bonnety wordt in 1855 door het Vaticaan gedwongen vier proposities te ondertekenen waarin hij afstand neemt van de door hem beleden doctrine.
Ubaghs is hoogleraar aan de universiteit van Leuven, waar hij een aantal volgelingen om zich heen groepeert (A. Tits, N. Moeller, Laforêt, Claessens, *abbé* Bouquillon, pater Bernard van Loo). In 1864 wordt deze 'Leuvense school' gecensureerd door de Romeinse Congregatie. Zie H.A.C.M. van Grunsven, *Gerard Casimir Ubaghs*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Heerlen, 1933, en: Johan Ickx, *La Santa Sede tra Lamennais e san Tommaso d'Aquino. La condanna di Gerard Casimir Ubaghs e della dottrina dell'Universita Cattolica di Lovanio, 1834-1870*. Proefschrift, Pontificia Università Gregoriana, Rome, 2000, verschenen als nummer 56 van de *Collectanea Archivi Vaticani*. In de seminaries van België en Zuid-Nederland geniet de doctrine van Ubaghs in de negentiende eeuw een grote populariteit. Zie E.H. Kossmann, *De Lage Landen, 1780-1980*, deel 1, 1780-1914, p. 373-374. Eén van de vele priesters die Ubaghs doctrine onderschrijven is Guido Gezelle, die hierdoor in aanvaring komt met zijn kerkelijke superieuren. Gezelle is samen met Cornelis Broere de auteur van het bij C.L. van Langenhuysen in Amsterdam en Rotterdam verschenen *De Letterkunde, eene studie over den Mensch*.
[123] De 31-delige *Opere complete* van deze Napolitaanse Jezuïet, die verscheidene van Bonalds werken in het Italiaans vertaalde, verschenen tussen 1854 en 1864 te Milaan. Ventura was zo slim om Bonalds traditionalisme met een thomistisch sausje te overgieten. Met Bonalds zoon Victor voerde hij een polemiek over Bonalds traditionalisme, in een drietal artikelen: *De la vraie et de la fausse philosophie, en réponse à une lettre de monsieur le vicomte Victor de Bonald*. Gaume Frères, Parijs, 1852; *Nouvelle lettre du R. P. Ventura à M. le rédacteur de la Gazette du Bas-Languedoc, en réponse à des réclamations nouvelles de M. de Bonald*. Firmin Didot, Parijs 1852; *Essai sur l'origine des idées et sur le fondement de la certitude, suivi de nouvelles observations sur le carthésianisme, à l'occasion d'un nouvel écrit de M. le vicomte de Bonald*. Auguste Vaton, Parijs, 1853.
[124] Gratry, die het positivisme aanviel in zijn *De la connaissance de Dieu* (1853), was in Straatsburg een leerling van Bautain geweest. Ook had hij samen met Le Play aan de *Ecole Polytechnique* gestudeerd.
[125] Pater Chastel was degene die de term 'traditionalisme' uitvond, en tevens de eerste die Bonalds traditionalisme als een fideïsme afschilderde. Dit deed hij in een reeks artikelen in de krant *Le Correspondant*. Alphonse V. Roche, 'Le mot « traditionnalisme »', in: *Modern Language Notes*, vol. 52, nr. 3, maart 1937, p. 167-171.
[126] Clemens Kleutgen, *Theologie der Vorzeit*. Theissing, Münster, 1853, deel 1, hoofdstuk 3.
[127] Maret was in politiek opzicht een democraat, in kerkelijk opzicht een liberaal en een fel tegenstander van de pauselijke onfeilbaarheid. Voor zijn kritiek op Bonald, zie Claude Bressolette, *L'abbé Maret. Le combat d'un théologien pour une démocratie chrétienne*. Beauchesne, Parijs, 1977, annex 6: 'Le traditionalisme et la théorie de Bonald exposés par Maret'.
[128] Zie zijn *Le christianisme et les philosophies*. Aubier-Montaigne, Parijs, s.d.
[129] Rémusat behoorde in politiek opzicht tot de *doctrinaires* en in filosofisch opzicht tot de spiritualistische school van Cousin. Hij was echter ook degene die, samen met de Jezuïeten, het thomisme in Frankrijk introduceerde. Het artikel waarin Rémusat Bonalds traditionalisme bekritiseert staat in de *Revue des Deux Mondes* van 1 mei 1857. In februari 1853 had Rémusat in deze liberale revue al Bonalds Italiaanse discipel Ventura aangevallen (artikel 'Le P. Ventura et la Philosophie').
[130] Zes jaar voor hij aartsbisschop van Mechelen werd schreef Désiré-Joseph Mercier een geruchtmakend artikel waarin hij de balans opmaakte van de negentiende-eeuwse katholieke filosofie ('Le bilan philosophique du XIXe siècle', in: *Revue néo-scolastique*, 7, 1900, p. 13). Het artikel begon met een kritiek op Bonald, en eindigde met een pleidooi voor het thomisme, ter verspreiding waarvan Mercier één jaar tevoren aan de Leuvense universiteit het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte had opgericht.
[131] Over hun assimilatie van Bonalds traditionalisme met het fideïsme en met Lamennais raakten Maret *cum suis* in een dispuut verwikkeld met Bonalds zoon Victor, rector van de universiteit van Montpellier, die een boekje schreef om de eer van zijn vader te verdedigen: *De la vie et des écrits de M. le vicomte de Bonald, Défense de ses principes philosophiques*. Avignon, 1841; Parijs, 1853.

Voor een uitvoeriger bespreking van het traditionalisme en de twist rond Bonald zie: M. Ferraz, *Histoire de la philosophie en France au XIXe siècle. Traditionalisme et ultramontanisme*. Parijs, 1880; Gumersindo Laverde Ruiz, *El tradicionalismo de Bonald*. Madrid, 1887; G. Buschbell, 'Der Traditionalismus Bonalds', in: *Philosophisches Jahrbuch*, nr. 12, 1899; Victor Delbos, *Bonald et les traditionalistes dans la philosophie française*. Parijs, 1919; Gritti, *op. cit.*; Stanislas Szymecki, *Révélation et tradition chez de Bonald*. Proefschrift, Institut Catholique de Paris, theologiefaculteit, Parijs, 1961 (de auteur van dit proefschrift is later aartsbisschop van Bialystok geworden); Norbert Hötzel, *Die Uroffenbarung im französischen Traditionalismus*. Hüber, München, 1962 (proefschrift theologiefaculteit Universiteit van Münster, 1960); Bernard Reardon, *Liberalism and tradition. Aspects of catholic thought in the XIXth century: Maistre, Chateaubriand, Lamennais, Lacordaire, Maine de Biran, Bonald, Ballanche, Buchez, Bonnety*. Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

[132] Ook thans wordt Bonald nog wel onder vuur genomen door radicale thomisten, die weliswaar even reactionair zijn als hij, maar die het traditionalisme van Bonald, Maistre en Donoso Cortés assimileren met het door hen als 'esoterisch' bestempelde en door Vaticanum I veroordeelde fideïsme. Men vindt deze critici o.a. in het door de antimoderne priester Umberto Benigni gestichte, contrarevolutionaire genootschap Sodalitium.

[133] Encycliek *Aeterni patris*.

[134] Dat de verhouding tussen thomisme en traditionalisme zeer complex is, blijkt wel uit de werken van Foucher en Brunschvicq. Louis Foucher, *La philosophie catholique en France au XIXe siècle avant la renaissance thomiste et dans son rapport avec elle (1800-1880)*. Vrin, Parijs, 1955; Léon Brunschvicq, *Le progrès de la conscience dans la philosophie occidentale*. Alcan, Parijs, 1927. Er waren heel wat theoretici die Bonald en het thomisme schijnbaar probleemloos met elkaar verenigden. Een voorbeeld hiervan is Tancrède de Rothe in het negenhonderd pagina's tellende, over de familie handelende derde deel van zijn *Traité du droit naturel théorique et appliquée*. Larose, Parijs, 1896. De Belgische dominicaan Pègues stelde, in zijn *Initiation thomiste* en zijn commentaar op Thomas van Aquino's *Summa Theologica*, Bonald en Maistre zelfs voor als 'hedendaagse thomisten'. Pègues, *Commentaire français littéral de la Somme théologique de Saint-Thomas*, geciteerd in: Prévotat, *op. cit*., p. 486. Weer anderen, zoals de Leuvense hoogleraar Tits, trokken zich na de veroordeling van het fideïsme terug op Bonald of op Ventura.

[135] *Cité catholique* kan als de Franse tak van *Opus Dei* worden beschouwd. De beweging, die onder meer een universiteit (de *Faculté Libre de Philosophie Comparée*) en een vormingscentrum (*Civitas*) omvat, werd gesticht door Jean Ousset, een voormalig secretaris van Maurras.

[136] Beweging waarvan de naam verwijst naar de gelijknamige katholiek-conservatieve politieke partij (1924-1944) van generaal Castelnau.

[137] *Oeuvre française* afficheert zichzelf als een 'mouvement nationaliste pour la France pour les français'. Afgaande op haar charter viert zij echter niet alleen een cultus van de natie, maar ook van het katholicisme, tradities, hiërarchie, gemeentelijke autonomie, het gezin, het boerenleven, het leger, de corporaties en de intermediaire lichamen. Zie www.oeuvrefrancaise.com.

[138] Deze wekelijks verschijnende katholieke krant van de corporatist Marcel Clément is gelieerd aan de Faculté Libre de Philosophie Comparée en aan de uitgeverij Nouvelles Editions Latines.

[139] Blanc de Saint-Bonnet genoot vooral bekendheid om zijn in 1849 verschenen *La douleur*, een verheerlijking van het lijden, waarmee hij veel katholieken alsook Baudelaire en Barbey d'Aurevilly beïnvloedde. Andere werken van zijn hand zijn: *L'infaillibilité*. Dentu, Parijs, 1861; *La restauration française*. Casterman, Doornik, 1872; *La légitimité*. Casterman, Doornik, 1873; *Politique réelle. Les maîtres de la contre-révolution*. Stanislas Rey, Parijs, 1955.

[140] Kardinaal Pié was gedurende drie decennia de leider van de rechtervleugel in de Franse katholieke kerk. Bonald en Maistre waren de denkers waarop hij zich het meest beriep. Van zijn verzamelde werken (*Oeuvres de Mgr. l'évêque de Poitiers*) verschenen tien edities, waarvan de laatste in 1890-1894 bij J. Ledars te Parijs. Voor een beschrijving van zijn ideeën, zie Etienne Catta, *La doctrine politique et sociale du cardinal Pié*. Nouvelles Editions Latines, Parijs, 1959.

[141] Delassus stond in de traditie van Barruel: hij was geobsedeerd door de gedachte van een antichristelijke, door vrijmetselaars beraamde samenzwering. Hij schreef o.a. *La conjuration antichrétienne: le temple maçonnique voulant s'élever sur les ruines de l'Eglise catholique*, Desclée de Brouwer, Parijs, 1910; *De l'esprit familial, dans la famille, dans la cité et dans l'Etat* (1910); *Le problème de l'heure présente* (1913). De ideologische inspiratiebronnen van Delassus worden beschreven door Louis Medler, *Mgr. Delassus (1836-1921). Face à la conjuration antichrétienne, un maître contre-révolutionnaire*. Les éditions du Sel, Avrillé, 2007, hoofdstuk 1.

[142] O.a. *Les religions laïques*. Parijs, 1913.

[143] *Défense de l'occident*. Plon, Parijs, 1927.

[144] *Antimoderne*. Éditions de la Revue des jeunes, Parijs, 1922. Zie ook François Huguenin, *A l'école de l'Action française*. J.C. Lattès, Parijs, 1998, p. 270-271.

[145] Jean Madiran, pseudoniem van Jean Arfel, is in Frankrijk 'le principal théologien laïc du catholicisme traditionnel'. Jean-Yves Camus, *Le Front national. Histoire & analyses*. Editions Olivier Laurens, Parijs, 1996,

p. 41. Onder een ander pseudoniem, dat van Jean-Louis Lagor, lanceerde Arfel in de naoorlogse jaren het tijdschrift *L'indépendance française*. Ook schreef hij boeken over de collaborateur Brasillach (1958) en Maurras (*Maurras*. Nouvelles Édition Latines, Parijs, 1992). Arfel alias Madiran stichtte in 1956 de traditionalistische revue *Itinéraires* en in 1981 *Présent*.

[146] Het 2.000 leden tellende netwerk *Chrétienté-Solidarité* is in 1979 opgericht en heeft internationale vertakkingen in Oost-Europa, Centraal Amerika en Libanon. In Frankrijk beijvert het zich voor de strijd tegen 'de Franse genocide', dat wil zeggen tegen 'het aanzetten tot immigratie en tot de ontvolking van Frankrijk'. Prominente leden van *Chrétienté-Solidarité* zijn Jean-Marie Le Chevalier en Bernard Antony. Het solidarisme, de ideologie waarop het netwerk zich beroept, zoekt een 'derde weg' tussen het kapitalisme en het communisme, en laat zich daarbij leiden door de katholieke sociale leer, zoals die tot uitdrukking komt in de corporatistische pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* (1931). Men dient dit solidarisme te onderscheiden van het seculiere solidarisme van Léon Bourgeois, en ook van het Duitse (katholieke) solidarisme van Pesch c.s.

[147] *Padre* Carlos Miguel Buela, de stichter van het instituut, schrijft in nummer 356 van zijn bulletin *Vox Verbi* dat we enkel door de studie van contrarevolutionairen als Bonald de dieperliggende oorzaken kunnen ontwaren van de gevaren die de trouw aan het Magisterium bedreigen, zoals de secularisering en het modernisme.

[148] Zo gaf Jean-Pierre Brancourt op 23 oktober 1989 een lezing over Bonald in het *Institut universitaire Saint-Pie X*.

[149] Deze door *abbé* Georges de Nantes opgerichte contrarevolutionaire groepering is door een Franse parlementaire onderzoekscommissie aangemerkt als een 'secte binnen de katholieke kerk'. Behalve in Frankrijk heeft de *Contre-réforme catholique* ook afdelingen in Québec en in Vlaanderen. De ideologie van deze royalistische groepering, die zich laat samenvatten in 150 punten, is 'integraal katholiek', 'integraal nationalistisch' (een erfenis van Maurras) en 'communitaristisch' c.q. 'spontaan ecologisch' (dat wil zeggen: corporatistisch en geïnspireerd door de katholieke sociale leer, maar dan conservatief geïnterpreteerd, in de geest van mgr. Freppel).

[150] Volgens de sedevacantisten is de Heilige Stoel (de *Sede*) vacant. In hun ogen is de Paus namelijk een vrijmetselaar, en de Heilige Stoel kan uiteraard niet door een vrijmetselaar worden bezet. Een Franse sedevacantistische groepering is *Les amis du Christ roi de France*. Op de website van deze groepering (www.a-c-r-f.com) vindt men, in het dossier 'Ecole anti-libérale', talloze geschriften van epigonen van Bonald, zoals Ventura di Raulica en Sarda y Salvany.

[151] Het contrarevolutionaire dagblad *Présent* is met zijn oplage van 10.000 exemplaren de voornaamste rechts-nationale krant in Frankrijk sinds de verdwijning van het dagblad *Action française* in 1945. *Présent* heeft als motto's: 'Dieu premier servi', 'Travail, Famille, Patrie', en 'La France aux français'. Camus, *op. cit*., p. 233.

[152] *France Royaliste, La Gazette de France*, *Action française 2000*, *Réaction française*, *Immédiatement*, *Royco*, het *Centre d'étude et de prospective de tradition royaliste*, de *Cercle Anthinéa*, *Restauration nationale*, *La revue universelle des faits et des idées*, *Rembarre!*, *Catholique et royaliste*, *L'Epervier*, *Monarchie et traditions*, *Le Lys*, *Il faut refaire des hommes libres*, *Les épées*, de *Cercle royaliste*, enz. Wat meer religieus georiënteerd zijn de bladen *Certitudes* en *Dialectique*. Tijdschriften als *Figaro Magazine*, *Spectacle du Monde*, *Valeurs actuelles* en de krant *Présent* colporteren soms ideeën van Maurras.

[153] De revue Arbil, die als motto draagt 'apostando por las valores de la civilisacion cristiana', wijdde meerdere artikelen aan het denken van Bonald, o.a.: José Maria Ripoll Rodriguez, 'Lineas maestras del pensamiento politico de Louis-Ambroise de Bonald', nr. 91, en (van dezelfde auteur) 'El fundamento gnoseologico de la filosofía social de Louis de Bonald', april 1997.

[154] De in 1997 opgerichte *Alliance sociale des peuples et pays de France* streeft naar het 'herstel van een op subsidiariteit gefundeerde maatschappij van intermediaire lichamen', en naar 'doorbreking van de liberaal-socialistische *pensée unique* die dominant is sinds de Revolutie'. 'Anti-centralisatrice et anti-jacobine, l'Alliance Sociale souhaite redéfinir un parlementarisme fondé sur les communautés naturelles (commune, région) et confier à ces communautés une plus grande souveraineté vis-à-vis de l'Etat. Elle souhaite remettre en cause le mandat représentatif, représentant un « intérêt général idéologique », au profit du mandat impératif, qui fait du député le défenseur des intérêts de ses électeurs. Le bien commun national pourrait alors être défendu par une chambre de sages, choisis pour leur indépendance, leur valeur morale et leur sens de la justice. A une assemblée de partis, l'Alliance Sociale souhaite substituer une assemblée d'états régionaux, économiques, sociaux, familiaux... expression du pays réel et des corps intermédiaires qui en sont les réalités vivantes, par la réunion d'Etats généraux'. Bron: http://radio-courtoisie.over-blog.com/article-686305.html.
Verwant aan het corporatisme van de *Alliance sociale* lijkt het 'royalisme social' van de website croixlyspeine.canalblog.com, die verwijst naar Le Play, La Tour du Pin, Albert de Mun, *Rerum novarum*, de *comte* de Chambord en de ideologie van de *Action Française*.

[155] 'Louis de Bonald redécouvert', in: *La nef*, nr. 72, 1 mei 1997. Op 29 november 2000 organiseerde de *Cercle Renaissance* een 'table ronde' (diner annex thema-avond) over Bonald. Onder de honderden deelnemers aan deze avond bevonden zich mevrouw Le Pen, de voorzitter van de *Action française*, verscheidene parlementariërs

uit klassiek-rechtse partijen, en veel industriëlen en notabelen. Sprekers waren onder meer Bonalds nazaat Jean de Bonald, Michel Toda, Jean-Yves Adeline, Jean Bastier en Michel Fromentoux. Bonalds gedachtengoed, concludeerden de sprekers, 'est d'une actualité criante'. Daarom gaf Fromentoux op 3 februari 2006 in de lokalen van de *Action française* aan de studenten van die beweging een lezing over Bonald en Maurras. Behalve de vijf werken van en over Bonald die in het afgelopen decennium werden uitgegeven door Michel Toda, verscheen recentelijk ook: Jacques Alibert, *Les triangles d'or d'une société catholique: Louis de Bonald, théoricien de la contre-révolution*. Téqui, Parijs, 2002. Jacques Alibert is de zoon van Raphaël Alibert, die minister van Justitie was onder het regime van Vichy.

[156] Bonald, *Réflexions sur la Révolution de Juillet*. DUC/Albatros, Parijs, 1988.

[157] Doordat de Derde Republiek onder Thiers en MacMahon een conservatief karakter aannam, door het Ralliement (de pauselijke oproep aan de Franse katholieken om die republiek te steunen), en door de interne crisis waarin het legitimisme vanaf 1883 belandde als gevolg van de dood van de *comte* de Chambord, werden toen veel legitimisten, zoals Albert *comte* de Mun, *abbé* Lemire en Maurice Maignen, christen-democraat. Voor de evolutie van Maignen, zie Martin Dumont, *Maurice Maignen et la Contre-Révolution. Pensée et action d'un catholique social, 1871-1890*. Afstudeerscriptie Universiteit van Tours, vakgroep Geschiedenis, juni 2004. Voor de evolutie van *abbé* Lemire zie Jean-Marie Mayeur, *Un prêtre démocrate, l'abbé Lemire 1853-1928*. Casterman, Parijs, 1969. Voor de ontwikkeling van Albert de Mun, zie Philippe Levillain, *Albert de Mun. Catholicisme français et catholicisme romain, du Syllabus au Ralliement*. Ecole française de Rome, Rome, 1983.

[158] De term ontleen ik aan Rials, *Le légitimisme*, p. 60. Tot het sociaal-legitimisme kunnen o.a. worden gerekend: Alban *comte* de Villeneuve-Bargemont, *Traité d'économie politique chrétienne*. Parijs, 1834; Ferdinand Béchard, *Essai sur la centralisation administrative*. Hivert, Parijs, 1836, twee delen; Félix de la Farelle, *Du progrès social au profit des classes populaires non indigentes*. Maison, Parijs, 1839; René *marquis* de La Tour du Pin, *Du régime corporatif et des institutions* (1888); *Du capitalisme* (1889); *De l'esprit d'une législation chrétienne du travail* (1891); *Les phases du mouvement social-chrétien* (1897); *Vers une politique chrétienne* (1907); *Vers un ordre social chrétien, jalons de route, 1882-1907* (1907; heruitgegeven door Editions du Trident, Parijs, 1987); *Aphorismes de politique sociale* (1930); *comte* de Chambord, *Lettre aux ouvriers* (1865); Armand *comte* de Melun, die in 1847 een *Société d'Economie charitable* stichtte teneinde de oude corporaties weer tot leven te wekken; en de reeds genoemde Albert de Mun (*Question sociales* (1871-1887); *Discours politiques* (1876-1887); *La question ouvrière* (1885); *Discours et écrits divers* (1895); *La conquête du peuple* (Parijs, z.j.); *Ma vocation sociale. Souvenirs de la fondation de l'oeuvre des cercles catholiques d'ouvriers (1871-1875)*; *Combats d'hier et d'ajourd'hui*. Lethielleux, Parijs, s.d.). Behalve door Bonald liet De Mun zich ook inspireren door Maistre, Donoso Cortés, Balmès en Emile Keller. Een Nederlands bewonderaar van Albert de Mun was jonkheer O. van Nispen tot Sevenaer, die een inleiding schreef op de Nederlandse vertaling van De Muns pamflet 'Wat willen wij op sociaal gebied?', uitgegeven door de katholieke minister P. Aalberse, *Sociale Studieën*, Futura, Leiden, 1905, p. 5-70.

[159] Sociaal-legitimisme en sociaal-katholicisme vloeiden in elkaar over bij personnages als La Tour du Pin, De Mun, Maignen en Lemire.

[160] De opmerkelijke continuïteit van deze leer blijkt o.a. uit: J.-Y. Calvez en J. Perrin, *Église et société économique. L'enseignement social des papes de Léon XIII à Pie XII (1878-1958)*. Aubier-Montaigne, Parijs, 1959; Marcel Clément, *L'économie sociale selon Pie XII. Synthèse doctrinale, documents pontificaux*. Nouvelles éditions latines, Parijs, 1953.

[161] Vaak in de vorm van broederschappen (*confréries*), kringen (*cercles*), liefdadigheidsinstellingen (*oeuvres*) of onderlinges (*mutuelles*). De *compagnonnage* bestaat nog steeds, zij het in gemodificeerde vorm. Sommige functies van de *compagnonnage* werden aan het eind van de negentiende eeuw overgenomen door de *bourses de travail*. Jean-Noël Chopart, *Le fil rouge du corporatisme. Solidarité et corporations ouvrières au XIXe siècle*. Mutualité française, Parijs, 1991, p. 30.

[162] In de periode 1871-1883 probeerden Albert de Mun en René de la Tour du Pin dit model nieuw leven in te blazen met hun gildenbeweging (*L'Oeuvre des cercles catholiques d'ouvriers*), die ook in Nederland en België navolging kreeg. Hun actie werd voorafgegaan door die van de legitimist Armand de Melun, welke in Parijs in de jaren 1850 een honderdtal *oeuvres* patroneerde. La Tour du Pin theoretiseerde het model van de gildenbeweging. Een goed voorbeeld van een Belgisch notabele die gilden patroneerde, is Arthur Verhaegen. Jan de Maeyer, *Arthur Verhaegen (1847-1917), de rode baron.* Universitaire Pers Leuven, Leuven, 1994.
Het paternalisme van de katholieke elite uitte zich ook in de liefdadigheid van de Sint-Vincentiusvereniging. De stichter van die vereniging, Frédéric Ozanam, raakte dankzij zijn contrarevolutionaire leermeester *abbé* Noirot al vroeg doordrenkt van de denkbeelden van Bonald. Gérard Cholvy, *Frédéric Ozanam, l'engagement d'un intellectuel catholique au XIXe siècle*. Fayard, Parijs, 2003, p. 106-107.

[163] Zie het lemma 'Corporatisme' in het aanhangsel, p. 454.

[164] Enkele van de vele auteurs die het sociaalkatholicisme op de doctrine van Bonald terugvoeren, zijn: Georges Legrand, 'Deux précurseurs de l'idée sociale catholique en France. De Maistre et de Bonald', in: *Revue*

néoscolastique, Philosophie, VII, 1900, p. 58-77; *abbé* Charles Calippe, *L'attitude sociale des catholiques français au XIXe siècle. Les premiers essais de synthèse*. Bloud, Parijs, 1911; Georges Jarlot, *Le régime corporatif et les catholiques sociaux: histoire d'une doctrine*. Flammarion, Parijs, 1938. Christian Maréchal noemt Bonald 'le premier des chrétiens sociaux' (geciteerd door Toda in zijn inleiding op Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 50, p. 52-53). Zie ook *De corporatieve gedachte bij de katholieke sociologen van de XIXe eeuw*. p. 15, 31 en 141. De traditie om Bonald als een sociaal-katholiek te presenteren wordt ook thans nog gecontinueerd; zie bijvoorbeeld Franz Josef Stegmann, 'Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Katholizismus', in: Wilfried Gottschalch, Friedrich Karrenberg en Franz Josef Stegmann (red.), *Geschiche der sozialen Ideen in Deutschland*. Olzog, München en Wenen, 1969, p. 340. Ook de idee dat Bonald een corporatist was, wordt thans nog wel uitgedragen. Zie bijvoorbeeld Frans van Waarden, 'Corporatisme als probleemoplossing. Een 'Ideengeschichte' van het corporatief denken, met name in katholieke kring', in: Han Verhallen (red.), *Corporatisme in Nederland. Belangengroepen en democratie*. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1980, p. 17-69.

[165] Namelijk *Théorie*, p. 187 en *Législation primitive*, p. 106, p. 234-238.

[166] Zoals Gengembre, *op. cit*., p. 176-177.

[167] Moderne pleidooien voor een politiek corporatisme zijn: Marcel Clément, *La corporation professionnelle*. Nouvelles Editions Latines, Parijs, 1958; Louis Salleron, *Libéralisme et socialisme, du XIII*[e] *siècle à nos jours*. Club du Livre Civique, Parijs, 1978; Paillard, *op. cit*.; Benjamin Guillemaind, *Le corporatisme, solution d'avenir. Mais quel corporatisme?* Hommes et Métiers, 1987; Alain Cotta, *Le corporatisme dans tous ses états*. Fayard, Parijs, 1991; Benjamin Guillemaind, 'Postface', in: Benjamin Guillemaind en Arnaud Guyot-Jeannin (red.), *Aux sources de l'erreur libérale. Pour sortir de l'étatisme et du libéralisme.* L'Age d'homme, Parijs, 1999; Xavier Walter, *Conversations avec Henri comte de Paris pour un testament politique*. François-Xavier de Guibert, Parijs, 1999; Benjamin Guillemaind (red.), *Libéralisme, socialisme, deux frères ennemis face à la doctrine sociale de l'Eglise*. Téqui, Parijs, 2002; Georges Yakovlev, *Sept repères pour une politique chrétienne*. Editions Godefroy de Bouillon, Parijs, 2003; en momenteel het bulletin van de *Action Sociale Corporative*.

[168] Zie het lemma 'Poldermodel' in het aanhangsel, p. 469.

[169] De titel van één van Anton Zijdervelds werken spreekt boekdelen: *The abstract society*. Anchor Books, Garden City (N.Y.), 1970.

[170] Onder 'christen-democratie' versta ik in deze context de naoorlogse Europese en Latijns-Amerikaanse partijen die zichzelf als christen-democratisch aanduiden en de partijen die hiervan de directe voorlopers waren; ik reken er ook de christelijke partijen toe die wij in Nederland 'klein rechts' noemen. Tot de Franse christen-democratie kan men rekenen: de vooroorlogse beweging *Le Sillon* van Marc Sangnier en de beweging rond *abbé* Lemire, de naoorlogse MRP, stromingen binnen de 'oude' UDF rond politici als Giscard d'Estaing, Raymond Barre en Charles Millon, en tenslotte de *Modem* van François Bayrou.

[171] H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie*. Spectrum, Utrecht, 1996. Volgens Woldrings critici beschrijft hij een 'invented tradition'. Daarin hebben zij gelijk, ook al moet men zich afvragen of niet elke elke traditie, tot op zekere hoogte, een uitvinding (of althans een artificieel intellectueel construct) is.

[172] Onder meer: Cathérine Brice, 'Essai d'une politique chrétienne en Europe jusqu'en 1914', in: Ory, *op. cit*., p. 444-456; Jean-Marie Mayeur, *Catholicisme social et démocratie chrétienne. Principes romains, expériences françaises*. Éditions du Cerf, Parijs, 1986. Volgens Mayeur ontstond de Franse christen-democratie uit de democratische wending die het antiliberaal (*intransigeant*) sociaalkatholicisme nam aan het eind van de negentiende eeuw. *Op. cit*., p. 26-31. Wat betreft de Belgische christen-democratie komt Righart tot dezelfde conclusie: daar ontstaat de christen-democratie doordat de 'ultramontanen' (hij bedoelt hiermee degenen die Mayeur aanduidt als de *intransigeants*) het constitutionalisme aanvaarden en gaan pleiten voor een confessioneel program. Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Boom, Meppel, 1986, p. 143. De ideologie van de 'ultramontanen', aldus Righart (*op. cit*., p. 157), is geïnspireerd door het denken van Bonald, Maistre, Adam Müller en Friedrich von Schlegel.

[173] Volgens Maier zou de Franse christen-democratie zijn te herleiden tot vier bewegingen, die elkaar volgens hem keurig opvolgden en die elkaar nochtans onderling bestreden. De eerste is de synthese die revolutionaire christenen tijdens de Franse Revolutie trachtten te bewerkstelligen tussen christendom en democratie. De tweede is het katholiek traditionalisme van Bonald, Maistre en Lamennais; de derde het ensemble van het liberaal-katholicisme en van het katholiek socialisme van de revolutionairen van 1848; de vierde bron tenslotte is het sociaalkatholicisme, dat zich als gevolg van de *ralliements*politiek van Leo XIII geleidelijk verzoende met de Republiek. Hans Maier, *Revolution und Kirche. Studien zur Frühgeschichte der christlichen Demokratie (1789-1901)*. Rombach, Freiburg im Breisgau, 1957.

[174] Het CDA ontstond in 1980 uit een fusie van de Christelijk-Historische Unie (CHU), de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Katholieke Volkspartij (KVP). De beide eerste partijen waren opgericht door volgelingen van

Groen van Prinsterer, namelijk De Savornin Lohmann en Abraham Kuyper. De huidige Christen-Unie en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) komen beide (indirect respectievelijk direct) uit de ARP voort. De KVP was de na-oorlogse opvolger van de in 1896 door Schaepman gestichte Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP).

[175] Jan Romein en Annie Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Querido, Amsterdam, 1938, p. 773.

[176] Abraham Kuyper, *Antirevolutionaire staatkunde*. J.H. Kok, Kampen, 1916-1917, deel 1, p. 275.

[177] Volgens het leerstuk van de antithese bestaat er een onoverbrugbare tegenstelling tussen christendom en liberalisme, ofwel tussen Gods soevereiniteit en volkssoevereiniteit. Kuyper ontleende dit leerstuk aan Groen van Prinsterer, die het weer aan Lamennais en Bonald had ontleend. Schaepman, die het eveneens uitdroeg, betrok het direct van de Franse traditionalisten.

[178] In plaats van 'intermediaire machten' spreekt men liever van 'maatschappelijk middenveld', sinds het CDA deze voetbalterm opnam in zijn beginselprogramma. Sinds het eind van de jaren 1980 spreekt men ook wel van 'civil society'.

[179] Bedoeld wordt Claude Henri de Rouvroy *comte* de Saint-Simon. Hij was een nazaat van de in dit proefschrift reeds enkele malen ter sprake gekomen, zeventiende-eeuwse aristocraat Louis de Rouvroy *duc* de Saint-Simon.

[180] O.a. Christian Maréchal, 'La philosophie de Bonald', in: *Annales de philosophie chrétienne*, augustus 1910, p. 489-527; Robert Spaemann, *Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration. Studien über L.G.A. de Bonald*. Kosel Verlag, München, 1959; Robert Nisbet, *The sociological tradition*. Basic Books, New York, 1966, en *Conservatism*, p. 79; Walter Jay Reedy, 'Conservatism and the origins of the French sociological tradition: a reconsideration of Louis de Bonald's science of society', in: *Proceedings of the sixth annual meeting of the Western Society for French History*, nr. 6, 1979, p. 264; Bonald was 'one of the godfathers of modern sociology', aldus Michael Burleigh in zijn *Earthly powers. Religion and politics in Europe from the Enlightenment to the Great War*. Harper Perennial, Londen, 2006, p. 130; Walter Jay Reedy, 'From theocracy to sociolatry. Louis the Bonald and the reactionary origins of social science', paper gepresenteerd op de Third International Conference on Interdisciplinary Social Sciences, Monash University Centre, Prato, Italië, 22-25 juli 2008. Ook veel handboeken van de geschiedenis van de sociologie laten deze geschiedenis aanvangen bij (Montesquieu en) Bonald. Zie o.a. Irving Zeitlin, *Ideology and the development of sociological theory*. Prentice Hall, Upper Saddle River (N.J.), 2001, p. 54 e.v. De term 'sociologie' werd overigens bedacht door Comte.

[181] O.a. *père* Albéric Belliot, *Manuel de sociologie catholique. Histoire, théorie, pratique*. Lethielleux, Parijs, 1911; Georges Legrand, *Les grands courants de la sociologie catholique à l'heure présente*. Spes, Parijs, 1927; Internationale Studiekring voor Sociale Vraagstukken, *De corporatieve gedachte bij de katholieke sociologen van de XIXe eeuw*. Het Spectrum, Utrecht; Standaard, Antwerpen / Brussel / Gent / Leuven, 1942.

[182] Gengembre spreekt van een '*theologische* sociologie' [cursivering R.A.]. Gengembre, *op. cit*., p. 114.

[183] Oechslin, *op. cit*., p. 205; Moulinié, *op. cit*., p. 419; Brunschvicg, *op. cit.*, deel 2, p. 498; Robert Nisbet, 'Conservatism and sociology', in: *American Journal of Sociology*, nr. 58, september 1952, p. 173-174.

[184] 'L'antithèse des époques critiques ou révolutionnaires et organiques ou stables [bij Comte, R.A.] […] dérive des philosophies antirévolutionnaires de de Maistre, de de Bonald et du saint-simonisme. Révolution et anarchie sont pour elles la même chose; elles consistent dans un essai de destruction des pouvoirs légitimes, pouvoir temporel et pouvoir spirituel, destruction qui s'étend finalement jusqu'à la famille et jusqu'à la propriéte; et la tâche des régimes postérieurs à la Révolution, c'est de restaurer les pouvoirs qui avaient été atteints par la crise. Le substrat de cette antithèse est à son tour l'antithèse entre deux théories sur la nature de la société, l'une qui réduit la société à une poussière d'individus contractant ensemble de leur propre initiative, l'autre qui admet des réalités sociales transcendantes aux individus'. Bréhier, *op. cit*., III, p. 753.

De eerste die wees op Bonalds en Maistres invloed op Saint-Simon was Durkheim, in de reeks colleges die hij van november 1895 tot mei 1896 gaf aan de Letterenfaculteit van de universiteit van Bordeaux (getiteld *Le socialisme. Sa définition, ses débuts, la doctrine saint-simonienne*. Durkheim en zijn neef Marcel Mauss zochten in het saint-simonisme een alternatief voor het marxisme). Voor een uitgebreider bespreking van de wijzen waarop Bonalds gedachtengoed doorwerkt in dat van Saint-Simon, zie Fernand Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925, deel 2, p. 306-307; Robert Nisbet, *The sociological tradition*. Basic Books, New York, 1966; Cyprian Blamires, *Three critiques of the French Revolution: Maistre, Bonald, and Saint-Simon*. Proefschrift, Oxford University Press, Oxford, 1985; Lorenz, *op. cit*., p. 70-82; Pierre Macherey, 'Aux sources des rapports sociaux: Bonald, Saint-Simon, Guizot', in: *Genèses*, nr. 9, "Conservatisme, libéralisme, socialisme". Belin, Parijs, 1991, p. 25-43.

Ook Saint-Simons discipelen, zoals Enfantin, Rodrigues en Bazard, lazen Bonald en Maistre nauwlettend. Zo citeert Bazard beiden in *Le Producteur*, deel 1, p. 400-404.

[185] 'Chez les réactionnaires, l'antithèse avait comme conséquence pratique la restauration des pouvoirs antérieurs […]. Tout au contraire, pour Comte, le passé ne doit pas revenir, la révolution était une crise indispensable'. Bréhier, *op. cit.*, III, p. 754. Voor Saint-Simon, zie Bréhier, *op. cit*., III, p. 742, en Toda, *op. cit.*, p. 134.

[186] Op het idee dat er een 'nieuw christendom' moest komen, kwam Saint-Simon toen hij in een werk van Joseph de Maistre een passage las waarin deze opriep tot een vernieuwing van het christendom. Saint-Simons volgelingen lieten zich inspireren door Maistre en Bonalds discipel Ballanche: 'La philosophie de Saint-Simon […] est la révélation que le monde attendait; et les saint-simoniens retrouvent ici de Maistre, Ballanche avec son idée de palingénésie et tous les illuministes; ils ne voient de salut que dans la religion, dans la prédominance du sentiment sur le raisonnement'. Bréhier, III, *op. cit*., p. 748.
Comte stichtte, nadat hij vergeefs had getracht om de Paus ervan te overtuigen dat deze het primaat van zijn 'sociocratie' op zich moest nemen, eveneens een nieuwe religie, de 'religie van de Mensheid'. Van die religie zijn thans nog drie tempels over. Eén daarvan bevindt zich in de Parijse rue Payenne. De overige twee tempels staan in Brazilië, waar Comtes religie veel aanhangers had en ook nu nog volgelingen heeft. Zij maakten van Brazilië een republiek, schaften er de slavernij af, en gaven het land zijn vlag, die nog altijd Comtes motto voert: Orde en Vooruitgang (*Ordem y Progresso*). In de drie tempels staan de namen van Bonald en Maistre, als ging het om beeltenissen van heiligen, nog altijd in de muur gegrift.
[187] Bréhier, *op. cit*., III, p. 744, p. 754.
[188] Saint-Simon, *Le système industriel* (1812), geciteerd door George Gurvitch in diens voorwoord bij Saint-Simon, *La physiologie sociale. Oeuvres choisies*. Presses universitaires de France, Parijs, 1965.
[189] Anders dan bij Saint-Simon, die het industrialisme ophemelt, vormt het concept van een *administration des choses* bij Bonald de opmaat voor een kritiek van het industrialisme: 'Dans les Etats modernes, l'administration des choses s'est perfectionnée aux dépens de celle des hommes, et l'on s'occupe en général beaucoup plus du matériel que du moral. Il y a peu de gouvernements qui mettent à faire fleurir la religion et la morale l'attention qu'ils portent à faire prospérer le commerce, ouvrir des communications, surveiller la comptabilité, procurer au peuple des plaisirs, etc. On s'attache surtout beaucoup à inventer des machines, et l'on ne prend pas garde que plus qu'il y a dans un État de machines pour soulager l'industrie de l'homme, plus il y a d'hommes qui ne sont que des machines, et à cet égard, la différence est sensible entre l'intelligence du montagnard, qui fait lui-même tout dans sa maison, et celle d'un artisan de ville qui tourne toute la vie une manivelle, ou fait courir une navette. Smith lui-même en convient. Son ouvrage est la bible de cette doctrine matérielle et matérialiste'. *Législation primitive*, p. 18-19. Het lijkt bijna of hier Karl Marx aan het woord is over zijn vervreemdingstheorie, of een Ivan Illich.
[190] 'Au lieu de détruire le projet de Condorcet, l'influence de De Maistre concourut à le consolider, en manifestant ses conditions essentielles, de manière à faciliter sa réalisation nécessaire. Dignement complétée par les conceptions statiques de Bonald, l'école rétrogade [de traditionalistische school van Bonald c.s., R.A.] fit partout sentir que l'ensemble du passé ne saurait être compris sans un respect immuable'. Auguste Comte, *Système de politique positive ou traité de Sociologie instituant la religion de l'Humanité*. Carilian, Goeury en V. Dalmont, Parijs, 1853, deel 3, p. 615.
Interessant is het oordeel van Gurvitch: 'Durkheim a cru à tort - comme beaucoup d'auteurs de son temps - que Comte était un continuateur de Saint-Simon, tandis que les sources réelles de Comte sont bien différentes: de Bonald et de Maistre d'une part, Condorcet de l'autre, dont il cherche à réconcilier les idées'. Georges Gurvitch, *Pour le centenaire de la mort d'Auguste Comte* (tekst van zijn college gegeven aan het C.D.U.), 1957, p. 4-10.
'[L'antithèse] se combine, chez Comte, avec un […] thème qu'il emprunte […] à la philosophie du XVIIIe siècle, la thèse du progrès'. Bréhier, *op. cit*., p. 754. Zoals we hebben gezien is echter ook Bonald een vooruitgangsdenker, maar dan van een ander soort. Het zou dus ook kunnen dat, zoals Klinck beweert, 'Bonald had foreshadowed a view of progress which the positivists, Saint-Simon and Comte would make famous' (Klinck, *op. cit*., p. 97).
[191] Men kan het ook, zoals Bagge, nog krachtiger formuleren: 'Comte est […] plus qu'anti-révolutionnaire; il est contre-révolutionnaire dans toute la force du terme, à l'égal des théocrates'. Bagge, *op. cit*., p. 416.
[192] *Idem*. Voor een uitgebreide bespreking van de ideeën die Comte van Bonald overnam, zie Moulinié, *op. cit*., p. 442-458, Nisbet (zie noot 76), en de artikelen van Pierre Macherey: 'Bonald et la philosophie', in: *Revue de synthèse*, vierde reeks, nr. 1, januari-maart 1987, p. 3-30; 'De l'individuel au social', in: *Magazine littéraire*, nr. 264, april 1989; 'Aux sources des rapports sociaux (Bonald, Saint-Simon, Guizot)', in: *op. cit.*, p. 143-165; 'Le positivisme entre la Révolution et la contre-révolution: Comte et Maistre', in: *Revue de synthèse*, vierde reeks, januari-maart 1991, p. 41-48; Patrick Cingolani, 'Louis de Bonald, Auguste Comte. L'achèvement moral de la politique', in: *Incontournable morale*. Actes du colloque de Besançon, 1997. Presses universitaires franc-comtoises, p. 177-183; Gengembre, *op. cit*., p. 166 noot 16; Lorenz, *op. cit*., p. 83-99.
[193] Lang voordat de moderne sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden uit Amerika komen overwaaien, hanteert Le Play een inductieve benadering die gebaseerd is op observatie, enquêtes en monografieën. Daniel Kalaora en Antoine Savoye, *Les inventeurs oubliés. Le Play et ses continuateurs aux origines des sciences sociales*. Champ Vallon, Seyssel, 1989; Antoine Savoye, *Les débuts de la sociologie empirique*. Méridiens-Klincksieck, Parijs, 1994). Le Plays *Les ouvriers européens* (1855), een werk van drieduizend pagina's dat op basis van deze methode tot stand komt, is volgens Nisbet 'hardly more than a detailed, empirically broadened

fulfillment of ideas contained in Bonald's prescient essay on the social contrasts of rural and urban families and their contexts'. Robert Nisbet, 'Conservatism', in: Tom Bortomore en R. Nisbet (red.), *A history of sociological analysis*. Basic Books, New York, 1987, p. 108. *Les ouvriers européens* verschaft Le Play zoveel publiciteit dat hij een reeks van instituties kan stichten waardoor hij, in Frankrijk maar ook in België, duizenden volgelingen krijgt. Tot deze instituties behoren onder meer de *Société internationale des études pratiques d'économie sociale* (1856), de *Bibliothèque sociale* (1859), de *Unions de la paix sociale* (1874) en het door zijn volgelingen opgerichte *Musée social* (1894). Ook organiseert Le Play de Parijse Wereldtentoonstellingen, die door miljoenen worden bezocht.
Le Plays gedachtengoed en methode worden over de katholieke wereld verspreid door het katholiek onderwijs (o.a. het Institut catholique in Rijssel), de *Semaines sociales*, de christen-democratische *Sillon*, de katholieke ingenieursbond en de Jezuïtische Volksactie. De onderzoekstraditie van Le Play wordt door pater Lebret voortgezet tot in de jaren 1960, wanneer ze overvloeit in de derdewereldbeweging. Denis Pelletier, 'Engagement catholique et médiation du social. L'enquête monographique de Le Play à Lebret', in: *Mil neuf cent*, 1995, p. 33-45.

[194] 'Bonald', in: Charles-Augustin Sainte-Beuve, *Les grands écrivains français*. Garnier, Parijs, 1926, deel 19.

[195] In een brief die hij op 10 juli 1856 schrijft aan zijn discipel Charles de Ribbe bekent Le Play het volgende: 'M. Sainte-Beuve, lorsqu'il assimila mon œuvre à celle de M. de Bonald, me fit remarquer que cet auteur était arrivé avant moi à cette conclusion sur la cause principale de nos maux. Suivant le conseil du grand critique, je me suis attaché depuis lors à la lecture des écrits de M. de Bonald'. Geciteerd door Toda, *op. cit.*, p. 199-200.

[196] Le Play citeert Bonald twintig keer.

[197] De tien geboden zijn volgens Bonald 'les lois fondamentales du genre humain'. *Législation primitive*, p. 68.

[198] Le Play, aldus Nisbet, 'feodaliseert' de industriële samenleving. Nisbet, *op. cit*., p. 108.
Twee andere verschillen tussen Le Play en Bonald worden aangestipt door Toda in zijn inleiding op Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 46-47: ten eerste benadrukt Le Play sterker dan Bonald de continuïteit tussen het koninklijk absolutisme en de Revolutie. Ten tweede bekritiseert hij het gallicanisme. Het eerste verschil moet echter worden gerelativeerd, want Bonalds analyse van de moderne Franse geschiedenis was in menig opzicht pre-tocquevilliaans. Het tweede verschil valt te verklaren uit het feit dat katholicisme, sociaal-conservatisme en ultramontanisme naarmate de negentiende eeuw voortschreed steeds meer elkaars synoniemen werden; dat waren zij in Bonalds tijd nog niet.

[199] Gengembre beschrijft Bonalds analyse van de Franse Revolutie aldus: 'A l'harmonie des ordres, succède la lutte des classes. Le corps social a été écartelé en intérêts contradicatoires'. Gengembre, *op. cit*., p. 71. Een uitgebreider bespreking van de relatie tussen Bonalds gedachtengoed en dat van Le Play vindt men bij Lorenz, *op. cit*., p. 125-144.

[200] Durkheim en zijn medestudenten aan de *Ecole Normale Supérieure* lazen Bonald en Maistre. Pierre-Paul Zalio, *Durkheim*. Hachette, Parijs, 2001. De Leidse antropoloog Wim van Binsbergen kwalificeert Durkheim als 'a dropout Rabbinical student influenced by Bonald's idealist philosophy'. Zie zijn artikel 'Board-games and divination in global cultural history', bijdrage aan het internationaal colloquium *Board-games in academia*, Leiden, 9-13 april 1995.

[201] *De la division du travail*, tweede editie in de herdruk van de reeks 'Quadrige', Presses universitaires de France, Parijs, 1994, voorwoord, p. 3.

[202] *Op. cit*., p. 349. *Le suicide*, 1987, zevende editie, 1937, p. 438.

[203] Dit is de centrale these van zijn werk *Le suicide*.

[204] Protestantisme = individualisme = materialisme = fatalisme = zelfmoord. Protestantisme = individualisme = gebrek aan sociale cohesie = gebrek aan zingeving = zelfmoord. Bovendien, redeneerde Bonald, kennen protestantse samenlevingen geen kloosters, en kloosters bieden onderdak aan mensen die, wanneer zij niet in het klooster zaten, waarschijnlijk zelfmoord zouden plegen. Voor de laatste redenering, zie *Théorie*, p. 346.

[205] Bonald gebruikte, zoals gezegd in hoofdstuk XVI, reeds het verb *socialiser*. Op deze en andere parallellen tussen Bonald en Durkheim wordt gewezen door E. de Ipola, 'Le pari de Durkheim: la naissance de la sociologie et la crise du lien social dans la modernité', in: *Sociologie et sociétés* (periodiek van de Presses de l'Université de Montréal), 1995, vol. 27, nr. 1, p. 183-194; zie ook Nisbet, *Durkheim* en *The sociological tradition*.

[206] Men kan Durkheim echter ook als een 'totalitair' denker interpreteren. Dit lijkt de interpretatie te zijn van Oechslin, die over Bonalds theorie dit opmerkt: 'Il s'agit de diviniser le social, le groupe. Supprimons en effet Dieu de la construction de Bonald, nous trouvons Durkheim, Marx, le fascisme'. Oechslin, *op. cit*., p. 35. Het goddelijke, religieuze aspect, zegt hier in feite Oechslin (die de totalitarisme-interpretatie van Malraux lijkt te onderschrijven), was de enige barrière tussen Bonald en het totalitarisme. Volgens Klinck *is* die barrière er bij Bonald niet: Bonald, stelt hij namelijk, assimileert God met de maatschappij (Klinck, *op. cit*., p. 8: '[Bonald] envisaged God pantheistically […], as inseparable from the action of the nation-state'). Bonald, concludeert Klinck, was daarom een voorloper van het fascisme.

Merkwaardig bij Oechslin is dat deze auteur Bonald enerzijds omschrijft als een totalitarist-ware-het-niet-dat-hij-in-God-gelooft, en dat hij anderzijds Bonald definieert als een pluralist, die het ideaal van een niet-despotische monarchie nastreeft welke wordt begrensd door de traditie en door de vrijheid van groepen of intermediaire lichamen, zoals de familie, de gemeente, de kerk en de corporatie (*op. cit*., p. 34 en 38). Blijkbaar is Bonald volgens hem een totalitarist en een conservatief tegelijkertijd, hetgeen een curieuze combinatie mag worden genoemd.
Een soortgelijk amalgaam (Bonald, Maistre, Fustel de Coulanges, Barrès, Tocqueville, Durkheim en Sorel zijn allemaal 'autoritaire denkers', want ze zijn allemaal antiliberaal en antikapitalistisch) zien we bij Michele Battini, *L'ordine della gerarchia. I contributi reazionari e progressisti alla crisi della democrazia in Francia*. Bollata Boringhieri, Turijn, 1995.

[207] Emile Durkheim, *Montesquieu. Quid secundatus politicae scientiae instituendae contulerit*. Van dit in 1892 verdedigde Latijnse proefschrift bestaan twee Franse vertalingen (1937, 1953), een Engelse vertaling (1960) en een tweetalige, becommentarieerde Latijns-Engelse heruitgave die is verschenen bij Durkheim Press, Oxford, 1997. Een ander geschrift van Durkheim over Montesquieu is: *Montesquieu et Rousseau, précurseurs de la sociologie*. Librairie Marcel Rivière et Cie, Parijs, 1966.

[208] De gedachte dat er in de maatschappij een arbeidsdeling bestond op basis van functies, zou Durkheim later uitwerken in zijn *De la division du travail*.

[209] 'Une nation ne peut se maintenir que si, entre l'Etat et les particuliers, s'intercale toute une série de groupes secondaires qui soient assez proches des individus pour les attirer fortement dans leur sphère d'action et les entraîner ainsi dans le torrent général de la vie sociale'. Emile Durkheim, *De la division du travail*. Presses universitaires de France, Parijs, 1991, reeks 'Quadrige', p. XXXIII.

[210] Voor Durkheim zijn dat echter niet de corporaties van het ancien régime, maar door de staat gearbitreerde bedrijfstak- of beroepsorganisaties die ontstaan uit fusies van werknemers- en werkgeversverenigingen. Durkheim, *op. cit*., p. VI-VIII; *Le suicide*, p. 441-442.

[211] 'Pour que l'anomie prenne fin, il faut donc qu'il existe ou qu'il se forme un groupe où se puisse constituer les système de règles qui fait actuellement défaut. Ni la société politique dans son ensemble, ni l'Etat ne peuvent évidemment s'acquitter de cette fonction; la vie économique, parce qu'elle est très spéciale et qu'elle se spécialise chaque jour davantage, échappe à leur compétence et à leur action. L'activité d'une profession ne peut être réglementée efficacement que par un groupe assez proche de cette profession même pour en bien connaître le fonctionnement, pour en sentir tous les besoins et pouvoir suivre toutes leurs variations. Le seul qui réponde à ces conditions est celui que formeraient tous les agents d'une même industrie réunis et organisés en un même corps. C'est ce qu'on appelle la corporation ou le groupe professionnel'. *De la division du travail*, p. VI.

[212] Men dient dit seculier solidarisme te onderscheiden van het katholiek solidarisme dat in Duitsland in dezelfde periode ontstaat rond Jezuïeten als Pesch, Gundlach en Nell-Breuning, en dat een aftakking is van de sociaalkatholieke beweging. P.C. Tasch, *Korporatismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee*. Athenäum, Frankfurt am Main, 1971, p. 49. Hoewel de republikeinse solidaristen en de sociaalkatholieken tot dezelfde praktische conclusies kwamen, bestreden zij elkaar op doctrinair vlak: de laatsten verweten de eersten dat zij, door de transcendentie overboord te werpen, de deur openzetten voor etatisme. En terwijl de eersten de solidariteit als een seculiere waarde opvatten, assimileerden de laatsten haar met de christelijke charitas. Voor het durkheimiaans geïnspireerde solidarisme, zie C. Gulich, '"Organization" of the economy: From Durkheim's professional groups to Bouglé's solidarism', in: *Zeitschrift für Soziologie*, 1989, jaargang 18, nr. 3, p. 220-229. Een solidaristische (comtiaans-durkheimiaanse) interpretatie van Bonald vinden we bij Roger Mauduit, *Les conceptions politiques et sociales de Bonald.* Proefschrift faculteit der rechtsgeleerdheid, Parijs, 1912. Mauduit schreef ook nog een proefschrift over Comte (*Auguste Comte et la science économique*. Alcan, Parijs, 1929) en verzorgde de heruitgave van *Le vieillard et le jeune homme*, een werk van Bonalds geestverwant Ballanche.
Centraal in de ideologie van de door Léon Bourgeois gestichte beweging staat thans de kritiek op het kapitalisme, de parlementaire democratie, het gaullisme, het communisme, het atlantisme en het zionisme. Onder leiding van de socialistische vakbondsman Hyacinthe Dubreuil (1883-1971) steunde zij het regime van Vichy. In 1977 ging de *Union solidariste* op in Le Pens *Front National*. De solidarist Stirbois bewerkstelligde in 1979 in het stadje Dreux de eerste verkiezingsdoorbraak van die partij. Hij was ook de eerste die een amalgaam creëerde tussen werkloosheid en immigratie. Een andere solidarist, Christian Baeckeroot, stichtte in 1973 de jeugdbeweging van het *Front National*, waarin solidaristen en katholieke traditionalisten de kadervorming verzorgen. Camus, *op. cit.*, p. 153-157. Alain Supiot, professor sociaal recht aan de Universiteit van Nantes, is nog een corporatist die zich expliciet op Durkheim beroept.

[213] De solidarist Michel Toda publiceerde een aantal werken van en over Bonald (zie de noten 23 en 25-28).

[214] Dat Lévi-Strauss, de grondlegger van het structuralisme, zijn opvatting van het 'génie national' aan Bonald ontleent, betoogde Alain Finkielkraut in een interview dat hij gaf aan Jeanne Favret-Saada in *Terrain, revue d'ethnologie de l'Europe*, nr. 17, oktober 1991. Op de parallellen tussen Bonald en Levi-Strauss wijst ook

Klinck, *op. cit*., p. 2. Waarschijnlijk hebben Finkielkraut en Klinck gelijk, want in zijn artikel *Théorie du pouvoir dans les sociétés primitives* citeert en looft Claude Lévi-Strauss de auteur van de *Théorie du pouvoir* en van de *Législation primitive*. Het betreffende artikel verscheen in een bundel die tevens een artikel van Alexandre Koyré over Bonald bevat (Jean Gottmann en Boris Mirkine-Guetzévitch (red.), *Les doctrines politiques modernes*. Brentano's, New York, 1947). In het artikel assimileert Lévi-Strauss Bonalds theorie van het nationaal karakter met Hegels *Volksgeist*. Op parallellen tussen Bonald en Hegel wordt trouwens ook door anderen gewezen, zoals Quinlan (*The historical thought of Vicomte de Bonald*), Spaemann (*Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restaurazion*) en Klinck (*The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald*). Lévi-Strauss is sterk beïnvloed door Durkheim, via diens discipel Lévy-Bruhl en via de antropoloog Marcel Mauss, die een neef en medestudent was van Durkheim. Men mag aannemen dat ook Mauss Bonald had gelezen.

Een ander antropoloog, Philippe de Lara, beschouwt Bonald als een voorloper van de menswetenschappen en van Wittgensteins *linguistic turn*. '[Lara] voit dans "le problème de Bonald" une structure profonde des sciences de l'homme, celle du conflit entre individualisme et holisme'. *L'expérience du langage*, deel 1 'Wittgenstein, philosophe de la subjectivité'. Ellipses, Parijs, 2005.

De belangstelling van antropologen voor Bonalds werk verklaart waarom Bonalds *Législation primitive* is uitgegeven door de in antropologie gespecialiseerde uitgeverij Cahiers de Gradiva (Parijs, 1988, met voorwoord door de socioloog Bernard-Pierre Lecuyer).

[215] Zijn vlammend ultramontanisme brengt hij tot uitdrukking in zijn vierdelige *Essai sur l'indifférence en matière de religion* (1817-1823), dat een enorm kassasucces wordt.

[216] 'L'*Essai*, accompagné de sa *Défense* (1821) eut un immense retentissement'. Bréhier, *op. cit*., III, p. 525.

[217] In Frankrijk worden een aantal volgelingen van Lamennais bisschop. Zo wordt Gerbet bisschop van Perpignan. Diens *Instruction pastorale sur diverses erreurs du temps présent* (1860) staat model voor de *Syllabus errorum*. Een andere uit de kring van Lamennais afkomstige prelaat is Salinis, de aartsbisschop van Auch. Deze schrijft verscheidene filosofische werken, waaronder een *Précis de l'histoire de la philosophie* (1834), *De la doctrine philosophique développée dans l'Essai sur l'indifférence* (s.d.), en *La divinité de l'Eglise* (1865). Via het episcopaat, de seminaries, de *Sociétés des bons livres*, de provinciale katholieke academies, encyclopedieën (bijvoorbeeld de *Encylopédie catholique*, 1839-1849), tijdschriften (zoals de *Annales de philosophie chrétienne* (1830-1879) en *L'université catholique*), congregaties (zoals die van de door Lamennais' volgeling Alzon gestichte Assumptionisten en hun dagblad *La Croix*), en het onderwijsnetwerk van de door Lamennais' broer gestichte congregatie van de *Frères de l'instruction chrétienne* met haar vrouwelijke pendant, de *Soeurs de la Providence*, dringt het traditionalisme van Lamennais diep door onder de grote massa der gelovigen. Zie Antoine Ricard, *L'école menaisienne*. Plon, Parijs, 1883.

[218] Er verschenen verschillende Nederlandse vertalingen van werken van Lamennais. Diens denkbeelden werden overgenomen door de redacties van een aantal Nederlandse katholieke tijdschriften. Voorbeelden van Nederlandse geestelijken die door Lamennais werden beïnvloed, waren Jan J.F. Wap (een pionier van de Vlaamse beweging), de redemptorist en volksmissionaris Bernard Hafkenscheid (1807-1865), monseigneur Van Bommel, monseigneur Broere en Jan Philip Roothaan, de generaal van de orde der Jezuïeten. Ferdinand Vrijmoed, *F.J.J. Lamennais avant sa défection et la Néerlande catholique*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. Presses universitaires françaises, Parijs en Limoges, 1930.

Het bekendste voorbeeld is echter Le Sage ten Broek. Deze predikantenzoon die aanvankelijk met het liberalisme dweepte, bekeerde zich tot het katholicisme. Hij verdedigde zijn bekering in het pamflet *De voortreffelijkheid van de leer der Roomsch-Katholijke Kerk* (Amsterdam, 1815), dat een hevige polemiek veroorzaakte met liberalen en met calvinisten als Bilderdijk en Da Costa. Le Sage ten Broek vertaalde een aantal werken van Joseph de Maistre in het Nederlands (*Avondgesprekken te St. Petersburg*. Gebroeders Langenhuysen, 's-Gravenhage, 1822; *Brieven over de Spaansche Inquisitie aan eenen russische edelman geschreven*. Gebroeders Langenhuysen, 's-Gravenhage, 1824; *De Spaansche Inquisitie getoetst in hare grondbeginselen, naar historische documenten*. Van Gorcum, Amsterdam 1853; *Over de Gallicaansche Kerk, beschouwd in hare betrekking tot den Paus, om als een vervolg te dienen van het werk, den tijtel voerende "Over den Paus"*. Gebroeders Langenhuysen, 's-Gravenhage, 1862). Evenals Bonald herleidde Le Sage ten Broek de Verlichting en de Revolutie tot de protestantse 'geest van het vrije onderzoek'. Als antwoord op de liberale Maatschappij tot Nut van het Algemeen richtte hij de 'R.K. Maatschappij van godsdienstige Wetenschap en goede Zeden' op, die van overheidswege werd verboden. Door zijn felle ultramontanisme, dat hij uitdroeg in kranten als *De Godsdienstvriend* (1818-1869) en *De Ultramontaan, tijdschrift voor Dompers en Ignorantijnen*, kwam Le Sage ten Broek ook in aanvaring met de gallicaanse kerkpolitiek van de koning, die hem dan ook drie maanden liet opsluiten in de Haagse Gevangenenpoort. Thans worden de ideeën van Le Sage ten Broek in Nederland uitgedragen door het antifeministische, antidemocratische en antimodernistische gezelschap van Amsterdamse katholieke intellectuelen dat zich het 'Katholijk Ultramontaansch Leesgenootschap Le Sage ten Broek' noemt.

[219] Het gaat om de *Réflexions sur l'état de l'Eglise en France pendant le dix-huitième siècle, et sur sa situation actuelle* (1809); *Tradition de l'Eglise sur l'institution des évêques* (1814); en het eerste deel van het *Essai sur l'indifférence en matière de religion* (1817). *Abbé* Jules Gritti, 'L'influence de Bonald sur les premiers écrits de La Mennais', in: *Revue du Rouergue*, jaargang 17, nr. 67, januari-maart 1963.
[220] *La religion considérée dans ses rapports avec l'ordre politique et civil* (1826).
[221] Gengembre (*op. cit*., p. 133) omschrijft Lamennais' doctrine treffend als een 'katholiek totalitarisme'.
[222] *Les progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Église* (1829). Zie ook Jaume, *op. cit*., p. 203. Voor de evolutie van de verhouding tussen Bonald en Lamennais, zie verder Lorenz, *op. cit*., p. 51-69.
[223] 'La défense de la religion passe désormais par celle de la liberté'. François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, II, p. 151. Anders dan het échte liberalisme, dat het individu als de drager van vrijheid beschouwt, gaat Lamennais' katholiek-liberalisme ervan uit dat de vrijheid wordt gedragen door groepen (verenigingen, corporaties). Het ontleent deze vrijheidsconceptie aan Bonald: 'Hors l'unité du pouvoir, nul monisme politique […] dans la Contre-Révolution [bonaldienne]. Lamennais le comprendra fort bien qui revendiquera une nouvelle liberté d'association, un libéralisme des groupes, et non un libéralisme des individus'. Gengembre, *op. cit*., p. 177.
[224] De meeste liberalen zijn in die tijd voorstander van continuering van het gallicanisme, dat de Kerk ondergeschikt maakt aan de seculiere en dus liberale staat.
[225] Jaume, *op. cit*., p. 204-205.
[226] Toda, *op. cit.*, p. 82-83.
[227] In de encycliek *Mirari Vos* (15 augustus 1832).
[228] Toen het Eerste Vaticaans Concilie (1870-1871) het liberaal-katholicisme principieel veroordeelde, maakte deze aartsbisschop van Orléans een subtiel onderscheid tussen de 'these' (in principe was het liberaal-katholicisme verwerpelijk) en de 'hypothese' (de noodzaak om deze abstracte these zodanig uit te voeren dat recht werd gedaan aan de concrete, bijzondere omstandigheden in Frankrijk rechtvaardigde een continuering van het Franse liberaal-katholicisme). Aldus redde hij het liberaal-katholicisme van de dood.
[229] Een prominent Italiaans volgeling van Lamennais was Vincenzo Gioberti, die in een in 1843 verschenen manifest (*Del primato morale e civile degli Italiani*) de Italianen opriep om een nationale staat te creëren onder gezag van de Paus. Toen paus Pius IX zich in 1848 tegen de Italiaanse eenwording keerde, sloot Gioberti's 'neowelfische' beweging zich aan bij de koning van Piëmont.
[230] Righart, *op. cit*., p. 93-94.
[231] Tot de vele Belgische aanhangers van Lamennais behoorde graaf Félix de Mérode. Voor de invloed van Lamennais in België, zie Kurt Jurgensen, *Lamennais und die Gestaltung des Belgischen Staates.* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1963; A. Simon, *Rencontres mennaisiennes en Belgique*. Académie Royale de Belgique, Brussel, 1963; Henri Haag, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839*). Proefschrift, Universitaire Bibliotheek, Leuven, 1950; Righart, *op. cit*., p. 137 e.v..
[232] In Nederland werd het liberaal-katholicisme van Lamennais geadopteerd door de katholieke pers in Noord-Brabant, totdat koning Willem II kort na 1840 een aantal stringente bepalingen die de ontwikkeling van kloosters en congregaties bemoeilijkten, versoepelde. L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*. Pax, Den Haag, 1956, p. 23. In het westen van Nederland werd het liberaal-katholicisme gepropageerd door het katholieke dagblad *De Tijd*. Rogier, *op. cit.*, p. 33. De coalitie van liberalen en liberaal-katholieken, die Groen van Prinsterer smalend aanduidde als 'papo-Thorbeckianen', maakte in 1848 onze liberale grondwet mogelijk en in 1853 het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.
[233] In België zelfs tot 1914. Righart, *op. cit*., p. 143.
[234] Jaume, *op. cit*., p. 210.
[235] Jaume, *op. cit*., p. 208.
[236] Inherent aan de doctrines van Lamennais en Bonald is een zeker latent rousseauisme: het volk of 'werkelijk land' is goed, want zijn gevoel is onfeilbaar; de elite daarentegen, het 'wettig land', zetel van een verdorven rede, is slecht.
[237] 'Pape, roi, peuple, le support incarnateur [de la souveraineté menaisienne purement spirituelle] peut se déplacer'. Jaume, *op. cit.*, p. 204.
[238] In de encycliek *Singulari nos* (25 juni 1834).
[239] 'La pente populiste d'une certaine droite ultra-royaliste peut […] d'autant mieux croiser la surenchère de gauche contre la classe moyenne que la mode est au sentiment et aux passions. […] C'est Lamennais qui offre de ce passage l'illustration classique. […] Il a commencé par une surenchère catholique à l'intérieur de l'ultracisme, cherchant à substituer à la raison individuelle un traditionnalisme communautaire comme fondement de la croyance; puis il a glissé insensiblement de là à une exaltation sans mesure du pouvoir pontifical d'abord, à une conversion de la religion à la démocratie enfin – de manière à investir la liberté de l'esprit de fraternité'. Furet, *op. cit.*, II, p. 94.

[240] '[…] Quand le romantisme réactionnaire est épuisé et que se préparent des mouvements aussi « progressifs » que 1830 et 1848, bien des idées, bien des formes d'art surtout, qu'on disait surgies de la pensée démocratique, ont en réalité une autre origine'. Baldensperger, *op. cit*., II, p. 306.
[241] Furet, *op. cit*., II, p. 151-160.
[242] 'Rodrigues est grand lecteur de Joseph de Maistre'. Baldensperger, *op. cit*., II, p. 307. Voor de invloed van Maistre en Ballanche op de overige *saint-simoniens*, zie Bréhier, *op. cit*., p. 748. Voor de invloed van het legitimisme en katholicisme op Louis Blanc, zie Furet, *op. cit*., p. 196 en p.198.
[243] 'La Contre-Révolution s'impose […] comme première critique du capitalisme'. Gengembre, *op. cit*., p. 16.
[244] Furet, *op. cit.*, II, p. 93.
[245] Artikel 'De l'individualisme et du socialisme' in: *Œuvres*, 1825-1850. Facsimile-editie van Slatkine, Genève, 1978.
[246] Op het moment dat hij de term bedacht, gaf Leroux hem overigens een zeer specifieke betekenis: 'Quand j'ai inventé le terme de socialisme pour l'opposer au terme individualisme, ce que j'attaquais sous ce nom, c'étaient les faux systèmes mis en avant par de prétendus disciples de St-Simon et par de prétendus disciples de Rousseau égarés à la suite de Robespierre et de Babeuf, sans parler de ceux qui amalgamaient St.-Simon et Babeuf avec Maistre et Bonald'. Bruno Viard, *Anthologie de Pierre Leroux, inventeur du socialisme*. Le Bord de l'Eau, Parijs, 2007, p. 12.
[247] De uitdrukking 'Bonald heeft een driehoek in zijn kop' ontleen ik aan Émile Faguet, 'Bonald', in: *Politiques et moralistes du XIXe siècle*. Parijs, 1891, p. 77.
[248] *De l'Humanité* (1840). Fayard, Parijs, 1985. De invloed van Bonald op Pierre Leroux wordt ook gesignaleerd door Toda in zijn inleiding op Bonalds *Trois études* (p. 49): Hij spreekt er van 'la conception bonaldienne de la société reprise, plus ou moins, par un Auguste Comte ou un Pierre Leroux, et systématisée par l'école sociologique'. Leroux nam van Bonald trouwens ook diens literatuurtheorie over; zie Viard, *op. cit*., p. 134.
[249] Onder traditionalisme versta ik in dit verband de theologische opvatting dat de waarheid niet gevehiculeerd wordt door het individuele verstand maar door de traditie. Werd de traditie bij Bonald gedragen door autoriteiten, bij Lamennais en de hier besproken socialisten wordt zij gedragen door het volk.
[250] 'Sa pensée offre un mélange assez bizarre du saint-simonisme et du traditionalisme de de Bonald et Lamennais'. Bréhier, *op. cit.*, III, p. 728. '[Buchez] laat veel meer dan de andere tijdgenoten, behalve Auguste Comte, recht wedervaren aan De Maistre en De Bonald. Hij is het eens met hun wijsgeerige opvattingen, en scheidt zich slechts van hen op één punt: hij weigert n.l. de revolutie te beschouwen als een breuk met de traditie'. Inleiding van Maurice Defourny (de Leuvense hoogleraar sociale economie) in *De corporatieve gedachte bij de katholieke sociologen van de XIXe eeuw*, p. 18.
[251] 'M. Buchez a voulu accoupler les doctrines républicaines avec la philosophie de M. de Bonald', aldus Jules Simon in zijn artikel 'Etat de la philosophie en France', in de liberale *Revue des deux mondes*, deel 1, 1843.
[252] Buchez zet zijn maatschappijwetenschap uiteen in werken als de *Introduction à la science de l'histoire, ou science du développement de l'humanité*. Paulin, Parijs, 1833; *Essai d'un traité complet de philosophie, du point de vue du catholicisme et du progrès*. E. Éveillard, Périsse frères, Parijs 1838-1840, drie delen; *Traité de politique et de science sociale*. Amyot, Parijs, 1866, twee delen. Door zijn kranten *L'atelier* (1840-1850) en *L'Européen* propageert Buchez zijn denkbeelden onder de arbeidersklasse. Buchez leest overigens ook Maistre, zie Furet, *op. cit.*, II, p. 158. Voor de doctrine van Buchez, zie verder het werk van de godsdienstsocioloog François-André Isambert, *Politique, religion et science chez Philippe Buchez*. Cujas, Parijs, 1967.
[253] Roux-Lavergne wordt priester. Requédat, Piel en Besson stichten samen met de liberaal-katholiek Lacordaire de Franse orde der Dominicanen. Charles de Coux wordt, na te zijn teruggekeerd binnen de grenzen van de katholieke orthodoxie, de leermeester van Périn.
[254] O.a. Chevé, Corbon en Huet. De legitimist Albert de Mun citeert, aan het begin van zijn loopbaan, niettemin Chevé en Corbon. Er doen zich dus interferenties voor tussen het katholiserend socialisme van 1848 en het latere sociaal-katholicisme.
[255] Roux-Lavergne gaf samen met Buchez een socialistische beschrijving van de Franse Revolutie: *Histoire parlementaire de la Révolution française, ou journal des assemblées nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815*. Paulin, Parijs, 1834-1838. Daarin loofde hij de Jacobijnen, wier antiklerikalisme hij echter bekritiseerde.
[256] Moulinié, *op. cit*., p. 429.
Bordas-Demoulin schreef o.a. een geschiedfilosofie waarin hij het eclecticisme van Cousin aanviel (*Mélanges philosophiques et religieux*, 1846), en kerkpolitieke werken als *Pouvoirs constitutifs de l'Eglise* (Ladrange, Parijs, 1853), en de samen met Huet geschreven *Essais de réforme catholique* (Chamerot, Parijs, 1856), dat op de pauselijke index van verboden boeken zou worden geplaatst. De *Oeuvres* van Bordas-Demoulin zouden na zijn dood worden gepubliceerd door zijn discipel Huet, die tevens een biografie over hem schreef (*Histoire de la vie et des ouvrages de Bordas-Demoulin*).
[257] Huet bepleit een huwelijk van het 'religieus christendom', dat in zijn ogen wordt belichaamd door de Kerk, met het 'maatschappelijk christendom', dat hij geïncorporeerd ziet door de Revolutie. Voorwaarde voor dit

huwelijk is volgens Huet een radicale scheiding van Kerk en Staat. Van zijn hand verschenen: *Discours sur la réformation de la philosophie au dix-neuvième siècle pour servir d'introduction à l'ouvrage de M. Bordas-Demoulin, intitulé le cartésianisme ou la véritable rénovation des sciences*. Lacrampe, Parijs, 1843; *Le regne social du christianisme*, Firmin Didot frères, Parijs, 1853; *La Révolution philosophique et religieuse*, 1868.

[258] Fourier schreef een reeks utopische werken, waaronder *Le nouveau monde amoureux* (1816). Hij inspireerde zijn talloze volgelingen tot een reeks sociale experimenten, zoals de commune van de Phalanstère. Zijn analyse van de samenleving van zijn tijd, die hij omschreef als een 'industriële anarchie', werd door Marx en Engels uitgelegd als een radicale maatschappijkritiek.

[259] De evolutie van Eugène Sue is typerend voor die van de romantici: zij vangt aan met de bonaldiaanse 'sociale roman' *La vigie de Koatven* (1833), tendeert in *Les mystères de Paris* (1842) naar een zeker socialisme, en verwijdert zich nog verder van Bonald, Maistre en Lamennais in het fourieristische *Le juif errant* (1844), dat oorspronkelijk als feuilleton was verschenen in de liberale krant *Le Constitutionnel*. Tijdens de Derde Republiek is Sue socialistisch afgevaardigde in de volksvertegenwoordiging, totdat de coup d'état van president Bonaparte hem dwingt te emigreren.

[260] De journalist Alphonse Toussenel richt in 1837 samen met Veuillot de krant *La Paix* op, en sluit zich in 1839 aan bij de *Phalange* van Fouriers discipel Considérant. Diens uitgeverij publiceert in 1844 Toussenels *Les Juifs, rois de l'époque. Histoire de la féodalité financière* (1844). Dit werk, dat een aanklacht is tegen de heerschappij van het geld, associeert deze heerschappij met die van de Joden en van Engeland. Voor Toussenels receptie van Bonald zie zijn correspondentie met Baudelaire.

[261] Proudhon had de meeste werken van Bonald gelezen en voorzien van aantekeningen. Aan de contrarevolutionair ontleende hij bepaalde ideeën (die hij overigens transformeerde) over de relatie tussen familie en samenleving. Toda, *op. cit.*, p. 125-126. Zie ook Antony Copley, 'Pierre-Joseph Proudhon: A reassessment of his role as a moralist', in: *French History*, 1989, nr. 3, p. 194-221.

Gezien de affiniteiten tussen Proudhon en Bonald zal het niet verwonderen dat Proudhon nog immer een voorname inspiratiebron vormt voor sommige reactionaire groeperingen, zoals de *Cercle P.J. Proudhon* en *Alternative personaliste*. De eerste is gelieerd aan de *Action française*, de tweede combineert de ideeën van Proudhon met die van personalisten als Maritain, Mounier en Rougemont.

Nisbet trekt de lijn van Bonald naar Proudhon door naar nog een andere anarchist, namelijk Kropotkin: 'family (patriarchal), local community, confederation, mutual aid groups, anti-centralization and anti-bureaucracy'. Nisbet, *Conservatism*, p. 83-84.

[262] In dit verband zij terugverwezen naar de bespreking van Bonalds kapitalismekritiek in hoofdstuk XVII (p. 246-248) en naar p. 405 noot 83 en noot 85. Zie ook: Donald Cohen, 'The Vicomte de Bonald's Critique of Industrialism', in: *Journal of Modern History*, jaargang 41, december 1969, p. 475-484; de inleiding van Jean Bastier op diens uitgave van Bonalds *Réflexions sur la Révolution de Juillet et autres inédits*. DUC/Albatros, Parijs, 1988, p. 29-36; François Furet, *Marx et la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1986, p. 27-34. 'On est d'accord pour admettre', schrijft Maxime Leroy in zijn *Précurseurs français du socialisme* (Temps présent, Parijs, 1948, p. 99), 'que l'École traditionnaliste de Bonald, Maistre et Ballanche, a joué un grand rôle dans la formation du concept [socialiste] de l'homme'. Zie ook Gengembre, *op. cit*., p. 155, p. 273-278, en p. 330: '[L]es socialismes ont retrouvé tels des accents de la Contre-Révolution pour critiquer l'ordre établi'.

[263] Herbert Marcuse schreef behalve over Bonald ook over Maistre, Burke, Hegel en de Duitse conservatief Stahl. Martin Jay, *The dialectical imagination. A history of the Frankfurt school and the Institute of Social Research*. p. 130. Voor Marcuses receptie van Maistre zie zijn in 1969 verschenen *Pour une théorie critique de la société*, Franse vertaling van Cornelius Heim, Denoël-Gonthier, Parijs, 1971, p. 102-108. Voor een bespreking van hetgeen Marx en Marcuse aan Bonald en deze andere conservatieven ontleend zouden kunnen hebben, verwijs ik de lezer nogmaals terug naar p. 246-248 en naar p. 405 noot 83 en noot 85.

[264] Ik doel op de revolutionaire marxisten die zichzelf aanduiden als 'situationisten'. Deze critici van de 'koopwaardictatuur', die zich aanvankelijk lieten inspireren door het marxisme van Anton Pannekoek en Rosa Luxemburg, het radencommunisme en de groep *Socialisme et Barbarie*, bepaalden mede de *esprit* van de studentenrevolte van mei 1968. Dat zij in plaats van Marx voortaan de contrarevolutionairen lezen vernam ik van de verkoper in L'Âge d'Homme, een Parijse boekhandel voor 'andersdenkenden'.

[265] Legio zijn ook de socialisten die zich sedert 1989 tot het gemeenschapsdenken hebben bekeerd.

[266] Dit gold bijvoorbeeld voor de 800.000 leden van de Fédération Nationale Catholique (1924-1944) van generaal Castelnau, en waarschijnlijk geldt het ook voor (een deel van) het electoraat van Philippe de Villiers.

[267] Taine geeft in zijn *Origines de la France contemporaine* (1878-1884) een vernietigend beeld van de Franse Revolutie, die hij interpreteert volgens het raster van de *Commune*, de (mislukte maar bloedige) socialistische revolutie van de Parijse arbeiders in 1871. Volgens Clément hield Taine Bonald voor één van zijn 'vaders'. Jean-Paul Clément, 'Joseph de Maistre et Bonald à propos de la Contre-Révolution', in: Barthelet, *op. cit*., p. 340. Gengembre kwalificeert Taine als een methodologisch erfgenaam van Bonald, en beschouwt Taines analyse van het ancien régime als een systematisering van de analyses van Bonald en van Tocqueville; wat Bonald

nochtans onderscheidt van Taine, is volgens Gengembre de theologische onderbouwing, die in Taines positivisme ontbreekt. *Op. cit*., p. 303-307. Wat Maurras in Taine waardeert, is behalve zijn kritiek op de Revolutie zijn verwerping van de theorie van het sociaal contract, en zijn 'méthode expérimentale'. Huguenin, *op. cit*., p. 101.

[268] Renan was een republikein, geloofde heilig in de wetenschap, en pleitte hartstochtelijk voor *la libre pensée* (de vrijdenkerij) en de *laïcité* (een zeer radicale scheiding tussen kerk en staat). In zijn jeugd las hij Bonalds *Recherches philosophiques*, waarvan hij de kern (de taalsociologie) bekritiseert in zijn *L'avenir de la science*. Hij kwalificeert Bonald daar als 'le Condillac catholique'. Renans *Réforme intellectuelle et morale* (1872) is een exponent van de hevige reactie van intellectuelen op de *Commune*. De generatie van 1900 beschouwde de *Réforme* als Renans hoofdwerk, en belichtte hiervan vooral de antidemocratische, antirevolutionaire aspecten. In de periode 1900-1940 werd Renan gerecupereerd door traditionalistisch en nationalistisch rechts. Onder invloed hiervan hielden de republikeinen in 1923 op met zich op Renan te beroepen.

[269] Na te zijn gepubliceerd in de legitimistische *Gazette de France* werden de intervriews in 1901 heruitgegeven onder de titel *Enquête sur la monarchie*. Nouvelle Librairie Nationale, Parijs.

[270] Huguenin, *op. cit*., p. 189-192. Een bewonderaar van La Tour du Pin was de Italiaanse christen-democraat Alcide de Gasperi (zie zijn artikel 'Un maestro del corporativismo cristiano, René de la Tour du Pin', in: *Rivista internazionale di scienze sociale*, jaargang 37, 1928). Voor La Tour du Pins doctrine zie C. Baussan, *La vie du marquis de La Tour du Pin.* Flammarion, Parijs, 1931; E. Bossan de Garagnol, *Le colonel La Tour du Pin d'après lui-même*. Beauchesne, Parijs, 1934; R. Semichon, *Les idées politiques et sociales de La Tour du Pin*. Beauchesne, Parijs, 1936; Robert Talmy, *Aux sources du catholicisme social. L'école de La Tour du Pin*. Desclée, Parijs, 1963.

Behalve door De la Tour du Pin laat Maurras zich in economisch opzicht ook sterk inspireren door Le Play. Huguenin, *op. cit*., p. 95-98. *Maurrassiens* als Montesquiou en Tauxier verwijten Le Play echter diens 'onverschilligheid' met betrekking tot het politieke regime (democratie, aristocratie of monarchie). Maurras zelf interpreteert Le Play als een antidemocraat die nochtans de democratie omarmt, maar dan wel een aristocratische, dus één die feitelijk verwant is met de monarchie (Huguenin, *op. cit*., p. 97). Aldus maakt hij van Le Play een quasi-monarchist, wat Le Play niet was.

[271] Over La Tour du Pin merkt Petitfils op: 'L'influence de Bonald est évidente: c'est le même organicisme qui tourne délibérément le dos à la société individualiste et atomisée issue de la Révolution. Mais on ne retrouve pas le sociologisme pesant du gentilhomme rouerguat, qui semblait annihiler jusqu'à l'autonomie de la personne humaine. A cette influence s'ajoutent celles d'autres catholiques sociaux de l'époque, tels Mgr. de Ketteler, Aloys de Lichtenstein et Karl de Vogelsang'. Jean-Christian Petitfils, 'Postérité de la contre-révolution', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité.* Perrin, Parijs, 1990, p. 391. Het zou interessant zijn te onderzoeken in hoeverre de door Petitfils genoemde 'andere sociaal-katholieken' van de Duits-Oostenrijkse school direct of (via de Duitse Romantiek) indirect zijn beïnvloed door Bonald.

[272] 'Je veux que Bonald l'ait dépassé en logique'. Maurras, *Dictionnaire politique et critique*. A la Cité, Parijs, 1933. Zie ook Huguenin, *op. cit*., p. 94-95.

[273] Zie het lemma 'Contrarevolutie' in het aanhangsel, p. 454.

[274] Maurras geeft aan de politiek een absoluut primaat boven het katholicisme; echter ook boven de contrarevolutie *façon* Bonald: 'On conçoit mal, sans doute, le formidable renversement proposé alors par Maurras, seul à tenir alors ce discours que les contre-révolutionnaires du XIXe siècle n'avaient jamais proposé sous cet angle fondamentalement *politique*'. Huguenin, *op. cit*., p. 56, cursivering auteur.

'[Maurras] dépouille donc Maistre et Bonald de leurs présupposés théocratiques, pour ne conserver que leurs conceptions sociologiques'. Petitfils, *op. cit*., p. 395.

'Ce refus [contre-révolutionnaire] d'une politique-carcan nourrit une certaine droite et non l'extrême-droite, ou, si elle alimente les poujadismes de tout acabit, ne fonde pas en tout cas l'extrême-droite théorique. En effet, celle-ci proclame hautement le primat de la politique (« politique d'abord »). Tout le problème est de savoir si ce primat est celui DU politique ou de LA politique. Se placer sous les auspices du politique revient à rediviniser la société ou à établir des hiérarchies morales. Soit à définir des positivités en fonction de références transcendantes et de lois morales imprescriptibles. C'est la liberté qui devient le critère fondamental, pierre de touche des divergences: liberté de l'assentiment ou anarchie des passions; soumission volontaire ou licence et divagation; ordre ou errance catastrophique. Donc progrès dans la stabilité ou décadence. Transférer ces vertus du politique à la politique prend deux sens différents, voire contradictoires. Ou bien la politique n'est qu'une solution provisoire, simple ustensilité au service d'une restauration des principes, nécessaire compromission purement transitoire; ou elle prend le pas sur l'activisme. Elle peut faire dévier la droite contre-révolutionnaire vers une droite révolutionnaire, pré-fasciste. Entendons-nous: la droite révolutionnaire récuse en grande partie la Révolution française et la république. Mais elle se reconnaît dans la politique, donc dans la modernité. Née de la culture démocratique, elle nie la démocratie parlementaire et bourgeoise, et pense un autre type de démocratie

autoritaire, soit la loi d'un peuple régénéré, fort, conscient de sa mission. C'est une autre histoire qui se pense, aux rapports problématiques, on le voit, avec la Contre-Révolution ici envisagée'. Gengembre, *op. cit*., p. 90.
'Maurras, lui-même agnostique (ou athée, peu importe), est privé de ce qui formait la doctrine contre-révolutionnaire: la fondation religieuse du politique. Mais cette impossibilité, Maurras la compense en bon lecteur de Comte: il suffit de fonder la politique sur la raison, et d'établir ainsi des principes politiques nouveaux'. *Op. cit*., p. 319-320.
Omdat Maurras en diens volgelingen een primaat toekenden aan de politiek, kwalificeerde Maréchal hen als 'disciples infidèles' van Bonald. Zij verwierpen volgens hem 'als nutteloos, en bovendien als betwistbaar, de religieuze en morele fundamenten waarvan Bonald nooit zou hebben toegestaan dat men die [van zijn systeem] zou losmaken'. Christian Maréchal, 'La philosophie de Bonald', in: *Annales de philosophie chrétienne*, augustus 1910, p. 489-527.

[275] Een theoloog die Bonald inzette tegen Maurras was *abbé* Jules Pierre in zijn *Avec Nietzsche, à l'assaut du christianisme. Exposé des théories de l'Action française, suivie de leur réfutation par les principaux représentants de la tradition catholique: Saint Thomas d'Aquin, Bossuet, Bonald, Joseph de Maistre, Le Play, Louis Veuillot, Balmés, père Ventura, père Félix, etc*. Imprimerie Pierre Dumont, Limoges, 1910.
De jonge aristocraten die zich in 1907 van de *Action française* afkeerden omdat zij een integraal katholicisme voorstonden, verenigden zich in een groepering die zij (veelbetekenend) de *Conférence Bonald* noemden.

[276] De paus was pro-Duits, de *Action française* daarentegen virulent anti-Germaans. Bovendien werd de *Action française* een concurrent van de Katholieke Actie.

[277] Voordien had de beweging een vrij grote steun genoten in katholieke kring, ook onder geestelijken. De laatsten stonden echter vaak ambivalent ten opzichte van Maurras. Zij keurden weliswaar zijn traditionalisme goed, maar verwierpen zijn agnosticisme en naturalisme. Deze reactie zag men bijvoorbeeld bij de Jezuïet Descoqs in diens publicatie *Le système de Maurras* en het artikel 'A travers l'oeuvre de Charles Maurras', dat verscheen in het Jezuïetentijdschrift *Etudes*, nr. 120, 1909, p. 172-174.

[278] Dit was de reactie van de sociaal-katholieke voorman La Cour Grandmaison, die de jeugd aanraadde om dan voortaan maar weer Bonald en Maistre te gaan lezen. En Maritain verkondigde in zijn *Primauté du spirituel* dat de elementen in Maurras' doctrine welke van Bonald afkomstig waren, onverkort hun geldigheid behielden: 'Il est clair qu'en frappant les erreurs et les déviations qu'elle discerne dans une doctrine ou un mouvement, l'Église ne veut pas condamner ce qui peut se trouver là de bon. Tout ce qu'il y a de juste et de fondé dans les conceptions politiques qui, empiriquement et partiellement retrouvées par Maurras, se rattachent à Joseph de Maistre, à Bonald, à Bossuet, à saint Thomas d'Aquin, demeure intact'. Jacques Maritain, *Oeuvres complètes*, deel 3, p. 853.

[279] 'Très vite, la jeune génération [Maurras en consorten] s'émancipe du passé et ne vénère les anciens maîtres de la contre-révolution que pour l'appui qu'ils apportent, de manière posthume, à ses propres idées'. Huguenin, *op. cit*., p. 71; zie ook p. 87: 'Il s'agit en premier lieu de promouvoir l'etude de la pensée contre-révolutionnaire des maîtres du XIXe siècle. Ce souci premier et primordial conjugue un respect quasi filial *et une grande liberté d'appropriation* [cursivering R.A.]. […] Très vite l'Action française interprète et sélectionne ce qui lui convient. […] Cette recherche [de 'précurseurs contre-révolutionnaires', R.A.] s'est faite en trois directions: la pensée positiviste, la pensée traditionnaliste et la « nouvelle histoire »'. Zie ook *op. cit*., p. 106-107, p. 109-110.
'Nombres de considérations théoriques chères à Bonald ou Maistre n'ont pas attiré l'attention de Maurras. Plus que les doctrines à la lettre de la Contre-révolution, le maître a recherché à établir dans l'opinion un esprit de contre-révolution'. Tony Kunter, 'Entretiens avec Gilbert Comte', in: *Les épées*. Revue trimestrielle royaliste, nr. 24, 24 november 2007, p. 12.

[280] Charles Maurras, 'Sainte-Beuve et l'empirisme organisateur', in: *Trois idées politiques* (1898). Moulinié, Gengembre en Klinck menen dat het 'empirisme organisateur' al aanwezig was bij Bonald.

[281] Huguenin, *op. cit*., p. 103-104. Maurras leest Fustel de Coulanges door de bril van Comte: 'L'histoire de Fustel, vérifiée par la philosophie de Comte'. Maurras, *L'Action française* (het revue), 1 mei 1905. De reden waarom Maurras Fustel de Coulanges annexeert in zijn serie van 'meesters', schuilt in diens anti-Duitse beschrijving van de Franse middeleeuwse geschiedenis. Nicolet, *La fabrique d'une nation*, p. 11.
De *Action française* rekent ook nog tot haar 'meesters' de schrijvers Balzac, Anatole France, Pasteur, Racine, Poussin en Ronsard en Blanc de Saint-Bonnet. Huguenin, *op. cit*., p. 83. Ten aanzien van al deze 'meesters' veroorloven Maurras en zijn discipelen zich een grote mate van vrijheid. *Op. cit*., p. 105-107. Het lijken voor hen eerder *demi-maîtres* te zijn dan *maîtres*.

[282] Huguenin, *op. cit*., p. 193; Chebel d'Appollonia, *op. cit.*, p. 157.

[283] Huguenin, *op. cit*., p. 193-194; Chebel d'Appollonia, *op. cit.*, p. 157.

[284] In tegenstelling tot Comtes discipel Littré en diens republikeinse navolgers, geeft Maurras aan Comte een reactionaire interpretatie: 'Cet empirisme enseigne et professe en effet que l'ordre des sociétés, de quelque façon qu'on l'obtienne, importe plus que la liberté des personnes, puisque cela est le fondement de ceci'. Huguenin,

op. cit., p. 92. Maurras verwerpt Comtes religie en zijn fasering van de geschiedenis, maar neemt van hem wel de gedachte over dat men een nieuwe orde zonder geloof moet construeren. Huguenin, *op. cit*., p. 88-89.

[285] De maurrassiaanse receptie van Bonald komt uitstekend tot uitdrukking in de titel van het boek dat de maurrassiaan Montesquiou over Bonald schreef: *Le réalisme de Bonald* (Nouvelle Librairie Nationale, Parijs, 1911). Bonald, aldus Montesquiou (*op. cit*., p. 44), was slechts metafysicus voorzover dat nodig was, 'c'est-à-dire dans les questions que l'on ne peut résoudre autrement, dès lors que l'esprit se refuse à les laisser sans solution'; de metafysische aspecten van Bonalds denken, voegt hij eraan toe, zijn niet 'ce qu'il y a de meilleur chez Bonald' (p. 45). Montesquiou maakt van Bonald een positivist: 'Ici, Bonald montre un esprit profondément positif' (*idem*). 'Derrière une langue parfois de métaphysicien on aperçoit le profond réalisme de Bonald. Bonald réclame – ce qui à mon sens suffirait à le faire ranger parmi les esprits réalistes – le grand principe qui forme le fondement de la philosophie d'Auguste Comte' (p. 48-49). Ook elders assimileert Montesquiou Bonald met Comte (p. 74, 100, 113, 128, 210), en bovendien met Taine (p. 54, 74), die hij niettemin 'un reste de préjugé révolutionnaire' verwijt, met Le Play (p. 30, 113), en met Maurras: 'Écouter la voix de la nature, voilà ce que Bonald nous conseille. C'est en somme ce que Charles Maurras appelle, à propos d'un autre grand écrivain, « l'empirisme organisateur ». Il n'y a rien de plus réaliste, de plus positif […] que cette manière à procéder' (p. 60-61). 'Il était naturel que [Bonald] pensât à reconstituer directement la famille. Mais sous un gouvernement comme le nôtre, il eût jugé cette tentative vaine, et eût déclaré: politique d'abord' (p. 113).
Net zoals de methode van Bonald assimileert Maurras ook de 'methode' van Maistre met zijn eigen 'empirisme organisateur'. Daarin wordt hij nagevolgd door de neomaurrassiaan Huguenin, die Maistres ideologie kwalificeert als 'pragmatisme': 'Maistre fonde la science politique non pas sur le raisonnement abstrait, mais sur l'expérience' (*op. cit*., p. 94). Met zijn 'empiristische' interpretatie van Maistre gaat Maurras bewust voorbij aan het wezenlijk mystiek karakter van Maistres gedachtengoed: Maurras, aldus Nguyen, looft Maistres 'absence de mysticisme, lorsqu'il se penchait sur les constitutions du monde. « Toutes ses opinions sont fondées, comme les miennes, sur l'observation, l'induction et la déduction »'. Victor Nguyen, *Aux origines de l'Action française. Intelligences et politique à l'aube du XXe siècle*. Fayard, Parijs, 1991, p. 134.

[286] Kunter toont 'l'étendue du scepticisme maurrassien face à la pensée bonaldienne en tant qu'aïeule respectable mais vieillissante. Seul l'intérêt de Bourget, Montesquiou et Dimier et une récupération en vue de séduire les vieilles élites royalistes réconcilieront Maurras avec l'Aveyronnais'. Tony Kunter, *L'héritage contre-révolutionnaire dans la pensée de Charles Maurras*. Tweedelige afstudeerscriptie master contemporaine geschiedenis. Université Toulouse II - Le Mirail, Toulouse, 2006-2007; cf. Tony Kunter, 'Charles Maurras et Louis de Bonald. Les traces d'une filiation', in: *Annales de l'Université des Sciences Sociales*. Presses Universitaires de Sciences Sociales, Toulouse, deel XLIX, 2007, p. 179-200.

[287] Bijvoorbeeld Lorenz, *op. cit*., p. 161; David Klinck, 'The foreshadowing of the integral nationalism of Charles Maurras and the Action française', in: *History of European Ideas*, jaargang 15, 1992, p. 327-332; en Huguenin: 'Ce Bonald sur lequel, pourtant, Maurras n'avait rien écrit, […] est en effet, de tous les penseurs dont se réclame l'Action française, celui qui l'a influencée le plus profondément, non seulement par sa méthode, mais aussi par ses idées. […] C'est en fait sur toute la jeune génération d'Action française que l'auteur de La Théorie du pouvoir exerce son influence […]'. Huguenin, *op. cit*., p. 98-99. Zo ook Gengembre: 'Le royalisme d'Action française est tout rationnel, comme s'il menait à leur terme les démonstrations bonaldiennes'. Gengembre, *op. cit*., p. 321.

[288] Bonalds kritiek op Rousseau wordt afgedrukt in de maurrassiaanse *Revue critique des idées et des livres* van 25 juni 1912. Een overzicht van de artikelen, colleges, lezingen en boeken van de *Action française* over Bonald en van passages uit Bonalds werk die Maurras, Daudet en Bainville (twee andere prominente leden van de *Action Française*) citeerden, vindt men bij Jean Bastier, 'Linguistique et politique dans la pensée de L. de Bonald', in: *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 1974, p. 537-538. Zie ook Moulinié, *op. cit*., p. 435-441.

[289] Montesquiou-Fézensac was een gezaghebbend interpreet van Auguste Comte, wiens doctrine hij net zoals Maurras conservatief uitlegde. Na talrijke pamfletten te hebben gepubliceerd stierf hij in de Eerste Wereldoorlog op het slagveld.

[290] Dimier was twintig jaar actief in de *Action française*, totdat hij zich in 1825 brouilleerde met Maurras. Daarna wijdde hij zich enkel nog aan de kunst.

[291] Bourget was rond 1900 de populairste Franse auteur. Na Bonald te hebben gelezen bekeerde hij zich tot het katholicisme en werd hij de *éminence grise* van de *Action française*. Léon Bloy noemde hem 'bon élève de Bonald', en schreef over hem: 'Tout son catholicisme tient dans une demi-douzaine de phrases du vieux de Bonald'. Bloy, *Œuvres*, IV, p. 283.

[292] Montesquiou liet, zoals gezegd, in 1907 Bonalds *Considérations sur la Révolution française* heruitgeven. Het jaar daarna bundelde hij een aantal Bonald-citaten in *Pensées choisies de nos maîtres* (heruitgegeven in 1912). Montesquiou schreef ook twee boeken over Bonald: *Le réalisme de Bonald* (Nouvelle Librairie Nationale, Parijs, 1910) en *Bonald, une philosophie contre-révolutionnaire* (Bureaux de l'Action française, Parijs, 1913). Dimier

gaf over Bonald college aan het Institut de l'Action Française (februari-juni 1906). Bourget schreef samen met Michel Salomon een boek over Bonald: *Bonald*. Reeks 'La pensée chrétienne', Bloud, Parijs, 1905.

[293] Montesquiou ziet in Bonald in de eerste plaats een 'realist'. Dezelfde interpretatie zien we bij Huguenin, die over Bonald schrijft: 'Empirique, Bonald l'est plus que quiconque – encore un anti-Michelet, ou un anti-Chateaubriand'. Huguenin leest Bonald door de bril van Montesquiou, die Bonald leest door de bril van Maurras, die Bonald weer leest door de bril van Comte, die hij op originele wijze herinterpreteert. De neo-maurrassiaanse visie op Bonald is kortom vervormd door een successie van vier prisma's.

[294] 'M. Bourget seems almost a reincarnation of Bonald – of a Bonald indeed, who has read his Comte and his Darwin, and emulated the literary charm of Joseph de Maistre'. Harold Laski, *Authority in the modern state*. Batoche Books, Kitchener (Ontario), 2000, p. 81. Voor de receptie van Bonald door Bourget, zie ook Lorenz, *op. cit*., p. 249-253.

[295] Chebel d'Appollonia, *op. cit*., p. 151.

[296] Drumont richtte in 1889 de *Ligue antisémite française* op, steunde vervolgens de couppoging van generaal Boulanger, nam actief deel aan de hetze tegen kapitein Dreyfus, en had van 1898 tot 1902 zitting in het parlement. Zijn krant *La Libre parole*, die verscheen in een oplage van 100.000 exemplaren, had als devies 'Frankrijk aan de Fransen' (*La France aux français*). Dit devies zou een eeuw later worden overgenomen door Le Pen.

[297] In de straten van het Parijse Quartier Latin ontplooiden de *Camelots du roi*, de studentenmilitie van de *Action française*, een heuse straatterreur. Huguenin, *op. cit*., p. 217-220. Dat Maurras en de zijnen geweld predikten, was voor Christian Maréchal een tweede reden om hen als 'infidèles disciples' van Bonald aan te merken. Zie Toda's inleiding op Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 51. Bonald keurde geweld af: volgens hem was enkel passief verzet geoorloofd (en verplicht) als de soeverein de grondwetten en de geboden van de religie overtrad. Toda, *op. cit.*, p. 147.

[298] Franse verbastering van het Griekse *metoike*, gebruikt als scheldwoord voor buitenlanders.

[299] Pascal Ory, 'La nouvelle droite de la fin de siècle', in: Ory, *op. cit*., p. 464.

[300] 'La Ligue des Patriotes est à l'origine une organisation républicaine […]. Ses objectifs initiaux […] s'inscrivent dans la plus pure tradition patriotique'. Chebel d'Appollonia, *op. cit*., p. 131. De *Ligue de la Patrie française* bestond uit conservatieve republikeinen (*op. cit*., p. 134-136), de *Ligue antisémitique* uit revolutionaire republikeinen ('des socialistes nationaux, des blanquistes et des communards'). *Op. cit*., p. 139.

[301] 'On voit [Maurras] s'éloigner de ses prédécesseurs [de legitimisten]. D'abord et avant tout par son nationalisme, héritage indirect mais héritage tout de même de la Révolution. Nationalisme de défense, de repli, xénophobe, fermé aux idées étrangères et cosmopolites, nationalisme qui se veut "intégral" et qui, de ce fait, met la monarchie à son service. Voilà un renversement que n'aurait sans doute pas compris la première génération des contre-révolutionnaires, en butte aux "patriotes".' Petitfils, *op. cit*., p. 394.

De *Action française*, aldus haar voorzitter Pierre Pujo, 'ontstond als een reactie van nationale republikeinen op het verval van hun land'. Toen de kantiaanse *Union pour l'action morale* de zijde van Dreyfus koos, scheidden deze republikeinen zich af van die unie en begonnen zij in 1898 de krant *Action française*. Huguenin, *op. cit*., p. 34-36. Een jaar later, in 1899, werd de redactie van de krant verrijkt met de persoon van Maurras, die een groot voorstander was van politieke decentralisatie. Samen met Octave Tauxier, een aanhanger van Le Play, overreedde Maurras zijn redactiegenoten om het centraliserend jacobinisme, dat een funderend element van het republikeins nationalisme was, te laten varen (Huguenin, *op. cit*., p. 110-111). Op grond van zijn *Enquête sur la monarchie* kwam Maurras tot het oordeel dat decentralisatie slechts mogelijk was door terug te keren naar de monarchie, want in de monarchie stond 'het gezag boven en de vrijheden beneden': ze was de combinatie van een monarch op centraal niveau en republieken op lokaal niveau (Maurras, *Enquête sur la monarchie*. Nouvelle Librairie Nationale, 1909). Nadat Maurras zich tot de monarchie had bekend, bekeerde hij vervolgens, in de jaren 1901-1903, de rest van de redactie tot de royalistische zaak. Huguenin, *op. cit*., p. 47-68.

Het overspannen nationalisme van de *Action française*, dat onder meer tot uitdrukking komt in een bewondering voor autoritaire, centralistische regimes, staat overigens op gespannen voet met het decentralisatiedenken van de beweging, zoals het ook in een problematische verhouding staat tot het royalisme en tot het katholicisme. Zie Petitfils, *op. cit*., p. 396.

[302] Maurras noemde ze "de drie R-en". Hij zag de Romantiek belichaamd in Rousseau en ook in de Duitse romantici. Zijn aversie van de laatsten gaf voeding aan zijn antigermanisme. Voor het anti-romantisch classicisme van Maurras, zie Petitfils, *op. cit*., p. 394, en Huguenin, *op. cit*., hoofdstuk 5, getiteld 'Une renaissance classique'. Voor Bonalds kritiek op de Romantiek zij terugverwezen naar de paragraaf 'Bonald een romanticus?' in hoofdstuk 10, p. 142.

[303] Voor de 'filiatie' tussen het classicisme van Bonald en dat van Maurras, zie Nguyen, *op. cit*., p. 924. Maurras beschouwt volgens hem Bonald en Maistre als classicisten. (Met 'classicisten' bedoelt Nguyen classicisten in de literair-esthetische zin van het woord en de volgelingen van Bossuet). Bonald en Maistre, aldus Nguyen, 'redden

[in de visie van Maurras] de classicistische traditie en gaven haar door aan Saint-Simon en Balzac, waarna ze werd gelaïciseerd door Auguste Comte'.
Dat Bonalds classicisme feitelijk afwijkt van dat van Maurras, moge blijken uit het volgende commentaar van Montesquiou (*Le réalisme de Bonald*, p. 42-43): 'Bonald est très sévère pour l'antiquité grecque et romaine'. De vergelijking tussen de Grieks-Romeinse wereld en de Germaanse, constateert Montesquiou met leedwezen, valt bij Bonald uit in het voordeel van de laatste. Dat kwam volgens Montesquiou doordat Bonald alleen Tacitus tot zijn beschikking had: 'C'est ainsi qu'il est tombé dans une admiration des Germains que l'on est habitué à trouver que chez les historiens romantiques et révolutionnaires' (*op. cit*., p. 44).
Wél classicistisch in bonaldiaanse zin is Maurras waar het gaat om zijn visie op de verhouding tussen de ratio en de passies: 'Romantisme et Révolution. Cet enfant de Rousseau met en bas ce qui était en haut, et inversement'. Charles Maurras, *Romantisme et Révolution*. Nouvelle Librairie Nationale, Parijs, 1922, p. 12.

[304] Huguenin, *op. cit*., p. 83-85, p. 113-114.

[305] *Op. cit*., p. 463.

[306] *Op. cit*., p. 361.

[307] Voorbeelden van ex-*maurrassiens* die in Frankrijk na de oorlog carrière maakten, zijn Charles de Gaulle, François Mitterrand en Gilbert Comte. Een voorbeeld in Nederland was PvdA-senator Brongersma.
Wat betreft De Gaulle, diens voornaamste inspiratiebronnen waren Maurras, Barrès en Taine.
Mitterrand, die in zijn jeugdjaren sympathiseerde met de *Action française* en waarschijnlijk zelfs met de *Cagoule* (een uit de *Action française* voortgekomen terroristische beweging), trad als propagandist in dienst van het regime van Vichy. Samen met andere *vichyssois* sloot hij zich later aan bij het verzet. Door dit verzetsverleden legde hij de grondslag voor zijn toekomstige loopbaan als socialistisch politicus. Gedurende heel die loopbaan zou hij zijn contacten met bepaalde oude vrienden uit het regime van Vichy, zoals de oorlogsmisdadiger René Bousquet, aanhouden. Pierre Péan, *Une jeunesse française: François Mitterrand, 1934-1947*. Fayard, Parijs, 1994; Emmanuel Faux, Thomas Legrand en Gilles Perez, *La main droite de Dieu, enquête sur François Mitterrand et l'extrême droite*. Editions du Seuil, Parijs, 1994.
Gilbert Comte, journalist bij *Le Monde*, trad in 1988, dankzij zijn vriendschap met Mitterrand, toe tot het *cabinet* van Chevènement en daarna tot dat van Edith Cresson.
De advocaat Brongersma schreef in 1940 een proefschrift dat in feite pure propaganda was voor het corporatisme van Salazar. Edward Brongersma, *De opbouw van een corporatieven staat. Het nieuwe Portugal*. Spectrum, Utrecht, 1940. In de beginjaren van de oorlog was dit proefschrift, op Hitlers *Mein Kampf* na, het meest gelezen politieke werk in Nederland. Het werd dan ook verscheidene malen herdrukt. Brongersma vertaalde ook de redevoeringen van de Portugese dictator: *Dr. A. de Oliveira Salazar, Corporatief Portugal, een bloemlezing uit zijn redevoeringen*. Hilversum, 1941. In een interview dat ik hem in 1996 heb afgenomen, vertelde Brongersma mij wat tijdens het Interbellum en de oorlogsjaren zijn inspiratiebronnen waren: de *Action française*, de antimodernisten Jacques Maritain en Nikolai Berdjajew, de Engelse journalist Chesterton, de Duitse Jezuïet Oswald von Nell-Breuning en de Nederlandse katholieke corporatist prof. O.P. Weve. Tot de ruim 1200 boeken en artikelen die Brongersma heeft geschreven, behoorden behalve politieke werken (o.a. *Katholicisme en rationele staats- en maatschappijleer*. Utrecht en Brussel, 1948) ook veel geschriften ter verdediging van pedofilie (o.a. *Loving Boys*, 1988-1990). Onder invloed van de Doorbraak-gedachte trad Brongersma samen met andere jonge katholieke intellectuelen na de oorlog toe tot de PvdA, waarvoor hij van 1946 tot 1950 en van 1963 tot 1977 in de Eerste Kamer zat. Brongersma haalde de pers ook nog na zijn overlijden op 22 april 1998, toen de arts Sutorius zijn leven beëindigde omdat hij 'leed aan het leven'.

[308] De corporatistische beweging Verdinaso (afkorting van 'Verbond van Dietsche Nationaal Socialisten') werd in 1931 opgericht door de Vlaamse activist Joris van Severen. Behalve door Maurras liet Verdinaso zich ook inspireren door het personalisme, de Duitse 'konservative Revolution' en, vooral, de pauselijke encyclieken *Rerum novarum* en *Quadragesimo anno*. De Nederlandse tak van Verdinaso ging in 1940 op in de NSB, de Vlaamse in 1941 in de Eenheidsbeweging – Vlaams Nationaal Verbond.
Voor een overzicht van andere Nederlandse katholieke groeperingen die in de jaren dertig werden beïnvloed door de *Action française*, zie Theo Salemink, *Katholieke kritiek op het kapitalisme, 1891-1991. Honderd jaar debat over vrije markt en verzorgingsstaat*. Acco, Leuven en Amersfoort, 1991.

[309] Nationalistisch dagblad, in 1932 opgericht door de maurrassiaan en conservatieve katholiek Léon Degrelle, die vervolgens evolueert naar het fascisme. Vanuit het dagblad lanceert Degrelle een gelijknamige politieke partij, die in 1936 eenentwintig zetels haalt in het Belgische parlement. Tijdens de oorlog collaboreert hij met het nazi-regime. Zie Eric Defoort, *Charles Maurras en de Action française in België*. Orion-Gottmer, Brugge en Nijmegen, 1978. Binnen de Belgische geestelijkheid werden de ideeën van Maurras uitgedragen in de *Revue catholique des idées et des faits*, die geleid werd door René-Gabriel van den Hout, een vertrouweling van kardinaal Mercier. Prévotat, *op. cit*., p. 238.

[310] Tot de monarchistische beweging *Integralismo lusitano*, die actief was van 1914 tot 1932 en die overigens een verklaard tegenstander was van Salazars *Estado Nuevo*, behoorden o.a. António Sardinha, Alberto de

Monsaraz, Hipólito Raposo, Luís de Almeida Braga en Pequito Rebelo. De *Açao Integralista Brasileira* (1932-1937) was geënt op het Portugese integralisme. In 2002 is de Portugese beweging tot nieuw leven gewekt door Oliveira Martins, die Bonald en La Tour du Pin zoekt te verenigen met de scholastieke doctrines van Sint-Thomas van Aquino en de Jezuïet Suarez. Zie ook het weblog 'A casa de Sarto, blogue católico tradicional, antimodernista e antiprogressista'.

[311] Exponenten van deze beweging zijn Ramiro Maeztu (*Defensa de la hispanidad*, 1934), Vázquez de Mella, Menendez Peláyo, Alfonso García Valdecasas en tegenwoordig de tijdschriften *Razón Espagnola* en *Maritornes, cuadernos de la hispanidad*. Nummer 2 van dit laatste tijdschrift bevat een artikel over Bonald van de hand van prof. Rubén Calderón Bouchet.

[312] De beweging *Adsav*.

[313] Enrique Prat de la Riba, de stichter van het catalanisme, leert via Maurras Bonald en Maistre kennen.

[314] Het Belgische *Front National* en het *Bloc Wallon* worden geleid door de *maurrassien* en 'nationaal-christelijke monarchist' Daniel Féret.

[315] O.a. Edmond de Nevers, *L'avenir du peuple canadien-français* (1896). Editions Fides, Montréal, 1964; Edouard Montpetit (1891-1954), *Pour une doctrine*. Librairie d'Action canadienne-française, Montréal, 1931. Na de Tweede Wereldoorlog deed Jean Renaud het maurrassisme in Québec herleven. Hij is redacteur van de krant *Le Beffroi* en auteur van het boek *En attendant le désastre: Essai sur la pensée réactionnaire* (Editions du Beffroi, Québec, 1990), waarin hij voortborduurt op Bonald, Maistre, Maurras en de reactionaire bisschop Gaume.

[316] Er zijn weliswaar historici die de *Action française* (*AF*) als een fascistische beweging aanmerken, maar zij hanteren zulk een brede definitie van het fascisme dat alle bewegingen die antiparlementair, antikapitalistisch én antimarxistisch zijn, onder de noemer van het 'fascisme' komen te vallen. Volgens die definitie zijn ook bewegingen als het legitimisme en het gaullisme fascistisch. Voorbeelden van historici die zulk een brede definitie hanteren, zijn: Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche: die Action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus*. R. Piper, München, 1963; Zeev Sternhell, *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*. Seuil, Parijs, 1983; Michel Winock en Robert Soucy, *French fascism: the first wave (1924-1933)*. Yale University Press, New Haven, 1995; Michel Dobry, *Le mythe de l'allergie française au fascisme*. Albin Michel, Parijs, 2003.

[317] Voorbeelden van dissidente *maurrassiens* die uiteindelijk met de bezetter zouden gaan collaboreren waren de schrijvers Robert Brasillach en Lucien Rebatet. Thierry Maulnier, een andere schrijver en maurrassiaan, bezweek voor de lokzang van Mussolini, maar zou daarentegen niet collaboreren.

[318] Behalve militanten van de *AF* trof men in de burelen van Vichy ook veel traditionalistische katholieken. De ideologie van het regime bevatte behalve elementen van de doctrine van de *AF* ook ideeën afkomstig uit het sociaal-katholicisme, het personalisme en een technocratisch, socialistisch georiënteerd plandenken. Zie Huguenin, *op. cit.*, p. 475, en Jean-Louis Delbaye, *Les non-conformistes des années trente*. Seuil, Parijs, 1969. Petitfils (*op. cit*., p. 397) wijst bovendien op de invloed van Proudhon, Taine en Péguy.

Mauban, één van de huisideologen van Vichy, definieert de *Révolution nationale* van Vichy als 'een fusie van twee extremismen': aan de ene kant Bonald, La Tour du Pin en Le Play, aan de andere kant Proudhon, Sorel en Jaurès (Charles Mauban, *Idées. Revue théorique de la Révolution nationale*, 1942-1943). Dezelfde genealogie vinden we bij Armand Petitjean, bij Maxence en bij Michel Bergès. Dit wekt op zijn minst de schijn van een 'filiatie' tussen Bonald en Vichy. Echter, aangezien het regime van Vichy uit veel meer ideologische bronnen put dan alleen de theorie van Bonald of de doctrine van de *AF*, en aangezien deze laatste doctrine evenmin kan worden gereduceerd tot die van Bonald, kan men Bonald niet zonder voorbehoud assimileren met Vichy. Dit is wel wat Klinck doet. Klinck, *op. cit*., p. 5, 90, 114, 146, 229, 231. Klinck (*op. cit*., p. 231) *e tutti quanti* bestempelen het regime van Vichy bovendien als 'fascistisch'. De voornaamste kenner van dit regime, Robert Paxton, oordeelt hier echter anders over: 'Vichy se situe plus près du traditionalisme que du fascisme'. Met 'traditionalisme' doelt Paxton op het neo-traditionalisme van de *Action française*, maar ook op het conservatief katholicisme van maarschalk Pétain en de zijnen. Robert Paxton, *La France de Vichy, 1940-1944*. Le Seuil, Parijs, 1973. Chébel d'Appollonia komt tot dezelfde conclusie: 'L'entourage de Pétain est composé en majorité de maurrassiens et de représentants de la droite conservatrice qui refusent la conception fasciste du pouvoir et ce qu'elle implique: parti unique, action de masse et omniprésence de l'État'. Chébel d'Appollonia, *op. cit*., p. 225. 'La Révolution nationale', schrijft Rémond over het regime van Vichy, 'est l'autre nom de la contre-révolution' [echter van welke?]. René Rémond, *Les Droites en France*. Aubier-Montaigne, Parijs, 1982, p. 230. 'Mais', becommentarieert Chébel d'Appollonia, 'bien que définie par opposition au schéma fasciste, la Révolution nationale est paradoxalement conduite à en adopter les structures, et se transforme en machine infernale dont les rouages s'emballent en 1942'. Chébel d'Appollonia, *op. cit*., p. 225.

Overigens zij hiermee niet gezegd dat 'régimes d'exception' zoals die van Vichy, Salazar en Franco, niet een autoritaire *esprit* ademden die bepaalde overeenkomsten vertoont met die van Bonald.

[319] Voor een overzicht van verzetshelden met een maurrassiaanse achtergrond, zie François-Martin Fleutot, *Des royalistes dans la Résistance*. Flammarion, Parijs, 2000. In de jaren zestig kwam het latente conflict binnen de *Action française* tussen *vichyssois* en verzetsstrijders tot een uitbarsting: de *Nouvelle Alliance Royaliste*, die streeft naar een gedecentraliseerde, gekroonde republiek, splitste zich af van de moederbeweging en steunde tijdens de presidentsverkiezingen van 1981 de kandidatuur van Mitterrand. Patrick Louis, *Histoire des royalistes de la Libération à nos jours*. J. Grancher, Parijs, 1994.

[320] Carl Schmitt bespreekt Bonald in *Römischer katholizismus und politischer Form*; *Politische Romantik*. Duncker & Humboldt, Berlijn, 1919, vierde editie, p. 85 en 119; en *Politische Theologie II, Die Legende von der Erledigung jeder Politischen Theologie*, Duncker & Humblot, Berlijn, 1969, p. 104-105: '[Bonald, Maistre et Donoso Cortés] furent des critiques fort intelligents et de bons sociologues; on peut même les considérer comme des pères de la sociologie moderne. […] En comparaison de l'acuité critique de ces trois penseurs catholiques, un contre-révolutionnaire comme Burke fait des effets rhétoriques et son argumentation se réduit à un simple plaidoyer'.

[321] Schmitts interesse voor Bonald was geen geïsoleerd fenomeen, maar wortelde in een milieu van katholieke intellectuelen die Bonald lazen en becommentarieerden. Voorbeelden hiervan waren de Münsterse filosofen Robert Spaemann en Alfons Adams, de Franco-bewonderaar Edmund Schramm en de romanist Werner Krauss, die tijdens de Tweede Wereldoorlog actief werd in de anti-nazistische verzetsorganisatie Rote Kapelle, en na de oorlog naar de D.D.R. emigreerde, waar hij parlementslid werd voor de communistische S.E.D. Spaemann, thans emeritus wijsbegeerte aan de universiteit van Heidelberg, voltooide in 1951 een proefschrift over Bonald, dat in 1959 werd uitgegeven en in 1998 is heruitgegeven. Robert Spaemann, *Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration. Studien über L.G.A. de Bonald*. Kosel Verlag, München, 1959; heruitgave Klett Cotta, Stuttgart, 1998; Italiaanse vertaling 2005. Van de hand van Adams, die net zoals Schramm een tijd in Spanje verbleef, verschenen twee publicaties over Bonald: *Die Philosophie de Bonalds, mit besonderer Berücksichtigung seiner Sozialphilosophie*. Münster, 1923; 'Die Grundgedanken der Philosophie de Bonalds', in: *Philosophisches Jahrbuch*, Freiburg, jaargang 38, 1925. Werner Krauss, 'Bonald und die Theorie der Restauration', in: Werner Krauss, *Essays zur spanischen und französischen Literatur- und Ideologiegeschichte der Moderne*. De Gruyter, Berlijn, 1997, p. 399-425.

[322] David Cumin, *Carl Schmitt. Biographie politique et intellectuelle*. Cerf, Parijs, 2005, p. 46.

[323] Alberto Spektorowski, 'Maistre, Donoso Cortes and the legacy of catholic authoritarianism', in: *Journal of the history of ideas*, vol. 63, nr. 2, april 2002, p. 283-302.

[324] Hij stoelde het op een citaat van Maistre dat hij verminkte tot de volgende tekst: 'Notre intérêt n'est point qu'une question soit décidée de telle ou telle manière, mais qu'elle soit sans retard et sans appel' (*Politische théologie*, p. 61). Schmitt ging aldus over tot een 'hobbesisation du catholicisme', zo stelt heel treffend Paléologue. Théodore Paléologue, *Sous l'oeuil du Grand Inquisiteur. Carl Schmitt et l'héritage de la théologie politique*. Cerf, Parijs, 2004, p. 31.

[325] Wat Schmitt met Maurras gemeen heeft, is dat hij een katholicisme zonder Jezus Christus wil ('il veut désanarchiser Jésus-Christ'). 'A vrai dire, Carl Schmitt mêle catholicisme et attirance pour le fascisme'. Cumin, *op. cit.*, p. 44. Vanaf 1928, aldus Cumin, heeft de monarchie voor Schmitt afgedaan. Mede onder invloed van Sorel gaat hij van dan af aan overhellen naar de dictatuur, waarmee hij al in 1916 is begonnen te sympathiseren.

[326] 'Sa biographie', aldus Cumin, 'montre comment on passe de la contre-révolution au fascisme' (Cumin, *op. cit*., p. 69). 'C'est précisément parce qu'il a perçu les impasses de la doctrine contre-révolutionnaire qu'il se tourne vers le fascisme' (*op. cit*., p. 74).

[327] Zie zijn in 1940 verschenen artikel 'Traditioneele Staatkunde' in het katholieke blad *Roeping*. Van der Heyden was vormingsleider van Verdinaso.

[328] 'Nos ancêtres', *Action française 2000*, speciaal nummer lente 1998.

[329] O.a. de beweging *Restauration Nationale*, blijkens Guy Cornillaut, *La contre-révolution avant Maurras*. Restauration nationale, Parijs, 1987.

[330] In Argentinië is Bonald gerecupereerd door degenen die het nationalisme vermengen met een katholiek traditionalisme. Andere referenties van dit Argentijnse autoritaire rechts zijn Maistre, Donoso Cortés, Menendes Pelayo, Berdjajew, Chesterton, Taine, Renan, Maurras en Maeztu. Zie David Rock, *Authoritarian Argentina. The nationalist movement, its history, and its impact*. University of California Press, Berkeley (Cal.), 1993, p. 8-10, 78-80.

[331] Bijvoorbeeld Maurice Bouvier-Ajam, voorzitter van het aan het regime van Vichy gelieerde *Institut d'études corporatives et sociales*. Steven Kaplan, 'Un laboratoire de la doctrine corporative sous le régime de Vichy: l'Institut d'Etudes Corporatives et Sociales', in: *Le mouvement social*, nr. 195, 2001-2002.

[332] Alain de Benoist schreef een biografie van Charles Maurras, en wijdde aan Bonald een hoofdstuk in zijn *Bibliographie générale des droites françaises* (Éditions Dualpha, Coulommier, 2005, deel 3). Zelf geeft De Benoist echter aan dat Bonald en Maurras (en ook Barrès en het fascisme) hem niet wezenlijk hebben beïnvloed: 'Die konterrevolutionäre Tradition (Joseph de Maistre, Louis de Bonald) ist auch nicht die meine. Ich hege

dagegen viel Bewunderung für Renan und Tocqueville – und darüber hinaus für die Vorläufer des französischen Sozialismus wie Georges Sorel, Pierre-Joseph Proudhon, Pierre Leroux'. Bron: interview met De Benoist op de website www.nation-kultur.no/dokumenter/Benoisfur Zinnober.pdf. Op de invloed die Bonald uitoefende op Tocqueville, Proudhon en Leroux heb ik reeds gewezen, evenals op de interferenties tussen Renan en Maurras en die tussen Maurras en Sorel. Nieuw aan De Benoist is echter dat hij in zijn anti-liberale, anti-egalitaire, anti-christelijke, neo-heidense ideologie tal van ethologische en sociobiologische inzichten verwerkt. Wat betreft de invloed van De Benoist zelf, deze gaat verschillende kanten op: in de jaren zeventig en aan het begin van de jaren tachtig beïnvloedde hij conservatieve politici als Michel Poniatowski, waarvan een deel na de verkiezingsoverwinning van Mitterrand in 1981 toetrad tot het *Front National* (Camus, *op. cit.*, p. 39-40). Maar omdat De Benoist het racisme van deze partij afwijst, is hij thans teruggekeerd naar de derdewereldbeweging (zie zijn *Europe-Tiers Monde: même combat*, 1986). De Benoist beïnvloedde ook extreemlinkse ideologen, zoals Ignacio Ramonet, die thans hoofdredacteur is van het maandblad *Le Monde diplomatique* en het boegbeeld van het antimondialistische netwerk Copernic, dat in Frankrijk een belangrijke rol speelde in de campagne tegen de Europese grondwet.

[333] Van de tien ideologische stromingen in het *Front National* zijn er drie die aanspraak maken op Bonald. Zie het lemma 'Front National' in het aanhangsel, p. 459.

[334] *Breuklijn*, het vormingsblad van de Vlaams Belang jongeren, behandelt Bonald in het kader van een themanummer over het conservatisme (december 2004). Op het web wordt Bonald ook door andere Vlaams-nationalistische groeperingen opgeëist, zoals het nieuw-rechtse periodiek TeKoS (Teksten, Kommentaren en Studies). Luc Pauwels, 'Neem nu Bonald, vader van de sociologie én van klerikaal-rechts', in: *Teksten, kommentaren en studies*, nr. 18, 1997, p. 86.

[335] Zoals gezegd verscheen bij de neofascistische uitgeverij Settimo Sigillo een Italiaanse vertaling van Bonalds pamflet tegen Madame de Staël (*La costituzione come esistenza. Osservazioni sull'opera di Mme de Staël*).

[336] Bijvoorbeeld de Klub Zachowawczo-Monarchistyczny. Hiertoe behoren o.a. Jacek Bartyzel en de politicoloog dr. Adam Wielomski. Bartyzel, docent politieke filosofie aan de Copernicus Universiteit te Torun, is gelieerd aan de *Organizacja Monarchistów Polskich* en aan de Nationaal-Katholieke Partij (*Ruch Katolicko-Narodowy*), die één van de fracties vormt van de regeringspartij Liga van de Poolse Families. Bartyzel schreef een geschiedenis van het Poolse royalisme en conservatisme (*Umierać, ale powoli! O monarchistycznej i konserwatywnej kontrrewolucji w krajach romańskich 1815 – 2000*). Wielomski is de auteur van een boek over het Frans tradionalisme (*Filozofia polityczna francuskiego tradycjonalizmu 1789-1830*. Krakau, 2003) en van twee artikelen over Bonald ('Ludwik de Bonald. Zapomniany ultras', in: *Pro Fide, Rege et Lege*, 3-4, 20, 1994; 'Konserwatyzm francuski w przededniu Restauracji', in: *Archiwum Historii Myśli Politycznej*, V, 1995). Afgaande op de titels van zijn overige werken laat Wielomski zich tevens inspireren door Maurras, Franco en Pinochet. *Pro Fide, Rege et Lege* verwijst behalve naar Bonald, Maistre en Donoso Cortés ook naar Carl Schmitt en Julius Evola.

[337] Bijvoorbeeld Alekszandr Dugin, hoofdredacteur van *Elementii*, het blad van de Euraziatische beweging. In dat blad schreef Dugin een artikel ('The conservative revolution: a short history of the ideology of the third way'), waarin hij zich afficheert als een nazaat van Bonald, Maistre en Donoso Cortés, maar ook verklaart dat hij zich vooral laat inspireren door het Duits nationaal-socialisme, het Italiaans fascisme, het Spaans falangisme en de Roemeense IJzeren Garde. Dugin kent Bonald wellicht uit een werk over Bonald en Maistre dat in 1925 is geschreven door de Russische historicus Andrei Chébounine (*La Contre-révolution européenne dans la première moitié du XIXe siècle*). Omdat hij over Bonald geschreven had viel Chébounine ten slachtoffer aan Stalins terreur: hij overleed in 1937 in de Goelag. Miltchina, *op. cit*., p. 173.

[338] 'Politiquement', zei Balzac in 1842, 'je suis de la religion catholique; je suis du côté de Bossuet et de Bonald, et je ne dévierai jamais'. Geciteerd door Toda in zijn inleiding op Bonalds *Lettres à Joseph de Maistre*. Clovis, Etampes, 1997, p. 6. Zie ook het 'avant-propos' van Balzacs *Comédie humaine*. Voor een analyse van de verhouding tussen Balzac en Bonald, zie: Joseph Jackson, 'Bonald and Balzac', in: *PMLA* (Journal of the Modern Language Association of America), vol. 43, nr. 2, juni 1928, p. 456-462; Lucien Maury, *Opinions sociales et politiques de Balzac.* Stock, Parijs, 1941; Toda's inleiding bij Bonalds *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*. Clovis, Etampes, 1998, p. 26-27; Gengembre, *op. cit*., p. 297-303; Lorenz, *op. cit*., p. 219-225; Gengembre, 'Balzac, Bonald et/ou la Révolution bien comprise?', in: *L'année balzacienne*, nr. 11, 1990; Brigitte Mahuzier, 'Balzac et Bonald, un mariage de raison'. Paper gepresenteerd op 29 oktober 2005 op de Thirty-first annual nineteenth century French studies conference 'Histories of Representation. Representations of History', Austin, Texas, 27-29 oktober 2005.

[339] Ballanche gaf aan Bonalds traditionalisme een liberale interpretatie, die zou uitmonden in een democratisch providentialisme. Van hem verschenen onder meer een *Essai sur les institutions sociales dans leur rapport avec les idées nouvelles* (Parijs, 1818) en zijn magnum opus *Essai de palingénésie sociale*. Parijs, 1827. Toda, *op. cit.*, p. 139; Gengembre, *op. cit*., p. 135-137.

[340] In zijn *Les prophètes du passé* (1851) schildert Barbey d'Aurevilly Bonald, samen met Maistre, Chateaubriand, Lamennais en Blanc de Saint-Bonnet, af als tragische figuren, als roependen in de woestijn. Op welke teksten Barbey dit beeld baseert blijkt uit de kritische editie van het werk door David Cocksey (Editions du Sandre, Parijs, 2006). De metafoor van de 'profeet uit het verleden' zal Barbey hebben ontleend aan Sainte-Beuve ('Joseph de Maistre', in: *Portraits littéraires*. Pléiade-editie, Gallimard, Parijs, 1960, p. 434) en/of aan Ballanche (*Prolégomènes*, 1827), die beiden deze metafoor reeds hadden toegepast op Maistre. De Bonald-receptie van Barbey wordt overgenomen door: Léon Bloy (*Oeuvres*, XV, p. 46; 'Léon Bloy retint le cas que Barbey faisait de Bonald, et, lisant en diagonale, en tira cette doctrine de la douleur et de la communion des saints qui le fait inimitable'. Hubert Juin, *Écrivains de l'Avant-Siècle*. Seeghers, Parijs, 1972); Harold Laski, die in zijn *Authority in the modern state* (1919) Bonald afschildert als 'the prophet of an outworn creed'; Albert Garreau, *Les voix dans le désert*. Editions du Cèdre, Parijs, 1964; Paolo Treves, *Profeti del passato: maestri e discepoli della contrarivoluzione francese*. Barbera, Florence, 1952; Leigh Barclay, 'Louis de Bonald, prophet of the past?', in: *Studies on Voltaire and the eighteenth century*. Genève, 1967, jaargang 55, p. 167-204; Gengembre, *op. cit*., p. 105: 'Les théoriciens [de la Contre-Révolution] méritent bien leur surnom, prophètes du passé'. Voor Bonalds invloed op Barbey, zie Lorenz, *op. cit*., p. 226 e.v.

[341] Baudelaire assimileert, net zoals Bonald, het protestantisme met de islam. *Œuvres complètes*, Pléiade-editie, deel 1, p. 199. Op p. 337 noemt hij Joseph de Maistre 'le grand génie de notre temps'. In een brief aan Toussenel schrijft hij: 'Qu'est-ce que le Progrès indéfini? Qu'est-ce qu'une société qui n'est pas aristo! ce n'est pas une société, ce me semble. Qu'est-ce que l'homme naturellement bon? où l'a-t-on connu? L'homme naturellement bon serait un monstre, je veux dire un Dieu […]. Pure quichottisme d'une belle âme. Toutes les hérésies auxquelles je faisais allusion tout à l'heure ne sont, après tout, que la conséquence de la grande hérésie moderne, de la doctrine artificielle, substituée à la doctrine naturelle – je veux dire la suppression de l'idée du péché originel' (*Œuvres complètes*. Pléiade-editie, NRF, Parijs, 1968, deel 2, p. 336-337).

[342] Zie Lorenz, *op. cit*., p. 235-242. Sainte-Beuves Nederlandse epigoon Busken-Huet citeert Bonald drie maal in zijn *Litterarische fantasien en kritieken* (XI, 204; XXV 130, 132).

[343] Stéphane Rials, 'La contre-révolution', in: Ory, *op. cit.*, p. 174.

[344] Onder invloed van Barbey d'Aurevilly bekeerde Bloy zich in 1867 tot het katholicisme, en ging hij in 1871-1873 Bonald, Maistre, Lamennais, Blanc de Saint-Bonnet, Donoso Cortés en Ernest Hello lezen. Onder invloed van deze lectuur werd hij monarchist. Zie het artikel 'Léon Bloy admirateur de Barbey d'Aurevilly', in: *Bulletin de la Société des Etudes bloyennes*, nr. 12-13, april-juni 1991, p. 53-87. Bekend is dat Bloy een grote invloed heeft uitgeoefend op Maritain en Bernanos. Verwijzingen naar Bonald vindt men in Bloys *Œuvres*. Mercure de France, Parijs, 1975, III, 148; IV 282-285; XV 82; XV 46, 82. Bloy lijkt vrijwel alles van Bonald te hebben gelezen. Voor de ambigue relatie tussen de contrarevolutie en het anticonformisme van Barbey, Bloy, c.s., zie Gengembre, *op. cit*., p. 239.

[345] O.a. Paul Féval, Henri Lasserre, Joséphin Péladan, De Vogüé, Paul Adam, Maurice Pujo. Hubert Juin schrijft over hun katholicisme: 'Le catholicisme, alors, se fond dans une mysticité vague, un peu trouble. On lisait de Maistre, Bonald, d'autres – mais mal, et sans conviction bien ferme. L'intercesseur, finalement, c'est Jules Barbey d'Aurevilly'. Juin, *op. cit*., p. 132.

[346] Brunetière had een uitgesproken voorkeur voor de classicistische literatuur van de zeventiende eeuw. Tijdens de affaire-Dreyfus koos hij partij tegen deze Joodse officier. In 1900 bekeerde hij zich tot het katholicisme. Voor Bonalds invloed op hem, zie o.a. Alphonse Roche, *Les idées traditionalistes en France, de Rivarol à Charles Maurras.* University of Illinois Press, Champaign (Ill.), 1937; Laski, *op. cit*., p. 85-90.

[347] Over Bonald schreef Seillière een korte, maar scherpe studie: 'Bonald et Rousseau', in: *Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques*, nr. 195, jaargang 91, jan.-febr. 1921, p. 61-103; heruitgave door Alcan, Parijs, 1921.

[348] O.a. Mounier, Denis de Rougemont, Daniel-Rops, Abel Bonnard, Henry Bordeaux, Alphonse de Chateaubriant, André Suarès. Zie Michel Raimond, *Éloge et critique de la modernité. De la Première à la Deuxième Guerre Mondiale*. Presses universitaires françaises, Parijs, 2000, p. 324; Philippe Chenaux, *Entre Maurras et Maritain. Une génération intellectuelle catholique, 1920-1930*. Editions du Cerf, Parijs, 1999; Gengembre, *op. cit*., p. 278-279.

[349] Garreau schreef een studie over Bonald (*Les voix dans le désert*. Cèdre, Parijs, 1963).

[350] Zoals Roger Nimier, Jacques Chardonne, Jacques Laurent, Antoine Blondin, Michel Déon en René Béhaine.

[351] Naast tientallen literaire werken schreef Druon ook een artikel over Bonald: 'La pensée politique de Louis de Bonald', in: *Mémoire*, D.U.C., Parijs, 1986, 4e trimester, nr. 5.

[352] *Le jardin imparfait*. Grasset, Parijs, 1998; *The imperfect garden.* Princeton University Press, Princeton, 2002. Volgens Todorov is Bonald een atypische en, door zijn 'voluntarisme', geen echte conservatief: 'Bonald does not truly belong to the Ancients', maar is eerder een '*philosophe* lost among the reactionaries. […] Bonald chose to be a conservative, and, for that very reason he was not entirely conservative after all'. *Op. cit*., p. 15.

[353] *Le conservatisme impossible*. La table ronde, Parijs, 2006.

[354] *Le vicomte de Bonald. Etude littéraire*. Editions Office de Publicité. Collection Lebègue, Brussel, 1942.
[355] De Corte's *De la dissociété* (Editions Rémi Perrin) is grotendeels een aanklacht tegen de intelligentsia, die volgens hem een 'nieuwe geestelijkheid' vormen. Een knipoog naar Benda?
[356] Chesterton ontleende aan Bonald de ideeën van de erfzonde, van een 'oorlog der beschavingen' en van de 'democratie der doden'. Santiago Alba Rico, *Defensa del sedentarismo andante. Prólogo a "La taberna errante" de G.K. Chesterton*. Acuarela Libros, 2004.
[357] Brandes werd onder invloed van zijn lectuur van Bonald, Sainte-Beuve, Comte, Taine, Renan, John Stuart Mill en Nietzsche een 'aristocratisch radicaal'. Zie o.a. zijn *Reaktionen i Frankrig*, tweede editie, 1892, p. 174-207; en *Samlede Schrifter*, band 5, p. 265.
[358] Molnar heeft een dertigtal boeken op zijn naam staan, waaronder *The decline of the intellectual*, *Le mal moderne* en *The Counter-Revolution*. Funk & Wagnalls Co, New York, 1969; Franse vertaling *La Contre-Révolution*, Union générale des éditions, Parijs, 1972.
[359] *Tensions of order and freedom. Catholic political thought, 1789-1848*. University of Notre Dame Press, South Bend, 1962. Heruitgave Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 1994.
[360] Palacios schreef over Bonald een drietal publicaties: 'Bonald o La Constitucion natural de las sociedades', in: *Revista de Estudios Políticos*, 1949, p. 54-100; 'El platonismo empirico de Luis de Bonald', in: *Revista de Estudios Políticos*, nr. 73, 1954, p. 3-27; *Estudios sobre Bonald*. Speiro, Madrid, 1987.
[361] Fernando Mugica, *Tradición y Revolución. Filosofía y Sociedad en el pensamiento de Louis de Bonald*. EUNSA, Pamplona, 1988.
[362] Nicolas Gómez Dàvila, *Les horreurs de la démocratie*. Editions du Rocher, Monaco, 2003; *Le réactionnaire authentique*. Editions du Rocher, Monaco, 2005.
[363] Frédéric Gugelot, *La conversion des intellectuels au catholicisme en France, 1885-1935*. Editions du CNRS, Parijs, 1998.
[364] Guénon was bevriend met Léon Daudet en Jacques Bainville. Daniel Lindenberg, 'Guénon ou la réaction intégrale', in: *Mil neuf cent*, revue d'histoire intellectuelle, 1991, nr. 9: 'Les pensées réactionnaires', p. 69.
[365] Guénon ging veel om met neo-thomistische filosofen als *père* Sertillanges, Peillaube en Jacques Maritain. Het denken van de laatste was indertijd nauw verwant aan dat van de *Action française*. *Ibidem*.
[366] Christophe Boutin, 'Tradition et réaction: la figure de Julius Evola', in: *Mil neuf cent, revue d'histoire intellectuelle*, 1991, nr. 9: 'Les pensées réactionnaires', p. 81.
[367] De bekendste hindoetraditionalist is A.K. Coomaraswamy.
[368] *Op. cit*., p. 81-82. Evola kende Bonald en Maistre maar achtte hen inferieur aan Donoso Cortés. Zie hoofdstuk 28 van Evola's *Ricognizioni, uomini e problemi*. Edizioni Mediterranee, Rome, 1974.
[369] Camus, *op. cit*., p. 95.
[370] De auteur van *King of the castle* (1977) werd sterk beïnvloed door Thibon.
[371] Voor een compleet overzicht van Guenons *Nachleben* zie Mark Sedgwick, *Against the modern world. Traditionalism and the secret intellectual history of the twentieth century*. Oxford University Press, Oxford, 2004.
[372] Shariati studeerde van 1960 tot 1964 sociologie aan de Sorbonne. Daar maakte hij kennis met Massignon, de derde wereld-ideologie van Frantz Fanon, de filosofie van Sartre en Merleau-Ponty, en de sociologie van Henri Lefebvre en van Georges Gurvitch. De laatste, die onder meer biografieën van Saint-Simon en Proudhon produceerde, interesseerde zich naar eigen zeggen 'voor alle posities die zowel anti-individualistisch als anti-etatistisch zijn' (Georges Gurvitch, 'Mon itinéraire intellectuel ou l'exclu de la horde', in: *L'homme et la société*, 1966, nr. 1, p. 5). De ideologie van Shariati kan men duiden als een poging tot synthese van denkbeelden van deze denkers, overgoten met een sji'itisch sausje. Yann Richard, *L'islam chiite. Croyances et idéologies*. Fayard, Parijs, 1991, p. 115, p. 221.
[373] Shariati vertaalde Carrels hoofdwerk *L'homme, cet inconnu* (Plon, Parijs, 1935), dat tot in de jaren vijftig een bestseller was, in het Perzisch. Carrel wordt met graagte geciteerd door Le Pen, Mégret en De Benoist.
Behalve via Shariati penetreerde Guenons traditionalisme de Iraanse islam ook via Seyyed Hossein Nasr, hoofd van de Keizerlijke Academie voor Filosofie onder het bewind van de laatste sjah. Van hem verscheen o.a. *L'islam traditionnel face au monde moderne*. Delphica / L'Âge d'Homme, Lausanne, 1993. De uitgever van deze Franse vertaling vertelde mij dat Bonald en Maistre thans veel worden gelezen in Iran.
Voor de receptie van Carrel door Sayyid Qotb en Maulana Maududi, zie Rudolph Walter, 'Die seltsamen Lehren des Doktor Carrel. Wie ein katholischer Arzt aus Frankreich zum Vordenker der radikalen Islamisten wurde', in: *Die Zeit,* 31 juli 2003, p. 32.
De Duitse beweging 'Die eiserne Krone', die ernaar streeft Evola's euraziatisch traditionalisme te verenigen met het islamitisch fundamentalisme, ziet in dat fundamentalisme de belichaming van Bonalds theocratie: 'Die Universalität der von de Bonald erkannten Wahrheiten zeigt sich jedoch daran, daß der Theozentrismus und die Theokratie gerade als Kennzeichen jener islamischen Renaissance gelten, der heute als Hauptfeind der jakobinischen "Kreuzritter" gilt. Erst sein Sieg kann die endgültige Niederlage der Französischen Revolution

besiegeln, die Restauration des Kalifats die monarchische Ordnung wiederherstellen. Ob dies de Bonald gefallen hätte mag bezweifelt werden'. Martin Schwarz, *Louis de Bonald, der "Vater des Traditionalismus". Anlässlich seines 250. Geburtstages*, op de website www.geocities.com/kshatriya_/bonald.html. Zie ook, van dezelfde auteur, 'Khomeinis platonischer Idealstaat und die traditionalistische Schule', op de site www.geocities.com/CapitolHill/1404/wilayat.html.

[374] De radicale ayatollah Djavâdi-Amoli hield het volgende betoog tegen de islamdemocraten: 'Faites attention, qu'on ne vous trompe pas. Accepter l'islam est incompatible avec l'acceptation de la démocratie dans la législation… Nous devons choisir notre voie en connaissance de cause et voir si la vraie mesure dans la loi, c'est le vote du peuple ou si c'est une religion qui prétend avoir ses lois englobant tous les aspects de la vie… Démocratie dans la loi signifie que si le peuple veut quelque chose contre la volonté de Dieu, alors cela prévaut sur Dieu et sur la religion… Ils veulent imposer le « pluralisme religieux » avec, pour but, de rendre le peuple indifférent aux idées religieuses'. Geciteerd door Farhad Khosrokhavar, Olivier Roy, *Iran: comment sortir d'une révolution religieuse*. Seuil, Parijs, 1999, p. 95.

[375] Zie onder meer Abdelfatah Amor, 'Constitution et religion dans les états musulmans', website www.nawaat.org/portail/article.php3?id_article=181; Aziz Al-Azmeh, *Reconstituting Islam*, working paper, Centre for Muslim-Christian understanding; Avishai Margalit en Ian Buruma, *Occidentalism. The West in the eyes of its enemies*. Penguin, New York, 2004; Bernard Lewis, *What went wrong? The clash between islam and modernity in the Middle East*. Harper Collins, New York, 2002.

De naam van Bonald figureert ook in een door de Turkse premier Erdögan geschreven document op de website van diens AK-partij (www.akparti.org.tr/muhafazakar.doc). Dit sluit goed aan bij Erdögans strategie om zijn *light*-versie van het islamitisch fundamentalisme te presenteren als een gewone conservatieve partij.

[376] 'En ce milieu de siècle, du positivisme d'Auguste Comte la génération de Jules Ferry retient la version de Littré, qui est la moins incompatible avec l'héritage démocratique. […] Le pouvoir spirituel qu'Auguste Comte jugeait indispensable à toute société digne de ce nom ne peut trouver sa réalisation que dans l'éducation républicaine des citoyens: c'est-à-dire dans la démocratie'. Furet, *op. cit*., II, p. 367. Maar vergis u niet: '[L]e positivisme [van Littré en Ferry en consorten] transfère sur la République les qualités que la Contre-Révolution attribuait à la monarchie'. Gengembre, *op. cit*., p. 308.

Aanhangsel

Absolutisme: Het begrip absolutisme verwijst naar de 'monarchie absolue', een term waarmee wel de regeringsvorm wordt aangeduid die ten tijde van het ancien régime (1500-1789) gangbaar was in veel (maar lang niet alle) Europese koninkrijken. Gedurende het ancien régime werd die term nochtans zelden gebruikt: zij die een sterke(re) koninklijke macht voorstonden, prefereerden meestal de term 'monarchie royale'.

Onder 'absolu' verstond men indertijd bovendien iets heel anders dan tegenwoordig: in het toenmalige spraakgebruik droeg het adjectief de uitermate positieve betekenis van 'perfect'. Ook droeg het de connotatie van het Latijnse 'absolutus', dat 'ongebonden' betekent: de vorst was, aldus de propagandisten van de koninklijke zaak, *legibus absolutus*, hetgeen letterlijk wil zeggen: 'niet gebonden aan de wetten'. Met deze formule bedoelden de partijgangers van (versterking van de macht van) de vorst dat deze niet gebonden was aan de positieve wetten die door hem en zijn voorgangers waren uitgevaardigd. Waar hij daarentegen wél aan gehouden was volgens hen, was Gods wet, het natuurrecht, de gewoonterechtelijke grondwetten (*lois fondamentales*) en een reeks morele principes, zoals zijn eer, de geloften die hij aflegde tijdens de wijdingsplechtigheid, het principe dat hij woord moest houden, en het beginsel dat hij advies moest inwinnen bij zijn onderdanen.

De absolute monarchie was dus, zelfs in de formele doctrine van haar pleitbezorgers, niet zonder limieten. Deze limieten waren echter veeleer van normatieve en praktische dan van institutionele en politieke aard. In haar 'reëel bestaande' verschijningsvorm kende echter ook de absolute monarchie tegenmachten. Sommige van die tegenmachten, zoals de soevereine hooggerechtshoven en het systeem der koopbare ambten, had zij zelf gecreëerd. Andere, zoals de standen, de standenvergaderingen (Staten-Generaal, Provinciale Staten, gemeentebestuur) en veel corporaties en gewoonten, dateerden van de middeleeuwen en werden in de zeventiende eeuw minder belangrijk. Soms verdwenen zij zelfs, als gevolg van een langdurig centralisatieproces.

Negentiende- en twintigste-eeuwse historici hebben de intensiteit en het tempo van dat proces lang overschat. Zij volgden de teleologische analyse van Tocqueville, die het centralisatieproces dat zich (tot zijn leedwezen) in zijn eigen tijd voltrok, terugprojecteerde op het ancien régime. Thans zien we de tegenovergestelde tendens: de absolute monarchie wordt afgeschilderd als een mythe, vaak door historici die haar langs de maatstaf van haar eigen, ambitieuze idealen leggen, en die dan uit de constatering dat deze idealen niet (geheel) werden verwezenlijkt, de conclusie trekken dat de absolute monarchie niet bestaan heeft. (Voorbeeld: N. Henschall, *The Myth of Absolutism*. Londen, 1992).

Dit proefschrift bewandelt een middenweg tussen beide extremen: het gaat ervan uit dat de absolute monarchie, opgevat als stelsel van door het absolutisme gelegitimeerde institutionele praktijken, bestond, maar ook dat zij haar theoretische aanspraken op een absolute (doch normatief ingekaderde) macht nimmer geheel heeft kunnen of willen waarmaken, al was het maar omdat zij in een gespannen en tegelijkertijd symbiotische verhouding stond tot een corporatieve en aristocratische maatschappij.

Wat betreft de term 'absolutisme', wanneer historici die in de mond nemen is het vaak niet duidelijk of zij hiermee doelen op het staatkundig regime van voor de Revolutie, op de politieke praktijken (centralisatie, uniformisering) waaraan dat regime zich 'bezondigde', of op doctrines die dat regime tot legitimatie strekten. Bijna altijd echter draagt de term bij hen de pejoratieve connotatie van 'despotisme'. Deze connotatie is even oud als de term 'absolutisme' zelf, want degene die de term in 1796 bedacht, de liberale revolutionair Benjamin Constant, gebruikte hem als stigma voor de contrarevolutionairen, die, zo betoogde hij, allemaal de koning hersteld wilden zien in de 'absolute' (lees: onbeperkte, despotische) macht die hij genoten had in het prerevolutionaire tijdperk.

De voorstelling van Constant en zijn ontelbare navolgers is om drie redenen onjuist: dat de Franse koningen een despotische macht bezaten was een mythe, dat zij die ambieerden ook, en dat de contrarevolutionairen, waarvan de meesten juist aristocratische denkbeelden huldigden, deze ambitie deelden is al helemaal bezijden de waarheid.

Als absolutisme despotisme is en despotisme totalitarisme, wordt absolutisme synoniem met totalitarisme. Nu mag 'totaal' dan één van de betekenissen van het woord 'absoluut' wezen, het absolutisme en het totalitarisme zijn niettemin fenomenen die fundamenteel van elkaar verschillen. Toch lijkt Klinck te veronderstellen dat in Bonalds 'absolutisme' het centraliserend en uniformerend potentieel schuilt dat eerst de moderne totalitaire regimes tot een reëel bestaande maatschappelijke werkelijkheid zouden maken. (David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996).

Laat ik, nu ik heb aangegeven wat het absolutisme mijns inziens *niet* is, verduidelijken wat het dan *wél* is: met 'absolutist' bedoel ik iemand die de doctrines aanhangt welke tijdens het ancien régime traditioneel werden gepropageerd met het oogmerk om de koninklijke macht te vergroten door centralisatie, juridische uniformering en uitholling van de privileges en van de macht van de standen en hun vertegenwoordigingen (Provinciale Staten, Staten-Generaal). Men kan daarbij denken aan: de doctrine dat de koning boven de gewone wet staat en een wetgevend monopolie geniet; de idee dat het majesteitsschennis is de koninklijke macht aan

enige controle te willen onderwerpen; de doctrine dat het koningschap erfelijk is; de doctrine dat de vorst Gods stadhouder is op aarde; de soevereiniteitsleer van Bodin; de opvatting dat de vorst heilig is en de onfeilbare rede zelve; en tenslotte, *most of all*, de historische doctrine van het absolutistisch classicisme (*maior*, *minor*, conclusie).

Overigens is het maar de vraag of Bodin als een absolutist kan worden aangemerkt. Historici als Franklin, die de *Six livres sur la République* lezen door de voluntaristische bril van de negentiende-eeuwse rechtspositivist Carré de Malberg, en als Kinneging, die het lijkt te lezen door de bril van Franklin, maken van Bodin een absolutist. Kinneging, Andreas, *Aristocracy, Antiquity, and History. Classicism in Political Thought*. Transaction Publishers, New Brunswick/Londen, 1996, p. 121-124; Franklin, J., *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History*. New York/Londen, 1966 (1963); Franklin, J., *Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory*. New York/Cambridge, 1973. Anderen echter beschouwen Bodin juist als een erfgenaam van het middeleeuws constitutionalisme en als een voorvechter van een gelimiteerde monarchie. Voorbeelden van deze tweede benadering, die een ander werk van Bodin (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem,* Parijs, 1566) centraal stelt, zien we bij: D. Quaglioni, *I limiti della sovranita. Il pensiero di Jean Bodin nella cultura politica et giuridica dell'eta moderna*. Milaan, 1992; B. Reynolds, *Proponents of Limited Monarchy in Sixteenth Century France: Francis Hotman and Jean Bodin*. New York, 1931; Jean-Fabien Spitz, *Bodin et la souveraineté*. Presses universitaires de France, Parijs, 1998.

Voorbeelden van historici die Bonald als een absolutist aanmerken, zijn: Berthier de Sauvigny: 'les absolutistes, comme Bonald et Fiévée' (*La Restauration*, p. 87); Waresquiel en Yvert kwalificeren de ideeën die Bonald in diens krant *Le Défenseur* verdedigt, als 'purement absolutistes'. Waresquiel / Yvert, *Histoire de la Restauration*, p. 301; 'Comme [Maistre et Bonald], Lamennais défend […] l'absolutisme du pouvoir', aldus Philippe Braud en François Burdeau, *Histoire des idées politiques depuis la Révolution*. Montchrestien, 2e editie, Parijs, 1992, p. 103; Bonald verdedigt 'la monarchie absolue', oordeelt Ernest Lavisse, *Histoire de la France contemporaine*, IV, 'La Restauration', p. 83; Bonald is een 'partisan of absolute monarchy', zo stelt *The New Cambridge Modern History*, IX (1793-1830). Cambridge University Press, 1980, p. 304; Talmon omschrijft in zijn *Origins of Totalitarian Democracy* Bonalds doctrine als 'theocratisch absolutisme'. Veelzeggend is ook de titel van het werk van Laëtitia Druelle, *Louis de Bonald, le Bossuet du XIXe siècle*. Mémoire DEA histoire de droit, Université Lille 2, Ecole doctorale N° 74, session 1999/2000. Volgens Grabois is Bonald eveneens de wederopgestane Bossuet. Armand Grabois, 'L'ombre de Joseph de Maistre: Louis de Bonald', in: Philippe Barthelet (red.), *Joseph de Maistre*. Reeks 'Les dossiers H', L'Âge d'Homme, Parijs, 2005, p. 638. Tot hetzelfde oordeel komt Jean-Paul Clément in zijn artikel 'Joseph de Maistre et Bonald à propos de la Contre-Révolution', in: Barthelet, *op. cit*., p. 344. Ook in allerlei naslagwerken wordt Bonald gekwalificeerd als 'champion of the cause of absolute monarchy' of als 'partisan de l'absolutisme'. Om nog maar niet te spreken van wat er op internet wordt beweerd. Zie o.a. Patrick Girard, 'Quand Jésus était révolutionnaire ou chouan', in: *Marianne en ligne*, 22 december 2004; of de *Christian Classics Ethereal Library*: Bonald verdedigt 'absolutism in politics and ecclesiastical despotism in religion'.

Voor een meer omvattende bespreking van het absolutisme en van het historiografisch debat hierover zij verwezen naar Fanny Cosandey en Robert Descimon, *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*. Seuil, Parijs, 2002.

Ancien régime: term waarmee de Franse revolutionairen de periode van voor 1789 aanduidden en (in het verlengde daarvan) de politieke en maatschappelijke structuren die zij kenmerkend achtten voor die periode, zoals de absolute monarchie, de corporaties en standsonderscheiden, de feodaliteit en de heerschappij van adel en geestelijkheid. Naarmate de Franse Revolutie radicaliseerde, gingen radicale revolutionairen de term echter ook gebruiken ter diskwalificatie van de meer gematigden en de zaken waar die, gedurende het Revolutietijdperk, volgens hen voor stonden. De meeste hedendaagse historici en ook ikzelf hanteren de term meestal ter aanduiding van de periode 1500-1789 en van de politieke en maatschappelijke instituties van Frankrijk in die periode. Mayer definieert het begrip echter breder: bij hem loopt het ancien régime door tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, bestond het niet alleen in Frankrijk maar ook in de rest van Europa, en verwijst de term naar een complex van economische, sociale, culturele, ethische en politieke karakteristieken, namelijk een prekapitalistisch of pre-industrieel economisch bestel, een politiek overwicht van de adel en de monarch, een zwak ontwikkeld zelfbewustzijn bij de bourgeoisie, een officiële cultuur geïnspireerd door pre-industriële waarden, en een dominantie van conservatieve, niet-democratische, hiërarchische normen. (Arno Mayer, *La persistance de l'ancien régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*. Champs Flammarion, Parijs, 1983). Geeft men aan het ancien régime deze brede betekenis, of definieert men het (iets smaller) als het ensemble van monarchie, standsonderscheiden en staatsgodsdienst, dan kan men stellen dat het zich geografisch ook over Latijns-Amerika uitstrekte.

Anti-Verlichting: Onder 'katholieke anti-Verlichting' versta ik het heterogeen ensemble van kerkelijke apologeten die zich gedurende het ancien régime inspannen om de argumenten van Verlichtingsdenkers als

d'Alembert, Rousseau, Helvétius, etc. te weerleggen. Tot dit ensemble kunnen onder meer worden gerekend: de jansenisten van de *Nouvelles ecclésiastiques ou mémoires pour servir à l'histoire de la constitution Unigenitus* (1728-1803), de Jezuïeten van het *Journal de Trevoux* (1701-1761), kerkelijke apologeten als *abbé* Bergier (o.a. *Le déisme réfuté par lui-même ou Examen en forme de lettres des principes d'incrédulité répandus dans les divers écrits de M. Rousseau*, 1765), en twee auteurs die de overgang verzorgen naar de contrarevolutie, namelijk *abbé* Duvoisin en *abbé* Barruel (*Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme*, 1797-1799).

Naast de katholieke anti-Verlichting zijn er natuurlijk ook nog andere anti-Verlichtingsideologieën geweest. Voor een objectief overzicht hiervan kan de lezer beter niet Zeev Sternhell lezen, maar Darrin McMahon, *Enemies of the Enlightenment: the French Counter-Enlightenment and the making of modernity*. Oxford University Press, Oxford, 2001; en Graeme Garrard, *Counter-Enlightenments, from the eighteenth century to the present*. Routledge, New York/Londen, 2006.

Aristocratie: Het predikaat 'aristocratie' en daaraan gerelateerde termen als 'aristocraat' en 'aristocratisch' kunnen, net zoals het begrip 'absolutisme', bogen op een lange, turbulente geschiedenis, in de loop waarvan er verschillende betekenissen aan zijn toegekend:
1° Bij Aristoteles, die de term 'aristocratie' waarschijnlijk als eerste gebruikte, staat hij voor een regeringsvorm: de aristocratie is er de 'regering der besten'.
2° Wanneer men aanneemt dat 'de besten' een erfelijke kaste vormen, krijgt de term de connotatie van de heerschappij van die erfelijke elite. Dit is de betekenis die veel classicisten, waaronder Bonald, aan het woord 'aristocratie' toekenden. Volgens hen was de Republiek der Verenigde Nederlanden, waar een erfelijke regentenklasse de macht uitoefende, een aristocratie.
3° Verwart men de heerschappij met de erfelijke kaste die deze heerschappij uitoefent, dan wordt de term 'aristocratie' een synoniem voor wat Bonald het 'patriciaat' noemde. (Een 'patriciaat' was volgens Bonald een erfelijke kaste die op de troon van de monarch is gaan zitten).
4° In het populaire spraakgebruik, dat de tegenstelling tussen koning en erfelijke kaste uitwist ten gunste van het erfelijke kaste, wordt de term 'aristocratie' vaak gebruikt als synoniem voor de term 'adel'.
5° Zij die de heerschappij en/of privileges van die erfelijke elite verwerpen, gebruiken de term soms als scheldwoord voor de politieke partij welke die heerschappij en/of privileges verdedigt; zo duiden de revolutionaire patriotten vanaf de lente van 1789 hun rechtse tegenstanders aan als de 'parti aristocrate' (Jean-Clément Martin, *Contre-Révolution, Révolution et Nation en France, 1789-1799.* Seuil, Parijs, 1998, p. 15).
6° Hoe sterker de Revolutie radicaliseert, des te meer gaan radicalen het predikaat 'aristocratisch' gebruiken om er hun tegenstanders mee aan te duiden, om het even welke. In het revolutionaire idioom krijgt het woord dan ongeveer dezelfde functie als het woord 'bourgeois' in het marxistische: iemand waar je het niet mee eens bent, bestempel je als een 'bourgeois'. (Voor een uitgebreider bespreking van de betekenissen die de Franse revolutionairen aan de term 'aristocratie' geven, zie David B. Bien, 'Aristocratie', in: Furet/Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, 'Idées', p. 45-66).
7° In principe gebruik ik de term 'aristocratisch' in geen van deze zes betekenissen, tenzij uit de context anders blijkt. Waar ik de term daarentegen wél voor gebruik, is ter aanduiding van de aristocratische varianten van het classicistisch discours, meer specifiek van de *thèse parlementaire* en de *thèse féodale*.

Aristocratisch liberalisme: term die door Engelse en Amerikaanse historici wordt gebruikt ter aanduiding van ofwel het gedachtegoed dat ik in dit proefschrift 'aristocratisch' noem (Boulainvilliers, Saint-Simon, Montesquieu), ofwel de ideeën van negentiende-eeuwse liberalen als Madame de Staël, de orleanisten en Tocqueville, die dit gedachtegoed combineren met modern liberale opvattingen. Ik gebruik de term 'aristocratisch liberalisme' vrijwel uitsluitend in de eerste betekenis. Halévy lijkt de term te gebruiken in beide betekenissen, en past hem toe op de monarchistische meerderheid van 1871. Daniel Halévy, *La fin des notables*. Hachette, Parijs, 1995, deel 1, p. 38-40. Beik reserveert hem daarentegen voor de eerste soort opvattingen. Paul-Henri Beik, 'The French Revolution seen from the right. Social theories in motion, 1789-1799', in: *Transactions of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1956, vol. 46, deel 1. Prélot maakt onderscheid tussen het 'aristocratisch preliberalisme' van Boulainvilliers, Saint-Simon e.d., en het 'aristocratisch liberalisme' van Montesquieu. Marcel Prélot en Georges Lescuyer (red.), *Histoire des idées politiques*. Dalloz, Parijs, 1997, 13e editie, hoofdstuk 4. Godechot lijkt, wanneer hij het over Boulainvilliers en Montesquieu heeft, liever van 'historisch conservatisme' te willen spreken dan van 'aristocratisch liberalisme'. Jacques Godechot, *La contre-révolution, 1789-1804*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1961. Chaumié verwerpt de term 'historisch conservatisme': volgens haar is dit predikaat niet van toepassing op het revolutionair temperament van aristocraten als d'Antraigues. Jacqueline Chaumié, *Le réseau d'Antraigues et la contre-révolution, 1791-1793*. Plon, Parijs, 1965, p. 340 noot 22. Men kan daartegen in brengen dat deze aristocraten nu juist revolutionair waren uit historisch conservatisme.

Bonapartisme: politieke stroming in Frankrijk die de aanhangers groepeert van Napoleon Bonaparte en diens nazaten, en die een restauratie nastreeft van diens keizerlijke, autoritaire en centralistische bewind. Op Corsica, waar Napoleon vandaan kwam, is het bonapartisme thans nog een belangrijke politieke kracht.

Carlisme: politieke stroming die ontstond in 1830, toen de Spaanse koning Ferdinand VII het koningschap, in weerwil van de Salische wet, overdroeg aan zijn dochter Isabella in plaats van aan haar jongere broer Don Carlos (1788-1855). De reactionaire aanhangers van Carlos ontketenden in Spanje drie burgeroorlogen (1833-1840, 1846-1849, 1872-1876) om hem en zijn nakomelingen op de troon te krijgen.

Behalve in webrevues als *La Santa Alianza* en *Cruz y fierro* en op sites als www.contrarevolucionomuerte.blogspot.com bestaat het carlisme in Spanje thans ook nog voort in twee politieke partijen, namelijk in de contrarevolutionair gebleven *Comunion tradicionalista carlista* en in de Carlistische partij, die aan de oude anti-absolutistische idealen van het carlisme de nieuwe inhoud heeft gegeven van regionalisme, federalisme en socialistisch zelfbestuur. Voorbeelden van twintigste-eeuwse Spaanse carlistische denkers zijn Rafael Gambra, Francisco Elías de Tejada, Luis Sánchez Agesta en Miguel Ayuso Torres. Behalve in Spanje leeft het carlisme ook nog voort in andere landen en regio's, zoals Frankrijk (met prins Sixte-Henri de Bourbon-Parme en de periodieken *Libres propos* en *La Tradition*), Napels-Sicilië, Parma, Catalonië, Baskenland (*Partido carlista de Euskalherria – EKA en Navarra*) en Argentinië (*Carlismo argentino* en de *Hermandad tradicionalista Carlos VII*).

Het Portugese equivalent van Don Carlos was Dom Miguel. Diens aanhangers, de *miguelistas*, werden in 1834 militair verslagen, maar ontketenden in 1846 en 1847 nog wel enige volksopstanden in Portugal.

Cartesianisme: Velen kennen Descartes als de auteur van het *Discours de la méthode*, dat zij lezen door de bril van Verlichters als Condorcet of door de bril van traditionalisten als Lamennais. (Zowel Condorcet als Lamennais maken van Descartes een voorloper van de Verlichting). Er bestond echter ook een andere, traditionele Descartes. Die Descartes werd bewonderd door de grote katholieke denkers Bossuet en Fénelon en door de jansenisten Arnaud en Nicole. Nadat hij in de zeventiende eeuw was verketterd en op de index was geplaatst, werd hij in de achttiende eeuw gerecupereerd door de Franse universiteiten, door de katholieke kerk en zelfs door de Jezuïeten, die nochtans de hoeders waren van de scholastieke orthodoxie. De reden voor deze recuperatie was dat het establishment in Descartes een bondgenoot zag tegen de radicale(r) systemen van Newton, Spinoza en Locke. Tot in het Restauratietijdperk zou het filosofieonderricht aan de Franse seminaries in het teken blijven staan van dit gematigd cartesianisme. Eerst toen werd het verdrongen, niet door de neoscholastiek (deze zou pas aan het eind van de negentiende eeuw opkomen) maar door de filosofie van Bonald, die zich aldus de status van nieuwe orthodoxie verwierf.

Behalve sceptische bevatte het cartesianisme ook mystieke tendensen. Deze laatste werden als het ware uitvergroot door Malebranche. Volgens Malebranche zien wij de dingen die we zien, slechts in God (*De la recherche de la vérité*, boek 3, deel 2, hoofdstuk 6) en bestaat er geen causaliteit: hetgeen wij voor oorzaken houden, zijn in feite slechts de gelegenheden (*occasions*) waarvan God zich bedient om te handelen (*op. cit*., boek 1, deel 4). En wanneer God handelt, doet Hij dat altijd met orde en door de simpelste weg te behandelen (*op. cit., Éclaircissement sur le quatrième chapitre de la seconde partie de la Méthode*).

De filosofie van Malebranche beïnvloedde een hele reeks katholieke apologeten, zoals *abbé* Gauchat (*Lettres critiques ou analyse et réfutation de divers écrits modernes contre la religion*, 1753-1763), *abbé* Roche (*Traité de la nature et de l'âme et de l'origine de nos connaissances*, 1759) en vooral (de door zowel Maistre als Bonald gelezen) kardinaal Gerdil (*Recueil de dissertations sur quelques principes de philosophie et religion*, Parijs, 1760). Volgens Bréhier loopt de lijn van Malebranche naar Bonald via de malebranchist Gerdil: 'La théorie bonaldienne de l'intelligence se rattache, par l'intermédiaire de Gerdil, à Malebranche' (Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*. Reeks 'Quadrige', Presses universitaires de France, Parijs, 2004, deel III, p. 520). Bonalds taaltheorie is volgens hem een synthese van de taaltheorie van Malebranche en die van Condillac (*op. cit*., p. 521). Bonalds navolging van Malebranche droeg overigens geen slaafs karakter; zie Toda's voetnoot nr. 15 in Bonald, *Trois études sur Bossuet, Voltaire et Condorcet*, p. 105-107.

Preciezer gezegd is Bonalds filosofie geen cartesianisme, maar een eigenzinnige interpretatie van de door de Oratorianen (*père* Thomassin, *père* Lamy) gevulgariseerde malebranchiaanse adaptatie van Descartes. Overigens zou deze interpretatie Bonald uiteindelijk, in hoofdstuk 1 van zijn in 1818 verschenen maar reeds in de Napoleontische periode geschreven *Recherches philosophiques*, tot conclusies voeren die diametraal tegenovergesteld waren aan het cartesiaanse beginsel van de methodische twijfel: '[Bonald] recourt à l'outillage intellectuel du cartésianisme, pour opposer à l'autorité de l'évidence, l'évidence de la raison' (Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*, p. 161).

Behalve door Malebranche werd Bonald overigens ook beïnvloed door Leibniz; niet die van de *Monadologie* of van de *Essais de Théodicée*, maar de scholastieke realist Leibniz, de auteur van de *Nouveaux essais sur l'entendement humain*. Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*, deel 2, p. 140; Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*, p. 166 noot 13.

Censuskiesrecht: hield in dat het kiesrecht was voorbehouden aan hen die een bepaald minimumbedrag aan belasting (de zogenaamde census) afdroegen. In Frankrijk werd het censuskiesrecht, dat de politieke heerschappij van de rijksten en van het liberalisme veiligstelde, in 1848 afgeschaft. In andere landen, waaronder Nederland, bleef het langer voortbestaan.

Centralisatie: Centralisatie en haar tegenvoeter decentralisatie laten zich hetzij in territoriale zin definiëren hetzij in functionele zin. In territoriale zin verwijst centralisatie naar een centrum en decentralisatie naar de tegenpool daarvan: de periferie. In de Franse context is het centrum eerst het paleis van Versailles, zetel van de Kroon, en later, vanaf de Franse Revolutie, de naburige hoofdstad Parijs. De periferie is dan synoniem met de provincie. Zo bezien betekent centralisatie dat in Parijs wordt beslist wat er in de provincie moet gebeuren. Wanneer provinciale standenvertegenwoordigingen worden vervangen door koninklijke intendanten, regionaal gewoonterecht door nationale wetgeving, stedelijke privileges door ministeriële richtlijnen, dan is er dus sprake van centralisatie. Decentralisatie betekent dan uiteraard het omgekeerde.

Decentralisatie in functionele zin betekent dat functies die ook door de overheid zouden kunnen worden verricht, worden uitgeoefend door andere, van de overheid onafhankelijke organen, wier jurisdictie al dan niet aan een geografisch territorium is gebonden. Dit verschijnsel kan worden geïllustreerd aan de hand van verschillende institutionele praktijken van het ancien régime, zoals die van de belastingpacht, de koopbare ambten, de heerlijke rechtspraak, de eigenrichting van de adel (praktijk van het duel) of de regelgeving van de gilden. Aan deze paar voorbeelden zien we dat centralisatie niet een onveranderlijke grootheid is, dat ze niet moet worden opgevat als een statisch fenomeen, en dat ze een proces vormt dat men niet los kan zien van de specifieke historische en institutionele context waarbinnen ze zich voltrekt. Men is nimmer voor- of tegenstander van (de)centralisatie *dans l'absolu*, maar altijd van vergroting of verkleining van de macht van deze of gene centrale institutie ten opzichte van een specifieke huidige of vroegere situatie die men verwerpelijk dan wel verkieslijk acht, en waarover men met anderen in een discussie is verwikkeld. Zo was Bonald met zijn revolutionaire tegenstanders en zijn contrarevolutionaire medestanders verwikkeld in een debat over de merites van de vrijheden die de provincies, de adel en andere intermediaire machten eens hadden genoten, en die deels door de koningen, deels door de Revolutie waren afgeschaft.

Conservatisme: politieke stroming die een maatschappij nastreeft waarin niet de rechten van het individu centraal staan, maar tradities en traditionele gemeenschappen, zoals de kerk, de beroepsgemeenschap en de familie. De term 'conservatisme' duikt voor het eerst op in december 1851, wanneer de notabelen van de "parti de l'Ordre", afgeschrikt door de republikeinse opstand tegen de staatsgreep van Louis-Napoléon, zich rond de nieuwbakken keizer scharen. De term is afgeleid van het woord 'conservateur' (Frans voor: conservatief). Als naam voor een 'partij' komt dat woord in de mode in 1818, wanneer Bonald de krant 'Le Conservateur' opricht. Aanvankelijk is het dus synoniem met 'contrarevolutionair', maar vanaf 1851 wordt het in een bredere betekenis gebruikt.

Het conservatisme in de angelsaksische landen, dat teruggaat op Edmund Burke en de Schotse school (Ferguson, Hume, Smith), is in economisch opzicht liberaler en in politiek opzicht gematigder dan het conservatisme op het Europese vasteland en in Latijns-Amerika, dat - historisch gezien - in alle opzichten (politiek, sociaal, cultureel, religieus én economisch) principieel antiliberaal is. Het continentaal conservatisme put zijn inspiratie uit de Duitse Romantiek en, zeker waar het de Latijnse naties betreft, uit de ideeën van Louis de Bonald en Joseph de Maistre. Het Amerikaanse *neo*conservatisme is feitelijk geen conservatisme doch een democratisch en liberaal imperialisme dat de geest van de Franse Revolutie *manu militari* zoekt te verbreiden in landen als Afghanistan en Irak.

Constitueren: vertaling van het Franse werkwoord 'constituer'. Dit werkwoord wordt aanvankelijk slechts pronominaal gebruikt in de betekenis van 'prendre *rang* dans une cité'. (Cf. trefwoord 'constituer' in de *Dictionnaire historique de la langue française*. Le Robert, Parijs, 1992). Later zetten zich nieuwe sedimenten af op dit hiërarchische substraat, dat niettemin door blijft schemeren bij Furetière en Montesquieu. De *Dictionnaire universel* van Furetière geeft als eerste betekenis van 'constituer': 'establir, mettre en un certain estat'. De term 'estat' heeft tijdens het ancien régime de dubbele betekenis van 'toestand' en (sociale) 'stand'. 'En termes de physique, [constituer] signifie, assembler des parties pour en composer un tout'. De fysieke assemblage is niet het product van willekeur, maar conformeert zich aan de natuur, de natuur van de presocratici en Galenus: 'C'est ce mélange des quatre élements qui constituë tous les corps. Il est impossible qu'un concours fortuit d'atomes constituë un corps parfait, un corps animé'. Van het fysieke domein sijpelt de term door naar het politieke domein: '(Constituer) se dit figurément des choses morales, des parties qui composent un corps politique'. Daarnaast onderscheidt Furetière de betekenis van 'placer, mette en certain lieu, en certain point'. Volgens de *Dictionnaire historique de la langue française* wordt het woord 'constituer' eerst aan het eind van de achttiende eeuw gebruikt ter aanduiding van een scheppende politieke wilsact. Zo proclameert de Nationale Vergadering zich in 1791 tot 'Constituante'.

Contrarevolutie: aanduiding voor het politiek verzet van leden van de traditionele elites (met name adel en geestelijkheid) tegen het Franse revolutionaire regime (vanaf 1789/1791). Na de Franse Revolutie zet deze historische contrarevolutie zich voort in een 'contrarevolutie' die een aantal transformaties ondergaat, zoals het ultraroyalisme, het legitimisme, de opkomst van het nationalisme, het boulangisme, de affaire Dreyfus, de *Action française*, de opkomst van het fascisme, de Tweede Wereldoorlog, Vichy, de zuiveringen die daarop volgen, het amalgaam dat die zuiveringen creëren, en de opkomst van het *Front National*. Zie Gengembre, *op. cit*., p. 18, noot 13. Elk van deze episoden drukt haar stempel op de 'contrarevolutie' en doet haar van karakter veranderen. De in legergroen gehulde 'contrarevolutionaire' militie van kolonel Château-Jobert, het 'contrarevolutionair' literair bulletin *Lecture et Tradition* en de 'contrarevolutionaire' *Revue de la politique française* van de voormalige collaborateur Henri Coston hebben dan ook niet al te veel gemeen met de doctrine van Bonald.

'Alourdie de toute l'expérience idéologique de la droite conservatrice et de certains courants d'extrême-droite, [la Contre-Révolution] n'est plus celle du splendide isolement'. Gérard Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989, p. 12; *ibidem*, p. 105: 'Cette extrême-droite connaîtra de multiples métamorphoses, où la Contre-Révolution perd l'essentiel de ses caractéristiques. L'histoire posthume de la Contre-Révolution est un précis de décomposition pour des recompositions autres. Les contre-révolutionnaires se figent en ancêtres. On le sait, les pères-fondateurs de toute obédience ne se reconnaîtraient guère dans leurs héritiers'.

Corporatie: Olivier-Martin is een van de vele corporatisten die de term 'corporation' niet alleen in de restrictieve betekenis van gilde gebruiken, maar ook in de algemener betekenis van 'tout groupement intermédiaire organisé dans l'Etat avec la permission du souverain'. Gebruikt men het woord, zoals tijdens het ancien régime gebruikelijk was, in deze brede betekenis, dan wordt het synoniem met termen als *communauté*, *compagnie*, *collège*, *ordre* (stand, orde), *état* (stand), *établissement* en *personne de mainmorte*. Fr. Olivier-Martin, *L'organisation corporative de la France de l'ancien régime*. Sirey, Parijs, 1938, p. 473-474. Behalve de gilden rekent Olivier-Martin dus ook de universiteiten en academies, de handelscompagnieën, de kamers van koophandel, de orden van advocaten en notarissen, de hooggerechtshoven en de koopbare ambten tot de corporaties.

Wat al die verschillende organisaties van het ancien régime volgens Sewell gemeen hadden, is het ensemble van de volgende kenmerken: hiërarchie, interne repressie en controle, permanent en erfelijk lidmaatschap, religiositeit (verering van een patroonheilige), particularisme, solidariteit, rivaliteit met andere corpsen, en een zekere participatie in het publiek functioneren van de staat, die tot uitdrukking kwam in een electorale functie (verkiezing van de Staten-Generaal), deelname aan publieke ceremonieën, medeverantwoordelijkheid voor de heffing en afdracht van belastingen, en verzorging van de stadswacht. De gilden, concludeert Sewell, maakten tijdens het ancien régime in ieders perceptie onlosmakelijk deel uit van de monarchale constitutie. William Sewell, *Gens de métier et révolutions. Le langage du travail de l'Ancien Régime à 1848*. Aubier Montaigne, Parijs, 1983, p. 56-62.

Olivier-Martin, Sewell en Kaplan volgen de opvatting van de *parlements*, zoals verwoord in de beroemde remonstrantie van Antoine-Louis Séguier, advocaat-generaal bij het *parlement* van Parijs, naar aanleiding van de *lit de justice* van 12 maart 1776. Zie de *Remontrances du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*, editie Jules Flammermont, Parijs, 1888-1898, 2–4 maart 1776, 3:319, 312.

Volgens Vardi moet de supra-economische functie van de gilden worden gerelativeerd. Liana Vardi, 'The abolition of the guilds during the French Revolution', in: *French Historical Studies*, vol. 15, nr. 4, herfst 1998, p. 704-717.

Bonald gebruikt het woord 'corps' c.q. 'corporation' vrijwel altijd in de brede, algemene betekenis en benadrukt, net zoals de *parlements*, hun supra-economische functie.

Corporatisme: streven om het gildensysteem van het ancien régime weer in ere te herstellen, danwel een nieuwe economische en/of politieke orde te vestigen die nochtans de corporatieve geest van dit systeem ademt doordat het de maatschappij structureert op basis van beroepsgemeenschappen.

In Franse contrarevolutionaire, katholieke kringen vormt het corporatisme een constante. Tijdens het Restauratietijdperk verdedigden ultra's als Bonalds boezemvriend baron de Frénilly er bijvoorbeeld een economisch corporatisme. Hun ideologische opvolgers, de legitimisten, doen dat tot op heden. Enkele voorbeelden van legitimistische pleitbezorgers van een economisch corporatisme zijn de *comte* de Chambord (*Lettre aux ouvriers*, 1865), Maignen, La Tour du Pin, De Mun en (in België) Périn. Zij allen zijn boegbeelden van de katholieke sociale beweging, die op Europees niveau wordt gecoördineerd door de Unie van Fribourg, en die vervolgens haar consecratie krijgt in pauselijke encyclieken die het corporatisme propageren (*Rerum Novarum*, 1891; *Quadragesimo Anno*, 1939) en in de katholieke sociale leer. Mede onder hun invloed bereikt het corporatisme eind negentiende eeuw een eerste hoogtepunt. (De bibliografie van H. Blanc, die dateert van 1885, telt 1.141 titels over de corporaties. Geciteerd door Emile Coornaert, *Les corporations en France avant 1789.* Gallimard, Parijs, 1968, p. 299).

In hun kring woedde eind negentiende eeuw een interpretatiestrijd rond het corporatisme: tegenover de etatistische 'school van Luik' stond de anti-etatistische 'school van Angers'. (Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Boom, Meppel, 1986, p. 160). Beide scholen, de ene in de persoon van La Tour du Pin, de andere in de persoon van Périn, beriepen zich op Bonald. Inzoverre La Tour du Pin een exponent van de etatistische variant was, maakt Klinck een taxatiefout wanneer hij schrijft dat 'through the work of the Marquis de la Tour du Pin and others in the 1870 and 1880s, Legitimism promoted the idea of a liberal kind of corporate state: one in which the economy would be organised into self-directed corporations of owners and workers' (David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 229).

De etatistische variant van het corporatisme nam in de twintigste eeuw een extreme vorm aan toen dictators de corporaties instrumentaliseerden ten behoeve van hun eigen, totalitaire of autoritaire doeleinden. Voorbeelden van zulke dictators waren Mussolini, Hitler, Primo de Riveira, Franco, Salazar, Getúlio Vargas, Péron en de leiders van het regime van Vichy. Door toedoen van de dictators beleefde het corporatisme een tweede hoogtepunt, maar raakte het wel in diskrediet onder democraten.

Klinck presenteert Bonald als een voorloper van het staatscorporatisme van Vichy en van de Italiaanse fascisten. Bonald, Vichy en het Italiaanse fascisme plaatst hij tegenover het 'liberaal' corporatisme van La Tour du Pin: 'Bonald's understanding of corporations and groups however, prefigures the later statist variety of corporatist theory, which appeared in France at the beginning of the twentieth century and then gained prominence in Italian fascism. Within France, it was the Vichy Regime's endeavour to create state-directed organisations for a wide variety of activitities, so that no one's life would be unsupervised, which best represents the fulfillment of Bonald's corporate ideal'. *Op. cit*., p. 229.

Wat het legitimistisch corporatisme (in zowel zijn anti-etatistische variant als de meer etatistische van La Tour du Pin) gemeen heeft met het extreem etatistisch corporatisme van Vichy, is dat zij allebei het ontstaan van de corporaties voorstellen als een spontaan proces. Voor het discours van de *vichyssois*, zie Jean Paillard, *1940-1944, La révolution corporative spontanée. Solution d'actualité*. Éditions du Vivarais, Annonay, 1979. Dezelfde voorstelling zien we bij Alain Cotta, *Le corporatisme*. Presses universitaires de France, Parijs, 1984, p. 90.

Door de associatie met het staatscorporatisme van de dictators raakte de term corporatisme na de Tweede Wereldoorlog besmet, en gingen democraten de voorkeur geven aan de term 'neo-corporatisme'. Dat is ironisch, want in de jaren 1930 was die term reeds gebruikt door corporatisten van de oude stempel, zoals E. Lousse (*Corporatisme et néo-corporatisme*. Leuven, 1936) en G. Pirou (*Néo-libéralisme, néo-corporatisme, néo-socialisme*. Parijs, 1939). Toch zette het gebruik van de term door, vooral onder sociaal-wetenschappers. Anderen bedachten weer andere nieuwe termen, zoals 'geconcerteerde actie', 'overlegeconomie', 'harmoniemodel', 'Rijnlands model' en 'poldermodel'.

Deïsme: Verlichtingsdoctrine volgens welke God weliswaar de architect is van het universum, maar zich er, sinds hij dit raderwerk heeft ontworpen, niet meer actief mee inlaat.

Extreemrechts: containerbegrip voor alle groeperingen die zich dermate rechts in het politieke spectrum bevinden dat men ze politiek niet correct acht. Van de term gaat de suggestie uit dat die groeperingen samen een homogene eenheid vormen. In feite echter worden zij gekenmerkt door een enorme diversiteit. Immers, behalve radicale splintergroeperingen (van fascisten of nazi's bijvoorbeeld) omvat 'extreemrechts', althans in Latijnse en katholieke landen (Frankrijk, Vlaanderen, Polen, Zuid-Europa, Latijns-Amerika), ook royalistische en traditionalistisch katholieke stromingen van veel behoudender signatuur.

De term 'extreemrechts' is in historisch opzicht een fluctuerend begrip. Die fluctuatie hangt samen met twee feiten:
(1) De term verwijst naar een extreem op een continuüm, namelijk het links-rechts-continuüm.
(2) De coördinaten van dit continuüm verschuiven in de loop van de negentiende en twintigste eeuw sterk.
Het tweede feit laat zich als volgt empirisch illustreren.

De tegenstelling tussen links en rechts ontstaat in 1788: gedurende de tweede *Assemblée des Notables* rijst er een tegenstelling tussen de (rechtse) *parti aristocrate* en de (linkse) *parti patriote* of *parti national*. Formeel echter ontstaat de tegenstelling tussen links en rechts op vrijdag 28 augustus 1789 in de *Assemblée nationale*, wanneer de patriotten die voor het koninklijk veto stemmen rechts van de voorzitter plaats nemen, terwijl de patriotten die tegen het veto zijn, links gaan zitten. Vanaf dat moment worden dus de *monarchiens* (het oude centrum) met de *aristocrates* (het oude rechts) geamalgameerd tot een nieuw 'rechts'. Vanaf 1791 gaat men tot 'rechts' ook de patriotten rekenen die tegen het veto hadden gestemd, maar voorstander zijn van een constitutionele monarchie. Het links van 1789-1790 wordt dan samen met het oudere rechts (*monarchiens* en *aristocrates*) een nieuw 'rechts'. Bij dit rechts voegt zich in 1792 het deel van het nieuwe links dat tegen de berechting van de koning stemt: zo ontstaat er wederom een nieuw 'rechts', bestaande uit het links van 1791, het links van 1789-1790, het centrum van 1789 en het rechts van 1788. Bij dit nieuwe 'rechts' voegt zich in 1793 het

deel van het nieuwe links dat zich gegroepeerd heeft rond Danton. Het 'rechts' van 1793 omvat dus het links van 1792, het links van 1791, het links van 1789-1790, het centrum van 1789 en het authentieke rechts, dat van 1788-1789. Dit proces, dat zich voltrekt binnen de korte termijn van de Franse Revolutie, herhaalt zich gedurende de veel langere termijn van de negentiende en twintigste eeuw: vanaf 1848 geldt in Frankrijk het orleanistisch liberalisme, dat dan links wordt ingehaald door de republikeinen, als 'rechts'. Vanaf 1851 geldt ook het bonapartisme, dat dan eveneens links wordt ingehaald door de republikeinen, als 'rechts'. Vanaf circa 1892 geldt hetzelfde voor de rechtervleugel van het republikanisme, dat links wordt ingehaald door het radicalisme. De radicalen worden 'rechts' wanneer zij links worden ingehaald door de socialisten. Dit blijkt uit overzichten van de geschiedenis van rechts, zoals Jean-François Sirinelli, *Les droites françaises. De la Révolution à nos jours*. Gallimard, Parijs, 1992. De ironie wil dat de socialisten er op hun beurt door de communisten van worden beschuldigd 'rechts' te zijn, terwijl de communisten weer door trotskisten en anarchisten als 'rechts' worden bestempeld. Begrippen als 'links' en 'rechts' zijn dus niet alleen vanuit een diachrone optiek bezien relatief, ze zijn dat ook wanneer men ze bekijkt vanuit een synchroon perspectief: wat voor iemand 'links' of 'rechts' is, hangt blijkbaar sterk af van waar hij zichzelf in het politieke spectrum bevindt. Men zal nu begrijpen waarom de hedendaagse legitimisten, die de nazaten zijn van de 'aristocrates' van 1788-1789, zichzelf als het enige *echte* rechts beschouwen. Deze legitimistische visie wordt verdedigd door Stéphane Rials (*Révolution et contre-révolution au dix-neuvième siècle*. DUC/Albatros, Parijs, 1987), Yves-Marie Adeline (*La droite piégée*. Communication & Tradition, Parijs, 1996; *La droite où l'on n'arrive jamais*. Sicre, Parijs, 2000). Wanneer men de redenering van deze beide auteurs consequent doorvoert, zou men zelfs de *Action française* als links moeten beschouwen.

Als gevolg van de voortdurende uitwaaiering van het politieke spectrum ter linkerzijde werd het links van eergisteren het rechts van gisteren, en wordt het rechts van gisteren het extreemrechts van vandaag. Het proces van voortdurende 'verlinksing' van de categorie 'rechts' heeft er bijvoorbeeld toe geleid, dat de idee van een gemengd regime (met een erfelijk Hogerhuis), dat ten tijde van de *Chambre introuvable* (1814-1815) als (extreem)links gold, tegenwoordig als extreemrechts wordt beschouwd.

Houdt men met dit soort verschuivingen geen rekening, dan wordt 'extreemrechts' onvermijdelijk een vergaarbak van allerlei stromingen die vroeger als gewoon rechts of als links werden aangemerkt, maar die ons een-en-twintigste eeuwers vagelijk aan bepaalde twintigste-eeuwse ideologieën zoals het fascisme en nazisme doen denken, of die we, gemeten naar onze hedendaagse, mede door de ervaringen van de twintigste eeuw gevormde politieke maatstaven, niet correct vinden.

Zulk een vergaarbak vindt men bij Ariane Chebel d'Apollonia (*L'extrême-droite en France. De Maurras à Le Pen*. Editions Complexe, Brussel, 1996), die de volgende categorieën allemaal tot 'extreemrechts' rekent: het rechts van 1789 (d.w.z. de contrarevolutie), het liberalisme van Burke en Mallet du Pan, het ultraroyalisme (1814-1830) en het legitimisme (1830-heden), die het oude contrarevolutionaire rechts voortzetten, het orleanisme (dat gedurende het Restauratietijdperk links is), het bonapartisme (dat overwegend republikeinse wortels heeft), het republikeins nationalisme van de *Ligues*, het antidreyfusisme, de beweging rond (de republikeinse) generaal Boulanger, het driemanschap Taine, Barrès, Maurras (de drie voornaamste inspiratoren van het gaullisme), de revolutionair-syndicalisten Sorel en Berth, proletarisch rechts, de neo-traditionalistische *Action française*, het katholiek republikanisme van Castelnau, het fascisme (bedenksel van Mussolini, leider van de linkervleugel van de Italiaanse socialisten), de partijen van de ex-communist Doriot, de ex-socialist Déat en de ex-revolutionair-syndicalist Valois, het nationaal-socialisme, het regime van Vichy (regime dat langs democratische weg wordt geïnstalleerd door heel rechts plus een deel van de socialisten, maar dat wordt gedomineerd door militanten van de *Action française* en door conservatieve katholieken), de Franse collaborateurs met het nazibewind, de beweging *Cité catholique* (die de Franse tak is van *Opus Dei*), allerlei andere katholieke groeperingen die zich verzetten tegen de hervormingen van Vaticanum II, de middenstandsbeweging van Poujade, de tegenstanders van De Gaulles Algerije-politiek, het neoheidendom van *la Nouvelle Droite* en van Alain de Benoist (die deel uitmaakt van de derde wereldbeweging), de ultraliberale *Club de l'Horloge*, het solidarisme (dat via Léon Bourgeois teruggaat op Durkheim), het nationalistisch populisme van Le Pen en Mégret, en tenslotte het 'neo-legitimisme' van Philippe de Villiers.

Fascisme: Wanneer men kan staven dat het gedachtegoed van een denker elementen bevat die later ook in het moderne fascisme opduiken, en dat er transmissiemechanismen zijn geweest waardoor die elementen op het moderne fascisme zijn overgedragen, is er op zich niets mis mee om die denker als een voorloper van het moderne fascisme te bestempelen. Wanneer men echter verzuimt erbij te vertellen dat die elementen (deels) ook in andere ideologieën op zullen gaan duiken, of wanneer men de overige elementen van het gedachtegoed van de denker buiten beschouwing laat, dreigt men echter een eenzijdig beeld van die denker te creëren. Het risico bestaat dan dat bijvoorbeeld Montesquieu gereduceerd wordt tot een (proto)liberaal, of Rousseau tot een totalitarist.

Zulk een selectieve beeldvorming doet zich thans ook voor bij Bonald: het eenzijdige beeld dat Bonald een voorloper van het fascisme was, dreigt te zeer te gaan domineren. Dit is deels te wijten aan een studie van

David Klinck, *The French Counterrevolutionary Theorist Louis de Bonald (1754-1840)*, Peter Lang, New York, 1996. Net zoals de fascisten, beweerde Klinck, achtte Bonald de samenleving volstrekt maakbaar en voerde hij de idee van centralisatie tot in het extreme door (p. 6-7, p. 85). Zijn 'verlangen dat het publieke of politieke diep doordrong in de privé-sfeer' zou een 'voorafschaduwing' vormen 'van het totalitaire fascisme van de twintigste eeuw' (p. 91). Zijn 'neiging om God en de religie te assimileren met de maatschappij' (p. 86) zou wijzen op een 'pantheïstisch godsbegrip', vergelijkbaar met dat van de Duitse romantici, die andere 'voorlopers van het fascisme'. En zijn 'autoritair collectivistische natietheorie' (p. 8), die 'wezenlijk van etnische aard' zou zijn en dus 'verwant aan het nationalisme van de Duitse romantici en Hegel' (*idem*) zou een pleidooi zijn voor de 'volledige onderwerping van individuen en groepen aan de natiestaat' (*idem*), kortom 'een prefiguratie van het autoritair nationalisme en het fascisme'.

Zijn centrale these dat Bonald geen conservatief was maar een voorloper van het moderne fascisme, die hij eerst op p. 6-7 van zijn boek ontvouwt, ondergraaft Klinck zelf reeds op de eerste bladzijde. Daar stelt hij namelijk dat er een verwantschap ('resonances') bestaat tussen Bonald en het conservatisme. Hij maakt het nog erger door het eerste hoofdstuk van zijn boek de titel 'Bonald's *Conservative* Revolution' mee te geven (cursivering R.A.). Van deze titel gaat opnieuw de suggestie uit dat Bonald een conservatief was. De paradoxale term 'conservatieve revolutie' schept bovendien verwarring, doordat hij reminescenties oproept aan de onder de Weimarrepubliek actieve beweging der *konservative Revolution* van Ernst Junger, die volgens sommige auteurs de weg zou hebben gebaand voor het nazisme. Wat Klinck, wanneer men op de inhoud van zijn eerste hoofdstuk afgaat, met de titel daarvan lijkt aan te willen geven, is echter veeleer dat Bonald de Franse Revolutie steunde zolang die in zijn ogen een melange was van 'something old, something new' (p. 20), dat zijn steun werd ingegeven door een typisch conservatief verlangen naar regionaal particularisme, en dat zijn aanvankelijk enthousiasme voor de omwenteling in de loop van de tijd plaats maakte voor bezorgdheid en afkeer. Met de agenda van de Duitse *konservative Revolution* heeft dat weinig uit te staan.

Klincks these dient overigens te worden begrepen als een reactie op de Bonald-interpretaties van Nisbet en Reedy, die de contrarevolutionair als een volbloedconservatief afschilderen. (Robert Nisbet, 'Conservatism and Sociology', *American Journal of Sociology*, september 1952, p. 173-174. Nisbet, 'De Bonald and the Concept of the Social Group'. *Journal of the History of Ideas*, juni 1944, p. 315-331. Walter Jay Reedy, *The Metaphysics of Authority: Louis de Bonald's Conservative World-View*. Proefschrift University of California, Santa-Barbara, 1976). Nisbet en Reedy zijn overigens niet de enigen die Bonald als een rasechte conservatief aanmerken. Men vindt dat predikaat ook in handboeken over het conservatisme (Jerry Z. Muller (*Conservatism: An Anthology of Social and Political Thought from David Hume to the Present*. Princeton University Press, 1997; Paul Cliteur (*Conservatisme en cultuurrecht*. Amsterdam, 1989), bij moderne conservatieven die Bonald als respectabel (maar door hen soms onbegrepen of zelfs ongelezen) denker *post mortem* bij hun beweging inlijven (Russell Kirk, Nicholas Davidson, Lawrence Auster) en bij mensen die zich juist tegen het conservatisme afzetten, zoals de liberaal Friedrich von Hayek in 'Why I am not a Conservative' (epiloog bij *The Constitution of Liberty*. University of Chicago Press, 1960). Dit is de 'communis opinio' waartegen Klinck ten strijde trekt. Die strijd is op zich verdienstelijk: Klincks constatering dat Bonald in bepaalde opzichten geen conservatief was, is juist, ook al zijn de argumenten waarmee Klinck die constatering tracht te onderbouwen, ten dele discutabel. De conclusie die hij uit zijn constatering trekt ('Bonald is een voorloper van het fascisme') behoeft echter de nodige nuancering.

In principe zijn er twee manieren om het eenzijdige beeld van 'Bonald de fascist' bij te stellen. De eerste komt erop neer dat ook die elementen uit Bonalds gedachtegoed worden belicht welke in het moderne fascisme *niet* voorkomen. (Dit veronderstelt uiteraard dat eerst duidelijk is wat onder 'fascisme' moet worden verstaan; de meest gezaghebbende definitie van het fascisme is die van Robert Paxton: 'Fascism may be defined as a form of political behavoir marked by an obsessive preoccupation with community decline, humiliation or victim-hood and by compensatory cults of unity, energy, and purity, in which a mass-based party of committed nationalist militants, working in uneasy but effective collaboration with traditional elites, abandons democratic liberties and pursues with redemptive violence and without ethical or legal restraints goals of internal cleansing and external expansion').

De tweede manier om het eenzijdige beeld van 'Bonald de fascist' bij te stellen houdt in dat wordt getoond welke elementen uit Bonalds gedachtegoed door denkers en bewegingen zijn 'opgepikt', op welke wijzen zij deze elementen hebben geherinterpreteerd, en hoe zij die elementen, samen met andere, hebben geïntegreerd in nieuwe, andersoortige gehelen.

De eerste exercitie loopt als een rode draad door de hoofdstukken II tot en met XVIII van dit proefschrift. De tweede exercitie wordt gerealiseerd in de Nabeschouwing over de receptie van Bonald.

Doordat Hannah Arendt, Michel Foucault, Bernard Henri-Lévy en een reeks andere auteurs Boulainvilliers verdediging van de feodale adel als 'racistisch' aanmerkten, staat deze aristocraat tegenwoordig in een kwade reuk. Zie Arendt, *Origins of Totalitarianism.* Meredian Books, Cleveland/New York, 1951. In dit werk herleidt Arendt het moderne racisme tot een idee dat in de achttiende eeuw gemeengoed was bij Boulainvilliers en andere Franse edelen: het idee dat zij erfelijk superieur waren aan het gewone volk. Arendt

lijkt haar redenering te hebben ontleend aan Jacques Barzun, auteur van onder meer *The French Race: Theories of Its Origins and Their Social and Political Implications* (New York, 1932) en *Race: A Study in Superstition* (1937). Na Arendt is de redenering verder uitgewerkt door André Devyver, *Le sang épuré. Les préjugés de race chez les gentilshommes français de l'Ancien Régime, 1560-1720.* Editions de l'Université Libre de Bruxelles, Brussel, 1973. Michel Foucault bespreekt Boulainvilliers in *Il faut défendre la société*. Gallimard/Seuil, Parijs, 1997 (1976). Bernard Henri-Lévy behandelt hem in *L'idéologie française*. Grasset, Parijs, 1981.

Ortega y Gasset scheert Bonald en Joseph de Maistre over één kam met het twintigste-eeuwse collectivisme: 'La création caractéristique du XIXe siècle a été […] le collectivisme. C'est la première idée que ce siècle invente, dès sa naissance; et cette idée n'a fait que grossir au cours de ces cent années jusqu'à inonder l'horizon tout entier. […] Cette idée est d'origine française. Elle apparaît pour la première fois chez les archi-réactionnaires de Bonald et de Maistre'. (José Ortega y Gasset, *La révolte des masses*, voorwoord van 1937. Vertaling Louis Parrot, Stock, Parijs, 1961. Geciteerd door Philippe Barthelet (red.), *Joseph de Maistre*. Reeks 'Les dossiers H', L'Âge d'Homme, Parijs, 2005, p. 752). Zo ook Georg Lukacs, *History and Class Consciousness*. MIT Press, Cambridge, 1971 (1923); Julien Benda, *La trahison des clercs*. Reeks 'Les cahiers rouges', Grasset, Parijs, 2003, p. 18, 27 (oorspronkelijke uitgave in 1927); Harold Laski, *Authority in the modern state*. Batoche Books, Kitchener (Ontario), 2000. ('It is but within recent times', schreef Laski in 1919, tijdens de hoogtijdagen van de *Action française*, 'that the value of [Bonald's] uncritical and uninspired dogmatism has been fully understood' (p. 61). Degenen die Bonald 'eerst volledig begrijpen', zijn volgens Laski nationalisten als Maurras en Barrès. 'It is', schrijft hij over hun gedachtengoed, 'the spirit of Bonald' (p. 80).

Berucht in dit opzicht is Zéev Sternhell. Deze auteur bestempelt bijna alles wat zich tijdens het Interbellum noch tot het socialisme noch tot het liberalisme of kapitalisme bekende, als fascisme. Op grond van Sternhells definitie zou men De Gaulle, de Franse jagerspartij en ook boer Koekoek als 'fascistisch' moeten aanmerken. Zie o.a. Sternhells *Maurice Barrès et le nationalisme français*. Complexe, Brussel, 1985; *Ni droite, ni gauche. L'idéologie fasciste en France*. Brussel, 1987 plus nog twee edities. Amerikaanse versie: *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France*; met Mario Sznajder en Maia Asheri, *Naissance de l'idéologie fasciste*, 1989. Engelse vertaling: *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Princeton University Press, l989, l994. Spaanse vertaling: *El nacimiento de la ideología fascista*. Siglo, Madrid, 1994. Italiaanse vertaling: *Nascita dell'ideologia fascista*. CDE, Milaan, 1995. Duitse vertaling: *Die Entstehung der faschistischen Ideologie*, 1999; *La droite révolutionnaire, 1885-1914. Les origines du fascisme*. Seuil, Parijs, 1993. Italiaanse vertaling: *La destra rivoluzionaria. Le origini francesi del fascismo 1885-1914*, 1997; *L'éternel retour. Contre la démocratie: l'idéologie de la décadence*, 1994; *La France entre nationalisme et fascisme*, 2000.

In zijn *Les anti-Lumières, du XVIIIe siècle à la Guerre Froide* (Fayard, Parijs, 2005) presenteert Sternhell een 'genealogie' in drie etappes: etappe 1 is het gedachtegoed van Herder, Burke en Bonald *cum suis*; etappe 2 is het denken van Renan, Taine, Barrès, Sorel, Spengler, Meinecke, Maurras, Drumont en Proudhon; in etappe 3 tenslotte creëert Sternhell een amalgaam tussen fascisme, nazisme, Vichy, Isaiah Berlin en de Amerikaanse neoconservatieven.

Een soortgelijke 'genealogie' vinden we bij Stephen Holmes, *The Anatomy of Anti-Liberalism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1993. Van het boek verschenen een Duitse vertaling (*Die Anatomie des Antiliberalismus*. Rotbuch, Hamburg, 1995), een Spaanse (*Anatomia del Antiliberalismo*, Alianza, 1999) en een Italiaanse (*Anatomia dell'antiliberalismo*. Ed. di Comunità, Milaan, 1995). Cf. Franz Neumann (de auteur behoort tot de Frankfurter Schule) in zijn bespreking van Maistre in het oorspronkelijk in 1942 in het Duits verschenen *Béhémoth. Structure et pratique du national-socialisme*. Payot, Parijs, 1987, p. 430; David Klinck, *op. cit*., en het artikel 'The foreshadowing of the integral nationalism of Charles Maurras and the Action française', in: *History of European Ideas*, jaargang 15, 1992, pp. 327-332; Gabriele Lorenz, *De Bonald als Repräsentant der gegenrevolutionären Theoriebildung. Eine Untersuchung zur Systematik und Wirkungsgeschichte*. Peter Lang, Frankfort, 1997; Pierre Birnbaum, *La France imaginée: Déclin des rêves unitaires?* Gallimard, Parijs, 1998, 2003. Engelse vertaling: *The Idea of France*. Hill & Wang, New York, 2001; Michel Winock, *Histoire de l'extrême-droite en France*. Seuil, Parijs, 1993; Peter Davies, *The Extreme Right in France, 1789 to the Present: From de Maistre to Le Pen*. Routledge, Londen / New York, 2002; Peter Davies en Derek Lynch, *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right*; Jean Lacroix, *Vocation personnelle et tradition nationale*. Bloud & Gay, reeks 'La nouvelle journée', Parijs, 1942; Ariane Chebel d'Apollonia, *L'extrême-droite en France. De Maurras à Le Pen*. Editions Complexe, Brussel, 1996; Daniel Lindenberg, *Le rappel à l'ordre: Enquête sur les nouveaux réactionnaires.* Seuil, Parijs, 2002; David Martin-Castelnau, *Les francophobes*. Fayard, Parijs, 2002. De altermondialist Martin-Castelnau trekt een rechte lijn van Bonald naar de *Action Française*-prominent Léon Daudet, de fascist Drieu de la Rochelle, de collaborateur Rebatet en het regime van Vichy, en trekt die lijn vervolgens door naar de schrijver Philippe Sollers en de sociaal-liberale publicist Alain Minc.

Het antwoord dat men geeft op de vraag of Bonald een 'voorloper van het fascisme' was, hangt overigens mede af van de genealogie die men aan het fascisme wenst toe te kennen. Het maakt nogal uit of men,

zoals Valois en de *maurrassiens*, het fascisme beschouwt als 'l'aboutissement du mouvement de 1789' (Chebel d'Apollonia, *op. cit*., p. 199), of dat men, zoals Burrin, het fascisme definieert als de optelsom van de 'contrarevolutie', 'politiek irrationalisme' en 'het nationalisme van extreemrechts'. Philippe Burrin, 'Autorité', in: Pascal Ory (red.), *Nouvelle histoire des idées politiques*. Hachette, Parijs, 1987, p. 523-524. Gaat men uit van die laatste definitie, dan moet men Bonald, die één van de belangrijkste exponenten van de contrarevolutie was, wél tot de 'voorlopers van het fascisme' rekenen. De definitie van Burrin is echter discutabel; dit ten eerste omdat zij voorbijgaat aan de wezenlijke verschillen tussen de historische contrarevolutie en het fascisme; ten tweede omdat het fascisme ook (wat dat betreft hebben de *maurrassiens* gelijk) teruggaat op revolutionaire stromingen, zoals bijvoorbeeld het anarchosyndicalisme. Zie Pierre Milza, 'Le fascisme italien', in: Ory, *op. cit*., p. 529.

Fronde: opstand (in de jaren 1648-1653) van hooggerechtshoven, prinsen en edelen tegen de 'despotische' minister Mazarin, een Italiaanse kardinaal die gedurende de minderjarigheid van Lodewijk XIV het landsbestuur uitoefende.

Front National: Franse nationalistische partij onder leiding van Jean-Marie Le Pen, die een politiek onderdak biedt aan de tien belangrijkste (maar niet de extreemste) ideologische stromingen binnen Frans 'extreemrechts'. De stromingen die Bonald het meest claimen, zijn de nationaal-katholieke, de royalistische en de solidaristische.

De *nationaal-katholieke* stroming is de belangrijkste van de georganiseerde stromingen binnen het Front National (FN). Jean-Yves Camus, *Le Front national. Histoire & analyses*. Editions Olivier Laurens, Parijs, 1996, p. 231-251. De term 'nationaal-katholiek' gebruik ik hier in de brede zin van het woord (zie het lemma 'Nationaal-katholicisme' in dit aanhangsel, p. 466). Sinds Bruno Mégret en zijn neoheidenen samen met de meerderheid van het partijkader het FN verlieten om een eigen partij te stichten (de *Mouvement National Républicain*), is de invloed van de nationaal-katholieke stroming binnen het FN alleen maar groter geworden. De stroming omvat Madiran en diens krant *Présent*, andere in de kiosk verkrijgbare kranten als *Minute* en *Rivarol* met zijn op theorievorming gerichte annex *Ecrits de Paris*, de radiostations *Radio Courtoisie* en *Radio Silence*, universiteiten als de *Faculté Libre de Philosophie Comparée* en het *Institut universitaire Saint-Pie X*, vormingscentra als *Civitas*, boekhandels als Duquesne en Saint-Nicolas, uitgeverijen als Clovis, Téqui en La librairie lorraine, het netwerk *Chrétienté-Solidarité*, senator De Rostolan en diens *Cercle Renaissance* en de daaraan gelieerde *Cercle Tocqueville*, Bompard en diens club *L'Esprit public*, de krant *L'homme nouveau*, Daoudal en diens tijdschrift *La pensée catholique*, Beketch en diens *Libre journal de la France courtoise*, de traditionalistisch katholieke bladen *La Nef* en *Monde et Vie*, het tijdschrift *L'insurgé*, het tijdschrift *Lectures françaises*, de *Alliance générale contre le racisme et pour le respect de l'identité française et chrétienne*, de *Contre-réforme catholique*, de beweging *Cité catholique*, *L'Oeuvre française*, *L'ordre français*, ICTUS, Una Voce, Totus Tuus, Tradition catholique, de Franse tak van de anti-abortusbeweging UNEC, de *Fédération Nationale Catholique* met haar tijdschrift *L'épervier*, de *Ligue nationaliste, patriote, française, régionaliste et catholique*, Pro Ecclesia, de contrarevolutionairen van kolonel Château-Jobert en tenslotte veel integristen, sedevacantisten en reguliere traditionalisten (conservatieve katholieken zoals die van de Priesterbroederschap Sint-Petrus, die trouw zijn gebleven aan de Paus).

De *royalistische* stroming is binnen het Front National geen zaak van organisaties maar van individuen, zij het van relatief veel individuen: zestien procent van de kaderleden houdt de monarchie voor de beste regeringsvorm. Voorbeelden van royalisten die binnen het kader van het Front National opereren zijn Jean Bourdier (directeur van de FN-krant *National Hebdo*), Jean Ferré (stichter van *Radio Courtoisie*), George-Paul Wagner (advocaat van het FN, lid van het politiek bureau van de partij), Jean-Marc Varaut (advocaat van de oorlogsmisdadiger Maurice Papon), journalisten als Alain Sanders (vice-voorzitter van *Chrétienté-Solidarité*, schrijft nationalistische stripboeken en artikelen voor *Présent en* voor het extremistisch satirisch tijdschrift *Pas de panique à bord*) en Jean-François Chiappe (erevoorzitter van de *Action Française*, schrijft voor *Le Figaro Magazine* en voor *Rivarol*), Daniel Féret (stichter van het Belgische Front National), de voormalige parlementariër Le Chevallier, een aantal leden van regionale, departementale en gemeenteraden, verkiezingskandidaten en voorzitters van departementale en lokale afdelingen van het FN. Guillaume Luyt, voorzitter van de jongerenbeweging van de partij, het Front National de la Jeunesse, is een voormalig royalist. Het vormingsinstituut en het wetenschappelijk bureau van de partij worden gedomineerd door royalisten: het eerste door George-Paul Wagner en de met het royalisme sympathiserende Bernard Antony; het tweede door de legitimisten Claude Rousseau en Claude Polin (professoren politieke filosofie aan de Sorbonne) en de contrarevolutionaire historici Gourinard, Jean de Viguerie en Bernard Lugan (professor geschiedenis aan de universiteit Lyon-III). Het zijn het wetenschappelijk bureau en het vormingsinstituut die Bonald als 'maître à penser' aanmerken, overigens samen met een reeks andere denkers, zoals René Guénon, Julius Evola, Alain de Benoist en Ernest Renan. Uit de heterogeniteit van dit gezelschap blijkt dat de inspiratiebronnen van het FN zeer divers zijn. Hieruit volgt dat men geen mathematische equatie kan aanbrengen tussen de ideologie van deze partij en die van Bonald.

De derde stroming binnen het FN die Bonald claimt is zoals gezegd de solidaristische, die via Bourgeois teruggaat op het gedachtegoed van Durkheim. Sinds Jean-Pierre Stirbois, de toenmalige nummer twee van de partij, in 1988 overleed, speelt deze stroming geen grote rol meer binnen het FN.

Deze informatie is deels afkomstig uit Camus, *op. cit.*, deels van door mijzelf verrichte analyses van publicaties en websites van de genoemde groeperingen.

Het partijprogramma van het *Front National* bevat het volgende citaat uit Bonalds *Législation primitive*: 'L'État fera peu pour les plaisirs de l'homme, assez pour leurs besoins, tout pour leurs vertus'. De context waarbinnen dit citaat staat, is het chapiter in het partijprogramma dat handelt over het classicistische thema van de universaliteit: 'L'art politique consistera donc à choisir le stable au détriment de l'éphémère, le défini au détriment du vague, le rigoureux au lieu du séduisant'. Behalve Bonald citeert het partijprogramma ook andere favorieten van Maurras, zoals Bossuet, Maistre, Taine en Renan. Dat de partij, net zoals Maurras, er niet voor terugdeinst om bij denkers van heel andere richtingen leentjebuur te spelen, blijkt uit het feit dat het programma ook citaten bevat van Mathiez, Lévi-Strauss en Marcuse.

Voorgaande opsomming zou de suggestie kunnen hebben gewekt dat er een osmose bestaat tussen katholiek traditionalisme, royalisme en FN. De metafoor van een osmose is echter misleidend. De drie bewegingen mogen dan raakvlakken hebben en op individueel of organisatorisch niveau tijdelijk tactische allianties aanknopen, zij verschillen van elkaar in doctrinair opzicht, en behouden, mede daarom, elk hun zelfstandigheid.

Er zij evenmin gesuggereerd dat er een lineair verband zou bestaan tussen Bonald en het Front National, noch dat alleen aan het FN gelieerde groeperingen zich op Bonald zouden beroepen. Politici van 'gewone' partijen als Sarkozy's UMP en het klassiek-rechtse CNIP doen dat immers ook. Hetzelfde geldt voor de christen-democrate Christine Boutin en voor burggraaf Philippe de Villiers, die de voornaamste exponent is van de 'souverainistische' (d.w.z. anti-Europese) stroming binnen Frans rechts. En behalve door het Front National wordt Bonald ook wel door andere Franse nationalistische groeperingen opgeëist, zoals Renouveau français.

Fysiocraten: school van Verlichtingsdenkers die een economisch liberalisme paarden aan een politieke voorkeur voor verlicht despotisme. Waarin de fysiocraten zich onderscheidden van het modern economisch liberalisme, is dat zij meenden dat de landbouw de enig productieve sector was. Op basis van die opvatting stimuleerden de fysiocraten de agrarische innovatie, en pleitten zij voor investeringen in de landbouw. Dit aspect van hun gedachtengoed was aantrekkelijk voor grootgrondbezitters en ruralisten als Bonald.

Tot de fysiocratische school behoorden onder meer Turgot, de beide revolutionairen Condorcet en Dupont de Nemours, en Mirabeau *père*. De laatste was de vader van de revolutionaire volksmenner Mirabeau èn van de contrarevolutionaire generaal Mirabeau 'Tonneau'.

Gallicanisme: de officiële kerkpolitieke doctrine van de Franse kerkprovincie van de Rooms-Katholieke Kerk. Volgens deze doctrine was de Franse ('gallicaanse') kerkprovincie autonoom ten opzichte van het Vaticaan. De autonomie die de Franse kerkprovincie genoot duidde men aan als de 'gallicaanse vrijheden'. Eén van die 'vrijheden' was het recht van de koning om de bisschoppen te benoemen. Op het punt van de bisschopsbenoemingen, zo zou men kunnen zeggen, was de kerk volgens de gallicaanse doctrine ondergeschikt aan de staat. De mate waarin deze ondergeschiktheid moest worden doorgedreven, was echter onderwerp van debat. Tegenover de gematigde lijn van het episcopaat en de koningen stond een radicale, die tijdens het ancien régime werd uitgedragen door de jansenisten en de hooggerechtshoven, in de beginfase van de Revolutie door de voorstanders van de *constitution civile du clergé*, en gedurende het Restauratietijdperk door de liberalen en door een deel van de ultra's.

Meestal plaatst men tegenover het gallicanisme het ultramontanisme. De ultramontanen verdedigden het standpunt dat bisschopsbenoemingen puur en alleen de zaak zijn van de paus, die zijn zetel heeft 'ultra montes' (aan gene zijde van de bergen, dat wil zeggen: in Rome).

In het Restauratietijdperk gijzelen liberalen als Thiers en Odilon Barrot het gallicanisme, dat zij sterk overdrijven en zeer antiklerikaal interpreteren: zij wensen de invloed van de Kerk te breken door de Kerk volledig ondergeschikt te maken aan een liberale, antiklerikale Staat. (Henri de Moulinié, *De Bonald. La vie, la carrière politique, la doctrine*. Alcan, Parijs, 1916, p. 324; Jules Gritti, *De Bonald apologiste. L'apologétique en France, de la réaction thermidorienne à la chute de la Restauration*. Proefschrift van de theologiefaculteit van de Université catholique de Paris, 1954, p. 69). Door de antiklerikale interpretatie van de gallicaanse vrijheden werden die vrijheden, om met Maistre te spreken, in feite een gallicaanse slavernij.

Met hun gijzeling van het gallicanisme trachten de liberalen een wig te drijven tussen ultramontaanse ultraroyalisten en gallicaanse ultraroyalisten. En met succes, want dankzij het in 1826 verschenen *Mémoire à consulter* van de antiklerikaal gallicaanse ultraroyalist Montlosier slagen de liberalen erin om de ultraroyalistische coalitie op te blazen: terwijl Bonald Montlosier aanvalt, scharen de ultraroyalistische krant *Le drapeau blanc* en voormalige hoogrechters als Cottu zich, samen met liberaal links, achter Montlosier, en hult de liberale ultra Chateaubriand zich in stilzwijgen. (Volgens Toda behoren de ultra's die de zijde van Montlosier

kiezen politiek gezien tot extreemrechts. Zie zijn voetnoten 24, 25 en 26 in Bonalds *Lettres à Joseph de Maistre*, p. 63-65. Zie tevens de conclusie van Stanley Mellons *The policital uses of history. A study of the historians in the French Restoration*. Stanford, University Press, Stanford (Cal.), 1958).

Ten grondslag aan de ultraroyalistische broedertwist tussen ultramontanen en gallicanen ligt een verschil van strategisch inzicht: de gallicanen, die het episcopaat beheersen, wensen de invloed van de Kerk te versterken door vast te blijven houden aan het verbond van troon en altaar. De ultramontanen, die veel aanhang hebben onder de lagere geestelijkheid, willen die invloed versterken door de Kerk juist los te koppelen van de staat. Daartoe wensen zij de Kerk onder het gezag van de Paus te stellen, dat onafhankelijk is van de staat (zie Emmanuel de Waresquiel en Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830. Naissance de la France moderne*. Perrin, Parijs, 1996, p. 384).

Met hun antiklerikaal ultragallicanisme drijven de liberalen het gallicaanse episcopaat in het defensief en versterken zij de ultramontaniseringstendens onder de lagere geestelijkheid. Als reactie op hun gijzeling van het gallicanisme zou Bonald aan het eind van het Restauratietijdperk op kunnen zijn geschoven van een gematigd gallicanisme naar een gematigd ultramontanisme. Het ultramontanisme zou dan voor hem, net zoals voor Maistre en Lamennais, een middel zijn geworden om de onafhankelijkheid van de kerk te handhaven.

Het door de liberalen gelanceerde idee dat klerikalisme synoniem is met ultramontanisme, werd uiteraard een *self-fulfilling prophecy*. Het liberaal-katholicisme van Lamennais bracht hier aanvankelijk weinig verandering in, want het was slechts een voortzetting van het ultramontanisme, ook al bediende het zich van liberale middelen. Door de pauselijke veroordelingen van het liberaal-katholicisme ging deze stroming zich vanaf 1832 echter *tegen* het ultramontanisme keren. Toen kregen de termen 'gallicaan' en 'ultramontaan' een heel andere inhoud: de liberaal-katholieken gingen hun verzet tegen Rome funderen op de 'gallicaanse vrijheden' en werden dus 'gallicaan'. Tegelijkertijd werd de term 'ultramontaan' toen voor velen synoniem met een katholiek conservatisme dat elk compromis met de moderne liberale maatschappij uitsloot. Dit katholiek conservatisme wordt door Mayeur aangeduid met de (correctere) term 'catholicisme intransigeant'. Jean-Marie Mayeur, 'Catholicisme intransigeant, catholicisme social, démocratie chrétienne', in: *Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, maart-april 1972, p. 483-499.

Gematigde regeringsvorm (*gouvernement modéré*): door Montesquieu gehanteerde verzamelnaam voor de regeringsvormen monarchie, democratie en aristocratie. Montesquieu lijkt de term soms ook te gebruiken als synoniem voor de gemengde regeringsvorm of monarchie. Het adellijk beginsel van de eer, dat volgens Montesquieu de drijfveer (*ressort*) is van de monarchie, beschouwt hij namelijk ook als de drijfveer van de gematigde regeringsvormen: 'Dans les états monarchiques et modérés, la puissance est bornée par ce qui en est le ressort; je veux dire l'honneur, qui règne, comme un monarque, sur le prince et le peuple'. *Esprit des Lois*, boek 3, hoofdstuk 10.

Men mag aannemen dat volgens Montesquieu matiging (*modération*) hèt kenmerk is van de gematigde regeringsvormen. Hij stelt echter ook dat matiging de drijfveer is van de aristocratie (*op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 4). In de gematigde regeringsvormen is dus zowel het aristocratische principe (matiging) werkzaam als het monarchale en tegelijk adellijke principe van de eer. Hieruit kan men afleiden dat de gematigde regeringsvorm in Montesquieus optiek vooral aristocratische en monarchale trekken bezit.

In boek 5, hoofdstuk 14 van de *Esprit des Lois* assimileert Montesquieu de gematigde regeringsvorm met gemengde regimes die zijn voorzien van *checks and balances*: 'Pour former un gouvernement modéré, il faut combiner les puissances, les régler, les tempérer, les faire agir; donner, pour ainsi dire, un lest à l'une, pour la mettre en état de résister à une autre; c'est un chef d'œuvre de législation, que le hasard fait rarement, et que rarement on laisse faire à la prudence. Un gouvernement despotique, au contraire, saute, pour ainsi dire, aux yeux; il est uniforme partout: comme il ne faut que des passions pour l'établir, tout le monde est bon pour cela'.

In *op. cit.*, boek 8, hoofdstuk 8 definieert Montesquieu de gematigde regeringsvormen als het ensemble van monarchie en republiek: 'L'inconvénient n'est pas lorsque l'Etat passe d'un état modéré à un état modéré; comme de la république à la monarchie, ou de la monarchie à la république: mais quand il tombe et se précipite, du gouvernement modéré, au despotisme'. Deze opvatting zien we tijdens de Revolutie terug bij de liberaal Benjamin Constant en bij de royalist Sénac de Meilhan (Michel Toda, *Bonald, théoricien de la contre-*révolution. Clovis, Etampes, 1997, p. 176).

In *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 4 maakt Montesquieu onderscheid tussen enerzijds het *gouvernement modéré* en anderzijds de *états modérés*. Tot de laatste rekent hij daar de aristocratie en de democratie. Deze beide regeringsvormen hebben niet noodzakelijkerwijs het systeem van *checks and balances*. Aangezien dit systeem onontbeerlijk is voor vrijheid, zijn de aristocratie en de democratie niet noodzakelijkerwijs vrij: 'La démocratie et l'aristocratie ne sont point des états libres par leur nature. La liberté politique ne se trouve que dans les gouvernements modérés. Mais elle n'est pas toujours dans les états modérés'.

Gilden: stedelijke beroepsorganisaties van handelaren en ambachtslieden. Gedurende het ancien régime stonden zij in Frankrijk bekend onder verschillende namen, zoals *corps de métiers*, *jurandes* en *maîtrises*. Hoewel zij gekenmerkt werden door een grote diversiteit, hadden zij volgens Sewell de volgende karakteristieken gemeen: zij kenden aan hun leden het exclusieve recht toe om binnen een bepaalde omtrek een bepaald beroep uit te oefenen; binnen dit door de statuten afgebakende geprivilegieerde domein waakte de beroepsgemeenschap jaloers over de eerbaarheid van haar leden en over de kwaliteit van de producten die zij vervaardigden; tenslotte hadden zij allemaal een reglement dat de vorming van de leerlingen organiseerde. William Sewell, *Gens de métier et révolutions. Le langage du travail de l'Ancien Régime à 1848*. Aubier Montaigne, Parijs, 1983 (oorspronkelijke uitgave: William Sewell, *Work and revolution in France. The language of labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980).

Dat de gilden een vrij groot deel van de stedelijke economie bestreken, blijkt uit een statistiek uit 1715, die laat zien dat er in dat jaar in Parijs gilden bestonden van bontwerkers, mutsenmakers, schoenmakers, linnenmaaksters, kleermaaksters, voddenhandelaren, zijdewevers, goudstofwevers, zilverstofwevers, kantklossers, knopenmakers, hoedenmakers, helmenmakers, arkebussenmakers, zwaardenmakers, zadelmakers, sporenmakers, lakenhandelaren, wevers, lakenbereiders, textielververs, droog tafellakensnijders, vlasspinners, kaarders, touwslagers, slagers, varkensslagers, zoetwatervissers, tuigvissers, schachtvissers, zeevissers, graan- en groentehandelaren, bakkers, wijnhandelaren, kroegbazen, destilleerders, kruidbroodbakkers, pasteibakkers, wafelbakkers, wildroosteraars, koks, azijnmakers, fruit- en zuivelverkopers, poeliers, brouwers, naaldenmakers, speldenmakers, kettingmakers, maliemakers, draadtrekkers, blikslagers, grofsmeden, witijzergrofsmeden, spiraalmakers, loodgieters, messenmakers, messensliepers, hoefsmeden, koperketelmakers, tingieters, pottenbakkers, gewichtenmakers, slotenmakers, gieters, producenten van wiskundige instrumenten, oudijzerhandelaren, spijkermakers, goudsmeden, edelsteenslijpers, horloge- en klokkenmakers, goud- en zilververfijnders, goud- en zilverslagers, goudciseleerders, goud- en zilvertrekkers, leerlooiers, leerbereidende huidkopers, zeemtouwers, witleerders, leerbewerkers, leervergulders, metselaars, timmerlieden, schrijnwerkers, leidekkers, verkopers van Levanttapijten, tijkenmakers, speeltafelmakers, houtdraaiers, barbiers, pruikenmakers, boekhandelaren, drukkers, boekbinders, perkamentvergulders, perkamentmakers, kaarsenmakers, oliemakers, mosterdmakers, kruideniers, apothekers, parfummakers, verkopers van geparfumeerde handschoenen, makers van emailkralen, makers van amber-, jade- en koraalkralen, makers van houten en hoornen kralen, glasschilders, boordwevers, kazuifelborduurders, waaiermakers, spiegel-, brillen- en snuisterijenmakers, kleefpapiermakers, speelkaartenmakers, wagenmakers, stratenmakers, tuinlieden, boekettenmakers, wijnbouwers, borstelmakers, foedralen- en schedenmakers, vogelhandelaren, kuipers, koffermakers, kistenmakers, mattenvlechters, handelaars in ijzerwaren, vatenmakers, metaalgraveerders, diepdrukkers, kaatsbaanhouders, verenverkopers, vederbosmakers, opsmukkers, artsen, chirurgijns, kraamvrouwen, wisselaars, courtiers, pasmunters, valutahandelaren, woekeraars, schrijvers, dansmeesters, instrumentenspelers, luitenmakers, schilders, beeldhouwers en wapenmeesters. E. Martin Saint-Léon, *Histoire des corporations de métiers*. Presses universitaires de France, Parijs, 1941, p. 401-453.

Girondijnen: factie van revolutionaire republikeinen in de periode 1792-1794; zij stonden een minder centralistisch bestel voor, en waren politiek gematigder dan hun radicale tegenstrevers de Jacobijnen; de factie dankt haar naam aan het feit dat haar kern afkomstig was uit het departement Gironde (de streek rond Bordeaux).

Humanisme: geestelijke stroming gefundeerd op Cicero's concept van de *studia humanitatis*, dat wil zeggen: de idee dat men slechts door studie van de klassieken de intellectuele vermogens krijgt waardoor de mens het niveau van de dieren ontstijgt en werkelijk mens wordt. De klassieken zijn dan de Romeinse klassieken: Cicero voor de ethiek, Vergilius en Horatius voor de dichtkunst, Livius en Tacitus voor de geschiedenis, Quintillianus voor de grammatica.

Ideeëngeschiedenis: Alvorens mijn visie op de ideeëngeschiedenis te geven, zal ik eerst definiëren (1) wat ik precies onder 'voorloperdenken' versta, en (2) wat de inhoud en reikwijdte is van het begrip *Whig interpretation of history*.

(1) De term 'voorloperdenken' verwijst naar de neiging om, wanneer men een denker als een 'grondlegger' of 'voorloper' van iets bestempelt, uit het gedachtegoed van deze denker alleen die elementen te presenteren die geacht worden bij te dragen aan datgene waarop de denker vooruitloopt, aan datgene waarvoor hij de grond legt. Voorloperdenken is dus de neiging om het blikveld te verengen tot wat 'nieuw' is bij de denker. Als men zich ten doel stelt om alleen het nieuwe op te sporen, en duidelijk aangeeft dat men al het oude buiten beeld laat, is zulk een verenging van perspectief legitiem. Laat men na om aan te geven wat al het nieuwe is dat men buiten beschouwing laat, dan rijst echter het gevaar dat er van de denker een eenzijdig of vervormd beeld ontstaat.

Het streven om voorloperdenken te vermijden staat overigens, strikt logisch beschouwd, op gespannen voet met het streven om Bonald als voorloper van ook andere stromingen dan het fascisme neer te zetten.

(2) Het concept van de *Whig interpretation of history* dankt zijn bekendheid aan een gelijknamig werk van Herbert Butterfield. Deze Britse ideeënhistoricus bekritiseerde in dat werk de voorstelling die de *Whigs*, de Britse liberalen, gaven van de Engelse geschiedenis in het bijzonder en van de geschiedenis in het algemeen.

De *Whigs* stonden een parlementaire democratie voor. Dat was volgens hen het ideale regime, dat alle volkeren moesten overnemen. In hun ogen, stelde Butterfield, was de Engelse geschiedenis het verhaal van de opkomst van dat regime: ze was de heldhaftige strijd van 'progressieve' en 'democratische' liberalen tegen allerlei soorten absolutistische en conservatieve oppressie. De geschiedenis in het algemeen, aldus Butterfield, was volgens de liberalen de opmars van de Vooruitgang, een mars van onwetendheid en barbarij naar vrede, wetenschap en welvaart.

Volgens Butterfield was deze voorstelling van de geschiedenis niet objectief. De liberalen, betoogde hij, belichtten namelijk alleen die historische gebeurtenissen welke hadden bijgedragen aan de wording van het heden; van het heden zoals zijzelf dat zagen of wilden zien, wel te verstaan. Zij zochten als het ware het nieuwe in het oude. Al hetgeen in het oude oud was (en vaak was dat oude in zijn tijd veel overheersender dan het nieuwe) schoven zij terzijde als irrelevant. De fenomenen die de *Whigs* wèl selecteerden, de 'nieuwe', rukten zij uit hun historische context, vergrootten ze kunstmatig uit en glorifieerden ze. Aldus vertekenden zij de geschiedenis.

De tendens tot vertekening was volgens Butterfield niet voorbehouden aan de Engelse liberalen. Integendeel, volgens hem had alle geschiedschrijving de neiging om te slaan in een *whig history*. Dankzij die neiging was geschiedschrijving in veler ogen synoniem geworden met liberale geschiedschrijving: 'It has been easy to believe that Clio herself is on the side of the whigs' (*The Whig interpretation of history*, 1931, p. 1).

Butterfield lijkt niet geheel ongelijk te hebben wanneer men bedenkt dat het Vooruitgangspostulaat, ondanks de kritiek van antimodernen en postmodernisten, niet alleen wordt onderschreven door liberale historici maar ook, zij het in verschillende varianten, door historici van marxistische en anderszins linkse origine; om over de grote massa der niet-historici maar te zwijgen.

Daar komt nog bij dat het Vooruitgangspostulaat *an sich* niet centraal hoeft te staan in een *Whig interpretation of history*. Butterfields kritiek geldt immers niet zozeer het vooruitgangsoptimisme als wel het historisch determinisme. Zo beschouwd kan ook een pessimistische geschiedvisie, zoals de contrarevolutionaire lezing van de moderniteit of Spenglers theorie over de ondergang van het avondland, als een *whig history* worden aangemerkt.

(3) Zowel de *Whig interpretation of history* als voorloperdenken komen veelal voort uit onze neiging om de complexiteit van onze geschiedenis te reduceren tot wat ons, vanuit onze eigen ervaring in het heden, als reeds bekend voorkomt. Om het verleden 'objectief' te kunnen beschrijven is het nu juist noodzakelijk dat we dat heden zoveel mogelijk trachten te vergeten, het als het ware trachten 'weg te denken'. Willen we bijvoorbeeld onbevangen kunnen kijken naar de jaren 1787-1788, dan zullen we moeten doen alsof de Franse Revolutie (die het jaar daarna uitbrak) nooit is uitgebroken. Zie de opmerkingen hierover in Kinneging, *Aristocracy, antiquity and history*, p. 21. De gedachte dat men latere perioden zou kunnen vergeten of 'wegdenken', is uiteraard naïef inzoverre ons beeld van het verleden altijd onvermijdelijk wordt gekleurd door wat er na dat verleden heeft plaatsgevonden. Dit gegeven is echter relatief en impliceert bovendien niet dat men er niet naar zou moeten streven het later gebeurde te vergeten. Willen we Bonald 'objectief' benaderen, dan zullen we dus niettemin als het ware moeten vergeten dat er (een eeuw na zijn dood) het fascisme was.

De neiging om onze kennis van hetgeen er *na* een bepaalde periode is voorgevallen, op die periode te projecteren, heeft ook nog andere consequenties voor de manier waarop we ideeëngeschiedenis bedrijven. Ze leidt er bijvoorbeeld toe dat we de werken van klassieke auteurs selectief of zelfs abusievelijk lezen. Behept met onze eigen preoccupaties snijden we ons, met voorbijgaan aan de historische auteur, een auteur op maat. Selectief zijn we niet alleen in onze lezing van auteurs, maar ook in de presentatie van de 'invloeden' die deze auteurs op anderen hebben uitgeoefend. (De notie van 'invloed' is op zich reeds problematisch: ze is een waterkundige metafoor, die, zoals alle metaforen, misleidend is, ook al is ze dat minder dan aan het domein van de communicatie ontleende metaforen als 'voorbode' en 'voorloper').

Ook bij het presenteren van invloeden reduceren we de complexiteit. Dat doen we hetzij uit gemakzucht hetzij omdat we, zoals Karl Popper in zijn *Open Society and Its Enemies*, geen of onvoldoende afstand willen of kunnen nemen van onze eigen politieke voorkeuren, filosofische assumpties en eigentijdse obsessies. De historicus slaagt er dan niet in om zichzelf en zijn arbeid politiek en historisch te contextualiseren, terwijl dat toch het minste is dat van een historicus mag worden verwacht.

(Laat ik daarom, voorzover ik daar als noodzakelijkerwijs subjectief wezen toe in staat ben, expliciet de context aangeven waarbinnen ik mijn afstudeerscriptie en vervolgens dit proefschrift ben begonnen: met de val van de Berlijnse muur in 1989 viel ook het socialisme, dat in een ideologische crisis geraakte waar het nog steeds niet uit lijkt te zijn gekomen. De oude tegenstelling tussen liberalisme en conservatisme, die tot dan toe was overschaduwd door de tegenstelling tussen het socialisme en het kapitalisme, trad als gevolg van de val van de muur opnieuw aan het daglicht. In een poging hun ideologische crisis het hoofd te bieden bekeerden bovendien veel progressieven zich tot het gemeenschapsdenken of 'communitarisme'. Deze laatste beweging

leek velen nieuw, maar mij leek ze oud: had ze niet, net zoals het conservatisme, haar wortels in de Franse contrarevolutie? Die gedachte bracht mij (en tegelijkertijd Stephen Holmes en David Klinck) op het spoor van Franse contrarevolutionairen als Joseph de Maistre en Louis de Bonald. Verder interesseerde ik mij, in die hoogtijdagen van het poldermodel, voor de ideologische bronnen van het corporatisme. Eén van die bronnen was het katholiek corporatisme van de negentiende eeuw, dat eveneens leek voort te borduren op het gedachtegoed van Maistre en Bonald en andere vroeg-negentiende-eeuwse denkers. In dat gedachtegoed leken de lijnen van het conservatisme, het communitarisme en het corporatisme samen te komen met nog twee andere lijnen, die enkele jaren eerder in kaart waren gebracht door Andreas Kinneging: de lijn van het politiek classicisme en die van het aristocratisch denken. Vandaar dat ik een onderzoeksvoorstel schreef met de titel 'De aristocratische bronnen van het katholiek corporatisme'. Al gauw bleek het aantal auteurs dat ik mij voorgenomen had te lezen, veel te groot. De eerste van die auteurs was Bonald. Bij hem ben ik blijven steken: van zijn vele werken bleek alleen het eerste, dat tegelijkertijd het voornaamste is, al een heel proefschrift waard).

In onze presentatie van de 'invloed' die een auteur heeft uitgeoefend kunnen we worden gedreven door het verlangen om te laten zien dat de auteur die we bestuderen nog immer 'actueel' (en dus 'relevant') is. Dat verlangen is op zich begrijpelijk, aangezien het voortkomt uit een legitiem streven naar erkenning van onszelf en van ons werk, maar het kàn, zeker wanneer het wordt ingegeven door een ideologie die een schier paradigmatische status heeft bereikt (ik doel op de anti-humanistische opvatting dat geschiedschrijving en wetenschap maatschappelijk 'relevant' moeten zijn), tot een bewustzijnsvernauwing leiden.

Wat onze motivatie ervoor ook moge wezen, vaak laten we van de invloeden die een auteur heeft uitgeoefend, slechts een deel zien: we tonen niet het hele tableau, doch slechts een fragment. En in plaats van ze te tonen in hun interactie met andere invloeden, die er een nieuw, samengesteld geheel van maken, isoleren we ze tot een 'puur' element, om vervolgens een ononderbroken rechte lijn te trekken van dat element *à l'état pur* naar het heden. Echter, de geschiedenis der politieke ideeën loopt, net zoals overigens de geschiedenis in haar totaliteit, zelden in rechte lijnen, maar gaat bijna altijd voort in hinkstapsprongen: denkbeelden uit zeer verschillende stromingen, die op het eerste gezicht niets met elkaar te maken hebben, gaan de meest onwaarschijnlijke fusies aan en vermengen zich zo tot 'nieuwe' denkbeelden die hun eigen leven gaan leiden, dat weinig of niets meer van doen heeft met het leven van hun 'voorgangers'.

Met de ideeën van Bonald is het niet anders: ook die zijn overgeleverd aan de willekeur van hun gebruikers. Ze behoren tot het *Nachleben* van de auteur, dat 'leven na de dood' waarop de auteur zelf geen greep meer heeft en waarvoor hij dus niet verantwoordelijk kan worden gesteld: evenmin als men een zoon de misdaden van zijn vader mag aanrekenen, mag men de 'erflater' straffen voor de tekortkomingen van zijn 'erfgenamen', tenzij men wenst uit te gaan van de generaliserende notie van collectieve schuld.

Het zal de lezer duidelijk zijn geworden dat er van de 'erflater' Bonald een bepaald beeld bestaat, en dat ik beoog dat beeld bij te stellen. Voor wat Joseph de Maistre betreft heb ik dat al gedaan in mijn afstudeerscriptie over deze denker (*Joseph de Maistre, démasqué van een extremist. De politieke theorie van een moderaat monster*. Departement Politieke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Leiden, 1995) en in de inleiding van mijn vertaling van Maistres *Considérations sur la France*, verschenen onder de titel *De Satanische Revolutie* bij uitgeverij Aspekt, Soesterberg, 2003. De lijn die ik in 1995 heb uitgezet is later verder doorgetrokken door anderen, zoals: Richard Lebrun en Owen Bradley, *A Modern Maistre: The Social and Political Thought of Joseph de Maistre*. University of Nebraska Press, Lincoln, 1999; Alberto Spektorowski, 'Maistre, Donoso Cortes and the legacy of catholic authoritarianism', in: *Journal of the history of ideas*, vol. 63, nr. 2, april 2002, pp. 283-302; Graeme Garrard, 'Isaiah Berlin's Joseph de Maistre', in: Robert Worker en Joseph Mali (red.), *Isaiah Berlin and the Counter-Enlightenment*. American Philosophical Society, Philadelphia, 2003; Jean Zaganiaris, 'Joseph de Maistre est-il aux origines des doctrines totalitaires?', in: Philippe Barthelet (red.), *Joseph de Maistre*. Reeks 'Les dossiers H', L'Âge de l'Homme, Parijs, 2005, p. 800-803; Cara Camcastle, *The more moderate side of Joseph de Maistre. Views on political liberty and political economy*. McGill-Queen's University Press, Montreal, 2006.

Jacobijnen: revolutionair genootschap dat voortkwam uit de 'Bretonse club', de groep revolutionaire edelen die het initiatief nam tot de nacht van 4 augustus; in Parijs vergaderden de leden van het genootschap in het voormalige klooster van Sint-Jacob, vandaar de naam 'Jacobijnen'; naarmate de Revolutie radicaliseerde, werd de term 'Jacobijn' meer en meer een aanduiding voor de aanhangers van Robespierres schrikbewind en/of het centralistische staatsbestel dat dit bewind installeerde. In dit proefschrift gebruik ik de term 'Jacobijnen' meestal als generieke verzamelnaam voor degenen die, in de opeenvolgende fasen van de Revolutie, het meest radicaal gezind waren.

Jansenisme: rigoristische stroming binnen de katholieke kerk die teruggaat op Cornelius Jansen alias Jansenius (1510-1576), bisschop van het Vlaamse Ieper. Net zoals Calvijn predikte Jansenius een predestinatieleer. Deze en andere proposities van Jansenius, zoals de gedachte dat de paus feilbaar is en ondergeschikt aan het concilie, werden in 1713 veroordeeld in de pauselijke bul Unigenitus. ('Jansenius and Jansenism' in: *Catholic*

Encyclopaedia, editie 1917). Behalve een religieuze oppositie tegen de paus vormden de jansenisten ook een politieke oppositie tegen het koninklijk absolutisme van de Zonnekoning. Door hun relatief 'democratische' conceptie van zowel de Kerk als de Staat droegen jansenisten als *abbé* Grégoire bij aan de Franse Revolutie en aan de verwezenlijking van haar idealen: afschaffing van de slavernij, invoering van één nationale taal en stichting van een nationale en democratische katholieke kerk door de *constitution civile du clergé*. Zie Dale K. Van Kley, *Les origines religieuses de la Révolution française*. Seuil, Parijs, 2002.

Legitimisme: monarchistische, conservatieve stroming die vasthoudt aan de gedachte dat de oudste tak van de Bourbons de legitieme vorsten zijn van het Franse koninkrijk. Volgens Stéphane Rials, de voornaamste kenner van het legitimisme, was in de negentiende eeuw ongeveer een kwart van de Franse bevolking legitimist. Na de dood (in 1883) van de laatste legitimistische troonpretendent, de graaf van Chambord, ging het met het legitimisme echter snel bergafwaarts. Veel legitimisten gaven toen (met tegenzin) gehoor aan de laatste wens van de graaf van Chambord, die luidde dat zij zich bij de orleanisten zouden voegen. Anderen accepteerden, vooral na de pauselijke oproep tot een *ralliement*, de republiek, en werden aldus christen-democraat of conservatief republikeins. Een kleine minderheid, de zogenaamde *blancs d'Espagne*, weigerde zowel de Orléans als de republiek te erkennen, en erkende daarom de Spaanse Bourbons als de legitieme dynastie. Deze minderheid leeft voort in het hedendaagse legitimisme.

De huidige legitimisten zijn, net zoals vroeger, georganiseerd in *cercles*, bijvoorbeeld de *Cercle des trois lys* in Toulouse, de *Cercle légitimiste d'Ile de France,* PSB Marseille, de *Association légitimiste de la Vendée*, de *Cercle des Cadets* in Lyon, de *Cercle Louis Frotté* in Rouen, de *Cercle Duchesse de Berry* in Rodez, de *Cercle Henri IV* in Béarn, de *Cercle Les Suisses du Roi* in Normandië en een achttal *cercles* in Bretagne. Op nationaal niveau worden de *cercles* overkoepeld door de *Union des cercles légitimistes de France*. Naast de *cercles* zijn er ook andere legitimistische groeperingen, zoals de *Club Louis XX*, de *Union pour la monarchie*, de studentenbeweging *Etudiant légitimiste*, de politieke partij *Alliance Royale*, en het *Rassemblement démocrate pour une monarchie sociale et populaire*. De legitimistische pers omvat de uitgeverij *Communication et Tradition*, het 'people magazine' *Bourbons Magazine*, het universitair tijdschrift *Etudes Bourbonniennes*, een *Centre d'Etudes historiques*, het weekblad *Le Légitimiste*, het maandblad *Fidelis* en het persagentschap *Royaliste.net.online*. De legitimisten Serge de Beketch en Daniel Hamiche hebben allebei een talkshow op Radio Courtoisie. Individuele legitimisten domineren het vormingsinstituut en het wetenschappelijk bureau van het *Front National*. De royalistische schrijver Jean Raspail spreekt met romans als *Le roi au-delà de la mer* (Albin Michel, Parijs, 2000) een breed publiek aan. Afgaande op de mate van organisatorisch activisme en van politiek-filosofische inspanningen lijkt het legitimisme thans een bescheiden renaissance door te maken.

De voornaamste politiek filosoof van het hedendaags legitimisme is Yves-Marie Adeline. Deze laatste leidde het *cabinet* van de christen-democratische minister Jean Arthuis en vervolgens dat van de *Front National*-parlementariër Jean-Marie le Chevallier, maar is in 2001 zijn eigen, specifiek royalistische partij begonnen, de *Alliance royale*. Van zijn hand verschenen onder andere: *L'aube royale*. Sicre, Parijs, 1991; *Le carré des philosophes. Réponses à la crise de la modernité*. Guy Trédaniel, Parijs, 1995; *Le roi et le monde moderne*. Communication & Tradition, Parijs, 1995; *La droite piégée*. Communication & Tradition, Parijs, 1996; *Le pouvoir légitime*. Communication & Tradition, Parijs, 1997; *La droite où l'on n'arrive jamais*. Sicre, Parijs, 2000; *Le royalisme en questions (1792-2002). Perspectives pour le XXIe siècle*. L'Âge d'Homme en Editions de Paris, Parijs, 2003; *Histoire mondiale des idées politiques*. Ellipses, Parijs, 2007.

Daarnaast is er het legitimistisch universitair tijdschrift *La légitimité* (1974-1984, 1994 tot heden), waarvan de redactie bemand werd c.q. wordt door Stéphane Rials (professor rechtsfilosofie aan de universiteit Panthéon-Assas), Guy Augé (universitair docent bij Panthéon-Assas), Claude Polin, Claude Rousseau (voormalig universitair docent aan de Sorbonne), Jean-Pierre Brancourt (professor geschiedenis aan de universiteit van Tours, mede-auteur van *Le livre noir de la Révolution française*), Miguel Ayuso Torres (professor constitutioneel recht aan de pauselijke universiteit Comillas te Madrid) en Thierry Buron (universitair docent hedendaagse geschiedenis, mede-oprichter van de Parti des Forces Nationales).

Ligue: opstand (in de jaren 1585-1590) van fanatiek katholieke, Spaans gezinde edelen, hoogrechters en steden tegen de Franse koning Hendrik III. Een aanhanger van de *Ligue*, de monnik Ravaillac, vermoordde diens opvolger Hendrik IV.

Lois fondamentales: De term 'lois fondamentales' zou zijn uitgevonden door Theodorus Beza (*Du droit des magistrats*, 1574) en zou zich hebben verbreid in de jaren 1580 (Fanny Cosandey en Robert Descimon, *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*. Seuil, Parijs, 2002, p. 56). Het begrip dat met de term wordt aangeduid, zou echter teruggaan op de twaalfde eeuw (François Bluche, *L'ancien régime. Institutions et société*. Editions de Fallois, Parijs, 1993, p. 28). We vinden het begrip onder meer bij de Spaanse Jezuïet Juan de Mariana, *De rege et regis institutione* (1598) en de term bij de Franse hoogrechter Louis-Adrien Le Paige, *Lettres historiques sur les fonctions essentielles des Parlements, sur le droit des pairs et les lois fondamentales*

du royaume (1753-1754); Jean Bodin (die veeleer spreekt van 'lois du royaume') in zijn *Six livres sur la République*, boek 1, hoofdstuk 8; Lemaistre (*président* van het Parijse *parlement*) in zijn arrest van 28 juni 1583; Charles Loyseau, 'Traité des ordres et simples dignités' (1610), in: Loyseau, *Œuvres*. Compagnie des libraires de Lyon, Lyon, 1701; René-Louis de Voyer d'Argenson en Germain Chauvelin, *Histoire du droit public et ecclésiastique* (1735); Nicolas Moreau, *Plans des travaux littéraires ordonnés par SM pour la recherche et l'emploi des monuments de l'histoire et du droit public de la monarchie française*. Imprimerie royale, Parijs, 1782.

Het begrip speelt een centrale rol in het discours van de hooggerechtshoven, zoals het Parijse *parlement*, dat op 3 mei 1788 verklaart: 'La France est une monarchie, gouvernée par le Roi, suivant les lois; que de ces lois, plusieurs qui sont fondamentales embrassent et consacrent: le droit de la maison régnante au Trône, de mâle en mâle, par ordre de primogéniture, à l'exclusion des filles et de leurs descendants; le droit de la Nation d'accorder librement les subsides par l'organe des États généraux régulièrement convoqués et composés; les coutumes et les capitulations des provinces; l'inamovibilité des magistrats; le droit des cours de vérifier dans chaque province les volontés du Roi et de n'en ordonner l'enregistrement qu'autant qu'elles sont conformes aux lois constitutives de la province ainsi qu'aux lois fondamentales de l'État; le droit de chaque citoyen de n'être jamais traduit en aucune matière devant d'autres juges que ses juges naturels, qui sont ceux que la loi lui désigne; et le droit, sans lequel tous les autres sont inutiles, celui de n'être arrêté, par quelque ordre que ce soit, que pour être remis sans délai entre les mains des juges compétents'. Parlement de Paris, *Déclaration des lois fondamentales du royaume*, 3 mei 1788.

Tijdens de aristocratische prerevolutie duiken de *lois fondamentales* ook op in tal van pamfletten, zoals: *Clovis au premier Champs de Mars, ou Origine, établissement et révolution des loix fondamentales de la monarchie française* (1789, anoniem); *De la constitution française ou des lois fondamentales du Royaume* (1788/1789, anoniem); Jacques Nicolas Billaud-Varennes, *Despotisme des ministres de France, combattu par les droits de la Nation, par les loix fondamentales, par les ordonnances* (drie delen, Amsterdam, 1789).

In de contrarevolutie duikt het begrip onder meer op bij de feodaal d'Antraigues, *Exposé de notre antique et seule légale constitution française, d'après nos loix fondamentales* (1792); Nicolas Jannon, *Développement des principes fondamentaux de la monarchie française*. Neufchâtel, 1795; Joseph de Maistre, *Considérations sur la France*. Bazel, 1796, hoofdstuk 8.

Nog andere, oudere auteurs die van het begrip gebruik maken vindt men bij o.a.: André Lemaire, *Les lois fondamentales de la monarchie française, d'après les théoriciens de l'ancien régime.* Paris, 1907. Reprint Slatkine-Megariotis, Genève, 1975; William Farr Church, *Constitutional thought in 16th century France. A study in the evolution of ideas.* Harvard University Studies 47, Harvard (Mass.), 1941. Reprint Octagon Books, New York, 1969; Julian H. Franklin, *Constitutionalism and resistance in the sixteenth Century. Three treatises.* Pegasus, New York, 1969.

Monarchiens: benaming voor een groep gematigde revolutionairen in de jaren 1789-1791 die een constitutionele monarchie voorstonden; deze moest de vorm aannemen van een gemengd regime naar Engels model met een absoluut vetorecht voor de monarch. De voormannen van de *monarchiens* in de Nationale Vergadering waren de advocaten Jean-Joseph Mounier en Nicolas Bergasse en de voormalige intendant Malouet. Ran Halévi, 'Monarchiens' in: Furet/Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, deel 'Acteurs'. Flammarion, Parijs, 1992, p. 387-402.

Monarcomachen: verzamelnaam voor (deels katholieke, deels protestantse) auteurs die zich ten tijde van de Godsdienstoorlogen fel keerden tegen de opkomende absolute monarchie.

Nationaal-katholicisme: De term 'nationaal-katholiek' reserveer ik voor de stroming van katholieke traditionalisten en integristen die het katholicisme voor het hoofdkenmerk van de Franse (of Spaanse, Portugese, Argentijnse enz.) nationale identiteit houden, en die dit kenmerk gebruiken om niet-katholieke elementen (protestanten, vrijmetselaars, joden, homoseksuelen, moslims, enz.) uit te sluiten van de natie.

De term 'nationaal-katholiek' wordt ook wel, meer polemisch, gebruikt ter aanduiding van twintigste-eeuwse bewegingen (zoals de *Action française*) en regimes (zoals het regime van Vichy, het Spanje van Franco, het Portugal van Salazar) die (philo)katholicisme liëren aan het moderne nationalisme. Ik gebruik de term niet in die brede betekenis, tenzij uit de context anders blijkt.

Neoabsolutisme: Ik ontleen de term neoabsolutisme aan de hedendaagse Franse historici Waresquiel en Yvert. Zij kwalificeren Decazes en Richelieu, de beide ministers van Lodewijk XVIII, als 'neoabsolutisten' (*Histoire de la Restauration*, p. 171): 'Néo-absolutistes de coeur, nommés par le roi qu'ils considèrent comme le seul détenteur du pouvoir, ils vont, dès les premiers incidents, s'irriter de l'attitude d'une Chambre dont les

prétentions aristocratiques leur évoquent plus la Fronde et les rébellions des parlements du siècle passé que l'émergence forcée du parlementarisme'.

Het begrip 'neoabsolutisme' lijkt in het verlengde te liggen van een 'rechts-conservatieve' of 'christelijk-romantische' benadering van het absolutisme, die haar oorsprong vindt in wat Waresquiel en Yvert aanduiden als '[le] retournement historique [opéré par les ultras] qui revient à présenter la Révolution comme despotique et la monarchie comme libérale' (*op. cit*., p. 170). Men kan zich afvragen of er sprake was van een 'retournement historique'. Veeleer lijkt er sprake te zijn van een continuering van wat één van de hoofdthema's vormde van het aristocratisch liberalisme van het ancien régime: de kritiek op het 'despotisme ministériel', dat wil zeggen op de expansie van de moderne gecentraliseerde bureaucratie.

Zoals op meesterlijke wijze werd aangegeven door Tocqueville, die de 'rechts-conservatieve' benadering van het absolutisme integreerde in een aristo-democratisch liberalisme, zetten de (post)revolutionaire regimes het centraliserend werk van de oude monarchie voort. Beide soorten regimes eisten voor het centrum een absolute macht op: de soevereiniteit. Zij verschilden echter van elkaar in de wijze waarop zij die macht legitimeerden: waar Bodin nog uitging van de soevereiniteit van de vorst, kende Rousseau haar toe aan het volk. Ook verschilden zij in de limieten die zij aan de macht stelden: was de oude soevereiniteitsleer ingebed in een ontologisch-normatief stelsel van religie, lokale tegenmachten en gewoonten, de nieuwe kende een almacht toe aan het volk.

De Franse Revolutie kan om twee redenen als neoabsolutistisch worden aangemerkt. Ten eerste vernieuwde en verhevigde de Revolutie de centralisatie en uniformering die het oude absolutisme hadden gekenmerkt. Ten tweede hevelde ook zij de soevereiniteit over van de vorst naar het volk, dat zij met een almacht bekleedde die de koningen nooit hadden gekend.

In zoverre een almacht despotisch is en een door gewoonten genormeerd stelsel een garantie vormt voor de vrijheden en voor de Vrijheid, hadden de ultra's geen ongelijk. Het moderne liberalisme, dat de centrale macht wil beperken door hem te verdelen over verschillende instanties die elkaar in evenwicht houden, was volgens hen slechts een variant van het neoabsolutisme. De 'kunstmatige' deling van de macht liet naar hun oordeel onverlet dat de macht zelf minder beperkt of, zoals zij het uitdrukten, 'despotischer' was dan ooit.

Nieuwe aristocratie: Over de vraag wie er precies in het Hogerhuis en in het Lagerhuis moesten zitten, waren de *monarchiens* onderling verdeeld. Volgens hun leider Mounier moest het Hogerhuis worden bevolkt door twee categorieën leden. De eerste categorie was die van de erfelijke *pairs*, de tweede bestond uit door de adel en de clerus gekozen afgevaardigden. Het Lagerhuis tenslotte moest worden gekozen uit alle drie standen, zonder enig standsonderscheid. Jean-Joseph Mounier, *Nouvelles observations sur les Etats généraux de France*, z.p., februari 1789. Nicolas Bergasse, een andere *monarchien*, vult zijn Hogerhuis met prinsen van den bloede, met door de koning benoemde verdienstelijke personen en met vertegenwoordigers van de 'corps' van de natie, zoals de hoge adel, de hoge clerus, het leger en de hooggerechtshoven. Etienne Lamy, *Un défenseur des principes traditionnels sous la Révolution: Nicolas Bergasse, avocat au parlement de Paris, député du Tiers Etat de la sénéchaussée de Lyon aux Etats généraux (1750-1832).* Parijs, 1910, p. 119-120. Montlosier, een discipel van Boulainvilliers die niettemin overtuigd is van de noodzaak van hervormingen, en wiens positie daardoor verwant is aan die van de *monarchiens*, wil paradoxalerwijs de leden van het Hogerhuis laten benoemen door de koning. François de Montlosier, *Essai sur l'art de constituer les peuples ou examen des opérations constitutionnelles de l'Assemblée nationale de France*. Parijs, 1791, 'Projet'. Volgens Petitfils verdedigden de *monarchiens* een door provinciale vergaderingen gekozen Hogerhuis waarin niet alleen edelen zetelden maar ook notabelen, grootgrondbezitters en een 'aristocratie de la richesse et du talent'. Jean-Christian Petitfils, 'Les origines de la pensée contre-révolutionnaire', in: Jean Tulard (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité*. Perrin, Parijs, 1990, p. 27. Hun onenigheid over de samenstelling van het Hogerhuis belette de gematigden in de *Assemblée* om concrete voorstellen in te dienen. Dit falen was één van de redenen waarom hun plan voor een tweekamerstelsel sneuvelde. Bernard Manin, 'Montesquieu', in: Furet/Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992, deel 'Idées', p. 332.

De idee dat er een 'nieuwe aristocratie' nodig is, vormt een constante in het negentiende-eeuwse Franse liberalisme. Het criterium op grond waarvan men kan bepalen wie tot de nieuwe aristocratie behoort, is voor de meeste liberalen de rede. Velen (Sieyès, de *monarchiens*, de *thermidoriens*, Benjamin Constant, Madame de Staël, de *doctrinaires*, de orleanistische rechtervleugel gedurende de rest van de negentiende eeuw) achten bezit de beste *proxy* voor rede(lijkheid), en pleiten daarom voor het censuskiesrecht. Conservatieve liberalen als Auguste de Staël en Victor de Broglie, de liberale legitimist Chateaubriand en ook Napoleon vinden dat het bezit van de nieuwe aristocratie onvervreemdbaar moet zijn, en pleiten daarom voor majoraten, ondererfstelling of andere erfelijke privileges voor de senatoren. Volgens de meeste orleanisten zal de nieuwe aristocratie zich vormen door het spontane spel der economische krachten, dat men dus vooral niet moet hinderen. Een enkeling, zoals Prosper de Barante in zijn *La nouvelle aristocratie et les communes* (Ladvocat, Parijs, 1821) meent dat de nieuwe aristocratie tot stand zal komen door een (zeer beperkte) decentralisatie van de macht naar de gemeenten, die als kweekvijvers voor de nieuwe aristocratie zullen fungeren. In het algemeen identificeren de orleanisten de

nieuwe aristocratie met de middenklasse, de bourgeoisie. Volgens de meer progressieve orleanisten vindt men redelijkheid niet alleen bij de *haute bourgeoisie*, maar ook bij de lagere bourgeoisie van mensen die hebben gestudeerd en die vrije beroepen beoefenen. Zij pleiten ervoor om deze 'capaciteitskiezers' op te nemen in het kiezerscorps. De liberaal-katholiek Charles de Montalembert propageert een 'aristocratie du jugement', dat wil zeggen een Hogerhuis bestaande uit mensen die in staat zijn om autonoom hun oordeel te vormen. Behalve de erfelijke *pairs* bevat dat Hogerhuis ook mensen die uitblinken door hun talenten, hun rijkdom of hun intellect. De liberaal Jean de Sismondi tenslotte definieert de nieuwe aristocratie als een mengsel van vier aristocratieën: die van geboorte, manieren, talent en rijkdom. Ook geeft hij er een corporatieve draai aan door te stellen dat de nieuwe aristocratie tot stand komt door corpsgeest (*esprit de corps*). Deze laatste gedachte zal terugkeren in het negentiende en twintigste-eeuwse corporatisme. Lucien Jaume, *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*. Fayard, Parijs, 1997.

Oratorianen: De congregatie der Oratorianen, in 1611 gesticht door Pierre de Bérulle, stelde zich ten doel priesters op te leiden. Daarom onderwees zij haar leerlingen niet alleen Plato, Aristoteles en de Romeinse klassieken, maar ook Sint-Augustinus. Terwijl bij de Oratorianen het platonisme overheerste en het innerlijk geloof vooropstond, huldigden hun grote rivalen, de Jezuïeten, het aristotelisme (thomisme) en een uiterlijke, barokke opvatting van de religie. Behalve deze filosofische bestond er ook een kerkpolitieke rivaliteit tussen de beide orden: de Jezuïeten, pleitbezorgers van een gecentraliseerde Kerk, benadrukten de onfeilbaarheid van de paus, de Oratorianen daarentegen de zelfstandigheid van de Franse ('gallicaanse') kerk ten opzichte van Rome.

Orleanisme: benaming voor het Franse liberalisme in de negentiende eeuw, dat de Orléans (de jongste tak van de dynastie der Bourbons) steunde in zijn aanspraken op de troon. Tegenwoordig worden met de term ook wel de monarchisten aangeduid (zowel *maurrassiens* als democraten) die de aanspraken van de huidige Orléans verdedigen.

Pairie: Vazallen die aan elkaar gelijk zijn doordat zij allen in dezelfde betrekking staan tot de leenheer, worden in het feodaal recht aangeduid met de term *pairs* of, in het Engels, *peers*. De term *pairie* werd ook nog in twee andere betekenissen gebruikt: ten eerste voor een categorie hoge edelen (de *ducs et pairs*), die zichzelf min of meer als de gelijken van de koning beschouwden, en die slechts konden worden berecht door het Parijse hooggerechtshof, waarin zij *qualitate qua* zitting hadden; ten tweede voor het Hogerhuis, dat in Engeland bestond en dat de gematigden ook in Frankrijk wilden invoeren.

Pantheïsme: de opvatting dat God identiek is aan de natuur.
Bonald is een pantheïst, aldus David Klinck in zijn *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 8: '[Bonald] envisioned God pantheistically'. *Idem*, p. 59: 'Bonald presents an account of the nature of society and of God's relation to it. But both society and God are depersonalised. The divine/human world is represented in a naturalistic manner. It is constituted by a universal organising force or power, and myriads of interlocking social structures, all organised in the same triadic way, and operating if not in a deterministic manner then at least according to necessity. One is reminded of Spinoza'. *Idem*, p. 59: 'the naturalism, materialism, and pantheism to which [Bonald's] idea of power was leading him'. *Idem*, p. 61: 'Bonald's thinking would remain pantheistic; he would continue to perceive power as both divine in origin and constitutive of society'. *Idem*, p. 79: 'In moving, romantic and pantheistic language foreshadowing that of Félicité Lamennais on the people, Bonald represented Christ "the mediator" as being one with triadically-organised society in all its forms, at all times and in all places".

Over Klincks interpretatie kan het volgende worden opgemerkt. Ten eerste is de idee dat de macht een goddelijke oorsprong heeft, niet pantheïstisch maar paulinisch-christelijk, en is ook de idee dat de maatschappij op macht berust, geenszins een indicatie voor pantheïsme. Ten tweede was het 'necessitarisme' niet voorbehouden aan Spinoza, maar trof men het ook bij christelijke denkers als Descartes en Malebranche. Ten derde moet ervoor worden gewaakt om de classicist Bonald te assimileren met de romanticus Lamennais, ook al was die laatste in menig opzicht Bonalds discipel. Ten vierde dient men te beseffen dat Klincks gedachte dat Bonald een pantheïst was, rechtstreeks voortvloeit uit Klincks streven om aan te tonen dat Bonald de geestelijke vader was van het fascisme. Pantheïsme is volgens Klinck namelijk een kenmerk van de Romantiek, die volgens hem eveneens een wegbereider is van het fascisme.

Patriottisme: De term 'patriot' heeft in het laat-achttiende-eeuwse Frankrijk, net zoals in het laat-achttiende-eeuwse Nederland, de connotatie van een politieke partij. In Frankrijk is de 'patriottenpartij' aanvankelijk de aristocratische, anti-absolutistische partij van de hoogrechters en edelen, die in politiek opzicht een kruising vormt van Burke en Tocqueville. (Le Roy Ladurie, *L'ancien régime*. Hachette, Parijs, 1991, deel 2, p. 277-278). In de loop van 1788-1789 worden de predikaten 'vaderland' (*patrie*), 'patriot' en 'natie' echter opgeëist door de revolutionairen: dezen bestempelen zichzelf als de 'nationale partij' of 'patriottische partij', en zij noemen hun

conservatieve tegenstanders, die het behoud van de privileges en/of van de absolute monarchie verdedigen, 'aristocraten'. Wanneer vervolgens de Revolutie radicaliseert, krijgt de term 'patriot' een steeds radicaler connotatie: steeds weer worden de termen 'vaderland' en 'natie' opgeëist door de radicaalste groeperingen, die deze termen aanwenden voor een fanatieke en nietsontziende strijd tegen de buitenlandse en binnenlandse vijand. Daardoor wordt 'patriottisme' synoniem met het bekrompen fanatisme dat men tegenwoordig 'nationalisme' noemt.

Platonisme: Volgens Klinck is Bonald géén platonist (David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 64). Een platonist is immers een premodern, voorwetenschappelijk denker, redeneert Klinck, en dat is Bonald niet. Klinck getroost zich veel moeite om dat laatste aan te tonen. Een mogelijke reden hiervoor is dat hij niet kan begrijpen hoe de Franse positivisten Saint-Simon en Auguste Comte, die van Bonald veel denkbeelden overnamen, deze denkbeelden aantrekkelijk hadden kunnen vinden als die doordrenkt zouden zijn geweest van christelijke en platoonse metafysiek. (*Op. cit*., p. 10: 'One of the difficulties with these arguments is that they leave unexplained how the French positivists could have found so attractive the thinking of a man supposedly still immersed in the world of Christian metaphysics'). Anders gezegd: dat de negentiende-eeuwse sociologen wars waren van metafysiek impliceert volgens Klinck dat hun 'voorloper' Bonald daar ook wars van was.

Deze redenatie ligt in het verlengde van het soort denkfout die Karl Popper maakte in zijn boek over de open samenleving, en die in dit proefschrift 'voorloperdenken' werd genoemd (zie het lemma 'Ideeëngeschiedenis' in dit aanhangsel, p. 462). 'Als denkbeelden van Plato terugkeren in het fascisme of gebruikt worden door fascisten', zo ging min of meer Poppers denktrant, 'is Plato een fascist of althans een voorloper van het fascisme'. 'Als fascistische denkbeelden niet aanwezig waren bij de presocratici, is Plato niet door de presocratici beïnvloed', is het soort redenering dat Klinck eraan toe lijkt te willen voegen. (Vervang hier het adjectief 'fascistisch' door 'positivistisch' of 'modern', het predikaat 'presocratici' door 'platonisten', en de persoon van Plato door die van Bonald).

Dezelfde dubbele denkfout ligt ook ten grondslag aan Klincks negatie van de scholastieke en aristoteliaanse invloeden in Bonalds werk. Dat die invloeden er zijn valt moeilijk te ontkennen. We wezen reeds op het feit dat Bonalds natuurbegrip deels voortbouwt op het essentialistische en teleologische natuurbegrip van de Stagiriet. Ook zagen we dat Bonald zich, net zoals diens middeleeuwse commentator Thomas van Aquino, bedient van het scholastieke concept der *regula*. Met deze aristoteliaanse en scholastieke denkbeelden kan Bonald kennis hebben gemaakt bij de Oratorianen, die in hun cartesiaanse filosofie ook wel scholastieke denkbeelden verweefden.

Poldermodel: model van geconcerteerde actie dat Nederlanders menen te kunnen herleiden tot enkele wezenskenmerken van het Nederlandse landschap, maar dat feitelijk ook in andere corporatistische landen bestaat, zoals België, Duitsland, Oostenrijk en Scandinavië. Zo bezien verdient het de voorkeur om in plaats van de term 'poldermodel' de term 'corporatisme' te gebruiken.

Het 'poldermodel' vormt de institutionele weerslag van de ideologische dominantie die het corporatisme zich verwierf in de eerste helft van de twintigste eeuw. In Nederland werd het corporatisme toen uitgedragen door christen-socialisten, calvinisten (Kuyper, Talma, Gerbrandy, Dooyeweerd), sociaal-liberalen (Quack, Treub) en sociaal-democraten (Troelstra, Van der Goes van Naters, Albeda, Wibaut, Vos, Tinbergen), maar vooral door katholieken (Aalberse, Aengenent, Veraart). Anton Hemerijck, *The historical contingencies of Dutch corporatism*. Proefschrift Balliol College, University of Oxford, 1992, p. 130.

De katholieken betrokken hun corporatistische (en overige politieke) denkbeelden vrijwel geheel uit het buitenland. Deze transmissie kan grotendeels op het conto worden geschreven van de priester Herman Schaepman. Die pionier van de Nederlandse sociaal-katholieke beweging ontleende zijn ideeën, via de Unie van Fribourg (een 'zwarte internationale' waarvan hij het enig Nederlands lid was), aan de sociaal-katholieke beweging in Duitsland en Frankrijk. In dat laatste land behoorden Bonald, Maistre, Le Play en sociaal-legitimisten als Harmel, De Mun en La Tour du Pin tot zijn voorbeelden. Schaepman, *Menschen en Boeken. Verspreide opstellen*. Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1893-1903.

De Nederlandse sociaal-katholieke beweging wilde, net zoals die in Frankrijk, de corporatieve *geest* (veeleer dan de historische instituties) van het ancien régime tot nieuw leven wekken. Ze deed dat door standsorganisaties te vormen die volgens haar uitdrukking gaven aan de natuurlijke en eeuwige hiërarchie. Wel werden de standen, en daarin volgde ze het voorbeeld van De Mun en La Tour du Pin, door haar inhoudelijk geherdefinieerd teneinde ze aan te passen aan de veranderde eisen des tijds. Zo verving ze de oude geprivilegieerde standen (adel en geestelijkheid) door een nieuwe geprivilegieerde stand, die van de werkgevers. Ook creëerde ze uit het niets een middenstand,* waaraan ze dezelfde matigende bufferfunctie toedichtte als Aristoteles aan de middenklasse. Op het platteland organiseerde ze een boerenstand, die ze onder het heilzaam patronage stelde van edelen en notabelen.** En de nieuwe arbeidersklasse, dat roerige element dat moest

worden beschermd tegen de funeste invloed van het atheïstisch socialisme, kaderde ze veilig in binnen een eigen arbeidersstand.***

De nieuwe standenmaatschappij, die weerspiegeld werd in een standenonderwijs, was weliswaar een platter en opener stelsel dan dat van het ancien régime, maar, en dat was waar het om draaide, ze was een hiërarchie, die aan de maatschappelijke orde een quasi-monarchale permanentie en stabiliteit verleende. De moderne Nederlandse christen-democraten lijkt deze gedachte misschien ouderwets, maar in bijvoorbeeld Vlaanderen en in Oostenrijk is de christen-democratische partij nog steeds, net zoals onze oude Rooms-Katholieke Staatspartij, een standenpartij, dat wil zeggen: een federatie van de vier standsorganisaties.

Net zoals de standen van het ancien régime waren de katholieke standsorganisaties koepels: elke standsorganisatitie overkoepelde een ensemble van organen die de christen-democratie, gebruik makend van de organisatorische vrijheden die het postrevolutionaire liberale bestel haar bood, had opgericht om het institutionele vacuüm te vullen dat gecreëerd was door het 'revolutionair individualisme': volks- en boerenleenbanken, verzekeringsmaatschappijen, ziekenfondsen, vakbonden, boerenbonden, beroepsorganisaties, schoolbesturen, sport- en vrijetijdsverenigingen, vrouwen- en jeugdbewegingen, ziekenhuizen, verzorgingsinstellingen, enzovoorts. Deze instellingen en uiteraard de kerk, die ze spiritueel overkoepelde, en de christelijke politieke partij, die de kerk complementeerde *in temporalibus*, vormden een ideale christelijke tegenmaatschappij, waarin, net zoals in het ancien régime, en geheel in overeenstemming met Bonalds leer, elke sociale handeling van de gelovige mens (werk, scholing, lectuur, vrije tijd, vakantie, ziekenzorg, enzovoorts) als het ware geconsacreerd werd door de religie.

Deze instellingen waren volgens de christen-democraten de waardige opvolgers van de instituties (adel, hooggerechtshoven, kerk, provincies) die Montesquieu 'intermediaire lichamen' had genoemd, en die Bonald en Groen van Prinsterer simpelweg 'lichamen' (*corps*) of 'corporaties' noemden.

* De term 'Mittelstand' wordt rond 1850 uitgevonden door Duitse conservatieve edelen, die het concept gebruiken om zich een politieke clientèle te verwerven. Al gauw wordt de term ook in het Nederlands gebruikt, maar de Franse taal heeft er tot op heden geen goed equivalent voor (behalve dan het misprijzende 'petite bourgeoisie'). Over het gebruik van het begrip 'Mittelstand' in de jaren 1870 schrijven Crossick en Haupt het volgende: 'The concept drew on an estate rather than a class vision of society, seeing small enterprise as a buffer within an estate-based social order'. Geoffrey Crossick en Heinz-Gerhard Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe, 1780-1914. Enterprise, family and independence*. Routledge, Londen en New York, 1995, p. 137. Volgens Conze duidde het begrip 'middenstand' aanvankelijk allen aan die tussen de aristocratie en het lagere volk in zaten, de plaats van de gezonde, levende krachten van de maatschappij. Vanaf 1870 verengde de betekenis zich echter tot de uit eigenaars van kleine ondernemingen bestaande onderkant van deze middenlaag. De bourgeoisie of middenklasse ('classe moyenne'), die uit groothandelaren, industriëlen, renteniers en beoefenaars van vrije beroepen bestond, maakte daarvan geen deel uit. W. Conze, 'Mittelstand', in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart, 1978, deel 4, p. 84. De Joden maakten evenmin deel uit van de middenstand, want dat waren marskramers zonder vast domicilie of mensen die (zogenaamd) inferieure producten vervaardigden. Crossick en Haupt, *op. cit*., p. 135.

** Er ontstond aldus een 'agrarisch corporatisme'. Mijlpalen in het wordingsproces van het agrarisch corporatisme in Nederland waren de oprichting van de Nederlands Christelijke Boerenbond in 1896 en van de Raiffeisenbank en de Christelijke Boerenleenbank (1898, 1896), die later zouden fuseren tot de huidige Rabobank. De totstandkoming van het agrarisch corporatisme in België wordt beschreven door Leen van Molle, *Ieder voor Allen. De Belgische Boerenbond, 1890-1990*. KADOC, Leuven, 1990. Het initiatief tot de *Union centrale des syndicats agricoles*, de Franse centrale van boerenbonden, ging uit van de legitimist graaf Louis de Vogüé (1868-1948). Vogüé was geobsedeerd door 'le problème des élites, problème de la noblesse dans son essence, pensant qu'il fallait en élargir le recrutement « pour ne rien perdre des valeurs qui sont la puissance dans les diverses parties du corps social »'. Christian de Bartillat, *Histoire de la noblesse française, de 1789 à nos jours*. Albin Michel, Parijs, 1991, deel 2, p. 259. In Vogüé's *Union* ging bij tien van de vijftien regionale boerenfederaties het initiatief uit van edelen. Op lokaal niveau waren de besturen van de boerenbonden bastions van adellijke macht. De beweging der boerenbonden, die daarom wel werd aangeduid als ' le parti des châteaux', was in feite een stap in het aanpassingsproces van de adel aan de moderniteit. C.-I. Brelot, 'Le syndicalisme agricole et la noblesse en France de 1884 à 1914', in: *Cahiers d'histoire*, 1996, vol. 41, nr. 2, p. 199-218.

*** In Nederland ontstond in de jaren 1870 het protestants-christelijke, antirevolutionair georiënteerde Patrimonium, dat in 1909 werd opgevolgd door het CNV. Op initiatief van Ariëns kwam in 1909 de Rooms-katholieke Arbeidersvereniging tot stand (voorloper van de NKV, die in 1982 met de socialistische NVV fuseerde tot de FNV), welke werd aangevuld met een standsorganisatie, het Rooms-katholiek Vakbureau. Het oorspronkelijke doel van de oprichters van de confessionele vakbonden was meestal om een arbeidersadel, een 'nieuwe aristocratie', te vormen. Later democratiseerden zij echter, net zoals de vakbonden zelf. Een Belgisch voorbeeld van deze ontwikkeling ziet men bij Arthur Verhaegen (zie Jan de Maeyer, *Arthur Verhaegen (1847-1917), de rode baron.* Universitaire Pers Leuven, Leuven, 1994). Een Frans voorbeeld is Marc Sangnier: diens *Sillon* verruilt eerst in 1907 zijn oorspronkelijk aristocratisch karakter voor een openlijk democratisch discours.

François Huguenin, *A l'école de l'Action française*. J.C. Lattès, Parijs, 1998, p. 127-134. De aristocratische strevingen van de oprichters, die vaak conservatieve edelen of notabelen waren, vonden een zekere weerklank bij de negentiende-eeuwse arbeiders, die op het negatieve beeld dat de maatschappij van arbeiders had, reageerden met een quasi-adellijk discours ('Arbeid adelt'), waarin eer een belangrijke rol speelde. Jacques Rancière, *The knights of labor. The workers' dream in nineteenth century France*. Parijs, 1989; L. Hunt en G. Sheridan, 'Corporatism, associationism and the language of labor in France, 1750-1850', in: *Journal of Modern History*, jaargang 58, 1986, p. 815-820.

Ras: Het begrip *race* heeft tijdens het ancien régime en ook nog bij Bonald niet de genetisch-biologische inhoud die het later in de negentiende en twintigste eeuw zal krijgen bij theoretici als De Gobineau, Drumont en Chamberlain, doch de familiale connotatie van een groep personen die dezelfde stamvader of opvoeding hebben en die daardoor bepaalde karaktertrekken delen. Ook wordt de term 'ras' gebruikt in de zeer algemene betekenis van 'soort mensen'. Zo spreekt Bonald van 'la race mérovingienne' en van 'la race chétive et rabougrie des ouvriers sédentaires' (Toda, *Bonald*, *théoricien de la contre-révolution*. Clovis, Etampes, 1997, p. 85). Wie deze nuances uit het oog verliest, maakt van Boulainvilliers, maar ook van Bonald, een eugenetisch racist. Voorbeelden van het laatste zien we bij Toda, *op. cit.*, p. 170-171, en bij André Devyver, *Le sang épuré. Les préjugés de race chez les gentilshommes français de l'ancien régime (1560-1720).* Université libre de Bruxelles, Brussel, 1973.

Regeringsvormen (Aristoteles): Aristoteles rangschikt de regeringsvormen op basis van een simpel criterium, namelijk het aantal mensen dat in de staat de macht uitoefent. De macht kan er in handen zijn van één persoon, van allen, of van een minderheid. De regeringsvorm waarin één persoon de macht heeft, noemt Aristoteles de monarchie. (Voor mijn beschrijving van Aristoteles' classificatie van de drie regeringsvormen baseer ik mij hoofdzakelijk op boek 3, hoofdstuk 7 van de Bekker-editie van de *Politika*).

Het aantal machthebbers is niet het enige criterium dat Aristoteles hanteert. Het tweede criterium is of de macht wordt uitgeoefend met het oog op het algemeen belang (*bonum commune*) of slechts in het belang van de machthebber(s).

Een alleenheerschappij of monarchie *in bonum commune* noemt Aristoteles het koningschap, en noemen absolutisten als Bodin de koninklijke monarchie (*monarchie royale*, zie het Tweede boek over de Republiek, hoofdstuk 3). De alleenheerser die alleen zijn eigen belang dient, heet bij Aristoteles een tiran. In plaats van het woord 'tiran' gebruiken veel classicisten (o.a. Montesquieu in de *Esprit des Lois*, boek 2, hoofdstuk 1) de term 'despoot': voor hen is despotisme synoniem met tirannie.

Wordt de heerschappij uitgeoefend door een minderheid die handelt in het algemeen belang, dan is er volgens Aristoteles sprake van een aristocratie. De laatste term is samengesteld uit het derivaat 'kratía', dat 'heerschappij' betekent, en de determinant 'aristos', die de betekenis heeft van 'beste'. De aristocratie is dus de heerschappij van de besten. De besten, veronderstelt Aristoteles, zijn van nature in de minderheid. Verder zijn de besten degenen die de heerschappij uitoefenen in het algemeen belang. De aristocratie ofwel heerschappij van de besten, concludeert de filosoof, is dus de heerschappij van een in het algemeen belang handelende minderheid.

Een minderheid, die per definitie bestaat uit weinigen, kan echter ook de macht uitoefenen om er zelf beter van te worden. Zulk een heerschappij van weinigen die ten koste gaat van het algemeen belang noemt Aristoteles de oligarchie (samenstelling van 'oligoi', hetgeen 'weinigen' betekent, en 'kratía' of 'heerschappij'). De weinigen die de macht gebruiken om er zelf beter van te worden, veronderstelt Aristoteles, zijn de rijken. Voor Aristoteles is een oligarchie dus hetzelfde als een plutocratie, een regering van rijken.

Tenslotte zijn er nog de regeringsvormen waarin de heerschappij wordt uitgeoefend door alle burgers. Denkt het volk in zijn heerschappij aan het algemeen belang, dan heet ze 'politeia'. Denkt het niet aan het algemeen belang, dan heet ze democratie (letterlijk: volksheerschappij, volksstaat). De democratie, veronderstelt Aristoteles, is er voor de armen. In zijn optiek en ook in die van de classicisten is de democratie min of meer de heerschappij van het gepeupel.

De alleenheerschappij, de heerschappij van een minderheid en die van heel het volk hebben dus alle drie een positieve of 'pure' vorm, waarin het algemeen belang vooropstaat, en een negatieve of 'deviante' vorm, waarin particuliere belangen de bovenhand hebben. In totaal zijn er dus zes regeringsvormen: drie pure (nl. koningschap, aristocratie en politeia) en drie deviante (tirannie, oligarchie en democratie; zie *Politika*, boek 4, begin van hoofdstuk 2). Verder zijn er gemengde regeringsvormen, die twee of meer van de bovengenoemde regeringsvormen combineren. Dat laatste is volgens Aristoteles een goed idee: de ideale regeringsvorm is volgens hem een gemengd regime dat wordt gedomineerd door een sociale klasse die qua aantal en rijkdom het midden houdt tussen de armen en de rijken, en die door deze intermediaire positie een matigende invloed uitoefent in de staat (*Politika*, boek 4, hoofdstuk 11).

Regeringsvormen (Polybius): In boek zes van zijn *Historiae* looft Polybius het gemengde regime, dat uit drie elementen bestaat: koningschap, aristocratie en democratie. Deze drie elementen zijn in zijn ogen pure

regeringsvormen, die, wanneer ze ieder apart bestaan, weldra vervallen tot hun deviante equivalenten: de monarchie vervalt tot een tirannie, die plaats maakt voor een aristocratie, welke degenereert tot een oligarchie, die het veld moet ruimen voor een democratie, welke vervalt tot een ochlocratie (heerschappij van het gepeupel), totdat een demagoog de macht grijpt en een alleenheerschappij vestigt, waardoor het verhaal opnieuw begint.

Deze eeuwige en noodlottige cyclus van regeringsvormen is volgens Polybius slechts te stoppen wanneer de drie elementen worden gemixt. Dan wordt namelijk de negatieve kracht die van het ene element uitgaat, geneutraliseerd door het andere. Aldus ontstaat een stabiel evenwicht, dat uiteraard ideaal is voor de staat. De ideale regeringsvorm is volgens Polybius dus het *regimen mixtum* met een monarchie, een democratie en, tussen deze beide extremen (heerschappij van één persoon, heerschappij van allen) in, een aristocratie.

Dit gemengde regime ziet Polybius belichaamd in de Romeinse republiek: daar vormen de consuls een (tweehoofdige!) monarchie, is de senaat een aristocratie, en de volksvergadering het democratische element. Polybius assimileert dus de regeringsvormen aristocratie en democratie met erfelijke kasten: de senatoriale elite respectievelijk het plebs. Door deze assimilatie krijgen die regeringsvormen een sociaal hereditaire connotatie.

Regeringsvormen (Montesquieu): Montesquieu bekritiseert de gezaghebbende aristoteliaanse definitie van de *monarchie*. De Griekse filosoof, stelt hij, 'rangschikt zowel het rijk der Perzen als het koninkrijk Lacedaemonië onder de monarchieën' (*op. cit.*, boek 11, hoofdstuk 9). Het Perzische rijk is voor classicisten het archetype van despotisme. Lacedaemonië ofwel Sparta daarentegen is voor hen de ideale staat. Volgens Montesquieu heeft Sparta de gemengde regeringsvorm, die werd bewierookt door Polybius. Wat Montesquieu dus in feite wil zeggen, is dat de monarchie niet de heerschappij van een enkeling is, maar de regeringsvorm waarin die alleenheerschappij wordt gecombineerd met een aristocratie en een democratie, en waarin deze cratieën of machten elkaar in evenwicht houden. (*op. cit.*, boek 11, hoofdstuk 9: 'Les anciens, qui ne connaissaient pas la distribution des trois pouvoirs dans le gouvernement d'un seul, ne pouvaient se faire une idée juste de la monarchie').

Montesquieu en de classicisten gebruiken de term *democratie* in dezelfde betekenis als in de klassieke Oudheid: de democratie is de regeringsvorm waarin het volk zelf, zonder tussenkomst van vertegenwoordigers, de heerschappij uitoefent. Dat doet het ofwel door te loten (jury's, dienstplicht) ofwel door te stemmen (referenda, 'directe' democratie). Procedureel gezien heeft Montesquieus democratie dus twee varianten: loting en stemming. Eerst ten tijde van de Franse Revolutie houdt men op de democratie met loting te associëren, en gaat men stemmingen combineren met het beginsel van verkiezingen, dat echter door sommige revolutionairen nog als een bron van ongelijkheid en dus van aristocratie wordt beschouwd. Bernard Manin, *Principes du gouvernement représentatif.* Champs Flammarion, Parijs, 1995, p. 108-109.

Bij de *aristocratie* onderscheidt Montesquieu, net zoals bij de democratie, twee subtypen: de aristocratie is ofwel erfelijk, ofwel zij bestaat uit gekozen vertegenwoordigers. In de optiek van Montesquieu (en van Rousseau en vrijwel al hun tijdgenoten) zou ons huidige representatieve stelsel dus niet als een democratie maar als een aristocratie moeten worden aangemerkt. Eerst in de negentiende en twintigste eeuw, wanneer het representatief stelsel wordt gedemocratiseerd, gaat men het associëren met democratie. Manin, *op. cit*., p. 171.

Overigens zijn democratieën en aristocratieën in het tijdperk van Montesquieu politieke anomalieën. Aristocratieën vindt men slechts in stadsstaten die hun bloeitijd reeds achter de rug hebben, zoals Genua, Venetië, de Duitse rijkssteden en de stedelijke republiekjes van de Verenigde Nederlanden. Meestal zijn zij erfelijk, ook al worden de bestuurders in sommige staten, zoals de zeven Nederlandse gewesten, formeel gekozen. De democratie tenslotte kent men slechts van het antieke Athene. Het beeld dat de classicisten van de Atheense democratie hebben, wordt overigens sterk bepaald door de negatieve beschrijving die Plato hiervan geeft in zijn *Politeia*: de democratie is de heerschappij van het gepeupel, *the rule of the mob*, synoniem met terreur en anarchie. Voor classicisten is de democratie dus geen lichtend voorbeeld, maar juist een schrikbeeld.

Dat is zij ook voor de revolutionairen. Daarom durven alleen de extremisten onder hen zich openlijk tot de democratie te bekennen. Om dezelfde reden portretteren de contrarevolutionairen de revolutionaire orde als een democratie: dit is een uitstekende tactiek om de velen die bevreesd zijn voor onrust en wanorde, ertoe over te halen zich van de Revolutie af te keren en zich open te stellen voor het gespierde discours van de contrarevolutie.

De regeringsvorm die Montesquieu voorstaat is de gemengde. Het duidelijkst blijkt dit uit de volgende passage: 'Voici donc la constitution fondamentale du gouvernement dont nous parlons. Le corps législatif y étant composé de deux parties, l'une enchaînera l'autre par sa faculté mutuelle d'empêcher. Toutes les deux seront liées par la puissance exécutrice, qui le sera elle-même par la législative. Ces trois puissances devraient former un repos ou une inaction. Mais comme, par le mouvement nécessaire des choses, elles sont contraintes d'aller, elles seront forcés d'aller de concert.' *Esprit des Lois*, boek 11, hoofdstuk 6.

De *trias politica* in de hier geciteerde passage is niet het ensemble van de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, maar dat van monarchie, aristocratie (Hogerhuis) en democratie (Lagerhuis). Zij is een variant van het aloude *regimen mixtum.*

Montesquieus voorkeur voor gemengde regimes blijkt tevens uit zijn beschrijving van twee van de drie politieke systemen die hij bewondert, namelijk het Engelse (*op. cit.*, boek 11, hoofdstuk 6) en dat van het oude Rome (*op. cit.*, boek 11, hoofdstukken 12 tot en met 18). Beide systemen beschrijft hij namelijk als combinaties van twee of drie gematigde regeringsvormen: de monarchie (koning c.q. consul), een erfelijke aristocratie (Hogerhuis c.q. senaat) en eventueel een democratie (Lagerhuis c.q. volksvergadering). Het democratische element moet volgens hem feitelijk worden gedomineerd door een adel: 'Lorsque les nobles sont en grand nombre, il faut un sénat qui règle les affaires que le corps des nobles ne saurait décider, et qui prépare celles dont il décide. Dans ce cas, on peut dire que l'aristocratie est en quelque sorte dans le sénat, la démocratie dans le corps des nobles; et que le peuple est rien' (*op. cit.*, boek 2, hoofdstuk 3). Dat Montesquieu in het gemengd regime het accent op de aristocratie legt, blijkt tevens uit *op. cit.*, boek 11, hoofdstuk 12, alinea's 4-6; hoofdstuk 13, alinea 1, zin 1; hoofdstuk 17, alinea's 4-6.

Regula: begrip bij Thomas van Aquino, die hierover het volgende zegt: 'In omnibus enim quorum unum debet esse regula et mensura alterius, bonum in regulato et mensurato est ex hoc quod regulatur et conformatur regulae et mensurae; malum vero ex hoc quod est non regulari vel mensurari. Si ergo sit aliquis artifex qui debeat aliquod lignum recte incidere secundum aliquam regulam, si non directe incidat, quod est male incidere, haec mala incisio causabitur ex hoc defectu quod artifex erat sine regula et mensura. Similiter delectatio et quodlibet aliud in rebus humanis est mensurandum et regulandum secundum regulam rationis et legis divinae; unde non uti regula rationis et legis divinae praeintelligitur in voluntate ante inordinatam electionem'. Thomas van Aquino, *Quæstiones disputatae de malo*, quæstio 1, articulus 3: Tertio quaeritur utrum bonum sit causa mali.

Vertaling: 'Want in alle gevallen waarin het ene de maatstaf en de maat van iets anders moet zijn, bestaat het goede, in wat langs de maatstaf gelegd en gemeten is, uit het feit dat men het ding afmeet aan en in overeenstemming brengt met de maatstaf en de maat; het slechte daarentegen bestaat eruit dat men niet de maat neemt en niet meet. Als er dus een ambachtsman is die een plank recht moet zagen langs de een of andere maatstaf, en als hij niet recht zaagt, dat wil zeggen als hij slecht zaagt, dan zal deze slechte zaagsnede veroorzaakt worden door dit gebrek, namelijk dat de ambachtsman geen maatstaf en maat had. Op dezelfde wijze moet elk genot en elke andere menselijke aangelegenheid de maat genomen worden en gemeten worden volgens de maatstaf van de rede en de goddelijke wet; vandaar dat bij de wil het niet gebruiken van de maatstaf van de rede en de goddelijke wet wordt verondersteld vooraf te gaan aan een onordelijke keuze'.

Representatie (functionele): '"Représentation" qu'il faut entendre au vieux sens du mot – un des plus intéressants de la politique ancienne et moderne -, qui renvoie à la nature même de la société ancienne. L'individu n'y a d'existence qu'à travers ses appartenances et ses solidarités organiques: la famille, la communauté, le corps, l'ordre, définis par des droits qui sont à la fois collectifs et particuliers, puisque ce sont des privilèges de groupe, partagés par chacun de ses membres. L'univers social est ainsi constitué d'une pyramide de corps qui ont reçu de l'histoire et du roi de France leur place et leurs titres, selon une hiérarchie conforme à l'ordre naturel du monde. La "représentation" de cet univers auprès du roi s'opère tout naturellement de bas en haut, par une succession d'effets de condensation: le niveau supérieur "représente" le niveau inférieur, qu'il englobe et dont il récupère, de par sa position, l'identité. Le roi de France, tout en haut de la pyramide, subsume et incarne l'ensemble des corps qui constituent la nation, pour en faire un corps unique dont il est la tête: sa consultation des "États" n'a pour objet de sceller à nouveau l'unité-identité de la société et de son gouvernement. Dans le cadre de cette conception du social, le processus de "représentation" n'est pas destiné à élaborer un vouloir politique commun à partir des intérêts ou des volontés des individus, mais à exprimer et transmettre, de bas en haut, et jusque tout en haut, la demande par définition homogène des corps du royaume. C'est pourquoi il est lié au mandat impératif, par lequel toutes les communautés délèguent au niveau supérieur des députés qui ne sont pas charger de les "représenter" au sens moderne du mot, mais simplement d'être les porte-parole fidèles de leurs vœux'. François Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988, deel 1, p. 96-97.

Revisionisme: De historici die men met betrekking tot de geschiedschrijving over de Franse Revolutie 'revisionisten' noemt, zetten zich af tegen de klassieke visie dat de Franse Revolutie een definitieve breuk was, die het oude institutionele kader totaal en voorgoed vernietigde. Volgens die klassieke visie nam de revolutionaire bourgeoisie in 1789 de macht over van de reactionaire adel, en bouwde ze op de puinhopen van de absolute monarchie de liberale en egalitaire constructie der moderne democratie. In tegenstelling tot de adel sprak zij de taal van de Verlichting, die reeds decennia eerder de oude classicistische denkwijzen had verdrongen, en zo de geesten rijp had gemaakt voor haar kind, de Revolutie. Wat er nog van het oude over was, kreeg in 1789 de genadeslag: het overleefde de revolutionaire schok niet.

Deze interpretatie van de Revolutie als een breuk vormt in Frankrijk de gemeenschappelijke matrix van de republikeinse, liberale, socialistische, marxistische en contrarevolutionaire historiografie. Zij wordt er, net zoals in Nederland, onderwezen in de schoolboekjes. (Zie François Furet, 'La Révolution sans la Terreur? Le

débat des historiens du XIXe siècle', in: *Débat*, nr. 13, juni 1981, opgenomen in: Furet, *La Révolution en débat*. Gallimard, Parijs, 1999).

Vanaf de jaren tachtig werd deze dominante visie aangevochten door 'revisionisten' als Simon Schama, Donald Sutherland, William Doyle en François Furet. (Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. Knopf, New York, 1989; Sutherland, *France, 1789-1815: Revolution and Counter-Revolution*. Oxford University Press, Londen en New York, 1985; Doyle, *The Origins of the French Revolution*. Oxford University Press, 1980; Furet, *Penser la Révolution française*. Gallimard, Parijs, 1978). In plaats van de Revolutie voor te stellen als een breuk legden deze historici het accent op de onderliggende continuïteit die de perioden voor en na de Revolutie met elkaar verbond.

Aldus knoopten zij in zekere zin aan bij de analyse van Alexis de Tocqueville, die in zijn *L'ancien régime et la révolution* (Michel Lévy, Parijs, 1856, p. 127-174) de Revolutie in het verlengde had geplaatst van het koninklijk absolutisme, dat de omwenteling als het ware had voorbereid door de maatschappij te centraliseren, uniformeren en nivelleren. Doordat die analyse noch de contrarevolutionairen, noch de liberalen, noch de republikeinen, noch de socialisten, noch de marxisten kon bekoren, was Tocqueville in de twintigste eeuw in vergetelheid geraakt. De Amerikanen en Furet, die Tocqueville nochtans bekritiseert om zijn 'monisme' (*Penser la Révolution française*, p. 45-46), moesten eraan te pas komen om hem eerherstel te verlenen. (Hoezeer Furet schatplichtig is aan Tocqueville blijkt met name uit zijn uit 1971 daterende artikel 'Tocqueville et le problème de la Révolution française', in: *Penser la Révolution française*. Gallimard, Parijs, 1978, p. 209-256).

Variërend op de continuïteitsthese van Tocqueville stelde Furet dat de Revolutie weliswaar een democratische republiek had gebracht, maar dat die 'Eerste Republiek' (evenals de 'Tweede Republiek' van 1848-1851) slechts een kortstondig intermezzo was geweest in een patroon van permanente adellijke (of althans notabilaire) hegemonie en van monarchale continuïteit. Vóór 1870 was Frankrijk immers slechts gedurende vijftien jaar een republiek (van 1792 tot 1804 en van 1848 tot 1851), en in de overige perioden (de periode tot 1792, het tijdperk van 1804 tot 1848 en dat van 1848 tot 1870) kende het land verschillende vormen van monarchie. In de negentiende eeuw behield de Franse adel bovendien nog lange tijd zijn economische macht, zijn *pouvoir social* en zijn posities in het staatsapparaat (politiek, lokaal bestuur, leger, hof, diplomatie) en in de Kerk. De tegenstelling tussen adel en vorst bleef daardoor nog lang actueel.

Het had, zo betoogde Furet, tot 1880 geduurd voordat Frankrijk definitief de haven van de republiek werd binnengeloodst. Vandaar dat Furet zijn studie van de Revolutie, die hij laat aanvangen in 1770, laat eindigen in 1880 (*La Révolution*, deel I: 1770-1814; deel II: 1814-1880. Hachette, Parijs, 1988). De studie verwezenlijkte de droom die Furet verwoordde in zijn pamflet uit 1977: 'Je rêve […] d'une histoire de la Révolution infiniment plus longue, beaucoup plus étirée vers l'aval, et dont le terme n'intervient pas avant la fin du XIXe siècle ou le début du XXe siècle. Car l'histoire du XIXe siècle français tout entier peut être considérée comme l'histoire d'une lutte entre la Révolution et la Restauration, à travers des épisodes qui seraient 1815, 1830, 1848, 1851, 1870, la Commune, le 16 mai 1877' (*Penser la Révolution française*, p. 17).

Eerst in 1880, stelde Furet, had de Revolutie, de grote omwenteling van aristocratie en monarchie naar democratie, zich onherroepelijk voltrokken: 'Seule la victoire des républicains sur les monarchistes, dans les débuts de la Troisième République [1876-1880], signe définitivement la victoire de la Révolution dans les profondeurs du pays' (*op. cit*., p. 17). Het ancien régime, of althans bepaalde aspecten daarvan, had kortom veel langer stand gehouden dan tot dan toe was aangenomen. De titel van Arno Mayers klassiek geworden, maar empirisch niet altijd goed onderbouwde studie spreekt wat dat betreft boekdelen: *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (Pantheon, New York, 1981).

Ook met andere historiografische mythen maakten de revisionisten korte metten. Met de mythe van de 'bourgeois revolutie' bijvoorbeeld: zij verlieten het marxistische dogma dat de geschiedenis en dus ook ideologieën en revoluties het werk zijn van sociale klassen. (Het pamflet van Furet, die paradoxalerwijs zijn loopbaan begon als een dissident marxist, is in de eerste plaats een reactie op de marxistische historiografie van Albert Soboul, *La Révolution française*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1965). Als de Verlichting, de opkomst van het kapitalisme en de Franse Revolutie al aan een klasse konden worden toegeschreven, zo toonden de revisionisten aan, dan was het niet de bourgeoisie maar de adel: 'Rien ne résiste à l'examen: ni les confusions entre Etat monarchique et noblesse, noblesse et féodalité, bourgeoisie et capitalisme; ni les contradictions entre absolutisme et réforme, aristocratie et liberté, société à ordres et philosophie des lumières' (Furet, *Penser la Révolution française*, editie 1999, p. 43).

Een jaar voordat Furet deze woorden schreef, had G. Chaussinand-Nogaret (in zijn *La noblesse au XVIIIème siècle. De la féodalité aux lumières*. Hachette, Parijs, 1967) reeds gewezen op de continuïteit tussen aristocratisch liberalisme en Verlichting, op de onzinnigheid van de tegenstelling 'verlichte bourgeoisie' versus 'reactionaire adel' (*op. cit*., Editions Complexe, Brussel, 1984, p. 28-38), op de bijdrage van de adel aan de opkomst van het kapitalisme (p. 119-161), en op de leidende rol van de adel in de (aanloop tot) de Franse Revolutie (p. 181-229). Furet trok in feite slechts de conclusies uit de constateringen van Chaussinand-Nogaret.

De Revolutie, legden de revisionisten uit, was begonnen als een opstand van aristocraten tegen het koninklijk absolutisme. (C. Lucas, 'Nobles, bourgeois and origins of the French Revolution', in: *P&P* 60 (1973).

(Deze revisionistische these wordt aangevochten door Michel Winock (*1789, l'année sans pareille*. Perrin – Tempus, Parijs, 2004). Volgens Winock doorliep de Revolutie niet verschillende fasen (een aristocratische, een bourgeois en een volkse), maar vonden de revoluties van de aristocratie, de bourgeoisie en het volk tezelfdertijd plaats, en vormde de Revolutie een eenheid. Aldus herbelijdt Winock het oude, door contrarevolutionairen, socialisten, marxisten en republikeinen beleden (en door Furet en door de liberale historiografen bestreden) geloof dat de Revolutie een monolithisch blok vormt).

De aristocratische prelude op de Franse Revolutie duidden de revisionisten aan als de 'aristocratische prerevolutie'. (De term 'aristocratische prerevolutie' is afkomstig van Jean Egret, *La pré-révolution française, 1787-1789*. Presses Universitaires Françaises, Parijs, 1962. Engelse vertaling: *The French Pre-Revolution, 1787-89*. Chicago University Press, Chicago, 1977. De term wordt ook gebruikt door V. Gruder, 'Paths to political consciousness: the Assembly of Notables of 1787 and the Pre-Revolution in France', in: *French Historical Studies*, jaargang 13 (1984); en Jay M. Smith, 'Between Discourse and Experience: Agence and Ideas in the French Pre-Revolution', in: *History and Theory*, themanummer 40, december 2001, pp. 116-142. Andere auteurs duiden het fenomeen van de aristocratische prerevolutie in andere bewoordingen aan. Traditionalistische geschiedschrijvers met nostalgie naar de absolute monarchie, zoals François Bluche (*L'Ancien Régime*, Editions de Fallois, Parijs, 1999 (1993), p. 212), en Hubert Méthivier (*L'ancien régime*, Presses universitaires françaises, Parijs, 2001 (1961), p. 98-99), maar ook veel marxisten geven de voorkeur aan 'aristocratische', 'adellijke', 'feodale' respectievelijk 'heerlijke' reactie. Een echo van die laatste benadering vinden we in de terminologie van David Bien ('La réaction aristocratique avant 1789: l'exemple de l'armée', in: *Annales Economie Société Civilisations*, 29, 1974). Anderen, zoals de socialist Albert Mathiez en A. Goodwin ('Calonne, the Assembly of Notables of 1787 and the origins of the Révolte nobiliaire', in: *Economic History Review*, jaargang 61 (1946), spreken van een 'adellijke revolte'. De marxist Georges Lefebvre prefereert het predikaat 'aristocratische revolutie', maar zijn collega-marxist Soboul verwerpt de idee dat de 'adellijke reactie' een voorafschaduwing was van de Revolutie: 'S'agissant de la préface d'une révolution bourgeoise, peut-on dès lors parler de « Pré-Révolution » ?' (*La Révolution française*, p. 14). Furet en Richet daarentegen lijven de prerevolutie in bij de Revolutie: zij spreken van 'de revolte der standen' (1787-1788) en laten deze volgen door drie revoluties die zich alle drie, doch de één na de ander, voltrekken in de zomer van 1789: de 'revolutie der advocaten' (van 5 mei tot en met 12 juli 1789), de 'Parijse revolutie', en de 'revolutie van de boeren' (augustus 1789). François Furet, Denis Richet, *La Révolution française*. Hachette, Parijs 1999 (1963), p. 49. Emmanuel Le Roy Ladurie tenslotte kwalificeert de pre-revolutie als 'een eerste revolutie in wording' (une première révolution en gésine). *L'Ancien Régime*, deel II: 1715-1770, p. 332).

De prerevolutie, die duurde van 1787 tot 1789, maakte deel uit van een lange traditie van aristocratisch verzet, die terugging op de privé-oorlogen der middeleeuwse feodalen, op de godsdienstoorlogen en op de Fronde, de grote opstand aan het begin van het bewind van de Zonnekoning. Terecht gebruikt Le Roy Ladurie het woord 'prerevolutie' in het meervoud, hetgeen duidelijk een continuïteit suggereert: 'Les pré-révolutions françaises, de 1751 à 1788, puis la Révolution française' (*L'Ancien Régime*, deel II: *1715-1770*, p. 43).

De revisionisten plaatsten ook vraagtekens bij het (door alle traditionele historiografieën onderschreven) dogma dat de Revolutie het 'kind' was van de Verlichting. Er bleek geen noodzakelijk verband te zijn tussen beide fenomenen. Integendeel, de Revolutie hing van de toevalligheden aan elkaar. Zij had dus net zo goed niet plaats kunnen vinden: 'Le postulat de la nécessité de "ce qui a eu lieu" est une illusion rétrospective classique de la conscience historique: le passé est un champ de possibles à l'intérieur duquel "ce qui est arrivé" apparaît après coup comme le seul avenir de ce passé' (Furet, *Penser la Révolution française*, p. 40). Vergelijk Furets benadering met die van Soboul: 'La Révolution est « un bloc »: anti-féodale et bourgeoise à travers ses péripéties diverses'. Verderop citeert Soboul met instemming Tocqueville: 'Ce que la Révolution a été moins que tout autre chose, c'est un événement fortuit' (*La Révolution française*, p. 22).

Tenslotte reveleerden de revisionisten dat niet alleen de revolutionairen maar ook de contrarevolutionairen zich van Verlichtingsargumenten hadden bediend. Bonald is overigens een mooi voorbeeld van dit fenomeen. Hij wendt namelijk de wapenen der Verlichting aan tegen de Verlichting, zoals Braud en Burdeau opmerken: '[Maistre et Bonald sont] tous deux fils des Lumières; ils ont commencé à accueillir la Révolution sans défaveur; alors même que son évolution les mènera à la considérer avec horreur, leur pensée continue à s'inscrire dans les cadres de la Philosophie; mais c'est pour prendre le contre-pied systématique de la politique des Philosophes. En se plaçant sur leur terrain, ils ont entrepris de contredire en tout et Voltaire et Rousseau'. (Braud en Burdeau, *op. cit.*, p. 98). Zoals zoveel contra's bedient Bonald zich vooral van Rousseau en Montesquieu.

Andere contra's, zoals Mallet du Pan en Rivarol, attaqueren de Revolutie zonder de Verlichting ooit te verlaten. De gematigde contrarevolutionair Mounier schrijft zelfs een boek (*De l'influence attribuée aux philosophes, francs-maçons et illuminés sur la Révolution de France*, 1801) teneinde de stelling dat de *philosophes* de Revolutie hebben veroorzaakt, te weerleggen. Portalis, weer een andere contrarevolutionair, schrijft een ander boek (*De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique au dix-huitième siècle*), waarin hij betoogt dat de rede zowel kan worden gebruikt als misbruikt. Volgens Sénac de Meilhan tenslotte gebruiken de

revolutionairen de Verlichting als ex-post-legitimatie voor hun omwenteling (zie Baldensperger, Fernand, *Le mouvement des idées dans l'émigration française (1789-1815)*, deel 2, hoofdstuk 2). Dat wij de contrarevolutie assimileren met de anti-Verlichting, komt enerzijds doordat Bonalds kritiek op de Verlichting in de periode 1814-1818 (maar niet eerder!) door veel ultraroyalisten wordt overgenomen, ook al zijn er tot ongeveer 1830 nog velen die een voltairiaans scepticisme en maçonnieke activiteiten schijnbaar probleemloos blijven combineren met een uiterlijk katholicisme. Anderzijds komt dat, zoals Backzo opmerkt, door een beeldvorming waaraan het ideologisch mimetisme van links en rechts, die zich aan elkaar spiegelen en die door elkaar te karikaturiseren dit spiegeleffect wederzijds versterken, aanzienlijk heeft bijgedragen. (Bronislaw Baczko, 'Lumières', in: François Furet, Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française. Idées*. Flammarion, Parijs, 1992, pp. 276-277).

In zijn *Le passé d'une illusion* laat Furet zien dat het door Baczko gesignaleerde spiegeleffect zich in de twintigste eeuw voortzet en zelfs, dankzij de opkomst van het communisme, nog mythischer proporties aanneemt dan in de negentiende eeuw. Elke mythe draagt echter zijn eigen waarheid in zich, besluit Baczko, die zijn beschouwing over de relatie tussen Verlichting en Revolutie eindigt met de volgende woorden: 'Is de Revolutie een erfgename van de Verlichting? Natuurlijk wel, maar over de erfenis beschikt ze naar eigen goeddunken. In de politieke en ideologische conflicten van de Revolutie [maar ook in die van de contrarevolutie, R.A.] zijn de ideeën en waarden van de Verlichting voortdurend een referentie. Maar op de o zo kronkelige wegen van de Revolutie doet zich ook een gedaanteverandering voor: het kosmopolitisme neemt de gedaante aan van een veroveringslustig nationalisme, het pacifisme die van het militarisme, de tolerantie die van het fanatisme, de vrijheid die van de Terreur. De Revolutie maakt de ideeën die ze geërfd heeft, ondergeschikt aan haar eigen eisen, versmelt ze met haar eigen mythen, giet ze in haar eigen vormen' (*op. cit*., p. 290). Voor een niet ideeën- doch cultuurhistorische benadering van de relatie tussen Verlichting en Revolutie, zie Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*. Seuil, Parijs, 1990.

Romantiek: een tegen de Verlichting en het classicisme gerichte literaire en politieke beweging van voornamelijk Duitse intellectuelen (o.a. Herder, Fichte, Friedrich von Gentz, de gebroeders Schlegel, Novalis, Hölderlin, Schleiermacher, Adam Müller, Joseph Görres), die tijdens het Restauratietijdperk (1815-1830) ook in Frankrijk de jongeren in haar greep kreeg. De Romantiek vatte de wereld op als een beweeglijke veelheid van individualiteiten (ook collectieve, zoals culturen en volkeren), die elk hun eigen, volstrekt unieke karakter hadden, dat men in literatuur, kunst, muziek en politiek zoveel mogelijk tot zijn recht moest laten komen. Individualiteit, subjectiviteit, creativiteit en verschillen tussen mensen, volkeren enzovoorts moest men dus niet beknotten, maar juist cultiveren. Voor een problematisering van het concept der Romantiek, zie H. Prang, *Begriffsbestimmung der Romantik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972.

De perceptie dat Bonald een romanticus was overheerst bij een Bonald-specialist als Gérard Gengembre (*La Contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989), bij Waresquiel en Yvert (*Histoire de la Restauration*, p. 168), bij Paul Cliteur (*Conservatisme en cultuurrecht*, p. 185), in veel naslagwerken (voorbeelden: Robert Legros, 'Le romantisme politique', in: Alain Renaut (red.), *Histoire de la philosophie politique*, deel 3: *Lumières et romantisme*. Calmann-Lévy, Parijs, 1999, p. 272-308; *Encyclopaedia Britannica*, lemma 'Bonald'), bij ideologen van zeer uiteenlopende richtingen (het Dooyeweerd Centre, de marxist Franz Mehring, de libertariër Murray Rothbard (*Freedom, Inequality, Primitivism and the Division of Labor*) en bij talloze andere auteurs, waaronder Arthur McCalla, 'The Structure of French Romantic Histories of Religions', in: *Numen*, 1 juli 1998, vol. 45, nr. 3, p. 258-286; Scott Sprenger, 'Republican Violence, Old Regime Victims: Balzac's *L'Auberge rouge* as Cultural Anthropology', in: *French Literature Series*, 17 december 2004, vol. 32, nr. 1, p. 119-135; Ceri Crossley, 'Town, Country and the Circulation of Revolutionary Energy in Romantic Thought and Literature: the cases of De Bonald and Michelet', in: A. Forrest en P. Jones (red.), *Reshaping France. Town, Country and Region during the French Revolution. Proceedings of the Society for the Study of French History Conference*. Manchester University Press, Manchester, 1991, p. 243-52; J. Swenson, 'Critique, progress, autonomy'. Roundtable "What Has the Enlightenment to Do with the Twenty-First Century?" American Society for Eighteenth-Century Studies Annual Meeting, Las Vegas, Nevada, 31 maart – 2 april 2005. Tenslotte wordt Bonald als een 'philosophe romantique' opgevoerd in het vijfde album van Pierre Tisserands *Le musée romantique*. Editions du Trianon, Parijs, 1930.

Sans-culottes: revolutionaire militie van ambachtslieden, die men kon herkennen aan hun kledij: ze droegen geen overbroeken; vandaar hun naam *sans-culottes* (letterlijk: 'zonder overbroek'); tijdens de Terreur traden de *sans-culottes*, die een directe democratie voorstonden, op als de gewapende arm van het (burgerlijker) genootschap der Jacobijnen.

Staten-Generaal: de standenvergadering van het ancien régime. Volgens de oude vormen (de vormen die de vergadering tot 1614 in acht hadden genomen) vergaderde elk van de drie standen apart, en wogen de stemmen van de drie standen elk even zwaar. Samen hadden de adellijke en de geestelijke stand dus een overwicht op de

burgerlijke stand. Op 6 november 1788 bracht minister Necker hier verandering in door het gewicht van de burgerlijke stand te verdubbelen. Daardoor woog de stem van de burgerlijke stand voortaan even zwaar als die van de twee overige standen. Bovendien ging Necker bij de verkiezingen van de afgevaardigden van de derde stand uit van het evenredigheidsbeginsel. Dit egalitaire principe betekende een breuk met het traditionale beginsel van corporatieve representatie, volgens welk de lagere rangen dienden te worden gesubsumeerd in de hogere.

Toen de Staten-Generaal in mei 1789 bijeenkwamen, drong zich de vraag op of er hoofdelijk of, zoals de traditie voorschreef, standsgewijs moest worden gestemd. Van de adellijke afgevaardigden was een derde voor hoofdelijke stemming, twee derde voor stemmen per stand. Onder de afgevaardigden der geestelijkheid was een krappe, onder die der burgerlijke stand een zeer grote meerderheid voor hoofdelijke stemming. Op 10 juni riep de priester Sièyes de afgevaardigden van de adellijke en de geestelijke stand op om zich bij de burgerlijke stand te voegen. In de week daarna gaven een aantal geestelijken aan die oproep gehoor. Weer een week later, op 17 juni, doopten de Staten-Generaal zich om tot Nationale Vergadering.

Superclassicisme: benaming voor het extreme classicisme van de politieke denkers Mably (1), Rousseau (2) en Montesquieu (3), en van de (merendeels radicale) revolutionairen die veel denkbeelden van deze denkers overnamen. In het hiernavolgende zal worden uiteengezet wat er aan de denkbeelden van de drie genoemde denkers zo extreem classicistisch is.

Ad (1): Mably was de broer van de *philosophe* Condillac, die de kentheorie van John Locke in Frankrijk populariseerde. Zijn cultuur was nochtans 'geheel klassiek, een product van die fascinatie voor de oude republieken' (Claude Nicolet, *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*. Perrin, Parijs, 2003, p. 97). In zijn *De la manière d'écrire l'histoire* (1783) betoogde Mably dat de antieken superieur waren aan de modernen. In zijn *Observations sur les Romains* (1751) verwoordde hij zijn bewondering voor het aristocratisch regime van Rome. Net zoals Rousseau bewierookte hij de Spartanen (*Entretiens de Phocion sur le rapport de la morale avec la politique*, 1763) en de Grieken in het algemeen (*Observations sur les Grecs*, 1749). De Romeinen en de Grieken vergeleek hij met elkaar in zijn *Parallèles* (1740). Geïnspireerd door de antieke mythe van de wetgever schreef hij, net zoals Rousseau, een ontwerpconstitutie voor Polen (*Du gouvernement et des lois de la Pologne*, 1781). De Germaanse monarchie, die hij voor een democratie hield, beschreef Mably in zijn *Observations sur l'histoire de France* (1765, tweede editie in 1788). In dat laatste werk 'sprak hij weliswaar over de Staten-Generaal (wat dat betreft liep hij op de Revolutie vooruit), maar het ging hem daarbij om de Staten-Generaal in hun oorspronkelijke (en dus Germaanse) idealiteit. Waar het hem om ging, was een legitimiteit te vinden die slechts kon zetelen in de allereerste oorsprong' (Nicolet, *op. cit*., p. 99-100).

Ad (2): Rousseau wijdt bijna heel boek 4 van zijn *Contrat social* aan het oude Rome. In dat boek (in het bijzonder de hoofdstukken 4 tot en met 7) portretteert hij het republikeins bestel van het oude Rome als de ideale staatsvorm. Illustratief voor Rousseaus verering van het oude Rome is de volgende zinsnede: 'De Romeinen zijn degenen die het minst hun wetten hebben overtreden, en het zijn de enigen die zulke mooie wetten hebben gehad' (voetnoot in de editie van 1782 van het *Contrat social*, boek 1, hoofdstuk 4).

Niet alleen bewijst de geschiedenis van het oude Rome volgens Rousseau dat een republiek haalbaar is (*op. cit*., boek 3 hoofdstuk 12, derde alinea), ook beweert Rousseau, aldus een classicistische gemeenplaats herhalend, dat de stelsels van Sparta en Rome de stelsels zijn die het in de geschiedenis het langst hebben uitgehouden (*op. cit.*, boek 3 hoofdstuk 11: 'Si Sparte et Rome ont péri, quel État peut espérer durer toujours?') Wanneer men zich herinnert dat volgens classicisten het langstdurend stelsel het beste is, begrijpt men wat Rousseau hiermee bedoelt te zeggen, namelijk dat de stelsels van Sparta en Rome de beste stelsels waren.

Rousseaus grote held is Cato (*op. cit.*, boek 1, hoofdstuk 3, voetnoot; boek 2, hoofdstuk 3; zie ook de verwijzingen naar Cato in het *Discours sur l'économie politique* (1755), Vrin, Parijs, 2002). Ook wijdt Rousseau een heuse cultus aan de wetgevers van de Oudheid. Zo dweept hij met de wijze Athener Solon (*Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 3), met koning Lycurgus, die Sparta zijn zo duurzame constitutie gaf (*op. cit*., Éditions Livres de Poche. Librairie générale française, Parijs, 1996, p. 73 voetnoot; zie ook boek 2, hoofdstuk 3 en hoofdstuk 7), en met Servius Tullius, de vorst die door zijn grondwet Rome een welhaast eeuwig leven had geschonken (*op. cit*., p. 132; boek 2, hoofdstuk 3).

Behalve zijn politieke ideeën fundeert Rousseau ook zijn religieuze denkbeelden (zoals zijn *religion civile* en zijn antikatholicisme) op de exempla van het oude Rome en van het oude Sparta (*op. cit.*, boek 4, hoofdstuk 8).

Oude Grieken en Romeinen zijn dan ook de auteurs die hij het vaakst citeert. Behalve de klassieken Plutarchus, Plato, Aristoteles, Xenophon, Cicero, Titus Livius, Tacitus, Vergilius en Cornelius Nepos citeert hij in zijn *Contrat social* ook veel classicisten, zoals Montesquieu, Bodin, Hugo de Groot, Machiavelli (die van de *Vertogen over Titus Livius*), markies d'Argenson en *abbé* de Saint-Pierre. De enige in dat werk genoemde auteurs die noch tot de klassieken noch tot de classicisten kunnen worden gerekend, zijn Barbeyrac, d'Alembert, Pufendorf, Warburton, Calvijn, Bayle en *père* de Carrières. Ook in zijn *Vertoog over Ongelijkheid* citeert Rousseau vaker klassieke auteurs (Aristoteles, Persius, Plato, Justinus, Ovidius, Plinius de Jongere, Plutarchus,

Tacitus en Lucanus) dan moderne (Burlamaqui, Hobbes, Cumberland, Paracelsus, Pufendorf, Montaigne, Condillac, Mandeville, Locke en Barbeyrac). In het *Discours sur l'économie politique* tenslotte citeert hij uitsluitend Aristoteles en de classicisten Montesquieu, Machiavelli, Bodin en *sir* Robert Filmer. Niet de modernen maar de antieken, zo kan men hieruit afleiden, vormen Rousseaus voornaamste inspiratiebron.

Juist omdat hij in het oude debat tussen *anciens* en *modernes* de zijde van de klassieken kiest, verwerpt Rousseau het representatief stelsel. Dat stelsel is in zijn ogen namelijk een Germaanse uitvinding, een product van de feodaliteit, en dus (wanneer men zoals Rousseau de Germanen en de feodaliteit vanuit classicistisch oogpunt beschouwt) modern: 'De idee van vertegenwoordigers is modern: zij komt van het feodaal regime, van dat zo onrechtvaardige en absurde regime waarin de menselijke soort wordt gedegradeerd. In de oude republieken, en zelfs in monarchieën, heeft het volk nooit vertegenwoordigers gehad: dat woord kende men niet. Heel opvallend is dat men in Rome, waar de tribunen zo heilig waren, niet eens op het idee kwam dat die de functies van het volk konden usurperen' (*Contrat social*, boek 3, hoofdstuk 15, zesde alinea).

Rousseau bekritiseert hier Montesquieu, die, zoals we weten, het 'feodaal regime' herleidt tot de Germanen, wier systeem volgens hem het best intact is gebleven in het door hem bewonderde Engeland. Van dat Germaanse Engeland wil Rousseau niets weten: hij prefereert Sparta (*ibidem*, twintigste alinea).

Tegen de feodaliteit en tegen het door Boulainvilliers gepropageerde recht van verovering gebruikt Rousseau de argumenten van het absolutisme (*op. cit.*, boek 1, hoofdstuk 4). Het absolutistische principe dat de soevereiniteit ondeelbaar is, wendt hij bovendien aan tegen Montesquieus beginsel van de machtsdeling (*op. cit*., boek 2 hoofdstuk 2), en tegen diens leer van de intermediaire machten ('associations partielles', *op. cit*., boek 2, hoofdstuk 3). En de aristocratische doctrine van 'limited government' weerlegt hij met Bodins argument dat 'het hoogste gezag beperken hetzelfde is als het vernietigen' ('La limiter, c'est la détruire'; *op. cit.*, boek 3, hoofdstuk 16).

Niet alleen van wat volgens classicisten modern is maar ook van wat volgens een-en-twintigste-eeuwers modern is, moet Rousseau niets hebben: de moderniteit is namelijk de beschaving, stelt hij in zijn *Discours sur les sciences et les arts* (1750). Om onze kinderen te ontrukken aan de verpestende invloed van de beschaving moeten we ze volgens Rousseau een opvoeding geven die in overeenstemming is met de natuur. De natuurconforme opvoeding schetst hij in *Emile ou l'éducation* (1762); de natuurlijke familie waarin die opvoeding dient plaats te vinden, in de roman *Julie ou la nouvelle Héloïse* (1761); het natuurlijke staatsbestel waarvoor we de kinderen opvoeden in zijn politieke verhandeling over het *Maatschappelijk contract* (1762).

Dat staatsbestel is geen democratie, want de democratie is volgens Rousseau onmogelijk, zoals we in dit proefschrift zagen in hoofdstuk 8 noten 93 en 94. Zoals bijna alle classicisten bekritiseert ook Rousseau het standaardvoorbeeld van de democratie, namelijk het oude Athene. Hij doet dat in deze termen: 'Toen het volk van Athene zijn leiders benoemde of tot aftreden dwong, aan de één ereblijken toekende en aan de ander straffen oplegde, en door massa's speciale decreten zonder onderscheid alle bestuurshandelingen verrichtte, toen had het volk eigenlijk geen algemene wil meer: het handelde niet meer als soeverein, maar als magistraat' (*Contrat social*, boek 2, hoofdstuk 4). Het verschil tussen de democratie en Rousseaus regime, zo blijkt uit dit citaat, is dat de soeverein in een democratie zich met details inlaat, terwijl de soeverein in Rousseaus regime slechts regeert op hoofdlijnen.

Gezien Rousseaus kritiek op de democratie is het logisch dat de strategie van veel contrarevolutionairen erop is gericht om aan te tonen dat de revolutionairen de gezaghebbende en onfeilbare auteur Rousseau verkeerd interpreteren. Voorbeelden van deze strategie vindt men in vrijwel alle pamfletten van d'Antraigues, bij Montgaillard in zijn *An mille sept quatre vingt quinze ou Conjectures sur les suites de la Révolution française* (1795), en bij Ferrand in zijn *Rétablissement de la monarchie* (1793) en in zijn dikwijls heruitgegeven *Considérations sur la Révolution sociale* (1793). Men zal hebben opgemerkt dat ook Bonald een deel van zijn terminologie ontleent aan Rousseau.

Rousseaus natuurlijke staatsbestel mag dan geen democratie zijn, archaïsch is het wel: het is een kleinschalige gemeenschap van boeren die, gezeten in een kring rond de dorpseik, op basis van absolute gelijkheid en unanimiteit de lokale aangelegenheden bespreken (zie *Contrat social*, boek 4, hoofdstuk 1: 'Quand on voit chez le plus heureux peuple du monde des troupes de paysans régler les affaires de l'Etat sous un chêne et se conduire toujours sagement, peut-on s'empêcher de mépriser les raffinements des autres nations, qui se rendent illustres et misérables avec tant d'art et de mystères?').

Het enige land in Europa dat dit natuurlijke staatsbestel benadert, is volgens Rousseau het arcadische Corsica, waarvoor hij als een wederopgestane Solon een constitutie schrijft. De Corsicanen hadden namelijk onder leiding van Paoli het juk van de Genuaanse kolonisator van zich afgeworpen, en voor die opstandelingen schreef Rousseau zijn *Projet de constitution pour la Corse* (1765). Aan de onafhankelijkheid van het eiland kwam in 1768 een einde doordat de republiek Genua het verkocht aan het koninkrijk Frankrijk. (Daardoor werd de Corsicaan Buonaparte een Fransman, die zijn naam zou verfransen tot Bonaparte). Over Corsica zegt Rousseau in het *Contrat social* (boek 2, aan het eind van hoofdstuk 10): 'Il est encore en Europe un pays capable de législation; c'est l'île de Corse'. 'Het gelukkigste volk ter wereld' waarvan in het op één na laatste citaat sprake was, zal volgens Rousseau wel het Corsicaanse zijn geweest.

Meer nog echter dan door de Corsicanen ziet Rousseau het natuurlijke staatsbestel belichaamd door de *res publica* van de deugdzame, onbedorven Ouden. Model voor Rousseaus staatsman staat dan ook de sobere Cincinnatus, de boer die bezig was zijn land te ploegen toen men hem kwam halen om als dictator op te treden teneinde het Romeinse leger uit een zeer benarde positie te bevrijden, en die na zijn dictatuur gewoon weer de ploeg ter hand nam. (Onder een dictator verstonden de Romeinen, en ook classicisten als Rousseau, niet een despotisch alleenheerser of tiran, maar een buitengewoon ambtenaar met onbeperkt gezag in civiele en militaire zaken, die werd aangewezen door de consuls als de senaat te kennen gaf dat er een noodtoestand bestond). Rousseau verdedigt de Romeinse dictatuur in *Contrat social*, boek 4, hoofdstuk 6. In de zesde alinea van dat hoofdstuk geeft hij van de Romeinse dictatuur een beeld dat exact correspondeert met het beeld dat Romeinse historici plachten te schetsen van Cincinnatus. (Het verhaal van Cincinnatus vindt men onder meer in Livius, *Historiae* 3.26 e.v.).

De archaïserende cultuurpessimist Rousseau is kortom niet zomaar een classicist (en wel een van het absolutistische type), hij is een superclassicist. Tot de conclusie dat Rousseau een superclassicist en juist daardoor een criticus van de Verlichting is, komt ook Graeme Garrard, *Rousseau's Counter-Enlightenment. A republican critique of the philosophes*. State of New York Press, Albany, 2003.

Ad (3): Voor het classicisme van Montesquieu, zie Andreas Kinneging, *Aristocracy, antiquity, and history*. Transaction, New Brunswick en Londen, 1996, p. 287-295.

Taaltheorie: Bonalds taaltheorie is gebaseerd op het idee van de *philosophe* Condillac dat je om te denken taal nodig hebt. Taal stelt je namelijk in staat om je ideeën onder woorden te brengen. Deze gedachte combineert Bonald met een opvatting van Malebranche en Plato: de opvatting dat de ideeën de mens zijn aangeboren. Wanneer de mens geboren wordt, voegt Bonald eraan toe, zijn de ideeën hem echter nog duister. Om ze voor zijn geest helder te krijgen, heeft hij behoefte aan taal, aan Woord en Geschrift. Die, redeneert Bonald, zijn hem geopenbaard door God en vervolgens van generatie op generatie doorgegeven door de maatschappij. Slechts door de maatschappij zijn wij in staat om te denken, want alleen de maatschappij geeft ons de taal. De taal kan immers geen uitvinding van de mens zijn. Om iets te kunnen uitvinden moet je namelijk kunnen denken, en om te denken heb je taal nodig. De taal gaat dus aan het denken en uitvinden vooraf. In de woorden van Bonald: 'L'homme pense sa parole avant de parler sa pensée'. Aangezien de mens de taal niet heeft kunnen uitvinden, kan die slechts zijn geschapen door God. De taal heeft dus, net zoals de maatschappij, een goddelijke oorsprong.

De filosofische, morele en maatschappelijke implicaties van deze opvatting, die hij gedurende de jaren 1800-1802 uiteenzet in het *Essai analytique*, in *Du divorce*, en in boek 3 van de *Législation primitive*, toont Bonald in zijn *Recherches philosophiques sur les premiers objets des connaissances morales* (1818) en in zijn *Démonstration philosophique du principe constitutif de la société* (1830). Voor een uitgebreider bespreking van Bonalds taaltheorie, zie: Henri Moulinié, *De Bonald. La vie, la carrière politique, la doctrine*. Alcan, Parijs, 1916, hoofdstuk 4; David Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 91-97 en p. 115-130; Jean Bastier, 'Linguistique et politique dans la pensée de Louis de Bonald', in: *Revue des sciences philosophiques et théologiques.* Vrin, Parijs, 1974, vol. 58, nr. 4; Gérard Gengembre, 'Apprendre l'ordre ou l'approche contre-révolutionnaire du langage chez Bonald', in: Henri Besse, (red.), *Qu'est-ce qu'apprendre une langue?*, Actes des Journées d'étude organisées à l'Ecole Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, 24-26 september 1992, p. 139-148; Jean Ladevi-Roche, *De l'origine du langage d'après MM. de Bonald, Renan, J. Simon, et le P. Chastel*. G. Gounouilhou, Bordeaux, 1860; Mária Ludassy, 'Language and order. De Bonald's theory of language as a paradigm of traditionalist political philosophy?', in: Ronald Dworkin (red.), *From liberal values to democratic transition. Essays in honor of János Kis*. Central European University Press, Boedapest, 2004; Walter Jay Reedy, 'Language, counter-revolution and the "two cultures". Bonald's traditionalist scientism', in: *Journal of the history of ideas*, jaargang 44, 1983, p. 579-597. De voornaamste criticus van Bonalds taaltheorie is de negentiende-eeuwse Franse liberale denker Maine de Biran (zie p. 422 noot 100).

De kern van Bonalds *literatuurtheorie* ligt besloten in de volgende, veel geciteerde zin: 'La littérature est l'expression de la société'. Deze gedachte werkt Bonald uit door literaire genres en stijlen te koppelen aan sociale, politieke en religieuze systemen. Zie de *Législation primitive*, p. 90-97. Voor een uitgebreider bespreking van Bonalds literatuurtheorie, zie: Klinck, *op. cit*., p. 124-127; Rainer-Michael Lüddecke, *Literatur als Ausdruck der Gesellschaft. Die Literaturtheorie des Vicomte de Bonald*. Lang, Frankfurt am Main, 1995; Gérard Gengembre, 'De Mme de Staël à Chateaubriand via Bonald: une nouvelle poétique', in: *Bulletin* van de Société Chateaubriand, nr. 43, 2000, p. 53-61; Arsène de Soleil, *Étude littéraire sur le vicomte de Bonald.* Brussel, 1942.

Tacitus: De Romeinse geschiedschrijver Tacitus wordt rond 1460 herontdekt door de Italiaanse humanist Poggio, maar krijgt eerst bekendheid wanneer Piccolimini, de latere paus Pius II, hem gebruikt om de pauselijke hegemonie te claimen over het Duitse keizerrijk. Daardoor ontdekken ook de Duitsers Tacitus. Zij (Melanchthon, Luther, Peutinger, Lazius, Neunart) gebruiken Tacitus echter om aan te tonen dat het Duitse

keizerrijk de voortzetting is van het oude Germanië (Claude Nicolet, *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*. Perrin, Parijs, 1993, p. 48). De Hollandse humanisten Cornelius Aurelius en Desiderius Erasmus ontdekken bij Tacitus een passage over de Germaanse volksstam der Bataven, en zien in die Bataven de voorouders van de Hollanders (passage over de 'auris batava' in de *Adagia*, 2e druk, 1508). Deze these wordt direct betwist door de historici van het met Holland rivaliserende hertogdom Gelre, die de erfenis van de Bataven voor Gelre opeisen. (Patrick Duval, 'Humanisme et renaissance batave dans la Hollande du comte-empereur Charles Quint', in: Annie Molinié-Bertrand (red.), *Charles Quint et la monarchie universelle*. Iberica 13, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Parijs, 2001). Men kent het politiek gebruik dat is gemaakt van de mythe dat de Hollanders van de Bataven afstammen: na te zijn aangewend om de opstand van de Nederlanders tegen Spanje te rechtvaardigen benutten Staatse geschiedschrijvers als Hugo de Groot (in zijn *Liber de antiquitate reipublicae batavicae*, 1610) en Jan Wagenaar (*Vaderlandsche historie verkort*, 1782) haar om de macht van de Hollandse Staten te verdedigen tegen de Oranjes. Daarentegen zet P.C. Hooft haar, in zijn toneelstuk *Baeto* (1617), in ten behoeve van de stadhouders. De revolutionairen die in 1795 de Bataafse republiek stichten, gebruiken de mythe om de oude, aristocratische Republiek der Verenigde Nederlanden te torpederen. En tijdens de Tweede Wereldoorlog trachten zowel de Duitse bezetter als het verzet de mythe ten behoeve van hun eigen doeleinden aan te wenden. In zowel Nederland als Duitsland vervulde Tacitus (of liever gezegd: vervulden diens interpretatoren) dus een essentiële functie in zowel het interne politieke debat als het proces van natievorming.

Thèse parlementaire: de opvatting dat de macht van de Kroon moest worden getemperd door de twaalf *parlements* ofwel soevereine hooggerechtshoven. Van deze opvatting bestonden verschillende varianten. In de meest gematigde zijn de hooggerechtshoven een senaat (opvolger van de Frankische *conseil des Leudes* of van het *cour des Pairs*), die bemiddelt tussen de vorst en een democratische Nationale Vergadering. In een minder gematigde variant zijn de hooggerechtshoven zelf de Nationale Vergadering. In de meest extreme variant staat de natie (waarvan de hooggerechtshoven zichzelf de vanzelfsprekende vertegenwoordiger achten) boven de koning. Deze radicale variant vindt men o.a. bij Martin de Marivaux, *L'ami des lois* (z.p., 1771-1775?). De advocaten van het *parlement* van de Dauphiné, zoals de latere revolutionaire leiders Mounier en Barnave, zouden er in 1788 een democratische interpretatie aan geven.

De bekendste vertegenwoordiger van de *thèse parlementaire* gedurende het ancien régime was echter Louis-Adrien Le Paige, *Lettres historiques sur les fonctions essentielles des Parlements, sur le droit des pairs et les lois fondamentales du royaume*. Aux dépens de la Compagnie, Amsterdam, 1753-1754. Andere exponenten waren Cl. Mey, J.-B. Aubry, A. Blonde en G.-N. Maultrot, *Maximes du droit public français, tirées des Capitulaires, des Ordonnances du Royaume et des autres monuments de l'histoire de France*. Amsterdam, 1775, 2 delen; en G.J. Saige, *Catéchisme du citoyen, ou Eléments du droit public français, par demandes et réponses, suivi de Fragmens politiques par le même auteur (1775), en France, 1788*.

Totalitarisme: Degenen die Bonald als een 'totalitarist' bestempelen, verzuimen veelal aan te geven wat onder 'totalitarisme' moet worden verstaan. Laat ik eerst even aangeven welke betekenissen er in de loop van de geschiedenis aan zijn toegekend. Welnu, de term 'totalitair' wordt uitgevonden in 1936, onder Mussolini, en wordt dan gebruikt om diens éénpartijstaat mee aan te duiden, die geen enkele georganiseerde oppositie duldt en waarin de politieke macht het totaal der maatschappelijke activiteiten naar zich toetrekt. In die periode stelt Malraux de term tegenover de religie en het christendom.

De term 'totalitarisme' doet zijn intrede in 1940, aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, en wordt dan in tegenstelling tot het 'liberalisme' geplaatst. Tijdens de Koude Oorlog, wanneer het marxisme-leninisme (in zijn stalinistische en maoïstische varianten) het fascisme en het nazisme opvolgt als aartsvijand van het liberalisme, wordt de term gepopulariseerd door drie auteurs, namelijk Hannah Arendt (*The Origins of Totalitarianism.* Meredian Books, Cleveland/New York, 1951), J.L. Talmon (*The Rise of Totalitarian Democracy*. Beacon Press, Boston, 1952) en Eric Voeglin ('Origins of Totalitarianism', in: *Review of Politics*, 1953, jaargang 15, p. 76-84), die hem ook toepassen op het marxisme-leninisme, dat men als het ware tracht te diskrediteren door het over één kam te scheren met het fascisme en het nazisme.

In elk geval wordt algemeen aangenomen dat het totalitarisme de volgende zes dimensies bezit: 1) een absolute (in de zin van: ongelimiteerde) centrale macht; 2) integratie van de massa's door ze in te kaderen in structuren die nauw zijn verbonden met de besluitvormingscentra; 3) onderwerping van het individu aan de staat, in alle domeinen van het openbare en privéleven; 4) éénpartijstelsel; 5) staatsbeheer over de economie; 6) een staatsmonopolie op de instrumenten voor propaganda en onderdrukking.

David Klinck (*The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996, p. 91) lijkt het concept 'totalitarisme' te reduceren tot dimensie nummer drie: 'Bonald's call for the thoroughgoing intrusion of the public or the political into the private sphere, prefigures twentieth century totalitarian fascism'. Ook de eerste dimensie (*op. cit*., p. 7, p. 69-70) en wellicht de vijfde (*op. cit*., p. 89, p. 229) zouden volgens Klinck reeds aanwezig zijn in het denken van Bonald.

Ik ga ervan uit dat Klinck de eerste en vijfde dimensie ook tot het totalitarisme rekent en neem, *for the sake of discussion*, bovendien aan dat hij gelijk heeft wanneer hij stelt dat Bonald voorstander is van een ongelimiteerde centrale macht, van staatsbeheer over de economie en van totale onderwerping van het individu aan de staat. Mocht Klinck daarin gelijk hebben (ik meen te kunnen aantonen dat hij dat niet heeft), dan nog zou hij, om aannemelijk te kunnen maken dat Bonalds theorie correspondeert met hetgeen algemeen als 'totalitarisme' wordt beschouwd, moeten laten zien dat ook de overige drie dimensies in Bonalds theorie voorkomen.

Ze komen daar echter *niet* in voor. De massa's spelen in Bonalds systeem, anders dan bij het fascisme, nazisme en communisme, namelijk geen enkele rol: het draait in dat systeem louter om de elites, elites bovendien die hun positie te danken hebben aan God en traditie. Alleen al om die reden bestaan er in Bonalds systeem geen partijen, laat staan moderne massapartijen van het totalitaire type die een monopolie uitoefenen op de middelen tot propaganda en repressie.

Er zijn zelfs argumenten om Bonald als een 'antitotalitair' denker aan te merken. Deze worden aangereikt door Colette Capitan in haar voorwoord bij haar verkorte uitgave van Bonalds *Théorie du Pouvoir* (Collection 10/18. Union générale d'éditions, Parijs, 1965) en door Drieu de la Rochelle, die zij in dat voorwoord citeert.

Van de opvatting dat Bonald een 'antitotalitair' denker was, geeft Serra nog een andere variant: volgens haar waren Bonald en Maistre liberalen, die zich verzetten tegen het revolutionaire project om de gelijkheid te realiseren ten koste van de vrijheid, en liepen zij vooruit op Benjamin Constants kritiek op Rousseau en de totalitaire democratie. Teresa Serra, *L'utopia contrarivoluzionaria. Aspetti del cattolicesimo 'antirivoluzionario' in Francia (1796-1830)*. Guida, Napels, 1977. Een zelfde interpretatie van Maistre vinden we bij Paul Cliteur, *Conservatisme en cultuurrecht. Over de fundering van recht in rechtsbeginselen*, dissertatie Amsterdam, in eigen beheer, 1989, p. 203. Serra en Cliteur hebben mijns inziens gelijk met hun stelling dat Bonald en Maistre vooruitliepen op Benjamin Constant. Echter, Rousseau en de Franse revolutionairen assimileren met het moderne totalitarisme is al even onterecht (en om dezelfde redenen) als Bonald assimileren met datzelfde totalitarisme.

Petyx geeft nog drie andere argumenten waarom Serra's interpretatie niet klopt. Ten eerste richtten Bonald en Maistre zich niet zozeer tegen de totalitaire als wel tegen de parlementaire democratie. (Dat kon ook niet anders, kan men hieraan toevoegen, want de totalitaire democratie bestond in hun tijd überhaupt nog niet). Ten tweede waren Maistre en Bonald, in tegenstelling tot de moderne liberalen, antirationalisten en antimodernisten. Het derde argument van Petyx tenslotte laat zich ongeveer als volgt reconstrueren: de Revolutie was de machtsovername van de bourgeoisie, die haar eigen politiek-economisch systeem vestigde door de privileges van het ancien régime af te schaffen. Door deze machtsovername schakelde de bourgeoisie het proletariaat uit, dat nochtans de totalitaire democratie van de *sans-culottes* vestigde. De bourgeoisie creëerde dus een 'ongelijkheid in beweging' (*un'ineguaglianza in movimiento*). Bonald en Maistre daarentegen wilden een statische ongelijkheid (*una gerarchia fissa*), die de absolute negatie was van gelijkheid en vrijheid. Dit derde argument van Petyx is mijns inziens fallacieus, en wel om de volgende redenen: 1) Het is gefundeerd op marxistische premissen, waarvan revisionistische historici hebben aangetoond dat zij onjuist zijn; 2) Serra bekijkt de democratie van de *sans-culottes* door de bril van Lenin; 3) De ongelijkheid van Bonald is niet volstrekt statisch, aangezien de institutie van het *anoblissement* het burgers mogelijk maakt om op te stijgen tot de adel; 4) De hiërarchie die Bonald en Maistre vestigen, is geen absolute doch een relatieve negatie van vrijheid en gelijkheid, evan uitgaande dat men aan die beide begrippen een modern liberale betekenis wenst te geven; 5) De revolutionaire conclusies die Lamennais en de eerste socialisten uit Bonalds traditionalisme zouden trekken, wijzen erop dat Bonalds ongelijkheid kàn worden geïnterpreteerd als een 'ongelijkheid in beweging'. Vincenza Petyx, *I selvaggi in Europa. La Francia rivoluzionaria di Maistre e Bonald*. Bibliopolis, Napels, 1987, p. 14-15. Petyx herhaalt haar these in een later werk: *Dimenticare la Rivoluzione: la cultura di destra nella Francia di fine Ottocento*. La città del sole, Napels, 1995.

Verlichting: een van 1680 tot 1780 onder de Franse, Engelse en Nederlandse elites actieve intellectuele beweging die de gedachte van John Locke dat men kennis vergaart door empirische ervaring, combineert met een natuurwetenschappelijke (Newtoniaanse) benadering van de fysieke en sociale wereld, met een cultus van het nut/geluk (utilitarisme) en van de rede (rationalisme), met een rationalistisch godsbeeld (deïsme, theïsme, pantheïsme, materialisme, agnosticisme, atheïsme), met verwerping van de Openbaring en van het kerkelijk gezag ('fanatisme'), van kerkelijke dogma's ('obscurantisme'), van de traditionele infra-religie ('bijgeloof') en van niet door de ratio te rechtvaardigen tradities ('vooroordelen', 'misbruiken'), en met een pleidooi voor tolerantie (Spinoza, Locke). In politiek opzicht tenslotte uitte de Verlichting zich in een bewondering voor het Engelse systeem van *checks and balances* (Montesquieu), in archaïsche utopieën (de idyllische dorpsgemeenschap van Rousseau, het Sparta van Mably), of in sympathie voor een verlichte despotie (Voltaire, Diderot, Maupertuis, La Mettrie, Grimm, Helvetius). De elementen van deze 'werkdefinitie' zijn ontleend aan Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe des Lumières*. Flammarion, Parijs, 1982.

Inhoudsopgave aanhangsel

Zoals in de inleiding is aangegeven wordt de lezer vanuit een aantal eindnoten doorverwezen naar het Aanhangsel, waarin een aantal begrippen, debatten en stromingen nader worden toegelicht. Het gaat om de volgende begrippen, debatten en stromingen:

Absolutisme p. 449
Ancien régime 450
Anti-Verlichting 450
Aristocratie 451
Aristocratisch liberalisme 451

Bonapartisme 452

Carlisme 452
Cartesianisme 452
Censuskiesrecht 453
Centralisatie 453
Conservatisme 453
Constitueren 453
Contrarevolutie 454
Corporatie 454
Corporatisme 454

Deïsme 455

Extreemrechts 455

Fascisme 456
Fronde 459
Front National 459
Fysiocraten 460

Gallicanisme 460
Gematigde regeringsvorm 461
Gilden 462
Girondijnen 462

Humanisme 462

Ideeëngeschiedenis 462

Jacobijnen 464
Jansenisme 464

Legitimisme 465
Ligue 465
Lois fondamentales 465

***M**onarchiens* 466
Monarcomachen 466

Nationaal-katholicisme 466
Neoabsolutisme 466
Nieuwe aristocratie 467

Oratorianen 468
Orleanisme 468

***P**airie* 468
Pantheïsme 468
Patriottisme 468
Platonisme 469
Poldermodel 469

Ras 471
Regeringsvormen (Aristoteles) 471
Regeringsvormen (Polybius) 471
Regeringsvormen (Montesquieu) 472
Regula 473
Representatie 473
Revisionisme 473
Romantiek 476

***S**ans-culottes* 476
Staten-Generaal 476
Superclassicisme 477

Taaltheorie 479
Tacitus 479
Thèse parlementaire 480
Totalitarisme 480

Verlichting 481

Chronologisch overzicht

1500-1789	***Ancien régime***
1754	2 oktober: Geboorte van Bonald
1774	Aantreden van Lodewijk XVI, de laatste absolute monarch
1787-1789	Aristocratische prerevolutie
1789-1799	***Franse Revolutie***
1789	5 mei: opening van de Staten-Generaal (de oude standenvergadering)
	juni-juli: de Staten-Generaal worden een Nationale Grondwetgevende Vergadering
	nacht van 4 op 5 augustus: afschaffing van de privileges
	14 augustus: bestorming van de Bastille
	10-11 september: afwijzing van het tweekamerstelsel en van het absoluut koninklijk vetorecht
1790	maart-juni: afschaffing van de heerlijke rechten en de erfadel
	vanaf 10 mei: de godsdienstoorlogen herleven in Zuid-Frankrijk
	12 juli: *constitution civile du clergé* (resulteert in een tweedeling van de katholieke kerk)
1791	20-21 juni: de koning ontvlucht Parijs, maar wordt aangehouden bij Varennes
	14 september: de koning aanvaardt de revolutionaire constitutie
1792	20 juni: de menigte bestormt het koninklijk paleis der Tuilerieën
	15 augustus: begin van de *chouannerie* (contrarevolutionaire boerenopstanden)
	september: meer dan duizend edelen en priesters worden vermoord in Parijs
	21 september: afschaffing van de monarchie; Frankrijk wordt een republiek
1793	21 januari: executie van koning Lodewijk XVI
	9-11 maart: West-Frankrijk (de Vendée) komt in opstand tegen het revolutionaire bewind
	6 juni-19 december: opstanden in diverse provincies en in Lyon, Marseille en Toulon
1794	25 juli: Robespierre gearresteerd; aanvang van het bewind van Thermidor
1797	4 september (Fructidor): staatsgreep tegen de royalisten, die de verkiezingen hadden gewonnen
1799-1814	***Dictatuur van Napoleon***
1799	nacht van 9 op 10 november: staatsgreep van Napoleon Bonaparte
1799-1804	Consulaat (Napoleon bekleedt de functie van Eerste Consul van de republiek)
1804	2 december: Napoleon laat zich tot keizer kronen
1804-1814	*Empire* (Keizerrijk)
1814-1830	***Restauratietijdperk***
1814	6 april: restauratie van de monarchie der Bourbons
1815	maart: Napoleon ontsnapt en grijpt weer de macht, tot hij op 18 juni zijn Waterloo vindt
	zomer: tweede restauratie van de Bourbons
1830	eind juli: een revolutie van liberalen en republikeinen brengt de Bourbons ten val
1830-1848	***Julimonarchie*** (liberaal bewind van de 'burgerkoning' Louis-Philippe)
1840	23 november: Bonald overlijdt
1848	een socialistische revolutie verjaagt de burgerkoning, maar verzandt in een burgerlijke republiek, waarvan Napoleons neef de president wordt
1848-1851	***Tweede Republiek***
1851	Staatsgreep van Napoleons neef, die zich tot keizer Napoleon III laat kronen
1851-1870	***Second Empire*** (Tweede Keizerrijk)
1870	Frans-Duitse Oorlog verloren door Frankrijk; Napoleon III treedt af
1870-1940	***Derde Republiek*** (parlementair stelsel op basis van algemeen kiesrecht)
1871	*Commune* (arbeidersrevolutie in Parijs, wordt bloedig neergeslagen)
1876	Verkiezingsoverwinning van de republikeinen, definitieve doorbraak van de democratie
1940-1944	Tweede Wereldoorlog, ***regime van Vichy*** (Duits protectoraat) in Zuidwest-Frankrijk, maar Charles de Gaulle stelt zich in Londen aan het hoofd van een tegenregering.
1944-1958	***Vierde Republiek*** (parlementair stelsel gekenmerkt door politieke instabiliteit)
1958	Charles de Gaulle vestigt de ***Vijfde Republiek*** (presidentieel stelsel).

Bibliografie

Werken van Bonald

Voor een volledig overzicht van edities van werken van Bonald die tot 1916 zijn verschenen zij verwezen naar Henri Moulinié, *De Bonald. La vie, la carrière politique, la doctrine*. Alcan, Parijs, 1916, p. IV-V; voor een overzicht van de nadien verschenen werken, zie de eerste paragraaf van de Nabeschouwing in onderhavig proefschrift. Hieraan kan nog worden toegevoegd de uitgave van Bonalds brieven aan de graaf van Senfft: *En marge de la Sainte-Alliance. Lettres de Bonald au comte de Senfft*. Les Belles Lettres, Parijs, 1967.

Overige primaire bronnen

d'Agoult, Charles Constant, *Principes et réflexions sur la constitution française*. Z.p., s.d.

Annonce très intéressante pour les François, les États-Généraux ont été terminé même avant leur ouverture, avec un assez grand succès, on doit être assez content de leurs opérations. Anoniem, Bailly, Desenne, Debray, Parijs, 1789.

Antidote contre la doctrine empoisonnée de quelques membres du Parlement, sur les États-Généraux, par un citoyen de sang-froid. Anoniem, z .p., s.d.

d'Antraigues, Emmanuel Louis Henri Alexandre de Launai comte, *Mémoire sur les États-Généraux, leurs droits, et la manière de les convoquer*. Avignon, s.n., 1788.

d'Antraigues, *Mémoires sur la constitution des États de Languedoc et sur les dangers qui menacent la liberté publique, quand les provinces sont régies par des États inconstitutionnels*. Martin & Walter, Vivarais, 1789.

d'Antraigues, *Considérations historiques et politiques sur la noblesse et le clergé*. Z.p., 1790.

d'Antraigues, *Adresse à l'ordre de la noblesse de France*. Senneville, Parijs, 1792.

d'Antraigues, *Exposé de notre antique et seule légale constitution française, d'après nos loix fondamentales*. Senneville, Parijs, 1792.

Aquino, Thomas van, *Quæstiones disputatae de malo*. Éditions du Cerf, Parijs, 1982.

d'Argenson, René Louis de Voyer de Paulmy marquis, *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France*. Rey, Amsterdam, 1765.

Aristoteles, *Politics*. Engelse vertaling Sinclair. Penguin, Londen, 1981.

A toute la noblesse, dont je suis membre. Anoniem, z.p., april 1789.

Au Roi, sur les avantages que Sa majesté doit se promettre des Etats généraux et que nous pouvons attendre d'une constitution sage et éclairée. Anoniem, z.p., 1789.

Aux citoyens assemblés pour députer aux Etats généraux. Anoniem, z.p., 1789.

Aux États-généraux, sur les réformes à faire. Anoniem, z.p., 1789.

Avis au comte d'Antraigues, député aux Etats généraux pour la noblesse dans la sénéchaussée de Villeneuve-de-Bergen Vivarais. Anoniem, z.p., s.d.

Barruel, abbé Augustin, *Mémoires pour servir à l'histoire du jacobinisme*. Fauche, Hamburg, 1798-1799.

Béchard, Ferdinand, *De l'administration de la France ou Essai sur les abus de la centralisation*. Perrodil et Cie, Parijs, 1845.

Béchard, *De l'état du paupérisme en France et des moyens d'y remédier*. Charles Douniol, Parijs, 1852.

Bergasse, Nicolas, *Lettre sur les Etats-généraux*. Z.p., 1789.

Bergier, abbé Nicolas-Sylvestre, *Le déisme réfuté par lui-même ou Examen en forme de lettres des principes d'incrédulité répandus dans les divers écrits de M. Rousseau*. Humblot, Parijs, 1765.

Bergier, *Encyclopédie méthodique par ordre de matières, par une société de gens de lettres, de savans et d'artistes*. Plomteux, Luik, 1782.

Bernardin de Saint-Pierre, Jacques-Henri, *Etudes de la Nature.* Didot Le Jeune, Parijs, 1784.

Bertrand de Molleville, Antoine François, *Mémoires secrets pour servir a l'histoire de la dernière année du règne de Louis XVI* (Londen, 1793). Editie L.-G. Michaud, Parijs, 1814.

Billaud-Varennes, Jacques Nicolas, *Despotisme des ministres de France, combattu par les droits de la Nation, par les loix fondamentales, par les ordonnances, par les jurisconsultes, par les orateurs, par les historiens, par les publicistes & par les poëtes; enfin par les intérêts du peuple & l'avantage personnel du monarque.* Amsterdam, s.n., 1789, drie delen.

Bodin, Jean, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (Parijs, 1566), in: *Oeuvres philosophiques de Jean Bodin*. Editie Pierre Mesnard, Presses universitaires de France, Parijs, 1951, p. 107-269.

Bodin, *Six livres de la République*. Librairie générale française, Parijs, 1993 (1576).

Boncerf, Pierre François, *Les inconvénients des droits féodaux*. Edhis, Parijs, 1976 (Londen, 1776).
Bonnaire de Pronville, *Le pouvoir législatif sous Charlemagne.* Fauche, Brunswijk, 1800.
Bonneval, abbé Sixte de, *La véritable constitution française déduite des principes fondamentaux qui ont gouverné la France*. Wenen, s.n., 1789.
Bossuet, Jacques-Bénigne, *Discours sur l'histoire universelle à Monseigneur le Dauphin pour expliquer la suite de la religion et les changements des empires*. Mabre-Cramoisy, Parijs, 1688.
Boulainvilliers, Henri comte de Saint-Saire, *Histoire de l'ancien gouvernement de la France avec quatorze lettres historiques sur le Parlement ou États Généraux*. Aux dépens de la Compagnie, Den Haag, 1727.
Boulainvilliers, *Mémoires présentez au Monseigneur le duc d'Orléans, régent de France, contenant les moyens de rendre ce royaume très-puissant & d'augmenter considérablement les revenus du roi et du peuple*. Aux dépens de la Compagnie, Den Haag en Amsterdam, 1727.
Boulainvilliers, *Histoire des Arabes, avec la vie de Mahomet*. Pierre Humbert, Amsterdam, 1730.
Boulainvilliers, *Essai sur la noblesse contenant une dissertation sur son origine et son abaissement*. Pierre Humbert, Amsterdam, 1732.
Boulainvilliers, *Abrégé chronologique de l'histoire de France*. Gosse et Neaulme, Den Haag, 1733.
Brial, dom Michel-Jean-Joseph, *Recueils des historiens des Gaules et de la France, contenant tout ce qui a été fait par les Gaulois, & qui s'est passé avant l'arrivée des François: & plusieurs autres choses qui regardent les François depuis leur origine jusqu'à Clovis*. Libraires associés, Parijs, 1738-1786.
Buffon, Georges-Louis Leclerc comte de, *Oeuvres complètes*. Editie Sonnini, Parijs, 1798-1807.
Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France*. Penguin, Londen, 1986 (1790).

Caesar, Julius, *Commentarii de bello gallico*. Omnisys, Cambridge (Mass.), 1990.
Calonne, Charles-Alexandre de, *De l'Etat présent de la France présent et à venir*. Laurent, Londen en Parijs, 1790.
Chateaubriand, François-René vicomte de, *Œuvres complètes*. Firmin Didot frères, Parijs, 1843.
Cicero, Marcus Tullius, *De legibus*. Loeb editie, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1994.
Cicero, *On duties* (*De officiis*). Engelse vertaling W. Miller. Loeb editie, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1913.
Cicero, *Brutus*. Editie H.M. Hubbell, Cambridge (Mass.) en Londen, 1988.
Clovis au premier Champs de Mars, ou Origine, établissement et révolution des loix fondamentales de la monarchie française. Anoniem, z.p., 1789.
Condorcet, Jean Marie Antoine Nicolas de Caritat marquis de, *Cinq mémoires sur l'instruction publique*. Flammarion, Parijs, 1994 (1790).
Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain.* Flammarion, Parijs, 1988 (1795).
Considérations historiques et politiques sur la noblesse et le clergé français, qui prouvent que l'Assemblée n'avait pas le droit de détruire leurs titres & leurs propriétés. Anoniem, z.p., 1790.
Constant, Benjamin, *Ecrits politiques*. Gallimard, Parijs, 1997.
Curne de Saint-Palaye, Jean-Baptiste chevalier de la, *Mémoires sur l'ancienne chevalerie*. Duchesne et Veuve Duchesne, Parijs, 1759-1781.

Daniel, père Gabriel, *Histoire de France, depuis l'établissement de la monarchie françoise dans les Gaules*. Aux dépens de la Compagnie, Amsterdam 1720-1725 (Parijs, 1713), drie delen.
De la différence qu'il y a entre les États-Généraux et les Assemblées nationales ou Principes radicaux de la Constitution. Anoniem, z. p., 1789.
De la formation des Etats généraux. Anoniem, z.p., s.d.
De l'esprit d'agitation des républiques: du malheur attaché à l'homme vivant sous ce gouvernement comparé à la tranquillité monarchique et des mesures générales confirmées par l'histoire, à prendre par les souverains pour leur existence politique, relativement à celle de la république françoise. Anoniem, Garnéry, Londen, 1799.
Delolme, Jean-Louis, *Constitution de l'Angleterre ou État du gouvernenent anglais comparé avec la forme républicaine et avec les autres monarchies de l'Europe*. Van Harrevelt, Amsterdam, 1771.
Desfontaines, abbé Pierre François Guyot, *Histoire des Révolutions de Pologne jusqu'à la mort d'Auguste II*. François L'Honoré, Amsterdam, 1735.
Diderot, Denis, *Supplément au voyage de Bougainville ou Dialogue entre A. et B. sur l'inconvénient d'attacher des idées morales à certaines actions physiques qui n'en comportent pas* (Parijs, 1772), in: Diderot, *Oeuvres complètes*. Editie Assézat-Tourneux, Garnier Frères, Parijs, 1875-1877, deel 2, pp. 193-250.
Dubos, abbé Jean-Baptiste, *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules*. Osmont, Parijs, 1734.

Ducancel, C.P., *La constitution non écrite du royaume de France et les épreuves qu'elle n'a jamais cessé, un seul instant, d'être en vigueur depuis Clovis jusqu'à ce jour, suivi d'un projet de Charte, pouvant former le droit public de France*. Hacquart & De Bray, Parijs, 1814.
Duvoisin, abbé Jean Baptiste, *Défense de l'ordre social contre les principes de la Révolution française*. Société catholique des bons livres, Parijs, 1829 (1798).

Ferrand, Antoine François Claude comte de, *Rétablissement de la monarchie*. Z.p., 1793.
Ferrand, *Considérations sur la Révolution sociale*. Londen, s.n., 1793.
Ferrand, *L'esprit de l'histoire ou Lettres politiques et morales d'un père à son fils, sur la manière d'étudier l'histoire en général, en particulier l'histoire de France*. Déterville, Parijs, 1797.
Ferrand, *Histoire des trois démembrements de la Pologne, pour faire suite à l'histoire de l'anarchie de Pologne, par Rulhière*. Déterville, Parijs, 1820, twee delen.
Fichte, Johann Gottlieb, *Reden an die deutsche Nation*. In der Realschulbuchhandlung, Berlijn, 1807-1808.
Fichte, *Der geschlossene Handelsstaat. Ein philosophischer Entwurf als Anhang zur Rechtslehre, und Probe einer künftig zu liefernden Politik.* In der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, Tübingen, 1800.
Fiévée, Joseph, *Correspondance politique et administrative.* Le Normant, Parijs, 1815.

Gauthier de Sibert, Pierre Edmé, *Variations de la monarchie françoise, dans son gouvernement politique, civile et militaire, avec l'examen des causes qui les ont produites, ou Histoire du gouvernement de France, depuis Clovis, jusqu'à la mort de Louis XIV; divisée en neuf époques*. Saillant, Parijs, 1765, 4 delen.
Gobineau, Arthur de, *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Firmin-Didot, Parijs, 1853.
Groot, Hugo de, *Liber de antiquitate reipublicae batavicae*. Gouda Quint, Arnhem, 1995 (1610).
Guizot, François, *Du gouvernement actuel de la France depuis la Restauration et du ministère actuel*. Ladvocat, Parijs, 1820.
Guizot, *Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France*. Ladvocat, Parijs, 1821.
Guizot, *Cours d'histoire moderne. Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire jusqu'à la révolution française*. Pichon et Didier, Parijs, 1829.

Haller, Carl Ludwig von, *Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt.* Scientia, Aalen, 1964 (1816-1834), zes delen.
Helvetius, Claude-Adrien, *De l'esprit*. Dupont, Parijs, 1822 (1758).
Helvetius, *De l'homme, de ses facultés intellectuelles & de son éducation*. Société typographique, Londen, 1773 (1772).
Hénault, président Charles Jean François, *Abrégé chronologique de l'histoire de France contenant les événemens de notre histoire depuis Clovis jusqu'à la mort de Louis XIV, les guerres, les batailles, les sièges, &c., nos loix, nos moeurs, nos usages.* Prault Père, Parijs, 1744.
Hobbes, Thomas, *Leviathan or the matter, forme and power of a commonwealth ecclesiastical and civil.* Penguin, Londen, 2001 (1651).
d'Holbach, Paul-Henri Thiry baron, *Système de la nature ou Des lois du monde physique & du monde moral*. Fayard, Parijs, 1988 (1770).
d'Holbach, *La morale universelle ou les devoirs de l'homme fondés sur sa nature*. M. Rey, Amsterdam, 1776.
l'Hommeau, Pierre de, *Maximes générales du droict françois divisés en trois livres*. Parijs, s.n., 1612.
l'Hospital, Michel de, *Œuvres inédites*. Editie Dufey, Boulland et Cie, Parijs, 1825.
Hotman, François, *Francogallia*. J. Stoer, Genève, 1573.
Hotman, *Antitribonian ou discours d'un grand et renommé iurisconsulte de nostre temps*. H. Perier, Parijs, 1603 (1567).

Jannon, président Nicolas, *Développement des principes fondamentaux de la monarchie française*. Neufchâtel, s.n., 1795.
Joubert, abbé Pierre, *Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III jusqu'à l'année 1775*. Warschau (Parijs), s.n., 1775, twee delen.

Lambert, Ch., *Abolition de la noblesse héréditaire en France, proposée à l'assemblée nationale, par un citoyen philanthrope de Belan*. Z.p., 1790.
Lacretelle, Pierre-Louis, *De la convocation de la prochaine tenue des Etats généraux en France*. Z.p., s.n., 1788.
La Mettrie, Julien Jean Offray de, *Œuvres philosophiques*. Fayard, Parijs, 1987.
La Roche Flavin, Bernard, *Treze livres des Parlemens de France. Esquels est amplement traicté de leur origine et institution; et des presidens, conseilliers, gens du roy, greffiers, secretaires, huissiers et autres officiers; & de leur charge, deuoir, & iuridiction: ensemble de leurs rangs, séances, gages, privilèges, réglements, & Mercurialles*. Simon Millanges, Bordeaux, 1617.

La Tocnaye, Jacques-Louis de Bougrenet de, *Causes de la Révolution en France et les efforts de la noblesse pour en arrêter les progrès*. Editie A. de la Tocnaye, Parijs, 1990.
*La véritable politique à l'usage des émigrés français, ou lettres du marquis de *** au chevalier de ***.* Anoniem, J.M. Dulonchamp, Londen, 1794.
Le Laboureur, abbé Jean, *Histoire de la Pairie de France et du Parlement de Paris, où l'on traite aussi des Électeurs de l'Empire et du Cardinalat. On y a joint des traités touchant les Pairies d'Angleterre, mâles & femelles et l'origine des Grands d'Espagne, par M. de G**** . Samuel Harding, Londen, 1745 (1740).
Lenoir Laroche, Jean-Jacques, *Observations sur les principes de la constitution des États de la Dauphiné, contenant leur examen et leur développement*. Z.p., s.d.
Le Paige, Louis-Adrien, *Lettres historiques sur les fonctions essentielles des Parlements, sur le droit des pairs et les lois fondamentales du royaume*. Aux dépens de la Compagnie, Amsterdam, 1753-1754.
Levesque, Pierre-Charles, *Histoire critique de la République romaine*. Dentu, Parijs, 1807.
Levesque, *Etudes de l'histoire ancienne et de celle de la Grèce, de la constitution de la république d'Athènes et celle de Lacedémone*. Fournier frères, Parijs, 1811.
Livius, Titus, *The early history of Rome*. Vertaling Aubrey de Selincourt. Penguin, Londen, 2002.
Locke, John, *Second treatise on government*. Editie C.B. McPherson, Hackett Publishing Company, Indianapolis en Cambridge, 1980 (1690).
Locke, *Some thoughts concerning education.* A. and J. Churchill, Londen, 1693.
Lodewijk XVIII, 'Réflexions critiques écrites en 1799 par le roi Louis XVIII à l'occasion des idées de la noblesse du Poitou en 1789', in: Félix Martin-Doisy, *Manuscrit inédit de Louis XVIII, précédé d'un examen de sa vie politique jusqu'à la Charte de 1814*. Michaud, Parijs, 1839.

Mably, abbé Gabriel Bonnot de, *Œuvres complètes et posthumes*. Bossanges, Masson et Besson, Parijs, 1797.
Machon, Louis, *Véritables maximes du gouvernement de France*. Z.p., 1625.
Maistre, Joseph comte de, *Considérations sur la France*. Kritische editie Jean-Louis Darcel. Slatkine, Genève, 1980 (1796).
Maistre, *Écrits sur la Révolution*. Presses universitaires de France, Parijs, 1989.
Malebranche, Nicolas, *Œuvres complètes*. CNRS en Vrin, Parijs, 1955-1965.
Mallet, Pierre Henri, *Introduction à l'histoire du Danemarck où l'on traite de la religion, des mœurs, des lois, et des usages des anciens Danois*. Kopenhagen, 1755.
Mallet du Pan, Jacques, *Considérations sur la nature de la Révolution de France et sur les causes qui en prolongent la durée*. Emm. Flon, Brussel en Londen, 1793.
Maupertuis, Pierre Louis Moreau de, *Dissertatio inauguralis metaphysica de universali naturae systemate, pro gradu doctoris habita*. Erlangen, 1751.
Mercier de la Rivière, Lambert, *Palladium de la constitution politique, ou Régénération morale de la France: question importante proposée à l'examen des départemens, des districts etc. & amp. à la décision de l'Assemblée nationale*. Chez l'auteur & chez les marchands de nouveautés, Parijs, 1790.
Métherie, Jean-Claude de la, *De la convocation des Etats généraux*. Z.p., 1788.
Montesquieu, Charles Louis Secondat baron de La Brède et de, *Œuvres complètes*. Nagel, Parijs, 1950.
Montgaillard, Maurice comte de, *An mille sept cent quatre vingt quinze ou Conjectures sur les suites de la Révolution française*. Jean G., Hamburg, 1795.
Montlosier, François-Dominique-Reynaud comte de, *Essai sur l'art de constituer les peuples ou examen des opérations constitutionnelles de l'Assemblée nationale de France*. Parijs, s.n., 1791.
Montlosier, *Moyens d'opérer la contre-révolution, par M. Montlosier, député de la noblesse d'Auvergne, aux Etats-Généraux de 1789, pour servir de suite à son ouvrage intitulé De la nécessité d'une contre-révolution*. Z.p., december 1791.
Montlosier, *Observations sur l'adresse à l'ordre de la noblesse française, de M. le comte d'Entraigues*. Z.p., 1792.
Montlosier, *De la monarchie française, depuis son établissement à nos jours ou Recherches sur les anciennes institutions et sur les causes qui ont amené la Révolution et ses diverses phases jusqu'à la déclaration d'empire, avec un supplément sur le gouvernement de Bonaparte... et sur le retour de la Maison de Bourbon*. Drie delen. Gide et fils, Parijs, 1814.
Montlosier, *Mémoire à consulter sur un système religieux et politique tendant à renverser la religion, le trône et la société*. A. Dupont, Roret, Moutardier, Parijs, 1826.
Montlosier, *Souvenirs d'un émigré (1791-1798).* Hachette, Parijs, 1951.
Montyon, Jean-Baptiste-Antoine Auget baron de, *Examen de la constitution de France de 1799 et comparaison avec la constitution monarchique de cet état*. J. de Boffe, Londen, 1800.
Moreau, Jacob-Nicolas, *Principes de morale, de politique et de droit public puisés dans l'histoire de notre monarchie, ou Discours sur l'histoire de France*. Imprimerie royale, Parijs, 1777-1789, 21 delen.

Moreau, *Exposé historique de nos administrations populaires aux plus anciennes époques de notre monarchie, dans lequel on fait connaitre leurs rapports, et avec la puissance royale et avec la liberté de la Nation*. Briand, Parijs, 1787.
Moreau, *Exposition et défense de notre Constitution monarchique françoise, précédé de l'historique de toutes nos assemblées nationales, dans deux mémoires*. Parijs, 1789.
Moreau, *Maximes fondamentales du gouvernement françois, ou Profession de foi nationale, renfermant tous les dogmes essentiels de notre symbolique politique*. Moutard, Parijs / Blaizot, Versailles, 1789.
Mounier, Jean-Joseph, *Considérations sur les gouvernements, et principalement sur celui qui convient à la France*. Pierres, Versailles, 1789.
Mounier, *Nouvelles observations sur les Etats-généraux de France*. Z.p., 1789.
Mounier, *De l'influence attribuée aux philosophes, aux francs-maçons et aux illuminés sur la Révolution de France*. J.C. Cotta, Tübingen, 1801.

Pasquier, Étienne, *Les recherches de la France*. Honoré Champion, Parijs, 1996 (1560).
Plato, *The republic*. Vertaling H.D.P. Lee. Penguin, Londen, 1955.
Plessis Mornay, Philippe du (alias Etienne Junius Brutus), *Vindiciae contra Tyrannos*. Heruitgave A. Jouanna, J. Perrin, M. Soulié. Droz, Parijs, 1979 (1579).
Polybius, *Histories*. Vertaling W.R. Paton, Grieks-Engelse Loeb-editie. Cambridge University Press, Cambridge, 1922-1927.
Portalis, Jean Etienne Marie, *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique au dix-huitième siècle*. A. Egron, Parijs, 1820 (1799).
Projet de mandat général adressé aux trois ordres du Royaume pour fixer une constitution. Z.p., 1789.

Rabaut Saint-Étienne, Jean-Paul, *A la nation française, sur les vices de son gouvernement, sur la nécessité d'établir une Constitution, et sur la composition des états généraux*. Parijs, s.n., 1788.
Robertson, William, *History of the reign of the emperor Charles V.* Harper & Brothers, New York, 1836 (1769).
Robertson, *Historical disquisition concerning the knowledge which the ancients had of India; and the progress of trade with that country prior to the discovery of the passage to it by the Cape of Good Hope.* Richardson and Co. *et al*., Londen, 1822 (1791).
Rousseau, Jean-Jacques, *Œuvres complètes.* Editie Bernard Gagnebin en Marcel Raymond. Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Parijs, 1961.
Rulhière, Claude Carloman de, *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république*. H. Nicolle/Desenne, Parijs, 1807.

Saint-Simon, Louis de Rouvroy duc de, *Traités politiques et autres écrits*. Pléiade-editie, Gallimard, Parijs, 1996.
Saint-Simon, Louis de Rouvroy duc de, *Mémoires*. Pléiade-editie Yves Coirault, Gallimard, Parijs, 1983.
Salaville, Baptiste, *De l'organisation d'un État monarchique, ou considérations sur les vices de la monarchie françoise, & sur la nécessité de lui donner une constitution*. Z.p., 1789.
Sieyès, Emmanuel Joseph, *Qu'est-ce que le tiers état?* Editions du Boucher, Parijs, 2002 (1789).
Staël, Madame de (Anne Louise Germaine de Necker, baronne de Staël-Holstein), *Œuvres complètes de Mme de Staël (1766-1817) avec les œuvres posthumes et une notice sur son caractère et ses écrits*. Firmin-Didot, Parijs, 1871.

Tacitus, Cornelius, *De origine et situ germanorum*. Loeb Classical Library, Cambridge (Mass.) en Londen, 1970.
Tacitus, *The histories*. Vertaling Kenneth Wellesley. Penguin, Londen, 2002.
Terre Vermeille, Jean de, (alias Ioannis de Terra rubea), *Tractatus de iure legitimi successoris in hereditate regni Galliae*. Lyon, 1526 (1418).
Thierry, Jacques Nicolas Augustin, 'Sur l'antipathie de race qui divise la nation française', in: *Le censeur européen*, 2 april 1820.
Thierry, *Récit des temps mérovingiens. Essai sur l'histoire du tiers état*. Just Tessier, Parijs, 1840.
Thouret, Jacques Guillaume, *Abrégé des révolutions de l'ancien gouvernement français…, extrait de l'abbé Dubos et de l'abbé Mably, par Thouret, membre de l'Assemblée constituante, pour l'instruction de son fils*. Didot, Parijs, 1800.
Tocqueville, Alexis de, *De la démocratie en Amérique*. Flammarion, Parijs, 1999 (1839).
Tocqueville, *L'ancien régime et la révolution*. Flammarion, Parijs, 1993 (1856).

Vertot, abbé René Aubert de, *Histoire des révolutions de Suède, où l'on voit les changemens qui sont arrivés dans ce royaume au sujet de la religion et du gouvernement*. Renouard, Parijs, 1795 (1696).

Vertot, *Histoire des révolutions du Portugal*. Antoine van Dole, Den Haag, 1723.
Vertot, 'Dissertation dans laquelle on examine si le Royaume de France, depuis l'établissement de la Monarchie, a été un Etat héréditaire ou un Etat électif'; 'Dissertation au sujet de nos derniers Rois de la première race, auxquels un grand nombre d'Historiens ont donné injustement le titre odieux de fainéants & d'insensés', in: E. Leber (red.), *Collection des meilleurs dissertations, notices et traits particuliers relatifs à l'histoire de France*. Dentu, Parijs, 1828, deel 4.
Volney, Constantin-François Chassebœuf de La Giraudais comte, *Leçons d'histoire*. Garnier, Parijs, 1980 (1795).

Boeken en artikelen over Bonald

Adams, Alfons, *Die Philosophie de Bonalds, mit besonderer Berücksichtigung seiner Sozialphilosophie*. Münster, 1923.
Adams, 'Die Grundgedanken der Philosophie de Bonalds', in: *Philosophisches Jahrbuch*, Freiburg, jaargang 38, 1925.
Ages, Arnold, 'Bonald and the Jews', in: *Revue de l'Université d'Ottawa*, jaargang 44, nr. 1, 1974, p. 32-43.
Alibert, Jacques, *Les triangles d'or d'une société catholique. Louis de Bonald, théoricien de la Contre-Révolution*. Téqui, Parijs, 2002.

Barbey d'Aurevilly, Jules-Amédée, *Les prophètes du passé. J. de Maistre – de Bonald – Chateaubriand – Lamennais*. L. Hervé, Parijs, 1851.
Barclay, Leigh, 'Louis de Bonald, prophet of the past?', in: *Studies on Voltaire and the eighteenth-century*, nr. 55, 1967, p. 167-204.
Jean Bastier, 'Linguistique et politique dans la pensée de Louis de Bonald', in: *Revue des sciences philosophiques et théologiques.* Vrin, Parijs, 1974, vol. 58, nr. 4.
Bastier, 'La fortune d'un émigré, Louis de Bonald', in: *Annales historiques de la révolution française*, nr. 47, juli-september 1975, p. 431-445.
Bastier, 'Les manuscrits inédits de Louis de Bonald', in: *Annales historiques de la Révolution française*, nr. 236, april-juni 1979.
Bastier, *Analyse d'un manuscrit inédit de Louis de Bonald: De la Révolution de Juillet*. Institut d'Etudes Politiques de l'Université de Toulouse, Toulouse, 1983.
Bastier, 'La Bible et la réaction. Louis de Bonald', in: Yvon Belaval en Dominique Bourel (red.), *Le Siècle des Lumières et la Bible*. Beauchesne, Parijs, 1983.
Bastier, 'Une relecture: la pensée de Louis de Bonald confrontée aux théories de Marcel Jousse, Michel Foucault, Georges Dumézil', in: *Mémoire*, nr. 2, D.U.C., Parijs, november – mei 1985.
Bastier, 'La pensée politique de Louis de Bonald', in: *Mémoire*, nr. 5, D.U.C., Parijs, 1986.
Bastier, 'Les conceptions militaires de Louis de Bonald. Un anti-militarisme de droite?', in: *Mélanges offerts à Pierre Montane de la Roque*. Presses de l'Université des sciences sociales de Toulouse, Toulouse, 1986.
Bastier, 'Légitimité et pouvoir politique d'après Saint Augustin, Saint Thomas d'Aquin, Bossuet et Bonald', in: *Feuille d'Information Légitimiste*, nr. 82, 1990.
Bastier, 'Louis de Bonald et la Terreur (avec trois pièces en vers inédites)', in: Germain Sicard (red.), *Justice et politique. La Terreur dans la Révolution française*. Reeks 'Études d'histoire du droit et des idées politiques', nr. 1, 1997, Presses de l'Université des sciences sociales de Toulouse, p. 347-357.
Bastier, 'L'antiquité dans la pensée de Louis de Bonald (avec des manuscrits inédits)', in: *Méditerranées*, nr. 16 'Religion et vie publique'.
Bastier, 'Un manuscrit inédit de Louis de Bonald: Du pouvoir et du devoir dans la société', in: *Rouergue, carrefour d'histoire et de nature*.
Blamires, Cyprian P., *Three Critiques of the French Revolution*: *Maistre, Bonald, and Saint-Simon*. Proefschrift Oxford University, Oxford, 1985.
Blum, Christopher Olaf, 'On being conservative. Lessons from Louis de Bonald', in: *Political Theory*, febr. 24. (Ook verschenen in *The Intercollegiate Review*, lente 2006, p. 23-32).
Blum, *Between conservatism and reaction*: *Critics of the Enlightenment. Readings in the French counter-revolutionary tradition*. ISI Books, Wilmington, Delaware, 2005.
Bonald, Victor de, *De la vie et des écrits de M. le Vicomte de Bonald.* Avignon, 1841; Parijs, 1853.
Bonnet, Jean, *La renaissance catholique au début du dix-neuvième siècle. Chateaubriand, Bonald, Maistre, Lamennais*. Proefschrift Faculté de théologie protestante de Montauban, Montauban, 1905.
Bourget, Paul, *Bonald*. Reeks 'La pensée chrétienne'. Bloud, Parijs, 1905.
Bourget, Paul, en Michel Salomon, *Bonald*. Nouvelle Librairie Nationale, Parijs, 1905.

Calippe, abbé Charles, *L'attitude sociale des catholiques français au XIXe siècle. Les premiers essais de synthèse. Lettre du comte Albert de Mun, J. de Maistre, de Bonald, Châteaubriand, A. de Tocqueville, Ballanche, Buchez, Bordas-Demoulin, François Huet, Lamennais. Etude de morale et de sociologie*. Bloud, Parijs, 1911.
Calvo Serer, Rafael, *Teoria de la Restauración*. Rialp, Madrid, 1952.
Chérot, P.H., 'Bonald, d'après sa correspondance inédite', in: *Etudes* (revue van de Franse Jezuïeten), 1901, delen 86 en 87.
Chevalier, J.-J., 'Louis-Ambroise de Bonald (1754-1840), un bloc de pensée contre-révolutionnaire', in: *Religion, politique et société. Mélanges en hommage à Jacques Ellul*. Presses universitaires de France, Parijs, 1983.
Chignola, Sandro, *Società e costituzione. Teologia e politica nel sistema di Bonald*. Franco Angelli, Milaan, 1993.
Cingolani, Patrick, 'Bonald prophète de la société, ou comment en finir avec les idées démocratiques', in: *Cité, revue de la nouvelle citoyenneté*, nr. 22, lente 1990.
Cingolani, 'Louis de Bonald, Auguste Comte. L'achèvement moral de la politique', in: *Incontournable morale*. Actes du colloque de Besançon, 1997. Presses universitaires franc-comtoises, p. 177-183.
Cingolani, 'La famille entre ordre social et indétermination démocratique', in: François de Singly en Sylvie Mesure (red.), *Le lien familial. Revue de philosophie et de sciences sociales*, nr. 2, 2001, p. 151-168.
Cingolani, 'La tradition comme terreur: Louis de Bonald et Joseph de Maistre', in: *Tumultes*, universiteit Paris VII, nr. 1, p. 25-38.
Clément, Jean-Paul, 'Joseph de Maistre et Bonald à propos de la contre-révolution', in: Philippe Bartelet (red.), *Joseph de Maistre*. Reeks 'Les dossiers H', L'Age d'Homme, Lausanne, 2005, p. 337-344.
Cliteur, Paul, *Natuurrecht, cultuurrecht, conservatisme*. Universitaire Pers Fryslân, Leeuwarden, 2005.
Conley, John, *L'esthétique sociale de Bonald*. Proefschrift, Université Catholique de Louvain, Institut Supérieur de Philosophie, 1988.

Desbrousses, Hélène, 'Le système de la communauté sociale. Bonald ou l'actualité de la contre-révolution', in: *Cahiers pour l'analyse concrète*, nr. 27-28, 1991, p. 5-42.
Dimier, Louis, *Les maîtres de la Contre-Révolution au XIXe siècle. Maistre, Bonald, Rivarol, Courier, Sainte-Beuve, Taine, Renan, Fustel de Coulanges, Le Play, Proudhon, les Goncourt, Veuillot*. Librairie des Saints-Pères, Parijs, 1907.
Druelle, Laëtitia, *Louis de Bonald, le Bossuet du XIXe siècle*. Mémoire DEA histoire de droit, Université Lille 2, Ecole doctorale N° 74, session 1999/2000.
Druon, Maurice, 'La pensée politique de Louis de Bonald', in: *Mémoire*, D.U.C., Parijs, 1986, 4e trimester, nr. 5.
Dubreuil, Richard, *Le pouvoir, anthologie commentée*. Editions d'organisation, Parijs, 1994.
Dubreuil, 'Un philosophe du lien social: Louis-Ambroise de Bonald', in: *Alliance sociale*, november 2000.

Faguet, Emile, 'Bonald', in: Emile Faguet, *Politiques et moralistes du XIXe siècle*, deel 1. Boivin, Parijs, 1890. (Eerder verschenen in de *Revue des deux mondes*, 15 april 1889).
Ferraz, Marin, *Histoire de la philosophie en France au XIXe siècle: Traditionalisme et ultramontanisme. J. de Maistre, de Bonald, Lamennais, Ballanche, Buchez, Bautain, Gratry, Bordas-Demoulin, etc*. Didier, Parijs, 1880.
Fitzgibbon, George, 'De Bonald and de Maistre', in: *American catholic sociological review*, oktober 1940, vol. 1, nr. 3, p. 116-124.

Galli, Carlo (red.), *I controrivoluzionari: antologia di scritti politici. Testi di J. de Maistre, L.G.A. de Bonald, F.R. de Lamennais.* Reeks 'Il pensiero moderno – Politica', nr. 33. Il Mulino, Bologna, 1981.
Garreau, Albert, *Les voix dans le désert*. Cèdre, Parijs, 1963.
Gengembre, Gérard, *Bonald: les concepts et l'histoire*. Proefschrift universiteit Paris IV, Parijs, 1983.
Gengembre, 'Bonald, la doctrine pour et contre l'histoire', in: *Le Débat*, nr. 39, 1986.
Gengembre, 'Bonald témoin de la France révolutionnée', in: *Romantisme*, nr. 5, 1986.
Gengembre, 'Un roman sur la politique et la société, ou Bonald lecteur de Mme de Staël', in: *Europe* (revue littéraire mensuelle), Parijs, 1987, nr. 693-694, p. 89-100.
Gengembre, *La contre-révolution ou l'histoire désespérante*. Imago, Parijs, 1989.
Gengembre, 'Bonald, la Contre-Révolution et la littérature', in: *Revue d'histoire littéraire de la France*, nr. 4-5, juli-oktober 1990.
Gengembre, 'Balzac, Bonald et/ou la Révolution bien comprise?', in: *L'année balzacienne*, nr. 11, 1990.
Gengembre, 'Bonald: fin ou finalité de l'histoire?', in: Jacques Sys (red.), *Espace des Révolutions, 1688-1848*. Villeneuve d'Ascq, 1991.

Gengembre, 'Apprendre l'ordre ou l'approche contre-révolutionnaire du langage chez Bonald', in: Henri Besse (red.), *Qu'est-ce qu'apprendre une langue?* Actes des Journées d'étude organisées à l'Ecole Normale Supérieure de Fontenay/Saint-Cloud, 24-26 september 1992, p. 139-148.
Gengembre, 'La religion contre-révolutionnaire: l'exemple de Bonald', in: *Lumières et religions*. Les Cahiers de Fontenay, Ecole normale supérieure, Fontenay-aux-Roses, 1993, nr. 71-72, p. 179-191.
Gengembre, 'De Mme de Staël à Chateaubriand via Bonald: une nouvelle poétique', in: *Bulletin de la Société Chateaubriand*, nr. 43, 2000, p. 53-61.
Gengembre, 'Bonald critique du Génie du christianisme'. *Bulletin 2002*, Société Chateaubriand, nr. 45, 2003, p. 170-174.
Grabois, Armand, 'L'ombre de Joseph de Maistre: Louis de Bonald', in: Philippe Barthelet (red.), *Joseph de Maistre*. Reeks 'Les dossiers H', L'Âge de l'Homme, Parijs, 2005, p. 636-639.
Gritti, abbé Jules, *De Bonald apologiste. L'apologétique en France, de la réaction thermidorienne à la chute de la Restauration*. Proefschrift van de theologiefaculteit van de Université catholique de Paris, 1954.
Gritti, *Bonald, la Révolution française et le réveil religieux*. Desclée de Brouwer, Doornik, 1957; Bloud et Gay, Parijs, 1962.
Gritti, 'L'influence de Bonald sur les premiers écrits de La Mennais', in: *Revue du Rouergue*, jaargang 17, nr. 67, januari-maart 1963.
Gritti, 'Autour de la découverte de textes inédits de Louis de Bonald', in: *Revue du Rouergue*, jaargang 17, nr. 67, juli-september 1963.
Gritti, 'La notion d'homme sociale chez Bonald', in: *Romantisme et politique, 1815-1851*, colloquium van de Ecole Normale Supérieure te Saint-Cloud (1966). Parijs, 1969.

Hours, J., 'Un précurseur oublié de l'antisémitisme français, le vicomte de Bonald', in: *Cahiers sioniens*, 1950, nr. 4, p. 165-170.

Karsenti, Bruno, 'Autorité, société, pouvoir. La science sociale selon Bonald', in: J. Guillhaunou en L. Kaufmann (red.), *L'invention de la société. Nominalisme politique et science sociale*. Éditions EHESS, Parijs, 2003.
Klinck, David, *The strange relationship of Rousseau to the French Counter-Revolution as seen in the early works of Louis de Bonald*. Paper voor de Canadian Society for Cultural and Intellectual History, Montreal, 1980.
Klinck, 'An examination of the notes de lecture of Louis de Bonald. At the origins of the ideology of the radical right in France', in: 'Man and nature', *Canadian Society for Eighteenth-Century Studies*, vol. 2, 1984, p. 93-108.
Klinck, 'La Théorie du pouvoir de Bonald et l'ancienne constitution de France: un programme de régénération de la noblesse française', in: *La Révolution française et l'homme moderne*. International colloquium of Rouen, 13-15 oktober 1988, 1989, p. 61-68.
Klinck, 'Louis de Bonald's Théorie du Pouvoir, 1796: his sociological perception of man and defense of aristocracy', in: *Proceedings of the consortium on revolutionary Europe*, jaargang 19, 1989, p. 957-965.
Klinck, 'The foreshadowing of the integral nationalism of Charles Maurras and the Action française', in: *History of European Ideas*, jaargang 15, 1992, p. 327-332.
Klinck, *The French counterrevolutionary theorist Louis de Bonald (1754-1840)*. Peter Lang, New York, 1996.
Koyré, Alexandre, 'Louis de Bonald', in: *Journal of the History of Ideas*, vol. 7, nr. 1, januari 1946, p. 56-73.
Koyré, 'Louis de Bonald', in: Jean Gottmann en Boris Mirkine-Guetzévitch (red.), *Les doctrines politiques modernes*. Brentano's, New York, 1947.
Koyré, *Études d'histoire de la pensée philosophique*. Armand Collin, Parijs, 1961; heruitgave Gallimard, Parijs, 1981.
Krauss, Werner, 'Bonald und die Theorie der Restauration', in: Werner Krauss, *Essays zur spanischen und französischen Literatur- und Ideologiegeschichte der Moderne*. De Gruyter, Berlijn, 1997, p. 399-425.
Kunter, Tony, *L'héritage contre-révolutionnaire dans la pensée de Charles Maurras*. Afstudeerscriptie master contemporaine geschiedenis. Université Toulouse II - Le Mirail, Toulouse, 2006-2007.
Kunter, 'Charles Maurras et Louis de Bonald. Les traces d'une filiation', in: *Annales de l'Université des Sciences Sociales*. Presses universitaires Sciences Sociales, Toulouse, deel XLIX, 2007, p. 179-200.

Ladevi-Roche, Jean, *De l'origine du langage d'après MM. de Bonald, Renan, J. Simon, et le P. Chastel*. G. Gounouilhou, Bordeaux, 1860.
Laski, Harold, *Authority in the modern state*. Yale University Press, New Haven, 1917.
Levy, D.J., 'Louis de Bonald', in: *Salisbury Review*, serie 'Conservative thinkers'. Lexington, Londen, 1988.
Longhaye S.J., G., 'Bonald d'après sa correspondance inédite', in: *Etudes religieuses, philosophiques, historiques et littéraires*. Retau, Parijs, 1900, eerste deel, nr. 82; 1901, nr. 86; 1901, tweede deel, nr. 87.

Lorenz, Gabriele, *De Bonald als Repräsentant der gegenrevolutionären Theoriebildung. Eine Untersuchung zur Systematik und Wirkungsgeschichte*. Peter Lang, Frankfort, 1997.
Lozano, Miguel, 'Teoría de la sociedad según Bonald y Donoso Cortés', in: *Revista de estudios extremeños*, nr. 2, mei-augustus 1963, p. 335-402.
Ludassy, Mária, 'Language and order. De Bonald's theory of language as a paradigm of traditionalist political philosophy?', in: Ronald Dworkin (red.), *From liberal values to democratic transition. Essays in honor of János Kis*. Central European University Press, Boedapest, 2004.
Lüddecke, Rainer-Michael, *Literatur als Ausdruck der Gesellschaft. Die Literaturtheorie des Vicomte de Bonald*. Lang, Frankfurt am Main,1995.

Macherey, Pierre, 'Bonald et la philosophie', in: *Revue de synthèse*, nieuwe serie nr. 1, januari-maart 1987, p. 3-30.
Macherey, 'La révolution dans la contre-révolution. De Bonald à Lamennais', in: *La révolution française et la philosophie. Echanges et conflits*. CDRP, Poitiers, 1990, p. 217-223.
Macherey, 'Aux sources des rapports sociaux: Bonald, Saint-Simon, Guizot', in: *Genèses*, nr. 9, "Conservatisme, libéralisme, socialisme". Belin, Parijs, 1991, p. 25-43.
Macherey, 'Bonald', in: François Laplanche (red.), *Dictionnaire des sciences religieuses au XIXe siècle (1800-1914)*. Beauchesne, Parijs, 1996.
Maréchal, Christian, 'La philosophie de Bonald', in: *Annales de philosophie chrétienne*, augustus 1910, p. 489-527.
Marx, Jacques, 'Bonald contre Rousseau, sur la constitution polonaise', in: *Cahiers de Varsovie*, jaargang 10, 1982, p. 101-115 en 119-120.
Masson, Frédéric, 'Bonald et l'empereur', in: *Petites histoires*. Librairie Paul Ollendorff, Parijs, 1909.
Masson, 'Napoléon, le roi Louis et M. de Bonald', in: *Petites histoires*. Librairie Paul Ollendorff, Parijs, 1910-1912.
Mauduit, Roger, *Les conceptions politiques et sociales de Bonald*. Proefschrift faculteit der rechtsgeleerdheid, Parijs, 1912.
Mazlish, Bruce, *Burke, Bonald and de Maistre. A study in conservatism*. Proefschrift Columbia University, Morningside Heights, New York, 1955.
McCalla, Arthur, 'The structure of French romantic histories of religions', in: *Numen*, 1998, jaargang 45, nr. 3, p. 258-286.
McCalla, 'Louis de Bonald's traditionalist science of society and early nineteenth-century biological thought', in: *Historical Reflections / Réflexions historiques*, zomer 2004, deel 30, nr. 2.
Menczer, Bela, *Tensions of order and freedom. Catholic political thought, 1789-1848*. University of Notre Dame Press, South Bend, 1962.
Montesquiou, Léon de (red.), *Pensées choisies de nos maîtres. Joseph de Maistre – Bonald – Auguste Comte – Balzac – Le Play – Taine – Renan.* Bureaux de l'Action française, Parijs 1908.
Montesquiou, *Le réalisme de Bonald*. Parijs, 1910.
Montesquiou (red.), *L'œuvre de Frédéric Le Play. Suivi de « Pensées choisies de nos maîtres ». Joseph de Maistre – Bonald – Auguste Comte – Balzac – Taine – Renan*. Nouvelle Librairie nationale, Parijs, 1912.
Montesquiou, *Bonald, un philosophe contre-révolutionnaire*. Bureaux de l'Action française, Parijs, 1913.
Moulinié, Henri, *De Bonald*. Proefschrift universiteit van Toulouse, Toulouse, 1915.
Moulinié, *De Bonald. La vie, la carrière politique, la doctrine*. Alcan, Parijs, 1916; Arno reprint, New York, 1979.
Muret, Charlotte, *French royalist doctrines since the Revolution*. Columbia University Press, New York, 1933.

Nisbet, Robert, 'De Bonald and the Concept of the Social Group', in: *Journal of the History of Ideas*, juni 1944, p. 315-331.

Osés Gorraiz, J.M., *Bonald o lo absurdo de toda revolucion*. Universidad Publica de Navarra, Pamplona, 1992.

Palacios Rodriguez, Leopoldo Eulogio, *Estudios sobre Bonald*. Speiro, Madrid, 1987.
Pastori, Paolo, *Rivoluzione e potere in Louis de Bonald*. Olschki, Florence, 1990.
Pérez y Garcie, Victoriano (red.), *Pensamientos y maximas filosofico-catolicas de los immortales genios y profundos pensadores D.J. Balmes, P. Raulica, P. Felix, Marqués de Valdegamas, Visconde de Bonald, Conde de Maistre, etc.* Imprenta de Pascual Conesa, Madrid, 1863.
Petyx, Vincenza, *I selvaggi in Europa. La Francia rivoluzionairia di Maistre e Bonald*. Bibliopolis, Napels, 1987.

Petyx, *Dimenticare la Rivoluzione. La cultura di destra nella Francia di fine Ottocento*. La Città del Sole, Napels, 1995.
Pierre, *abbé* Jules, *Avec Nietzsche, à l'assaut du christianisme. Exposé des théories de L'Action française, suivi de leur réfutation par les principaux représentants de la tradition catholique: Saint Thomas d'Aquin, Bossuet, Bonald, J. de Maistre, Le Play, Louis Veuillot, Balmès, P. Ventura, P. Félix, etc.* Imprimerie Pierre Dumont, Limoges, 1910.
Pons Bordería, Salvador, *La figura política del Vizconde de Bonald*. Reeks 'O crece o muere', Ateneo, Madrid, 1954; Editora nacional, Madrid, 1954.
Prélot, Marcel, 'L'idéologisme réactionnaire: Bonald', in: Marcel Prélot en Georges Lecuyer (red.), *Histoire des idées politiques*. Dalloz, Parijs, 1970.

Quinlan, Mary Hall, *The historical thought of the Vicomte de Bonald*. Proefschrift, Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1953.

Ravera, Marco, *Il tradizionalismo francese*. Laterza, Rome en Bari, 1991.
Reedy, Walter Jay, *The metaphysics of authority. Louis de Bonald's conservative world-view*. University of California Press, Santa Barbara, 1976.
Reedy, 'Language, counter-revolution and the "two cultures". Bonald's traditionalist scientism', in: *Journal of the history of ideas*, jaargang 44, 1983, p. 579-597.
Reedy, 'Art for society's sake: Louis de Bonald's sociology of aesthetics and the theocratic ideology', in: *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 130, nr. 1, maart 1986, p. 101-129.
Reedy, recensie van David Klincks 'The French counter-revolutionary theorist Louis de Bonald', in: *Canadian Journal of History*, augustus 1997.
Reedy, 'Maistre's Twin? Louis de Bonald and the Counter-Enlightenment', in: Richard Lebrun (red.), *Joseph de Maistre's life, thought, and influence. Selected studies*. McGill-Queen's University Press, Londen, 2001, p. 173-189.
Reinherz, Heinz, *Bonald als Politiker, Philosoph und Mensch, nach neu aufgefundenen Briefen des Vicomte an dem Grafen Friedrich Christian Ludwig Senfft von Pilsach (1820-1840)*. Noske, Borna – Leipzig, 1941.
Rémusat, Charles de, 'Du traditionalisme. M. de Bonald et ses nouveaux adversaires dans le clergé', in: *Revue des deux mondes*, 1 mei 1857.
Roche, Alphonse, *Les idées traditionalistes en France de Rivarol à Maurras*. University of Illinois Press, Champaign (Ill.), 1937.
Rousseau, Claude, 'Bonald', in: *Dictionnaire des philosophes*. Presses universitaires de France, Parijs, 1984, p. 351-352.
Roussel, Jean, 'Louis de Bonald', in : *Jean-Jacques Rousseau en France après la Révolution (1795-1830)*. Armand Colin, Parijs, 1972, p. 121-135.

Seillière, Ernest, 'Bonald et Rousseau', in: *Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques*, nr. 195, jaargang 91, jan.-febr. 1921, p. 61-103; heruitgave door Alcan, Parijs, 1921.
Serra, Teresa, *L'Utopia controrivoluzionaria*: *aspetti del cattolicesimo in Francia, 1796-1830 (Bonald, De Maistre, Lamennais)*. Guida, Napels, 1977.
Simon, Jules, 'Philosophes et publicistes contemporains - M. de Bonald', in: *Revue des deux mondes*, deel 27, juli-september 1841.
Sledziewski, E.G., 'Bonald', in: Albert Soboul (red.), *Dictionnaire historique de la Révolution française*. Presses universitaires françaises, Parijs, 1989, p. 128.
Soreil, Arsène de, *Le vicomte de Bonald. Étude littéraire*. Editions Office de Publicité. Collection Lebègue, Brussel, 1942.
Spaemann, Robert, *Der ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration. Studien über L.G.A. de Bonald*. Kosel Verlag, München, 1959.
Szymecki, Stanislas, *Révélation et tradition chez de Bonald*. Theologisch proefschrift. Institut Catholique, Parijs, 1961.

Toda, Michel, *Bonald, théoricien de la contre-révolution*. Clovis, Étampes, 1997.

Ubaghs, Jean, *Le comte de Maistre et le vicomte de Bonald, le vicomte de Chateaubriand, Félicité de Lamennais, hommes de lettres et polémistes*. Afstudeerscriptie theologiefaculteit, Université catholique de Louvain, Leuven, 1943.

Ventura de Raulica S.J., Gioacchino, *Osservazione sulle opinioni filosofiche dei signori de Bonald, Maistre, Lamennais, Lamartine*. Milaan, 1829.

Woillez, Catherine Thérèse (red.), *Le génie de de Maistre, de Bonald et Chateaubriand, ou Dictionnaire de morale résumant les pensées, maximes et réflexions de cet illustre triumvirat littéraire*. Librairie classique de Périsse frères, Parijs, 1861.

Yvert, Benoît, 'Deux conceptions opposées de la Charte: Chateaubriand et Bonald dans le Conservateur', in: *Bulletin de la Société Chateaubriand*, nr. 30, 1987, p. 10-14.

Methodologie

Butterfield, Herbert, *The Whig interpretation of history*. Bell & Sons, Londen, 1931.

Skinner, Quentin, *Foundations of modern political thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

Tully, James, *Meaning and context: Quentin Skinner and his critics*. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1989.

Overige secundaire bronnen

Aalders, Gerhard, *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum*. Hakkert, Amsterdam, 1968.
Airiau, Paul, *L'antisémitisme catholique aux 19e et 20e siècles*. Berg, Parijs, 2002.
Althusser, Louis, *Montesquieu, la politique et l'histoire*. Presses universitaires de France, Parijs, 1959.

Bagge, Dominique, *Les idées politiques en France sous la Restauration*. Presses universitaires de France, Parijs, 1952.
Baker, Keith Michael (red.), *The French Revolution and the creation of modern political culture*. Pergamon Press, Oxford, 1987.
Baldensperger, Fernand, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*. Plon, Parijs, 1925.
Barny, Roger, 'Les aristocrates et Rousseau dans la Révolution', in: *Annales historiques de la Révolution française*, oktober 1978, p. 534-568.
Bartillat, Christian de, *Histoire de la noblesse française. De 1789 à nos jours.* Albin Michel, Parijs, 1991.
Beik, Paul-Henri, 'The French Revolution seen from the right. Social theories in motion, 1789-1799', in: *Transactions of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1956, vol. 46, deel 1; heruitgave Howard Fertig, New York, 1970.
Bertaud, Jean-Paul, *Les Amis du Roi, journaux et journalistes royalistes de 1789 à 1792*. Perrin, Parijs, 1984.
Berthier de Sauvigny, Guillaume, *La Restauration*. Flammarion, Parijs, 1955.
Bluche, François, *L'ancien régime. Institutions et société*. Editions de Fallois, Parijs, 1993.
Boisnard, Luc, *La noblesse dans la tourmente, 1774-1802.* Tallandier, Parijs, 1992.
Bonnefin, Aimé, *La monarchie française (987-1789). Constitution et lois fondamentales*. Editions France-Empire, Parijs, 1987.
Boudon, Jacques-Olivier, *Histoire du Consulat et de l'Empire, 1799-1815*. Perrin, Parijs, 2000.
Bouineau, Jacques, *Les toges du pouvoir 1789-1799, ou la Révolution du droit antique.* Association des publications de l'Université Toulouse-Le-Mirail, Toulouse, 1986.
Braud, Philippe, en François Burdeau, *Histoire des idées politiques depuis la Révolution*. Montchrestien, Parijs, 1992, tweede editie.
Bréhier, Emile, *Histoire de la philosophie*. Reeks 'Quadrige', Presses universitaires de France, Parijs, 2004.
Burke, Peter, *La Renaissance européenne*. Seuil, Parijs, 2000.
Burns, James Henderson, *Histoire de la pensée politique médiévale*. Presses universitaires de France, Parijs, 1993.
Burrin, Philippe, 'Le fascisme: la révolution sans révolutionnaires', in: *Le Débat*, nr. 38, januari-maart 1986.

Camus, Jean-Yves, *Le Front national. Histoire & analyses*. Editions Olivier Laurens, Parijs, 1996.
Carcopino, Claude, *Les doctrines sociales de Lamennais*. Presses universitaires de France, Parijs, 1942.
Chartier, Roger, *Les origines culturelles de la Révolution française*. Seuil, Parijs, 1990.
Chaumié, Jacqueline, *Le réseau d'Antraigues et la contre-révolution, 1791-1793*. Plon, Parijs, 1965.
Chaunu, Pierre, *La civilisation de l'Europe des Lumières*. Flammarion, Parijs, 1982.
Chaussinand-Nogaret, Guy, *La noblesse au XVIIIème siècle. De la féodalité aux lumières*. Editions Complexe, Brussel, 1984 (1967).

Chebel d'Appollonia, Ariane, *L'extrême-droite en France. De Maurras à Le Pen*. Editions Complexe, Brussel en Parijs, 1996.
Chopart, Jean-Noël, *Le fil rouge du corporatisme. Solidarité et corporations ouvrières au XIXe siècle*. Mutualité française, Parijs, 1991.
Church, William Farr, *Constitutional thought in sixteenth century France. A study in the evolution of ideas.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1941.
Coornaert, Émile, *Les corporations en France avant 1789*. Gallimard, Parijs, 1941.
Cosandey, Fanny, en Robert Descimon, *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*. Seuil, Parijs, 2002.
Coudart, Laurence, *La Gazette de Paris. Un journal royaliste pendant la Révolution française (1789-1792).* L'Harmattan, Parijs, 1995.

Devyver, André, *Le sang épuré. Les préjugés de race chez les gentilshommes français de l'ancien régime (1560-1720).* Université libre de Bruxelles, Brussel, 1973.
Diesbach, Ghislain de, *Histoire de l'émigration*. Perrin, Parijs, 1998.
Doyle, William, *The origins of the French Revolution*. Oxford University Press, 1980.
Duby, Georges, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*. Gallimard, Parijs, 1978.
Duby, *Le moyen âge, 987-1460*. Hachette, Parijs, 1987.

Égret, Jean, *La pré-révolution française, 1787-1789*. Presses universitaires de France, Parijs, 1962.
Elias, Norbert, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Spectrum, Utrecht en Antwerpen, 1982 (1939).

Fiette, Suzanne, *La noblesse française. Des Lumières à la Belle Époque*. Perrin, Parijs, 1997.
Furet, François, *Penser la Révolution française*. Gallimard, Parijs, 1978.
Furet, *La Révolution*. Hachette, Parijs, 1988.
Furet, *La Révolution en débat*. Gallimard, Parijs, 1999.
Furet, François, en Mona Ozouf (red.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Parijs, 1992.
Furet, François, en Denis Richet, *La Révolution française*. Hachette, Parijs, 1999 (1963).

Gallinato, Bernard, *Les corporations à Bordeaux à la fin de l'ancien régime. Vie et mort d'une organisation du travail*. Presses universitaires de Bordeaux, Bordeaux, 1992.
Godechot, Jacques, *La Contre-Révolution, 1789-1804*. Reeks 'Quadrige', Presses universitaires de France, Parijs, 1984.
Godechot, *Les constitutions de la France depuis 1789*. Flammarion, Parijs, 1995 (1979).
Griffiths, Robert, *Le centre perdu. Malouet et les 'monarchiens' dans la Révolution française*. Presse universitaire de Grenoble, Grenoble, 1988.
Gueslin, André, *L'invention de l'économie sociale*. Economica, Parijs, 1998.
Guglielmi, Gilles, *La notion d'administration publique dans la théorie juridique française. De la Révolution à l'arret-Cadot (1789-1889)*. Librairie générale de jurisprudence, Parijs, 1991.

Halévy, Daniel, *La fin des notables*. Hachette, Parijs, 1995.
Higgs, David, *Nobles, titrés, aristocrates en France après la Révolution, 1800-1870*. Liana Lévi, Parijs, 1990.
Huguenin, François, *A l'école de l'Action française*. J.C. Lattès, Parijs, 1998.

Jaume, Lucien, *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*. Fayard, Parijs, 1997.
Jouanna, Arlette, *Le devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l'état moderne, 1559-1661*. Fayard, Parijs, 1989.

Kalman, Julie, 'The unyielding wall: Jews and catholics in Restoration and July Monarchy France', in: *French historical studies*, vol. 26, nr. 4, lente 2003, p. 661-686.
Kaplan, Steven, *La fin des corporations.* Fayard, Parijs, 2001.
Kinneging, Andreas, *Aristocracy, antiquity, and history. Classicism in political thought*. Transaction Publishers, New Brunswick en Londen, 1996.
Kley, Dale K. van, *Les origines religieuses de la Révolution française, 1560-1791*. Seuil, Parijs, 2002.

Lamy, Etienne, *Un défenseur des principes traditionnels sous la Révolution: Nicolas Bergasse, avocat au parlement de Paris, député du Tiers Etat de la sénéchaussée de Lyon aux Etats généraux (1750-1832).* Parijs, 1910.

Lebrun, François, en Roger Dupuy (red.), *Les résistances à la Révolution*. Imago, Parijs, 1987.
Lelièvre, Claude, *Histoire des institutions scolaires depuis 1789*. Nathan, Parijs, 1990.
Le Roy Ladurie, Emmanuel, *L'État royal, de Louis XI à Henri IV (1460-1610)*. Hachette, Parijs, 1987.
Le Roy Ladurie, *L'Ancien Régime*. Hachette, Parijs, 1991.
Lombard, Alfred, *L'abbé du Bos, un initiateur de la pensée moderne (1670-1742).* Hachette, Parijs, 1913; reprint Slatkine, Parijs, 1969.
Loraux, Nicole, en Pierre Vidal-Naquet, 'La formation de l'Athènes bourgeoise', in: Robert Bolgar (red.), *Classical influences on European culture A.D. 1650-1870*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979, p. 169-222.

Machelon, Jean-Pierre, *Les idées politiques de J.-L. de Lolme (1741-1806).* Presses universitaires de France, Parijs, 1969.
Maier, Hans, *Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der christlichen Demokratie*. Kösel Verlag, München, 1973.
Manin, Bernard, *Principes du gouvernment représentatif*. Flammarion, Parijs, 1996.
Martin, Jean-Clément, *Contre-Révolution, Révolution et Nation en France, 1789-1799.* Seuil, Parijs, 1998.
Martin Saint-Léon, Etienne, *Histoire des corporations de métiers*. Presses universitaires de France, Parijs, 1941.
Masseau, Didier, *Les ennemis des philosophes. L'antiphilosophie au temps des Lumières*. Albin Michel, Parijs, 2000.
Mayer, Arno, *La persistance de l'ancien régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*. Champs Flammarion, Parijs, 1983.
Mellon, Stanley, *The political uses of history. A study of the historians in the French Restoration*. Stanford University Press, Stanford (Cal.), 1958.
Mension-Rigaud, Éric, *Aristocrates et grands bourgeois*. Hachette, Parijs, 1997.
Mesnard, Pierre, 'Le platonisme de Jean Bodin', in: *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1954, p. 352-361.
Méthivier, Hubert, *L'ancien régime*. Presses universitaires de France, Parijs, 2001 (1961).

Nicolet, Claude, *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*. Perrin, Parijs, 2003.
Nisbet, Robert, *Conservatism: dream and reality*. Transaction Publishers, New Brunswick en Londen, 1986.

Oechslin, Jean-Jacques, *Le mouvement ultra-royaliste sous la Restauration. Son action et son idéologie politique (1814-1830)*. R. Pichon, R. Durand-Auzias, Parijs, 1960.
Olivier-Martin, François, *L'organisation corporative de la France de l'ancien régime*. Sirey, Parijs, 1938.
Ory, Pascal, (red.), *Nouvelle histoire des idées politiques*. Hachette, Parijs, 1987.
Osen, James L., *Royalist political thought during the French Revolution*. Greenwood Press, Westport (CT), 1995.

Parker, Harold, *The cult of Antiquity and the French revolutionaries. A study in the revolutionary spirit*. Chicago University Press, Chicago, 1937.
Philonenko, Alexis, *Rousseau et la pensée du malheur*. Vrin, Parijs, 1984.
Pingaud, Léonce, *Un agent secret sous la Révolution et l'Empire, le comte d'Antraigues*. Plon, Parijs, 1893.
Pocock, John, *The ancient constitution and the feudal law. A study of English historical thought in the seventeenth century*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Rémond, René, *La droite en France de 1815 à nos jours. Continuité et diversité d'une tradition politique*. Aubier, Parijs, 1954.
Rials, Stéphane, *Le légitimisme.* Presses universitaires de France, Parijs, 1983.
Rials, *Révolution et Contre-Révolution au XIXème siècle*. DUC/Albatros, Parijs, 1987.
Riley, Patrick, *The general will before Rousseau: the transformation of the divine into the civic*. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1986.

Schama, Simon, *Citizens: A chronicle of the French Revolution*. Knopf, New York, 1989.
Sewell, William, *Gens de métier et révolutions. Le langage du travail de l'Ancien Régime à 1848*. Aubier Montaigne, Parijs, 1983.
Sibalis, Michael, 'Corporatism after the corporations: the debate on restoring the guilds under Napoleon I and the Restoration', in: *French historical studies*, herfst 1988, p. 713-730.
Sirinelli, Jean-François (red.), *Les droites françaises, de la Révolution à nos jours*. Gallimard, Parijs, 1995.
Soboul, Albert, *La Révolution française*. Presses universitaires de France, Parijs, 1965.
Sutherland, Donald, *France, 1789-1815: Revolution and Counter-Revolution*. Fontana Press, Londen, 1985.

Thiesse, Anne-Marie, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*. Seuil, Parijs, 2001.
Tholozan, Olivier, *Henri de Boulainvilliers. L'anti-absolutisme aristocratique légitimé par l'histoire*. Presses universitaires d'Aix-Marseille, 1999.
Tulard, Jean (red.), *La contre-révolution. Origines, histoire, postérité.* Perrin, Parijs, 1990.

Venturi, Franco, *The end of the old regime in Europe*. Princeton University Press, Princeton, 1991.

Waresquiel, Emmanuel de, en Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830. Naissance de la France moderne*. Perrin, Parijs, 1996.

Persoonsregister

Aalberse, Piet (1871-1948), Nederlands politicus voor de RKSP, minister van Arbeid van 1918 tot 1925, 428, 469
Abd al-Haq, pseudoniem van Léon Champenaud, 298
Adam, Paul (1862-1920), Frans schrijver, 446
Adams, Alfons, Duits filosoof, 444
Adeline, Yves-Marie (geb. 1960), legitimistisch politicus, musicoloog en filosoof, 376, 456, 465
Aengenent, Joannes D. J. (1873-1935), katholiek socioloog, bisschop van Haarlem van 1928 tot 1935, 478
Agesta, Luis Sánchez (1914-1997), Spaans carlist, professor constitutioneel recht, vanaf 1972 rector van de Autonome Universiteit van Madrid, 452
Alaman, don Lucas (1792-1853), Mexicaans politicus, schreef de Mexicaanse constitutie van 1836, richtte de Mexicaanse Conservatieve Partij op, en werd in 1851 president van Mexico, 417
Albeda, Wil (geb. 1925), ARP- en CDA-politicus, minister van Sociale Zaken van 1977 tot 1981, 469
d'Alembert, Jean Le Rond (1717-1783), Frans wiskundige en Verlichtingsdenker, 381, 451, 478
Alexander I (1777-1825), tsaar van Rusland van 1801 tot 1825, 276
d'Allarde, Pierre-Gilbert Leroy baron (1749-1809), fysiocraat en revolutionair, 362
Almeida Braga, Luís Carlos de Lima de (1886-1970), Portugees monarchist, 443
Alzon, Emmanuel (1815-1851), stichter van de orde der Assumptionisten en van de krant *La Croix*, 280, 422, 435
Antony, Bernard (geb. 1944), Europarlementariër voor het *Front National* van 1984 tot 1988, voorzitter van Chrétienté Solidarité en van de *AGRIFF* (Alliance générale contre le racisme et pour le respect de l'identité française et chrétienne), een organisatie die zich ten doel stelt de Fransen te beschermen tegen 'anti-Frans racisme', 427, 459
d'Antraigues, Emmanuel Louis Henri Alexandre de Launai comte (1753-1812), Frans pamflettist en meesterspion, aristocratisch agitator tijdens de prerevolutie, werd in de Nationale Vergadering contrarevolutionair, zette als balling een spionagenetwerk op voor de beide troonpretendenten en voor diverse buitenlandse mogendheden, werd (in opdracht van wie?) vermoord door zijn voormalige bediende; 53, 123, 127, 197-199, 207, 213, 214, 264, 321, 322, 323, 350, 354, 370, 373, 375, 380, 386, 387, 391, 394, 410, 411, 451, 466, 478
Aparisi i Guijarro, Antonio (1815-1872), Spaans politicus en journalist, redacteur van *La Restauracion* (Valencia, 1843-1844) en andere katholieke kranten, leider van de royalisten in de Cortés (1858-1865), auteur van een vijfdelige serie *Obras* (1873-1877), waaronder het boekwerk *La Restauracion* (1872), 276
d'Arcy, Patrick chevalier (1725-1779), Frans natuurkundige van Ierse komaf, tegenstander van handeldrijvende adel, 353
Arendt, Hannah (1906-1975), Duits-Joods politiek filosofe, 5, 329, 378, 458, 480
Arfel, Jean (geb. 1920), secretaris van Maurras gedurende de bezetting, oprichter en directeur van de traditionalistische krant *Présent*, 427
d'Argenson, René-Louis de Voyer de Paulmy marquis (1694-1757), Frans politicus, jurist en historicus, minister van Buitenlandse Zaken van 1744 tot 1747, 121, 347, 354, 466, 478
Aristoteles (384-322 voor Chr.), Grieks filosoof, 8, 35, 37, 82, 83, 107, 175-176, 193, 275, 304, 311, 312, 316, 317, 332, 342, 344, 351, 374, 419, 451, 468, 470, 471, 477, 478
Arnaud, Antoine (1612-1694), Frans jansenistisch theoloog, 452
Artesië, graaf van (comte d'Artois, 1757-1836), titel van Karel X voor diens troonsbestijging, 23, 389
Arthuis, Jean (geb. 1944), Frans christen-democraat, minister van Economie en Financiën van 1995 tot 1997, 465
d'Assas, Nicolas-Louis chevalier (1733-1760), Franse oorlogsheld, 307
d'Audiffret-Pasquier, Edmé Arland Gaston duc (1823-1905), orleanistisch leider, voorzitter van de Kamer van Afgevaardigden in 1875 en vervolgens van de Senaat van 1876 tot 1879, 369
Audiquier, Charles, 121
Augé, Guy (1938-1994), Frans legitimistisch historicus, 465
Augustus, Gaius Octavius (63 voor Chr. – 13 na Chr.), Romeins keizer van 27 voor Chr. tot 13 na Chr., 356
Augustinus, Aurelius (354-430), Romeins theoloog en filosoof, bisschop van het Noord-Afrikaanse Hippo, 17, 36, 46, 63, 315, 316, 317, 379, 468
Aurelius, Cornelius (1460-1531), Hollands historicus, 480
Ayuso Torres, Miguel (geb. 1961), Spaans carlist, redacteur van *La Légitimité*, professor constitutioneel recht aan de Pauselijke Universiteit Comillas in Madrid, 452, 465

Baader, Franz Xaver von (1765-1841), professor wijsbegeerte aan de universiteit van München, mysticus wiens vijftiendelige oeuvre posthuum werd uitgegeven door zijn discipelen, 276, 416, 417
Baboeuf, Gracchus (1760-1797), radicaal Frans revolutionair, beschouwd als 'voorloper' van het communisme, 363, 436
Baeckeroot, Christian (geb. 1939), Frans solidarist, was voorman van het *Front National* in Tourcoing, 433
Bainville, Jacques (1879-1936), Frans royalistisch historicus en journalist, 440, 447
Ballanche, Pierre-Simon (1776-1847), Frans traditionalistisch denker die een vooruitgangstheologie ontwierp die aan het begin van de negentiende eeuw veel invloed had in literaire kringen, 276, 297, 426, 431, 433, 436, 437, 445, 446
Balmès, Jaime B. i Urpià (1810-1848), Spaans filosoof en theoloog, verdedigde in zijn *El protestantismo comparado con el catolicismo* het katholicisme tegen het protestantisme op grond van het feit dat het één de geest van gehoorzaamheid ademt en het ander de geest van opstand en anarchie, 423, 428
Balzac, Honoré de (1799-1850), Frans romanschrijver, traditionalist, 297, 415, 439, 442, 445, 476
Barante, Claude-Ignace de (1755-1814), Frans schrijver, liberaal contrarevolutionair, in 1800 benoemd tot prefect, 411
Barante, Prosper Bruguière de (1782-1866), Frans liberaal politicus en historicus, *doctrinaire*, 416, 418, 421, 448, 468
Barbey d'Aurevilly, Jules (1808-1889), Frans dandy, schrijver van romans en korte verhalen waarin de zonde centraal staat, bekeerde zich in 1846 tot het katholicisme en werd toen een fervent monarchist en anti-vooruitgangsdenker, 297, 412, 426, 446
Barbeyrac, Jean (1674-1744), Frans jurist en contractdenker, 478
Barre, Raymond (1924-2007), Frans christen-democratisch politicus, premier van 1976 tot 1981, 429
Barrès, Maurice (1862-1923), Frans schrijver, nationalistisch politicus, antisemitisch agitator, 295, 375, 433, 442, 444, 456, 458
Barrot, Odilon (1791-1873), Frans advocaat, liberaal parlementariër onder de Julimonarchie en de Tweede Republiek, voorzitter van de Raad van State aan het begin van de Derde Republiek, 278, 460
Barruel, abbé Augustin (1741-1820), Frans Jezuïet, schrijver van diverse werken tegen de Verlichting en de Franse Revolutie, waaronder de beroemde *Mémoires pour servir à l'histoire du jacobinisme*, waarin hij de Revolutie toeschrijft aan een complot, 111, 191, 344, 374, 378, 379, 426, 451
Bartyzel, Jacek (geb. 1956), Pools politiek filosoof en monarchist, 445
Bastier, Jean, legitimist, professor geschiedenis aan de universiteit van Toulouse, 416, 428
Baudelaire, Charles (1821-1867), Frans dichter, schrijver en kunstcriticus wiens leven en werken in het teken stonden van decadentie, 297, 426, 437, 446
Bautain, Louis Eugène Marie (1796-1867), directeur van het seminarie in Straatsburg, werd in 1850 vicaris-generaal van het aartsbisdom Parijs, doceerde van 1853 tot 1862 aan de Sorbonne, 282, 418, 425
Bayle, Pierre (1647-1706), in Rotterdam woonachtig protestants filosoof en theoloog van Franse komaf, pleitte voor tolerantie en voor een scheiding van geloof en wetenschap, 253,
Bayrou, François (geb. 1951), politiek leider van de Franse christen-democratie, minister van Onderwijs van 1993 tot 1997, 377, 429
Bazard, Saint-Amand (1791-1832), socialist, stichtte de Franse tak van het geheime revolutionaire genootschap der Carbonari, bekeerde zich in 1825 tot de doctrine van Saint-Simon, waarvan hij in 1829 een kerk maakte, waaruit hij in 1831 losbrak om zijn eigen religie te stichten, 430
Béchard, Ferdinand (1799-1880), Frans jurist, legitimistisch parlementariër, 364, 422, 428
Béhaine, René (1880-1966), Frans schrijver, 446
Beketch, Serge (1946-2007), legitimistisch journalist, 459, 465
Béla, Hamvas (1897-1968), Hongaars schrijver en metafysisch denker, 297
Benigni, Umberto (1862-1934), Italiaans geestelijke, oprichter van Sodalitium Pianum, een netwerk dat modernistische katholieken aangaf bij paus Pius X, 426
Ben Laden, Osama (geb. 1957), leider van het terreurnetwerk Al Qaida, 299
Benoist, Alain de (geb. 1943), Frans schrijver, journalist en politiek denker, 297, 377, 420, 422, 444-445, 447, 456, 460
Beraldi, Giuseppe, bisschop van Modena, 423
Berdjajew, Nikolai (1874-1948), Russisch godsdienstfilosoof die het marxisme trachtte te verenigen met het Russisch-orthodoxe christendom, week in 1922 uit naar Berlijn, 417, 442, 444
Bergasse, Nicolas (1750-1831), Frans advocaat, lid van de Nationale Vergadering van 1789, *monarchien*, 335, 466, 467
Bergès, Michel (geb. 1952), Frans historicus en politicoloog, gespecialiseerd in het regime van Vichy, 443

Bergier, abbé Nicolas-Sylvestre (1718-1790), anti-Verlichter, verdedigde het katholicisme tegen de ideeën van de materialist d'Holbach; zijn *Dictionnaire de théologie* werd in 1788-1790 uitgegeven door de contrarevolutionaire uitgever Panckoucke, en in de negentiende eeuw verscheidene malen herdrukt, 253, 346, 398, 406, 407, 451
Berlin, Isaiah (1909-1997), Brits liberaal filosoof en historicus, 5, 458, 464
Berth, Edouard (1875-1939), Frans revolutionair-syndicalist, 456
Bertier de Sauvigny, Ferdinand (1782-1864), Frans ultraroyalist, parlementariër in 1815 en in 1824-1825, 309
Bérulle, Pierre de (1575-1629), Frans kardinaal, biechtvader van koning Hendrik IV, stichter van de orde der Oratorianen, 468
Besse, Jean-Martial (1861-1920), Frans benedictijn, bekleedde de Syllabusleerstoel van het *Institut d'Action française*, 282
Besson, Jean-Baptiste alias Hyacinthe (1816-1861), Frans dominicaan, schilder, missionaris in Irak, 436
Beugnot, Jacques-Claude (1761-1835), Frans politicus, gematigd afgevaardigde in de Assemblée Nationale van 1789, bekleedde verscheidene hoge posten onder het Empire en in het Restauratietijdperk, 324
Beza, Theodorus (1509-1605), opvolger van Calvijn in Genève, geestelijk leider van de hugenoten in de tweede helft van de zestiende eeuw, monarcomach, 305
Bichat, Xavier (1771-1802), Frans bioloog, *idéologue*, 315
Bilderdijk, Willem (1756-1831), Nederlands dichter en historicus, 434
Blanc de Saint-Bonnet, Antoine de (1815-1880), Frans schrijver, legitimist, mysticus, 282, 426, 439, 446
Blondin, Antoine (1922-1991), Frans schrijver en journalist, 446
Bloy, Léon (1846-1917), Frans romanschrijver en essayist, 297, 298, 440, 446
Bodin, Jean (1530-1596), Frans politiek denker, uitvinder van het concept der soevereiniteit, 8, 62, 63, 82, 162, 311, 320, 326, 339, 342, 347, 361, 366, 369, 370, 373, 396, 397, 450, 466, 467, 470, 477, 478
Boileau, Nicolas B.-Despréaux (1636-1711), Frans dichter en criticus, 142, 304
Bolkestein, Frits (geb. 1933), Nederlands liberaal voorman, in 1988-1989 minister van Defensie, van 1999 tot 2004 Europees Commissaris voor de Interne Markt, 279, 376, 422
Bommel, Cornelis van (1790-1852), hoogleraar aan het grootseminarie van Warmond, oprichter en regent van het kleinseminarie Hageveld te Driehuis bij Heemstede, van 1829 tot 1852 bisschop van Luik, 280, 414, 424, 434
Bompard, Jacques (geb. 1943), Frans politicus, katholiek traditionalist, sinds 1995 burgemeester van de stad Orange, eerst namens het *Front National*, dat hij in 1972 had gesticht, maar sinds 2005 namens de *Mouvement pour la France* van Philippe de Villiers, 459
Bonald, Henri de (1778-1848), journalist, zoon van Louis de Bonald, 307
Bonald, Jean de, lid van de Raad van State onder De Gaulle, 413, 415, 428
Bonald, Louis-Jacques-Maurice de (1787-1870), kardinaal van Lyon, primaat van de Franse kerk, zoon van Louis de Bonald, 248, 307
Bonald, René de, prefect van de Aveyron, zoon van Louis de Bonald, 307
Bonald, Victor de (1780-1871), rector van de universiteit van Montpellier, zoon van Louis de Bonald, 307
Bonald, Victor de, politicus, kleinzoon van Louis de Bonald, 386
Boncerf, Pierre-François (1745-1794), fysiocraat, auteur van diverse landbouwkundige werken, 365
Bonnet, Charles (1720-1793), vermaard Zwitsers bioloog en filosoof, 315
Bonnety, Augustin (1798-1879), Frans geestelijke, uitgever van het tijdschrift *Annales de philosophie chrétienne*, 282, 425, 426
Bonneval, abbé Sixte-Louis-Constant Ruffo de (1742-1820), kanunnik van de Notre-Dame in Parijs, reactionair afgevaardigde van de geestelijkheid in de Staten-Generaal van 1789, emigreerde in 1792 naar Duitsland, vervolgens naar Wenen, stierf in Rome, 122, 357
Bordas-Demoulin, Jean-Baptiste (1789-1859), Frans filosoof, 293, 436
Bossuet, Jacques-Bénigne (1627-1704), bisschop van Meaux, opvoeder van de Franse kroonprins, geldt als de bloemrijkste verdediger van het gallicanisme en van het 'goddelijk recht' der koningen, 139, 142, 262, 274, 302, 314, 347, 356, 396, 397, 418, 439, 441, 445, 450, 452, 460
Boulainvilliers, Henri de B. comte de Saint-Saire (1658-1722), Frans edelman, onder oriëntalisten bekend om zijn biografie van de profeet Mohammed, onder astrologen om zijn *Astrologie mondiale*, vulgariseerde Spinoza's denkbeelden in Frankrijk door een Franse vertaling van diens *Ethica* en een reeks filosofische geschriften, revolutioneerde de Franse geschiedschrijving met historische werken als de *Histoire de l'ancien gouvernement de France* en het *Essai sur la noblesse*, 121,122-124, 135, 156, 213, 253, 304, 321, 322, 329, 335, 347, 348, 353, 354, 362, 370, 385, 389, 391, 392, 406-407, 451, 458, 467, 471, 478
Boulanger, Georges Ernest (1837-1891), Frans generaal, reactionair politicus, minister van Oorlog in 1886-1887; vluchtte in 1889 naar België nadat tegen hem een arrestatiebevel was uitgevaardigd omdat hij een royalistische staatsgreep tegen de republiek zou hebben gepland, 383, 441, 456

Boulay de la Meurthe, Antoine Jacques comte (1761-1840), Frans jurist en politicus, lid van de Raad van Vijfhonderd onder het Directoire, steunde in 1799 de staatsgreep van Bonaparte, die hem belastte met de redactie van een nieuwe constitutie en van de *Code civil*, 354
Bouquet, Martin (1685-1754), benedictijn, historicus, 121
Bouquier, Gabriel (1739-1810), Jacobijn, 399
Bouquillon, abbé Thomas (1840-1902), Belgisch theoloog, professor moraaltheologie, eerst aan de universiteit van Lille, daarna aan de Catholic University of Washington, 425
Bourbon-Parme, prins Sixte-Henri de (geb. 1940), Frans politicus, maakt aanspraak op de Spaanse troon, wordt gesteund door de Spaanse traditionalistische carlisten, 452
Bourdier, Jean (geb. 1932), Frans auteur van politieromans en historische essays, royalist, directeur van *National Hebdo*, 459
Bourgeois, Léon (1851-1925), Frans staatsman voor de republikeinse Parti Radical, minister van 1890 tot 1902, met een korte onderbreking als premier in 1895-1896, voorzitter van de Volkerenbond in 1918, 289, 456, 460
Bourget, Paul (1852-1935), Frans schrijver, schreef o.a. een roman tegen de echtscheiding, 295, 297, 440, 441
Bourgin, Pierre, vicaris-generaal te Metz, 423
Bousquet, René (1909-1993), politiechef onder het regime van Vichy, 442
Boutin, Christine (geb. 1944), conservatieve christen-democrate, bekend om haar verzet tegen abortus, euthanasie en het homohuwelijk; is sinds 17 mei 2007 minister van Volkshuisvesting in de regering van Sarkozy, 275
Bouvier-Ajam, Maurice (1914-1984), Frans econoom en historicus, ideoloog van het corporatisme van Vichy, werd na de Bevrijding communist, 444
Brandes, Georg (1842-1927), Deens en Joods literair criticus, 297, 447
Brasillach, Robert (1909-1945), Frans schrijver en literair criticus, geëxecuteerd omdat hij een actieve collaboratie met het nazi-regime bepleitte, 427, 443
Bray, François-Gabriel comte de (1765-1805), Normandisch edelman, ambassadeur voor de koning van Beieren in Pruisen en Rusland, 358
Breteuil, Louis Charles Auguste Le Tonnellier, baron de (1730-1807), eerste minister van Lodewijk XVI in juli-augustus 1789, 411
Brial, Michel Jean Joseph dom (1743-1828), Frans benedictijn, historicus, 121
Broere, monseigneur Cornelis (1803-1860), docent aan het kleinseminarie Hageveld en vervolgens aan het grootseminarie van Warmond, oprichter en redacteur van *De Katholiek*, 281, 414, 424, 425, 434
Broglie, Albert duc de (1821-1901), orleanistisch politicus, minister van 1873 tot 1874, 364, 365, 385, 418
Broglie, Victor duc de (1785-1870), orleanistisch politicus, premier van 1830 tot 1832 en van 1835 tot 1836, 354
Brongersma, Edward (1911-1998), Nederlands politicus, jurist en publicist, senator voor de PvdA van 1946 tot 1950 en van 1963 tot 1977, 442
Brunetière, Ferdinand (1849-1906), Frans literair criticus, 297, 446
Brutus, Marcus Iunius (85-44 voor Christus), Romeins politicus wiens voorvader aan de wieg had gestaan van de Romeinse republiek; hij vermoordde de 'tiran' Caesar om de oude republikeinse staatsvorm te herstellen, 132
Buchez, Philippe (1796-1866), Frans socialist, historicus, journalist, 293, 436
Buela, padre Carlos Miguel (geb. 1841), Argentijns priester, stichter in 1981 het Instituto del Verbo Encarnado, 427
Buffon, Georges-Louis Leclerc comte de (1707-1788), Frans bioloog, was tot aan zijn dood in 1788 intendant van de koninklijke *hortus botanicus* (de huidige *Jardin des Plantes*) en van het koninklijk kabinet voor natuurlijke geschiedenis (voorloper van het Parijse *Musée d'histoire naturelle*), 179, 374
Burckhardt, Titus (1908-1984), Zwitsers esoterisch traditionalist, 298
Burke, Edmund (1729-1797), Iers politicus behorende tot de rechtervleugel van de Whigs, filosoof en politiek theoreticus, geldt als grondlegger van het angelsaksisch conservatisme, 36, 57, 209, 210, 220, 250, 271, 276, 300, 303, 312, 313, 325, 357, 366, 392, 393, 397, 405, 417, 418, 419, 420, 422, 437, 444, 453, 456, 458, 469
Burlamaqui, Jean-Jacques (1694-1748), Zwitsers rechtsgeleerde behorend tot de natuurrechtsschool, 478
Buron, Thierry (geb. 1962), Frans historicus, legitimist, 465
Busken-Huet, Conrad (1826-1886), Nederlands literair criticus, 446
Butterfield, Herbert (1900-1979), Brits historicus, 463

Cabanis, Pierre Jean George (1757-1808), Frans fysioloog, *idéologue*, 374
Caesar, Julius (100 voor Chr. – 44 voor Chr.), Romeins veldheer en politicus, auteur van het werk *De bello gallico*, waarin hij verslag doet van zijn veldtocht in Gallië, 8, 127, 301, 346, 354
Calonne, Charles-Alexandre de (1734-1802), minister van Financiën onder Lodewijk XVI van 1783 tot 1787, adviseur van de troonpretendenten in 1789-1792, 357, 389, 393, 411, 475
Calvijn, Johannes (1509-1564), Zwitsers reformator, grondlegger van het calvinisme, 314, 409, 465, 478

Caminero y Muñoz, Francisco Javier (1837-1885), Spaans geestelijke, docent in het Escorial, bisschop van Leon in 1885, 417
Capefigue, Raymond (1802-1872), Frans historicus en biograaf, legitimist, 379
Carlos, don C. María Isidro Benito de Borbón y Borbón-Parma (1788-1852), zoon van de Spaanse koning Karel IV, eerste carlistische troonpretendent, 452
Carrel, Alexis (1873-1944), Frans medicus en bioloog, dubbel Nobelprijswinnaar, 298, 447
Carrier, Jean-Baptiste (1756-1794), Jacobijn, liet in Nantes tienduizend boeren uit de Vendée ombrengen, 345
Carrières, père Louis de (1662-1717), Oratoriaan, 478
Castagnac, Paul de (1842-1904), bonapartistisch politicus en historicus, 383
Castelnau, Edouard de (1851-1944), Frans generaal in de Eerste Wereldoorlog, parlementariër van 1919 tot 1924, 426, 437
Castro, Fidel (geb. 1926), leider van de communistische revolutie in Cuba in 1958-1959, daarna premier, van 1976 tot 2008 president, 410
Cato, Marcus Porcius (234-149 voor Christus), Romeins senator wiens deugd spreekwoordelijk was, 113, 132, 345, 354
Cazalès, Jacques de (1758-1805), leider van de gematigde vleugel van de contrarevolutionaire oppositie in de Nationale Vergadering van 1789 tot 1792, 335, 385, 389, 410
Centelhos, Frei Firmino de, Spaans capucijn en carlist, vice-rector van het seminarie van São Paulo, 418
Chaadev, Petr (1794-1856), Russisch panslavist, 276, 417
Chabauty, Emmanuel (1827-1914), kanunnik, stichtte Frankrijks eerste antisemitische katholieke krant, 379
Chamberlain, Houston Stewart (1855-1927), Engels politiek filosoof en bioloog, geldt als uitvinder van het racisme, 471
Chambord, Henri comte de (1820-1883), legitimistisch troonpretendent en politiek denker, door de legitimisten Hendrik V genoemd, 385, 386, 388, 427, 428, 454, 465
Champenaud, Léon, Frans esoterisch traditionalist, 298
Chardonne, Jacques (1884-1968), Frans schrijver, 446
Charolais, comte de (1433-1477), titel van de Boergondische hertog Karel de Stoute, 199
Chastel, Marie-Ange (1804-1861), Frans Jezuïet, 282, 422, 425
Chateaubriand, François-René vicomte de (1768-1848), Frans literator en politicus, begon zijn literaire loopbaan met een contrarevolutionaire politieke beschouwing, het *Essai historique, politique et moral sur les révolutions anciennes et modernes* (1797); keerde ten tijde van het Consulaat vanuit zijn Engelse ballingschap terug naar Frankrijk, waar hij met Bonald, Fontanes en La Harpe samenwerkte in de redactie van de contrarevolutionaire krant *Mercure de France*; in april 1801 verscheen zijn bestseller *Atala*, die vertelt hoe een Indiaanse die maagd en christen is, haar liefde voor de heidense Indiaan Chactas opoffert aan haar geloof. Dankzij dit boek en een tweede, *Le Génie du christianisme* (1802), dat een poëtische lofzang vormt op het christendom, werd Chateaubriand het literair idool van de jonge generatie, die dankzij hem de schoonheid van het katholicisme herontdekte en die hij tijdens de Restauratieperiode de Romantiek binnenleidde; gedurende die periode speelde hij ook in de politiek een belangrijke rol, als ideoloog van de ultra's (die hij in 1814 de weg wees met zijn pamflet *De Buonaparte et des Bourbons*) en als minister van Buitenlandse Zaken (1822-1824). Binnen het ultraroyalisme leidde Chateaubriand overigens een liberale stroming, die fel de persvrijheid verdedigde. Tussen hem en de antiliberaal Bonald kwam het daarom tot een breuk, die in 1827 definitief werd. In zijn *Mémoires d'Outretombe* (boek 2, p. 262 en boek 9, p. 44) liet Chateaubriand zich dan ook weinig lovend uit over Bonald (voor de verhouding tussen Bonald en Chateaubriand zie Moulinié, *De Bonald*, p. 53 en Toda, *Bonald*, p. 61-67); 25, 55, 123, 141, 198, 300, 309, 310, 323, 339, 349, 355, 357, 358, 389, 390, 409, 410, 411, 416, 418, 419, 420, 421, 422, 424, 446, 461, 467
Château-Jobert, Pierre (1912-2005), Frans officier van een parachutistenbrigade, auteur van diverse contrarevolutionaire werken, 454, 459
Chaumeix, Abraham (1730-1790), Frans criticus, anti-Verlichter, jansenist, 403
Chébounine, Andrei (1887-1940), Russisch historicus, 445
Chesterton, Gilbert (1874-1936), Engels katholiek journalist, 297, 442, 447
Chevé, Frans socialist, 436
Chevènement, Jean-Pierre (geb. 1939), Frans socialistisch politicus, minister van Onderwijs van 1984 tot 1986, minister van Defensie van 1988 tot 1991, minister van Binnenlandse Zaken van 1997 tot 2002, 442
Chiappe, Jean-François (1930-2001), Frans historicus en journalist, royalist, 313, 459
Christierna, naam die Bonald geeft aan Christiaan II (1481-1559), koning van de Scandinavische landen, 214
Christus, Jezus, 63, 251, 379, 444
Cicero, Marcus Tullius (106 voor Chr. – 43 voor Chr.), Romeins politicus, retoricus en filosoof, 8, 31, 36, 111, 112, 115, 204, 301, 310, 313, 343, 344, 346, 361, 374, 377, 390, 397, 419, 462, 477
Cincinnatus, Lucius Quinctius (519-430 voor Chr.), Romeins veldheer en dictator, 479
Claessens, P., kanunnik in Mechelen, kerkhistoricus, 425

Claudel, Paul (1868-1955), Frans diplomaat en katholiek schrijver, 298
Clément, François (1714-1793), Frans benedictijn en historicus, 121
Clément, Marcel (overleden in 2005), Frans geestelijke, hoogleraar wijsbegeerte aan het thomistische *Institut de Philosophie Comparée*, was van 1962 tot 1998 hoofdredacteur van *L'homme nouveau*, 426, 428, 429
Clermont-Tonnerre, Stanislas Marie Adelaïde comte de (1757-1792), afgevaardigde van de adel in de Staten-Generaal van 1789, *monarchien*, drie jaar later vermoord door een menigte, 328, 411
Cliteur, Paul (geb. 1955), Leids rechtsfilosoof, 371, 418, 422, 457, 476, 481
Cloots, Jean-Baptiste Val de Grâce baron de, beter bekend onder zijn revolutionaire naam Anacharsis (1755-1794), radicaal *philosophe* uit de omgeving van Kleef, steunde de Franse Revolutie, pleitte voor een wereldstaat met Parijs als hoofdstad, werd in 1792 verkozen in de Conventie, was linkser dan de Jacobijnen en werd daarom door hen geguillotineerd, 354, 378
Clovis (465-511), koning der Franken uit het geslacht der Merovingers; geldt als de grondlegger van de Franse monarchie; liet zich dopen, en wordt daarom ook wel beschouwd als degene die een onlosmakelijke band smeedde tussen de Franse natie en het katholicisme, 9, 10, 53, 121, 122, 219, 283, 321, 323, 328, 397, 410, 423
Cluwer, Philip (1580-1623), Duits katholiek humanist, historicus en geograaf, 347
Combescure, Elisabeth Guibal de (1754-1826), vrouw van Louis de Bonald, dochter van een officier der cavalerie, 307
Comte, Auguste (1798-1857), Frans socioloog, grondlegger van het positivisme en van de Religie der Mensheid, 286-287, 288, 293, 294, 295, 299, 430, 431, 433, 436, 439, 440, 441, 442, 447, 448, 469
Comte, Gilbert, Frans politiek verslaggever van rechtse huize, schreef van 1968 tot 1983 voor de centrumlinkse kwaliteitskrant *Le Monde*, 375, 442
Condé, Louis II prince de Bourbon-C. (1621-1686), Frans veldheer gedurende de Dertigjarige Oorlog, leider van de *Fronde*, 199, 387
Condé, Louis Joseph de Bourbon prince de (1736-1818), neef van Lodewijk XVI, leider van de prerevolutie, emigreerde na de inname van de Bastille, stelde zich toen aan het hoofd van een contrarevolutionair legioen dat in buitenlandse krijgsdienst trad, 387, 389
Condé, Louis de (geb. 1939), leider van het *Front National* in de Auvergne, raadslid in de stad Vichy, 385
Condé, Louise princesse de, bijgenaamd Mère Marie-Josèphe de la Miséricorde, mystica, stichtte in 1815 de abdij Saint-Louis du Temple, 411
Condillac, Etienne Bonnot abbé de (1715-1780), Frans Verlichtingsdenker, vulgariseerde en systematiseerde in Frankrijk de ideeën van Locke, 359, 408, 438, 452, 477, 478, 479
Condorcet, Jean Marie Antoine Nicolas Caritat marquis de (1743-1794), fysiocraat, wiskundige, revolutionair denker en politicus behorend tot de factie der Girondijnen, hield zich tijdens de Terreur op een zolderkamertje schuil voor de Jacobijnen maar werd door hen ontdekt en geguillotineerd, 30, 180, 215, 253, 274, 287, 312, 325, 340, 353, 359, 363, 384, 394, 395, 399, 407, 431, 452, 460
Considérant, Victor (1808-1893), Frans utopisch socialist, filosoof en econoom, volgeling van Saint-Simon en Fourier, 437
Constant, Benjamin C. de Rebecque (1767-1830), Frans politicus van Zwitserse komaf, was aan het eind van de Restauratieperiode leider van de *Indépendants* (linkse liberalen) in de Kamer, schreef romans, een godsdienstgeschiedenis en politieke pamfletten gericht tegen Rousseau, Napoleon en de ultra's, 168, 278, 332, 353, 354, 355, 369, 392, 418, 420, 421, 422, 449, 461, 467, 481
Coomaraswamy, Ananda K. (1877-1947), Brits / Sri Lankees metafysicus, kunsthistoricus, hindoetraditionalist, 447
Coquille, Guy (1523-1603), Frans rechtsgeleerde en historicus, gallicaan, tegenstander van de *Ligue*, was een absolutist maar verdedigde wel de autonomie van de provincies ten opzichte van de vorst, 347
Corbon, Claude Anthime (1808-1890), Frans katholiek socialist, medewerker van het *Atelier* van Buchez, parlementariër onder de Tweede Republiek en vanaf 1871, 436
Correa de Oliveira, Plinio (1908-1995), Braziliaans grootgrondbezitter, politicus en journalist, 277, 418
Correia, Alexandre (1891-1984), Braziliaans rechtsfilosoof, 418
Corte, Marcel de (1905-1994), professor wijsbegeerte aan de universiteit van Luik van 1931 tot 1975, Belgisch discipel van Maurras, katholiek integrist, royalist en belgicist, 297, 447
Coston, Henri (1910-2001), Frans journalist, tijdens het Interbellum militant voor de *Action Française*, richtte in 1928 het antisemitische blad *La Contrerévolution* op, collaboreerde tijdens de Tweede Wereldoorlog, produceerde talloze samenzweringstheorieën, 379
Cottu, Charles (1778-1848), Frans rechter, ultraroyalistisch pamflettist, aristocratisch liberaal, 461
Coudraye, François-Célestin de Loynes-Barraud chevalier de la (1750-1815), adellijk maar links afgevaardigde in de Staten-Generaal van 1789, emigreerde in 1792 naar Denemarken, werd vervolgens kapitein bij de Russische marine, schreef diverse scheepvaartkundige werken, 387
Coulombe, Charles A., Amerikaans free lance schrijver, monarchist en katholiek traditionalist, 417

Courvoisier, Jean-Joseph-Antoine de (1775-1835), magistraat uit Besançon, emigreerde naar Koblenz, waar hij secretaris werd van de toekomstige Lodewijk XVIII, die hem, nadat hij in het Oostenrijkse leger had gediend en naar Frankrijk was teruggekeerd, gedurende het Restauratietijdperk tot advocaat-generaal benoemde. Vervolgens zetelde Courvoisier nog tot 1830 in de centrum-linkse fractie in het Lagerhuis; 394
Cousin, Victor (1792-1867), professor geschiedenis van de wijsbegeerte aan de Sorbonne; het eclectische 'spiritualisme' van deze kenner van Plato, Proclus en Descartes was in feite de staatsfilosofie van de liberale Julimonarchie, 418, 425, 436
Coussergues, Jean-Claude Clausel de (1759-1846), Frans politicus en journalist, ultraroyalist, schreef in 1822 een pamflet tegen de Charte, 358
Couthon, Georges (1755-1794), Frans advocaat, in 1792 verkozen tot lid van de Conventie, handlanger van Robespierre, belegerde de opstandige stad Lyon, geguillotineerd, 354
Coux, Charles comte de (1787-1864), Frans econoom en katholiek maatschappijdenker, sociaal-legitimist, discipel van Lamennais, vanaf 1834 hoogleraar te Leuven, 362, 436
Coyer, Gabriel François abbé (1707-1782), Frans Jezuïet, auteur van o.a. historische werken en reisverhalen, 341
Cramer, dr. J.W. (1817-1884), Nederlands aartspriester, medicus en journalist, was van 1846 tot 1857 redacteur van het katholieke dagblad *De Tijd*, stichtte in 1853 in Amsterdam *Recht voor Allen*, de eerste katholieke kiesvereniging, 424
Cresson, Edith (geb. 1934), Franse socialiste, premier in 1991-1992, Europees Commissaris van 1995 tot 1999, 442
Crétineau-Joly, Jacques (1803-1875), Frans legitimistisch journalist en historicus uit de Vendée, apologeet van de Jezuïeten, antijudaïst, 379
Croix, Charles-Lidwine comte de (1760-1832), Frans liberaal edelman, afgevaardigde van de adel in de Staten-Generaal, secretaris van de Constituante in 1790, emigreerde, onder Napoleons bewind kamerheer en senator, vanaf 1814 lid van het Hogerhuis, 411
Cuadrado y Nieto, José María (1819-1896), conservatief Spaans publicist, politicus, historicus en estheet, 417
Cumberland, prince William Augustus duke of (1721-1765), zoon van de Engelse koning George II, Brits generaal, 478

Da Costa, Isaäc (1798-1860), dichter en historicus uit een voornaam Amsterdams-Joods geslacht, bekeerde zich onder invloed van Bilderdijk tot de orthodox-christelijke groepering het *Réveil*, werd in verlichte kringen verfoeid om zijn antimodernisme, 418
Dagobert I (603-638), Frankisch koning van 623 tot 632, 145, 360
Daniel, père Gabriel (1649-1728), Frans Jezuïet, historicus en theoloog, tegenstander van Descartes, 121, 347
Danton, Georges Jacques (1759-1794), Frans advocaat en politicus, werd in 1790 voorzitter van de revolutionaire club der Cordeliers, geguillotineerd onder Robespierre, 396, 456
Daoudal, Yves (geb. 1951), pseudoniem voor Hervé Kerbourc'h, Frans nationaal-katholiek journalist, tot 1998 medewerker van de krant *Présent*, van 1998 tot 2008 hoofdredacteur van *National-Hebdo*, 459,
Darwin, Charles (1809-1882), Engels bioloog, uitvinder van de evolutietheorie, 295, 441
Daudet, Léon (1867-1942), Frans romanschrijver, journalist, en politicus, antisemitisch polemist voor de *Action française*, van 1919 tot 1924 fractievoorzitter van de nationalistische *Union nationale*, 440, 447
Daunou, Pierre Claude François (1761-1840), Frans politicus en historicus, in 1792 verkozen tot de revolutionaire Conventie, in 1795 co-auteur van de constitutie van Thermidor en in 1799 van die van het Consulaat, werd vervolgens archivaris, 333
David (1000-965 voor Chr.), koning der Joden, 361
David, Jacques-Louis (1748-1825), Frans neoclassicistisch schilder, werd de 'officiële' schilder van de Revolutie en daarna van het Empire, 135, 354
Davidson, Nicholas (geb. 1955), Amerikaans conservatief, auteur van *The failure of feminism*, redacteur van het tijdschrift *Gender sanity*, vertaler van Bonalds *Du divorce*, 415
Déat, Marcel (1894-1955), Frans journalist, intellectueel en politicus, van 1926 tot 1938 parlementariër voor de socialistische SFIO, ging daarna sympathiseren met het fascisme, collaboreerde tijdens de Tweede Wereldoorlog, diende in 1944 het regime van Vichy als minister van Arbeid, 456
Debray-Ritzen, Pierre (1922-1993), Frans arts en schrijver, verzorgde een programma op *Radio Courtoisie*, 283
Decazes, Elie (1780-1860), Frans advocaat, rechter en politicus, was de lieveling van koning Lodewijk XVIII, die hem in 1815 tot minister van Politie benoemde en vervolgens tot eerste minister, 354, 369
Degrelle, Léon (1906-1994), leider van de Waalse royalistische beweging *Rex*, collaboreerde tijdens de Tweede Wereldoorlog, 442
Delassus, Henri monseigneur (1836-1921), Frans theoloog, kanunnik te Kamerijk, bestrijder van de vrijmetselarij, de democratie en het modernisme binnen de katholieke kerk, 282, 426

Delille, Jacques (1738-1813), Frans dichter, werd verafgood door de contrarevolutionaire émigrés, die hem vooral waardeerden om zijn Franse vertaling van Vergilius' *Georgica* en om zijn gedicht *La Pitié*, waarin hij de misdaden van de Revolutie beschreef en de trouw van het Franse volk aan de Bourbons, 142
Delolme, Jean-Louis (1740-1806), advocaat uit Genève, expert in het constitutioneel recht, 322, 334
Déon, Michel (geb. 1919), Frans romanschrijver, toneelschrijver en essayist, was in zijn jonge jaren medewerker van de *Action française*, 446
Déroulède, Paul (1846-1914), Frans dichter, roman- en toneelschrijver, nationalistisch politicus, stichtte de *Ligue de la patrie française*, steunde de staatsgreep van generaal Boulanger, ageerde tegen Dreyfus, 383
Descartes, René (1596-1660), Frans filosoof en wiskundige, woonde twintig jaar in Nederland, legde daar de grondslag voor het zeventiende-eeuwse rationalisme, 17, 34, 36, 37, 47, 312, 313, 314, 315, 329, 358, 408, 452, 468
Deschamps, dom Nicolas (1797-1872), Frans benedictijn, auteur van complottheorieën waarin Joden en vrijmetselaars de hoofdrol spelen, 379
Desfontaines, abbé Pierre François Guyot (1685-1745), Frans Jezuïet, anti-Verlichter, satiricus, auteur van het tegen Voltaire gerichte schotschrift *Voltairomanie*, 391
Diderot, Denis (1713-1784), Frans Verlichtingsdenker en romanschrijver, redacteur van de *Encyclopédie*, voorvechter van individuele vrijheid en tolerantie, 312, 373, 482
Dimier, Louis (1865-1943), Frans kunstcriticus en schrijver, prominent lid van de *Action française*, 295, 440
Djavâdi-Amoli, Abdollah (geb. 1933), Iraans ayatollah, conservatief politicus, leider van het vrijdaggebed in de heilige stad Qom, 448
Donoso Cortés, Juan Francesco Maria de la Salud D.C., markies van Valdegamas (1809-1853), Spaans politicus, liberaal tot aan de revolutie van 1848, die ertoe leidt dat hij de dictatuur gaat verdedigen en zich wendt tot de doctrines van Bonald en Maistre. Het product van deze wending is zijn magnum opus *Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo*, dat, na in 1851 te zijn gepubliceerd, uitgebreid wordt becommentarieerd in de Europese pers; 276, 296, 416, 417, 418, 426, 428, 444, 445, 446, 447
Dooyeweerd, Herman (1894-1977), Nederlands reformatorisch wijsgeer, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, 469, 476
Doriot, Jacques (1898-1945), Frans politicus en journalist, van 1924 tot 1934 parlementariër voor de Communistische Partij, ging daarna sympathiseren met het fascisme, richtte in 1936 een fascistoïde partij op, collaboreerde actief tijdens de Tweede Wereldoorlog, trad toe tot het Franse vrijwilligerslegioen dat in Rusland de nazi's bijstond tegen de Sovjets, 456
Dostojevski, Fjodor Mikhailovich (1821-1881), Russisch schrijver, panslavist, 417
Doyle, William (geb. 1942), Brits historicus, gespecialiseerd in de Franse geschiedenis, 474
Dreyfus, Alfred (1859-1935), Frans-joods officier, werd in 1894 ten onrechte gearresteerd op verdenking van hoogverraad, vervolgens gevangengezet op het Duivelseiland, en pas in 1906 vrijgesproken, 441, 446, 454,
Drieu de la Rochelle, Pierre (1893-1945), Frans romanschrijver, journalist, politiek essayist en beroepsprovocateur, sympathiseerde in de jaren 1920 met de *Action française* en vanaf 1934 met het fascisme, collaboreerde gedurende de Tweede Wereldoorlog met het nazi-bewind, pleegde in 1945 zelfmoord, 459, 481
Drumont, Edouard (1844-1917), Frans katholiek journalist en pamflettist, nationalistisch politicus, was de meest virulente antisemiet van het einde van de negentiende eeuw, 184, 295, 379, 380, 441, 458, 471
Druon, Maurice (geb. 1918), Frans schrijver en politicus, sympathiseerde aanvankelijk sterk met de *Action française*, ging tijdens de Tweede Wereldoorlog in het verzet, was minister van Cultuur (1973-1974) onder Pompidou, en werd vervolgens parlementariër (1978-1981), 297, 446
Dubos, abbé Jean-Baptiste (1670-1742), Frans geestelijke, historicus, diplomaat, kunst- en literatuurcriticus, 121-123, 347, 348, 349, 354, 365, 392
Dubreuil, Hyacinthe (1883-1971), Frans automonteur, vakbondsman, solidarist, schreef een reeks werken over arbeidsverhoudingen, 433
Ducancel, Charles-Pierre (1766-1835), Frans dramaschrijver, *monarchien*, schreef onder Thermidor het tegen de Terreur en tegen het superclassicisme gerichte toneelstuk *L'intérieur des comités révolutionnaires, ou les Aristides modernes*, 322
Dugin, Alekszandr (geb. 1962), Russisch politicoloog en schrijver, leider van de (ultranationalistische) 'Euraziatische beweging', 445
Du Lac, Stanislas (1835-1909), Frans Jezuïet, rector van een prestigieuze middelbare school in Parijs, stichtte daar een koepel van onderlinges, ageerde tegen Dreyfus, werd er (ten onrechte) van verdacht een samenzwering tegen de republiek te hebben georganiseerd, 380
Dupanloup, Félix Antoine Philibert (1802-1878), Frans kardinaal, theoloog, journalist en politicus, werd in 1849 aartsbisschop van Orléans, streed in de jaren 1844-1850 fel voor de vrijheid van onderwijs, 291

Dupont de Nemours, Pierre Samuel (1739-1817), Frans fysiocraat, medewerker van Turgot tijdens diens bewind, werd in 1790 verkozen tot voorzitter van de *Assemblée nationale*, werd na de coup van Fructidor bijna geëxecuteerd, vluchtte in 1799 naar de V.S., keerde in 1802 terug naar Frankrijk, nam daar het initiatief tot de verbanning van Napoleon naar het eiland Elba, en vluchtte tijdens de Honderd Dagen opnieuw naar de V.S., waar zijn zoon de basis legde voor de Amerikaanse chemiereus DuPont de Nemours, 460
Durkheim, Emile (1858-1917), Frans socioloog, werd in 1913 de eerste hoogleraar sociologie van de Sorbonne en daarmee van Europa, 225, 252, 285, 286, 288-289, 313, 398, 420, 430, 431, 432, 433, 434
Duvoisin, abbé Jean-Baptiste (1744-1813), Frans geestelijke, docent theologie aan de Sorbonne, auteur van een aantal boeken tegen de Verlichting en de Revolutie, emigreerde in 1792, werd door Napoleon tot bisschop van Nantes benoemd, 123, 451

Eckert, baron Eduard Emil (overleden in 1866), advocaat en journalist uit Dresden, bracht in zijn publicaties de vrijmetselarij in verband met het jodendom, 379
d'Eckstein, Nicolas (1790-1861), geprotestantiseerde Jood uit Sleeswijk-Holstein, noemde zichzelf baron, werd wegens zijn kennis van India ook wel 'baron Boeddha' genoemd, bekeerde zich in Rome tot het katholicisme, vestigde zich vervolgens in Parijs, waar hij samen met Lamennais met verve het katholicisme verdedigde, 382
Eduard IV (1442-1483), koning van Engeland van 1465 tot 1483, 387
Emery, Jacques-André (1732-1811), overste van het grootseminarie van Saint-Sulpice in Parijs gedurende de Franse Revolutie, 410
Enfantin, Barthélémy-Prosper (1796-1864), Frans ingenieur en maatschappijhervormer, volgeling van Saint-Simon, wiens religieuze mystiek hij vertolkte in twee boeken, vertrok in 1833 naar Egypte om een stuwdam te bouwen in de Nijl, bedacht daar het kanaal van Suez, bouwde in Frankrijk de spoorlijn van Parijs naar Lyon, 430
Engels, Friedrich (1820-1895), Duits industrieel en socialistisch filosoof, was samen met Karl Marx de grondlegger van het marxisme, 248
Epaminondas (420-362 voor Chr.), staatsman en veldheer uit het Griekse Thebe, 343
d'Epremesnil, Jean-Jacques Duval (1745-1794), voorzitter van het Parijse *parlement*, leider van de prerevolutie, eindigde onder de guillotine, 389
Erasmus, Desiderius (1469-1536), Hollands literator, Bijbelvertaler en filosoof, was in zijn tijd de leider van het christelijk humanisme benoorden de Alpen, 480
Erdögan, Recep Tayyip (geb. 1954), Turks politicus, leider van de AK Parti, premier van Turkije sinds 2003, 448
Euclides (325-265 voor Chr.), Grieks wiskundige uit het Egyptische Alexandrië, 68, 327
Eudes, zoon van Robert de Sterke, de hertog van France; betwistte de aanspraken van de karolingische koning Karel de Dikke op de Franse troon; 157, 365
Evola, Giuli Cesare baron (1898-1974), Italiaans reactionair denker, combineerde het antimodernisme van Guénon met dat van Nietzsche en met een eigenzinnige interpretatie van het boeddhisme. Zijn racisme en antisemitisme, zijn felle kritiek op het christendom en zijn radicale afkeer van de democratie voerden hem, ondanks zijn verwerping van de vulgaire, volkse aspecten van de moderne totalitarismen, tot een bewieroking van het Italiaanse fascisme en vervolgens het Duitse nazisme. Na zijn dood raakte een hele generatie Italiaanse neofascisten doordrenkt van zijn denkbeelden. Ook in Frankrijk is zijn invloed groot: elf van zijn boeken en driehonderd van zijn artikelen zijn in het Frans vertaald, en de jongeren van het *Front National* dwepen met hem; 298, 342, 445, 447

Faguet, Emile (1847-1916), Frans schrijver, literair criticus, liberaal historicus, 422, 436
Fanon, Frantz (1925-1961), revolutionair filosoof en schrijver uit Martinique (Franse Antillen), was in de jaren vijftig de spreekbuis van anti-koloniale bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld, 447
Fare, Anne Louis Henri de la (1752-1829), Frans geestelijke, nam als bisschop van Nancy deel aan de Staten-Generaal van 1789, verzette zich daar fel tegen de *Constitution civile du clergé*, diende in ballingschap Lodewijk XVIII, die hem in 1820 tot aartsbisschop van Sens benoemde, in 1822 tot lid van het Hogerhuis, en in 1824 tot minister van Staat; een jaar tevoren had hij de kardinaalshoed ontvangen, 357
Feller, François-Xavier de (1735-1802), Brussels Jezuïet, redacteur van het *Journal historique et littéraire*, schreef 120 boeken, waaronder reisverhalen, een tegen de Verlichting gerichte *Catéchisme philosophique* en een *Dictionaire historique*, nam actief deel aan de (tegen de centralisatieplannen van de Oostenrijkse keizer Jozef II gerichte) Brabantse Revolutie van 1788; inspireerde o.a. Joseph de Maistre, 374, 401, 406
Fénelon, François de Salignac de la Mothe F. (1651-1715), vooraanstaand Frans prelaat, theoloog en filosoof, bisschop van Kamerijk, opvoeder van de beoogde Franse troonopvolger de duc de Bourgogne, waarvoor hij de roman *Télémaque* schreef, waarin hij pleitte voor een gelimiteerde monarchie, 314, 335, 354, 385, 418, 452
Féret, Daniel (geb. 1944), Belgisch politicus, royalist, katholiek integrist, leider van het Belgische *Front national*, was lid van het Europees parlement, 443

Ferdinand VII (1784-1833), koning van Spanje in 1818 en van 1814 tot 1833, schafte in 1830 de Salische wet af ten gunste van zijn dochter Isabella, die hij probeerde te laten trouwen met de zoon van Don Carlos, 452
Fergusson, Adam (1723-1816), Schots filosoof, behoorde samen met David Hume en Adam Smith tot de Schotse Verlichting, 422
Ferrand, Antoine François Claude comte (1751-1825), Frans hoogrechter, nam actief deel aan de aristocratische prerevolutie, week vervolgens uit naar Duitsland, voegde zich daar bij het contrarevolutionaire legioen van Condé, was in 1814 één van de auteurs van de *Charte*, bekleedde gedurende het Restauratietijdperk verscheidene hoge functies (o.a. hoofd der Posterijen), schreef toneelstukken en contrarevolutionaire en ultraroyalistische werken, 323, 324, 373, 391, 394
Ferré, Jean (1929-2006), Frans royalist (noemt zichzelf een 'christen-humanist'), journalist voor *Le Figaro*, oprichter van *Radio Courtoisie*, 459
Ferrières, Charles Elie marquis de F. de Marsay (1741-1804), Frans schrijver en politicus, was in filosofisch opzucht een discipel van Rousseau, werd in 1789 door de adel van Saumur verkozen in de Staten-Generaal, emigreerde, werd onder Napoleon provinciebestuurder, 386
Ferry, Jules (1832-1893), Frans politicus, vrijmetselaar en republikein, voerde in 1881-1882 als minister van Onderwijs gratis en verplicht openbaar basisonderwijs in, 448
Feuerbach, Ludwig Andreas (1804-1872), Duits filosoof, discipel en criticus van Hegel, materialist, leerde dat religie een illusie is, 405
Féval, Paul (1816-1887), Frans romanschrijver, katholiek conservatief, schreef veel over de *chouannerie*, 446
Fichte, Johann Gottlieb (1762-1814), Duits filosoof, leerling van Kant, steunde aanvankelijk enthousiast de Franse Revolutie, keerde zich daar later van af en ging toen een staatsleer prediken die gebaseerd was op de gedachte van nationale autarkie, 345, 384, 476
Fiévée, Joseph (1767-1839), Frans journalist, stond aanvankelijk een constitutionele monarchie voor, werd in 1795 hoofdredacteur van de contrarevolutionaire *Gazette de France*, diende vervolgens Napoleon als directeur van diens staatscourant, was gedurende het Restauratietijdperk een gematigd ultra die aandrong op decentralisatie, persvrijheid en een tweekamerstelsel, 382, 418, 422
Filangieri, Gaetano (1752-1788), Italiaans prins en rechtsgeleerde, was in politiek en economisch opzicht een liberaal; zijn hoofdwerk *Scienza di Legislazione* werd in vele talen vertaald en inspireerde Benjamin Constant, 366
Filip IV de Schone (1268-1314), koning van Frankrijk van 1285 tot 1314, 159
Filmer, sir Robert (1588-1653), Brits politiek theoreticus, verdedigde in zijn *Patriarcha* de absolute monarchie met het argument dat vaders een absoluut gezag hebben over hun nakomelingen, 477
Fleury, André Hercule kardinaal de (1653-1743), Frans prelaat, eerste minister van 1726 tot 1742 (onder het bewind van Lodewijk XV), 116, 346
Flottes, abbé Jean Baptiste Marcel (1789-1864), Frans geestelijke, vicaris-generaal van Montpellier, filosoof en theoloog, bewonderaar van Voltaire, tegenstander van Lamennais, 408
Fontanes, Louis-Marcelin de (1757-1821), classicistisch poëet, auteur van onder meer het didactisch gedicht *Essai sur l'astronomie* (1789). Het revolutionaire Directoire vervolgde hem wegens zijn royalistische opvattingen, zodat hij moest uitwijken naar Londen. Hij keerde echter terug onder het bewind van Napoleon, die hem belangrijke posten gaf, zoals het voorzitterschap van de *Université* en van de Wetgevende Vergadering; 27
Fontenelle, Bernard Le Bouyer de (1657-1757), Frans filosoof en dichter, voorloper van de Verlichting, 406
Foucault, Michel (1926-1984), Frans postmodernistisch filosoof, criticus van maatschappelijke instituties als het gevangeniswezen, de gezondheidszorg, de psychiatrie en de sociale wetenschappen, 5, 458
Fouché, Joseph (1759-1820), Oratoriaan, omhelsde de Franse Revolutie, werd in 1792 verkozen in de revolutionaire Conventie, was eerst Girondijn maar koos vervolgens de zijde van de Jacobijnen, leidde in 1793 een ontkersteningscampagne en de vervolging van de edelen, liet de inwoners van het opstandige Lyon met kanonnen neermaaien, werd desondanks minister van Politie onder Thermidor, vervolgens onder Napoleon (die hem de titel gaf van prins van Otranto) en daarna onder Lodewijk XVIII, die hij in 1814 door zijn intriges in het zadel had geholpen; 409
Fourier, Charles (1772-1837), Frans utopist, ontwierp een commune (de Phalanstère) die in de negentiende eeuw model zou staan voor talloze sociale experimenten, 293, 437
France, Anatole (1844-1924), Frans schrijver, links intellectueel die in zijn roman *Les dieux ont soif* nochtans een zwart portret schetste van de revolutionaire idealisten, ontving in 1921 de Nobelprijs voor literatuur, 439
Franco, Francisco (1892-1975), Spaans generaal, leidde tijdens de Spaanse Burgeroorlog de rechtse opstand tegen de linkse republiek, vestigde in 1936 een dictatuur die pas eindigde met zijn dood; 192, 412, 443, 445, 455, 466
Franquerie, André Le Sage marquis de la F. de la Tourre (1901-1992), Frans katholiek integrist, was geheim kamerheer van vijf pausen, schreef een reeks boeken waarin hij complottheorieën ontvouwde over de vrijmetselaars, de Joden, het marxisme, de democratie en ander modern kwaad, 361

Frénilly, François-Auguste baron Fauveau de F. (1768-1848), Frans politicus, verzette zich tegen de Revolutie en vervolgens tegen Napoleon, zat samen met Bonald in de redactie van *Le Conservateur*, was ultraroyalistisch parlementariër van 1823 tot 1827; koning Lodewijk XVIII noemde Frenilly 'frénésie' ('Razernij'), 454
Freppel, monseigneur Charles Emile (1827-1891), Frans prelaat, werd in 1870 bisschop van Angers en in 1880 lid van de volksvertegenwoordiging, waar hij ageerde tegen de leerplicht ('nutteloos, ineffectief en leidt tot staatssocialisme') en tegen herinvoering van de echtscheiding, 427
Fromentoux, Michel (geb. 1943), Frans journalist, essayist, royalist, hoofdredacteur van de krant *Action française 2000*, 352, 428
Furet, François (1927-1997), Frans historicus gespecialiseerd in de (post)revolutionaire geschiedenis van Frankrijk en het communisme, directeur van de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales van 1977 tot 1985, 134, 135, 335, 342, 365, 410, 474-476
Furetière, Antoine (1619-1688), Frans geestelijke, dichter en fabelschrijver, auteur van een *Dictionnaire universel*, 396, 453
Fustel de Coulanges, Numa Denys (1830-1889), Frans historicus, vooral bekend om zijn werk *La cité antique*, waarin hij uiteenzet dat bij de oude Grieken en Romeinen de individuele vrijheid in het niet viel bij de invloed van de religie, 294, 433, 439

Galenus, Claudius (131-200), Grieks-Romeins geneesheer, schrijver en filosoof, bekend om zijn temperamentenleer, 391
Gambra Ciudad, Rafael (1920-2004), Spaans hoogleraar in de wijsbegeerte, traditionalistisch carlist, 450
Garreau, Albert, Frans franciscaan, auteur van spirituele literatuur en diverse biografieën (o.a. van Barrès, Huysmans en Novalis), 297, 446
Gasperi, Alcide de (1881-1954), Italiaans politicus, oprichter van de Italiaanse christen-democratische partij, premier van 1945 tot 1953; 438
Gauchat, père Gabriel (1709-1774, 1779 of 1780), kanunnik te Langres, prediker en filosoof, discipel van Malebranche, verdedigde het katholicisme tegen Diderot en andere Verlichters, 452
Gaulle, Charles de (1890-1970), Frans generaal en politicus, wierp zich gedurende de Tweede Wereldoorlog op als leider van 'het Vrije Frankrijk', verving in 1958 de krachteloze Vierde Republiek door een presidentiële Vijfde Republiek, waarvan hij de eerste president was totdat hij in 1967 een referendum verloor, 188, 266, 270, 365, 412, 413, 414, 442, 456, 458
Gaume, monseigneur Jean-Joseph (1802-1879), Frans geestelijke, apostolisch protonotaris, auteur van theologische, filosofische en opvoedkundige werken, o.a. de *Catéchisme du Syllabus* en *La Révolution*, 443
Gautier de Sibert, Pierre Edmé (1725-1798), Frans historicus en filosoof, lid van de Académie Royale des Inscriptions, 121, 347
Genlis, Stéphanie Félicité du Crest de Saint-Aubin comtesse de, beter bekend als Madame de Genlis (1746-1830), Frans schrijfster van werken over de opvoeding van vrouwen, beschreef in haar memoires op levendige wijze de samenleving van het ancien régime, 358
Gentz, Friedrich von (1764-1832), Pruisisch ambtenaar, was van 1809 tot aan het begin van de jaren 1830 de rechterhand en ghostwriter van Metternich, vertaalde Burke, Maistre, Mallet du Pan en Mounier in het Duits, en schreef zelf talloze artikelen en enkele boeken met een contrarevolutionaire strekking, 276, 476
Gerbet, Olympe-Philippe (1798-1864), Frans geestelijke, bisschop van Perpignan, discipel van Lamennais, 424, 435
Gerbrandy, Pieter Sjoerds (1885-1961), Nederlands antirevolutionair politicus, van 1940 tot 1945 premier van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen, 469
Gerdil, Hyacinthe-Sigismond (1718-1802), geestelijke en filosoof uit Savoye, prefect van de Index en van de Congregatie voor de Verbreiding van het Geloof, volgeling van Malebranche, criticus van Rousseau, werd in 1776 kardinaal, 398, 452
Gerlach, Ernst-Ludwig von (1775-1866), Pruisisch politicus en journalist, doctrinair conservatief, hoofdredacteur van de *Kreuz-Zeitung*, bereidde in 1848 in Berlijn de contrarevolutie voor, leidde in de jaren 1848-1849 de rechterzijde, sloot zich later uit religieuze overwegingen aan bij de oppositie van het *Zentrum* tegen Bismarck, 417
Georgeon, vertaler van Guiccardini, schreef een voorwoord bij het monumentale geschiedwerk van hoogrechter Christophe de Thou dat met veel verve de *thèse parlementaire* uitdroeg, 391
Gezelle, Guido (1830-1899), Vlaams priester en hekeldichter, 425
Gioberti, Vincenzo (1801-1852), Italiaans priester, theoloog, filosoof en politicus, werd in 1834 gevangengezet omdat hij de eenmaking van Italië steunde, week uit naar Parijs en omarmde daar het liberalisme, bepleitte een confederatie van Italiaanse staten onder leiding van de Paus, keerde in het revolutiejaar 1848 terug naar Italië, werd daar in dat jaar voorzitter van het parlement en vervolgens premier, 435
Girard, René (geb. 1923), Frans antropoloog, historicus en literair criticus, was hoogleraar aan Stanford University, 251

Girard du Haillan, Bernard de (1535-1610), Frans historicus, in 1751 benoemd tot koninklijk geschiedschrijver, in 1578 tot hofgenealoog, auteur van een befaamde *Histoire de France*, 347
Giscard d'Estaing, Valéry (geb. 1926), Frans christen-democratisch politicus, president van Frankrijk van 1974 tot 1981, 429
Gobineau, Joseph Arthur 'comte' de (1816-1882), Frans schrijver, was van 1843 tot 1848 secretaris van Tocqueville, werd diens kabinetschef toen hij minister van Buitenlandse Zaken werd, startte toen een diplomatieke carrière die hem onder meer naar Iran voerde, waar hij de Ariërs ontdekte en op het idee kwam dat die een superieur ras vormden, 143, 185, 329, 379, 471
Goes van Naters, Marinus jonkheer van der (1900-2005), Nederlands advocaat en politicus, Tweede Kamerlid en ideoloog van de SDAP, pleitte voor functionele decentralisatie in zijn anno 1930 te Leiden verdedigde proefschrift over het sociaal-democratische staatsbeeld, werd de eerste fractievoorzitter van de PvdA, stond als vicevoorzitter van het Europarlement aan de voet van de Europese integratie, 469
Gómez Dàvila, Nicolas (1913-1994), Colombiaans reactionair filosoof en theoloog, katholiek integrist, criticus van de democratie, het liberalisme en het socialisme, 297, 447
Görres, Joseph (1776-1848), professor aan de universiteit van München, belangrijkste katholieke publicist in het vroeg-negentiende-eeuwse Duitsland; was behalve redacteur van de *Rheinischer Merkur* en de *Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland* ook auteur van contrarevolutionaire werken als *Teutschland und die Revolution* (1819) en *Europa und die Revolution* (1821); 276, 417
Gougenot de Mousseaux, Henri-Roger chevalier (1805-1876), Frans historicus en magie-deskundige, gedurende het Restauratietijdperk kamerheer van koning Karel X en diplomaat, trok zich na de Julirevolutie terug in zijn studeerkamer, waar hij diverse boeken schreef over de invloed van de duivel op de spiritisten en de Joden, die de Traditie hadden geperverteerd; werd in 1848 legitimistisch parlementariër, 379
Goyon d'Arzac, Guillaume Henri Charles vicomte (1740-1804), Frans hoogrechter, schrijver en natuurkundige, 357
Gourcy, François Antoine Etienne abbé de G. de Mainville (1719-1805), Frans geestelijke, vicaris-generaal in Bordeaux, katholiek apologeet, vertaalde Tertullianus, gebruikte Descartes tegen de Verlichting, bekritiseerde Mably's weergave van de wetgeving van Lycurgus en van de oude Franse constitutie, was afgevaardigde van de geestelijkheid in de Nationale Vergadering, 392
Gourinard, Pierre, Frans historicus, legitimist geboren in Algiers, gespecialiseerd in de geschiedenis van het Franse royalisme, van het onderwijs en van de dekolonialisatie, die hij betreurt, 458
Gratry, Alphonse (1805-1872), Frans geestelijke, leerling van Bautain, professor theologie aan de Sorbonne, richtte in 1852 de orde der Oratorianen weer op, bestreed de these van de pauselijke onfeilbaarheid maar onderwierp zich niettemin aan Vaticanum I, 282, 425
Grégoire, abbé Henri (1750-1831), Frans geestelijke en republikeins politicus, jansenist en gallicaan, werd in 1789 afgevaardigde van de geestelijkheid in de Staten-Generaal, pleitte daar voor emancipatie van de Joden en voor afschaffing van de dialecten en van de slavernij, probeerde onder Thermidor de *église constitutionnelle* te herstellen, verzette zich als senator tegen de verheffing van Napoleon tot keizer, werd in 1819 tot ontsteltenis van de ultra's verkozen tot lid van het Lagerhuis; zijn stoffelijke resten werden in 1989 bijgezet in het Panthéon, 378, 401
Gregorius (538-594), bisschop van Tours, schreef tussen 575 en 592 de kroniek *Historia Francorum*, die de geschiedenis verhaalt van de Merovingen, de Frankische dynastie die afstamde van koning Clovis; 8
Groen van Prinsterer, Guillaume (1801-1876), Nederlands politicus, voorman van de anti-vrijzinnige ('antirevolutionaire') richting binnen de Hervormde Kerk, was aanvankelijk een doctrinair conservatief, ontwikkelde zich later in democratische richting, ijverde in de Tweede Kamer voor de belangen van het protestants-christelijk onderwijs, 271, 275, 277-278, 285, 376, 418-419, 430, 435, 470
Groot, Hugo de (1583-1645), Latijnse naam Grotius, Franse naam Hugues Cornet, Hollands rechtsgeleerde, politicus, historicus en protestants theoloog, was raadspensionaris van Holland, raakte in conflict met prins Maurits door wie hij op Loevestein gevangen werd gezet, ontsnapte in de boekenkist, vluchtte naar Frankrijk waar hij ambassadeur van Zweden werd, overleed door schipbreuk op de Baltische Zee, 419
Guénon, René (1886-1951), Frans esoterisch denker die leerde dat de oosterse beschavingen de Traditie nog steeds in ere houden, terwijl het Westen van het rechte pad is afgeweken, 298, 342, 447
Guer, Julien-Hyacinthe Marnières chevalier de (1740-1816), Bretons hoogrechter die tijdens het ancien régime fervent de onafhankelijkheid van Bretagne verdedigde tegen de Franse kroon; lid van de adellijke afvaardiging in de Staten-Generaal in 1789; werd toen berucht om zijn beide brieven aan het volk, waarin hij opkwam voor de rechten van de adel; met zijn woeste woorden ('de derde stand moet, net zoals in de tijd van Philip de Schone, worden neergesabeld') bracht hij veel verontwaardiging, pamfletten en relletjes teweeg; 394
Guer, Jean-Antoine (1614-1664), Frans jurist, auteur van een boek over Ottomaans Turkije, 253, 407
Guérin, monseigneur Paul (1830-1908), Frans geestelijke, kamenier van paus Leo XIII, auteur van een Politieke Catechismus en van een serie heiligenlevens, 423

Guizot, François (1787-1874), Frans staatsman en historicus, bekleedde hoge ambtelijke functies onder de liberale koning Lodewijk XVIII, leidde onder de reactionaire Karel X de liberale oppositie, werd onder de Julimonarchie eerst minister van Onderwijs, leidde van 1840 tot 1848 feitelijk de regering, wijdde zich daarna voornamelijk aan geschiedschrijving, 134, 143, 144, 146, 230, 278, 355, 359, 384, 399, 418, 419, 422, 430, 431
Gundlach, Gustav (1892-1963), Duits Jezuïet, verdediger van de katholieke sociale leer, 433
Gurvitch, Georges (1894-1965), Frans socioloog van Russische afkomst, hoogleraar aan de Sorbonne van 1949 tot 1965, discipel van Marcel Mauss, 431, 447
Gustaaf III (1746-1792), koning van Zweden, met een dolkstoot om het leven gebracht door Zweedse edelen, 208

H
Hafkenscheid, Bernard (1807-1865), redemptorist uit Wittem, befaamd volksmissionaris, 434
Haller, Albrecht von (1708-1777), beroemd Zwitsers bioloog en arts, homo universalis, medewerker van Diderots *Encyclopédie*, verheerlijkte de Alpen in een gedicht, pleitte voor een verlicht despotisme, 315
Haller, Carl Ludwig von (1768-1854), Zwitsers patriciër, kleinzoon van Albrecht von Haller, politiek denker die Rousseau, de revolutionaire staatsopvatting en elk liberalisme fel bestreed, bekeerde zich in 1821 tot het katholicisme, werd toen ontslagen als lid van het aristocratische regime van de republiek Bern, trad in 1833 toe tot het Zwitserse parlement, waar hij stelling nam in de discussie over de verhouding tussen kerk en staat, 127, 276, 277, 350-351, 414, 416-417, 418
Hamiche, Daniel (geb. 1947), Frans journalist en uitgever, legitimist en katholiek traditionalist, redacteur van o.a. de krant *L'Homme Nouveau*, verzorgt programma's op Radio Courtoisie, schreef een boek tegen Mel Gibsons film *The Passion*, 465
Harlay, Achilles de (1536-1616), Frans hoogrechter, vanaf 1582 voorzitter van het *parlement* van Parijs, 320
Harlay de Champvallon, François (1625-1695), Frans prelaat, vanaf 1670 aartsbisschop van Parijs, droeg bij aan de herroeping van het edict van Nantes en aan de vervolging van de jansenisten, 347
Harmel, Léon (1829-1915), Frans industrieel, sociaal-katholiek en legitimist, bouwde zijn familiebedrijf in Val-de-Bois uit tot een sociaal-paternalistische modelonderneming die een inspiratiebron vormde voor de encycliek *Rerum novarum*, richtte er een vakbond en een ondernemingsraad op, was één van de leiders van het corporatistische *Oeuvre des cercles catholiques*, werd na de pauselijke oproep tot het *ralliement* een christen-democraat, 386, 413
Hausseau, Frans benedictijn, historicus, 121
Hayek, Friedrich von (1899-1992), Brits-Oostenrijks liberaal econoom en politiek filosoof, hoogleraar aan de London School of Economics en vervolgens aan de University of Chicago, ontving in 1974 de Nobelprijs voor economie, beïnvloedde het economisch denken van de regeringen van Thatcher en Reagan, 279, 391, 422, 457
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831), Duits filosoof, grondlegger van het Duitse idealisme, 405, 434, 437
Helios, Griekse zonnegod, 348
Helleputte, Joris (1852-1925), Belgisch neogotisch architect, katholiek en Vlaamsgezind politicus, corporatist, oprichter van de Belgische Boerenbond en de Belgische Volksbond, 405
Hello, Ernest (1828-1885), Frans schrijver en literair criticus, katholiek apologeet, mysticus, beïnvloed door Joseph de Maistre, markeerde zelf Léon Bloy en Louis Veuillot, 446
Helvetius, Claude-Adrien (1715-1771), Frans filosoof, radicaal Verlichtingsdenker, materialist, viel het christendom fel aan, geloofde heilig in de kracht van onderwijs en opvoeding, 180, 312, 313, 373, 374
Hemptinne, Joseph de (1822-1909), industrieel uit Gent, antiliberaal katholiek, drijvende kracht achter ultramontaanse kranten als *La Croix*, bevorderde actief de expansie van de Sint-Vincentius-Vereniging, van katholieke sociale werken en van de katholieke missie in de Kongo, 423
Hénault, Charles-Jean-François H. d'Armorezan (1685-1770), voorzitter (*président*) van het Parijse hoogge-rechtshof, surintendant van de koningin, *amant* van de schrijfster Madame Du Deffand, hield een literaire salon op de tussenverdieping (*entresol*) van zijn Parijse herenhuis. Deze *Club de l'entresol*, die werd gefrequenteerd door *philosophes* als Fontenelle en Voltaire, was een verzamelplaats van de aristocratische oppositie tegen het koninklijk absolutisme. Zijn faam als historicus dankte Hénault aan zijn vaak herdrukte en door velen geïmiteerde *Abrégé chronologique de l'histoire de France*, 8, 124, 130, 156, 199, 216, 220, 349, 365, 387, 396
Hendrik II (1519-1559), koning van Frankrijk van 1547 tot aan zijn dood, 352
Hendrik III (1551-1589), koning van Frankrijk van 1574 tot aan zijn dood, 320
Hendrik IV (1553-1610), koning van Frankrijk van 1589 tot 1610, wisselde vier maal van confessie, beslechtte door het Edict van Nantes (1598) de Godsdienstoorlogen, en geldt daarom als een symbool van nationale verzoening; stelde in 1604 een belasting in, de *paulette*, waardoor openbare ambten koopbaar en erfelijk werden; in zijn tijd speelden de representatieve organen nog een belangrijke rol; 54, 145, 222
Hendrik V (1820-1873), titel die de legitimisten in de periode 1836-1883 gaven aan de graaf van Chambord, die volgens hen de legitieme troonpretendent was; 385, 386

Henri-Lévy, Bernard (geb. 1948), bijgenaamd 'BHL', Frans media-intellectueel, filosoof, schrijver, journalist, essayist, regisseur, cineast, 458
Herbelot de Molainville, Barthélémy (1625-1695), Frans oriëntalist, 253
d'Herbouville, Charles-Joseph marquis (1756-1829), Frans politicus, voorzitter van het departement Rhône tijdens de Revolutie, gevangengezet tijdens de Terreur, prefect van het departement der Twee Neten (Antwerpen) en van het departement Rhône (Lyon) onder het Empire, in 1815-1816 directeur-generaal van de Post, ultra, 358
Herrera, Bartolomé (1806-1864), Peruviaans geestelijke, filosoof, antiliberaal en ultramontaans politicus, werd in 1849 voorzitter van het Peruviaanse Lagerhuis, daarna minister van Justitie, Onderwijs, Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken, was bisschop van Arequipa van 1861 tot 1864; 424
Heyden, Henk A. M. van der, vormingsleider van *Verdinaso*, 297, 444
Hirschman, Albert (geb. 1915), Amerikaans econoom en sociaal-wetenschapper, 243
Hitler, Adolf (1889-1945), Duits staatsman, van 1933 tot 1945 leider van het nazi-regime, 329, 442, 455
Hobbes, Thomas (1588-1679), Engels politiek filosoof, trok uit de Engelse Burgeroorlog de conclusie dat de mens de mens een wolf is, en dat alleen een sterk centraal gezag anarchie kan vermijden; anders dan de traditionele absolutisten fundeerde hij dit systeem op een maatschappelijk contract, 312, 313, 325, 396, 444, 478
Hogendorp, Gijsbrecht Karel graaf van (1762-1834), Nederlands staatsman, liberaal orangist, van 1788 tot 1795 pensionaris van Rotterdam, daarna ambteloos burger, vestigde in 1813 een voorlopige regering in Nederland, schreef de eerste grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden, voerde van 1815 tot 1825 in de Tweede Kamer oppositie tegen Willem I, 55
d'Holbach, Paul-Henri Thiry baron (1723-1789), Duits edelman, *philosophe*, eigenaar van het kasteel in het Brabantse Heeze, studeerde rechten in Leiden, installeerde zich in 1749 in Parijs, waar hij genaturaliseerd werd tot Fransman en een salon hield waar de Verlichtingsdenkers bijeenkwamen; zijn boeken, waarin hij atheïstische en materialistische denkbeelden verkondigde, werden op last van het Parijse hooggerechtshof verbrand, 312, 373
Hölderlin, Friedrich (1770-1843), Duits dichter met classicistische en romantische denkbeelden, 476
l'Hommeau, Pierre de l'H. sieur du Verger, Frans rechtsgeleerde uit de zeventiende eeuw, 361
Hooft, Pieter Corneliszoon (1581-1647), Hollands historicus, dichter en toneelschrijver, 480
Horatius, Quintus H. Flaccus (65 voor Chr. – 8 na Chr.), Romeins dichter, 462
l'Hospital (l'Hôpital), Michel de (1503-1573), Frans staatsman, kanselier van Frankrijk van 1563 tot 1567, pleitte ten tijde van de Godsdienstoorlogen voor matiging en tolerantie, 329, 361
Hotman, François (1524-1590), Frans jurist, staatsraad van Hendrik IV, calvinist, vluchtte na de Sint-Bartholomeüsnacht naar Zwitserland, monarcomach, 305, 346, 347, 351, 384
Hout, abbé René-Gabriel van den (1886-1969), charismatisch Belgisch geestelijke, schrijver, journalist, thomistisch filosoof, vertrouweling van kardinaal Mercier, bewonderaar van Maurras, 442
Huet, François (1814-1869), charismatisch hoogleraar wijsbegeerte aan de universiteit van Gent, kwam vanwege zijn liberale opvattingen in aanvaring met het Belgische episcopaat, 436, 437
Huguenin, François (geb. 1965), Frans politicoloog, journalist, royalist, historicus gespecialiseerd in de *Action française*, 440, 441
Hume, David (1711-1776), Schots empiristisch filosoof, econoom, historicus, behorend tot de Schotse Verlichting, 312, 313, 422, 453
Huysmans, Jan-Karel (1848-1907), Frans schrijver en kunstcriticus, ambtenaar zesde klasse bij het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken, occultist, bekeerde zich in 1895 om esthetische redenen tot het katholicisme, 298

Isabella II (1830-1904), koningin van Spanje van 1833 tot 1868; haar bewind werd gemarkeerd door politieke instabiliteit, militaire heerschappij en de Carlistenoorlogen, 452
Itaparica, Frei A., echte naam: Manuel de Santa Maria (1704-1768), Braziliaans geestelijke, Franciscaan, seminariedocent, dichter, 418

Janmaat, Hans (1934-2002), Nederlands politicus, Tweede Kamerlid van 1982 tot 1986 en van 1989 tot 1998, eerst voor de Centrumpartij, later voor de eveneens als extreemrechts beschouwde Centrumdemocraten, 376
Jannon, Nicolas (1737-1829), voorzitter van het soevereine hooggerechtshof van Besançon, 123, 322, 329, 349, 368, 369, 387
Jansen, Cornelius (1510-1576), Vlaams geestelijke, bisschop van Ieper, grondlegger van het jansenisme, 465
Jansenius, Cornelius, Latijnse naam van Cornelius Jansen, 465
Jaucourt, François Arnail marquis de (1757-1852), Frans officier en politicus, protégé van Condé, steunde de Revolutie, werd verkozen tot lid van de Wetgevende Vergadering, werd in 1792 gearresteerd door de Commune, emigreerde in 1793, onder het Empire senator en hoveling van Joseph Bonaparte in Napels, minister aan het begin van het Restauratietijdperk, steunde de Julirevolutie en de staatsgreep van Napoleon III, 197

Jaurès, Jean (1859-1914), Frans politicus, humanistisch filosoof, in 1885 verkozen als republikeins parlementariër, werd later de mythische leider van de Franse socialisten, in 1914 vermoord door een nationalist, 443
Jesús Munguía y Núñez, Clemente de (1810-1868), Mexicaans geestelijke en filosoof, bisschop van Michoacán van 1851 tot 1868, leidde het verzet van de Mexicaanse katholieke kerk tegen de liberale constitutie van 1857, 424
Jornandez, echte naam Jordanès (zesde eeuw), Oost-Gothisch historicus, secretaris van de Gothische koningen in Italië, auteur van een *Historia gothorum* die in 1195 in het Frans werd vertaald, 372
Joubert, Joseph-François abbé J.-Bonnaire (1756-1822), Frans geestelijke en politicus, kanunnik te Angers, jansenist, werd als afgevaardigde van de geestelijkheid gekozen in de Staten-Generaal van 1789, steunde de Revolutie, trouwde, werd vervolgens bisschop van Angers voor de *église constitutionnelle*, trad in 1797 toe tot de Raad van Vijfhonderd, steunde de coup van Bonaparte, was parlementariër in de jaren 1808-1814 en 1815, 391
Jouvenel, Bertrand de J. des Ursins (1903-1987), Frans filosoof en econoom, grondlegger van de ecologie en de futurologie, werd voor fascist uitgemaakt maar was eigenlijk *politiquement inclassable*, ook al stichtte hij samen met Hayek de liberale Mount Pelerin Society, 279-280
Junger, Ernst (1895-1998), Duits conservatief romanschrijver en essayist, diende in het Vreemdelingenlegioen, was Duits oorlogsheld in de Eerste Wereldoorlog, werd tijdens het Interbellum een leidend nationalistisch intellectueel, werd niettemin door het nazi-regime onder huisarrest geplaatst, was officier gedurende de Tweede Wereldoorlog, 457
Jurieu, Pierre (1637-1713), Frans calvinistisch geestelijke, theoloog en pamflettist, monarcomach, week in 1681 uit naar Rotterdam, 314
Justinus, Marcus Junianus (derde of vierde eeuw na Chr.), Romeins historicus, 478

Karel II (1661-1700), koning van Spanje van 1665 tot 1700, 397
Karel X (1757-1836), koning van Frankrijk van 1824 tot 1830; 275, 308
Karel de Grote (742-818), koning der Franken en Lombarden vanaf 771, werd in 800 tot keizer gekroond, 121, 156, 219, 347, 400, 410
Karel de Kale (823-877), kleinzoon van Karel de Grote, koning van het West-Frankische Rijk (sindsdien bekend als Frankrijk) van 848 tot 877, 145
Karel de Stoute (1433-1477), vanaf 1467 hertog van Boergondië, 387
Keller, Emile (1828-1909), Frans politicus, parlementariër van 1859 tot 1889, sociaal-katholiek, 428
Ketteler, Wilhelm Emmanuel Freiherr von (1811-1877), Duits prelaat, theoloog en politicus, vanaf 1850 aartsbisschop van Mainz, bijgenaamd de 'sociale bisschop' vanwege zijn sociaal-katholiek activisme, parlementariër in 1840 en 1871-1872, 438
Keynes, John Maynard (1883-1946), Brits econoom, 367
Khomyakov, Aleksei Stepanovich (1804-1860), Russisch religieus dichter, grondlegger en theoreticus van de slavofiele beweging, die zowel het socialisme als het kapitalisme afwees als exponenten van westerse decadentie, en die als alternatief hiervoor het oosters-orthodoxe christendom en het Russische gemeenschapsleven propageerde, 417
Kirk, Russell (1918-1994), Amerikaans conservatief politiek denker, ideeënhistoricus en romanschrijver, reconstrueerde in zijn *The conservative mind* (1953) het angelsaksisch conservatisme, dat hij herleidde tot Burke; stond aan de basis van de revival van het conservatisme in de V.S., 417, 457
Kleutgen, Joseph (1811-1883), Duits Jezuïet, theoloog en filosoof, bijgenaamd 'Thomas redivivus', 282, 425
Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724-1803), Duits romantisch dichter, was aanvankelijk dermate enthousiast over de Franse Revolutie dat hem het Franse burgerschap werd aangeboden, sloeg dit aanbod af en ging toen pleiten voor een natiestaat geleid door een intellectuele elite, 358
Koekoek, Hendrik (1912-1987), bijgenaamd 'Boer Koekoek', Nederlands landbouwer en politicus, van 1963 tot 1981 lid van de Tweede Kamer voor de Boerenpartij, 458
Krauss, Werner (1900-1975), Duits romanist, zat in het verzet tegen het nazi-regime, werd na de Tweede Wereldoorlog communistisch parlementariër in Oost-Duitsland, 444
Kropotkin, prins Peter (1842-1921), Russisch anarchist c.q. anti-autoritair socialist, 437
Kuyper, Abraham (1837-1921), Nederlands theoloog, predikant, politicus en journalist, stichter van de Antirevolutionaire Partij, de Gereformeerde Kerken en de Vrije Universiteit, premier van 1901 tot 1905, 78, 155, 285, 330, 365, 430, 469

La Bourdonnaye, François Régis de L. B. comte de la Brétèche (1767-1839), Frans politicus, contrarevolutionair officier, diende in het legioen van Condé, was departementsbestuurder en burgemeester onder Napoleon, gedurende heel het Restauratietijdperk een invloedrijk ultraroyalistisch parlementariër die bekend stond om zijn extremisme, minister van Binnenlandse Zaken in 1829, 310, 421

Lacombe, Charles de (stief in 1904), Frans politicus, schrijver en journalist, gematigd legitimistisch afgevaardigde in de Assemblée Nationale van 1871 tot 1876, 364
Lacordaire, Jean-Baptiste (1802-1861), heroprichter van de Franse Dominicanenorde, vermaard om zijn welsprekendheid, waarvan hij blijk gaf in de preken die hij van 1834 tot 1852 hield in de Parijse Notre-Dame. In de jaren 1848-1849 gaf hij de krant *L'Ere nouvelle* uit, die het katholicisme paarde aan een sociaal programma en aan democratie, of althans steun voor de Tweede Republiek; 291, 436
Le Cour Grandmaison, Henri (1849-1916), Frans reder en politicus, senator van 1901 tot 1916, royalist en sociaal-katholiek, 439
Lacretelle, Charles de L. le Jeune (1766-1815), Frans historicus en journalist, Feuillant (constitutioneel monarchist), van 1797 tot 1799 in de gevangenis, professor geschiedenis aan de Sorbonne onder het Empire, liep in 1814 over naar de Bourbons, 322, 418
Lafayette, Gilbert du Motier marquis de L. (1757-1834), Frans generaal en politicus, held van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog, leider van de liberale edelen in de Assemblée Nationale en van de Feuillants, werd in 1792 tot 'verrader van de natie' uitgeroepen door het girondijnse bewind, zat van 1792 tot 1797 in Oostenrijkse gevangenschap, was republikeins afgevaardigde gedurende het Restauratietijdperk, speelde een rol in de Julirevolutie, 411, 421
Laforêt, Nicolas Joseph (1823-1872), Belgisch filosoof en theoloog, professor moraalfilosofie en later rector van de universiteit van Leuven, schreef diverse wijsgerige, historische en apologetische werken alsmede het posthuum verschenen *Le Syllabus et les plaies de la société moderne*, 425
Lagor, Jean-Louis, pseudoniem van Jean Arfel, 427
La Harpe, Jean-François de (1739-1803), letterkundige, vriend en imitator van Voltaire, steunde enthousiast de Revolutie, tot hij in 1794 door de Jacobijnen gevangen werd gezet; zweerde toen de Verlichtingsdenkbeelden af en bekeerde zich tot het katholicisme; gold als een autoriteit wegens zijn literaire kritieken, die werden uitgegeven onder de titel *Lycée ou Cours de Littérature* (1799); 25
Laîné, Joseph Henri Joachim vicomte (1767-1835), Frans koopman, advocaat en politicus, gematigd liberaal, parlementariër van 1808 tot 1818, daarna lid van het Hogerhuis, was van 1816 tot 1818 voorzitter van het Lagerhuis en minister van Binnenlandse Zaken, 421
Lally-Tollendal, Trophime Gérard marquis de (1751-1830), lid van de Assemblée nationale, *monarchien*, emigreerde in 1789, trad in het Restauratietijdperk toe tot de gematigde fractie in het Hogerhuis, 357, 385, 411
Lamartine, Alphonse de (1790-1869), Frans dichter, republikeins historicus en politicus, leider van de revolutie van 1848; 279, 421-422
Lambert, Joseph Mattieu (1759-1822), Frans politicus, hoogrechter onder het ancien régime, departementaal bestuurder in de Elzas aan het begin van de Revolutie, in 1791-1792 lid van de Wetgevende Vergadering, emigreerde in 1793-1794, departementaal bestuurder onder het Empire en de Restauratie, 354
Lamennais, Hugues-Félicité Robert de (1782-1854), Bretons edelman, in 1816 tot priester gewijd, theocratisch denker, aanvankelijk ultra en fervent pleitbezorger van de pauselijke zaak, uiteindelijk leider van de socialistische revolutie van 1848; 256, 257, 276, 282, 289-291, 293, 298, 410, 417, 418, 419, 420, 421, 424, 425, 429, 430, 434, 435, 436, 437, 446, 450, 452, 461, 468, 481
Lameth, Alexandre Théodore Victor comte de (1760-1829), Frans officier en politicus, streed in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog, hield hier liberale ideeën aan over, werd in 1789 verkozen in de Staten-Generaal, waar hij zich bij de derde stand voegde; leider van het gematigd revolutionaire genootschap der *Feuillants* (voorstanders van een constitutionele monarchie zonder koninklijk veto); in 1792 samen met Lafayette gevangengezet door de Oostenrijkers, kwam in 1795 vrij, was van 1800 tot 1815 prefect, daarna links afgevaardigde in het Lagerhuis, 411
Lamettrie, Julien Jean Offray de (1709-1751), Frans arts en filosoof, Verlichtingsdenker, materialist, 373
Lamy, père Bernard (1640-1715), Frans geestelijke en filosoof, Oratoriaan, vriend van Malebranche, werd door de universiteit van Angers, de Raad van State en de Sorbonne veroordeeld om zijn cartesiaanse kritiek op het thomisme, 452
Lanjuinais, Jean-Denis (1753-1827), Frans jurist en politicus, liberaal, lid van alle volksvertegenwoordigingen van 1789 tot 1827, behalve gedurende de Terreur, toen hij achttien maanden onderdook, 311
La Roche Flavin, Bernard (1552-1627), Frans rechtsgeleerde, voorzitter van het hooggerechtshof van Toulouse, exponent van de *thèse parlementaire*, 305
Lassalle, Ferdinand (1825-1864), Duits socialistisch politicus, denker en schrijver, stichtte in 1863 de eerste Duitse arbeiderspartij, 379
Lasserre, Henri L. de Monzie (1828-1900), Frans schrijver, vriend van Ernest Hello, fervent katholiek, 446
La Tour du Pin, René de L.T.d.P. Chambly marquis de la Charce (1834-1924), Frans officier, royalist, sociaal-katholiek voorman en corporatist, stichtte samen met Albert de Mun het *Œuvre des cercles catholiques d'ouvriers*, werd in 1877 militair attaché in Wenen, waar hij in de ban raakte van de denkbeelden van de Oostenrijkse sociaal-katholiek baron Karl von Vogelsang, steunde de *Action française*, beïnvloedde Maurras en Charles de Gaulle, 294, 405, 413, 416, 427, 428, 438, 443, 454, 455, 469

Laureau, Pierre (1748-1845), Frans historicus en archeoloog, lid van de Assemblée Législative, 389
Laurent, Jacques L.-Cély (1909-2000), Frans journalist, romanschrijver en essayist, militeerde in zijn jeugdjaren in de *Action française*, werd later een rechts anarchist, verzette zich tegen het 'verraad' van De Gaulle met betrekking tot Algerije, 446
Lavie, Jean-Charles de (1694-1775), voorzitter van het *parlement* van Boredaux, 323
Lazius, Wolfgang (1514-1565), Oostenrijks humanist, arts, cartograaf en historicus, was de officiële geschiedschrijver van de Duitse keizer Ferdinand I, 480
Le Chevallier, Jean-Marie (geb. 1936), Frans politicus, eerst voor de anti-gaullistische Républicains Indépendants, werd in 1984 voor het *Front National* verkozen in het Europarlement, burgemeester van Toulon van 1995 tot 2001, parlementariër in 1997, verliet in 1999 het *Front National*, 427, 465
Leesberg, Johannes Franciscus Aloysius (1805-1889), advocaat in Den Haag, tevens notaris in Leidschendam, auteur van dichtbundels als *Herdersdichten* (1867) en *Letterloover* (1876), schrijver van vele artikelen in de krant *De Katholiek*, 414, 424
Lefebvre, Henri (1901-1991), Frans socioloog, beschouwd als huisfilosoof van de Franse Communistische Partij, 447
Lefebvre, monseigneur Marcel (1905-1991), Frans prelaat, werd in 1955 bisschop van Dakar in Senegal, verzette zich tegen de vernieuwingen van het Tweede Vaticaans Concilie, zoals de omarming van de godsdienstvrijheid, de aanvaarding van het oecumenisme en de afschaffing van de Latijnse ritus; stichtte in 1970 de integristische Priesterbroederschap Sint-Pius X, brak in 1986 definitief met Rome, 282
Leibniz, Gottfried Wilhelm von (1646-1716), Duits filosoof, wiskundige, natuurwetenschapper en diplomaat, criticus van het empirisme van Locke; Bonald adopteerde Leibniz' logica en zijn theorie dat ideeën zijn aangeboren, 17, 34, 35, 36, 46, 312, 313, 329, 358, 406, 452
Le Chapelier, Isaac (1754-1794), Frans politicus, eerste voorzitter der Jacobijnen, liberaal, deed in 1791 een wetsvoorstel dat de gilden en het stakingsrecht afschafte, werd tijdens de Terreur geguillotineerd, 362
Le Gai Eaton, Charles (geb. 1921), Brits journalist, schrijver en diplomaat, esoterisch traditionalist, bekeerde zich in 1951 tot de islam (soefisme) en nam toen de naam aan van Hassan Abdul Hakim, 298
Le Laboureur, abbé Jean (1623-1675), Frans geschiedkundige, edelman in de hofhouding van Lodewijk XIV, werd vervolgens priester en koninklijk aalmoezenier, 120,122, 321, 362
Le Mercier de la Rivière de Saint-Médard, Pierre-Paul (1719-1794), hoogrechter te Parijs van 1747 tot 1789, was van 1759 tot 1764 intendant van de kolonie Martinique, verdedigde als fysiocraat het 'despotisme légal' van tsarin Catherina II, schreef aan het begin van de Revolutie enkele politieke pamfletten, 316
Lemire, abbé Jules-Auguste (1853-1928), Frans geestelijke en politicus, afgevaardigde van Hazebroek van 1893 tot 1928, 386, 428, 429
Lenin, Vladimir Oeljanov (1870-1924), Russisch politicus, vanaf 1903 voorman van de Bolsjewieken, in 1917 leider van de Oktober-revolutie, stichter van de Sovjet-Unie, 209, 247
Lenoir Laroche, Jean-Jacques (1749-1825), Frans advocaat uit de Dauphiné, journalist en politicus, in 1789 revolutionair afgevaardigde in de Staten-Generaal, lid van de Raad der Ouden onder Thermidor, senator onder Napoleon, door Lodewijk XVIII verheven tot pair de France en tot graaf, 324
Leo XIII (1810-1903), paus van 1878 tot 1903, verhief door de encycliek *Aeterni patris* (1878) het thomisme tot de officiële filosofie van de Rooms-Katholieke Kerk, gaf met de encycliek *Rerum novarum* (1891) de aanzet tot de katholieke sociale leer, riep in 1892 de Franse katholieken op om de republiek te gaan steunen, 282, 423, 429
Le Paige, Louis-Adrien (1712-1802), Frans advocaat, voorvechter van de *thèse parlementaire*, was onder het ancien régime de meest vooraanstaande journalist van de clandestiene jansenistische, anti-jezuïtische en antimonarchistische pers, 322
Le Peletier, Louis-Michel marquis de Saint-Fargereau (1760-1793), Frans jurist en politicus, was tot 1789 voorzitter van één van de kamers van het Parijse hooggerechtshof, werd in 1789 als afgevaardigde van de adel verkozen in de Staten-Generaal, verloochende daar zijn adellijke herkomst, werd in 1790 voorzitter van de Grondwetgevende Vergadering, vervolgens Jacobijn in de Conventie, stemde daar voor de excecutie van de koning, werd daarom vermoord door een voormalige koninklijke lijfwacht, groeide posthuum uit tot martelaar, zodat er in Parijs een metrostation naar hem werd vernoemd, 399
Le Pen, Jean-Marie (geb. 1928), Frans politicus, sinds 1972 leider van het *Front National*, was in 2002 de rivaal van Jacques Chirac in de tweede ronde van de presidentsverkiezingen, en haalde toen circa 18% van de stemmen, 352, 428, 433, 441, 447, 456, 459
Le Play, Frédéric (1806-1882), Frans ingenieur, socioloog en econoom, staatsraad onder het Second Empire; zijn paternalistische denkbeelden werden gerecupereerd door sociaal-katholieken, nationalisten, corporatisten en fascisten, maar raakten na de Tweede Wereldoorlog in vergetelheid, hoewel hij de laatste jaren is herontdekt als grondlegger van de Franse empirische sociologie, 287-288, 425, 427, 431, 432, 438, 440, 441, 443, 469
Lerins, Sint-Vincentius van (vijfde eeuw, gestorven rond 445/450), monnik uit de Provence, was in zijn tijd een leidend theoloog van de katholieke kerk in Gallië, 36

Leroux, Pierre (1779-1871), Frans utopisch socialist, redacteur van de saint-simonistische krant *Le Globe*, stichtte in 1843 een commune annex coöperatieve drukkerij die voornamelijk zijn eigen werken drukte, was in de jaren 1848 en 1849 revolutionair parlementariër, behaalde welgeteld één stem in de presidentsverkiezingen van 1848, vluchtte na de staatsgreep van 1851 naar het Britse eiland Jersey, keerde in 1860 terug naar Frankrijk en stierf daar in vergetelheid, 34, 292, 421, 436, 445
Le Roy Ladurie, Emmanuel (geb. 1929), Frans historicus, auteur van de bestseller *Montaillou*, afkomstig uit het sociaal-katholieke, contrarevolutionaire milieu dat ook Philippe Ariès voortbracht; Furet en hij braken in 1956 met de communistische partij en werden toen socialist, 195, 196, 197, 270, 365, 475
Le Sage ten Broek, Joachim-George (1775-1847), Nederlands predikantenzoon die zich in 1816 bekeerde tot het katholicisme en de grondlegger werd van de katholieke pers in Nederland; vanwege zijn ultramontaanse opvattingen werden zijn geschriften verboden en werd hij zelf opgesloten in de Gevangenenpoort, 424, 434
Le Trosne, Guillaume-François (1728-1780), Frans jurist en econoom, fysiocraat, 347
Levesque, Pierre-Charles (1736-1812), Frans historicus, *idéologue*, schreef over Thucydides, de Franse en Russische geschiedenis en de geschiedenis der beeldende kunsten, 353, 355
Lévi-Strauss, Claude (geb. 1908), Frans antropoloog en filosoof, zette zich af tegen Durkheim en Mauss, legde in 1958 de basis voor het structuralisme, 289, 434
Lézardière, Pauline de (1754-1814), edelvrouw uit de Vendée, historica, volgelinge van Montesquieu, 123, 348
Li(e)chtenstein, Aloys Prinz von und zu (1846-1920), Oostenrijks politicus en sociaal-katholiek, bijgenaamd 'de rode prins', van 1878 tot 1889 en van 1891 tot 1911 lid van het parlement, waar hij pleitte voor maatschappijhervorming in de geest van Leo XIII en voor de belangen van het confessioneel onderwijs; was van 1910 tot 1918 voorzitter van de *Christlichsoziale Partei*, 438
Lignac, Joseph-Adrien Le Large abbé de (1710-1762), Frans geestelijke en filosoof, Oratoriaan, anti-Verlichter, metafysicus, criticus van het materialisme, 374
Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736-1794), Frans advocaat, in 1780 gevangen gezet in de Bastille; over die episode schreef hij zijn *Mémoires sur la Bastille* (Londen, 1782), waarmee hij zich een anti-feodale en anti-absolutistische reputatie verwierf, en de zwarte mythe over de Bastille creëerde die door de revolutionairen op 14 juli 1789 werd aangegrepen om deze middeleeuwse gevangenis te bestormen en te slechten; na in de Oostenrijkse Nederlanden te hebben deelgenomen aan de Brabantse Revolutie, koos Linguet in de Nationale Vergadering partij voor de Franse Revolutie; in 1794 werd hij geguillotineerd, 156, 347, 366
Littré, Emile (1801-1881), Frans woordenboekschrijver, filosoof, journalist en politicus; positivist, materialist, discipel van Comte; was van 1871 tot 1877 een gematigd links parlementariër (conservatief republikein), 299, 439, 448
Livius, Titus (59 voor Chr. – 17 na Chr.), Romeins geschiedschrijver, auteur van een monumentale 'Geschiedenis van Rome', 462, 477, 479
Locke, John (1632-1704), Engels filosoof behorende tot de vroege Verlichting, empirist, politiek liberaal, vernieuwend pedagoog, 34, 227, 312, 326, 399, 406, 408, 452, 477, 478, 481
Lodewijk VI de Dikke (1081-1137), koning van Frankrijk van 1108 tot 1137, 324
Lodewijk IX de Heilige (1214-1270), koning van Frankrijk van 1226 tot 1270, nam deel aan de zevende en achtste kruistocht, en werd daarom heilig verklaard, 219
Lodewijk XI (1423-1483) koning van Frankrijk van 1463 tot 1483, 199, 328, 384
Lodewijk XII (1462-1515), koning van Frankrijk van 1498 tot 1515; gaf vaste vorm aan de *Grand conseil*, een voorloper van de hooggerechtshoven, en riep in 1506 de Staten-Generaal bijeen, 145, 222
Lodewijk XIV (1638-1715), koning van Frankrijk van 1643 tot 1715, bijgenaamd de Zonnekoning; liet gedurende zijn minderjarigheid de macht aan zijn moeder en vervolgens kardinaal Mazarin, greep in 1661 zelf de macht en centraliseerde die in zijn persoon; tijdens dit *gouvernement personnel*, dat geldt als het hoogtepunt van de absolute monarchie, bouwde hij het paleis van Versailles, voerde hij veel oorlogen en verbande hij de Hugenoten uit Frankrijk, 84, 103, 145, 200, 304, 387, 397, 398, 459
Lodewijk XV (1710-1774), koning van Frankrijk van 1715 tot 1774, achterkleinzoon van Lodewijk XIV, was impopulair vanwege zijn vele (geldverslindende) minnaressen, 307, 398
Lodewijk XVI (1754-1793), koning van Frankrijk van 1774 tot 1792, kleinzoon van Lodewijk XV, werd in 1789 constitutioneel monarch, in 1792 afgezet, in 1793 geguillotineerd, 24, 149, 151, 159, 202, 307, 311, 363, 365, 387, 389, 410
Lodewijk XVII (1785-1795), jongste zoon van Lodewijk XVI en Marie-Antoinette, werd na de onthoofding van zijn vader in 1793 als koning beschouwd door de Franse royalisten, overleed in juni 1795 in gevangenschap in de Parijse Tempeliersburcht, 308, 361, 363
Lodewijk XVIII (1755-1824), oudste broer van Lodewijk XVI, emigreerde in 1791, maakte na de dood van Lodewijk XVII aanspraak op de Franse troon, was koning van Frankrijk van 1814 tot 1824, 28, 150, 308, 309, 324, 362, 387, 395, 467

Lodewijk Napoleon (1778-1846), jongste broer van Napoleon Bonaparte, die hem in 1806 benoemde tot koning van Holland, wat hij zou blijven tot 1810, toen Nederland werd ingelijfd bij het Franse keizerrijk; hij was de vader van de latere Franse keizer Napoleon III, 26, 76
Loysel, Antoine (1563-1619), Frans rechtsgeleerde en humanistisch historicus, gespecialiseerd in het Franse gewoonterecht, 369
Loménie de Brienne, Etienne-Charles (1727-1794), Frans prelaat en politicus, werd in 1763 aartsbisschop van Toulouse, eerste minister onder Lodewijk XVI in de periode van 8 april 1787 tot 24 augustus 1788, 368
Loo, pater Bernard van (gestorven in 1885), Belgisch geestelijke, opgeleid in Leuven, provinciaal van de Belgische franciscanen, 425
Lorin, Henri (1866-1932), Frans geograaf en socioloog, leidend sociaal-katholiek, parlementariër van 1919 tot 1932 voor een partij die later zou opgaan in de gaullistische RPF, 386
Louis-Philippe d'Orléans (1773-1850), koning van Frankrijk gedurende de Julimonarchie (1830-1848), bijgenaamd 'de burgerkoning', neef van Lodewijk XVI, diende als officier in het Franse revolutionaire leger, liep in 1793 over naar de Oostenrijkers, woonde enkele jaren in de V.S., keerde in 1814 weer terug naar Frankrijk, werd gedurende de revolutie van juli 1830 op de troon gehesen door liberalen die een republiek vreesden, werd in 1848 afgezet door een nieuwe revolutie en week toen uit naar Engeland, 275, 361
Loyseau, Charles (1566-1627), Frans jurist, theoretiseerde het driestandenstelsel, 347
Lucanus, Marcus Annaeus (39-65), Romeins episch dichter, 478
Lugan, Bernard (geb. 1946), Frans historicus, docent aan de Universiteit Lyon-III, berucht om zijn 'racialistische' visie op de kolonialisering van Afrika, medewerker van Radio Courtoisie en van diverse (extreem-)rechtse magazines, was in 1993 lid van de wetenschappelijke raad van het *Front national*, 460
Lur-Saluces, Eugène comte de (1852-1930), Frans officier, voorzitter van de royalistische comités in Zuidwest-Frankrijk, vanwege zijn complot tegen de republiek in 1901 voor het Hooggerechtshof gedaagd, 196
Luther, Martin (1483-1546), Duits reformator en theoloog, grondlegger van het lutheranisme, 480
Luxemburg, Rosa (1871-1919), Duits communistisch revolutionair, leidster van de Spartakisten-opstand in Berlijn, 437
Lyautey, Hubert (1854-1934), Frans officier en politicus, bevelhebber in de koloniale oorlogen in Algerije en Marokko, minister van Oorlog in 1916-1917, maarschalk vanaf 1921, 404
Lycurgus, (700-630 voor Chr.), koning en legendarisch wetgever van het Griekse en militaristische Sparta, 146

Mably, abbé Gabriel Bonnot de (1709-1785), de meest gelezen Verlichter en historicus aan de vooravond van de Franse Revolutie; zijn gedachtegoed fascineerde de bourgeois van de *Constituante*, maar beïnvloedde ook radicale revolutionairen als de terrorist Marat, de communist Baboeuf en de negentiende-eeuwse revolutionair Buonarotti; onder de Julimonarchie werd Mably gerecupereerd door de liberaal Guizot, wiens *Essai sur l'histoire de France* (1834) een complement vormt bij Mably's *Observations sur l'histoire de France* (1765), die hij in 1823 liet herdrukken; 53, 132, 133, 146, 153, 156, 159, 207, 308, 311, 321, 324, 349, 354, 359, 360, 366, 391, 392, 419, 477, 482
Machiavelli, Niccolo (1469-1527), Italiaans politiek denker en historicus, diplomaat voor de republiek Florence, staat bekend als grondlegger van het machiavellisme maar was een klassiek republikein, 477, 478
Madiran, Jean, pseudoniem van Jean Arfel, lekentheoloog en journalist, 282, 427, 459
Maududi, Maulana (1903-1979), Pakistaans islamitisch en fundamentalistisch theoloog, stichtte in 1941 de partij Jamaat-i-Islaami, 298
Maeztu, Ramiro (1875-1936), Spaans schrijver en polemist, was eerst een vurig revolutionair die Spanje wilde verengelsen en europeaniseren, ontwikkelde zich later tot een reactionair nationalist, werd tijdens de Spaanse Burgeroorlog gefusilleerd, 443
Maignen, Maurice (1822-1890), Frans contrarevolutionair politicus en katholiek corporatist, prominent lid van de *Union de Fribourg*, leidde in Parijs een kring van jonge arbeiders die model stond voor het *Oeuvre des Cercles catholiques d'ouvriers*, stichtte in 1845 de Sint-Vincentius-congregatie, die zich ten doel stelde de arbeiders te evangeliseren en ze aldus te ontrukken aan het socialisme, 428, 454
Maine de Biran, Pierre (1766-1824), Frans filosoof en liberaal politicus, was aan het eind van het ancien régime koninklijk lijfwacht, werd onder Thermidor verkozen in de Raad van Vijfhonderd, was gedurende het Restauratietijdperk lid van het Lagerhuis, evolueerde van Locke's empirisme tot een spiritualisme à la Cousin, 416, 422, 479
Maistre, Joseph Marie comte de (1753-1821), hoogrechter, emigreerde naar Zwitserland toen de revolutionaire Fransen in 1792 zijn vaderland Savoie binnenvielen, spionneerde, schreef contrarevolutionaire pamfletten, werd in 1803 ambassadeur van Sardinië in Sint-Petersburg, waar hij de adviseur werd van tsaar Alexander I, was samen met Bonald de leidende theoreticus van de contrarevolutie; 57, 123, 236, 239, 251, 256, 257, 266, 269, 271, 274, 275, 276, 277, 282, 285, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 304, 311, 313, 325, 329, 345, 349, 357, 370, 375, 376, 378, 380, 389, 390, 394, 399, 402, 405, 409, 410, 411, 412, 415, 416, 417, 418, 420, 421, 422,

423, 424, 426, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 443, 444, 445, 446, 447, 450, 452, 453, 458, 460, 461, 463, 466, 469, 475, 481
Malebranche, Nicolas (1635-1714), Frans geestelijke en filosoof, Oratoriaan, discipel van Descartes, beroemd om zijn 26-delige hoofdwerk *De la recherche de la vérité*; 17, 37, 40, 46, 47, 63, 66, 312, 314, 315, 317, 358, 398, 452, 468, 479
Malet, chevalier de, alias François III baron de M. (1761-1840), Frans officier, page van de graaf van Artesië, stafchef van het contrarevolutionaire leger der prinsen, verdedigde Maastricht tegen het revolutionair leger van generaal Dumouriez, schreef in 1817 een boek waarin hij de Revolutie geheel en al toeschreef aan een 'sekte', 379
Mallet, Paul-Henri (1730-1807), Zwitsers historicus, schreef veel over de oude geschiedenis van Scandinavië, vertaalde de Edda in het Frans, ontvluchtte in 1792 zijn geboortestad Genève, omdat hij fel de Revolutie had bekritiseerd, 215, 358, 395
Mallet du Pan, Jacques (1749-1800), Zwitsers journalist en politicus, neef van Paul-Henri Mallet, protégé van Voltaire, voorstander van een gemengd regime naar Engels model, werd uit afkeer van de revolutionaire demagogie een contrarevolutionair propagandist, en liet zich hiervoor betalen door de Engelse regering; was de meest getalenteerde en meest scherpziende pamflettist van de contrarevolutie, 355, 389, 390, 395, 407, 411, 418, 456, 475
Malouet, Pierre Victor baron (1740-1814), marine-intendant gedurende het ancien régime, *monarchien* in de Nationale Vergadering, emigreerde in 1790 naar Engeland, werd onder Napoleon lid van de Raad van State, en na de Restauratie enkele weken minister der Marine, 334, 335, 387, 390, 411, 466
Malraux, André (1901-1976), Frans romanschrijver en politicus, antifascist in het Interbellum, verzetsman tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarna hij minister van propaganda en informatie werd in de regering van De Gaulle, die hem later ook benoemde tot minister van Cultuur (1959-1969), 480
Mandar, père Jean-François (1732-1803), Frans geestelijke, Oratoriaan, overste van het college van Juilly, 17, 307
Mandeville, Bernard (1670-1733), Nederlands arts en filosoof, bekend om zijn fabel over de bijen, waarin hij stelt dat ondeugd de bron van alle welzijn is, terwijl deugd het welzijn juist kan schaden, 478
Maracci, Ludovico (1612-1700), Italiaans priester en theoloog, vertaalde in 1698 de Koran in het Latijn en voorzag hem van een commentaar waarin hij de islam weerlegde en de overeenkomsten tussen de islam en het protestantisme benadrukte, 253, 407
Marcuse, Herbert (1898-1979), Duits-Amerikaans filosoof en socioloog behorend tot de *Frankfurter Schule*, las Freud door de bril van de jonge Marx; zijn maatschappijkritische, 'anti-repressieve' werk *One-dimensional man* werd een bestseller tijdens de studentenrevolte van mei 1968; 209, 404, 437
Maret, abbé Henry (1805-1884), Frans bisschop, journalist, professor theologie aan de Sorbonne, liberaal-katholiek, verzette zich in het Eerste Vaticaans Concilie tegen het onfeilbaar verklaren van de paus, 282, 425
Marie-Antoinette van Habsburg-Lotharingen (1755-1793), dochter van de Oostenrijkse keizer Frans I en keizerin Maria Theresia, trouwde in 1770 de Franse kroonprins, die in 1774 koning Lodewijk XVI werd; bij leven was zij als koningin mateloos impopulair onder de hofadel en het volk, maar door haar executie in 1793 ontstond er een cultus rond haar persoon, 150, 202, 307, 363
Maritain, Jacques (1882-1973), Frans filosoof, protestant die zich in 1906 (onder invloed van Léon Bloy) samen met zijn joodse echtgenote tot het katholicisme bekeerde, en zich vervolgens lieerde aan de *Action française*, waarmee hij in 1926 brak; door deze breuk ontwikkelde hij zich later in personalistische en christen-democratische richting; zijn neo-thomisme beheerst nog steeds de seminaries; 282, 298, 437, 439, 442, 446, 447
Marres, Pierre, priester, telg uit een Limburgse brouwersfamilie, werd hoogleeraar moraaltheologie aan het grootseminarie te Roermond, waar hij tevens kanunnik van het kathedraal kapittel was; werd benoemd tot geheim kamerheer van de paus, 281
Martins, Oliveira (1845-1894), Portugees historicus, econoom, antropoloog, was aanvankelijk een discipel van Proudhon, vervolgens een liberaal, werd uiteindelijk een antiliberaal monarchist, 443
Marx, Karl (1818-1883), Duits econoom, filosoof en politiek activist, grondlegger van het communisme, 29, 209, 247, 248, 293, 379, 384, 405, 422, 431, 432, 437
Massignon, Louis (1883-1962), Frans islamoloog, wees op de overeenkomsten tussen christendom en islam, was een wegbereider van de dialoog tussen deze twee religies; paus Pius VI noemde hem 'de moslimkatholiek', 298, 447
Massis, Henri (1886-1970), Frans romanschrijver, journalist en literatuurcriticus, antimodernistisch katholiek, militant van de *Action française*, bewonderaar van Salazar, 282
Mathiez, Albert (1874-1932), Frans socialistisch historicus, gespecialiseerd in de economische en sociale geschiedenis van de Franse Revolutie, bewonderaar van Robespierre, 398
Maulnier, Thierry (1909-1988), pseudoniem van Jacques Talagrand, Frans literair criticus, schrijver en journalist, publiceerde tot in de Tweede Wereldoorlog in de krant van de *Action française*, daarna in de krant *Le Figaro*, 443

Maupertuis, Pierre Louis Moreau de (1698-1759), Frans wiskundige, sterrenkundige en natuurwetenschapper, bevriend met de Pruisische koning Frederik II, 375, 483
Maurras, Charles (1868-1952), Frans literatuurcriticus, journalist, nationalistisch en antisemitisch agitator, boegbeeld van de *Action française*, 293-297, 299, 376, 382, 414, 416, 419, 426, 427, 428, 438-446, 456, 458, 460
Maury, abbé Jean-Siffrein (1746-1817), leider van de radicale vleugel van de contrarevolutionaire oppositie in de Nationale Vergadering, emigreerde vervolgens naar Rome waar Pius VI hem tot kardinaal verhief en waar hij ambassadeur werd van Lodewijk XVI, die hij verried voor Napoleon, welke hem in 1810 tot aartsbisschop van Parijs benoemde, 335, 378
Mauss, Marcel (1872-1950), Frans antropoloog, neef en discipel van Durkheim, geldt als de aartsvader van de Franse volkenkunde, 430, 434
Maxence, Jean-Pierre (1906-1956), Frans rechts-katholiek schrijver en publicist, neo-thomist c.q. personalist, sympathiseerde met de *Action française*, steunde het regime van Vichy en tegelijkertijd het verzet, 443
Mazarin, kardinaal Jules (1602-1661), Italiaans diplomaat in pauselijke dienst, viel zo in de smaak bij Lodewijk XIII dat deze hem in dienst nam en hem liet naturaliseren tot Fransman; na de dood van kardinaal Richelieu, toen Lodewijk XIV nog minderjarig was, benoemde de regente hem tot premier; hij voerde toen een versterking van de koninklijke macht door, en lokte daardoor de Fronde uit, die hij uiteindelijk wist te overwinnen, 387, 459
Mégret, Bruno (geb. 1949), Frans politicus, aanvankelijk gaullist, trad in 1987 toe tot het Front National, waarvan hij de nummer twee werd, scheidde zich in 1999 af om een eigen partij te stichten, de Mouvement National Républicain; werd in 1986 verkozen in het Franse parlement, in 1989 als Europarlementariër, was van 1997 tot 2002 burgemeester van de stad Vitrolles; trok zich in mei 2008 terug uit de politiek, 377, 447, 456, 459
Melanchthon, Philippe (1497-1560), Duits reformator, discipel van Luther, 480
Mella, Juan Vázquez de M. Fanjul (1861-1928), Spaans politicus, katholiek schrijver en filosoof, carlistisch parlementariër, stichtte in 1918 de Katholieke Traditionalistische Partij, 443
Mello, dr. Antônio Joaquim de (1791-1861), Braziliaans geestelijke en politicus, bewerkstelligde mede de onafhankelijkheid van Brazilië, minister van 1832 tot 1836, werd in 1852 bisschop van São Paulo, 418
Melun, Armand comte de (1807-1877), Frans politicus, parlementariër van 1843 tot 1851, sociaal-katholiek, initiatiefnemer van een reeks sociale werken en van de eerste sociale wetgeving in Frankrijk, 428
Menczer, Béla (1902-1983), Hongaars journalist en historicus, was aanvankelijk een socialist, emigreerde in 1924 naar Parijs, omarmde daar het katholicisme, raakte onder de indruk van Donoso Cortés, adopteerde diens ideeën, steunde de dictatuur van Franco, 297
Mercier, kardinaal Désiré-Joseph (1851-1926), Belgisch geestelijke, verbreidde als professor wijsbegeerte in Leuven het neothomisme, werd in 1906 aartsbisschop van Mechelen, inspireerde de Belgische weerstand tegen de Duitse vijand in de Eerste Wereldoorlog, 282, 425, 442
Merleau-Ponty, Maurice (1908-1961), Frans filosoof, existentialist, 447
Mérode, Félix comte de (1791-1857), Belgisch politicus, leider van de Belgische Revolutie van 1830, prominent lid van de voorlopige regering van het in 1830 onafhankelijk geworden België, was van 1831 tot 1839 minister van staat, 435
Métherie, Jean Claude de la (1743-1817), Frans bioloog en geoloog, revolutionair die Condorcet en de Jacobijnen bekritiseerde, en dus moest uitwijken tijdens de Terreur, 321
Migné, abbé Jacques-Paul (1800-1875), Frans geestelijke en uitgever, produceerde op grote schaal goedkope edities van theologische werken, encyclopedieën, werken van de Kerkvaders in de oorspronkelijke taal met vertaling, alsmede het verzameld werk van Bonald, 306, 414
Mignet, François-Auguste (1796-1884), Frans historicus en journalist, lid van de Raad van State onder de Julimonarchie, schreef een geschiedenis van de Franse Revolutie en was redacteur van verscheidene liberale kranten, 418, 419
Miguel, dom M. I de Bragança (1802-1866), Portugees prins, derde zoon van koning João VI, ontketende in 1822 samen met zijn moeder een opstand tegen zijn vader, die trouw had gezworen aan de liberale constitutie; werd in 1828 koning, ontbond toen de liberale Cortes en herstelde de absolute monarchie, maar zag na een reeks militaire nederlagen in 1834 af van zijn aanspraken op de Portugese troon, 452
Mill, John Stuart (1806-1873), Engels filosoof, econoom, ambtenaar en politicus, liberaal denker, utilitarist, 447
Millon, Charles (geb. 1945), Frans politicus uit Lyon, van 1989 tot 1995 fractievoorzitter van de christen-democratische UDF, daarna twee jaar minister van Defensie, sloot na de regionale verkiezingen van 1988 een alliantie met het Front National, wat een schandaal veroorzaakte dat een eind maakte aan zijn carrière in de nationale politiek, 276, 416
Minc, Alain (geb. 1949), Frans journalist en essayist, adviseur van Franse *captains of industry*, bewieroker van de liberale globalisering, 459
Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti marquis de (1749-1791), Frans politicus, aan lager wal geraakt edelman uit de Provence, libertijn, maakte schulden, werd door zijn vader opgesloten in de gevangenis van Vincennes teneinde hem te beschermen tegen zijn schuldeisers, schreef in de gevangenis een virulent pamflet tegen de

rechters; werd na zijn ontslag uit de gevangenis in 1789 verkozen tot afgevaardigde van de derde stand in de Staten-Generaal, waar hij één van de grootste redenaars werd; stierf in 1791 en werd toen gepantheoniseerd; toen uitkwam dat hij in het geheim het koninklijk echtpaar had geadviseerd, haalde men echter zijn stoffelijke resten uit het Pantheon en smeet men ze in de goot, 333, 355, 411, 460
Mirabeau, Victor Riqueti marquis de M. seigneur de Roquelaure (1715-1789), Frans econoom, fysiocraat, vader van de voorgaande en van de volgende, 460
Mirabeau, André Boniface Louis Riqueti vicomte de (1754-1795), bijgenaamd 'Tonneau' (de ton) vanwege zijn corpulentie en zijn permanente dronkenschap; Frans politicus en journalist, werd in 1789 adellijk afgevaardigde in de Staten-Generaal, emigreerde in 1790 en stelde zich aan het hoofd van een contrarevolutionaire militie, 387, 460
Mistral, Frédéric (1830-1918), schrijver, oprichter van de beweging Félibrige, die het gebruik van het Occitaans propageert, de oude cultuurtaal van de Provence en Zuid-Frankrijk; inspirator van Maurras, 233
Mitterrand, François (1916-1996), Frans politicus, was propagandist van het regime van Vichy en tegelijkertijd verzetsman, werd in 1946 socialist, bekleedde onder de Vierde Republiek diverse ministersposten, verzette zich in 1958 tegen de 'staatsgreep' van De Gaulle, werd in 1971 leider van de Parti Socialiste, was van 1981 tot 1995 president van Frankrijk; 412, 442, 444, 445
Moeller, N., Leuvens filosoof; van hem verscheen in 1843 een boek over de toenmalige Duitse wijsbegeerte, 425
Molé, Mathieu Louis comte (1781-1855), Frans politicus, vleier en lieveling van Napoleon, die hem o.a. tot minister van Justitie benoemde; minister van Marine en Koloniën onder de Restauratie (1817-1819); premier en minister van Buitenlandse Zaken onder de Julimonarchie (1836-1839), centrumrechts parlementariër onder de Tweede Republiek en het Second Empire, 369
Molleville, Antoine François comte Bertrand de (1744-1818), Frans politicus, intendant onder het ancien régime, schafte in Bretagne het hooggerechtshof af, organiseerde als minister van Marine en Koloniën in 1791 de massale emigratie van contrarevolutionaire officieren, probeerde de koning te laten ontsnappen maar moest zelf emigreren naar Engeland, en keerde pas in 1814 terug in Frankrijk, 373, 385, 411
Molnar, Thomas (geb. 1921), Hongaars schrijver en filosoof, professor aan de universiteit van Brussel, conservatief, devoot katholiek, emigreerde na de communistische machtsovername naar de V.S., schreef een dertigtal boeken over opvoeding, politiek en de westerse beschaving, 297
Mohammed (570-632), Arabisch leider en geestelijk voorman, grondlegger van de islam, 209, 253, 407, 499
Monsaraz, Alberto tweede graaf van M. (1889-1952), Portugees dichter en politicus, richtte in 1914 de monarchistische beweging Integralismo Lusitano op, werd drie maal verbannen door het republikeinse bewind, stichtte in 1932 de (op het fascisme en phalangisme georiënteerde) Nationaal-Syndicalistische Beweging, die in 1935 werd verboden door dictator Salazar, en week toen uit naar Spanje, 443
Montaigne, Michel de Eyqem (1533-1592), Frans moralist, trachtte als burgemeester van Bordeaux tijdens de Godsdienstoorlogen het dogmatisme van de religieuze heethoofden te temperen, verwoordde zijn filosofisch scepticisme in zijn vermaarde Essays, 478
Montalembert, Charles Forbes René comte de (1818-1870), Frans journalist, historicus en politicus, combineerde een politiek, anglofiel liberalisme met een fervent katholicisme en sterke invloeden van de Romantiek; de pogingen die hij in de jaren 1837-1850 ondernam om op deze basis een katholieke partij op te richten ketsten af op de scepsis van het episcopaat en op de verdeeldheid van de rechterzijde over het te kiezen politieke regime (traditionele monarchie, constitutionele monarchie, republiek of autoritair keizerrijk); riep in zijn brochure *Du devoir des catholiques dans la question de la liberté d'enseignement* (november 1843) de katholieken, die tot dan toe voor een katholiek staatsonderwijs hadden gepleit, op om gebruik te maken van de liberale vrijheid om zelf hun eigen scholen op te richten, en om deel te nemen aan het politieke leven (en dus niet, zoals veel legitimisten deden, de verkiezingen te boycotten); zijn pleidooi voor vrijheid van onderwijs werd in 1850 geconcretiseerd in de wet-Falloux, die nog altijd ten grondslag ligt aan de vrijheid van onderwijs in Frankrijk, 279, 291, 411
Montesquiou-Fézensac, Léon comte de (1873-1915), Frans dandy en essayist, ideoloog van de *Action française*, discipel van Comte (die hij op conservatieve wijze interpreteerde), stierf op het slagveld in de Eerste Wereldoorlog, 295, 415, 438, 440, 441, 442
Montesquieu, Charles Louis Secondat baron de La Brède et de (1689-1755), hoogrechter in Bordeaux van 1714 tot 1726, schrijver (*Lettres persanes*), historicus (*Considérations sur les Romains*) en politiek denker (*Esprit des Lois*), 8, 17, 37, 51, 54, 55, 57, 63, 64, 79-88, 91-94, 99, 105, 107-115, 119, 121-127, 129-130, 132, 135, 137, 139, 142, 145-147, 149, 155-156, 168-170, 173, 175-179, 193, 199, 202, 209, 213, 214, 219-220, 222, 253, 262, 263, 265, 268, 272, 288, 302, 305, 306, 311, 313, 314, 320, 322, 323, 325, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 360, 363, 364, 365, 366, 368, 370, 372, 373, 374, 376, 385, 388, 392, 394, 396, 398, 407, 411, 419, 430, 433, 451, 453, 457, 461, 470, 471, 472-473, 475, 477, 478, 479, 481

Montgaillard, Jean-Gabriel Maurice Rocques comte de (1761-1841), Frans politiek auteur en geheim agent, spionneerde gedurende de Franse Revolutie voor zowel de revolutionairen als de contrarevolutionairen, later voor Napoleon en Lodewijk XVIII, 478
Montigny, Charles-Claude de (1744-1818), Frans jurist en historicus, deken van de orde der advocaten, riep in zijn *Adresse aux français et aux alliés* (juli 1815) de Bourbons op tot herstel van de *parlements*, 368
Montlosier, François-Dominique-Reynaud comte de (1755-1838), Frans politicus en historicus, adept van de *thèse féodale*, lid van de Nationale Vergadering in 1789-1791, waar hij geleidelijk opschoof in de richting van de *monarchiens*; schreef als balling in Engeland enkele contrarevolutionaire schotschriften; schreef in opdracht van Napoleon het monumentale geschiedwerk *De la monarchie française,* dat eerst in de jaren 1814-1824 verscheen omdat Napoleon ontstemd was geraakt over zijn kritiek op centralisatie; steunde tijdens de Restauratietijdperk de ultra's, maar werd in 1826 de kampioen van de liberalen door een pamflet te schrijven (de *Mémoire à consulter*) waarin hij beweerde dat de staat ten prooi was gevallen aan een samenzwering van Jezuïeten, en dat ertoe leidde dat de gallicaanse ultra's en de ultramontaanse ultra's tegenover elkaar kwamen te staan, wat de val van de Bourbons bespoedigde; legde in 1830 de eed van trouw af op de liberale Julimonarchie, 55, 123, 150, 323, 324, 358, 362, 369, 373, 387, 389, 394, 398, 410, 411, 461, 467
Montyon, Jean-Baptiste-Antoine Auget baron de (1733-1820), steenrijk filantroop gedurende het ancien régime, was van 1778 tot 1789 kanselier van de graaf van Artesië, beoogde in zijn aan Lodewijk XVIII gerichte *Rapport sur les principes de la monarchie française* (1798) Calonnes stelling te weerleggen dat Frankrijk onder het ancien régime geen constitutie had, attaqueerde het Consulaat in zijn *Examen de la constitution de France de 1799 et comparaison avec la constitution monarchique de cet état* (Londen, 1800), 123
Morais Torres, José Affonso de (1805-1865), Braziliaans geestelijke behorende tot de Missiecongregatie, werd in 1844 bisschop van Belèm do Parà, schreef ten behoeve van zijn seminaristen een filosofiehandboek tegen de eclectische wijsbegeerte van Cousin en Maine de Biran, 418
Morales, Ignacio M. Gutierrez, Colombiaans monarchistisch politicus en journalist, 276-277
Morand, Paul (1888-1976), Frans schrijver en diplomaat, auteur van een lange reeks romans, gedichtenbundels en reisverhalen, was tijdens de Tweede Wereldoorlog ambassadeur van het regime van Vichy in Boekarest en Bern, 297
Moreau, Jacob-Nicolas (1717-1803), Frans historicus, hofgeschiedschrijver onder het bewind van Lodewijk XVI, adviseur van de graaf van Provence, auteur van diverse absolutistische en contrarevolutionaire werken, 123, 324, 419, 466
Moreno, Gabriel García (1821-1875), Equadoriaans politicus, president van 1859 tot 1865 en van 1869 tot 1875, stichtte in 1869 de Conservatieve Partij, werd in 1875 met een machete omgebracht door een liberaal, 276, 417
Mounier, Jean-Joseph (1758-1806), Frans advocaat en politicus, leider van de *monarchiens* in de Assemblée Nationale, emigreerde in 1790, werd onder het Empire prefect en lid van de Raad van State, 333, 334, 335, 385, 386, 466, 467, 475, 480
Mounier, Emmanuel (1905-1950), Frans filosoof, boegbeeld van de 'nonconformisten van de jaren dertig', grondlegger van het personalisme, oprichter van het tijdschrift *Esprit*, 437, 446
Mugica, Luis Fernando, Spaans filosoof, professor aan de Universiteit van Navarra, 297, 447
Müller, Adam (1779-1829), Duits corporatist, verdedigde in zijn driedelige *Elemente der Staatskunst* (Leipzig, 1809) en in een reeks krantenartikelen de feodaliteit tegen het economisch liberalisme van Adam Smith, 276, 417, 429
Mun, Albert comte de (1841-1914), Frans politicus, parlementariër van 1876 tot 1902, was een royalist maar gaf gehoor aan de pauselijke oproep tot verzoening met de republiek, probeerde vergeefs een katholieke partij op te richten, theoretiseerde in verscheidene werken het katholiek corporatisme, produceerde met zijn wetsvoorstellen de eerste sociale wetgeving in Frankrijk, 405, 413, 427, 428, 436, 454, 469
Mussolini, Benito (1883-1945), Italiaans journalist en politicus, directeur van het socialistische dagblad *Avanti!*, werd in 1914 uit de socialistische partij gestoten, richtte in 1921 de fascistische partij op, vestigde in 1922 een dictatuur die aanhield tot 1945, toen hij werd gefusilleerd door partizanen, 309, 383, 443, 455, 456, 480

Nantes, abbé Georges de (geb. 1924), Frans geestelijke, stichtte in 1970 de *Ligue de la Contreréforme catholique*, een nationaal-katholieke sekte die meermaals is veroordeeld (en bijna geëxcommuniceerd) door het kerkelijk gezag, dat volgens de abbé schismatiek en ketters is, 427
Napoleon Bonaparte (1769-1821), Frans veldheer en staatsman, leidde tijdens de Franse Revolutie een succesvolle campagne in Italië en vervolgens een expeditie in Egypte, vestigde in 1799 een dictatuur (het Consulaat), die hij in 1804 omvormde tot een keizerrijk (Empire), dat vrijwel geheel continentaal Europa omvatte; zijn desastreuze veldtocht in Rusland maakte hieraan een einde, waarna hij werd verbannen naar het Italiaanse eilandje Elba; uit dit ballingsoord ontsnapte hij echter naar Frankrijk; daar kreeg hij gedurende honderd dagen weer de macht, maar in 1815 werd hij definitief verslagen bij Waterloo; opnieuw verbannen stierf hij op het eiland Sint-Helena, waar hij een dagboek bijhield dat sterk bijdroeg aan de cultus die na zijn dood zou

ontstaan rond zijn persoon; 27, 68, 87, 129, 140, 151, 165, 167, 169, 229, 230, 234, 239, 308, 309, 314, 342, 353, 355, 356, 357, 368, 396, 400, 401, 402, 403, 411, 452, 467
Napoleon III ofwel Charles Louis Napoleon (1808-1873), neefje van de voorgaande; zoon van Lodewijk Napoleon; Frans staatsman, werd in 1848 verkozen tot president van de Tweede Republiek, pleegde in 1851 een succesvolle staatsgreep, waarna hij zichzelf verhief tot keizer van Frankrijk; aan dit Second Empire kwam een einde in 1870, toen Frankrijk de oorlog tegen Duitsland verloor; 307, 356, 437
Nasr, Seyyed Hossein (geb. 1933), Iraans filosoof, esoterisch traditionalist, 447
Naudet, abbé Paul (1859-1929), Frans priester en journalist, nam onder het pausschap van Leo XIII actief deel aan het debat over de sociale kwestie, verdedigde in zijn boeken en artikelen de school van Luik, pleitte tevens voor democratisering, reden waarom zijn tijdschrift *La justice sociale* in 1908 werd verboden door Pius X, 408
Naundorf(f), Karl Wilhelm (gestorven 1845), Duits avonturier, gaf zichzelf uit voor Lodewijk XVII, die uit de Tempeliersburcht zou zijn ontsnapt; zijn nakomelingen maken nog steeds aanspraak op de Franse troon, hoewel een DNA-test heeft aangetoond dat het genetisch materiaal van Naundorf, die in Delft ligt begraven, niet overeenkomt met dat van de Bourbons; 362
Necker, Jacques (1732-1804), Geneefs bankier, maakte carrière in de Parijse bankwereld, was van 1776 tot mei 1781 minister van Financiën, moderniseerde toen de Franse economie zonder die te liberaliseren, werd in 1788 premier, riep toen de Staten-Generaal bijeen en verdubbelde daarin de afvaardiging van de derde stand, trad in 1790 af en trok zich toen terug op zijn kasteel in het Zwitserse Coppet; hij was de vader van Madame de Staël; 19, 25, 165, 197, 201, 306, 367, 405, 418, 477
Nell-Breuning, Oswald von (1890-1991), Duits Jezuïet, theoloog, econoom en socioloog, discipel van Heinrich Pesch, schreef mee aan de pauselijke encycliek *Quadragesimo anno* (1931), die het corporatisme propageerde; kreeg onder het nazibewind een publicatieverbod, adviseerde na de Tweede Wereldoorlog de Duitse regering en vakbeweging, schreef meer dan 1800 publicaties, waarin hij de katholieke sociale leer verder uitwerkte, 433
Nepos, Cornelius (100-29 voor Chr.), Romeins geschiedschrijver, 478
Nero (37-68), Romeins keizer van 54 tot 68 na Chr., bekend om zijn christenvervolgingen, wreedheid en waanzin, 214
Nerva, Cocceius (30-98), Romeins keizer van 96 tot 98, wees Trajanus aan als zijn opvolger, 138
Neunart, Duits humanist, 480
Newton, Isaac (1642-1727), Brits filosoof, wis-, natuur- en sterrenkundige, ontdekte de wet van de zwaartekracht, vond de infinitesimaalrekening uit, formuleerde de drie universele bewegingswetten; zijn filosofie werd in Frankrijk gepopulariseerd door Voltaire, 312, 406, 452, 481
Nicole, Pierre (1625-1695), Frans theoloog, vriend van Pascal, was één van de belangrijkste theologen van het jansenisme, 452
Nimier, Roger (1925-1964), Frans romanschrijver en journalist, stond aan het hoofd van de literaire beweging der 'Huzaren' ofwel 'rechtse nonconformisten', werd beïnvloed door Charles Maurras, 446
Nisbet, Robert (1913-1996), Amerikaans conservatief, hoogleraar sociologie in Berkeley, 278, 409, 415, 420, 430, 431, 432, 437, 457
Nispen, Octaaf jonkheer van N. tot Sevenaer (1867-1956), Nederlands politicus, was van 1901 tot 1915 lid van de Tweede Kamer voor de R.K.S.P., in 1912-1913 voorzitter van de Tweede Kamer, van 1915 tot 1933 diplomaat, 428
Noailles, Louis Marc Antoine vicomte de (1756-1804), Frans officier en politicus, vocht samen met Lafayette in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog, werd in 1789 gekozen in de Staten-Generaal en gaf daar de impuls tot de nacht van 4 augustus, emigreerde naar de V.S., stierf in Amerikaanse krijgsdienst, 197
Nodier, Charles (1780-1844), Frans romanschrijver, frequenteerde revolutionaire en liberale kringen; zijn anti-despotisme maakte hem echter vooral royalistisch gezind en bracht hem in aanvaring met het bewind van Napoleon, dat hem in 1803 gevangen liet zetten; speelde een belangrijke rol in de verbreiding van de Romantiek, 421
Noirot, abbé Joseph-Mathias (gestorven 1880), Frans geestelijke, docent filosofie aan het *Collège royal* te Lyon, 428
Numa Pompilius (715-613 voor Chr.), volgens de legende de tweede koning van het oude Rome, regelde als eerste de openbare eredienst, 146
Nur al-Din, Isa, pseudoniem van Frithjof Schuon, 298

Odoevsky, prins Vladimir Fedorovich (1803-1869), Russisch filosoof, romantisch schrijver, muziekcriticus, filantroop, pedagoog, senator, 417
Oranje, Willem van (1533-1584), graaf van het Duitse Nassau, prins van het Franse vorstendom Oranje, was stadhouder in Holland voor de Spaanse koning Filips II, stelde zich in 1566 aan het hoofd van de revolte in de Nederlanden tegen diens bewind, 267, 350

d'Orléans, Philippe duc (1674-1723), neef van Lodewijk XIV, werd na diens dood in 1715 regent van Frankrijk, verving toen de ministers door raden van hoge edelen en experts, droeg in 1723 de teugels over aan Lodewijk XV, 419
d'Orléans, Philippe duc (1747-1793), nazaat van zijn in 1723 overleden naamgenoot, neef van Lodewijk XVI, stond in de jaren 1771-1789 aan het hoofd van de aristocratisch-liberale oppositie, werd in 1789 als adellijk afgevaardigde gekozen in de Staten-Generaal, was medestichter van het genootschap der Jacobijnen, werd in 1792 verkozen in de revolutionaire Conventie, nam toen de naam aan van *Philippe-Égalité* ('Flip Gelijkheid'), stemde in 1793 voor de executie van de koning, en werd in datzelfde jaar zelf geëxectuteerd, 361, 411
Ortega y Gasset, José (1883-1955), Spaans elitistisch filosoof, socioloog, essayist, journalist en politicus, steunde de republiek, week in 1936 uit naar Frankrijk, keerde in 1946 terug naar het Spanje van Franco, 5, 458
Ousset, Jean (1914-1994), Frans nationaal-katholiek essayist, was van 1936 tot 1939 secretaris van Maurras, diende het regime van Vichy, stichtte in 1946 de beweging *Cité catholique*, 426
Ovidius, Publius O. Naso (43-17 voor Chr.), Romeins dichter, 348, 478
Ozanam, Frédéric (1813-1853), Frans historicus en essayist, sociaal-katholiek, stichtte in 1833 de Sint-Vincentius-vereniging, 428

Palacios, Leopoldo Eulogio P. Rodriguez (1912-1981), Spaans filosoof, neothomist, nationaal-katholiek, criticus van Maritain, vooraanstaand lid van *Opus Dei*, stichtte de bewegingen *Acción Espagnola* en *Cruz y Raya*, 297, 447
Paoli, Pasquale (1725-1806), Corsicaans politicus, leidde in 1755 een opstand van de Corsicanen tegen de republiek Genua, die het eiland van oudsher in bezit had; stichtte toen de eerste democratie van het Verlichtingstijdperk, die echter in 1768 onder de voet werd gelopen door het leger van het Franse koninkrijk, dat het eiland had gekocht van de republiek Genua; werd in 1790 als een held ingehaald door de Franse revolutionairen te Parijs, en riep vervolgens op Corsica een revolutionaire republiek uit; liep in 1793 over naar de Engelsen, met wie hij een Engels-Corsicaans koninkrijk stichtte, waarvan hijzelf de vice-koning was, 478
Pannekoek, Anton (1873-1960), Nederlands sterrenkundige en marxist, bepleitte een radencommunisme en verzette zich dan ook tegen het autoritarisme van Lenin en Stalin, dat hij afdeed als een staatskapitalisme, 437
Paracelsus, echte naam Philipp von Hohenheim (1493-1541), Zwitsers arts en alchemist, 478
Pascal, Blaise (1623-1662), Frans wis- en natuurkundige, ging zich na een mystieke ervaring in 1654 wijden aan de filosofie en theologie, verdedigde sindsdien het jansenisme, 46
Pasquier, Etienne (1529-1615), Frans politicus en historicus, trachtte de godsdiensttwisten tussen katholieken en protestanten te overstijgen door de oorsprong van Frankrijk te herleiden tot een voor-christelijk verleden, 346, 347, 351, 352
Pasquier, Etienne-Denis baron/duc de (1767-1852), Frans politicus, nazaat van Etienne Pasquier, politieprefect onder het Empire, diverse malen minister onder Lodewijk XVIII, kanselier en voorzitter van het Hogerhuis onder de Julimonarchie, 369
Pasteur, Louis P. Vallery-Radot (1886-1970), Frans professor in de geneeskunde, historicus en politicus, kleinzoon van de medische uitvinder Louis Pasteur, wiens verzamelde werken hij liet uitgeven; was als student lid van de *Conférence Bonald*, ging in de Tweede Wereldoorlog in het verzet, werd in 1944 minister van Volksgezondheid in de voorlopige regering van De Gaulle, was onder de Vierde Republiek parlementariër, trad onder de Vijfde Republiek toe tot de *conseil constitutionnel* (het Franse hooggerechtshof), 439
Paulus van Tarsus (eerste eeuw na Chr.), apostel, 38
Pègues, Thomas (1866-1936), Belgisch dominicaan en theoloog, professor thomisme aan het *Collegium angelicum* te Rome, antimodernist en antidemocraat, 426
Péguy, Charles (1873-1914), Frans schrijver, dichter en essayist, keerde zich rond 1902 af van het socialisme en ging toen de moderniteit verwerpen, bekeerde zich rond 1907 tot het katholicisme en werd een mysticus, 443
Peillaube, Emile (1864-1934), Frans geestelijke en filosoof, marist, orthodox thomist, was van 1913 tot 1934 decaan van de faculteit der wijsbegeerte aan het Parijse *Institut Catholique*, stichter van de *Revue de philosophie* (1900-1927), 447
Péladan, Joséphin (1859-1918), extravagant Frans schrijver, occultist, ook wel omschreven als een mystiek legitimist, stichtte in 1888 de kabbalistische orde der Rozenkruizers, beschreef 26.881 vellen papier, stierf door een combinatie van longontsteking en voedselvergiftiging (hij had zeevruchten gegeten), 446
Peláyo, Marcelino Menendez y P. (1856-1912), Spaans veelschrijver, aanvankelijk liberaal, bekeerde zich onder invloed van Gumersindo Laverde tot het conservatieve neokatholicisme, wijdde zich voornamelijk aan de ideeëngeschiedenis, literatuurkritiek en de geschiedenis van de Spaanse letterkunde, 443
Périn, Charles (1815-1905), Belgisch econoom, hoogleraar rechtsgeleerdheid en (vervolgens) sociale economie in Leuven, speelde een voorname rol in de totstandkoming van het sociaal-katholicisme, dat hij anti-etatistisch interpreteerde: niet sociale rechtvaardigheid maar charitas was zijn devies, 413, 423, 428, 436, 454, 455

Péron, Juan Domingo (1896-1974), Argentijns officier en politicus, staatssecretaris in de militaire regeringen van 1943-1945, president van 1945 tot 1955 en in 1973-1974, streefde onder invloed van de katholieke sociale leer naar een 'derde weg' tussen kapitalisme en communisme, tussen de V.S. en de Sovjet-Unie, 455
Perreciot, Claude Joseph (1728-1798), Frans advocaat, historicus en politicus, afgevaardigde van de derde stand in de Staten-Generaal van 1789, daarna vredesrechter, 392
Persius, Aurus P. Flaccus (34-62), Romeins dichter en satiricus, 478
Pesch, Heinrich (1854-1926), Duits Jezuïet, econoom, uitvinder van het solidariteitsbeginsel, waarmee hij de grondslag legde voor de pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* en een katholieke maatschappijleer die de markteconomie en de vrije concurrentie reguleert op basis van sociale gerechtigheid en het algemeen belang, 433
Pétain, Philippe (1856-1951), Frans militair bevelhebber en politicus, won in 1916 de slag van Verdun, werd in 1917 opperbevelhebber van het Franse leger; kreeg in 1940, toen Parijs al bezet was door de nazi's, een blanco volmacht van de leiders van de Derde Republiek; sloot toen een wapenstilstand met de Duitsers, en installeerde in de niet door hen bezette zone de 'Etat français', een dictatoriale rompstaat met als hoofdstad het kuuroord Vichy, 309, 362, 365, 413, 443
Petitjean, Armand (1913-2003), Frans essayist, zoon van de gelijknamige parfumkoning, behoorde tot de rechtse 'non-conformisten' van de jaren dertig, was daarna actief in een jeugdbeweging gelieerd aan het regime van Vichy, werd na de Tweede Wereldoorlog een ecologist die in zijn werken onderzocht hoe het gekomen is dat de mens zowel de mens uitbuit als het milieu, 443
Peutinger, Konrad (1465-1547), Duits humanist en oudheidkundige, 480
Phaëton, zoon van de zonnegod Helios, 348
Philippe-Egalité, bijnaam van de hertog van Orléans, 361, 411
Piccolimini, Aeneas Sylvius (1508-1579), Italiaans humanist, wis- en sterrenkundige, filosoof, historicus, auteur van erotische werken, werd in 1458 paus Pius II, 480
Pié, Louis François Désiré Edouard (1815-1880), Frans prelaat, bisschop van Poitiers, ontving in 1879 de kardinaalshoed, was één van de grote voormannen van het ultramontanisme in het negentiende-eeuwse Frankrijk, fel criticus van het liberalisme en het liberaal-katholicisme, 282, 426
Piel, Louis-Alexandre (1807-1838), Frans dominicaan, discipel van Buchez en Lacordaire, architect, droeg bij aan de wedergeboorte van de katholieke kunst na de Franse Revolutie, 436
Pierre, abbé Jules, Frans priester, pastoor in Les Lilas (een door arbeiders bevolkte voorstad van Parijs), democraat, auteur van verschillende werken gericht tegen de *Action française*, waarin hij deze beweging afschildert als heidens, Nietzscheaans en antichristelijk, 439
Pinard, abbé Clovis, Frans pastoor, auteur van stichtelijke en apologetische religieuze werken, 423
Pinochet, Augusto (1915-2006), Chileens generaal en politicus, pleegde in 1973 een staatsgreep tegen de democratisch gekozen president Allende, was dictator van 1973 tot 1990, 445
Pius II (1405-1464), paus van 1458 tot 1464, 480
Pius IX (1792-1878), paus van 1846 tot 1878, veroordeelde in zijn encyclieken moderne dwalingen als het liberalisme en het socialisme, liet zich in 1870 onfeilbaar verklaren, 435
Plato (427-348 voor Chr.), Grieks filosoof, 8, 9, 17, 62, 63, 67, 136, 162, 163, 271, 304, 305, 313, 324, 326, 331, 339, 344, 355, 374, 405, 419, 468, 469, 472, 477, 478, 479
Plessis Mornay, Philippe du (1549-1623), Frans theoloog, historicus en politicus, protestant, schreef na de Sint-Bartholomeüsnacht een werk tegen de 'tirannie' van Karel IX, werd daarna adviseur van Hendrik van Navarra (de latere Hendrik IV), onderhandelde met hem over het Edict van Nantes, 346, 351, 352, 384
Plinius de Jongere, Caius P. Caecilius Secundus (61-113), Romeins geschiedschrijver en politicus, 478
Pluquet, François-André-Adrien abbé (1716-1790), Frans geestelijke, groot-vicaris van Albi, kanunnik van Kamerijk, katholiek apologeet, bestrijder van 'fatalisten' als Hobbes, Spinoza, Fontenelle en La Mettrie, 406
Plutarchus, Mestrius (46-125), Grieks-Romeins biograaf en moralist, 477, 478
Poesjkin, Aleksandr (1799-1837), Russisch dichter, 417
Poggio, Gian Francesco P. Bracciolini (1380-1459), Italiaans humanist, schrijver, filosoof en politicus, van 1453 tot 1458 kanselier van de republiek Florence, 480
Poirier, Germain (1724-1803), Frans benedictijn van de congregatie van Saint-Maur, historicus, werd in het revolutionaire tijdperk hoofd van het nationaal archief in het Parijse Arsenaal, 121
Poix, Philippe Louis Marc Antoine de Noailles prince de (1752-1819), Frans politicus, van 1778 tot 1789 gouverneur van de hofhouding te Versailles, werd in 1789 verkozen tot afgevaardigde van de adel in de Staten-Generaal, verkondigde daar liberale ideeën, emigreerde in 1792 naar Engeland, keerde in 1800 terug, werd in 1815 door Lodewijk XVIII hersteld in zijn functie van gouverneur van de hofhouding in Versailles, 411
Polignac, Auguste Jules prince de (1780-1847), zoon van de lieveling van koningin Marie-Antoinette, emigreerde in 1789 naar Engeland, beraamde in 1804 een royalistisch complot tegen Napoleon, zat als gevolg hiervan tien jaar gevangen, werd in 1830 door Karel X tot eerste minister benoemd, en nam toen autoritaire maatregelen die leidden tot de val van diens bewind, 333, 421

Polin, Claude, professor politieke filosofie aan de Sorbonne, auteur van *Les illusions républicaines* (1973) en van werken over Tocqueville en het totalitarisme, actief in anticommunistische en monarchistische groeperingen, 459, 465
Polybius (200-118 voor Chr.), Grieks geschiedschrijver, 8, 54, 82, 94, 96, 99, 139, 322, 332, 339, 472
Pompeius, Gnaeus P. Magnus (106-48 voor Chr.), Romeins veldheer en politicus, rivaal van Caesar, 204
Poniatowski, prince Michel (1922-2002), Frans politicus, vanaf 1967 parlementariër, van 1973 tot 1977 minister (eerst van Volksgezondheid, dan van Binnenlandse Zaken), europarlementariër van 1979 tot 1989, senator van 1989 tot 1995, was voorzitter van de centristische UDF maar schuwde geen alliantie met het *Front National*, 413
Pontanus, Johannes (1571-1639), Hollands humanist en historicus, schreef een geschiedenis van Amsterdam en één van het hertogdom Gelre, werd koninklijk geschiedschrijver aan het hof van de Deense koning Christiaan IV, 347
Popper, Karl (1902-1994), Oostenrijks wetenschaps- en politiek filosoof, hoogleraar aan de London School of Economics, liberaal die pleitte voor een 'open samenleving', 463, 469
Portalis, Jean-Etienne-Marie (1746-1807), Frans jurist, filosoof en politicus, gematigd constitutioneel monarchist, gevangengezet tijdens de Terreur, onder Thermidor secretaris van de Raad van Ouden, vluchtte na de coup van Fructidor, onder Napoleon lid van de Raad van State, schreef mee aan de *Code civil*, was in 1804-1805 minister van Eredienst, 357, 369,
Pouget de Saint-André, Henri, Frans historicus, schreef de Franse Revolutie en de Derde Republiek toe aan een complot van Joden en vrijmetselaars, 379
Poujade, Pierre (1920-2003), Frans voorman van een bond c.q. politieke partij van middenstanders en ambachtslieden die op populistische wijze protesteerde tegen de fiscus en tegen de verdeeldheid van de Vierde Republiek; zijn partij haalde in 1956 tijdens de parlementsverkiezingen ongeveer 12% van de stemmen, 456
Poullin, Jean-Jacques, Frans historicus, deken van de orde van advocaten in het baljuwschap van Orléans, 391
Poussin, Nicolas (1594-1654), Frans classicistisch schilder, 439
Précieux, Jacques (geb. 1722), Frans historicus, benedictijn van de congregatie van Saint-Maur, 121
Primo de Riveira, Miguel P. d. R. y Orbaneja (1870-1930), Spaans generaal en politicus, dictator van 1923 tot 1930, 455
Pronville, Bonnaire de, Frans contrarevolutionair jurist, stierf in 1802 in ballingschap in Brunswijk, 358
Proudhon, Pierre-Joseph (1809-1865), Frans anarchistisch maatschappijdenker en journalist, lid van de *Assemblée constituante* van 1848, verwierp zowel het privé-eigendom ('eigendom is diefstal') als het marxistische idee van collectivisering, wilde de staat vervangen door een federatie van vrije gemeenten en arbeiderscoöperaties, en wilde dit bereiken door een vreedzame revolutie, 293, 294, 379, 405, 437, 443, 445, 447, 458
Provence, comte de, titel van Lodewijk XVIII voorafgaand aan diens troonsbestijging, 24, 150, 395
Pufendorf, Samuel von (1632-1694), Duits jurist, historicus en filosoof, behoorde tot de natuurrechtsschool, 478
Puisaye, Joseph Geneviève comte de (1755-1827), Frans politicus, afgevaardigde van de adel in de Staten-Generaal van 1789, leider van het legertje émigrés dat in 1795 samen met Britse troepen een (mislukte) invasie pleegde op het Franse schiereiland Quibéron, 411
Pujo, Maurice (1872-1955), Frans journalist en politicus, was een linkse republikein die een rechts nationalist werd als reactie op de affaire-Dreyfus, stichtte in 1898 de *Action française*, leidde van 1908 tot 1944 de gelijknamige krant, en van 1951 tot 1955 de opvolger daarvan, het weekblad *Aspects de la France*, 446
Pujo, Pierre (1929-2007), zoon van Maurice Pujo, Frans journalist, essayist en politicus, voorzitter van de *Action française* en directeur van het tijdschrift van die beweging, stond kritisch ten opzichte van het *Front national*, riep in 2002 op om te stemmen op de socialistische presidentskandidaat Chevènement, 441

Quack, Hendrick Peter Godfried (1834-1917), Nederlands historiserend socioloog, sociaal-liberaal corporatist, schreef een geschiedenis van het socialisme, was tegelijkertijd directeur van De Nederlandsche Bank, 469
Quesnay, François (1694-1774), Frans arts en econoom, huisdokter van Lodewijk XV, grondlegger van de school der fysiocraten, 165
Quintillianus, Marcus Fabius (35-100), Romeins rhetor; zijn *De institutione oratoria* werd hèt leerboek retorica voor de leerlingen op de Latijnse scholen, 462
Qotb, Sayyid (1906-1966), Egyptisch islamitisch theoloog, lid van de Moslimbroederschap, vooraanstaand theoreticus van het moslimfundamentalisme, verdedigde de soevereiniteit Gods tegen het rechtspositivisme van de seculiere, nationalistische regimes in het postkoloniale Midden-Oosten, riep na een bezoek aan de V.S. op tot verzet tegen de nefaste invloeden van het decadente Westen en tot een terugkeer naar de 'ware' islam, die overwoekerd was geraakt door onwetendheid, 298

Rabaut de Saint-Etienne, Jean-Paul (1743-1793), Frans politicus, protestant, streed voor gelijkberechtiging van zijn geloofsgenoten, werd namens de derde stand gekozen in de Staten-Generaal van 1789, was in 1790

voorzitter van de Grondwetgevende Vergadering, was in 1793 Girondijn en voorzitter van de Conventie, werd aan het eind van dat jaar geëxecuteerd door de Jacobijnen, 311, 322, 334
Racine, Jean (1639-1699), Frans tragedieschrijver, jansenist, 441
Ramonet, Ignacio (geb. 1943), Frans journalist, was van 1990 tot 2008 hoofdredacteur van *Le Monde diplomatique*, icoon van het Franse altermondialisme, 445
Raoul, hertog van Boergondië, was de zwager van Robert de Sterke, de hertog die vóór hem de heerschappij over het Franse koninkrijk had geüsurpeerd; hij verried in 923 de Franse koning Karel IV, liet hem opsluiten, en heerste tot aan zijn dood in 930 over diens koninkrijk, 157
Raposo, José Hipólito Vaz (1855-1953), Portugees advocaat, schrijver, historicus en politicus, voornaamste theoreticus van de monarchistische beweging Integralismo Lusitano, fervent criticus van Salazar, door wie hij werd gedeporteerd naar de Azoren omdat hij weigerde de monarchisten op te laten gaan in diens éénpartijbewind, 443
Raspail, Jean (geb. 1925), Frans romanschrijver, katholiek monarchist, noemt zichzelf 'consul-generaal van het koninkrijk Araucanië en Patagonië', militeerde in de maurassiaanse beweging *Restauration nationale* en in de extreemrechtse *Parti des forces nouvelles*, 465
Raudot, Claude-Marie (1801-1879), Frans politicus en schrijver, legitimistisch parlementariër onder de Tweede en de Derde Republiek, auteur van *La France avant la Révolution* (1841), *La décadence de la France* (1850), *L'administration locale en France et en Angleterre* (1863), diende in 1851 en 1871 decentralisatieplannen in, 364, 422
Ravaillac, François (1577-1610), Frans monnik, aanhanger van de *Ligue*, vermoordde Hendrik IV, 465
Raynal, abbé Guillaume-Thomas (1713-1796), Frans geestelijke, was een veel gelezen Verlichtingsdenker, bekritiseerde de absolute monarchie, het kolonialisme en de macht van de geestelijkheid in zijn *Histoire des deux Indes* (1781), dat op de index werd geplaatst en op last van het hooggerechtshof in het openbaar werd verbrand; vluchtte toen naar de hoven van de verlichte despoten Frederik II en Catharina de Grote; bekritiseerde op hoge leeftijd de excessen van de Jacobijnen, die hem echter niet durfden te executeren, 366
Reagan, Ronald (1911-2004), Amerikaans acteur en politicus, president van de Verenigde Staten van 1981 tot 1989, Republikein, economisch liberaal, 278
Rebatet, Lucien (1903-1972), Frans schrijver, journalist en muziekcriticus, schreef eerst in de krant van de *Action française*, werd vervolgens fascist, verdedigde actief de collaboratie met nazi-Duitsland, werd in 1946 ter dood veroordeeld maar niet geëxecuteerd, publiceerde vanaf 1958 in de contrarevolutionaire krant *Rivarol*, 459
Rebelo, Pequito (1893-1983), Portugees grootgrondbezitter, financierde diverse monarchistische bewegingen en kranten, nam in 1919 deel aan de royalistische revolte van Monsanto, verzette zich tegen de dictatuur van Salazar, vocht als rechts vrijwilliger in de Spaanse Burgeroorlog; stelde toen zijn privévliegtuigen ter beschikking van Franco, later (gedurende de koloniale oorlogen van 1961-1974) ook van het Portugese leger in Angola; toen de Anjerrevolutie in 1975 zijn landgoederen nationaliseerde, kwalificeerde Rebelo dit in zijn laatste boek als een 'Sovjet-invasie', 443
Rémusat, Charles comte de (1797-1875), Frans politicus en filosoof, was een anglomaan, in politiek opzicht een *doctrinaire*, in wijsgerig opzicht een eclecticus à la Cousin; parlementariër van 1830 tot 1851 en van 1873 tot 1875; in 1840 korte tijd minister van Binnenlandse Zaken, 278, 282, 421, 422, 425
Renan, Ernest (1823-1892), Frans schrijver, filoloog, filosoof en historicus, viel in zijn jeugd van het geloof af en ging daarom geloven in de wetenschap (*L'Avenir de la Science*, 1848); veroorzaakte een schandaal door zijn *Vie de Jésus* (1863), waarin hij de Bijbel benaderde als een historisch document, hetgeen tegen het zere been was van de katholieke kerk; na de militaire nederlaag tegen Pruisen en na de Commune pleitte hij voor een intellectuele en morele hervorming van Frankrijk (*La réforme sociale et intellectuelle*, 1871), 294, 382, 412, 438, 444, 445, 447, 458, 460
Renaud, Jean (geb. 1957), Canadees schrijver en filosoof, katholiek en conservatief denker uit Québec, hoofdredacteur van de periodieken *Le Beffroi* (1986-1992) en *Egards*, schreef artikelen over een reeks contrarevolutionaire denkers, is auteur van verscheidene boeken, waaronder *La quête antimoderne* (1985), 443
Requédat, Hippolyte (1810-1839), Frans dominicaan, discipel van Buchez en Lacordaire, 436
Reubell, Jean-François (1747-1807), Frans politicus uit de Elzas, revolutionair parlementariër van 1789 tot 1799, pleitte tegen de toekenning van burgerrechten aan de Joden, was van 1795 tot 1799 lid van het *Directoire*, plande de revolutionaire veroveringen (Bataafse Republiek, België, Rijnland, Zwitserland), trok zich na de staatsgreep van Bonaparte terug uit de politiek, 378
Rhenanus, Beatus, alias Beat Bild (1485-1547), Zwitsers uitgever, schrijver en advocaat, humanist, vriend van Erasmus, schreef in 1531 een geschiedenis van Duitsland, gaf in datzelfde jaar een geschiedenis der Gothen uit, en in 1533 de werken van Tacitus, 346
Rials, Stéphane (geb. 1941), Frans rechtsfilosoof, professor aan de universiteit Panthéon-Assas, schreef aanvankelijk vooral over de Revolutie, thans met name over het constitutioneel recht, 456, 465
Riba, Enrique Prat de la (1870-1917), grondlegger van het Catalaans nationalisme, leider van de Lliga Regionalista, 443

Ribbe, Charles de (1827-1889), Frans advocaat, socioloog en historicus, trouw discipel van Le Play, gespecialiseerd in de sociale en familieverhoudingen van het pre-revolutionaire Frankrijk (in het bijzonder de Provence), tevens auteur van een pleidooi voor decentralisatie (*La nouvelle école libérale et la décentralisation*, 1859), 432
Richelieu, kardinaal Armand Jean du Plessis de (1585-1642), Frans prelaat en politicus, werd in 1622 kardinaal, was eerste minister onder Lodewijk XIII in de jaren 1624-1642, versterkte de koninklijke macht ten koste van de adel en de protestanten, liet zich in zijn politiek leiden door de *raison d'Etat*, 198
Richelieu, Armand Emmanuel du Plessis duc de (1766-1822), Frans politicus, hoveling onder Lodewijk XVI, vervulde gedurende de Revolutie diplomatieke missies voor Marie-Antoinette, sloot zich aan bij het contrarevolutionaire emigrantenlegioen van Condé, trad daarna in Russische krijgsdienst, was van 1803 tot 1814 gouverneur van Odessa, keerde in 1814 terug naar Frankrijk, waar hij eerste minister was van 1815 tot 1818 en in 1820-1821; de gematigde Richelieu was gehaat onder de ultra's, 309, 421, 467
Rivarol, Antoine 'comte' de (1753-1801), Frans schrijver en literair criticus, verwierf zich in 1784 Europese bekendheid door een lofzang op de Franse taal (*Discours sur l'universalité de la langue française*), maakte zich veel vijanden door de spot te drijven met schrijvers en politici die in de mode waren, verdedigde vanaf 1789 de monarchie tegen de revolutionaire mode, die hij ontleedde met een bijtende ironie; emigreerde in 1792, stierf in Berlijn, 311, 357, 393, 411, 418, 475
Robespierre, Maximilien de (1758-1794), Frans advocaat en politicus, werd in 1789 als afgevaardigde van de derde stand gekozen in de Staten-Generaal, Jacobijn, vestigde in 1793 een op terreur gebaseerde alleenheerschappij, waaraan op 27 juli 1794 een eind kwam door zijn executie, 24, 30, 87, 88, 315, 327, 335, 420, 436, 464
Robertson, William (1721-1793), Schots historicus en predikant, koninklijk geschiedschrijver van Schotland, 144, 342, 359
Roche, abbé (gestorven 1755), Frans geestelijke, Oratoriaan, malebranchist, bekritiseerde Locke en diens Franse volgelingen, zoals d'Argenson en d'Holbach, in zijn tweedelige *Traité de la nature de l'âme et de l'origine de ses connoissances* (1759), 452
Rodrigues, Benjamin Olinde (1794-1851), Frans wiskundige, bankier en maatschappijhervormer van Portugees-Joodse afkomst, volgeling van Saint-Simon, 430, 436
Rohrbacher, René-François (1789-1865), Frans geestelijke en kerkhistoricus, volgeling van Lamennais, van wie hij na diens veroordeling door de paus afscheid nam; was van 1827 tot 1835 verantwoordelijk voor het filosofisch en theologisch onderricht in de door Lamennais gestichte Congregatie van Sint-Petrus, 425
Romulus (771-717 voor Chr.), mythische stichter en eerste koning van Rome, 137, 138, 146, 356, 360
Ronsard, Pierre de (1524-1585), Frans dichter, prins der Renaissance-poëten, werd in de negentiende eeuw herontdekt door Sainte-Beuve, 439
Roothaan, Jan Philip (1785-1853), Nederlands geestelijke, generaal van de Jezuïetenorde van 1829 tot 1853, 434
Roquefeuil, Félix marquis de R.-Cahuzac (1833-1893), Frans edelman, lid van de Rekenkamer, sociaal-katholiek, was samen met Albert de Mun leider van het *Oeuvre des Cercles Catholiques des Ouvriers*, 405
Rostolan, Michel comte de (geb. 1946), Frans politicus, eerst voor het Centre National d'Indépendants (een klassiek rechts, anti-gaullistisch partijtje van notabelen), maar vanaf 1986 voor het *Front National*; parlementariër van 1986 tot 1988; verzorgt om de maand een programma op Radio Courtoisie; stichtte in 1970 (en leidt nog steeds) de *Cercle Renaissance*, die 'een culturele repliek moet geven op mei 1968', 352, 385
Rothe, Tancrède, hoogleraar rechtsgeleerdheid aan de Facultés Catholiques te Rijssel, contrarevolutionair denker, schreef een geschiedenis van het recht in de oudheid (1928), een verhandeling over staats- en bestuursrecht, en theorieën over het gezin en over eigendom, 426
Rougemont, Michel-Nicolas Balisson de (geb. 1781), Frans officier, toneelschrijver, romancier, dichter en politiek auteur, nam in 1799-1800 deel aan de campagne in de Vendee, bewierookte vervolgens Bonaparte, schreef na de Restauratie lofzangen over de Bourbons, 418
Rougemont, Denis de (1906-1985), Zwitsers schrijver en denker, was in de jaren 1930 personalist en non-conformist, werd na de Tweede Wereldoorlog een boegbeeld van de Europese beweging, de milieubeweging en het federalisme (vervanging van de natiestaat door regio's), 437, 446
Rousseau, Claude (geb. 1936), Frans filosoof, was van 1966 tot 2003 docent politieke en moraalfilosofie aan de Sorbonne, schrijft regelmatig in Franse integristische periodieken, werd in 2003 veroordeeld wegens aanzetten tot rassenhaat, 459, 465
Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778), Zwitsers schrijver, politiek filosoof en musicus; is, hoewel hij zijn vijf kinderen te vondeling legde, de vader van de moderne pedagogiek; 17, 20, 23, 31, 34, 37, 43, 46, 47, 49, 63, 84, 91, 98, 99, 108, 110, 113, 123, 132, 135, 137, 140, 147, 152, 166, 174, 176, 177, 179, 180, 190, 194, 207, 213, 221, 227, 278, 287, 307, 308, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 333, 334, 337, 338, 343, 344, 345, 351, 353, 354, 362, 368, 372, 375, 378, 386, 391, 392, 394, 397, 398, 399, 408, 417, 420, 436, 440, 441, 442, 446, 451, 457, 459, 465, 467, 472, 475, 477, 478-479, 480

Roux-Lavergne, Pierre Célestin (1802-1874), Frans historicus, filosoof en politicus, parlementariër in het revolutiejaar 1848, medestander van de socialist Buchez, met wie hij een veertigdelige *Histoire parlementaire de la Révolution française* (1834-1838) schreef, waarin zij probeerden aan te tonen dat de Revolutie de idealen van het Evangelie had verwezenlijkt; werd in 1855 priester en dominicaan, 293, 436

Royer-Collard, Pierre-Paul (1763-1845), Frans politicus en filosoof, jansenist, voorstander van een constitutionele monarchie en van de scheiding van kerk en staat; in 1797 lid van de Raad van Vijfhonderd, parlementariër van 1815 tot 1845, stond toen samen met Guizot aan het hoofd van de *doctrinaires*, 323, 324, 421, 422

Royou, abbé Thomas-Marie (1743-1792), Frans geestelijke, professor wijsbegeerte, journalist, redacteur van *L'année littéraire*, waarin hij Voltaire bestreed; richtte in 1790 de krant *L'Ami du Roi* op, de populairste royalistische krant gedurende de Revolutie; dook in 1792 onder, werd ziek en stierf, 332, 373

Rudbeck, Olaüs (1630-1702), Zweeds wetenschapper en schrijver, professor geneeskunde aan de universiteit van Uppsala, bewees in zijn *Atlantica sive Manheim* (1695) dat het mythische Atlantis van Plato zich in Noorwegen en Zweden bevond, 372

Rulhière, Claude Carloman de (1735-1791), Frans dichter en historicus, was diplomaat in Rusland, waar hij de intriges meemaakte waardoor tsarin Catharina de Grote de macht kon grijpen; schreef daar een compromitterend boek over; werd in 1773 secretaris van de graaf van Provence, 391

Rupert, Louis, Frans conservatief, legitimistisch en ultramontaans publicist, auteur van *Politique d'un philosophe chrétien* (1842), *Lettres sur l'aristocratie et la propriété* (1851), *Réhabilitation de la femme selon les idées chrétiennes* (1851), *La mère de Dieu, mère des hommes* (1854, samen met Ventura), *L'Eglise et la synagogue* (1854), *La Liberté moderne, jugée par l'Eglise* (1862), *L'ordre légitime dans la transmission et l'exercice du pouvoir* (1868), *Une question politique soumise au Concile: en quoi consiste la légitimité politique?* (1869), 378

Sabatier de Castres, abbé Antoine (1742-1817), Frans letterkundige en journalist, steunde eerst de Verlichters en later de verdedigers van de religie, publiceerde in 1804 het vierdelige *Le véritable esprit de J.-J. Rousseau*, waarin hij aan de hand van allerlei citaten Rousseau opvoert als een voorvechter van de monarchie en het katholicisme; emigreerde in 1789, keerde in 1815 naar Frankrijk terug, en kreeg toen als beloning een pensioen van de koning, 407

Saillard, abbé, Frans geestelijke, apostolisch missionaris, leidde de *Semaine religieuse* in Grenoble, 423

Sainte-Beuve, Charles-Augustin (1804-1869), Frans literair criticus, schrijver en politicus (senator van 1865 tot 1869), bevriend met Victor Hugo, met wiens vrouw hij een liaison had; hanteerde in zijn kritieken een methode die gebaseerd was op het idee dat de geschriften van een auteur zijn leven en denkbeelden weerspiegelen; 287, 294, 297, 308, 416, 432, 439, 446, 447

Saint-Gervais, Antoine de (1776-1836), Frans politicus, historicus, volkenkundige en bioloog, émigré tijdens de Revolutie, auteur van het contrarevolutionaire pamflet *Les petits artisans devenus hommes célèbres*, van een *Histoire des émigrés français* en van stichtelijke en legitimistische jeugdliteratuur, 358

Saint-Just, Louis Antoine Léon de (1767-1794), Frans politicus, Jacobijn, bijgenaamd 'de aartsengel van de Terreur', vergeleek zichzelf graag met Brutus, werd in 1792 verkozen in de Conventie, trad in 1793 toe tot het Comité du Salut Public en was daar de trouwe handlanger van Robespierre, werd in 1794 geguillotineerd, 307, 420

Saint-Lambert, Jean-François de (1716-1803), Frans filosoof behorend tot de school der *idéologues*, schreef onder meer het werk *Principes des mœurs chez toutes les nations ou Catéchisme universel* (1798), waarin hij betoogde dat de deugden en ondeugden slechts de conventies van bepaalde volkeren zijn, 374

Saint-Palaye, Jean-Baptiste chevalier de la Curne de (1697-1781), Frans literatuurhistoricus, auteur van een *Histoire littéraire des troubadours* (in 1774 gepubliceerd door zijn discipel abbé Millot), 357

Saint-Pierre, abbé Bernardin de (1737-1814), Frans denker die veel gemeen had met Rousseau, zoals een pre-romantische melancholie, republikeinse ideeën, een afkeer van de beschaving en een voorliefde voor de natuur; tegenwoordig vooral bekend om de exotische roman *Paul et Virginie*, die het vierde deel vormt van zijn *Etudes de la Nature* (1784), waarin hij de volmaaktheid van de natuur wilde aantonen, de Voorzienigheid verdedigde, en het rationalisme van de moderne natuurwetenschap verwierp: wij kennen niet door de rede doch door het gevoel, dat ons het bestaan van God en de onsterfelijkheid van de ziel openbaart; om zijn antirationalisme werd Saint-Pierre, net zoals Rousseau en Buffon, die hij opvolgde als directeur van de *Jardin des Plantes*, gerecupereerd door apologeten van het conservatisme en het katholicisme, 308, 360, 380, 478

Saint-Simon, Louis de Rouvroy duc de (1675-1755), Frans hoveling en politiek auteur, bekend om zijn *Mémoires*, die een levendig relaas geven van de mores van de koninklijke hofhouding in Versailles, en die pas werden uitgegeven in 1829: aan de vooravond van de Julirevolutie werden ze herontdekt door de liberalen, die in de aristocratisch liberaal van het ancien régime één van hun ideologische voorouders meenden te kunnen bespeuren. Saint-Simon verwoordde zijn aristocratische denkbeelden in: *Lettre anonyme au roi* (1712); *Mémoire*

sur les formalités de la Renonciation du roi d'Espagne à la succession de la couronne de France (1712); *Parallèle des trois premiers rois Bourbons* (1746); 120, 149, 335, 354, 362, 370, 385, 430
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy comte de (1760-1825), Frans econoom en filosoof, werd opgevoed met Verlichtingsdenkbeelden, streed samen met Lafayette in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog, verrijkte zich tijdens de Revolutie door speculatie, ging daarna de wetenschap als een nieuwe religie beschouwen, en de industrie als de drijvende kracht van de vooruitgang der mensheid; rond zijn persoon ontstond een secte (het saint-simonisme) die veel socialisten zou beïnvloeden; 286, 287, 292, 293, 294, 349, 405, 430, 431, 442, 447
Salaville, Jean-Baptiste (1755-1832), Frans journalist, ghostwriter van Mirabeau, redacteur van de revolutionaire krant *Annales patriotiques et littéraires*, 324
Salazar, Antonio de Oliveira (1889-1970), Portugees econoom en politicus, nationaal-katholiek dictator van 1932 tot 1968, vestigde vanaf 1933 een corporatisme dat was gebaseerd op de pauselijke encyclieken; 192, 412, 442, 443, 455, 466
Salinis, Louis Antoine de (1798-1867), Frans geestelijke, liberaal-katholiek, bisschop van Amiens van 1849 tot 1854, werd daarna aartsbisschop van Auch, 435
Sanctorius Paduensis (1561-1636), Italiaans medicus, uitvinder van de klinische thermometer en van het waterbed, 407
Sanders, Alain (geb. 1947), Frans journalist, medewerker van de traditionalistische krant *Présent*, verzorgt twee programma's op Radio Courtoisie, 459
Sangnier, Marc (1873-1950), Frans politicus en journalist, leider van de christen-democratische beweging *Sillon*, die zwaar werd bekritiseerd door de *Action française* en in 1910 werd veroordeeld door paus Pius X; was van 1918 tot 1929 en in 1950 parlementariër, 429
Santa Rosa de Lima, Frei Mariano de, Braziliaans geestelijke, 418
Sardá i Salvany, Felix (1844-1916), Spaans geestelijke en journalist, was meer dan veertig jaar redacteur van het (inderdaad zeer populaire) katholieke weekblad *Revista popular*, en uitgever van de reeks *Propaganda catolica*; zijn hoofdwerk 'Het liberalisme is een zonde' werd in Spanje meer dan twintig maal uitgegeven, 427
Sardinha, António (1888-1925), Portugees dichter, essayist en politicus, was als student republikein, werd later de meest fervente pleitbezorger van het royalistische *Integralismo lusitano*, 442
Sarkozy, Nicolas (geb. 1955), Frans politicus, werd in 1989 parlementariër voor de gaullistische RPR, in 1993 minister van Begroting, minister van Binnenlandse Zaken van 2002 tot 2007, sindsdien president van Frankrijk, 460
Sartre, Jean-Paul (1905-1980), Frans schrijver en filosoof, existentalist, geëngageerd (extreem-)links intellectueel, 447
Savigny, Friedrich Carl von (1779-1861), Duits rechtsgeleerde, grondlegger van de *historische Rechtsschule*, 349
Savornin Lohman, jonkheer Alexander Frederik de (1837-1924), Nederlands politicus, discipel van Groen van Prinsterer, leidde vanaf 1879 de antirevolutionaire Tweede Kamerfractie, die bestond uit aristocraten die weinig partijdiscipline duldden en conservatiever waren dan Abraham Kuyper; daarom richtten zij een eigen fractie op, de Vrij-Antirevolutionaire Groep, die in 1908 de naam aannam van Christen-Historische Unie, 430
Schaepman, Herman (1844-1903), Nederlands priester, politicus en dichter, sociaal-katholiek, werd in 1880 verkozen tot lid van de Tweede Kamer, waarin hij de katholieke fractie leidde; droeg sterk bij aan de totstandkoming van de eerste confessionele regeringen en aan de politieke emancipatie van de Nederlandse katholieken, 284, 285, 430, 469
Schama, Simon (geb. 1945), Brits historicus en kunsthistoricus, schreef onder meer een boek over de Nederlandse prelude op de Franse Revolutie (*Patriots and Liberators*, 1977) en een boek over de Franse Revolutie zelf (*Citizens*, 1989), waarin hij betoogt dat terreur van meet af aan inherent was aan de omwenteling, 474
Schlegel, Friedrich von (1772-1829), Duits filosoof, schrijver en literatuurcriticus, legde in de jaren 1797-1799 de basis voor de beweging der Romantiek (hij was degene die deze term uitvond), bewonderde eerst de Franse Revolutie, maar wendde zich in 1799 tot de middeleeuwen, het Heilige Roomse Rijk en het katholicisme, ging toen een organische staatsopvatting prediken, en werd uiteindelijk zelfs een mysticus, 277, 429, 476
Schmitt, Carl (1888-1985), Duits politiek filosoof en rechtsgeleerde, antiliberaal katholiek die op de politieke crisis van de republiek van Weimar reageerde met een voorkeur voor een presidentiële dictatuur, die hij van 1933 tot 1936 belichaamd zag in het nationaal-socialisme, 296, 297, 444, 445
Schramm, Edmund (1902-1975), Duits hispanist, professor aan de universiteit van Greifswald en daarna aan die van Mainz, biograaf van Donoso Cortés, 444
Schuon, Frithjof (1907-1998), Duits-Zwitsers esoterisch traditionalist, discipel van Guénon, exponent van de Philosophia Perennis, 298
Séguier, Antoine-Louis (1726-1792), Frans hoogrechter, advocaat-generaal bij het *parlement* van Parijs, tegenstander van de Verlichters, emigreerde in 1790 en stierf in ballingschap in Doornik, 454

Seillière, Ernest (1866-1955), Frans filosoof, auteur van werken over de Romantiek, Nietzsche, Zola, Freud, de Gobineau, Montaigne, Emile Faguet, Carlyle en het nationaal-socialisme, 297, 307, 446
Sénac de Meilhan, Gabriel (1736-1803), Frans schrijver en bestuurder, was gedurende het ancien régime intendant van verschillende koloniën en Franse provincies, emigreerde in 1790 en startte toen een odyssee door Europa, schreef o.a. een *Défense de Louis XVI* en (in 1797) de roman *L'Emigré*, die het leven en de denkwereld schetst van de contrarevolutionaire émigrés; 390, 461, 476
Seneca, Lucius Annaeus (4 v. Chr. – 65 na Chr.), Romeins filosoof, tragedieschrijver en politicus, 374
Serre, Pierre François Hercule comte de (1776-1824), Frans jurist en politicus, diende tijdens de Revolutie in het contrarevolutionaire legioen van Condé, studeerde onder het Empire rechten, werd in 1811 voorzitter van het gerechtshof in Hamburg, gedurende het Restauratietijdperk voorzitter van het Lagerhuis, van 1820 tot 1822 minister van Justitie, vervolgens ambassadeur te Napels; hoewel hij één der voornaamste *doctrinaires* was, werd hij schoonzoon van Bonald, 378
Sertillanges, Antonin-Dalmace (1863-1948), Frans geestelijke (dominicaan), thomist, was vanaf 1910 professor moraalfilosofie aan het Institut Catholique te Parijs, 282, 447
Severen, Joris van (1894-1940), Belgisch politicus, werd in 1921 volksvertegenwoordiger voor de Frontpartij en één van de ideologen van het Vlaams nationalisme, richtte in 1931 Verdinaso op, een solidaristische beweging gebaseerd op de Groot-Nederlandse gedachte, werd in 1940 doodgeschoten in het Franse Abbeville, 442
Shariati, Ali (1933-1977), Iraans socioloog en islamitisch denker, creëerde een sji'itische variant van de Bevrijdingstheologie door de Koran te gaan lezen door de bril van Marx en de derdewereldbeweging, legde daarmee ten dele de basis voor de ideologie van de Iraanse revolutie van 1979, werd in 1977 te Londen geliquideerd door de geheime politie van de Sjah, 298, 447
Sieyès, Emmanuel (1748-1838), vicaris van het bisdom Chartres, werd in 1788 als afgevaardigde van de derde stand in de Staten-Generaal gekozen; droeg in de winter van 1788-1789 door een drietal brochures (waaronder *Qu'est-ce que le tiers état?*) op beslissende wijze bij aan de totstandkoming van de nieuwe revolutionaire ideologie; was lid van alle revolutionaire volksvertegenwoordigingen en organiseerde samen met Bonaparte de staatsgreep van de achttiende Brumaire, waarna hij Tweede Consul werd, 27, 55, 133, 134, 146, 311, 312, 316, 337, 341, 354, 376, 403, 467
Simon, Jules (1814-1896), Frans politicus en filosoof, opvolger van Cousin aan de Sorbonne, onder het Second Empire voorman van de meest rechtse, liberale stroming in het Franse republikanisme, werd onder de Derde Republiek minister van Onderwijs (1870-1873) en in de jaren 1876-1877 premier, 422
Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de (1773-1842), Zwitsers historicus en econoom, behoorde tot de kring van Madame de Staël, was een discipel én criticus van Adam Smith, Ricardo en Jean-Baptiste Say, 468
Skinner, Quentin (geb. 1940), Brits ideeënhistoricus verbonden aan de universiteit van Cambridge, specialist op het gebied van het vroeg-moderne republikanisme en de contextuele interpretatie van politiek-filosofische werken, 11, 305
Smith, Adam (1723-1790), Schots moraalfilosoof en econoom, geldt als inspirator van de klassieke economen en als grondlegger van het economisch liberalisme (nachtwakersstaat, vrijhandel, onzichtbare hand), 312, 363, 379, 405, 422
Smits, Josse Antoin alias Judocus of Jodocus (1813-1872), Brabants priester, richtte in 1845 te Den Bosch het katholieke dagblad *De Tijd* op, dat zich ten doel stelde de emancipatie van de katholieken te bevorderen (en dat in 1974 een weekblad werd, dat in 1990 met de HP fuseerde tot HP De Tijd), 424
Soleil, Arsène, Belgisch dichter, 297
Sollers, Philippe (geb. 1936), Frans schrijver en media-intellectueel, 459
Solon (640-560 voor Chr.), Atheens dichter en staatsman, behoorde tot de Zeven Wijzen, geldt (dankzij Aristoteles) als een legendarisch wetgever, 146, 360, 421
Sorel, Georges Eugène (1847-1922), Frans filosoof en socioloog, gaf aan het marxisme een originele, anti-deterministische en anti-etatistische interpretatie door een leidende rol toe te kennen aan het revolutionair handelen van vakbonden, aan mobiliserende mythes (zoals die van de algemene staking) en aan de heilzame werking van geweld, 294, 433, 443, 444, 445, 456, 458
Souza, Braz Florentino Henriques de (1825-1870), Braziliaans rechtsgeleerde en politicus, professor civielrecht aan de universiteit van Recife, importeerde in Brazilië de ideeën van Benjamin Constant, Lanjuinais en Clermont-Tonnerre; in 1869-1870 gouverneur van de provincie Maranhão, 418
Souza, José Soriano de (1833-1895), Braziliaans medicus, politicus en filosoof, thomist opgeleid te Leuven, professor aan de universiteit van Recife, 418
Spaemann, Robert (geb. 1927), Duits priester en filosoof, conservatief ethicus, adviseur van Benedictus XVI, 415, 430, 434, 444
Spengler, Oswald (1880-1936), Duits filosoof, criticus van de republiek van Weimar, stelde in zijn *Untergang des Abendlandes* (1918) de levenskrachtige Pruisische *Kultur*, die volgens hem gekenmerkt werd door Plicht, Orde en Legitimiteit, tegenover de decadente Westerse 'beschaving', die in het teken stond van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, 458, 463

Spinoza, Benedictus of Baruch (1632-1677), Nederlands filosoof van Portugees-Joodse herkomst, onderging de invloed van Joodse filosofen, Descartes en de libertijnse Rijnsburger Collegianten, legde met zijn pantheïsme en zijn politieke vrijheidstheorie de basis voor de radicale Verlichting, 337, 406, 452, 468, 481
Staël, Louis-Auguste baron de S.-Holstein (1790-1827), Frans politicus, zoon van Madame de Staël, wier werken hij liet uitgeven; steunde de gematigde regering van Lodewijk XVIII, ageerde tegen de slavernij, 354
Staël, Madame de (Anne-Louise Germaine Necker baronne de S.-Holstein, 1766-1818), Frans schrijfster en politiek filosofe, dochter van Necker, hield in de nadagen van het ancien régime een salon die werd gefrequenteerd door de intellectuele *beau monde*; wegens haar liberale ideeën emigreerde zij in 1793, en werd zij van 1803 tot 1814 verbannen door Napoleon; haar amoureuze perikelen (zij had een stormachtige relatie met Benjamin Constant) inspireerden haar tot enkele romans; 133, 141, 144, 145, 146, 147, 274, 358, 359, 360, 361, 373, 385, 392, 415, 418, 4197, 445
Stahl, Georg Ernst (1660-1734), Duits chemicus en arts, professor te Halle, lijfarts van de Pruisische koning Frederik Willem I, leerde dat er in de ziel een levenskracht zetelt die het fysieke lichaam reguleert, en dat ziekte een aandoening van die levenskracht is, 315
Stirbois, Jean-Pierre (1945-1988), Frans politicus, solidarist, organiseerde het *Front National* in de beginjaren van die partij, werd in 1984 Europarlementariër en in 1986 lid van het Franse parlement, 460
Suarez, Francisco (1548-1617), Spaans Jezuïet, filosoof en theoloog, scholasticus, 411, 445
Sue, Eugène (1804-1857), Frans schrijver (vooral bekend om zijn romanfeuilletons) en politicus (republikeins en socialistisch parlementariër van 1848 tot 1851, toen de staatsgreep van Louis-Napoléon Bonaparte hem noodzaakte om uit te wijken naar Savoie), 357, 381, 439

Tacitus, Cornelius (55-120), Romeins geschiedschrijver, vooral bekend om zijn Historiën en Annalen, waarin hij de geschiedenis verhaalde van de Romeinse keizertijd, en, onder het ancien régime, om een klein boekje over de Germanen; was één van Bonalds favoriete auteurs, 8, 53, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 136, 137, 138, 139, 152, 156, 168, 344, 346, 349, 350, 354, 357, 392, 419, 442, 462, 477, 478, 480
Taine, Hippolyte (1828-1893), Frans filosoof en historicus, schetste in zijn hoofdwerk *Les origines de la France contemporaine* (onder invloed van de nederlaag van 1870 en de Commune van 1871) een zwart beeld van de revolutie der Jacobijnen, wier overdreven rationalisme hij contrasteerde met de geleidelijke, historische groei der instituties, 294, 295, 382, 390, 412, 437, 438, 440, 442, 443, 444, 447, 456, 458, 460
Taittinger, Charles Pierre (1887-1965), Frans Champagne-koning en politicus, stichtte in 1924 de nationalistische *Jeunesses patriotes*, was van 1919 tot 1940 parlementariër voor diverse rechtse partijen, 383
Talbert, François-Xavier abbé T. de Nancray (1728-1803), kanunnik in Besançon, overste van een abdij in Rouen, vicaris-generaal van het diocees van Lescars, genoot een grote bekendheid als prediker, week in 1791 uit naar Italië, overleed in het Poolse Lemberg, 394
Talleyrand, Charles-Maurice de T.-Périgord (1754-1838), Frans diplomaat en politicus, werd door zijn adellijke familie gedwongen een kerkelijke loopbaan te aanvaarden, en dus in 1775 tot priester gewijd; ondanks zijn voorliefde voor gokspelen, luxe en maîtresses werd hij zelfs (in 1788) bisschop van Autun; het jaar daarna verkozen als afgevaardigde van de geestelijkheid in de Staten-Generaal, waar hij partij koos voor de Revolutie; week in 1792 uit naar Engeland, in 1794 naar Amerika, keerde in 1796 terug naar Frankrijk, liet zich een jaar later door het Directoire benoemen tot minister van Buitenlandse Zaken, bleef dat onder Napoleon, componeerde in 1814 de restauratie van de Bourbons, reorganiseerde op het Congres van Wenen de kaart van Europa, orkestreerde vervolgens de Tweede Restauratie, raakte daarna in diskrediet (niemand vertrouwde hem, want hij had iedereen verraden), maar werd weer minister van Buitenlandse Zaken in de jaren 1830-1834 onder de Julimonarchie, 309, 411
Talma, Aritius Sybrandus (1864-1919), Nederlands predikant, politicus voor de Antirevolutionaire Partij, medeoprichter van het CNV, was van 1908 tot 1913 minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, 469
Tauxier, Octave (1880-1910), volgeling van Le Play, journalist van de *Action française*, schreef in 1900 het antisemitische schotschrift *De l'inaptitude des français à concevoir la question juive*, 438, 441
Tejada, Francisco Elías de T. y Spínola (1919-1978), Spaans filosoof, professor natuurrecht en politieke filosofie aan vier Spaanse universiteiten, thomist, carlist, 452
Tejado, Gabino T. y Rodriguez (1819-1891), Spaans schrijver, was aanvankelijk een liberaal journalist, werd later een traditionalistisch en neokatholiek volgeling van Donoso Cortés, 417
Terrasson, Jean (1670-1750), Frans geestelijke, classicus en letterkundige, adept van Descartes en Newton, populariseerde door zijn roman *Séthos* de mythe van het oude Egypte, 405
Terre Vermeille, Jean de, Frans jurist uit de vijftiende eeuw, uitvinder van de *théorie statutaire*, 361
Thatcher, Margaret (geb. 1925), Brits politica, van 1975 tot 1990 leidster van de Conservatieve Partij, van 1979 tot 1990 premier van het Verenigd Koninkrijk, 412
Thibon, Gustave (1903-2001), Frans antimodernist, bijgenaamd de 'philosophe-paysan', wordt wel beschouwd als de huisideoloog van het regime van Vichy, verwoordde zijn katholieke en monarchistische denkbeelden in een vijftiental boeken en in kranten als *L'homme nouveau* en *Itinéraires*, 297, 447

Thierry, Augustin (1795-1856), Frans journalist en historicus, was van 1814 tot 1817 secretaris van Saint-Simon, herschreef de Franse geschiedenis vanuit het liberale perspectief van de eeuwenlange opkomst der bougeoisie, die hij bekroond zag door de Julimonarchie, 134, 355

Thiers, Louis Adolph (1797-1877), Frans politicus, historicus en journalist; publiceerde liberaal geïnspireerde geschiedenissen van de Franse Revolutie en van het Consulaat en het Empire; was één van de voornaamste leiders van de orleanisten (van 1832 tot 1836 minister van Buitenlandse Zaken en vervolgens korte tijd premier); legde, door zijn steun voor de revolutie van 1848, mede de basis voor de Tweede Republiek; leidde van 1863 tot 1870 de liberale oppositie tegen het Second Empire; liet als president van de Derde Republiek (1871-1873) de Commune bloedig neerslaan, 386, 412, 418, 419, 428, 460

Thomas van Aquino (1225-1274), Italiaans theoloog en filosoof, dominicaan, trachtte in zijn filosofie de wijsbegeerte van Aristoteles te verzoenen met de christelijke traditie; het thomisme, de posthume systematisering van zijn werk, werd de kerkelijke orthodoxie, totdat het (in Frankrijk althans) in de achttiende eeuw werd overvleugeld door het cartesianisme; in de negentiende eeuw ontwikkelde zich een neo-thomisme, onder invloed waarvan Thomas' gedachtegoed in 1879 werd verheven tot officiële leer van de katholieke kerk, 36, 311, 316, 418, 426, 439, 465, 469

Thomassin, Louis de (1619-1695), Frans theoloog, Oratoriaan, bewandelde in zijn geschriften een middenweg tussen jansenisme en ultramontanisme, tussen paus en concilie, 452

Thompson, M.A., Nederlands priester en journalist, anti-modernistische 'bloedhond' (volgens de historicus L.J. Rogier), van 1898 tot 1912 hoofdredacteur van de ultra-katholieke krant *De Maasbode* (tot aan de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste katholieke krant van Nederland), daarna van het tijdschrift *Rome*; zijn vader J.W. Thompson (1839-1924) had behalve de *Maasbode* ook het weekblad *De Katholieke Illustratie* opgericht, 424

Thouret, Jacques-Guillaume (1746-1794), Frans politicus, Girondijn, was in de jaren 1789-1791 gedurende drie korte perioden voorzitter van de *Assemblée constituante*, waarin hij aandrong op nationalisering van de bezittingen der geestelijkheid, op afschaffing van de kloosterorden, afwijzing van het tweekamerstelsel en indeling van het Franse grondgebied in departementen; in 1794 geguillotineerd, 349

Tinbergen, Jan (1903-1994), Nederlands macroeconoom, sociaal-democratisch voorvechter van de verzorgingsstaat, won in 1969 de Nobelprijs voor economie, 469

Tits, Arnold (1807-1851), Belgisch geestelijke en theoloog, was in Rolduc een collega van Ubaghs, met wie hij de redactie leidde van de *Revue catholique*; werd vervolgens hoogleraar aan de universiteit van Leuven en schreef een *Theologia generalis* (1848-1850), 425

Tocnaye, Jacques-Louis de la (1767-1823), Bretons edelman, was tijdens de Franse Revolutie Chateaubriands makker in ballingschap, maakte vervolgens een voetreis door Scandinavië, waarvan hij een verslag publiceerde, 390

Tocqueville, Alexis Henri Charles Clérel vicomte de (1805-1859), Frans politicus, historicus en politiek denker; liberaal parlementariër van 1839 tot 1851, was in 1849 enkele maanden minister van Buitenlandse Zaken; bestudeerde door een analyse van de Amerikaanse democratie (*De la démocratie en Amérique*, 1835/1840) de kenmerken, dynamiek én risico's van de democratie in het algemeen; trok zich na de staatsgreep van Louis Bonaparte terug uit de politiek, en schreef toen een geschiedkundig werk (*L'ancien régime et la Révolution*, 1856) waarin hij de continuïteit blootlegde tussen het ancien régime en de Franse Revolutie, 240, 272, 279, 280, 283, 303, 337, 356, 364, 384, 386, 392, 403, 413, 418, 420, 421, 422, 433, 438, 445, 449, 451, 467, 469, 474, 475

Toda, Michel, Frans ideeënhistoricus, auteur van een proefschrift over Henri Massis en van verschillende werken over Bonald, was militant van de *Action française* en redacteur van de krant *Minute*, werd in 1990 veroordeeld wegens antisemitisme, stelde zich in 1995 namens het *Front National* kandidaat voor de Parijse gemeenteraadsverkiezingen, 267, 333, 340, 353, 409, 428, 432, 433, 436, 461, 471

Todorov, Tzvetan (geb. 1939), Bulgaars-Frans taalwetenschapper, tegenwoordig ideeënhistoricus en filosoof, expert op het gebied van de Europese humanistische traditie en de Verlichting, 297, 446

Toergenjev, Ivan (1818-1883), Russisch schrijver en dichter, 417

Tolstoj, graaf Leon (1828-1910), Russisch schrijver, 417

Toussenel, Alphonse (1803-1885), Frans schrijver en journalist, utopisch socialist, richtte in 1837 samen met Veuillot de krant *La Paix* op, sloot zich in 1839 aan bij de *Phalange* van Fouriers discipel Considérant, schreef diverse biologische werken, waarin hij zijn politieke denkbeelden uitdroeg, 293, 379, 437

Trajanus, Marcus Ulpius (53-117), Romeins keizer van 98 tot 117; onder zijn bewind bereikte het Romeinse Rijk zijn grootste omvang, 138

Treub, Marie Willem Frederik (1858-1931), Nederlands politicus, sociaal-liberaal parlementariër van 1904 tot 1913, minister van Landbouw in 1913-1914, minister van Financiën in 1914-1916 en in 1917-1918, 469

Troelstra, Pieter-Jelle (1860-1930), Nederlands politicus, van 1897 tot 1925 leider van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, 469

Tullius, Servius (578-534 voor Chr.), legendarische zesde koning van het oude Rome, 477

Turgot, Anne Robert Jacques T. baron de l'Aulne (1727-1781), Frans politicus en econoom, was van 1774 tot 1776 *controleur-général des finances* (eerste minister) en trachtte toen tevergeefs een aantal hervormingen door te voeren die waren geïnspireerd door het economisch liberalisme van de fysiocraten, 151, 165-167, 311, 362, 363, 365, 366, 460

Ubaghs, Gerard Casimir (1800-1875), Nederlands priester, theoloog en filosoof, docent aan het kleinseminarie van Rolduc, werd in 1830 hoogleraar in Leuven en in 1846 hoofdredacteur van de *Revue catholique*, waarin hij zijn traditionalistische filosofie – het ontologisme – verkondigde, die in 1866 werd veroordeeld door de congregatie van de Index, 282, 425

Valdecasas, Alfonso García (1904-1993), Spaans politicus en jurist, professor in de rechtsgeleerdheid, discipel van Ortega y Gasset, stichtte in 1933 de nationalistische en fascistoïde beweging *Falange Espagnola*, 443

Valla, Joseph (1720-1790), Frans theoloog en Oratoriaan, professor theologie in Soissons en vervolgens te Lyon, waar hij in 1781 een seminariehandboek schreef (*Institutiones philosophicae*) dat tot 1842 gebruikt werd ten behoeve van het filosofisch onderricht aan de Franse seminaries, 408

Vallat, Xavier Joseph (1891-1971), Frans politicus, rechts parlementariër van 1919 tot 1924 en van 1928 tot 1940; vanaf 1936 evolueerde bij hem het katholiek antijudaïsme tot een raciaal getint beroepsantisemitisme; hij werd in 1941 door de regering van Vichy benoemd tot commissaris-generaal voor Joodse aangelegenheden; in 1947 veroordeeld tot tien jaar gevangenschap wegens collaboratie, 379

Valois, Georges (1878-1945), Frans politicus, was aanvankelijk een revolutionair-syndicalist, trad vervolgens toe tot de *Action française*, stichtte in 1925 de fascistische beweging *Le Faisceau*, keerde in de jaren dertig terug naar het linkse kamp, ging tijdens de Tweede Wereldoorlog in het verzet, overleed in Bergen-Belsen, 383

Valois, Henri de, naam van de Franse koning Hendrik III voor diens troonsbestijging, werd opgevoed door de humanisten Amyot en Carnavalet, 347

Vaquié, Jean (1911-1992), Frans royalist en katholiek integrist, stichter van de voornamelijk tegen de gnosis en de vrijmetselarij agerende *Société Barruel*, 379

Varaut, Jean-Marc (1933-2005), Frans advocaat, royalist en militant katholiek, was lid van diverse klassiek-rechtse partijen, schreef vijftien boeken, waarvan enkele over de Franse Revolutie, 459

Vargas, Getúlio (1882-1954), Brazilaans politicus, dictator van 1930 tot 1945, president van 1951 tot 1954, nationalist en populist, 455

Veblen, Thorstein (1857-1929), Amerikaans econoom en socioloog, 404

Vélez, Rafael de (1777-1850), Spaans geestelijke, Franciscaan, werd in 1817 bisschop van Ceuta en in 1824 aartsbisschop van Compostela, schreef 76 (merendeels apologetische) werken, 424

Ventura di Raulica, Gioacchino (1792-1861), Italiaans geestelijke, filosoof, journalist en politicus, trad in 1808 toe tot de Jezuïetenorde, in 1817 tot de Theatijnen, en was van 1830 tot 1833 leider van die congregatie; predikte in Rome, waar hij pleitte voor de oprichting van een Italiaanse statenbond onder soezereiniteit van de paus; leefde vanaf 1851 in Parijs, waar hij eveneens een befaamd prediker werd; schreef talloze apologetische en filosofische werken, 282, 414, 418, 425, 426, 427

Veraart, Johannes Antonius (1886-1955), Nederlands econoom, vakbondsman en politicus, hoogleraar handelsrecht aan de hogeschool van Delft, katholiek propagandist van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, was van 1925 tot 1929 kamerlid voor de RKSP, richtte in 1932 een links-katholieke splinterpartij op, 469

Vergilius, Publius V. Maro (70-19 voor Chr.), Romeins episch dichter, 282, 414, 418, 425, 426, 427

Verhaegen, Arthur Théodore (1847-1917), Belgisch architect en politicus, parlementariër van 1900 tot 1917, actief in de sociaal-katholieke en arbeidersbeweging, evolueerde van ultramontaan tot christen-democraat, 405, 428, 471

Vertot, René Aubert abbé de (1655-1735), Frans geestelijke (Premonstratenzer) en historicus, schreef boeken over de revoluties in Portugal, Zweden en de Romeinse republiek, bestreed de onafhankelijkheidsneigingen van de provincie Bretagne, 208, 311

Vespasianus, Titus Flavius (9-79), Romeins keizer van 69 tot 79, 138

Veuillot, Louis (1813-1883), Frans journalist en schrijver, berucht om zijn scherpe pen, hoofdredacteur van *L'Univers*, dat van 1843 tot 1883 de voornaamste katholieke krant van Frankrijk was, auteur van vele artikelen en enkele boeken, waaronder *Les libres penseurs* en *Les dialogues socialistes*, waarvan ook Nederlandse vertalingen verschenen, 280, 385, 422, 424

Victor Hugo (1802-1885), Frans schrijver, dichter en politicus; boegbeeld van de Franse Romantiek; aanvankelijk royalist, werd in 1848 een conservatief parlementariër, in 1849 een democraat, veroordeelde in 1851 in heftige bewoordingen de staatsgreep van Louis Bonaparte, waardoor hij moest emigreren naar de Kanaaleilanden; zijn begrafenis in Parijs (hij werd bijgezet in het Pantheon) trok drie miljoen toeschouwers, 267, 310, 411, 421

Viet, abbé, Frans geestelijke, prior van de abdij van Saint-Ouen, criticus van Buffon, anti-Verlichter, 374

Vigny, Alfred de (1797-1863), Frans romantisch schrijver en dichter, 382

Viguerie, Jean de, Frans historicus, professor moderne geschiedenis aan de universiteit van Lille, beschouwt de achttiende eeuw, de Verlichting en de Franse Revolutie vanuit contrarevolutionair (maar anti-maurrassiaans) perspectief, 460
Villèle, Joseph comte de (1773-1854), Frans politicus, leidend ultraroyalistisch parlementariër van 1815 tot 1821, premier van 1822 tot 1827, 28, 309, 310, 421
Villers, Charles de (1765-1815), Frans schrijver en historicus, emigreerde tijdens de Franse Revolutie naar Duitsland en kwam daar onder bekoring van de filosofie van Kant; liberaal, correspondeerde met Benjamin Constant en Madame de Staël, 324, 357
Villiers, Philippe Le Jolis vicomte de V. de Saintignon (geb. 1949), Frans politicus; was in 1986-1987 staatssecretaris en van 1987 tot 1994 parlementariër voor de christen-democratische UDF, stichtte in 2004 een eigen, conservatieve partij, de *Mouvement pour la France*, die voornamelijk campagne voert tegen de 'Europese superstaat' en tegen de 'islamisering van Frankrijk'; in 1994-1997, 1999 en sinds 2004 lid van het Europarlement, waar men hem overigens vrijwel nooit aantreft; voerde in 2005 campagne tegen de Europese grondwet, gebruikte toen de schrikbeelden van de 'Poolse loodgieter' en de 'Bolkestein-Frankenstein-richtlijn', 377, 437, 456, 460
Vitrolles, Eugène-François-Auguste d'Arnauld baron de (1774-1854), Frans politicus, emigreerde in 1791, diende in het contrarevolutionaire legioen van Condé, keerde in 1799 naar Frankrijk terug, bereidde zowel de Restauratie van 1814 voor als die van 1815, werd in 1815 en 1824 verkozen als ultraroyalistisch parlementariër, 266, 324
Vogelsang, Karl Freiherr von (1818-1890), Duits journalist, protestant, bekeerde zich tot het katholicisme en vestigde zich toen in Wenen, waar hij tot de stichters behoorde van de Oostenrijkse christen-democratische *Christlich-Soziale Partei*, en in 1878 hoofdredacteur werd van de conservatieve krant *Das Vaterland*; sociaal-katholiek theoreticus, actief in de *Union de Fribourg*; berucht om zijn antisemitisme, 438
Vogüé, Louis Antoine Melchior marquis de (1868-1948), Frans landbouwer en industrieel, stichtte en leidde van 1818 tot 1940 de boerenbond *Union centrale des syndicats agricoles*, 470
Volney, Constantin-François Chasseboeuf de la Giraudais comte V. (1757-1820), Frans filosoof, oriëntalist en politicus; revolutionair parlementariër van 1789-1790, gevangengezet tijdens de Terreur, senator onder het Consulaat en het Empire, waarin hij behoorde tot de *idéologues*, een groep atheïstische en materialistische filosofen die de republikeinse oppositie vormden tegen keizer Napoleon, 355
Voltaire, François Marie Arouet (1694-1778), Frans schrijver en filosoof, deïst, betoonde zich in zijn oeuvre (een zestigtal romans, toneelstukken, gedichten, historische en wijsgerige werken) een voorvechter van tolerantie, een bestrijder van 'religieus fanatisme', en een kampioen van het verlicht despotisme; populariseerde in Frankrijk de ideeën van Locke en Newton, 102, 167, 215, 253, 274, 311, 312, 314, 345, 346, 359, 368, 394, 398, 406, 407, 475, 482
Vos, Hendrik (1903-1972), Nederlands econoom en politicus, ontwierp voor de SDAP en de PvdA diverse blauwdrukken van een op overheidsplanning en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie gebaseerde samenleving; lid van de Tweede Kamer van 1937 tot 1940, minister van Handel en Nijverheid in 1945, lid van de Eerste Kamer van 1956 tot 1968, 469

Wagenaar, Jan (1709-1773), Nederlands houthandelaar en historicus, werd in 1756 benoemd tot stadgeschiedschrijver van Amsterdam, verdedigde in zijn *Vaderlandsche Historie* (1749-1759), dat tot halverwege de negentiende eeuw populaire lectuur bleef, de Staten van het gewest Holland tegen de monarchistische pretenties van de Oranjes, 419
Wagner, George-Paul (1921-2006), Frans advocaat, journalist en politicus; was tot 1974 actief in twee opvolgers van de *Action française*, was van 1986 tot 1988 parlementariër voor het *Front National*; advocaat van Jean-Marie Le Pen, columnist in de traditionalistische krant *Présent*, auteur van enkele boeken, waaronder *La comédie parlementaire* (1987), 459
Wahed Yania, Abdel, pseudoniem van René Guénon, 298
Walsh, Joseph-Alexis vicomte (1782-1860), Frans schrijver en journalist, emigreerde tijdens de Franse Revolutie naar België en ging daar in de leer bij de Jezuïeten, vervulde na zijn terugkeer naar Frankrijk verschillende hoge ambtelijke functies onder het Empire en vervolgens de Bourbons, wijdde zich na 1830 enkel nog aan de literatuur, was één van de beste legitimistische auteurs, 389
Wap, Johannes Jacobus Franciscus (1806-1880), Nederlands historicus en journalist, docent aan de KMA, redacteur van *Katholikon* en *De Noordbrabander*, werd vanwege zijn opportunisme en zijn plotselinge bekering tot het katholicisme gekwalificeerd als 'ijdele windbuil', 'woeler', 'wroeter', 'de domste duisterling op Gods aardbodem' en 'de grootste valsaard die Holland kent', 434
Warburton, William (1698-1779), Engels anglicaans geestelijke en literatuurcriticus, uitgever van Shakespeare en Pope, bestreed het deïsme, werd in 1759 bisschop van Gloucester, 478
Weve, mgr. prof. F.A., Nederlands geestelijke, dominicaan, hoogleraar aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, waar hij de sociaal-katholieke leer van *Quadragesimo anno* en Heinrich Pesch uitdroeg, 442

Wibaut, Florentinus (Floor) Marinus (1859-1936), Nederlands politicus, wethouder voor de SDAP in Amsterdam van 1919 tot 1927 en van 1929 tot 1931, 469
Wielomski, Adam (geb. 1972), Pools historicus, politicoloog, royalistisch publicist, 445
Wilders, Geert (geb. 1963), Nederlands politicus, Tweede Kamerlid voor de VVD van 1998 tot 2006, sindsdien voor de Partij voor de Vrijheid, islamcriticus, 376
Willem II (1792-1849), van 1840 tot 1849 koning der Nederlanden en groothertog van Luxemburg, 435
Woillez, Cathérine Thérèse, negentiende-eeuws Frans schrijfster van kinderboeken en damesromans, maar ook van een 'Moraaldictionnaire' waarin zij Bonald portretteerde als een genie, 423
Woldring, Henk E.S., Nederlands politicus, senator voor het CDA, hoogleraar politieke filosofie aan de Vrije Universiteit, 285, 429

Xenophon (431-355 voor Chr.), Grieks filosoof, geschiedschrijver en veldheer, 477

Zijderveld, Anton (geb. 1937), Nederlands socioloog, 285, 429

Register van onderwerpen

N.B.: *Gecursiveerde paginanummers verwijzen naar lemma's in het Aanhangsel die specifiek betrekking hebben op de betreffende onderwerpen.*

Abortus, 128, 351, 466
Absolute monarchie, 6, 8-10, 53, 56, 83-84, 102, 104, 105, 106, 125, 144, 157, 173, 208, 212-219, 265, 449-450, 466, 469, 475
Absolutisme, 5, 10, 18, 51, 56, 62-63, 67, 75, 78-79, 91, 104-106, 119-123, 130, 156-157, 164, 167, 168, 169, 172, 176, 198, 201, 203-204, 213, 214, 220, 222-223, 225, 235, 240, 248, 262, 263-266, 270, 272, 279, 301-303, 328, 332, 353, 373, 385, 388, 390, 391, 394, 397, 417, 419, *449-450*, 467, 474, 475, 478
Action française, 192, 196, 274, 282-283, 293-297, 313, 352, 376, 377, 382, 386, 390, 411, 412, 413, 427, 428, 437, 439, 440-444, 447, 454, 456, 458, 459, 465
Adel, 10, 50, 52, 54-55, 61, 73, 74-75, 78, 79-80, 85, 90, 93, 94, 100, 101-115, 120-122, 124, 126-127, 129, 130, 133-135, 143, 150, 151, 156-157, 162, 168, 169, 170-171, 176, 180, 182, 186, 187-188, 195-205, 206-214, 222-223, 226-227, 229, 231-233, 235-238, 240-241, 244-246, 249, 261-267, 451, 467, 470-471, 473-477
Advocaten, 151, 167, 237, 277, 367, 368, 399
Algemeen kiesrecht, 21, 52, 91, 94, 160, 337, 364, 376, 402
Algemene wil, 43, 45, 46-50, 61, 63, 66, 71, 77, 79, 88-90, 92, 93, 152, 161, 168, 172, 201, 210, 219, 236, 250, 264-265, 311, 317-318, 478
Anarchie, 64, 65, 94-100, 121, 140, 156, 198, 207-208, 212, 252, 267, 284, 287, 288, 328, 340, 386, 391, 430, 437, 438, 472
Ancienne constitution, 53-56, 322, 360, 398
Ancien régime, 5, 38, 68, 91, 155, 157, 192, 217, 223, 235, 236, 262, 279, 324, 327, 330, 364, 365, 383, 411, 422, 449, *450*, 453, 454, 469-471, 474
Anoblissement, 104, 341, 481
Anti-Verlichting, 141, *451*, 476
Antropologie, 289, 434
Aristocratie, 5, 7-8, 54, 55, 83-84, 86-87, 89, 90-92, 94, 95, 97-99, 107, 136, 138, 188, 192, 195, 197, 208, 213, 217, 222-223, 234, 266, 304, 305, 323, 330, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 342, 348, 351, 355, 356, 376, 381, 383, 390, 392, 394, 411, 414, 419, 438, *451*, 461, *467*, 470, 471-473, 474
Aristocratisch liberalisme, 383, *451*, 467, 474
Armoede, 237, 243-245
Atheïsme, 48, 65-66, 89, 99, 252, 257, 281, 327, 419, 481

Beroepen, 35, 38, 69, 72-77, 79-80, 113-115, 139, 151-153, 154-156, 157, 161-162, 170-171, 174, 180, 187-188, 190, 192, 204, 210, 212, 220, 227, 234, 238, 241-242, 244, 271, 284, 289, 293, 330, 331, 362, 365, 367, 368, 399, 420, 433, 453, 454, 462, 468, 470
Bonapartisme, 192, 377, 383, *452*, 456

Carlisme, 276, 394, 416, 418, *452*
Cartesianisme, 36-37, 39, 142, 254, 271, *452*, 469
Censuskiesrecht, 30, 90, 91, 94, 104, 160, 363, 364, 376, *453*, 467
Centralisatie, 10, 19, 28, 197, 225, 231, 234, 235, 239, 240, 249, 262, 268-270, 272, 279, 309, 310, 330, 377, 401, 412, 413, 420, 422, 441, 449, 453, *457*, 467
Christen-democratie, 275, 285-286, 293, 299, 428, 429, 432, 460, 465, 470
Civiele maatschappij, 59-60, 326, 352, 380
Classicisme, 5, 6-10, 13, 32, 36, 42, 49, 51, 52, 53, 63, 64, 80, 82, 90, 93, 94-96, 98, 110, 114-115, 119, 131-136, 138-142, 146-147, 158, 175, 179, 242, 245, 261, 271, 275, 278, 295, 301, 303, 304, 305, 308, 311, 313, 315, 316, 320, 324, 332, 340, 341, 346, 353, 355, 358, 371, 372, 381, 384, 391, 400, 401, 419, 441-442, 446, 450, 451, 460, 464, 468, 471, 472, 473, 476, 477-478
Common law school, 57, 173, 302, 325
Conseil, 52, 217-219, 302, 348, 360, 396
Conservatisme, 5, 14, 177, 189-190, 193, 194, 206, 214, 219-221, 231, 235, 249, 261, 267-272, 274-286, 297, 300, 304, 350, 370, 373, 394, 398, 451, *453*, 457, 461, 463-464
Constitueren, 31, 41, 210, 310, *453-454*

Constitutie, 30-32, 37, 41, 44, 48, 51-60, 66, 67, 71, 86, 93, 107, 111, 119 e.v., 136, 138, 143, 145, 147, 151, 152, 159, 161, 165, 168, 172, 199-200, 209, 210, 215-216, 220, 221, 223, 244-245, 261, 287, 310, 311, 324, 335, 346, 360, 373, 391, 410, 419, 478
Constitution civile du clergé, 22-23, 30, 70, 411, 460, 465
Constitutionele monarchie, 21, 30, 55, 63, 101, 149, 204, 222, 264, 455, 466, 324, 331, 421
Contract, 34, 59, 126-127, 158, 186, 217, 266, 311, 312, 350, 419, 430, 438
Contrarevolutie, 6, 21-23, 31-32, 54, 56, 57-58, 84-85, 101, 105, 123, 125, 133-135, 137, 140-141, 177, 184, 185, 189, 190, 193, 196, 197, 203-205, 206, 212, 214, 230, 233, 248, 254, 262, 266, 267, 268, 275, 284, 285-286, 287, 290, 292, 293, 294, 309, 312, 315, 323, 324, 333, 335, 340, 347, 354, 355, 357, 358, 364, 367, 378-379, 382, 389, 390, 412, 418, 420, 422, 426, 427, 437, 438, 449, 451, 452, 453, *454*, 456, 459-460, 463, 464, 466, 472, 473-476
Corporatie (*corps*), 7, 21, 27, 43, 45, 75, 79, 83, 101, 106, 150-152, 155-156, 160, 162, 170, 187, 192, 195, 216, 229-231, 238-239, 268, 284, 289, 293, 301, 302, 312, 315, 316, 319, 320, 323, 329, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 342, 349, 359, 362, 363, 364, 367, 381, 382, 383, 385, 388, 391, 394, 395, 396, 400, 401, 412-414, 426, 427, 428, 433, 435, 449, 450, *454*, 462, 467, 468, 470, 473, 477
Corporatisme, 155, 230-231, 283-285, 309, 362, 364, 367, 419, 426, 427, 428-429, 442, *454-455*, 464, 468, 469-471
Corvee, 21, 139, 165-166, 174, 367, 368
Cyclus (van regeringsvormen), 95-101, 136, 138, 339, 471-472

Deïsme, 30, 45, 46, 140, 315, 317, 407, 410, *455*, 481
Democratie, 5, 7, 8, 54, 64-66, 80, 83, 86-99, 111, 113, 132, 133, 136, 138, 144, 160, 181, 189, 198, 207, 218-219, 221, 223, 262, 272, 279, 281, 285, 292, 293, 299, 305, 318, 323, 328, 332, 333, 335, 336, 338, 340, 342, 344, 355, 364, 369, 371, 419, 420, 422, 438, 461, 471-473, 474, 476, 477, 478, 481
Despotisme, 18, 21-22, 66-68, 79-80, 83, 87-88, 93-100, 108, 125, 136, 164, 167, 176, 193, 198-200, 204, 214-215, 218-219, 223, 265, 279, 303, 308, 323, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 339, 340, 342, 343, 346, 347, 350, 351, 352, 355, 356, 365, 368, 372, 383, 386, 387, 388, 391, 394, 395, 396, 407, 411, 419, 433, 449, 450, 459, 460, 461, 467, 471, 472, 479, 481
Deugd, 7, 20, 52, 64, 87, 89, 101, 108-115, 128, 135, 140, 141, 178, 189, 190, 205, 209, 226, 227, 332, 336, 341, 344, 353, 354, 382, 479
Dienstplicht, 74-75, 94, 193, 329, 472
Droit divin (goddelijk recht der koningen), 125, 264, 265, 314, 335, 419

Echtscheiding, 25, 28, 128, 176, 242, 252, 274, 351, 372, 406, 407
Eenheid, 23, 46, 58, 61-68, 78, 93, 143, 213-214, 229, 231, 234, 235, 237, 245, 249, 262, 345, 388
Eer, 20, 52, 101-103, 108-115, 143, 149, 169, 188, 212, 227, 240, 339, 341, 345, 346, 362, 363, 365, 471
Egypte, 139-140, 147, 251, 256, 298, 351, 353, 357, 375, 406
Eigendom, 51, 80, 89-91, 104, 106, 129, 153, 157-158, 160-162, 171, 187, 190, 200, 216-217, 220, 223, 239, 287, 288, 292, 312, 330, 365-366, 367
Electieve monarchie, 8-10, 53-54, 124, 206, 328, 389, 391, 393
Emigratie, 23-24, 123-124, 126, 141-142, 194, 196, 203-204, 262-264, 358, 385, 389-390, 410
Engelse model, 54-55, 85, 105-106, 206, 209-212, 214, 222, 322, 323, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 348, 364, 366, 369, 373, 394, 396, 466, 473, 491
Erfelijkheid, 69, 70-75, 77, 78, 89, 101-103, 106, 108, 121, 123, 126, 128-130, 139, 146, 150, 152, 156-158, 171, 179-180, 193, 212, 216, 219, 330, 331, 334, 341, 349, 364, 368, 374-375, 413, 419, 450, 451, 454, 456, 458, 467-468, 472-473
Extreemrechts, 5, 193, 271, 296-297, 377, *455-456*, 459, 461

Familie, 71, 73-75, 92, 113, 126, 137-139, 143, 150-152, 155-156, 180, 192, 239, 251, 277, 287, 292, 316, 330, 336, 344, 401, 412, 413, 420, 426, 432, 433, 437, 445, zie ook onder 'Gezin'
Fascisme, 5, 191, 192, 194, 235, 253, 269, 296, 297, 299, 301, 304, 309, 313, 320, 383, 401, 432-433, 438, 442, 443-445, 454, 455, *456-459*, 463, 468, 469, 480-481
Federalisme, 20, 294, 452
Feodaliteit, 22, 83, 103, 121, 128-130, 147, 154, 156-158, 163, 333, 346, 350, 352, 358, 366, 450, 478
Fideïsme, 282, 425-426
Fronde, 172, 195, 197, 199, 201, 348, 370, 384, 385, 387, *459*, 467, 475
Front National, 196, 266, 297, 298, 299, 376, 412, 433, 443, 445, *459-460*, 465
Functies, 35, 73, 74, 78, 86, 89, 92, 108, 115, 125, 127, 154, 160, 162, 164, 171, 173, 188, 210, 211-212, 219-220, 222, 223, 226, 234, 240, 242, 288, 399, 420, 433

Fundamentalisme, 9, 10, 131, 133, 144-146, 156, 177, 190, 274, 275, 278, 298-299, 303, 305, 324, 353, 370, 447-448
Fysiocraten, 165-167, 243, 345, 347, 353, 365, 367, 404, *460*

Gallicanisme, 125, 235-236, 255-257, 290-291, 307, 310, 350, 388, 402, 409, 411, 432, 434, 435, *460-461*, 468
Galliërs, 10, 54, 120-122, 127, 129, 132-133, 142-143, 305, 346-347, 350-355, 358
Gelijkheid, 5, 33, 34, 38, 80, 111, 167-168, 173, 181, 209, 232, 287, 292, 312, 331, 332, 333, 338, 344, 366, 367, 419, 420, 472, 478, 481
Gelimiteerde monarchie, 94, 310, 450
Gematigde regeringsvorm, 88, 99, 332, 343, *461*, 473
Gemeenten, 17, 20, 27, 152, 158, 237-241, 248-249, 251, 266, 271, 330, 338, 381, 400, 402, 403, 412, 426, 433, 449, 467
Gemengde regeringsvorm, 7-8, 10, 54, 64, 83, 85, 87, 88, 94, 96, 119, 130, 133, 138, 143, 144, 177, 209-210, 263, 278, 305, 309, 322, 323, 332, 342, 365, 386, 387, 419, 461, 466, 471-473
Genre troubadour, 141, 357
Germanen, 8, 52-56, 82, 119-134, 142-144, 146, 148, 150, 152, 156, 158, 159, 168-170, 173, 175, 206, 245, 261, 295, 305, 321, 323, 330, 332, 336, 337, 344, 346-354, 357, 358, 359, 361, 363, 369, 372, 373, 376, 382, 419, 420, 441-442, 477, 478, 479
Getemperde monarchie, 8, 10, 19, 54, 162, 222, 262, 265, 388, 398, 419
Gewoonten, 27, 32, 52, 53, 102, 129, 141, 170, 176, 181, 186, 190, 219, 220, 262, 334, 375, 397, 412, 449, 467
Gewoonterecht, 53, 56, 57, 86, 128, 130, 151, 169, 192, 220-223, 261, 271, 325, 352, 353, 360, 397, 412, 419, 449, 453
Gezin, 40-46, 217, 218, 239, 244, 271, 285, 330, 426, 434, zie ook onder 'Familie'
Gilden, 21, 27, 33, 34, 38, 43, 73, 74, 141, 151-152, 157, 166, 216, 242, 283-284, 316, 358, 362, 365, 423, 428, 453, 454, *462*
Girondijnen, 30, 310, 318, 322, 389, *462*
Grieken, 64, 132, 133, 135-140, 146-148, 175, 177, 188, 351, 353, 356, 357, 409, 419, 420, 477
Grondwetten (*lois fondamentales*), 12, 13, 51-60, 66-68, 77-80, 83, 91-93, 180, 181, 190, 199, 214-216, 261, 302, 320, 321, 339, 350, 381, 387, 395, 397, 432, 449, *465-466*

Handel, 27, 38, 101, 110, 130, 158, 166, 190, 209-210, 237, 242, 244, 246-247, 341, 345, 353, 365, 392, 399, 404, 420, 454, 462, 470
Harmoniemodel, 162, 239, 241, 283, 455
Hartstochten, 7, 36, 42, 49, 50, 58, 60-69, 94-98, 130, 143, 154, 189, 245, 312, 313, 320, 327, 328, 361, 442
Heerlijke rechtspraak, 21, 168, 170, 174, 333, 348, 453
Homoseksualiteit, 128, 135, 176, 351, 372, 466
Hooggerechtshoven (*parlements*), 8, 10, 18, 52, 54, 69, 75-79, 85, 86, 103, 125, 149, 159, 161, 166-168, 172-174, 198-201, 205, 211, 216, 218, 220-221, 223, 230, 236-237, 240, 265, 271, 322, 323, 331, 334, 341, 343, 349, 365, 367, 368, 370, 387, 388, 397, 402, 411, 449, 454, 459, 460, 466, 467, 468, 470, 480
Horigheid, 128, 168, 176, 333, 352
Humanisme, 17, 306, 347, 357, 376, *462*, 464, 479-480

Ideeëngeschiedenis, 304, 414, *462-464*
Idéologues, 25, 26, 290, 315, 355
Intermediaire lichamen, 43, 288, 323, 330, 331, 333, 343, 385, 426, 427, 433, 470
Islam, 40, 45, 111, 178, 251-253, 255, 257, 273, 298-299, 303, 372, 407, 409, 410, 446-448
Individualisme, 21, 34, 41, 42, 64, 71, 89, 99, 141, 160, 191, 238, 252, 279, 286, 288, 292, 293, 337, 349, 382, 419, 432, 434, 436, 438, 447, 470

Jacobijnen, 30, 98, 135, 195, 202, 207, 310, 311, 318, 345, 378, 399, 402, 436, 462, *464*, 476
Jansenisme, 17, 306, 307, 314, 318, 322, 372, 403, 451, 452, 460, *464-465*

Kapitalisme, 27, 52, 104, 130, 153-154, 157, 166, 174, 184-185, 209, 246-249, 272, 283-284, 292, 362, 368, 379, 420, 427, 433, 437, 442, 450, 458, 463, 474
Katholicisme, 22-23, 30, 38, 111, 125, 137, 141, 181, 186, 193, 252-257, 261, 279, 282-286, 290-291, 293, 295, 296, 298, 315, 316, 317, 327, 343, 346, 356, 357, 369, 377, 382, 408, 416, 422, 423, 426, 432, 434, 436, 438, 439, 440, 441, 443, 444, 446, 466, 476, 477
Klimaat, 12, 175-179, 193, 372-374, 387, 407
Koopbare ambten, 21, 43, 54, 76, 88, 146, 157, 171, 330, 333, 341, 365, 449, 453, 454

Kroondomein, 72, 78, 139, 146, 156, 164, 216, 328, 365, 388

Legitimisme, 198, 202, 274, 275-276, 283, 299, 377, 386, 412, 413, 416, 422, 428, 436, 443, 454, 456, *465*
Liberaal-katholicisme, 279, 291, 411, 418, 421, 429, 435, 436, 461, 468
Liberalisme, 5, 26-29, 34, 47, 56, 63-65, 84, 88, 90, 132, 134, 143-144, 146-147, 149, 160-161, 166, 168, 192, 195, 197-198, 206, 210, 211, 214, 219, 221-223, 230, 233, 239, 241-244, 246, 247, 255-256, 265, 268-271, 275-281, 283-286, 290-293, 299-300, 303, 309-311, 320-324, 330-334, 342, 353, 354, 362-365, 370, 377, 381, 382-386, 390, 392, 399-402, 407-411, 417-427, 429, 430, 433-437, 445, 449, 451, 453, 455-458, 460, 461, 463, 467-470, 473-475, 479-481
Liefde, 39, 42-46, 49, 61, 109, 246, 251, 315-316
Ligue, 172, 195, 197, 305, 370, 385, *465*
Literatuurtheorie, 277, 308, 358, 373, 436, 479

Maatschappij, 31-50, 58-66, 69-74, 88-89, 93-94, 107-108, 113-114, 145-148, 150-154, 157, 160-161, 171, 175, 179, 181, 187, 192, 194, 204, 205, 207, 209-220, 229, 239-240, 251-252, 255, 261, 268, 286-292, 316, 320, 330, 366, 391, 432, 436, 479
Materialisme, 89, 99, 178, 374, 419, 432, 481
Mensenrechten, 5, 21, 22, 27, 30, 32, 34, 46, 64, 183, 281, 310, 311, 312, 334, 335
Militarisme, 93-94, 100, 135, 193, 194, 200, 420, 476
Monarchie, 8, 21, 26, 44, 51, 54, 58-62, 65-80, 82, 86-101, 105, 107-111, 113-114, 119, 124, 126-127, 130, 152, 155, 161, 166, 168, 169, 171, 174, 180, 181, 189, 192, 193, 198, 200, 202, 203, 205, 211, 221, 222, 223, 231, 245, 248, 251, 252, 261-262, 264, 267, 286, 293, 294, 296, 305, 308, 313, 320, 321, 323, 324, 327, 330-336, 338, 339, 342-347, 350, 359-361, 363, 365, 369, 377, 381, 386, 389, 391, 395, 396, 398, 411, 414, 441, 459, 461, 466, 467, 471-473, 474
Monarchiens, 63, 85, 87, 105, 198, 263, 323, 324, 326, 334-335, 349, 373, 385, 386, 389, 390, 393, 410, 411, 455, *466*, 467
Monarcomachen, 305, *466*

Nationaal-katholicisme, 137, 297, 356, 445, 459, *466*
Nationaal karakter, 12, 57, 136-137, 175-194, 198-199, 208, 214, 251, 261, 268, 371, 373, 375, 376, 377, 387, 412, 434, 471, 476
Nationalisme, 111, 112, 115, 135, 191-194, 256, 274, 294-296, 299, 344, 345, 376, 377, 381, 382, 419, 441, 444, 454, 456, 457, 459, 466, 469, 476
Natuur, 6, 7-9, 31-51, 56-59, 63, 64, 71, 73, 74, 82-83, 89, 91-93, 95-96, 98, 107, 108, 112, 130, 143, 145-148, 150, 154, 156, 158-159, 162, 170-172, 176-180, 182, 188, 205, 207, 210, 216-220, 222, 228, 239, 247, 252, 255, 261, 264, 265, 268-269, 272, 292, 304, 311, 312, 313, 316, 327, 332, 338, 342, 348, 364, 371, 376, 379, 390, 399, 419, 449, 453, 468, 469, 478-479
Neoabsolutisme, 22, 54, 63, 88, 129-130, 308, 334, 353, *465-467*
Neoclassicisme, 20, 308
Nivellering, 218-219, 223, 279, 396, 474

Onafhankelijkheid, 54-55, 69, 70-71, 74-80, 86-87, 109, 125, 145, 156, 164-165, 191, 194, 215, 216, 221, 235, 252, 254-256, 261, 271, 311, 331, 335, 336, 409, 453, 461
Onderwijs, 13, 17, 27, 33, 39, 111, 167, 180, 225-234, 236, 237, 261, 262, 291, 306, 307, 312, 344, 345, 351, 398-402, 418, 423, 425, 432, 435, 470
Openbaar bestuur, 13, 17, 43, 217, 235-249, 401-405
Opvoeding, 26, 38, 41, 58, 69-70, 74, 104, 109-110, 127, 139, 179, 190, 191, 193, 194, 225-230, 232-233, 306, 309, 343, 344, 373, 399, 412, 471, 478
Oratorianen, 17, 37, 63, 230, 306, 309, 312, 408, 452, *468*, 469
Organicisme, 10, 144-148, 162, 305, 324, 353, 370, 438
Orleanisme, 182, 198, 376-377, 385, 386, 402, 451, 456, 465, 467, *468*

Pairie, 146, 216, 360, 395, *468*
Panslavisme, 275, 276
Pantheïsme, 48-49, 319, 337, 424, 457, *468*, 481
Patriciaat, 68, 213, 451
Patriottisme, 111, 137, 295, 344, 376, 382, 386, *468*
Platonisme, 62, 305, 326, 468, *469*
Poldermodel, 284, 429, 455, 464, *469*

Polygamie, 62, 65, 128, 176, 351, 372, 407
Polytheïsme, 48, 62, 65, 251, 257
Positivisme, 9, 282, 289, 293, 294, 299, 313, 335, 349, 386, 420, 425, 431, 438, 439, 440, 448, 469
Prerevolutie, 18, 19, 22, 53, 55, 123, 127, 162, 172, 196, 197, 199, 239, 264, 267, 308, 322, 387, 389, 390, 395, 405, 466, 475
Privileges, 18, 21, 22, 38, 39, 53, 85-86, 104-106, 122, 125, 151, 155, 157, 169, 170, 188, 196, 197, 200, 202, 205, 210, 214, 216, 220, 264, 268, 309, 316, 325, 333, 334, 348, 349, 390, 398, 450, 451, 453, 467, 469, 481
Protestantisme, 22-23, 38, 40, 45, 181, 182, 235, 251-253, 257, 277, 288, 293, 295, 299, 305, 308, 314, 384, 389, 406-407, 409, 416, 418-419, 432, 434, 446, 466, 470
Provinciale Staten, 18-20, 152, 164, 218, 236, 239, 263, 266, 322, 323, 367, 402, 405, 410, 412, 449, 450
Provincies, 18, 21, 157, 199, 216, 236-241, 307, 323, 330, 365, 377, 405, 412, 423, 453, 470

Racisme, 24, 134, 142, 143, 146, 182-185, 191, 193, 329, 377, 378, 445, 457-458, 471
Ras, 120, 133-134, 143, 182-184, 329, 347, 352, 371, 375, 377, 378, 379, *471*
Rationalisme, 30, 32-34, 36, 64, 140, 186, 252-254, 257, 279, 282, 294, 299, 311, 313, 353, 358, 419, 481
Rechterlijke macht, 32, 54, 69, 76, 86-87, 125, 127, 167, 236-237, 311, 323, 335, 336, 472
Rechters, 18, 76, 114, 170-171, 174, 246, 311, 336, 368, 369, 388
Rechtspluralisme, 220
Rechtspositivisme, 87, 222, 336, 397, 450
Rechtstaat, 5, 80, 220, 223-224, 271
Rede, 6-7, 33, 36, 42, 63, 94, 96, 250, 253, 254, 282, 313, 320, 361, 450, 473, 475, 481
Regentschap, 149-150
Regeringsvormen, 7-8, 60, 6-, 80, 82-100, 113, 119, 123-124, 136, 138, 145, 176, 177, 181, 213, 218-219, 252, 261-262, 305, 332, 339, 340, 372, 419, 451, 459, 461, *471-473*
Regula, 42, 316, 469, *473*
Rekenkamer, 164-165, 174, 341, 366, 367
Religie, 12, 23, 28, 30-31, 36, 38, 40, 42-49, 57-62, 65-66, 68-70, 78-80, 89, 109-112, 125, 127-129, 131, 136-140, 142-143, 147, 154, 176, 179, 181-183, 190, 192-194, 204, 208-210, 216, 225, 227, 235-236, 242-243, 250-257, 264-266, 269, 271, 274, 280-281, 283, 286-288, 290-292, 294, 296, 298, 299, 302, 303, 306, 310, 315, 320, 328, 331, 343, 344, 352, 361, 375, 378, 379, 384, 403, 404, 408, 409, 410, 423, 431, 432, 434, 436, 439, 440, 441, 448, 453, 457, 465, 467, 468, 470, 477, 479, 480, 481
Remonstranties, 145, 167, 172-174, 387, 454
Representatie, 148, 152-156, 159-162, 164, 197, 261, 266, 284, 289, 293, 323, 338, 364, 365, 367, 376, 472, *473*, 477, 478
Republiek, 21, 30, 49, 62, 63, 68, 80, 82, 88-93, 97, 99, 109-112, 129, 138, 169, 181, 193, 209, 211, 213, 232, 238, 252, 264, 276, 314, 326, 337, 340, 344, 354, 363, 377, 441, 444, 461, 472, 474, 477-478
Revisionisme, 5, 304, *473-476*
Revolutie, 5-6, 9, 21, 24-25, 27, 29, 31, 34, 40, 42, 47, 50, 65, 72, 79, 84, 94, 98-99, 112, 125, 129, 131, 133, 135, 139, 164, 182-183, 195-199, 201-205, 212-213, 219, 222, 230, 236-240, 243, 246, 252, 257, 262, 264-265, 268-270, 272, 279, 287, 292, 295, 298, 311, 314-315, 334, 339, 355, 367, 384, 388, 390, 410, 412, 418-420, 424, 434, 436, 438, 456-457, 467, 473-476, 481
Romanisme, 119-124, 348-349, 354
Romantiek, 5, 134, 142, 147, 191, 193, 254, 257, 267, 271, 275, 276, 279, 290, 295, 299, 304, 310, 311, 345, 358, 376, 382, 383, 401, 405, 408, 414, 421, 436, 437, 438, 441-442, 453, 457, 468, *476*
Romeinen, 52, 82, 110, 119-124, 127-129, 132-137, 140, 143, 146-147, 169-170, 177, 185, 204, 305, 325, 332, 336, 341, 344, 346, 347, 348, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 375, 392, 409, 420, 442, 462, 468, 472, 477-479

Salische wet, 149, 176, 452
Sans-culottes, 318, 363, *476*, 481
Scheiding der machten, 12, 32, 86, 311
Simplicitas, 65-67
Slavernij, 42, 72, 91, 94-97, 100, 120, 128-129, 140, 158, 166, 176, 183, 187, 194, 208, 251, 339, 348, 371, 372, 382, 383, 431, 460, 465
Sociaal-katholicisme, 283-285, 405, 413, 428, 429, 436, 438, 439, 443, 469
Socialisatie, 35, 41, 74, 225, 227, 230, 233, 288, 398, 432
Socialisme, 134, 185, 248, 271, 273, 283, 284, 289-295, 297, 299, 303, 331, 349, 361, 367, 379, 382, 405, 421, 424, 427, 429, 433, 436, 437, 441, 442, 443, 452, 455, 456, 458, 463, 469, 470, 473, 474, 475, 481
Sociologie, 25, 59, 251, 257, 271, 286, 287, 289, 297, 313, 379, 415, 420, 431, 432, 436, 438, 444, 445, 447
Solidarisme, 282, 289, 427, 433, 456, 459, 460

Standen, 8, 18, 19, 20, 21, 24, 33, 34, 43, 45, 50, 54, 59, 60, 68, 73, 74, 77-80, 93, 101, 103, 109, 110, 114, 120-122, 124, 126-128, 130, 133, 140, 146, 150, 155, 158-160, 162, 163, 164, 180, 181, 193, 196, 197-198, 201-202, 205, 211, 220, 222-223, 228, 229, 231-232, 236, 238, 240, 241, 244, 245, 261, 264, 281, 284, 288, 307, 316, 322, 323, 324, 330, 332, 333, 334, 336, 341, 342, 345-346, 347, 349, 355, 359, 364, 365, 367, 388, 392, 399, 400, 402, 419-420, 449, 450, 453, 454, 467, 469-470, 475, 476-477
Staten-Generaal, 8, 18, 19, 55, 77, 78, 152, 155, 158-162, 164-165, 171-172, 174, 197, 198, 201, 205, 208, 215, 216, 218, 245, 256, 262, 266, 305, 307, 318, 322, 323, 324, 364, 384, 385, 386, 387, 389, 392, 410, 449, 450, 454, *476-477*
Steden, 20, 21, 22, 27, 90, 101, 157, 158, 216, 238, 248, 364
Superclassicisme, 132-133, 135, 146, 278, 308, 353, 409, *477-479*

Taaltheorie, 304, 308, 438, 452, *479*
Tacitus (interpretaties van), *479-480*
Terreur, 24, 25, 32, 64, 87, 88, 94, 111, 134, 252, 269, 315, 327, 337, 385, 403, 406, 445, 472, 473, 476
Theocratie, 255, 257, 290-292, 299, 303, 379, 408-410, 447
Théorie des classes, 329, 387
Thèse féodale, 10, 370, 451
Thèse parlementaire, 10, 172, 305, 369, 388, 391, 451, *480*
Thomisme, 42, 282, 298, 366, 408, 418, 425, 426, 447
Totalitarisme, 5, 41, 191-192, 194, 279, 296-297, 304, 309, 316, 383, 421, 432-433, 434, 449, 455, 456-457, 464, *480-481*
Traditionalisme, 273, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 291, 293, 296, 298-299, 366, 379, 405, 418, 422, 423, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 433, 435, 436, 438, 439, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 452, 455, 456, 459, 460, 466, 475, 479, 481
Trias politica, 337, 474
Troonopvolging, 151, 222
Trots (nationale), 187-188, 191, 192, 196

Ultramontanisme, 236, 256, 280, 290, 307, 385, 409, 410, 423, 429, 432, 434, 460-461
Ultraroyalisme, 27, 142, 198, 267, 275, 279, 291, 309, 333, 352, 394, 417, 419, 421, 454, 456, 460-461, 476
Utilitarisme, 73, 89, 99, 419, 481

Vaderland, 47, 112, 113, 115, 135, 137, 143, 203-204, 292, 299, 345, 375, 382, 390, 468-469
Verkiezingen, 71, 74, 106, 155, 238, 337, 364-365, 472
Verlichting, 31, 36, 40, 42, 123, 125, 130, 140-142, 148, 152, 178, 182, 190, 194, 227, 253, 257, 271, 286, 305, 319, 327, 340, 346, 357, 358, 361, 379, 407, 418, 434, 451, 452, 455, 460, 473-476, 479, *481*
Vichy (regime van), 192, 296, 297, 298, 309, 362, 365, 377, 380, 383, 412, 428, 433, 442, 443, 444, 454, 455, 456, 458, 466
Volk, 32, 36, 46, 50, 53, 55, 59, 80, 91, 93, 96, 99, 107, 109, 112-113, 114, 121, 133-134, 137-138, 159, 170, 175, 176, 180-182, 185, 186, 189, 190, 192, 193, 199, 218, 219, 221, 233, 245, 252, 281, 291-292, 318, 320, 332, 335, 336, 338, 348, 369, 371, 375, 376, 379, 435, 471-473, 478
Volkssoevereiniteit, 32, 50, 86, 93, 256, 278, 311, 333, 335, 409, 419, 430
Voluntarisme, 32, 47, 311, 419, 446
Voorloperdenken, 5, 11, 304, 462-463, 469
Vooruitgang, 33, 98-99, 131, 145, 147, 152, 287, 293, 312, 313, 340, 420, 431, 463
Vrijheid, 5, 28, 30, 33-34, 42, 51, 53, 54, 57, 74, 80, 81, 83, 89, 94-97, 99-100, 133, 166, 177, 187, 189, 194, 242, 250, 252, 253, 285, 287, 291, 305, 307, 310, 312, 330, 333, 340, 366, 372, 376, 382, 383, 391, 394, 411, 418, 433, 434, 461, 467, 476, 481
Vrouwen, 40, 62, 92, 109, 110-111, 114, 115, 128, 139, 155-156, 176, 178, 180, 200, 216-217, 220, 227, 228, 233, 244, 246, 250, 280, 337, 339, 346, 351

Wet, 37, 41, 46-47, 89, 110, 168, 178, 211, 219, 220, 222, 307, 311, 312, 338
Wetgeving, 12, 31, 35-36, 53, 87, 89, 129, 145-146, 161, 167, 178, 208, 210, 212, 219-223, 252, 271, 450, 453, 477
Whig interpretation of history, 5, 11, 304, *462-463*

Zeden, 57, 123, 128, 130, 176, 177, 179, 181, 183, 210, 216, 237, 241-243, 249, 338, 357, 373, 379, 412, 420, 434.

Dankwoord

De productie van een proefschrift is wezenlijk een eenzaam avontuur, dat echter zonder de hulp van derden niet zou zijn volbracht. Hen zou ik op deze plaats willen bedanken. Het gaat allereerst om mijn promotor prof. dr. Andreas Kinneging, die ik waardeer om zijn inspirerend voorbeeld, het vertrouwen dat hij in me stelt en de grote vrijheid die hij me derhalve liet. Ook dank ik prof. dr. Jan de Maeyer, Peter Heyrman en de overige medewerkers van het KADOC voor de hartelijke ontvangst die zij mij in Leuven bereidden nadat ik daar als intellectuele backpacker mijn kamp had opgeslagen. Daarnaast ben ik de velen erkentelijk die vervolgens in Parijs als sparring partner hebben gefungeerd. Ik denk met name aan Jean-Clément Martin (Institut d'Histoire de la Révolution française, Sorbonne), Stéphane Rials (Institut Michel Volley pour la Philosophie du Droit, Paris II Panthéon-Assas), Ran Halévi (Centre de recherches politiques Raymond Aron, EHESS), Daniel Roche (EHESS), Robert Descimon (EHESS), Albert Kéchichian (Institut d'Etudes Politiques), Benoît Yvert (Institut Catholique) en Yves-Marie Adeline. Bert van den Berg dank ik voor het kritisch lezen van het proefschrift en voor het nazien van de Latijnse vertalingen. NWO-stichting Recht en Openbaar Bestuur (REOB) dank ik voor de financiële ondersteuning, de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Leiden voor de huisvesting gedurende de eerste maanden, het Instituut voor Metajuridica (faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden) voor de logistieke ondersteuning en voor de gelegenheid die mij werd geboden om er seminars te verzorgen. De meeste dank echter gaat uit naar mijn vrouw Ladane, die altijd rotsvast in de onderneming is blijven geloven en die me op alle mogelijke manieren heeft ondersteund. Aan haar draag ik dit werk op.

Curriculum vitae

Roeland Audenaerde, geboren in 1971 te Valkenswaard, behaalde in 1989 zijn VWO-alfa diploma aan het R.K. Sint-Willibrord Gymnasium te Deurne. Aan de Rijksuniversiteit Leiden studeerde hij in 1995 af in de Politieke Wetenschappen, met een prijswinnende scriptie over de conservatieve denker Joseph de Maistre. Een jaar later behaalde hij aan de Erasmus Universiteit Rotterdam een doctoraal Bestuurskunde (specialisaties onderwijsbeleid, HRM en strategisch management). Na zijn afstuderen werkte hij enige tijd als consultant bij KPMG Bureau voor Economische Argumentatie.

In 1997 werd hij onderzoeker in opleiding (OIO), eerst bij de vakgroep Politieke Wetenschappen in Leiden, vervolgens bij het Instituut voor Metajuridica van de faculteit der Rechtsgeleerdheid. Het proefschrift voerde hem eerst naar Leuven, waar hij acht maanden fellow was aan het Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum (KADOC) van de Katholieke Universiteit Leuven. Vervolgens volgde hij het spoor van Bonald naar Parijs, waar hij een aantal jaren heeft gewoond. Op en neer reizend tussen binnen- en buitenland verzorgde hij in Leiden seminars rechtsfilosofie. In Frankrijk combineerde hij zijn academische werkzaamheden met beleidsonderzoek en consultancy voor Bruno de Courrèges Consultants, CM International en Sociovision Cofremca. Aan het Institut Néerlandais in Parijs, de universiteit van Metz en de Pôle universitaire Léonard de Vinci te Courbevoie doceerde hij ook enkele jaren Nederlands en Nederlandkunde.

In 2005 keerde hij terug naar Nederland, waar hij als consultant aan de slag ging bij het onderwijsadviesbureau CINOP. Sinds 2007 is hij senior beleidsmedewerker bij het Centrum Arbeidsverhoudingen (CAOP) en het Sociaal Fonds voor de KennisSector (SoFoKleS). Daar ondersteunt hij de Nederlandse universiteiten en onderzoeksinstellingen bij de modernisering van hun personeelsbeleid.